

AZƏRBAYCAN DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA
Beynəlxalq Simpoziumun materialları

27-29 may 2011

Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı
Khazar University Press
Bakı 2012

Copyright (C) 2012 by Khazar University Press
All Rights Reserved

Editors

Associate Professor Elza Samedova

Computer graphics

Ceyhun Isayev

İSBN 978-9952-20-070-6

Khazar University
11 mehseti str., Baku AZ1096
Republic of Azerbaijan
Tel: (99412) 4217927
E-mail: jas@khazar.org

AZ1096 Azərbaycan Respublikası
Bakı şəhəri, Məhsəti küç. 11
Xəzər Universitəsi
Fax: (99421) 4989379
<http://www.khazar.org>

Simpozium Akademik Şurası

- Prof. Hamlet İsaخانlı (*Xəzər Universitəsi, Azərbaycan*)
Prof. John Ryder (*Xəzər Universitəsi, Azərbaycan*)
Prof. Turac Atabaki (*International Institute of Social History, Norveç*)
Anar (*Yazıçılar Birliyi, Azərbaycan*)
Prof Ahmet Bican Ercilasun (*Türkiyə*)
Prof. Yavuz Akpınar (*Ege Universitəsi, Türkiyə*)
Prof. Danuta Chmielowska (*varşava Universitəsi, Polşa*)
Prof. Kamil Vəli Nərimanoğlu (*Yeditəpə \universitəsi, Türkiyə*)
Prof. Rafael Hüseynov (*Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Azərbaycan*)
Prof. Julibay Eltazarov (*Osaka Universitəsi, Yaponiya*)
Prof. Solmaz Tohidi (*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Şərqsünaslıq İnstitutu, Azərbaycan*)
Prof. Landau Jacob (*Hebrew University, Israel*)
Prof. Cəmil Həsənlı (*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan*)
Prof. Eldar İsmayilov (*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan*)
Prof. Muratgəldi Soyedov (*Beynəlxalq Türkmən – Türk Universiteti, Türkmənistan*)
Prof. Fərda Əsədov (*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Şərqsünaslıq İnstitutu, Azərbaycan*)
Dos. Dilbər Zeynalova (*Xəzər Universitəsi*)
Ph.D. Elza Səmədlı (*Xəzər Universitəsi*)

Symposium Academic Board

- Prof.Hamlet Isakhanli (*Khazar University, Azerbaijan*)
Prof. John Ryder (*Khazar University, Azerbaijan*)
Prof. Turac Atabaki (*International Institute of Social History, Norveç*)
Writer's Union, Azerbaijan)
Prof. Ahmet Bican Ercilasun (*Turkey*)
Prof. Yavuz Akpınar (*Ege University, Turkey*)
Prof. Danuta Chmielowska (*Warsaw University, Poland*)
Prof. Kamil Vali Narimanoglu (*Aydin University, Turkey*)
Prof. Rafael Huseynov (*The Institute of Literature named after Nizami, Azerbaijan*)
Prof. Solmaz Tohidi (*Institute of Oriental Studies, national Academy of Sciences, Azerbaijan*)
Prof. Landau Jacob (*Hebrew University, Israel*)
Prof. Jamil Hasanli (*Baku State University, Azerbaijan*)
Prof. Eldar Ismayilov (*Baku State University, Azerbaijan*)
Prof. Muratgaldi Soyedov (*International Turkmen Turkish University, Turkmenistan*)
Prof. Farda Asadov (*Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences, Azerbaijan*)
Dos. Dilbar Zeynalova (*Khazar University, Azerbaijan*)
Ph.D. Elza Samadli (*Khazar University*)

Simpozium Məsləhət Şurası

Prof. Hamlet İsaخانlı (*Xəzər Universitəsi, Azərbaycan*)

Prof. John Ryder (*Xəzər Universitəsi, Azərbaycan*)

Anar (*Yazıçılar Birliyi, Azərbaycan*)

Prof. Ahmet Bican Ercilasun (*Türkiyə*)

Ali Polad (*Təbriz, İran*)

Prof. Rafael Hüseynov (*Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Azərbaycan*)

Prof. Məhəmməd Nuriyev (*Xəzər Universitəsi, Azərbaycan*)

Alla Axundova (*Moskva, Rusiya Federasiyası*)

Adil Bağırov (*Karabagh Foundation, USA*)

Abdulkadir İnaltekin (*Almaniya Muğam Mərkəzi, Almaniya*)

Symposium Advisory Board

Prof. Hamlet Isakhanli (*Khazar University, Azerbaijan*)

Prof. John Ryder (*Khazar University, Azerbaijan*)

Anar (*Writers' Union, Azerbaijan*)

Prof. Ahmet Bican Ercilasun (*Turkey*)

Ali Polad (*Tabriz, Iran*)

Prof. Rafael Huseynov (*The Institute of Literature named after Nizami, Azerbaijan*)

Prof. Mahəmməd Nuriyev (*Khazar University, Azerbaijan*)

Alla Axundova (*Moscow, Russian Federation*)

Adil Bağırov (*Qarabağ Fondu, ABŞ*)

Abdulkadir İnaltekin (*Germany Mugham Center, Germany*)

Koordinasiya Şurası

Dr. İsaخان İsaخانlı

Xəzər Universitəsi, Azərbaycan

Dr. Elza Semedli

Xəzər Universitəsi, Azərbaycan

Əlövsət Əmirbəyli

Xəzər Universitəsi, Azərbaycan

Şahin İsayev

Xəzər Universitəsi, Azərbaycan

Xəyalə Məmmədova

Xəzər Universitəsi, Azərbaycan

Zərifə Əliyeva

Xəzər Universitəsi, Azərbaycan

Aygün Verdiyeva

Xəzər Universitəsi, Azərbaycan

Coordinating Board

Dr. Isakhan Isakhanli

Khazar University, Azerbaijan

Dr. Elza Semedli

Khazar University, Azerbaijan

Alovsat Amirbayli

Khazar University, Azerbaijan

Shahin Isayev

Khazar University, Azerbaijan

Khayala Məmmədova

Khazar University, Azerbaijan

Zarifa Aliyeva

Khazar University, Azerbaijan

Aygun Verdiyeva

Khazar University, Azerbaijan

İçindəkilər

<i>Azərbaycan dünyə ədəbiyyatında (Xəzər Universiteti, Bakı, Azərbaycan 27-28 may 2011)</i>	
<i>Professor Hamlet İsaخانlının giriş sözü</i>	8
<i>Azərbaycan-Dünya Ədəbiyyatında Beynəlxalq Simpozium</i>	10

I BÖLMƏ DİL VƏ ƏDƏBİYYAT LITERATURE AND LANGUAGE

<i>Ahmet Cuma</i> Kurban Said'in Doğu-Batı Serüveni "Ali Ve Nino" romanında Bakü-Berlin imgesi ve kültür çatışması.....	13
<i>Ali Baykan</i> Almas Yıldırım'ın şiirlerinde vatan hasreti motifi çözümlemesi.....	24
<i>Ali Temizel</i> İran'da Azərbaycan Türkçesine dair bazı çalışmaları.....	40
<i>Almaz Ülvi</i> XX Əsr Klassik Özbək ədəbiyyatında "Azərbaycan" mövzusu.....	52
<i>Arzu Vahid</i> Çağdaş Türk nəsrində klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri (Orxan Pamukun "Mənim adım qırmızı" romanı əsasında).....	65
<i>Ayşe Balkan</i> Cihan Aktaş'ın Azize'nin son günü adlı hikəyə kitabındaki Azərbaycan kultürünə ait unsurlar.....	71
<i>Ayşe Duvarcı</i> Günümüz Türk şiirində Azərbaycan.....	81
<i>Bəsirə Əzizəliyeva</i> Cürri Zeydanın «Fərqanə gəlini» əsərində Azərbaycan və Babək hərəkatının təsviri.....	89
<i>Cavidə Məmmədova</i> Ziya Gökalp'in Turançılıq görüşlərində Azərbaycan.....	96
<i>Dilbər Zeynalova</i> Bakı rus modernist poeziyasında.....	103
<i>Elmira Məmmədova</i> Kıbrıs Türk şeirində Azərbaycan.....	110
<i>Elnarə Elxan Qızı</i> Ceyms Moriyerin Və James Baillie Fraserin yaradıcılığında Azərbaycan.....	119
<i>Elxan Yurdoğlu</i> Abdulkadir İnaləkin şeirlərində Azərbaycan sevgisi.....	122
<i>Elza İsmayilova</i> "Koroğlu" Avropa dillərində.....	128
<i>Elza Səmedli</i> Ali Bey Hüseynzadə'nin edebi faaliyyəti.....	144
<i>Emine Kısıklı</i> Suyu arayan adam'ın Azərbaycan günləri.....	150
<i>Etrabə Gül</i> Azərbaycan yazıçıların əsərlərinin dünya ədəbiyyatında tanidilməsinə dair.....	166
<i>Eşqanə Babayeva</i> Fazil Hüsni Dağlarcanın poeziyasında Azərbaycanın təənnümü.....	174
<i>Fatma Öztürk Səlda Güzel</i> Sınırları avrupa'ya taşan Türk və Azərbaycan halı sanatı motiflərinin geleneksel Türk giysi motiflərinə yansıması.....	180
<i>Fidanə Musayeva</i> Gürcü Ədəbiyyatında Azərbaycanlı obrazı (M. Cavaxışvilinin yaradıcılığı əsasında).....	199
<i>Filiz İlknur Cuma</i> Friedrich Martin Von Bodenstedt'in şiirlerinde Mirza Şefi Vazeh İzleri.....	203
<i>Grazyna Zajac</i> Polonyalı Şairlərin "Kafkasya Grubu" və təmsilçilərindən Wladyslaw Strzelnicki.....	214
<i>Harid Fedai</i> 1920'li Yıllarda Nəzım Hikmet'in Azərbaycan ədəbiyyatının oluşmasına təsiri.....	226
<i>İlhamə Gültekin</i> Tacli Sərgərdan — Bayram Xan Xanxanan. Rəhim Esenovun Tarixi romanında Azərbaycan şairi Məhəmməd Bayram Xan obrazı.....	236
<i>İsaخان İsaخانlı</i> Bakı Yesenin vətəndaşlığı.....	243
<i>Г. Г. Абдуллабекова</i> К Проблема Азербайджанско-Польских литературных связей в XXI веке.....	250
<i>Jalə İsmayilova</i> Azərbaycan Ədəbiyyatı Rumın dilində.....	254

<i>Lale Kasımova</i> Fatih ordu'nun "Beyaz bir güldür Semaye" hikâyesinin tahlili.....	260
<i>Mehdi Genceli, M. Nihal Eker</i> Azərbaycanlı şair Mehəmməd Hâdi'nin Türk matbuatındaki yazıları (1910-1913).....	267
<i>Mehmet Taner Türk</i> Mevlüt Süleymanlı'nın "Cöç" və Yaşar Kemal'in "Binboğalar efsanesi" romanlarında gelenek-modernizm çatışması.....	275
<i>Minaxanım Təkləli</i> Rus yazıçılarının əsərlərində Azərbaycan adları bədi-üs lubi vasitə kimi.....	288
<i>Muharrem</i> Azərbaycan sevdalisi bir şair: Yavuz Bülent Bakiler Kaplan	294
<i>Muzaffər Çandır</i> Samet Ağaoğlu'nun həyatı və ədəbi əsərləri.....	302
<i>Nesrin Tağızadə-Karaca</i> Ali Akbaş'ın şiir evrenində 'Azərbaycan' ya Daaltistik dünyada Azərbaycan'a bəkiş	325
<i>Nezihe Şentürk</i> Azərbaycan Halk Türküleri və Türk Halk müziği arasındakı əlişkiler	349
<i>Parvana Bayram</i> "Azərbaycan yüregində bir şahdamardır" Yahut Yavuz Bülent Bakiler'in Küllenmeyen Azərbaycan sevdası.....	355
<i>Pərvanə Məmmədli</i> Duyğu və ıztirablarını pantomimlərində əks etdirən yazıçı.....	362
<i>Setter Durmaz</i> Çâkeri Sinan'ın şiirlerinde Azərbaycan Türkçesi	376
<i>Тамилла Алиева</i> Поэты-Метафизики: от Джона Донна до Гамлета Исаханлы	359
<i>Təranə Həşimova</i> Mərkəzi Asiya Xalqları şeirində Azərbaycan mövzusu.....	395
<i>Рафик Сафаров</i> История разгадки мистификации Льва Нусенбаума и ее значение	402
<i>Səbuhi Hüseynov</i> Alman ədəbiyyatşünasları Mirzə Şəfi haqqında.....	417
<i>Yeganə Hafiz Qızı Gözəlova</i> Azərbaycan Əl-Müqəddəsinin «Əhsən Ət-Təqasim Fi Mərifət Əl-Əqalim» əsərində.....	423
<i>Zülfüyyə Vəliyeva</i> Səfəvi dövlət təşkilatında "cəngi" və "tacikiyə".....	430

II BÖLMƏ

TARIX, DİN VƏ MƏDƏİYYƏT HISTORY, RELIGION AND CULTURE

<i>Abdulkadir İnaltekin</i> Türkiyə Türkü kültüründə Azərbaycan halk mahnıları	439
<i>Aynur Fərmanova</i> Azərbaycanın beynəlxalq mədəni əlaqələri YUNESKO və İSESKO ilə əməkdaşlıq kontekstində.....	415
<i>Cahangir Cahangirli</i> Türkiyə xarici siyasətinin cənubi qafqazla bağlı milli təhlükəsizlik maraqları.....	424
<i>Elçin Əhmədov</i> Azərbaycanın Avropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq institutları ilə münasibətləri	473
<i>Esra Doğan</i> İran-Gacarlar Döneminde (1279/1862 və 1331/1913) illəri arasında yazılan farsça Hacı Seyahatnamələrində Bakü.....	483
<i>Firdovsiyyə Əhmədova</i> Rusiyanın müasir nəşrlərində Azərbaycanın 1920-ci illər tarixinin bəzi məsələləri	483
<i>Gheis Ayaz Ebad</i> Evliya Çelebi səyahatnaməsində Azərbaycan	522
<i>Xanım Zairova</i> Alman səyyahları Bakü və Azərbaycan haqqında	525
<i>Xuraman Əliyeva</i> Aida İmanquliyevanın Azərbaycan ədəbiyyatı və şərq mövzusunda araşdırmaları.....	535
<i>İsmail Taş</i> Azərbaycanlı Filozof Ebu'l Hasan Behmenyâr və fəlsəfəsi.....	542
<i>Kamil İbrahimov</i> Orta əsr mənəbləri və avropalı alim, coğrafiyaşünas, diplomat, səyyah, tacirlər Bakü haqqında	557
<i>Камил Вели Германоглу</i> Марко Поло о торкахи об Азербайджане.....	567

<i>Mübariz Zahid oğlu Ağalarlı</i> XV əsrdə Azərbaycanca olmuş səyyahların “Səyahətnamələr”ində Şirvan şəhərləri.....	574
<i>Namiq Musalı</i> “Tarix-i Aləmara-Yi Abbasi” Əsərində XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri.....	578
<i>Ровшан Ариф оглы Муганлинский</i> Проблема отражения исламской религии в Азербайджане в английских источниках 16 века	590
<i>С.С. Велиев</i> - Сочинение а. Олеария – Первый научный труд по географии Азербайджана и Каспийского моря.	597
<i>Saffet Köse</i> Azərbaycan'ın müsəlmanlar tərəfindən Fethi sirasında yapılan antlaşma metninin fikhî analizi - Kılıç Müslümanlığı diye bir şey var mı? -	602
<i>Sevda Süleymanova</i> XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Milli hərəkəti xarici ölkələrin tarişünaslığında	607
<i>Талят Наджафалиев</i> - «Акт о независимости Азербайджана» как символический артефакт гражданской войны 1918-1920 гг.»	611
<i>V. Quliyeva</i> - Azərbaycanın erməni təcavüzü obyektı olan mədəni irsi	622
<i>Vüsalə Musalı</i> - Mahmud Kamal İnal təzkirəsində azərbaycanlı şairlər.....	629
<i>Zivər Hüseynova</i> - Avropalıların səyahətnamələrində Azərbaycan. (Qacar dövrü).....	638

Azərbaycan dünya ədəbiyyatında
Xəzər Universitəsi, Bakı, Azərbaycan
27-28 may 2011

Professor Hamlet İsaخانlının giriş sözü

Xanımlar və bəylər! Hörmətli qonaqlar! Əziz dostlar!

1918-20-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ad gününə və Xəzər Universitəsinin 20 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dünya ədəbiyyatında” adlı konfransa xoş gəlmisiniz!

Xəzər universitəsinə, Bakıya, Azərbaycana xoş gəlmisiniz!

Ərazinin və ya dövlətin adını daşımaq baxımından Azərbaycan sözü tarix boyu müxtəlif mənə daşmışdır. Əvvəllər əsasən indiki İrənin şimal-qərbinə aid edilən Azərbaycan coğrafi termin kimi get-gedə Cənubi Qafqaz türklərinin yaşadığı əraziləri də özündə cəmləmişdir. Azərbaycan termininin bu mənə dəyişikliyinə, bir geopolitik dəyişmə xüsusi rol oynamışdır. 19-cu əsrin birinci 28 ili ərzində baş verən bir neçə İran-Rusiya savaşları nəticəsində Qafqaz türkləri Rusiya sərhədlərinə daxil edilmiş, İran Azərbaycanı və ya indi Cənubi Azərbaycan dediyimiz ərazi və orada yaşayan xalq İran sərhədi daxilində qalmışdır. Hər iki tərəfdə yaşayan xalq eyni olduğuna görə onların yaşadığı ərazi və onların öz etnik adları eyniləşmişdir.

Bəs Azərbaycan xalqı haqqında nə demək olar? Burada iki fərqli yanaşma mövcuddur. Bir tərəfdən Azərbaycan deyilən ölkənin vətəndaşları birlikdə Azərbaycan xalqını təşkil edir. Bunlara Azərbaycan türkləri, azərbaycan ləzgiləri, kürdləri, talışları, gürcüləri, erməniləri, rusları və Azərbaycanın müxtəlif dillərdə danışan digər bütün etnik qrupları daxildir. Bu halda Azərbaycan tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan mədəniyyəti dedikdə bu etnik qrupların hamısının tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti nəzərdə tutulmalıdır. Bu birinci mənada Azərbaycan xalqı Azərbaycan adlı ölkənin sərhədləri ilə məhdudlaşır, etnik sərhəd isə qoyulmur.

Azərbaycan xalqının ikinci mənası Azərbaycan türkcəsində danışan xalq deməkdir. Bu halda, coğrafi sərhəd yox olur, lakin etnik kimlik, etnik sərhəd müəyyənedici olur. Bu halda Azərbaycan Respublikasında, İranda, Gürcüstan və Rusiyada, Türkiyə və İraqda və digər bütün ölkələrdə yaşayan, müxtəlif ərazilərdə məskunlaşmış azərbaycan türkcəsində danışan xalq Azərbaycan xalqını təşkil edir. Bu ikinci halda Azərbaycan xalqının tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti dedikdə müxtəlif coğrafiyalı Azərbaycan türklərinin tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti nəzərdə tutulur. Tarixə baş vursaq, bu baxımdan Sivas, Kayseri, Tokat tərəflərdə hakimiyyətdə olmuş, Sultan Yıldırım Bayazıdlə vuruşmuş hökmdarı və şair Qazi Bürhanəddin (1344-1398, 1381-dən hökmdar) Azərbaycan tarixinin, Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqat obyektinə nümayəndəsidir. Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular, Uzun Hasan Azərbaycan tarixinin obyektinə olur (Başkəntdə (Başkəyde) (1473) Sultan Mehmetlə savaşan). Məhz Azərbaycan türkcəsində yazdıqları səbəbiylə Hələb tərəflərdə yaşayan

və ölən Nəsimi, Bağdadda yaşayan və o tərəfdə də ölən Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının, yəni Azərbaycan xalqının yaratdığı ədəbiyyatın nümayəndələri sayılır.

Konfransımızın mövzusu belədir: “Azərbaycan dünya ədəbiyyatında”. Dünyanın müxtəlif yerlərində, ölkələrində tarix boyu Azərbaycan xalqı haqqında nə məlumatlar olub, nə yazılar yazılıb, nə tədqiqatlar aparılıb? Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında digər xalqlar nə söyləyib? Bir xalqa başqa xalqların gözü ilə baxmaq həmin xalqın dünyada necə tanınması deməkdir. İqtisadi-ticari, siyasi-hərbi, insani münasibətlər, səfərlər, yürüşlər, gündəliklər, səyahətnamələr, bədii, tarixi, elmi-mədəni yazılar, maddi abidələr, Azərbaycana və Azərbaycan xalqına aid hər şey tədqiqat obyektinə çevrilir. Bu zənginlik öyrənilməsə, azərbaycanlıların özləri haqqında məlumatı, əsərləri yarımçıq, natamam təsəvvür yaradacaq. Dünya bizdən çox böyükdür, dünyanın gözü çox, əlləri uzun, ayaqları iti, qulaqları böyükdür. Onlar nə görür, nəyə çatıb, haralara gedib, nə eşidib? Ümidvaram ki, bu konfransımız bi işdə az da olsa bir uğur sayılacaq.

Xəzər universiteti haqqında: Elm, Sənət, təhsil və mədəniyyət ocağı, dünyanın bir parçası, dünyanın bir universiteti, dünya ilə Azərbaycanı birləşdirən bir körpü, beynəlxalq əməkdaşlıq mərkəzi.

Azərbaycan-Dünya Ədəbiyyatında Beynəlxalq Simpozium

Tarix boyunca fərqli mədəniyyətlərin və karvan yollarının kəsişdiyi, qərb ilə şərqin birləşməsində önəmli bir məkan olan Azərbaycan həmişə müxtəlif səyyahların səyahətnamələrində, tarixçilərin səlnamələrində, sərkərdələrin memuarlarında yer almış, insanları, adət və ənənələri, təbiət gözəllikləri ilə şair və yazıçıları valeh etmişdir.

Müstəqillik dövrü, tarixçi və digər tədqiqatçılara yalnız post-sovet məkanında deyil, beynəlxalq aləmdə də tariximizin qaranlıq səhifələrini araşdırmaq üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Bu məsələ indi daha aktual səslənməkdədir: Azərbaycan və ona aid həqiqətlər, dəyərlər xarici alim və tədqiqatçıların, şair, yazıçı və səyyahların əsərlərində, tarixin önəmli şəxsiyyətlərinin memuarlarında necə əks olunmuşdur? Bütün bunların araşdırılıb öyrənilməsi, qloballaşan dünyada bizə aid dəyərlərin qorunub saxlanılması, gələcək nəsillərə miras buraxılması tarixin üzərimizə yüklədiyi əsas vəzifələrdən biri olmuşdur.

Millətlərin tarix qarşısında daşdığı vəzifələrdən biri də heç şübhəsiz ona xas maddi- mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaq, tanımaq və gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. Millətlər onlara verilən bu imkanlardan yararlanma bildiyi ölçüdə mədəniyyətlər tarixindəki yerini alır. Azərbaycan və ona aid dəyərlərin tarix boyunca dünya ədəbiyyatında necə əks olunmasının araşdırılıb ortaya çıxarılması məqsədilə Xəzər Universiteti 27-28 May 2011 tarixində Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin və Xəzər Universitetinin yaranmasının 20 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan Dünya Ədəbiyyatında” mövzulu beynəlxalq sempoziyum təşkil etmişdir. Dünyanın müxtəlif universitetlərindən və tədqiqat mərkəzlərindən gələn alimlərin, tədqiqatçıların iştirakıyla keçirilən bu simpoziumnəticəsində dünya ədəbiyyatında Azərbaycan tarixinə, musiqisinə, mədəniyyətinə, folkloruna və ümumiyyətlə Azərbaycan haqqında yazılmış şeir, nəsr, dram əsərlərinə, memuarlara və səyahətnamələrə bir daha diqqət yetirilmiş və alimlərin diqqəti onların sistemli şəkildə tədqiqatına yönəldilmişdir. Simpoziumun bölmə iclaslarında Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi, musiqisi, mədəniyyəti, folkloru, coğrafiyası və nəhayət azərbaycanlıların dünya ədəbiyyatında necə əks olunduğu, tanındığı və öyrənilməsi, 150-dən çox yerli və xarici mütəxəssislərin, alimlərin iştirakı ilə müzakirə olunmuşdur.

27-28 May 2011 tarixində Xəzər Universitetində keçirilən həmin beynəlxalq simpoziumun məruzələri bu kitabda toplanmışdır.

Geniş oxuyucu kütləsinə təqdim etdiyimiz bu kitab vasitəsi ilə həm simpoziumun təşkilində, həm də kitabın nəşrində başda universitemizin qurucusu dəyərli elm adamı prof. Hamlet İsaخانlı olmaqla əməyi keçən bütün əməkdaşlarımıza Təşkilat Komitəsi adından minnətdarlığımızı borc bilirik.

Təşkilat Komitəsi

I BÖLMƏ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT LİTERATURE AND LANGUAGE

II BÖLMƏ

TARİX, DİN VƏ MƏDƏİYYƏT HISTORY, RELIGION AND CULTURE

KURBAN SAİD'İN DOĞU-BATI SERÜVENİ “Ali ve Nino” Romanında Bakü-Berlin İmgesi ve Kültür Çatışması

Yrd. Doç. Dr. Ahmet CUMA
(*Selçuk Üniversitesi / Türkiye*)

1937 yılında Viyana’da yayımlanan “Ali ve Nino” başlıklı roman, Rus Devrimi ve Bakü’yü yoğun bir tarihsellik ile ön planda tutan, Kafkaslarda geçen bir aşk hikâyesidir. Orijinal dili Almanca olan romanın yazarı bu tarihli baskısında Kurban Said olarak belirtilmiştir. Yapıt yayımlandıktan kısa bir süre sonra birçok ülkede tanınmıştır. Bakü’ye ve Kafkaslardaki eski güzel günlere duyduğu özlemi ve yoğun sevgisini dramatik bir tarzla anlatan yazar duygularını melankolik bir düzleme taşıyarak dile getirmiştir. Bu roman Müslüman Ali Şirvanşir ile Hıristiyan prenses Nino Kipiani arasındaki aşkı anlatmaktadır. Her ikisinin de aileleri evlenmelerine rıza göstermelerine rağmen I. Dünya Savaşı ve Kızıl Ordu adeta bu aşkı zorlu bir imtihana tabi tutarlar. Barışçıl bir yapıya sahip olan Ali, Çar’ın istekleri doğrultusunda hareket etmeyerek savaşa katılmaz. Fakat Azerbaycan’ın bağımsızlığı için son nefesine kadar cephede savaşır. Bütün bunlar Urs Jenny’nin de belirttiği gibi egzotizmin kokusunu yansıtan klişeler değil, yoğun bir metamorfoz ve ekspresif bir dönem panoramasıdır.¹ Kurban Said çağının tarihsel ve toplumsal olaylarını macera romanı türünde kurmaca düzleme aktarmada oldukça başarılı bir yazardır.² Ancak yazar hakkındaki spekülasyonlar, Kurban Said’in kim olduğuna dair ileri sürülen beyanlar ve iddialar her zaman yapıtın kendisinden daha çok ön planda olmuştur. Yazar hakkında ileri sürülen çelişkili açıklamalar yapıtın kendisini gölgelemektedir. Oysa “Ali ve Nino” romanı yazarının biyografisi kadar ilginçtir. Hatta yazar ve eser bütünlüğü içerisinde edebiyat bilimi disipliniyle ele alınması gereken bir yapıttır.

Kurban Said’in kim olduğuna dair bu güne dek yapılmış en detaylı çalışma kuşkusuz 2005 yılında Amerika’da yayımlanmış olan Tom Reiss’in “Oryantalist” başlıklı çalışmasıdır. Yayımlandığı yıl çoksatarlar listelerine giren çalışma bu güne dek 16 dile çevrilmiştir.³ Reis “Oryantalist”te Lev Nussimbaum adının nasıl Essad Bey’e ve daha sonra da Kurban Said’e dönüştüğünü birçok belgeye dayandırarak oldukça teferruatlı anlatmıştır.

Essad Bey (1905-1942) 20. yüzyıl Alman edebiyat tarihi kitaplarında yer almamaktadır. Oysa o, bu isimle kısa fakat oldukça çalkantılı hayatında bilindiği kadarıyla 17 eser vermiştir. Ayrıca bu eserlerden bazıları uluslar arası ilgi görmüştür. Buna rağmen eserleri zaman içinde unutulmaya terk edilmiştir. Yıllar sonra Essad Bey’in yapıtları Almanya’da tekrar ortaya çıktığında yazarın gerçek adı takma adının arkasında yok olmuştur.

Yazar, Berlin kültür çevresine 1926 yılında “Edebiyat Dünyası” anlamına gelen *Die Literarische Welt* dergisi sayesinde girmiştir. 1926 ile 1930 yılları arasın-

¹ JENNY, Urs, *Allahs vergessener Jünger*, Der Spiegel, 18. 05. 2008 / 21, s. 172

² REISS, Tom, *Oryantalist-Tuhaf ve Tehlike Dolu bir Hayatın Aydınlanan Sırrı*, Çev. : Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay. , İst. 2009, s. 13

³ BRETTHAUER, Jutta, *Der Orientalist. Auf den Spuren von Essad Bey –Presseinformation:* www.osburg-verlag.de/img/waschzettel/titelinfo_reiss_orientalist.pdf (13. 12. 2010)

da Avrupa'da edebiyat faaliyetlerinin merkezi Berlin idi. *Die Literarische Welt* Berlin'de yayımlanmaktaydı. Alman edebiyatının birçok önemli yazarının bu dergide yazıları çıkmaktaydı. Essad Bey 21 yaşında derginin doğu uzmanı olmuştur.¹ Genç yaşına rağmen kısa zamanda derginin en çok dikkat çeken yazarlarından biri haline gelmiştir.

Aslında Yahudi kökenli olan yazarın ailesi Yahudi düşmanlığından kaçarak Kafkasların çok uluslu yapısına sığınmışlardır.² 1922 yılında Almanya'da kendisini Essad Bey olarak tanıtan yazarın ilk adı Lev Nussimbaum'dur. Essad Bey adını Ağustos 1922 tarihinde Berlin'deki Türk Büyük Elçiliğinde İslamiyet'e geçtikten sonra almıştır. Lev Nussimbaum'un, yani Essad Bey'in İslamiyete geçmesi hayatındaki en önemli kararlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Hayatının bundan sonrasını İslam kurallarına göre yaşadığı söylenir.³ Yazar çocukluğunun geçtiği Bakü kültür, düşünce ve inancını hiçbir zaman unutmamıştır. Onun için Bakü, hayatı boyunca çocukluk yıllarının özlemi ile yoğrulmuştur. Urs Jenny bununla ilgili şunları yazmıştır:

“Yazar Essad Bey için çocukluğunun Bakü'sü Şark ve Garp'ın birlikte var olduğu özlem diyarı olmuştur; Hıristiyanların, Yahudilerin ve Müslümanların komşu olarak kardeşçe birbirleriyle geçindikleri bereketli bir Megapolis: geçmişe yönelen bir Ütopya”⁴

Yazar bu güzelliğin bozulmasına sebep olarak Bolşevik hareketini görmektedir. Essad Bey'in Moskovayı işlediği bütün eserlerinde Stalin uğursuzluğun bedenleştiği dominant bir figürdür.⁵

Lev Nussimbaum'un Essad Bey'e, daha sonra da Kurban Said'e dönüşme hikâyesi bitmek bilmeyen bir kaçışın serüvenidir. I. Dünya Savaşının etkilerinin henüz Bakü'ye ulaşmadığı bir dönemde, Lev lise öğrenimine Bakü'de devam etmekteydi. Çar'ın devrilmesiyle başlayan iç çatışmalar ve bunun akabinde, 1918'de komünistlerin iktidara geçmesini Lev ilk kez gördüğü bir kan gölü olarak betimlemiştir.⁶ Kapitalist biri olarak tanınan babası, artık o topraklarda hiç şansının kalmadığını bilir. Oğlunu da yanına alarak önce Türkiye, Semerkand, Buhara ve İran olmak üzere Doğu istikametine, sonra yine Bakü'ye uğrayarak Gürcistan, Karadeniz, İstanbul, İtalya, Paris üzerinden Almanya'ya kaçar.⁷ Lev Avrupa'nın ortasına şaşkın ve meraklı biri olarak düşmüştür. 1922 yılının son baharında Berlin'e yerleşirler. Friedrich Wilhelm Üniversitesi'nde şarkiyat seminerlerine katılır. Çok sürmeden yabancı dile karşı olan yeteneği anlaşılır.⁸

¹ REISS, Tom, Oryantalist-Tuhaf ve Tehlike Dolu bir Hayatın Aydınlanan Sırrı, Çev. : Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay. , İst. 2009, s. 291

² JENNY, Urs, *Allahs vergessener Jünger*, Der Spiegel, 18. 05. 2008 / 21, s. 172

³ BAŞIROVA, Gülşan, Das Schaffen von Kurban Said alias Essad Bey: www.isb-bl.net/de/jahrbuecher/jahrbuch2006/8250.html (27. 04. 2011)

⁴ JENNY, Urs, *Allahs vergessener Jünger*, Der Spiegel, 18. 05. 2008 / 21, s. 172

⁵ JENNY, a. g. e. , s. 172

⁶ JENNY, a. g. e. , s. 173

⁷ JENNY, a. g. e. , s. 173

⁸ JENNY, a. g. e. , s. 173

Essad Bey 1931 yılında zengin bir ayakkabı tüccarının kızı olan Erika Loewendahl ile evlenmiştir. Bir yıl sonra Almanya'nın siyasi konjonktürü çok değişir. Nasyonal Sosyalizm'in baskısı her yere hâkim olmuştur. Vatansız bir Müslüman ve Sovyetlerin bir düşmanı olduğundan dolayı Nasyonal Sosyalist'lerin kendisine bir şey yapmayacaklarını zanneden Essad Bey'in kitapları yasaklanır.¹

Essad Bey hayatı boyunca devrimlerden nefret etmiştir. Yurt edinmeye çalıştığı her ülkeden peşpeşe yaşanan siyasi çalkantılar yüzünden sürgün edilmiştir. Önce Rusya'daki şiddetten kaçmıştır. Bolşevikler babasının petrol kuyularına el koymuşlardır ve Bakü'deki villalarını Stalin'in karargâhına dönüştürmüşlerdir.² Fakat bu konuda çelişkili açıklamalar vardır. Walter Laguer'in belirttiğine göre Essad Bey'in Berlin'de yaşadığı sıralarda onun kökenini bilen ve çok yakından tanıyan insanlar da bulunmaktaydı. Onların açıklamalarına göre Stalin hiçbir zaman Essad Bey'in aile evine gelmemiştir ve kitabının birçok önemli yeri kurmacadır. Essad Bey'in şizofren olduğunu ve yazdığı hayallerini kendi hayatı gibi benimsediğini ifade eden Laguer yine de “yayınladığı yazılar hiç de değersiz değillerdir” diye belirtmeden edememiştir.³ Essad Bey şiddetten kaçma çabaları hayatı boyunca sürmüştür. Almanya'da da bir bakıma şiddete uğramıştır. Bolşevikler aleyhine yazmasına rağmen, Rusça olduğu için, içeriğini anlamadıkları halde Naziler kitaplarını yasaklamışlardır.⁴

Bu baskılar neticesinde 1932 yılında eşi Erika ile birlikte Viyana'ya yerleşmiştir. Birlikte 1935'te çıktıkları Amerika seyahatinden sonra Essad Bey eşi tarafından ihanete uğrar. Yazar bu olaydan ruhsal olarak derin yaralanmıştır. Bazı kaynaklar intihar teşebbüsünden ve sanatoryumdaki tedaviden bahseder.⁵ Ancak bir yıl sonra, tekrar kendini toparladığında, büyük bir hırs ile tekrar yazmaya başlar. Bu yılların ürünlerinden ilki “Ali ve Nino”dur.

Essad Bey, ölümünden birkaç ay sonra yayımlanmış olan “Ali ve Nino” için, ölmeden kısa bir süre önce, yaptırdığı Nino adının Erika olarak değiştirilmesi talimatını vermiştir. 1943 faşist İtalya baskısının başlığı “Eli ve Erika”dır. Ayrıca yazarı da Kurban Said değil, Essad Bey olarak basılmıştır. “*Bu, romanı Lev'in yazdığını gösteren ölümünden sonra yapılmış önemli bir düzeltme*”dir.⁶ Ayrıca III. Reich'ta yasaklanmış olan eserleri ancak yeni bir isimle yayımlanmaya devam edebilecekti. 1936'da günde on-on iki saat Kafkasyada geçen bir roman üzerinde çalıştığı anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak bir mektubunda şunları yazmıştır. “Ne yayınevini ne de teklifleri düşünüyordum, sürekli ve büyük bir gayretle yazıyordum. Birisi ‘Stalin’, öteki ‘Ali ve Nino’ydu”⁷

1937 yılında “Ali ve Nino”nun yayımlanmasıyla birlikte ilginin merkezi olması, Kurban Said adının da araştırılmasına sebep olmuştur. Urs Jenny'nin ifade

¹ JENNY, a. g. e. , s. 173

² REISS, Tom, Oryantalist-Tuhaf ve Tehlike Dolu bir Hayatın Aydınlanan Sırrı, Çev. : Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay. , İst. 2009, s. 371

³ LAGUER, Walter, Petrol Prensi-Essad Bey'in Yeniden Keşfedilmesi: www.turkpartner.de/Yazarlar/DAras/AliNino.html (27. 04. 2011)

⁴ REISS, Tom, Oryantalist-Tuhaf ve Tehlike Dolu bir Hayatın Aydınlanan Sırrı, Çev. : Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay. , İst. 2009, s. 371

⁵ JENNY, Urs, *Allahs vergessener Jünger*, Der Spiegel, 18. 05. 2008 / 21, s. 174

⁶ REISS, Tom, Oryantalist-Tuhaf ve Tehlike Dolu bir Hayatın Aydınlanan Sırrı, Çev. : Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay. , İst. 2009, s. 435

⁷ REISS, a. g. e. , s. 406

ettiğine göre esrarengiz bir biçimde yazarının Lev Nussimbaum, yani Essad Bey olduğu ortaya çıkmıştır.¹ Essad Bey adının Almanya’da yasaklanması üzerine Kurban Said adını Bayan Baron Elfriede von Ehrenfels önermiştir. Barones bu isimle elde edilen geliri yıllar boyunca, savaşta dahi, yazarın kendisine iletmeyi ihmal etmemiştir.²

Avrupa üzerinde hızla ilerleyen Nasyonal Sosyalizm rüzgarı Essad Bey’e Avusturya’da da rahat vermemiştir. Yazar Amerika ve Kudüs’e göç etmek yerine, çünkü kendisini Yahudi olarak görmüyordu ve İngilizceye merakı yoktu, güneye, İtalya’ya göç etmeyi tercih etmiştir. Ancak Hitler’in Mussolini ile ittifak etmesi onun tekrar ülkesiz ve tutsak olmasına sebep olmuştur. Sıkıntılı, ıstırap verici bir hastalık neticesinde, 1942 yılında Positano’da vefat etmiştir.³ Gerhard Hauptmann Essad Bey’in bu acı sonunu “Positano” başlıklı şiirinde mısralarına şöyle aktarmıştır:

<p>“Alles hatte ihn verlassen, Was ihm jemals lieb gewesen, Bis er dann vom Menschenjammer Endlich durch den Tod genesen”⁴</p>	<p>Onu her şey terk etti, Kendisine hep sevgili olan, Sonra insan feryadından Nihayet ölüm sayesinde iyileşti</p>
---	---

“Ali ve Nino” romanının en başta gelen motiflerinden birisi kuşkusuz Doğu-Batı meselesidir. Yazar bu motiften hareketle Doğu’nun temsilcisi olan Ali ve Batı’nın temsilcisi olan Nino karakterleri üzerinden kültür çatışması konusuna yönelmiştir. Yapıtta Doğu-Batı çatışması değişik imgeler ve semboller kullanılarak karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır:

“Sizde çöl insanının ruhu var [...] belki de insanlar sadece şu şekilde ayrılabilirler: orman insanları ve çöl insanları. Şark’ın kuru sarhoşluğu belki de sıcak rüzgârın ve sıcak kumun insanın başını döndürdüğü dünyanın daha basit ve problemsiz olduğu çölden dolaydır. Orman soru doludur. Ancak çöl soru sormaz, bir şey vermez ve söz vermez. Ancak ruhun ateşi ormandan gelir. Çöl insanı [...] sadece tek bir duyguya sahiptir ve bu da ona yeter. Orman insanının birçok yüzü vardır. Fanatik çölden gelir, yaratıcı ormandan. Bu herhalde Doğu ve Batı arasındaki en önemli farktır” (Ali ve Nino:49-50)*

Ali Avrupa kültürünü yakından tanımaktadır. Ancak Doğu kültürü ile farklılıklarını yine de yadırgamaktadır. Örneğin Nino’yu ailesiyle birlikte yaşadığı evinde ziyaret ettiğindeki izlenimlerini anlattığı şu cümleler bunu göstermektedir:

“Nino’yu evinde ziyaret etmek benim için hala tuhaf bir şeydi. Geleneklere tamamen aykırı bir durumdu bu. [...] Beyaz önlüklü hizmetçi kız kapıyı açtı ve eğildi. Doğu geleneklerine göre misafiri şapkasını çıkarmaması gerektiği halde ona

¹ JENNY, Urs, *Allahs vergessener Jünger*, Der Spiegel, 18. 05. 2008 / 21, s. 174

² JENNY, a. g. e. , s. 174

³ JENNY, a. g. e. , s. 174

⁴ JENNY, a. g. e. , s. 174

* “Ali ve Nino” romanından yapılan alıntılar, yapıtın şu baskısından tarafımdan çevrilmiştir: Kurban Said, Ali und Nino, Ullstein List Yay. , Münih 2000

şapkamı verdim. Avrupa'da böyle durumların nasıl olduğunu bilirim. ” (Ali ve Nino:77)

Romanın daha ilk sayfalarında Bakü'nün kozmopolit yapısı betimlenmiştir. Yazar bu betimleme için eğitim sistemini araç olarak kullanmıştır. Yapıt, Bakü'de bulunan Rus Kraliyet Lisesi'ndeki dersten bir kesit ile başlar. 30 Müslüman, 4 Ermeni, 3 Ayrılıkçı, 2 Polonyalı ve 1 Rus'tan oluşan sınıf mevcudu, konunun geçtiği coğrafyadaki toplum yapısını anlatmaktadır. Öğretmenin birinci amacı öğrencileri iyi bir Avrupalı olarak yetiştirmektir (Ali ve Nino: 3). Bundan dolayı öğretmen sınıfta adeta Batı propagandası yapmaktadır. Doğu'yu geri kalmış ve medeniyetten uzak olarak anlatırken Batı'yı, teknolojik gelişmeleri yakalamış, adeta medeniyetin sembolü olarak betimlemektedir. Öğrencileri buna ikna etmek için “*Sizden biriniz daha önce hiç Berlin'de bulundu mu?*” (Ali ve Nino: 3) diye sorar. Fakat aldığı şu cevap onun beklentileri doğrultusunda değildir: “*Malkow adındaki ayrılıkçı elini kaldırdı ve küçük bir çocukken Berlin'de bulunduğunu itiraf etti. Hala korkunç, boğucu ve gürültülü yeraltı trenini hatırlayabiliyordu*” (Ali ve Nino: 3). Oysa öğretmenin amacı öğrencilerine Batı kültürünü aşlamak ve onları Avrupalı olmaya özendirme. Fakat aldığı bu cevap ve Ali Şirvanşir'in büyük bir özgüven ile Asya'da kalmayı tercih ettiğini söylemesi onu hayal kırıklığına uğratmaktadır (Ali ve Nino: 2). Ali'nin bu çıkışı onun öncelikle ailesinden almış olduğu Doğu kültürü ve memleketini çok sevmesinden kaynaklanmaktadır.

Tom Reis Essad Bey'in “Ali ve Nino” romanının Ali Şirvanşir kahramanını kendinden yola çıkararak kaleme aldığını bir çok belgeye dayandırarak ifade etmiştir.¹ Örneğin romanda Ali Berlin'i sevmez. Essad Bey'in Berlin ile ilk karşılaşması, babasının ona Alman Kültürü ile ilgili olumlu şeyler anlatmasına rağmen, olumlu değildir. Alman sınırına yaklaştıkça karanlık düşüncelere kapıldığı aktarılmıştır.² Berlin'e gelir gelmez karşılaştığı tablo, çocuk yaştaki Essad Bey'i korkutmuştur:

*“Berlin sokaklarında gruplar halinde rengârenk bayraklar taşıyan, siyasi sloganlar atan silahlı adamlar dolaşmaktadır; tabancaların yanı sıra makineli tüfekler, kurşunlar sıkılmakta, el yapımı bombalar patlatılmaktadır.”*³

Bu şehir hakkında “*Kent beni, bir devin cüceye baktığı gibi, aldırılmazlıkla karşıladı*”⁴ diye yazmıştır. Essad Bey'in Berlin döneminde kaleme aldığı yapıtlarında tarihselliğin izleri çok belirgindir. Bazı tarihsel olayları eserlerine bir belge niteliğinde aktarmakla kalmayıp kurmacanın dokusuna da yerleştirmiştir. “*Tarih öznelleştirilerek hayata uyarlanmıştır. Böylece yazar yapıtında siyasi kaderinin üstesinden gelmeye çalışmıştır.*”⁵

¹ REISS, Tom, Oryantalist-Tuhaf ve Tehlike Dolu bir Hayatın Aydınlanan Sırrı, Çev. : Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay. , İst. 2009, s. 76

² REISS, a. g. e. , s. 208

³ REISS, a. g. e. , s. 215

⁴ REISS, a. g. e. , s. 233

⁵ BAŞIROVA, Gülşan, Das Schaffen von Kurban Said alias Essad Bey: www.isb-blj.de/jahrbuecher/jahrbuch2006/8250.html (27. 04. 2011)

Romanın ilk bölümlerindeki Nino adeta Ali'nin zıt kutbu gibidir. Nino, Batı kültürüne hayran, Avrupalı olmaktan gurur duyan bir karakterdir. Aile ve okulundan bu doğrultuda eğitim almıştır. Örneğin Doğu-Batı çatışması bağlamında Ali ile bir konuşmasında şöyle der: “*Ali Han, sen aptalsın. Tanrı'ya şükür Avrupa'dayız. Eğer Asya'da olsaydık ben çoktan örtülü olurdum ve sen beni göremezdin*” (Ali ve Nino: 4). Nino'nun bu ifadesinden ayrıca, onun Bakı'yı bir Avrupa şehri olarak gördüğünü anlamaktayız. Her ikisi de aynı şehirde yaşamalarına rağmen kültür farkı çok belirgindir. Buna rağmen birbirlerine derin bir aşkla bağlıdırlar. Aşklarının başlaması bile Ali'ye göre Doğu kültürüne uygun olmamıştır. Çünkü Ali Nino'yu ilk defa çeşme başında değil, Nikolai Caddesi'nde okula giderken görmüştür (Ali ve Nino: 55).

Ali için Nino istikbal ile özdeşdir. Geleceğinin Nino ile evleneceği gün başlayacağına derinden inanmaktadır. Nino'da Ali için aynı duyguları paylaşmaktadır. Evlenme planları yaparlarken Çar, monarşi ile yönetilen birçok Avrupa ülkesine savaş ilan eder (Ali ve Nino: 59). Almanlar ile Ruslar arasındaki bu savaş Müslümanlar için inançsızların birbirleriyle yaptığı savaştır. O yüzden ilgilenmezler (Ali ve Nino: 60). Bununla ilgili Ali şöyle der:

“*Şu dağ kitesinin ardındaki dünya beni niye ilgilendirsin? Savaşlar, şehirler, Çarlar, kederleri, mutlulukları, temizlikleri ve pislikleri? Biz farklı temiziz, başka günahkârız, bizim farklı bir ritmimiz ve farklı yüzlerimiz var [...] Eğer, o görünmez (şey) benim dünyama karşı koşarsa, ancak o zaman kılıcıma sarılırım*” (Ali ve Nino: 70-71)

Bu cümleler Ali'nin Batılı'lara karşı mesafesini anlatmaktadır. O, kendini Türk kültürüne daha yakın hissetmektedir. Örneğin, V. Mehmet Reşat'ın gayrimüslimlere karşı savaş ilan etmesi üzerine (Ali ve Nino: 88) söylediği şu sözler bunu göstermektedir:

“*Türklerle biz aynı kökteniz. Dilleri bizim dilimiz. Turanın kanı ikimizin de damarlarında dolaşüyor. Belki bundan dolayı Halifenin hilali altında ölmek daha kolay olur*” (Ali ve Nino: 91).

Gürcü liderlerden biri savaş hakkında şu sözleri söyler: “*Çar'ın emirlerine uymaktan, altın Bizans haçının yeni pırlantısıyla Ayasofya'nın kubbesinde tekrar parlayıncaya kadar vazgeçmeyeceğim*” (Ali ve Nino: 133). Bu ifade, savaşın boyutunu, onun tamamen bir inanç, Doğu-Batı, bir başka deyişle medeniyetler savaşına dönüştüğünü göstermektedir. Ancak Ali ile Nino'nun aşkı o kadar büyüktür ki bütün bu gelişmelere rağmen evlenmekten vazgeçmezler. Fakat Nino'nun ailesi savaş bahane ederek evlenme tarihini ertelemek ister. Ali'nin onuru kırılır. Özellikle de din farkını öne sürmeleri Ali'yi incitmiştir:

“*Din farkı demekle ne demek istiyor o? İslam Hıristiyanlıktan daha mı aşığıdadır? Ya benim onurum? Bir Hıristiyan bana kızını vermektan imtina ediyor. Öz babam benimle alay edecektir*” (Ali ve Nino: 105)

Ali'nin bu zor anında ikiyüzlü ve kalles bir Ermeni olan Naçararyan, ona yardım elini uzatır. Naçararyan Nino'nun ailesini bu evliliğe razı etmek için gün-

lerce uğraşır. Sonunda muvaffak olur. Ali'nin gözünü öyle boyar ki, onun Ermenilere karşı olan olumsuz fikrinin kırılmasına sebep olur. Ancak Naçararyan'ın asıl amacı Nino ile Moskova'da evlenmektir. Reiss'in belirttiği gibi: “*Romanda şişko Naçararyan Nino'yu Amerika'ya götürüp Stalinist yapmak yerine, arabasıyla Kafkasya'dan ve sevgili prensinden kaçırıp Batı'ya götürmeye kalkar.*”¹ Onu arabayla kaçıtır. Bu esnada Nino'yu ikna etmek için söylediği şu sözler manidardır:

“*Prenses, Doğu ve Batı arasında köprü yoktur; aşk köprüsü de [...] Biz, yani Osmanlı'nın kılıcıyla tehdit edilen bizler birlik olmalıyız. Asya'daki Avrupa'nın temsilcileri olan bizler [...] Bir Avrupa'lı kendi kaderini kendisi çizmelidir. Ben de Ali Han'ı takdir ediyorum, fakat o bir barbar, o ömür boyu çölde kalmaya mahkûm*” (Ali ve Nino: 145)

Ali, Nino'nun kaçırıldığını haber alır almaz atına atlar ve otomobili kısa bir sürede yakalar. “*Avrupa'nın arabası Asya'nın yolları için uygun değildir*” (Ali ve Nino: 147) der. Naçararyan'ı öldürür. Essad Bey bu alıntıda aynı zamanda Batı'nın modernist anlayışına eleştirel bir göndermede bulunmaktadır. Batı'nın modern sıfatıyla özdeşleştirilmesi, Franco Cardini'ye göre aslında tarih boyunca var olan Avrupa ile Asya arasındaki çatışmanın sürdürülmesidir.² Reiss'a göre Essad Bey bu romanda arzuladığı, hayalini kurduğu şeylerden esinlenmiştir.³

Ali ile Nino bütün olumsuzluklara rağmen Doğu geleneklerine göre nikâhlanırlar. Ancak aralarındaki kültür farkı evlendikten sonra bambaşka bir hal alır. Özellikle de Doğu ve Batı kültürlerinin kadına bakışlarındaki farklılıklar adeta iki kültür arasında uçurum oluşturmaktadır. Bununla ilgili birkaç örnek vermek gerekirse:

“*Kadınlar, Kral ve Kayzerlerin karıları bile, çok çıplak dolaşıyorlar saraylarda, ve kimse buna şaşırıyor, belki Hıristiyanlar gerçek erkek olmadıkları için böyle, belki de başka sebeplerden dolayı. Bunu sadece Allah bilir. Buna karşılık Avrupalılar çok masum şeylere şaşırıyorlar[...] İşte kadın bir Avrupalının gözünde bu kadar aşağı görülmemekte! Onun çıplaklığı bütün dünyaya gösteriliyor ve ona karşı nazik olmaya hiç gerek yok. Hatta Fransız elçisi yemekten sonra Çar'ın karısına sarıldı ve iğrenç müzik sesiyle salonun ortasında döndü. Çar ve ordusundaki bir çok subay seyrettiler, ancak hiç biri Çar'ın onurunu korumadı*” (Ali ve Nino: 12-13)

Bir başka yerde: “*Onlar, kendilerinin dörtten fazla olmasına rağmen, bizi dört eşimiz olduğu için hakir görüyorlar*” (Ali ve Nino: 14). Kültür farklılığına dayanan bu tür ayrılıklar yeme içme alışkanlıkları ile ilgili olarak da eserde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Nino, Ali'nin halının üzerinde oturarak eliyle yemek yemesinden dolayı utanç duymaktadır. Ali, Nino'nun bu düşüncesine “*O, babasının ancak yirmi yaşında ilk çatalı eline aldığını unutuyor*” (Ali ve Nino: s.

¹ REISS, Tom, Oryantalist-Tuhaf ve Tehlike Dolu bir Hayatın Aydınlanan Sırrı, Çev. : Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay. , İst. 2009, s. 279

² CARDINI, Franco, Europa und der Islam-Geschichte eines Mißverständnisses, Çev. : Rita Seuß, C. H. Beck yay. , Münih 2000, s. 2

³ REISS, Tom, Oryantalist-Tuhaf ve Tehlike Dolu bir Hayatın Aydınlanan Sırrı, Çev. : Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay. , İst. 2009, s. 147

12) diyerek karşılık vermektedir. Görüldüğü gibi yazar Batı'nın medeniyet adına Doğu'yu eleştirdiği bazı hususlara kendince cevap vermektedir.

Ali ile Nino Bolşeviklerin ilk galibiyetinden sonra İran'a Ali'nin amcasının yanına giderler. İran Nino için bambaşka, yabancı, gizemli ve esrarengiz bir dünyadır. Bütün çabalarına rağmen yoğrulduğu Batı kültürü onun oraya uyum sağlamasına adeta müsaade etmez. Romanda Nino'nun uyum çabaları, bir başka deyişle uyum sağlayamaması, bazen ironik, bazen de trajik komik bir üslupla detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Orada onun Batı'ya olan özlemi artar. Savaşın sonra Avrupa'ya seyahat etmek ister. Avrupa denilince aklına gelen ilk şehirlerden biri Berlin'dir (Ali ve Nino: s. 130). Bu esnada Ali Bolşeviklere karşı uğradıkları yenilgiden ötürü çok üzgündür. Üzüntüsünü örf, gelenek ve dinine sıkı sıkıya bağlı babasıyla paylaşmak ister. Fakat babasının söyledikleri Ali'yi teselli etmekten çok uzaktır:

“Ali Han sen yarım Avrupalısın. Bunun için bunları soruyorsun. Bunları sana anlatmanın bir anlamı yok. Çünkü sen sadece görünenle ilgileniyorsun. Senin bakışın dünyaya yönelik. Bundan dolayı yenilgiye üzülüyorsun ve bunun için acını gösteriyorsun.” (Ali ve Nino: s. 193)

Ali almış olduğu eğitimin yönlendirmesiyle ister istemez Avrupa kültürünün etkisinde kalmıştır. Babasının yadırgadığı bu durum eserdeki Bakü imgelerine bakıldığında paralellik arz etmektedir.

Bakü Ali'ye göre iç içe geçmiş iki şehirdir. Bu durum eserde *“Fındık ve Kabuğu”* ifadesiyle betimlenmiştir. Dış şehir petrol sebebiyle zengin, gösterişli ve Avrupalıdır. İç şehir ise *“şark esasının tınısı”na* benzetilmiştir (Ali ve Nino: s. 14-15). Şehrin mimari yapısı da bundan dolayı farklıdır. Ali bu şehre hayrandır. Hayatını Nino ile birlikte Bakü'de yaşamak ve orada ölmek istediği onun şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

“Allah benim burada dünyaya gelmemi sağladı [...] Beni (burada) da öldürsün [...] Beni ve Gürcü bir Hıristiyan olan, çatal bıçak ile yemek yiyen, gülen gözleri olan, ince, havadar ipek çoraplar giyen Nino'yu” (Ali ve Nino: s. 17)

Anlaşıldığı gibi Bakü ve Nino, Ali için hayatının vazgeçilmez iki değeridir.

Ali Azerbaycan'ı Asya olarak görmesine karşın, Nino için Bakü Avrupa'nın Doğu bölgesidir. Orayı Avrupa'dan ayırmak istemez. Ali Doğu kültürüne ne denli bağlı ise, Nino da Avrupalı olmakla gurur duymaktadır. Bu iki karakteri bir arada tutan tek şey aşk ve tolerans düşüncesidir. Ayrıca Bakü de bu birliktelik için uygun bir zemin hazırlamaktadır. Öyle ki her ikisi de çocuklarının Bakü'de dünyaya gelmesini isterler. Ali Nino'ya şöyle der:

“Ben Avrupa'ya senin Asya'ya tahammül ettiğin kadar tahammül edebiliyorum. Asya ve Avrupa'nın hiç fark edilmeden iç içe geçtiği Bakü'de kalalım [...] Ben bu ülkede doğdum ve burada ölmek istiyorum” (Ali ve Nino: s. 259)

Çocuklarının ne Avrupalı, ne de Asyalı olmasını isterler. Sadece Ali ve Nino'nun çocuğu olması onlar için yeterlidir (Ali ve Nino: s. 259). Ancak Ali ile Nino'nun birbirlerine karşı gösterdikleri bu hoşgörü ve tolerans ülkeler arası siyaset arenasında yoktur.

İlan edilmiş olan Azərbaycan Cumhuriyeti'nin ömrü uzun olmaz. Ruslar Bakü'ye girmişdir. Ali halkının özgürlüğü için son nefesine kadar savaşır. Nino da bu uğurda onu sonuna kadar destekler. Ali Gandşa köprüsünde makineli tüfeği kullanırken vurularak ölür. Rusların son hücumundan önce cami avlusuna defnedilir. Eser şu cümleyle sona ermektedir: “*Cumhuriyetimizin ömrü Ali Han Şirvanşir'in ömrü gibi sona ermiştir*” (Ali ve Nino: s, 277). Bu cümle adeta farklı kültür ve inanışlara sahip insanların Bakü'de sükûnet içinde yaşamalarının, ülkelerin menfaat peşinde koşmalarından dolayı imkânsızlaştığını ifade etmektedir.

Sonuç olarak; “Ali ve Nino” romanı en az yazarının gizemi kadar ilginçtir. Arka plan olarak tarihi bir olayı konu eden yapıt, toplam 30 bölümden meydana gelmektedir ve her bölüm büyük bir heyecan ve macera ile okuyucuyu Ali'nin kahramanlık dolu sonuna sürüklemektedir.

Romanın konu merkezini dünya edebiyatında sıkça işlenmiş olan Doğu-Batı meselesi oluşturmaktadır. Ancak yazar Gürcü bir Hıristiyan prenses ile bir Müslüman gencini odak figürler olarak seçerek konuya özgünlük katmıştır. Yazar, Ali ve Nino olan bu iki karakterden hareketle Asya ve Avrupa veya İslam-Hıristiyanlık bağlamında kültür çatışmasını işlemiştir. Yapıt başından sonuna kadar bu tür farklılıkları ve çatışmaları işleyen bölümlerle örülüdür. Ali ve Nino'yu bütün farklılıklara rağmen bir arada tutan iki önemli unsur vardır. Bunlar aşk ve Bakü'dür. Her ikisi de birbirlerine olduğu gibi Bakü'ye âşıktırlar.

Yapıtta yer verilen bir başka şehir ise Berlin'dir. Eserde söz konusu edilen bu şehir, Avrupa denildiğinde akla ilk gelen yerlerden biridir. Medeniyetin ve gelişmişliğin sembolü olarak, Çar tarafından insanlara dayatılmaya çalışılan ideoloji, Berlin ile özdeşleşmiştir. Ancak kendini Asyalı olarak hisseden kesim buna pek itibar etmez. Bu durum yazarın biyografisiyle de ilintilidir. Yazar kendi hayatında da Bakü'ye sonsuz bir sevgiyle bağlı olduğunu ve Almanya ile ilgili anılarında Berlin hakkında karamsar bir imgeye sahip olduğunu belirtmiştir.

Yazar bu hüznü romanın satır aralarında Doğu-Batı çatışmasına adeta bir çözüm sunmaktadır. Bu çözümü anlatmak için en uygun kavram ‘tolerans’ olacaktır.

KAYNAKÇA:

CARDINI, Franco, *Europa und der Islam-Geschichte eines Mißverständnisses*, Almancaya çeviren: Rita Seuß, C. H. Beck Yay. , Münih 2000

JENNY, Urs, *Allahs vergessener Jünger*, Der Spiegel, 18. 05. 2008 / 21

Kurban Said, *Ali und Nino*, Ullstein List Yay. , Münih 2000

REISS, Tom, *Oryantalist-Tuhaf ve Tehlike Dolu bir Hayatın Aydınlanan Sırrı*, Çev. : Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay. , İst. 2009

İnternet Kaynakları:

BAŞIROVA, Gülşan, *Das Schaffen von Kurban Said alias Essad Bey*: www.isb-blk.de/jahrbuecher/jahrbuch2006/8250.html (27. 04. 2011)

BRETTTHAUER, Jutta, *Der Orientalist. Auf den Spuren von Essad Bey –Presseinformation*: www.osburg-verlag.de/img/waschzettel/titelinfo_reiss_orientalist.pdf (13. 12. 2010)

LAGUER, Walter, *Petrol Prensi-Essad Bey'in Yeniden Keşfedilmesi*: www.turkpartner.de/Yazarlar/DAras/ AliNino.html (27. 04. 2011)

KURBAN SAID'S EAST-WEST ADVENTURE

In the Novel of “Ali and Nino” Baku-Berlin Image and Culture Conflict

Summary

Essad Bey, entering the literature world with the magazine published in Berlin named “Die Literarische Welt (The World Literature) in 1926, was one of the most ostentatious writers of this publication. The author whose real name was Lev Abramovic Noussimbaum introduced himself as Essad Bey in Berlin where he came in 1922. The transformation journey of Lev Noussimbaum into Essad Bey is the adventure of an escape lasting lifelong.

Essad Bey, as a child at that time, moved to West with his father to escape Bolshevik revolution (His mother committed suicide). They settled in the city of Berlin, Germany passing many countries. The author, settling in Viyana with his wife due to the pressure of National Socialism starting in 1932, had a profound shock as a result of betrayal of his wife. After recovering the first written work was the novel of “Ali and Kino”. This novel originally written in German was published under the name of Kurban Said due to the fact that the name of Essad Bey was prohibited. Novel explains the love of Ali, fighting for the independence of Azerbaijan, for Nino, the Christian Princess, by reflecting the political, cultural and societal panorama of that period. The work featuring autobiographical handles Baku intensively. Baku for Essad Bey, is a utopian city of the past. He spent his childhood there and Muslims, Jews and Christians lived together as brothers.

In this study, the author’s biography and different social norms and culture, taking into account the historical reality and fiction platform, in the context of the images of Bakü-Berlin are discussed.

Key Words: Essad Bey culture conflict, historical reality, Bakü-Berlin

ALMAS YILDIRIM'IN ŞİİRLERİNDE VATAN HASRETİ MOTİFİ ÇÖZÜMLEMESİ

Yrd. Doç. Dr Ali BAYKAN
(*Selçuk Üniversitesi / Türkiye*)

GİRİŞ

Azerbaycan göçmen şiirin önemli temsilcilerinden olan Almas Yıldırım 1907 yılında doğmuş ve 1952 yılında da ölmüştür. Kısa süren yaşamı boyunca her ne kadar Türkiye'yi kendine vatan ettiğini söylese de, devamlı olarak anavatanı olan Azerbaycan'ın özellikle de Bakü'nün hayaliyle yaşamıştır. Şiirlerini de vatan hasreti özlemi içinde kaleme almış ve aynı motifi her zaman ön plana çıkarmıştır.

Oldukça çileli bir hayat süren şairin, gençlik yıllarında yazmış olduğu şiirlerin, rakipleri tarafından kıskanılması ve KGB tarafından takip edilmesi sonucu şair için karanlık yılları başlamış olur.

Şair, şiirlerinde vatan özleminin yanı sıra özgürlük, vatan sevgisi, vatan için kendini feda etmek gibi duyguların yüklü olduğu öğretileri öncelikle Azerbaycan daha sonra da tüm dünya gençlerinin duygularını özgürlük yolunda harekete geçirmek için bilinçli şiirler yazmıştır.

Yıldırım, Türkiye'ye kaçmadan önce sürgün edildiği Dağıstan, Kırım Türkmenistan ve Türkiye'ye kaçarken İran'da yakalandığında burada kaldığı aşağı yukarı bir yıllık bir süre içinde de şiirler yazmıştır. Böylece Yazarın, Azerbaycan'da, sürgün ve göçmen yıllarında yazdığı şiirler üç gruba ayrılabilir.

Her üç gruptaki şiirlerinin kaynağını halktan ve onun folklorundan alan yazar bu üslubu hem kendini hem de şiir zevkini birçok vatan özlemi çeken insana, ahengi ve diğer üslup özellikleri ve konuları ile tattırmıştır.

Azerbaycan edebiyatının ünlü şairlerinden Hüseyin Cavid ve Ahmed Cavad, M. Müşfig'in ve S. Hüseyin vd. gibi Yıldırım da aynı acıları çeken yazarlardır.

Özellikle bu ve benzeri kaderi paylaşan yazar ve şairlerin eserleri kasti incelenmemiş, basılmamış, yasaklanmış ve benzeri engellerle karşılaşmışlardır. Şair ancak Türkiye'ye kaçtıktan sonra bazı eserleri ve kendisi hakkında yazılan kitapları basılmış ancak bunların rahat bir şekilde Azerbaycan halkı ile buluşması uzun yıllar sonra gerçekleşebilmiştir. Bu eserlerin en önemlileri A. V. Yurtsever'in "Almas Yıldırım'ın Edebi Şahsiyeti ve Şiir Sanatı, Seçilmiş Şiirler, İgidlere Sesleniş" Yavuz Onka'nın "Azerbaycan Şairleri Almas Yıldırım ve Mikayıl Müşfig", Bekir Nebiyev'in "Didergin Şair", şairin şiirlerinin toplandığı "Boğulmayan Bir Ses", "Gara Destan" adlı kitaplarıdır. Bunların haricinde hakkında birçok makale, gazete yazıları, röportajlar da yapılmıştır. (Bkz. Nebiyev 1985 : S. 26)

Gerek şairin yazmış olduğu şiirlerden, gerekse şair hakkında inceleme yapan araştırmacı ve bilim adamlarının ortaya koyduğu verilerden Almas'ın şiirlerinde sadece vatan hasreti motifi değil, vatan, özgürlük doğa, ana, kardeş, sevgili, aşk, sevgi, kardeşlik, göç vb. motiflerin de edebi üslup çerçevesinde işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Gençlik yılları şiirlerini oluşturan Azerbaycan'da yazdığı şiirlerde daha ziyade doğa ve özgürlük motifleri, Dağıstan, Kırım ve Türkmenistan şiirlerinde ise aynı motifler devam ettirilmekle beraber, ana, sevgili, özlem, aşk gibi motifler daha baskındır. İran ve Türkiye'de yazdıkları ise büyük ağırlıklı olarak vatan-ana hasreti, özgürlük, Azerbaycan ve Bakü'nün konu edildiği biçimdedir.

Almas'ın dikkat çeken bir diğer özelliği de, şiirleri aracılığı ile vermek istediği vatan sevgisi ve özgürlük bilincini sadece Azerbaycan halkı için değil, Çeçen, Tatar, Kazak, Sibirya, Hind ve diğer birçok Türk halklarının sorunlarını dile getirerek bu sorunları şiirlerinde işlemiş ve bu insanların kurtuluşu için şiirleri aracılığı ile de çaba harcamıştır.

Şairin, ülkesinden sürülmesine neden olan yazılarının içeriğinde “sınıf düşmanları arasında olmak” iddiasına delil olarak ifadeler olduğu öne sürülerek ona yaşattırılmış çileli hayatı ile ilgili kısa bir hatırlatmadan sonra bu bildirisinin özünü teşkil edecek olan, onun güçlü şair yönü, vatan sevgi ve hasretini her şeyin üstünde tuttuğunu gösteren şiirlerinden örnekler oluşturacaktır. (Bkz. a. g. e. s. 62)

EĞİTİMİ VE EDEBİ KİŞİLİĞİ :

Almas Yıldırım, 1914-1915 eğitim-öğretim yılında, Çemberekent'te bulunan 7 yıllık 'İttihad Mektebi'nde öğrenime başlar. Şair daha bu yıllarda güzel ve içli şiirler yazmaya başlar. Okulda Farsçayı da öğrenerek mezun olur. Mezuniyetin ardından, “Abdullah Şaik Adına Numune Mektebi” ne öğretmen olmak arzusu ile başlar. Okulu başarı ile ve Rusça yı da öğrenerek bitirir. Şair daha sonra Bakü Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Edebiyat Bölümü'nde yüksek tahsiline başlar. Çok kısa bir öğrenimden sonra şair, Azerbaycan'ı işgal eden Rus yönetimince ailesinin zengin olması, işgale karşı direnmesi, millî düşünceleriyle halkın hissiyatını şiirlerinde yansıtmaları vb. nedenlerle fakülteden atılır. Üniversiteden atıldıktan sonra şair edebî faaliyetlerini *Yaşıl Qeşemler Derneği*, *Yaşıl Yarpaq Derneği*, *Azerbaycan Edebiyatı Cemiyeti*, olarak da bilinen *Türk Edip ve Şairleri İttifağı*, *Kitap Dostları Cemiyeti*, *Edebiyyat Cemiyeti* vb. cemiyet ve kurumlar bünyesinde devam ettirir. *Yıldırım*, *Matbuatda* çıkan şiir ve edebiyat yazılarında "A. Y. ", "A-zâde", "A. İ. ", "Almaszâde İ. " şeklindeki şifreli imza örneklerini tercih etmiştir.

Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesini kabullenemeyen şair ve yazarların, söz konusu cemiyetler üzerindeki nüfuzunun arttığını hisseden Sovyetlerin özel donanımlı *Devlet Siyasî İdaresi* teşkilâtı bir dizi tedbirin yanı sıra Azerbaycan Komünist Partisi tarafından kurulan *Azerbaycan Proleter Yazıcılar Cemiyeti*'nin dışındaki bütün edebî cemiyetler kapatılır.

Sovyet istilasının baskıcı etkileri şairin özel ve edebî yaşamını olumsuz etkilemekte ve her hareketi izlenmektedir. İstilacı rejim, Mustafa Kemal Türkiye'sini sevmek, Türkiye'nin propagandasını yapmak, Türklere Turancı yaklaşımlarla âşık olmak, istiklâlcı gençleri istilacı yönetime karşıt görüşlerle yetiştirmek, lâtin asıllı Türk alfabesini savunmak, millî edebiyatı devam ettirerek Rus edebiyatını ikinci sırada bırakmak, *Vahit Türkistan Devleti kurmak istemek* vb. faaliyetleri yapmakla suçlanarak, başının Sovyet komünist rejiminin sembolü olan çekiçle ezileceği ilân edilir. Önce Dağıstan-Derbent'e, sonra Kırım'a ve Türkmenistan-Aşkabat'a sürgün edilir. Aşkabat'ta kurşuna dizilme tehlikesiyle karşı karşıya kalınca eşi Ziver Hanımla beraber İran/Güney Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye geçmeye karar verirler. (Bkz. <http://www.bilgicik.com>)

Şairin edebî faaliyetlerini dört döneme ayrılabilir: Birinci olarak sürgüne gitmeden önceki Azerbaycan dönemi, İkinci olarak sürgün yani Dağıstan, Kırım, Türkmenistan dönemi, üçüncü olarak; İran'da zorunlu olarak kaldığı süre ve son olarak dördüncü dönem Türkiye'de yaşadığı yıllardır.

Yıldırım'ın her dönem şiirlerinde, insani duyguları açığa vuran, özgürlük, merhamet ve sevginin en duygulu ve etkileyici yanı ön plana çıkar. Birinci dönemine ait şiirleri, Bakü'de yayınlanan *çeşitli gazeteler ve Maarif ve Medeniyyet, Şarg Gadını, Maarif İşçisi* gibi dergilerinde yayınlanır. (Bkz. Nebiyev 1999:30) Şairin birçok şiiri, değişik şair ve yazarlar tarafından yayımlanan antolojilerde yer almıştır. Bunlardan en önemlileri, İstanbul'da yayımlanan *Hayat* dergisinde, *A Dağlar, Sevdiğim* şiirleri, 1926 yılında Bakü'de yayınlanan *Genç Gızıl Galemler* dergisinde de altı şiiri yayınlanmıştır. Bu şiirlerinden başka çeşitli dergi ve kitaplarda şairin *Hindli Gız, Şerge, Yayrın, Ey Hindistan, Neriman, Gebre* gibi şiirleri yayınlanır. 1926 yılında Süleyman Rüstem ile birlikte yayınlattığı *Dün ve Bugün* adlı ince kitapçık ve 1930 yılında basılan dağları konu alan şiirlerin yer aldığı *Dağlar Seslenirken* adlı kitaptaki şiirleri sürgünde olduğu Dağıstan ile ilgili izlenimleri yer alır. Şiirler Dağıstan'daki dağların, çimenlerin, güzelliklerinin yanı sıra, birçok kez Rus çarlarının ismi zulüm yapan, insanları öldüren kişi olarak dile getirilir. Birinci Petro'nun da adı anılarak Rus işgalinin çirkinliği yerilmiştir. Bu ve benzeri kitaplar politik bulunarak basımı yasaklanmış, ancak 1980 yılından sonra yayınlanabilmişlerdir. Şairin ilk şiirleri daha 22 yaşındayken S. Rüstem tarafından *Addımlar* başlığı altında yayınlanmıştır. Eser içerik bakımından 1928-1930 yıllarında Bakü'de basılan (*Oktyabr Alovları (Ekim Alevleri)*) ve *Şairin Andı* eserlerle büyük benzerlikler gösterir.

Şairin Dağıstan'da sürgündeyken yazmış olduğu şiirlerin çoğunlukta olduğu bir diğer eser de *Boğulmayan Bir Ses* başlığını taşımaktadır. *Dağlara Veda, Sürgün, Yaralı Olmasaydı, İran Gızı, Azerin Duasa, Bir Parça, Batan Güneş, Gurbette* gibi eserleri de onun edebi ustalığını gösterdiği eserlerinden bazılarıdır. 1935 yılında Ankara Yeni Cezaevi matbaasında *Seçilmiş Eserler* adıyla bir şiir kitabı daha basılmıştır. Eserde 45 civarında şiir mevcuttur. Eser *Vatanda, Sürgünde ve Gurbette* olmak üzere üç bölümden oluşan Şiilerden ibarettir. *İgidlere Sesleniş* adı ile şairin şiirlerinden oluşan bir diğer kitap da Ankara'da 1990 yılında Türkiye-Azerbaycan edebi ve kültürel ilişkilerinin gelişimi projesi çerçevesinde yayınlanmıştır. Şairin özgün, kendine has şiir sanatının en güzel örneklerini hangi ruh hali ile yazdığı şiirlerinde kendini gösterdiğinden okuyucu onun iç ve dış dünyasını tanıma fırsatını bulur.

Almas'ın eserleri gerek Türkiye'de gerekse İran ve Azerbaycan'da -yeteri kadar olmasa da- çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiş ve yorumlanmıştır. Bunların başında Fahri Aküzüm'ün *Azerbaycan Şarkıları* isimli kitabı gelir. *Seçilmiş Şiirler* adlı kitabı, İranlı Resülvend 1993 yılında kaleme almıştır. Resülvend'in eserinde yer alan şiirler şairin en derin yapıda ve duyguda olan şiirlerini içerir. Resülvend, şiirleri bu eserde toplamakla kalmamış, onları İran ve Güney Azerbaycan'da yaşayan Arap alfabesini bilenlerin anlamaları için Arap harfleri ile yazmış, böylece yazar Almas'ın şiirlerini Arap dünyasına da kazandırma başarısını göstermiştir. (Bkz. a. g. e. S. 38-42)

Onun, edebi üslubunun mükemmele ulaşmasında onun bireysel yeteneği ve başarılı olmasının yanı sıra çektiği acılar, dışlanmalar, sürgünler, ayrılıklar vb. davranışlara maruz kalması, ilişki içinde olduğu edebi çevresi ve hocalarının da etkisi büyüktür. Yazdığı ilk şiirlerinde gayet duru, açık ve ahenkli Azeri Türkçesi, doğal tasvirleri onun diğer şairlerden üstün farkını gösterir. İran'da kaldığı süre içinde de edebi faaliyetlerine son vermemiş, önceki şiirlerine göre, daha olgun,

anamlı ve edebi yönden daha zengin şiirler yazmıştır. *İran Gızı, Azeri Duası, Bir Parça* adlı şiirleri bunlardan bazılarıdır. Şair, Türkiye'ye geldikten sonra kaleme aldığı şiirleri onun ustalık ve sanatının zirveye ulaştığını gösteren eserleridir. Şairin yazdığı şiirlerin topluca yer aldığı 1936 yılında basılan *Boğulmayan Bir Ses* adlı kitaptır. Bildirimizin esas bölümünü oluşturan *şiirlerde vatan hasreti* Almas'ın birinci vatanı olan Azerbaycan, Bakü, Hazar, Aras, Kür gibi coğrafi bölgeler odak noktası olma özelliğini taşırlar. 17 yıllık sürgün hayatında şiir yazma faaliyetini hiçbir zaman bırakmayan şair, şiirleri aracılığı ile okuyucuya şiir zevki, bir şairin haykırışını, çok yönlü düşünme ve tarih bilincinin yanı sıra gençlere vatan sevgisini anlatma ve aşılama mücadelesini vermiştir.

Şairin, şiirlerini içli kılan bir diğer neden de, vatan hasreti dışında yaşadığı ekonomik zorluklar, çocuklarından bazılarının küçük yaşta ölmesi, anavatanındaki annesi ve diğer akrabalarından bazılarını kaybetmesidir. Bu olaylar onun şiirlerinde vatan hasretini ön plana çıkarıcı, acıklı ve dramatik yönünü oluşturur.

Almas'ın bazı şiirlerinde vatan hasreti motifi

Şairin, şiirlerinde özellikle vatan hasreti ve vatanın yüceliği, özgürlük gibi motifleri ön plana çıkarması onun halkın içinden gelmesi, halkın maruz kaldığı dertleri kendisinin de çekmiş olması, her şeyden önemlisi de Rusların Kızıl ordusu tarafından vatanının işgal edilmiş olması ve maalesef bazı Azeri aydınların da bu işgale destek vermesinin rolü büyüktür. Şair, kendisine Hüseyin Cavid ve Ahmet Cavad'ı örnek seçmiştir.

Almas, vatan hasreti motifi ağırlığı olan şiirlerinde Azerbaycan millî mücadelesinin özlemini, Türk halklarını, Türk tarihini, Azerbaycan, Anavatan, sömürgecilik, sömürge hayatı ve sömürgeci baskısını, Rus eziyetini, özgürlük vd. motifleri bilinçli bir biçimde edebi üslup ile bütünleştirerek ön plana çıkarmıştır.

“Millî mücadele”yi, öncelikle, “sömürgeciliğe-zulme, bireyin gafletine karşı koyma”, olarak görmüş şiirlerinde millî duyguları uyandırma amacı ile kendi millî duygularını haykırmıştır. Almas'ın, tema ile imgeler arasında kurmayı başardığı sıkı bağlantı, onun güçlü bir şairlik kabiliyetine sahip olduğunu gösterir.

Vatan'a olan bağımlılığını ilk olarak en belirgin şekilde Bakü'den Dağıstan'a sürüldüğünde *A Dağlar* şiirinin aşağıdaki dizelerinde dile getirir:

*Söyle, neden ses vermeyir Hezerim,
Men ki, onun her derdini yazarım,
Sürgün olup uğrunda hep gezerim.
Gismetim bu uzun yollar, a dağlar!*

Şair, vatanı olan Azerbaycan için her tehlikeyi göze alıp, sürgüne gitmesi onun kararlılığını ve vatan sevgisini gösterir. Ayrıca yine ona bir insan gibi seslenmesi ve asıl onunla ilgili gerçekleri yazma sebebinin ona olan bağlılığının ruh haline ve kalemine yansımalarının sonucu olduğunun bir göstergesidir. (Bkz. Nebiyev 1999:s. 80-81)

Şair, aynı şiirin devamında geçen ;

*Bezen bilmem niçin sahlayırsın yas
Guzgundan eserken yeller, a dağlar ?!*

dizeleri ile Azərbaycan halkının Sovyet zulmünün ve istilasının geçici olduğunu ve bu yüzden de tasalanmanın yersiz olduğunu belirtirken, halkının eninde sonunda vatanına sahip çıkacağına olan güvenin tam olduğunu vurgular.

Yıldırım, *Men de Ağlaram* isimli şiirinde yine aynı temayı işler, burada kullandığı motifler çok anlamlı, özenle seçilmiş kelimelerin içerisinde gizli kalmıştır. Örneğin, şair

*Emellerimleettim göz yaşıma elveda,
Gelbimde indi ümid bir yüksek bululdu dağ,
Önümdə görünmeyir ne uçurum, na gazıg,
Ümitsizlik içinde ağlayanlara yazıg !*

dörtlüğünde aynı duyguları dile getirmektedir. Almas, burada önce kendisinin artık ağlamadığını, halkına dağlar kadar güvendiğini, halkının maruz kaldığı kötülüklerle ilelebet yaşayacağını düşünmemektedir. Yani şair, hala içindeki ümidi kaybetmemiştir. Şiirin son mısrasındaki “Ümitsizlik içinde ağlayanlara yazıg” sözleri ile ümidi olmayanları bir bakıma aşılamakta ve onlara sitem etmektedir.

İmge yönünden hayli zengin olan şiirlerinde mevcut olan imgeler, Almas’ın vatan hasreti, vatan sevgisi, özgürlük, sömürgeciler, sömürge zihniyeti, bu zihniyetin Azerbaycan’daki görünüşü, Azeri Türkünün sömürgeci zihniyet karşısındaki duruşu konusunda nasıl bir tutuma sahip olması gerektiğini çok net bir şekilde ifade edilmektedir.

*Zirvende oynaşan rüzlarlar acı,
İllerdir görünmez başının tacı,
Anlat ki, derdinin nedir elacı,
Nedir bu durumdan tüller, a dağlar ?!*

Şeklindeki *A dağlar adlı* şiirin bu dörtlüğünde şair, yine vatana yani Azerbaycan’a ve Azeri halkına seslenmekte, tepesindeki rüzgârları ile, idarecilerin ve rejimin huzur vermediğini ve yıllardır Azeri halkının başının tacı olan demokrasinin artık eksik olduğunu vurgulamaktadır. Vatan’la dertleşmekte ve herkesi şiirleri ile mücadeleye, ümitkar olmaya, yardımlaşmayı okuyucuya imge ve motifleriyle önermektedir.

Genel anlamda tüm insanları ancak özellikle de Azerbaycan gençliğine özgürlük ruhunu kazandırmak için *Mayıs Güzeline, Hindli Gızı, Şerge, Yarın, Ey Hindistan!* vd. bazı şiirlerini yazmıştır. Şiirlerin genelinde sosyal sorunlar, özgürlük, Rusya zulmü, Azerbaycan’ın geleceği gibi motifleri işler. Şairin hemen hemen bütün şiirlerinde –son dönem şiirlerinin büyük bir kısmı hariç- ümit, heyecan, güzel günlerin geleceği mesajları özellik tüm şark insanlarına verilmek istenmiştir. Bu tür üsluba şairin *Yarın* adlı şiirinde vurgulu biçimde rastlanır.

*Hezan penceresinde saralan güller
Şüphesiz şenlenib gülecek yarın.
Hasretle çırpınan heste gönüller
Pek daldı neş’eler sürececek yarın
...Bir şenlik görmeyen o ıssız eller
Seadet ne imiş bilecek yarın.*

Yıldırım, vatanının insanını çok sevdiğinden onlarsız bir vatan düşünememektedir. Onların sosyal yaşamlarını daha iyi tanımak, duygu düşünce dünyalarını yansıtmak için devamlı olarak onların aralarına karışır hatta köylere kadar giderek

onlarla dertleşir. (Bkz. a. g. e. :s. 98) Şairin, halkını ve vatanını çok sevmesine karşın, halkından bazı insanların onu hala anlamaması ve ona şüphe ile bakmasını yazar *Ömrüm Harab Oldu Hey!* Şiirinde dile getirir. Sitem dolu şiir şu şekildedir:

*Men artıq ne yazım yurduma dair ?
Düşmen zehir saçır, dostlar gizlenir...
Bilmem öz yurdunu seven bir şair
Niçin de bir canı kimi izlenir?!*

Nebiyev, Almas'ın o dönemler akrabaları ve birkaç arkadaşı dışında pek çok kimsenin ondan uzak durduğunu ve şair yüzünden takip edilenler veya cezalandırılanlar listesine alınmak istemediklerini belirtir. (Bkz. s. 100)

Bildirinin özünü oluşturacak olan vatan hasreti motifi, şairin sürgün olduğu ve kaçtığı ülkelerde yazmış olduğu şiirlerde daha yoğun şekilde görülmektedir. Türkiye'ye gelmeden önce ikamet etmek zorunda olduğu ülkelerde yazdığı şiirler, yazacağı şiirlere bir alt yapı oluşturan nitelikte ve daha ziyade doğa, insan, sosyal yaşam tasvir özelliğini taşırlar.

Şairin *Elveda Baki* adlı şiirinde, onun yavaş yavaş üslubunu vatan hasreti motifinin ağır bastığı biçime getirme çabaları görülür. Şiir, adeta onun vatanla vedalaşma zamanının geldiğinin habercisi gibidir.

*Sende kecib geldi iyirmi dört yaşım,
Bir zaman beladan çıhmadı başım,
Sen oldun hemdemim, derdi yoldaşım,
Leylalar söyledin mene, elveda!*

1934 yılında Türkiye'ye ulaşan Almas, her ne kadar burada rahata kavuşmuşsa da, yine anavatanı olan Azerbaycan'ı şiirlerinin başköşesine oturturmuştur. Belki de onun hiç sönmeyen özlemi ona bu kadar içli, dokunaklı, vatan özlemi ve aşkı kokan şiirlerin yazma ilhamını vermiştir.

Esir Azerbaycan isimli şiirde, onun anavatanına olan özlemi oldukça yoğun ve özleminin artık dayanılmazlığını dile getiren özellikler açıkça görülür.

*Harda meni gül goynunda doğuran
Hamırımı göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimde "Layla balam!" çağırın
Azerbaycan benim bahtsız anam oy!
Neçe ildir hesretinle yannam oy! . .*

Şiirin bu paragrafında, şair ana ile Azerbaycan'ı bir tutarak küçüklükten beri annesinin kucağında ve vatanında geçirdiği günleri özlemekte ve yıllardır onları yani annesine ve vatanına duyduğu özlemi "oy, oy" ünlemine kullanarak hasretinin çokluğunu ve dayanılmazlığını dile getirmektedir.

*Salam desem rüzgar alıb götürse,
Ağrı dağdan Alagöze ötürse,
Gur sesimi göy Hezer'e yetirse,
Hezer çouşub zincirini gırsa oy!
Hökm etse, bu sersem gidiş dursa oy!*

İkinci paragrafta ise şair hem aşırı derecede hasret çekmekte hem de vatanında bulunan kardeşlerinin özgürlük savaşı vererek esaretlerini kırmalarını ve artık bu kötü durumun bitmesini arzulamaktadır.

Heber alsam Muğanımdan Milimden,

*Nazlı Bakı, o neft gohan gülümden.
Kim demiş ki, düşmüş adı dilimden?!
Azerbayacan, benim eşsiz yurdum oy!
Ölmez eşgim, içimdeki derdim oy!...*

Şairin özlediği yerler arasında Bakü'nün önemi çok özeldir, şöyle ki, şair Bakü'yü nazlı bir kişiye benzeterek, gülünün petrol kokmasını bile özlediğini, yıllar geçmesine rağmen onu hiçbir zaman unutmadığını ve unutmayacağını derin bir özlem ve üzüntüyle ama kararlı bir şekilde dizelere döker.

*Könlüme tek Ke'be yaptım seni men,
Sensiz neyşlim gurbet elde günü men,
Sensiz neylim Allah'imen, dini men,
Azerbayacan, benim tacım, tahtım oy!...
Oyanmaz mı kör olası bahtım oy?!*

Son bölümde şairin özlemi, isyanı, sabrı öylesine taşmıştır ki, vatanına olan özleminin dayanılmaz bir hal aldığı ve onsuz maddi-manevi dünyasının olamayacağını kararlı bir şekilde vurgular. İsyana hisleri o derece kabarmıştır ki vatansız olduktan sonra inanmış olduğu Allah ve dinin de kendisi için bir önem taşımadığını şuursuzca söyler. Azerbaycan'ın kaderi ile kaderi kendi kaderini eşleştiren şair, her şeyi olan Azerbaycan'ın ve dolayısıyla kendi talihinin ne zaman değişeceğini sabırsızca ve isyankarca mısralara döker. Şairin aşırı derecede bunalması bu tür isyankar belirtisi olan şiirinin sonundaki *oh!...* ünlemidir. Aynı dönemlerde yazdığı diğer şiirlerindeki *ah, la'net, ey, aman* gibi ünlemleri sık kullanmasından da anlaşılabilir.

Almas, aynı aşırı derecedeki isyanını *İgidlere Sesleniş* şiirinde de söylemektedir. Şiirdeki,

*Veten torpag deyil, damarda gandır,
Ondan geyrri tapacag yer yalandır!*

mısraları ilebu şuursuz duygularını açığa vurur.

Bekir Nebiyev, Bakü'nün kaderi ile Yunan efsanelerinin kahramanı Prometey ile bir tutmaktadır. Ona göre Prometey'in yenilgiden sonraki aynı Bakü'nün işgal zamanındaki mahzun, perişan haline benzemektedir. (Bkz. s. 127)

Şairin vatan hasreti motiflerini yoğun biçimde kullandığı başka şiirleri de mevcuttur. *Örneğin Ne Olurdu ?* Şiirinde şair;

*Vurma köniül, vurma elbet bu gışın
Bir yazı var, Könlüme tek Ke'be tacım, tahtım oy! .
Bu gara gün geçcidir,
Bir gün biter, inleme,
Bağçamızda sarı bülbül yene öter inleme”*

Bu dizeleri ile yazarın daha önceden de olduğu gibi özgürlüğe kavuşma umudunu hiç kaybetmediğini ve hala onu koruduğunu ifade etmektedir. Vatanından ayrı kalışını ve hasret içinde oluşunu kış ayını “gurbet”, yaz ayında “kavuşma” olarak motiflendirmiştir. Hasretinin bitip vatanın kavuştuğunda veya özgürlük kazanıldığında yine herkesin istediği gibi yazıp, söyleyip, konuşabileceğini inleme nasihatı ile biten mısrası kendisini ve kendisi gibi düşünenleri de bir bakıma teskin etmektedir.

Aynı şekilde *Gençlere Ümidim Var* isimli şiirinde de Yıldırım,
Govuşarken yurd bayrama, diüyüne,

*Calhanacag el öyüne-öyüne,
Sen çatınca gözlediyim o güne*

Menim ömrüm yetecek mi, bilmem ki, dizeleri ile vatanın kurtulduğunda düğün derneğın olacağını, bağımsızlığın gerçekleşeceğinden ve gençlerin bunu göreceğinden emin olduğunu ancak yine de kavuşmanın veya özgürlüğün kendi sağlığında olup olmayacağından şüphesi bulunduğunu şiirin sorundaki *menim ömrüm yetecek mi, bilmem ki,* üzüntülü ve özlem dolu dizesinden anlaşılmaktadır.

Almas Yıldırımın vatan hasretini en belirgin şekilde motiflerle yoğunlaştırdığı *Gözel Yurd (Güzel Yurt)* adlı şiiri çok etkileyicidir.

*Gafgaz, o yaşlı yurd,
Gafgaz, onu men görmeden ölsem, ona dair
Gebrimde yazılsın iki mısra şu kitabe:
“Aşigdi güzel yurduna gurbetde de şair,
Hayyam nece aşigdisi gül renli şeraba.”*

Yukarıdaki mısralarda şairin vatanına ölme ihtimali ile kavuşma hususundaki şüphelerini vurguladıktan sonra, son iki mısradaki *“Aşigdi güzel yurduna gurbetde de şair, Hayyam nece aşigdisi gül renkli şeraba.”* şeklinde mezar taşına yazdırma isteğini belirtir. Şair, burada Hayyam'ın içkiye olan bağımlılığını kendi vatan hasreti ile denk tutarak vermesi, vatan sevgisi ve özleminin onda aşırı bir bağımlılık, zapt edilemez bir istek ve özlem olduğunu tekrar eder. Yazarın bağımlılık motifini vatan için kullanması onun içinde bulunduğu ruh halini ve sanatsal inceliğini de göstermektedir.

Yaban Sergisi şiirinde şair, aynı duygularını aktarmak için kumru kuşu ile vatan özlemi çeken kendisini karşılaştırmaktadır. Şiirde, Kumru kuşu yazar tarafından belki de yurdunun istilasından etkilenmeyen, günlük hayatına devam edenler için seçilmiş bir hayvan türü olabilir. Artık üzüntü ve beklemekten saçlarının ağardığını, ancak hala davasında dağlar kadar dik, güçlü olduğunu pes etmediğini de vurgular ve ayrılığı da uğursuz, kötü, dayanılmaz anlamına gelen *mel'un* kelimesi ile eşleştirir.

Yıldırımın vatan hasreti motifini çok belirgin şekilde ön plana çıkardığı şiirlerinden birisi de *Gurbet Mektupları* adlı şiiridir. Şair, buradaki dizelerinde gurbette yaşamının zorluğunu ve dostsuz güzelliklerin gurbette yaşayan için bir anlam ifade etmediğini içli şekilde anlatmaktadır. Bu ifadeleri ile şair, hem gurbeti hem de özlemini çektiği memleketinin doğasını karşılaştırmaktadır.

*Gurbet dedikleri ıssız bir ada, Burda ne ana sesi,
Dört terefi ucsuz-bucaksız deniz, Ne de senin sesin var.
Sahillerinde yalnız Eşg ne, sevgi ne,
Gayalara çarpan suların sesi, Bilmez bu dağlar
Bir de garip martilerin şergisi. Bir garibin üzüne
Bahıp gülmez bu dağlar.*

Yıldırım'ın diğer şiirlerinde doğayı tasvir ederken, dağlar, sular, denizler, ovalar vs. için daha önce kullandığı ve kendisi ile özleşen sıcaklık çağrıştıran dizeler bu şiirinde görülmez. Bu iki farklı doğa yansıtmacı biçimi şairin ruh hali ile ilişkilidir. Dağ, taş, ova, nehir, deniz gibi doğa unsurları ancak mutlu, özgür, sağlıklı ve dostlarla birlikte bulunduğu an mükemmeldir aksi takdirde yalnızca bir görüntüden ibaret olduğu mesajı verilmektedir. Ayrıca, bu tasvir şekli bize yazarın

kendi memleketinin doğasını hiçbir yerde bulunmadığını ve hissedemediğinden dolayı özlem içinde olduğunun mesajı verilmektedir.

Menim İncim, şiirinde de şair vatan hasretini çok içli ve anlamlı bir biçimde yansıtmaktadır. Şair burada vatani inci, vatan hasretini ise incisini kaybeden kişinin haykırışı olarak ön plana çıkarmaktadır.

*Ne İran'dan ne Hind'den
Ne Efgan'dan, ne Çin'den
Men bir inci bulmuşdum,
Gafgazların içinden.
O gündən ki, o benim öz incimi çaldılar.
Sanasan ki, eşgimi, sevincimi çaldılar.
Tale guşum başımdan enib düşdü düzağa,
Duymadım, uçub getdi o menden çoh uzağa.*

Diğer şiirlerindeki vatan, vatandan ayrılık, hasret gibi duygularını burada da şair vatanını diğer ülkelerle kıyasladıktan sonra, vatanının işgal edildiğini böylece hem varlık olarak ondan uzaklaştığını hem de rejim tercihi yüzünden ayrı düşüklerini üzüntü ve özlemle anlatmaktadır.

Şairin, vatan ve vatan özlemi motifini mısralarına döktüğü şiirlerinden birçok örnekler verilebilir. Genel olarak bütün şiirlerindeki özlem vurgusu, hasreti değişik tarzda ve karşılaştırmalarla ifade edilse bile aynı acıklı, yılmayan insanın bazen yalvarışı bazen bıkınlığı, umudu, umutsuzluğu bazen de gürleyişi anlatılır. Bu şiirlerin bazılarında, ön plana çıkan hasret motif vurgusu içeren mısraları aşağıdaki biçimde görülebilir:

*Men sene yad deyil, düz bir oğuldum,
Öz ganından gül yahanda doğuldum,
Günahım can dedim sana, govuldum,
Acımadın bu gurbana, eveda! (Elveda Baki)*

*Yoh men ölmek istemem görmeden
Doğma yurdu,
Men orda ağlamışan, men orda güleceyem
Söyle, gov sevinmesin Şimal'ın
vahşi gurdu,
Men tufanla doğmuşam, tufanla öleceyem! (.... ?) Nebiyev : 169)
Yurdunda nedendir ocaglar tutmaz,
O viran bağlarda bülbüller ötmez ?
Pozulmuş her yanı, laleler bitmez,*

*Mel'lül, mehzün çağlar anar, ağlaram! (Ağlaram)
...Guzgunlarla eşlendi izlerin,*

*Çıhsan üze çihacagdı gözlerin,
Üreyimi parçalayıır sözlerin,
"Azerbaycan, benim yağ anam oy,
Neçe ildir hasretinle yanam oy!" (Oy)*

*Bes necin garibem bu doğma elde,
Mahbesmi dört yanım, men ki, boğuldum....*

*Mel'un bir zamanda, mehküm bir ilde
ALLAH'ım, men niçin şair doğuldum?... (Neçin?...)*

*Ağlama, ağlama, ey gözleri bulutlu yar...
Barı uzagdan olsa gadanı ala bilsəm...
Bir terlan kimi gonsam o garlı yallı dağlara,
Bir ovçu vursa, düşsəm, sinende gala bilsəm,
Gurbanın ola bilsəm ...*

*Yine yaşlar göründü o dalgın gözlerinde,
Bir gurban mı geden var buz denizlerinde?
Yıllar boyu bir bahar görmeyen düzlerinde,
Gül kimi açılısam da, gül kimi sola bilsəm,
Men senin ola bilsəm...*

*Dün bir yaralı durna bir haber verdi acı,
Dedi: Dağların ıssız, yoh gumrusu, turacı
Bir derde düşmüşsən ki, bulunmazmış elacı. .
O derdine bir mehlem, bir derman bulu bilsəm,
Men sene gele bilsəm... (Gurbanın Olan Bilsəm)*

*Bir günde iki gurban...Zerrece tutmadım yas
Men bu yolsuz hökmü de yene serhoş dinledim.
Ah.... Bir gün döne bilsəm sene, ey nazlı Gafges
Men yalnız senin eşgin, hasretinle inledim....
Bu inleyiş dünyada gehrin en imansız,
Yalnız bu inleyişdir gelbimde açan sızı.*

*Başka bir şey dinlemem, mana yurdumdan ohu,
Anlat onun eşgini, unudayım yasını
Sen aldırma gelbime saplanan bu çift ohu,
Ohu mana ruhumu, cismimi, Gafkasımı...
Ölen öldü, ölmeyen hasretim çarpınan can,
Ohu, gözümde tütsün doğduğum AZERBAIJAN (Bir Günde Ölen)*

*Çohdan oldu almadım, Çöh gözledim, yaz keçdi,
Bacım, senden ne bir mektup, ne sorag, !Gış da bitti,
Bilsen ne geder derinden özlemim, Bahar geldi, badamlar çiçek açdı,
Gözlerimde bilsen nece titreyir, Hele senden heber yoh,
O, söyüdü, o şam goholu tarpag, Harda benim ipek, mavi mendilim?
Hele bizim o vişneli bağçamız, Hele gelecek deye,
O benim nar ağacım, Boynumu eye-eye
Yerinde durur mu, bacım? İllerle göz yaşımı gurudan,
Hanı, bessen bu yaz mene Gurbet goholu mendilimi gohlaram.
Nişanlımın işlediği, Menim birçik bacım,
Göz yaşıyla öpüb gümüşlediği, Mavi, ipek bir mendil yollayacagın?
Dinle sene anlatayım gurbeti, Gehr olası çekilmeyen nazı var,
(Gurbet Mektupları)*

Yıldırımın *vatan hasreti* ağırlıklı şiirlerinden ancak birkaç tanesinin bazı kıtalarını yayımlayabildiğimiz şiirlerinin haricinde özellikle gurbette yani İran ve Türkiye’de yazdığı şiirlerinden olan, *İran qızı*, *Bir parça*, *Azerin duası*, *Gölcükle hasbi-hal*, *Menim pretostom*, *Muradı keçerken*, *Batan güneş*, *Qafqaz*, *Susun*, *Bakı*, *Qürbetde*, *Bir günde ölen ekizler*, *Menmi*, *Esir Azərbaycanım*, *Bilmem ki*, *Yurd hesreti*, *Serqi*, *Qurbanın olabilem*, *Quzgun üçün*, *Sılaya varacağam*, *Bir gün*, *Neyleyim*, *A dost*, *Ölmek mi*, *yasamaqmi?*, *Derler orda bir cennet var*, *Qürbet mektubları*, *Lenet sairliyime*, *Qalx*, *sevgilim*, *“Qızıl köleler” dünyasına*, *Müqəddes ihtilal*, *Bir gün gelecek*, *Arazla derdleşme*, *Qafqaz dağlarına*, *Men kimem*, *Şikayət*, *Gözel yurd*, *Küsdüyüm bahar*, *Moskva*, *Allah namına*, *Dönük qardaş*, *Qara dastan*, *Igidlere çağırış*, *Genclere ümidim var* isimli şiirlerinin hemen hemen hepsinde vatan hasreti ağırlıklı olmak üzere, yukarıda zikredilen motiflerin hepsi mevcuttur.

Almas’ın şiirlerinde kullandığı bazı motiflerin karşılığı kelimeler:

Şair, her ne kadar genel olarak sosyal gerçekçi üslupla şiirlerini yazsa da, şiir sanatının özelliği gereği daha ziyade çok özlemine çektiği, sevdiği, olmasını istediği kişi ve olayları imge ve sembollerle aktarma yöntemini seçmiştir. Özellikle, vatan, vatan hasreti, Azerbaycan, özgürlük, tutsaklık, ana gibi motiflerin karşılıklarına gelen bazı semboller veya düz anlamlı kelimeleri şiirlerinde kullanmayı tercih etmiştir. Bu motifler ve bunlara karşılık gelen sembol ve kavramlardan değişik şiirlerinde bulunanlardan öne çıkanları aşağıdaki gibidir:

Vatan: Baş tacı, ölmez aşk, Kafkasya, Azerbaycan, eşsiz yurt, gönlün tek kabesi, tac, taht, damarda kan, güzel yurt, Hayyamın gül rengi şarabı, inci, aşk, Tale kuşu, nazlı Kafkas, şam kokulu toprak, vişneli bahçe, nar ağacı, badem çiçeği.

Vatan Özlemi: Dert, yas, sürgün, hasretinle yanılan gül, sinedeki umut, bahar, aşk, hasret, inleyiş, kalp sızısı, kahır olası çekilmeyen naz, kaylara çarpan suların sesi, garip martıların şerhi, ana sesi, sevgili sesi.

Gurbet: Issız eller, el, mel’un, karlı yallı dağlar, kahrın en imansızı, inleyiş, kalp sızısı, kalbe saplanan çifte ok, özlem, ıssız ada, uçsuz bucaksız deniz, laf anlamayan dağlar, aşk, sevgiden anlamayan, gülmez dağ.

Özgürlük: Baş tacı, emeller, ölmez aşk, kalpteki dert, ölmez aşk, aşk içindeki dert, bahar, özlem, tüten ocak.

Esaret: Dert yas, sararan güller, kara gün, Şimal’in vahşi kurdu, Mel’un, inleyiş, kalbe saplanan bir çift ok.

Azerbaycan: Kafkas: Baş tacı, öz yurt, eşsiz yurt, yaşlı yurt Kafkas, müebbed Kafkas, gözleri bulutlu yar, nazlı, ruh, ruhun cinsi.

Anne: Bahtsız, hasretle yanan gül, ana, özlenen, ağlayan, bekleyen, acı çeken.

Sevgili: Emeller, özlenen, özleyen, yar.

Gurbet acısı çeken Şair: Öten sarı bülbül, kurban, fakir, dertli, acınacak, derdi bitmeyen.

Sonuç ve değerlendirme :

Azerbaycan sürgün edebiyatının çilekeş şairlerinin en önemlilerinden olan Almas Yıldırım, ülkesinin, halkının, kendisinin, Türk dünyasının ve diğer mazlum milletlerin çektiği acıları şiirlerinde gerçekçi bir üslup ve çeşitli imgelerle şiirleştire-

me yöntemini seçmiştir. İmgeler, ağırlıklı olarak milli mücadele, vatan, vatan hasreti, vatan sevgisi, Türklük, özgürlük, anne, sevgili, gurbet, gurbet acısı çeken kişiler biçiminde sınıflandırılabilir.

Yıldırım'ın şiirlerindeki mısralar, imge özelliği bakımından, imgelerin iç içe geçiş ve birbirlerini tamamlamaları, böylece anlam boyutunun tek veya dar anlam biçimliliğinden çok ya da geniş anlamlılık biçimliliğine geçmesi, üslupsal ölçütler çerçevesinde sanatkârane bir uygulamadır.

Şairin kullandığı dil ve motifler genellikle kökenlerini halk kültürünün unsurları olan, ağıt, türkü, masal, efsane ve yer, gök, dağ, taş, şehir vb. adlarından alır. Şiirlerdeki halka dayalı özelliklerin yansıma biçimi, yerel olandan genel olana geçiş, anlam yüklü mısralar aracılığı ile sağlama ve şiirin insanlar üzerindeki etki alanının genişlemesine ve Almas'ın kendi sanatsal özgünlüğünü oluşturduğunun bir göstergesidir.

Şairin, ilk gençlik yıllarında ve geçirdiği sürgün bölgelerinde yazmış olduğu şiirler, daha ziyade doğa olayları, bunların unsurlarını tasvir etme, özgürlük, vatanın kutsallığı ve sembolleştirme biçiminde olmuştur. Türkiye'ye kaçtıktan sonra, Türkiye onun için adeta bir kurtarıcı ve özgürlük sembolü olmuş ve bu duygu şiirlerine yansımıştır. Ancak yıllar geçtikçe özgürlüğü ve ülkesinin bağımsızlığı yönünde istediği olumlu gelişmeler gerçekleşmeyince giderek isyan derecesine varan ölçüde haykırış, efkârlanma ve ruh hallerin dışı vurumu olan “oy, vah, ah, ey” gibi ünlemleri kullanması, umutsuzluk, vatan hasreti gibi motifleri seçmesi sebebiyle, şiirleri genel anlamda tematik özellik bakımından, “bir devrin, duruşun ve kendisinin ruh halini yansıtmaya özelliği” taşır.

Azeri, Türklerinin ve Almas'ın yaşadığı ağır hayat şartları, vatan hasreti, özgürlük, umutsuz hayat, özlem motifleri şiirsel kurallar çerçevesinde Almas'ın şiirinde adeta odak noktasını oluşturan bir üsluptadır. Ancak, zaman geçtikçe ağır hayat şartlarının devamı, umudun gittikçe azalması, ruhsal çalkantılar, ülkesinin ve kendisinin hürriyete kavuşamaması, arkadaşlarının vefasızlığı ve ülkesinde önemli bir kesimin yeni rejime yeterince direnç göstermemesi, çocuklarından bazılarının ölmesi, Türkiye ve Türk dünyasından beklenenlerin gerçekleşmemesi vb. çeşitli olumsuzluklar, bu “zor hayat”ın esas temaları olarak onun şiirinde olguları kavrayıcı bir yaklaşımla önemli bir yere sahiptir.

Şiirlerindeki geçişlerde ve değinmelerde, şair taraf tutuma üslubunu yani savunduğu fikirlerinden ve dik duruşundan vazgeçmez aksine daha da keskin çizgilerle sabitliğini korur. *Dik* ve *Hoyrat* duruşu sebebiyle şiirleri yalnızca kendine has epik özellik taşımaz aynı zamanda yeni biçimde oluşmuştur. Epik ve lirik ifade üslubunu diyalektik olarak sade fakat derin anlamları olan dizelerle ifade eder. Dizeler ve şiirlerin içeriğinin yukarıda zikredilen temalar ve motiflerin haricinde daha değişik üslupta olanları var olduğundan, genelleme yapmanın yerinde olmayacağı söylenilebilir. Mısraların tekrarı, genel olarak dörtlüğün veya diğer ölçülü kıtaların son mısralarında kendini gösterir. Şair ile halkının sıkıntı ve dertlerinden ilhamını almış olan bu mısraları veya dörtlükleri oluşturan anlam, sembol ve imge yüklü kelimeler, kaynağını oluşturan kişilerin yaralarını sarmak için tekrar onların da teskinini amaçlar. Kelimeleri çok anlamlı ve insanların çözebileceği imgeler yumağı haline koyarken, şair, aynı şiir içinde her biri farklı çağrışımları oluşturan yeni bir anlayışı da yansıtmıştır.

Şairin genel olarak imgelerinin açıklık özelliği ile düşünceye sevk eden şiirinin bir ayağı derin acılarda, bir ayağı da umutları ile yaşadığı gurbet eldedir. Bir tarafta ‘istilacı işgal kuvveti Rusya’ diğer tarafta “vişne bahçeleri, nar ağaçları, engin baharı gelen dağlar, neft kokan Azerbaycan, nazlı Kafkas, güzel memleket” imgelerinde ki bu incelikli denge, ‘sitem’ ile ‘umut’ arasında gidip gelen duygularını, acı çekmek ve ümitsizliğe düşmek ile karşı karşıya getiren bir dengedir. Bu gidip gelmenin canlı tutulması, anlatımı daha da zenginleştirmek için Almas’ın özellikle göçmen olarak yaşadığı Türkiye’deyken şiir dilinde kullandığı tekniklerin en önemlilerinden olan *zıtlık ve karşılaştırmaları* imge, sembol ve mecaz ile ifade etmesi ile bağlantılıdır.

KAYNAKÇA :

- AKSAN, Doğan: Şiir Dili Türk Şiir Dili, Be-Ta Basım-Yayımları A. Ş. İstanbul 1993
- ARAS, Enver: Şair Elmas Yıldırım’ın Çileli Hayatı. Kardeş Kalemler Dergisi, Nisan 2007, S. . 49-56
- CABBARLI, Nikpur. TEYMUR, Maarif : (Yayına Haz.) Almas Yıldırım), Seçilmiş Eserleri. Önder Neşriyat Bakü, 2004
- ÇETİN Nurullah: Şiir çözümleme Yöntemi, Öncü Kitap, 4. Baskı Ankara 2006.
- HASANOĞLU, Aygün: Almas Yıldırım Poeziyasında Qafqaz Motivleri: “ 2. Dünya Genç Türk Yazarlar Birliyi, Türkün Sesi (Maqaleler Toplusu) Vektor, Bakü 2008 S:3-14
- NEBİYEYEV, Bekir : Didergin Şair (Almas Yıldırım’ın Yaratıcılık Yolu), (Türkiye Türkçesine Aktaran: Aljira Topalova). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. Ankara 1999
- RASULZADA, M. Ə. : Çağdaş Azərbaycan Tarixi, Gənclik, , Bakü, 1991
- TARANCI Cahit Sıtkı: Otuz Beş Yaş, Bütün Şiirleri, Can Yayınları 37. Basım, İstanbul 2009
- ŞİMŞİR, Nahide: Almas Yıldırım’ın Şiir Dünyası Üzerine Bir İnceleme. www.turan.org.tr/dosya/fihrist/dergi/arastirma.doc
- TOMAŞEVSKİ Boris, Tema Örgüsü: Yazın Kuramı, (Derleyen Tzvetan Todorov), (Çeviren: Mehmet Rifat, Sema Rifat), Yapı Kredi Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1995
- YILDIRIM, A. Ə. :Qara dastan, Bakı, Azər nəşr, 1994.
- YURTSEVER, A. Vahap : Elmas Yıldırım’ın Edebî Şahsiyeti ve Şiir San’atı, Elmas Yıldırım’ın Seçilmiş Şiirleri, AKD. Yay. Ankara
- ZEYREK, Yunus : Bu Yolda, Şiirler, Millî Eğitim Bakanlığı Türk Edebiyatı Dizisi. Ankara, 1998
- <http://www.aserbaidische-kultur.de/aktuelles.html>
- <http://www.uzaysel.com/showthread>, www.toplumvesiyaset.com/uploads/dokuman/
- <http://www.siirbahcesi.net/azeri-siirleri.html>, <http://www.dgtyb.org/pdf/turkunesi8.pdf>

THE ANALYSIS OF THE “HOMESICKNESS” MOTIF IN THE POETRY OF ALMAS YILDIRIM

Summary

The tradition of poetry has a great legacy in the Azerbaijan literature. The themes of the poems are generally about daily life, the sacredness of humanistic values, nature and the love for the motherland.

Almas Yıldırım, who suffered a lot during his whole life, was born in Baku in 1907 and died in Malatya in 1952. The poet skillfully studies the unhappy fate of Azerbaijani people, hunger and tyranny besides the motif of independence through a criticism on Communist invasion.

His poems can be categorized into two groups, from before and after he took political asylum from Turkey. In the first group of poems, Azerbaijan, descriptions of nature and the sorrows of the people prevail. The second group covers some poems such as *Without Having a Motherland*, *The Homesick*, *A Part*, *The Setting Sun*, and *My Azerbaijan*.

Baku has a special place for Almas. He presents the Khazar shores, Sebayil Region and Bolshevik Revolution in his poem *Baku*.

When the poetry of the poet is overviewed, it can be observed that he writes in a Social Realist style but with a special aesthetic care for the philosophical depth and originality with an emphasis on the importance of democracy against the predominating ideology.

This paper studies the poems of Yıldırım from the perspective of the “homesickness” motif by analyzing its denotative and connotative meanings and through a textual analysis.

Key words: Poetry of Azerbaijan, Literature of Azerbaijan, Almas Yıldırım, Homesickness, Turkey

İRAN'DA AZERBAJYAN TÜRKÇESİNE DAİR BAZI ÇALIŞMALAR

Yrd. Doç. Dr. Ali TEMİZEL
(*Selçuk Üniversitesi/Türkiye*)

Giriş:

Bu bölümde eserlerin yazarları hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra eserler konusunda açıklama yapılacaktır.

Dr. Muhammed Taki Zehtabi:

Yazar, 22 Azer 1302/13 Aralık 1923 tarihinde Şebüster'de doğdu ve 12 Dey 1377/ 2 Ocak 1999 günü Şebüster'de vefat etti. Milliyetçi ve çalışkan bir siyasetçi olan yazar, 21 Azer 1324/12 Aralık 1945 yılında İran Azerbaycan'ında Özerk Seyyid Cafer Pişeveri hükümetinin (Azerbaycan Demokrat Hükümeti) ve Azerbaycan Demokrat Fırkasının kurulmasından sonra bu partinin gençlik kollarına üye oldu. Tebriz Üniversitesinin kurulmasından bir yıl sonra 1325/1946 yılında bu üniversitede edebiyat öğrenimine başladı.

Bazı eserlerinde "Kirişçi" mahlasını kullanan yazar, İlamlar, Sümerler, Medler, Eşkaniler, Urartular gibi bazı kavimlerin de Türk olduğunu ileri sürmüştür.

Azerbaycan Türkçesinin öğretimine yönelik olarak "*Azeri Dilinin Elifbası ve Ses Kuruluşu*", "*Azeri Dilinin Leksikolojisi –İlm-i Meanı*" ve "*Muasır Azeri Dilinin Nahvi* (3 cilt)" gibi eserleri bulunan yazarın Bağdat, Tebriz, İstanbul ve Berlin'de edebiyat, dilbilim, tarih alanında birçok eseri yayınlanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Aylık İttihad Yolu Dergisi (Bağdat), Pervane'nin Sergüzeşti (Bağdat), Bağban Eloğlu (Bağdat), Çarık Efsanesi (İstanbul), Buz Kalasında (Berlin) Bahti Yetmiş (Bağdat), İran Türklerinin Eski Tarihi.

Yazarın "*İran Türklerinin Eski Tarihi*" isimli eseri Ferhad Rahimi'nin katkılarıyla IQ Kültür Sanat Yayıncılık tarafından İstanbul'da 2010 yılında 272 sayfa olarak Türkiye Türkçesiyle yayınlanmıştır.

Dr. Behzad Behzadi:

Yazar, 2 Dey 1306/23 Aralık 1928'de Astara'da doğdu ve 3 İsfend 1386/27 Şubat 2008 günü vefat etti.

Dilbilimci, sözlükçü ve araştırmacı yazar, Tahran Üniversitesinde Hukuk öğrenimi görmüş, Astara, Tebriz, Simnan, Tahran ve Novşehir'de öğretmenlik ve "*Beşer-i ayende*", "*Azerbaycan*" ve *Uluslar arası Türkçe-Farsça "Azeri" dergisi*" gibi çeşitli yayın organlarında başyazarlık yapmıştır. Bunların dışında yazarın Azerbaycan Türkçesine ait birçok tercüme çalışması, onlarca makalesi ve "*Azerbaycanca-Farsça Sözlük (1369/1990)*" ve "*Farsça-Azerbaycanca Sözlük (2 cilt, 1377/1998)*" gibi eserleri bulunmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi, karşılaştırmalı dil bilim ve leksikografi alanında çalışma ve araştırma yapacaklara ve Azerbaycan Türkçesini öğrenecek ve öğreteceklerine katkı sağlayacağı düşüncesiyle Azerbaycan Türkçesi öğretimine yönelik olarak İran'da yapılan çalışmalardan önemli birkaç eser hakkında aşağıda bazı açıklamaların sunulmaktadır:

Eserin adı: *Muasır Edebî Azerî Dili (Ses ve Sarf)*

Yazar: Dr. Muhammed Taki Zehtabi

Basım yeri: Tebriz, 1370/1991, İntişarat-e Eldar ve İntişarat-e Aşina, s. 356

Eser İran'da yaşayan ve Arap alfabesiyle Azərbaycan Türkçesini okuyup yazabilenlerin yararlanabilmesi və Azərbaycan Türkçesinin və medeniyetinin gelişmesi ve yayılması amacıyla kaleme alınmıştır. Eserin 8-15. sayfalarında hazırlanış amacı anlatılmaktadır.

Daha sonra birinci bölümde “Ses Bölümü ve harfler” başlığı altında harfler, sessiz harfler, kalın ve ince sesliler, dudak ünlüleri ve ünsüzleri, ses uyumu, heceler, kelimelerin son harfi ve vurgu konuları detaylı bir şekilde izah edilmiş ve Arap-Fars alfabesiyle yazılan Azərbaycan Türkçesinde kullanılan ve kırk çeşit karakterden oluşan alfabe Kiril alfabesiyle karşılaştırmalı olarak tablo halinde sunulmuştur (s. 16-43).

İkinci bölümde, Sarf kısmında; söz ve ekleri, türetilmiş kelimeler ve türetme ekleri, birleşik kelimeler ve yazılış şekilleri, birleşik kelimelerin nasıl yazılması gerektiği, kök ve ekler, kelime köklerinin çeşitleri, türetme eklerinin çeşitleri, türetme eklerinin yazılış şekilleri gibi konular bulunmaktadır (s. 45-65).

“Kelime Türleri” başlığı altında Azərbaycan Türkçesindeki asli kelime türleri “isim, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf ve ünlem” olmak üzere yedi başlık altında anlatılmaya çalışılmıştır. Yardımcı kelime türlerini ise “edat, bağlaç ve ekler” olarak üç kısma ayrılmıştır.

Burada isimler konusu; soyut ve somut isimler, teklik ve çokluk bildiren isimler ve isimlerin çoğul yapılış şekilleri hakkında bilgi verildikten sonra, yapıları bakımından incelenmiştir. İsimler; basit isimler, türemiş isimler, Arapça ve Farsçadan alınan kelime ve eklerle türetilen isimler, Avrupa dillerinden alınan kelime ve eklerle türetilen isimler ve Azərbaycan Türkçesinin kelime ve ekleri ile türetilen isimler olarak gruplandırılmıştır. “Birleşik İsimler” konusu dört grupta incelemeye örneklerle anlatılmıştır (s. 68-88).

Aitlik, mensubiyet, iyelik ekleri konusu aşağıdaki başlıklar altında incelenmiş ve tablolar halinde gösterilmiştir (s. 89-94):

- 1) Birinci şahsın tekil iyelik alma durumuna göre,
- 2) Birinci şahsın çoğul iyelik alma durumuna göre,
- 3) İkinci şahsın tekil iyelik alma durumuna göre,
- 4) İkinci şahsın çoğul iyelik alma durumuna göre,
- 5) Üçüncü şahsın tekil iyelik alma durumuna göre,
- 6) Üçüncü şahsın çoğul iyelik alma durumuna göre,

İsimlerin Halleri başlığı altında (s. 95-100);

a) “*Kim? Ne?* sorusunun cevabı olan ismin yalın halinden,

b) *Kimin? Neyin?* sorusunun cevabı olan ismin iyelik, aidiyetlik halinden ve tamlama durumundan,

c) *Kime? Neye?* sorusunun cevabı olan ismin yönelme halinden,

d) *Kimi? Neyi?* sorusunun cevabı olan ismin etkilenmiş(-i, -ı) halinden,

e) *Kimde? Nede?* sorusunun cevabı olan ismin bulunma halinden,

f) *Kimden? Neden?* sorusunun cevabı olan ismin ayrılma(-dan, -den) halinden bahsedilmiş ve ismin son harfinin sesli, sessiz, ince ve kalın oluş durumuna göre ayrı ayrı izahı yapılmıştır. Ayrıca ismin halleri bir tablo halinde örneklerle gösterilmiştir.

İsmin aitlik ve çekim ekleri konusu ve ismin çekim eklerinin çeşitli anlamlara gelen yeni kelimeler elde edilmesindeki önemi geniş açıklamalar ve örneklerle açıklanmıştır (s. 101-125).

“İsim cümlələrinin çekim ekleri” başlığı altında aşağıdakı konular isim cümlələrinin çekim ekleri, ismin son harfinin ince ve kalın oluş durumuna göre ayrı ayrı izah edilerek örnek ve tablolarla gösterilmiştir.

- 1) Birinci şahsın tekil durumuna göre,
- 2) Birinci şahsın çoğul durumuna göre,
- 3) İkinci şahsın tekil durumuna göre,
- 4) İkinci şahsın çoğul durumuna göre,
- 5) Üçüncü şahsın tekil durumuna göre,
- 6) Üçüncü şahsın çoğul durumuna göre.

“**Sıfat**” konusu; basit sıfatlar, türemiş sıfatlar, fiilden yapılan sıfatlar, birleşik sıfatlar ve sıfatların dereceleri başlıkları altında incelenmiştir (s. 126-158).

“Türemiş sıfatlar” konusu, isimden türemiş ve fiilden türemiş sıfatlar olarak iki gruba ayrılmıştır. Burada isimden sıfat yapan yedi çeşit ekten söz edilmiştir. Bundan sonra yabancı dillerden Azərbaycan Türkçesine giren ve isimden sıfat yapan ekler de şu şekilde verilmiştir:

Farsçadan Azərbaycan Türkçesine geçen ve isimden sıfat yapan *bi-*, *na-*, *ba-* gibi önekler ve *-dar*, *-kar*, *-baz* gibi son ekler çeşitli örneklerle anlatılmıştır (s. 133-134).

Arapçadan Azərbaycan Türkçesine geçen ve isimden sıfat yapan *la-* gibi önek ve *-î*, *-evî*, gibi son ekler çeşitli örneklerle açıklanmıştır (s. 134-135).

Rusça ve diğer Avrupa dillerinden Azərbaycan Türkçesine geçen ve isimden sıfat yapan *anti-*, *a-* (anormal gibi) gibi önekler ve *-izim*, *-ist*, *-evu*, *-l* (forma-l gibi), *-loji*, *-tik*, *-ji* gibi son ekler çeşitli örneklerle izah edilmiştir (s. 136-137).

“Fiilden türemiş sıfatlar” konusu beş guruba ayrılarak şu şekilde anlatılmıştır (s. 137-149):

1) İsm-i Fail (etken ortaç): fiillerin normal ve edilgen köklerinin sonuna gelen *-an* ve *-en* ekinden söz edilerek bazı örnekler gösterilmiştir.

2) İsm-i Meful (edilgen ortaç): fiillerin normal ve edilgen köklerinin sonuna gelen *-miş*, *-ar/-er*, *-acak/-ecek*(-yacak/-yecek) eklerinden bahsedilerek çeşitli örnekler verilmiştir.

3) Fiillerin kökünün sonuna gelen ve *-a/-edeğer* anlamı veren ve genelde gereklilik çekimi olarak kullanılan *-malı/-meli* ve *-ası/-esi*(-yası/-yesi) ekleriyle fiillerin normal ve edilgen köklerinden türetilen sıfatlar örneklerle anlatılmıştır. Örnek: *Ohumalı makale* (Okumaya değer/okunabilir/okunacak makale).

4) Etken ve edilgen fiil köklerine gelen *-ma/-me* ekleriyle türetilen sıfatlar anlatılarak çeşitli örnekler sunulmuştur. *Süz-me* yoğurt, *dol-ma* tüfeng gibi.

5) Fiil kökünden sıfat yapan ve ism-i fail ve ism-i meful yapan eklerin dışında kalan *-agan/-eyen*, *-gan/-ken*, *-ak/-ek*, *-gin/-gun* (*-kin/-kun*), *-yeci*, *-uk*, *-cak/-cek*, *-unc*, *-c*, *-im/-im/-um/-om*, *-dik/-duk/-dig/-dug*, *-e* gibi ekler ve bunlardan yapılan sıfatlar örneklerle anlatılmıştır.

“Birleşik Sıfatlar” konusunda Çağdaş Azərbaycan Türkçesinde birisi anadilin kendisinde diğeri ise Arap ve Fars dillerinden gelen iki çeşit birleşik sıfat bulunduğunu belirten yazar, anadile ait birleşik sıfatları on üç grupta incelemiş ve Arap ve Fars dillerinden gelen birleşik sıfatları ise iki madde olarak vermiştir (s. 150-154).

“Sıfatların Dereceleri” başlığı altında sıfatlar dört guruba ayrılarak örneklerle şu şekilde anlatılmıştır (s. 155-158):

1) Basit dereceli sıfatlar.

2) Karşılaştırma bildiren sıfatlar: Bunlar *-rak/-rek* ve *-dan/-den* ekiyle yapılan sıfatlardır. Örnekle: *yahşırak*, *peserek*, *yuhu baldan şirindir*.

3) Üstünlük Derecesi: “*en*, *çoh*, *lap* ve *oldukça*” kelimelerinden birisiyle karşılaştırması yapılan sıfatlardır. *En* güzel adam. *Lap* güzel kitap.

4) Pekiştirme sıfatları: Sıfat olan kelimenin ilk hecesinden sonra “*m*, *p*, *s*, ve *r*” harflerinden uygun olan birisi getirilip daha sonra aynı sıfat eklenerek elde edilir. Örnekle: *sapsarı*.

5) Sıfatın küçültme derecesi: Sıfat olan kelimenin anlamında küçültme ve daraltma olan sıfatlardır. *-imtil* (*gırmızımtıl*), *-tehr* (*gırmızıtehr*), *-ımtırak* (*gırmızımtırak*), *ala* (*ala* karanlık), *-şın/şin* (*sarışın*), *açık* (*açık* sarı).

6) Sıfatın büyütme derecesi: Sıfat olan kelimenin sonuna *-ca/-ce* ekleri getirilerek yapılan sıfatlardır. *Yahşıca*, *balaca* gibi.

“**Sayı**” konusu, “miktar sayıları, sıra sayıları, kesir sayıları, miktarı belli olmayan sayılar” başlıkları altında anlatılmıştır (s. 159-171).

Yazar, miktar sayılarının eşyanın adedini bildirdiğini ve bunun birden ona kadar, onlar, yüzler, binler, milyon, milyar gibi *basit sayılar* ve “kaç tane?” sorusuna cevap veren ve *on beş*, *yüz otuz sekiz* gibi iki ve daha fazla sözle ifade edilen sayılardan oluşan *birleşik sayılar* olmak üzere iki çeşit olduğunu söylemektedir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde sayılan eşyanın cinsini ve birimini gösteren sayma kelimelerinin de bulunduğunu belirterek bazılarını şu şekilde vermiştir:

Nefer: İnsanları sayarken kullanılır: Altı *nefer* insan.

Baş: Bu kelime önceleri yalnızca dört ayaklı hayvanlar için kullanılırken sonraları bazen aile için de kullanılmıştır: Beş *baş* öküz, sekiz *baş* aile.

Aded/dene: Birer birer sayılan cansız eşya için kullanılır: Altı *dene* alma, on bir *aded* garpız.

Cüt: Üç *cüt* ayakkabı.

Dest: Bir *dest* yorgan.

Deste: İki *deste* güvirçin.

Gatar: İki *gatar* turna.

Sap: İki *sap* ip.

Göz: Dört *göz* otak.

Sıra sayıları için *-yancı*, *-yenci*, *-uncu*, *-üncü* eklerinin kullanıldığı belirtilmektedir.

“**Zamirler**” konusu “şahıs zamirleri, işaret zamirleri, soru zamirleri, belgisiz zamirler” başlıkları altında geniş bir şekilde incelenmiş ve konu ile ilgili birçok örnek verilmiştir (s. 172-195).

“**Fiil**” konusu hakkında genel bir bilgi verildikten sonra yapıları bakımından fiiller; “basit fiiller, türemiş fiiller ve birleşik fiiller” başlıkları altında üç grup olarak incelenmiştir (s. 196-205).

Burada basit fiil, bir kökten meydana gelen, bir harfi değiştiğinde anlamı kaybolan ya da değişen fiiller diye tarif edildikten sonra Azerbaycan Türkçesinde altı yüze yakın basit fiilin bulunduğu belirtilmektedir.

“Bazı kelimelere çeşitli ekler ilave edilerek yapılır” diye tarif edilen türemiş fiillerin tarihi geçmişinin basit fiillerden daha yakın olduğu ifade edilmektedir. Azerbaycan Türkçesinde isim, sayı, sıfat veya zamirlerin sonuna *-la*, *-le*, *-laş*, *-leş*,

-lan, -len, -al, -el, -l, -ar, -er, -a, -e, -ı, -i, -u, -var, -sa, -imse, -ümse, -ilda, -ilde, -ulda, -ülde, -rih, -ik gibi uygun ekler getirilerek türemiş fiiller yapılır. Örnek: baş-la-mak, hoş-lan-mak, yarı-la-mak, bir-leş-mek, temiz-len-mek, düz-el-mek, gız-ar-mak, yaş-a-mak, turş-u-mak, su-sa-mak, şır-ilda-mak, du-ruh-mak gibi.

Azərbaycan Türkçesindeki birləşik fiillerinin, dilin doğal gelişiminde büyük öneminin olduğu vurgulanan bu kısımda, bir isimle bir fiilden meydana gelen birləşik fiillerin çokluğuna dikkat çekilmektedir ve bu bakımdan Azərbaycan Türkçesinin dünyanın en zengin dilleri arasında olduğuna işaret edilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak “tutmak” fiilinin birləşikleri ile yirmi altı tane örnek verilmiştir. Azərbaycan Türkçesinde birləşik fiillerin *idi-, imiş-, di-, miş-, ol-, et-, bil-* gibi fiillerin başka bir fiille veya isimin bir fiille birləşmesinden meydana geldiği belirtilmektedir (s. 202-205).

Azərbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kalın sesli mastarların *-mak* ve ince sesli mastarların *-mek* ekiyle bittiğine dikkat çekilmiştir (s. 206-207).

Fiillerde olumsuzluk, kökten sonra ve ekten önce gelen *-ma* veya *-me* olumsuzluk ekleriyle yapılır ve vurgu bu olumsuzluk eklerinden önceki hecede olur. Bunlardan başka diğer bazı dillerde de olduğu gibi fiilin başında gelen “*ne*” olumsuzluk edatı bulunmaktadır. Bu “*ne*” olumsuzluk edatı fiilin başına geldiği zaman fiile başka bir olumsuzluk ekinin gelmesi gerekmez. Örnek: *Ne* içeri gelir, *ne* de goyub gedir (İçeri gelmir, goyub getmir, anlamındadır) (s. 208-209).

Geçişli ve geçişsiz fiiller, türlerine ve aldıkları eklerle göre geniş bir şekilde anlatıldıktan sonra çeşitleri bakımından etken ve edilgen olarak iki gurupta incelenmiştir. Dönüşlü fiillerin *-n* ve *-l* olmak üzere iki ekinin olduğu belirtilmiş ve daha sonra da işteş ve ettirgen fiiller hakkında bilgi verilmiştir (s. 210-227).

“Fiillerde zaman” konusu “geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman” başlıkları altında incelenmiştir. Bunlardan “geçmiş zaman” konusu “bilinen geçmiş zaman (mazi mutlak), öğrenilen geçmiş zaman (mazi nakli), sürekli geçmiş zaman (şimdiki zamanın hikayesi/mazi istimrari), uzak geçmiş zaman (mazi baid) diye dört zamana ayrılmış, daha sonra şimdiki zaman ve geniş zaman konuları işlenmiş ve bu zamanların her biriyle olumlu ve olumsuz olarak fiil çekim tabloları hazırlanmıştır (s. 228-240).

“Fiillerde şahıs” başlığı altında fiillerin kök, zaman eki ve şahıs ekleri hakkında ayrıntılı olarak bilgi sunulmuştur (s. 241-248).

“Fiillerin şekilleri” başlığı altında zaman ve şahıslara göre fiillerde meydana gelen değişmeler, fiilin mastar, emir, haber, gereklilik, istek, şart ve benzeri durumlarına göre ayrı ayrı incelenerek tablolar halinde örnekleri verilmiştir (s. 249-292).

“Fiilin genel şekilleri” başlığı altında ise yeterlilik, fiillerin soru şekli, zarf (bağ) fiiller ve zarf (bağ) fiil yapan ekler anlatılmıştır (s. 293-313).

“Zarflar” konusu, “hal zarfları” basit hal zarfları, türemiş hal zarfları ve birləşik hal zarfları; “zaman zarfları” basit zaman zarfları, türemiş zaman zarfları ve birləşik zaman zarfları; “yer zarfları” basit yer zarfları, türemiş yer zarfları ve birləşik yer zarfları ve “miktar zarfları” basit miktar zarfları, türemiş miktar zarfları, birləşik miktar zarfları olmak üzere üçer başlık altında anlatılamaya çalışılmıştır (s. 314-323).

“Ünlem (nida)” başlığı altında ünlemler ve çeşitleri hakkında açıklama yapılmıştır (s. 324-325).

“Yansımalar” konusu, “basit yansımalar, türemiş yansımalar, birleşik yansımalar” başlıkları altında sunulmuştur (s. 326-329).

“Edatlar ve bağlaçlar” konusu “basit edatlar ve bağlaçlar, türemiş edatlar ve bağlaçlar, birleşik edatlar ve bağlaçlar” başlıkları altında örneklerle incelenmiştir (s. 330-345).

“Ünlemler ve deyimler konusunda da Azerbaycan Türkçesinde en çok kullanılan bazı deyimler ve ünlemler hakkında açıklama yapılarak örnekler verilmiştir (s. 346-350).

Eserin sonunda kaynakça yer almaktadır.

Sonuç olarak; her konusunun sonunda konuya ait çok sayıda alıştırma ve soru bulunan ve Türk diline ait önemli birçok kaynaktan yararlanılarak hazırlanan eserin Azerbaycan Türkçesinin dilbilgisini öğretmeyi, bu konuda çalışma yapacak olanlara yardımcı olmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Eserin yazarı Dr. Muhammed Taki Zehtabi'nin bu ve bunların dışındaki eserlerinin Azerbaycan Türkçesini öğrenecek ve öğretecek olanlara katkısının olacağını söylememiz yerinde olur.

Eser adı: *Destur-e Zeban-e Azerbaycani*

Yazar adı: Behzad Behzadi

Yayına hazırlayanlar: Feridun Muhammedi & Kave Fazlı Halef

Basım yeri: Tahran, 2007, Fasname-ye Azeri, be zaban-e Türki ve Farsi, Mecele-ye ferhengi, ectimai, edebi, honeri (beynelmileli), İntişarat-e Eldar ve İntişarat-e Aşina, s. 590.

Önsöz: Hasan Riyazi (İldırım)

Eser, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerine Arap-Fars alfabesiyle yazılan Azerbaycan Türkçesini okuyup yazabilenlerin yararlanabilmesi ve daha önce bu alanda yapılan çalışmalardaki eksikliklerin giderilmesi düşüncesiyle ve Azerbaycan Türkçesinin dilbilgisi kurallarını öğrenmek isteyenlerin en doğru ve en kolay şekilde kendi kendilerine öğrenebilmeleri amacıyla kaleme alınmıştır. Behzad Behzadi, şimdiye kadar bu alanda hazırlanan eserlerdeki eksiklikleri kendi eserinin giriş bölümündeki Azerbaycan Türkçesinin yapısının anlatıldığı kısımda şöyle özetlemektedir (s. 21-28):

Arap-Fars alfabesinin kullanılması Azerbaycan Türkçesinin dil özelliklerinin dikkatten kaçmasına sebep olmuştur.

Farsçada kullanılan Arapça ve Farsça deyimlerin Azerbaycan Türkçesinde karşılığı olduğu halde Azerbaycan Türkçesindeki karşılıkları kullanılmamıştır.

Dilin yapısı esas alınarak, edebi dil kurallarına riayet edilmelidir. Edebi dildeki ve halk dilindeki farklılıkları ortaya koymadan her ikisini esas gösterip karışık örnekler verilmiştir.

Türkiye Türkçesi dil kuruluş kaidelerinin birçoğu yanlışlıkla Azerbaycan Türkçesi dili kuruluş kurallarının yerine kullanılmış veya Türkiye Türkçesinden ifadeler ve örnekler alınmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti kaynaklarından yararlanılarak kullanılan metinlerde veya yapılan tercümelemlerde İran Azerbaycan'ı Türkçesinde bulunmayan Avrupa dillerinden alınma söz ve deyimlerin olması İran Azerbaycan'ı Türkçesinde yeni problemler oluşturmuştur.

Dilbilgisi konusunda yazılan kitaplar, dilbilgisi kurallarını sade bir dille anlaşılır şekilde açıklamalı, genelin anlayacağı çok kullanılan örnekler verilmeli ve bunların önemi ve özel anlamları öğrenciyeye iyi bir şekilde öğretilmelidir.

Eserin önsöz kısmında Azərbaycan Türkçesinin ve Anadilin öğretimi ve önemi, birçok yerli ve yabancı kaynaktan alınan bilgiler ışığında anlatılmaya çalışılmıştır (s. 29-40).

Altı kitabın bir araya getirilmesinden meydana gelen eserin *birinci kitabında* şu konulara yer verilmiştir:

“Sesler ve harfler” başlığı altında sesin kısa bir tanımı yapılarak sesle ilgili olarak hem öğretmeye ve sınamaya, hem de yazılı ve sözlü ödeve yönelik birçok örnek verilmiştir. Sesli ve sessiz harfler konusu “sesliler, hece, yazım esnasında hece bölünmesi, kalın ve ince sesliler, kelimelerde bazı seslilerin ve sessizlerin yazılış ve söyleniş şekli” gibi başlıklar altında yapılan açıklamalardan sonra, sessiz harflerle ilgili olarak özetle aşağıdaki konulara değinilmiştir (s. 41-65):

“Yeddi”, “sekkiz”, “lezzetli” ve benzeri kelimelerde çift sessiz harf yan yana gelmiştir.

“At” ve “ad” kelimelerinde olduğu gibi “t” ve “d” harfleri; “ulduz” ve “namus” kelimelerinde olduğu gibi “z” ve “s” harfleri birbirine benzemektedir.

“Zeyneb” ve “corab” gibi kelimelerinin sonundaki “b” harfi “p” gibi söylenmektedir.

“Q = ق” harfiyle biten kelimenin sonuna sesli bir harf geldiğinde “q = ق” harfi “g = غ”ye dönüşmektedir. Örneğin “bulaq” kelimesinin sonuna ismin yönelme halindeki “a” harfi geldiğinde “bulaga” dönüşmesi gibi.

“İpek” “ipeye” kelimelerinde olduğu gibi sonuna sesli bir harf gelen “k” harfi “y”ye dönüşmektedir.

Yine yazarken “zenbil”, okurken “zembil” örneklerinde olduğu gibi “b”den önceki “n” harfi “m”ye dönüşmektedir.

“Alfabe” başlığı altında harfin tanımı yapılarak Arap-Fars harfleriyle yazılan İran Azerbaycan’ı Türkçesinde kırk harfin bulunduğu belirtilmiş ve bu alfabe, Latin harfleriyle karşılaştırmalı olarak tablo halinde sunulmuştur (s. 66).

“Cümle” başlığı altında cümlenin tanımı yapılarak cümlenin sonundaki noktalama işaretlerine ve cümle içinde kelimeler arasındaki ilişkilere değinilmiştir (s. 80-84).

Eserin *ikinci kitabında* sesler ve harfler konusuna devam edilmiş ve burada dudak ünlüleri düz-yuvarlak, kalın-ince oluş durumlarına göre örneklerle anlatılmıştır (s. 85-93). Kelime konusu ise yapım ve çekim ekleri bakımından incelenmiştir (s. 94-101). Daha sonra sırasıyla, isim, sıfat, fiil ve cümle konuları örneklerle izah edilmiştir (s. 106-143).

Eserin *üçüncü kitabında* “isim” konusuna devam edilmiş ve burada özel ve genel isimlere, ismin çekim ve çoğul eklerine yer verildikten sonra “sıfat” hakkında genel bilgiler, sıfat yapan ekler, karşılaştırma ve üstünlük sıfatları; “zamirler” konusunda kişi zamirleri ve aldığı ekler, işaret zamirleri; “fiil” başlığı altında mastar hakkında genel bilgi, türemiş mastarlar, şimdiki zaman, geçmiş zaman, gelecek zaman; “cümle kuruluşu” başlığı altında cümle ve çeşitleri, cümlede öznenin çeşitleri, kısa ve uzun cümleler, basit ve birleşik cümleler, konuşma cümleleri ve benzeri konular yer almıştır (s. 144-203).

Eserin *dördüncü kitabında* “ses yapıları” başlığı altında ses çeşitleri ve kullanım şekilleri, seslerin karşılaştırılması, sert ünsüzler ve yumuşak ünsüzler, ünlü uyumu, Arap-Fars kökenli İran Azərbaycan Türkçesinde kullanılan alfabenin listesi, Arap-Fars kökenli alfabeyle yazılan İran Azərbaycan Türkçesinde sessiz aynı harfin tekrarlanması (şedde) durumunda olabilecek değişiklikler ve söyleniş şekilleri, sonu “q = ق” ve “k = ک” ile biten çok heceli kelimelerin yazılışı ve söylenişi, hece, vurgu gibi konularda birçok örnekle açıklama yapılmıştır (s. 204-225).

“Kelime=söz” başlığı altında kelimenin sözlük anlamı, gerçek ve mecaz anlamı, tek ve çok anlamlı kelimeler, yakın anlamlı kelimeler, zıt anlamlı kelimeler, çok kullanılan ve az kullanılan kelimeler, Azərbaycan Türkçesinin asıl kelimeleri ve dışarıdan gelen kelimeler, yeni ve eski kelimeler, basit ve birleşik kelimeler, kelime türetme ve ekleri, eklerin yazılışı, aynı kökten olan kelimeler, birden çok ekle türetilen kelimeler, birleşik kelimelerin kullanımı ve yazılış şekli, basit ve birleşik adlar ve birleşik adların yazılış şekli, sözlükten yararlanma kuralları, kelime incelemesi gibi konulara değinilmiştir (s. 226-257).

Eserin *“beşinci kitabında”* kelime yapısı (sarf) başlığı altında Azərbaycan Türkçesinde kelime türlerinin isim, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf, zarf tümleçleri, bağlaç, edat, modal sözcükler ve ünlem olmak üzere on bir çeşit olduğu belirtildikten sonra bunlar, esas kelimeler ve yardımcı kelimeler diye iki grupta incelenmiştir. Esas kelime türlerinden “isim” konusu; ismin cümledeki rolü, anlam çeşitleri, yapısı bakımından isimler, birleşik isimler, genel ve özel isimler, isimlerin çoğul ekleri, özel isimlerin çoğul yapılması, topluluk bildiren isimler, isimlerde iyelik ekleri, isimlerin çekimlerine ve çekim ekleri, isimlerin soru eki alması durumu, ismin iyelik durumu, ismin yönelme durumu, ismin belirtili ve belirtisiz nesne olma durumu, ismin bulunma durumu, ismin ayrılma durumu gibi başlıklar altında incelenmeye çalışılmıştır (s. 258-284).

“Sıfat” konusu; sıfatın cümledeki yeri, sıfatın anlam çeşitleri, yapısı bakımından sıfatlar, isimlerden ve fiillerden yapılan sıfatlar, birleşik sıfatların kullanımı ve yazılış şekilleri, sıfatın dereceleri gibi başlıklar altında incelenmiştir (s. 285-294).

“Sayı” konusu; sayıların cümledeki önemi, yapıları ve anlamları bakımından sayılar, belirli miktar bildiren sayıların “miktar ve birim bildiren” isimler ile kullanılması, bir varlığın sayısını tam olarak bildirmeyen peş peşe sıralanmış belgisiz sayı sıfatları, asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları gibi başlıklar altında anlatılmıştır (s. 295-305).

“Zamir” hakkında genel bir bilgi verildikten sonra, zamirin çeşitleri, zamirin cümledeki yeri, zamirlerin yapıları çeşitleri, kişi zamirleri, işaret zamirleri, belgisiz zamirler, soru zamirleri, zamirlerin ismin çekim ekleriyle kullanılması gibi konular izah edilmiştir (s. 306-322).

“Fiil” başlığı altında; fiilin cümledeki önemine, yapısı bakımından fiillere, geçişli ve geçişsiz fiillere, geçişli fiillerin geçişsiz fiillere ve geçişsiz fiillerin geçişli fiillere dönüştürülmesine, anlam bakımından fiillere, etken, edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen fiillere, fiil yapısının anlam bakımından cümlenin kuruluşundaki etkisine, şahıssız fiillere, fiil çekimlerine ve çekim eklerine, fiilin şahıs ve tekil-çoğul durumuna göre değişimine, şahıs eklerine, fiilin zamanlarına,

mastar konusuna, fiilden sıfat yapılmasına, yardımcı fiillere ve benzeri konulara yönelik örneklerle çeşitli açıklamalar yapılmıştır (s. 323-372).

“Zarf” başlığı altında; zarfın genel bir tarifinden sonra yapısı ve anlamı bakımından zarf çeşitleri, durum, zaman, yer ve miktar zarfları ve zarfla ilgili diğer hususlar hakkında bilgi sunulmuştur (s. 373-382).

“Zarf tümleçleri” başlığı altında; zarf tümleçlerinin ismin çekim ekleriyle yazılış şekkine, zarf tümleçlerinin yazılışına, dilin yapısı bakımından anlamına yönelik çeşitli açıklamalar yapılmıştır (s. 383-386).

“Bağlaçlar” başlığı altında; bağlaçlar ve zarf tümleçleri, bağlaçların yazılışı, dilin yapısı bakımından bağlaçların çeşitleri ve anlamları hakkında çeşitli örneklerle bilgi verilmiştir (s. 387-394).

“Edat” başlığı altında; edatlar ve bağlaçlar, dilin yapısı bakımından edatların çeşitlerine, yazılışına; “modal sözcükler” başlığı altında; modal sözcüklerin yazılışına ve cümledeki yerine, cümle kuruluşundaki görevine ve anlamlarına; “ünlem” başlığı altında; ünlemlerin anlamlarına, cümledeki yerine ve yazılışına yönelik açıklamalar yapılmıştır (s. 395-410).

Eserin “*altıncı kitabında*” cümle kuruluşu (cümle ve kelime bilgisi) konusu içinde; kelimelerin birleşmesi ve kuralları, kelimelerin birleşmesinde asıl yönler, isimlerin birleşmesi ve çeşitleri ve benzeri hususlarda çeşitli açıklamalar verildikten sonra, “cümle” başlığı altında; cümle hakkında genel bir açıklama yapılmış ve cümlenin amaç ve ses ahengine göre çeşitleri, cümlenin kuruluş çeşitleri, basit ve birleşik cümleler, cümlenin asıl ve ikinci derecedeki öğeleri, düz ve dolaylı tümleçler, cümlede sıfat tamlaması olarak kullanılan öğeler, zarflar ve çeşitleri, cümle öğelerinin kuruluş çeşitleri, cümle tahlili, cümlede öğelerin dizilişi, cümledeki aynı türden öğeler, hitap veya ünlem cümleleri, cümlede modal sözcükler ve anlam çeşitleri, kelime cümle ilişkisi, birleşik cümlelerin çeşitleri, temel ve yan cümlecikler, yan cümleciklerin çeşitleri ve benzer konular hakkında geniş bir bilgi sunulmuştur (s. 411-584).

Eserin sonunda ve dilbilgisi kavramaları ile ilgili olarak hazırlanmış beş sayfalık iki sözlük ve İran Azerbaycan’ı Türkçesi için hazırlanmış Arap-Fars kökenli alfabenin Latin alfabesiyle karşılaştırmalı bir tablosu bulunmaktadır (s. 585-590). Bu sözlüklerden birincisi eserin içinde geçen bazı yabancı kökenli kelimelerin Azerbaycan Türkçesindeki karşılıklarını içermektedir. İkincisi ise Azerbaycan Türkçesi-Farsça olarak hazırlanmış dilbilgisi kavramları sözlüğüdür.

Sonuç olarak; Türk diline ait önemli kaynaklardan yararlanılarak hazırlanan eser, Azerbaycan Türkçesinin dilbilgisini ve dilini öğretmeyi, bu konuda çalışma yapacak olanlara yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Eserin Azerbaycan Türkçesini öğrenecek ve öğretecek olanlara katkısının olacağını muhakkaktır.

Eserin adı: *Ferhang-i Azerbaycanî-Farsi (Azerbaycanca-Farsça Sözlük)*

Yazar: Behzad Behzadi

Basım Yeri: Tahran 1369/1990, İntişarat-i Donya (1. Baskı), 1144 s.

Eser, Dr. Hamid Mohammadzadeh’nin “birinci söz” başlıklı takdim yazısından sonra, Azerbaycan Türkçesi-Farsça önsözle başlamaktadır (s. 5-12). Bu sözlüğün hazırlanmasında Azerbaycan Türkçesine ait kelimelerin yazılış (imla) şekli hakkında Farsça bir açıklama yapılmış (s. 13-24) ve Azerbaycan Türkçesindeki sesli harflerin ve hecelerin yazılış şekilleri hakkında verilen bilgiden

sonra İran Azərbaycan'ı Türkçesinde kullanılması öngörülen alfabe listesi yer almıştır (s. 25-26).

İran Azərbaycan'ı Türkçesi özet dilbilgisi başlığı altında; sesler, harfler ve hece çeşitleri, kelime ve kelime çeşitleri, isimler ve çeşitleri, sıfatlar ve çeşitleri, sayılar, zamirler, fiiller ve fiil çeşitleri, zarflar ve çeşitleri, ünlemler, bağlaçlar ve bağlaç çeşitleri, edatlar ve çeşitleri ve modal sözler hakkında Farsça olarak bilgi verilmiştir (s. 27-50).

Sözlüğün kullanımına dair bilgiler, kısaltmalar, sözlükte kullanılan işaretler ve yararlanılan kaynakların listesinden (s. 51-64) sonra Azərbaycan Türkçesi-Farsça sözlük başlamaktadır. Sırasıyla “**A** = ا” ile başlayan kelimeler (s. 65-136), İran Azərbaycan'ı Türkçesinde kullanılan hemze ile ilgili açıklama (s. 137), “**Elif** = ا” ile başlayan kelimeler (s. 139-280), “**i** ve **e**” harfleri hakkında açıklama (s. 281-283), “**B** = ب” ile başlayan kelimeler (s. 285-365), “**P** = پ” ile başlayan kelimeler (s. 368-389), “**T** = ت” ile başlayan kelimeler (s. 391-439), “**S** = ث” ile başlayan kelimeler (s. 441-442), “**C** = ج” ile başlayan kelimeler (s. 443-462), “**Ç** = چ” ile başlayan kelimeler (s. 463-496), “**H** = ح” ile başlayan kelimeler (s. 498-511), “**X** = خ” ile başlayan kelimeler (s. 513-534), “**D** = د” ile başlayan kelimeler (s. 535-623), “**Z** = ذ” ile başlayan kelimeler (s. 625-626), “**R** = ر” ile başlayan kelimeler (s. 627-637), “**Z** = ز” ile başlayan kelimeler (s. 639-652), “**J** = ژ” ile başlayan kelimeler (s. 653), “**S** = س” ile başlayan kelimeler (s. 655-715), “**Ş** = ش” ile başlayan kelimeler (s. 717-737), “**S** = ص” ile başlayan kelimeler (s. 738-747), “**T** = ط” ile başlayan kelimeler (s. 750-752), “**Z** = ظ” ile başlayan kelimeler (s. 753-754), “**A** = ع” ile başlayan kelimeler (s. 755-768), “**G** = غ” ile başlayan kelimeler (s. 769-773), “**F** = ف” ile başlayan kelimeler (s. 775-786), “**Q** = ق” ile başlayan kelimeler (s. 787-874), “**K** = ک” ile başlayan kelimeler (s. 875-923), “**G** = گ” ile başlayan kelimeler (s. 924-964), “**L** = ل” ile başlayan kelimeler (s. 965-976), “**M** = م” ile başlayan kelimeler (s. 977-1027), “**N** = ن” ile başlayan kelimeler (s. 1029-1049), “**V** = و، ۋ” ile başlayan kelimeler (s. 1051-1064), “**H** = ه” ile başlayan kelimeler (s. 1065-1080) ve “**Y** = ی” ile başlayan kelimeler (s. 1081-1143) Farsça asıllı alfabeğe göre iki sütun halinde Azərbaycan Türkçesinden Farsçaya sözlük olarak sunulmuştur. Azərbaycan Türkçesi ile yazılan kelimeler daha kalın ve daha büyüktür. Eserin sonunda “içindekiler” kısmı bulunmaktadır.

Sonuç olarak şunu söylemek gerekiyor: Elbette ki, İran'da Azərbaycan Türkçesinin öğretimine yönelik onlarca eser bulunmaktadır. Fakat bu kısa makale çerçevesinde ancak bunlardan az bir miktarı hakkında açıklama yapılabileceğinden yukarıdaki üç eserin incelemesiyle yetinildi.

Yaklaşık yirmi beş milyon insanın Türkçe konuştuğu ve Azərbaycan Türkçesinin örgün olarak öğretileceği eğitim kurumlarının olmadığı, bu dilin ortak yazım ve imla kurallarının henüz oluşturulmadığı bir coğrafyada Azərbaycan Türkçesinin dilbilgisi kuralları çerçevesinde yazılı ve edebi dil olarak öğretimine sağlayacağı katkısı ve dilin kuşaktan kuşağa kaybolmadan ve bozulmadan aktarılmasına kaynaklık etmesi bakımından Behzad Behzadî, Muhammed Taki Zehtabî ve diğer dil bilimcilerin bu alandaki çalışmaları önem arz etmektedir.

Yapılan bu çalışmanın Azərbaycan Türkçesi, karşılaştırmalı dilbilim ve leksikografi alanında çalışma ve araştırma yapacaklara ve Azərbaycan Türkçesini öğrenecek ve öğreteceklere katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

SOME STUDIES ON AZERBAIJAN TURKISH LANGUAGE IN IRAN

Summary

Various languages have come into existence and begun to live together with people since the beginning of the world. Nations have penned many works about their languages in lexicology, grammar, mythology, folklore, culture, literature, art, religion and similar fields so that their languages will survive and be transferred from generation to generation without getting lost. Such efforts have continued for thousands of years without losing their importance. Social, political, cultural, scientific, economic, commercial and technological developments today and efforts aimed at globalisation have further emphasised the importance of activities in this field, especially local and regional activities.

Azerbaijani Turkish is spoken in countries and neighbouring regions where Azeri Turks live and publications are made in Azeri Turkish at least in three different alphabets.

Academic studies that are conducted in modern Iran about Azerbaijani Turkish are important for the Azeri dialect of Turkish and these studies are generally carried out by using the Persian alphabet.

The present study will investigate the work entitled *Contemporary Literary Azeri Language "Muasır Edebi Azeri Dil"*, which was written by Muhammed Taki Zehtabi in the Azeri dialect of Turkish using the Persian alphabet, a dictionary entitled *Azeri Turkish-Persian "Ferheng-i Azerbaycânî- Farsî"* and *Grammar of Azerbaijani Language "Destur-e Zebân-e Azerbaycânî"*, both of which were written by Behzad Behzadi. During the investigation of these works, explanations will be provided about why these works were written, the way they were arranged and the topics they cover.

Key words: Azerbaijan Turkish, Azerbaijan Turkish-Persian dictionary, Azerbaijan Turkish Language in Iran

XX ƏSR KLASSİK ÖZBƏK ƏDƏBİYYATINDA "AZƏRBAYCAN" MÖVZUSU

Almaz ÜLVİ (Binnətova), f.e.d.
(AMEA/Azərbaycan)

Azərbaycan mövzusu tarix boyu özbək poeziyasının baş mövzularından biri olmuşdur. Bu ənənə klassiklərdən tutmuş ta XX əsrin görkəmli yaradıcılarının – Çolpanın, Niyazinin, Həmid Alimcanın, Qafur Qulamın, Zülfiyyənin..., eləcə də müasir dövr gənclərinin yaradıcılığından əsas xətt kimi keçmişdir və davam edir.

Həmid Qulam özbək xalq şairidir, onun "Azərbaycan gözəli" (1, s. 60) adlı könül duyğularındakı poetika insanı rıqqətə gətirir (tərcümə ed. M.Dilbazi). Şairin-

İki eşq, iki yurd olub çıraqban,
Dostluq məşəlimiz gur yansın hər an.
Sən bir qızılğulsən, mən sənə heyran,
Başı dağlar kimi vüqarlı duran,
Ey sözü, söhbəti şirin, məzəli,
Azərbaycan gözəli!

– misraları sanki türk obalarına eşq dastanının çılğın bir parçasıdır. Onun İ. Soltanın tərcüməsində "Məktub", "Tarlamağa gəl", "Ana", "Qardaşlar", X. Rza tərcüməsində "Yuxu" və s. şeirləri də Azərbaycan oxucularına tanışdır.

Xalq şairi Həmid Alimcan xalq şairi Zülfiyyənin əri olmuşdur. O, çox gənc–35 yaşında dünyadan köçmüşdür. Zülfiyyə bütün şeirlərində ona olan eşqini, ona həsrət qəlbini oxucusu ilə bölüşdürür. Zeynal Cabbarzadənin, Rəsul Rzanın... tərcümələrində onun şeirləri dilimizə nəşr olunmuşdur. Çox şöhrətli, şərəfli ömür yaşamışdır. Özbəkistan EA müxbir üzvü seçilmişdir. Qısa ömründən 10 cildlik bədii yaradıcılıq nümunələri özbək ədəbi tarixinə ərməğanıdır.

Uyğunun "Qızıl torpaq", Camal Kamalın "Günəş çeşməsi", Həmid Alimcanın "Sən doğulan günü", Abdulla Aripovun "Bir cüt qara göz", Əqsəd Muxtarın "Hər kəsin öz vətəni var"... şeirlər və poemalar kitabları kütləvi tirajla Azərbaycan da nəşr olunmuş və ədəbi tənqiddən diqqətini cəlb etmişdir.

Özbək xalq şairi Şöhrətin "Yenə gəldim" (tərcümə ed. Əhəd Muxtar) şeirindəki (1, s. 62) məhəbbət duyğuları, daxili estetik baxışlar insanı duyğulandırır –

Daşkənd, Bakı – ikisi də gözümdə birdi,
Cüt anaya övlad olmaq böyük hünərdi!
İntizarla gözləyirdi Daşkənddə anam!
Səndə isə, gözəl Bakı, qaragöz sonam!

Bakıda doğulub Daşkənddə, Daşkənddə də doğulub Bakıda bəxtini, taleyini, həyatını, yaradıcılıq dünyasını yaşadan, arayan yazarlar azmıdır? Bəlkə də bu xətt bütün ədəblərimizin həyatında bir çınqı qədər parlayır, bəzən günəş boyunacan yüksəlir.

Xalq şairi Pulat Fazil "Ürəyimin bir parçası" (1, s. 71) deyər Bakını bağrına basır –

"Qardaş" sözü dinlə burda,
 "Dost" kəlməsi eşit burda.
 Müslüm burda, Rəşid burda,
 Nəğməsilə salamlayır
 Qarşılıyır qonaqları...

Ötən əsrin 40-50-ci illərində Səməd Vurğunun poeziya şöhrətinin sorağı dünyanın əksər ölkələrinə yayılmışdı. Ədəbiyyata gəlidiyi ilk vaxtlardan, daha çox isə 30-cu illərin yarısından bu gün də dillər əzbəri olan əsərlər yazsa da, 1937- ci ilin qara-qorxularından nə şöhrətin şirinliyini, nə də şairə olan xalq məhəbbətini sevinclə könülə doldurmaq, dilə gətirmək mümkün deyildi. Çox güman ki, o xoflu zamanlarda bu duyğuları – nəşəli anları yaşamaq adamın yadına da düşmürdü. Sonra müharibənin odu-alovu hər kəsin arzularını, istəyini, sevən qəlbini qarsaladı. Amma bir həqiqəti də deyək ki, 37-nin xofu, dəhşəti müharibədən də ağır, işgəncəli idi. Bu illərdə ən gözəl əsəri, şeiri-sənəti, sənətkarlığı tərif etməyə qorxurdular. Birdən nə isə, hansısa ifadədə sətiraltı mənə "tapırdı". Onunla da hər şey bitmiş olardı. Amma müharibə illərində yaxşı, gözəl əsər tərifləndi, şairə də, oxuyana da, eşidənə də ruh gətirdi, ağırlardan yorulan ruhu bir hovur dincəldi.

Eyni ağırları Səməd Vurğun da yaşayıb. 37-nin hər qara gecəsinin işıqlı sabahla açılmasına sevinib, sonra yenə qorxulu gecələr gəlirdi. Nəhayət, "bu div heybətli" illər başa çatdı və sən demə, artıq Səməd Vurğun poeziyasının səsi-sədası düzü-dünyanı başına alıbmiş. Hamı Səməd Vurğun kimi yazmağa can atırdı. Gənclər bu təsiri öz yaradıcılıqlarında daha tez hiss etdilər. Hətta o dövrün 50-60-cı illərin mötəbər ziyalıları, ədəbiyyatşünasları, tənqidçiləri az qala "üsyən etdilər" ki, hamı Səməd Vurğun olmayacaq ki?! Klassiklərdən bəhrələnmək, öyrənmək lazımdır. Səməd Vurğundan o yana – ötən illərə, əsrlərə, bəşər ünvanlı sənətkarlara nəzər yetirmək, onların məktəblərindən faydalanmaq lazımdır. Belə tərzdə yazılmış ədəbi-tənqid məqalələr hələ şairin sağlığında kənə yayılır, dərc olunurdu. Səməd Vurğun isə öz şair dünyasında idi. Azərbaycan ədəbi mühitində bu təsir az qala kütləviləşmişdi. Eyni vəziyyəti özbək poeziyası ilə yaxından tanış olarkən orada da gördük. Sanki özbək şairləri də Səməd Vurğun kimi yazmaq - yaratmaq bəhsində imişlər. Təkcə özbəklər yox, bütün Orta Asiya türkləri və s. Ruh eyni, qan eyni, Allah bir, qəhrəmanlıq, şücaət, cəsarət eyni-bunlar təbii hisslərdən doğan milli-ruhi yaxınlıq, yaşıntılar idi. Həm də təkcə Orta Asiyayı yox, keçmiş SSRİ-nin bütün respublikaları, Avropa-Asiya ölkələri Səməd istedadına, vurğunluğuna, şeiriyyətinə heyran qalmışdılar. Hamı onun kimi təbiətə, şeirə vurğun olmaq istəyirdi. Hamı "Azərbaycan" kimi yazmaq istəyirdi və hamı, az qala bütün dünya "Azərbaycan"ı öz dilinə tərcümə etdi. Bu haqda professor Vaqif Arzumanlının tədqiqatlarında, xüsusən, «Ədəbiyyata qovuşan sənət» («Səməd Vurğun və SSRİ xalqları ədəbiyyatı») kitabında geniş ədəbi faktlar tədqiq olunmuşdur... (2). Özbəkistanda «Azərbaycan» şeirinin ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən beş məşhur tərcüməsi vardır: Maqşud Şeyxzadə, Turab Tölə, İlyas Müslim, Məmərəsul Babayev və Abdulla Arif. Görkəmli özbək şairi Qafur Qulam yazırdı: "Səməd başdan-başa istedad idi. O, yalnız şeir üçün doğulmuşdur» (3). Vurğuna şeirlər, poemalar həsr olunurdu.

Qafur Qulam "Qardaşım Səməd Vurğuna" şeirini ölməz şairin 50 illiyi münasibətilə yazmışdır. Həmin şeir ilk dəfə şairin yubileyi günlərində səslənmiş və 12 may 1956-cı ildə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində dərc olunmuşdur. Şeiri ilk də-

fə Azərbaycan dilinə şair Zeynal Xəlil tərcümə etmişdir. Sonralar həmin şeir 1958-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş "Özbək ədəbiyyatı antologiyası" kitabında da verilmişdir (4, s. 26). 1979-cu ildə Qafur Qulamın "Ömrün baharında" (4) və Xəlil Rza Ulutürkün "Turan çələngi" (6), "Nəğməli Özbəkistan" (5) almanaxlarında həmin şeir Xəlil Rzanın tərcüməsində dərc olunmuşdur. Xəlil Rza tərcüməsində poetik bədii ifadələr, tərənnüm, estetik duyum oxucuya daha güclü təsir bağışlayır. Qafur Qulamın "Səməd Vurğuna" şeirində (4, s. 70-71) Turan dünyasının qüdrətindən, tarixindən, şeiriyyətindən, musiqisindən, sənət və sənətkarlığından heyrətlə söz açılır, Nizami, Məhsəti şeirinin heyranlığından bəhs edilir. Tarixə ünvanladığı poetik duyğulardan sonra "lirik mən" Səməd şeirinin əzəməti, saflığı, duruluğu, gözəlliyi, fəlsəfəsi, üfüqlərə, kəhkəşana yayılan nəğmələrimizin ahəngi qarşısında baş əyir, qürurlanır.

Sən xalqını ucaltmış, xalq da səni – Səmədi,
Əsl şair, sənəti – yurdun hünər sənədi.
Yazdığın şeirlərin dağ kimidir siqləti,
Tükənməz sərvəti, soyumaz hərələri.

Burnumun ucu göynər yada düşəndə dostlar,
Səməd Vurğun adını çəkərim qürur ilə.
Özbəkistan göyləri mənim qəlbim tək dolar
Azərbaycandan gələn sevinc ilə, nur ilə!

Bu şeir dəfələrlə Azərbaycan mətbuatı səhifələrində, almanax və kitablarında dərc olunub. Qafur Qulamın bu iki xalq arasındakı ədəbiyyat dostluğunu tərənnüm edən "Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad" (4) şeiri isə dillər əzbərinə, dastana çevrilmişdir –

Şagirdlər qəlb evinin parlayan çırağıdır,
Ustadı ötən şagird – ustadın bayrağıdır.
Mərifət insana xas, könül göz bulağıdır,
Yurdu sevnələr üçün yurd bir çiçək bağıdır,
Yurdsevərlər bu bağda olar Şirin, ya Fərhad.
Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad.
Füzulinin rübabı milyon canda yerləşir,
Bulaqbaşı ustadı – şair ata Əlişir.
Müqəminin gülüşü zülmətləri qəhr edir.
Onun ilk müəllimi Seyid Əzim Şirvanidir.
Üfüqdə qoşa qartal - qoşa uç, evin abad!
Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad.

Ədəbi əlaqələrin inkişafında tərcümə sənəti ilə yanaşı, ədəbi görüşlərin də keçirilməsi aktual xarakter daşıyır. 1960-cı ildə Özbəkistanda Azərbaycan, Azərbaycanda özbək ədəbiyyatı həftələri keçirilən ərəfədə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi Mehdi Hüseyn demişdir: "Əgər mən desəm ki, müasir ədəbiyyatımızın böyük yaradıcıları Cəfər Cabbarlı və Səməd Vurğun Özbəkistanda sevilirdiyi qədər Aybək, Qafur Qulam da Azərbaycanda sevilir, bu çox təbii və qanuni bir haldır. Bizim hansımıza məlum deyil ki, qılınc və nizələrin vurduğu yaraları həmişə şeir və sənət məlhəmi sağaltmışdır. Kimə məlum deyil ki, canlı sərkərdələrin heç

zaman qılıncı fəth edə bilmədikləri ürəkləri Nizami, Nəvai, Puşkin, Vaqif, Firqət və Muqimi şeiri asanlıqla fəth etmişdir" (7).

Özbək ədəbiyyatı haqqında düşünəndə dahi Nəvai gözlərimizin önünə gəlsə, könlümüzü açarsa, "Səməd Vurğun və özbək ədəbiyyatı" deyəndə ilk olaraq Qafur Qulamı xatırlamalı oluruq. Bu çox təbii və doğma haldır. Xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin bir qeydini, əslində hər kəsin qəlbindən doğan hissi xatırlayaq: "Səməd Vurğun bizim üçün necə sənətkardır, özbəklər üçün də Qafur Qulam elə bir sənətkar idi. Azərbaycan deyəndə Səməd Vurğun, Özbəkistan deyəndə Qafur Qulam göz qabağında canlanardı" (8). Qafur Qulam Azərbaycan poeziyasının böyük ustası Səməd Vurğunla dost idi. Özbək ədəbiyyatşünası, filologiya elmləri doktoru Ədhəm Əkbərov "Qafur Qulam" kitabında (9) yazır ki, Qafur Qulam dəfələrlə Səməd Vurğunun evinin qonağı olmuşdur. Tədqiqatçı monoqrafiyada Qafur Qulamın «Səməd Vurğuna» şeirinin təhlilinə geniş yer ayırır. O, qeyd edir ki, Qafur Qulamla Səməd Vurğun dostluğunun vacib şərtlərinə onun "Səməd Vurğuna" adlı şeirində rast gələ bilərik. Tarix boyu qədim Odlar yurdunun gözəlliyi, füsunkar təbiəti, Azərbaycan xalqının mənəvi uralığı, qəhrəmanlığı, neçə-neçə şairin könül rübabını dilləndirmiş, yaxın və uzaq ellərdən gələn sənətkarların dodağında nəğməyə dönmüşdür. Böyük rus şairi N. Tixonovun dediyi kimi, «canlı şeir kimi gözəldi Səməd, şeir də Səmədlə gözəlləşirdi...».

Özbək alimi, professor Ləziz Kəyümov qeyd edir ki, «özbək oxucuları böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğunu yaxşı tanıyırlar. Onun əsərlərini özbək dilinə respublikamızın ən yaxşı şairləri Qafur Qulam, Maqşud Şeyxzadə və başqaları tərcümə etmişlər. Gənc nəsil bu nəcib, xeyirxah işi davam etdirir. Səməd Vurğun və Həmid Alimcan müharibədən əvvəl öz respublikalarının yazıçılar ittifaqlarının rəhbərləri olmuşlar. Səməd Vurğun "Vaqif" pyesində, Aybək isə "Nəvai" romanında böyük tarixi şəxsiyyət obrazı nümunəsini yaradıblar. Əgər indi hər iki ədəbiyyatda yaxşı tarixi romanlar çoxdursa, bunlar yaxşı müəllimlərimizin əməllərinin inkişafı nəticəsidir. Səməd Vurğunun ev muzeyində Qafur Qulamın təsirli avtoqraf yazılmış şeir kitabını gördüm. Əsl poeziya böyük istedad və başqa oxşar cəhətlər onları qoşalaşdırmış və hər birini öz milli mədəniyyətində yüksək ehtiram kürsüsünə qaldırmışdır. Səməd Vurğun ürək sözlərini –

Bizdə şeir də var, sənət də vardır,
Şairə, sənətə hörmət də vardır.
– misraları ilə ifadə etmişdir» (10).

Şair Səyyar Səməd Vurğun şəxsiyyətinə, ədəbi irsinə məhəbbətini belə bildirmişdir: "Azərbaycanla, onun zəngin ədəbiyyatı ilə dostluğum lap çoxdandır. Bu dostluq öz kökləri ilə qədimlərə bağlıdır. Dahi Nizamidən, Füzulidən, Nəsimidən, Vaqifdən başlanan həmin dostluq sənətinə qəlbən vurulduğum Səməd Vurğunun zəngin yaradıcılığında qərar tutub. Doğrudan da poeziyada, sənət aləmində qəlbimə, ruhuma Səməd Vurğun qədər yaxın, doğma ikinci adam yoxdur. O mənim üçün şeir, sənət dünyasının nadir incisi, poeziya kəhkəşanı, parlaq ulduzudur. Səməd Vurğunun adı Mirtemirin adı qədər mənə doğma və əzizdir. Azərbaycan ədəbiyyatı, bu ədəbiyyatın bayraqdarı Səməd Vurğunu mənə sevdiren də ustadım, müəllimim Mirtemir olmuşdur. O, Səməd Vurğunun əsərlərini gözlərimin qabağında

dilimizə çevirmişdir. Mirtemir hər misranın, hər bəndin, hər şeirin tərcüməsi üçün saatlarla vaxt sərf edərdi. Özünə haqq qazandıraraq belə deyərdi:

– Bu, elə-belə şair deyil, bala, Səməd Vurğundur. Nə onunla, nə də onun şeirləri ilə zarafat etmək olmaz. Oxucularımız onu ana dillərində oxuyanda qoy deməsinlər ki, böyük şairi kiçiltmişəm. Mirtemir Səməd Vurğunu bu cür ülvi bir məhəbbətlə sevirdi. Onun ölməz sənəti qarşısında səcdə edirdi" (11, s. 66-67).

Ədəbiyyatlarımız arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Xalqlarımızın mənəvi yaxınlığı son dərəcə qüvvətlidir. Özbək yazıçı və şairləri Azərbaycan ədəbiyyatını yaxından izləyir, ona sonsuz maraq göstərirlər. Məsələn, gözəl istedad sahibi Mirtemirin yaradıcılığını izlədikcə adama elə gəlir ki, Özbəkistanda deyil, Azərbaycanda yaşayıb-yaradır. Onun respublikamızda onlarca ədib dostu vardır. Şairin poeziyası ilə tanış olduqdan sonra bir daha inanırsan ki, Mirtemir xalqımızın həyatına çox yaxından bələddir, ədəbiyyatımıza dərin məhəbbət bəsləyir. Xalqlarımızın ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində Nərmurad Nərzullayevin də böyük xidmətləri vardır. O, həm yaxşı şair, səmimi dost, həm də geniş ürək sahibi olan insandır. N. Nərzullayev Özbəkistanda Azərbaycan ədəbiyyatının təbliğində çox xeyirxah fəaliyyət göstərmişdir. Özbək ədiblərindən İbrahim Qafurov, Camal Kamal, Çərkəz Əli, Məmməd Əli də bu sahədə təqdirəlayiq və faydalı iş görürlər. Qardaş respublikada ədəbiyyatımızın təbliğində böyük zəhməti olan Şərqiyyə Şixəliyevanın adını xüsusilə qeyd edə bilərik. O, özbək müəlliflərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə sətəri tərcüməsində ciddi əmək sərf edir (12).

Özbək ədəbiyyatının böyük tədqiqatçısı və tərcüməçisi Xəlil Rza Ulutürk "Gündəliyi"ndən bir yarpaq qoparıb "Turan çələngi"nin 110-cu səhifəsinə belə yazıb: "Dünəndən bəri Daşkəndin yaxınlığında Dorman qəsəbəsində, yaradıcılıq evindəyəm. Şair qardaşımız Rəzzaq Əbdürrəşid ilə tanış oluram. Bu kişi Səməd Vurğunun "Komsomol" poemasını, "Mən tələsmirəm", "Şair, nə tez qocaldın sən?" şeirlərini, "Əgər səndən dönər isəm, nəsbimə ahu-zar olsun" qəzəlini özbək türkcəsinə uyğunlaşdırmış şairdir". Professor, filologiya elmləri doktoru, məşhur özbək ədəbiyyatşünas alimi Ləziz Kəyumovun qeydlərindəndir: "1978-ci il idi. Gənc nəslin nümayəndəsi Rəzzaq Əbdürrəşidovun tərcüməsində Səməd Vurğunun yeni bir kitabı özbək dilində çapdan çıxmışdır" (10). Professor Naim Qayıbov yazır ki, "Rəzzaq Əbdürrəşid Daşkənddə ədəbiyyatımızın cəfəkeşlərindən biridir. Ötən il 1978-ci ildə özbək oxucuları onun tərcüməsində Səməd Vurğunun "Seçilmiş əsərləri"ni böyük maraqla qarşılamışlar" (14). Xəlil Rza "Turan çələngi"ndə Rəzzaq Əbdürrəşidin "Şeirə dönmüş ürək" adlı sənədli radiopyesini (böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğun haqqındadır) – tərcümə edərək oxuculara çatdırır (6, s. 140-158). Bu radiopyesdəki hadisələr Səməd, Mehdi, Nənə, Leyla, qadın, Aşıq Şəmşir və təbib obrazlarının dili ilə söylənir. Əsərdə Səmədin şanlı-şöhrətli, uca göylərə yayılan sorağından danışılır. Xəstəliyi ilə mübarizəsi, qardaşı Mehdiخانın onu yoxlamağa gəlməsi, Səmədin onun vasitəsilə kənddən-kəsəkdən, eldən-obadan xəbər tutması, xəyalən gənclik illərinə dönərək sevdalı günlərindən söhbət açması, nənəsi ilə dərhləşməsi, Dədə Şəmşirlə görüşü, saz tutub-söz qoşması radiopyesin süjet xəttini təşkil edir. Bütün bu söhbətlər, görüşlərarası yeri gələn məqamlarda müəllifin həm də Səməd Vurğun şeirlərindən istifadə etməsi əsəri dolğunlaşdırır, poetikləşdirir, dinləyiciyə xoş ovqat bəxş edir. Burada bəzən Molla Pənah Vaqifin, Dədə Şəmşirinin, Aşıq Ələsgərin də şeirlərindən istifadə olunmuşdur. Əsərin ümumi məzmunundan aydın olur ki, müəllif – Rəzzaq Əbdürrəşid Azərbaycan ədəbiyyatını, onun

görkəmli nümayəndələrini və onların yaradıcılıqlarını, həyat və fəaliyyətini, el deyimlərini, təbiətini, insanların xarakterini gözəl bilir və bütün bunları Səməd şəxsiyyətinə, Səməd şeirinə məhəbbəti ilə cilalayaraq gözəl bir kompozisiya – radiopyes yaratmışdır. Xəlil Rza isə həmin əsəri böyük şövqlə dilimizə tərcümə edərək «Turan çələngi»ndə nəşr etdirmişdir.

Muqimidən, Firqətdən başlamış Hüseyn Cavidə və Səməd Vurğuna qədər, Nizamidən, Şekspirdən başlamış Puşkinə və Mayakovskiyə qədər özbək, rus, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının müxtəlif nümayəndələri haqqında yazdığı 300-dən artıq elmi məqalə Maqsud Şeyxzadəni qüdrətli alim, incə şeirşünas və ədəbiyyatşünas alim kimi tanıtmışdır. Bu sırada Səməd Vurğunun "Zəncinin arzuları" poemasına münasibəti də göstərə bilərik. Özbək alimi Möhsün Zakirov deyir: "...M. Şeyxzadənin bədii tərcümə sahəsindəki fəaliyyətinin özü ayrıca bir kitabxana təşkil edir ki, bu meydanda da o, özünəməxsus ədəbi məktəbin yaradıcısıdır." (6, s. 609). Şöhrətin "Yenə gəldim..." (tərcümə edən İhəd Muxtar) şeirində gerçək yaşantının poetik ifadəsi təcəssüm olunub. Gənclik illərinin xoş xatirələri-bəxtəvər, sevgili günləri, qaragöz Bakı gözəlinə olan eşqi, sədaqəti Bakıya qonaq gələn lirik "mən"in qəlbini təlatümləndirir, coşdurur. Xoş duyğular, arzular xəyalında uzaq illərinə uçur, ömrünün – həyatının ən şirin anlarına dolur və bütün bunları bir nəğmə ömründə tarixləşdirir, əbədiləşdirir. Onun şeiriyyət dili də yaşantıları qədər adama əziz, doğmadır. Ustad Səməd Vurğunu o illərin boyunda bir daha xatırlayır –

Səməd Vurğun o çağlarda coşub-daşdı,
Yeni həyat quranlara şeir qoşurdu.
Kürsülərə sığışmırdı coşğun ilhamı,
Öz elinə, öz yurduna vurğun ilhamı. (6, s. 17)

Gəncliyinin dillər əzbəri şair Səməd Vurğunun olması onun "lirik mən" in poetik aləminə təsirsiz qala bilməzdi. Bu təsiri onun bədii ifadəliliyində, mövzu rəngarəngliyində, bədii-estetik baxışlarında, təbiətə məhəbbət duyğularında sezmək mümkün deyil. Şöhrətin "Səməd Vurğunla" (tərcümə edən İhəd Muxtar) şeiri "Ulduz" (15) jurnalında dərc olunmuşdur. Şeirdə ustad sənətkara özbək şagirdinin qəlbindən, bağrından qopan ilahi poetik düşüncələr, ülvi məhəbbət əks olunmuşdur.

Özbək şairi Nərmurad Nərzullayev yazır: "İndi biz böyük hörmət və məhəbbət əlaməti olaraq Həmzə ilə Sabirin, Cəfər Cabbarlı və Səməd Vurğunla Qafur Qulamın, Süleyman Rüstəmlə Aybəyin adını yanaşı çəkirik. Görkəmli alim və sənətkarlarımızdan fəlsəfə elmləri doktoru, Özbəkistan EA akademiki Vahid Zahidov, Özbəkistanın xalq şairi Mirtemir, SSRİ xalq artisti Həlیمə Nəsirova və başqalarının şöhrət yolu bilavasitə Bakıdan başlanır. Onların hamısı burada təhsil almış və respublikamıza qayıtmışlar" (12). Nərmurad Nərzullayevin şair dostu Cabir Novruza həsr etdiyi "Gəzirəm qoynunda" (tərcümə İhəd Muxtarındır) şeirində (1,s.74) şərq şeiriyyətinin nəfəsi, ahəngi duyulur. Şairin poetik obrazı gözəl Bakı, Azərbaycanın füsunkar təbiəti, tarixi şəxsiyyətləri – Nəvai, Nəsimi və Səməd Vurğundur.

Şöhrəti əbədi, eşqi əzəli,
Nəfəsi günəşli yazı andırır.
Füzuli babanın odlu qəzəli.
Yenə ürəkləri qanadlandırır.

Feyzi Şahismayıl "Laləzar diyar" (1,s.160) şeirində Bakıya, Azərbaycana olan məhəbbətini poetikləşdirib. Doğulduğu Özbəkistanın güllü-gülzar təbiətinə, gözəlliyinə vurğunluğunu tərənnüm edəndə də qardaş Azərbaycanı unutmur. Əksinə, "anam Özbəkistan" dediyi vətəninə odlar diyarı Azərbaycanın dağlar kimi boy-boya duran ən böyük bənzəri sanır:

Nizami – Nəbai məhəbbətinin,
Bir cüt aynasıdır hər iki «Xəmsə».
Qafur – Səməd Vurğun sədaqətinin,
Tərifı sığışmır bəyana, bəhsə.

XX əsrin 40-50-ci illərindən sonra ədəbiyyata gələn hər bir özbək şair və yazıçısının qəlbində Səməd Vurğun çıraq yandır, əlindəki qələmi isə qəlbindəki Vurğun nurundan öz oxucusuna bir zərrə pay çatdırır. Qəlbədən doğan sevgini günəşə bənzətdikləri Səməd adına ərməğan edirlər. Bu etiraf, bu məhəbbət əslində "ustad" bildikləri XX əsr şeirimizin ən parlaq ulduzu sayılan Səməd Vurğundan sanki " uğurlu yol", "xeyir-dua" diləkləri almalarına işarədir.

Gümənniyaz Cabbarlı "Bakı səfəri" adlı altısətirik şeirində (5, s. 270) (tərcümə X. Rzanındır) Bakının, Azərbaycanın minbir dilbər güşəsinin şəninə gözəl təşbehlər yağdırmaq yerinə ustad sənətkarların şöhrətinə heyranlığını özünəməxsus xəlqi cizgilərlə bildirəndə, şeirin mərd övladı kimi Səməd Vurğunu dərin ehtiramla ananda "lirik mən" in qəlbindən havalanan atəşə pərvanə olmaya bilmirsən –

Qafur Qulam ilə qardaş kimiydi,
Bu sənət nəhəngi, o söz mahiri,
Elə ki, dil açıb qonuşardılar,
Sapa düzülərdi söz cavahiri,
Kəlamları müdrik, söhbətləri xoş,
Turan dünyasının iki şairi.

Pulat Fazil "Ürəyimin bir parçası" şeirində (tərcümə ed. T. Mütəllibov) doğma Bakıya məhəbbətini, eşqini nəzmə çəkib –

Bu torpağın hər qarışı,
Doğma mənə, əziz mənə!
Şair təbli dəniz mənə
Sinəsini göy dəftərtək,
Varaq – varaq varaqladı.
Əsən külək
Sevgilimin əli kimi,
Saçlarımı daraqladı. (1, s. 71)

Özbək poeziyasında Azərbaycan mövzusu və Azərbaycan təsirindən söz gedəndə vaxtı ilə yurdumuzda doğulub, ötən əsrin 50-ci illərdən sonra Özbəkistana gedib, orada yaşayıb – işləyən, özbək dilində yazıb-yaradan şair və tərcüməçi İxtiyar Rzanı da xatırlamaq gərəkdir. Vaxtilə Özbəkistanda nəşr olmuş "Ağacların da gözü var" adlı ilk şeirlər kitabı uğurla qarşılanmışdır. Şairin özbək-Azərbaycan dostluğuna aid, mənəvi birliyimizi təbliğ edən şeirləri maraq doğurur. İxtiyar Rza bu günün özbək poeziyasında öz mövqeyi olan şairlərimizdəndir. Artıq xeyli şeir kitablarının müəllifi olan şairin "Mənim ömrüm" adlı kitabında isə müəllifin istiq-

lal dövründə yazdığı əsərləri toplanmışdır. Kitabın əsas mövzusu Vətən, istiqlal və insandır. Şair ürəyindən keçən fikirlər oxucu ürəyində də yer tapır. Kitaba ön söz yazmış Əsrar Səməd şairin yaradıcılığının özəl xüsusiyyətlərindən söhbət açmışdır.

...Gözlər var ki,
 ...Elini, elatını, ana yurdunu
 Bədnəfəslərdən, yavuzlardan qoruyar,
 İmdadına yetər;
 Fəqət göz qarasında babaların
 Göbək qanına bələnmiş vətəni yatar... (17)

Bu şeir Azərbaycan oxucusuna şair Ədalət Əsgəroğlunun tərcüməsində təqdim olunmuşdur. Şair-tərcüməçi İxtiyar Rza eyni zamanda, bir sıra poetik tərcümələrin, xüsusən çox sevdiyi Əli Kərim poeziyasından uğurlu çevirmələrin müəllifidir.

70-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetində ali təhsil alan özbəkistanlı gənc Ənvər Cabbarov öz vətəninə dönəndən sonra Azərbaycanı, Azərbaycan ədəbiyyatını unutmadı. Elmi yaradıcılığına «Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələri» istiqamətində davam etdi. Məqalələrinin birində o, qeyd edir ki, son vaxtlar, yəni 70-80-ci illərdə özbək ədəbiyyatında "Azərbaycan" mövzusu xüsusi yer tutmuşdur. Bu mənada Cümənniyaz Cabbarovun "Bakı səfərindən düşüncələrim" balladasına və "Bu gün bizdə qonaq var" şeirlərinə nəzər salaq. Balladanı oxuyarkən məlum olur ki, müəllif dəfələrlə Bakıda olmuşdur və bu səbəbdən də oradakı xalqın mədəniyyətinə, xarakterinə yaxşı bələddir. Amma bir nüansa xüsusilə nəzəri cəlb etmək istərdik. Müəllif balladada Azərbaycan təbiətini, əməksevər insanlarını, onun uğurlarını, nailiyyətlərini tərənnüm edərkən oxucuya Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirinin ahəngini xatırladır. Bax, burada da Səməd Vurğunun özbək poeziyasına təsiri aydın görünür. C. Cabbarovun qeyd etdiyimiz şeiri ilə S. Vurğunun bədii obrazı eyni olmasa da, poetik ruh və poetik ifadələrin ümumi ovqatında ustad şairin istedadlı xələfinə təsirini hiss etmək çətin deyil.

Səməd Vurğun və özbək şairi Abdulla Aripov da eyni mövzunu poetikləşdiriblər. Ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb edən bu cür təsir və əlaqələr hər şeydən əvvəl, gənc nəslin ədəbi ənənələrə həssaslıqla yanaşmasından doğur (18, s. 275). Həmid Alimcanın "Özbəkistan", Qafur Qulamın "Özbəknamə", Abdulla Aripovun "Özbəkistan", Erkin Vahidovun "Özbəyim" şeirlərini oxuyarkən Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeiri ilk olaraq fikrimizdə sətirlənir, səhifələnir.

Abdulla Aripovun "Azərbaycan" şeiri (6, s. 116) 17 beytdən ibarətdir. Şeirin özünəməxsusluğu Azərbaycan və özbək xalqlarını bir babanın övladları kimi təsvir etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Şeirdəki qəribəlik ondan ibarətdir ki, hər beytin bir sətri Özbəkistana, digər sətri Azərbaycana həsr olunur. Əsər ideyası mahiyyəti cəhətdən bəşəridir. Qədimlərdən bəri davam edən qardaşlıq, dostluq amalı bu iki xalqın əbədi ruh nəğməsidir.

Nizami balından halva bişirdi,
 Nəvai türk şeri tutdu cahanı.
 Özbək bircə ləhzə əldən verdimi,
 Füzuli əlindən çıxan divanı?
 Daşkəndim Vurğuna can qurban eylər,
 Bakı əsirgərmi Qafurdan canı?

Şair Abdulla Aripov yazır ki, “Bakı mənim üçün ana beşiyim olan Daşkəndim kimi doğmadır. Çünki özbək ədəbiyyatı kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı da məni öz istedad çeşməsindən süzülüb gələn şeirlərlə qidalandırmışdır. Bizim ədəbiyyatlarımızı qardaş adlandırırlar. Doğrudan da, onlar nəhəng bir ağacın budaqlarıdır. Bir kök üzərində boy atmış Azərbaycan və özbək klassik ədəbiyyatı həmişə eyni problemlərin, eyni idealların tərənnümçüsü olmuşdur. Özbəkistanda şeiri sevən hər bir şəxs üçün şair Səməd Vurğunun adı unudulmazdır, müqəddəsdir. Bu ad özbək oxucusu üçün Qafur Qulam qədər əzizdir, əzəmətlidir. Mən gözəl Azərbaycan şeirinin pərəstişkarlarından biriyəm” (19).

Turab Tölənin "Dilimdəsən hər bir zaman" şeirində (tərcümə edəni S. Sərxanlı) bu hissi, bu təsiri, bu yaşantını duymamaq çətinidir. Ən əvvəl o, Azərbaycana həsr etdiyi bu şeirinə ölməz Səməd Vurğunun –

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam məskənimсэн...
- misralarını epigraf seçmişdir.
Çox dolandım bu dünyanı,
Ellər gördüm ulduz sanı.
Seyr etdikcə kəhkəşanı,
Yeri, göyü, asımanı,
Çulğalayan nursan, inan –
Azərbaycan, Azərbaycan. (1, s. 68)

10 bəndlik (hər bənddə altı misra) bu şeirində "lirik mən" gəzdiyi ulduz sanı ölkələr içində Azərbaycan qədər misilsiz gözəl görmədiyini nəzmə çəkib. "Durna gözlü bulaqlardan", dərələrdən, qayalardan, hər açılan lələsindən, ay baxışlı, od naxışlı, nur yağışlı, məhəbbətli gözəllərindən, cənnətmisal əfsanəyə bənzər təbiətindən, bol nemətlərindən, mavi Xəzərindən, Xəzərindən göylərə ucalan buruqlarından, barlı-bəhərli bağlarından, nəğməli-sözlü sənətkarlarından saf incilər misralayıb.

Ay baxışlı qızlar gördüm,
Od baxışlı gözlər gördüm.
Nur yağışlı üzlər gördüm,
Hər nə gördüm gözəl gördüm:
Məhəbbətlə güldü cahan –
Azərbaycan, Azərbaycan.

Səməd Vurğunun ağır xəstə yatdığı aylar idi. Dünyanın, o cümlədən, Özbəkistanın bütün yazıçı və şairləri böyük sənətkardan hal-əhval tutur, qəlbdən ona cansağlığı diləyirdilər. 1956-cı ilin ilk aprel günləri idi. Sanki dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Bakıya axışmışdı. Azərbaycanda Səməd bayramı – Vurğun şairin 50 illiyi qeyd olunurdu. Səməd Vurğun özü bu tədbirə qatıla bilmədi. Gələn qonaqlara qardaşı Mehdiqan Vəkilov şairin təşəkkür məktubunu oxudu. Razılığını, sevgisini, məhəbbətini bildirirdi.

Könüldən-könülə yollar görünür

- deyə hər kəsi bağrına basırdı. O günlərdə Özbəkistandan Qafur Qulam, Aybək, Zülfiyyə xanım Bakıya gəlmişdilər. Hamı Səməd Vurğuna həsr etdiyi şeirlərini oxuyur, mətbuatda dərc etdirirdi. Sonra–bir aydan az ötmüşdü ki, Səməd Vurğun dünyasını dəyişdi. Yenidən Bakı ziyarətçilər dənizinə döndü. Bu dəfə hamı kədərli,

dərdli idi. Qafur Qulam, Zülfiyyə, Aybək...Qafur Qulam "Molodyoj Azerbaydjana" qəzetinin 11 may 1956-cı il sayında bu kədər müna-sibətilə "O, bizə yaxındır" adlı məqalə dərc etdirmişdir.

Aradan 20 ilə yaxın vaxt ötdü. Bakıda Səməd Vurğunun ev-muzeyi açıldı. Həmin günlər-1975-ci ilin oktyabری idi. Azərbaycanda Sovet ədəbiyyatı günləri keçirildi. Özbəkistandan da böyük bir qrup qonaq gəlmişdi. Həmin ərəfədə-Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı günləri açılan günün səhəri Səməd Vurğunun evmuzeyinin açılış mərasimi təşkil olunmuşdu. Bayram iştirakçıları bütünlüklə bu təntənəli tədbirin iştirakçı nümayəndələrinə çevrildilər.Həmin günün səhəri özbək xalq şairi Zülfiyyənin unudulmaz hadisənin təsiri ilə yazdığı yeni şeiri hər kəsi kövrəltmişdi –

Bu gün bütün ölkə
Vurğunun qonağıdır.
O hamıya lazımdır!
Öz oğullarına və dostlarına...

Zülfiyyə xanım bu hadisədən aldığı təəssüratını "Şairin evində" silsilə şeirlərə çevirmişdi. "Bir dənə papiros" (tərc. ed. Məmməd Aslan) şeiri ağır təəssüratdan yaranmışdı. Burada şairin son dəfə çəkdiyi papirosun yarısını görən şairə Zülfiyyənin qəlbi göynəmişdi –

Qəlbində intizar, gözündə marağ,
Onunla öpüşüb ömrün sonunda.
Papirosda olan etibara bax,
Yarımçıq qalıbdı ömrü onun da.
Yarımçıq papiros gör nələr deyir,
Təkcə od sönməyib onun qorunda.
Ey sözün xaqanı, sərrafi şair,
Neçə nəğmə sönlüb dodaqlarında?! (1, s. 66)

Səkkiz bəndlik bu şeiri həyəcənsiz oxumaq çətinidir. Muzeyin rəy kitabında özbək elçiləri xeyli ürək sözləri yazmışdılar. Zülfiyyə belə yazmışdı: "Böyük Səməd Vurğun əsrlər boyu milyonların qəlbində əbədi yaşayacaqdır. Həmçinin onu çox sevən özbək xalqının qəlbində".

S. Vurğunun ev-muzeyində nümayiş etdirilən milli özbək çuxasını Səməd Vurğuna Qafur Qulam bağışlamışdı. Muzeydə özbək yazarlarının avtoqrafı iləki tablolar da vardır.

Özbək şair - dramaturqu Əshəd Muxtar yazır: "Özbək xalqı arasında Qafur Qulamın "Qardaşım Səməd Vurğuna", "Azərbaycanın zəhmət adamlarına" şeirləri, eləcə də Səməd Vurğundan tərcümələri dildən-dilə gəzir". Bəlkə də yüzlərlə ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında yazılıb ki, Səməd Vurğun və Qafur Qulam uzun illər yaradıcılıq dostluğu çərçivəsində yaşayıblar. O, qeyd edir ki, özbəklər Nizamini və Füzulini, Səməd Vurğunu və Rəsul Rzanı haqlı olaraq öz şairləri hesab edirlər. Onların əsərləri respublikamızın geniş oxucu kütləsinə yaxşı məlumdur. Azərbaycanın şair və yazıçıların əsərləri də respublikamızda böyük tirajlarla nəşr olunur. Gənc, istedadlı şair və yazıçılarımız unudulmaz Səməd Vurğunun öz qəlbinin hərarəti ilə yandırdığı estafet məşəlini şərəflə irəli aparırlar. Bu gəncləri cəsarətlə böyük Vurğunun işinin ardıcılları adlandırmaq olar (20).

Səməd Vurğun özbək dilində kütləvi tirajlarla nəşr edilmişdir. 1953-cü ildə "Seçilmiş əsərləri", 1968-ci ildə "Komsomol poeması" ayrıca kitab kimi nəşr olunub. 1978-ci ildə Qafur Qulam adına ədəbiyyat və incəsənət nəşriyyatı Səməd Vurğunun «Seçilmiş şeirləri»ni və "Vaqif" dramını özbək dilində bir kitabda çapdan buraxmışdır.

Ümumiyyətlə, keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan və özbək poeziyalarının qarşılıqlı əlaqə və təsiri sahəsindəki irəliləyiş və yeniliklər əsasən Səməd Vurğun, Çolpan, Qafur Qulam və Zülfüyyə kimi məşhur simaların yaradıcılıqları ətrafında baş vermiş və hər iki ədəbi mühitdə bədii tərcüməçilik fəaliyyəti və məhərətinin kifayət dərəcədə güclənməsinə səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Sevdim Azərbaycanı (almanax) – B. , Yazıçı, 1980. 207 s.
2. Arzumanlı Vaqif. Ədəbiyyata qovuşan sənət. – B. , Gənclik, 1976, 112 s.
3. Qulam Qafur. Səməd Vurğun: şeir (tərcümə ed. X. Rza) - «Şərq qapısı», 18 noyabr 1976.
4. Qulam Qafur. Ömrün baharında–B. , Yazıçı, 1979. 96 s.
5. Nəğməli Özbəkistan: şeir almanaxı (tərtib ed. Ə. Muxtar). –B. , Yazıçı, 1979, 318 s.
6. Ulutürk Xəlil Rza. Turan çələngi. – B. , Elm, 1992, 792s.
7. Hüseyn Mehdi. Dostluq əlaqələri. - "Ədəbiyyat və incəsənət", 24 oktyabr 1964.
8. Cəfərzadə Əzizə. Ustad Qafur Qulamla görüş. - "Ədəbiyyat və incəsənət", may, 1979.
9. Akbarov Adxam. Qafur Qulam. –Təşkent, Fan, 1974.
10. Kəyumov Ləziz. Böyük dostluq - «Kommunist», 30 may 1979.
11. Səyyar. Səməd Vurğun və Mirtemir-"Özbəkistanda nəyim qaldı" (2000, 348 s) kit. -da, s. 66
12. Nərzullayev Nərmurad. Dost sözü, qardaş sözü. - Ulduz, 1975, №10 s. 47-48
13. Kəyumov Ləziz. Böyük dostluq - «Kommunist», 30 may 1979
14. Qaibov Naim. Qarşılıqlı ədəbi dostluq əlaqələri. -«Kommunist», 23 may 1979.
15. Şöhrət. Səməd Vurğuna. Şeir. - Ulduz, 1972, №1, s. 1.
16. Nəvai haqqında rəvayətlər (toplayanı və tərtib ed. M. Curayev) - B. , Yazıçı, 1994, 111 s.
17. Rza İxtiyar. Şeirlər. – "Ədəbiyyat qəzeti", 25 avqust 2006.
18. Ходжаев Халид Саид. «Дивани лугати тюрк» Махмуда Кашкарского. -«Труды Азерб. филиала АН ССР», №31, серия лингвистическая, Б. , 1936. стр. 105-112.
19. Арипов Абдулла. Qardaşlıq bayramı. - "Kommunist", 2 oktyabr 1975.
20. Muxtar Əsqəd. Qardaşlıq əlaqələri. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 30 may 1980.

XX CENTURY SUBJECT OF AZERBAIJAN IN UZBEK POETRY

Summary

The theme of Azerbaijan was one of the major themes in Uzbek poetry throughout history. This tradition has passed down as the major line in the works of the classical and well-known poets of the XX century - Cholpan, Niyazi, H. Alimcan, G. Qulam, Zulfiyye... as well as in the creations of young poets of the modern period.

In the representing article concrete examples are taken and analyzed, and as the object of the research our attention is concentrated on the poetry of the XX century. The works of the Uzbek national poets – the series of poems "Qardashim Samed Vurguna" ("To my brother Samed Vurgun"), "Biri-birine shagird, biri-birine ustad" ("One is a apprentice to the other, one is a master to the other") by Q. Qulam, "Azerbaycan gozeli" ("Azerbaijan beauty"), "Qardashlar" ("Brothers") by H. Qulam, "Yene geldim" ("I came again") by Shohret, "Ureyimin bir parchasi" ("A piece of my heart") by P. Fazil, "Sheire donmush urek" ("The heart turned into a poem") by R. Abdurrashid, "Gezirem qoynunda" ("I walk in the bosom of...") by N. Narzullayev, "Lalezar diyar" ("Tulip garden land") by F. Shahismiyil, "Baki seferi", ("Journey to Baku"), "Bu gun bizda qonaq var" ("Today we have a guest") by C. Cabbarli, "Azerbaycan" ("Azerbaijan") by A. Arıpov, "Dilimdesen her bir zaman" ("You are in my voice always") by T. Tole, "Shairin evinde" ("In the home of the poet") by Zulfiyye, and other works are taken under consideration in their scientific and theoretical aspects.

We have paid attention to the theme of Azerbaijan in the works of M. Sheyhzadeh, who was exiled from Azerbaijan at the age of 20 and connected his own life and his fate with Uzbekistan, then became famous as a critic, scientist, teacher, playwright, poet, translator and publicist.

We also have researched works filled with the feelings about Azerbaijan of the other well-known poets originating from Azerbaijan who lived and created in Uzbekistan (İ. Rza, A. Azalp and others). This has been involved in our analysis.

The poem "Azerbaijan" by S. Vurgun has five well-known translations into Uzbek language done by different authors: M. Sheyhzadeh, T. Tole, İ. Muslim, M. Babayev and A. Arif. These authors were inspired by translations wrote the poems that praised Azerbaijan.

The ties of the XX century poetries of Azerbaijan and Uzbekistan as well as the progress and innovations in this field have also been investigated in the article.

Key words: Uzbek poetry, works of m. Sheyhzadeh, Uzbekistan

ÇAĞDAŞ TÜRK NƏSRİNDƏ KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ (Orxan Pamukun “Mənim adım qırmızı” romanı əsasında)

Arzu Vahid qızı Məmmədyanlı
(AMEA / Azərbaycan)

Azərbaycan ən qədim zamanlardan dünya mədəniyyətinin inkişafında özünə-məxsus izlər buraxmışdır. Bu torpağın yetişdirdiyi alim, şair, mütəfəkkirlərin fəaliyyəti böyük şöhrət qazanmış, yaratdıqları əsərlər dünya kitabxanalarını bəzəyib zənginləşdirmişdir. Belə sənətkarlardan biri də XII əsrdə yazıb yaratmış Nizami Gəncəvidir. Onun lirikası yüksək sənətkarlığı, vətənpərvərliyi, insan taleyi haqqında humanist düşüncələr ilə seçilir. Xüsusən məhəbbət mövzusunun Şərq ədəbiyyatında geniş yayılaraq, ictimai-bəşəri iləllərlə, humanist düşüncələrlə zənginləşməsində Nizami Gəncəvi yaradıcılığının mühüm rolu olmuşdur. Məhs onun yaradıcılığında Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq məhəbbət fəlsəfi mənada şərh edilmiş, nəcib məhəbbət düşüncəsi humanizm və insan azadlığı ilə birləşmişdir. Bütün yaradıcılığı boyu lirik şerlər yazan Nizami, sonralar poemalarında irəli sürdüyü mütərəqqi ictimai-fəlsəfi fikirlərini ilk dəfə məhz şerlərdə ifadə etmişdir.

Lakin Nizami Gəncəvidünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət “Xəmsə” müəllifi kimi daxil olmuşdur. Şərqdə də, Qərbdə də onu tanıtdıran, şöhrətləndirən həmin poemalardır. Nizamidən sonra Azərbaycan və Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatında “Xəmsə”yə cavab yazmaq geniş bir ənənəyə çevrilmişdir. Belə ki, şairlər onun əsərlərinin geniş məzmunundanöz yaradıcılıqlarında dafaydalanmışlar. XIII əsrdən başlayaraq Nizaminin poemalarına 40-dan çox nəzirə yazılmışdır. Onun “Xosrov və Şirin” poemasının təsiri ilə XII əsrdə naməlum birşəxs tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilimizdə yazılmış ilk epik əsər sayılan “Dastani-Əhməd Hərami”, XIV əsrdə Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə”, Əssar Təbrizinin “Məhr və Müştəri” poemaları yazılmışdır. Nizaminin təsiri ilə Şərqi məşhur sənətkarı Əmir Xosrov Dəhləvi, XV əsrdə fars-tacik şairi Əbdürrəhman Cami, cığatay şerinin və türk xalqlarının yaratdığı müştərək ədəbiyyatın böyük ustadı Əmir Əlişir Nəvai də daxil olmaq üzrə, bir çox şair “Xəmsə” yaratmışdır. Bunların arasında orijinallığı ilə seçilən türk ədəbiyyatının böyük ustadı Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının adını xüsusi qururla çəkmək lazımdır.

Yaxın və Orta Şərqədəbiyyatında yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoyan dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkirinin əsərləri sərhədləri aşaraq dünya mədəniyyəti xəzinəsi içərisində yer almış və bir çox dillərə tərcümə olunmuşdur.

Nizami yaradıcılığından Şərq xalqlarının miniatür sənəti də bəhrələnmişdir. Məlumdur ki, Şərq xalqlarının miniatür sənətiklassik Şərq poeziyası ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Dünya ədəbiyyatının tanınmış şairlərindən Firdovsi və Nizaminin, Cami və Nəvainin, Xosrov Dəhləvi və klassik şərq poeziyasının başqa görkəmliustalarının ölməz əsərləri, rəssamların tükənməz ilham mənbəyi olmuş, onların sənətini qabaqcıl, humanist ideyalarla, əbədiyyət qazanmış füsunkar obrazlarla zənginləşdirmişdir.

1537-ci ildə şah Təhmasib üçün xüsusi hazırlanmış Firdovsinin “Şahnamə”si, Hafizin 1530-cu illərə aid “Divan”ı (L. Kartyenini kolleksiyası), Ə. Caminin 1549-cu ildə “Silsilət əz zəhab”ı (Sankt-Peterburq, DKK) və Azərbaycan miniatür

sənətinin incisi sayılan Nizaminin “Xəmsə” poeması və s. çəkilmiş əlyazma nüsxəsinin miniatürləri (London, Briutaniya muzeyi) dünya muzeylərinin bəzəyidir.

Klassik Şərq poeziyası miniatür sənətinin nəinki məzmununu və ideya istiqamətini müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda onun bədii forması və ifadə vasitələrinin inkişafına da təsir göstərmişdir. Bu poeziyanın rəngarəng obrazlar aləmi, şəriyyəti, ahəngi rəssamlara da poetik ilham verərək onların sənət əsərlərini bəzəmişdir. XVI əsrdə Soltan Məhəmməd tərəfindən Nizaminin “Xəmsə”sinin motivləri əsasında çəkilmiş “Şah ovu”, “Xosrovun Şirini çimərkən seyr etməsi”, “Bəhram Gur şir ovunda”, “Məcnun səhrada” və s. kimi rəsmlərdə buna şahid oluruq.

Ümumiyyətlə, incəsənətin bütün sahələri aralarında bir bağlılıq var. “Ədəbiyyat bəzən ilhamını ətraf mühitdən aldığı kimi, rəsim, memarlıq, heykəltəraşlıq və s. kimi incəsənət sahələri də öz ilhamını ədəbiyyatdan ala bilər. Bəzən də, incəsənətin bu sahələri canlı obraz kimi bədii əsərin mövzusunə çevrilir” (1). Ədəbiyyat tarixində incəsənət adamlarına həsr olunmuş əsərləri də unutmamaq lazımdır.

Elə təkcə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının təsiri ilə XX əsrdə Səməd Vurğunun “Fərhad və Şirin” dramı, Abdulla Şaiqin “Nüşabə” pyesi, Qara Qarayevin “Yeddi gözəl” baletini misal göstərmək olar. Nizaminin bədii obrazı öz əksini Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınç və qələm” poemasında, Mehdi Hüseynin “Nizami” pyesində ehtiramla yad edilmişdir. Azərbaycanın xalq rəssamı Fuad Əbdürrəhmanovla birgə memarlar Mikayıl Hüseynov və Sadıq Dadaşovun 1949-cu ildə Bakının mərkəz küçələrindən birində ucaldıqları Nizami heykəli və üzərində dağları yaran Fərhadın və at belində Şirinin, sevgililər – Leyli və Məcnunun, hökəmdar Nüşabə ilə söhbət edən Makedoniyalı İsgəndərin, əjdaha ilə vuruşan Bəhramın, bayquşların söhbətinə qulaq asan şahla vəzirinin və başqa unudulmaz obrazların təsvirləri də incəsənətin müxtəlif sahələrindən olan xadimlərin Nizami irsinə göstərdikləri ehtiramın əlamətidir.

Türk ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Orxan Pamukun “Mənim adım qırmızı” romanı bu baxımdan xüsusilə diqqətə layiqdir. Çağdaş türk ədəbiyyatından bəhs edərkən onun adını xatırlamamaq mümkün deyil. Yaradıcılığa başladığı 1970-ci illərdən bugünədək dünya ədəbiyyatına 9 roman bəxş edən Orxan Pamukun bədii nəsrini hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, 2006-cı ildə aldığı Nobel mükafatı ilə ilk türk yazıçısı olaraq adını tarixə yazdırmışdır.

Orxan Pamuk nəsrində klassik Şərq ədəbiyyatı nümunələri geniş yer tutur. Şərq ab-havasının hiss edildiyi, təriqət ədəbiyyatı motivlərinin yer aldığı nümunələri çağdaş Qərb poetikası ilə birləşdirərək dünya ədəbiyyatı səviyyəsinə yüksəltməsi yazıçının nailiyyəti hesab edilməlidir. O, milli mədəniyyətə olan bağlılığını belə ifadə etmişdir: “Türkcə yazanlar, öncə, öz mədəniyyətlərinə güvənməlidirlər. Bütün dünyaya öz varlığını, mədəniyyətini sübut etmək lazımdır. Böyük əsərlərin dili bütün insanlar tərəfindən asan anlaşılır. Kulturoloji bir aləm var ki, sən yazdığını dəyərincə yaxşı anlayar. Mənim dediklərim bütün türk dünyasında yaşayıb-yaradanlara da aiddir” (2).

Orta əsrlər müsəlman aləminin söz sənəti təriqət ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, Orxan Pamukun da nəsrini Şərq ədəbiyyatı nümunələri olmadan təsəvvür etmək çətindir. Şərq klassiklərinin yaradıcılığından nümunələrə ilk dəfə yazıçının 1990-cı ildə qələmə aldığı “Qara kitab” romanında rast gəlirik. Bu əsəri ilə o, Fəridəddin Əttarın “Məntiq-üt teyr”, Şeyx Galibin “Hüsn və Eşq” əsərlərindəki simvolizmi, Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığın-

dakı çoxmətnliliyi bugünümüzdə daşıyaraq postmodernizmin Şərq ədəbiyyatındakı köklərini göstərməyə çalışmışdır. Məsələyə daha geniş aspektdən baxsaq, Orxan Pamuk nəsrini bir az da “dünyaya pəncərə” xarakteri daşıyır. Belə ki, romanları həm yaşadığı şəhəri, həm də İslam dünyasını, Şərq ədəbi aləminin dahiliyini bir daha dünyaya nümayiş etdirir. (Nəzərə almalıyıq ki, onun romanları dünyanın 46 dilinə tərcümə olunmuşdur).

Orxan Pamuk sayca altıncı romanı “Mənim adım qırmızı”nı 1990-cı ildə yazmağa başlamış, 1998 ildə nəşr etdirmişdir. Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin üz-üzə qəldiyi mistik XVI əsr İstanbulunun bitib-tükənmək bilməyən əsrarlarından söz açan “Mənim adım qırmızı” romanı ilə o, həm də rəssamlıq sənətinə və milli mədəniyyətə olan sevgisini də ifadə etmişdir. Bu haqda müəllif özü belə yazmışdır: “...7 yaşından 22 yaşınacan rəssam olacağımı söyləyirdilər...Amma 22 yaşında memarlığı atdım və romanlar yazmağa başladım. Sonra onları çap eləməyə başladılar. Yalnız otuz yaşım tamam olanda qərara gəldim ki, rəssam olmaq qismət olmadısa, heç olmasa, bu mövzuda roman yazım. Çağdaş türk rəssamı haqqında roman. Amma kitabı düşünəndə qət elədim ki, baş qəhrəman XVI yüzillik Osmanlı imperiyasının çiçəkləndiyi çağların rəssamı olacaq. Kitab mənə bədii monoqrafiya kimi, (bu personaj haqqında) amma roman formasında görünürdü. Amma yenə də material toplama prosesində anladım ki, romanı bircə baş qəhrəmanla məhdudlaşdırmaq düzgün olmayacaq. Heç olmasa, ona görə ki, o çağın islam incəsənətində də, Avropa incəsənətində də tək-tək rəssamlar olmayıb. Bu dövr kollektivlər çağlayırdı. Mən də rəssamlar qrupu, belə demək mümkünsə, artel haqqında yazmağı qərara aldım. Bu mənə romanı polifonik eləməyə imkan verirdi.” (3)

“Mənim adım qırmızı”da Qurani-kərim ayələrindən, Firdovsinin “Şahnamə”, “Yusif və Züleyxa”, Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” əsərlərindən götürülən nümunələr əsasında qəhrəmanların əhval-ruhiyyəsi daha aydın əks olunmuşdur. Romanda Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinə çəkilməmiş miniatürlərlə və görkəmli Azərbaycan miniatür-rəssamı Kəmaləddin Behzadın taleyi və əsərləri ilə bağlı çox maraqlı epizodlar da var.

Müəllifə görə, “Hər rəsi bir hekayə danışır. Rəsm hekayənin rənglərlə çiçəklən məsidir. Kimsə hekayəsi olmayan rəsm fikirləşə bilməz” (4) Əsrlərlə vəhdətdə inkişaf edən söz və rəsm sənətini bir-birindən ayırmayan müəllif maraqlı kompozisiya yaratmışdır. Belə ki, romandaiki süjet xətti özünü büruzə verir. Bəzən birinin, bəzən də digərinin irəli keçməsinə baxmayaraq mövzuya zərər gətirmədən onlar bir-biri ilə tamamlamışlar.

Birinci - Şəkürə ilə Qaranın eşq macərəsi əsərin romantik qolunu təşkil edərək oxucuda “məhəbbət romanı” hissini yaradır. Onların duyğu və düşüncələrini isə Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinə çəkilən miniatürlərlə ifadə edir. “Mən Şəkürəyəm” hekayəsində oxuyuruq: “Hamının bildiyi “Xosrov və Şirin” hekayəsində bir an var. Qarayla mən bunu çox danışmışdıq. Şapur Xosrola Şirini bir-birinə aşiq eləmək niyyətindədir. Bir gün Şirin kənziləri ilə birlikdə göl gəzintisində çıxanda altında oturub dincəldikləri ağaclardan birinin budağına Şapur gizlicə Xosrovun rəsmini asır. Şirin yaraşıqlı Xosrovun o gözəl bağçanın bir ağacından asılan rəsmini görəndə kimi, ona aşiq olur. Bu anı, nəqqaşların dediyi kimi, bu məclisi, Şirinin Xosrovun budaqdan asılı rəsminə heyranlıq və çaşqınlıqla baxmasını göstərən çox rəsim çəkilib. Qara atamla çalışanda dəfələrlə görüb, bir-iki kərə də baxa-baxa düz eynisi kimi, üzünü köçürmüşdü. Sonra mənə aşiq olanda birdəfə də özü üçün ye-

nidən çəkib. Amma rəsimdəki Xosrovla Şirin yerinə özüylə mənə- Qarayla Şəkürəni rəsm eləyib (5).

İkinci - münəqqişlərlə dolu saray həyatı, başları bədəndən ayrılan cəsədlər, gözləri çıxarılan insanlar və qan iyi gələn daha necə hadisələr - ölüm, düşmanlıq, qatil arayışı isə oxucuda “dedektiv romanı” hissini yaradır.

“Qatil deyəcəklər mənə” hekayəsində qatilin əhval-ruhiyyəsini əks etdirmək üçün əqşin piri Behzadın bir rəsmindən bəhs edilir: “Cinayət rəsmi olduğu üçün, mənim vəziyyətimlə də yaxşı uyan bu misilsiz şeyə, rəhmsiz taxt davasında öldürülmüş bir Əcəm şahzadəsinin kitabxanasından çıxmış Herat işi olan doxsan illik quüsuruz kitabın Xosrov və Şirin hekayəsini səhifələrində nəql elədiyilə rastlamışdım. Xosrov və Şirin sonunu bilirsiniz: Firdovsinin yox, Nizaminin nəql elədiyini deyirəm: İki aşiq nə macərələr və fırtınalardan sonra evlənilir, amma Xosrovun əvvəlki arvadından olan oğlu gənc Şiruyə şeytan kimidi, onları rahar buraxmır. Bu şahzadənin atasının taxtında və gənc arvadı Şirində gözü var. Nizaminin “Ağzi şirlər kimi pis qoxuyardı” dediyi Şiruyə bir yol tapıb, atasını əsir alır və taxtında oturur. Bir gecə atasının Şirinlə yatdığı otağa qiri, qaranlıqda toxuna-toxuna onları yataqda tapıb xəncəriylə atasını ciyərindən bicaqlayır. Atasının qanı səhərə qədər axacaq və yanında rahatca uyuyan gözəl Şirinlə yatdıqları yataqda öləcək. Böyük ustad Behzadın rəsmi bu hekayə qədər illərdən bəri içimdəki əsl qorxunu da üzə çıxarırdı: gecə yarısı qaranlıqda oyanıb, göz-gözü görməyən otaqda taqqıltılar salan başqa adamların olduğunu bilməyin dəhşəti.” (6).

Amma müəllif, “əsl olan hekayədir”, “gözəl rəsim hekayəni zərifliklə tamamlayır” (7) deyərək özünün də sahib olduğu söz sənətini daha yüksək zirvələr qaldırır.

Orxan Pamuk Qara obrazını da Xosrovu nümunə alaraq yaratmışdır. Xosrov kimi Qara da eşqinin böyüklüyündən baş götürüb yaşadığı yeri tərkdir və illər boyu sevgilisinin üzünü düşünür. Şəkürənin Qaraya eşq məktubu ilə birlikdə yolladığı rəsim də “əfsanədəki gözəl Şirin yaraşığı Xosrovun rəsinə baxıb, aşiq olmasından danışır” (8). “Mənim adım qırmızı”nın ilk adı N. Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının motivlərindən alınaraq “İlk rəsmə eşq” (9) olmuş, daha sonra dəyişdirilmişdir.

Bilindi ki, “Xəmsə”nin qəhrəmanlarının kökləri şifahi xalq ədəbiyyatına qədər uzanır. Şübhəsiz ki, Nizami də Leyli, Məcnun, Xosrov, Şirin obrazlarını yaradarkən, illərlə ağızlarında dolayan bu dastanlardan bir məxəz kimi istifadə etmiş, bununla bərabər öz zəngin təxəyyülünü də qatararaq, onlara yeni həyat, yeni məzmun qazandırmışdır.

Öz növbəsində Orxan Pamuk “Mənim adım qırmızı”nı yazdığı zaman qaynağı şifahi xalq ədəbiyyatından alınan, Nizami v. s. dahilərin əsərlərində işlənən “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” hekayələrinə nəzər salmışdır. Bunu yazıçı belə etiraf etmişdir: “İslam aləmində ən çox nəql edilən və ən çox bilinən hekayə olduğundan kitabımdakı bəzi səhnələrə, məclislərə, vəziyyətlərə nümunə oldu. Bunu da qeyd etmək istərdim ki, hər birimizin bir mədəniyyətin münayəndəsiyik. Xosrov və Şirin isə mənim aid olduğum mədəni irsin əsas hekayəsidir” (10)

Bütün yaradıcılığı boyu zülm və istibdada qarşı çıxan, insanları bəşəri ruhda tərbiyə etməyə çalışan, onları ümumi sədətin uğrunda mübarizəyə səsləyən, insanlıq şərəfinin ülviyyəti haqqında nəcib fikirlər təlqin edən Nizaminin müdrik, həra-

rətli səsinə cavab olaraq, Orxan Pamukun “Mənim adım qırmızı” romanı dainsanda zərif duyğular oyandırır

Tək bir il ərzində bu əsər 24 dilə tərcümə olundu. . Dünya miqyasında post-modern romanın ən yaxşı nümunələrindən biri sayılan “Mənim adım qırmızı”Nəriman Əbdürrəhmanlı tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilərək 2006-cı ildə oxuçulara təqdim edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Edebiyat ve Diger Güzel Sanatlar”, Edebiyat Biliminin temelleri (çev. A. Edip Uysal), Kültürve Turizm Bak. , Ankara, 1983, s. 169
2. Aydın Xan. Türkün çağdaş ədəbi tarixini yaradan Orxan Pamuk: sənə daş atan çox olacaq
www.kultaz.com/2007/10/02
3. Orhan Pamuk, “Öteki renkler:Seçme yazılar ve bir hikaye”, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 154-155
4. Orxan Pamuk “Mənim adım qımızı”, Çevirəni Nəriman Əbdülrəhman, Bakı, 2007, s. 53
5. Orxan Pamuk “Mənim adım qımızı”, Çevirəni Nəriman Əbdülrəhman, Bakı, 2007, s. 73
6. Orxan Pamuk “Mənim adım qımızı”, Çevirəni Nəriman Əbdülrəhman, Bakı, 2007, s. 41
7. Orxan Pamuk “Mənim adım qımızı”, Çevirəni Nəriman Əbdülrəhman, Bakı, 2007, s. 173
8. Orxan Pamuk “Mənim adım qımızı”, Çevirəni Nəriman Əbdülrəhman, Bakı, 2007, s. 70
9. Orhan Pamuk, “Öteki renkler:Seçme yazılar ve bir hikaye”, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 156
10. Orhan Pamuk, Öteki renkler:Seçme yazılar ve bir hikaye, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 157

EXAMPLES OF CLASSİCAL AZERBAİJANİ LİTERATURE İN THE MODERN TURKİSH PROSEBY ORHAN PAMUK (based on the novel “My Name is Red”)

Summary

The novel *My Name is Red* by Orhan Pamuk, one of the well-known figures of the modern Turkish prose, describes the classical oriental environment based on the model examples of the mentioned period. The author, basing his work upon quotes taken from the works “Yusif and Zuleykha”, “Shahname” by Firdovsi, “Khosrov and Shirin”, and “Leyli and Mejnun” by Nizami, craved to reflect the mood and attitude of the mind of his heroes.

The love occurrence taking the main place in the novel was elucidated by means of representations of pictures made by outstanding specialists on ornamentation and painters of that period on the subjects of the poem “Khosrov and Shirin”by Nizami Ganjavi. Orhan Pamuk, in the novel *My Name is Red*, expresses his attitude towards the problem of “the Orient and the West” which is always in the centre of attention, and has put into words his love for the painting.

Key words: the Orient and the West, works “Khosrov and Shirin”, “Leyli and Mejnun”, painting and ornamentation.

CİHAN AKTAŞ'IN AZİZE'NİN SON GÜNÜ ADLI HİKÂYE KİTABINDAKİ AZERBAJYAN KÜLTÜRÜNƏ AİT UNSURLAR

Yard. Doç. Dr. Ayşe BALKAN
(İstanbul Universitəsi / Türkiyə)

Mehmet Emin Resulzade, *Azərbaycan Kültür Gelenepleri*¹ adıyla kitablaşdırılan konferans metninde, kültürü meydana getiren âmilleri izah ederken bütün kültürlerin üç büyük âmilin karşılıklı tesirleri neticesinde doğduğunu ifade eder: Coğrafi âmil-vatan, etnografi âmil-millet ve manevî âmil-medeniyet! O halde bir milletin kültürel değerlerini tespit ederken bu üç âmili de göz önünde bulundurmak gerekir. Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil*² adlı eserindeki “Türk Edebiyatı ve Türk Milletinin Kültürel Değerleri”³ başlıklı denemesinde, kapsamlı bir kültür tarifi yaparak aynı zamanda Resulzade'nin bahsettiği üç büyük âmilin kapsamı içerisine nelerin girdiğini de ifade etmiş olur. Kaplan'ın tarifi şöyledir:

“ ‘Kültür’ kelimesi edebiyat kelimesine nazaran daha geniş bir manaya taşır. Edebiyat dışındaki bütün güzel sanatlar, resim, musikî, dans, heykel, mimarî, ilh. kültür sahasına girdiği gibi, güzel sanatların dışında insanoğlunun elinden çıkma eşya, yiyecek, içecek, elbise, silah, âlet ve saire de kültür sahasına girerler. Böyle olmakla beraber, ben şahsen edebiyatı hemen hemen kültüre denk buluyorum. Denklik ayniyet demek değildir. Aynadaki hayal, kendisine aksedeneşyaya benzer. Edebiyat bu mânâda kültürün aynadaki aksine benzetilebilir. Bu demektir ki, kültür sahasında ne varsa, onların hepsinin akislerini edebiyatta bulmak mümkündür. ”⁴

Mehmet Kaplan'ın sözlerinde ifadesini bulan “Kültür sahasında ne varsa, onların hepsinin akislerini edebiyatta bulmak mümkündür. ” sözünü referans kabul edersek edebî eserlere kültürel unsurları aksettiren bir ayna olarak bakabiliriz. Biz de bu çalışmamızda Cihan Aktaş'ın, içerisinde sekiz hikâyesinin yer aldığı, *Azize'nin Son Günü* adlı eserindeki Azerbaycan kültürüne ait unsurları tespit etmeye çalışacağız. Bir Türkiye Türkü olan Cihan Aktaş, *Azize'nin Son Günü*⁵ adlı hikâye kitabında Azerbaycan kültürüne ait pek çok unsura yer vermiştir. Kendisiyle yaptığımız görüşmede 1993-1997 yılları arasında gazeteci olan eşinin görevi gereği onunla birlikte Azerbaycan'da bulunduğunu ifade eden Aktaş, *Azize'nin Son Günü* adlı eserindeki hikâyelerini de bu yıllarda kaleme aldığını söylemiştir.

Bu çalışmada, Cihan Aktaş'ın *Azize'nin Son Günü* adlı hikâye kitabında yer alan sekiz hikâyeden altısında Azerbaycan kültürüne ait unsurlar tespit edilmiştir. Bu tespitler ifade edilirken hikâyelerin kitaptaki sıraları göz önünde bulundurulacaktır. Kitaptaki ilk hikâye “Azize'nin Son Günü” başlığını taşımaktadır ve kitap

¹ Mehmet Emin Resulzade, *Azərbaycan Kültür Gelenepleri*, Sipahi Matbaası, Ankara 1949.

² Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

³ *Kültür ve Dil*, s. 10-14.

⁴ a. g. e. , s. 10.

⁵ Cihan Aktaş, *Azize'nin Son Günü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2005.

da ismini bu hikâyeden alır. Hikâyede, komünizm idealine tüm yüreğiyle inanmış ve hayatını bu mücadeleye adanmış Azize isminde Bakülü bir kızın değişen düzen sonrası çevresindeki insanlar tarafından tutucu ilan edilerek dışlanması ve Azize'nin bu durum karşısında yaşadığı yoğun karamsarlık Kız Kalesi ile özdeşleştirilerek anlatılır. Kendisiyle yaptığımız görüşmede yazar, *Azize'nin Son Günü* hikâyesinde neyi anlatmak istediğini ve Azizeismini neden tercih ettiğini şöyle ifade etmiştir.

(*Azize'nin Son Günü*) “Ütopyanın çöküşünü anlatıyor bir bakıma. Sosyalizmin azizesi olarak Müslüman kökenli Azeri kadının kapitalizmin göstergeleri ve öne sürdüğü yeni değerler karşısında bir muhasebeye düştüğü gündür söz konusu olan.”

Hikâyede geriye dönüş tekniğiyle Azize'nin geçmişi hakkında da bilgi verilir. Azize hiç evlenmemiştir. Gençliğinde Mansur isminde bir delikanlıyı sevmiş, ancak sonraları ayrılmışlardır. Azize, komünizm idealine sıkı sıkıya bağlıdır, ama halk düşmanı olarak nitelendirilmiş bir dayısı olduğu için partide ona daima şüpheyle bakılmaktadır. Ancak genç kız buna rağmen mücadelesini sürdürür. Sonraları inandığı komünizm idealindeki çözümleri görünce bu durum onda da bir çözülmeye yol açar. Hikâyede, Bakü'nün önemli simgelerinden biri olan Kız Kalesi'nden ve bu kale ile ilgili anlatılan efsanelerden şöyle bahsedilir.

“Şimdi şehrin ortasında olduğuna bakmayın, çok çok eskiden Kaspi*”nin ortasındaymış bu kale. Eteğine varmak için kürek çekmek, kulaç atmak gerekirmiş. Kaleye kapatılan kızlar, tehlikelerden saldırılardan güvende sayılırlarmış. Yine de nasılsa, Kız Kalesi için söylenen her efsanede, kaleye kapatılan kız sonunda çareyi kendini denize atmakta bulurmuş. Duvarlarını dalgaların dövemediği böyle bir kale, hiçbir kızı korkutamaz.”¹

Efsaneler bir milletin önemli halk kültürü kaynaklarından biridir. Kaynaklarda Kız Kalesi ile ilgili çok sayıda efsane yer almaktadır.² Yazar da bu efsanelerden genel olarak bahseder ve bu şekilde Azize'nin şahsî hikâyesi ile kale hakkında anlatılan efsaneler arasında özdeşlik kurar. Hikâyede geçen şu cümleler, kale ile Azize arasında kurulan özdeşliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

“İlkeleri savunmanın adı şimdi tutucu ve kaprisli olmak olmuştur. (...) Yarınlardan kendisi için değil, işçi sınıfı için, emekçi kadın kitleleri için bir şeyler ummamış mıydı? Başkalarından ziyade bir mutluluk duymayı kendine yasaklamamış mıydı? Yasak kapıları önce kendisi ka-

* Kaspi: Hazar Denizi'nin efsanelerde geçen Rusça adı. (Yazarın dipnotu)

¹ Cihan Aktaş, “Kız Kalesi hakkında anlatılan efsaneyi nereden aldınız? Kaspi isminin Hazar Denizi'nin efsanelerde geçen adı olduğu bilgisi hangi kaynağa dayanıyor?” şeklindeki sorumuza şöyle cevap vermiştir: “Hikâyeyi yazarken kimi kaynaklardan edinmiş olmalıyım, muhtemelen o dönemde yaşadığım evde kütüphanede bulunan Azerbaycan Ansiklopedisi'nden almışım; aradan uzun zaman geçti.”

² Sendik Paşa Pirsultanlı, *Azerbaycan Türklerinin Halk Efsaneleri*, Çev:Azad Ağaoğlu. (<http://www.sednik-pasa-pirsultanli.net/pdf/Halk-Efsaneleri.pdf>)

patmamış, kapının arkasına da bir yığın öteberi yığmamış mıydı? Bu konuda iddialı hiçbir yiğit aşamadı bu engelleri. Yasak kapılar hep kapalı kaldı. Burçlarında, sahil boyunca gezen tozan gençleri izledi. Kız Kalesi'nde yaşadı, surların içinde; yükseklerden (yüksek ideallerden) engelleri gözleyerek, dalga seslerine, gecenin sesine, deli esen rüzgârlara kulak vererek, gönlünün kaçıp uzaklaşma isteğini derinlerine gömdü. Kaspi gibi taşkındı fikirleri, Kız Kalesi gibi güçlüydü hedefleri, dalgalar onu alabora ederken. Bir taraftan da öyle içine dönüktü ki, yıllarca kulaklarına aşına bir ayak sesi, bir tırmanış, bir türkü, bir kürek, aralanan bir kapı sesi gelmeden yaşayabildi.”¹

Hikâyede Kız Kalesi dışında kültür unsuru sayılabilecek iki dize de yer almaktadır. Cafer Cabbarlı'ya ait olduğu ifade edilen bu dizeler hikâyede Türkiye Türkçesine şöyle aktarılır: “Hep yarın için sürüklenirken sen /Umduğun şey nedir yarınılardan?”²

Kitaptaki ikinci hikâye “Yeşil Dallı Küçeler” başlığını taşımaktadır. Yazar, hikâyede sokak kelimesi yerine özellikle “küçe” kelimesini tercih etmiş, kelimenin anlamını dipnotta belirtmiştir. Bunun önemli bir sebebi vardır. Bu hikâyede, halk kültürünün önemli bir parçası olan halk türkülerinden biri olan “Küçelere su sepmişem” türküsü bir aşkın anlatılması için araç haline gelmektedir. Hikâyenin kahramanı olan genç erkek, sevgilisinin isteği üzerine ondan ayrılmış, aşkın anlamsızlığı üzerine kafa yormaktadır. Sevdiği kız, birlikte bir gelecek kuramayacakları gerekçesiyle onu terk etmiştir. Genç erkek bu duruma bir türlü mana verememekte, Sehavet Memmedov'un sesinden “Küçelere su sepmişem” türküsünü dinleyerek yitirdiği aşkı için gözyaşı dökmektedir. Hikâyede türkünün sözleri şöyle geçer:

“Küçelere su sepmişem
Yar gelende toz olmasın
Öyle gelsin öyle gitsin
Aramızda söz olmasın

Semavere od salmışam
İstekana kand salmışam
Yarım gedip tek kalmışam
Ne azizdir yarın canı
Ne şirindir yarın canı”³

Delikanlıya göre bu türküde anlatılan aşklar artık yaşanmamaktadır. Yakında askere gidecektir, ama onu yolcu edecek sevgilisi artık yanında değildir. Oysa o

¹Azize'nin Son Günü, s. 3.

²Cihan Aktaş, “Azize'nin Son Günü” adlı hikâyenizde Cafer Cabbarlı'nın iki dizesi yer alıyor. Acaba bu dizeler şairin hangi şiirinden alınmış?” şeklindeki sorumuza şöyle cevap vermiştir: “O zamanlar Azerbaycan'daydım ve bulunduğum evdeki kütüphaneden yararlanıyordum, Kiril alfabesini öğrendiğim için de Azerbaycan kaynaklarından yararlanabiliyordum. Şimdi ne yazık ki o kaynaklar bana çok uzak.”

³Azize'nin Son Günü, s. 27, 29.

hep gitme ânını hayal etmiş, sevgiliyle vedalaştıktan sonra askere gideceğini düşünmüştür. Ancak hikâyenin sonunda bir sürpriz olur ve genç kız tren garına gelip delikanlının koluna hafifçe dokunarak onu şaşırtır. Delikanlı hiç ummadığı bu vedalaşma neticesinde müthiş bir hafifleme hissiyle askere gitmek üzere trene biner ve uzaklaşan trenden artık çok uzaklarda bir nokta halinde görünen sevgilisine el sallar.

“Yeşil Dallı Küçeler” adlı hikâyede yapılan sokak tasvirleri, Azerbaycan kültürüne ait birçok unsuru –eski çeşme, semaver, türkü sesi vs. - göstermesi bakımından önemlidir:

“Çıkmaz sokağın sonunda kör bir duvar, duvarın önünde de eski bir çeşme vardır. Çeşmeye baktıkları zaman, dar küçeye doğru serpilen suyun yanan semaverin çıkardığı sese karıştığını duyar gibi olurlardı. Kimin gelişineydi bu serpilen sular? Niye bir çırpıda yakılırdı semaver? Kimden yükseliyordu bu türkü sesi? Sadece küçeler bilirdi bu soruların cevaplarını; dar, sessiz, serin, girdi çıktılarında sayısız hatıra barındıran küçeler.”¹

Yine aynı hikâyede yer alan şu cümleler de; Azerbaycan kültüründe çay demleme ve çay içme usulünü, dar sokaklara sıralanmış kalabalık evlerden dışarı taşan al Buhara eriğinin safran ve sarıkök karışık kokusunu okuyucuya hissettirir:

“İçeri Şehir’in küçelerinde dolaşırken, ilerilerde bir yerde bir yerler birileri serinlesin diye serpilen suyun sesini, akan çeşmenin şırlıtısını, komşudan istenen ateşle yakılan semâverin fokurtusunu hatta armudi bardaklarda ikram edilen bir yudum çayın ardından damaklarında yavaş yavaş erimeye başlayan kesme şekerin tadını duyar gibi olurlardı. Hayat güzeldi, kolaydı; birbirine geçen küçelerin sürprizlerle saklı girdi çıktılılarıyla, kapı pencere eşiklerine sinen sevgilerin bekleten ve bekleme sabrını bahşeden gücüyle kalabalığı eksilmeyen evlerden akşamüzeri sızan yağda kızarmış al buhara eriğinin safran ve sarıkök karışık kokusuyla güzelliğini çoğaltırdı hayat ve başıyla sonu belli, yine de her dinleyişte yeni duygular ilham eden, daralan ruhlara yeni yeni kapılar pencereler açan, farklı duygularla kanatlandırıp semalara yükselten bir türkü gibi önlerinde uzanırdı.”²

“Yaralı Kür Şad” adlı hikâyenin kahramanı Sinan, siyasî sebeplerle dokuz yıl hapis yatmış ülkücü bir Türk gencidir. Hapisten çıktıktan sonra, gençlik yıllarında gelmek isteyip de gelemediği Bakü’ye kendine yeni bir hayat kurmak amacıyla gelir. Bu hikâyede Azerbaycan kültürüne ait zikredilebilecek tek unsur; Kadim Bakü’nün mimarî yapısı ve tarihî kalıntılarıdır. Hikâyede anlatıcı tarafından söylenen şu cümleler Kadim Bakü’nün sokaklarının o kendine has havasını okuyucuya hissettirir.

“Kadim Bakü’nün labirenti andıran dar sokaklarını gezerken, Sarıyer evlerini çağrıştıran güngörmüş binaların cephelerinde gençlik hayalle-

¹ a. g. e. , s. 24.

² a. g. e. , s. 29, 30.

rinden izler aramıştı. Kervansaray kalıntılarını keşfederken baharat çuvallarından yükselen kokuları alır gibi olmuştu. Çerikli çürüklü ahşap kapılar karşısında kendinden geçmiş, alçı sıvalı duvarlarda parmaklarını gezdirmişti.¹

“Yarım Çarşamba” adlı hikâyede, Efser ismindeki Güney Azerbaycanlı bir kızın yaklaşık otuz beş yıllık hayat hikâyesi geriye dönüşlerle anlatılır. Genç kızın babası “Millî demokratik hareket aleyhine hareket eden irticacılara karşı teşkil edilen fedai birliklerine” mensuptur. “Millî azatlık yolunda mübarezeye katılmış, bu yolda canını vermiştir.” Efser de tıpkı babası gibi bir fedaidir ve bir fedai olarak yaşamının zorluğunu bildiği için Tebriz’i terk eder ve Bakü’ye gider. Orada Tebriz’den birlikte kaçtıkları arkadaşlarından biri olan Nevid’le evlenir ve Tebriz adını verdiği bir oğlu olur. Efser, Bakü’de kendine yeni bir hayat kurmuştur, ama içindeki hasret ateşi bir türlü sönmez. Bu ateşi söndürmek için âdetlere sığınır. Hikâyede halk kültürünün önemli unsurlarından olan Nevruz âdetleri şöyle anlatılır:

“Çarşamba akşamları Nevruz ateşini yaksaydı, bütün kötü anıları, hastalıkları, yıpranmışlıkları, ak telleri yorgun kemikleri bu ateşe attıktan sonra bir dilek tutup ateşin üzerinden atlasaydı... Ertesi gün balık almak için çarşıya inse, aradığı balıkları buluncaya kadar bütün gün çarşıda oyalansaydı. Mini minnacık kırmızı balıkları arasaydı. Hazar’ın mı, Aras’ın mı balıkları ya da Behrengi’nin küçük siyah balıkları olabilir mi... Salı akşamları akvaryumda yüzen balıklara bakarken, Tebriz sokaklarında Nevruz’u haber veren Çarşamba suri şenliklerini hatırlayarak kederlenmişti. O zamanlar mürteçilik saydığı, önemsemediği hatta alay ettiği bu âdetler, şimdi burada Tebriz’in kendisi demek. Bir Nevruz sofrası, bir lâtife pastası, kâsede yeşermekte olan darı, göğe yükselen alevlerle bir Çarşamba suri şenliği.”²

Gençliğinde nevrüz âdetlerini pek önemsemeyen Efser, Bakü’ye geldikten sonra bu âdetlere çok önem vermeye başlar. Her Nevruz iyi ya da kötü bir sofraya açarak arkadaşlarını evine toplar. Bir ay öncesinden buğday yeşertir. Bereket olması için bu yeşertilmiş buğdayın suya salınması gerektiğinin farkındadır, ama bu âdeti her zaman yerine getiremez. Böyle zamanlarda Tebriz’de bu âdeti yerine getirdiği günleri şöyle hatırlar:

“Oysa ayın on üçünde semeni saksısını götürüp akan bir suya atmalı ki bereket olsun. Bazen genç kızlar yeşerttikleri buğdayı on üç taşın ardından suya atarlardı. Su kenarlarında dost ve akrabalarla geçirilen hoş bir gün olurdu birinci ayın on üçü. El Gölü’nde kayık gezintileri. Suyu titreten kakhahalar. Elinden düşmeyen kağıdı kalemle Cuma günleri ailece Eyneli Dağı’na tırmanışları. Elma bahçelerinde serinleyen sıcak yaz geceleri. Sepet sepet sebzeyle, meyveyle, Tebriz’e dönüşleri.”³

Efser; Tebriz’de seminerler veren, şiirler yazan, mitinglerde ateşli konuşmalar yapan çok faal bir kızdır. Ancak Bakü’ye geldikten sonra şiir yazmayı bıra-

¹ a. g. e. , s. 41ç

² a. g. e. , s. 72-73.

³ a. g. e. , s. 80.

kır. Hikâyede Efser'in hatırladığı iki şiir de Azərbaycan'a ait kültürel unsurlara örnek olarak zikredilebilir. Bu şiirlerden ilki Şehriyar'a aittir:

“Bir uçaydım bu çırpınan yelinen,
Bağlasaydım dağdan akan selinen,
Ağlasaydım uzak düşen elinen,
Bir göreydim ayrılığı kim saldı,
Ülkemizde kim kırıldı kim kaldı?”¹

Yine Efser'in hatırladığı şiirlerden biri de Nigar Refibeyli'ye aittir:

Biz ki bir ruh idik iki bedende
O gülüp sevinince gülerdim ben de.
Visalın bülbülü uçup gidende,
Taş gibi kalbimde kalan ayrılık...²

Hikâyede Efser'in annesinin donattığı sofraları hatırladığı bölüm, Güney Azərbaycan'ın sofra kültürü hakkında önemli bilgiler verir:

“Her öğün sofraya, evin emektarı Masume Hanım'ın gayretiyle Nevruz günündeki gibi donatılırdı. Tebriz'in meşhur köftesi, içinde erik ceviz badem kızarmış soğan yumurta. Dışının hamuru kıyma ve nohut unuyla yoğrulurdu. Kazanda kocaman bir köfte, kaşık değer değer dağılmakta. Köftede hiçbir zaman annesininin kıvamını tutturamadı. Ramazanlarda zülbiye bamyaya tatlıları. Yağlı yumurtalı pide. Üzerine bal dökerek yediği muhallebi.”³

Hikâyede anlatıcı tarafından Efser'in zihninden anlatılan halk âdetlerinden biri de “Haft Sin” sofrasıdır.⁴ Nevruzda hazırlanan “Haft sin” sofrasında sin harfi ile başlayan yedi şey bulunmalıdır. Sumak, sirke, semeni, sir (sarımsak), sib (elma), senced (iğne) ve sikke. Ayrıca Kur'an, balık ve tatlı. Kırmızı küçük balıklar, hayatın ebediliği ve sürekliliğinin ifadesi olarak “Haft Sin” sofrasında yerini almaktadır. Ayna, saflığı; şamdan da aydınlığı ifade eder. Rengârenk çiçekler ise neşenin ve mutluluğun ifadesidir. Ayrıca sofraya oturan herkesin yeni bir giysisi olmalıdır: Yeni bir pantolon, yeni bir ayakkabı, hiç olmazsa yeni bir çorap.

“Nesimi'nin Dönüşü” adlı hikâyenin kahramanı Zaur, bir yazardır ve şair Nesimi hakkında bir kitap yazmaya çalışmaktadır. Yazarın amacı Azerbaycan kültürünün önemli bir şairi olan Nesimi'yi⁵ günümüz dünyasında yeniden canlandı-

¹ a. g. e. , s. 76.

² a. g. e. , s. 76.

³ a. g. e. , s. 79.

⁴ Güney Azerbaycan'da Nevruz'da kurulan bu sofraya, Nahcivan'da da “Yedilevin (yedi renk)” olarak adlandırılmaktadır.

⁵ XIV. yüzyıl şairi Nesimî Azerbaycan'da doğan Hurufî tarikatının ideoloğu ve dâisi idi. Kendisini Halep'te idam ettiler. Derisini diri diri soydular. Fakat “Canını terk eyle kim bu yolda canan bulasan / Her ki can verdi bu yolda buldu ol cananeyi” beyitinin canfeda şairi bu cehennem azabına bir ah demeden katlandı ve ölümü olağanüstü bir yiğitlikle karşıladı. (Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Kültür Geleneği*, Sipahi Matbaası, Ankara 1949.)

ran bir tiyatro oyunu yazmaktır. Zaur yaklaşık on senedir bu tiyatro eseri üzerinde çalışmaktadır. Sondan ikinci bölüme gelmiştir. Zaur'un amacı, olayları 20. yüzyıla taşımak ve Nesimi'nin fikirlerini kullanarak kendi ideolojilerini yaymaya çalışan kişileri tenkit etmektir. Zaur'a göre bu kimseler Nesimi'yi ikinci kez öldürmektedirler. Nesimi de bu durum karşısında dayanamayıp dirilecek ve kendisini ve fikirlerini bu şekilde çarpıtanlara -ikinci kez derisinin yüzülmesi pahasına- itiraz edecektir. Ancak Zaur, Nesimi'nin dirilişinin ardından amaçladığı gerilimi tam olarak ifade edebilecek ifadeleri bulmakta yetersiz kalmaktadır.

Zaur, tiyatro eserini yazarken ilham almak amacıyla Nesimi hakkında yazılmış farklı kitaplara da göz atar. Bu kitaplardan biri de Nesimi'yi anlatan bir şiir kitabıdır. Yazar, hikâye boyunca bu kitaba iki kez bakar:

Balaca bir deste dalgın perişan
Fırat sahiline kayıtır geri
Görünür Ağ Saray azad Karaman
Bir de Nesimi'nin ayak izleri...
...
İdam kürsüsüne kalktım vekarla
Kürsü ağ deveye çevrildi ancak
Tenbihi cezası ölümdür ancak
Dine siyasete bir asi gibi
Tabandan soyulsun zındık Nesimî
İdam özge yerde kılınsın yasak
Saat meydanında eylensin ancak.¹

“Portakal Bahçesi Işığ” adlı hikâyenin kahramanı Nahide, halk düşmanı olduğu için sürgüne gönderilen eşi Celil'in yolunu gözleyen çileli bir kadındır. Kocasının belirsiz âkıbeti onu derin bir yalnızlığa sürüklemiştir. Bir ömür kocasının yolunu gözleyen Nahide, nevrudta hazırladıkları sofraları hatırlayarak teselli bulmaya çalışır:

“Ne günlerimiz vardı oysa... Ne evler gördüm, ne şenlikler yaşadım... Şuvelan'daki evimizde, o yüksek tavanlı salondaki şöminenin üzerindeki yeşermiş semeni tabakları, Nevruz sofralarındaki plaşkiler, goğallar, meyvelerin ve çiçeklerin oluşturduğu renk cümbüşü, bugünkü gibi gözlerimin önünde. Şömine yandığında çiçek desenleri de yanmaya başladılar sanki. Yeşermiş buğdaylar, çiçek desenlerinin yalazların aydınlığında ışıldadığı şöminenin üzerindeki rafta günlerce dururdu. Sonra alevlerin melodisi duyulurdu. Şöminenin yanındaki koltuğa oturur dinlerdim

¹ Cihan Aktaş, bu kitapla ilgili olarak kendisine yönelttiğimiz, “Nesimi'nin Dönüşü” adlı hikâyenizde Nesimi hakkında yazılan bir şiir kitabından alıntı yapıyorsunuz. Acaba böyle bir şiir kitabı var mı? Varsa adı nedir?” şeklindeki sorumuza şöyle cevap vermiştir: “Tebriz'de Fars alfabesi ve Azerbaycan Türkçesiyle yazılıp basılmış Nesimi üzerine bir çalışmadan aldım: Hüseyin Feyzullah Vahid (1950), *Nesimi Divanı*, “Yaran” Yayınevi. Basım yılı maalesef kitapta yer almıyor.

ve izlerdim. Semeni tabakları kışın bittiğini haber verirdi. Şömine son renkli günlerini yaşardı.”¹

“Evet Nevruz sofrası çok önemliydi. Yılın değiştiği ânı birlikte beklemenin heyecanı, hediyeler, gezintiler, sürpriz misafirler ve rengârenk sofralar... Şekerbura, sütlü baklava ve goğalları annem mutlaka kendi elleriyle pişirmek isterdi. Kavurga, kos, iğde kurusu, kişniş, kuru geval oval kaselerle getirilirdi. Ağabeyim Nadir çok sevdiği için alca turşusu da olmalıydı mutlaka. (...) Önceden yeşertilen çimenlerin etrafından kırmızı kurdele geçirerek bağlardı annem. Nevruz için yeşertilen buğdaya semeni derdik. Semeni en gerekli olanıydı. (...) Balığı unuttuyordum az kalsın, kavanozda balık konulmalıydı sofraya. Kırmızı, uzun burunlu balıklar. Nevruz Bayramı için baştan aşağı yeni giysilerle donanırdık. Bayramda hepimize yeni ayakkabı almamız şart, derdi annem.”²

Nahide, sürgündeki eşinin yolunu gözlemektedirken tanımadığı bir adam kapısını çalar ve eşinin ertesi gün gelen trenle geleceği müjdesini verir. Bu haberi alan Nahide çok heyecanlanır. Ertesi günü ipe çeker, ama haber asılsız çıkar. Bu acıyı tek başına kaldıramayacağı için iş arkadaşı, sırdaşı Gülbeniz’in yanına gider. Bu esnada bir Azerbaycan türküsünü hatırlar. Türküden alınan bu bölüm de kültürel bir unsur olarak zikredilebilir:

“İlkbahar geldi
Turnalar geldi
Tek sen gelip çıkmadın
Harda kalmışsan”³

Nahide, babasının kurşuna dizilmesi ve eşinin sürgüne gönderilmesinin ardından aklını yitirir gibi olmuş, üç yıl akıl hastanesinde tedavi görmüş, sonrasında da her şeyi elinden aldığı için-evi, eşyaları, işi-sokak süpürgeci olarak hayatına devam etmek zorunda kalmıştır. Yazar, onun yaptığı iş vasıtasıyla Bakü’nün çeşitli mekânlarını da hikâyesine yerleştirir. Ahundov Parkı, Dilara Aliyeva Sokağı, Kerbelayı Abdulla Mescidi bu mekânlara örnek olarak zikredilebilir.

Cihan Aktaş’ın *Azize’nin Son Günü* adlı hikâye kitabındaki Azerbaycan kültürüne ait unsurları altı ana başlık altında tasnif etmek mümkündür:

- 1- Azerbaycan’la ilgili efsanelerden bahseden hikâyeler: “Azize’nin Son Günü”
- 2- İçinde edebî eserlerden alıntılar olduğu hikâyeler: “Azize’nin Son Günü”, “Nesimi’nin Dönüşü”, “Yarım Çarşamba”
- 3- İçinde halk türkülerinden bölümlerin geçtiği hikâyeler: “Yeşil Dalı Küçeler”, “Portakal Bahçesi Işığı”

¹ a. g. e. , s. 113.

² a. g. e. , s. 118.

³ a. g. e. , s. 123. (Cihan Aktaş, bu türküyü Sehavet Memmedov’un sesinden dinlediğini ifade etmiştir.)

- 4- Halk kültürünün önemli kaynaklarından biri olan halk âdetlerinden bahseden hikâyeler: “Yarım Çarşamba”, “Portakal Bahçesi Işığı”
- 5- Azerbaycan’daki sofra kültürünü, çay demleme ve çay içme usullerini yansıtan hikâyeler: “Yeşil Dallı Küçeler”, “Yarım Çarşamba”
- 6- Azerbaycan’ın mimarî yapısından ve tarihî eserlerinden bahseden hikâyeler: “Yeşil Dallı Küçeler”, “Yaralı Kür Şad”, “Portakal Bahçesi Işığı”

Bu tebliğin amacı, bir Türk yazarının gözünden Azerbaycan Türklerine ait kültürel unsurlara yeniden bakmaktır. Yazarın hikâyelerinde dikkati çeken en önemli husus, hikâyelerin sıcak ve samimi oluşudur. Cihan Aktaş, Azerbaycanlı bir yazar gibi gözlem yapmış ve bu gözlemlerini okuyucusuna tarafsız ve sıcak bir dille aktarmıştır. Bunda, dört yıla yakın bir süre Azerbaycan’da yaşamış olmasının etkisi olduğu muhakkaktır. Yazar da görüldüğü üzere bu imkânları fazlasıyla kullanmış, Azerbaycan kültürünü hikâyelerine başarıyla taşımıştır.

THE ELEMENTS OF AZERBAIJANI CULTURE IN CİHAN AKTAŞ’S NOVEL THE LAST DAY OF AZİZE

Summary

In this paper, the elements of Azerbaijani Culture in Cihan AKTAŞ’s novel *The Last Day of Azize* will be examined. Cihan Aktaş, in the tales of his this novel, refers to many elements of Azerbaijani culture such as traditions and customs, meals, and elements of folk literature.

The writer, in his novel named *The Last Day of Azize*, cites ‘Kız Kalesi’, one of the most important symbols of Baku, and legends about this castle. Kız Kalesi is shaded almost as a hero in the novel. The second story of the book has the title ‘Yeşil Dallı Küçeler’. In this story, folk songs, an important part of folk culture, become an instrument which is used to express a love story. The young hero of the tale, Sehavet Memmedov, cries for his love which he left behind while listening to the folk song “Küçelere su sepmişem”. The hero of the tale named ‘Nesimi’s Returning’ is a writer who tries to compose a writing about the poet Nesimi. The aim of the writer is to write a play which portrays Nesimi, an important poet of Azerbaijani culture, again in today’s world. The hero of the tale named ‘The Light of Orange Garden’, while waiting for her husband who was banished, tries to find solace in preparing a meal according to the traditions in Nevruz.

The aim of this paper is to take a look at the cultural elements of Azerbaijani culture again, from the perspective of a Turkish writer. The most important point which calls attention in the tales of the writer is the tales being warm and sincere. The writer of the tale, Cihan Aktaş, observes life like an Azerbaijani writer and quotes these observations to his readers with objective speech.

Key words: Azerbaijan, culture, history, customs, legends, folk songs

GÜNÜMÜZ TÜRK ŞİİRİNDE AZERBAJYAN

Yrd. Doç. Dr. Ayşe Duvarcı
(Başkent Üniversitesi / Türkiye)

Kısaca çekici bir dil ve ahenkli mısralar içinde duygu ve düşüncelerin aktarımı diye tanımlanan, çok katmanlı anlam ve duygu yoğunluğu taşıyan, estetik bütünlüğü olan, zihinsel

faaliyeti kelimelerle dışa vurum yollarının en bilineni diye tanımlayabileceğimiz şiirin yüzlerce tarifi yapılmıştır. Şiirin konusunun başta insanın kendisini, başka insanlarla ve tabiatla ilişkilerini olmak üzere hayatın her alanını içine aldığı söyleyebiliriz. Bir dil işçisi diyebileceğimiz şairler kendi iç dünyalarındaki zenginlikle geliştirdikleri bakış açıları ile bazen birbirinden çok farklı, bazen birbirine yakınsöylemlerle aynı temalar üzerinde durabilirler. “Şairler için belli bir konu sınırlaması yapılamaz. Şair önemine inandığı, kendisiyle hemhal olduğu, çok iyi bildiği, dikkat çekmek istediği her konuyu şiirinde işleyebilir” (Çetin 2004:12).

Bubildiride, günümüz Türkiye’inde yetişen şairlerin bir kısmının Azerbaycan temalı şiirlerinden yola çıkarak onların bakış açısı ve duygu, düşünceleri ile değerlendirdikleri Azerbaycan konusu ele alınacaktır. Bu şiirlerde Azerbaycan coğrafyası, Azerbaycan’ın simgeleri, Azerilerin yaşadıkları sosyal ve siyasi olaylar, vatan hasreti, ülkeye bağlılık, hasret, aşk, merhamet, kararlılık gibi temalar değerlendirilecek, iki ülke arasındaki tarih ve kültür birliğinin şiirlerdeki örnekleri üzerinde durulacaktır. Şiirin aynı zamanda tarihe bir not düşmek olduğu fikrinden hareket ederek Karabağ katliamının yüreklerde açtığı derin acı, verilen şehitler, yaşanan sıkıntılar Türkiye’den gözlem yapan şairlerin diliyle aktarılacak, Mısralar bu bağlamda değerlendirilecektir.

Seçilen şairler arasında ünlü isimler olduğu gibi geleneksel halk şiiri tarzında yazan aşıklar ve Azerbaycan’a sevgi ve dostluk besleyen amatör kalemler de vardır. Böyle bir seçkinin Azerbaycan’asıir perdesinin arkasından bakışı daha iyi yansıtabileceği düşüncesindeyiz.

Sözü edilen şairler, Yavuz Bülent Bakiler, Ali Akbaş, Ümit Zeki Soyuduru, Aşık Kul Bahri, İsmail Türkmen, Mehmet Yücel, Tarık Torun, Zeynel Beksaç, İlhami Erdoğan, Mansur Ekmekçi, Münevver Düver, Hikmet Elp, Halil Çolak, İsmail Gül, Emine Sevinç Öksüzöğlü gibi isimlerdir. Hemen hemen her temada yazan bu şairlerin Azerbaycan’ı işleyen şiirleri biçim ya da form açısından yalın, söyleyiş açısından açık, konuyu en doğal biçimiyle ortaya koyan anlatımlar olduğu için tercih edilmiştir. Her şair Azerbaycan’ın pek çok özelliğini bir arada düşünmüş, bu ülkenin çeşitli sembollerine göndermeler yapmış, kendi duygu ve düşünceleri ile üsluplarına duygusalılık katmıştır.

Bu şairlerin eserlerindeki Azerbaycan’a bakışı ve ele alınan konuları şöyle gruplamak mümkündür.

1) Azerbaycan tarihi ile ilgili şiirler

Bu şiirler Türklük tarihinin ayrılmaz bir bütün oluşu, insanlarımızın soy olarak kardeşliği, aynı kültürü paylaşmak gibi konulara vurgu yaparken şairler arasında ortak tarih ve ortak kültür bilincinin mevcudiyetini göstermektedir. Oğuz soyundan gelmek, anayurttan beri kardeş kalmak, aynı dilin ve aynı dinin mensubu olmak şairlerinbizi bir kökten çıkan iki dal gibi anlatmasına sebep olmuştur.

Oğuzlardan gelir yücedir soyun
Az mı oynadılar üstüne oyun
Çok esaret çektin eğmedin boyun
Azerbaycan cansın, canansın bize (Ümit Zeki Soyuduru- Azerbaycan)

Üç kıtada at koşturup durmuşuz
Tarih boyu nice devlet kurmuşuz
Aman dileyince kime vurmuşuz
Tarihi şükranla an Azerbaycan
Öz be öz gardaşız can Azerbaycan (Kul Bahri- Can Azerbaycan)

Anayurttan beri yoldaş kalan
Oğuzhan'dan nasihatı olan
Kültürü kültürüm, köyü köyüm
Acısı yürek ezikliğime neden
Bir Azerbaycan var yanıbaşımda (İsmail Türkmen, Bir Azerbaycan Var
Yanıbaşımda)

Aynı kökün dallarıyız
Hasbahçenin gülleriyiz
Biz Allah'ın kullarıyız
Kardeş ülke Azerbaycan (İsmail Gül)

Aynı soydan gelir atan
Aynı toprak aynı vatan
Mansur'un gönlünde yatan
Azerbaycan Azerbaycan (Mansur Ekmekçi, Azerbaycan, Azerbaycan)

2) Azerbaycan tarih ve kültüründeki önemli isimlere vurgu yapan şiirler

Andolu'da Azerbaycan konusunda yazan şairler müşterek tarih ve kültür vurgusunu somut isimlerle delillendirme yoluna giderler. Bu bağlamda Dede Korkut, Bahtiyar Vahapzade, Şehriyar, Fuzuli, Köroğlu gibi isimler şiirin içine girer. Böylece milli kimlik anlayışı oluşturulurken onun unsurları da belirtilmiş olmaktadır.

Boy söylemiş Dede Korkut saziyla
Bilge edasıyla ozan nazıyla
Cevap versek iki satır yazıyla
Naheivan'a yakın Van Azerbaycan
Öz be öz gardaşız, can Azerbaycan

Vahapzade Bahtiyar ki bir ozan
Herkesin hakkında besler hüsn-ü zan
İsterdi semada susmasın ezan
Yakında atacak tan Azerbaycan
Öz be öz gardaşız can Azerbaycan (Kul bahri, Can Azerbaycan)

Şehriyar'ın Bahtiyar'ın
Ebulfez'in itibarın
Elbet senin elbet yarın
Damardaki kansın mene
Azerbaycan cansın tene (ilhami Erdoğan, Can Azerbaycan)

Azerbaycan
Dedem Korkut şafağı
Mübarek dilimi süt gibi sağar
Bazen rüzgar olur iliklerimde
Bazen yağmur gibi üstüme yağar
Götür beni Aras, al beni Hazar
Oğuzu Oğuzdan başka kim anlar
Yaram derin, merhemim yok, vaktim dar
Bir destan yazar gibi yaz beni Hazar
Duy beni Bahtiyar
Duy beni Şahmar (Yavuz Bülent Bakiler, Azerbaycan Yüreğimde Şahdamar)

Apşeron yarımadası
Güzel Azeri balası
Şair Fuzuli atası
Canıma canlar katası
Menim canım Azerbaycan
Güzel şirin hoş Nahcivan (Tarık Torun, Menim Canım Azerbaycan)

Köroğlu'ca Kopup gelin
Kıratları tepip gelin
Tez olun ha çıkıp gelin
Candan özge can ağlıyor
Azerbaycan kan ağlıyor. (İlhami Erdoğan, Candan Özge can Ağlıyor)

Bu dil bahtiyar ki “Bahtiyar”ı var
Devrine hükmeden “Şehriyar”ı var
“Fuzuli”ce berrak bir pınarı var
Dedem Korkut gibi yadigarı var. (Ali Akbaş, Yankı, Erenler Divanında, s. 49)

3) Karabağ'ın İşgali, Hocalı katliamı, çekilen acılar ve göç konusu

Edebi türleri, ki bu şiir bile olsa, siyasal ve sosyal gelişmelerden bağımsız olarak değerlendirmek pek mümkün değildir. Azerbaycan'ı konu alan şiirlerde bu bağlamda Karabağ ve kaçkınların yaşadıkları zorluklar ile Hocalı katliamı ele alınarak milli bir heyecan oluşturulmaya çalışılır. Bu şiirlerdeki söylemlerde ölüm, sürgün, kaçgın, çile, öfke, hınç, sancı, ağıt, yas, kan, ağlamak gibi olumsuz kelimelerle problemin büyüklüğü ortaya konur.

Şehit kanı Karabağ'ın süsüdür
Al kanları toprağının gülüdür
Azerbaycan Bizim soyun özüdür

Özüm gamlı, Tamer gamlı derdim çok

Soydaşlarım Karabağ'dan sürülür
Ölen ölür, ölmeyen de sürünür
Şehitlerim kefensiz de gömülür
Kağıt gamlı, kalem gamlı, ah da çok

Kaçgınların çilesi de görünür
Dünya neden sessizliğe bürünür
Soydaşına yine Türkler üzülür
Sizler gamlı, bizler gamlı, gam da çok. (Mehmet Taner Altıparmak, Karabağ'da Dert Hamuru Yoğrulur).

Ay yıldız baş tacımızdır
Şu Karabağ sancımızdır
Öfkenizse hincımızdır
Kardeş ülke Azerbaycan (İsmail Gül, Kardeş Ülke Azerbaycan)

Çırpınmasın Karadeniz
Bakıp Türk'ün bayrağına
Kür ovada Aras ağıt yakanda
Göyce Göl'de yüreğimden kan damlar
Hocalı'da kundaktaki bebeler
Yetmiş beşlik koca dedem öldüler
Yüz binlerce civanlarım yastadır
Onları da toprağından sürdüler (Sadık Dağdeviren- Aşık Lüzümsuz-Ağlamanın Azerbaycan)

4) Azerbaycan'ın özellikleri ve güzellikleri

Günümüz Türk şiirinde Azerbaycan temasının dayandırıldığı ana unsurlardan birisi de Azerbaycan'ın doğal güzellikleridir. Banardüz'ün, Gence'nin, Göy Göl'ün, Hazar'ın güzellikleri, bağlar, bahçeler, çiçekler ve zengin petrol yatakları bu şiirlerin pek çoğunda ön plana çıkarılmaktadır.

Zengin petrolün yatağı
Kahramanların otağı
Güller kokar Azer bağı
Lale sümbül açar dağı
Menim canım Azerbaycan
Güzel özgür devlet kuran (Tarık Torun, Menim Canım Azerbaycan)

Sen bize Gülizar gülsün Azerim
Dağların, taşların benim ezberim
Elbet gelir toprağında gezerim
Azerbaycan cansın canansın bize (Ümit Zeki Soyuduru, Azerbaycan)

Çıkar isem Banardüz'de bir dağa
İnerim Gence'de yemyeşil bağa

Hasretiz yıllardır dost Karabağ'a
Uğruna dökersin kan Azərbaycan
Öz be öz kardeşiz can Azərbaycan (Kul Bahri- Can Azərbaycan)

Bir Azərbaycan var yanı başımda
Yaylaları yeşile boyanmış mavi altında
Türkün haz yurdu bir Azərbaycan var
Ak toynaklı kısrakların yayladığı
Mor koyunların otladığı güzel vatan
Bir Azərbaycan var yanı başımda (İsmail Türkmen, Bir Azərbaycan var Yanıbaşım)

Bir seher vaktinde vardım Göygöl'e
Burada kızlar gül takıyor kaküle
Alev alev bir gül attım su yandı
Sunam derin uykusundan uyandı

.....
Giyinip kuşanmaya erinmiş Göy göl
İpekten tüllere bürünmüş Göy göl. (Akbaş, Göy Göl, Erenler Divanında s. 40)

.....
Hazar kıyısında bir gönül eri
Göklere uçurmuş kelimeleri (Ali Akbaş, Yankı, a. g. e. s. 40)

5)Kardeşlik ve duygusal bağ

Şiirlerde ön plana çıkan temlerden birisi iki ülke arasında estetik anlayışındaki ortaklıklar, duygusal bağlardaki zenginlik ve bunlardan beslenen kardeşlik duygusudur. Azeri türküler, mahnılar, tar sesi, destanlar, şiirler Anadolu şairlerini de heyecanlandırmaktadır. Duygusal sahiplenmenin bir sonucu olarak bütün bu ifadeler şiirlerde yer almaktadır.

Kuşluk vaktine kadar geceler boyu
Savrularak okuduğum yine Şehriyar
Ala ceylanlara benzer hep Azeri türküler
Dinlediğim tar
Ayrılmaz başımdan bırakmaz beni artık
Selamsız sabahsız bir eftar
Ve yüreğim bin yıllık destanlarla tutuşur
Büyür Azərbaycan kadar (Yavuz Bülent Bakiler, Azərbaycan Yüreğimde Şahdamar)

Azerbaycan
Sen içimde bir özge can
Ta çocukluk uçurtmamda
Rengarenk asılı kalmış
Düşlerimin sevdası
Boynu bükük nazik bir gelincik çiçeği
Şelale gibi çağlayan

Mahnıların diyarı
Azerbaycan
Şair yüreklerin demir attığı
Vazgeçilmez liman (Zeynel Beksaç, Azerbaycan)

Özünüz ki özümüzdür
Sözünüz ki sözüümüzdür
Gözünüz ki gözümüzdür
Kardeş ülke Azerbaycan

Bağına rahmet gibiyiz
Düşmanına set gibiyiz
Biz tırnakla et gibiyiz
Kardeş ülke Azerbaycan

Kıblemiz bir yönümüz bir
İlmimiz bir fennimiz bir
Rabbimiz bir dinimiz bir
Kardeş ülke Azerbaycan

Dilimiz aynı dildendir
Sazımız aynı teldendir
Gücümüz aynı beldendir
Azerbaijan, Azerbaycan (İsmail Gül, Kardeş Ülke Azerbaycan)

Bir sevda masalıydın yüreğimim en dipsiz köşesinde
Bir güz mevsimiydin yüzümün gölgesinde
Sahipsiz ve zamansız düşlerin durağıydın gönlümde
Can canımsın Azerbaycan'ımsın bedenimde (Emine Sevinç Öksüzoğlu,
Hoşça Kal Can Azerbaycan)

Sonuç ve Değerlendirme: Yukarıda Türkiye coğrafyasında yaşayan şairlerin çeşitli şiirlerinden yaptığımız alıntılarda özne Azerbaycan'dır. Azerbaycan tarihi, insani, toplumsal, manevi açılardan işlenmekte, şairler zihinsel olarak özümledikleri Azerbaycan algısını mısralara dökmektedirler. Şiir anlamanın, öğretmenin, manevi zenginleşmenin yollarından biri kabul edildiğine göre, bu şiirleri bir Azerbaycan biyografisi gibi kabul etmek mümkündür. Şairler pratik hayat etkinliği içinde yaptıkları gözlemler, aldıkları duyular ve yaşadıkları uyarılar ile hissettikleri coşkuyu şiir haline getirmişlerdir. Özellikle Yavuz Bülent Bakiler, Ali Akbaş gibi şairlerin şiirlerinde coşku ve etki derinliği daha yüksekken diğer şairlerde bu özellik daha sınırlıdır.

Hem serbest şiirin hem geleneksel şiirin şekil özelliklerini taşıyan bu şiirler de ortak özelliklerden biri de benzetme, kişileştirme, abartma gibi çeşitli edebi sanatların kullanılması ve bu yolla ifadelere güç katılmasıdır. Mesela Yavuz Bülent Bakiler "Azerbaycan yüreğimde bir şah damardır" derken Azerbaycan'a insan vücuduna hayat suyu taşıyan bir imgeyle seslenir. Zihinsel yoldan Azerbaycan'ı

insani hale getirerek onu hayat ve ölüm ya da varlık yokluk gibi iki zıt noktanın sebebi sayar. Azerbaycan yoksa şair için hayat da yoktur.

Diğer şairlerin şiirlerinde ise tarih, toplumsal yaşanmışlıklar, trajik çatışmalar belgelenmektedir. Bu sebeptendir kişirler hem bu günün Türkiye’indeki Azerbaycan algısını göstermekte hem bizden sonraki kuşaklara Azerbaycan bilgisini devretmektedir. Ayrıca bu şiirler sayesinde iki ülke arasında duygulandırmaya, birbirini fark etmeye, yanında olmaya dayalı bir iletişim kurulmaktadır. Ayrıca bu şiirler kişilerin bir topluma mensubiyet duyma açılarından inanışlarını dile getirdikleri için milli benliği güçlendiren verilerdir. Bilindiği gibi “birbirleriyle ilgili konularını ve ilişkilerini, aitlik, mensupluk duygusu ve düşüncesini belirleyen bir toplumda ortaya çıkan kolektif nefse güvenme haline milli benlik denir” (Tural 1992:64).

Yine bu şiirlerde Azerbaycan kendine özgü tarihi, coğrafi ve kültürel çizgileriyle ortaya konmuştur. Bu gerçeklikte en çok vurgulanan konu iki ülke arasındaki bağların çok güçlü oluşudur. Bu güçlü bağ kadim çağlardan bu yana vardır ve devam edip gidecektir.

KAYNAKÇA

AKBAŞ, Ali (2011), Erenler Divanında, Bengi Yayınları, Ankara.

AKBAŞ, Ali (2011), Turna Göçü, Bengi Yayınları, Ankara.

BAKİLER, Yavuz Bülent (2009), Azerbaycan Yüreğimde Bir Şahdamardır, Türk Edebiyatı Vakfı Yayını, İstanbul.

ÇETİN, Nurullah (2004), Şiir Çözümleme Yöntemi, Öncü Basımevi, Ankara.

TURAL, Sadık (1992), Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler, Ecdat yayınevi Ankara.

TÜRKİYE EDEBİYATÇILAR VE KÜLTÜR ADAMLARI ANSİKLOPEDİSİ (2006), Hz. İhsan Işık, C. 1-10, Ankara.

İnternet siteleri

<http://www.edebiyetdefteri.com/siir>

<http://www.yalquzaq.com>

<http://www.antoloji.com/azerbaycan/siirleri>

AZERBAIJAN IN TODAY’S TURKISH POETRY

Summary

The subject of poetry which is described briefly as a transfer of emotions and thoughts by an attractive script and harmonic verses and which in fact has thousands of descriptions, covers all areas of life. In this report the subject of Azerbaijan will be evaluated from the point of view of some of the poets ranged in today’s Turkey in the light of their Azerbaijan themed poems. In these poems Azerbaijan geography, symbols of Azerbaijan, social and political events of Azeris, themes of longing, love, mercy, country loyalty and decisiveness will be evaluated and the sample poems with the historical and cultural unity between the two countries will be discussed. In the light of the idea that poetry is putting a note on history, the Karabagh genocide, martyrs, and other problems will be extracted from the poems of the poets observing these events from Turkey and the verses will be evaluated in this context. Some of the chosen poets are famous, some are folk poets and some are amateurs. We think that such an election better reflects the view on Azerbaijan.

Key words: Turkey, Azerbaijan, poet, poem

CURCI ZEYDANIN «FƏRQANƏ GƏLİNİ» ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ BABƏK HƏRAKATININ TƏSVİRİ

Bəsirə Əzizəliyeva, f. e. n.

(AMEA / Azərbaycan)

IX əsrdə ərəb xilafətinə qarşı Babəkin başçılığı altında “Azərbaycan tarixində ən parlaq səhifələrdən biri” (1, 257) olan xürrəmilər hərəkatı Şərqi tarixi və ictimai-siyasi hadisələrinə güclü şəkildə təsir edərək ədəbi-bədii əsərlərin əsas mövzularından da kənarda qalmadı. Ərəb ədəbiyyatında VIII-IX əsrlərdə yaşamış Əbu Təmmam, əl-Buhturi, əz-Zəyyat, əl-Bəhili, əl-Mehdi, əd-Dəhək və digər şairlərin divanlarında xürrəmilər hərəkatı geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu dövr şairləri içərisində Babək hərəkatına münasibət baxımından Əbu Təmmamın yaradıcılığı xüsusi yer tutur. “Əbu Təmmam xürrəmilər hərəkatına ilk dəfə, xəlifə əl-Məmunun ən bacarıqlı sərkərdələrindən olub, Babəkə qarşı göndərilmiş Muhəmməd İbn Humeyd ət-Tusin Bəzz qalası yaxınlığındakı vuruşma zamanı öldürülməsindən sonra ona həsr etdiyi mərsiyələrində toxunmuşdur” (3, 27). Əbu Təmmamın ət-Tusin qardaşı Qahtabəyə yazdığı mərsiyə və digər şeirlərində də ərəb sərkərdələrinin xürrəmilərlə müharibəsi geniş şəkildə təsvir olunmuşdur. Tədqiqatçı alim E. Əzizov ərəb ədəbiyyatında xürrəmilər hərəkatına daha çox müraciət edən şairin Əbu Təmmam olduğunu qeyd etsə də dövrünün bir sıra görkəmli şair və hətta, dövlət xadimlərinin də şeir yaradıcılığında bu mövzunun öz əksini tapdığını qeyd edir (3, 80). E. Əzizov Azərbaycan tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən xürrəmilər hərəkatının ərəb ədəbiyyatındakı əksi mövzusunun Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından da vacibliyini qeyd etmişdir: “... İmperiyanın gələcək mövcudluğu üçün başlıca təhlükə olan xürrəmilər hərəkatı həmin dövrün orta səviyyəli şairlərindən tutmuş nəhəng söz ustalarınadək çoxlarının nəzər diqqətini odlar yurduna cəlb etməklə, hələ Əməvilər xilafətinin sonlarında əsası qoyulmuş bu əlaqələrin IX əsrdə sürətli inkişafında böyük rol oynamışdır” (3, 5).

Xürrəmilər hərəkatı XVIII və XIX əsr ərəb ədəbiyyatında da başlıca mövzulardan biri kimi müşahidə olunur. Görkəmli ərəb yazıçısı Curci Zeydanın (1861-1914) «Fərqanə gəlini» tarixi romanı Babək hərəkatının ərəb ədəbiyyatında ifadəsi baxımından mühüm mənbələrdəndir. Ərəbşünas alim Vilayət Cəfərin tərcüməsində «Fərqanə gəlini» kitabının ön sözündə “...Azərbaycan oxucusu bu romanı oxuyarkən ondan yüksək mənəvi zövq və daha dəqiq tarixi məlumat əldə edəcəkdir” (2, 4) deyən görkəmli şərqşünas Z. Bünyadovun qeyd etdiyi kimi, burada tarixə uyğun, eləcə də ərəb tarixi qaynaqlarında fərqli planda verilmiş məlumatlara təsadüf edirik.

Xəlifə Mötəsim, xilafət qoşunlarının baş komandanı Əfşin (tarixi mənbələrdə Afşin kimi göstərilir – B. Ə.) və Ərdəbil hakimi Babək Xürrəmi ilə bağlı tarixi faktlar, əsasən, gerçəkliyə uyğun verilsə də əsərdə qazinin Dirğama dediyi “Babək əl-Xürrəmi Ərməniyyədə Əmir əl-Möminin əleyhinə qiyam qaldırmışdır” sözlərinin də göstərdiyi kimi, burada bəzi ərəb qaynaqlarında yanlış verilmiş faktlara istinad olunmuşdur.

Əsərdə ərəb xilafəti ilə xürrəmilərin müharibəsinin xilafətə xəlifə Mötəsimin başçılıq etdiyi dövrün bəzi illəri təsvir olunur. Xəlifə Mötəsimin siyasətinin əsas xətti Babək hərəkatının süqutuna yönəldilmişdir. “Xəlifə Məmun 833-cü il

avqustun 7-sində öldü, öz qardaşı Mötəsimi (Əbu İshaq Məhəmməd ibn Harun ər-Rəşidi) taxta vəliəhd təyin edərək, ona vəsiyyətnamə qoydu. Bu vəsiyyətin başlıca maddəsi xürrəmilərə qarşı müharibəyə başlıca diqqət vermək sərəncamı idi: “Xürrəmilərə gəlincə, onlara qarşı müharibəyə qətiyyətli və rəhmsiz bir adam göndər, ona səbrlə, pul, silah, atlı və piyada qoşunla kömək et. Əgər onların vaxtı uzun çəksə, sən özün öz tərəfdarların və yaxın adamların ilə onların üstünə get” (1, 241-242). Görkəmli şərqşünas tarixçi Z. Bünyadov bu məlumatı Təbəriyə istinad vermişdi. Tarixçi alimə görə, xəlifə Babəklə müharibənin strateji cəhətlərinə çox diqqət yetirirdi, o görkəmli sərkərdələri və qoşunun seçilməsində böyük səy göstərirdi, Xilafətin maliyə, ərzaq və yem ehtiyatlarını səfərbər edirdi (1, 244). Biz bu cəhətləri “Fərqanə gəlini” romanında da görürük. Babəklə müharibənin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan Əfşinin qoşununa sərf edilən xərclər əsərdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Təbəri məlumat verir ki, “Afşin ata minəndə, yəni xürrəmilərlə vuruşmağa girəndə - gündə 10 min dirhəm, hərbi əməliyyat olmayanda isə 5 min dirhəm pul alırdı” (1, 245).

“Fərqanə gəlini” romanında Babək haqqında ilk məlumat əsərin əsas qəhrəmanı Cahanın dayəsi Xəyzəranla söhbəti zamanı verilir: “Mən belə düşünürəm ki, o kahinin Xürrəmilər təriqətinin gizli cəmiyyəti ilə əlaqəsi vardır. O cəmiyyətlə ki, başında bu gün müsəlmanların xəlifəsinin qorxdığı əzəmət və qüvvət sahibi Babək əl-Xürrəmi durur...Belə aydın olur ki, Xürrəmilərin məqsədi farsların hakimiyyətini geri qaytarmaq və müsəlmanlarla vuruşmaqdır” (4, 23). Burada, gördüyümüz kimi, bir sıra ziddiyyətli fikirlər meydana çıxır. Babəkin farsların hakimiyyətini geri qaytarmaq ifadəsi ilə müəllif Babəkin fars olması fikrini nəzərdə tutur. Çünki əsərin bir neçə yerində bu barədə açıq-aydın deyilir. Ata tərəfdən fars olan Fərqanə gəlini Cahanın “məgər farslarda bu gün şah qalmışdır?” sualına dayəsi belə cavab verir: “Farsların hazırda kəsraların hakimiyyətini qaytarmağa çalışan böyük şahları var...Yoxsa Ərdəbil hakimi Babək əl-Xürrəmidən xəbərin yoxdur?” (4, 27-28). Əsərin digər bir hissəsində xəlifə Mötəsim, qazi və xəlifənin sərkərdələrindən və romanın əsas obrazlarından biri olan Dirğam xürrəmilərə qarşı müharibədən bəhs edərkən yenə də eyni fikirləri görürük. Xəlifə müvafiq olaraq Babəki və qazini nəzərdə tutaraq deyir: “Mən görürəm ki, qazilər qazisi bizim bu farsdan və yaxud da Uşrusanəlidən qorxduğumuzu deməkdə bir qədər ifrata vardı...” (4, 135) Cahanın Babəklə söhbətində eyni məsələlər daha aydın şəkildə ifadə olunur. Cahan deyir: “Sən bilirsən ki, mən də sənə kimi farsam və mənəim böyük atam mərziban da fars sirrini heç vaxt ərəblərə verməzdi” (4, 194).

Romanda Babəkin milli mənsubiyyəti haqqında yalnız fikirlərə təsadüf etdiyimiz kimi, ölkəsinin adı da qeyri-düzgün göstərilir. Yəni Babəkin ərəzisi Ərməniyyə adlandırılır və bununla da böyük tarixi yanlışlığa yol verilir. Əsərdə ilk dəfə “Sərkərdələr və türklər” bölməsində bu barədə məlumat verilmişdir. Qazi Dirğama söyləyir: “Səndən gizli deyildir ki, Babək əl-Xürrəmi Ərməniyyədə əmir əl-möminin əleyhinə qiyam qaldırmışdır” (4, 133). Burada əsərin tərcüməçisi, ərəbşünas alim V. Cəfərin qeydlərinə diqqət yetirmək çox önəmlidir. Tədqiqatçı Səid Nəfisinin “Xilafət zamanı ərəblər Arran torpağını Qafqazda fəth etdikləri başqa nahiyələrlə birləşdirərək, ona “Ərməniyyə”, yəni Ermənistan adı verdilər” fikirlərinə istinad edərək yazır: “Göründüyü kimi, ərəb tarixçiləri özlərinin bu qondarma islahları ilə düşmən dəyirmanına su tökmüşlər və erməni tarixçiləri də bundan istifadə edərək əsrlərcə Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmağa çalışmış və

tarixi Ermənistan xülyasına düşmüşlər” (4, 133). S. Nəfisi Babəkin vətəni aydın şəkildə təsvir edir: “Babəkin vətəni cənub tərəfdən Ərdəbil və Mərəndə, şərq tərəfdən Xəzər dənizinə, Şamaxı və Şirvana, şimaldan Muğan düzü ilə Muğana və Araz çayı sahilinə, qərbdən isə Culfa, Naxçıvan və Mərənd nahiyələrinə qovuşurdu. Başqa sözlə desək, indiki Ərdəbil, Muğan və Aran düzənliklərini, Ordubad, Culfa, Naxçıvan və Mərənd nahiyələrin əhatə edirdi” (5, 26).

V. Cəfərə görə, C. Zeydan da romanı yazarkən ərəb tarixçilərinin əsərlərindən istifadə etmişdir. Əsərdə dəfələrlə Ərməniyyə adı çəkilir: “...o, Ərməniyyəyə tərəf istiqamət götürmüşdür. Orada Bəzz adlı alınmaz, mətin bir yer var. O, Araz (Ər-rəs) sahilində yerləşir” (4, 171); “Biz hazırda Ərməniyyə ilə müharibədəyik və ipə-sapa yatmayan o üsyankara öz qalasına çəkilib sığınacaq tapmasına imkan yaratdıq və buna dözdük” (4, 203) və s. Göründüyü kimi, Azərbaycan torpaqlarının böyük bir qisminin və Qazqazın digər ərazilərinin çox kiçik Ermənistanın adı ilə verilməsi çox yalın bir faktır. Erməni təəssübkeşliyi əsərdə verilmiş müxtəlif hadisələrin gedişində çox fəal iştirak edən erməni obrazına yanaşmada da hiss olunur ki, həmin cəhətlərə diqqət yetirəcəyik.

Qeyd etmək lazımdır ki, IX əsr ərəb poeziyasında biz daha çox xürrəmilər hərəkatı ilə bağlı Muğan, Bəzz qalası kimi yer adlarına təsadüf edirik. Əbu Təmmamın şeirlərindən birində deyilir: “Muğanda elə hadisələr oldu ki, xürrəmilərdə nə baş qoydu, nə bədən” (3, 40).

“Fərqanə gəlini” romanında Azərbaycan adına da təsadüf edirik. Burada Azərbaycan dedikdə, əsasən, bəzi ərazilər istisna olmaqla, Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur. Xəlifə mötəsim Dirğam ilə söhbətində Azərbaycandakı düşmənlərindən bəhs edir: “Mən hər tərəfdən düşmənlə əhatə olunmuşam. Hələ Azərbaycanda, Təbəristanda olan uzaq düşmənlərim azmış kimi, onlar şəhərimdə, hətta qəsrimdə yuva salıblar” (4, 123). Əsərin sonlarına doğru Bəzz qalasının süqutundan sonra Babəkin gizləndiyi ərazini təsvir edərkən ərəb yazıçısı yenə də yazır: “Ora keçidi, yolu olmayan, ağacları olduqca çox sıx olan bir meşədir və özü də Azərbaycanla Ərməniyyə arasında yerləşir” (4, 236).

Əsərdə Babəkin əsas iqamətgahlarından biri olan Bəzz qalası öz tarixi həqiqətlərinə uyğun olaraq təsvir olunmuşdur. Yazıçı göstərir ki, Bəzz hər tərəfdən möhkəmləndirilmiş bir istehkama, yaxud da əlçatmaz bir qalaya bənzəyirdi. O, hər birinin ətrafına qalın divarlar çəkilmiş bir neçə qəsrdən ibarət idi, bu divarların hər birinin bürcləri və qapıları var idi ki, onların üzərində xürrəmilərin bayraqları dalğalanırdı. Həmin ərazi tamamilə sıldırım qalalar və yarıqlarla əhatə olunmuşdur. C. Zeydan Bəzzin əzəmətini təsvir etməklə müsəlman qoşunlarının bu istehkama almaqda üzləşdikləri böyük çətinliklərə də bir növ bəraət qazandırır.

“Fərqanə gəlini” romanında Azərbaycanın qəhrəman oğlu Babəkin şəxsiyyətinin təsvirində də obyektiv və qeyri-obyektiv cəhətlərə təsadüf olunur. Nə qədər ərəb təəssübkeşliyindən çıxış etsə də Babəkin əzəmət və yenilməzliyi roman üçün də xarakterikdir. Babəkin şəxsiyyəti ilə bağlı cəhətlər daha çox onun Cahən ilə görüş və əsərin sonlarında xürrəmilər hərəkatının süqutu səhnələrində meydana çıxır. C. Zeydan xürrəmilərin sərkərdələrini belə təsvir edir: “O, xürrəmilərin cəmiyyətdə başçısı, müharibədə sərkərdələri idi. Olduqca şücaətli, güclü zərbəyə malik, möhkəm əzələli, məğrur bir adam idi. Əgər şəhvət əsiri olmasaydı, deyərdin ki, kişilik mücəssəməsidir, böyük rəhbərlərə belə ideal olacaq bir adamdır” (4, 185). Hələ özü səhnəyə çıxmadan öncə yazıçı Cahən onun yanına aparmaq istəyən

hərəmxana müdirəsinin dilindən Babəki amansız, “hirsəlincə bir andaca adamı xıncım-xıncım edən”, öldürən, parçalayan qəhrəman, ilk dəfə görüldüyü zaman isə təkəbbür və qürurlu, hökmlü, daim səcdə olunan bir rəhbər kimi təqdim edir. C. Zeydan Babəkin, eyni zamanda, qadın və içki düşkünü olduğunu yazır. Lakin burada ziddiyyətli məqamlar da meydana çıxır. Ərəb yazıçısı Babəki qadın düşkünü kimi, “harda bir gözəl qadın olduğunu eşitsəydi, həmin qadın dərhal onun sarayında olmalı idi” xislətində göstərməyə çalışsa da, eyni zamanda, Cahan onun yanına getmək istəməyində Cahanın yanına özü gələcək qədər alicənab olduğunu da etiraf etməli olur. Eləcə də “içkiyə hədsiz aludə”, “şərabdən başı dumanlanmış” kimi təqdim edilən bu ölməz qəhrəman öz ağıllı taktikası və yüksək zəkası ilə uzun illər xilafətə qarşı çıxa bilməmiş, ən cəsur ərəb sərkərdəsi belə onu döyüş səhnəsində məğlub edə bilməmişdir. Z. Bünyadovun “xürrəm” terminini əxlaqsızlıqla əlaqələndirən müəlliflərə bu baxımdan çox haqlı cavab verir: “İyirmiildən artıq bir müddət ərzində Xilafətə qarşı mərdliklə çox çətin azadlıq mübarizəsi edən xürrəmiləri kefcil qara camaat, “kef içində pozğun həyat sürən” adamlar hesab etmək olmaz. Bu barədə hələ A. Müller demişdi və təəssüf ki, onun bu sözlərinə lazımı diqqət verilməmişdir. Sərxoşluğa, pozğunluğa və əxlaqsızlığa yol verən hər bir azadlıq hərəkatı əvvəlcədən tezliklə pozulmağa məhkum olardı” (1, 223).

Babək Cahanın simasında gözəl, ağıllı və tədbirli bir xanıma da çox mərdcəsinə yanaşır. Bütün bunlar Babəki nə qədər düşmən obrazı qismində təsvir etsə də ərəb yazıçısının əsərindən də əldə olunan nəticədir.

C. Zeydan əsərdə, hətta, statistik məlumat da verir, o, Babəkin 7600 nəfər müsəlman əsiri sağladığını və 255000 adam öldürdüyünü söyləyir. Babəkin məğlubedilməzliyi tarixi mənbələrin hamısında təsdiq olunur. “Dinəvəri bildirir ki, bu zaman “Babəkin işi böyük vüsət aldı və adamlar (ərəblər – Z. B.) ondan qorxmağa başladılar. Onunla vuruşurdular, lakin ona qalib gələ bilmədilər. Babək onları dağıdır və onların sərkərdələrini öldürürdü” (1, 237).

Əsərdə Babəkin əzəmətli obrazı onun tutulmasını təsvir edən məqamlarda daha aydın şəkildə müşahidə olunur. Lakin bu məsələni qeyd etmədən öncə əsərdəki erməni obrazları və Babəkin ələ keçirilməsində mühüm rolu olmuş erməni cəsuslarının fəaliyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. Fərqanə gəlini Cahan və ərəb sərkərdəsi Dirğamın məhəbbət xətti üzərində qurulan romanda xəlifə qoşunları ilə xürrəmilər arasındakı müharibə daha çox hadisələrin baş verdiyi tarixi şərait kimi göstərilir. Lakin həmin tarixi şərait fon kimi qalmır, qəhrəmanların həyat fəaliyyətini müəyyənləşdirir, onların yollarında müxtəlif maneələr yaradır. Cahan və Babək, Babək və Əfşin, Dirğam və Əfşin, Cahan və Əfşin, Səman xətti romanın əsas hissələrindəndir. Əsərdə, demək olar ki, bütün hadisələrə və obrazlara müdaxiləsi olan şəxslərdən biri də erməni Vərdandır. Vərdan, əslində, keçmiş erməni batriqi olan, arvadı Həylanənin Babəkin adamları tərəfindən qaçırılmasından sonra onu geri qaytarmaq və xürrəmilərdən qisas almaq məqsədilə Dirğamın nökrəi kimi fəaliyyət göstərən bir obrazdır. Ərəb yazıçısı bu obraza nə qədər xüsusi diqqətlə yanaşsa və onu yüksək dəyərlərlə təqdim etməyə çalışsa da biz onun erməni xislətini çox aydın şəkildə görürük. Görünür, tarixi həqiqətlərin göstərdiyi kimi, Babəkin ələ keçirilməsində erməni cəsuslarının böyük rolu olduğu üçün yazıçı həmin obrazı bir minnətdarlıq əlaməti kimi yaratmışdır.

Dirğamın öz nökrəi Vərdanı Cahanın atası mərzbanə təqdim etməklə yazıçı həmin obraz haqqında məlumat verir: “Vərdan mənim həm nökrəm, həm də

yoldaşımıdır. Elə bir iş olmayıb ki, mən ona tapşırım, o isə yerinə yetirməsin. O iş həтта uçan quşun kəlləsində olsa belə Vərdan həmin işi yerinə yetirməyə qadirdir” (4, 60). Elə ilk təqdimatdan sonra onun Od evində Əfşin ilə Babəkin köməkçisi arasındakı sövdələşməni izlədiyini görürük. Onun tez-tez “bəzi adamlarla” əlqə saxlaması, Babək üzərinə hücum edərəkən “ölkənin cikinini-bikini bilirəm”, - deyə Dirğamı müşayiət etməsi, Babəkin qəsrinə hücum planının hazırlanmasında ətrafı daha yaxşı tanıdığı və cəsuslarla sıx əlaqəsi olduğu üçün fəal iştirak etməsi, Əfşini ittiham etməsi, xəlifəyə sui-qəsd hazırlanmasını öyrənməsi və bu tiptən olan çoxsaylı hadisələr əsl erməni xislətinə uyğun gəlir. Əsərin sonuna kimi nökr simasında görünən Vərdan sonda xəlifənin də böyük nüfuzunu qazanır, həтта xilafətin əsas dayaqlarından olan Əfşinin məhkəməsində də sanki məhz erməni bütün həqiqətləri açıb söyləyir. Burada Əfşinin sözlərinə diqqət yetirmək maraqlı olardı: “Deməli, Əfşin kimi bir ölkə hakimi, qoşun sərkərdəsi bu böyüklükdə ağ yalan deyir, bir imansız dığa isə həqiqəti söyləyir, hə? Heyif sənə, a dünya, heyf!” (4, 276). Doğrudan da, Əfşinin mövqeyindən asılı olmayaraq, cəsus bir erməninin ərəb yazıçısı tərəfindən belə yüksək təqdimi təəssüf doğurur.

Əsərdən məlum olur ki, nəinki Vərdan, bütün ermənilər xürrəmilərlə düşməndirlər. Vərdan Babəkin yerini axtararkən deyir: “Mən güman etmirəm ki, o hansı bir erməni əyalətinə pənah aparsın, çünki ermənilərin onu görəndə gözü yoxdur və onu öldürməyə fürsət axtarırlar” (4, 236).

Babəkin ələ keçməsində məhz erməni batriqlərinin iştirakı da romanda ərəb tarixçilərinə istinadən təsvir olunmuşdur. Burada Babəkin gizlənmək üçün Ermənistan dağlarına üz tutması, erməni batriqlərindən birinin hiylə ilə onu aldatması, öz qəsrində tutulmasından qorxaraq onu hiylə ilə ova çıxarması və Əfşinə xəbər verərək Babəki ələ keçirtməsi hadisələri sadalanır. Bundan sonra qısa şəkildə Babəkin işgəncə ilə edam edilməsi hadisəsi danışılır. Əsərin bu hissəsi çox yığcam şəkildə təsvir olunmuş, yazıçı sadəcə məlumat verərək Babək əhvalatını yekunlaşdırmışdır. Bu hadisələr də tarixi həqiqətlərə uyğun şəkildə verilmişdir. Tarixi mənbələr Şəki vilayətinin knyazı Səhl ibn Sunbatın Babəki aldadaraq ova çıxartması və ovda əvvəlcədən xəbər verdiyi Afşinin Babəki ələ keçirməsi faktları göstərilir (1, 254).

Babəkin yenilməz qəhrəman olması onun həyatının son günlərində də özünü göstərir, C. Zeydan bu nöqtəyə xüsusi diqqət yetirir. Bəzz qalasının süqutundan sonra Babək meşədə gizlənir. Əfşin xəlifənin əfh etmə məktubunu xürrəmilər vasitəsilə ona göndərir. Artıq onun oğlu da bu zaman Əfşinin yanında idi və o da bir çox xürrəmi kimi məktubun Babəkə aparmaqdan qorxurdu. Babək isə qalib tərəfə və oğluna bu sözləri çatdırmağı tapşırır: “...mənim oğlum olsaydın, mənim dalımca gələrdin. Ancaq sən mənim oğlum deyilsən, çünki bircə gün rəhbər kimi yaşamaq qırx il zəlil qul kimi yaşamaqdan yaxşıdır” (4, 236). Bu sözlər tarixi mənbələrdən götürülmüşdür. Z. Bünyadov ərəb tarixçilərinə əsasən qeyd edir ki, Afşin Babəkin izinə düşdüyü zaman xəlifənin qızıl möhrü ilə Mötəsim Babəkə aman bəxş edir. O, Babəkin əsir olan oğlunu atasının yanına göndərmək istədiyi zaman oğlu imtina edir. Əsir düşmüş iki xürrəmi xəlifənin məktubu ilə yanaşı, oğlunun məktubunu da Babəkə göndərir. O, Babəkdən xəlifənin verdiyi amanı qəbul edərək həyatını qurtarmağı xahiş edir. Bu məktubun məzmunundan çox əsəbləşən Babək belə cavab verir: “Əgər sən mənim ardımca gəlsəydin, öz sülalənin varisi olardın və vərəsəlik sənə keçərdi, bir neçə gün bundan əvvələdək

sən mənim oğlum sayılırdın...Ola bilər mən bu gündən sonra az yaşayım, lakin mənim üstümdə padşah (məlik) adı vardır və harada olsam, ya da mənim barəmdə harada nə desələr, mən padşah olaraq qalırım...Mən (ucadan hamıya) deyirəm ki, sən mənim oğlum deyilsən, çünki qırx gün alçaq kölə kimi ömür sürməkdənsə, bir gün rəhbər kimi yaşamaq yaxşıdır” (1, 253).

Romanda ərəb qoşunlarının xürrəmiləri məğlub etməsi zamanı törətdikləri qırğınlar, etdikləri talanlar da öz əksini tapmışdır. Dirğam və dostu Həmmad yol boyu qalib qoşunun törətdiyi vəhşilikləri seyr edirlər: “Onlar yol boyu müsəlman qoşunlarının şəhəri necə qarət etmələrinin, evləri necə dağıdıb xaraba qoymalarının, sarayları necə yandırmalarının şahidi oldular. Bu qoşunlar şəhərə elə divan tuturdular ki, orada nə düşmən, nə də dost üçün bir salamat daldanacaq, bir sığınacaq yeri qalmırdı” (4, 233). Ərəb müəllifi Təbəriyə istinad edən Z. Bünyadov müsəlman qoşunlarının törətdiyi qırğınlardan da bəhs edir: “Afşin əmr etdi, şəhərin qalalarını dağıtsınlar və şəhəri üç gün ərzində yandırsınlar. “Bircə ev, bircə qala salamat qalmadı – o hər birini yandırdı və ya dağıtdı” (1, 250).

Gördüyümüz kimi, “Fərqanə gəlini” romanında Azərbaycan tarixində çox mühüm yer tutan xürrəmilər hərəkatının və bu hərəkatın rəhbəri əzəmətli Babəkin obrazı bəzi subyektiv meyllərə baxmayaraq, öz tarixi yenilməzliyi simasında yaradılmışdır. Romanın Azərbaycan dilinə tərcüməsi əhəmiyyətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bəhs etdiyimiz kimi, ərəbşünas alim Vilayət Cəfərin tərcüməsində bu əsər çox oxunaqlı, gözəl tərcümə sənəti nümunəsində meydana çıxmışdır. Dünya ədəbiyyatı tarixində, məhz, Azərbaycan tarixi və mədəniyyətini hər hansı bir istiqamətdə təsvir edən əsərlərin dilimizə tərcümə olunmasının zəruriliyini söyləməklə Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” əsərinin də bu baxımdan böyük əhəmiyyət daşdığını qeyd etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989.
2. Bünyadov Z. Ön söz. Zeydan C. Fərqanə gəlini. Bakı, Gənclik, 1996.
3. Əzizov E. IX əsr ərəb poeziyasında Xürrəmilər hərəkatının əksi, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004.
4. Zeydan C. Fərqanə gəlini, Bakı, Gənclik, 1996.
5. Nəfisi S. Babək, Bakı, “Örnək” nəşriyyatı, 1990.

DESCRIPTIONS OF AZERBAIJAN AND BABAK MOVEMENT IN THE BOOK THE BRIDE OF FARGANA BY GURGI ZEYDAN

Summary

The Khurramite movement led by Babak against the Arabic Caliphate in the 9th century not only had a profound impact on historical, public and political events in the East, but also became one of the main subjects of literary, artistic works. In the works of Abu Tammam, al-Buhturi, az-Zayyat, al-Bahili, al-Mehdi and other poets of Arabic literature the Khurramite movement has been depicted extensively. According to E. Azizov it is important to study the problem concerning the reflection of the Khurramite movement in Arabic literature.

A historical novel *The Bride of Fargana* by a prominent Arabic writer Gurgi Zeydan (1861-1914) is an important source in terms of conveying the Babak movement in Arabic

literature. A prominent orientalist Ziya Bunyadov rightfully notes in the Preface written to Vilayat Jafarov's translation of *The Bride of Fargana* that "... an Azerbaijani reader will derive a great aesthetic pleasure and more accurate historical information from this novel". But the fact that a religious judge tells Dirgam "Babak al-Kurrami has rebelled against Amir al-Ma'mun in Armaniya" shows that there were some references to inaccurate Arabic sources.

Key words: The Khurramite movement, Babak, the Arabic Caliphate, Arabic literature, *The Bride of Fargana*

ZİYA GÖKALPIN TURANÇILIQ GÖRÜŞLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN**CAVİDƏ MƏMMƏDOVA fil. f. d.***(AMEA / Azərbaycan)*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyədə də gərgin ictimai-siyasi vəziyyətin doğurduğu ziddiyyətlər siyasi-ideoloji qarşıdurmalar və məfkurə mübarizələri şəklində təzahür etməkdə idi. Zahirən bu iki ölkədəki ictimai durum, siyasi problemlər fərqli olmuş olsa da, əslində, mahiyyət etibarilə eyni mənə kəsb edirdi. Başqa sözlə desək, daxili və xarici siyasətdəki problemlərin, dövlətçilik üçün yaranmış təhlükənin arxasında dayanan daha ciddi məsələ türk millətinin birmənalı şəkildə məhv edilməsinə yönəlmiş siyasətin mövcudluğu idi. Bu təhlükəni duyan Azərbaycan və Türkiyə aydınları milləti bir ideologiya ətrafında birləşdirmək, eyni məfkurə uğrunda mübarizə meydanına toplamaq cəhdi ilə ideya savaşına qalxdılar.

Böyük mütəfəkkir, həkim, şair, ideoloq Əli bəy Hüseynzadə ilk olaraq türkçülük ideyasını irəli sürərək millətin mübarizə və xilas yolunu anlatmış oldu. Böyük mütəfəkkirin “Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” təlimi az bir zaman içində Türkiyə ictimai fikrini öz çevrəsinə alaraq Türkiyədə də yeni tipli, bitkin millət düşüncəsi yaratdı, daha mükəmməl müdafiə və mübarizə üsullarını təlim etdi. Bu günkü qüdrətli Türk Cümhuriyyətinin banisi Atatürk “Ətimin və sümüyümün atası Əli Rza əfəndidirsə, fikrimin atası Ziya Gökalpdır” dediyi halda, Ziya Gökalp “Əli bəy Hüseynzadənin üçlü düsturu bütün türk dünyasında yeni üfüqlər açdı” deyirdi. Eyni zamanda, “Bay Mehmet Təvfiqin Əli bəy tərəfindən də dəyərləndirilən yazısında bildirdiyi kimi, Ziya Gökalp ilk şüurlu milliyət fikrini Əli bəy Hüseynzadədən iqtibas edən zümrə içərisində idi” (1, 113).

Ə. Hüseynzadənin anlatmış olduğu qurtuluş ideyasından bəhrələnən Z. Gökalp bütün həyatı boyuncatürkçülük məfkurəsi, türk birliyinin reallaşdırılması uğrunda mübarizə aparmış ictimai xadim, millətçi şair idi. “Z. Gökalp 1910-cu ilə qədər Osmanlıçı görüşə sahib idi. İstibdad illərində hürriyyət və məşrutə fikirləri o zamankı Türk aydınlığının önəmli bir bölümünü təsiri altına aldığı kimi, Gökalpa da təsir göstərmişdi.

Z. Gökalp 1911-ci ildə Səlanikdə məskunlaşaraq “Gənc Qələmlər” dərgisində yazmağa başladıqdan sonra, türkçü düşüncəni qəbul etmiş fikir adamları arasında önə çıxmağa başlamışdır. Əli Canip və Ömər Seyfəddinlə yürütdükləri Türkcəçilik mücadiləsi onu türkçülüyə daha da sıx bağlamışdır” (2, 27-28). 1911-ci ildə nəşr etdirdiyi “Turan” şeirində -“Vətən böyük və müəbbəd bir ölkədir; Turan”, - deyərək yer üzündəki bütün türklərə Vətəninin Turan olduğunu elan etməklə, əslində, türk millətini Turan uğrunda birgə mübarizəyə səsləmiş oldu.

1923-cü ildə yazdığı “Türkçülüyn əsasları” əsərində türkçülüyn tarixinə nəzər salan, “Türkçülük nədir?” sualını cavablandıran Z. Gökalp özünün bu sahədəki görüşlərini geniş şərh etməklə millət, cəmiyyət, dövlət haqqında mülahizələrinə geniş yer ayırır, millət məfhumunu izah edərək ona belə bir yozum verir: “Millət nə irqə, nə qövmə, nə coğrafiyaya, nə siyasətə, nə də iradəyə bağlı bir topluluq deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər – estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərddən ibarət bir zümrədir. Türk kəndlisi ona “Dili dilimə uyğun, dini-dinimə uyğun”- deyərək tərif verir” (3, 35). Z.

Gökalpa görə, insan mənəviyyəti onun maddiyatından öncə gəldiyi üçün milliyətdə şəcərə yox, tərbiyə və ölkünün – məfkurənin milli olmasını aramaq daha düzgündür. Müəllifin fikrincə, “İnsan tərbiyəsilə böyüdüüyü cəmiyyətin ölküsü – məfkurəsi uğrunda həyatını fəda edə bilər. Halbuki ağıl ilə özünü bağlı hesab etdiyi yabançı – yad toplum – cəmiyyət uğrunda cüzi bir çıxarını – mənfəətini belə fəda edə bilməz. Bir sözlə, insan tərbiyəcə ortaq olmadığı bir toplum – cəmiyyət içində yaşarsa, bədbəxt olar” (3, 35-36). Aydın olduğu kimi, Z. Gökalpın milliyətçi düşüncəsi, əslində, müxtəlif millətləri xoşbəxt edəcək bir türk cəmiyyəti modelini irəli sürür.

Z. Gökalp türkçülüğün mahiyyət və məramını mükəmməl bir şəkildə izah edərək, türkçülüğün proqramını işləyib hazırladı. Böyük mütəfəkkir türkçülük məfkurəsini böyüklüyü baxımından üç dərəcəyə ayıraraq bu şəkildə qruplaşdırır:

1. Türkiyəçilik.
2. Oğuzçuluq, yaxud Türkmənçilik.
3. Turançılıq.

Mütəfəkkir türkiyəçilikdə Türkiyədə yaşayan, Oğuzçuluqda isə Türkiyədə, Azərbaycanda, İranda, Xarəzm bölgəsində yaşayan Oğuz türklərinin – türkmənlərin birləşdirilməsi problemini qoyurdu. Və bu birliyi müasir dövr üçün hələlik yalnızkültürçə - harsca birləşmə kimi irəli sürürdü.

Z. Gökalpın türkçülük ideyasının əsasında 100 milyon türkün bir millət halında biləşməsinə təmin edən Turan məfkurəsi xüsusi əhəmiyyətə malik təməl daşı kimi dayanmaqdadır. “Turan məfkurəsi olmasaydı, türkçülük bu qədər sürətlə yayılmayacaqdı. Bununla bərabər, kim bilir, bəlkə, gələcəkdə Turan ölküsünün gerçəkləşməsi də mümkün olacaqdır. Ölkü gələcəyin yaratıcısıdır. Dünən türklər üçün xəyali bir məfkurə durumunda – halında olan milli dövlət bu gün Türkiyədə bir həqiqət olmuşdur” (3, 38), - deyə yazan Z. Gökalp Turanı “bütün türk ellərini içinə alan türk toplumundan ibarət” bir dövlət olaraq təqdim edirdi. Türk birliyinə, türk dəyərlərinə əsaslanan dövlətin hasilə gəlməsi üçün Z. Gökalp “Türkçülüğün proqramı” adlı 8 bölümdən ibarət mükəmməl bir milli proqram irəli sürdü ki, bu proqrama əsaslanaraq kamil bir millətə, qüdrətli bir dövlətə sahiblənməyin mənəvi yollarını daha aydın anlamaq mümkündür.

Z. Gökalp türkçülük məfkurəsini öz şeir yaradıcılığının da əsas qayəsinə çevirmiş, böyük idealını poetik yolla, bədii-fəlsəfi şəkildə bütün türk dünyasına çatdırmağa çalışmışdır. Şairin “Turan” şeri türk millətinin qədim tarixini, damarlardakı qanla bu günkü türklərə ötürülən əzəmət, vüqar, şan və ehtişamını təqdir edir, Oğuz xanın, Atilla və Çingizin varlıq və hakimiyyətinin tarixdə yox olmadığını, damarlarımızda, nəbzimizdə bərqərar olduğunu, Turan eşqiylə mübarizəyə qalxmağa ilham verdiyini bəyan edir:

Nəbzlərimdə əvət, çünki elm üçün mübhəm
 Qalan Oğuz xanı qəlbim tanıyır tamamilə,
 Damarlarımda yaşar şan və ehtişamıyla
 Oğuz xan, işlə budur könlümü edən mühləm:
 Vətən nə Türkiyədir Türklərə, nə Türkünə
 Vətən böyük və müəbbəd bir ölkədir Turan... (2, 74).

Qeyd edildiyi kimi, Z. Gökalpın türkçülük düşüncəsinin formalaşmasında Ə. Hüseyinzadənin siyasi fəaliyyətinin, millətçi görüşlərinin əvəzsiz təsiri olmuşdur. “Türkçülüğün tarixi”ni yazarkən Z. Gökalp qeyd edir: “Rusiyadan İstanbula

gələn Hüseynzadə Əli bəy Tibbiyyədə (Tibb məktəbində) türkçülüyün əsaslarını-baş a salırdı. “Turan” adlı şeiri Turançılıq ülküsünün – ideyasının ilk ortaya qoyuluşu idi. İlk Yunan savaşı başladığı zaman türk şairi Mehmet Emin bəy: -“Mən bir türkəm, dinim, cinsim uludur”- misrası ilə başlayan şerini nəşr etdi. Bu iki şeir türk həyatında yeni bir devrimin – inqilabın başlanğıcından xəbər verirdi” (3, 28). Məhz Əli bəy Hüseynzadənin “Turan” şerində:

Çingizləri titrətdi bu afaqı sərəsər
Teymurları hökm etdi şahənşahlara yeksər,
Fatehlərinə keçdi bütün kişvəri-qeysər... (4, 5)

misralarının təsiri Z. Gökəlpın “Turan” şerində, hətta bütünlükdə turançılıq görüşlərinin mahiyyətində aşkarca duyulmaqdadır.

Hilmi Ziya Ülken “Millət və tarix şüuru” kitabında “Əli bəy Hüseynzadənin sakin və ədəbi turançılığı Ziyada aktiv və mücadil turançılıq şəklini almışdı” (5, 162), -deyə Əli bəy Hüseynzadənin milli-ideoloji görüşlərinin birmənalı şəkildə Z. Gökəlpın ictimai fəaliyyətinin və millətçilik ideyasının qaynağı olduğunu əsaslandırır. Eyni zamanda, Yusif Akçura “Türkçülüyun tarixi” əsərində “Əli bəy Hüseynzadənin şairənə turançılığı 1908-ci ildən sonra İstanbulda digər turançıları, başlıca Z. Gökəlpı yaratmışdı” (6, 231) yazaraq Ə. Hüseynzadənin Z. Gökəlpın ictimai-siyasi fəaliyyətinə yeni, daha milli və məfkurəvi istiqamət verməklə yanaşı Türkiyə aydınları şəxsində türk millətinin məhvinə çalışan qüvvələrə qarşı böyük ideoloji cəbhə yaratdığını vurğulayır. Təsadüfi deyil ki, bütün türk dünyasının möhtəşəm əsəri olan “Türkçülüyün əsasları”nda türkçülüyün mahiyyətini şərh edən, “Türkçülüyün proqramı” ilə dövlətçilik əsaslarını işləyib hazırlayan Z. Gökəlp türk dünyasının qurtuluş, azadlıq, birlik və hakimiyyətə aparan yolunun Azərbaycandan keçdiyini, Azərbaycanın xilas və nicat məkanı olduğunu düşünür və bədii əsərlərində həmin düşüncələrini çox poetik şəkildə əks etdirir, bədii-fəlsəfi mənalarda şərh edir.

“Z. Gökəlp ən çətin anlarında belə millətinə inamını itirməzdi. Millətinə ləkə yaxılmasını qəbul edə bilməzdi. O, bükülməz bir iradəyə sahib idi” (2, 25). Millətinin taleyi onun şəxsi taleyinə çevrilmişdi, millətçilik və dövlətçilik mübarizəsindən kənarında onun həyatı, şəxsi taleyi mövcud deyildi. Z. Gökəlp öz şəxsi həyatını bütöv türk milləti uğrunda siyasi mübarizələr, ideya savaşıları zəminində yaşadı, reallaşdırdı. Bu qeyri-adi, mübarizələrdən yorulmaz həyatında güvənci isə Azərbaycan, Azərbaycanda yetişən sağlam ictimai-siyasi görüşlər, milli-məfkurəvi düşüncələr və mübarizə qüdrəti idi. “Ergenekon” şerində şair bütün dünyaya:

Biz Türk xanın beş oğluyuq
Göy Tanrının öz quluyuq
Beşmin illik bir orduyuq
Turan yurdu durağımız (2, 87),

deyə səslənərək böyük əminlik və qürur hissi ilə Azərbaycanı ön sıraya çəkərək yazır:

Birincisi Azərbaycan
İkincisi Geldanistan
Üçüncüsü Ərzi-Kənan
Fışqırdı üç qaynağımız (2, 87).

Z. Gökalpın turançılıq görüşlərində Azərbaycanın xüsusi yer aldığını ifadə edən əsərlərindən biri “Qızıl alma” (Qırmızı alma) poemasıdır. Əsər müəllifin ictimai-siyasi görüşlərinin rəmzi şəkildə, poetik çalarlarla, “türkçülərin uzaq ülküsü olan Turan” (3, 38) arzusunu nağıl dili ilə əks etdirən bədii nümunədir. Əsərin qəhrəmanı Ay xanım Parisdə təhsil alan Bakılı gənkdir. O, xaricdə təhsil alarkən valideynləri vəfat edir, lakin Ay xanım bu faciədən sarsılmaz, çünki onun vətəni və bu vətən naminə həyata keçirmək istədiyi böyük arzuları var:

Dayandı bu qəhrə şövqü sönmədi,
Tutduğu müqəddəs yoldan dönmədi;
İstərdi Turanda məktəblər açmaq,
Həqiqət nurunu ruhlara saçmaq (2, 105).

Z. Gökalp vətən və millət naminə yaşayan, böyük məqsədlərə sahib insanın bütün ailəsini, yaxınlarını itirsə belə tənha olmadığını, vətənin ən böyük ailə, millətin hər bir üzvünün doğma varlıq olduğunu vurğulayır. Z. Gökalpa görə, insan varlığının göstəricisi, həyatının dəyəri onun millət uğrunda yaşamaq əzmində təzahür edir. Z. Gökalpın qəhrəmanı da millətə xidmət məqsədilə Bakıya dönür və burada “İstiqbal beşiyi” adlı məktəb açır. Əsərdə təsvir olunan bu məktəb də Z. Gökalpın Bakıya – Azərbaycanaböyük türk birliyini reallaşdırmaq üçün əsas ideoloji, milliməfkurəvi dayaq kimi bəslədiyi ümidlərini rəmzləndirir. Çünki, qeyd olunduğu kimi, Z. Gökalp və dövrün digər türk aydınları türkçülük ideyasını, Turan ünvanını Ə.Hüseynzadənin millət düşüncəsi vasitəsilə Azərbaycandan mənimsəmişdilər.

Eyni zamanda, Z. Gökalpın qəhrəmanı türkiyəli gənc rəssam Turğut qarşısında açılmış yol ayrıcında sol tərəfə aparın yolun haraya getdiyini sorarkən – “Qızıl Almaya” – cavabını alır və Qızıl Almanı axtararaq müxtəlif diyarları dolaşır. Qızıl Alma, məlum olduğu kimi, Türk dünya hakimiyyətini, yer üzündəki bütün türklərin birləşdirilməsini məqsəd kimi götürən ölkü-idealdır. Bu idealın gerçəkləşməsi üçün poemada irəli sürülən fikirlər Z. Gökalpın “türkçülük proqramı”nın bəzi müddəalarını ifadə edir:

Qızıl Alma yoxmu? Şübhəsiz vardır;
Fəqət onun səmti başqa diyardır...
Zəmini məfkurə, səması xəyal...
Bir gün gerçək, fəqət indilik masal...
Türk mədəniyyəti təqlidsiz, safi
Doğmadıqca bu yurd qalacaq hafi...
Çox yerləri biz fəth edə bilmişik;
Hər birində mənən fəth edilmişik
Bir kişvər almışız tabiiyyətə
Uymuşuq ordakı mədəniyyətə (2, 109).

Bu misralarla şair türk millətini bir-birindən ayrı salan səbəblərdən biri kimi bu millətin öz mənəvi-əxlaqi dəyərlərindən ayrı düşməsinə, uzaqlaşmasını görür, eyni zamanda:

Bilir bir gün milli irfan doğacaq,
Yeni Orxan, yeni Turfan doğacaq.
İctimai bir yurd, qövmi bir tarix
Edəcək Türklüyü təqliddən tənzih (2, 110),

-deyə türkün öz mənəviyyətinə qayıdışı ilə əsrlər öncəki hakimiyyətinə yetə biləcəyinə inanırdı. Onun qəhrəmanı Turğut da bu inamla Qızıl Almanı axtarır.

Z. Gökalp özünün türkcülük məfkurəsini izah edərkən yazırdı: “Bu gün gerçəkləşən yalnız türkiyəçilikdir. Ancaq ruhların böyük həvəslə aradığı Qızıl Alma gerçək – həqiqət sahəsində deyil, xəyal sahəsindədir. Türk kəndlisi Qızıl Almanı xəyalında canlandırarkən onun gözünün qabağına əski türk elxanlıqları gəlir. Həqiqətən Turan ölküsü keçmişdə bir xəyal deyil, bir gerçək idi” (3, 39).

Son arzumuz budur fani dünyada:

Türkün, varacayıq Qızıl Almaya,

deyə şair poemada Qızıl Almanın Bakıda oluğu ideyasını irəli sürür. İstanbullu Turğutla bakılı Ay xanımı qarşılaşdırmaqla Turan xəyalının nə zamansa ilk öncə Türkiyə və Azərbaycan tərəfindən reallaşdırılacağı fikri ilə çıxış edir. Turğut bütün dünyanı gəzib Qızıl Almanı arayaraq tapmadıqda ümitsizləşir, baş verən hadisələri düzgün çözmə bilmədiyindən mənəvi böhran keçirərək intihar etmək qərarına gəlir. Heç təsadüfi deyil ki, ən son anda Ay xanım ona mane olaraq intihar etməsinə yol vermir və Turğut həqiqətdən agah olur:

Siz yapmaqda ikən Qızıl Almanı

Koşmuş, aramışım bütün dünyanı (2, 115).

Əsər başdan-başa rəmzlərdən ibarətdir. Qızıl Almanın da Bakıda olması, əslində, türk birliyinə rəvac verəcək qüvvənin – həm ideoloji, həm hərbi, həm mənəvi gücün Azərbaycanda mövcud olduğuna və bütün dünya türklərinin Azərbaycana güvənə biləcəyinə işarədir.

Ən sonda şair:

Qızıl Alma oldu bir gözəl cənnət

Oradan Turana yağdı səadət (2, 116),

-deyə yazan şair məhz Bakıdan Turana səadət yağacağını əminliklə ifadə etməklə Azərbaycanın bütün türk dünyasının qüdrətli dayağı olduğunu bəyan edir.

Z. Gökalp türkcülük ideyasını Ə. Hüseynzadədən alsa da, öz görüşlərini inkişaf etdirərək, çox geniş, əhatəli bir milli proqram hazırlamış, yer üzündəki bütün türklərin qovuşub bir məslək ətrafında birləşdirilməsi, Turanın reallaşdırılması üçün konkret yollar təklif etmiş, eyni zamanda, Azərbaycanı türk birliyinə gedən yolda əsas aparıcı qüvvə kimi dəyərləndirmişdir. Z. Gökalpın bədii təqdimatında Azərbaycan qədim türk əxlaqına, islam ideologiyasına, türk mübarizə və hakimiyyət ənənələrinə, dövlətçilik qüdrətinə malik ölkədir.

“Qızıl alma” poemasında irəli sürülən əsas ideya da budur ki, bütün türklərin azadlıq, birlik və xilası Azərbaycandadır. Məhz Azərbaycandan “Turana səadət yağacaq”ını elan edən Z. Gökalp zaman-zaman Azərbaycanda yetişən sağlam təfəkkür sistemində, mübarizə əzminə, əsrlərdən bəri qorunan türkcülük dəyərlərinə güvənir.

Bununla, Z. Gökalp Turançılığa aparan yolun məhz Bakıdan, geniş mənada isə Azərbaycandan keçdiyini vurğulamışdır. Bu yolun isə Azərbaycan aydınlarının saf düşüncəsi, milli-məfkurəvi görüşləri ilə aydınlanacağına böyük inam əsərin ruhuna hakimdir. Z. Gökalpın böyük türk birliyi, turançılıq arzusu ilə dünyaya

nəzər salan baxışlarında Bakı Türk istiqbalının beşiyidir və əsərdə bu ideya geniş şəkildə əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Turan A. Əli bəy Hüseynzadə. Moskva: Salam press, 2008.
2. Kocakaplan İ. Ziya Gökalp. İstanbul: Timaş yayınları, 2001.
3. Z. Gökalp. Türkçülüyün əsasları. Bakı: Maarif, 1991.
4. Hüseynzadə Ə. Əbədi gözəlliklər. Bakı: Vektor, 2008.
5. Ülken H. Z. Millet ve tarih şüuru. İstanbul, 1948.
6. Akçura Y. Türkçülüyün tarixi. Bakı, Qanun, 2006.

AZERBAIJAN IN Z. GOKALP'S THOUGHTS ABOUT TURAN (On the basis of the poem "The Golden Apple" by Z. Gokalp)

Summary

The great statesman Z. Gokalp (1876-1924) was one of the famous representatives of Turkish literature at the beginning of the 20th century. His thoughts about the nation, the Unity of Turan, contains its influence on the ideas of the modern Turkish people. His "The program of the Turkish" influenced not only all the Turkish intelligentsia, but also M. K. Atatürk's view in his time. One of the most outstanding representatives of Azerbaijani romanticism A. Hüseynzadə's ideas about Turan were the source of Z. Gokalp's philosophic and political points of view.

Z. Gokalp's works were dedicated to the unity of all the Turkish in the world. One of his poems about Turan is "The Golden Apple". The Golden Apple is the symbol of the Unity of Turan. Ay Khanım, the principal character of the poem was from Baku. Turgut, a painter from Turkey, told her about The Golden Apple – freedom and eternal unity of the Turkish. But one day Turgut lost his hope, felt alone, and wanted to kill himself. Ay Khanım rescued him from hopelessness. By means of that theme the poet meant that he believed Azerbaijan was the cradle of hope, freedom, and unity. The poet thought that the Great Unity of the Turkish would be realized by Azerbaijan.

Key words: Z. Gokalp, Turkish literature, Unity of Turan, "The Golden Apple".

AZƏRBAYCANIN AVROPA TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIQ INSTITUTLARI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Elçin ƏHMƏDOV *Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru*
(*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası /Azərbaycan)

XX əsrin sonunda SSRİ və sosializm sisteminin süqutu ilə dünyada bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Soyuq müharibənin başa çatması ilə beynəlxalq münasibətlərin əsas güc mərkəzləri yeni geosiyasi reallıqlardan çıxış edərək öz fəaliyyətlərini mövcud şəraitə uyğunlaşdırmağı qərara aldılar. Köhnə beynəlxalq münasibətlər sisteminin süqutu ilə yanaşı, yeni dünya düzümünün əsası qoyulmağa başladı.

İdeoloji qarşıdurma başa çatsa da, Avropada sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə hələ də qalmaqda idi. Belə bir şəraitdə SSRİ və Yuqoslaviya məkanında yeni münaqişə ocaqları yaranaraq genişlənməkdə davam edirdi. Bu amillər beynəlxalq və regional təşkilatların fəaliyyət istiqamətlərində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanmasına imkan yaratdı və dünya siyasətində ATƏT, NATO, Avropa İttifaqı və Avropa Şurası kimi təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarının rolunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltdi.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, eyni zamanda dövlət quruculuğu prosesində qarşılaşdığı problemlərin həll edilməsində bu təşkilatların da siyasi və iqtisadi potensialından istifadə etməyə səy göstərir. Azərbaycan Respublikası adı çəkilən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni, humanitar və s. sahələrdə genişmiqyaslı əməkdaşlıq edir və bu da ölkəmizin maraqlarının daha dolğun ifadə olunmasına, dünyanın aparıcı dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə mühüm təsir göstərir.

Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri içərisində Avroatlantik strukturlara və institutlara inteqrasiya mühüm yer tutur. 1993-cü ildən Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində Avropaya inteqrasiya prioritet istiqamətə çevrilmiş və bu kontekstdə beynəlxalq təşkilat kimi Avropa İttifaqı ilə fəal əməkdaşlığa başlanmışdır. Avropa və Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən Azərbaycanın strateji mövqeyi Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin də eyni zamanda, ölkəmizlə siyasi və iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirmək marağını daha da artırmışdır.

Azərbaycan - Avropa İttifaqı əlaqələri xüsusi proqramlar çərçivəsində qurulmuş və müxtəlif sahələr üzrə: iqtisadi və sosial islahatlara yardım, Şərqi-Qərbi nəqliyyat-kommunikasiya (TRASEKA) dəhlizinin yaradılması, infrastrukturaların inkişafı və s. istiqamətlərdə aparılır.

1996-cı il aprelin 22-də Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası arasında ticarət, sərmayə, iqtisadiyyat, qanunvericilik, mədəniyyət, imiqrasiya və qeyri-qanuni ticarətin qarşısının alınması sayəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutan "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi" (TƏS) imzalanmışdır¹. Bu müqavilənin imzalanması Azərbaycanın xarici siyasətinin ən uğurlu sənədlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Dövlətimiz və xalqımız üçün mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu müqavilə Azərbaycanın Avropa strukturları və institutları ilə əlaqələrin genişlənməsi, xüsusilə inteqrasiya istiqamətində hüquq bazasını oynadır.

1999-cu il iyunun 22-dən qüvvəyə minən Avropa İttifaqının hazırladığı və ümummillə lider Heydər Əliyevin imza atdığı bu saziş tərəflər arasında yüksək səviyyəli əməkdaşlığın təşəkkül tapmasını təsdiqləyir.

İmzalanmış TƏS-də müvafiq siyasi dialoq çərçivəsində tərəflər arasında siyasi münasibətlərin inkişafının təmin edilməsi, Azərbaycanda demokratiyanın möhkəmlənməsi, iqtisadi inkişaf, bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə bəzi struktur islahatların aparılması, ticarət və investisiyanın inkişafı, iqtisadi, sosial, maliyyə, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq məsələləri nəzərdə tutulmuşdur. Bu məsələlərin təmin edilməsi üçün Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa İttifaqı qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması sahəsində geniş iş prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

"Saziş"də nəzərdə tutulur ki, Əməkdaşlıq Şurası Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün lazımi tədbirləri həyata keçirir. Bundan başqa, fəaliyyət göstərən Əməkdaşlıq Komitəsi Şuranın tövsiyələrinin həyata keçirilməsinə nəzarət edir. 2004-cü il mayın 17-19-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Brüsselə rəsmi səfəri zamanı Avropa İttifaqına on üzvün qoşulması ilə əlaqədar olaraq "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında Saziş"ə Əlavə Protokol imzalanmışdır².

Avropa İttifaqının Azərbaycanla əlaqələri təkcə "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi" çərçivəsində deyil, həm də Cənubi Qafqazda həyata keçirilən ümumi regional əməkdaşlıq layihəsi, eyni zamanda bölgədə sülhün və sabitliyin təmin olunmasına dair digər proqramlar çərçivəsində reallaşır. Cənubi Qafqazda mövcud olan münasibətlərin aradan qaldırılması, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli, region dövlətləri arasında vahid əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya mühitinin yaradılması da Avropa İttifaqının əsas şərtlərindəndir.

2003-cü il iyulun 7-də Avropa İttifaqı Cənubi Qafqaz üzrə Xüsusi nümayəndəsini təyin etməsi təşkilatın regionda fəallığının artmasını göstərən addım kimi qiymətləndirilməlidir³. Eyni zamanda, Avropa Parlamenti də Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin təmin edilməsinə mane olan Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin nizama salınmasının vacibliyini bildirmişdir. Avropa Parlamentinin sessiyasında "Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz siyasəti" mövzusunda Pyer Qartonun məruzəsi əsasında qəbul edilmiş qətnamədə ermənilərin işğal etdikləri ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə apardıqları göstərilmişdir⁴. Bununla yanaşı, Avropa Parlamenti Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin bərqərar olmasına maneə olan münasibətlərin nizama salınması üçün işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan) azad edilməsi təklifi ilə çıxış etmişdir.

Dövlət başçısı İlham Əliyev 2004-cü il martın 17-də Bratislavada "*Daha geniş Avropaya doğru: yeni gündəlik*" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin bütünlüklə Avropada, xüsusilə, Cənubi Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə ciddi maneə olduğunu vurğulayaraq, təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizdən çoxunun işğal olduğunu, nəticədə bir milyondan artıq insanın acınacaqlı vəziyyətdə yaşadığını bildirməklə ölkəmizin prinsiplial mövqeyini bəyan etmişdir⁵.

Prezident İlham Əliyev 2004-cü il mayın 19-da Brüsseldə Avropa Siyasi Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə "*Avropa Birliyi və Azərbaycan-tərəfdaşlıq üçün yeni üsullar*" mövzusunda keçirilən siyasi brifinqdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün

təmin olunması üçün öz qətiyyətli mövqeyini növbəti dəfə bəyan etdi. Dövlət başçısının dərin məzmunlu nitqində bu son dərəcə mürəkkəb və tale yüklü problemin Azərbaycanın xarici siyasət kursunun mühüm tərkib hissəsinə çevrildiyi bir daha öz təsdiqini tapdı⁶.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin 2004-cü ilin mayında Brüsselə səfəri Azərbaycanın istər Avropa İttifaqı, istərsə də NATO ilə münasibətlərində tamamilə yeni mərhələ oldu. Ölkəmizin Avropa İttifaqı ilə "*Yeni qonşuluq siyasəti*", NATO ilə "*Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət planı*" çərçivəsində genişmiqyaslı əməkdaşlığına dair razılaşmalar əldə edildi⁷.

Avropa İttifaqının region dövlətləri ilə həm ikitərəfli, həm də regional inteqrasiya kontekstində çoxtərəfli münasibətlər qurması və gələcəkdə onların təşkilatla daha sıx əməkdaşlığı üçün ciddi fəaliyyət göstərməsi nəticəsində son illərdə adı çəkilən birlik öz sərhədlərini bir qədər də genişləndirmişdir. Bununla da, sərhədləri genişlənən ittifaq Avropada yeni qonşular qazanmış və 2003-cü ildə "Daha geniş qonşuluq: Şərq və Qərb qonşularla yeni çərçivə təşəbbüsü" adlı proqram qəbul etmişdir. Avropa İttifaqının xarici işlər nazirləri 2004-cü ilin yanvarında üç Cənubi Qafqaz respublikasını bu təşəbbüsə qoşmaq üçün Avropa Komissiyasına təkliflər hazırlamaq haqqında tapşırıq vermişlər⁸.

Avropa İttifaqının tarixi əhəmiyyətli sonuncu genişlənmə prosesləri Cənubi Qafqaz ölkələrinin Avropa ilə daha sıx əməkdaşlığının inkişafına şərait yaradır. Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin həyata keçirilməsi vasitələrindən biri məhz Avropa Qonşuluq Siyasətidir. AQS-də yeni qonşuların Avropa İttifaqının layihələrində daha geniş iştirakı və daha progressiv inteqrasiyası nəzərdə tutulur. AQS Avropa İttifaqının öz sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirmək yolunda atdığı ən uğurlu addımlarından biri hesab olunmalıdır. Hər halda bu siyasət Avropa İttifaqına müəyyən müddətə, yeni gələcək genişlənməyə qədər sərhədlərinin hüdudlarını dəqiqləşdirməyə imkan verir.

1992-2006-cı illərdə Avropa İttifaqının TASİS və digər yardım proqramları çərçivəsində Azərbaycana 414 milyon avrodan çox məbləğdə humanitar, texniki və ərzaq yardımı göstərilmişdir.

2004-cü il mayın 12-də Avropa Komissiyası Avropa Qonşuluq Siyasətinə dair Strategiya sənədini qəbul etmişdir. Adı çəkilən sənəddə Avropa Komissiyası Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın bu siyasətə daxil edilməsi üçün Avropa İttifaqı Şurasına tövsiyə etmişdir. 2004-ci il iyunun 14-də Avropa Komissiyasının tövsiyəsinə təşkilatın Ümumi Məsələlər və Xarici Əlaqələr üzrə Şurasında baxılmış və Şura, Cənubi Qafqaz dövlətlərini qeyd edilən siyasətə daxil etməyi qərara almışdır⁹.

Qonşuluq Siyasətinin strategiya sənədinə əsasən Avropa İttifaqının tərəfdaş ölkələrlə münasibətlərini yaxın gələcək üçün tənzimləyən əsas sənəd Fəaliyyət planları olacaqdır ki, bu sənəddə İttifaq ilə ikitərəfli münasibətlərin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Nəticədə, Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə "Yeni qonşuluq siyasəti" proqramı çərçivəsində özünün bir çox siyasi, iqtisadi, hüquqi və inzibati islahatlarını həyata keçirmək imkanı qazanır, eyni zamanda, bu məqsədlə İttifaqın texniki-maliyyə dəstəyini alır. Bundan başqa, Azərbaycan proqram çərçivəsində Avropa İttifaqından onun daxili bazarlarına çıxış kvotası, işçi, əmtəə, xidmət, investisiya-kapital resurslarının sərbəst dövriyyə imkanını əldə edir.

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində öz xarici siyasət prioritetlərinə uyğun olaraq daha çox ikitərəfli əlaqələrə üstünlük verir. İttifaqın regional layihələrində iştirak etməklə yanaşı, Cənubi Qafqazda ümumi iqtisadi inkişafdakı payına görə lider dövlət olan Azərbaycan təşkilatın xarici əlaqələrində müvafiq yer tutmağa çalışır. Bundan ötrü, Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə ikitərəfli əlaqələrin daha yeni üsullarını axtarır, onunla yaxınlaşmaq üçün zəruri olan bütün lazımi təsisatları yaradaraq, İttifaqın ümumavropa iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məkanına inteqrasiya olmaq istəyini nümayiş etdirir.

2004-cü ilin may ayında Avropa İttifaqı qonşuluq siyasətinin həyata keçirilməsi üçün 255 milyon avro vəsait ayıraraq, Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparır¹⁰. Adı çəkilən proqrama qoşulan ölkələr İttifaq institutlarına insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq, qanunların aliliyini təmin etmək, səmərəli və şəffaf idarəçilik yaratmaq, bazar iqtisadiyyatı tələblərinə hörmət bəsləmək və xarici siyasət sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmək əzmində olduqlarını nümayiş etdirməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası da bu sahədə qarşıda duran vəzifələrin həlli istiqamətində ardıcıl addımlar atmaqla öz mövqeyini ifadə etmişdir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2005-ci il iyunun 1-də "Azərbaycan Respublikasının Avropaya inteqrasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" imzaladığı sərəncamda Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında əlaqələrin daha da gücləndirilməsi, İttifaqın Azərbaycan üzrə Fəaliyyət Planının hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə səmərəli, əlaqələndirilmiş işin təmin edilməsi məsələləri öz əksini tapdı. Bununla yanaşı, qəbul edilmiş sənəddə Avropa İttifaqı ilə siyasi, iqtisadi, hüquqi, nəqliyyat və enerji, təhlükəsizlik, insan hüquqları və demokratikləşmə, humanitar, elm-təhsil və digər əməkdaşlıq sahələri üzrə işçi qrupun yaradılması nəzərdə tutulmuşdur¹¹.

Hazırda Avropa İttifaqının regionda həyata keçirdiyi yeni qonşuluq siyasəti layihəsinin əsas məqsədi Cənubi Qafqaz dövlətlərinin siyasi, iqtisadi cəhətdən Avropa dəyərlərinə yaxınlaşmasını sürətləndirməkdən ibarətdir. Təbii ki, Cənubi Qafqaz ölkələri də bu məsələdə maraqlıdırlar və Avropa İttifaqı ilə ikitərəfli münasibətləri genişləndirməyə çalışırlar.

Bu mənada Prezident İlham Əliyevin 2006-cı il oktyabrın 6-8-də Brüsselə rəsmi səfəri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Avropa İttifaqı Şurasının baş katibi, xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti üzrə ali nümayəndəsi Xavyer Solana ilə keçirdiyi görüşdə Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlığın yeni mərhələsinin başladığını bildirən dövlət başçısı İlham Əliyev bu səfərin İttifaqın Cənubi Qafqaz regionuna dair yeni qonşuluq siyasətinin gələn beş il ərzində ölkəmizdə siyasi və iqtisadi inkişaf meyarlarının Avropa İttifaqındakı göstəricilərinə uyğunlaşdırılmasının əsasını qoyacağını bəyan etdi: "Avroatlantik məkana inteqrasiya sahəsində Azərbaycanın neçə illər ərzində apardığı siyasət həm ölkəmiz, həm də bütövlükdə regional əməkdaşlıq üçün çox böyük nəticələr vermiş və verəcəkdir"¹².

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Avropa Komissiyasının sədri Joze Manuel Barrozi 2006-cı il noyabrın 7-də Brüsseldə Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında enerji məsələləri üzrə strateji tərəfdaşlığa dair anlaşma memorandumu imzaladılar¹³. Bu sənədin imzalanması Azərbaycanın Avropa İttifaqının enerji bazarlarına daha tez inteqrasiyasına kömək etməklə yanaşı, Xəzərin enerji daşıyıcılarının nəqli nəticəsində İttifaqın enerji təhlükəsizliyini daha

gücləndirəcəkdir. Bunun regional təhlükəsizlik, eləcə də əməkdaşlıq və ümumiyyətlə, Avroatlantik məkana inteqrasiya, xüsusilə, Azərbaycanın böyük neft, qaz ehtiyatları və ölkəmizin gələcək inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Həmin gün Brüsseldə Kral Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə siyasi brifinq keçirildi¹⁴. "*Avropa İttifaqı-Azərbaycan: enerji sahəsində və digər sahələrdə əməkdaşlıq*" mövzusunda həsr olunmuş tədbirdə çıxış edən dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətlərinin bu gün artıq yeni səhifəsinin açıldığını bəyan edərək əmin olduğunu bildirdi ki, səfər çərçivəsində imzalanan enerji məsələləri üzrə strateji tərəfdaşlığa dair anlaşma memorandumu əsasında bir çox sahələrdə əməkdaşlığımızı daha da məqsədyönlü və hərtərəfli formada qurmaq mümkün olacaqdır. Bununla yanaşı, birgə səylər nəticəsində Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaza dair "Yeni qonşuluq siyasəti" çərçivəsində yeni addımlar atılacaq və bu da Azərbaycanın gələcək inkişafına böyük təsir göstərəcəkdir.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin Belçika Krallığına səfəri həm Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, həm də Azərbaycan-NATO münasibətlərinin yeni mərhələsi kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, 2006-cı il noyabrın 8-də Brüsseldə-NATO-nun qərargahında bu hərbi-siyasi qurumun baş katibi Yaap de Hoop Sxeffer ilə görüşən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev adı çəkilən beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlığın uğurla inkişaf etdiyini söyləyərək "*Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət planı*" çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin bunun yaxşı nümunəsi olduğunu qeyd etdi və bu əlaqələrin bundan sonra da genişlənəcəyinə əmin olduğunu bildirdi¹⁵.

Avropa İttifaqı və NATO ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi baxımından Prezident İlham Əliyevin Brüsselə çox böyük əhəmiyyət kəsb edən səfəri zamanı keçirdiyi görüşlər, aparılan danışıqlar Azərbaycanın bu beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiyasına yeni təkan verəcəkdir. Bununla yanaşı, dövlət başçısı İlham Əliyevin Belçika Krallığına son səfəri bir daha sübut etdi ki, Avroatlantik strukturlara, xüsusilə Avropa İttifaqı və NATO-ya inteqrasiya Azərbaycan xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu bəyannamənin qəbul olunması, həm də alyansın Cənubi Qafqaz regionuna marağının artmasını göstərir. Hazırda Azərbaycanın Şimali Atlantika İttifaqı ilə "*Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət planı*" çərçivəsində əməkdaşlıq etməsi və alyansa üzv olan dövlətlərin ölkəmizə xüsusi diqqət verməsi buna bariz sübutdur. Məhz qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafı nəticəsində NATO regionunda sülhün və sabitliyin bərpasına çalışır.

Avropa İttifaqı ilə əlaqələrin genişləndirilməsi baxımından Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2009-cu il aprelin 28-29-da Belçika Krallığına işgüzar səfəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səfər zamanı Avropa Komissiyasının sədri Joze Manuel Barrozu ilə görüşündə dövlət başçısı İlham Əliyev Avropa İttifaqı ilə ölkəmiz arasında əlaqələrin müxtəlif sahələr üzrə uğurla inkişaf etdiyini diqqətə çatdıraraq Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasının bundan sonra da davam etdiriləcəyini bildirdi¹⁶.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin Avropa İttifaqı Nazirlər Şurasının Baş katibi, xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti üzrə ali nümayəndəsi Xavyer Solana ilə keçirdiyi görüşündə Avropa İttifaqı ilə ölkəmiz arasında əlaqələrin qarşılıqlı

şəkildə faydalı olduğunu və “*Şərq tərəfdaşlığı*” proqramı çərçivəsində yaranacaq yeni formatın bu əlaqələri daha da möhkəmləndirəcəyini bəyan etdi¹⁷.

Bu səfərin davamı olaraq mayın 7-də Praqada Avropa İttifaqının “*Şərq tərəfdaşlığı*” Sammitində iştirak edən Prezident İlham Əliyev bu proqramın Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələrinin daha da yaxınlaşmasına və genişlənməsinə təkan verəcəyini qeyd edərək ölkəmizin Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynadığını diqqətə çatdırdı. Mayın 8-də Praqada “*Cənub dəhlizi-Yeni İpək yolu*” Sammitində dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanın təşəbbüsü və iştirakı ilə global enerji layihələrinin, neft boru kəmərlərinin, sonra isə qaz kəmərlərinin inşasının uzaqgörən bir strategiya olduğunu və ölkəmizdən müxtəlif istiqamətlərdə neft-qaz kəmərlərinin fəaliyyət göstərməsini çoxşaxəliliyin təmin olunmasına töhfə kimi qiymətləndirdi¹⁸.

Müasir dövrdə ölkəmiz Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində öz xarici prioritetlərinə uyğun olaraq daha çox ikitərəfli əlaqələrə üstünlük verir. Avropa İttifaqının regional layihələrində iştirak etməklə yanaşı, Cənubi Qafqazdakı ümumi iqtisadi tərəqqidəki payına görə lider dövlət olan Azərbaycan İttifaqın xarici əlaqələrində müəyyən mövqə tutmağa çalışır. Odur ki, Azərbaycan dövləti Avropa İttifaqı ilə ikitərəfli əlaqələrin yeni formatlarını yaradır, onunla yaxınlaşmaq üçün zəruri olan bütün təsisatları inkişaf etdirərək İttifaqın ümumavropa iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məkanına inteqrasiya olunmaq istəyini nümayiş etdirir.

Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələrinə daim böyük əhəmiyyət verdiyini bildirəndə dövlət başçısı İlham Əliyev respublikamızın gələcəkdə bu mötəbər qurumun sıralarına qoşulmaq istəyini də bəyan etmişdir: “Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz regionuna aid yeni qonşuluq siyasəti gələn beş il ərzində ölkəmizdə siyasi və iqtisadi inkişaf meyarlarının Avropa İttifaqındakı göstəricilərə uyğunlaşdırılmasının əsasını qoyacaqdır. Bu, bizim məqsədimiz və gündəliyimizdə duran məsələlərdir. Avroatlantik məkana inteqrasiya sahəsində Azərbaycanın neçə illər ərzində apardığı siyasət həm ölkəmiz, həm də bütövlükdə regional əməkdaşlıq üçün çox böyük nəticələr vermişdir”.

Müasir dünyanın reallıqlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, hər bir dövlətin həyata keçirdiyi enerji siyasəti onun milli təhlükəsizliyinin əsaslarından biridir. Bu gün Azərbaycan yeritdiyi enerji planında tam müstəqildir və şübhə yoxdur ki, bu sahədə bundan sonra da yeni-yeni addımlar atılacaq, bölgədə sabitliyin, əməkdaşlığın, təhlükəsizliyin, o cümlədən enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün bütün lazımı tədbirlər görülməkdir.

Hazırda ölkəmiz Avropa İttifaqı ilə münasibətlərdə öz xarici prioritetlərinə uyğun olaraq daha çox ikitərəfli əlaqələrə üstünlük verir. Avropa İttifaqının regional layihələrində iştirak etməklə yanaşı, Cənubi Qafqazdakı ümumi iqtisadi tərəqqidəki payına görə lider dövlət olan Azərbaycan İttifaqın xarici əlaqələrində müəyyən mövqə tutmağa çalışır. Qeyd edək ki, Avropa İttifaqı Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən, həyata keçirilən demokratik islahatlardan, ölkəmizin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatındakı inkişafdan məmnunluğunu ifadə edir.

Avropa strukturlarında təmsilçilik, ölkəmizin gələcəyinin sivil bir Avropa ölkəsi kimi qurulması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycanın əməkdaşlığa böyük maraq göstərdiyi nüfuzlu təşkilatlardan biri də məhz Avropa Şurasıdır. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ilin yanvarında ona “xüsusi dəvət edilmiş qonaq” statusu verilməsi üçün Avropa Şurasına

rəsmi müraciət etdi. Müraciət bu nüfuzlu Avropa təşkilatının bərabərhüquqlu üzvü olmaq üçün ilk addım olmaqla bərabər Avropa ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi məqsədi daşıyırdı.

1996-cı ilin iyunun 2-6-da Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının təşkilata üzv olmayan ölkələrlə əlaqələr komissiyasının sədri Jak Setlenjin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Bakıya səfəri zamanı Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevlə görüşündə Azərbaycanın Avropa Şurasında “xüsusi dəvət edilmiş qonaq” statusunun verilməsi məsələləri müzakirə edilmişdir. Həmin il iyun 26-28-də AŞPA-nın növbəti sessiyası zamanı Assambleyanın Bürosu Azərbaycana “xüsusi dəvət edilmiş qonaq” statusunun verilməsi barədə qərar qəbul etdi.

2001-ci il yanvarın 25-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə Starsburqda ölkəmizin bu təşkilata üzv qəbul edilməsi münasibətilə rəsmi mərasim keçirilmiş və dövlətimizin üçrəngli bayrağı ucaldılmışdır. Bu hadisəni ümummillə lider Heydər Əliyev yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul edilməsi nəinki müstəqil, suveren, demokratik, dünyəvi dövlət kimi tanınmasıdır, həm də Avropa ailəsinin bərabərhüquqlu üzvü kimi Azərbaycan dövlətinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcıdır”¹⁹.

Azərbaycanın Avropa Şurasının bərabərhüquqlu üzvü olması – respublikamızın mühüm problemlərinin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə obyektiv çatdırılması üçün yeni və çox mötəbər tribuna vermiş oldu. Dövlət başçısı Heydər Əliyev Avropa Şurasının tribunasından Azərbaycanın mənafeyinə uyğun şəkildə istifadə edilməsi üçün uğurlu bir addım atdı. Belə ki, Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinə millət vəkili İlham Əliyevin rəhbərlik etməsi və daha sonra cənab İlham Əliyevin AŞ PA-dakı fəaliyyəti ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin qarşıya qoyduğu bütün vəzifələri reallaşdırdı.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyev özünün məntiqi çıxışları, konkret təklifləri ilə bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatda tez bir zamanda diqqəti cəlb etmiş və Azərbaycanın nüfuzunu daha da qaldırmışdır. O, Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi ilk dəfə bu qurumun kürsüsündən Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və daha 7 rayonunun işğal olunduğunu, işğal edilmiş ərazilərin terrorizm və narkotik maddələrin tranzitinə çevrildiyini bəyan etmişdir. Avropa Şurasının sənədlərində Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi tanınmış, işğalçı qoşunların dərhal Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması tələb edilmişdir. Söylənən bu faktlar AŞ PA-nın sənədlərində öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, AŞ PA-nın 2001-ci il sentyabrın 24-28-də keçirilən plenar sessiyasında Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən hazırlanmış "Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" adlı digər mühüm sənəd yayılmışdır.

Məhz cənab İlham Əliyevin prinsipial və ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində AŞ PA-nın 2002-ci ilin sentyabrında keçirilən payız sessiyasında ilk dəfə olaraq bu beynəlxalq qurumun sənədlərində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağın işğalı faktı rəsmi şəkildə öz əksini tapdı. Bu hadisə Azərbaycan nümayəndə heyətinin, xüsusilə, nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyevin qətiyyətli mövqeyinin nəticəsi idi.

Bütün bunların məntiqi davamı kimi 2003-cü il yanvarın 27-də siyasi qabiliyyəti, diplomatik məharəti və prinsipiallığı ilə xüsusi seçilən Azərbaycan nüma-

yəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyevin AŞ PA-nın vitse-prezidenti və qurumun Büro üzvü seçilməsi ilə müstəqil Azərbaycan tarixinə yeni səhifə yazmış oldu.

Azərbaycan Respublikasının Parlament nümayəndə heyətinin səyi ilə AŞ PA-da münaqişə haqqında obyektiv müsbət rəyin formalaşması nəticəsində 2005-ci ilin qış sessiyasında qəbul edilən sənəd ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, 2005-ci il yanvarın 25-də Devid Atkinsonun hazırladığı və AŞ PA-da müzakirəyə çıxarılan "ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən araşdırılan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" adlı məruzəsi qətnamə və tövsiyə adlanan iki hissədən ibarət idi²⁰.

Məruzənin 1416 sayılı qətnamə hissəsində Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin Ermənistan qoşunlarının işğalı altında olduğu, eləcə də Dağlıq Qarabağ regionuna hələ də separatçı qüvvələrin nəzarət etdiyi göstərilirdi. Bununla yanaşı, sənəddə qeyd edilirdi ki, Avropa Şurasının üzvü olan bir ölkənin başqa ölkənin ərazilərini işğal altında saxlaması həmin ölkənin öz üzərinə gətirdiyü öhdəliklərə açıq-aşkar ziddir və Assambleya öz yerlərindən qaçqın düşmüş insanların geri qaytarılması hüququnu bir daha təsdiqləyirdi²¹.

Hal-hazırda Azərbaycan-Avropa Şurası əməkdaşlığı daha intensiv xarakter almışdır. Azərbaycan nümayəndə heyəti qurumun müxtəlif strukturlarında keçirilən tədbirlərdə iştirak edərək müzakirə edilən məsələlərlə bağlı ölkəmizin mövqeyini bu mötəbər qurumun kürsüsündən Avropa ictimaiyyətinə çatdırır. Eləcə də Azərbaycanda gedən proseslər Avropa Şurası tərəfindən diqqətlə izlənilir və buna adekvat münasibət bildirilir.

Azərbaycanın Avropa Şurasının müvafiq qurumları ilə müxtəlif sahələrdə bir sıra tədbirlərin keçirilməsi bu təşkilatla əməkdaşlığın bütün sahələrdə uğurla inkişaf etdiyinə sübutdur. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan Milli Məclisi 31 maddədən ibarət Avropa Sosial Xartiyasının 18 maddəsini Azərbaycan Avropa Şurasına üzv olduqdan cəmi 3 il sonra ratifikasiya etmişdir. Belə ki, Azərbaycan hökuməti Avropa Sosial Xartiyasına 2004-cü il yanvarın 6-da qoşulmuşdur. Xartiyanın əsas məzmunu üzv ölkələrin əhalisinin sosial hüquqlarını müəyyənləşdirir.

Azərbaycanın Avropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq institutları ilə münasibətləri, eləcə də bu günə qədər əldə edilmiş uğurlar və Avropa inteqrasiya proseslərində iştirakı, ölkəmizin bu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirməsi, eləcə də öz maraqlarını bilavasitə təmsil etməsi baxımından əhəmiyyətli olduğu üçün bu sahədə fəaliyyət Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət prioritetlərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Həsənov Ə. M.** Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2006, s. 494.
2. "Azərbaycan", 20 may 2004-cü il
3. **Comission of the European Communities.** "European Neighbourhood Policy", Country Report Azerbaijan. Brussels, 2005, p. 3
4. "Xalq qəzeti", 13 mart 2004-cü il
5. **Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il martın 17-də Bratislavada "Daha geniş Avropaya doğru: yeni gündəlik" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda çıxışı** - "Azərbaycan", 23 mart 2004-cü il.
6. **Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il mayın 19-da Brüsseldə "Avropa İttifaqı və Azərbaycan - Tərəfdaşlıq üçün yeni üsullar" mövzusunda keçirilən siyasi brifinqdə nitqi** - "Azərbaycan", 22 may 2004-cü il

7. **Comission of the European Communities. “European Neighbourhood Policy”,** Country Report Azerbaijan. Brussels, 2005, p. 3
8. **Həsənov Ə. M.** Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2006, s. 496.
9. **Comission of the European Communities. “European Neighbourhood Policy”,** Country Report Azerbaijan. Brussels, 2005, p. 2-3.
10. **Həsənov Ə. M.** Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2006, s. 498.
11. **Yenə orada**, s. 498.
12. **“Azərbaycan”**, 11 noyabr 2006-cı il.
13. **“Xalq qəzeti”**, 12 noyabr 2006-cı il.
14. **“Azərbaycan”**, 11 noyabr 2006-cı il.
15. **“Azərbaycan”**, 12 noyabr 2006-cı il.
16. **“Xalq qəzeti”**, 01 may 2009-cü il.
17. **“Azərbaycan”**, 02 may 2009-cü il.
18. **“Azərbaycan”**, 09 may 2009-cı il.
19. **“Azərbaycan”** qəzeti, 28 yanvar 2001-ci il.
20. **PACE. REC. 1690/2005.** The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference.
21. **PACE. REC. 1416/2005.** The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference.

THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN ANDEUROPEAN INSTITUTIONS OF SECURITY AND COOPERATION

Summary

The article deals with a new stage in the integration of Azerbaijan in the Euroatlantic institutions and structures in the context of Azerbaijan’s foreign policy priorities. In this aspect Azerbaijan’s relations with the European Union are analysed, which are built on the basis of a special programme and are developed in various directions.

Also, the article analyses the relations between Azerbaijan and NATO in the context of Euroatlantic institutes of security and cooperation. The stages of development of cooperation of Azerbaijan with the Council of Europe are also analyzed.

Another issue analyzed in the relations between Azerbaijan and the Council of Europe in the context of European security and cooperation, the content and significance of documents on Armenian-Azerbaijan conflict adopted by this international organization are disclosed.

Key words: the Euroatlantic institutions and structures, the European Union, NATO, the Council of Europe, Armenian-Azerbaijan conflict

BAKI RUS MODERNİST POEZİYASINDA

Dilbər Zeynalova

(Xəzər Universitəsi / Azərbaycan)

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri çox zəngin və maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Bu əlaqələrin hər bir mərhələsinin özünəməxsus problemləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Bu sahədə çox böyük iş görmüş görkəmli alimlərimizin fəaliyyəti dərin minnətdarlıq hissi ilə qeyd olunmalıdır¹ Azərbaycan–rus ədəbi əlaqələrinin ayrı-ayrı dövrlərindən, konkret tarixi hadisələrdən, yaradıcılıq baxımından bir-birinə yaxın olan sənətkarların fəaliyyətindən bəhs edən bir çox tədqiqatlar da bu sahədəki boşluğu doldurmağa istiqamətlənmiş, və ədəbi əlaqə, qarşılıqlı ədəbi təsir və s. haqqında fikirlərin sabitləşməsində mühüm rol oynamışdır.² Bundan əlavə, C. Cəfərovun, F.Qasımzadənin, Ə.Mirəhmədovun, M.Rəfilinin, Ə.Ağayevin, Q.Məmmədlinin, X. Məmmədovun, A. Almmədovun, Ş. Qurbanovun və başqalarının tədqiqatlarında³, maraqlı faktlar üzə çıxarılmış və dəyərli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bununla belə, həmin tədqiqatların əksəriyyətində ədəbi əlaqələr birtərəfli təsir aspektində işıqlandırılmış, ədəbiyyatımız yalnız təsiri qəbul edən tərəf kimi götürülmüşdür. Halbuki, milli ədəbiyyatların, xüsusən də Azərbaycan və rus xalqlarının tarixi ənənəyə malik olan ədəbi əlaqələri həmişə qarşılıqlı xarakter daşmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mühüm bir hissəsi olan rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə dair tədqiqat əsərlərində bizi maraqlandıran problemin-rus modernist poeziyasında Azərbaycan (Bakı) movzusunun qoyuluşu və həlli məsələsi hələlik işlənib ümumiləşdirilməmişdir. Bununsəbəbləri bir sıra amillərlə bağlıdır. Bunlardan birincisi, heç şübhəsiz ki, modernizmin mahiyyətindən irəli gəlir. Geniş mənada götürsək, modernizm⁴ XIX –cu yüzilliyin 80- ci illərində meydana gəlmiş, XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmış, bütün humanitar elmləri və incəsənət sferasını ehtiva etmiş, dünyanı izah etmək iddiası ilə ümum mədəni hadisəyə çevrilə bilmişdir. Bütün modernist bədii-estetik konsepsiyalar daim təkrarsızlığa, mütləq yeniliyə, nabalədlər və cahillər üçün qıfıllanmış, yalnız onların ifadə tərzlərinin bütün incəliklərinə bəlalədlər üçün açıq olan ezoterik dildə danışmağa cəhd edirlər. XX əsrdə baş verən inqilablar və müharibələr səbəbindən bəşər cəmiyyəti dərin böhranlara düşər olmuş, qeyri-sabit bir vəziyyətlə üz-üzə qalmışdır. Bu baxımdan çeşidli modernist estetik konsepsiyaların məhz bu dövrdə yaranması təsadüfdən daha çox zərurət kimi görünür. . Beləliklə, modernist poeziyanı şeirin funksiyasının şərti yozumu, modernizmi isə XX əsr mədəniyyətinin geniş, qarmaqarışq və

¹Ş. Qurbanov. Puşkin və Azərbaycan poeziyası. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1956; Ş. Kurbanov. Puşkin i Azerbaydjan. Azərnrşr. 1959; Ş. Kurbanov. Etapı razvitiya azerbaydjansko-russkix literaturnix svyazey v XIX veke, Azərneşr, 1969.

²M. Sadıxov. Pisateli-dekabristı i Azerbaydjan. Baku, Azərneşr, 1967; Russkie pisateli ob Azerbaydjane. Baku, Qyandjlik”, 1970.

H. Babayev. Rusiya və Azərbaycan ədəbi dostluğu. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1958; Q. Babayev Qlubokiye korni. Baku, Azərneşer, 1964; M. C. Cəfərov. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən. Bakı, Azərneşr, 1964; S. Turabov. Azərbaycan v russkoy poezii. Baku, 1964.

³Ş. Qurbanov. Ədəbi dostluq. Bakı, Yazıçı, 1980. A. Almməmmədov Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri. Bakı, Yazıçı. 1982.)

⁴Modernizm geniş mənada özündə bir neçə estetik konsepsiyayı birləşdirir. Buraya simvolizm, futurizm, dadaizm, kubizm, eksiztensializm, sürrealizm və s. daxildir

irrasional mənzərəsinə uyğun gələn bir bədii-estetik konsepsiya hesab etmək olar. Totalitar düşüncənin ideoloji prinsiplərinin rəhbər tutulduğu, sosialist realizminin hakim olduğu bir dövrdə modernizmə qarşı dözümsüzlük özünü açıq-aydın büruzə vermiş, mürtəce burjua sənəti ilə realist sənət arasında mubarzə kimi dəyərləndirilmişdir. Modernizmə qarşı mübarzənin kökündə heç şübhəsiz ki, onun (modernizmin-D. Z.) həyat, gerçəklik, müasirlik, insan haqqında təsəvvür və anlayışlarında sosialist realizminə əks mövqe nümayiş etdirməsi dayanırdı.

Əsrin əvvəlləri (1900-1920) rus ədəbiyyatında, xüsusilə, poeziyada modernizmin çiçəklənməsi dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövrün aparıcı simaları-N. Qumilyev, V. Mayakovski, A. Blok, S. Qorodeçki, V. Bryusov, V. İvanov, A. Kruçenix, V. Xlebnikov, B. Pasternak, A. Axmatova və b.) ədəbiyyatı yeni mövzu və obrazlarla zənginləşdirdilər. Urbanizasiya, şəhər tematikasipoeziyanın başlıca mövzusunə çevrildi. Məlumdur ki, tarixin müəyyən dövrlərində bəzi şəhərlərxalqın taleyində əhəmiyyətli rol oynayıblar. Şəhər obrazı rus modernist-futurist poeziyasında əsas yerlərdən birini tutdu. Rus poeziyasının “gümüş dövrü” kimi xarakterizə olunan XX əsrdə şəhər mədəniyyətinin gur inkişafı bu mövzuya muraciəti daha da aktuallaşdırdı. Məxsusi bir şəhər fəlsəfəsi, şəhər mifləri şeirlər, poemalar, hətta romanlar yaranmağa başladı.

Bakı obrazının rus modernist (futurist) poeziyasında, tədqiqinə iki kontekstdən yanaşmışıq: birinci, Paytaxt Bakının rus modernistlərinin həyat və yaradıcılığına təsiri; ikincisi, ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığının poetikasını əsasında, Bakı obrazının tədqiqi.

XX əsrdə sənət adamlarının əyalətlətdən şəhərə axını başlayır və poeziya bir növ “şəhərləşir”. Bu dövrü sənət adamlarının Qafqaza yürüşü ilə də xarakterizə etmək olar. Bu da Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda ədəbi-bədii həyatın, incəsənətin müxtəlif növlərinin və çeşidli ədəbi cərəyan və istiqamətlərin çiçəklənməsinə səbəb oldu. Tanınmış alim, rus mədəniyyətinin gözəl bilicisi Con Boulton həmin dövrü belə xarakterizə edir: “Cənuba üz tutan rus futuristləri, akmeistləri, kubofuturistləri S. Qorodeçkiy, V. İvanov, V. Kamensiy, A. Kruçenix, O. Mandelştam və b. əsərlərini çap etdirir, məruzələrlə çıxış edirdilər.” Bu dövrü C. Boulton Qafqazda mədəni oyanış adlandırır və Tiflis ədəbi mühitini muhacirətin fenomeni hesab edir. Amma bununla belə, 1919-cu ildən başlayaraq, Bakıdan rus modernistlərinin muhacirət yaradıcılığının mərkəzi kimi bəhs edilir. Doğrudan da, həmin dövrdə Tiflisdən Bakıya rus futurist şeirinin nümayəndələrinin axını başlayır. Əlbəttə ki, Bakıya üz tutan sənət adamları yalnız romantika axtarışında deyildilər. Səyahətin, daha doğrusu, muhacirətin əsas məqsədi yaşamaq, yaratmaq üçün əlverişli məkan axtarışı idi. Neft sənayesinin inkişaf etdiyi, liman şəhəri Bakı muhacirlər üçün etibarlı dayanacaq rolunu oynaya bildi.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda teatr yetərinə inkişaf etsə, də ədəbi həyat “Şairlərinin sexi”¹ nə qədər yox dərəcəsinə idi. Bu “Sex” də demək olar ki, Tiflisdəki qrupdan dağılanlardan ibarət idi. 1917-1919-cu illərdə Tiflisdə onlarla ədəbi dərnəklər, klublar fəaliyyət göstərdiyi halda, Bakıda ancaq 1919-cu ilin

¹“Şairlərinin sexi” XX əsrin əvvəllərində Sankt-Peterburqda yaranmış, sonra isə Moskvada, Gurgüstanda, Bakıda, Berlində və Parisdə fəaliyyətini davam etdirmişdir. Şairlərinin sexi” nin ilk yaradıcısı Qumilyev və Qorodeçki olmuşdur. (1911). Ədəbi birliyi “sex” adlandırmaqla poeziyanı peşə, sənət ilə eyniləşdirir və onun da böyük zəhmət tələb etdiyinə diqqət yönəldirdirdilər

avqustunda M. Qellerşteyn tərəfindən “Şarlər studiyası (“Studiya poetov”) yaranır. Çox kecmir ki, bu studiya 1919-cu ilin noyabrın sonunda “Şairlərin sexi” adlı ədəbi mərkəzlə birgə fəaliyyətə başlayır. Bakıda döngülmuş, keşməkeşli həyat yaşamış Tatyana Tolstaya (Veçorka)nın xatirələrində belə bir qeydə rast gəlirik: “Qafqaz ziyalıları müasir ədəbiyyatla o qədər də tanış deyillər. Simvolistlərin adını eşidiblər, futuristləri isə ciddi qəbul etmir, onların şeirlərinə əyləncə kimi baxırlar. Buna görə 1919-cu ildə “Şairlər sexi”nə maraq həddindən çox idi və açıq yığıncaqlarında 500 yaxın iştirakçı olurdu.”

“Sex” intəximinən 20 yığıncağı keçirilir. 1920-ci ilin aprelində sovet hakimiyyəti qurulandan sonra, ziyalılardan və dekadentlərdən ibarət olan “Sex” in fəaliyyəti dayandırılır. 1920-ci il yanvarından onun alternativini kimi “Fəhlə şairlərin dərnəyi” yaradılır. “İnqilabdan əvvəl də, sonra da Bakıda teatr və studiyalardan ibarət olan Fəhlə klubu ciddi mədəni mərkəz sayılırdı. Bakıda “41 dərəcəli kompaniya”¹ nın filialını yaratmaq cəhdi isə uğursuzluga düşər olur. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra da paytaxt Bakının mədəni həyatı öz axarı ilə davam edirdi. Ədəbi prosesin əsas simaları-Qorodeçkiy, Xlebnikov, Kruçenix yeni hakimiyyətlə əməkdaşlıq edə bildilər.

Sergey Qorodeçkiy 1916-cı ilin yazında Qafqaza gəlir. Dahasonrular fəaliyyətini Bakıda davam etdirir. “İskusstvo” jurnalına redaktorluq edir, Xalq Maarifi Komissarlığının studiyalarını, teatr dərnəkləri və ədəbi təşviqat mərkəzləri yaradır. 1919-cu ildən başlayaraq, Bakı nefti və Xəzər neftçiləri Sergey Qorodeçkiy yaradıcılığının əsas mövzusunə çevrilir. Bu mövzuda ilk pyes yazan da məhz S. Qorodeçki olmuşdur. (“Tartalşik”) Əlbəttə, onun ədəbi irsi bununla məhdudlaşmır. Şairin Xəzər neftçilərinə həsr etdiyi silsilə şeirləri də məlumdur. Bu şeirlər “Al-qırmızı neft” (“Alaya neft”) başlığı altında toplanmışdır. Həmin poetik nümunələr obrazlılığı, kəskin ritmi və qeyi-adi qafiyələri ilə diqqəti cəlb edir (“neft paytaxtı Bakı”, “Odlar yurdu Azərbaycan” və s.) Bir sözlə, Bakı Qorodeçkinin diqqətini bütünlüklə cəlb etmiş, onun ilham pərisinə çevrilmişdir. (“Sabunçı”, “Zığ”) Şairin gəldiyi qənaət ondan ibarətdir ki, sənətkar üçün neft istehsalı bitib-tükənməyən mövzudur. S. Qorodeçkinin fikrincə, neft buruqlarının silueti məxsusi bir poeziya ilə əhatə olunmuşdur, əsil həyat ordadır. “Nəhəng qazançalarda sonsuz zəhmət hesabına hərərətin, işığın və hərəkətin daşıyıcısı neft nəfəs alır, yaşayır və yenilənir.”

1914 –cü ildə Qafqaza gələn Kruçenix Tiflisdə “Futuristlərin sindikatu” nı bir qədər sonra isə “41 dərəcə” qrupunu yaradır. 1920 –ci ildə Bakıya gələrək, əvvəlcə dəmir yolunda işləyir, sonra isə Rusiya Teleqraf Agentliyinin Bakı şöbəsinə rəhbərlik edir. 1921-ci ildə Bakıda “Cəfəng dilhaqqında deklarasiya” nı çap etdirir. Vyacheslav İvanov isə Bakı Dövlət Univetsitetində muəllim işləməklə bərabər, doktorluq dissertasiyasında mudafiə edir. Bakı ədəbi mühütünün canlanması V. İvanovun xidmətlərini göz ardı etmək ədalətsizlik olardı. V. İvanov və onun professor həmkarlarının (Tomoşevski, Qulyayev və b.) tez-tez topladığı və istirahət etdiyi məkan Bakının Zığ qəsəbəsi idi. V. İvanov Zığa heyranlığını belə dilə

¹ “41 dərəcəli kompaniya” nın mərkəzi Tiflisdə yerləşirdi. Fəalları da İlya Zdaneviç, Aleksey Kruçenix və İqor Terentyev idi. Bu ədəbi birlik rus avanqardizminin fakti kimi təsbit edilir və öz ideyaları ilə dadaizmə yaxın idi. -

gətirmişdi :“Bura mənə Afina ətrafını xatırladır. Təsəvvür edirsiniz, dənizdə suyun hərələri 45 dərəcədir!”

V.İvanov gənclərə xüsusi xeyirxahlıqla yanaşır, fəal şəkildə Universitet həyatına daxil olur, dərslərlə kifayətlənmir, həm də görüşlər, seminarlar təşkil edir. 1922-ci ilin mayında tarixçi dostu İ. M. Qrevsə yazdığı məktubda Bakı ədəbi-elmi mühiti barədə təəssüratlarını bölüşən professor yazırdı: “Klassik filologiya kafedrasına rəhbərlik etdiyim Universitet (Azərbaycan Dövlət Univrsiteti nəzərdə tutulur-D. Z.) mənə əzizdir. Univeritetein 2000 tələbəsi vardır, kifayət qədər tanınmış alimləri həvəslə dərslərə gedir, tədqiqatlar aparır, çap olunurlar. Bura (BDU–nəzərdə tutulur-D. Z.) ölkəmizin elm xarəbazarlığında **dövrümüzün yaşılığa bürünmüş oazisidir**. Rəhbərlik etdiyim klassik filologiya kafedrasında mənim üçün ayrılmış geniş eyvanlı kabinetdə yaşayıram. Eyvandan mavi buxtanı, uzaq hündür dalğaları və dor ağacını seyr edirəm.” Bu məktubunda V. İvanov, kitabların azlığından gileylənsə də, Bakının timsalında cənubu **Madrid vüsətli adlandırır**. V. İvanov həm də T. Tolstaya (Veçorka)nın 1921-ci ildə təşkil etdiyi ədəbi yığıncaqlarda iştirak edirdi. Bu barədə mühacir şair Yuri Trubeçkoyun xatirələrində belə bir qeydlə rastlaşırıq: “Yerli aktyorlardan biri mənə dedi ki, Universitetdə (BDU nəzərdə tutulur) “Şairlərin sexi” toplanır. Orda tanınmış simalar V.İvanov, Aleksey Kruçenix, Serqey Qorodeükiy iştirak edəcək. Bu adlar bir yerdə bir qədər qərübə səsələnirdi. Həmin aktyor təklif etdi ki, mən (S. Trubeçkoy-D. Z.) orada ozumu “gostərim”. Mən onlarla müqayisədə çox gənc olsam da, sanballı görkəm alıb həmin aktyorla birgə “Sex”in yığıncağına yollandım.”¹

1921-ci ildə Bakının ədəbi həyatında bir canlama müşahidə olunur. A. Kruçenix xatirələrində göstərir ki, V. Xlebnikov, T. Tolstaya (Veçorka) N. Sakonskidə həmin dövrdə onunla birgə fəaliyyət göstərmişlər. “Mən (A. Kruçenix-D. Z.) V. İvanovla, S. Qorodeçkiyə yerli professor və şairlərlə mübahisələr edir bəzən də dalaşırdım”² Budisputlara “Bakinski raboçiy” qəzeti də öz səhifələrində yer ayırmışdır. Göründüyü kimi, XX əsrin 20 –ci illərində Bakının ədəbi mühüti intensiv surətdə inkişaf edir. Yəqin elə buna görə də inqilabdan sonra bir çox şairlərin-O. Mandelştam, V. Xlebnikovun S. Qorodeçkinin və b. yolları məhz burada kəşişir.

V. Xlebnikov 1920- ci ilin payızında Bakıya gəlir və onun gəlişi burada keçirilən Şərq xalqlarının qurultayına təsadüf edir. Asiya onu hər zaman cəlb etmişdir, əslində isəşairin niyyəti Şərqə, İrana yol almaq idi. 1921-ci ilin əvvəlində Sovet Rusiyası Bakıda qırmızılardan ibarət İran ordusunu formalaşdırır. Xlebnikov lektor qismində ordunun tərkibinə daxil olur və İrana gedir. İrana səyahət şairə müsbət təsir edir və yaradıcılıq baxımından məhsuldar olur: silsilə şeirlər və “Truba Qulmullı” poeması yaranır.

Sözgedən modernist-futurist şairlərin poeziyasında Bakı müxtəlif hadisələrin cərəyan etdiyi fon deyil, Bakı bu poetik nümunələrin qəhrəmanıdır. Başqa sözlə, Bakı mustəqil bədii obrazdır. Şəhər (Bakı) metonimiyədir və simvolik mənə daşıyır. Məsələn burasındadır ki, futuristlər ədəbi formanın hüdudlarını və imkanlarını yenidən qiymətləndirməyə çalışır, sənətdə yeni estetika yaratmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Modernistlərə görə, dünyada heç bir təbii, nizamlanmış və

¹Юрий Трубецкой, «Отраженный свет (Из литературного дневника)». Новое русское слово, 12 ноября 1950, с. 8.

²“Bakinski raboçiy”, 11 may, 1921.

məntiqi məkan yoxdur, . Ona görə də Bakıya həsr olunmuş şeirlərdə də onlar yeni poetik formalar vasitəsilə yeni dünyalar yaratmağa cəhd edirdilər. Modernistlər "yeni" poetikanın meydana gəlməsi ilə bərabər, yeni estetik duyumun və mədəni qavrayışın da zəruri olduğunu irəli sürürdülər.

XX əsrin əvvəlində hamı novator olmaq istəyirdi. Ona görə şüurlu şəkildə skandal yaratmaq bədii üsluba çevrildi. Modernizmin ən radikal formalarından olan futurizmdə vahid üslub problemi olmayıb. Hər bir yaradıcı insan öz şeirləri ilə futurizmi özünəməxsus keyfiyyətlərlə zənginləşdirib. . Futurizm öz mahiyyətində bütün mümkün üslub və prinsipləri ehtiva etmişdir. XX əsr rus futurist poeziyasında həm dil, həm də poetika, intonasiya baxımından fərqli şairlər yazıb-yaratmışlar. Qumilyev kifayət qədər mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə edirdisə, Pasternak poeziyası dünyaduyum baxımından daha mürəkkəb təsir bağışlayırdı, Xlebnikov isə hesab edirdi ki, onun poetik dili fransız rəngkarlığı ilə səsləşir.

Bakı bir sıra rus modernistlərinin yaradıcılığında ilhamla təənnüm olunmuşdur. Həmin şairlərin çoxu Azərbaycana, onun paytaxtı Bakıya gəlmiş, Şərqlə Qərbin birləşdiyi bu məkandan təsirlənmişlər. Rus futurist şairləri V. Mayakovski, V. Bruysov, S. Qorodeçki, O. Mandelştam və b. Bakıda yaşamış, burada onların əsərləri çap olunmuş, Bakı ziyalıları ilə təmaslar qurmuşlar. Onların Bakıdakı çıxışları, ədəbi fəaliyyəti yerli qəzetlərdə müxtəlif fikirlər yaratmışdır.

1914-cü ildə ikinci dəfə Bakıya səfər edən V. Mayakovski Mayılov qardaşlarının klubunda futurizm haqqında məruzə edir. 1916-cı ildə isə digər bir futurist şair V. Bruysov Bakıda "Puşkin poeziyasında ictimai motivlər" mövzusunda mühazirə oxumuşdur. Həm mühazirənin xülasəsi həm də Bruysovun digər bir məqaləsi- "Rusiyanın azad olması" "Baku" qəzetində dərc edilmişdir.¹

XX əsr rus şairlərinin Bakı haqqında şeirləri heç şübhəsiz ki, Azərbaycanın paytaxtının əzəmətini əks etdirir. Lakin modernistlər dünyanı bir kaos, qaranlıq bir labirint kimi şərh etdiklərinə görə, bu şeirlərdə işlənən epitet və metaforalarda həmin əhval-ruhiyyə əks olunmuşdur. Məsələn, "gücsüz dalğalar", "qaşqabaqlı Xəzər" (V. Bruysov); "qaraqabaq qapı", "soyuq, çirkli damcılar" (S. Qorodeçki). Maraqlıdır ki, bəzi modernist şairlərin poeziyasında qonaqpərvərlik və xeyirxahlıq leytmotivi də yox deyildir. B. Mayakovski, ("Bakı")V. İvanov, ("Zığ") T. Tolstaya (Veçorka) ("Bakı") Bakı obrazına müraciətdə daha aydın görünür.

Bir sözlə, XX əsrin rus modernist (futurist) poeziyasında Bakıya münasibət ikili xarakter daşımışdır. Onlar şəhər həyatının gətirdiyi dəhşətləri görməklə bərabər, bu ümumi urbanistik kaosda dünyanı yeniləşdirə bilən qeyri-adi fərdiyyət, parlaq şəxsiyyət axtarırdılar. Azərbaycan, xüsusilə Bakı ilə yaxından tanışlıq bu ölkənin tarixini və məişətini dərinlən öyrənmək söyləri rus şairlərinin yaradıcılığı üçün faydalı olmuş, onların poetik aləmlərini yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir. Digər tərəfdən, rus şairlərinin Azərbaycan mövzusunda müraciət etmələri Azərbaycanda ədəbi mühitin canlanmasına səbəb olmuş, şəhər mövzusunun poetik şəkildə qavranması baxımından faydalı olmuşdur.

Bakı XX əsrin əvvəllərində Qafqazda Avropanın və Asiyanın qovuşduğu, müxtəlif mədəniyyətlərin birləşdiyi bir məkan idi. Amma maraqlı doğuran cəhət odur ki, bunlardan heç biri digərinin üzərində dominantlıq etməmişdir. Bu dövrdə yaranan poeziya müxtəlif dillərdə səslənsə də, Xəzərin dalğalarına qoşularaq, polifonik

¹ "Baku" 1916, 26, yenə orada, 58

musiqi təəssüratı yaradırdı. . Maraqlıdır ki, Bakıya pənah gətirən şairlərin çoxu bu musiqini dərhal duymuş və şeirlərində əks etdirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Гаджиев А. "Если ты Баку не видел..." (Сборник стихотворений русских поэтов XIX – XX столетий, посвященных Баку) Составление, вступительная статья, комментарии и примечания профессора Агиля Гаджиев. Баку, 2005
2. Юрий Трубецкой, «Отраженный свет (Из литературного дневника)». Новое русское слово, 12 ноября 1950, с. 8.
3. 2. А. Крученых, 15 лет русского футуризма, М. , 1928, с. 60.
4. Н. В. Котрелев, «Вяч. Иванов — профессор Бакинского университета», Ученые записки Тартуского государственного университета, 209, 1968, 326-339.
5. "Baku" 1916, 26
6. Rus ədəbiyyatı antologiyası. İki cildə. I cild (poeziya). Bakı, 2007.
7. ТрубецкойЮ. «Отраженный свет (Из литературного дневника)». Новое русское слово, 12 ноября 1950, с. 8.
8. Константин Лаппо-Данилевский: Труды А. Н. Веселовского и бакинские лекции Вяч. Иванова по поэтике. www. oroyaz. ru
9. Quliyev Q. Dəliddən doğru xəbər. Bakı, 1999.

BAKU IN RUSSIAN MODERNIST POETRY

Summary

It is known that in certain periods of history, some cities played an important role in the fortune of a nation.

In the 20th century the movement of artisans from province to city began, and as a result, poetry became "urban". Inherent city philosophy, city myths, poems and even novels began to develop. This period can be characterized as the movement of artisans to the Caucasus. It caused the prosperity of literary-artistic life, different genres of art and various literary movements and styles in the Caucasus and at the same time in Azerbaijan. We take a double approach to the research on the conception of Baku in Russian modernist (futurist) poetry: first, the influence of the city Baku on the life and activity of Russian modernists; second, research on the conception of Baku based on various poets' creative works.

In 20th century Russian modernist (futurist) poetry, the attitude toward Baku had a dual character. Along with seeing the horror brought by the city life, people were looking for an extraordinary and brilliant person who could rebuild the world in that general urban chaos. Russian poets' familiarity with Azerbaijan, and particularly with Baku, and their attempts to study the history and life of this country became very useful for their creative activity and enriched their poetic world with new qualities. (S. Gorodechki's "Tartalshik," "Sabunchi," "Zigh;" V. Ivanov's "Zigh;" V. Mayakovskiy's "Baku," etc). On the other hand, Russian poets' works on the subject of Azerbaijan caused the revival of the Azerbaijani literary environment and became useful in grasping the city theme in the form of poetry.

Key words: the movement of artisans, "urban", modernist (futurist) poetry, Russian poets

KIBRIS TÜRK ŞERİNDƏ AZƏRBAYCAN

Elmira Məmmədova
(AMEA / Azərbaycan)

Giriş

Dünya ədəbiyyatında Azərbaycanmövzusuna həm qohum, həm də qohum olmayan xalqların yaradıcılığında rast gəlirik. Ədəbi əlaqələrin genoloji və tipoloji istiqamətlərini təyin edən bu xüsusiyyət qohum xalqlar arasında əlaqələrin daha qədim və dərin olmasına xidmət edir. Bu baxımdan Azərbaycan və Kıbrıs türkləri arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin tarixi çox qədimdir. Məlum olduğu kimi, Kıbrıs türkləri, əsasən, 1571-ci ildə Osmanlı sultanı I Səlimin dövründə adaya köçürülmüş Anadolu türkləridir. Dolayısı ilə eyni boydan və dil qrupundan olan (Şərqi Oğuz) Azərbaycan və Kıbrıs türklərinin ortaq tarixi keçmişi ədəbi əlaqələrin də dərinliyindən xəbər verir. Kıbrıs və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri¹ arasında olan variantlıq sonradan yazılı ədəbiyyat nümunələrində də əks olunmuşdur. Klasik Azərbaycan ədəbiyyatının izləri Kıbrıs divan şerində görünməkdədir. Bu baxımdan Müftü Raci Əfəndiyə aid aşağıdakı qəzəl diqqəti cəlb edir:

Kişveri - hüsünün şeha canana düşdü gönlümüz,

Bende oldum ol güzel sultana, düşdü gönlümüz. (Kıbrıs Türk Edebiyatı, 1989: 40)

Qəzəlin misraları məşhur hürufi şair İmadəddin Nəsiminin «Könlümüz» rədifli iki rübaisini xatırlatmaqdadır və ədəbi əlaqələr baxımından əhəmiyyətlidir. (Fikrətqızı, 2010: 31)

1. Hasibə Şahoğlunun poeziyasında Azərbaycan

Hasibə Şahoğlunun “Xəzərdən əsintilər” kitabınayazdığı önsözdə Rauf Denkaş bu kitabın yazılma səbəbini Azərbaycanla bağlayır: “Vatan ve insanlık sevgisi ile dolu şiirlerini zevkle okuyacaksınız ve bu güzelliqler için sadece Hasibe hanıma değil onun şair ruhunu şaha kaldıran Azerbaycan'a da teşekkür edeceksiniz”. (Şahoğlu, 2002: 6)

Hasibə Şahoğlu Azərbaycanla bağlı şeirlər yazmağa Pakistanda fəaliyyət göstərdiyi müddətdə də davam etmiş, “Sən dənizdinmi əvvəldən?” kitabındakı fəsillərdən birini “Xəzər çiçəyim” adlandırmışdır. Bu başlıq altında toplanmış şeirlər arasında “Yaşılın dərinliyində” və “İzah etmək çətin” (“Anlatamadım”) kimi əvvəlki kitabda rast gəldiyimiz nümunələrlə yanaşı, “Xəzər çiçəyim”, “Qar”, “Xan sarayı”, “Küçə uşaqları”, “Odlar yurdu” adlı Azərbaycanla bağlı yeni ədəbi örnəklər də verilmişdir.

Hasibə Şahoğlunun “Odlar yurdu” şerində Azərbaycanın məşhur şairləri xatırlanır, füsunkar təbiəti vəsf olunur. “Həftə içi” qəzetinə verdiyi müsahibədə bu

¹Xüsusilə də, atalar sözü, bayatı-manilər bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Həmin manilərin bir qismi Azərbaycan bayatıları ilə də variant təşkil edir. Onların içərisində Azərbaycanla bağlı ərazilərin adı çəkilən örnəklər də vardır: *Gidiyorum Tebrize,*

Misafir geldim size,

Bana böyle yapmayın,

Bir daha gelmem size. (Manilər, 1996: 46)

ölkəni ata yurdu¹ adlandıran şairə Azərbaycandan böyük vurğunluqla bəhs edir, Lənkəran, Şəki, Şəmkir şəhərlərinin adlarını çəkir:

*Bakü'den Şəmkir'e,
Lenkeran'dan Şekiye
Gezdim gördüm bezədim
Türküleri derledim... (Şahoğlu, 2007: 78)*

Azərbaycanın tarixi məkanlarının da adlarını çəkən şair bu şerində Odlar yurduunun keçmiş və bu günü ilə oxucuları tanış edərək, sanki bələdçi rolunu oynamaqdır:

*Şirvanşahlar sarayı
Destan yazdı atəşgah
Han sarayı masalı
Kız kulesi nazlı yar... (Şahoğlu, 2007: 79)*

Azərbaycanın ən mühüm tarixi abidələri olan Şirvanşahlar sarayı, Suraxanı atəşgahı, Şəki xan sarayı² və şairənin qələmində ən bədii və obrazlı ifadəsi ilə “nazlı yar” adlandırılan Qız qalası ölkənin simvolik obrazları kimi xatırlanır. Hətta müəllif ana vətəni ilə Azərbaycanın coğrafiyası arasında oxşarlıq da axtarmaqda, həm Kıbrısdə, həm Azərbaycanda olan Beşbarmaq dağlarını iki əkiz dağ kimi görməkdədir:

*Kızıl bir gül içimde
Soluğumda bir nefes
Yurdumdaki Beşparmaq
Əkiz gibi karşımda... (Şahoğlu, 2007: 78)*

Təbii ki, Hasibə Şahoğlu yaradıcılığında Xəzər dənizi ayrıca yer tutur və ürəyində məskən tapan bu mövzu hər zaman “dalğalanmaqda”, şairəyə ilham verməkdədir:

*Şiirlerim Hazar'la
Dalğalanıp duruldu
Gönlümün bir köşesi
Her zaman onun oldu... (Şahoğlu, 2007: 79)*

Hasibə Şahoğlu Azərbaycan haqqında bir neçə şeirin müəllifi olsa da, sevgi onun qəlbində daimi yer aldığı üçün bir ömür boyu vəsf etməkdən usanmayacağını, mənliyinə qazıldığını vurğulayır:

¹ “Azərbaycan hər zaman mənim ürəyimdədir. Onu bilin ki, Türkiyə mənim ana yurdum, Azərbaycan isə ata yurduumdur”. (<http://www.hafta-ichi.com/newv/2010/07/02/read=47924-10.03.2011>)

² “Xan sarayı” başlıqlı şeirdə Şəkidə yerləşən bu tarixi abidənin yaradılması ilə bağlı rəvayət süjet xəttini təşkil edir.

*Sana azdır tarifi
Ömür dersen yetişmez
Unutmam, unutamam
Benliğime kazıldın
Can Azərbaycan! (Şahoğlu, 2007: 79)*

“Maviyə həsrət” şerində də Xəzər dənizinin obrazı yaradılmışdır. Xəzərin sularının durğunluğu ilə şairənin qəlbinin “buruqluğu”u arasında əlaqə yaradılaraq sevgilinin yoxluğunda gediş yeri olan dəniz diqqəti cəlb edir. Lakin şairənin dərdinə biganəliyi onun da yalnızlığından, kədərindən xəbər verir.

*Hazarın sularında
Seni aradım durdum.
Hazar yalnız
Hazar hüznü
İçim bir başqa
Gözlerim dolu
Hazarı mavi yapmaya
Sahte bir Akdeniz
Yaratmaya hevesli...
Yine Hazara bakıyorum
Sessiz,
Maviye hasret...
Belki de
Nisan yağmuruna hasret...
Ve
Bir de sana birtanem. . (Şahoğlu, 2002: 72)*

Göründüyü kimi, şairə Xəzərin aynasında Ağdənizi görmək istəyini ifadə edir, bunu şüuraltıda yatan Vətən həsrətini və vətəndəki əzizlərə “sahil mesaj”ları olaraq anlamaq mümkündür. Mavi rəng burada Xəzərin ekoloji problemlərini əks etdirməklə yanaşı, xəyali bir aləmi də simvolizə edir. Digər sözlə, “saf təbiət” anlayışı ilə şəhərləşmənin, sənayeləşmənin insana və təbiətə vurduğu ziyanlar vurğulanır. Mənəvi və ekoloji böhran vəhdətdə təsvir edilərək, özgələşmə, insanın yalnızlıq duyğuları ifadə edilir. Müasir qlobal problemlərlə üz-üzə olan insan sığınmaq istədiyi təbiətdə də rahatlıq tapmır, çünki onun da tarazlığı pozulmuş, rahatlıq, hüsur verici gözəllik və dəyərləri itmişdir. Bu kontekstdə qələmə alınan, yenə də rəng məhfumundan çıxış edilərək həmin məsələlərə diqqət çəkilən digər bir əsər “Yaşılın dərinliyində” adlı şeirdir. Bu poetik nümunədə də Xəzər dənizi ilə bağlı təsvirlər diqqəti cəlb edir:

*Dalgalandı Hazar yavaş yavaş
Bir kadını okşar gibiydi
Yumuşak ve sessiz... (Şahoğlu, 2002: 41)*

Xəzər və onun sevgilisi kimi verilən qumlu sahillərin bu nəvaziş mənzərəsinin fonunda özünü daha da çox yalnız və qürbətə yola düşən bir ayrılıq gəmisi kimi hiss edən şairənin kədəri artmaqdadır.

Xəzərin sahilini yuyan, gedib-qayıdan ləpələrini “kişi”, qumlu sahilləri isə “qadın” obrazları kimi təqdim edən, bədii köçürmə vasitəsilə mifoloji başlanğıca da işarə edən şairənin bu bənzətməsində dəniz sakit halında görünə də, sonrakı misralarda tam əksini görürük:

*Hazar huysuz şimdi
Azgın dalgalar gökyüzündeki
Yıldızlarla savaşmakta.
... Ürperdim aniden!
Soğuk rüzgar çarpıverdi
Bir tokat gibi yüzüme,
Uyandım rüyalarım dansesizce, üzgün...
Hazarın azgın suları yutuverdi,
Kayboldu hayal gemim yüzdüremeden
Uzanan ellerimi çekiverdim; ancak
Yüreğim sende kaldı, alamadım geriye... (Şahoğlu, 2002: 42)*

Xəzər sahillərinin gecə təsvirini verən şairəni xoş xəyallarından oyandıran sərt Xəzri və ağzın dalğalar bir sillə kimi çarpılaraq, reallıqla üz-üzə qalmasını və həyatın acı gerçəkləri ilə barışmasını “istəsələr” də, ürəyi o limanlarda qalmış, qəlbi qanamışdır.

“Ah” başlıqlı və nalə çəkən ürəyin dərinliklərindən qopub gələn, Xəzər sahillərində günəşin doğmasını ümidlərinin həyata keçəcək yeri kimi gözləyən Hasibə Şahoğlu yenə də dənizlə mükəlliməyə girmək istəyir:

*Hazar konus, sen de
Susma, suskun durma.
Gönlünün baharını,
Yılların akışını,
Düşmanın kaçışını,
Yarınlara bakışını
Anlatsana...Anlatamadı! (Şahoğlu, 2002: 11)*

Maraqlıdır ki, Xəzər hər nə qədər maviliyini itirsə də, ekoloji baxımdan çirklənsə də, şairənin qürbət həyatında Vətən özləmini unuduracaq və xoş xəyallara aparacaq məkan kimi diqqəti cəlb edir. Məhz Xəzərin sahillərində müəllif uşaqlığını, cənnət adanın yazlarını, çiçəkləyən badam ağaclarını, yaşıl yosunlarını xatırlayır və onların qoxusunu Xəzərdən alır. Beləliklə, vətənin həzin xatirə yeli, Xəzərin durğun sularının pıçılısı və lirik mənə “ah”ları harmoniya yaradaraq qürbətə qəmli bir not səhifəsini təşkil edirlər.

“Anlattım” şeiri yuxarıda bəhs etdiyimiz örnəyin məzmun baxımından davamı kimi səslənir. Artıq Xəzər sahillərində deyil, səhərin kimsəsizliyində Bakı küçələrində ayaqyalın dolaşan şairə daşlarda səssiz izlər qoymaq istəyir. Cəh-cəh vurmağa başlayan quşların sevgi nəqəratlarında öz yalnızlığına acıyan müəllif göz yaşlarını saxlaya bilmir. Yenə də şirin xəyallar yalnızlıq və qərblilik duyğularını ovutmaqdadır:

Düşledim

*Sevdiğimi yanımda
Kolkola el ele
Sarmaşdolaş sokaklarda
Bir de
Aşk sözleri dudaklarının ucunda (Şahoğlu, 2002: 13)*

Ama yenə də bu şirin və gözəl dünyadan ayılıb öz yalnızlığı ilə baş-başa qalan şairəyə elə gəlir ki, yalnız meydanlar qəhqəhələrlə ona güllürlər. Amma yenə də şairənin yalnızlığında həmdərd yeri Xəzər sahilləri olduğu kimi, Bakı küçələridir:

*Dolaşım sokaklarını Bakü'nün
Çıplak ayakla,
Anlattım yerdeki taslara
Anlatamadığım,
Dinletemediğim yalnızlığımı
İnsanlara... (Şahoğlu, 2002: 13)*

Təbii ki, Hasibə Şahoğlunun yaradıcılığında Azərbaycanla bağlı şeirlər arasında "Azərbaycan" şeiri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Əsərin hər misra və ifadəsində böyük sevgi hiss edilir. Anma mərasimlərində dost və qardaş ölkənin sevincinə şarik olan, gedənlərin arxasınca həzin-həzin əl sallayan, ləhcələri oxşar olan bu ölkə bir diplomat və şairə kimi onun qəlbində əvəz edilməz yer tutur. Azərbaycan xalqına məxsus olan yemək mədəniyyəti, rəqsi, qonaqpərvərlik kimi cəhətlər qohum xalqın nümayəndəsinə yad ölkədə deyil, öz vətəninə olma təəssüratı verir. Bu məkan onun ürəyində əbədi məskənlərdən birinə çevrilir:

*Ben Azərbaycan`ı sevdim
Paylaşım tarihle,
Kültürümle, ceddimle
Sevdim ve yüreğime
Koydum
Tümüyle... (Şahoğlu, 2002: 19)*

Məlum olduğu kimi, Türkiyədə və Kıbrısdə Novruz bayramı digər türk xalqlarında olduğu qədər qeyd edilmir və bu baxımdan Azərbaycanda bayram şənliyini yaşayan diplomat bununla bağlı bəzi etnoqrafik və kulinariya ilə bağlı xüsusiyyətləri də şeirlərində əks etdirir:

*...Rakkaseler dans eder
Cambazsa ip gezer.
Çocuklar luna parkt
Zogal, şekerbura en başta,
Nevruz Azərbaycan`da
Kutlanır mutlaka aşla. (Şahoğlu, 2002: 25-26)*

Azərbaycan siyasi tarixində diplomatik fəaliyyəti ilə rol oynayan Hasibə xanım eyni zamanda bu ölkənin yaxın keçmişində baş vermiş zəlzələni də poeziya-

sında əks etdirmişdir. 25 noyabr 2000-ci il tarixində baş verən Bakı zəlzələsi şəirdə insan və təbiət, insan və Allah kontekstində işlənmişdir. Ümumiyyətlə, zəlzələni “Tanrının toz alma günü” kimi tərif edən müəllif bu fəlakətdə yaşananların sanki video təsvirini verərək, o anda yaşanan qorxu, ümid və dua anlarını birlikdə yaşadır:

*Kendiliğine açılıp kapanan kapılar,
Düşen devrilen dökülen eşyalar,
Çatlayan duvarlar, tavanlarda sallanan avizeler
Bir felaket habercisi gibi şangırdayan aynalar...*

*Ne duraklamak, ne sakin olmak,
Ne de bir kemer altında konaklamak
Çare yok ölümü ensende hissedersin
Elinden birşey gelmedikçe, çaresizce çırpınırken
Tekce defalarca Tanrıya dua edersin... (Şahoğlu, 2002: 44)*

Beləliklə, Hasibə Şahoğlu poeziyasında Azərbaycan mövzusu davamlı şəkildə qələmə alınmaqda və bu ölkəyə, “*ela gözlerimin nazlı yaşı*” (2007: 76) adlandırdığı Xəzərə olan sevgisi vurğulanmaqdadır. “Xəzər çiçəyi”ndən bir dəstə gül bağlayan şairə Azərbaycan sevgisini ifadə etməkdədir.

2. “Azərnamə”

Müasir Kıbrıs türk poeziyasında özünəməxsus tərzdə şeirləri ilə yaradıcılıq yoluna malik olan Tayfun Yücer yaradıcılığında da Azərbaycanla bağlı şeirlərə rast gəlirik. Bu baxımdan “Azərnamə” adlı şeir diqqəti cəlb edir. Bu şeir sərbəst vəzindədir və Bakıda 19 mart 2003-cü il tarixində qələmə alınmışdır. Kıbrıslı şair KIBATEK ədəbiyyat şöləsinə qatılan nümayəndə heyətinin tərkibində Bakıya gəlmiş, burada keçirilən Novruz şənliklərini də izləmiş və Novruz tonqalının gənc bir qızın gözlərinə əks olunduğu qığılımlar onun ilham qaynağı olmuşdur:

*gaşlar göze göçmen
nasıl çizsem ki portresini*

*cam gibi bakar
azeri kızının badem gözleri¹*

Hasibə Şahoğlunun poeziyasında olduğu kimi, burada da Xəzər dənizi xüsusi əhəmiyyət daşıyır: “*hazar buz tutmuş yinə*” Xüsusilə də Xəzri küləyi və Bakının bahar soyuğu onun könlünü üşüdür və şair Azəri qızının gözlərində isinmək istəyir. Bakı isə azğın bir rüzgar kimi səciyyəlidir. Beləliklə, şəhərin təbiəti, soyuqluğu ilə şairin qəlbi, eləcə də baharın gəlişi arasında təzad yaradılır:

*bakü
azgın*

¹Tayfun Yücerin şerini əldə etməyimizə yardım etdiyi üçün KKTC Lefke Avropa Universitetinin müəllimi Yrd. Doç. Dr. Nazim Muradova təşəkkür edirik.

*bir
rüzgar*

*uslanırmı bu divane gün
susarmı bu körpe gönül*

*bilemem ki
kaç kez daha
uyanır bahara
binlerce çıplak
ağaç...*

O gözlərdə və bu şəhərdə nə qədər soyuq olsa da, sevgi ilə döyünən ürəyin hər zaman sevdalanacağı və minlərcə çılpaq ağacın cücərəcəyi isə dəyişilməz bir reallıq kimi verilir.

3. “Xəzərə toxunuşlar”

Məqələdə təhlilə cəlb edəcəyimiz növbəti poetik örnəklər Kıbrıslı şairi Şirin Zəfəryıldızına aiddir. Ən yeni dövr Kıbrıs türk ədəbiyyatının nümayəndələrindən olan bu müəllifin Xəzərlə bağlı iki şeiri mövcuddur: “Toxunma” və “Parçalanmış sözcüklər”

Digər Kıbrıslı şairlərdə olduğu kimi Şirin Zəfəryıldızı poeziyasında da Xəzər dənizisevgi duyğuları fonunda işlənmişdir. Dalğalar sevda dənizinin xatirə səhifələridir:

*Hazar Gölü'ndeki dalgalar,
Seni hatırlatmaz mı sevdalar? (Zaferyıldızı, 2005: 23)*

Bu sevgiyə mübtəla olan şairə ayrıya bilməyəcəyini, əbədi eşq limanında üzəcəyini vurğulamaqdadır:

*Gitmem, gidemem, dokunma,
Her gönülde duramam... (Zaferyıldızı, 2005: 23)*

Hasibə Şahoğlunun şeirlərində olduğu kimi, Ş. Zəfəryıldızı da Xəzərin eşq sahilində üzməkdə, sularına toxunaraq daimi “məhkumluğunu” ifadə etməkdədir:

*Uzak oldu bu mevsim hazan,
Gönlüm aşkınla Hazar'a dalar. Gitmem, gidemem, dokunma,
Her gönülde duramam... (Zaferyıldızı,
2005: 23)*

Şairənin “Parçalanmış sözcüklər” başlıq üç misralıq şerində də Xəzərin fonunda nəşə ağ-qara rəsmə bənzədilir:

*siyah beyaz bir resimdir
'neşe' (lenmek)
hazar'ın gel-gitlerinde. (Zaferyıldızı, 2005: 23)

Xəzərin dalğalarının sahilə çırpılması, gedib-qayıtması şairənin də şüuraltı dünyasındakı ağıl-qaralı günlərin səhifələnməsi ilə assosiativ şəkildə verilir.

Nəticə

Beləliklə, Kıbrıs türk şerində Azərbaycan mövzusunun son dövrlərdə aktuallaşdığını görməkdəyik. Təbii ki, mənbələri əldə etmək çətinliyi ilə rastlaşdığımız üçün yalnız üç şairin yaradıcılığından nümunələr verdik. Göründüyü kimi, həmin şeirlər Azərbaycanda qələmə alınmaqla yanaşı, xüsusilə təbiəti və adət-ənənələri əks etdirmişdir. Həmin poetik nümunələrdə Xəzər dənizinin xüsusi yer aldığını görürük. Xəzər həm bir dəniz olaraq təsvir edilmiş, həm də aşıqların qəlb döyüntülərini artırmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Fikrətqızı Elmira. Osman Türkün Poetik İrsi. Bakı: "Kövsər" Nəşriyyatı, 2010
2. <http://www.hafta-ichi.com/newv/2010/07/02/read=47924>
3. Kıbrıs Türk Edebiyatı. Başlangıçtan Bugünə. Lefkoşa: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989
4. Manilər. Derleyen Yorgancıoğlu M. O. Mağusa: Temel Basımevi, 1996
5. Şahoğlu Hasibe. Hazardan Esintiler. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2002
6. Zaferyıldızı Şirin. Duruşumdakı Ayna Paramparça, 2005

AZERBAIJAN IN KIBRIS TURKISH POETRY

Summary

After the collapse of the USSR, the political-social and literary-cultural relations among Turkish nations and also between Cyprus –Azerbaijan enlarged.

Scientific, cultural, and literary relations published in *Fuyuzat* journal by ideologist and representative of Turkish movement in the beginning of the XX century Alibay Huseynzadeh lasted until the end of the century. From this point of view a bilateral relation and connection were created in poetry; in fact the topic of Azerbaijan was the main subject in the nation of Cyprus described by Azerbaijan authors in their poems. The biggest tragedy of the XX century, the Khojali genocide, was described by the famous poet of Cyprus Osman Turkey in his poem "The elegy to Khojali martyrs".

The topic of Azerbaijan in Cyprus Turkish poetry is shown in Hasiba Shahoğlu's poems as a red line in 1999-2003. H. Shahoğlu worked as a diplomat in the Turkish Embassy in Azerbaijan. Besides her political work she also played a great role in the formation of relations among Turkish nations with her poems.

In her book *Khazardan asıntılar*, most poems such as "Ali", "Anlatdın", "Azerbaijan", "Bahar", and "Zalzala" are devoted to Azerbaijan. These poems were written in Azerbaijan, and Baku, especially with its nature, and beauty are the main ideas of the poems. Expressing her love for Azerbaijan in hemistiches such as "ben Bakuy'yu sevdim / Gülen gözlerin sıcaklığında / Hazarın azğın dalğalarını / Durğun gizemini / Sevdim..." she penned our people's hospitality, traditions and our national holiday Novruz.

Key Words: Cyprus, Azerbaijan, Baku, Khazar, Hasiba Shahoğlu, Tayfun Yucer, Shirin Zaferyıldızı

CEYMS MORİYERİN VƏ JAMES BAILLIE FRASERİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN

Elnarə Elxan qızı Qaragözova
(*Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan*)

Avropada Şərqi, Şərqi həyatına bir çox əsərlər həsr olunmuşdur. Bunların sırasında Bayronun “Şərqi poemaları” nı, Hötenin “Şərqi divanı”nı, V. Hüqonun “Orientaliya”sını və başqalarını göstərmək olar. Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığında bu əsərlər barədə kifayət qədər tədqiqatlar mövcuddur. Lakin bu sıraya aid ola iki əsərdən biri Ceyms Moriyerin “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” romanı ədəbiyyatşünaslığımızda çox az araşdırılmışdır. Şotland səyyahı və yazıçısı James Baillie Fraserin “Qızılbaş: Xorasan əhvalatı” (“*The Kuzzilbash, a Tale of Khorasan*”) əsəri haqqında isə ümumiyyətlə söz açılmamışdır.

“İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” romanında Şərqi hərtərəfli və təfərrüatlı şəkildə təsvir olunmuşdur. Məhz bu təsvirin adekvatlığına və canlılığına görə Ceyms Moriyerin əsərin əsl müəllifi olmadığı fikri də irəli sürülmüşdür. Bu əsərdə Şərqi bir parçası olan Azərbaycan haqqında da qiymətli məlumatlara rast gəlinir. Romandakı hadisələrin bir qismi Azərbaycan ərzailərində cərəyan edir. Digər tərəfdən indi Ermənistanın tərkibində olan Azərbaycan torpaqları haqqında məlumat verilir. Maraqlıdır ki, yazıçı əsərdə həmin ərzailərin adını əslində olduğu kimi vermişdir. Məsələn: Hamamlı, Göylü kəndi, Pəmbək çayı, Zəngi çayı, Ağrı dağı və s. Məsələn, əsərin qəhrəmanlarından biri olan Mirzə Əhməkin şaha verdiyi qonaqlıqdakı süfrənin təsvirindən bir parça: “*Lətif təamların arasında qar kimi düməğ çilov, bir şaqqa quzu soyutması ilə birlikdə dəmlənmiş plov, altına cücə döşənmiş, içinə ləbləbi qatılmış zəfəranlı plov, İran xörəklərinin tacı sayılan, tərkibinə portağal dilimləri, badam, hər cür ədva əlavə edilmiş narınc plov, Xəzər dənizindən tutulmuş qızıl balıq, siyənək, İrəvan yaxınlığındakı Zəngi çayından gətirilmiş alabalıq diqqəti cəlb edirdi*” (Moriyer C. , 1993: 147).

Ceyms Moriyerin “1808-1809-cu illərdə İran, Ermənistan və Kiçik Asiyadan Konstantinopola səyahət” və “İran, Ermənistan və Kiçik Asiyadan Konstantinopola ikinci səyahət” əsərlərində də Azərbaycan haqqında maraqlı məlumatlar var.

Şotland səyyahı və yazıçısı James Baillie Fraserin də yaradıcılığında Şərqi həyatın təsviri mühüm yer tutur. Onun əsərlərində Azərbaycan haqqında da qiymətli məlumatlara rast gəlmək olar. Bu baxımdan onun “İrəvanın Xəzər dənizinin cənubundakı əyalətlərinə səfərlər və macəralar” (*Travels and Adventures in the Persian Provinces on the Southern Banks of the Caspian Sea*) və “Qızılbaş: Xorasan əhvalatı” (“*The Kuzzilbash, a Tale of Khorasan*”) əsəri tədqiqat üçün zəngin material verir.

Zərif bir cizgi nədən danışır?

“Qızılbaş: Xorasan əhvalatı” əsərində elə ilk səhifədən baş qəhrəmanın türk - əfşar tayfasından olması vurğulanır. Lakin müəllif bunu aşkar qeyd etməsəydi də yenə bunu məndəki zərif bir elementdən bilmək olardı. Türk xalqları İslam dinini qəbul etsələr də daim özünəməxsusluqlarını qoruyub saxlamışlar. Bu qadına münasibətdə də öz əksini tapmışdır. İslamda qadının yad nəzərlərdən qorunması vacib olsa da türk xalqlarında qadın əksər hallarda bu qadağaya əməl

etməmişlər. Bu Azərbaycan bədii ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Digər maraqlı cəhət isə ondan ibarətdir ki, cadugərlər, cindarlar və başqa bu kimik peşə sahibləri qadın məclislərinə sərbəst daxil ola bilərdilər və kişilər bunu normal qəbul edirdilər. Məsələn, M. F. Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əsərində olduğu kimi (1).

Fraserin “Qızılbaş. Xorasan əhvalatı” əsərində də Qızılbaş körpə olarkən anası evə kişi – şeyx çağırır və uşağın taleyinə baxdırır. Elə bu məqamda da yazıçı açıqlama verir ki, şeyxlərin, dərvişlərin istənilən evə sərbəst şəkildə girmək hüququ var idi və kişilər heç zaman buna etiraz etməzdilər.

Elə bu məqam da Fraserin türk – azəri ailələri ilə yaxından tanışlığından xəbər verməklə yanaşı, M. F. Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əsərindəki səhnənin reallığa söykəndiyindən xəbər verir.

Türk-azəri leksikası.

Hər iki yazıcının əsərlərində yerli əhalinin dilində işlənən sözlər olduğu kimi verilmiş və onların mənası izah edilmişdir. Burada müsəlman dünyası üçün xarakterik olan ərəb-fars sözləri işlədilmişdir:

Moriyer: Mashallah (Moriyer 1834:64); Allah (Moriyer 1834:65); Bismillah, Alhəmdullillah (Moriyer 1834:75) və s.

Fraser: Barekillah (Fraser1828:14) -Bərəkallah; oostade (Fraser1828:62) – ustad; İnsh-allah (Fraser1828: 84)

Maraqlıdır ki, hər iki əsərdə sırf türk sözləri də işlədilmişdir.

Fraser: Kuzzilbash (Fraser1828: 5) – Qızılbaş; Janee (Fraser1828: 37)– can;aoul (Fraser1828: 48) –aul;khanum (Fraser1828: 50) –xanım;ghourumsaug (Fraser1828: 51) –qurumsaq;altoun Tuppeh (Fraser1828: 184)– altın təpə

Moriyer: Ai qardach (Moriyer 1834: 85)– Ay qardaş;haif (Moriyer 1834: 87)–hayıf; yavash (Moriyer 1834: 91)– yavaşbosh (Moriyer 1834: 99)–boş və s.

Azərbaycan dili haqqında:

Həmişə Azərbaycan dilinin mövqeyindən və bu mövqe haqqında qərblilərin fikrindən danışılarkən məşhur nümunə kimi Lermontovdan, Puşkindən sitat gətirilir. Dilimizin sadəliyindən və anlaşılıqlığından bəhs edən daha bir müəllif olmuşdur. O, elə Qızılbaş əsərinin əvvəlində qeyd edir ki, bu əsərin oxunmasında onun işini asanlaşdıran yeganə səbəb Azərbaycan dilində yazılmış sözlər, müəllifin dilincə *Toorkee tongue* (Fraser 1828: 8) olmuşdur.

Nadir şah obrazı.

Ədəbiyyatda hökmdar obrazlarının təsviri məsələsi olduqca maraqlı məqamlardır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatında iki hökmdarın – Nadir şahın və Şah Qacarın təsviri diqqəti cəlb edir. Bu hökmdarlar bəzən zalım kimiç bəzən isə vətən təssübkeşi kimi təsvir olunmuşlar. Məsələn, Qacar obrazı. O Y. V. Çəminzəminli, S. Vurğun tərəfindən qanıçən, zalım kimi təsvir olunmuşdur. Ə. Haqverdiyev isə onu əsl vətənpərvər kimi göstərmişdir. N. Nərimanovun “Nadir şah” əsərində isə Nadir şah vətənpərvərdir, onu uçuruma və zülmə sürükləyən yalançı əyanlardır. Fraserin əsərində maraqlı məqamlardan biri də Nadir şah obrazının təsviridir. Çünki bu obraz bir qərblinin təfəkkürü və onun yaratdığı qızılbaş əsgərinin gözü ilə təsvir olunmuşdur.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, bu əsərlərdə araşdırılmasına ehtiyac duyulan olduqca tarixi, kulturoloji məqamlar var. Bizimkiçik tədqiqatımız ilkin araşdırmaadır və ümid edirik ki, gələcəkdə bu istiqamətdə daha dərin araşdırmalar meydana çıxacaqdır.

ƏDƏBİYYAT:

Moriyer C. *İsfahanlı Hacıbabanın macəraları*. Bakı. Gənclik, 1993.

Исхакова Л. *Восток и Запад в романах Джеймса Мориера о Хаджи-бабе: особенности авторской интерпретации*. Авторефератдиссертации на соискание ученой степеникандидата филологических наук. Екатеринбург – 2010/ <http://elar.usu.ru/bitstream/1234.56789/2590/1/urgu0750s.pdf>

Fraser J. B. “*The Kuzzilbash, a Tale of Khorasan*” London, Henry Coulburn, 1828

Morier J. *Ayesha. The maid of Kars*. Paris, Baudrys European Libraryç 1834.

Qeydlər:

1. Bu tezisnin müəllifi prof. R. Qeybullayevadır. Bax: Qeybullayeva R. Ədəbi komporativistika: nəzəriyyəsi və texnikası.

THE IMAGE OF AZERBAIJAN IN JAMES JUSTINIAN MORIER’S AND JAMES BAILLIE FRASER’S LITERARY ACTIVITIES

Summary

The article is dedicated the problems of description of the image of Azerbaijan in James Justinian Morier’s and James Baillie Fraser’s literary activities. Morier’s novel *The adventures of Hajibaba from Ispahan* and James Baillie Fraser’s fiction *The Kuzzilbash, a Tale of Khorasan* contain important information and interesting facts about Azerbaijan too. These works give rich material for investigation.

Key words: James Morier, the image of turks, the image of Azerbaijan, Kuzzilbash

ABDULKADİR İNALTƏKİN ŞEİRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SEVGİSİ

Elxan Yurdoğlu (Məmmədov)
(*AMEA Naxçıvan Bölməsi / Azərnanayan*)

Abdulkadir İnalətəkin 1958-ci ildə Türkiyə Respublikasının Ankara şəhərində anadan olub. 12 yaşından etibarən, 1970-ci ildən isə Almanyanın Münxen şəhərində yaşayır. 1979-cu ildə “Şeirlərim”, 1988-ci ildə isə “Məzar daşları” şeir kitablarının müəllifidir. Avropanın bir çox ölkəsində araşdırımaçı-yazar, şair kimi tanınan Abdulkadir İnalətəkinin yaradıcılığında xüsusilə şeirlərində hədsiz dərəcədə Azərbaycan sevgisinin şahidi olduq. Məhz bu səbəb kifayət etdi ki, A. İnalətəkinin bütün şeirlərini incələyib onun yaradıcılığı haqqında ətraflı bilgiyə sahib olaq. Həmçinin onun şeirlərində Azərbaycan sevgisi haqqında bir tədqiqat aparmaq ehtiyacı hiss edək.

A. İnalətəkinin ürəyindəki, varlığında ki Azərbaycansevgisinin nəticəsidir ki, o, 1994-cü ildəbu yana Türk-Azərbaycan Ədəbiyyatı və Folkloru üzrə müxtəlif istiqamətlərdə axtarışlar aparır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, o, 1998-ci ildən Azərbaycanda, 2000-ci ildən isə Almanyanın paytaxtı Berlində Muğam Mərkəzinə rəhbərlik edir.

Bütün bu sadaladıqlarımız onun Azərbaycanla bağlı apardığı tədqiqatların, axtarışların cüzi bir hissəsidir. Onun Azərbaycana olan sevgisi müxtəlif illərdə yazdığı şeirlərində də özünü göstərir. Hətta V Avropa Şeir Müsabiqəsində birinci yerə layiq görülmən şairin şeirində də Azərbaycan yangısı, Azərbaycan sevgisi var. Əminliklə deyə bilərik ki, bu şeirin özündə belə o, Azərbaycanın dərđini mötəbər kürsüdən deməklə də Avropa xalqları, dövlətləri arasında hazırda xalqımızın düçar olduğu problemi ortaya qoya bilib. Həmin şeir “Qürbətdən anama” adlanır.

Türk xalqlarının, eləcə də müsəlman dövlətlərin başına gətirilən siyasi oyunların dilə gətirildiyi həmin şeirin bir bəndində belə deyir:

Çeçenya'da kanım aktı, sel gibi,
Karabağ'da kopardılar, gül gibi,
Öz yurdumda garip kaldım, el gibi;
Yine öz yurduma sürüldüm, anne! (1)

Anasına müraciətlə yazdığı bu şeirdəki “Qarabağda qopardılar gül kimi” misrasında bu Azərbaycan sevdalısının mənəvi sarsıntısı ilə qarşılaşırıq. Eyni zamanda “Öz yurdumda qərib qaldım el kimi, Yenə öz yurduma sürüldüm (sürgün edildim)” fikirlərində yaşadığımız yaxın tarixin şahidi oluruq. Bir milyona yaxın qaçqını olan, öz yurdundan didərgin düşmüş, Qarabağlının—laçınlının, kəlbəcər-linin, şuşalının, xocalının və bunun kimi minlərlə insanın hər gün dilinə gətirdikləri ağrı və fəryadın səsini eşidirik bu misralarda.

Abdulkadir İnalətəkinin bu cür Azərbaycan sevgisi ilə dolu olan şeirlərinin hər biri haqqında bir məqalə imkənləri daxilində söz açmaq çətin olsa da, onun bir neçə şeirinə xüsusi diqqəti yönəltmək istəyirəm.

“Qaytarın özümə torpaqlarımı”, “Bəxtiyar öldümü?”, “Döyür” kimi bir çox şeirində Azərbaycan xalqının başına gətirilmiş müsibətlərə yanıqlı dillə ağlayır, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin dünyadan köçməsinə kədərləndiyini dilə gətirir.

Qarabağ mövzusunda həsr etdiyi “Qaytarın özümə torpaqlarımı” şeirindəki aşağıdakı misralar da A. İnaltekin yaradıcılığında Azərbaycan sevgisinin böyüklüyündən, tükənməzliyindən, sonsuzluğundan xəbər verir:

Kimə deyim, kim götürər bu dərdi?
Mənə bir ömürlük izzət verdi.
Xocavənd, Kəlbəcər, Laçın, Xankəndi,
Adı tək taleyi Qarabağımı,
Qaytarın özümə torpaqlarımı!

Ulu babaların goru ağlayır,
Mirzə Sadiqcanın tarı ağlayır,
Azərbaycan zarı-zarı ağlayır:
“Verin mənə, qara gözlü yarımı,
Qaytarın özümə torpaqlarımı!” (2)

Hər bəndi 5 misradan ibarət olan 19 bəndlik bu şeir Qarabağ mövzusunda yazılmış ən gözəl şeirlərdən biridir. Və xüsusi olaraq qeyd edərək demək istəyirəm ki, söhbət Azərbaycandan kənardakı şeirdən getmir, ümumiyyətlə Azərbaycan poeziyasının da daxil olduğu dünya şeir aləmində bu mövzuya həsr olunmuş ən dəyərli nümunədir “Qaytarın özümə torpaqlarımı” şeiri. Özünün də dediyi kimi, bu şeiri ündü-haraydı, ağıdı, fəğandı, şivəndi, vaydı...Bu şeirdə torpaqları əlindən alınana, doğma yurdundan didərgin düşən, atasını, anasını, oğlunu, qızını, bacısını, qardaşını itirən, öldüsündən, qaldısından bixəbər olan, yurd həsrəti ilə inildəyən, evi üçün darıxan, doğma yerlərdən yana burnun ucu göynəyən, hər gecə yuxularında min yol öz həyatında yorğunluğunu çıxaran qaçqınlarımızın səsi var. Bu şeiri oxuduqca qulaqlarımız bu misralardakı səsi eşidəcəksiniz:

İllər ötür, gəncliyimə gün düşür,
Qocalıram, saçlarıma dən düşür.
Yurd yerindən ürəyimə ün düşür,
Harayı kar edir qulaqlarımı.
Qaytarın özümə torpaqlarımı! (2)

Və hər birimizin içində bir küncə qısılan yetim fikirlər boy göstərəcək bu şeirdə:

Gözündə arzusu, həvəsi qalıb,
Özü həsrət gedib, nəvəsi qalıb,
Göydə yetimlərin naləsi qalıb,
Söndürün sinəmdə yanan narımı,
Qaytarın özümə torpaqlarımı! (2)

Ən sonda isə hələ də uzaqlarda bir işartı kimi görünən, hələ də cücərəcəyinə inandığımız ümidlər boy göstərəcək. Abdulkadir İnaltəkinin haqqında danışdığımız şeirini son iki bəndiündəki kimi:

Bir gecə qoynunda yatım ellərin,
Bizsiz qərib qalan yetim ellərin.
Gül olub bağında bitim ellərin,
Küləkləri öpsün yanaqlarımı.
Qaytarın özümə torpaqlarımı!

Sığal çəkim çəməninə, gülünə,
Od qalayım ocağına, külünə,
Qalxım çıxım dağlarımın belinə,
Ordan seyrə dalım yaylaqlarımı,
Qaytarın özümə torpaqlarımı! (2)

Abdulkadir İnaltəkinin bu şeirində belə bir misra da var—“Gözlərimdən axan Araza taydı”. Şeirin, hətta bir misranın yükü o qədər ağırdı ki, bu misranın çəkisinin ağırlığına səbəb isə bu poetik nümunədə danışılan dərddir—Vətən dərdi, qardaş dərdi, Azərbaycan dərdi...

Professor Maarifə Hacıyeva A. İnaltəkin haqqında danışarkən onu belə təqdim edir:—“Ürəyi Azərbaycan sevgisi ilə dolu olan Azərbaycan sevdalısı” (3). Bu fikir heç də təsadüfi deyil.

Onun haqqında Azərbaycanın bir çox qəzetlərində, jurnallarında müxtəlif səpkili onlarla məqalə, müsahibə dərc olunub. Həmin məqalələrin biri 2009-cu ildə “Təzadlar” qəzetində dərc olunub. Həmin məqalədə deyilir ki, “İlk dəfə 1994-cü ildə Azərbaycana qədəm qoymasına baxmayaraq, sanki 100 ildir, bəlkə də 1000 ildir bu torpaqda yaşayıb. Azərbaycana, Qarabağa, bu torpağın insanlarına həsr etdiyi şeirləri isə, o qədər orijinal, ağırlı və yangılıdır ki, elə bil o dərdləri bizimlə bir yerdə yaşayıb. Sanki qaçqınlarla bir yerdə Qarabağdan didərgin düşüb və nisgillə dolu Qarabağa, Xocalıya təsirli şeirlər yazıb” (3).

A. İnaltəkinin “Bəxtiyar öldümü?” şeirini diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm.

Həmin şeirdə bir vətəndaş yangısı ilə (baxmayaraq ki, o Azərbaycan vətəndaşı deyil) xalq şairinin ölümündən nə qədər kədərləndiyini hiss etdirir. Bu hissi oxucu da müəlliflə birgə yaşayır. Çünki şeirin ümumi ovqatında təkcə bir şair itirməyin yox, eləcədə də bir şəxsiyyət itirməyin, bir insan itirməyin, bir ziyalı itirməyin, bir dost itirməyin acısı var. Şeirin əvvəlində Bəxtiyar Vahabzadənin vaxtı ilə anasına yazdığı “Anam öldümü?” şeirindən epiqraf verilib. Şeirin bir bəndində belə deyilir:

Sən, mənim xətrimi çox istəyirdin,
Bir millətin iki övladıydıq biz.
Mənə: «Ana yurdun oğlu» - deyirdin.
İki can Vətənə sevdalıydıq biz. (4)

Bu misralardan da görüldüyü kimi, A. İnaltəkin Bəxtiyar Vahabzadədən də “Ana yurdun oğlu” fəxri ünvanını almışdır. Bunun özü də Abdulkadir İnaltəkinin nə qədər Azərbaycan vürğunu, Azərbaycana bağlı biri olduğundan irəli gəlir.

Müsaibələrinin birində jurnalistin “—Abdulkadir bəy, bir neçə gündür Bakıdasınız, özünüzü necə hiss edirsiniz? (3)—sualına verdiyi cavabın özündə də şeirlərindəki sevginin təzahürü var.

--Mən özümü Bakıda həmişə doğma vətəndə olduğu kimi hiss etmişəm. Bakıda olarkən günlərin tez keçməsindən narahat oluram. Azərbaycanla bağlı müəyyən fəaliyyətdə olduğuma görə, bu yerləri daha yaxşı tanımağa çalışıram. Buraya hər gəlişimdə, yaxşı mənada qərribə hisslər keçirirəm. Müəyyən şərait insana pis təsir etsə də mən onu görmürəm. çünki insan sevdiyi insanı qüsursuz görməlidir. Ola bilsin Azərbaycana vurğunluğumdandır ki, mənfi cəhətləri görə bilmirəm” (3).

Yenidən Abdulkadir İnaltekinin şeirlərindən nümunələrə diqqəti yönəltmək istəyirəm. Onun “Bir yanda mən ağladım, bir yanda Azərbaycan” şeiri haqqında səhifələrlə yazı yazmaq, saatlarla danışmaq olar.

Şeirin ilk misrasını oxumaq kifayətdir ki, bu kövrək ürək sahibinin nə qədər Azərbaycana bağlı olduğunu dərk edəsən:

Ölmədən toprağına ayaq basmaq nə xoşdur,
Sevincindən ürəyim qanad açan bir quşdur.
Yüz illik həsrətimiz artıq vüsəl olmuşdur,
Allahım, şükür sənə, gəldi gözlədiyim an,
Bir yanda mən ağladım, bir yanda Azərbaycan. (5)

Gördüyünüz kimi, Azərbaycan toprağına ayaq basmağın sevinci, yüz illik həsrətin vüsəl olması—iki sevənin qovuşması kimi təqdim olunur və bu sevinc anında rıqqətə gələn ürəklər gözlərdən sevinc yaşları axıdır.

Şeir digər bəndlərində də bu ruh halını şahidi oluruq:
Denən, qadan alım, Bakıdır mı burası?
Bir ömür ürəyimdə qanayıbdır yarası,
Həsrət çəkən qəlbimin qovuşmaqdır çarası,
Həyatıma təzədən bağışladı təzə can,
Bir yanda mən ağladım, bir yanda Azərbaycan.

Hər daşında tarixin silinməz izi qalıb,
Hər qarış toprağında həsrətin gözü qalıb.
Ürəyimdə qövr edən dərin bir sızı qalıb,
Qarabağı düşündüm, gözlərimə doldu qan,
Bir yanda mən ağladım, bir yanda Azərbaycan. (5)

Bu misraların hər birində A. İnaltekinin ürəyinin bir nəbz atışı var. Hər misrada Azərbaycan dikəlir, boy göstərir. Bu, həm də şairin ürəyinin şeirlərdəki mənzərəsidir. Bu şeirlərin hər birində Abdulkadir İnaltekinin Azərbaycan, Azərbaycan xalqına olan sevgisi, Azərbaycan dərdlərinə olan yanğısı var. Bu da təbiidir. Çünki Abdulkadir İnaltekin bir Azərbaycan sevdalısıdır. Və onun şeirlərində Azərbaycan sevgisi bundan sonra da yeni-yeni misrlarla, fikirlərlə, duyğularla qarşımıza çıxacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. [http://www. antoloji. com/gurbetten-anneme-1-5-avrupa-siir-yarismasi-birincilik-odulune-layik-gorulmustur-siiri/](http://www.antoloji.com/gurbetten-anneme-1-5-avrupa-siir-yarismasi-birincilik-odulune-layik-gorulmustur-siiri/)
2. [http://www. azadliq. org/content/article/1749622. html#relatedInfoContainer](http://www.azadliq.org/content/article/1749622.html#relatedInfoContainer)
3. [http://www. tezadlar. az/index. php?type=xebergoster&id=10641](http://www.tezadlar.az/index.php?type=xebergoster&id=10641)
4. [http://www. tezadlar. az/index. php?type=xebergoster&id=10529](http://www.tezadlar.az/index.php?type=xebergoster&id=10529)
5. <http://mirzezezerinsesi.net/articles/2011/08/02/abdulkadir-inaltekin-can-%D0%B Egul-dur-ayaga-yatan-%D1%85alqi-oyandir>

LOVE OF AZERBAIJAN IN ABDULKADİR İNALTEKİN'S POEMS

Summary

Abdulkadir İnaltekin was born in Ankara, Turkey in 1958. He has been living in Munich, Germany since 1970. Abdulkadir İnaltekin, who is known as a researcher/author and poet in many European countries, shows his deep love towards Azerbaijan in his career, particularly in his poems. This fact made us interested in performing research about his love towards Azerbaijan in his poems.

As a result of his love towards Azerbaijan, he has been doing research about Turk-Azerbaijani literature and folklore since 1994. He established "Mugham Cultural Center" in 1998 for the first time in Azerbaijan and in 2000 he founded a branch of this Cultural Center in Berlin, Germany.

The above mentioned facts are a very small part of his research about Azerbaijan. His love shows up in his poems written in various years. He even revealed his deep sorrow by calling his mother a "flower extorted from Karabakh" in his poem "From Oversea To My Mother", for which he was awarded best poet in the fifth European Poem Contest. Moreover, he writes about the Azerbaijani people's long tragedy and his grief over the death of famous Azerbaijani poet Bakhtiyar Vahabzade in the poems; "Give My Lands Back", "Is Bakhtiyar Dead?", and "Beating". In the poem "Give My Lands Back" below, which he dedicated to Karabakh, he talks about how great, eternal and interminable is his love towards Azerbaijan. We will talk more about his love for Azerbaijan by giving examples from his poems.

Key words: poem, Karabakh, folklore, literature, love

“KOROĞLU” AVROPA DILLƏRİNDƏ

Dr. Elza ismayilova

Xəzər Universitəsi

Türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanı “Koroğlu” möhtəşəm sənət abidəsidir. Türk ellərinin folklor araşdırmalarında koroğluşünaslıq sahəsi inkişaf etmişdir. Bu sahə folklorçuların mühüm elmi obyektı olaraq qalır. “Koroğlu” dastanı haqqında ilk ciddi və ətraflı araşdırma Pertev Naili Boratav tərəfindən aparılmışdır. Koroğluşünaslıq sahəsində P.N.Boratavın araşdırmaları mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Xalq qəhrəmanı və şairi Koroğlu haqqında ən tutarlı məlumatları P.N.Boratav 1931-ci ildə yazdığı “Koroğlu Destanı” adlı kitabında vermişdir. Müəllifin istər Türk dünyasında, istərsə də Avropada “Koroğlu” mövzusu ilə bağlı aparılmış araşdırmaların əksəriyyəti haqqında məlumatı olmuşdur. P.N.Boratav altı bölümdən ibarət olan bu kitabla koroğluşünaslıqda yeni bir yol açdı. “Koroğlu”ya aid hər bir məlumatı, elmi araşdırmaları özündə əks etdirən bu kitab tez bir zamanda böyük uğur qazanaraq ən önəmli bir qaynağa çevrildi.

Bundan başqa, P.N.Boratavın “*L’epopée et la hikaye*” adlı yazısında “Koroğlu” dastanının türk olmayan və türkcə versiyalarının geniş biblioqrafiyası verilmişdir¹.

Bu dastan tək-cə Türk dünyasının deyil, dünya xalqlarının da diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu marağın nəticəsidir ki, “Koroğlu” dastanı bir çox Avropa xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. Çoxlu sayda Avropa tədqiqatçı, diplomat, səyyah, tarixçi, şərqşünas və etnoqraflar, xüsusən ingilisdilli tədqiqatçılar dastanla bağlı araşdırmalar aparmış və Koroğlunun mənşəyi, şəxsiyyəti, qəhrəmanlığı ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

Türk dünyasının milli varlığı olan “Koroğlu” dastanını da ilk dəfə üzə çıxaran və elm aləminə tanıdan əcnəbilər oldular. Fransız səyyahı **Frederic Dubois de Montpereux** (1798-1850) 1839-cu ildə fransız dilində yazdığı “*Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colechide, en Georgie, en Armenie et en Crimme*” adlı əsərində Qafqazda və Qafqaz ətrafında olan “korun oğlu” əfsanələrindən, o cümlədən Koroğludan danışır. O, bu əsərdə Koroğlunun İran şahının gözləri çıxardılmış mehtərinin oğlu olduğunu, onun barıtın icadından 40-50 il əvvəl doğulduğunu və Qafqazda bir adının da Qaraoğlu olduğunu diqqətə çatdırır².

“Koroğlu” dastanının tədqiq və nəşrində polyak əsilli şərqşünas, şair və tərcüməçi **Alexander Chodzkonun** (1804–1891) xidmətləri əvəzsizdir. O, 1829-cu ildə Şərq Araşdırmaları İnstitutunu bitirmiş və Rus İmperiyasının Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya Departamentində çalışmışdır. A. Chodzko İranın Rəşt və Gilan şəhərlərində

¹P.N.Boratav. “*L’epopée et la hikaye*” (Turcicae fundamenta, ed. Jean Deny et al., 3 vols., Wiesbaden, 1959-70, II, 1964, pp. 11-44, esp. pp. 24-28 and 39-41 for a comprehensive bibliography of Turkish and non-Turkish Koroğlu versions).

²Frederic Dubois de Montpereux. *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colechide, en Georgie, en Armenie, et en Crimme*, 6 volumes, Paris: Librairie de Gide, 1839-1843; tome III, 1839. – P. 454- 457. – P.N.Boratav. *Koroğlu Destanı*. – İstanbul, 1984. – S.232, 247.

Rusiyanın konsulu vəzifəsini yerinə yetirərkən Rus İmperiyasına mənsub Xəzəryanı ölkələrə də səyahət etmiş, Xəzər dənizi ətrafında yaşayan xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların dili, mədəniyyəti, folkloru, ədəbiyyatı, etnoqrafik problemləri, adət-ənənələri ilə maraqlanmış, gələcəkdə nəşr etdirmək üçün bu sahədə xeyli materiallar və “Koroğlu” dastanının bir variantını toplamışdır. O, Avropaya qayıtdıqdan sonra topladığı materialları və “Koroğlu” dastanını ingilis dilinə tərcümə etmiş, *Ön söz yazaraq 1842-ci ildə “Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea”* adı ilə Londonda çap etdirmişdir. “Koroğlu”nun A.Chodzko nəşri heç bir dəyişiklik edilmədən 1971-ci ildə Nyu Yorkda təkrar çap olunmuşdur¹.

On üç məclisdən ibarət olan A.Chodzko nəşrinin əlyazması (Nəsr (yurd) hissəsi fars dilində, şeirləri isə bütövlükdə Azərbaycan türkcəsindədir. Şeirlərin orijinalı ilə yanaşı, onların farscaya sətri tərcümələri də verilmişdir²) Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır. Bu əlyazmanın surəti 1989-cu ildə Parisdən Azərbaycana gətirilmiş və 1997-ci ildə “Koroğlu” (Paris nüsxəsi) adı ilə “Ozan” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir. Bu variantı 2005-ci ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatı da yayımlamışdır.

A.Chodzkonun yazdığına görə, dastanın informatoru Aşıq Sadıq adı ilə şöhrət qazanmış Sadıq bəy olmuşdur və dastan çərşənbə günü, rəbiülvəvəl ayının 15-i, hicri-qəməri təqviminə görə 1250-ci ildə (22 iyul 1834-cü miladi ili – E.İ.) qələmə alınmışdır.

A.Chodzko Koroğlunu Xorasanla, dastanının yaranma tarixini isə XVII əsrin ikinci yarısı ilə bağlayır, onun II Abbas zamanında (1617-1648) Xoy - Ərzurum yolu üzərində soyğunçuluq etdiyini diqqətə çatdırır. Qeyd edək ki, o, Koroğlunun II Şah Abbas dövründə yaşadığını vurğulayarkən qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. Bu, II Şah Abbas deyil, 1587-1629-cu illərdə hakimiyyətdə olmuş, aşıqlar arasında tanınmış I Şah Abbasdır. Cəlililər üsyanının şiddətli vaxtı tarixən I Şah Abbas dövrünə düşür. Koroğluya isnad edilən şeirlərdə bunun əks-sədasını görürük:

Koroğlu, gəldilər savaş qurmağa,
Qoçaqların muradını verməyə,
Kos, nağara çalınır qan almağa,
O *Şeyx oğlu Şah Abbasın* günüdür³.

Bu nəşrlə bağlı çoxlu sayda məqalələr yazılmışdır. Bunlardan İsrail Abbasovun “Aleksandr Xodzko, yoxsa?..”, Şahbaz Balakışiyevin “A.Xodzko “Müqəddimə”si barədə düşüncələr”, Şahin Xəlillinin “Koroğlu” dastanının ingilis dilində tərcüməsi və onun ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsi”, Lalə Əliyevanın “Koroğlu” dastanının tarixindən” və başqalarını göstərmək olar.

A.Chodzko nəşri (Paris əlyazması) ilə bağlı iradlar da mövcuddur. Bu iradlarda A.Chodzkonun kitabına yazdığı “Müqəddimə”də nöqsanlara yol verdiyi,

¹ Alexander Chodźko, *Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea, Orally Collected and Translated, with Philological and Historical Notes*, London, 1842; repr., New York, 1971.

² Koroğlu (Paris nüsxəsi). – Bakı: Ozan, 1997. – S.9.

³ S.Mümtaz. *El şairləri*, 2 cildə, II cild. – Bakı, 1935. – S.241.

“Koroğlu”nu *fars dastanı* adlandırdığı və Koroğlunu qaçaq, quldur (*bandit minstrel*) kimi tanıtdığı göstərilir.

“Koroğlu” dastanının tədqiq və nəşrində polyak şərqşünası, şair və tərcüməçi A.Chodzkonun xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. A.Chodzko “Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea” adlı əsərini çap etdirdiyi zaman Azərbaycan 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə görə iki hissəyə bölünmüşdür: Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan. Şimali Azərbaycan Rusiyanın, Cənubi Azərbaycan isə İranın tərkibinə birləşdirilmişdir. Bilindiyi kimi, Avropa ölkələrinin hamısında İran uzun bir zaman ərzində Persiya adlandırılıb. Rza şah Persiyanın adının dəyişdirilməsi üçün 1935-ci ildə rəsmi şəkildə bütün dünya dövlətlərinə müraciət ünvanlamış və bundan sonra, yəni 1935-ci ildən etibarən bu ölkə rəsmi şəkildə İran adlandırılmışdır¹.

Ona görə də, A.Chodzko bu dastanı dövlətin adı ilə bağlayaraq *Persiya/Fars* dastanı adlandırmışdır. Sual oluna bilər: *Əgər A.Chodzko qəsdən bu dastanı fars dastanı adlandırmışdırsa, onda niyə dastanın azərbaycanlı aşiq – Aşiq Sadıq adı ilə şöhrət qazanmış Sadıq bəy tərəfindən söyləndiyini və Koroğlunun Təkə boyuna mənsub olduğunu yazmışdır?*

A.Chodzko tərcüməsinə yazdığı “Müqəddimə”də Koroğlunu qaçaq, quldur adlandırsa da, onu Firdovsi ilə müqayisə edir, üstünlüyü Koroğluya verir. O, Koroğlunun şairliyindən danışanda onu ürəkdən tərifləyir: *“Şairin tanınmağı, şöhrəti onun pərəstişkarlarının sayı ilə şərtlənirsə, onda Firdovsi özü Koroğludan az üstündür. “Savadsız köçəri” olan şair Koroğlu bədahətən şeir söyləyir, heç bir gərginlik bilmədən ürəyinin dərinliyindən süzülüb gələn şeirləri təbii qayalardan çıxan şəffaf su kimi təbiidir, durudur”* (Bu iqtibas Camal Mustafayevin “Sənətin milli kökləri” məqaləsindəndir).

A.Chodzkodan sonra “Koroğlu”nun bu mətninə Avropa ölkələrində maraq artmış, həmin mətn ingilis dilindən müxtəlif dillərə – fransız, alman, macar və s. dillərə tərcümə olunmuşdur.

1843-cü ildə O. L.B.Wolf ingilis dilində olan bu mətni alman dilinə çevirərək çap etdirmişdir².

Yenə həmin ildə **George Sand** (1804, Paris -1876, Nohant) A.Chodzkonun xahişi ilə “Koroğlu” dastanının bir parçasını fransız dilinə çevirmiş, *“Les adventures et les improvisations de Kourroglou, recueillies en Perse, par M. Alexandre Chodzko”* (Alexander Chodzkonun İranda topladığı Koroğlu macəraları və improvizasiyaları) adı altında *“La revue indépendante”* jurnalında çap etdirmişdir. Yazıçı yenidən “Koroğlu” dastanına müraciət etmiş və dastanın yeddi məclisini ixtisarla ingiliscədən fransızcaya çevirmişdir. Bu nəşrdə müəllif dastana müdaxilə etmiş, hadisələrlə əlaqədar öz fikirlərini bildirmiş və *improvizasiya* adı ilə dastandakı şeirlərin məzmununu vermişdir .

¹ <http://davam.az/engine/print.php?newsid=152/>. – 12.04.2012.

² Die Abenteuer und Gesänge Korroglus, des Räubers und Dichters. Ein persischer Volksroman. Aus dem türkisch-persischen original wörtlich in das Engl. übersetzt von A.Chodzko. Deutsch von O.L.B. Wolf, Jena, 1843.

Yazıcının 1845-ci ildə əsərlərinin üçüncü cildi çap olunur. O, bu nəşrə dastanın qısa tərcümə və şərhini “*Kourroglou: Epopée persane*” (Koroğlu: Fars dastanı) adı ilə daxil edir. 1853-cü ildə G.Sand nəşrə hazırladığı “İllüstrasiyalı əsərləri”nə “Koroğlu”nu yenidən daxil etmişdir. Kitabın bədii tərtibatını G.Sandın rəssam oğlu Maurice Sand vermişdir¹.

G.Sand “Koroğlu” tərcüməsinə yazdığı *Ön sözdə* “Koroğlu”nu A.Chodzko kimi, fars dastanı (*Kourroglou: Epopée persane*) adlandırır, onun nadir bir əsər olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq, bu əsərin “*La revue indépendante*” jurnalının əməkdaşları arasında müvəffəqiyyət qazana bilmədiyini, onların bu mətnin jurnalın profilinə uyğun gəlmədiyini və bununla bağlı jurnala maddi ziyan dəydiyini bəhanə edib dastanın çapını dayandırdıqlarını, ona görə də özünün çətinlik qarşısında qaldığını və tərcüməni ixtisarla çap etdirməli olduğunu bildirir. Eyni zamanda, G.Sand qeyd edir ki, 1847-ci ildə cənab **Claude-Gabriel Simon** A.Chodzko “Koroğlu”nu fransızcaya çevirib, Nant şəhərində *Les Annales de la Societe academique de la Loire –Inférieure*-də (Aşağı Luaranın Akademik Cəmiyyətinin salnaməsində) nəşr etdirməyə başlayır². G.Sandın yazdığına görə, C.G.Simon da bu işi yarımçıq qoymalı olur, o da G.Sandın qarşılaşdığı çətinliklərlə qarşılaşır. G.Sand həm özünün, həm də C.G. Simonun bu dastanla bağlı araşdırmasını dayandırdıqlarına təəssüflənir və “Koroğlu” dastanını oxumağı oxuculara tövsiyə edir.

G.Sand əsərinə yazdığı “Müqəddimə”də Koroğlunun şəxsiyyəti ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləyir: “...“*Koroğlu*” dastanı və onun yarandığı mühit gerçəkdir, olmuş hadisədir. Əsərin qəhrəmanı, haqqında heç vaxt eşitmədiyiniz Koroğlu həqiqi və tarixi şəxsiyyətdir. İranın şimalı, Xəzər sahilləri Koroğlunun şücaəti, onun göstərdiyi qəhrəmanlıq nümunələri ilə zəngin yerlərdir. Onun igidliyi haqqında hekayətlər Homer vaxtında Troya müharibələrinin hekayətləri qədər məşhurdur. Bu bir həqiqətdir ki, bizim qəhrəman Homerdən xəbərsiz idi, amma bu oxşar cəhətlərə nə deyəsən?”

İndi Avropa tədqiqatçısı səbirlə, maraqla, böyük istedad və bacarıqla Homer və Koroğlu yaradıcılığında hesabagəlməz əhvalatları toplayıb ümumi tədqiqat aparsın, onları əlaqələndirsin, Şərq dördlüklərinin Qərb dinləyicisi üçün qulağa-yatımlı və məlahətli olmasının sirlərini açib göstərsin.

Belə bir xeyirxah iş, şərəfli vəzifə isə Alexander Chodzkonun payına düşdü. Koroğlunun Homeri də o oldu... ”.

“Koroğlu” eposunun G.Sand tərcüməsi barədə ilk məlumatı Murtuz Sadıqov vermişdir. Tərcümənin “Müqəddimə” adlanan hissəsini Əziz Gözəlov 1991-ci il yanvarın 22-də “Novruz” qəzetində çap etdirilmişdir. G.Sandın bu tərcüməsini

¹ George Sand, *Kourroglou: Epopée persane*, Paris, 1856; first pub. as “Les adventures et les improvisations de Kourroglou, recueillies en Perse, par M. Alexandre Chodzko,” *La revue indépendante* 6, 1843, pp. 71-84, 404-458, and 7, 1843, pp. 338-77; repr. with *Le meunier d’Angibault*, 3 vols., Paris, 1845, III, pp. 137-352; repr. in *Œuvres illustrées*, with illustrations by Tony Johannot, 9 vols., Paris, 1852-56, V, 1853, pp. 1-28 with 7 engravings; *Les Maîtres mosaïstes*, In *Œuvres illustrées de George Sand, préfaces et notices nouvelles* par l’auteur ; dessins de Tony Johannot [et Maurice Sand], Paris, J. Hetzel, 1852-1856.

² Claude-Gabriel Simon. « *Kourroglou, épopée populaire* », *Recherches critiques, analyses et citations relatives à la littérature de quelques peuples de l’Asie centrale et orientale*, Nantes, imprimerie Vve C. Mellinet, 1847, chap. IX-X.

2004-cü ildə Məxmər Abdullayeva və Aygün Vəkilova Azərbaycan dilinə çevirmişlər¹.

Yeri gəlmişkən, 2007-ci ildə G.Sandın “Koroğlu”su “Qanun” nəşriyyatı tərəfindən Bakıda yayımlanmışdır. Üç dildə – fransız, Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş bu kitab iki yüz əlli altı səhifədən ibarətdir. Kitabın tərcüməçisi A.Məstəliyeva, redaktoru isə H.Əliyevdir.

2007-ci il dekabrın 14-də Fransanın Bakıdakı Səfirliyi və G.Sand adına Bakı Fransız Mədəniyyət Mərkəzi bu üçdillə nəşrin təqdimat mərasimini keçirmişdir.

Qafqaza sürgün edilmiş polyak şairi **Tadeuş Lada Zablotski** Abbasqulu ağa Bakıxanovun yaxın dostlarından idi. O, A.Bakıxanovun köməyi ilə “Koroğlu” dastanının bir hissəsini Azərbaycan dilindən polyak dilinə çevirmiş və özünün “*Şərq*” məcmuəsinə daxil etmişdir. Bu tərcümə 1849-cu ildə “*Rubon*” jurnalında dərc olunmuşdur².

1853-cü ildə **Adolphe Breulier** A.Chodzkonun London nəşrindən “Koroğlu”-nu fransızcaya çevirir və “*Revue Orientale et algérienne*” jurnalında nəşr etdirir³.

XIX yüzilin ortalarında məşhur iqtisadçı alim, alman səyyahı **August von Haksthausen** (1792-1866) Qafqazda olmuş və “Koroğlu” dastanından bir variantı qələmə almışdır. Həmin variantı 1857-ci ildə çap etdirdiyi “*Закавказский край*” (Zaqafqaziya ölkəsi) adlı əsərində “*Kor Obeid və onun oğlu Koroğlu haqqında tatar rəvayəti*” adı ilə çap etdirmişdir. Türk folklorçusu P.N.Boratav A.Haksthausen-in bu mətni Kür qırağında yaşayan və türkcəni yaxşı bilən Petr Nov adlı bir alman mühacirindən yazıya aldığını göstərmişdir: “*Von Haksthausen 1875`de Rusça olaraq nəşrettiği seyahatnamesinde Koroğlu`ndan da bahseder (I cild, s.149-153). Bu rivayət Peter Nov isminde, Türkçe de bilen bir Alaman muhacir ağzından, Kür nehri civarında tesbit edilmiştir*”⁴.

P.N.Boratavın yazdığına görə, A.Haksthausen kitabında Koroğlu ilə bağlı iki rəvayət vermişdir. Birinci rəvayətdə göstərilir ki, Koroğlunun atası Ubeyd (*Obeid*) İran padşahının ilxıcısı imiş (At əfsanəsi, Koroğlunun dağa çıxması Paris rəvayəti ilə eynidir). Türkmən sultanı atı oğurlamaq üçün erməni Həmzəni göndərir. O da bu işi hiylə ilə yerinə yetirir (Dəyirman hekayəsi). Sonra Koroğlu Dəli Hasanla gedib atını geri alır. Koroğlu sonda Rüstəm pəhləvanın nəvəsinə rast gəlir, onunla üç gün, üç gecə güləşir. Onlar bir-birilərini məğlub edə bilmir və aldıkları yarıdan ölürlər.

A.Haksthausen-in ikinci rəvayətinə görə, Koroğlu barıt çıxdıqdan sonra Koroğlu dağına (Bayazıtlə İrəvan arasındakı) gəlir, bir tacirin belində qəribə bir alət görür və

¹ Koroğlu (Tərcüməçilər: M.Abdullayeva, A. Vəkilova). – B.:Nurlan, 2004. – 88 s.

² M.Sadıqlı. “Koroğlu” (fransız dilində) // «Novruz» qəzeti, 22 yanvar 1991-ci il; Koroğlu . – Bakı : Nurlan, 2004. – S.8. – E.Abbasov. «Koroğlu» eposunun poetikası (Paris nüsxəsi əsasında)». Avtoreferat (filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün), Bakı, 2007. – S.8.

³ Aventures et improvisations de Kouroglou, héros populaire de la Perse septentrionale, trad. par A.Chodzko et

A.Breulier,Revue de l’Orient, de l’Algérie et des colonies, XVII (2e série/1), 1855, p. 349-366 ; XVIII (2/2), 1855, p. 57-65, p. 168-176, p. 250-257 ; XIX (2/3), 1856, p. 107-126, p. 477-490 ; XX (2/4), 1856, p. 269-284 ; XXI (2/5), 1857, p. 194-214 ; XXII (2/6), 1857, p. 41-62, p. 215-223.

⁴ А.Гакстгаузен. Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. 1 часть; СПб; 1857 (Татарское предание о слепом Обеиде и его сыне Киор-оглы); P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İst., 1984. – S. 255.

onunla maraqlanır. Koroğluya alətin tapança olduğunu söyləyir, onun istifadə qaydasını başa salır, hətta bir köpəyi də orada öldürürlər. Bu hadisənin şahidi olan Koroğlu: “Koroğlu, sənın məqsədin hasil oldu”, – deyərək qeyb olur¹. “Kor Ubeyd və onun oğlu Koroğlu haqqında tatar rəvayəti”nin varlığını B.A.Karriyev də təsdiqləyir².

Göründüyü kimi, A.Haksthauzen mətni ilə Frederic Dubois de Montpereux mətni arasında oxşarlıqlar var. Belə ki, hər iki məndə Koroğlunun ortadan qeyb olması epizodu eynidir. Ancaq F.D.Montpereux mətnində Koroğlunun Rüstəmin nəvəsinə rast gəlməsi epizodu yoxdur. Bunun əvəzində, Koroğlunun bir adının da Qaraoğlu olduğu göstərilir.

Yeri gəlmişkən, 1846-cı ildə A.Vişeslavtseva “Kavkaz” qəzetinin 39-cu nömrəsində “Сказка о Кара оғлы” (Qara oğlu haqqında nağıl) adlı yazı dərc etdirir³. Bu məqalədə Koroğlunun adı Kara oğlu (Qara oğlu) şəklində işlənmiş və onun həyatından iki epizod verilmişdir. Müəllif Koroğlunun çox da uzaq olmayan keçmişdə yaşamış bir tarixi şəxsiyyət olduğunu, İran, Türkiyə və Qafqazda tanındığını diqqətə çatdırır. Eyni zamanda, “Koroğlu” dastanı ilə Homerin “İlliada” əsərini müqayisə edir.

“Koroğlu”nun yayılmış variantları içərisində bu ada təsadüf edilir. 1977-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dastanları” (Toplayıb nəşrə hazırlayanı Azad Nəbiyevdir) kitabında “Qaraoğlu” adlı dastan da verilmişdir. Bu dastan 1976-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin folklor ekspedisiyası zamanı Dəvəçi rayonunda Aşıq Orucdan toplanmışdır.

“Qaraoğlu” dastanındakı nəğmələrin süjet xətti ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarının süjet xətləri arasında oxşarlıqlar var. Belə ki, “Qaraoğlu” dastanında bir sülalənin başçısı Qara xan, “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə Bayındır xandır. “Qaraoğlu” dastanındakı Kəlləgözü dünyaya gətirən pis davranışlı Kuzə xatundur, “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə Təpəgözün dünyaya gəlməsində Sarı Çoban günahkardır. Kuzə xatun “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı pərinin epos düşüncəsinə transformasiyasıdır⁴.

“Qaraoğlu” dastanındakı Qor at (“Koroğlu”da Qırat), Ağbulaq (“Koroğlu”da Qoşabulaq), qəhrəmanın atasının gözlərinin açılmasına əsətiri köpüyün – bu bulağın suyunun dərman olması, atanın bulağın suyunu içə bilməməsi, ona görə də vəfat etməsi, qəhrəmanların adı arasında müəyyən oxşarlıqların olması kimi epizodlar “Koroğlu” dastanı ilə səsleşir. Ancaq bu oxşarlıqlara baxmayaraq, “Qaraoğlu”nun süjet və dili “Kitabi-Dədə Qorqud”a daha yaxındır, “Koroğlu”nun süjetindən qədimdir.

Pertev Naili Boratavın yazdığına görə, **Richard Leonhard** “*Paphlagonia, Reisen und Forschungen im nordlichen Kleinasien*” əsərində Koroğlu dağının Bolu-Beypazarı istiqamətində yerləşdiyini diqqətə çatdırır, Koroğlunu əfsanəvi bir şəxsiyyət kimi qəbul edir və Türk dastanında Robin Hood rolunu oynadığını göstərir. Eyni zamanda, P.N.Boratav qeyd edir ki, “Koroğlu” dastanının yayılma coğrafiyasından bixəbər olan müəllif bu adı təhrif edir, onu əski bir adla (*Kara*

¹ P. N. Boratav. Koroğlu Destanı. – İst., 1984. – S. 44, 232, 244, 255.

² Б.А. Карриев. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. – М.: Наука, 1968. – Стр.51.

³ Ş. Şamioğlu. Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat. – B.: Gənclik, 2002. – S.58.

⁴ R.Əliyev. Azad Nəbiyev və folklor ədəbi irsi. – Bakı: Nurlan, 2008. – S.76.

Ağılı, Çam Ağılı) qarışdırır: “ ... *Koroğlu Destanı*’nin geniş intişar sahasından, tevlit etdiyi digər coğrafi isimlerden bihaber olan müəllif bu ismi eski bir namun (*Kara Ağılı, Çam Ağılı* gibi) *halk iştikakına* görə tahrifinə atfediyor”¹.

Macar türkoloqu, dilçi, etnoqraf və səyyah **Hermann (Arminius) Vambery** (1832-1913) 1856-cı ildə İstanbula gəlir, 6 il orada qalır, burada təhsil alır. Sonradan bir neçə dəfə İstanbula qayıdır. 1861-1864 –cü illərdə dərviş kimi İranda, Orta Asiyada səyahətdə olmuş və “*Voyages d’un faux derviche dans l’Asie centrale*” əsərini yazmışdır. H.Vambery bu əsərində “Koroğlu” dastan ənənəsinin türkmənlər arasındakı şəklini belə təsvir edir: “*Yalnız geceleri, bilhassa kışın, Türkmenler, Peri masalları ve tarihi menkıbeler dinlemekten hazederler. Fakat bütün bu eğlencelere, daha asil bir zevk olmak itibariyle, bazen “dutare”- siyle sözlerine refakat eden “Bahşi’nin şarkılarını tercih ederler; bu bahşiler onlara Koroğlu’nun, AmanMolla’nın ve ya Mahtumkulu’nun şiirlerini tekrar ederler...*”².

H.Vambery 1867-ci ildə yazdığı “Cagataische Sprachstudien. Enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der cagataischen Sprache” (Çağatay müntəxəbatı...) adlı əsərində “Koroğlu”dan bəhs etmiş, bu dastanın qırğız və türkmənlərə daha çox uyğun gəldiyini diqqətə çatdırmışdır³.

1888-ci ildə **Charles Rieu** “*Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*” (Türk əlyazmaları Britaniya Muzeyində) adlı kitab yazmışdır. Bu kitabda Türk və Azərbaycan poeziyasından da danışılır. *Poetical Miscellanies* yarım bölümündə Koroğlunun adı bir sıra şairlərlə yanaşı çəkilir (... and of short pieces, chiefly Ghazels, by the following poets: Ruhi, Sabit, Sellmi, Jami, and Kiyasi, foil.19-28; Beyani, Fenni, Ghazi Ahmed Pasha, Fuzuli, Ramiz, Es'ad, Kerimi, Khaki, Hamldi, and Raghıb Pasha, foil. 31-53; Kadiri (Murteza Efendi Baghdadi) and Nizami, oil. 58-60; Mejnuni, 'Izzet, Sati', Rasikh, Agah, 'Olvi., Vahdeti, Miyani, Shem'i, Neshati, Bedri, Yahya, and 'Atif, foil. 63-82; Kūr Oghli, and 'Ashik 'Omer, foil. 104-113; Hashmefc, Vasif, Vasjk, and Vehbi, foil)⁴.

1899-cu ildə macar türkoloqu İgnacz Kunos (1862-1945) “Koroğlu” dastanının İstanbul rəvayətini transkripsiyası ilə W.W.Radloff-un “Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme” (Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri – Türk Lehçe Örnəkləri) adlı əsərinin VIII cildində (Bu cild Osmanlı türkcəsinə ayrılmış və onun yazılması İ.Kunosa sifariş edilmişdir) yayımlanmışdır¹. Bu cildin iyirmi altı səhifəsində Koroğludan danışılır. Bu

¹Richard Leonard. Paphlagonia. Reisen und Forschungen im nördlichen Kleinasien. Berlin,1915. - PP.17-17; P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S. 127, 247.

² H.Vambery. Voyages d’un faux derviche dans l’Asie centrale (trad. de l’anglais par E.D.Forgues). – Paris, 1873. –P.283. – P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.126, 247, 259.

³ H.Vambery. Cagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss. Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomatie der Cagataischen Sprache, von Hermann Vambery. – Leipzig, 1867. -- P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.54, 259.

⁴ Charles Rieu, Catalogue of the Turkish in the British Museum. Longmans & Co., 39, Paternoster Row; B. Quaritch, 15, Piccadil; Asher & CO. 13. Bedford Street, CO Vent Garden ,A»D Trubner & CO., 57, Ludgate Hill, 1888.– P.211-212.

¹ R.Proben VIII – I.Kunos, Munderten der Osmanen (in: Radloff, Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme), Sankt Petersburg, 1899.

haqda V.Xuluf lu məlumat verir: “Akademik Radlov da “Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri” adlı əsərinin 8-ci hissəsinin 26 səhifəsini Koroğ luya həsr etmişdir. Bunun da İstanbul çapından bir o qədər fərqi yoxdur. Lakin üslubu və bəzən kəlmələri bir qədər əski türkcədir”¹.

Yeri gəlmişkən, İ.Kunos İstanbulda olarkən müəllimi Jozsef Budenzə yazdığı məktublarında “Aş ıq Qərib”, “Şah İsmayıl”, “Əsli-Kərəm” və “Koroğ lu” dastanları ilə maraqlandığını, onlarla bağlı materiallar topladığını və bu materialları çap etdirmək istədiyini də bildirmişdir (24 Ekim 1885, Macarstan İlimlər Akademisi (MIA), Belge Nr., 5448/273; 22 Aralık 1885, MIA, Belge Nr., 5448/280; 2 Şubat 1886, MIA, Belge Nr., 5448/284; 5 Mart 1887, MIA, Belge Nr., 5448/312; 17 Nisan 1888, MIA, Belge Nr., 5448/332 və s. O, 1889-cu il dekabrın 24-də Kisfaludu Cəmiyyətinin sədri və Macarıstan Elmlər Akademiyasının üzvlərindən olan Pal Gyulai-yə (1826–1909) yazdığı məktubunda hazırladığı “Koroğ lu”, “Şah İsmayıl” və “Kərəm-Əsli” türk xalq dastanlarının Akademiyanın nəşriyyatında çap edilməsini ondan xahiş edir.

Kunos müxtəlif əsərlərində (1891– “Anatoliai képek” (Anadolu Manzaraları), Szépirodalmi Könyvtár 8., Bp. 139 səhifə; 1892 – Türkische Volksromane in Klein-Asien (Küçük Asya’dan Türk Halk Romanları), Ung. Rev. XII, s. 201-211, 453-468, Bp; 1893 – Köroglu. Ázsia rablók sének regénye. Török források után elbeszéli – (Köroglu. Asya’nın Eskiya Kahramanının Romanı. Türk kaynaklardan faydalanarak anlatan) Bp, 181 sayfa; 1894 – Köroglu. Ázsia rablók sének regénye. Török források után elbeszéli –Pataki László rajzaival (Köroglu. Asya’nın Eskiya Kahramanının Romanı. Türk kaynaklardan faydalanarak alatan - László Pataki’nin resimleriyle), MS XX (1893-1894), s. 1258-1344, Bp) “Koroğ lu” dan danışmışdır².

“Koroğ lu” dastanı ilə almanca yazıb-yaradan macar əsilli tədqiqatçı **Gyula Meszaros** da maraqlanmışdır. O, İ.Kunos-un qeydə aldığı “Koroğ lu”nun İstanbul versiyasını (tam deyil, ixtisarla) bir səhifə yarım lıq müqəddimə ilə macarcaya çevirmiş və bunu 1913-cü ildə “Köroğ lu” adı ilə Budapeştdə çap etdirmişdir³.

Hər iki macar alimi A.Chodzkonun fikirlərini qəbul etmişdir: “Kunos “R.Proben, VIII”deki mukaddimesinde Köroğ lu`nun ilk defa şiirlerin (şiiler– E.İ.) müdafiı olarak meydana çıktığını bilahara, Anadolu Türklerinin kahramanı olduktan sonra, sünni bir şövalye telakki edildiğini söylüyor. Fakat bu malumatının neye istinat ettiğini kaydetmiyor; Köroğ lu`nun menşei hakkında da fazlaca bir şey ilave etmiyor. Mesaroş ise, Chodzko`nun Destan`ı İran`da ve kısmen Acemce tespit etmesinden Köroğ lu`nu da Acemistan`dan Osmanlı topraklarına hicret etmiş bir hikaye telakki ediyor. Ve İstanbul rivayeti için, “Bu Acem hikayesi eger biraz daha kalsaydı tamamen bir Türk destanı olacaktı.Türkler onu o kadar çok benimsemişlerdir”, diyor”¹. Göründüyü kimi, hər ikisi “Koroğ lu”nun Anadolu xalq ədəbiyyatına İrandan keçdiyini söyləyir.

¹ Koroğ lu (V.Xuluf lu nəşri). – Bakı: Elm, 1999. – S. 10-11.

² Szilárd Szilágyi. Türk Folklor Araştırmalarında bir öncü (Doktora Tezi – Danışman: H.Özdemir). – Ankara, 2007.

³ G.Meszaros. Köroğ lu. – Budapest, 1913; P.N.Boratav. Köroğ lu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.136, 230.

¹ P.N.Boratav. Köroğ lu Destanı. – İstanbul: Adam Yay., 1984. – S.136,137.

XIX yüzilliyin ən böyük amerikan şairi **Henry Wadsworth Longfellow** (1807-1882) “Koroğlu”nun ingilis nəşrindəki üçüncü məclisdən istifadə edərək ”*The Leap of Roushan Beg*” (Rövşən bəyin atlanışı) adlı bir şeir- qısa poema yazmışdır (Koroğlu ilə Ərəb Reyhan qarşıdurması). Bu poema 1878-ci ildə çap olunmuşdur¹. Şeiri Azərbaycan dilinə “Rövşən bəy – Koroğlunun atlanışı” adı ilə Cəfər Cabbarlı çevirmişdir. Həmin tərcümə 1928-ci ildə “Revolyusiya və kultura” jurnalında (6,7 (54-55), s.23, 1928) ərəb qrafikası ilə nəşr edilmişdir. “Rövşən bəy – Koroğlunun atlanışı” poeması iyirmi yeddi bənddən və yüz doqquz misradan (On doqquzuncu bənd beş misradır) ibarətdir².

Diqqətinizə çatdırım ki, 1988-ci ildə Şahin Xəlilli də ”*The Leap of Roushan Beg*” şeirinə müraciət etmiş, onu “Rövşənbəyin atlanması” adı ilə ingilis dilindən azərbaycancaya çevirmişdir³.

Fransız alimi **Georges Dumezil** (1898-1986) 1938-ci ildə fransız dilində yazdığı “*Les legendes de “Fils d’aveugles” au Caucase et autour du Caucase*” (Qafqazda və Qafqaz çevrəsində “korun oğlu” əfsanələri) adlı əsərində “korun oğlu” əfsanəsinin skiflərə dayandığına inanır və “Koroğlu” mövzusu ilə bu əfsanə arasında paralelliklər görür. O, iki əfsanənin müxtəlif motivlərini qarşılaşdırır⁴.

Andreas David Mordtmann (1811-1879) 1925-ci ildə alman dilində yazdığı “*Anatolien:Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*” (Kiçik Asiyadan səyahət məktubları və Anadolu hekayələri) adlı səyahətnaməsində⁵ Sivasla Tokat arasında Çamlıbel dağı olduğu, Koroğlu çeşməsi və onun Koroğlu tərəfindən düzəldildiyi barədə məlumat verir. Eyni zamanda, müəllif bu çeşmənin görünüşündən Koroğlunu zövq sahibi və əski bir dərəbəyi kimi təqdim edir və çeşmənin üzərində bir kitabə olduğunu diqqətə çatdırır⁶.

Türkoloq **Rıza Mollof** (Rza Mollov – 1920, Pravadı - 1986, Sofya) bolqar türklərindən “Koroğlu”nun on iki qolunu toplayıb 1957-ci ildə Sofiyada türkcə nəşr etdirmişdir⁷. Onun 1968-ci ildə yazdığı “*A Contribution to the Studies on the Historical and Sosial Foundations of the Epic Story of Koroğlu*” adlı məqaləsi Bolqarıstan Elmlər Akademiyası Balkan Araşdırmaları İnstitutu tərəfindən Sofiyada yayımlanmışdır. Məqaləni 2003-cü ildə Kemal Boz türk dilinə çevirmiş və Milli Folklor Dərgisində çap etdirmişdir.

R.Mollov Orta Asiya Türk tarixindən izlər daşıyan “Koroğlu” dastanının Qafqaz və Orta Asiya olmaq üzrə iki ayrı coğrafiyada yayıldığını vurğulayır. Göstərir ki, Qərb qrupu “Koroğlu” dastanının özülündə Cəlali üsyanlarının

¹ Henry Wadsworth Longfellow. “The Leap of Roushan Beg,” in *Kéramos and Other Poems*, Boston, 1878. – PP. 57-61; available at [Henry Wadsworth Longfellow: A Maine Historical Society Website](http://www.mainehistoricalsociety.org/longfellow/) (accessed 15 August 2009). à l’étude du fond socio-historique du destan ‘Koroğlu,’” *Etudes balkaniques* 7, 1967. – PP. 107-127.

² C.Cabbarlı. Əsərləri, III cild. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958. – S. 24-27.

³ Ş.Xəlilli. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. – Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” NPB, 2002. – S.187-192.

⁴ G.Dumezil. *Les legendes de “Fils d’aveugles” au Caucase et autour du Caucase.*–Paris: E. Leroux, 1938; “Revue de l’histoire des religions”, (janvier-février 1938)T.CXVII:N°1, p. 50-74.

⁵ [A.D.Mordtmann](http://www.mordtmann.de/), [Franz Babinger](http://www.babinger.de/). *Anatolien:Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*. – Hannover, 1925.

⁶ P.N.Boratav. *Koroğlu Destanı*. – İstanbul: Adam Yay., 1984. – S.129, 130, 247, 248.

⁷ Koroğlu (Hazırlayan: Rıza Mollof). – Sofya: Narodna Prosveta, 1957. – 110 s.;

<http://www.nadirkitap.com/koroglu-kitap1744704.html>.

olduğunu qəbul edir, bu iddia ilə razılaşmayanların da varlığını diqqətə çatdırır. “Koroğlu” dastanı ilə bağlı araşdırmaların əksəriyyətini süzgcdən keçirir.

1969-cu ildə **Nora Kershaw Chadwick** və **Victor Zhirmunsky/Vladimir Jirmunskiy** “*Oral Epics of Central Asia*” adlı kitab yazmışlar (Nora K.Chadwick və Victor Zhirmunsky.Oral Epics of Central Asia, Publisher: Cambridge University Press; Reissue edition (3 Jun 2010), 376 pages). Kitabı Kembric Universiteti Nəşriyyatı 2010-cu ildə yenidən yayımlamışdır.

Kitabda digər türk dastanları ilə birlikdə “Koroğlu” haqqında da məlumat verilir.V.Zhirmunsky tərəfindən hazırlanan ikinci bölümdə (*Part II. Epic Songs and Singers in Central Asia* , pp.269-291) türkmən dastançılıq ənənələrindən danışılır. Koroğlunun mənşəyi, yayılma coğrafiyası ilə bağlı mühüm məlumatlar da diqqətə çatdırılır, “Koroğlu” dastanının Qafqazdan Orta Asiyaya yayıldığı da göstərilir.

1969-cu ildə Moskvada “**Azerbaijani poetry**” antologiyası çap olunur. Bu antologiyada Koroğlu haqqında da qısaca məlumat verilir. Kitaba **Dorian Rottenbergin** “Koroğlu”nun “Durna teli” qolunun ingilis dilinə tərcüməsi (*Köroğlu.Grane Feathers. A Chapter from Köroğlu. –Translated by Dorian Rottenberg*) də daxil edilmişdir¹.

1979-cu ildə fransız tədqiqatçısı **Laure Melikoff – Sayar** fransız dilində yazdığı “*De la légende épique à l’opéra : Évolution du thème de Köroğlu en Azerbaïdjan soviétique*” (Əfsanədən operaya. Sovet Azərbaycanında Koroğlu mövzusunun inkişafı) adlı monoqrafiyasını Parisdə çap etdirir² . Müəllif Koroğlunu ingilis Robin Hoodla müqayisə edir, onlar arasında oxşarlıq və bənzəyişlər axtarır, Koroğlunun soykökü, məmləkəti və tayfası haqqında məlumat verir. O, Koroğlunun 1584-1585-ci illərdə Osman paşanın başçılığı altında Qafqazdakı hərbi yürüşlərdə iştirak etdiyini də diqqətə çatdırır³. Bu nəşr 1985-ci ildə Bakıda rusca “*От легенды к опере. Эволюция темы Кероглу в Советском Азербайджане*” adı ilə yayımlanmışdır.

1970–ci ildə **Barbara K.Walker**-in “*Korolu, the Singing Bandit*” adlı əsəri New Yorkda çap olunur. Uşaqlar üçün hazırlanmış bu kitaba illüstrasiyaları **Nickzad Nodjoumi** çəkmişdir⁴.

1980-ci ildə **Walter R.Feldman** “*The Uzbek Oral Epic: Documentation of Late Nineteenth and Early Twentieth Century Bards*” (New York: Columbia Univ., 1980) doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Bu yazıda özbək və türk dastan ənənəsinin ən gözəl örnəyi kimi “Koroğlu” dastanı təhlil olunur, dastanın yayılma coğrafiyası və yaranma tarixi haqqında danışılır.

Türk ədəbiyyatından slovakçaya ilk tərcümələri 1949-cu ildən bəri **Josef Blaskovic** etmişdir. Sonradan onun işini türkoloqlar – **Vojtech Kopcan** və **Xenia Celnarova** davam etdirdilər.

¹ Azerbaijani Poetry (classic, modern, traditional). Edited by M.İbrahimov. – Moscow : Progress Publishers, 1969 . – PP. 580-603.

² Laure Mélikoff-Sayar, De la légende épique à l’opéra : Évolution du thème de Köroğlu en Azerbaïdjan soviétique, Paris, 1979, INALCO, thèse de 3e cycle dactylographiée .

³ Лор Меликова- Сайяр. От легенды к опере. Эволюция темы Кероглу в Советском Азербайджане. – Баку: Язычы, 1985. – Стр. 9, 31. – Ş.Xəlilli. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. – Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” NPB, 2002. – S.176, 177.

⁴ [Barbara K. Walker](#). Korolu, the singing bandit Illustrated by Nickzad Nodjoumi).– . New York, Thomas Y.Growell Company, 1970. – 159 pages.

Vojtech Kopcan (1940-2000) dünya xalqlarının dastan və əfsanələri ilə maraqlanaraq onlardan bəzilərini, eyni zamanda Molla Nəsrəddin lətifələrindən 235-ni slovakcaya çevirmiş və bu tərcümələri “*Pradavni pribehy*” (Keçmiş zaman hadisələri) adlandırdığı seriyada bir neçə il ərzində “*Mlade leta*” (Gənclik) nəşriyyatında çap etdirmişdir. Eyni zamanda, bu seriyaya tərcüməsi ilə Koroğlu dastanı da qatılmışdır¹.

1981-ci ildə Bratislavda “*Slachetny zbojnik Koroğlu*” (Mərd quldur Koroğlu) adlı kitab çap olunur. Kitabdakı mətnləri **Xénia Celnarova** tərcümə etmişdir².

1982-ci ildə **Remy Dor-un** fransız dilində yazdığı “*Chants du toit du monde: textes d'orature kirghize suivis d'un lexique kirghiz-français*” kitabının³ 23-31-ci səhifələrində Əfqanıstan qırğızlarından toplanmış bir Koroğlu hekayəsindən danışılır.

1986-cı ildə çap olunmuş “**Encyclopaedia of Islam**” kitabında Bolu Koroğlunun məkanı kimi vurğulanır⁴. Bu kitabın beşinci cildində Koroğlu haqqında danışılır⁵.

Fikret Türkmenin “*Les Variantes Anatoliennes et Turkmènes des Rectis de Koroğlu*” adlı məqaləsi 1988-ci ildə Almaniyada çap olunur. Bu məqalədə dastanın iki variantı – Anadolu və Türkmən variantları müqayisəli şəkildə təhlil süzğəcindən keçirilir. Müəllif qeyd edir ki, “Koroğlu” dastanı yüzillər boyunca Balkanlardan Orta Asiyaya, Sibirdən Şimali Afrikaya qədər geniş bir coğrafiyaya yayılmış çoxvariantlı bir hekayələr zənciridir. F.Türkmen “Koroğlu”nun Türk boyları ilə iç-içə qonşu olan xalqların həyatında da önəmli bir iz buraxdığını və dastanın iki versiyasını – Qərb və Şərq versiyalarını da diqqətə çatdırır və bu versiyalara daxil olan variantları göstərir.

1991-ci ildə **Jean Calmard** *Encyclopaedia Iranica* kitabına A.Chodzko ilə bağlı “Chodzko, Aleksander Borejko” adlı məqalə yazmışdır⁶. Məqalədə A.Chodzko haqqında hərtərəfli məlumat verilir, onun “Koroğlu”su nəzərdən keçirilir, bu dastanın Avropaya yayılmasından, George Sand və A. Breulier tərəfindən fransızcaya tərcüməsindən də söz açılır.

Yenə həmin ildə **Remy Dor-un** “*Nourali, ou, Les aventures lyriques d'un héros épique: orature d'Asie Intérieure : episodes du cycle de Goroghli dans la*

¹ <http://www.turkceogretimi.com/yabancilara-turkce-ogretimi/slovakya-turkce-nin-ogretilmesinin-saglanmasi>

² Šlachetny zbojnik Koroglu. Turecky epos (Koroğlu Destanı, Noble brigand Koroglu. Turkish epic). – Bratislava: Mlade leta, 1981 (compiled and translated by Xenia Celnarova); <http://www.turkcede.org/yabancilara-turkce-ogretimi/346-slovakya-turkce-nin-ogretilmesinin-saglanmas.html>

³ R.Dor. Chants du Toit du Monde: textes d'orature kirghize suivis d'un lexique kirghiz-français . – Paris: G.P.Maisonneuve & Larose, 1982.

⁴ Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol.I, Leiden, 1986. – P.1255.

⁵ Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol.V, p.270, 1986.

⁶ Jean Calmard. Chodzko, Aleksander Borejko. – Encyclopaedia Iranica, Originally Published: December 15, 1991; Last Updated: October 18, 2011; This article is available in print. Vol. V, Fasc. 5, pp. 502-504. – www.iranicaonline.org/articles/chodzko-aleksander-borejko.

tradition özbek d'URSS et d'Afghanistan” adlı kitabı yayımlanır. ¹ Kitabın yüz səhifəsində Göroğlu haqqında danışılır (məsələn: 7, 49, 107 və s.).

1992-ci ildə **Karl Reichl**-in “*Turkic Oral Epic Poetry: Tradition, Forms, Poetic Structure*” adlı əsəri Nyu Yorkda yayımlanır². K.Reichl bu əsərində Elias Muşeqin 1721-ci ildə yazdığı “Nəğmələr”i təhlil edir, “Koroğlu” ilə bağlı müəyyən məlumatları diqqətə çatdırır, Gürcüstan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan, iyirmi səkkiz qoldan ibarət “Koroğlu” dastanından söz açır, kitabın hər bölümündə Koroğlu haqqında məlumat verir. Karl Reichl kitabının onuncu bölümündə “Koroğlu” və “Alpamış” dastanlarının meydana gəlməsi, inkişafı və tarixi özəllikləri ilə bağlı məlumatlar da verir. O, bu əsərinin bir bölümündə “Koroğlu” dastanının nümunəsi əsasında Türk dastanlarının yayılma probleminə danışıq, dastanın türk dilində danışmayan xalqlar, o cümlədən gürcülər və ermənilər arasında da yayıldığını və bu mözunun oradan da Krım və Tobol tatarları və s. keçdiyini göstərmişdir³.

Metin Ekici Karl Reichl-in bu əsərini “*Türk Boylarının Destanları: Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı*” adı ilə türkcəyə çevirmişdir. Tərcümə 2002-ci ildə Ankarada Türk Dil Kurumu Yayınları tərəfindən çap olunmuşdur.

1995-ci ildə **Wolfram Eberhard** “*Minstrel Tales, from Southeastren Turkey*” adlı əsərində Şərqi Anadoludan topladığı beş hekayəni (Ali Paşa, Koroğlu, Elbeylioğlu, Hurşit İle Mahmihri və Kozanoğlu) təhlil etmişdir. Burada Güney Anadolu aşığılarından “Koroğlu”ya aid mətnlər toplamış və onları yazılı qaynaqlardakı “Koroğlu” mətnləri ilə qarşılaşdırmışdır⁴. Bu əsər 2002-ci ildə “*Güneydoğu Anadolu'dan Aşık Hikayeleri*” adı ilə türkcəyə çevrilmişdir (Wolfram Eberhard. *Güneydoğu Anadolu'dan Aşık Hikayeleri*. Çeviren: Müfide Kocaoğlu van der Hoeven. Ankara: TDK Yayını (Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi Yayını:3), 2002).

1996-cı ildə **Warren Walker** “*A Turkish Folktale: The Art of Behçet Mahir*” adlı əsər çap etdirir⁵. Əsərdə Behçət Mahir haqqında geniş məlumat verilir, onun “Koroğlu”dan daha çox qol bildiyini və bu dastanı dinləyiciyə musiqi aləti olmadan çatırdığını da qeyd edir.

Həmin ildə **Metin Ekici** “*The Anatolian Cycle of Köroğlu Stories*” adlı doktorluq işi yazır (Madison – Wisconsin, USA: The University of Wisconsin, 1996). Eyni zamanda, müəllifin 2001-ci ildə “*Popularization of Koroglu's Epic Stories*” (“Koroğlu'nun Destanı Anlatmalarının Şöhreti” – İzmir, Ege İngiliz və Amerikan İncelemeleri Dergisi, Özel Sayı, 2001) və “The Birth of Hero in Turkic Epic” (Türk Destanlarında Kahramanın Doğumu” – Milli Folklor, S. 49, Ankara: 2001) adlı məqalələri də çap olunur.

¹R.Dor. Nourali, ou, Les adventures lyriques d'un héros épique: orature d'Asie Intérieure : episodes du cycle de Goroghli dans la tradition özbek d'URSS et d'Afghanistan. – INALCO, 1991. – 187 pages.

² K. Reichl, Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure, The Albert Bates Lord Studies in Oral Tradition 7, New York, 1992.

³ M.Ekici. Türk Dünyasında Köroğlu. – Ankara: Başer Matbaası, 2004.

⁴ W. Eberhard. Minstrel Tales from Southeastren Turkey. – Berkeley: California Univ. Press, 1955.

⁵ Warren Walker. “A Turkish Folktale: The Art of Behçet Mahir. – New York and London: Garland Publishing Inc., 1996.

1998-ildə nəşr edilmiş “**The New Encyclopaedia Britannica**” kitabında “Koroğlu” eposu haqqında danışılır (*The epics of Koroğlu are common to both Iranian and Turkish tradition. He was a noble warrior – robber who became one of the central figures in folk literature from Central Asia to Anatolia*)¹, Koroğlu dağının yeri müəyyənləşdirilir (*Koroğlu mountains in the western section, between the Sakarya and Kızıl rivers, there are four main ridges, the Küre, Bolu, Ilgaz and Koroğlu mountains*)², Bolu türk xalqının tanınmış qəhrəmanı Koroğlunun məkanı, yeri kimi göstərilir (*Bolu is the reputed home of the legendary Turkish folk hero Koroğlu*)³.

Françoise Genevray Koroğlu ilə bağlı xeyli sayda məqalə (“*Kourroglou : histoire d’une traduction inachevée*”, Les Amis de George Sand (Paris), n° 20, 1998, pp. 29-44; “*Kourroglou: un objet littéraire mal identifié*”, Revue de littérature comparée (Paris), 1999/3, pp. 307-327; “*Alexandre Chodzko et George Sand*”, Toute la France est polonaise : La présence polonaise en France (XIXe et XXe siècles), éd. Agnieszka Jakuboscak et Daniel Tollet, Wydawnictwo Poznanskie, Poznan-Paris, 2007, pp. 111-122; “*Quoi, vous n’avez pas lu Kourroglou! Une traduction de George Sand*”, Présentation du texte et choix d’extraits, rubrique “Asiatiques”, Régis Poulet, Revue des Ressources, 29 janvier 2007) yazmışdır.

F.Genevray G.Sandın həyat və yaradıcılığını tədqiqat mövzusu seçmiş, bu işində Paris nüsxəsinin fransız dilinə tərcüməsi və nəşr edilməsi məsələlərini də araşdırmışdır. O, 2007-ci ildə yazdığı “*Quoi, vous n’avez pas lu Kourroglou!*” adlı yazısında göstərir ki, Koroğlu– “kor oğlu” Yaxın Şərqdən Mərkəzi Asiyaya, Anadolu, Qafqaz və Türkiyəyə ellərinə qədər tanınmış qəhrəmandır. Müəllif G.Sandın “Koroğlu”sunun nəşri tarixindən (1843, 1845, 1853-cü illər) söz açır və qeyd edir ki, bu əsər G.Sandın 1980-ci ildə çap olunmuş, 35 cilddən ibarət “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilmişdir⁴.

2001-ci ildə **Judith M.Wilks**-in “The Persianization of Koroğlu: Banditry and Royalty in Three Versions of the Koroğlu Destan” adlı məqaləsi “Asian Folklore Studies” jurnalında dərc olunur⁵. Məqalədə “Koroğlu” dastanı və onun variantlarından danışılır.

2003-cü ildə Milli Folklor jurnalında **Robert Bleichsteiner**-in 1942-ci ildə yazdığı “*Eine georgische Erzach und über den Rauber hautman Koroğlu*” (Bir Gürcüce Anlatma və Eşkiyə Koroğlu’nun Hırsızlığı Üzerine) adlı yazısı dərc olunmuşdur⁶.

İhar Lalkou 2005-ci ildə “*Alexander Chodzko as initiator of the Azerbaijan culture “unveiling” in the West*” adlı məqalə yazır. Müəllif məqalədə A.Chodzkonun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verir, “Koroğlu”nun Paris

¹ The New Encyclopaedia Britannica, vol .22, 1998. – P.58.

² The New Encyclopaedia Britannica, vol.28, 1998. – P.923.

³ The New Encyclopaedia Britannica, vol.2, 1998. – P.346.

⁴ George Sand, Œuvres Complètes, Genève, Slatkine-Reprints, t. XXIX, 1980.

⁵ Judith M. Wilks. “The Persianization of Koroğlu: Banditry and Royalty in Three Versions of the Koroğlu destan,” Asian Folklore Studies 60/2, 2001. – PP. 305-318.

⁶ R. Bleichsteiner. “Eine georgische Erzach und über den Rauber hautman Koroğlu (Bir Gürcüce Anlatma ve Eşkiyə Koroğlu’nun Hırsızlığı Üzerine), 1942, Leipziger Beste. Jahrschrift für Sudosten Europa(Güney Avrupa Yıllığı) Leipzig ; Milli Folklor, 2003, Cilt:8, Sayı: 57, s. 152.

nüsxəsini təhlil edir, onun alman və fransız dillərinə tərcüməsini vurğulayır. Eyni zamanda, A.Chodzko-nun Azərbaycan tarixi haqqında Qərb dünyasındakı araşdırmalarını qiymətləndirir və onun Azərbaycan mədəniyyətini təmsil edən ən mühüm işi kimi 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində çap olunmuş “Koroğlu”-sunu diqqətə çatdırır.

2002-ci ildə **Fərid Ələkbərovun** “*Koroghlu: Tbilisi Manuscript About Azerbaijani Hero*” adlı məqaləsi *Azerbaijan International* jurnalında da dərc olunmuşdur¹.

Göründüyü kimi, Avropa koroğluşünaslığına dair zəngin elmi ədəbiyyat yazılıb. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, Avropa koroğluşünaslığında bu mövzunun yeri ayrıcadır. “Koroğlu”-nu Qərb dünyasına təqdim edən A.Chodzko-nun bu dastanın öyrənilməsi, yayılması və şöhrətlənməsində böyük əməyi olmuşdur. Onun sayəsində “Koroğlu” mövzusu dünya şərqşünaslığının diqqətini cəkən bir mövzuya çevrilmişdir.

Məqalədə “Koroğlu” dastanının həm A.Chodzko, həm də ondan sonrakı nəşrlərinin yayılma coğrafiyasından danışdıq, Avropa koroğluşünaslığına nəzər yetirdik və “Koroğlu” dastanının nəşri və tədqiqinə həsr edilmiş ədəbiyyatı xülasə şəklində əhatə etməyə çalışdıq.

QAYNAQÇA:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild. – Bakı: Elm, 2004.

Azerbaijanian poetry (classic, modern, traditional). Edited by M.İbrahimov. –Moscow: Progress Publishers, 1969. – PP. 580-603.

Boratav P.N. Koroğlu Destanı. – İstanbul: Adam Yay., 1984.– 261s.

Cabbarlı C. Rövşən bəy – Koroğlunun atlanışı. Seçilmiş əsərləri, III cild. – B., 1958.

Ekici Metin. Türk Dünyasında Koroğlu. – Ankara: Başer Matbaası, 2004.– 367 s.

Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. – Москва: Наука, 1968. – 259 с.

Koroğlu (Paris nüsxəsi). – Bakı: Ozan, 1997. – 208 s.

Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri). – Bakı: Elm, 1999. –200 s.

Koroğlu. – Bakı: Nurlan, 2004.– 88 s.

Summary

Türk dünyasının qəhrəmanlıq dastanı “Koroğlu A.Chodzko nəşrindən sonra populyarlıq qazanaraq qısa müddətdə bütün Avropaya yayılmış, bir çox alim və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Avropada “Koroğlu” dastanının nəşri və öyrənilməsinə aid xeyli sayda elmi ədəbiyyata rast gəlinir. Məqalədə “Koroğlu” dastanına maraq göstərən Avropa səyyah, şərqşünas, alim, etnoqraf və ədəblərinin fikirləri üzərində dayanılır, dastanla bağlı dəyərli fikirlər diqqətə çatdırılır, “Koroğlu” dastanının öyrənilməsi və tədqiqi tarixinə nəzər yetirilir, haqqında danışılan qaynaqlar isə xronoloji ardıcılıqla verilir.

¹ [F.Alakbarov. Koroghlu: Tbilisi Manuscript About Azerbaijani Hero. Azerbaijan International Magazine, 10.1, 2002. – PP. .54-58.](#)

ALI BEY HÜSEYNZADE`NİN EDEBİ FAALİYETİ

Dr. Elza Samedli

(Xəzər Universitəsi / Azərbaycan)

Bu makalede, öğretim üyesi, doktor, ressam, tercüman, gazeteci, şair, ideolog, dilci gibi birçok meziyetleri kendinde bulunduran Ali Bey Hüseyinzade`nin edebi faaliyetini dünya edebiyatından yaptığı tercümelere, edebi makaleleri ve şiirlerinden yola çıkarak incelemeye çalışacağız.

XX yüzyılın Türk Dünyasına bahşettiği büyük değerlerden biri olan Ali Bey Hüseyinzade`nin çökyönlü faaliyeti arasında elbette ki, edebiyat özel bir yer tutar. Daha Petersburg`da fizik- matematik okuduğu dönemlerde arta kalan zamanını şarkiyat, özellikle de türkoloji bölümü derslerine devam ederek geçirmiştir. Yine bu yıllarda lise yıllarından aşına olduğu Batı klasiklerini daha derinden öğrenmeye çalışmıştır.

Aslında Ali Bey Hüseyinzade`nin bu birikimleri sonraki İstanbul yıllarında onun edebi faaliyetinde oldukça etkili olacaktır. Şöyle ki, edebi faaliyetinde önemli yer tutan tercümanlığıyla Ali Bey Hüseyinzade Rus ve Avrupa klasiklerinin eserlerini Türk okur ve yazarlarına tanıtmakla sadece dünya edebiyatını tebliğ etmiyor, aynı zamanda Türk okur ve yazarlarının edebiyat zevkini, düşünce tarzını, edebiyata bakışlarını geliştirmeye çalışıyor, onların Rus ve Batı klasiklerinden faydalanmalarını sağlıyordu. Ali Bey Hüseyinzade`nin tercümelerinde ne kadar başarılı olduğunu anlatmak için Goethe`den yaptığı "Faust" tercümesiyle ilgili türk edebiyatının büyük üstadlarından Abdülhalk Hamid`in tebrik mektubundan şu cümleyi hatırlatmamız sanırım kifayet eder: "*Muazzez ve muhterem efendim hazretleri, ...aslı nefis olan bu eserin tercümesi de enfes olmuş. Himmet-i edebiyeniz şayan-ı tebrikdir...*" (Ali Haydar Bayat, 1998, s. 193)

Ali Bey`in tercümelerinin Türk edebiyatının önde gelen isimleri tarafından takdir edilmesinin başlıca sebeplerinden biri onun dünya edebiyatına hakim olmasıyla birlikte tercüme sanatına da yakından beled olması idi. Şöyle ki, Ali Bey Hüseyinzade tercüme sanatına çok titizlikle yanaşır, tercümenin kafiyeleri yanyana dizmek olmadığını, "kelam beğendirmenin gayet de müşkil olduğunu belirtir. Bu sebepten Derjavin`den, Homer`den, Schiller`den, Puşkin`den, Tasso`dan, Adam Smith`den vs. den yaptığı tercümelere aslı kadar enfesti. Tercüme sanatıyla ilgili görüşlerini aktardığı "İngilis eşarı Türk dilinde" ve "Şilyon Mahpusu" adlı edebi makaleleri Ali Bey`in dünya edebiyatı ve tercüme sanatı ile ilgili engin bilgisini göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Ali Bey Hüseyinzade sadece dünya edebiyatı klasiklerini tercümeyle yetinmiyor, aynı zamanda dünya edebiyatında şark edebiyatı ile ilgili söylenmiş fikir ve düşünceleri tercüme yoluyla Türk edebiyatına kazandırıyor. Bu anlamda Alman şairi Bodenedt`ten yaptığı "Ömer Hayyam" adlı makalesi son derece dikkate şayandır. Şöyle ki, bu tercüme hem saray- şair ilişkisine, özellikle Selçuklu sultanı Melikşah`la Ömer Hayyam arasındaki münasebete Avrupalı bakış açısını göstermesi açısından, hem de Bodenedt`in Kafkasya seyahati ve Bodenedt-Mirze Şefi Vazeh ilişkisi hakkında verdiği bilgi bakımından önemlidir. Bu yazıda Ömer Hayyam için "şarkın en büyüklerinden olduğu halde, haiz bulunduğu büyüklüğün derecesinde şarkta tanınmayan" ifadesini üzümlere kullanan Ali Bey

bir anlamda Ömer Hayyam`la aynı kaderi paylaşacağını belki de bilmiyordu. Yaşamı süresince canı kadar sevdiği vatanının, hem Azərbaycan, hem Türkiyə`nin fikri, siyasi ve kültürel anlamda uyanması, gelişmesi ve ittihadı için çalışan Ali Bey Hüseynzade`ye her iki toplum da hakkettiği değeri verememiş, “Büyük vatanı” Turan`da yeterince tanıtılmamıştır. Vatanını “*Hubb`ul vatan min`el iman*” (*vatanı sevmek imandandır*) anlayışıyla seven Ali Bey, Refik Zeka Handan`ın söylediği gibi Türk dünyasının “unutulmuş dahisi”dir.

“Heyhat unutmuşsa da dövrən seni üstad
Bir gün basacak bağına Turan seni üstad.”

Faaliyetinin başlıca gayesi Azərbaycan ve aynı zamanda dünya türklüğünün milli uyanışını sağlamak olan Ali Bey Hüseynzade gerçek edebiyatın toplumsal olması gerektiğini söylerken, edebiyatın sadece sanata hizmet etmemesi gerektiğini düşünür, edebiyatı toplumun bilinçlenmesinde önemli araç olarak görüyordu. Edebiyatın halktan kopuk olamayacağını, halka inmedikçe yükselmeyeceğini soyluyordu. (Ali Bey Hüseynzade, 2007, s. 299)

O, aynı zamanda Azərbaycan edebiyatının hep şark edebiyatına yönelmesini doğru bulmaz. Bu sebepten de Batı edebiyatını tercüme yoluyla tebliğe çalışır.

Ali Bey Hüseynzade`nin edebiyatla ilgili düşüncelerini kaleme aldığı bir başka makalesi “Zemanemizin Ömer Hayyamı”dır. Edebiyatta hiciv konusunu işlediği bu yazıda Ali Bey Hüseynzade hicvin şahısların değil, toplumun kusur ve eksiklerini hedef alması gerektiğini söyler, “*aksi takdirde bunun hiciv değil, “pamflet” olacağını, “pamflet”in ise hiçbir edebi değeri olmadığını*”ı belirtir. O, dünya edebiyatından Horatsi, Yuvenal, Ebullula Muerri, Volter, Ömer Hayyam, Türk ve Azərbaycan edebiyatından ise Nefi ve Molla Penah Vagif gibi klasiklerin hicivlerini emsal gösterir.

1903 yılında takipler sonucu Azərbaycan`a dönen Ali Bey Hüseynzade, 1910 yılında siyasi faaliyeti sebebiyle basın –yayın hayatına izin verilmeyince, sıkı takipler sonucu yeniden Türkiyə`ye dönmek zorunda kalır Ancaq Azərbaycanda bulunduğu bu kısa sürede Füyuzat`la Azərbaycan edebiyatında yeni bir sayfa açmayı başarmış, yeni bir akımı –romantizmi başlatmaya muvaffak olmuşdu.

Ali Bey Hüseynzade`nin edebi faaliyetinde edebi makaleleri ve tercümelelerinden sonra şiirleri de önemli yer tutar. Kendisi için “*ben ne edip, ne de şairim*” diyen mütevazi Ali Bey`in şiirlerinde “sanat için sanat” gayesi güdülmemiştir. Faaliyetinin başlıca amacı Azərbaycan ve Anadolu Türklüğünün, bütünlükte ise tüm Türk Dünyasının uyanması, milli kimliğine, diline, dinine ve “Türk İttihadına” sahip çıkması, milletinin terakkisi olan Ali Bey Hüseynzade`nin şiirlerine de aslında konusundan asılı olmayarak bu fikir hakimdi. Ayrıca yumuşak, halim selim, mütevazi, oldukça, hasas ve nüktedan mizacına uygun olan doğaya, insanlığa karşı hassaslık ve bu canlı varlıklara zarar veren savaşlar, istibdat dolu yıllara etiraz onun şiirlerinin ana temini oluşturmaktadır. Dil ve üslup bakımından genellikle Ali Bey Hüseynzade`nin edebi faaliyetini iki devreye ayırsalar da aslında onun ilk yazmaya başladığı dönemlerden itibaren sade ve duru Türkçesi dikkat çekmektedir.

Recaizade Ekrem, Muallim Naci, Abdülhak Hamid, Halid Ziya Uşaklıgil hayranı olan Ali Bey`in dil ve üslup bakımından Servet-i Funun Edebiyatının bu

güçlü temsilcilerinden etkilenmemesi imkansızsa da, Ali Bey Hüseynzade`nin nazım eserlerinde başından beri sadeleşme taraftarı olduğunu söylemek gerekir.

Aslında Ali Bey Hüseynzade`nin bilinen ilk şiiri Türkçülük düşüncesini çevresinde yaydığı tıbbiye yıllarına rastlar. Turancılık düşüncesinin üklüsü olan bu şiir nitekim “Turan” adlanır. Yazıldığı dönemde yayınlanmayan bu şiir daha sonraları Ali Bey`in hafızasında kalan kısımlarıyla dava arkadaşı Yusuf Akçura tarafından tespit edilmiştir. (1998, s. 93)

Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan
Ecdadımızın müştereken menşei Turan
Bir dindeyiz biz, hepimiz hakperestan;
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'an?
Cengizleri titretti şu afakı seraser
Timurları hükmetti şehinşahlara yekser,
Fatihlerine geçti bütün kişver-ı kayser

Ali Bey Hüseynzade`nin en çok bilinen şiiri “Yurt Kaygusu” veya nam-i diğer “Hal-i Vatan”dır.

“Ucundadır dilimin”
Hakikatin büyüğü (azami);
Ne koydular diyeyim,
Ne ksstiler dilimi! . .

Bilirmisin cahiller
Ne ettiler vatana?! . .
Ne koydular uyusun,
Ne koydular uyuya! . .

Böyle durmak uyuşuk
Revamı bir diriye?! . .
Ne gitmede ileri,
Ne dönmede geriye! . .

Düşman kırar kapuyu
Biz içerde kaygusuz;
Ne evleri ayırır,
Ne bir evli oluruz! . .

Ayıltmadı kalemim
Şu Türk ile Acemi;
Ne koydular yazayım,
Ne kırdılar kalemi!...

Şiirin ufak tefek farklarla çeşitli gazetelerde (Mısırda çıkan “Türk”, Tercüman-ı Hakikat” ve “Türk Yurdu”) yayınlandığını Ali Bey Hüseynzade`nin şiirin el yazmasının altına düştüğü nottan anlıyoruz.

“Yurt Kaygusu” aslında büyük müteffekirin terk etmek zorunda kaldığı vatanına, yurduna duyduğu özlemi, endişeyi yansıtmakla beraber aynı zamanda Ali Bey`in Bakü`yü terk etmesinin ardından “kaş o alicenap Kafkaza teşrif getirmeyeydi” diyenlere ve onların yaptıklarınakarşı bir sitem, itiraz ve üzüntüdür.

“Yurt kaygusu” “büyük vatan”dan “ana vatan”a milleti yanlış yönlendirenlere, ittihadı bozmaya çalışanlara, halkı uyutanlara itiraz sesidir muhterem Ali Bey`in...

“Terane- i Seher” şiiri de mücadeleden yılmayan, takiplere sabırla sine geren Ali Bey Hüseyinzade`nin istibdada, zulme, haksızlığa mizacına uygun cevabıdır.

Zülmet-i şer bulsa da bir dem zafer
Perteve hükmetse de zülmet eğer
Sönse de envar-ı kemal ü hüner
Gam yeme sabr et!...Bu da yahu geçer

Hak ve adaletten eser yoksa da
Haris – i kanun bir er yoksa da
Zulm edene karşı siper yoksa da
Gam yeme sabr et!...Bu da yahu geçer

Ali Bey için şiir bir anlamda düşüncelerini anlatmanın bir yoludur. Sanat kaygısı gütmeyen yazdığı şiirlerinde millete, milliyete ve hürriyete aşık bu büyük şahsiyet gurbete düşse de mihnet çekse de karamsarlığa kapılmaz, hürriyet güneşinin doğacağına inanır.

Millete, milliyete, hürriyete
Aşık olan uğrasa da mihnete
Yar-ı vatan düşse de gergurbete
Gam yeme, sabr et! Bu da yahu geçer.

Toplumun kurtuluşunu ittihatta gören Ali bey Hüseyinzade Azerbaycan toplumunu sünni- şii diye ayıranlara

Can düşmanı tehdit ediyorken tarafeyni
Ey hace (hoca) nedir mesele-yi Şia ve Sünni

diye seslenir.

“Hayat`ın Posta Kutusu” adlı şiirinde idelalist, mücadeleden yılmaz Ali bey Hüseyinzade`nin umutsuzluğa kapılıp hayal kırıklığıyla “biçare vatan” diye ah u nale edenlere ve de aynı zamanda İstanbul`da istibdat altında ezilen arkadaşlarının “hasta vatan”larına çareyi Bakü`den Hayat gazetesi sütunlarından gönderiyor. Bu çare istiklalin yegane yolu olan “ittihat”tır.

Bu kadar fakr u zaruratde eğer kalsa da aç
Hiç muhtaç değil bazı çiğ eş ara vatan
Hastalık derdi değil derd ki derman diyeyim
Görürüm benzemiyor “hasta vü bimara” vatan

Humanist bir insan olan Ali Bey insanların insanlar tarafından uğratıldığı zülme, vahşete, savaşlara, cinayətlər, dökülən kanlara “Hayret yahud Bir Meleğin İnsanlara Hitabı” adlı şiiriylə isyan eder.

Semadan bir melek hayretle der: İnsanlar! İnsanlar!
Nedir bu ruy-ı arzı kaplıyor kanlar, insanlar

...
Ölen kim, öldüren kim, zulmeden kim, ağlayan kimdir?
Biraz fikr eyleyin: sizden değil mi onlar? İnsanlar!

Feda-yı zulmunüz sizden, sizin celladınız sizden!
Nasıl kail bu hale ya vicdanlar? İnsanlar!

...
Veya 1905 yılının karmaşası içinde yazdığı “Sulha Davet” naziresinde toplumu barışa, ilme, irfana davet ederek, zamanın islahat, ilm, sanat, irfan zamanı olduğunu vatanın bu meziyetlerle nicat bulacağını söyler.

Devr-i islahatdır, sulh u salah eyyamıdır
Arkadaşlar sulh edin, sulh etmenin hengamıdır.

...
Ali Bey Hüseyinzade'nin hassas ve duyarlı mizacı icabı doğa ve doğadaki canlılar onun şiirlerine sık sık konu olur. “Kelebek”, “Bahçemin Çiçekleri”, “Bilgin Kızı ve Arı” şiirleri Ali Bey'in doğa ve doğadaki canlılara karşı duyduğu hassasiyetin simgesidir.

Isterdim dünyada ölüm olmasın!
Hüs nü an, muhabbet zeval bulmasın!
Aşık da maşuk da yaşasın daim
Kelebek ölmesin, çiçek solmasın.

KAYNAKLAR

- Akçura, Yusuf (2006), Türkçülüğün tarihi, Hukuk, Bakı
Bayat, Ali Haydar (1998), Hüseyinzade Ali Bey, Atatürk Kült. Merk. Yay. , Ankara
Hasanova, Sadakat (2006), Ali bey Hüseyinzadenin Dilçilik Görüşleri, Bakı
Hüseyinzade, Ali Bey (2007) Seçilmiş eserleri, Çarşıoğlu, Bakı
Kengerli, Aybeniz (2002), Azərbaycan Romantiklərinin Yaradıcılığında Türkçülük, Bakı
Köprülü, M. Fuad (1979), İslam Ansiklopedisi, “Azəri” maddesi, 2. c. , Devlet Kitapları, 5. Baskı, İstanbul.
Mirze, Rasim (2000), Türkçülüğün Babası, Elm, Bakı
Turan, Azer (2008), Ali Bey Hüseyinzade, Salam Press, Bakı

LİTERARY ACTIVITY OF ALİ BEY HUSEYNZADE

Summary

In this article, we will review the literary activity of Ali Bay Huseynzade-- who has many specialties such as faculty member, doctor, painter, translator, journalist, poet and ideologist, linguist-- based on his translations from world literature, literary articles and poems.

Ali Bay Huseynzade, the main purpose of whose activity was to generate Azerbaijan's and at the same time the Turkic world's national renaissance, felt that the real literature should be social. He also thought that literature shouldn't serve only the arts; literature should be an important tool in public education. With his translations from Russian and European classic works he did not only propagate world literature; at the same time Ali Bay Huseynzade intended to improve the literary views, manner of thinking and literary tastes of Turkic authors and readers, and also to allow them to benefit from Russian and European classics.

Key words: Ali Bay Huseynzade, literary activity, poems, translations and literary articles

SUYU ARAYAN ADAM'IN AZERBAJYCAN GÜNLERİ

Dr. Emine Kısıklı

(Başkant Üniversitesi / Türkiye)

GİRİŞ:

M. Ö 6. asırdan itibaren tarih sahnesinde görülmeye başlayan Azerbaycan, jeopolitik konumu yüzünden devamlı istilalara uğramış, çeşitli devletlerin hakimiyeti altında kalmıştır. Atropetes Krallığı'ndan sonra bölgeye sırasıyla Selevkoslular, Ermeniler, Romalılar ve Sasaniler hakim olmuşlardır. Türklerin bu bölgeye yerleşmesi M. S. 4. ve 5. asırlara rastlamaktadır. M. S 643'te Azerbaycan, Müslümanların hakimiyetine geçmiş, Azerbaycan'ı Türk emirler vasıtasıyla idare eden Abbasiler'den sonra Selçuklu akıncıları bölgeye girmiş, ancak burada kesin bir hakimiyet kuramamışlardır. 1015-1016'dan sonra Oğuz boyları Azerbaycan topraklarına yerleşmeye başlamıştır. 1043 yılında Tuğrul Beyamcasını burayı fethetmişse de, Bizanslılarla yaptığı uzun çarpışmalardan sonuç alamamış, Azerbaycan'ın Selçuklu hakimiyetini tanıması Sultan Alparslan döneminde olmuştur.

16. yüzyılın ikinci yarısına kadar farklı devletlerin istilalarına uğrayan Azerbaycan'ı 1535'te Kanuni Sultan Süleyman fethetmiştir. 1555'te çıkan karışıklık sonucu tekrar Safaviler'e bağlanan Azerbaycan, Sultan Murad döneminde tekrar Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. 1539'dan itibaren Azerbaycan'da muhtelif hanlıklar kurulmuş, bu hanlıklar arasındaki kavgalar 19. asra kadar sürmüştür.

1813'te Azerbaycan toprakları Rusya'nın işgal sürecine girmiş, Hanlıklar Rus işgaline karşı birlikte direnseler de, 1828'den itibaren Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı Rus hakimiyetine geçmiştir. Azerbaycan'ın Aras nehrinin güneyinde kalan topraklarının 2/3 ünü de İranlılar işgal etmişlerdir. 28 Mayıs 1918'de Rusların bir asırlık işgaline son veren Azeri Türkleri, yeniden bağımsız devletlerine kavuşmuş, Türkiye tarafından da hemen tanınmıştır. Ancak 27 Nisan 1920'de Ruslar Azerbaycan'ı tekrar işgal etmişlerdir.

Azerbaycan'ın Rus hakimiyetine girmesinden hemen önce hayal ettiği Turan imparatorluğunu gerçekleştirmek düşüncesiyle Azerbaycan'a giden Şevket Süreyya Aydemir, yaşam öyküsünü anlattığı *Suyu Arayan Adam* adlı eserinde Azerbaycan serüvenini ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

Suyu arayan adam'ın I. Dünya savaşı yılları ve turan düşüncesine yönelmesi

Şevket Süreyya Aydemir, 1897 yılında Edirne'de Balkan göçmeni bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası, Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinde toprak sahibi varlıklı bir kişi iken tüm servetini kaybederek, Edirne'de bahçıvan olarak çalışmak zorunda kalan Mehmet Ağa, annesi ise aydın bir kadın olan Şaziye Hanım'dır. Okuma-yazmayı önce annesinden öğrendi Şevket Süreyya, Mahalle Mektebi'nin ardından Askeri Rüştiye'ye gitmiştir. Çocukluk yıllarında okuduklarının da etkisiyle dünyanın en büyük muharip gücüne sahip bir imparatorluğun mensubu olduğu hayaline kapılan Şevket Süreyya, imparatorluğundağılmaya başlaması karşısında, bir aşiretten doğan Osmanlı İmparatorluğunu yaşatacak olan gücün ordu, kendisinin de ordunun gelecekteki savaşçılarından biri olduğunu

düşünmeye başlamıştır. Şevket Süreyya'ya göre, imparatorluğun sınırlarının genişlemesi de, daralması da ordunun başarısına bağlıdır. Bir zamanlar Hint Denizi'nden, Yemen'den, Habeşistan'dan, Kafkas Dağları'na, Avrupa ortalarına ve Atlas ülkelerine kadar uzanan Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını yine aynı topraklara yayması mümkündür. Üstelik ordunun başı olan padişahta bunu başaracak güç de mevcuttur. Ancak Şevket Süreyya'nın bir türlü anlayamadığı bir nedenle padişah bu gücünü kullanamamaktadır. Şevket Süreyya'nın hayallerine sığmayacak büyüklükteki Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çözülme hız kazanmış, Girit, Tuna eyaletleri, Bosna-Hersek geri alınmadığı gibi, Trablusgarp ve Ege Adaları da kaybedilmiştir. Bu yıkılış Şevket Süreyya'ya göre artık sadece bir devletin mağlubiyeti değil, mesnetsiz bir hayalin, bir imparatorluk masalının da sona erişidir.¹

Balkan Savaşı imparatorlukta olduğu gibi, Şevket Süreyya'nın ailesinde de yıkım yaratmıştır. Eşini ve oğlunu savaş yıllarında kaybeden Mehmet Ağa, yaşlılığı ve gözlerinin görmeyişi yüzünden beş parasız işini kaybetmiştir. Şevket Süreyya, Edirne'nin işgali ile birlikte katliamdan kaçırılarak İstanbul'a gönderilen çocuklar kervanına katılmış, İstanbul'da Kuleli Askeri Lisesi'ne kaydolmuştur. Ancak Şevket Süreyya bir oğlunun daha asker olmasını istemeyen babasının isteği üzerine Edirne'ye geri dönerek, Edirne Rüştüyesi'ne ve Edirne Öğretmen Okulu'na devam edecektir. O günlerde Turancılık² görüşünü benimseyen Şevket Süreyya, artık evvelce de Türk olan, ancak kendisini Türk olarak tanımlamaktan çekinen bu milletin, tarih birliği, ırk birliği, dil birliği, dilek birliği sayesinde kurtarılacağı, kendi toprakları üzerinde kendi devletini kurabileceğini düşünmektedir. Şevket Süreyya'ya göre aslolan millettir, vatan bu milletin yaşadığı her yerdir. Hangi taht ve hangi bayrak altında olursa olsun, bu vatanın bir de adı vardır, Turan!...Bu görüşün Balkan yenilgisinden sonra memleketin az çok okumuş genç nesli arasında bir uyarıcı sabah rüzgarı gibi estiğini düşünen Şevket Süreyya, *Biz gençler, Muallim Mektebi dershanelerinin duvarlarına asılan haritaların başında yeni Türk vatanının sınırlarını çizmeye çalışıyorduk. Osmanlı Afrikası, Yemenler, Hintler, Bosna-Hersekler artık gözümüze görünmüyordu. Bir elimizi Balkan geçitlerinin, Tuna-Meriç havzalarının üzerine koyardık, sonra diğer elimizi Kırım'ı, Kafkasya'yı, Başkırđistan'ı, Türkistan'ı sıralayarak Altaylar'a, Çin Türkistanı'na, Çangarı'ya Altın dağa uzatırdık. Buralar hep bizim, derdik. Buraları hep biz kurtaracak-*

¹Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 49.

²Turancılık, tüm Ural-Altay kavimlerinin birliğini sağlayan görüştür. Turancılık görüşünü 1911'de İstanbul'da kurulan Türk Yurdu Cemiyeti benimsemiştir. Mehmet Emin Bey'in (Yurdakul) önderlik ettiği cemiyetin kurucuları Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoglu ve Hüseyin Alizade (Turan) gibi Rus göçmeni isimler vardır. 15 Mart 1912'de kurulan Türk Ocağı, Türkçü ve Turancı hareketlerin odak noktası olmuştur. 1913'ten itibaren Türk Ocağı ve Turancı düşünce İttihat ve Terakki yönetiminin siyasi desteğini elde etmiştir. İttihat ve Terakki yönetiminin resmi ideoloğu olan Ziya Gökalp, Turancı düşüncelerin sözcüsü konumundadır. Enver Paşa'nın 1914 Aralık'ında giriştiği Sarıkamış Taarruzu'nun birinci hedefi, Erzurum'a kadar ilerlemiş olan Rusları yurttan atmak, ikinci hedefi ise Kafkasya üzerinden Orta Asya'daki Türklere ulaşmak ve bu yolla I. Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti'ni galip çıkartmaktır. Ancak bu girişim Sarıkamış yenilgisi yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1918 yazında Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa (Killigil) komutasında bir Türk birliği Bolşevik Devrimi nedeniyle kargaşa halinde bulunan Azerbaycan ve Dağistan'ı Rus işgalinden kurtararak, bağımsızlıklarına kavuşturmuş, ancak Turan'ı kurmaya yönelik bu girişim, Osmanlı Devleti'nin diğer cephelerde yenilgiye uğraması ve I. Dünya Savaşı'nyı yenik bitirmesi yüzünden son bulmuştur.

*tık. Rumeli'de sınırlarımız, gerçi bizim mektebin kapısından iki kilometre ileride, Edirne'nin şehir istasyonunda bitiyordu. Ama bu bizim gözümüze görünmüyordu. Bizim gözümüz dünyanın öbür ucunda, Kafkas'larda, Türkistan'larda, Çin sınırlarındaydı. Oralara gidecektik. Köylere, avullara, obalara koşacaktık. Elde asa, ayakta çarık, sırtta kitap çantalarını Anadolu'ya, Azərbaycan'a, Türkistan'a taşıyacaktık, demektir.*¹ Turan, Şevket Süreyya'ya hem ailesinin dağılmasını, hem de kendi nesline mağlubiyetin haysiyet kırıcı ruh sefaletini unutturacak, bir kurtuluş ümididir.

Şevket Süreyya, Turan'ı gerçekleştirme hayalinin sarhoşluğunu yaşarken I. Dünya Savaşı patlak verir. Bu savaşta Sarıkamış'ta diğer ağabeyini de şehit veren Şevket Süreyya, on yedi yaşında olmasına rağmen, gönüllü olarak ağabeyinin şehit olduğu Kafkas Cephesi'ne gitme kararı alır. İstanbul'un Anadolu yakasındaki Yedek Subaylar Talimgâhı'nda eğitim gören Şevket Süreyya'da, Öğretmen Okulu'nda benimsediği *biz Osmanlı olmadan önce de Türk'tük, şimdi de Türk'üz. Kaybolmakta olan sadece Osmanlı vatanıdır. Türk'ün yaşadığı her yer, hangi bayrak altında olursa olsun Türk vatanıdır. Bu vatanın sınırları Tuna'dan, Meriç'ten Altaylar'a, Çin Seddi'ne kadar uzanır. Memleketimizin adı Turan'dır, düşüncesi pekişir.* O'nun talimgâhtan ayrılıp, cepheye vardığı günlerde ordu Karadeniz'den, İran sınırına kadar her taraftan geri çekilme halindedir. Kafkas Cephesi'nde ordunun bütün insanüstü gayretine rağmen, geri çekilme savaşın başından beri sürmüştür. Üstelik Enver Paşa'nın Sarıkamış yenilgisi Doğu Anadolu'yudüşman istilasına açık hale getirmiştir. Artık çocukluğunda dinlediği, okuduğu, destanlarda, hikayelerde anlatılan savaş Şevket Süreyya'yı da içine almıştır. Gerçek savaş, hayalinde yarattığı savaştan farklı olsa da, O artık ölen annesinin ve şehit kardeşlerinin ruhlarını huzura kavuşturduğu için mutludur.

Yaz sonlarına doğru alayın makineli tüfek bölüğüne geçen Şevket Süreyya, bölüğü ihtiyatta olduğu için askerlerini yakından tanıma ve onlara ders verme imkanıbulur. Askerlerinincahil olduğunu, Türklüğü kabul etmediklerini, bir kısmının kendi isimlerini değil de, başkalarının isimlerini taşımakta olduğunu gören Şevket Süreyya, derin bir hayal kırıklığına uğrar. Bu tablo karşısındaŞevket Süreyya, *bu insanlar neye yarar? Bu adamlarla, bu birbirini tutmayan, birbirine yapışmayan insan malzemesiylehangi toplum yapısı düzenlenebilir? Demek ki, bunlar ancak disiplinin kıskacı içinde savaşıyorlar ve ölüyorlar. Şehit künyesi diye askerlik şubesine gönderdiğimiz isim, belki de hakikatte yakalanmış bir asker kaçağının uydurma adıdır. Galiba biz kendi kendimizi aldatıyoruz. Galiba Turan'ı kurmak isterken, gerçekte arkamızdaki Türkiye bile bizim değil...Hatta ilk iş belki de Türkiye'yi kurmak ve kazanmak diye düşünmekten kendini alamaz.*² Şevket Süreyya bu düşüncelerden sıyrılıp gerçeğe yüz yüze geldiğinde, *peki ama bu insanlarkendi sefaletlerinden niçin sorumlu olsunlar?...Yüzyıllar boyunca bu insanlara ne verdik? Köyllerine yol mu yaptık, mektep mi kurduk? Camii, imamu, muallimi mi var? Hastalıklarıyla mı savaştık? Eşkiyaya, toprak ağasına, şeyhe, mütegalibeye karşı onu koruduk mu? Dinin hükümlerini, milletin adını, vatanın sınırlarını öğrettik de öğrenmediler mi? Verdiği vergileri, aldığımız askerleri ne yaptığımızı söyledik mi?...*

¹ Aydemir, a. g. e. , s. 59-60.

² Aydemir, a. g. e. , s. 106.

Bütün bunlara rağmen onların bugün burada olmalarına şükretmeli...¹ der ve hayır, bunlar günahsız, bunlar değerli varlıklardır. Bunlar daha aydın ve yarının yapıcılarıdır. Asıl suçlu biziz, onlar bizi affetmelidir, sözleriyle öz eleştiri yapar.²

Şevket Süreyya, farklı duygular içinde günlerini geçirirken, cepheye 1917 Şubat'ında Başkumandanlık Vekâleti'nin Rusya'da bir ihtilâl çıktığı ve Rus Çarı'nın tahtından indirildiği haberi ulaşır. Şevket Süreyya'nın ihtilâl mefhumu hakkında tüm bildikleri 1908'de Manastır'daki hürriyet ilanı hakkındaki hikayelerden öteye gitmemektedir. Rus İhtilâli savaşın seyrini etkileyecek midir? Osmanlı İmparatorluğu savaşı kazanacak mıdır? Bu konuda da kafalar karışıktır. Asker savaşın kazanılmasından sonra hemen terhis edilme ve köyüne dönme derindedir. Bazı subaylar Osmanlı İmparatorluğu'nun galip gelmesinden sonra Kars Kalesiyle, Ardahan'ın Türklerin eline geçeceği görüşündedir. Bu arada belki Batum'u da alınız diyenlervardır. Şevket Süreyya gibi genç yedek subaylara göre ise, savaşın sonunu Ziya Gökalp önceden bilmiştir. Gökalp'e göre, Rusya savaşı kaybedince parçalanacak, Azerbaycan, Türkistan bağımsız birer devlet olacak, Kafkasları aşarak Büyük Turan kurulacaktır.³

O günlerde İstanbul'dan cepheye ulaşan gazetelerde yer alan sosyalist, demokrat, bolşevik gibi kelimeler de ayrı bir kafa karışıklığı yaratmıştır. Hiç kimse bu kavramlar hakkındabir şey bilmemektedir.

Çarlık ordularının dağılmasından sonra onun yerini Rus ordularının silahlarına konan Ermeni birlikleri almıştır. Savaşın bütün kurallarını ortadan kaldıran Ermeni birlikleri bir taraftan cephede savaşırken, bir taraftan da işgal ettikleri yerlerdeki sivil Türkleri acımasızca yok etmektedir. Artık savaş kör ve amansız bir boğazlaşmaya dönüşmüştür. 1918 Şubat'ında başlayan ileri harekât ile birlikte savaş öncesi sınırlarına ulaşan Türk orduları, artık Şevket Süreyya'nın hayallerini süsleyen Turan'ın kapısına dayanmıştır. O günlerde önce donma tehlikesi geçiren Şevket Süreyya, ardından da Türk-Rus sınırında atından buz zemine düşerek ayağını kırmıştır. Eski Türk-Rus sınırının biraz ilerisindeki Karaurgan seyyar hastanesinde vücudunun hareketsiz kaldığı günleri, hayalleri ile canlı tutmaya çalışan Şevket Süreyya, büyük Turan toprağına ayak bastıkları andan itibaren yeni bir devrin başlayacağını düşlemekte, *Balkan Harbi'nden sonra arkasından ağladığımız o eski imparatorluk artık gözüme ne kadar da küçük görünüyordu. O köhne ve zaten hiçbir zaman bizim olmamış bir şeydi. Halbuki, Turan, bizim öz malımız olacaktı. Toplar, tüfekler atılacak, mızıkalar marşlar çalarken atlarımızı Aras Çayı'na sürecektik. Eski anayurdumuzun ve yeni vatanımızın toprağına işte böyle ayak basacaktık...Esir kavmi kurtaracak, yurtsuz kavmi yurt sahibi yapacaktık. O zaman her yerde yeni ordular kurulacaktı. Aynı dili konuşan, aynı tanrıya inanan genç ve kardeş ordular hayalleri kurmaktadır.*⁴

Cephe günlerinde Müfide Ferit'in yazdığı *Aydemir* romanını okuyan Şevket Süreyya, artık kendisini Turan'ın çöllerinde, yollarında, köylerinde, kasabalarında etrafında toplanan insanlara ümit ve teselli dağıtan bir *Aydemir* olarak görmektedir. Çünkü romanın kahramanı Aydemir, tüm maddi silahları reddeden, dün-

¹ Aydemir, a. g. e. , s. 106-107.

² Aydemir, a. g. e. , s. 108.

³ Aydemir, a. g. e. , s. 112.

⁴ Aydemir, a. g. e. , s. 126.

yada hiçbir varlığı olmayan, yalnız imanına güvenen yarı peygamber, yarı meczupbir karakterdir. Onun herkese verecek bir şeyi, herkese dağıtacak bir ümit ve teselli sözü vardır. Aydemir'in etrafında çevrelenen gençler kendilerini onun ülküsüne adayıp, hepsi de birer Aydemir olmaktadır. Şevket Süreyya da bu düşüncelerle bir *Aydemir* olmaya karar verir ve 1934'te Soyadı Kanunu ile birlikte Aydemir'i kendisine soyadı olarak alır.

Hastaneden çıkıp birliğine kavuşan Şevket Süreyya, Kafkas toprağına ayak bastığı andan itibaren yıllarca hayallerini süsleyen heyecanı tekrar bulmuştur. Artık Kafkas toprağındadır. Ermenistan ve Gürcistan'ı geçip Hazar Denizi'ne ulaşacak, Turan'ı kuracaklardır. Üstelik geçtiği yerlerde konuştuğu halk, Türkiye'ye ve Türklere büyük hayranlık duymaktadır. Onlara göre Türkler yenilmezdir, yenilse bile silkinip kalkmasını bilendir. Bu duygularla Turan'ı gerçekleştirmelerinin an meselesi olduğunu düşünen Şevket Süreyya, Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın telgrafıyla tüm umutlarını yitirmiştir. Enver Paşa önce ateşin sona erdirilmesini, ardından da fethettikleri yerlerin tayin edilecek gün ve saatte, yerli Türk halkından habersiz Ermeni kıtalarına teslimini emretmektedir. Savaş bitmiştir ve Osmanlı Devleti savaşta yenilmiştir. Oysa bu kimsenin düşündüğü ve beklediği bir son değildir. Şevket Süreyya ordunun bir kolunun Azerbaycan'a girdiği, Bakû'nün müstakbel Kafkasya'nın başşehri yapılacağı, kendilerinin Ermenistan'dan Bakû'ye ulaşmak için bir yol açmaya çalıştıkları sırada gelen bu habere cephedeki diğer subaylar gibi inanmamıştır. Yeni birlikler kurarak, savaşa devam etmeyi düşünen Şevket Süreyya, İstanbul'un *Kafkasya'da kalan her asker, asıl vatana fenalık edecektir. Düşman bunu mütareke şartlarının bozulması sayacaktır* emri üzerine hem kurtardıkları toprakları, hem de hayallerini geride bırakarak Edirne'ye dönmek zorunda kalmıştır.¹

Suyu arayan adam'ın Azerbaycan günleri azerbaycan günleri Nuha'daki Günleri

Dönüşünde Edirne'yi işgal altında bulan Şevket Süreyya, bir yandan *Yedek Subaylar Birliği*'ni kurmuş, bir yandan da bir takım gizli cemiyetler oluşturarak, kolordu merkezi ve Trakya-Paşaeli Cemiyeti ile beraber çalışmıştır. Ancak Şevket Süreyya için asıl önemli olan Kafkas Cephesi'ne giderken yarım bıraktığı tahsilini tamamlamak ve öğretmen olmaktır. Cepheye giderken tanıdığı Anadolu insanının ve emri altındaki askerlerin kendisine ihtiyacı vardır. Birkaç ay içinde yarım kalan tahsilini tamamlayan Şevket Süreyya artık hayallerini süsleyen Turan'a dönmek istemektedir. O günlerde Azerbaycan Hükümeti'nin İstanbul Hükümeti'nden mualim istemesi, Şevket Süreyya'nın bu isteğini gerçekleştirmesini kolaylaştırmıştır. Edirne'den, Turan'a gönderilecek bir elçi gibi uğurlanan Şevket Süreyya, bir yandan da kendisini Anadolu'daki savaştan kaçan bir firari gibi hisseder. Fakat içinden gelen bir ses ona Kafkasya'da ve daha ötelerde ne bir subay, ne de çağdaş savaşı tanıyan bir millet olduğunu söylemektedir. Üstelik oralar da Türk vatanıdır. Şevket Süreyya sonunun neler getireceğini bilmediği Azerbaycan yolculuğuna bu ruh hali içinde çıkmıştır. Şevket Süreyya yolculuğunun ilk günlerine ilişkin *Batum iskelesinde sarhoş bir Gürcü zabiti, eşyalarımı görmek istedi. Hemen bütün yüküm bir sandık kitaptan ibaretti. Önce bunlara önem verir gibi göründü. Fakat o kadar sarhoştur ki, bütün yaptığı iş, kitapları iskelenin üstüne karmakarışık yaymaktan*

¹ Aydemir, a. g. e. , s. 136-137.

ibaret kaldı...Sonra Gürcistan'ı aştık. Nihayet güneyde Karabağ ile kuzeyde daimi karlarla örtülü Kafkas Dağları arasında kalan Kür nehri vadisine gelince, artık doğudan Hazar Denizi'nin rüzgârlarını duyar gibi oluyordum. Buraları benim aradığım ve koştüğüm yerlerdi...¹ değerlendirmesinde bulunmaktadır. Kür vadisi boyunca doğuya doğru inen tren, Mogan çölünün kuzeyini dolaşarak Bakû'ye ulaşır. Bakû, çölün Hazar Denizi'ne dayandığı yerdedir...Bakû demek, petrol demektir. Petrol kuyularının kuleleri, Azərbaycan'ın merkezi olan Bakû'yü şehrin kuzey kenarından itibaren sık bir orman gibi sarar. Eğer petrol bulunmasaydı, Bakû gene eski Bakû hanları zamanında olduğu gibi, küçük bir kale, bir geçit noktası, yahut gene 2000 yıl önce olduğu gibi, mukaddes bir ateşgede (daimi ateş yanan yer) olarak kalırdı, diyen Şevket Süreyya, ilk iş olarak Bakû'yü tanımaya çalışır. Şevket Süreyya, Bakû ile ilgili olarak, Bakû dünyanın bütün petrol şehirleri gibi kalabalık, hareketli, fakat kozmopolit bir yerdirdi. Bir avuç okur-yazarın kurmaya çalıştıkları yeni devlet, daha ilk bakışta bu kozmopolit iş ve menfaat ehramının altında ezilmiş gibi görünüyordu. Bir makine, yukardan ırk itibarıyla karışık, soy-suz bir iş oligarşisi, aşağıdan da gene ırkça karışık, fakat isyancı işçi kalabalığının baskısı altındaydı. Orta sınıf, mezhep ihtilâflarıyla az çok ayrılmış olmakla beraber, gene de toplu bir birlik gösteriyordu. Yüksek öğrenim görmüş olanlar yok denemek kadar azdı. Küçük ve orta aydınlar ise, memleketin en imanlı ve en inanılır kadrosunu teşkil ediyordu. Ordunun kurulmasına çalışılıyordu. Fakat subay kadrosu yoktu² demektir. Şevket Süreyya'ya göre bu karışık temel üstünde bir milli devlet kurmak, Azərbaycan milli devletini kuracak idealist azınlığı zorlayacaktır.

Azerbaycan şehirleri İstanbul'dan gelecek diğer Türk muallimleri beklerken, Şevket Süreyya, atanma işlemlerintamamlanmasından sonra Azerbaycan'ın Nuha, yahut diğer adıyla Şeki şehrine tayin edilir. Nuha, Azerbaycan'ın kuzey-batı bölgesinde, Büyük Kafkas Dağları'nın eteğindedir. Bakû'den Nuha'ya önce trenle, ardından da kara yolculuğu ile gidilmektedir. Şevket Süreyya, Nuha'yı Bursa'ya benzetecektir. Bursa nasıl Uludağ'ın bağrınasokulmuşsa, Nuha da Kafkas Dağları'nın eteğine sarılmıştır, diyen Şevket Süreyya bağlar, bahçeler içinden yükselen şehir, ağaçlıklar arasındaki evleri, çarşıları ve sonunda eski Şeki Kalesi ile gene Bursa gibi, eteklerden dağlara doğru daralan bir üçgen şekli gösterir. Burası da Bursa gibi ipek şehridir. Bursa'nın yukardan Nilüfer çayına bakması gibi, Şeki de Alazan vadisine bakar. Bursa'nın güneyindeki Uludağ'ın yerini, Nuha'nın kuzeyinde Kafkas Dağları alır. Eski kale, yahut eski Şeki hanlarının konağı şehre hakimdir. Çarlığın kışlaları ve hapisane bu kalenin içindedir³ demektir. Şevket Süreyya'nın anlatımına göre Nuha'da Ermeniler ve Türkler iki cemaat halinde yaşamakta olup, Sunnî ve Şîî Müslümanlar arasında bazı ayrılıklar vardır.

Şevket Süreyya'nın şehir halkıyla tanışmasına, Nuha şehrinde yaşamakta olan Türk muallim Yaşar Bey'in cenaze merasimi vesile olmuştur. İmam cenaze namazını kıldırmadan önce cenazenin başında yüksek bir yere çıkan Şevket Süreyya hepimiz Türk'üz, hepimizin vatani birdir. Bu vatan ne Türkiye, ne de Azerbaycan'dır. Bu vatan Turan'dır...Onun içindir ki, bu ölü burada bir garip değildir. O, kendi toprağında, kendi kardeşleri arasında ölmüş, talihli bir ilim şehi-

¹ Aydemir, a. g. e. , s. 143.

² Aydemir, a. g. e. , s. 143-144.

³ Aydemir, a. g. e. , s. 145.

didir... diyerek halkı galeyana getirmiş, konuşmasını kardeşler arasında düşmanlıkların, kinlerin unutulması, herkesin tek bir kale gibi bir bayrak altında toplanması temennisiylebitirmiştir.¹

O gündən sonra məktəbin iki odalı dairesinə yerləşən və kapısını gecəgündüz hər kəsə açıq tutan Şevket Süreyya üçün günlər fərqli keçmişdir. Gündüzləri məktəptə çalışan, məktəp saatləri dışında şəhri dolaşan, gecələri muallimlərlə, okur-yazarlarla bir araya gələn Şevket Süreyya, bəzən Sunni İmamı Nür Mehmet Efendi'nin, daha ziyadə də Şi'Ahundu² Ferecullah Efendi'nin evinə gitməkdir. Bu toplantılarda günlük konuşmalardan sonra gəzəl Farsça şiirler okunmakta, Şevket Süreyya'ya biraz da Farsça ögretilməkdir.

Məktəptə Şevket Süreyya'dan başqa Türk olaraq üç Azəri muallim daha vardır. Din dərsi hocaı bir mahalle imamıdır. Diğər iki muallimden biri, İstanbul'da okumuştur. Müdür olan diğər muallim Mehmet Efendizade isə Rus okullarında okumuş, Azərbaycan'ın tanınan bir din hocaının oğludur. Məktəbin diğər hocalarının tamamı Rus'tur. Dərslər Rusça verilməkdir. İlk işlərininməktəpteki Rus hocaları uzaklaşdırmaq olduğunu düşünen Şevket Süreyya, bu işi yarı isyan, yarı ürkütme şəklinde yürüttüklerini, Rus muallimlərin şəhri birer birer tərk etmək zorunda kaldığını qeyd etməkdir. Şevket Süreyya'nın amacı, tarixində heçbir zaman bağımsız və toplu bir dövlət həyatı quramamış olan Azərbaycan'ın idealist gənclərinə kəndi milli dövlətlərini kurma bilinci aşılamaqdır. Çünkü tarixdə Azərbaycan'ın kədri İran'ın, Osmanlılar'ın, son dövənlərdə də Rus Çarlığı'nın müdahələsinə bağılı kalmışdır. Gerçi bu topraklarda Bakü, Şirvan, Şeki, Gence gibi feodal hanlıklar yaşamışdır. Ancak bunlara bir dövlət hüvviyeti atfetmək mümkün değıldir.³ 1905 Rus-Japon Savaşı'ndan sonra Rus topluluğuna dahil millətlər arasında başlayan milli hərəketlər, Azərbaycan'da da görülməyə başlamış, ancak aydın sayısının azlığı yüzünden bumilli hərəketlər toplumuğun tüm kəsəmlərinə yansımamışdır. Dolayısıyla Azərbaycan milli dövlətini kurarkən kəndisine bir zəmin yaratmaq zorundadır. Bunun için də Azərbaycan gəncləri arasında yeni bir milli ruh yaratılması lazımdır.⁴ Şevket Süreyya bu düşüncələrlə mərkəzi yönetimin gücünün zayıf olması nədəniyləBakü'nün bozuk kozmopolit havasının esmediyi Nuha'da gənclərdən və muallimlərdən oluşun *İzci Oymağı*⁵ isimli bir teşkilat kurar. Yollarda yürürkən, köylərə girərək;

*Türkistan yelleri öpüp alınını,
Şarkılar söylüyor, sana bayrağım,
Üç rengin aksini Kozgun denizden⁶
Armağan yolla sen yâre bayrağım*

¹ Aydemir, a. g. e. , s. 146.

² Ahund: Şi' imamı demektir.

³ Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Azərbaycan'da müstakil və yarı müstakil bir takım hanlıklar ortaya çıkmışdır. 18. yüzilyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan bu hanlıklar, başlangıçta mülkiyet prensibinə göre kurulmuşlardır. Daha sonraları halkın oyu ile işbaşına gələn hanlar, zamanla vərsət yoluyla idarəyə el koymuşlardır. Sonraları tamamen müstakil hale gələn hanlar, yetkilerini genişləterek, halk üzerinde tam anlamıyla hakimiyet kurmuşlardır.

⁴ Aydemir, a. g. e. , s. 150.

⁵ İzci Oymağı'nda Mehmet Ali Efendizade, Türkiye'de bulunmamış olmasına rağmen kəndisini iyi yetiştirmiş olan Veysel Efendizade və Kerim Efendizade gibi isimlər vardır.

⁶ Üç renk: Azərbaycan milli bayrağının üç rengi. Kozgun deniz isə, Hazar Denizi'dir.

marşını söyleyen İzci Oymağı, gençlere bayrağını tanıma, birlikte hareket ruhu aşılarda ve halkı bir cemaat yaşayışından çıkarıp, millet bilincine ulaştırma mücadelesi vermektedir. Nuha'da işlerin yolunda gittiğini düşünen Şevket Süreyya, zamanla bu düşüncesinin zayıflamaya başladığı hissine kapılır. Şevket Süreyya o günlerdeki ruh halini, *yavaş yavaş fakat her gün biraz daha iyi anlıyordum ki, kafamızda yıllardan beri yaşattığımız hayalin gerçekleşebilmesi için bir çok unsur eksikti. Büyük Turan, bir hayal, bir his manzumesi olarak ne kadar güzel, ne kadar çekiciydi? Fakat gerçekleştirilmesi gereken bir inşa ve kuruluş davası olarak ele alındığı zaman, eksikliklerini derhal gösteriyordu. Potaya atılan maddeler birbirini tutmuyordu. Bir arada erimiyorlardı... Ortada ne yazılı bir eser, ne de yol gösterici, uyarıcı bir önder vardı. Gerçi İstanbullu Musevi bir vatandaşımız tarafından Turan konusunu ele alan bir kitap¹ yazılmıştı. Fakat soğukkanlılıkla incelendiğindeki kitabın içinden bir avuç hayal, bir kucak bilgisizlikten başka bir şey çıkmıyordu... Turan'ın henüz eşliğindeydim... Her şeyi önceden derlenmiş, düşünülmüş sanırdım... Cephede Ziya Gökalp'in yazdığı beyannameyi andıran bir yazısını okumuştuk. Rus Çarlığı'nın ömrü sona erince, esirler kurtulacak, sürüler çobanlarını bulacak, çobanlar dağlarda parlayan yıldızlara yönelecek, oymaklar, boylar, uluslar gök bayrağın altında birleşecek, bozkurtlar millete yol gösterecekti... Halbuki şimdi Turan'da, Turan'ı arıyor ve bulamıyordum. Cephede Rus İhtilâli'nin çökerttiği düşman ordularının kalıntılarının peşinden önce eski sınırlarımıza, sonra da daha ilerilere ulaşmak için koşarken, bu gerçek dışı vahiyler bana ne kadar doğru, ne kadar da aydınlık görünürdü. Yoksa Turan maddi bir inşa davası değil de, manevi bir ülkü müydü?² sözleriyle anlatmaktadır. Karamsarlıktan sıyrıldığında Turan'ın gerçekleştirmek için düşünen, isteyen ve bilgili insanlara muhtaç olduğunu düşünmekten kendini alamayan Şevket Süreyya, bir aralık bu düşüncesini hayata geçirmek için küçük bir medrese açmayı, hatta Nuha civarında Göynük köyündekieski bir medreseyi faal hale geçirmeyi bile düşünür. Fakat Şevket Süreyya'nın bir sandık kitaptan başka bir sermayesi yoktur. Üstelik yanında idealist muallimler de yoktur. Bu seferkendini bir zavallı olarak gören Şevket Süreyya *daha ilk adımda çöküyorsun! Oysa ki hayalinin sınırları ne kadar genişti...*³ diyerek umutsuzluğa kapılır.*

Şevket Süreyya iç dünyasında Turan'ı gerçekleştirme mücadelesi verirken, Karabağ yolunun ve Askeran Geçidi'nin Ermeniler tarafından işgal edildiği haberiyle sarsılır. İşgal haberi kötüdür. Ancak bu haber, Şevket Süreyya'ya o güne kadar savaş görmemiş, vatanını kendi köyünün sınırlarından ibaret sanan Azerbaycan halkını örgütleme ve onlara bir millet oldukları gerçeğini öğretme imkanı vermiştir. Askeran Geçidi, Azerbaycan'ın ortasından geçen, onu kuzey ve güney olarak ikiye ayıran Kür vadisinde, Karabağ'ın kapısı durumundadır. Güneyde kalan Karabağ, karışık dağ yığınları şeklinde kümeleşmektedir. Bu dağlık bölgeye Askeran Geçidi'nden girilmektedir. Eski İranlılar bu geçide, her iki taraftan gelecek akınları önlemek amacıyla burçlar, kapılar yapmış, kale duvarları çekmişlerdir. Geçidin ardında bahçeler içinde kaybolmuş evleriyle Akdam kasabası yer almaktadır. Dağlık Karabağ vilayetinin başşehri olan Şuşa ise, dağların üstünde bir kartal

¹ Kitabın ismi, Turan, yazarı Tekin Alp (Levi Kohen)dir.

² Aydemir, a. g. e. , s. 151-153.

³ Aydemir, a. g. e. , s. 157-158.

yuvası konumundadır. Karabağ'da Türklər və Ermenilər qarışık yaşamaqdadır. Askeran Geçidi işgal edildiği sırada Karabağ'da Türk askeri olmadığı için Karabağ'ın ancak gönüllülərle kurtarılabılması söz konusudur. Oysa Nuha ve köylerinde halk hem silahsızdır, hem de savaşa alışkın değildir. ¹ Halkı savaşa hazırlamak için hemen şehir ve köy halkı Nuha'daki büyük mescidin avlusuna çağırılmış ve bir gönüllü komitesi kurulmuştur. Gidecek gönüllülərin yollarda bakılması ve beslenmesi için de ayrı bir komite oluşturulmuştur. Belediyede yapılan toplantıda idare heyetine İzci Oymağı'ndan bazı muallimler alınmış, bu toplantıda belediyenin köy ve şehirdeki gönüllülərin ailelərine yapacağı hizmetlər de kararlaştırılmıştır. Bir kaç gün içinde dört yüz gönüllü bir araya getirilmiş, gönüllülərin idaresi de Şevket Süreyya'ya verilmiştir. Şevket Süreyya bundan sonraki gelişmeleri şöyle anlatmaktadır: *Gönüllü birliğineben kumandaedecektim.. Kafile harekete geçmeden önce şehir adına bana bir at ve bir mavzer tabancası hediye edildi. Bunları ancak emaneten kabul ettim. Ata bindim, kafilenin önüne geçtim. En önde tekbir alanlar yürüyorlardı. Yolların kenarları, pencereler, balkonlar, duvarların, ağaçların, damların üzerleri bağırın, ağlaşın, alkışlayan kadın, erkek, genç, ihtiyar, çoluk, çocuk binlerce kişilik bir kalabalıkla dolmuştu... Heyecan gittikçe yaygın bir hal aldı...Şehirden çıkınca kurbanlar kesildi. Son dualar yapıldı. Kafiledeki çok yaşlıları, imamları, ahundları kafileden ayırmak halkın başına bırakmak için çok uğraştım.* Gönüllülər Askeran surlarına vardıklarında ilk çatışma Hankendi önlerinde yaşanmıştır. Şevket Süreyya, düşmanın attığı ilk bombanın, bomba sesine alışkın olmayan tecrübesiz gönüllülər üzerinde yıldırıcı bir etki yarattığını, ancak buna rağmen, gönüllülərin oldukça başarılı olduklarını kaydetmektedir. Muharebenin üçüncü günü geç vakitlerde Şuşa Kalesi'ne girilmiş, mezhep ayırımı yapılmaksızın Sunnî, Şîî gönüllülər kardeşçe vatanlarını kurtarmak için çarpışmış, çatışmalarda on beş şehit verilmiştir. ²

Azərbaycan'ın Rus İşgaline Girdiği Günlerdeki Yaşamı

Askeran Geçidi'nin ve Karabağ'ın Ermeniler'den kurtarılmasından sonra Nuha'ya dönen Şevket Süreyya, Derbent kapılarına doğru hızla yayılan Rus işgali üzerine Derbent'e gider. Derbent, Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasında önemli bir kilit noktası durumundadır. Derbent kapılarının açılması, bütün Azərbaycan'ın işgal edilmesi demektir. Derbent'te hükümetin gücünün kalmamış olduğunu, Derbent'in adeta yeni efendilerini beklemekte olduğunu gözlemleyen Şevket Süreyya, daha Nuha'ya dönmeden Derbent'in işgal haberini öğrenir. Çok geçmeden Derbent üzerinden Bakû ve tüm Azərbaycan'ı ele geçiren Kızılordu birlikleri, Şevket Süreyya'nın yaşamını sürdürmekte olduğu Nuha şehrini de işgal ederler. Kızılordu'nun şehre girişini kalenin karşısındaki parktan sonuna kadar seyreden Şevket Süreyya, *bu bir ordu hareketinden ziyade, bir göç, başıboş bir sel akınıydı... Ben bu istilayı düşünürken, en önde kızıl bayraklar arasında kılıçlarını çekmiş, kazak süvarilerinin geleceğini sanmıştım. Halbuki bir takım lagar beygirlerin koşulduğu derme çatma arabaların üstüne yükler, çadırlar, makineli tüfekler karmakarışık*

¹ Şevket Süreyya, bir zaman Nuha'ya sürülen Şeyh Şamil'in arkadaşı Hacı Murad'ın pusuya düşürülüp öldürülmesinden bu yana Nuha'da önemli bir çarpışma olmadığını kaydetmektedir. Aydemir, a. g. e. , s. , 159.

² Aydemir, a. g. e. , s. 160.

doldurulmuştu. Atlılarla yayalar karmakarışık yürüyorlardı. Ortalıkta subaya, yahut kumandana benzer kimse görünmüyordu. Gelen tümen kalenin önünde büsbütün karıştı. Bir kısmı kalenin içindeki kışlada, daha çoğu da kalenin önündeki parkın ağaçları arasında yerleştiler. Ateşler yakıldı, ¹demektedir.

Kızılordu'nun işgalinden hemenönce kalmakta olduğu mektepten taşınan Şevket Süreyya'nın Nuha'daki yeni evine davetsiz birmisafir gelmiştir. Kendisini Tümen Çekası'nın komiseri olarak tanıtan bu davetsiz misafir hem bir Kızılordu mensubu, hem de bir Bolşeviktir. Nuha'yı işgal eden Kızılordu birlikleri her yere burjuvaziye harp ilan eden ve her türlü direnişin ateşle karşılık bulacağını içeren bildirimler asmış, şehritarayıp, halkın malına el koymuşlardır. Bu bildirimlerin altında da Şevket Süreyya'nın evine yerleşen ve Şevket Süreyya'nın *Ejderhan Balıkçısı* diye isimlendirdiği davetsiz misafirin imzası vardır. Eski ve zengin bir şehir olan Nuha'da malının alınmasına mukavemet eden olmamış, sadece bir bayan öğretmen geleceğinin teminatı olarak biriktirdiği birkaç altını işgal güçlerine vermediği için, halktan çalınan bir malı, halktan kaçırdığı ve ihtilâl aleyhtarı olduğu gerekçesiyle İhtilâl Mahkemesi'nce yargılanmıştır. Şevket Süreyya'ya göre Azərbaycan'ın hiç bir yerinde bir direniş ortaya konmamışken, kendilerini Çarlık Rusyası'nın devamı olarak gören Bolşeviklerin, Azərbaycan petrolüne duydukları ihtiyaç yüzünden Azərbaycan'ı işgal etmesi çılgınlıktır. İhtilâl ile birlikte kader birliği yaptığı milliyetçi liderlerin bir kısmının hapsedilmesi, bir kısmının öldürülmesi, Azərbaycan'ın diğer Türk ülkelerine yollarının kapanması Şevket Süreyya'yı Turan'dan yeni arayışlara yöneltmiştir. Artık Şevket Süreyya'nın yeni ülküsü insaniyettir. Şevket Süreyya yeni ülküsünü; *evet hakiki ülkü insaniyettir. Bu ülkü daima ihmal edildi. Dökülen kanlar ve sarfedilen emekler, hep batıl yollarda boşa gitti. Yağma çağlarından ve esirlik devirlerinden sonra din kavgaları geldi...Sonra imparatorluklar ve saltanat kavgaları. Taht uğrunda dökülen kanlar. Hatta benim bile ilk inançlarım imparatorluk masalına dayanmıyor muydu? Tuna'dan, Basra Körfezi'ne, Kafkasya'dan, Sudan'a, Şimal Afrikası'na kadar uzanacak bir Osmanlı İmparatorluğu için hayaller kurmamış, hatta dövüşmemiş miydim? Sonra "üstün millet" denilen "tarihi vazifesi olan millet" denilen bir anlamın davalarını her şeyin üstünde aldık. Milletleri, kıdemlerine zaferlerine göre kademe kademe sıraladık. Dilleri bir, dilekleri bir, tarihleri bir bu üstün milletler, imparatorlukların yerinde saltanatlarını kuracaklardı. Turan, bunlardan biri ve en şerefli olacaktı. Halbuki, böylelikle mefkûre binamıza çatışmayı, imtiyazı ve harbi ister istemez temel kılmış oluyorduk. Diğer milletler de, kendilerini birer üstün millet gibi düşünebilir, bizim gibi kendi saltanatlarını kurmak isteyebilirlerdi...Halbuki şimdi artık insaniyet devri doğuyor. Tahtlar, taşlar yıkılacak, bütün dinler bir ve bütün insanlar beraber olacak. Yeni din, yeni dil, yeni sanat, yeni medeniyet, yeni mamureler doğacak. Bütün insanların eşit, bütün milletlerin hür ve beraber yaşayacakları harpsiz, ihtilâlsiz, imtiyazsız yeni bir âlem...²sözleriyle ifade etmektedir. Bu yeni ülkünün hayata geçirilebilmesi için doğunun yüzyıllar süren uykudan uyandırılması lazımdır. Şevket Süreyya bu ruh hali içinde 1 Eylül 1920'de Bakû'de toplanan Doğu Halkları Kurultay'ını, Şark Milletlerinin isyan bayrağı olarak görür vekurultaya Nuha delegesi olarak katılır.*

¹ Aydemir, a. g. e, s. 168.

² Aydemir, a. g. e. , s. 180-181.

Şevket Süreyya'nın Kurultay Günleri ve Komünizme Yönelmesi

Kurultay günlerinde Bakû, sokaklarını dolduran Arap, Hintli, İranlı, Afganlı, Moğol, Özbek, Kırgız, İran Kürdü ve daha pek çok milletten temsilcisiyle Ortaçağ Asyası'ndaki büyük şehirlerin alacalı görünüşünü yansıtmaktadır. Her köşede, her yerde esir, mazlum milletlerin kurtuluşu ilan edilmektedir. Artık millet zalimleri ve istilacıları başından atma kararlılığındadır. Bu düşüncenin kendisine o güne kadar dinlediği sınıf kavgası, parti politikası, proleterya diktatörlüğü gibi kavramlardan daha aydınlık göründüğünü belirten Şevket Süreyya, *işte benim bağlanacağım davadiyerek kurultaydaki yerini alır*. Kurultay bir tiyatro salonunda toplanmıştır. Kurultayda her milletten seçilen divan üyeleri arasında Yahudi asıllı ve Komintern'in, yani Dünya İhtilâl Teşkilatı'nın başkanı Zinovyef, Yahudi asıllı ihtilâlcı yazar Radek, Macar ihtilâlcisi Belakun, Yahudi Rus alimi Pavloviç, Azerbaycanlı Abilof, Türkistanlı Feyzullah Hoca, İkramof ve Dr. Neriman Nerimanof yer almaktadır. Pavloviç'in kurultayda yaptığı konuşmadan çok etkilenen Şevket Süreyya, *biz Akdeniz'den, Sarıdeniz'e kadar uzanan, sayısı yetmiş milyonu aşan insanları hep Türk biliyorduk. Hatta bir dil, bir dilek, bir kültür altında birleşecek bu insanların vatanının adı da Turan olacaktır. Oysa Pavloviç böyle bir topluluğun varlığını kabul etmiyordu. O'na göre Turan, arkasında Alman Genelkurmayı'nın bulunduğu emperyalist bir düşüncedydi ve Rus şovenizminden farklı değildi* diyerek, kurultayda edindiği bu yeni bilgilerin ışığında Turancılık fikrini yeniden sorgulamaya başlar.

Şevket Süreyya'nın Turan ile ilgili düşüncelerini sorgulamasına vesile olan bir başka gelişme de, Turan fikrinin mimarı, Şark milletlerinin gözünde bir efsane olarak simgeleşen Enver Paşa'nın kurultaya davetli olarak katılmış olmasına rağmen, kurultayda bir köşeye itilmiş oluşudur. Üstelik kongreye İstanbul'dan gelen ve kendilerini komünist sayan bir Türk grup damgasını vurmuştur. Bu grubun kongre başkanlığınaverdiği, Enver Paşa'nın kongreye delege olarak değil de, halk mahkemesi karşısına suçlu olarak çıkartılması yönündeki önergesi, morali bozulan Enver Paşa'yı kurultayda daha da silik hale getirmiştir. Şevket Süreyya'nın izlenimine göre Enver Paşa artık imparatorluğun mutlak efendisi değildir, yalnızdır ve Turan'ı gerçekleştirecek gücü de yoktur.

Nuha'ya döndükten sonra Bakû'de gördüklerini soğukkanlılıkla değerlendirmeye başlayan Şevket Süreyya, Şark Milletleri Kurultayı'nın şekilsiz ve maksatsız bir kalabalıktan ibaret olduğunu, ancak asıl olayların bu gürültülerin dışında yürütüldüğünü düşünmeye başlar. Nitekim o günlerde Çar ve ailesinin öldürülmesinden sonra gerileyen ve Sibirya'yı Amiral Kolçak kumandasındaki Beyazordu'ya teslim eden Kızılordu tekrar ilerlemiş, Beyazordu'yu tasfiye ederek Amiral Kolçak'ı öldürmüş, aynı günlerde Ermenistan'da Sovyet idaresi kurulmuştur. Şevket Süreyya bu gelişmelerin yaşandığı günlerde tedirgindir. Çünkü Nuha'daki bir kısım Ermeni, kendisinin milliyetçi ve Turancı fikirlerbesleyen bir Osmanlı Subayı olduğunu ve gönüllü bir kıtanın başında Karabağ'ı Ermeni işgalinden kurtardığını unutmamış ve bunu Nuha'yı işgal eden yeni dostlarına hatırlatmıştır. Şevket Süreyya'ya göre *bu yeni dostların sağı solu belli değildir. Her şey gece yarısından sonra kaledeki kışlaların arkasında halledilmektedir*.¹ Üstelik kurultay günlerinde Bakû'de görüştüğü hemşerisi Türkiye Sefiri Memduh Şevket

¹ Aydemir, a. g. e. , s. 199.

Bey (Esendal) de, Anadolu'ya döndüğü taktirde kendisine bir iş verilebileceği, ancak Azerbaycan'da kaldığı taktirde güvenliğinden kendisinin sorumlu olacağı uyarısında bulunmuştur. Şevket Süreyya ölüm korkusu içinde Nuha'da günlerini mektep işlerinin yanı sıra, mektep yaşı dışındakilerin eğitimiyle, kurslarla, toplantılarla geçirir. Rejim değişikliği eğitim alanında kendisini hissettirmiş, kadınlar ve köylüler gibi o zamana kadar eğitim faaliyetlerinde hiç yer almamış olan sosyal tabakalardan bir takım insanlar, artık kurslara gelmeye başlamışlardır. Şarkın cehaletinin bu insanlar da görüldüğünü kaydeden Şevket Süreyya, öğrencilerinin *siz bildiğinizi okuyun, biz bildiğimize inanalım* yaklaşımıyla, alaycı bir tavırla dersleri dinlediğini kaydetmektedir. Öğrencilerinin tutumundan da rahatsızlık duyan Şevket Süreyya o günlerde Nuha'daki Sıhhat Komitesi'nin başkanı olan bir doktordan tevkif edileceği bilgisini öğrenmiş, derhal şehri terk etmeye ve bir dağ köyüne gizlenmeye karar vermiştir. Şehirden gizlice ayrılan Şevket Süreyya, daha sonra ani bir kararla firarından haberdar olan kimse de olmadığı için gelişmeleri şehirde bekleme kararı vererek Nuha'ya dönmüş, o korktuğu olay da başına gelmemiştir.

Şevket Süreyya'nın bu gizli firarından hemen sonra Nuha'ya Azerbaycan'ın az sayıdaki aydınından biri olan Dr. Neriman Nerimanof gelmiştir. Nerimanof, Çarlık Rusyası'nın zulmünden bahsederek başlattığı konuşmalarında, Azerbaycan'ın, Türkistan'ın ve eski Rusya'yı teşkil eden bütün milletlerin kaderini Rusya'nın kaderi ile birleştirmekte olduğunu ve kızıl bayrağın yakında batının bütün başkentlerinde dalgalanacağını söylemektedir. Şevket Süreyya bu konuşmaların da etkisiyle, Azerbaycan'daki rejim değişikliğinin yıl dönümünde Bakû'de toplatılması kararlaştırılan Azerbaycan Kongresi'ne Nuha temsilcisi olarak seçilmiştir. Şevket Süreyya toplantıda Azerbaycan toprak komiserinin *bizim Azerbaycan'ın alinyazısını toprağın üstü değil, toprağın altı tayin eder. Bu neft (petrol) burada kaynadıkça, biz ona değil, o bize kumanda edecektir. Bu çıkan nefitten bizim kullandığımız bir idare lambasını dolduracak kadardır. Ama bütün Rusya'da hayat bu nefte göre ayarlanmıştır. Ne çare ki, bu iki memleketin kaderini, bu kara çamur birbirine yapıştırmıştır. Bunun için bizde toprak meselesi değil, neft meselesi vardır*¹ dediğini kaydetmektedir. Azerbaycan'da toprağın daha ziyade küçük çiftçinin elinde olduğunu, şehirlilerin kendi bağlarının, bahçelerinin bulunduğunu, Bakû'nün bağlardan, bahçelerden yoksun olduğunu söyleyen Şevket Süreyya, Allah bu toprakların altına petrol hazinesi koymamış olsaydı, Bakû'deki caddelerin konakların yerinde yeller eserd demektedir. Şevket Süreyya, kongrede Dr. Nerimanof'un, Azerbaycan'ın istiklâlden bahsettiğini, Lenin ile olan şahsi dostluğuna sıklıkla vurgu yaptığını, *Moskova'dan gelen bir yoldaş eğer bizi anlamazsa, onu omuzlarından asarız*² dediğini kaydetmektedir. Şevket Süreyya'nın bu iki konuşmadan çıkardığı sonuca göre, Azerbaycan'ın kaderi petrole, Dr. Nerimanof'un ki ise Lenin ile şahsi dostluğuna dayanmaktadır. Ancak bu kaderi Moskova'dan gelecek yoldaşların omuzlarından sarsılıp, akıllarının başlarına getirilmesi belirleyecektir.

Şevket Süreyya Bakû'den, Nuha'ya dönerken artık bir kararrefesindedir. Trende bir yıl boyunca Azerbaycan'da yaşadığı olaylar bir film şeridi gibi gözünün önünden geçer. Bir yıl önce Derbent Geçidi'nden geçerken *acaba bu kapılar*

¹ Aydemir, a. g. e. , s. 208.

² Aydemir, a. g. e. , s. 209.

açılırsa, kısmetim bir saray mı, yoksa bir zindan mı olacak diye düşündüğünü hatırlayan Şevket Süreyya, kapıların açıldığını, fakat olayların bir muamma getirdiğini düşünmekten de kendini alıkoymaz. Şevket Süreyya bir yıl boyunca anlamını gereğince kavrayamadığı bir çok olay yaşamıştır. Kurultaylar, kongreler, Şark milletlerinin uyanışı, isyan adına çekilen kılıçlar, bir müddet sonra hayatını kaybeden gençler, Sibirya'da, Kırım'da, Ermenistan'da cereyan eden olaylar, Bakû Kurultayı, Petrol meselesi... Bu olayların akışı belki bir başkası için aydınlıktır. Fakat Şevket Süreyya bu olayları çözmeye muhakeme gücünü yetmediğini düşünmektedir. İçinden bir ses, *bunların hepsinin elbette ki bir anlamı vardır. Ama sen anlayamıyorsun... Sen kaynağı ara, asıl kaynağı,*¹ demektedir. Oysa Şevket Süreyya memleketinden ne hayallerle çıkmıştır. Turan'da bahtını arayacaktır. Şimdi bu topraklar Turan'ın topraklarıdır. Ancak Şevket Süreyya'nın önünde yükselen belirsizlik, ilk yola çıktığı günden daha da karanlıktır. Bu düşüncelerle Şevket Süreyya Nuha'dan ayrılır, bir süre Acara'nın dağlık, sahipsiz, hükümsüz bölgelerinde dolaştıktan sonra Batum'a gider. Batum'da tanıştığı kendisi gibi bir Türk öğretmenin kız kardeşiyle evlenir.

Evlenmek, Şevket Süreyya'yı yeni arayışlara sürüklemiştir. Batum da Sovyet idaresi altındadır ve orada da durum Azerbaycan'dan farklı değildir. Tiflis'te tanıştığı ve Bakû'de tekrar karşısına çıkan Abid Alim isimli bir genç, Şevket Süreyya'nın Komünist Partisi'ne girmesinde etkili olur. Batum'dan yaz sonlarında ayrılan Şevket Süreyya, bir kez daha Azerbaycan topraklarından geçerek, uzun bir yolculuktan sonra Moskova'ya ulaşır. Moskova'da bir çok Türk öğrencinin eğitim gördüğü Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'ne kaydolan Şevket Süreyya, İktisadi ve Sosyal Bilimler eğitimi aldıktan sonra 1923 yılında Türkiye'ye döner.

Sonuç:

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinin hız kazandığı bir dönemde imparatorluğun kurtarılması yolunda iki ağabeyini şehit veren Şevket Süreyya, eğitilmiş olmasının getirdiği sorumlulukla imparatorluğu kurtaracak çareler peşinden koşmuş, ancak hem imparatorluğun, hem de ailesinin dağılımını önleyememiştir. Şevket Süreyya'nın da dönemin tüm aydınları gibi kafası karışıktır. Artık Şevket Süreyya'nın, hem kendisini, hem de mensubu olduğu Türk Milleti'ni kurtaracak yeni bir çıkış yoluna ihtiyacı vardır. Ancak dünya hızla değiştiği, yeni kavramlar ortaya çıktığı için Şevket Süreyya, her gün farklı bir hayalin peşinden koşmaktadır. Amacı hep iyiye güzele ulaşmak, insanlığı kendi yaşadığı kötülüklerden uzak tutmaktır.

Bu düşüncelerle öncelikle Türk Milleti'nin kurtuluşunu Turan'da arayan Şevket Süreyya, Anadolu'daki milli harekete katılmayarak, Azerbaycan'ın Kızıldordu işgaline girmesinden az önce Azerbaycan'ın Nuha kentine gönüllü öğretmen olarak gitmiştir. Şevket Süreyya'nın gördüğü Azerbaycan yüksek eğitilmiş insanlardan ve subay kadrodanyoksun, küçük ve orta aydın grubunun daha güvenilir kadroları oluşturduğu, o günlerde kendi ordusunu kurma çabası içinde olan bir ülkedir. Bakû dünyanın bütün petrol şehirleri gibi kalabalık, kozmopolit ve işçi sınıfın egemen olduğu bir şehirdir. Şevket Süreyya Ermenilerin ve Türklerin birlikte yaşadığı, merkezi yönetimin gücünün zayıf olması nedeniyle Bakû'nun bozuk kozmopolit

¹ Aydemir, a. g. e. , s. 210-211.

havasının esmediği Nuha'yı Turancılık düşüncesinin gerçekleşmesine yardımcı olacak bir milli bilinç oluşturmaya en elverişli mekân olarak görmüştür. Karabağ'ın ve Askeran Geçidi'nin Ermeni işgaline uğradığı günlerde Nuha halkını örgütleyerek, Ermeni işgaline son veren Şevket Süreyya, Azerbaycan'da kısa sürede bir halk kahramanı haline gelmiştir. Ancak ardından gelen Kızılordu işgali, Azerbaycan halkının bu işgal karşısındaki tepkisizliği, Turan düşüncesini hayata geçirecek bir kadronun olmayışı Şevket Süreyya'yı Turan'dan başka arayışlara yöneltmiştir.

Şevket Süreyya'nın yeni ülküsü bütün insanların eşit, bütün milletlerin hür ve beraber yaşayacakları harpsiz, ihtilâlsiz, imtiyazsız yeni bir dünyadır. Komünizmi bu ülkenin gerçekleştirebileceği yegâne zemin olarak gören Şevket Süreyya, bir yıl kaldığı Azerbaycan'dan ayrılarak, Moskova'ya gitmiş, komünizme yönelmiş ve geleceğini Moskova'da aramıştır.

AZERBAIJANI DAYS OF THE MAN LOOKING FOR WATER

Summary

Şevket Süreyya Aydemir, who had volunteered to go to the city of Nuha in Azerbaijan in 1920 as a teacher intending to make the Azerbaijan public acknowledge the understanding of nationalism, with aims of executing the Great War, has become a public hero with respect to his success in liberating the Karabağ Route and the Pass of Askeran from the Armenian invasion. When he witnessed the invasion of the Red Army as it entered Azerbaijan in April 27th, 1920, Şevket Süreyya Aydemir started questioning Turanism. Defining the Committee of People of the East as the rebellious voice of the nations of the East, Şevket Süreyya participated in the committee as a delegate of Nuha, stating "My case to be", and through this committee, his ideas started shifting towards communism. Şevket Süreyya, who also attended Turkish Communist Party that had an assembly in Bakü on September 10th, 1920, left Azerbaijani lands, on which he had spent a year, because of the rumors of an assassination by an Armenian, and headed to Batum, then to Moscow, and finally returned to Turkey in 1923.

Suyu Arayan Adam (The Man Looking for Water) is the life story of Şevket Süreyya Aydemir, who headed to Azerbaijan with aims of forming the Great Turan in years 1920-1921, but ultimately acknowledged it to be just a dream. This report aims to present the incidents that happened in Azerbaijan in the years 1920-1921, and how they affected Şevket Süreyya's ideology, with respect to the book.

Key Words: Shevket Sureyya Aydemir, Nuha, The Man Looking For Water, Turanism.

AZƏRBAYCAN YAZIÇILARININ ƏSƏRLƏRİNİN DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA TANIDILMASINADAİR

Phd. Etrabə Gül

(Qafqaz Universiteti / Azərbaycan)

Klassik ədəbi nümunələrin Qərb xalqları dillərinə tərcümə tarixinə nəzər saldıqda qaynaqlarla özlüyündə mükəmməl örnəklərə rast gəlinməyə də, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin Qərb dny **Etrabə Gül** illərinə tərcümə tarixini hələlik dəqiqləşdirmək mümkün deyil.

Heç şübhə yoxdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin ədəbi irsinin sərhədləri aşaraq xarici ölkələrə yol açması, tərcümə edilərək xalqlar arasında yayılması misilsiz milli sərvətimizə olan böyük marağın təzahürüdür. Əlbəttə, bu,

hazırda ədəbiyyatımızın xaricdə yayılması ilə məhdudlaşmış qalmır, çünki “qədimdən bəri klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ümumdünya mədəniyyətilə qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğun davamı, daha doğrusu ədəbiyyat tariximizin bir ənənəsidir” (3, 11).

Doğrudan da Azərbaycan korifeylərinin əsərlərinin xarici dillərə tərcümə edilməsi dünya ədəbi fikrinə böyük təsir göstərmiş və bu əsərlərin təsiri nəticəsində Qərbdə Şərq mövzuları ilə bağlı yeni əsərlər meydana çıxmışdır.

Onu da deyək ki, əsərləri ingilis dilinə tərcümə edilən şairlər arasında Səməd Vurğun ən önəmli yerlərdən birini tutur. Bunun əsas səbəblərindən biri şairin demək olar ki, bütün əsərlərinin rus dilinə tərcümə edilməsidir. Bubir faktdır ki, son illərə qədər Qərb dillərinə tərcümə edilən əsərlərin çox böyük hissəsi rus dili vasitəsilə edilirdi. Əlbəttə köməkçi dilin vasitəsilə edilən tərcümədə orijinala məxsus xüsusiyyətlər müəyyən qədər azalsa da, şair və ədiblərimizin xaricdə tanınması və ədəbi əlaqələrin inkişafı üçün bu tərcümələrin əhəmiyyəti böyük olmuşdur.

1960-cı illərdən başlayaraq İngiltərədə dərc olunan «Mərkəzi Asiya İcmalı» (Central Asian Review) (12, 255) adlı jurnalda Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı geniş məqalə və Azərbaycan poeziyasından verilən nümunələr ingilis oxucusunda ədəbiyyatımızla bağlı geniş təsəvvür yaradırdı. Məqalədə bəzi ziddiyyətli fikirlər olsa da, Azərbaycan ədəbiyyatının uğurlarından ətraflı bəhs edilmişdir. Böyük həcmli bu məqalədə xalqımızın ən qədim abidələrindən olan “Avesta”, “Kitabi-Dədə Qorqud” təsvir olunmaqla, klassik ədəbiyyatımızım nümayəndələrindən Xətib Təbrizi, Xaqani Şirvani, Əbül-Əla Gəncəvi haqqında yığcam məlumat verilmiş, Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzuliyə isə ayrıca həsr olunmuşdur. Qədim dövrdən müasir dövrədək böyük bir dövrü əhatə edən bu məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı xüsusi bir bölmə kimi nəzəri cəlb edir. Bu hissədə xüsusilə böyük dramaturq M. F. Axundovun ədəbi irsi geniş şəkildə araşdırılır, Azərbaycan dramaturgiyasının sonrakı inkişaf mərhələsində N. B. Vəzirovun, Ə. B. Haqverdiyev. C. Məmmədquluzadə və S. Axundovun rolu xüsusi qeyd olunur. Müasir Azərbaycan nəsrinin inkişaf mərhələsindən bəhs edən bölmədə əsasən Ə. Əbülhəsənin “Yoxuşlar”, S. Rəhimovun “Şamo” romanları geniş təhlil edilir, bu romanların Azərbaycan nəsrinin inkişafında böyük təsiri olduğu qeyd olunur. Eyni zamanda Mehdi Hüseyn, Mir Cəlal, Ə. Məmmədخانlı və S. Rəhman kimi ədiblərin yaradıcılıqlarının sonrakı nəsillər üçün bir örnək ola biləcəyi nəzərə çarpdırılır. Bu böyük məqalə

lənin “Dram” bölməsində əsasən C. Cabbarlı yaradıcılığından ətraflıbəhs olunur. Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi kimi qiymətləndirilən Cəfər Cabbarlının demək olar ki, bütün dram əsərlərinin adları çəkilir və dramaturqun məşhur “Almaz”, “Sevil”, “Oqtay Eloğlu”, “Yaşar” və başqa əsərləri təhlil edilir.

Məqalədə müasir poeziyaya daha çox yer verilmişdir. Burada Azərbaycan poeziyasında ən önəmli yerlərdə duran Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Balaş Azəroğlu, Əhməd Cəmil, Nəbi Xəzri kimi tanınmış şairlərin adları çəkilir və əsərlərindən qısaca bəhs edilərək nümunələr verilir. Jurnalda həmçinin Azərbaycan folklor ədəbiyyatından da geniş bəhs edilmişdir verilmişdir. Aşıq yaradıcılığının Hüseyn Bozalqanlı, Çoban Əfqan, Mirzə Bayramov kimi görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığından yığcam şəkildə söz açılır. Sonda Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf etdiyini, qısa bir müddətdə çoxsaylı əsərlərin meydana gəldiyi, yeni şeir formalarının yaranması və s. haqqında qısa xülasə verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis qaynaqlarında klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı hədsiz elmi məlumatların müqabilində müasir poeziya ilə bağlı tədqiqatlar azlıq təşkil edir. Halbuki uzun illərdir Azərbaycan poeziyası xarici dillərə tərcümə edilərək dünyaya tanıtılmaqdadır.

Müasir Azərbaycan poeziyası 60-cı illərdən başlayaraq daha geniş miqyasda qərb dillərinə tərcümə edilməyə başlayır. 1964-cü ildə bir neçə dildə- ingilis, fransız, ərəb və fars dillərində nəşr olunan “Dost əlləri” (Friendly hands, poems by Azerbaijan poets) (13) kitabında bir neçə tanınmış sənətkarların tərcümeyi-halı ilə birlikdə əsərlərindən seçilmiş nümunələrin tərcümələri verilmişdir. Bu kitabda müxtəlif mütərcimlər tərəfindən əsasən Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, Nigar Rəfibəyli, Mirvarid Dilbazi, Osman Sərvəlli, Əhməd Cəmil, Bəxtiyar Vahabzadə kimi görkəmli sənətkarların ingilis dilinə edilmiş tərcümələri öz əksini tapmışdır. Tərcüməçilərdən Dorian Rotenberg, Marqaret Vetlin və TomBotinq çox böyük səylə özünəməxsus bir üslubda bu poetik nümunələri ingilis dilində səsləndirmişlər. Bu kitabla əsasən artıq geniş oxucu kütləsinə tanış olan bir sıra şeir nümunələri, xüsusilə beynəlxalq mövzuda yazılan əsərlər daxil edilmişdir.

Dünyanın bir çox ölkələrində tanınan və sevilən şairlər sırasında Rəsul Rzanın özünə məxsus yeri var. Müxtəlif ölkələrə səyahət edən şairin iti müşahidələri, gördükləri, yaxından tanış olduğu insanlardan aldığı təəssüratın nəticəsində qələmə aldığı şerləri hələ sağlığında dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdi. 1964-cü ildə şairin «Nərgiz» adlı şeri ingilis dilində «Aniti» (13, p. 18) jurnalında dərc olunmuşdu.

Şairin ingilis dilinə tərcümə edilmiş şerlərini nəzərdən keçirdikdə onun əsasən beynəlmiləl ruhunda yazmış olduğu şerlərinin ilk öncə tərcümə edildiyini görürük.

Kanadada bir neçə dəfə şeirləri çap olunan Rəsul Rza ingilisdilli xalqın böyük rəğbətini qazanmış və onun şerləri müasir dünya poeziyasının ən dəyərli nümunəsi kimi qiymətləndirilmişdir. 1965-ci ildə dərc olunan həmin şerlərlə bağlı mətbuatda yazılan məqalələrdən bəlli olur ki, ümumiyyətlə şeirə, poeziyaya o qədər də dərin maraq göstərməyən Kanada xalqı Rəsul Rza şerlərini yüksək sevgi və həyəcanla qəbul etmişlər. Buhiss, həyəcan həтта şairimizə göndərilən məktubda da özünü aydın büruzə verir. Kanadada ingilis dilində çıxan «Bizim şimal qonşumuz»

(«Northern neighbours») (14) jurnalının baş redaktoru Dayson Karterin (Dyson Carter) məktubunda Rəsul Rza poeziyası o qədər səmimi niyyətlə təsvir edilir ki, şairin şerlərinin Kanada və ABŞ-da sevilmə-sevilə oxunduğunu bir daha yəqin edirsən. Tədqiqatçı Nazim Axundovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi «qərb yarımküresi mətbuatı Rəsul Rza şerini poeziyada yeni bir kəşf, müasir insanların beynəlxalq miqyasda hiss və duyğularını sənətkarlıqla ifadə edən qüvvətli bədii-estetik bir vasitə kimi qiymətləndirir» (4, 75).

Almaniyada, Kubada, Macarıstanda, Çexoslovakiyada və onlarca digər xarici ölkələrdə əsərləri tərcümə edilən Rəsul Rzanın Kəraçi şəhərində Xəbərlər Mətbuat Agentliyi tərəfindən dərc edilən «Tulu» (18, 8-10) jurnalında bir neçə şerinin ingilis dilində tərcüməsi ilə bərabər ədəbi irsi haqqında da məlumat verilmişdir.

Bütün bunlar zəngin, çoxçalarlı yaradıcılığa malik olan böyük sənətkarımıza nəinki öz diyarımızda, eləcə də bu sərhədlərdən çox-çox uzaqlarda yaranan hədsiz məhəbbətin inikasıdır. R. Rza poeziyasına belə güclü marağın bir səbəbi yaradıcılığının dərin humanizmi ilə bağlıdırsa, digər mühüm bir səbəbi də onun müasir dünyanın inkişafını daha doğru və dürüst əks etdirə bilən formalar, yeni obrazlar sistemi axtarmasındadır (6, 220). Belə ki, Rəsul Rza poeziyası müasir dövrün tələblərinə tam cavab verə bilən, insanların düşüncə tərzinin zənginləşməsinə xidmət edən və yeni bir məktəb yaradan sənətkarın nailiyyətidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə müasir dövr poeziyasının xarici əlaqələri günü-gündən genişlənməkdədir. 1948-ci ildən Moskvada ingilis, fransız, alman, ispan, macar, polyak, çex, slovak və yapon dillərində aylıq nəşr olunan «Sovet ədəbiyyatı» (15) («Soviet Literature») jurnalında Azərbaycan ədəbiyyatının geniş əks olunması buna bariz misaldır. Jurnalın 1969-cu il dekabr sayınınbötövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunması ədəbiyyatımıza xaricdə böyük marağın olmasına tutarlı misaldır.

Jurnalın nəsr bölməsində görkəmli yazıçıların, o cümlədən Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rəhimov, İlyas Əfəndiyev, Anar və başqalarının əsrlərindən nümunələr təqdim edilməklə bərabər, yazıçıların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı ingilis oxucularına məlumat verilir. Jurnalın poeziya bölməsi istedadlı şair Süleyman Rüstəmin şeiri ilə başlayır. Bu bölmədə hər bir şair haqqında yığcam şəkildə məlumat verilməklə həmin şairlərin oxucu rəğbətini qazanmış, həm də yaradıcılıqlarının ən mühüm əlamətlərini əks etdirən nümunələrindən parçalar verilmişdir. Burada həmçinin Məmməd Rahim, Osman Sarıvəlli, Rəsul Rza, Nigar Rəfibəyli, Zeynal Xəlil, İbrahim Kəbirli, Nəbi Xəzri, Hüseyn Hüseynzadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Əliağa Kürçaylı, Fikrət Sadiq, Cabir Novruz, Məmməd İbrahim, Fikrət Qoca kimi poeziya aləmində öz dəsti-xətti ilə tanınan şeir ustalarının əsərlərinin ingilis dilinə edilmiş tərcümələri ilə tanış oluruq. Jurnalda 30-cu illər Azərbaycan poeziya üfüqlərinin fəvqündə duran şairlərdən Mikayıl Müşfiqlə bağlı geniş məlumat var. Bu hissədə şairin həyatı, yaradıcılığı, Azərbaycan poeziyasında mövqeyi, qeyri-adi bacarıq və fitri istedadı malik xüsusiyyətləri geniş xarakterizə edilir. İngilis oxucuları məqalə vasitəsilə həmçinin ömrünün çiçəkləndiyi bir vaxtda, yaradıcılığının ən kamil bir çağında, dövrünün yalan, iftira və böhtanlarının qurbanı kimi 29 yaşında nakam gedən Müşfiq dünyası ilə tanış olurlar.

İngilis dilində olan «Azərbaycan ədəbiyyatı» jurnalının 1972-ci il nömrəsində də müasir Azərbaycan poeziyası ilə bağlı yazılar var. Burada görkəmli şair Səmd Vurğunun, Bəxtiyar Vahabzadə, Rəsul Rza və Fikrət Qoca yaradıcılığından

nümunələr öz əksini tapır.

Həmçinin jurnalın 1978-ci il nömrəsində də Azərbaycan nəsrinə və poeziyasına haqqında ətraflı məlumat vardır. İmran Qasımovun Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında geniş müqəddiməsindən sonra nəsr bölməsində tanınmış yazıçıların əsərlərindən nümunələr verilir və hər bir yazıçının barəsində ingilis oxucusuna qısa bilgi çatdırılır.

Jurnalın poeziya bölməsində tanınmış alim, ədəbiyyatşünas, tənqidçi Şamil Salmanovun “Azərbaycan poeziyasının panoramı” adlı geniş müqəddiməsində Azərbaycan poeziyasının inkişaf yolları ətraflı xarakterizə olunur və poeziyamızın ustad şairlərindən Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Cabir Novruz, Məmməd Araz kimi şairlərlə yanaşı, Fikrət Qoca, Məmməd İsmayıl, İsa İsmayilzadə, Çingiz Əlioğlu və Vaqif İbrahim kimi istedadlı şairlərin yaradıcılığından seçilmiş nümunələr ingilis dilinə tərcümələri verilmişdir. Həmçinin jurnalda “Poeziyamızın qaynaqları”, “Azərbaycan nəsrinə”, “Azərbaycan dramaturgiyası”, “Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələləri” ilə bağlı Seyfulla Əsədullayev, Yaşar Qarayev, Vilayət Rüstəmzadə kimi alim və tənqidçilərin yazıları dərc olunmuşdur. Jurnalda incəsənətin bir çox sahələri- musiqi, kino rəssamlıqla bağlı Elmira Abbasova, Arif Əliyev, Mürsəl Nəcəfov kimi sənət ustalarının yazıları da ingilis dilində verilmişdir. Bütün bunlar istər ədəbiyyatımızın bütün sahələrinə və eləcə də incəsənətimizə xarici ölkə xalqlarının böyük marağının olmasını sübut edir.

Getdikcə, vətəndən uzaqlarda ədəbiyyatımıza olan marağın artması Azərbaycan şerinin beynəlxalq nüfuz qazanmasının təzahürüdür. Məhz bu baxımdan “Sovet ədəbiyyatı” jurnalının 1978-ci il 9-cu nömrəsində də Azərbaycan poeziyasının özünəməxsusluğunu bariz şəkildə göstərən tanınmış şairlərin əsərlərindən seçmələr verilmişdir.

İngilis oxucuları Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Məmməd Araz, Cabir Novruz, Fikrət Qoca, Məmməd İsmayıl, İsa İsmayilzadə, Çingiz Əlioğlu, Vaqif İbrahim kimi istedadlı şairlərin əsərləri vasitəsilə Azərbaycan xalqı, onun adət-ənənəsi, mədəniyyəti, tarixi ilə yaxından tanış olurlar.

İngilis dilində olan bu jurnalın sonrakı nömrələrində də Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı yazılara rast gəlinir. Belə ki, jurnalın 1981-ci il 8-ci nömrəsində tədqiqatçı Svetlana Əliyevanın istedadlı şair İsa İsmayilzadə ilə bağlı yazdığı məqaləsində ilk öncə Azərbaycan poeziyasının keçdiyi tarixə nəzər salınır, zəngin Azərbaycanlı yarımdan, onun füsunkartəbiətinin ecazkar gözəlliyindən söz açılır. S. Əliyeva müasir dövr Azərbaycan poeziyasından danışarkən poeziyamızın zirvələrinə yüksələrək sonrakı yazarlar üçün örnək olan, ustad şairlər sırasında özünəməxsus yer tutan Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Məmməd Rahim, Osman Sarıvəlli kimi sənətkarların yaradıcılığı ilə ingilis oxucularını tanış edir. Bu yazıda ingilis oxucuları həmçinin 60-70-ci illər nəslinin tanınmış, istedadlı şairlərindən Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Əliağa Kürçaylı və onların təmsilində gənc nəslin nümayəndələri sayılan Fikrət Qoca, Məmməd İsmayıl, İsa İsmayilzadə, Çingiz Əlioğlu və Nüsrət Kəsəmənli kimi şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı məlumat alırlar. Jurnalda İsa İsmayilzadənin keçdiyi həyat yoluna və yaradıcılığına qısa nəzər salınır. Burada şairin “Oyuncaqsız uşaqlığım”, “Əgər bacarsaydım” və s. şerlərinin ingilis dilinə tərcüməsi verilmişdir. Bu poetik nümunələri ingilis dilinə

istedadlı mütərcim Diana Rassel və Iba Straus tərcümə etmişdir.

Moskvada “Progress” nəşriyyatı tərəfindən ingilis dilində çapdan çıxmış “Azərbaycan poeziyasının antologiyası”nda (11) müxtəlif dövr Azərbaycan şairləri və onların yaratdıqları rəngarəng sənət incilərinin ingilis dilinə tərcümələri verilmişdir. Antologiyaya geniş müqəddimə yazan akademik Mirzə İbrahimov Azərbaycan poeziyasının keçdiyi uzun və zəngin tarixi dövrlərə nəzər salır, ingilis oxucularını bu dövr ədəbiyyatı ilə tanış edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı inciləri, klassik şeir və müasir poeziya nümunələrinin toplusu kimi çox dəyərli olan bu antologiyada Azərbaycan poeziyasının əlvanlığı, rəngarəngliyi və heyrətamiz gözəlliyi aydın nəzərə çarpır. X yüzillikdən XX əsrədək böyük bir dövrü əhatə edən bu topluda poetik nümunələrlə bərabər müəlliflərlə də bağlı qısa məlumat verilir. (Şeir nümunələri ingilis dilinə əsasən rus dilindən tərcümə edilmişdir) Müasir Azərbaycan poeziyasının sürətləxarici dillərə tərcümə edilməsi Avropa ölkələrində artıq Azərbaycanın tanınması, bu xalqın ədəbiyyatına, mədəniyyətinə göstərilən böyük marağın təzahürüdür.

Geniş həcmli bu əsərin «Müasir poeziya» bölməsində XX əsrin əvvəllərindən günümüzədək yaşayıb yaradan görkəmli şairlərin poetik sənət incilərindən nümunələr verilmişdir. Bu bölmə Azərbaycan ədəbiyyatında müstəsna rol oynayan, inqilabi satirik şeirin yaradıcısı, «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin əsas nümayəndələrindən biri kimi fəaliyyət göstərən Mirzə Ələkbər Sabirə başlayır. Burada şairin təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə də qüdrətli bir şair kimi tanındığı vurğulanır. Topluda şairin «Əkinçi», «Bakı fəhlələrinə», «Tək səbir» və s. şeirlərinin tərcüməsi verilmişdir. Özünəməxsus orijinal bir biçimdə yazıb-yaradan milli şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərini ingilis dilinə istedadlı tərcüməçi Dorian Rotenberq çevirmişdir. Topluda eyni zamanda Abbas Səhhət, Möcüz Mirzə Əli Şəbüstəri, Hacıkərim Sanlı, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Əliağa Vahid kimi klassik poeziya nümunələri yaradan şairlərin əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Sonrakı mərhələdə Azərbaycanın müasir poeziyasının inkişafında xidmətləri olan coşqun təbiətli Müşfiq yaradıcılığından söz açılır. Şairin məşhur, sevilən-oxunan, sözlərinə musiqi bəstələnən «Oxu tar», «Həyat eşqi», «Könlümün dedikləri» şeirlərini ingilis dilinə Olqa Moiseyenko çevirmişdir. Topluda daha çox Səməd Vurğun yaradıcılığı geniş əksini tapmışdır. Bunun da əsas səbəblərindən biri də odur ki, şairin bütövlükdə yaradıcılığı rus dilinə tərcümə edilmiş və rus dili vasitəsilə bütün xarici ölkələrə yayılmışdır, çünki vətəninə vurğun olan şair bütün şeirlərində dövrün ən aktual məsələlərini qoyur, mənsub olduğu xalqın zəngin mədəni irsini sadə, oxunaqlı bir tərzdə nəzmə çəkir. Məhz buna görə də xalq ruhu hopmuş şeirləri dillər əzbəridir. Antologiyada Səməd Vurğunun dünyanın demək olar ki, bir çox dillərinə tərcümə edilən «Azərbaycan» şeirinin bütövlükdə tərcüməsi verilmişdir. Şeiri ingilis dilinə həm klassik və həm də müasir poeziyanın gözəl tərcüməçisi olan Qladis Evans çevirmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairin «Azərbaycan» şeirinin ingilis dilinə hələlik beş tərcüməsi mövcuddur. Bunlardan birincisi Piter Tempest, Herber Marşal, Qladis Evans, Ənvər Rza, sonraisə Volter Mey olmuşdur. Bəzi tədqiqat əsərlərində bu tərcümələrin dörd, (8, 105) bəzilərinə isə üç (7, 125) olduğu qeyd olunur. Halbuki aparılan tədqiqat bunların hələlik beş olduğunu müəyyən etmişdir.

Amerikada Orta Şərq ədəbiyyatını öyrənənç ildə iki dəfə nəşr olunan «Ədəbiyyat» («Edebiyyat» - A Journal of Middle Eastern Literature U.S.A.) jurnalı

fəaliyyət göstərir. Tərtibçilər ingilis dilində dərc olunan bu jurnalın çapdan çıxmasını ən mühüm hadisə kimi qeyd edirlər. 1976-cı ildən fəaliyyət göstərən jurnal öz səhifələrində klassik nəsr və nəzm nümunələrini özündə əks etdirir.

Şərqdə olduğu kimi Qərbdə dəyətışən şərqşünas və ədəbiyyatşünaslar Orta Şərq ədəbiyyatını öyrənmək üçün bu jurnalın köməyindən istifadə edirlər. Mütəxəssislər müqayisəli surətdə Orta Şərq ədəbiyyatını öyrənir, bu ədəbiyyat nümunələrini ingilis dilinə tərcümə edirlər. Redaktorlar və tərtibçilər belə ümid edirlər ki, «Ədəbiyyat» jurnalı bütün bu ehtiyacları kifayət qədər ödəməyə qadirdir. Onlar jurnalın hər nömrəsinin daha maraqlı materiallarla zənginləşməsinə çalışırlar. Jurnalda Orta Şərq ədəbiyyatına dair tənqid, nəzəriyyə, estetikə, orijinaldan tərcümə, bir sözlə, ədəbiyyatın bütün sahələrinə aid əsərlər nəşr olunur. Jurnalın giriş hissəsində yazılır: «Biz elə ümid edirik ki, alimlərin xidmətləri sahəsində «Ədəbiyyat» jurnalı Orta Şərq ədəbiyyatına olan marağı təkcə indiki və gələcək mütəxəssislər arasında yox, müxtəlif ixtisaslı ədəbiyyat həvəskarları arasında da artacaq» (11, 3). Jurnalın tərtibçiləri qətiyyətlə deyirlər ki, öz sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda öyrənilən, orijinal, rəngarəng materiallarla təchiz edilən bu ədəbi jurnalın beynəlxalq oxucu kütləsinin nəzər diqqətini cəlb etməsinin vaxtı çatmışdır. Odur ki, onlar bütün qüvvə və bacarıqlarını Orta Şərq Ədəbiyyatının öyrənilməsinə və onun başa düşülməsinə sərf edəcəklər.

İngilis dilində fəaliyyət göstərən «Reform» (Reforma) jurnalında da Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri öz əksini tapmışdır. Calal Talebi və Ceyson Helmerintərtib etdiyi bu jurnalda elmin bir çox sahələri, xüsusilə tarix, ədəbiyyatla bağlı maraqlı məlumatlar, həmçinin ölkədə baş verən hadisələr həm ingilis və həm də azərbaycan dilində oxuculara çatdırılır. Jurnalın 1997-ci il üçüncü nömrəsində görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə ilə bağlı yazı verilmişdir. Burada şair ilk növbədə Azərbaycanda ingilis dilində dərc olunan qəzet və jurnalları dəyərləndirir, Azərbaycan, onun tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə bağlı məlumatların ölkəmizdən xaricdə yayılması yönündə aparılan bu təşəbbüsü alqışlayır və ilk dəfə 1997-ci ildə Azərbaycanda ingilis dilində dərc olunan «Günay» qəzetinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. Jurnalda şairin şeir toplusunun Nyu-Yorkda çap edilməsi haqqında məlumatın verilir, eyni zamanda görkəmli şairin üç şeiri: «İki kor», «Mən sevirəm», «Xeyir Şər» şeirlərinin ingilis dilində tərcümələri verilmişdir. Şeirləri ingilis dilinə orijinaldan Nyu-York Universitetinin professoru Tələt Sait Halman çevirmişdir. Görkəmli şairin seçilmiş əsərlərindən bəzi nümunələrin Nyu-Yorkda çap edilməsi çağdaş Azərbaycan poeziyasına olan diqqətingetdikcə artdığını göstərir. Şairin şeirləri ilə bərabər bir neçə qısa hekayələri, o cümlədən «Alabəzək çamadan», «Yaltaqlıq», «Nənəmin xalçası» və «Şübhə» hekayətlərinin və həmçinin «Yalan» pyesinin ingilis dilinə tərcümələri verilmişdir. Şairin hekayə və pyesini orijinaldan ingilis dilinə tanınmış tədqiqatçı Jalə Vətənaşadi çevirmişdir.

Tərcümə özlüyündə böyük amallara yol açan bir xeyirxah təşəbbüs və fəaliyyət mənbəyidir. Hətta dar çərçivədə belə qəbul etməli olsaq ki, müxtəlif dillərdə danışan, uzaq ölkələrin insanları məhz tərcümə vasitəsilə bir-biri ilə aydınlaşmış yaxınlaşa bilirlər. Tərcümə vasitəsilə insanlar təkcə digər xalqın dilində yazılmış əsərlərlə və ya bu xalqın böyük nümayəndələrilə tanış olmur. Ən başlıcası odur ki, nə qədər yadlığı və uzaqlığından asılı olmayaraq digər bir xalqın düşüncə tərzinə aşına olur, bununla da qarşılıqlı anlaşmaya, fikir mübadiləsinə gəlib çıxırlar. Bu mənada böyük şair Puşkinin qiymətləndirdiyi kimi “sivilisasiyanın uzaq çapan

atları” olan tərcüməçi və eləcə də tərcümə işinin bəhrələri sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin də məhdud çərçivələrdən qoparılaraq geniş dünya arenasına çıxarılması – avropalı oxucuya çatdırılması tarixinin də özlüyündə faydalı, aktual xarakterdə bir mövzu olmaqla təhlil edilib araşdırılması vacib və lazımlı sanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullazadə A. «Bənzərsiz şair fərdiyyəti – insan ölümündən başlanan sənət zəfəri. «Odnələrçəkdi...». Bakı: Azərneşr, 1990, 208 s.
2. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərneşr, 1963, 172 s.
3. AtayevaŞ. MirzəFərəliAxündzadəingilisdillidəədəbiyyatşünaslıqda: Fil. elm. nam. dis. avtoref. , Bakı, 2005, 26 s.
4. Axundov N. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı xaricdə. «Yazıçı», 1987, 203 s.
5. Azadə Rüstəmov. Fələki Şirvani. Bakı: Elm, 1986
6. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi: 2 jilddə, II j. , Bakı, 1967, 499 s.
7. Babanlı Tomiris. Azərbaycan poeziyası ingilis tərcümələrində (S. Vurğunun poeziyası əsasında) Risalə, Araşdırmalar toplusu, Bakı: Nurlan, 2004, № 1
8. Nağıyeva Ş. Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması: Fil. elm. nam. dis. , Bakı, 1996, 134 s.
9. Rəhimov Y. İngilis ədəbiyyatında Şərq mövzusu: Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1999
10. Azerbaijan poetry. An anthology. Moscow. 1969, 661 p.
11. «Edebiyyat» - A journal of Middle Eastern Literature. USA. 1976
12. Central Asian Review. London, 1960, vol. VII, №3. pp. 255
13. Friendly hands (poems by Azerbaijanian poets), Baku, 1964, 120 p.
14. Northern neighbours – Canada, 1967
15. Rasul Rza. Daffodils – Anity, 1964, № 1
16. Soviet literature. Moscow, 1969, 191 p.
17. Tulu (in English) Karachi, 1968, № 7

PRESENTATION OF AZERBAIJANI WRITERS IN WORLD LITERATURE

Summary

The works of Azerbaijani poets have greatly influenced world literature and thought and as a result of this, new pieces related to Eastern topics appeared in the West. The translation of the literary heritage of notable Azerbaijani poets spread beyond borders and among nations and is considered to be the manifestation of interest and curiosity towards Azerbaijan's unprecedented national resources. No wonder it is not restricted to this, as it is a natural continuation of literary relations of Azerbaijani literature with world literature as well as the tradition of history of national literature.

The article explores the relationship of Azerbaijani literature with world culture and the role of periodicals, journals and more in the presentation of literary pieces of Azerbaijani writers in world literature.

Key words: Azerbaijani literature, World Culture, World Literature and Thought, Azerbaijani poets

FAZİL HÜSNÜ DAĞLARCANIN POEZİYASINDA AZƏRBAYCANIN TƏRƏNNÜMÜ

Eşqanə BABAYEVA fil. f. d.

(AMEA /Azərbaycan)

Dinamik sürətlə inkişaf edən türk poeziyası əsrlərdən bəri Yunus Əmrə, Şeyx Qalib, Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Fuzuli, Mehmet Akif, Nəcib Fazil və s. kimi böyük sənətkarları ilə şöhrət qazanmışdır. Müasir dövr türk poeziyasının mü-tərəqqi ideyalı, mötəbər şairlərindən biri də Fazil Hüsni Dağlarca olmuşdur. Məqaləmizdə əsas mövzuya keçməmişdən öncə Fazil Hüsni Dağlarcanın ədəbi şəxsiy-yəti, şeir dünyasına nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

1914-cü ildə böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İstanbul şəhərində dünyaya göz açan şair, keşməkeşli və uzun bir yaradıcılıq yolu keçmiş, ömrünün 94-cü baharında isə vəfat etmişdir. Çağdaş türk poeziyasının “Səs bayrağı” kimi şöhrət qazanan Dağlarca ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutmuş, ədəbiyyata çox dəyərli töhfələr bəxş etmişdir. Dağlarcanın tədqiqatçısı, görkəmli türkoloq Tofiq Məliklinin ifadəsiylə desək, yaradılışdan şair, günün 24 saatını şeir düşünən, şeirlə yatan, şeirlə qalxan bir insan olan (5, s. 10) Fazil Hüsni “Havaya çizilən dünya” (1935), “Çocuq və Allah” (1940), “Daha” (1943), “Torpaq ana” (1950), “Asu” (1955) və s. kimi otuzdan yuxarı şeir kitabının müəllifidir. Bu şeirlərin hər biri özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, şair yaradıcılığa kiçik bir hekayə ilə başlamış (“Adana” qəzeti, 1927), şeir aləminə isə “Yavaşlayan ömür” (“İstanbul” qəzeti, 1932, S:7) adlı şeiri ilə qədəm qoymuşdur. Elə ilk şeir nümunə-sindən gənc şairin zəngin xəyal dünyası, ruhunun intəhasızlığı öz poetik ifadəsini tapır:

Geceler kadar büyük benim içimdeki in,
Sonsuz aydınlıklara dalarım derin derin... (2, s. 68)

Deyən Dağlarca, beləliklə bütün ömrünü poeziyaya həsr etmişdir. O, ədəbiy-tyatdakı müstəsna xidmətlərinə görə dəfələrlə mükafatlara layiq görülmüşdür. Belə ki, böyük sənətkar 1956-cı ildə “Asu” şeir kitabı münasibəti ilə “Yedditəpə” şeir mükafatını, 1966-cı ildə isə Türkiyə Milli Tələbə Federasiyasının Mədəniyyət Ko-missiyası tərəfindən verilən Turhan Əməksiz mükafatına layiq görülmüşdür. 1967-ci ildə isə Amerikada Pitsburq şəhərindəki Beynəlxalq şeir Forumu tərəfindən “Türkiyənin bu gündə ən qüvvətli və görkəmli şairi” seçilmiş, Forumun ilk mükafatını almışdır. Bundan başqa o, Yuqoslaviyada keçirilən XIII Şeir Festivalında Qı-zıl mənəvi dəyərlər, “Xoruz” adlı kitabına görə isə Türkiyədə Sədat Səməvi Vəqfi mükafatı ilə təltif edilmişdir. Bütün bu mükafatlar kosmik əsrin ozanı olan Dağ-larcaya verilən böyük dəyərdir.

Dağlarcanın şeir dünyası, ideya-məzmun baxımdan genişliyi, əlvanlığı ilə diqqəti cəlb edir. O, şeirlərində insan və cəmiyyət, insan və təbiət, ən nəhayət insan və kosmik aləm arasında əlaqə quraraq, bütün bəşəriyyəti düşündürən ən mühim problemlərin həllini verir. Elə buna görə də humanizm carçısı olan F. H. Dağlarca əsərlərini bütün insanlığa ithaf edir. İnsanın xəyal dünyasına nüfuz edən şair yazı manerasına uyğun olaraq, bütün bunları təfəkkürünün süzgəcindən keçirərək özü-nəməxsus şəkildə ifadə edir. Onun poeziyasında lirik qəhrəmanın daxili dünyası

müxtəlif çalarlarla əks olunur. Bilirik ki, lirikanın əsas problemi insandır. İnsan onun həm obyekt, həm də subyektidir. Dağlarca da bütün gözəlliklərin qaynağının insanda axtarır, tapır. Onun şeirinin əsas predmeti, insan bir sözlə bütün bəşəriyyətdir. Dağlarca şeirinin lirik qəhrəmanı irq, din, dil ayrışdırılışına məruz qalmayan insandır. Onun əsərlərində daş dövründən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər demək olar ki, bütün insan tiplərinə rast gəlmək mümkündür. Sosial təbəqəsindən, məşğuliyyətindən asılı olmayaraq insan - onun sevgisi, nifrəti, sevinci, kədəri, tənhalığı, xəyal dünyası özünəməxsus şəkildə Fazil Hüsni poeziyasının əsas mövzusunə çevrilir. Onun şeirləri öz poetik duyumu, dilin zərifliyi, qeyri-adi ifadə tərzilə yadda qalır. Bu özünəməxsusluq şairin həm Türkiyədə, həm də onun hüdudlarından uzaqlarda tanınmasına vəs ilə olmuşdur.

Türkiyədə şeirləri dillər əzbəri olan Fazil Hüsni Dağlarca Azərbaycanda da böyük bir şair kimi tanınmışdır. Təsbirlərimizə görə, 1969-cu ilin may ayında Aleksandr Puşkinin anadan olmasının 170 illiyi münasibəti ilə Moskvaya, daha sonra isə Azərbaycana gəlmiş, Bakı, Şamaxı, Göyçay, Gəncə, Göygöl və s. kimi şəhərlərimizi qarış-qarış gəzmiş, bu səfər təəssüratlarının nəticəsi olaraq Azərbaycanın tərənnümünə həsr etdiyi silsilə şeirlər qələmə almışdır. Şair, burada Azərbaycanın tanınmış elm adamlarıyla yaxından tanış olmuş, ədəbi əlaqə yaratmış, sevimli şairimiz Rəsul Rza ilə yaxından dostluq əlaqəsi qurmuşdur.

Yazıçı Anar şairin Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış “Sivaslı qarışqa” adlı kitabına ön söz yazarkən qeyd edir:

“Moskvadan sonra Dağlarca Bakıya gəlmişdi. Atam onu mənim mənzilimə də - oğlum Turalın ad gününə gətirmişdi. Atam Fazil bəyi akademik Həmid Araslı, Dağlarcanın araşdırıcısı Tofiq Məlikliylə birlikdə Azərbaycan rayonlarına aparmışdı. Bu gəzidən sonra Dağlarca “Şamaxılı olmaq”, “Sabirin evində”, “Göyçay”, “Gəncə”, “Gəncəli Nizaminin türbəsi” adlı şeirlər yazdı və Rəsul Rza onları Azəri türkcəsinə uyğunlaşdıraraq “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetində dərc etdirdi” (3, s.9).

Beləcə Türkiyədən qardaş ölkə olan Azərbaycana səfər edən Dağlarca Azərbaycana olan sevgisini şeirləri ilə əbədiləşdirmişdir. Bu poetik nümunələrdən biri “Gəncə” şəhərinə həsr edilmişdir.

Ürəyidir yaşılın Gəncə.
Yellər sakitləşər, yön dəyişdirər, oyanar
Gəncədə.
Axanda sevinir su,
Dəyən kimi Gəncənin torpağına.
Vardır gecə yarısında bir aydınlığı,
Qaranlıq Gəncəyə yaraşmaz ki (6, s. 61)!

Nümunədən bəlli olduğu kimi, Gəncənin qədimliyi, gözəl təbiəti rəng-rəng, naxış-naxış şeirin ruhuna hopmuşdur. Şair bu şəhərə olan sevgisini son misralarda daha poetik ifadə edir:

Orada doğulduğuna inanarhər kəs
Ömründə bir kərə Gəncəni görsə (6, s. 61).

Dağlarca burada olarkən dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin də türbəsini ziyarət etmiş, “Gəncəli Nizami türbəsi” adlı şeirində şairə olan ehtiramını özünəməxsus şəkildə ifadə etmişdir. Onun bu səpkidə yazdığı şeirlərdən biri isə “Sabirin

evində” adlanır. Bu şeirdən Dağlarcanın Şamaxı səfəri zamanı böyük şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin ev muzeyinə getdiyi bəlli olur. Burada da Dağlarcanın Sabir poeziyasına rəğbəti və ehtiramı öz poetik ifadəsini tapır.

Şair “Şamaxılı olmaq” şeirində isə bu şəhərin gözəl təbiətini tərənnüm edir. Bəzi misralara nəzərsalaq,

Axar o yerlərdə böyük bir su
Şamaxı şəhərindəyəm.
Üzümlərdə torpağın oyanıq uyqusu
Şamaxı şəhərindəyəm (6, s. 63).

Nümunədən göründüyü kimi, lirik qəhrəman Şamaxılı olmağıyla qürur duyur. O, bu torpaqlara ayaq basdığı üçün özünü xoşbəxt hiss edir. Şair bu məmləkətdə gecələrin belə zülmətin əsarətindən çıxıb aydınlığa qovuşduğunu, tənhalıq insanı tərک etdiyini poetik dillə ifadə edir.

Şamaxı şəhərindəyəm.
Göy üzü yer üzündən ağ,
Şamaxı şəhərindəyəm.
Yalnızlıq məni tərک edib,
Şamaxı şəhərindəyəm (6, s. 63).

Şair göstərir ki, bu xoşbəxtliyi lirik qəhrəmana bəxş edən duyğu, onun bu məmləkətin övladı olmasıyla bağlıdır. O, hətta digər bir şeirində Azərbaycan övladının firavan həyat sürməsindən, onun namusuyla, alın təriylə yaşamasından böyük heyranlıqla söhbət açaraq, “Buradakı pul/ Yalnız alın təridir/ Sənin” deyə ifadə edir. Bütün bunlar onun xalqımıza, ölkəmizə duyduğu sevginin səmimi ifadəsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi şairin səfər etdiyi səfəli guşələrdən biri də Göyçay şəhəridir. Bu şəhərin də füsunkar gözəlliyi şairi özünə heyran etmişdir. O, öz məftunluğunu “Göyçay” şeirində belə ifadə edir:

Göyçayda axar çinarlar
Göyəmi, yoxsa yerəmi?
Əfsanəvi yamaclardan
Lövbər alır yavaş-yavaş,
“Min bir gecə” denən gəmi

Haranı dinləsən, ordan
Tarixin tunc səsi gəlir
Əfsanələrdən içəri.
Söykənmişlər bir-birinə,
Evlər əski igidlərdir (6, s. 62).

Üç bənddən ibarət olan bu poetik nümunənin hər sətirində Azərbaycanın əsrarəngiz təbiəti, meşələri, yaylaları, yamacları hətta çinarları vəsf olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək, təbiət obrazını canlandırarkən şair tez-tez çinar motivinə müraciət edir. Bunun əslində maraqlı bir tarixçəsi var. F. H. Dağlarcanın görkəmli türkoloq T. Məlikli öz xatirələrində yazır:

“Bakıda Rəsul Rzanın evində olanda, Rəsul müəllimlə Nigar xanımın bir “mübahisəsinin” şahidi olduq. Nigar xanım Dağlarcaya, Gəncədə olarkən, şəhərin bir növ simvoluna çevrilmiş çinar ağaclarının gözəlliyinə diqqət yetirməsini söylərkən, Rəsul müəllim gülümsəyərək, Gəncə çinarlarının Göyçay çinarlarının yanında cılız qaldığını, Azərbaycanın ən qocaman çinar ağacının Göyçayda olduğunu iddia edirdi. İki böyük şairin “çinar dartışması” hamımıza nəşəli dəqiqələr yaşatmışdır. Göyçaya gəldiyimizdə Rəsul Rza bizi içi ovuq nəhəng bir çinar ağacının altında çay içməyə dəvət etdi. Ağac həqiqətən tarixi bir heykəl təəssüratı yaradırdı. Dağlarcanın çinar ağacından etkiləndiyini görən Rəsul müəllim, iki gəncəliyə - Həmid Araslı və mənə: “Deyin görüm, Gəncədə belə çinarınız varmı?” Deyə soruşunca, Həmid müəllimin “Gəncənin hər küçəsində onlarca belə çinar ağacı var” cavabı qonağımızı heyrətə salmış, biz isə bu sözlərə xeyli gülüşmüşdük.

“Çinar dartışması”nın təsiriylə Dağlarca “Çinar” şeirini yazaraq Nigar xanıma göndərmişdi” (7, s. 4-5)

Elə bu səbəbdən də şair Azərbaycana həsr etdiyi şeirlərində əzəmətin simvolu olan çinar motivinə uğurla müraciət edir. Onu da qeyd edək ki, Dağlarcanın bu səpkidə qələmə aldığı şeirlərində ölkəmizin dilbər guşələrinin füsunkar gözəlliyinin tərənnümü ilə yanaşı, onun qədimliyi, tarixiliyi də öz poetik ifadəsini tapır. Belə şeirlərdən biri də Qobustan haqqındadır.

Bakının 70. 000 addım şərqindəyik
Dağlar qüvvətli çiynlərinə almış böyük bir sazı:
Günəşin yandırdığı susuz çöllər uzanarkən,
Qaranlığın qeyri-adi gözəlliyi doğarkən yenə
Parlar qayalar üzərində 25. 000 illik qazı (1, s. 230) (6, s. 57)

Qədim yaşayış məskəni olan Qobustan şairin diqqətini cəlb etmiş, nümunədən də görüldüyü kimi onun tarixiliyi, qədim insanların məskəni olduğu poetik şəkildə ifadə olunmuşdur. Şair xəyal gücünün dərinliyi ilə sanki keçmiş ekskursiya edir, halay vuran, ov edən qədim insanları görür, onların kədərini, sevincini hiss edir. Şeir həm ideya məzmun, həm də ifadə baxımında diqqəti cəlb edir.

F. H. Dağlarcanın Azərbaycanın tərənnümünə həsr etdiyi şeirlərə nəzər saldıqda bu qənaətə gəlirik ki, şairin ölkəmizə, onun təbiətinə böyük heyranlığı olmuşdur. Ölkəmizin səfali guşələrini qarış-qarış gəzən Dağlarca bu sevgisini poetik nümunələrlə əbədiləşdirmişdir. O, təkcə yuxarıda qeyd etdiyimiz “Göyçay”, “Gəncə” vs kimi şeirlərini deyil, eyni zamanda “Bir ölkə görürəm”, “Daha gözəl biri”, “Ormanların içindən”, “And”, “Azadlıq haqqında”, “Pul”, “Mənlərdən mən”, “Yoldaş” və s. kimi şeirlərini də ölkəmizə həsr etmişdir. Dağlarcanın dostu Rəsul Rza və Nigar xanımın Rəfibəylinin vəfatına həsr edib, öz səmimi duyğularını dilə gətirdiyi “Rəsul Rza və Nigar” adlı şeiri dostluğun sevginin bariz nümunəsinə çevrilmişdir. Bu şeirdən, hələ o dövrlərdə Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin məhdudlaşdırıldığı, baskı altında olduğu mərhələdə Fazil Hüsni Dağlarca, Rəsul Rza və Nigar Rəfibəylinin simasında Azərbaycan və Türkiyənin əbədi dostluğunu, birliyini görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Dağlarca F. H. Dört kanatlı kuş. İstanbul: Yapı kredi yayınları, 2010, 293 s.

2. Dağlarca F. H. Havaya çizilen dünya. İstanbul: Kitap yayınları, 1960
3. Dağlarca F. H. Sivaslı qarışqa. Tərc. ed: T. Məlikli, S. Babullaoglu, Yurd N PB, 2007, 112 s.
4. Dağlarca H. Müasir dünya poeziyasından nümunələr: Vyetnam sahilləri, Söz oğrusu, İnam vs. (şeirlər), “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəz. , Bakı, 1969, 17 may
5. Məlikli T. Türkoloji problemlər (Üç telli sözdən...), Bakı: Azərənşər, 2008, 180 s.
6. Sülh və dostluq. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1958, 338 s.
7. Tapdılar bir-birini – sevgini bölüşdülər. (R. Rza və N. Rəfibəyliyə həsr olunmuş şeirlər, poemalar). Bakı: Nurlan, 2002, 278 s.
8. Türk şairi qonağıdır. “Bakı” qəz. , 1969, 9 iyun

THE GLORIFICATION OF AZERBAIJAN IN FAZIL HUSNU DAGLARCA'S POETRY

Summary

One of the prominent poets of modern Turkish literature was Fazil Husnu Daglarca. Having passed a long way of his literary creation, Daglarca became the author of such books as "Our Vietnamese War", "Whale with a Mandolin", " A Child and God", " A Legend of Chanakkale", "World Spurred into Air", and others. For the first time in 1969 the poet arrived in Azerbaijan to take part in "The Days of Pushkin`s Poetry", meeting and establishing close literary relations with scientists, poets, especially with our great poet Rasul Rza. His verse named "Rasul Rza and Nigar" is the result of their friendship and mutual love. Daglarca travelled all over very picturesque areas of Azerbaijan, such as Goy Gol, Genca, Shemakha and dedicated such verses as "I See such a Country", " Gobustan", "Gyanca", "Goychay", "In the Apartment of Sabir", " Being from Shemakha", " The Tomb of Nizami from Gyanca" and others to Azerbaijan.

Here the author analyses and research Daglarca's verses dedicated to Azerbaijan.

Key words: Daglarca, Fazil Husnu, the glorification of Azerbaijan, Fazil Husnu Daglarca's friendship with Rasul Rza, modern Turkish poetry.

SINIRLARI AVRUPA'YA TAŞAN TÜRK VE AZERBAJYCAN HALI SANATI MOTİFLERİNİN GELENEKSEL TÜRK GİYSİ MOTİFLERİNE YANSIMASI

Prof. Fatma ÖZTÜRK
Arş. Gör. Selda GÜZEL
(Gazi Üniversitesi / Türkiye)

Türk ve Azerbaycan Halı Sanatına Tarihi Bir Bakış

1. 1 Türk Halı Sanatı

İlk zamanlar insanların yaygı ve örtü gereksinimlerini karşılamak amacıyla meydana getirildiği tahmin edilen halı, sonraları değerli bir sanat eseri olarak sarayları, şatoları, mabetleri süslemiş ve ressamların tablolarında önemli bir yere sahip olmuştur (Aytaç, 2000:1). Türklerin geleneksel sanatı içerisinde de, yer alan ve sanat tarihimizde haklı olarak seçkin bir yere sahip olan Türk halı sanatı, Türk tarihinin akışı içinde biçimlenmiştir (Yetkin, 2011a).

Halıya dokuma sanatı içinde karakterini veren düğümlü teknik, ilk kez Orta Asya'da Türklerin bulunduğu bölgelerde ortaya çıkmış, gelişimini Türklerle sürdürmüş ve tüm İslam dünyasına Türkler tarafından tanıtılmıştır (Yetkin, 2011a). Doğu Türkistan'daki ilk halıcılık işaretlerinden sonra halı sanatı Selçuklu Türkleri ile birlikte Orta Asya'dan batıya yayılmıştır. Fakat İran'daki büyük Selçuklu halılarından hiçbir örnek kalmamış, Selçukluların Anadolu'ya yerleşmesinden sonraki eserleri günümüze kadar gelebilmiştir (Aytaç, 2000: 6).

Türk halı sanatının düzenli ve sürekli gelişmesinde en önemli yeri, Anadolu Selçuklularının merkezi Konya'da bulunan Selçuklu halıları almaktadır. Bu halılar Türk halı sanatında, 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan zincirin ilk büyük halkasını teşkil ederler (Üstün, 2007: 110). Bu halıların Konya Alâeddin Camii'nde bulunmuş olan sekiz tanesi, bugün İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndedir. Bundan başka Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde bulunan üç halının ikisi Konya Müzesi'nde, uzun zamandan beri kayıp olarak bilinen bir tanesi de İngiltere'de Keir Koleksiyonu'ndadır. Ayrıca, Mısır'da (Fustat) bulunan 100'e yakın parça içinde yedi tanesi, Selçuklu halısı olarak belirlenmiştir (Yetkin, 2011a).

Fotoğraf No: 1 XIII. y.
y Selçuklu
Halısı **Fotoğraf No: 2**
XIII. y. y Selçuklu
Halısı
Türk-İslam Eserleri
Müzesinde No.
684 Türk-İslam Eserleri
Müzesinde No. 688
Kaynak:
Sümerbank Kaynak:
Sümerbank

Selçuk halılarının desen konuları özellikle sekizgenler, yıldızlar, stilize edilmiş hayvani nebati desenlerdir. Büyük halıların kenarları da genellikle küfi yazı karakterleri taşıyan hatlarla süslenmiştir. Bunlarda başlıca 8 renk tonu mevcuttur. Koyu kırmızı üzerine açık kırmızı, koyu mavi üzerine açık mavi, yeşil ve zeytuni renkler en fazla kullanılan renklerdir. Elde mevcut ilk Selçuk halılarının mütakamil bir halde olması Selçukluların Anadolu'ya gelmeden evvel de bu san'ata vakıf olduklarını göstermektedir (Sümerbank).

Osmanlı devleti zamanında ise halı, artık sınırları aşan bir durum almıştır. Saray halılarından tutun da şehir, köy ve göçebe halılarına kadar çeşitlenmiş ve zenginleşmiştir (Yıldırım, 1994: 6). İlk Osmanlı halıları Selçuklu halılarının temelini bağlı kalarak üretilmiştir. Hayvan figürlerinin yerini geometrik haldeki bitkisel motifler alır (Aytaç, 2000: 11). 15. yüzyılda ise Anadolu halıları Avrupalı ressamların tablolarında da ve özellikle Alman ressam Hans Holbein'in tablolarına konu edilmiştir. Bu nedenle ilk Osmanlı halıları, dünya literatürlerine yanlışlıkla "Holbein halıları" adı altında geçmiştir (Aytaç, 1999: 11).

Holbein Halıları dört tipe ayrılmaktadır. Birinci tip, soyut bitkisel motiflerden oluşan baklavaların kaydırılmış eksenler üstüne alternatif olarak yerleştirilişini verir. Kenar şeridi olarak kullanılan örgülü küfi yazı da Selçuklu geleneğini sürdürmektedir. Aynı şemada olan ikinci tip ise geometrik motiflerin yerini tümüyle soyut bitkisel motiflerin almasıyla seçkinleşir. Holbein aslında bu halı tipini hiç resimlememiştir. Buna karşılık, Venedikli ressam Lorenzo Lotto tarafından resimlendiği için, son zamanlarda halı literatüründe Lotto Halıları olarak adlandırılırlar. Bu iki tip halının, daha sonraki Uşak halıları ile olan teknik ve motif benzerliklerinden dolayı, Uşak bölgesinde yapılmış oldukları kabul edilir. Üçüncü tipteki halılarda ise, eşit büyüklükte kare ve dikdörtgenlerin üst üste sıralandığı bir bölümlenmeyle karşılaşırız. Bu nedenle üçüncü tipteki örnekler hayvan figürlü halıların kompozisyon düzenine bağlanırlar. Ortada yer alan sekizgenin içinde de yıldız ya da girift geometrik biçimler bulunmaktadır. Dördüncü tip halılar ise bir önceki tipin değişik bir çeşididir. Büyük bir sekizgenin çevresinde daha küçük sekizgenlerin gruplaşmasını vermektedir. Geometrik biçimler ve özellikle küfi yazıdan geliştirilmiş kenar şeritleri, Selçuklu geleneğini yaşatmaktadır (Yetkin, 2011b).

Fotoğraf No: 3

XVI. y. y Uşak

Halı

Fotoğraf No:

4 XVI. y. y Uşak

Halı

Türk-İslam Eserleri

Müzesinde No. 555

Türk-İslam Eserleri

Müzesinde No. 677

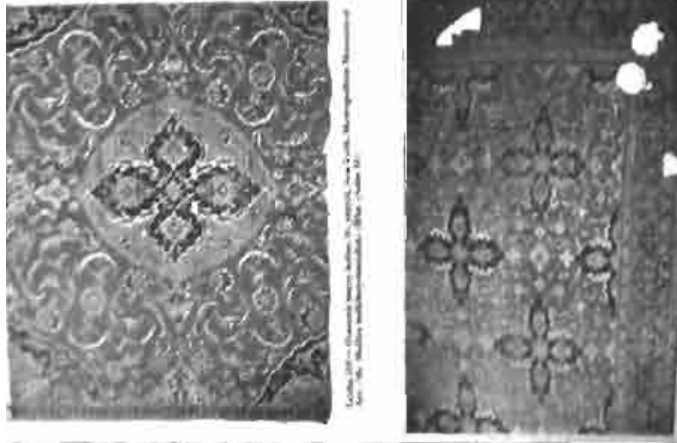
Kaynak: Sümerbank

Kaynak: Sümerbank

Konya seccadelerinde Selçuk halılarının motiflerini taşıyan, özellikle 16. y. 'da dokunup da bu dönemin ince halıcılık tekniğini gösterenler çok değerlidir. Bu halılarda en çok kırmızı renk hâkimdir. Uşak halılarında daha çok çeşitte desenlere rastlanmaktadır. Seccade ve halılarında çoğunlukla kırmızı ve lacivert renkler hâkimdir. Büyük boy Uşak halılarında esasen iki tip görülmektedir. Bunlardan biri madalyonlu motifleri içerenler olup bu madalyonların içleri genellikle rumilerle doldurulmuştur. Çok miktarda yapılan diğer bir tip Uşak halısı da yıldızlı halılardır (Sümerbank).

Klasik Osmanlı halıları adı altında 16. yüzyılda toplanan ikinci grubu ise saray halıları oluşturur (Üstün, 2007: 115). Bu dönemde geometrik motiflerin yerini bitkisel motifler almıştır (Aytaç, 2000: 12). Diğer Türk halılarından farklı olarak, Osmanlı saray halılarında İran düğümü (Sine düğümü) kullanılmıştır. Bunun nedeni de zengin bitkisel motiflerin, hançer biçimli kıvrık yaprakların, lale, sümbül, karanfil, bahar dalı gibi çiçeklerin bu teknikle daha kolay olarak işlenebilmesidir (Yetkin, 2011b). Bu halıların zemin ve bordürleri arasında fazla bir ayrılık olmayıp, kıvrık damarlı yapraklar, rozet çiçekleri, kıvrık dallar ve narçiçekleri en çok kullanılan motiflerdir. Bazen gerçeğe çok yakın lale, sümbül ve güller de dekorlar arasında yer almıştır (Aytaç, 1982, 105).

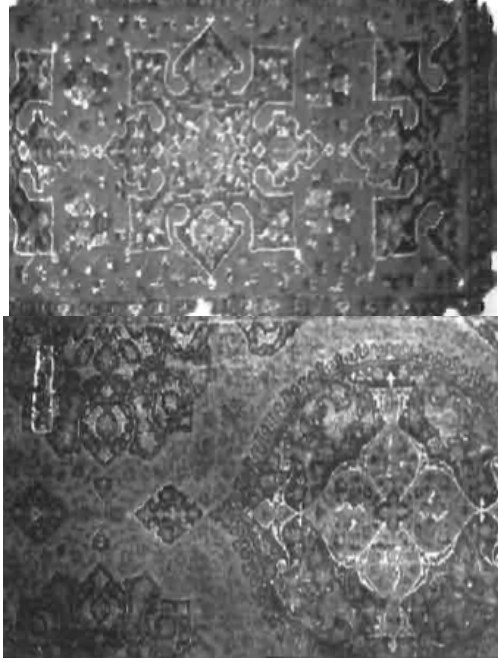

Fotoğraf No: 5 Osmanlı Saray Halısı, 16. Yüzyıl, Newyork

Kaynak: Çelik, 1999: 26

Türk halı sanatının klasik dönemi olarak kabul edilen 16. ve 17. yüzyılda yeni bir biçimler dünyasının kapıları açılmıştır. Selçuklu halılarının sağlam geometrik motifleriyle oluşan ilk parlak dönemin yerini 16. yüzyılda madalyon motiflerinin ve çeşitli zengin bitkisel kompozisyonların yer aldığı ikinci bir parlak dönem almıştır. Bunda en büyük etken ise saray nakkaş hanesinde yapılan ortak tasarımlardır (Üstün, 2007: 111). Bu motifler, Türk halı sanatına yepyeni bir zenginlik kazandırmıştır. Dönemin halıları iki grupta toplanmaktadır. Birincisi, Uşak Halıları adını alan çok geniş bir gruptur. Bu halılarda madalyon motifleri esas olmuş, madalyon biçimlerine göre “Madalyonlu” ve “Yıldızlı” Uşak halıları olmak üzere iki tip ortaya çıkmıştır. Bu halılarda madalyonlar zemin üstünde, tüm Türk halılarına temel olan sonsuzluk ilkesine göre yer alırlar. Bu gruba giren halılar varlıklarını, çeşitlenerek 18. yüzyıl sonuna kadar sürdürmüşlerdir. Özellikle 16. yüzyıl İtalyan, 17. yüzyıl Flaman ve Hollanda ressamlarının tablolarında görülürler

(Yetkin, 2011b). XIX. Yüzyılın sonlarına doğru halıcılık eski sanat değerini koruyamamış ancak endüstriyel ve ticari bir özellik almıştır (Aytaç, 1982: 115).

Fotoğraf No: 6 Yıldızlı Uşak Halısı, 17. y. y. **Fotoğraf No: 7** Madalyonlu Uşak Halısı, 16. y. y

Kaynak: Çelik, 1999: 25 Kaynak: Çelik, 1999: 25

1. 2. Azerbaycan Halı Sanatı

Azerbaycan, Doğu'nun gelişmiş ülkelerinden birisi olarak oldukça eski ve zengin bir kültüre sahiptir (Selçuk, 2007: 189). Azerbaycan'da dokumacılık sanatının Neolitik Çağda meydana çıktığı düşünülmektedir. Göçebe hayvancılığın ortaya çıkması ile bu gelişme daha da hızlanır. Elde edilen yün, kemikten yapılmış tarakla tarandıktan sonra iğle iplik eğrilir ve örken, çatı, sicim, kumaş, heybe, çul vs. dokunur (Paşayeva, 2003: 77). Yapılan arkeolojik kazılar Azerbaycan halıcılık sanatının eski devirlere dayandığını gösterir (Selçuk, 2007: 189). Azerbaycan'da halıcılık o kadar yayılmıştır ki, halkın her an iç içe olduğu gelenek görenekleri de içine alan bir meslek dalı olmuştur (Yıldırım, 1994: 16).

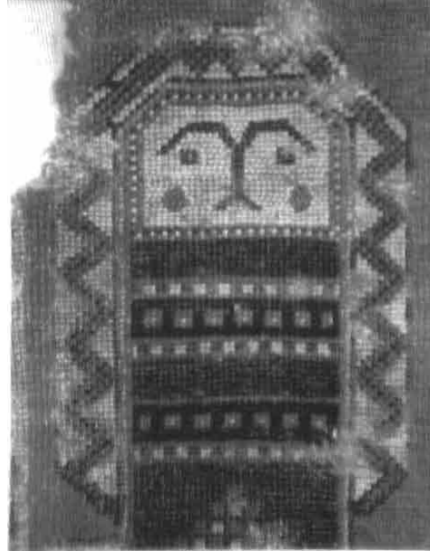
Azerbaycan halıları eşsiz güzelliği ile dünya ressamlık sanatının birçok görkemli temsilcilerini ilgilendirmiş ve aynı zamanda onların bazı eserlerinde kendi ifadesini bulabilmiştir. Mesela, Hollandalı ressam Hans Memling (1433–1494) 'Meryem Kendi Yavrusu İle' tablosunda, Şirvan, Venedikli ressam Karlo Krivelli'nin (1430–1493) 'Müjde' eserinde ise Gence-Gazah grubuna ait halı tasvir edilmiştir. (Kurbanov, 2001: 211)

Azerbaycan halı bilimcisi Latif Kerimov Azerbaycan halı sanatının gelişmesine dört döneme ayırır: Birinci, başlangıç döneminde atkı ipliğinin çözüğü iplikleri arasından basit geçirilme tekniği meydana çıkmış, bu devirde hasır, palaz, cicim (Türkiye'de aynı isimle bilinen dokumadan farklı dokuma türüdür), şedde üretilmiştir. İkinci dönemde atkının çözüğüler arasından karmaşık geçirilme usulü

meydana çıkar ve basit geometrik motiflik kilim tipi düz dokuma yaygılar dokunur. Üçüncü dönemde desen ipliğinin çözgü ipliklerine karmaşık dolanma tekniği yaratılmış ve bu teknikle zili, konulu şedde, verni, sumak vs. gibi düz dokuma yaygı türleri üretilmiştir. Dördüncü dönemde ise halı dokuma tekniğinin gelişmesi görülmektedir. Bu teknik, öncelilerden çok daha karmaşık kompozisyon şemalarını ve resimleri gerçekleştirmeye imkân sağlayan bir tekniktir (Paşayeva, 2003: 78).

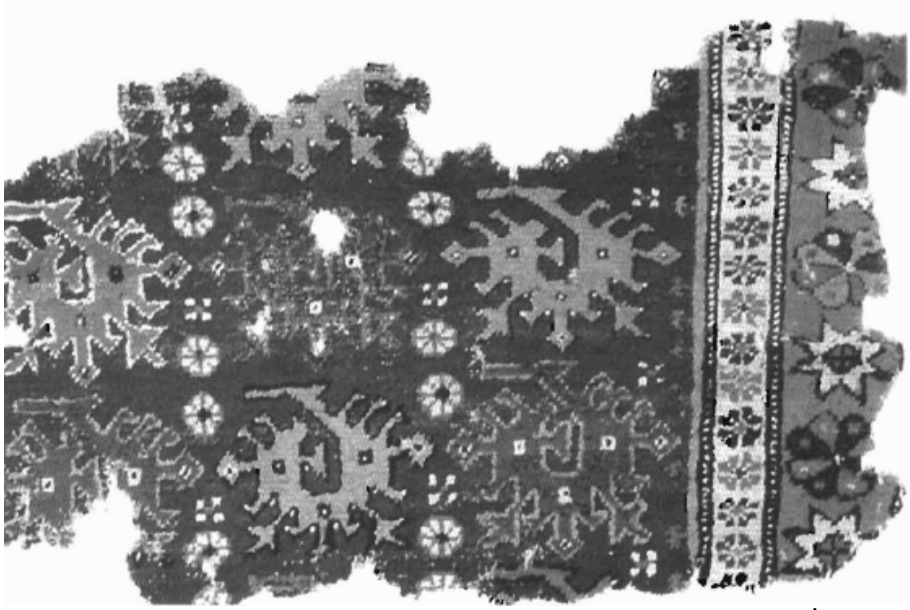
Tarihi kaynaklara göre orta asırlarda Azerbaycan, doğunun havlı ve havsız halı üretim merkezlerinden birisi olarak kabul edilirdi. X. Yüzyıla ait (982) Hudedü'l Âlem isimli bir el yazmasında, Azerbaycan şehirlerinin, özellikle Muğan'ın çuvalları ve kilimleri ile meşhur olduğu belirtilir (Selçuk, 2007: 190).

XII. yüzyıl Azerbaycan tarihinde "altın yüzyıl" sayılıyor. Bunun nedeni bu yüzyılda Azerbaycan ilminde, felsefesinde, müzik ve edebiyatında, sanatında ortaya çıkan büyük gelişme olmuştur. Bu devirde de Azerbaycan'da yüksek kaliteli halılar ve düz dokuma yaygılar dokunmuş, özellikle "çiği palazı", ipek ipliklerle dokunmuş ve kıymetli taşlarla süslenmiş zililer büyük ün kazanmıştır (Paşayeva, 2003: 81). Günümüze ulaşan en eski Azerbaycan halısı, XIII. Yüzyıla aittir (Selçuk, 2007: 191). XII. -XIII. yüzyıllarda Azerbaycan'da bulunmuş yabancı gezginler ve bilim adamları (Yakut Hemevi, Marko Polo v. b.) burada yüksek kaliteli halıların üretildiğini ve birden fazla ülkeye ihraç edildiğini yazmışlardır (Hamidova, 2009: 54).

Fotoğraf No: 8 13 veya 14. Yüzyıl Güney Azerbaycan (İran)
Kaynak: Paşayeva, 2003: 93

XVI. -XVII. Yüzyıllar Azerbaycan halı sanatının "altın devri"dir. Dünyanın en ünlü müze ve özel koleksiyonlarında çok sayıda yünlü ve ipekli, altın ve gümüş iplikli Sefevi devri Azerbaycan halıları ve düz dokuma yaygıları, ipekli kumaş ve örtüler korunmaktadır. (Paşayeva, 2003: 83). Bu devirde Tebriz, Erdebil, Şamahı, Gence ve Bedre halı dokumacılığının merkezleri haline gelmiştir (Yıldırım, 1998: 314).

Fotoğraf No: 9 Gazakh Grubu Halı. Azərbaycan, 15. Y. Y. , Türk-İslam Eserleri Müzesi

Kaynak: Paşayeva ve Paşayev, 2005: 120

XVI-XVII. yüzyıl Azerbaycan halıları iki kısma ayrılır. Bunlardan biri, sarayın ihtiyaçları için saray atölyelerinde ressamların eskizleri esnasında dokunan büyük ebatlı, karışık kompozisyonlu veya konulu, eğri çizgilerin, ipliklerin kullanıldığı halı veya düz dokuma yaygıdır. Bu halılar önce Tebriz şehrinde, sonraları ise Sefevi devletinin başkenti Kazvin'e, daha sonra İsfahan'a götürüldüğü zaman bu şehirlerde dokunmaya başlanmış, buradan diğer yerlere yayılmıştır. Bu halıların dekorunda en önemli unsurlar islimi (Avrupa'da arabesk, Türkiye'de rumi ismiyle biliniyor), hatai (Türkiye'de Hatai ismiyle bilinen motiften farklıdır), helezonlar, madalyon, ketebe, kubbe, bulut, vag (dalları hayvan kafası ile tamamlanan bitkisel desen), epigrafik yazılar vs. idi. (Paşayeva, 2003: 85). XVIII. yüzyılın ikinci yarısı hanlıklar döneminde Azerbaycan'da halı üretimi hayli yaygınlaşmış ve her hanlığın kendi özel atölyeleri olmuştur (Hamidova, 2009: 55). Kuba bölgesinde dokunmuş olan halıların Azerbaycan halı sanatında önemli bir yeri vardır. Geometrik desenli Kuba halılarının orta zemin kompozisyonunda "göl" denilen madalyon şeması hâkimdir.

XVI-XVIII. yüzyıl Azerbaycan halılarında daha çok bitki motifleri hâkimdir. Devrin karakterini yansıtan selvi, nar, erik ağacı ile lüle, karanfil, nergis gibi çiçek motifleri görülür. Dallar üzerine yerleştirilen çiçekler kompozisyonu meydana getirir (Deniz, 2007: 18). Azerbaycan halıları, 19. yüzyıldan itibaren dünya müzelerinde, pazar ve fuarlarda başarı ile sergilenmektedir. 1928 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kararı ile "Azerbaycan Halk Birliği" kurulmuştur. Bu birlik Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde kurulmuş olan halı fabrikalarını birleştirerek onlara rehberlik etmektedir (Selçuk, 2007: 191).

Fotoğraf No: 10 Hayvanlı Safevi Halısı, **Fotoğraf No: 11** “Karakaşlı” Halısı, XX. y. y.

16. Yüzyıl, Louvre, Paris Özel Koleksiyon, Kuba Grubu

Kaynak: Paşayeva ve Paşayev, 2005: 120 Kaynak: Hamidova, 1999: 55

1. 3. Türk ve Azerbaycan Halı Sanatının Teknik ve Renk Özelliklerinin İncelenmesi

Türk Halı Sanatında;

Türklerin Hunlar devrinde, milattan önceki yıllarda çok gelişmiş “Gördes” düğümlü halı tekniğine sahip oldukları; Altay dağları eteklerinde, Güney Sibiryaz Pazırık kurganları kazılarında ele geçen mükemmel güzellikteki halı örneğinde görülmüştür. Daha sonra tek argaç üzerine basit düğüm tekniği ile yapılmış 3 ve 6. y. y. 'lardan kalma küçük parça halılarda çok basit bir düğüm tekniği ile halı sanatında ikinci bir devir başlamıştır. O dönemlerde aradan geçen yıllar Pazırık halısının Yüksek tekniğini unutturmuş izlenimi vermektedir.

İslam ülkelerine halı Selçuklular tarafından tanıtılmıştır. Pazırık'ta bulunan düğümlü halı da “Türk Düğümü” olarak bilinen “Gördes Düğümü” ile dokunmuştur. Ayrıca, düğümlü halı tekniği ile ilk kez İç Asya'da kullanılmıştır. Bu nedenle bazı eserlerde düğümlü halıların Türk tarihiyle yakın ilgisi olduğu düşünülür. Sanat tarihçilerine göre; İran Düğümü “asimetrik” Türk düğümü ise “simetrik”tir. Dolayısıyla Pazırık halısındaki düğümlerinde simetrik olması, bu halıların Türk halısı olduğu, en azından İran halısı olmadığı yönünde bir belge niteliği taşımaktadır.

İslamiyet devrinde Abbasilerden kalma geometrik örnekli halı parçaları arasında, Doğu Türkistan düğüm tekniğine uygun olarak yapılmış halılar görülmüştür. Ortaçağ, İslam dünyasında düğümlü halıların başlangıcı olduğu belirlenmiştir. Batı Türkistan'dan ithal edildiği düşünülen 7-9. y. y. 'lar arasında Buhara'da Gördes düğümünün ve kufi bordürle bitki motiflerinin kullanıldığı halı örnekleri görülmüştür.

13. y. y. başlarında Konya'da Anadolu Selçukluları'ndan kalan “Gördes” düğümü ile yapılmış halılar, halı sanatının temelini oluşturan halılar olarak tanınırlar. İslam dünyasına Türklerin getirdiği halı sanatının motif, desen ve renk incelikleri ve “tek argaca düğüm” tekniği ile İspanya'ya kadar yayılmış, Avrupa'da da hayranlık uyandırarak ressamın tablolarında yeni bir unsur olarak yerini almıştır.

Türk halı sanatına bakıldığında oldukça büyük bir birikimle karşılaşılmaktadır. Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geçen zamanda Türk üreticisinin sadece düğüm atarak dokuma oluşturmadığı, üretimine kültürü ve inanç sistemiyle beraber yüreğini de eklediği, günümüz reklâmcılarından bile daha ince, daha hassas, sanat kaygısı olan bir anlayışla ikonografik manalarla dolu mesajlar aktardığı bilinmektedir (Aytaç, 2008: 205).

Azerbaycan Halı Sanatında;

Halı dokuma tekniğinde iki tür düğüm kullanılmaktadır: asimetrik (farsbaf) ve simetrik (türkbaf). Latif Kerimov'a göre daha basit olan asimetrik düğüm önce yaratılmış; dokuma tekniğinin gelişmesi sonucu meydana çıkan simetrik düğüm ise daha yüksek aşamadan oluşmuştur. Bu iki düğüm türünden başka dokumacılar arasında lulubafı denilen ayrı bir düğüm şekli de vardır. Diğer iki düğüm şekli farklı olarak bu asimetrik düğüm şekli dört çözümlü ipliğini kapsar. Bu düğümle dokunan halılar daha kaba ve kalın olmaktadır ve halk arasında bu halılara 'ayıbalası' denir. Halı araştırmacısı K. Alivera'a göre halı dokumacılığının daha erken dönemlerinde yaratılmış bu düğümün ismi M. Ö. 200'li yıllarda Güney Azerbaycan'da yaşamış eski lullubeyler tayfasının ismi ile bağlantılıdır. K. Alivera'ya göre önce halı dokumacılığında bu basit düğüm, daha sonra farsbaf (Sine), son olarak ise türkbaf (Gördes) düğüm meydana çıkmıştır (Paşayeva, 2003: 78).

"Gördes İlmiği", atkı ipliği iki ucu birden yan yana iki boyluk ipliğinin arkalarından dolaşarak, önlerinden çıkmak üzere ilmiklenir ve bu suretle iplik ne kadar sıkı çekilirse, ilmek de o kadar sıkı olur. "İran" veya "Sine" düğümü ise, tek atkı üzerine iplik sarılır ve ikinci atkının arkasından geçirilerek yapılır (Yıldırım, 1994: 6-7).

Günümüzde Azerbaycan halılarında siyah yas rengi anlamına gelmesine karşın geçmişte bu renk çok sevildiğinden, beyaz ile mavi yas renkleri olarak kullanılmıştır. Yağcıbedir halılarının çözümlü ve atkısı yün iplik olup, halılarda, lacivert, kırmızı, bordo (koyu kırmızı), beyaz ve az da olsa siyah renkler kullanılmaktadır. Türkmenler bu halıların ipliklerini boyamada parlak kırmızı rengi kullanırlar, Yörükler, koyu fes rengini seçerler, Avşar'lar ise gül kırmızısını tercih ederler. Türkmen sarısı ile Yörük sarısı, Avşar yeşili farklı tonlardadır. (Ölmez, 2010: 19)

Mükemmel kompozisyon, cazip süslemeleri ile birlikte Azerbaycan halıları parlak, dolgun ve uyumlu renkleri ve bu renklerin nüans zenginliği ile ünlenmiştir. Azerbaycan halılarındaki renk tonları son derece etkileyici, temiz ve parlaktır. Bununla birlikte onların renk skalası sakindir. Bu renklersanki Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerinin esin manzaraları, elvan çiçeklibahçeleri, yeşil orman ve çimenlikleri, karlı dağlarının sanatsal yansımasıdır. Halıda kullanılan renkler de sanki bunu kanıtlamaktadır. Halı desenlerinde; malzemeler, bitkiler, güller, çiçekler, dut, ayva, ceviz ağaçlarının yapraklarından, birçok ağaçların kabuklarından, çeşitli böceklerden esinlenilmiştir. Örneğin, sarı ve sarıya benzer renkler sarı çöp, sarı gül ve encil yapraklarından, kırmızı ve çehrayı renkler boyak otundan ve kırmızı böceğinden (dene de adlandırılıyor), nohudu veya şekeri renkler soğan ve elma ağacının kabuğundan, sürmeyi ve mavi renkler doğal indigo (tropik bitki) renkleridir. Doğal boyaların renklenme etkisini artırmak amacıyla halk sanatçıları onların terkibine zey, tuz vs. sağlamaştırıcı maddeler de ilave etmişlerdir (Kurbanov, 2001: 212-213).

Azərbaycan halıları teknik ve sanatsal özellikleri açısından dört tipe ayrılabilir: Kuba-Şirvan, Gence-Kazağh, Karabağ ve Tebriz. Her tip kendi içerisinde gruplara ayrılır. Kuba ve Abşeron grupları geometrikleştirilmiş motiflerin karmaşıklığı ve inceliği ile farklılık gösterir. Şirvan halıları çoğunlukla bir merkezi çizgi üzerinde yerleşmiş birkaç madalyondan oluşur. Gence- Kazağh halıları daha basit, büyük ve çok geometrikleştirilmiş bitkisel ve hayvan motiflerinden oluşan kompozisyonlara sahiptir. Bu halılarda az ve çoğu zaman kontrast renkler kullanılır. Karabağ halılarında zengin biçimli ve çoğunlukla madalyonlar oluşturan bitkisel motifler hâkimdir. Bitkisel motifler Tebriz tipi halılarda çok daha gelişmiş şekildedir. Tebriz halılarının kompozisyonu, çoğunlukla ince ajur desenli merkezi madalyona sahip orta saha ve birbirine sarılmış bitkisel motiflerle süslü birkaç bordürün yarattığı geniş bir bordürden oluşmaktadır. Bu halılarda sıcak altın tonları çoğunluktadır. Azerbaycan halılarının bu özellikleri yüzyıllar boyunca oluşmuş ve bugün de aynı şekilde kalmaktadır (Paşayeva, 2003: 85).

Azərbaycan halıları, Azərbaycan'ın rengârenk tabiatının bütün güzelliğini, semanın maviliğini, meşelerin yeşilliğini, dağ yamaçlarının elvanlığını, karlı zirvelerin beyazlığını aksettirir (Yıldırım, 1994: 23). Diğer eşyalar da olduğu gibi halılarda ilk önce renk ve ışık kontrastları dikkati çeker. Zemin ve bordür renklerinin, fon ve süslemesinin, kompozisyonunun, onun esas motifinin ve diğer detaylarının ahenkli bir şekilde uzlaştırılması halının estetik güzelliğini meydana getiren hususlardır (Selçuk, 2007: 192). Azerbaycan halılarında ağırlıklı olarak kırmızı ve mavi ana renkleri ve yakın tonları kullanılmakla beraber, motiflerinde ve bordürlerde siyah, beyaz ve diğer çeşitli renkler kullanılmıştır. Al (kırmızı) renk en çok kullanılan renktir. Bundan sonra devetüyü ve beyaz gelir. Lacivert, açık mavi ve az yeşil başlıca renklerdir (Yıldırım, 1994: 23).

2. Türk ve Azerbaycan Halı Sanatında Kullanılan Motif ve Desen Özellikleri

Desen, kişinin duygu ve düşüncesini değişik bir yöntemle dışa vurmasını sağlayan bir unsur olduğu için dokumacılıkta önemli bir yere sahiptir. Bir dokumayı üreten kişinin duygu ve düşüncelerini ürettiği dokuma üzerinde oluşturduğu desende yansıtmaktadır (Aytaç, 2000: 31). Üretici taşıdığı duygu ve düşünceleri, çevresindeki olayları, objeleri, inançlarını vs. ilk çıkış noktasında dokumalara aktarmak yoluyla geleneksel desenleri oluşturmuştur. Dolayısıyla dokuma ve deseni, üreten toplumun bir aynası ve kimlik yansıtıcısı durumundadır (Aytaç, 2007: 16).

Türk halı sanatında motifler bitkisel, hayvansal ve geometrik olmak üzere üç ana grupta ele alınabilir.

Bitkisel Motif: Süsleme motiflerinden olan bitkisel motifler, Türk Süsleme Sanatlarının temel unsurlarındandır. Bu motiflerden; çiçekler, yapraklar, meyveler, dal ve ağaçlar, bazen doğaya çok yakın, bazen de kökeni belli olmayacak biçimde stilize edilerek tek başına veya diğer süsleme motifleri ile birlikte yaygın biçimde kullanılmıştır (Uşak, 2008: 2).

Fotoğraf No: 12 Çiçekli Uşak Halısı (baklava Şemalı), 17. y. y. , Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe
Kaynak: Yetkin, 1991: 103

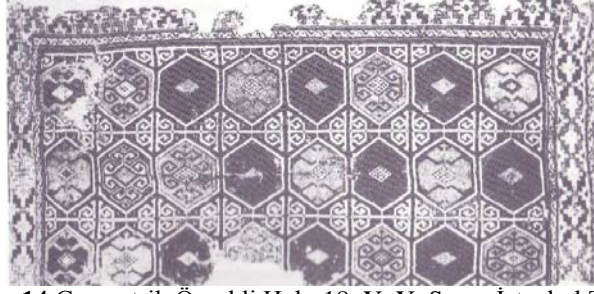
Hayvansal Motif: Türklerin zengin kültür hazinesinden insanlığa sundukları eserlere bakıldığında ilk göze çarpan, hayvan figürüdür. Bilindiği gibi Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türkler için hayvan çok önemlidir. Kahramanlık, kuvvet, bereket, mertlik, bağlılık gibi değerlerin sembolü sayılmış olan hayvan, sanatkâra da ilham kaynağı olmuştur (Uşak, 2008: 2). Türk halı sanatı içinde yer alan hayvan figürlü halıları dokuyanlar, hiçbir görsel sanat eğitimi almamalarına rağmen geçmişten itibaren gelişerek gelen estetik birikimle, görsel anlatım dilinin kavramsal özelliklerini halıların yüzeylerine yansıtmışlardır (Çiloğlu, 2007: 158).

Fotoğraf No: 13XV. Y. Y. Anadolu "Horozlu" yün halı Konya Mevlana Müzesi
Kaynak:http://www.ges.gov.tr/makale_detay.php?newsId=19&page=all&language=tur&next=0

Geometrik Motif: Türk süslemesinde olduğu kadar bütün İslam ülkelerinin bezeme sanatlarında da büyük yeri vardır. Üçgen, kare, daire, dikdörtgen gibi geometrik formların birleşmesinden meydana gelirler. Başlangıç ve bitiş noktalarının belli olmaması nedeniyle İslam felsefesinin etkisi altında geliştiği kabul edilir. (Uşak, 2008: 2).

Orta Asya'da başlayan Türk halısının desen özellikleri geometrik biçimler, yıldızlar, koçboynuzu, stilize bitki ve hayvan motifleri, İslamla beraber mihrab-kandil-ibrik, zemin ve bordür renklerinin bir, dar ve geniş bordürlerdeki desenlerin farklı oluşu dikkati çeker (Yıldırım, 1994: 7).

Fotoğraf No: 14 Geometrik Örneklı Halı, 18. Y. Y. Sonu, İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi

Kaynak: Yetkin, 1991: 85

Azerbaycan halılarındaki süslemeleri tarihi bakımdan dört grupta incelemek mümkündür (Selçuk, 2007: 191–192):

Birinci grup: Çok asırlık tarihe sahip olup, yerli Zakafkasiya ve Ön Asya’da ortaya çıkmış en eski süslemeler motifleri oluşturur. Bu süslemeler Azerbaycan’ın tunç devri saksı ve meta ürünlerinde vardır.

İkinci Grup: Orta Asya ve Uzak Şark bölgelerinden getirilmiş, sonraki asırlarda yerli ustalar tarafından, onların kendi ananelerine ve dünya görüşlerine uygun olarak çoğu zaman yeniden işlenmiş eski ve orta asırlara ait süslemeler teşkil eder.

Üçüncü Grup: Azerbaycan halı sanatına burada İslam dininin yayılması ile ilgili süslemelerin oluşturduğu motiflerden meydana gelir.

Dördüncü Grup: Bu süslemeler motiflerin sonraki devirle Şark ülkelerinin tasviri sanatına Avrupa sanatının etki etmeye başladığı devirle ilgilidir.

Azerbaycan’da motif medeniyetinin kökleri neolitik dönemden başlayarak ilk orta çağlara, İslam dininin yayılmasından sonra ise kâmillik zirvesine ulaşmıştır. İslam medeniyeti döneminde sanata ve özellikle de motiflere çok büyük önem verilmiştir. Halılar tarihin bütün dönemlerinde olduğu gibi İslam medeniyetinde de hem maddi hem de manevi bakımdan insanların hayatına, dünya görüşüne daha çok bağlı olup, dönemin fikir ve inanışlarını birleştiren bir sanata dönüşmüştür (Asadova, 2009: 307).

Azerbaycan halı kompozisyonlarında birbirine bağlı iki unsurdan ibaret olan orta zemin bölümüne, “arasaha”, kenar suyu bölümüne ise “yelen” denilir. Zemin ve kenar sular genelde halının karakteristik özelliklerini ortaya çıkarır, motifler onların kompozisyonunu tamamlar (Hamidova, 2009: 55).

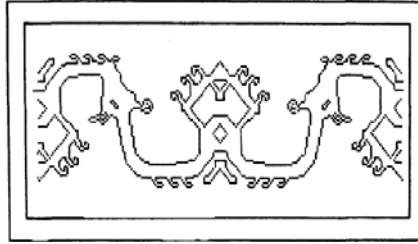
Azerbaycan ve Anadolu-Türk halılarının zemininde kullanılan el motifi, kenar sularında kullanılan geometrik karakterli bezemeler, yazıya benzer süslemeler, minare, bulut motifi, üslûplaştırılmış bitki desenleri, benzer özellikler taşır (Deniz, 2007: 26).

Azerbaycan halı sanatında ejder motifinin hem eski Türk mitolojisinden gelen iyilik, su ve bolluk, bereket sembolü olarak işlendiği hem de Ateşperestlikten gelen kötülük, şer kuvvetlerin sembolü olarak işlendiği örnekler vardır (Paşayeva, 2008: 1082; Paşayeva ve Paşayev, 2005: 103). Ejderhalı halıların birçok örneği Anadolu camilerinde bulunmuş, daha sonra Türkiye müzelerine toplanmıştır. Doğal olarak aynı kompozisyon Anadolu’da da dokunmuştur. Bir kompozisyonun

bir biri ile kültür iletişiminde bulunan bir toplumdun diğetine geçmesi, hele bir de bu toplumların aynı soydan geldiği ve ortak geçmişe sahip olduğu düşünöldüğünde, çok doğaldır (Paşayeva ve Paşayev, 2005: 111). Ejder figürü Anadolu'da Gördes, Kula ve Milas halılarında da görülür. Eski Gördes ve Kula halılarında, eski ve geç devir Kırşehir halılarındaki gibi, halının kısa kenarları üzerinde dikdörtgen çerçeveler içerisinde yer alır ve yatay (S) şekilli kıvrımlar yaparak uzanır (Deniz, 1984: 66).

Fotoğraf No: 15 “Ejderhalı Halı”, Şirvan, Şamaklı veya Garabağ. 17. Yüzyıl, Tekstil Müzesi, Washington
Kaynak: Paşayeva ve Paşayev, 2005: 121

Şekil 1: Kırşehir Halısı “Sandık” (Ejder figürü), XVII-XVIII. y. y.
Kaynak: Deniz, 1984: 32

Fotoğraf No: 16 15. Y. Y. Hayvan Figürlü Türk Halısı (Ejderha Motifli)
Kaynak: Çiloğlu, 2007

Hataiy motifi 16. -17. yüzyıllar Güney Azərbaycan halılarında sıkça rastlanan, kenarları dalgalı veya tırtıklı, içerisi çeşitli çiçek ve gül motifleri ile süslenen islimiye benzer, fakat ondan daha karmaşık bir motif türüdür. Azerbaycan, Orta Asya ve İran sanatında 10. -11. yüzyıllardan görülmeye başlamış, 15. -17. Yüzyıllarda başlıca motiflerden biri olmuştur. Bazı ünlü Safevi saray halılarının bordürü hatayi kompozisyonu ile süslenmiştir. Bu motifin, Osmanlı süsleme sanatında işlemeli rumı ismiyle bilinen motifle aynı olduğunu söyleyebiliriz (Paşayeva ve Paşayev, 2005: 108).

Fotoğraf No: 17 “Hatai” Halısı (Dragon), 17. y. y. , Karadağ, Christie’s, Londra

Kaynak: Paşayeva, 2003: 94

Azerbaycan halılarında görülen zeminin kare, eşkenar dörtgen veya sekizgen şekilli küçük göl motifleriyle süslenmesi Anadolu-Türk halılarında XV-XVI. yüzyılda görülen Erken Osmanlı dönemi halılarının zemin süsleme kompozisyonuna benzer. Türk halılarındaki bu tarz süsleme, Türklerin daha Orta Asya’da iken dokudukları, Orta-Asya Türk halı sanatı kompozisyonu geleneğine dayanmaktadır. Orta Asya Türk halı sanatında, M. Ö. IV. yüzyılda dokunan Pazırık halısından başlayarak halı zemininin kare, sekizgen veya eşkenar dörtgenlere bölünmesi geleneği, Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin mensubu oldukları Oğuz boylarıyla Azerbaycan ve Anadolu’ya gelmiş, Azerbaycan’da Selçuklular, Safaviler, Şirvanşahlar, Anadolu’da ise Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde kullanılmıştır (Deniz, 2007: 24).

3. Halı Sanatında Kullanılan Motiflerin Geleneksel Giysilere Yansıması

Resim No: 1 Osmanlı Dönemi Kaftanı **Resim No: 2** Çintemani Desenli Üç Etek Kaftan

Kaynak: <http://folklor55.blogcu.com/etiket/kaftan>

Resim No: 3 Bindalı **Resim No: 4** Kütahya İli

Kaynak: Etnografik Eserler –III, 2008: 70–71 Geleneksel Kıyafeti

Kaynak: <http://www.habersimav.com/haber/kutahya-hakinda/kutahya-nin-geleneksel-kiyafetleri/>

Resim No: 5 Dursunbey Yöresel Göğnek **Resim No: 6** Dursunbey Yöresel Göğnek

Kaynak: Barutçu, 2007 Kaynak: Barutçu, 2007

Resim No: 7 Gelinlik

Kaynak: Etnografik Eserler –III, 2008: 224–225

SONUÇ

Bir ülkenin gelenek ve göreneklerinin, yaşam biçiminin kuşaktan kuşağa aktarılmasında, geliştirilerek devam etmesinde en büyük rolü el sanatları üstlenmektedir. El sanatları geçmişten geleceğe, büyük bir çeşitlilikle insanlığın duygularını aktarma aracı olmuştur. Ulusal kültürlerin özünü oluşturan el sanatları, yaşayan çağdaş kültürleri besleyerek evrensel kültüre de sürekli katkıda bulunurlar. Bu nedenle, tüm milletler el sanatlarına büyük önem vermekte ve geçmişten geleceğe uzanan bir kültür hazinesi olarak korumaktadır.

Bu araştırma ile maddi kültürümüz içinde önemli bir yere sahip olan Türk ve Azerbaycan halı sanatının; dokuma özelliği, motif, desen ve renk özellikleri bakımından belirlenmeye çalışılmıştır. Türk ve Azerbaycan halıları; dünya ressamlık sanatını etkilemiş ve ünlü sanat eserlerine tablolarla yansımıştır.

Tarih sahnesinde insanlar yer değiştirdikçe ya da göçler onları yeni uluslarla buluşturduklarında, kendi geleneklerini diğerleriyle paylaşmışlar veya onlardan kendilerine bir desen ya da motif katmışlardır. Aynı zamanda, “folklorik” dediğimiz pek çok giysi, renkli bir tarih albümü olarak günümüze aktarılmıştır. Yörelere hatta daha küçük birimlerin bile kendine ait kıyafet tercihi, zengin bir kaynağın parçalarını oluşturmaktadır.

Türk giyim tarihinden günümüze kadar gelen bu sanat eserleri ile Türk ve Azerbaycan’ın halı ve sanat eserlerindeki zenginliklerin sunumunda, bizlere Anadolu’nun hemen her yerinde nesilden nesile geçmişi hatırlatmaktadır. Gelecek kuşaklara tarihin sessiz tanıklığını yapmaya ve her zaman kültürel değerlerimiz arasındaki yerini korumaya devam etmiş, sanattaki çeşitliliğin, renklerin, el becerisinin ve kültür zenginliğinin örneklerini sergilemiş, onları gelecek kuşaklara aktarmak isteyenler için ilham kaynağı olmuştur.

KAYNAKLAR

- ASADOVA, Khadija, 2009, İman Dolu Sanatımız, II. Uluslar arası Türk El Dokumaları (Tekstil) Kongresi ve Sanat Etkinlikleri, 14–15 Mayıs, Konya, 307–313
- AYTAÇ, Ahmet, 1999, Geleneksel Türk El Dokumacılığı Sanatı, Konya
- AYTAÇ, Ahmet, 2000, Geleneksel Türk El Dokumacılığı Sanatı, Konya
- AYTAÇ, Ahmet, 2007, Kırgızistan'da Bir Grup Halı ve Yanışlarının Anadolu Dokumalarıyla İlişkisi, I. Uluslar arası Türk El Dokumaları Kongresi Bildirileri, 01–02 Kasım, Konya, 8–16
- AYTAÇ, Ahmet, 2008, Türk medeniyetinde Dokuma Kültürü ve Yabancı resim Sanatı üzerindeki Tarihsel yeri, 38. İcanas, Ankara, 203–220
- BARUTÇU, İmren, F. , 2007, Dursunbey Yöresel Kıyafetlerinin (Saya ve Göğnek) Motif, Renk ve Kompozisyon Özellikleri, İlişkisi, I. Uluslar arası Türk El Dokumaları Kongresi Bildirileri, 01–02 Kasım, Konya, 25-32
- ÇELİK, Adem, 1999, Anadolu, İran ve Kafkasya Halı Etkileşimi, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı: 5, 15–27
- ÇİLOĞLU, Hakan, 2007, 15. Yüzyıl Hayvan Figürlü Türk Halılarından Bir Örneğin Yüzeysel Tasarım Olarak Görsel Anlatım Dilinin Kavramsal Özellikleri, I. Uluslar arası Türk El Dokumaları Kongresi Bildirileri, 01–02 Kasım, Konya, 157–160
- DENİZ, Bekir, 1984, Kırşehir Halıları, Arkeoloji-Sanat Dergisi, Cilt: III, 25–81
- DENİZ, Bekir, 2007, Azerbaycan ve Anadolu-Türk Halılarının Benzer Özellikleri, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı:15, 17–61
- ETNOGRAFİK ESERLER KATALOĞI-III, 2008, T. C. Milli Eğitim Bakanlığı Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara
- HAMİDOVA, Ümbülbanu, 2009, Kuba Grubu Azerbaycan Halıları, Atatürk üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi, Sayı: 16, 53–59
- KURBANOV, Seyran, 2001, Azerbaycan Halısında Renklerin Uygulanması, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi, Sayı: 18, 211–214
- ÖLMEZ, Filiz, Nurhan, 2010, Tekstillerde Renkler Üzerine Simgesel ve Alegorik Bir Değerlendirme, Türk Sanatları Araştırmaları Dergisi Sayı 1/Cilt 1, 17–24
- PAŞAYEVA, Valide, 2003, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, 77–94
- PAŞAYEVA, Valide, PAŞAYEV Nazim, 2005, Ejderha Desenli Azerbaycan Halıları, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı:15,
- PAŞAYEVA, Valide, 2008, Azerbaycan Halı ve Tekstilllerinde Ejder Motifi, 38. İcanas, Ankara, 1079–1100
- SELÇUK, Keziban, 2007, Nahçıvan Devlet Halı Müzesi'nde Bulunan Halılardan Birkaç Örnek, I. Uluslar arası Türk El Dokumaları Kongresi Bildirileri, 01–02 Kasım, Konya, 189–195
- SÜMERBANK, 1961, Eski Türk Halılarından ve Kilimlerinden Örnekler
- UŞAK, Yeşim, 2008, Türk El Sanatları'ndaki Bitkisel Motifler ve Makine Halısı Baskı Desenlerinde Kullanımı, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara
- ÜSTÜN, Ayşe, 2007, Türk El Dokumaları (ndan Halı) ve Kitap Sanatları Arasında Tasarım Benzerlikleri, I. Uluslar arası Türk El Dokumaları Kongresi, 01–02 Kasım, Konya, 109–116
- YETKİN, Şerare, 2011a, <http://www.istanbul.edu.tr/Bolumler/guzelsanat/hali.htm>
- YETKİN, Şerare, 2011b, <http://www.msxlabs.org/forum/guzel-sanatlar/22349-el-sanatları-hali-sanatı.html>
- YETKİN, Şerare, 1991, Türk Halı Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara
- YILDIRIM, Mustafa, 1994, Konya'da Bulunan XIX. Asır Azerbaycan Halılarından Örnekler, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya

YILDIRIM, Mustafa, 1998, Azərbaycan Halısı, Selçuk Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi, Sayı: 8, 313–322

İNTERNET

http://www.ges.gov.tr/makale_detay.php?newsId=19&page=all&language=tur&next=0

<http://folklor55.blogcu.com/etiket/kaftan>

<http://www.habersimav.com/haber/kutahya-hakkinda/kutahya-nin-geleneksel-kiyafetleri/>

REFLECTION OF TURKISH AND AZERBAIJAN CARPET MOTIFS OVERFLOWING THE BOUNDARIES OF COUNTRY ON TRADITIONAL TURKISH CLOTHING MOTIFS

Summary

Awareness of artistic and cultural heritage plays a primary role on the determination of a society's cultural identity. They hold an important place in the traditional handicrafts and clothes culture reflecting the lifestyles, opinions, technical aesthetical level and world views of the period in which they were made. Traditional characteristics have made handicrafts a part of life. These are the most sublime values that are inherited from the past to be transferred to the next generations. Handicrafts hold a privileged and unique position among these values.

These works of art coming to our hands throughout the history demonstrated us the examples of cultural richness, hand skills, colours and variety in art that has carried on reminding the past through generations almost all over Anatolia, acting as an eternal witness of history for the next generations and always preserving its place among our cultural values, and provided the inspiration for those who want to transfer them to the next generations.

Among the traditional handicrafts, Turkish and Azerbaijan carpets and traditional clothes have been appreciated by the whole world for their harmony of colours and patterns. Original geometrical shapes, animal figures and stylized plant forms constitute the patterns used in these areas.

The purpose of the study is to examine the similar characteristics of the patterns used in the embroidery of traditional clothes and carpet art, which are among the significant elements of our current material culture, and to document the continued transfer of colours-motifs and patterns surfacing from the depths of history, combined with current designs, to the following generations through the ages.

Descriptive method has been applied in the examination and assessment of common motifs and patterns used in Turkish carpets and traditional clothes considered within the scope of the study. Motifs and patterns have been outlined as geometrical patterns, animal figures and stylized plant forms.

Key words: Handicrafts, Turkish Carpet Art, Traditional Clothes, Handicrafts Motifs and Patterns

GÜRCÜ ƏDƏBİYYATINDA AZƏRBAYCANLI OBRAZI (M. Cavaxışvilinin yaradıcılığında)

Fidanə Musayeva

XX əsrin əvvəllərində gürcü ədəbiyyatında Azərbaycan xalqını tarixi keçmiş, mədəniyyəti, məişət və xarakteri haqqında maraqlı bədii əsərlər yaratmış bir sıra yazıçı və şairlər var. Bu sənətkarlar içərisində gürcü ədəbiyyatının çox sevilən, istedadlı və məhsuldar yazıçısı M. Cavaxışvilixüsusi yer tutur. O, 1880-ci ildə Gürcüstanın tarixən həmişə azərbaycanlılar yaşamış Borçalı qəzasında anadan olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərindən ədəbiyyata gəlib gürcü realist nəsrinin humanist ənənələrinə sadıq qalan bu sənətkar Gürcüstanda sovet inqilabı baş verdikdən Ksonra da uğurla öz yaradıcılına davam etmiş bir-birindən maraqlı bədii əsərlər yaratmışdır.

Azərbaycan oxucusunun gürcü ədəbiyyatının bir sıra tanınmış nümayəndələri o cümlədən, M. Cavaxışvili bədii irsi ilə də tanış olmasında tanınmış tənqidçi alimlərimiz Dilarə Əliyeva və Əflatun Saraclının böyük rolu olmuşdur. 1980-ci ildə anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə yazığının bir çox əsərləri bu alimlər tərəfindən orijinaldan ana dilimizə mükəmməl şəkildə tərcümə edilərək nəşr etdirilmişdir. Maraqlıdır ki, Sovet ədəbiyyatşünaslığı hətta 80-ci illərdə belə yazıçıya həsr olunmuş monoqrafiyalarda, sovet ensiklopediyalarında, onun tərcümeyihalını oxuculara təqdim edərkən ölüm tarixinin 1937-ci ilə təsadüf etdiyini göstərməklə kifayətlənmişdir. Bu günün bədii irsi ilə bir daha yaxından tanış olduqda Stalin rejiminin qəzəbinə tuş gəlmə səbəblərinə daha dərinləndirən anlamaq mümkündür. Obyektiv və humanist yazıçı M. Cavaxışvili üç əsərində "Günahsız Abdulla", "Ləmbəli" hekayələrində və "Marabdılı Arsen" romanında xalqımızın milli xüsusiyyətini, adət-ənənəsini, qədim tarixini, yaşadığı bölgələrin yer adlarını, başına gələn faciələrini və nümayəndələrinin milli xarakterini bədii boyalarla əks etmişdir. "M. Cavaxışvilinin əsərlərində Azərbaycan kəndlilərinin həyatının təsviri, xalq məsələlərinin, bayatılarımızın işlədilməsi göstərir ki, onun yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu mühüm yer tutur" (2,162) Bu əsərlərdə, xüsusən də, "Günahsız Abdulla" hekayəsində hər şeydən öncə diqqətimizi hadisələrin baş vermə məkanı-qədim Borçalı torpağındakı toponimlər cəlb edir. Bu toponimlərmüasir Gürcüstan dövləti tərəfindən dəyişdirilmiş, lakin yerli xalqın- azərbaycanlıların yüz illər boyuyaddaşlarına həkk olunmuş, elə indi də qədim adları ilə tanıdıkları məkan yer adlarıdır. Məsələn, "Günahsız Abdulla" əsərindəki baş qəhrəmanın Sarvan kəndindən olması, cinayətin baş verdiyi yerin Candar kəndi kimi göstərilməsi, tez-tez adı çəkilən Soğanlıq düzənliyi, Nəftillik, Ortaçala, Arıxlı və s. yer adları qədim türk mənşəli sözlər olduğu üçün sonralar sünni şəkildə dəyişdirilmişdir.

"M. Cavaxışvili yaradıcılığında diqqəti cəlb edən bir səciyyəvi cəhət də onun əsərlərində çoxlu Azərbaycan sözləri, xalq məsələləri və bayatılarının işlədilməsidir." (1, 7) Borçalıda doğulub böyüyü üçün dilimizi yaxşı bilən yazıçı öz əsərlərində, məsələn "Ləmbəli" povestində baş qəhrəmanın- milliyətcə gürcü olan humanist və ağıllı həkimin dilindən böyük məhəbbətlə Azərbaycanda dilində bir çox söz, cümlə və dialoqlar verməklə bu dili yaxşı bilməsi ilə fəxr etdiyini göstərir. Təqdirəlayiq haldır ki, əsərin tərcüməçiləri də gürcü dilində yazılmış bu əsərlərdə

Azərbaycan dilində ifadə edilmiş bir çox söz və cümlələri oxucularımızındıqqətinə çatdırmaq üçün kursivdən istifadə etmiş və səhifələrin sonunda bunu qeyd etmişdir.

Yazıcının 1920-ci illərdə yazdığı “Günahsız Abdulla” əsəri ana dilimizə tərcümə edildikdən bir az sonra Azərbaycan Televiziyası tərəfindən səhnələşdirilərək tamaçılarımıza təqdim edilmiş və böyük sevgi ilə qarşılanmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, “Günahsız Abdulla” əsərinin mövzusu Borçalıda yaşayan azərbaycanlıların həyatındandır. Onların öz el-obalarına böyük hörməti, ənənələrinə dərin ehtiramı yazıçı tərəfindən dəqiq müşahidə edilmiş, düzgün təsvir edilmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı Abdulla cinayətin kim tərəfindən edildiyini bilə-bilə özünün günahsız yerə on il həbs edilməsinə ona görə dözüür ki, cinayətkarın əməlini sübut edə bilməsə el-obası içərisində rüsvay olar. Onun qəddar düşməni Mustafa da bilir ki, Abdulla cinayətin kim tərəfindən edildiyini bilə-bilə onu ələ verməyəcək.

Müəllifin Borçalı əhalisinə münasibətindəndən duymağının əsərdəki bir neçə cümləni nəzərdən keçirək. “O bilirdi ki, gənclik və qoçaqlıq dustaqxanada Borçalıdan az qiymətləndirilmir, buna görə də gözlərini sildi, zorla özünü yığışdırdı və gumrah görünməyə çalışdı.” (1, 115) “Bu qanlı divarlar arasındakı dustaqlara kənardan da sovqat gəlirdi. Müsəlmanlar Allah və peyğəmbərin məsləhətinə sadıqdirlər. Onlar ianə toplayır və dini bayramlarda dustaqlara göndərirdilər. Abdulla öz payını dostu Şakrosuz yeməzdi”. (1, 125) Təbii ki, M. Cavaxışvili “müsəlmanlar” dedikdə Borçalıda islam dininə sitayiş edən insanları-azərbaycanlıları nəzərdə tutur. İntizama əməl etdiyi üçün həbs müddəti azaldılsa da, azadlığa çıxmasına üç ay qalmış ailəsindən heç bir xəbər gəlmədiyinə görə Abdulla həbsxanadan qaçır. Anası öləndən sonra tək qalmış gənc arvadının ölkə Əliqulu ilə evlənmək məcburiyyətində qaldığını eşidən Abdulla, həbs olunmasına səbəbkar olmuş əmisi oğlu Mustafanın evinə gedir və öz qisasını alır. Maraqlıdır ki, o qaçıb gizlənmək haqqında düşünmədən geri həbsxanaya qayıdır, özünün beş adam öldürdüyünü elan edir.

Keçmiş sovetlər birliyi tənqidçiləri bu əsəri “ M. Cavaxışvili yaradıcılığının deyil, bütün ədəbiyyatının ən gözəl incisi” (1, 5) hesab etsələr də sosialist realizmi metodu adlandırılan və yalnız sovet ideologiyasına xidmət edən yaradıcılıq tələbləri baxımından qiymətləndirməyə çalışmışlar. Dilarə Əliyeva “Ürək bir, dilək bir” monoqrafiyasında əsəri təhlil edərkən bu hekayənin baş qəhrəmanı- günahsız olaraq 10 il həbsə məhkum edilən Abdullanın yalnız sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azadlığa çıxmasından danışsa da, maraqlıdır ki, hekayədə bunu işarə edəcək bir fakt belə yoxdur. O, M. Cavaxışvilinin xalqımızın həyat və məişətinə yaxından bələd olmasını, əsərlərində bayatı və məsəllərimizdən bol-bol istifadə etməsini xüsusi də qeyd etsə də, yazıcını daha çox “həmişə sadə adamların taleyi, arzu və istəkləri maraqlanan” (2, 162) “Zaqafqaziya xalqları arasındakı sarsılmaz dostluğu daim tərənnüm edən” (2, 160) böyük sənətkar kimi xarakterizə edir. Çünki məlum olduğu kimi həmin dövrdə görkəmli alimimiz bu əsəri yalnız sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun istiqamətdə, xalqlar dostluğu mövzusunda tədqiqatə cəlb etmək məcburiyyətində idi. “Torpaq çəkir” kitabının ön sözündəki “feodal əxlaq qanunları onun həyatını pozur, ailəsini dağıdır” (1, 5) mülahizəsi ilə də razılaşmaq mümkün deyil. Tərcüməçi alimlər müəllifin “Günahsız Abdulla” əsərində kitaleyni xüsusi məhəbbətlə izlədiyi Abdullanın “şəxsi faciəsinin xalqın inqilabdan əvvəlki həyat faciəsi kimi ümumiləşdirdiyini” (1, 5) qeyd etsələr də baş qəhrəmanın faciəsinin əsl səbəbi əmisi oğlunun xəyanəti, ölkənin hüquq məhkəmə

sisteminin zəifliyi, səhlənkarlığı və ən önəmlisi isə azərbaycanlılara məxsus xarakterik xüsusiyyəti- qəddar düşmənin belə namərdliyinə qarşı eyni cür cavab qaytarmaması, qohumunu ələ vermək istəməməsi, el tənəsindən qorxması, düşməni ilə heç kimin deyil özünün haqq-hesab çəkmək istəməsidir. Abdullanınməhkəmə zamanı gürcü dilini pis bildiyi üçün daha çoxöz ana dilində danışması günahsızlığını sübut etməyə mane olan səbəblərdən də biridir.

Hekayədə Abdulla gürcü dostu Şakroya öz faciəsini hüznü xalq bayatıları ilə də söyləyir. Əsərin müəlifı yaxşı bilir ki, xalqımız öz dərdini, kədərini həmişə bayatılarla ifadə edib.

Əzizinəm, vay dərdim,
Vay dərmanım, vay dərdim,
Ellər vay əkdi, gül dərdi,
Mən gül əkdim, vay dərdim, vay dərdim...

M. Cavaxışvilinin tərcüməçilər tərəfindən "Ləmbəli" adlandırılan povestinin əslində adı gürcü dilindən tərcümədə "Lambalo və Ğaşa"dır. Görünür, azərbaycanlı tərcüməçilər dilimizdə "Ğ" samitinin sözünönündə işlənmədiyini nəzərə aldıqlarından əsəri belə adlandırmaq qərarına gəlmişlər. Povestdə birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanın İran sərhədindəki vəziyyəti və insanların ağır həyat şəraiti təsvir olunur. Burada sərhəddəki kəndlərdə yerli əhalinin-azərbaycanlıların vəziyyəti isə daha acınacaqlıdır. Onlar həm İran, həm də çar Rusiyası tərəfindən istismar olunur, soyulur. Bu kəndə Rusiya dövləti tərəfindən göndərilmiş bir nəfər gürcü həkim gəlir. Həkim onları pulsuz müalicə edir, hər dərdlərinə xətti kömək etməyə çalışır. Ağır vəziyyətli bu insanlartezliklə onu "gürcü qardaş" deyər çağırırlar. Azərbaycanlı gənc faytonçu Məşədi Həsənlə isə o, bura qədəm qoyduğu elə ilk gündən dostlaşır. Bu iki xeyirxah dost, eyni zamanda yerli əhaliyə nifrət edən rus provoslav kilsəsinin cəsusı "keşiş" Ğaşa (tərcümədə o, koşa Lazar adlanır-M.F.) və çar məmurları Məşədi Həsəni öldürməyə, gürcü həkimi isə kənddən qovmağa nail olurlar.

İyirmi fəsildən ibarət olan povest in əvvəlki bir neçə səhifəsi Azərbaycanın qədim tarixinə, şanlı keçmişinə həsr olunub. Qədim dövr tarixçilərinin bu ərazinin münbit gözəl şəraiti və mədəniyyət haqqında söylədikləri fikirlər xatırlanır. Yazıçı İskəndərin və başqa qəsbkarların buraya hücumlarını, xalqın mərdliklə mübarizəsini, başına bəllələr gətirən təbii sərvətlərini yada salır, Urmiya, Səhəng, Zərgəz, Şahdağ, Qoyundağ və sairə yerlərin adını məhəbbətlə çəkir. Bütün bunlar müəllifin torpağımızı tarixi və coğrafiyası ilə nə qədər dərinləndirən maraqlandığını və heyranlığını göstərir. Zərdüşt, onun doğulduğu Urmiya gölü ətrafı, qədim dini kitabımız "Avesta" haqqında olan məlumatları yazıçının geniş dünyagörüşündən, xalqımıza məhəbbətindən xəbər verir. "Gölü (Urmiya gölünü-M. F) əhatə edən vilayət də hər əsrdə bir başqa cür adlandırılmışdır. Vis və Raminin vətəni Zərdüşt torpağı özünün min illik tarixində dönə-dönə adını dəyişdirməli olmuşdur. Midiya, Assuriya, Parfiya, Adarbadəqan, Azərbaycan...kim bilir keçmişdə daha nə demişlər!" (1, 138) Ümumiyyətlə, əsərdə tarixi keçmişimizə "səyahət" zamanı bəzən mübahisəli görünən məqamlar olsa da, həmin dövr İran Azərbaycanının yazıçı müşahidəsindən irəli gələn bədii təsvirləri mükəmməldir.

Povestdə gürcü həkim azərbaycanlıların toylarında, yaslarında iştirak edir. Məşədi Həsənin toyu ilə bağlı səhnələrdə xalqımızın qonaqpərvərliyinin,

səmimiyyətinin təsviri M. Cavaxışvilinin azərbaycanlılara olan münasibətinin bir daha göstəricisidir.

Əsərin əsas qəhrəmanı Məşədi Həsən “Günahsız Addulla” hekayəsində olduğu kimi haqsızlığın, qəddarlığın qurbanıdır. O, özünün gülərüzlüüyü, safqəlbi dosta sədaqəti, mərd və qoçaqlığı ilə diqqəti cəlb edir. Müəllifin atası oğlunun intiqamını qoca Məşədi İzzəti də oxucuya böyük sevgivə ehtiramla təqdim edir, hərəkətini təqdirəlayiq hesab edir.

Sonda onu qeyd etmək istərdik ki, M. Cavaxışvilinin rəğbət və məhəbbətlə yaratdığı azərbaycanlı obrazlarının hamısı sadə, saf qəlbi, doğrucu, əməksevər olmaqla yanaşı qorxmaz, ədalətsevən və qəddar düşmənlərindən intiqam ala biləcək qədər cəsurdurlar.

ƏDƏBİYYAT.

1. Cavaxışvili M. Torpaq çəkir. Bakı, Yazıçı, 1980.
2. Əliyeva D. Ürək bir, dilək bir. Bakı, Yazıçı, 1981.
3. Kür Xəzərə qovuşur. (Gürcü ədəbiyyatından seçmələr) Bakı, Yazıçı, 1988

Summary

The article is devoted to such works by Mikhail Javakhishvili as “Lambalo and Ghasha”, “Right Talker Abdoullah” (“Innocent Abdoullah”) and “Marabdeli Arshen”. It focuses on the author’s close acquaintance with the mode of life, customs and traditions, as well as with national peculiarities of our nation. His “Right Talker Abdoullah” (“Innocent Abdoullah”) is about Azerbaijanians, living in Borchaly, while “Lambali” is about those, living in the South Azerbaijan. Generally, this great writer of the Georgian literature knew Azerbaijani very well, and used words, belonging to the Azerbaijani language, as well as bayaties, proverbs and idioms from the Azerbaijani folklore.

Key words: Mikhail Javakhishvili, “Right Talker Abdoullah” (“Innocent Abdoullah”), the Georgian literature, the Azerbaijani folklore

FRIEDRICH MARTIN VON BODENSTEDT'İN ŞİİRLERİNDE MİRZA ŞEFİ VAZEH İZLERİ

Yrd. Doç. Dr. Filiz İlknur CUMA
(*Selçuk Üniversitesi / Türkiye*)

Karşılaştırmalı Edebiyat çalışmaları ağırlıklı olarak konu ve motiflerin paralelliği veya aykırılıkları doğrultusunda yürütülmektedir. Farklı ülke edebiyatlarında veya aynı ulus içersinde aynı konuyu işleyen iki yazar tespit etmek karşılaştırmalı Edebiyat ve araştırmacı için uygun yöntemdir. Mesele sadece bir paralellik veya ayrışan yönlerini tespit etmek değil, ortak konunun nasıl işlendiğini irdelemektir. Eğer Edebiyatların oluşumunda farklılık yoksa bir taklitçilik veya sanat katına ulaşamama söz konusudur (Aytaç, 2003: 87–88).

Mirze Şefi Vazeh'in (1794–1852) ve Friedrich Martin von Bodenstedt'in (1819–1892) şiirlerine bakıldığında her iki şairin de yapıtlarının temel dokusunun aşk, kadın ve vatan konuları çerçevesinde olduğu görülmektedir. Konuların paralelliği ve işlenişlerindeki benzerlikler Doğu – Batı etkileşimi bakımından oldukça ilginçtir. Doğu –Batı ilişkisi yazarlar tarafından dile getirilmiş olmakla birlikte tenkit edilmiş, parlak düşüncelerle gerçekleşen durum arasındaki farkın, hatta çelişkiye dikkat çekilmiştir. Azerbaycan işgalinin ancak paradigma değişimi ile gerçekleşebileceğini bilen o dönemin yazarları, “maarifçi” bir edebiyat akımının başlangıcına da öncülük etmişlerdir. Eğitim yolu ile başka bakış açılarını ulaşabilecek insanların yetiştirilmesi yazarların ilkesi idi. Zira o dönemin ördüğü ağların ve bağların bilincine varma düşüncesi ancak eğitim yolu ile olabilirdi.

I. 19. yüzyılda Doğu ve Batı etkileşimi

19. yüzyılın başlangıcında, Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesi, Doğu'ya yapılan bir saldırı olarak kabul edilmekle birlikte Avrupa'ya açılma anlamına da gelmektedir. Azerbaycan işgalden sonra iç savaşları ve hanedanlık anlaşmazlıklarını bir yana bırakıp işgalci bir imparatorluğun çatısı altında birleşme eğilimi göstermiştir. Azerbaycan tüm bu savaşlar ve işgallerden sonra yeni bir döneme girmiştir. Ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerde de bu durum yeniliklere yol açmıştır. Bu süreçte edebiyat alanında da büyük gelişmeler meydana gelmiştir (Açıkkaya, 2010: 407).

Tarihsel süreçte dünya edebiyatı içersinde Doğu edebiyatı da yeni toplumsal bir sürece girmişti. Bu esnada Azerbaycan edebiyatı da dünya edebiyatı içersinde yerini alma gayretinde olmuştur. Bu edebiyatın temsilcileri ise yenileşmenin kaçınılmaz olduğunu erken anlamışlardı. Bu, Azerbaycan'ın jeopolitik konumu, Türk Dünyasının Orta Asya ve Türkiye gibi önemli merkezlerinden yapay bir şekilde ayrılması, Hıristiyan çevrede kalması ile ilgilidir. (Akyol, 1994: 199). 1830'dan sonra Azerbaycan'da Rus dili eğitimini veren yeni okulların açılması, Azerbaycan asilzadelerinin Rus ordusuna alınması, Ruslarla Azerbaycan Türkleri arasında sosyal ve kültürel ilişkilerin hız kazanmasına yol açmıştır. Örneğin şiirlerini genellikle takma isim kullanarak yazan şair Abbaskulu Ağa Bakıhanov edebi yaratıcılığa, geleneksel bir divan şairi gibi başlamış, ama aradan çok geçmeden edebiyatta gerek biçim gerekse konu açısından modernleşmenin gereğini duyarak gazelcilikten uzaklaşmıştır. Bakıhanov 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının

ve kültürünün tarihinde “Maarifçilik harekâtı” adı ile tanınan akımın önderlerinden ve ilk temsilcilerindendir. (Akyol, 1994: 199). Fransız eğitimcilerin yanı sıra, Azerbaycan’daki bu akımın diğer temsilcileri de, toplumdaki bütün kötülüklerin ilimsizlikten ve cahillikten kaynaklandığını düşünmektedirler. Bunların ancak bilim ve eğitimle ortandan kaldırılacağına inanıyorlardı (Açıkkaya, 2010: 407). Maarifçilik harekâtın temsilcilerinin arasında Mirza Şefi Vazeh de yer almaktaydı.

Mirza Şefi Vazeh, Bakıhanov, Kutkaşmlı, Zakir, Mirza Fetheli, Zerdabi, Vezirli gibi tanınmış yazarların yer aldığı maarifçiler akımının temsilcileri mücadelelerini iki alanda sürdürmekteydiler. Bir taraftan toplum içerisinde eğitimi yaymak, bilgili insan yetiştirmek için okullar açmak, ders kitapları ve programlarını hazırlamak; diğer taraftan, “maarifçi” bir “edebiyat” oluşturarak, eserleri aracılığıyla eğitimcilik düşüncesinin toplumda yayılmasına aracı olmak. Maarifçiler eğitim yolu ile halkın kendi hak ve hukukuna sahip çıkacağına, zulme, milli ve dini baskılara karşı mücadele vereceğine inanıyor ve eserlerinde simgelerle, çoğunlukla da açık şekilde bu fikirlerini dile getiriyorlardı. Azerbaycan maarifçileri milliyetçilik duygularını uyandırmak ve herkesin kalbinde bir vatan sevgisi oluşturmak arzusundaydılar. Amaçları bu şekilde milleti Ruslaştırma politikasına karşı manevi bir şekilde hazırlamaktır (Akyol, 1994: 199).

Mirza Şefi Vazeh şiirlerinde Azerbaycan Türklerinin cahillikten kurtuluş yolunun ancak okullar açılarak ve öğretmenler yetiştirilerek gerçekleşeceğini dile getirmiştir. Ancak her şeye rağmen 19. yüzyılın birinci yarısında, Azerbaycan şair ve yazarları gelenekçi edebiyatın ve düşüncenin etkisinden kurtulamamıştır. Maarifçilerin merkezi olarak kabul edilen Tiflis birçok milli ve kültürel değer taşıyan Azerbaycan’ın Rus işgali altındaki kuzey bölgesinde yer almaktadır. Bu yüzyılda özgürlük, ulus, vatan, ulusallık kavramlarını öğrenen aydınlar, ülkeye bu düşünceleri sokmaya, edebiyatta yenilikler getirmeye çalışmışlardır (Yüksel, 1989: 57).

Bu hareket Türk edebiyatındaki Tanzimat dönemini hatırlatmaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısında Doğuda olduğu gibi Batıda da çağdaşlaşma ve ulusçuluk dönemi yayılmaya başlamıştı. Aynı şekilde Almanya’da da durum çok farklı değildi. Yeni Alman imparatorluğu birçok derebeylik, prenslik ve serbest şehirde yaşayan, çoğunluğu taşradan oluşan bir milletin birleşmesinden oluşuyordu. Almanların bir kısmı kentlerde ticaret ile çoğunluğu ise köylerde tarım ile uğraşıyordu (Yüksel, 1989: 57). Bu dönemde Almanya için sanayi ülkesi denemezdi fakat son çeyrekte Alman imparatorluğu kuruldu ve sanayileşmenin ilk adımları atılmaya başlanmıştır. Diğer yandan dünyanın güçlü devletleri arasında İngiltere, Fransa ve Rusya yer almaktaydı. Bunlar da yeryüzünün zengin topraklarında toprak elde etme çabasındaydılar.

19. yüzyıl Almanyasında hüküm süren sanat ve felsefe akımı Romantizmdi. Bu akımın etkisi en çok edebiyat ve müzik alanında ortaya çıkmıştır. Eserlerinde genellikle tabiat, insan, dostluk, aşk, evlilik, devlet, vatan, halk, din ve sanat konuları işlenmiştir. Romantik yazarlara göre hayat, durgun ve değişmez değildi, onlara göre hayat sonsuz bir oluşum zinciridir. Ayaç’ın belirttiği gibi “*hüzün ve ironi romantiklerin belli başlı iki hayat tutumudur*” (Ayaç, 1992: 215). Hüzün, tatmin olmayan bir sonsuzluk özleminin belirtisi olduğu için kutsal sayılmaktaydı. İroni kavramı ise hüznle eş tutulamayacak kadar uzaktı. Bu karşıtlık sonsuza açılma eğilimini ifade etmektedir (Ayaç, 1992: 215). Friedrich Martin von Bodenstedt Romantik dönemde yazınsal uğraşta bulunmuş şairlerden birisidir.

Romantizmden ayrı olarak geliştirdiği kendine özgü sentez ideali ile Doğu ve Batı edebiyatlarını Tiflis seyahatinden sonra oryantalist bir düşünce tarzı ile ele alarak ün kazanmış bir şairdir.

Doğu her zaman Batılılara ilginç ve esrarengiz gelmiştir. Hem sanatsal, hem de siyasal açıdan Batıların gözü Doğu'dan hiçbir zaman ayrılmamıştır. Batılılar en çok saraylara, saraydaki harelere, Doğulu kadınlara, günlük yaşamlara, vazolara, halılara, kıymetli taşlara, insan manzaralarına, paha biçilmez hazinelere, tarihsel kalıntılara önem vermişlerdir. Avrupa'da esen oryantalist rüzgârının edebiyat sanatını da etkilemesi kaçınılmaz olmuştur. Özellikle şiir alanında Goethe gibi Bodenstedt de Doğu ve Batı sentezini eserlerinde dile getirmiştir ve böylelikle ün kazanmıştır.

II. Friedrich Martin von Bodenstedt ve Mirza Şefi Vazeh

Friedrich Martin von Bodenstedt 22 Nisan 1819'da Peine adında Hannover'-in güneyinde yer alan küçük bir şehirde dünyaya gelmiştir. Babası kırsal kesimde sade bir vatandaştı, annesi de ev hanımı. İlk zamanlar bir tüccarın yanında çırak olarak çalışmış, sonraları Tarih ve yabancı dil eğitimini Göttingen şehrinde tamamlamıştır.

1840 yılında Moskova'ya gider ve orada bir Rus prensi tarafından özel öğretmen olarak görevlendirilir. 1843'te bir görev değişikliği ile Tiflis deki bir Liseye öğretmen olarak atanır. Burada Azeri şair ve bilge Mirza Şefi Vazeh'la tanışır. "Mirza Şefi'nin şarkıları" adlı eserinin önsözünde, onun bilgeliğine hayran olduğunu dile getirmektedir. Yazar, çevirmen ve kültür tarihçisi olan Bodenstedt Anadolu'yu dolaşır ve 1846 yılında Almanya'ya geri döner.

Bodenstedt 1854'de Münih'e yerleşir ve II. Maximilian tarafından Üniversitede Slav dilleri bölümü için ücretli bir profesör olarak görevlendirilir. Münih'te kaldığı süre içerisinde dönemin birçok tanınmış yabancı yazarlarının eserlerini Almancaya çevirir. "Krokodile" adlı yazarlar derneğine üye olarak edebiyat camiasındaki çevresini genişletir (Sundermeyer, 1930: 68).

Daha sonra, 1866 yılından 1869 yılındaki istifasına kadar Meiningen'deki saray tiyatrosunda çalışarak hayatını sürdürür. 1876 yılında ise Wiesbaden'e geçer ve buradan da, 1880 yılında iki yılına Rusya'ya seyahat eder ve bu dönemde ağırlıklı olarak çeviri ile uğraşır. Pusckin, Lermonotow, Turgeniew ve diğer Rus yazarlarından çeviriler yaparak onların eserlerini Almanya'da tanınmasına vesile olur. Aynı zamanda Farsçadan birçok şiiri Almancaya çevirir. Bunların içerisinde en çok etkilendiği yazarlardan birisi Mirza Şefi Vazeh'tir. Dillere karşı bir yeteneğinin olduğu biyografisinden anlaşılan Bodenstedt, farklı dillerdeki eserleri ustaca Almancaya çevirmiştir. 18 Nisan 1892 yılında Wiesbaden'de ölür (Fränkel, 1903: 45).

Azeri şair ve bilge kişi Mirza Şefi Vazeh 1794 yılında Gence'de doğmuştur. Dedesi Muhammed Şafi Gence asilzadelerinden bir idi. Babası ise mimar olarak Cavad Han'ın sonuncu Gence Hükümdarının sarayında çalışmıştır. İlk eğitimini medresede almış olan Mirza Şefi Arapça ve Farsça öğrenmiş ve 1840 yılında Tiflis'e yerleşmiştir. Tiflis'te yaşadığı yıllarda Mirza Şefi edebiyata daha çok zaman ayırmış ve 1844 yılında "Divan-i Hikmet" adında birçok tanınmış Azeri, Rus ve başka birçok yabancı aydının katıldığı edebiyat topluluğunu oluşturmuştur. Bu aydın topluluğun üyeleri arasında Alman şair ve gezgin olan Friedrich Martin

von Bodenstedt'e yer almıştır. Mirza Şefi yaşadığı süre içerisinde Grigoryev ile birlikte Azərbaycan Türkçesinde ilk ders kitaplarından biri olan “Kitabi-Türki” adlı eseri yazmıştır. Mirza Şefi Vazeh 1852 yılında Tiflis de hayata gözlerini yummuştur (Sadıqzade, 2004: 96).

Bodenstedt ve Vazeh'in hayatlarını irdelediğimizde her ikisinin de yaşamlarını kesiştiren noktanın Tiflis olduğunu ve burada eğitim amacı ile ortak bir projede yer aldıklarını görmekteyiz. Bodenstedt Vazeh'ten çok etkilendiğini ve onun hayatını “Doğuda Bin Bir Gün” (1851) adlı eserinde anlatmaktadır. Bu eserinde Bodenstedt, Vazeh'in kendi yazmış olduğu şiir kitabını ona hediye ettiğini büyük bir gurur ile anlatmaktadır (Mundhenk, 1971: 26).

III. Bodenstedt'in “Doğuda Bin Bir Gün” ve “Mirze Şefi'nin şarkıları” adlı eserlerinde Bilge Mirze Şefi Vazeh izleri

Friedrich Martin von Bodenstedt'in Doğu-Batı meselesini işleyen en önemli iki eseri “Doğu'da Bin Bir Gün” ve “Mirze Şefi'nin Şarkıları”dır. Bu iki yapıt aynı zamanda Azeri Şair Mirze Şefi hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.

Alman edebiyat tarih kitaplarında, Bodenstedt döneminin tanınmış yazarları arasında yapıtlarının sıra dışı fakat zamana uygunluğuna rağmen yer almadığı görülmektedir. Yapıtlarında aykırılık olmakla birlikte biçim bakımından da standarda dikkat edilmemiştir. Rusya ve Kafkasların etnografik yapısı hakkındaki düşünceleri, Rus şairlerden ve İngiliz dramlarından yapmış olduğu aktarımlar, düz yazı ve serbest şiir formatında eserlerine yansımıştır. Sanatın kayıp olduğu, doğa güzelliklerinin yeterince edebiyata yansıtılmadığından duyduğu rahatsızlık ve uzak diyarlara duyduğu özlem ve merak, Schmitz'in de belirttiği gibi Bodenstedt'in kaotik şairliğinde belirginleşmektedir (Schmitz, 1983: 314). Fränkel'in aktardığına göre Bodenstedt bunu şu şekilde ifade etmektedir: “*Bana zekice fikirler öne süren, yol gösteren ve koruyan bir önderim yoktu. Erken yaşta kendi kendimin yol göstericisi olmuştum. Onun için Bilim ve Sanat alanında şaşkın bir biçimde oradan oraya savruldu*” (Fränkel, 1903, s. 46). Bodenstedt'in yazarlık kariyerinde en önemli ilham kaynağı kuşkusuz Doğu Avrupa ve Tiflis seyahatleri olmuştur. Bu yolculuk sayesinde Rus dili, eğitimi ve Kafkas kültürüyle tanışmıştır. Mundhenk, bilgin bir Tatar ve kuzey İran'daki Gence İmam okulunda geçici bir süre eğitim görmüş ve Tiflis Garnizon okulunda öğretmenlik yapmış Mirza Şefi Vazeh'in Bodenstedt'e Kafkas dillerini ve Farsça konusunda dersler verdiğini ve bu derslerin ve Eğitimin Bodenstedt'in dünya görüşüne yön verdiğini belirtmiştir (Mundhenk, 1971, s. 21).

Bodenstedt 1943 yılında Moskova'da, Jena da basılmak üzere “Kaslow, Puschkin, Lermontov Şiirlerinden Bir Derleme” başlığında bir eser yazmıştır. 1845'de, Cotta'da, Bodenstedt'in Kafkasya'daki seyahatine ve şiirlerine uzunca yer veren “Morgenblatt” gazetesi bu yapıtı yayımlamıştır. Ancak gazete ve okurların desteklemesine rağmen, bu girişimi acelecilik olarak değerlendirilip eleştirmenlerden olumsuz not almıştır (Goer, 2008: 46). Daha sonraları “Allgemeine Zeitung” gazetesinde etnografik makaleler ve seyahat haberleri olarak küçük Rus halk şarkılarına ait aktarımları ve çevirileri yayımlanmıştır. Bunların, yazarın Tiflis de eski ve yeni materyaller arasından derlediği anekdot değeri olan yazılı, sözlü, kültürel ve tarihsel şiirlerden derlediği bir çalışma olduğu anlaşılmıştır (Fränkel, 1903: 56). Daha sonra, 1848 yılında, Kafkasya'da sadece bir buçuk yıllık ikameti

sırasında malzeme toplaması sonucu kendisini üne kavuşturan “Kafkasya’daki halklar ve onların Ruslara karşı kurtuluş savaşı. Yeni Doğu Tarihine Bir Katkı” adı altında bir eseri yayımlanmıştır (Yakob, 1995: 516). Bodenstedt bu eserlerde yerli Halkın kendisine ilginç gelen gelenek-görenek ve yaşam tarzlarını ve özellikle de memleketlerine, özgürlüklerine ve dinlerine olan sadakatlerini işlemiştir. Yazar onlara olan sempatisini de saklama gereği duymamaktadır.

“Doğuda Bin Bir Gün” başlıklı eser, Bodenstedt’in en başarılı düz yazı eseri olarak kabul edilir. Ancak içerisine bazı Şiirler serpiştirilmiştir. Bu eserinde Bodenstedt şairane bir ressam gibi gördüklerini etnik, coğrafi ve tarihsel, çoğu zaman doğa ve manzara betimlemeleri eşliğinde aktarma gereği duymuştur. Goer’e göre her iki eseri de, eğer insanı kolayca kendine bağlayan şiirler, güneşli ve renkli betimlemeler, romantik kahramanlar ve Mirza Şefi’yi içermeseydi, unutulup giderdi (Goer, 2008: 47).

Bodenstedt’in o dönemde edebiyat dünyasında adının duyulması bazı tesadüflere dayanmaktadır. Mirze Şefi ile karşılaşması tesadüfler zincirinin kuşkusuz en önemli halkasıdır. Bodenstedt’in Kafkaslara yaptığı seyahatte karşılaşmış olduğu doğa manzaralarından derinden etkilendiğini ve adeta bir büyüye kapıldığı aktarılmıştır. Bu denli önemli bir ilham kaynağına sahip olmasına rağmen onun şiirleri ancak Mirze Şefi ile karşılaştıktan sonra estetik bir niteliğe ulaştığı anlaşılmaktadır. Önceleri çeviri olduğunu kabul ettiği yapıtları daha sonra kendi özgün üretimi olduğunu ve mısraların Mirze Şefi’nin kaleminden dökülmüşçesine bir izlenim uyandırmaya çalıştığını söyleyen Bodenstedt edebiyat çevresinde tutarsız bir tavır sergilemiştir (Goer, 2008: 47).

Bodenstedt kendince kısa süren üç yıllık Kafkaslar seyahatinden sonra, gördükleri, duydukları ve yaşadığı tecrübelerden öylesine etkilendiğini, yaşanmışlıkları adeta ruhunda hissettiğini belirtmiştir. Bodenstedt’in çok etkilendiği ve büyülediği bu yabancı dünyadaki tecrübeleri, yani Doğu panoraması hafızasında büyük bir yer ettiğini eserlerinde görmekteyiz. Alman kaynaklarının çoğunluğu Bodenstedt’in yıllar boyunca bu durumdan faydalanarak hissettiklerini Mirza Şefi’nin dilinden dökülürcesine ölümsüzleştirdiğini savunmaktadır (Goer, 2008: 45).

Fakat bu ikili edebi karakterliliği, yani şiirlerini Doğu ruhuyla ve Doğu’lu bir Bilge felsefesiyle oldukça kısa bir sürede kaleme almış olması düşündürücüdür. Bodenstedt’in “Doğu’da Bin Bir Gün” adlı eserinde oryantalist düşüncenin birebir hâkim olduğu ve Mirze Şefi Vazeh’in edebi kişiliğini bire bir yansıtan bu eseri irdelediğimizde, adeta bir Doğu felsefesinin onun iç dünyasında ve benliğinde yer ettiğine tanık oluyoruz. Yazar bu eserinde Doğuya yaptığı yolculuğunun başından sonuna kadar neler yaşadığını ve gördüklerini düz yazı (seyahatname) biçiminde ele almıştır. Eseri okuduğumuzda doğa ve manzara betimlemeleri, doğu insanının yaşam tarzı, doğu kadını ve genç kızlarını şiirsel bir üslupla aktardığı görülmektedir.

Yazar bu eserinde Kafkasların o dönemdeki politik durumunu satır aralarında aktarmıştır:

“In solchen Gemütszustande kam ich in der Stanitz an. Der Wagen hielt in der Mitte des Dorfes still, und ich schickte meinen Diener aus Kundschaft aus, um ein Obdach und warmes Essen auszutreiben” (Bodenstedt, 1850: 53).

(Rahat bir yolculuğun sonunda Stanitza'ya vardık. At arabası köyün ortasında sessice durdu ve bu esnada ben de hizmetçimi kalacak yer ve yemek olup olmadığını öğrenmesi için yolladım)

Bodenstedt'in bu satırlarında, onun Rusya'nın bir sınır boyuna geldiğini ve burada kalacak yer aradığı ifade etmektedir. Yazar "Stanitza" derken söz konusu yerin Rusya'da bir Kazak köyü olduğunu ve bu tür köylerin işgal edilen bölgelerde ve sınır boylarında bulunduğunu okuyuculara dönemin politik durumu hakkında bilgi vererek ifade etmiştir.

Doğa ve çevre betimlemeleri dışında toplumsal bir konuyu ele alan bir örnek:

"Sie sagte mir dies in so einladend freundlichen Ton, und ihr Gesicht hatte einen so frommen, gemütlichen Ausdruck, dass ich unwillkürlich bei mir dachte: das kann unmöglich eine gewöhnliche Kosakin sein! Es fehlt ihr ganz jener trotzige; determinirte Ausdruck, welcher den Weibern der Kosaken vom Don eigen ist"(Bodenstedt, 1850: 62).

(O, o kadar misafirperver ve davetkâr bir ses tonu ile seslenmekteydi ki beni çok etkilemişti. Temiz ve samimi bir yüz ifadesi ile bizleri karşılamış olması beni çok şaşırtmıştı, tipik bir Kazak bayanı olması imkânsızdı, diye düşünmüştüm. Onun yüzündeki bu ifadesi ise tüm Kazak bayanlarının kendine has bir özellik olduğunu anladım"

Yazar burada Kafkas kültürünü ve yaşam biçimini, özellikle de kadın ve erkek ilişkisini gözlemlerine dayanarak betimlemektedir.

Friedrich Martin von Bodenstedt "Doğuda Bin Bir Gün" adlı eserinin 5. Bölümündeki *Genceli Bilge Mirza Şefi* başlıklı kısımda Mirza Şefi Vazeh ile nasıl tanıştıklarını ve ne şekilde arkadaş olduklarını anlatmaktadır. Mirza Şefi'nin bilgeliği ve saygı duyduğu kişiliği hakkında görüşlerini şu satırlarından anlıyoruz: *"...belehrte mich Yussuf über meinen ehrwürdigen, Weisen Mirza..."* (Bodenstedt, 1850: 75), (Yussuf saygıdeğer, bilge olan Mirze Şefi'm hakkında beni bilgilendiriyordu). Bodenstedt, Mirze Şefi ile ilk kez karşılaştığında onun piramit biçimindeki şapkasının dikkatini çektiğini ve bunun toplum içersinde bilgeliğini simgelediğini anlamıştır. Mirze Şefi'nin şapkasını çıkarıp Bodenstedt'in yanına oturması, onu hem çok şaşırtmış hem de kendisine değer verdiğini düşünmesini sağlamıştır. Ona göre Mirza Şefi az ve öz konuşan bir bilgedir. Bodenstedt, bilge Mirza'nın onunla birlikte şarap içmeyi kabul ettiğini ve bunu kabul etmesinin de bir sebebinin olduğunu şöyle ifade etmiştir: *"aramızda kalacağına inandığım için seninle şarap içmeyi kabul ettim"* (Bodenstedt, 1850: 63). Böyle diyerek ona olan güvenini dile getirmiştir. Bodenstedt bilge Mirze'nin şarap içtikçe konuşmaya başladığını görünce bardağını boş bırakmamıştır. Çünkü onun hakkında ancak bu şekilde bilgi edineceğini anlamıştır. Mirze Şefi'nin bu durumundan yararlanan yazar, onun Süheyla adında genç bir kıza âşık olduğunu ve bu genç kızın babasının Ünlü bir Hanedanın kızı olduğunu öğrenir. Mirza Şefi'nin sevdiği kız için şiirler yazdığını ve bu şiirlerin sözlerini ona şarkı olarak söylemek istediğini anlatan Mirza Şefi, kızın onu bilmediğini de ekleyerek, aşkının sonsuza kadar kalbinde kalacağını söyler (Bodenstedt, 1850: 74).

Bodenstedt, Tiflis'de Azerbaycan ve Farsça dillerini Mirza Şafi'den öğrendiğini ve derste hep Firdevsi, Hayyam, Sadi, Hafız ve Fuzuli den şiirler okuduğunu dile getirir. "Doğuda Bin Bir Gün" Mirze Şefi ile yaşamış olduğu bazı

anılarını dile getirir. Örneğin: Mirze Şefi ile yürüyüşe çıktığında, onun bir anda şiir okuduğunu gören Bodenstedt bu kadar kısa bir sürede şiiri oluşturduğuna şaşırıldığını ifade eder. Bunun üzerine Mirze Şefi dolaşırken topladığı gülleri bir deste yapıp bağlar ve Bodenstedt'e verir ve derki: “*Budur, bak, bu gül destesini ben bir an içinde düzelttim. Hâlbuki bu güller bir anda eline gelip açılmamıştır, benim şiirlerim de bunun gibi*” (Bodenstedt, 1850: 78). Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi Mirze Şefi'nin söylemek istediği, şiirlerin o kadar kolay çıkmadığını, hayat birikimi, tecrübe ve bilgeliğin de burada büyük bir rol oynadığını sözlerine ekler. Her bir mısrasının ve hecenin Mirze Şefi'nin hayatından ve ruhundan derin izler taşıdığı anlaşılmaktadır.

Bodenstedt “Mirze Şefi'nin Şarkıları” adlı eserinde önsöz kısmında şiirler hakkında okuyuculara bilgi vermektedir. Buradaki şiirlerin sevgi, neşe ve tabiat temalarını içerdığını şu mısralardan anlıyoruz:

“Dazwischen jubeln helle Lieder
Von Liebe, Lust und Erdenschöne.
Was ich erlauschte, sang ich wieder
Gehüllt in heimatliche Töne-
In frohem Kreis, beim Becher Wein
Mag wohl ihr Klang am schönsten sein”

Arasından çıkar aydınlık şarkılar,
Sevgi, neşe ve tabiatı neşe ile kaykırır
Kulak verdiğim nameleri tekrar söyledim,
kendi ülkemın tınlarına sararak,
Keyifli bir ortamda, bir kadeh şarapla
Kulağa herhalde en hoş o zaman gelir.

(Bodenstedt, 1851: 54).

Buradaki mısralardan da anlaşıldığı gibi Bodenstedt milliyetçi yanını gizlememiştir. Bu Romantik dönemin en belirgin özelliklerinden biridir ve yazar bunu açık bir şekilde dile getirmiştir. Buradaki “*kendi ülkemın tınlarına sararak*” derken, aynı zamanda Mirze Şefi'nin şiirlerini kendi diline uyarladığını da itiraf etmiş oluyor.

Bodenstedt'in şiirleri irdelendiğinde başka bir hususa daha rastlanmaktadır. Yaşadığı dönem itibarıyla Alman milliyetçiliğini göz ardı edememiş, fakat Doğu kültürünün büyüünden de sıyrılmamıştır.

Bazı Azeri kaynaklarda Mirze Şefi'nin orijinal şiirleri ile Bodenstedt'in çevirmiş olduğu Almancaları karşılaştırılması sonucu, şiirlerin sözlerinin Mirza Şefi Vazeh'e ait olduğu anlaşılmıştır. Bodenstedt'in şiirleri orijinalinden Almancaya düzgün, poetik bir dille çevirmesi, onun çeviri yeteneğinin yanı sıra dil yeteneğinin de küçümsenemeyecek derecede olduğunu göstermektedir. Sadıqzade'nin belirttiği gibi, Gertsen “Mirza Şefi'nin şarkıları” ve “Mirza Şefi'nin Anısına” adlı eserlerde Ömer Hayyam, Hafız ve Fuzuli'nin şiirlerinden parçalar bulunduğunu ifade etmektedir. Bu konuda birçok edebiyat bilimcisi hemfikirdir (Sadıqzade, 2004: 96), ancak Alman kaynaklarında buna dair bir açıklama yoktur (Schmitz, 1983: 312).

Friedrich Martin von Bodenstedt, Mirze Şefi'nin ölümünden 22 yıl sonra, "Mirza Şefi'nin Anısına" (1874) başlıklı eserini yayımlatarak tüm şiirlerin ken-

II. Friedrich Martin von Bodenstedt I. Mirze Şefi Vazeh

I. (http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6f/mirza_Shafi_Vazeh.jpg, 03.04.2011)

II. (<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/Friedrich> Martin von Bodenstedt (Photographie), 16.04.2011)

Bodenstedt'in Mirze Şefi Vazeh'e olan hayranlığını "Doğuda Bin Bir Gün" adlı eserindeki resimde görmekteyiz.

disine ait olduğunu belirtmiştir. Bu süre içerisinde neden sesiz kaldığı ve neden Mirze Şefi'nin ölümünden sonra böyle bir "gerçekle" ortaya çıktığı şaşırtıcıdır. Bu eserde Bodenstedt "Molla, katıksız şarap" adlı şiir hariç bütün şiirlerin kendisine ait olduğunu söylemektedir. Fakat bu şiiri incelediğimizde, diğer şiirlerinden çok farklı olmadığını, hatta aynı üslupla dile getirildiğini görmekteyiz.

1848'de Viyana da, arkadaşı Hieronymus Lorms'un evinde, şu cümleleri söylemiştir: "Mirze Şefi'yi kendi ağzımdan konuştururken ve onu bilinçli olarak batının felsefesine karşılık doğunun bilgeliğini temsil eden kişi yaptığımda, o gerçekte suçsuzdu. Doğunun yankıları hafızamda asılı dururken, o bilgeliğin dilini konuşmak zorundaydı" (Schenk, 1893: 112). Yazar bu sözlerinden dolayı kilise çevresinden ve bu çevreye yakın olan kişilerce eleştirilmiştir.

Sonuç olarak; Batılıların Doğu diyarına duyduğu merak tarih boyunca süregelen, ekonomik, kültürel ve toplumsal alanları kapsayan bu ilgi çok yönlü bir eylem olarak tarihte yerini almıştır. Birçok gezgin doğu ülkelerini kendi ülke insanına tanıtmak amacıyla değişik maceralara atılmış ve çoğu zaman önyargı ile karşılaştığı yabancılıklara yaklaşarak onları ötekileştirmiştir. Ancak Alman şair Friedrich Martin von Bodenstedt'in Doğu'ya bakış açısı bundan farklıdır. O, öncelikle yazınsal üretim için Doğu kültürünü bir ilham kaynağı olarak görmüştür. Fakat bu esinlenme olayı daha sonra, aktarım diyebileceğimiz, farklı bir yola girmiştir. Hem Azeri hem de Alman kaynaklarından yararlanarak ele aldığı şiirlerden yola

çıkarak Bodenstedt'in Mirze Şefi'den çok etkilendiğini ve ülkesine döndüğünde, onun eserlerini poetik bir üslupla, büyük bir ustalıkla çevirdiği düşüncesi ağır basmaktadır. Her iki yazarda konu ve motif özellikleri benzerlik gösterse de, derin yapı içersinde bir farklılık göze çarpmaktadır. Mirza Şefi Vazeh kendi ruhunun derinliklerinden gelen manayı dillendirirken, Bodenstedt bunları bir bakıma tercüme ediyor. Yine de Alman şair bununla birlikte kendisine belki de hiç aklına gelmeyen bir yarar sağlamıştır. Bodenstedt'in Mirze Şefi'nin şiirlerini bu denli dünya edebiyatına tanıtmış olması, belki de Mirze Şefi Vazeh'in hala konuşulan Azeri yazarlardan biri olarak kalması, Bodenstedt'in Dünya edebiyatına bir katkısı olarak düşünülebilir. Aksi takdirde, mevcut kaynaklardan da anlaşılacağı gibi, az sayıda eserlerinin mevcut olduğu Mirze Şefi Vazeh'in bilgeliği ve eğitimi ruhu bu denli anlaşılabilir ve belki de edebiyat tarihinin tozlu raflarında unutulmaya terk edilirdi.

KAYNAKÇA

- AÇIKKAYA, Savaş (2010):** “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin gelişmesinin Temel Dinamikleri”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 28, 2010 /1, s. 403–420.
- AKYOL, Taha (1994):** “Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi”, II. Baskı, İstanbul. sbe. erciyes.edu.tr/dergi/sayi_28/21. pdf.
- AYTAÇ, Gürsel (1992):** Yeni Alman Edebiyat Tarihi, Gündoğan yayınları, Ankara.
- AYTAÇ, Gürsel (2003):** Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi, sayı 1, yayın, İstanbul.
- BAYKARA, Hüseyin (1996):** “Azerbaycan’da yenileşme Hareketleri (XIX. yy), Ankara, s. 104.
- BODENSTEDT, Friedrich Martin (1850):** “Tausend und Ein Tag im Orient”; www.archive.org/...?query=creator. “Bodenstedt, Friedrich, 1819 – 1892”-Aus Morgenland und abendland. Neue gedichte und Sprüche- Bodenstedt Friedrich, 1819 – 1892...1-3 Tausend und Ein Tag im Orient, Gesammelte Schriften, 10. 04. 2011.
- BODENSTEDT, Friedrich Martin (1851):** “Die Lieder des Mirza Schaffy”. In: <http://www.archive.org/stream/bodegesammeltesc1112bodeuoft#page/118/mode/2up>, 25. 04. 2011.
- <http://www.zeno.org/Literatur/M/Bodenstedt,+Friedrich+von/Gedichte/Die+Lieder+des+Mirza-Schaffy,02.04.2011>.
- FRÄNKEL, Ludwig (1903):** Art. “Bodenstedt”. In: Allgemeine Deutsche Biographie Bd. 47, Leipzig, s. 44–67.
- GOER, Charis u. a. (Hrsg) (2008):** *Der Deutschen Morgenland*. Bilder des Orients in der deutschen Literatur und Kultur von 1770 bis 1850. Paderbon.
- MUNDHENK, Johannes (1971):** *Friedrich Bodenstedt und Mirza Schaffy in der aserbeidschanischen Literaturwissenschaft*, Hamburg.
- RESULZADE, Mehmet Emin (1922):** “Azerbaycan Cumhuriyeti keyfiyet-i Teşekkülkü ve şimdiki Vaziyeti”, İstanbul, s. 19–20.
- SAKAOĞLU, Saim, Vilayet MUHTAROĞLU (1993):** Azerbaycan Âşık Edebiyatı, Azerbaycan XIX. – XX. Yüz Yıl Türk Edebiyatı (1920’ye kadar), Başlangıcından Günümüze Kadar *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (Nesir-Nazım) 3, Azerbaycan Türk Edebiyatı III, Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 197- 199.
- SUNDERMEYER, Kurt (1930):** *Friedrich Bodenstedt und die “Lieder des Mirza-Schaffy”*. Dissertation. Kiel.
- SCHMITZ, Walter (1983):** Dichtung als Religionsersatz. Zu Friedrich Bodenstedts Gedicht “Mein Lehrer ist Hafiz, mein Bethaus ist die Schenke”. In: Gedichte und

Interpretationen, Bd. 4: Vom Biedermeier zum Bürgerlichen Realismus. Hrsg. Von Günther Häntzschel. Stuttgart, Universal Bibliothek, s. 311-322.

SCHEIN, Gustav (1893): *Friedrich von Bodenstedt*. Ein Dichterleben in seinen Briefen 1850- 1892, Berlin.

YACOB, Herbert (Bearb.) (1995): *Deutsches Schriftsteller Lexikon 1830- 1880*, Bd. A-B, Art. Bodenstedt, Berlin, s. 514–527.

YÜKSEL, İbrahim (1989): *Azərbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, İstanbul, s. 57.

THE TRACES OF MIRZA SHAFFY VAZEH IN THE POEMS OF FRIEDRICH MARTIN VON BODENSTEDT

Summary

The revolutionary movements over Europe have influenced the circle of literature. Some authors have opposed to the dictatorial governments by means of the works they created. This situation has given way to forbidding some publications and thus led to many poets' leaving their own countries. The German poet Friedrich Martin Von Bodenstedt is one of these poets. They focus on the essential problems of the individual and society, the characteristics of the second half of 19th century when he also produced his works.

The German poet Friedrich Martin Von Bodenstedt who reflects the East and West interaction in his works, with the outbreak of Prussia war, sets off on journey for knowing better the eastern culture attracting him and for improving his Persian. During the Caucasia stay he meets a teacher named Mirza Shaffy Vazeh. He publishes some works by referring to the wisdom and companionship of Mirza Shaffy Vazeh after his journeys to Caucasia, Iran and Istanbul. The exoticism by the influence of which he created his works arouses a great popularity not only in his own country but also in the north, middle and Eastern Europe. In his poems ““Tausend und ein Tag im Orient” which makes him popular and “Die Lieder des Mirza Schaffy” traces from Mirza Shaffy Vazeh are obvious.

This study analyzes the influence of Mirza Shaffy Vazeh on the poetry of Friedrich Martin von Bodenstedt within the context of cultural interaction and in consideration of the sources from both literature and history of culture.

Key words: Mirza Shaffy Vazeh, Friedrich Martin Von Bodenstedt, Exoticism, the East and West interaction in his works.

POLONYALI ŞAİRLERİN “KAFKASYA GRUBU” VE TEMSİLCİLERİNDEN WLADYSLAW STRZELNICKİ

Doç. Dr. Grazyna Zajac
(Jagiellonski Üniversitesi/ Polonya)

Giriş

Tarihçilere göre Polonyalılarla Azeriler arasındaki ilişkiler Ortaçağda başlayıp ilk asırlarda ticarî özellik taşıyordu. İki ülke arasındaki mesafe yüzünden bu ilk ilişkiler sınırlı kalırken, bugünkü araştırmacıların kaynak olarak yararlanabilecekleri yazılı metinler de oluşturulmadı. 16'ncı yüzyılın sonuna doğru, Şah I. Abbas'ın dönemine denk gelen Polonyalı ziyaretçilerin artışı misyonerlik faaliyetleriyle ilgilidir. O dönemde Kafkasya ülkelerine, çoğunlukla da Gürcistan'a gelen ve bu arada Azerbaycan'da da görülen Polonyalı misyonerler birçok yabancı dil bilen aydın kişiler oldukları için hem ziyaretlerine dair yazılı metinler bıraktılar hem de faaliyetleri gereğince Doğu dillerini öğrendiler. Bunlar arasında, bilim için en faydalı eserler bırakanlar, Tadeusz Krusinski (okunuşu: Tadeuş Krusinski) ve Ignacy Wieczorkowski (İgnatsı Vyeçorkovski) idi. 18'inci yüzyılda Kafkasya'ya gelen Polonyalılar arasında yeni bir grup ortaya çıktı. Bunlar, sırf dünyayı gezmek ve görmek maksadıyla gelen aydınlar idi. En ünlüsü ise kuşkusuz yazar Jan Potocki (Yan Pototski) idi.

Polonyalılar arasında Azerbaycan merakı özellikle 19'uncu yüzyılda gelişti ve birçok değerli eserin yaratılmasıyla sonuçlandı. Unutmamak gerekiyor ki o dönem Polonyası, özgürlüğünü yitiren bir ülke olarak, Rusya, Prusya ve Avusturya olmak üzere üç komşu devlet tarafından bölünmüş bir ülke idi. Azerbaycan'ı ya da genel olarak Kafkasya'yı gören ve izlenimlerini kaleme alan Polonyalılar arasında 1). seyyahlar, 2). Rus ordusunda hizmet edenler, 3). millî ayaklanmalara katılmaları nedeniyle Ruslar tarafından Kafkasya'ya sürgün edilenler vardı. Bu üç gruptan en kalabalık olanı, ikinci ve özellikle de üçüncüydü. Bunun dışında, 19'uncu yüzyılın sonuna doğru Kafkasya'ya gelen Polonyalıların son büyük grubu, meslekî kariyer uğruna gelen, çarlık Rusya vatandaşı olan Polonyalı mühendis, mimar, öğretmen, müzisyen vs. uzmanlardan ibaretti. Bu bildiriye konu olan ve “Kafkasya Grubu” olarak adlandırılan edebî grubun üyeleri yukarıda listelenmiş ikinci ve üçüncü gruba ait olup, 19'uncu yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'ya gelen Polonyalılardandı.

19'uncu yüzyılda Kafkasya'da bulunan Polonyalıların sayısı kesin olarak tespit edilememesine rağmen “binlerce” demek abartı olmayacaktır. Polonya-Azerbaycan ilişkileri uzmanı Bohdan Baranowski'nin yazdığına göre, “[19'uncu yüzyılda] Kafkasya'da oturan Polonyalıların sayısını söylemek zor, ancak 40' ve 50'li yıllarda sayısı 40-60 bin olarak belirlendi. Sadece Rus ordusundaki Polonyalı askerlerin sayısı yüzde 20-25 imiş” (27). O dönemde Kafkasya'da 12 yıl askerî hizmet veren Mateusz Gralewski ise yazdığı anılarında Bakü'de yaşayan Polonyalıların sayısının fazla ve bazı restoran tabelalarının Rusça ve Lehçe olmak üzere iki dilli olduğunu belirtmektedir (akt. Baranowski 28).

Burada şunu da eklemek yerinde olacaktır: O dönemde Kafkasya bölgesi Polonyalı vatanseverler için bir nevi “ikinci Sibirya”(1) veya Maria Filina'nın kullandığı deyimle “Güney Sibirya” oldu (Filina, *Polonia Kaukaska*). Polonyalı

askerlerin çoğu için Kafkasya'da Rus ordusunda hizmet etmek bir dramdı. Çünkü birincisi, bu hizmet kendi vatanları için değildi, Polonya topraklarını işgal eden ve ülkeyi özgürlükten eden bir devlet için yapılan zorunlu bir hizmetti; ikincisi ise, hürriyet için ayaklanma yapan milletlere karşı savaşmak, ayaklanmaları bastırmak zorundaydılar. Nitekim bu durum Polonya asıllı askerler arasında derin psikolojik buhran yaratıyor, alkolizm, çeşitli hastalıklar ve ordudan kaçışa neden oluyordu. Yalnız küçük bir grup, özellikle soylu olan ve subay rütbeleriyle Rus ordusuna girenler vardı ki onlar orduda daha hızlı yükselmek için gönüllü olarak Kafkasya'ya gitmeye razıydı.

19'uncu yüzyılda Azerbaycan'da bulunan binlerce Polonyalı arasında etkinlikleriyle hemen göze çarpan, aktif ve özel bir grup vardı: edebiyatçılar. Çoğu sürgündü, hem de çoğunlukla eserleri yüzünden sürgün edilen kişilerdi. Gördükleriyle yaşadıklarını kaleme almayı, buldukları her yerde yerli dili – bu arada Azerî Türkçesini de – okumayı alışkanlık edindikleri için, bize değerli eserler bıraktılar. Anı, günlük, gazete yazısı, şiir, öykü, roman, gezi yazısı gibi eserleri bırakan ve “Kafkasya Grubu” diye anılan bu yazarları bu yerde kısaca anlatmanın faydalı olduğu kanısındayım.

“Kafkasya Grubu”

Polonyalı edebiyatçılardan oluşan ve “Kafkasya Grubu” (“Grupa kaukaska”) veya “Kafkasya Şair Grubu” (“Kaukaska grupa poetów”) adını taşıyan topluluk, 19'uncu yüzyılın 30'lu yıllarında Tiflis'te etkinlik göstermeye başladı ve faaliyetlerini 50'li yılların ortalarına kadar sürdürdü. Topluluğun kaç üyesi olduğu kesin olarak tespit edilemediği için, araştırmacılar genellikle 37 ile 40 arasında bir rakam kullanıyorlar. Kesin bir sayı söylemek mümkün değil, çünkü bu topluluğun üyesi olarak kabul edilen yazarlar çoğunlukla bir araya hiç gelmediler, bazıları birbiriyle hiç tanışmadı, bazıları grubun merkezi sayılan Tiflis'e hayatları boyunca hiç gelmediler ve Kafkasya'nın birbirinden çok uzak köşelerinde yaşadılar. Grubun içine alınanlar arasında, grubun etkinlik gösterdiği yıllarda artık Kafkasya'da değil, Polonya'da yaşayan, ancak eserlerine Kafkasya izlenimlerini aktaran Nowacki de bulunmaktadır. Yazarlar hiç bir ortak programı da ilân etmediler. Bu şartları göz önünde bulundurursak, bu edebiyatçılar için “edebî topluluk”, “akım” veya “grup” gibi bir terim kullanmak, edebiyat tarihi bakımından belki de pek uygun değildir. Ancak tarihe “Kafkasya Grubu” adı altında geçtikleri için biz de burada bu terimi kullanacağız.

Gruba katılan edebiyatçıların en geniş kapsamlı listesini Chodubski'nin kitabında bulabiliriz (139). İkiisi anonim olan bu yazar listesine Chodubski 37 üye alıyor. İsmi belli olanlar şunlardır (parantez içinde Kafkasya'da bulunma dönemi açıklanıyor): Michal Butowt Andrzejkowicz (1839-1855), Marcin Ciepliński / diğer ismiyle Marcin Ossoria/ (1831-1833), Wincenty Dawid (1844-1853), Ignacy Dobrski (1834-40'li yıllar), Henryk Dzierzek (40'lı yıllar), Wincenty Gedeon Giedrojcz (1848-1861), Leon Gerszewski (1831-1837), Mateusz Gralewski (1844-1856), Adam Idzkowski (40'lı yıllar), Henryk Jablonski (1851-1854), Leon Janiszewski (1841-1861), Hipolit Jaworski (1835-1846), Wladyslaw Jurkowski (1839-?), Karol Kalinowski (1844-1858), Kazimierz Lapczynski (1846-1856), Edward Machczynski (1852-1856), Jan Merllo (40'lı yıllar), Juliusz Muczler (40'li yıllar), Stanislaw Nowacki (1813-1815), Franciszek Pantoczek (1845-1869), Ksawery

Pietraszkiewicz (1839-1842), Stanislaw Pilat (1831-1835), Wojciech Potocki (1831-1847), Franciszek Sawicz (1838-1842), Arystarch Sosnowski (40'lı yıllar), Juliusz Strutynski (?-1846) (2), Wladyslaw Strzelnicki (1839-1846), Julian Surzyc-ki (1845-1857), Marcin Szymanowski (1845-1855), Adam Trzaskowski (1827-?), Stanislaw Winnicki (1839-1842), Tadeusz Lada-Zablocki (1837-1847), Jan Zahorski (1838-50'li yıllar), Jan Zaleski (1840-?), Florian Zielinski (1838-1857).

“Kafkasya Grubu”nun önemi ve bugünkü değeri büyük sayılır. Yazarları, Romantizm akımına yakın olmalarına rağmen, sürgün yıllarını geçirdikleri ülkelere “realist” gözle bakarak, eserlerinde gerçekçi bir yazar üslubuyla çevresini ve yaşadıklarını dile getirdiler. Onların sayesinde Polonyalı okurların bilincinde Kafkasya uzak, meçhul, egzotik bir bölge olmaktan çıktı, Polonya milletinin kaderi ile sıkı bağlanmış bir diyar oldu. Eserlerinde anlattıkları bölgeler, çoğunlukla Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan’dır.

Gruba dahil olan şairler arasında en büyüğü, Tadeusz Lada-Zablocki (Tadeuş Lada-Zablotski), araştırmacı-yazarlardan ise en değerli eserler bırakan, Aleksander Chodzko (Aleksander Hocko) sayılır. İkisi de Kafkasya yıllarında daha çok Azerbaycan’da kaldı ve eserlerinde de genellikle Azerbaycan’ı yansıttılar. Azericeyi iyi öğrenmiş olan Tadeusz Lada-Zablocki’nin en önemli eserleri arasında Azerbaycan konulu şiirler ve Azerbaycan halk şiirlerinin Leh diline tercümelerini sayabiliriz. Kafkasya’da yaşadığı dönemde, Abbas Kuli-aga Bakihanov ve Mirza Fatali Ahundov gibi belli başlı Azerbaycan aydınları ile temas kurmuş olduğunu da burada hatırlatmamız gerekir. Aleksander Chodzko ise Azerbaycan folkloru ve halk şiiri alanında ilk bilimsel araştırma yapanlardandır. Ülkeyi gezip halk şarkılarıyla efsaneleri ve halk hikâyelerini topladı. Birçok dergide Rusça, Lehçe, İngilizce ve Fransızca yayınladığı makalelerde Azerbaycan coğrafyasını, kültürünü ve geleneklerini, Kafkasya siyasi problemlerini anlattı ve inceledi. Batı Avrupa’da Azerbaycan folklorunu anlatan ilk çalışmalar ona aittir. *Koroğlu* destanının Batı Avrupa’da ilk tanıtımı da yine onun sayesinde olmuştur(3).

Wladyslaw Strzelnicki’nin kısa ve acılı hayatı

“Kafkasya Grubu”nun şiir alanında başlıca temsilcileri olarak Tadeusz Lada-Zablocki’nin yanı sıra Wladyslaw Strzelnicki (Vladıslav Stjelnitski) de anılmaktadır. 1820 yılında soylu bir Polonya ailesinde, bugün Ukrayna’da bulunan Kamieniec Podolski (Kamenice)’de doğmuş olan Strzelnicki, şiir, gezi yazıları ve roman yazarıdır. Daha lise yıllarında iken yeraltı teşkilatına üye oldu ve bu riskli etkinliğe Kiev Üniversitesi Filoloji Fakültesine yazılınca da devam etti. On sekiz yaşında iken hapsedildi ve askerî mahkemede yargılandı. Ceza olarak Rus ordusunun Kafkasya birliklerine gönderildi. Mahkeme kararı gereğince askerlik hizmeti on yıl sürecekti. Kafkasya’ya geldikten sonra ilk önce Şemaha bölgesinde kaldı, sonra hizmet nedeniyle bütün Kafkasya’yı, bu arada Şırvan, Kuba, Bakü, Hocalı gibi yerleri dolaştı. Hizmet ettiği son yer de Tiflis oldu. Hizmetini çok iyi yaptığı için, 1844 yılında kumandanlıktan gelen kararla soylu bir asker olarak görev yapmaya başladı. Bunun sayesinde durumu ve yaşam şartları düzeldi. Kafkasya valisi prens Mihail Vorontsov onu özel bir araştırma timine alarak bölgede bilimsel araştırmalar yapmaya gönderdi. Yazar, Azerice ve Lezgince öğrenimine en çok o dönemde önem verdi.

Wladyslaw Strzelnicki çok zamansız gelen ölümüne kadar Kafkasya'da kaldı. Edebî çalışmalarına daha okulda iken başlamakla beraber asıl edebî aktivitesi sürgünde gelişti. Eserlerini Lehçe ve Rusça olmak üzere Tiflis, Varşova ve Vilnius'ta yayınladı. Azerbaycan folkloru ve geleneklerine ilgi duydu, Azerice öğrenmeğe başladı. Azerbaycan aydın kesimiyle temas kurdu, dostları arasında Mirza Fatali Ahundov da bulunmaktadır. Hizmetinin son dönemini Tiflis'te geçirirken orada yaşayan Polonya diasporası ile sıkı bağlar kurarak bu grubun edebî ve kültürel etkinliklerine ilgi gösterdi, aktif olarak katıldı, emek ve zahmet verdi. Tiflis döneminde, orada Rus dilinde çıkan "Kavkaz" gazetesinde bazı yazılarını yayınlamaya başladı. Dizanteriye yakalandığında, ölüm döşeginde iken en büyük derdi, Kafkasya'da yaşayan hemşerileriyle dindaşlarına hiç bir şey bırakmamış olmasıydı. Son dileği, el yazmalarının yayınlanması ve bundan elde edilecek gelirin de kuruş kuruşa Tiflis'te bulunan Polonya kilisesinin yanında etkinlik gösteren Polonya kütüphanesine bağışlanmasıydı. Maria Filina'nın yazdığı gibi, 26 yaşında ölen yazarın arkasından yalnız Polonya diasporası değil, Gürcü ve Rus dostları da ağladı (Filina, *Polonia Kaukaska*). Ölüm tarihi 18 Ekim 1846'dır. Son dileği 1860 yılında gerçekleşti: Bugün Ukrayna'da bulunan Jitomir şehrinde, ölen yazarın kardeşi Jan Strzelnicki eserlerini içeren dört kitap bastırdı. Kitapları yayına hazırlayan, yazarın "Kafkasya Grubu" dostlarından Tadeusz Lada-Zablocki idi. Bu dört kitaptan üçünde Azerbaycan konularını bulabiliriz. *Poezye* (*Şiirler*) kitabında otuz şiir yer alıyor, *Mahmudek*(*Mahmutçuk*) satirik roman türünden sayılabilir, *Szkice Kaukazu* (*Kafkasya Notları*) başlıklı eser ise, yazarın Azerbaycan, Karabağ, Dağıstan ve Kafkasya Mineral Suları bölgesi gezilerini anlatmaktadır. (4)

Bu bildiriye Strzelnicki'nin eserlerinden şiirleri ve Azerbaycan – Karabağ gezisini anlatan yazıyı tanıtacağız. *Mahmudek* romanı, Rus dilinde de yayınlandığından(5) Azerbaycan okurları ve araştırmacıları için ulaşımı daha kolay bir eserdir. Bu yüzden bildiriye anlatılmayacak. Oldukça kapsamlı ve zengin bir eser olmasının yanı sıra sempozyum bildiri boyutlarının da sınırlı olması nedeniyle *Mahmudek* romanı ayrı bir makaleye ve de çok yönlü araştırmalara konu olmalıdır.

Strzelnicki'nin bu kısa yaşam öyküsünü şu sözlerle bitirelim: Şiirleri arasında öyle bir eser buluyoruz ki onu okuyunca, bu genç ve bahtsız şairin kendi alın yazısını nasıl sezdiğini şaşırarak anlıyoruz:

Dönmeyeceğim, sevgilim
Dostlarım, dönmeyeceğim
Yaban eli döşeyecek mezarımı
Yaban mezar saklayacak beni. (*Poezye* 31)

Hazar sahilinde atlı – Strzelnicki'nin şiirleri

Wladyslaw Strzelnicki'nin daha okulda iken yazdığı ilk şiirlerinde egemen tema, doğup büyüdüğü Doğu Polonya/Batı Ukrayna'nın romantik peyzajları idi. Sürgünde ise şiirlerinde iki yeni unsur görüldü. Biri derin lirizmle din karışımı hava, diğeri sürgün kaderinin aksettirilmesi. İkisi de birbiriyle bağlantılı olarak her şiirinde görünmektedir.

Şairin Kafkasya'dayken yazdığı şiirlerinde duygu yoğunluğu ve derin coşkular en çok göze çarpan özelliklerdir. Ayrılık, özlem, yalnızlık, gurbet acısı

gibi bireysel duyguları bulabiliriz. Şair âdeta okurun yüreğine seslenip iç dünyasını, duygularını fısıldayarak anlatır, okuru coşturur. Kullandığı dil oldukça etkilidir.

1860 yılında kardeşi tarafından kronolojik olarak yayınlanan şiirlere sıra ile baktığımız zaman, vatanda yazdığı son şiir ile gurbette yazdığı ilk şiir arasındaki fark dikkatimizi çeker. İkisinin de aynı başlığı vardır: *Tarla kuşu (I)* ve *Tarla kuşu (II)*. İkisi de, aynı kuştan bahseder, daha doğrusu, şairin yüreğinde aynı kuşun yarattığı tabloları çizer. Bu tablolar birbirinden çok farklıdır, kuşun yazarı çağrıştırdığı duygular da. 1838 yılında Kiev’de yazılmış şiirde tarla kuşu “kendi ağzından” seslenerek, neşesinden, baharın getirdiği sevinçten, güneş ışınlarından, berrak havadan bahseder. Son kıtada özlemden bahsedilirse de, bu yaman bir özlem ve uzaklarda bırakılmış bir ülkeden ayrılık değildir. Daha çok, ufukların hemen ardında bulunan bir yere özlemdir:

Özlem beni sardığı zaman
Memleketten gelen ziya
Kızıl ve altın renkli çelenkte
Bana ülkemin tablosunu getiriyor. (*Poezye* 28)

Oysaki bir yıl sonra yazılmış ve altında “15 Haziran 1839, Şamahı” diye bir not bulunan şiirde kuşun kendisi seslenmiyor, onu şair anlatıyor. İlk tıpkı önceki şiirde olduğu gibi kuş neşe ve sevinç içinde semalardan seslenen, insan ruhunu güzel şarkılarıyla mutlu eden bir öge olarak önümüze çıkıyor ancak neden sonra manzara birden değişiyor: masmavi gökte temiz ve berrak görünen bulut ansızın şeklini değiştirerek fırtına dolu bir bulut oluyor. O an şairin kuşa gönderdiği çağrıda, hemen inip memleketteki çalılar arasına saklanması rica ediliyor. “Memleket” sözcüğünün burada özellikle önemli bir rolü vardır: Fırtına yaklaştığında kuş en yakın bir ülkeye değil, uzak da olsa kendi memleketine dönmeli, siperini orada aramalıdır, çünkü orası güvenlidir. Son iki kıta okurun gönlünde hüznü yaratıyor: Kuş fırtınadan kaçamaz ve memleketine yetişemez...Okurun yüreğinde doğan tek fikir, bu bahtsız kuşun şairin ta kendisi olduğudur.

Artık geç oldu – kurşunî buluttan
Şimşekler nehre döküldü
Koyu tüylü tarla kuşu
Sabah şarkısını bitiremedi.
Kasırga onu kanatlarına aldı
Uzak çöllere çekti götürdü
Yaban göklerin altında şimdi
Ne kadar mahzundur kuşcağız! (*Poezye* 30)

Vatan özlemi ve sürgün acısı en açık bir şekilde *Şarkı* şiirinde aksettirildi. *Tarla kuşu* şiirinden beş gün sonra Şamahı’da yazılan bu eserde şairin umutsuzluğu hemen ilk kıtada göze çarpıyor:

Ayrılık ve mutsuzluk gününde
-güzel günler yaşanmışsa-

Geleceği rüyada görmek hoş değil
Geçmisi anmak da, acı... (Poezye 30)

Genç sürgün geride bıraktığı vatanını “fikirlerinde ve yüreğinde görüyor”. Hafızasında sakladığı en değerli tablo ise, “yeşil tarlaların halısında, ırmakların mavi çizgileri”. Vatan diye düşündüğü zaman aklına “Dinyester nehrinin dalgalarında kaymakta olan ayın gölgesi” ve “ufukların mercan rengi”. (Poezye 30-31)

Yine Haziran 1839’de yazılmış *Arzular* şiirinde yazarın en gizli hayalleri anlatılmaktadır. Şair, ölüm zamanı geldiğinde atalarının yattıkları mezarda gömülme istiyor. Uzun yıllarını denizde geçiren bir denizci ölmek için ata toprağına nasıl büyük bir sevinçle dönüyorsa, şair de aynı sevinci yaşamak için Tanrıya dua ediyor. Son kıtadan şairin bu konuda umutsuz olduğunu öğreniyoruz: hayatının son günlerine kadar gurbet acısını yaşayacaktır. Ama “mezar öncesi anında ailemi anımsayacağım ve ruhum oraya ‘ah’ımın kanadında uçacak”. (Poezye 32)

1840 yılında yazılmış dördüncü şiirden başlayarak, Strzelnicki’nin şiirlerinde daha çok Kafkasya manzaraları ve Kafkasya’ya mahsus doğa tasvirleri görülmektedir. Şiirler hâlâ ayrılık ve keder doludur ama bu kederle ayrılığın arka planı artık Ukrayna’nın yeşil tarlaları değil, Kafkasya’nın güzel ama çetin ve acımasız doğasıdır. Bu şiirler arasında güzelliğiyle dikkati en çok çekenler arasında 1841 yılında Bakü’de yazılmış *Hazar sahilinde atlı* şiiri bulunuyor.

Nostaljik bir tabloda, akşam çökerken dağlardan denize doğru inen bir atlı ve onun duyguları verilmektedir. Şiirin başlığından anlaşıldığı gibi, deniz – Hazar Denizidir. Yalnız başına yolculuk yapan atlımın tek dostu bindiği “sadık at”tır. Önünde, akşamın karanlığında “misafirperver ocak ışıldamaktadır”. Yolcuya refakat edenler, karla örtülmüş kayalar, ay ışığında dalgaların gelgitleri, gizemli mabet, Şeytan Dağı, çılgın rüzgârların uluması, gökleri kesen akbaba, sahilde inleyen aç çakallar. Şiirin ilk üç kıtasında bu sert, biraz korkutucu ama muhteşem peyzaj sunuluyor ve ancak dördüncü, son kıtada şair kendine dair birkaç söz ediyor. Atından başka yanında kimse bulunmadığı için, atına “Atım benim, kartalım! Özlüyorum, atım benim!” (Poezye 40) diyor. Son iki mısradan, şairin bu yabancı manzaralara bakarken neler arzuladığını öğreniyoruz. Arzuları ise, rüzgâr olup alışılmış çayırlara dönmek ve bulut olup göklerde kaybolmaktır...

Benzer nostaljik tabloyu 1841’de Hocalı’da yazılmış *Duma* şiirinde buluyoruz. Şiirin başlığı Ukrayna folklorundan olup bir edebî türün adıdır. Şiirin baş motiflerini yalnızlık ve mahzuniyet olarak nitelendirebiliriz.

Nedendir bilmiyorum...Mahzunum ah Tanrım!
Şarkı söylemek de hazin, eşlik edecek biri yoksa...
Arada bir yaşlar akıtarak
Ah, ne kadar mahzunum, diyesim geliyor. (Poezye 42)

Strzelnicki’nin *Poezye* şiir kitabında bulunan eserlerin ortak niteliklerini şu şekilde belirleyebiliriz: Yalnızlık ve ölüm yüklü şiirlerdir; Polonya/Ukrayna manzaraları Kafkasya manzaralarıyla yan yanadır ve birbirlerini tamamlarlar; vatan özlemi ve ayrılık şairin dile getirdiği başlıca duygulardır; şiirlerde sıkça çizilen Kafkasya peyzajları – muhteşem olmasına rağmen – şairde nostalji ve yabancılık duygusunu yaratmaktadır.

Kafkasya Notları

Yazarın kardeşi tarafından 1860 yılında yayınlanan *Szkice Kaukazu* (*Kafkasya Notları*) birbiriyle pek alakası olmayan altı ayrı eserden ibarettir. Büyük ihtimalle yazarın kardeşi eserleri bastırırken, elyazması şeklinde elinde bulunan ve başka kitaplarda yer almayan yazıları da bu kitaba koymak, böylece onları unutulmaktan kurtarmak istemiştir. Birinci bölüm, kitabın baş kısmını oluşturan ve *Kafkasya Notları* başlığını taşıyan bir bölümdür (sayfa 6-26). İkincisi, *İnguşların Memleketine Gezi* adını taşıyan kısa bir gezi anısıdır (s. 27-35); *Kafkasya Mineral Suları* adını taşıyan üçüncü bölüm bölgenin Piatigorsk ve Essentuki şehirlerini anlatan bir yazıdır (s. 37-48); dördüncü bölüm ise *Kozaklara Dair Birkaç Söz* olup, kitabın son gezi nitelikli bölümüdür (s. 49-52). Beşinci ve altıncı bölümleri ise mektup metinleri oluşturmaktadır: adı bilinmeyen bir dosttan Wladyslaw Strzelnicki'ye bir mektup (s. 53-55) ve Dağıstan'daki Akuşa'dan Temmuz 1844'te yazarın yazdığı cevap (s. 56-70).

Burada, kitabın asıl kısmını oluşturan birinci bölümü tanıtacağız. Yazar, bu esere *Kafkasya Notları* diye bir başlık vermesine rağmen, bunu *Karabağ Notları* diye adlandırmak da hiç yersiz olmazdı. İlk paragrafta yazar yola çıkma anını anlatmaktadır. Şiirlerinde de görüldüğü gibi, kendine has bir nostaljik tavrıyla söze şöyle başlar:

“Vedalaşacağı kimsesi olan, mutludur!” diyen şairin bu sözlerini tekrarlayarak (6), ayağımı üzengeye koydum. Mahzundum, çok mahzundum! Gençliğimin anılarından en değerli, en güzel olanı vermeye hazırım, yeter ki bir dostum bana “sağol” desin, elimi sıksın! (*Szkice Kaukazu* 6)

Yalnızlık acısı çeken genç askerimiz refakatine verilen Mustafa isimli rehber er ile yola çıkarken karşılaştığı manzarayı tasvir ediyor. Dümdüz, çöle benzeyen bir ova, ortasından akan gümüş renginde bir dere ile kesiliyor. Etrafta ıssız ormanlar ve dağlar. Dağlardan birinde, uzakta, “bulutların üzerinde” bulunan bir şehir görünmektedir: Şehrin adı Şuşa. Bu giriş paragrafından şairin yolculuğunun maksadını öğrenmiş oluyoruz. Gideceği yer, Karabağ'dır. Uğradığı ilk yer, Azkeran viraneleri. Yazarın bu yeri anlatma üslubundan, yıkıntıları ve eski bina kalıntılarını çok güzel ve romantik bulduğunu anlayabiliriz. Başka bir yazıda “viraneler seyyah için bir cevherdir” (akt. Reyhman 190) diye itiraf etmesi, zaten bunu kanıtlıyor. Azkeran kalıntıları yazarın gözünde muhteşem bir manzaradır:

Birbirine karşı iki meyilde iki kale duruyor, boz renkli, vahşi, durgun. Vadi boyunca kurulan yüksek bir sur, ikisini birbirine bağlıyor. Kalelerin burçları eski bir kitapta anlatılan devlerin iskeletleri gibi; mazgalları da kafatasındaki gözlere benzer – artık bakmayan ama hâlâ korkutucu...Surlarda, burçlarda, her viran yerde asalak bitkiler var, sanki geçmişin mezarında selviler gibi. (*Szkice Kaukazu* 6)

Yazar, rehberinden duyduğu hikâyeleri okurlara naklediyor, bu memleketin eski hükümdarlardan (örneğin ismini “Pan Han” şeklinde not ettiği Panah Han'dan) ve hâlâ hayatta olan torunu Mehti-Kuli-Han'dan bahsediyor. Bu son hanın yaşadığı Vahdam köyünü de anlatıyor, çok dürüst olan ve halkı tarafından cömertliği yüzünden çok sevilen Mehti-Kuli'yi yazar “son Karabağ Hanı” olarak nitelendiriyor.

(*Szkice Kaukazu* 7) Burada şunu eklemek gerekiyor ki yazar, Mehti-Kuli-Han'dan bahsederken şimdiki zamanı kullanmasına rağmen, o dönemde Mehti-Kuli-Han artık Karabağ Hanı değildi.

Yolda uğradıkları ilk Karabağ köyü, Hindarh köyüdür. Göze ilk çarpan, sazdan örülmüş fakir evler, aralarında da dut ve üzüm ağaçları. Köye varan yabancılara kızgın köpek sürüleri sataşılıyor. “Acaba kim geldi” diye evlerden dışarı bakanlar oluyor. Ama “Eeee, bir Urus” diyerek hemen geri çekiliyorlar. Yazar, uğradığı her köyde ilk önce “yüzbaşı”yı arıyor. Ondan gereken yardım, yiyecek, yeni at veya gecelemek için bir yer alıyor.

Yazarın gecelediği her yerde onu rahatsız eden ve uykusunu kaçırın dört neden var: sivrisinekler, ormandan gelen vahşi hayvan ulumaları, odada çok sayıda bulunan ve yatan insanın üzerinden durmadan geçen kertenkeleler ve de yazarın “falanga” adını koyduğu kocaman örümcek korkusu. Silah ve at meraklısı olan yazar, Karabağ köylerinde kendine verilen rehberlerin silahlarıyla atlarının muhteşem olduğunu farkeder ve bunu eserinde vurgular.

Bir gün ıssız bir yerde yazarın yaşadığı olay, bize Karabağ insanının ruhunu göstermektedir. Tek kılavuzla تنها bir dağ yolunda bulunan yazar, uzaktan yaklaşan atların sesini ve tekdüze söylenen sözleri duyunca onu bir korku sarar. Ancak kılavuz korkusunu yatıştırır:

- Hadi yola devam edelim! Korkacak bir şey yok! Bunlar iyi insanlar!
- Nereden biliyorsun?
- Şiir söyleyen insan eşkıya olmaz ki!

Az sonra karanlıkta birkaç kişi ve birkaç at başı görülebildi. Adamlardan biri, kendinin ve yoldaşlarının seyahat zamanını hoş kılmak için, *Şehname*'den parçaları ezberden okuyordu. (*Szkice Kaukazu* 12)

Sonraki durak, Ağcabedi köyü (yazarın kullandığı versiyon “Ağcabet”tir). Ağcabedi, düz, ormansız ovada bulunmakta ve oldukça fakir bir yerdir. Yazarın belirttiğine göre, yerli halk evlerinin bakımsız haline razıdır, çünkü sadece kış mevsimlerini orada geçirip, bahar gelince dağda yaylalara göçer. Kışın ise iklim oldukça ılık olduğu için yerleşik konutları gerektirmez. Yazarın daha önce gördüğü köylerde olduğu gibi, burada da en yaygın ağaç dut ve üzumdür:

Dut ağaçları ipek böcekleri için yemdir, üzüm ise ya halk tarafından salkım salkım yeniliyor ya da satılıyor. Çünkü müslümanlar şarap üretmiyorlar. İpek üretimi ise burada çok yaygın. Ancak üretim metotları, fabrikalarda olduğu gibi modern değildir. Burada her köylü ailesi ipek üretimini kendi elinde tutuyor. Karabağ ipek kumaşları arasında en ünlüleri, cicim ve şalvar. Birincisi yerli halk tarafından şilte yapımında kullanılıyor, ötekisinin görevi zaten adından malum. Bu kumaşların inanılmaz, şaşırtıcı bir özelliği vardır: çok dayanıklıdır. (*Szkice Kaukazu* 14)

Yolcularımız, günün en sıcak saatlerini yerli halkın çoğundan farklı olarak sünnî olan Halil Bey'in evinde geçirip, akşam üzeri Kura nehrine vardılar. Nehrin bu tarafında evler yoktu, diğer tarafında ise Zardob köyü vardı. Köyün Beyi, kayıkla nehri geçiren seyyahları karşılamaya çıktı. Eserinin bu yerinde yazar Kura

nehri'nin tarihî önemini anlatmaktadır (*Szkice Kaukazu* 16-17). Bu nehri geçen, sularından içen, başta Pompeyus, İskender, Mithridates, Hüsrev Anuşirvan, Timur-lenk, Büyük Abbas, Nadir Şah olmak üzere bu dünyanın büyük hükümdarlarını sıralar. Yazar, geçmişte Kura nehri'nin ülkelerarası ticarete nasıl önemli bir rol oynadığını da vurgular. Avrupa – Hindistan arasındaki ticaret, Kura gemileriyle de yapılırdı ve ancak Vasko da Gama Hindistan'a yeni bir deniz yolunu keşfedince, Kura'nın önemi büsbütün azaldı.

Seyahatin bu ilk etapının son durağı, Kürdemir köyüdür. Büyük ve varlıklı olan bu köy muhteşem bağlar ve üzümleriyle ünlüdür. Burada üretilen üzüm Şamahı pazarında en çok rağbet gören üzüm müdür. Bu köyde her ev büyükçe bir bağın ortasında bulunmaktadır. Öyle ki ağaçların arkasından az görünüyor. Her bahçe ise derin bir hendek ve dikenli çalılardan yapılmış bir çitle çevrilidir. Bu manzara, Kürdemir köyünü yazarın daha önce gördüğü bütün köylerden büsbütün farklı kılıyor. Yazısının bu yerinde yazar Kürdemir'in müridizm ideolojisinin doğuşunda oynadığı rolden de bahsetmektedir. (*Szkice Kaukazu* 22-23). Strzelnic-ki'nin *Kafkasya Notları* yazısında Azerbaycan ve Karabağ kısmı burada biter. Kitabın ikinci ve üçüncü kısımları Kuzey Kafkasya bölgelerini anlatmaktadır.

Sonsöz

Wladyslaw Strzelnic-ki, daha çok genç bir insan olmasına rağmen, yaşadığı sürgün travması yüzünden çabuk olgunlaşarak, ruhen erken ihtiyarlamış bir insan oldu. Bazı şiirleri ve *Kafkasya Notları*'nda not ettiği kimi düşünceler, genç yaşta yaşadığı olayların yükü altında nasıl yorgun hissettiğini gösteriyor. Kendisi gibi genç bir sürgün dost ile birkaç yıllık ayrılıktan sonra yeniden görüşünce, sürgünden önceki son görüşmelerini ve ondan sonra yaşadıklarını nostaljik bir şekilde şöyle özetledi:

Bundan sonra bize çok şey oldu, çok şey değişti. Arkadaşlarımızla düşmanlarımızın arasından bazıları, kaderlerini kovalayarak bir yerlere koşular; bazıları da kaderin kendisi kovaladı; bazıları da ölüm tırpanı altında yok oldular.

Biz ise...Neler neler yaşadık...Nasıl da her yönüyle değiştik...Karşıdan esen rüzgârlar kayıklarımızın birbirlerine doğru gelmesine izin vermediler. İkimiz dalgalara atılarak, kıyıdan uzaklara gidiyoruz ve gidiyoruz... (*Szkice Kaukazu* 12-13)

Ölümünden 2-3 yıl önce bu sözleri yazan genç yazarın “kayığı” kıyıya hiç yanaşmayacaktı. Rus ordusunda görülen zor yaşam şartları onu ölüme sürükledi. Ardında ondan bize kalan, sürgün kardeşlerinin gerçek ve samimî göz yaşları ve el yazması şeklinde bir deste edebî eserd. Eserlerinden bize kalan ise, yaşam mücadelesini vermek zorunda kaldığı, bu uzak, çok uzak ülkeye olan sevgisini, doğaya hayranlığını, yerli halkların tarihini, folklorünü ve adetlerini Polonyalı okurlarına tanıtmaya arzusu kaldı.

Notlar

(1) Burada Sibiryaya sözcüğü bir sembol olarak kullanıldı: Bilindiği gibi Sibiryaya, Çarlık ve Stalinizm döneminde Rusya'nın egemenliği altında kalan milletler için sürgün, eziyet ve ölüm yeri idi.

(2) Juliusz Strutynski tarafından yazılan ve Azerbaycan'ı anlatan *Gul-Szada* (*Gül-Şada*) romanı, bu bildirinin yazarı G. Zajac tarafından 2004 yılında Krakov'da yapılan bilimsel bir sempozyumda tanıtılmıştır (Zajac 2004).

(3) Aleksander Chodzko *Köroğlu* destanını İngilizceye çevirdi ve 1842 yılında Londra'da yayınlattı.

(4) Yazarın hayatına dair bilgiler şu kaynaklardan alındı: Baranowski 57-61, Chodubski 147-150, Filina, Wasiliew 7.

(5) *Mahmudek* romanı, yazar tarafından Rusçaya çevrilerek 1848 yılında Tiflis'te bastırıldı (Chodubski 148).

(6) Strzelnicki burada “şair” derken büyük Romantizm şairi Adam Mickiewicz'i kastediyor. *Kırım Soneleri*'nden dördüncüsünde geçen sözleri burada aktarmaktadır.

KAYNAKÇA

Baranowski, Bohdan. *Polsko-azerbejdzanskie stosunki kulturalne w pierwszej polowie XIX wieku*. Lodz: Lodzkie Wydawnictwo Naukowe, 1979.

Chodubski, Andrzej. *Polacy w Azerbejdzanie*. Torun: Wyd. Adam Marszałek, 2004.

Filina, Maria. *Polonia Kaukaska*. 31 Mart 2011. <http://www.videofact.com/polska/robocze%20today/polonia_kaukaska.html>.

Historia azerbejdzansko-polskich stosunkow kulturalnych. 31 Mart 2011. <<http://azembassy.pl/pl/index.php?section=29>>.

Kubacki, Waclaw. *Malwy na Kaukazie*. Warszawa: Czytelnik, 1969.

Reychman, Jan. *Podroznicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX wieku*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972.

Strzelnicki, Wladyslaw. *Mahmudek. Powiesc Kaukazka*. Zytomierz: Nakladem Jozefa Strzelnickiego, 1860.

----- *Poezye*. Zytomierz: Nakladem Jozefa Strzelnickiego, 1860

----- *Szkice Kaukazu*. Zytomierz: Nakladem Jozefa Strzelnickiego, 1860

Wasiliew, Wasilij. “Wladyslaw Strzelnicki (1820-1846).” *Glos znad Pregoly. Pismo wspolnoty kultury polskiej w Kaliningradzie* 126 (2007): 7

Zajac, Grazyna. “Badacz Kaukazu Juliusz Strutynski (1810-1878) i jego *Gul-Szada*”. *Wstrod jarlykow i fermanow*. Ed. Ewa Siemieniec-Golas. Krakow: Ksiegarnia Akademicka, 2004. 151-166

WLADYSLAW STRZELNICKI, THE POLISH POET AND WRITER OF THE “CAUCASIAN GROUP”

Summary

In the 1st half of the XIX century, especially in the 1830's, when the national liberation uprising was bloodily suppressed, many Polish patriots were sent to the Caucasus. Many of them were well-educated, and some of them were writers. Those of them who wrote poetry created the so-called “Caucasian Group”. The main representatives of this group were Tadeusz Lada-Zablocki and Wladyslaw Strzelnicki.

Wladyslaw Strzelnicki (1820-1846) was a poet, publicist and novel writer. When he was still at the lyceum, he attended a secret organization. In the age of 18 he was judged guilty, incorporated into the Russian tsarist army and sent to Caucasus. He stayed there up to his untimely death at the age of 26. He was involved in writing just after coming in

Caucasus and published his works in Tbilisi and in Poland. He became interested in Azerbaijani folklore and customs, and came in contact with some Azerbaijani intellectuals. Mirza Fatali Ahundov was one of them. He published four books, and in three of them we can find themes and motifs connected to Azerbaijan. They are: 1. *Poems* - some of the poems, as *Kazbek Dağı* or *Bey Bulat*, describing Azerbaijan. 2. *Notes on Caucasus* - the collection of the journey stories written during the travel between Shusha, Aghjabadi, Kurdemir and some Karabakh villages. 3. The novel *Mahmudək* - the most known writer's work, depicting the people of Azerbaijan in a satirical way. In the paper, Strzelnicki's works will be examined.

Key words: Polish literature of the XIX century, the "Caucasian Group", Wladyslaw Strzelnicki

1920'Lİ YILLARDA NÂZİM HİKMET'İNÂZERİ EDEBİYATININ OLUŞMASINA ETKİLERİ

Harid Fedai

(Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)

Giriş: Nâzım Hikmet, ufukları geniş, çok duyarlı, ele-avuca sığmayan bir şâir olarak yetişmektedir. Türkiye'deki ortamdan hiç de memnun değildir. 1917 Ekim Devrimi'ne ilgi duyması bu tedirginliğin sonucu olsa gerektir. Anadolu Kurtuluş Savaşı devam etmekte. Ankara'daki mücahitlere katılmağa çalışırsa da şehre girişine, nedense, izin verilmez. Kendisi de 1920'li yılların başlarında arkadaşı Vâlâ Nûreddîn ile birlikte komünzmi öğrenmek ve yüksek öğrenim görmek üzere Moskova'ya gitmek için Bolu'dan yola çıkarlar. Bir süre, şartlar yüzünden, Batum-Tiflis-Batum arasında gidip-gelme durumunda kalırlar. Oralarda, aralarında tanıdıkları Şevket Süreyyâ (Aydemir), eşi Lemân Hanım ve Ahmed Cevâd'ın (Emre) da olduğu başka Türklerle karşılaşır. Yıl 1922 ve mevsimlerden ilkbaharın sonlarıdır. Hep birlikte yola çıkarlar ve Bakû üzerinden trenle Moskova'ya varırlar. Nâzım Hikmetle Vâlâ Nûreddîn Moskova'da Lux Otel'e yerleşirler ve Doğu Emekçiler Komünist Üniversitesi'nin hazırlık sınıfına kayıtlarını yaptırırlar. Ekim Devrimi'nin 5. yılı onları Moskova'da bulacak ve Nâzım Hikmet'in bu münasebetle yazdığı "İnkılâbın Beşinci Senesi"ne adlı şiiri Bakû Kızıl Şark dergisinin ilk sayısında yayımlanacaktı. Âzerî edebiyatına bu ilk adımdan sonra Nâzım Hikmet'in şiirleri peşpeşine Bakû'de yayımlanacak ve gerek burada ve gerekse başka ülkelerde büyük ilgi uyandıracaktı.

Eldeki verilere bakıldığında Nâzım Hikmet'in Âzerî edebiyatı üzerindeki etkisini üç dönemde ele almak gerekir. A. 1920'li Yıllar, B. 1950 Sonrası ve C. Ölümünü İzleyen Yıllar.

Bu bildirimizin konusu ise sadece 1920'li yıllardır.

*Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

A. 1920'li Yıllar: 1923 yılında Nâzım Hikmet şiirlerinin Azerbaycan basınında yer aldıkları görülür. Bunlar "28 Kânûn-ı Sâni" ve "On Beşler" adlı şiirlerdir ki Mustafa Subhi ile birlikte on beş Türk komünistin Karadeniz'de boğdurulmaları üzerine söylenmişlerdir. İşbu şiirlerin yer aldığı kaynak ise Bakû'da yayımlanan "Karadeniz Diplerinde Parçalanan Mustafa Subhi Yoldaş" (1923) adlı kitaptır. Bunları Kızıl Şark dergisinde (2-3 sayılar) çıkan "2000 Senesinin San'atkârlarına" şiiri izler. Ardından, Devrim'in 6. yıl-dönümü dolayısıyla yazdığı "Altıncı Okt-yabr" şiiri gelir. (Mecmû'a, 29. Sayı) Yine aynı yıl "Yaşasın Mayerhold" şiiri ise Sovyetler Birliği'nin Zrelisa dergisinde (34. sayı) yayımlanır.

Nâzım Hikmet 1923 yılının sonbaharında, kısa bir süre, Bakû'ye gitmek durumunda kalacaktı. Bunun nedeni ise Moskova'ya çağırıp orada evlendiği eşi Nüzhet Hanım'ın hastalanması ve havası güzeldir diye kalkıp Bakû'ya, oradaki üniversite profesör olan eniştesi Muhiddîn Bey'in yanına gitmesidir. Eşinin isteği üzerine Nâzım Hikmet de oraya varır ve eşinin İstanbul'a dönmesine râzı olur.

-1924'ün ilk günlerinde Lenin ölür (21 Ocak). Tabutu başında nevbet tutanlar arasında Nâzım Hikmet de vardır. Yılın sonlarına doğru ise gizlice Türkiye'ye döner. Zâten erken döneceğine dâir Bakû'da iken hanımına söz vermişti. Arkasında bir de "Vedâ" şiiri bırakmıştı. Şiir şöyle başlar:

“SSSR
gidiyoruz artık,
ver elini ver,
vedâlaşalım!
sevdim

seviyoruz seni,
nasıl severse kurşun yaralı duvarların
Marks'ın resmini!
müjiklerinin toprağı sevdiği kadar
sevdim
seviyoruz
seni!

Rusya!
1917 tevellüdlü Rusya!
Seni Kafkasya'dan
tâ
Sibirya'ya
kadar yaya
dolaşmış gibi tanıyoruz!...

-Nâzım Hikmet İstanbul'da "Aydınlık" dergisinde çalışmaktadır. Şiirleri, yazıları bu dergide yayımlanır. Ancak, 1925 yılında polis tarafından izlendiğini anlayınca bu çevreden ayrılıp İzmir'e gider. Niyeti bir matbaa kurmaktır. Ardından Şeyh Saîd İsyânî'nin baş-göstermesi üzerine 04 Mart 1925'de "Tahrîr-i Sükûn Kânûnı" çıkarılır, Türkiye Komünist Partisi ile bazı gazete ve dergiler kapatılır. 01 Mayıs 1925 tarihli "Bildirge" üzerine Aydınlık dergisi yazarlarının çoğu tutuklanıp haklarında dâvâ açılır. Buna göre, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin 12 Ağustos 1925 tarihli kararıyla Nâzım Hikmet de, gıyâben, 15 yıl ağır hapis cezasına çarptırılır

Nâzım, İzmir'den gizlice İstanbul'a geçecek ve oradan da Moskova'ya dönecektir.

Tiflis'teki "Yeni Fikir" gazetesi Türkiye'de olup bitenleri 21 Ekim 1925 günü bir makale ile konu edinecek ve Nâzım Hikmet de dâhil, tutuklananlardan bir kısmının fotoğraflarını dahi verecekti.

Nâzım, yolda gelirken, tesellî bulmak için, şiirle uğraşmayı elden bırakmayacak ve "Güneşi İçenlerin Türküsü" adlı şiirini yazıp ayağının tozu ile arkadaşı Vâlâ Nûreddin'in evine koşacak ve zaman kaybetmeden ona yeni şiirini bir nefeste okuyacaktı.

-1926 yılında Cabbâr Efendi-zâde'nin "Maarif ve Medeniyet" dergisinde (7. Sayı) "Edebiyatta Fütürizm" adlı makalesi yayımlanır. Yazı, İtalyan ve Rus

edebiyatlarında fütürizmin ortaya çıxışını ve gelişimini konu edinir. Sonra da sözü Türk edebiyatına getirerek bazı fütürizm denemeleri yapıldığından dem vurur ve örnek olarak Nâzım Hikmet'i gösterir; sonra da O'nun "28 Kânûn-ı Sâni" şiirinden bazı parçalar aktarır. Nâzım, O'na göre, örnek alınacak bir sanatçıdır.

-1927 yılı Âzerî edebiyatında Nâzım Hikmet'e büyük ilgi gösterilen bir başlangıçtır. Artık, basında birbirini izleyen şiirleri yayımlanır, hakkında yazılar yazılır, "Edebiyat Geceleri"nde kendi şiirlerini okur. "Maarif ve Medeniyet" dergisi ilgide Nâzım'ın odağı olur.

1927'de, hakkındaki yazıların yanı sıra; Nâzım Hikmet'e ait olup yayımlanan şiirlerin dökümü ekte dir(**Ek-1**)

Birbirini izleyerek yayımlanan Nâzım Hikmet'in şiirleri gençler üzerinde büyük ilgi uyandıracak; "Maarif ve Medeniyet" dergisini yöneten Süleyman Rüstem O'nu Bakû'ya dâvet edecekti. Haziran sonlarında Kafkas treni ile yola çıkan Nâzım'ın beraberinde "hayat yoldaşı Polyak kızı" da vardır. Bu yolculuktaki izlenimlerini "Neftə Doğru" şiirinde dile getirir. Şiir şöyle başlar:

Neftə Doğru

*Düşünen beyni Moskova'ysa ülkemizin
Taze kan dağıtan kalbidir Bakû!...
Hareket*

*Çaldı birinci kampana:
Koşmalarla dolu istasyon.
Çaldı ikinci kampana
sarsıldı penceresinden baktığım vagon.
İkinci kampana
son kampana,
son...*

*Götürüyor beni
bu Kafkas treni:
"Kislavotsk"un mâden sularına;
gidiyorum neftin diyârına,
kafamda neftə hayrân mısraların yükü,
biletim Rostof üstünden "Moskova-Bakû"!...*

Bakû izlenimleri de "Neftin Cevâbı" şiirini oluşturur; sondan bir parçasını aktaralım:

*Britanya Lordu orta-çağın deli Papa'sı gibi
toplarsa bayrağına Ehl-i Salîbi,
kası akarsa eğer,
söyle neft!
Cevap ver!
Korumak için sosyalist vatani*

hazır mısın akıtmaya kanını?

Birden

geldi neftin cevabı dev evlerinden,

yer oynadı yerinden,

-Hazırım, beli!

Neftin dili-kuvvetin dili!...

Ve Azerbaycan Edebiyatı Kızıl Kalem Cemiyeti tarafından Temmuz'un 3. ve 4. gecelerinde Türk Medeniyet Sarayı'nın Büyük Salonu'nda "Edebiyat Gecesi" düzenlenir. Bu gecelerde Nâzım Hikmet'in şiirleri büyük alkışlarla karşılanır.

Şâir, Bakû'da iki hafta kadar kalır. Gerek edebiyat gecelerinde ve gerekse görüştüğü edebiyat çevrelerinde gençler üzerindeki etkisi geniş boyutlara ulaşır. 1920'li yılların Âzerî şiirini değerlendirenler Rus şâiri Mayakovsky'nin etkisinden söz ederler. Ama, bir Türk olarak Nâzım'ın ondan daha ağır basması çok daha doğaldı; ve nitekim de öyle olmuştur.

Azerbaycan'da Nâzım hakkında ilk yazıyı Süleyman Rüstem yazar. Aşağıdaki alıntı o yazıdandır:

"Nâzım yoldaş, Devrim'in beşiği olan Rusya'ya geldi. Bu beşikte onun kulaklarına Devrim'in kan kaynatan ninnileri okundu..."

"Nâzım'ın yeni parlak hayatı buradan başlar. O, proleter devriminin meyvelerinden tadar. Yüksek-öğrenim görmeyi başarır. Kızıl Moskova onun damarlarındaki kanın zehirli mikroplarını öldürür. Kanını kızılaştırır, saflaştırır. Hikmet'in varlığı devrimcilik mayası ile yoğrulur. Rus edebiyatının birçok yeniliklerini benimser. Hattâ bunu İsmail Habîb bile kendi edebiyat târihinde kaydetmekten vazgeçmiyor ve Anadolu'nun bu 'körpe' şâirini kendi koynunda saklayamadığını üzüntü ile kaydediyor." (Maarif ve Medeniyet, 1927, 7-8. Sayılar)

Ali Nâzım'ın "Karadeniz'i Geçerken" şiiri ile Mihail Refili'nin "Kızıl Turnalar" şiiri, Nâzım Hikmet'ten nasıl etkilendiklerini göstermek bakımından çok ilginçtir.

Ekim Devrimi'nin 10. yıl-dönümü münasebetiyle Azerbaycan Proleter Yazarlar Cemiyeti'nin 1927 Aralık ayında yayımladığı "Oktyabr Alovları" adlı dergide Teymur Huseyinov, "Türk Edebiyatında Yenilikler" başlıklı yazısında Âzerî edebiyatının bir değerlendirmesini yapar ve "Bu konuda, genç şâirlerden en değerlisi olan Nâzım Hikmet'in eserlerini örnek almak gerekir" diye yazdıktan sonra şiirlerinden alıntılarla yorumlarda bulunur.

-Nâzım Hikmet'e gösterilen ilgi 1928'in ilk-yarisında da görülür. Basında şiirleri ve kendisiyle ilgili haberler, yazılar yayımlanır. Azerbaycan Proleter Yazarları Birliği'nin 13-16 Ocak târihlerindeki Birinci Kurultayı'nda Nâzım Hikmet "Onur Üyesi" seçilir, Nisan ayında ise "Güneşi İçenlerin Türküsü" adlı kitabı basılır. Ama, yılın ortalarından itibaren bu yayınlar ip gibi kesilir. Çünkü Nâzım Hikmet Türkiye'ye gitmeğe karar vermiş ve 'kaçak' olduğu için de Hopa'da tutuklanmıştır.

Dönemin genç eleştirmeni Ali Nâzım, "Güneşi İçenlerin Türküsü" üzerine, İnkılâp ve Medeniyet'de, "Güneşi İçeriz... Güneşleniriz" (6-7. Sayılar) ve "Yeni Vazifeler Etrafında/Proleter Edebiyatında İçerik ve Biçime İlişkin (8. Sayı) yazılarını yayımlar. Birinci yazısının bir yerinde Nâzım Hikmet'in Âzerî edebiyatı üzerindeki etkisini, onu nasıl şekillendirdiğini anlatır: (Ek-2)

1928'in ikinci yarısından itibaren Nâzım Hikmet'in şiirleri basında görülmez olmasına rağmen serbest şiir hareketi Âzerî edebiyatının gündeminde iyice yerini almış bulunuyordu. Çünkü 'Güneşi İçenlerin Türküsü' kitabı elden ele dolaşır duyuruyordu. Serbest şiirin tutkunlarından Mihael Refili'nin Moskova'da yayımladığı bir yazıda (Maarif İşçisi, 01 Sayı) 'Gülen Adam' imzasıyla çıkan 'Serbest Şiir Hakkında İlk Söz' makalesinde şu cümleler var: "Nâzım Hikmet kadar Âzerî proleter edebiyatı üzerinde büyük bir etki yapmış olan bir şâir yok gibidir"... "1927 yılının yarısından sonra edebiyatımız Nâzım Hikmet'in etkisi altında onun mâverasına, onun üslûbuna, biçimine ve genellikle bütün san'at ve yaratıcılığına taklit şeklini alır."

1930'da Azərbaycan'ın Sovyetler Birliğı yönetimine girmesi üzerinden on yıl geçer. Ve 1931'in ilk yarısına kadar yeniliğin, yenilikçiliğin söz götürmez bir numaralı şâiri Nâzım Hikmet'tir. Ancak 1931 yılının ikinci yarısında hiç beklenmedik bir durumla karşılaşılır: Nâzım Hikmet'in hayranı Ali Nâzım bir yazı yazarak onu yerden yere vurur. Hücüm dergisinde (9-10. Sayılar) yayımlanan "Edebî Düşünceler/Eleştirmen'in Blok-Notundan" başlıklı yazı yüzünden şâirin adı anılmaz olur. Dahası, "burjuvalık"la suçlanacak ve TKP'den atılmasına çalışılacaktır. Nâzım Hikmet'i Türkiye burjuvazisi kapsamına alır ve hakkında şu satırları yazar: "O, Fâzıl Ahmet'in ve bugünkü Türkiye burjuva düşünürlerinin öğüdünü kabul ederek, bir zamanlar 'Hâfız-ı Kapital' olmak isterken, şimdi İstanbul madamlarının 'nâzik kulaklarını', 'hassas kalblerini' kendi gür sesiyle okşayan bir salon şâiri olmuş, 'devrim düşüncesine sonsuza dek vedâ etmiştir'. Şimdi onun da eserleri üzerinde diğer bir Türk yazarının bir romanı üzerinde olduğu gibi şöyle bir reklâm yayımlanır: 'En güzel hanımların en zarif ve şık beylerin okuduğu bu kitap en kibar salonların kitabıdır'. Nâzım Hikmet, 'Hâfız-ı Kapital' olmak istiyordu, ancak 'Nâzımî Kapital' oldu. Zararı yok, bütün yollar Roma'ya gider!"

Artık Nâzım Hikmet'in adı bir daha anılmaz, serbest şiirden pek de söz edilmez olmuştu. Çünkü Merkezî Yönetim gittikçe güçlenecek ve serbest şiirle uğraşanları şu ya da bu sebeple cezalandıracak, hatta kurşuna dizdirecekti.

Sovyet Cumhuriyetleri'nin kapıları Nâzım Hikmet'e ancak 1957'de açılacaktır. 14 Ekim 1957'de Bakû'ya gelir ve 15 Kasım 1957'de ayrılır. Şiirleri, yazıları yayımlanır, edebî etkinliklerde yer alır, halk arasında dolaşarak onlarla görüşüp sohbetler yapar.

Yayımlanan ilk kitabı "Güneşi İçenlerin Türküsü"nü (1928) Şiirler (1952) ve Seçme Şiirler (1952) izler. Arkasından Seçilmiş Eserleri, 1. Cilt (1961) ve Seçilmiş Eserler, 2. Cilt (1963) gelir. 61 yaşında iken 03 Haziran 1963'de Moskova'da vefat eder ve oraya gömülür. Ölümünden sonra da "Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim" kitabı Tofik Melikov'un çevirisiyle 1983 yılında yayımlanır.

Otobiyografi adlı şiiriyle sözlerimizi noktalayacağız: Ek-3

Köşklüçiftlik-Lefkoşa

21Mart 2011

Ek'ler: 3 adet

Nâzım Hikmet'in Şiirleri, 1927

- Ustamızın Ölümü: Maarif ve Medeniyet, 1-2. Sayılar.
- O Duvar/Komünistlerin Kurşunlandığı Duvar: Maarif ve Medeniyet, 3. Sayı

- Güneşi İçenlerin Türküsü; Maarif ve Medeniyet, 4-5. Sayılar.
- XX. Asrın Sergüzeşti: Maarif ve Medeniyet, 6. Sayı.
- Şark-Garp/ Esir Şarkın Kurtuluş Gününe: Maarif ve Medeniyet, 7-8. Sayılar.
- Ustamızın Ölümü: Maarif Yolu, 7-8. Sayılar.
- Seda: Şeki Fehlesi (26. 9. 1927) gazetesinin 58. sayısında Kızıl Kalem eki.
- Nefte Doğru, Sakko ve Venseti: Maarif ve Medeniyet, 9. Sayı.
- Neftin Cevabı: Maarif ve Medeniyet, 10-11. Sayılar.
- Konsomol: Konsomol, 9. Sayı.
- Şarklı ve SSSR: Maarif ve Medeniyet, 12. Sayı.
- Yedi Şiir: Ölüm, Heyecanımız, Salkım Söğütler, Gorki'deki Beyaz Sütunlu Ev, Bin Dokuz Yüz On Yedi, Moskova-Türkiye-Moskova: Ekim Alevleri Yıllığı, Aralık.

EK-2

“Azerbaycan edebiyatına Nâzım Hikmet’in nasıl girdiği bu yıllarda gözümüzün önünde oldu. Azerbaycan proleter sınıfı siyasî egemenlikten sonra ideolojik ve estetik öncülüğe geçmek, kendi edebiyatını yaratmak istiyordu. Ancak memleketteki edebî güçlerin çoğunluğu küçük burjuva ve burjuva malı olduklarından yeni edebiyatı yaratacak gençler zayıftı. Genç Kızıl Kalemler, proleter edebiyatının ilk kırlangıçları sıfatı ile ortaya çıkarken, Nâzım Hikmet bizim imdadımıza yetişti. Ateşli şiirlerini Maarif ve Medeniyet sayfalarından yağdırarak eski edebiyatı modalıktan çıkardı ve yeni edebiyatın başında durdu. Bu suretle Türkiye proleter şairi Nâzım Hikmet, Azerbaycan proleter sınıfının ve devrimci gençliğinin de malı oldu. Hem Türkiye’deki devrimi, hem de bizdeki kuruluşu dile getirdi.”

Ve de yazı şöyle sonlanır:

“Nâzım Hikmet öyle şairlerimizdendir ki, bize yeni çanaklarda yeni ‘güneşler’ içirdi, bizi güneşle emzirdi.

“Biz güneşi içeriz: ‘Güneşi İçenlerin Türküsü’ bizim türkümüzdür. Biz güneşi içiyoruz; bırakın bütün gençlerimiz bu güneşi içsinler; güneşlensinler. Çünkü bu, hayat ve mücadele güneşidir. Bunu içtikten sonra gelecek neslimiz ‘Bulacak her maddesinde Lenin’in şuûrunu.’

‘Güneşi İçenlerin Türküsü’ gençliğimizin asıl nağmesi olmalıdır. Bugün her gencimiz

Akın var

Güneşe akın

Güneşi zabtedeceğiz

Güneşin zabtı yakın’

nakaratını tekrar ederek haykırmalı ve bir ağızdan demelidir: ‘Güneşi içiyoruz...Güneşleniyoruz!’

İkinci makalesinde ise Âzerî edebiyatındaki serbest şiir çalışmalarını ele alır:

“Serbest nazmın en iyi, mükemmel örneklerini bize Nâzım Hikmet verdi. Onun ‘Güneşi İçenlerin Türküsü’ kitabı, bu hususta iyi bir fikir verebilir. Onun şiirlerindeki esas, şunlardan ibarettir:

“Öncelikle onun şiirlerinde vezin yoktur; yani onun şiirleri önceden belirlenmiş bir ölçüye göre yazılmıyor. Ve onun ölçüsü, âhengi yazılış zamanında kendi kendine doğuyor. Buna göre onun iki şiiri aynı ölçüde değildir. Bu iki husûsiyet onun şiirlerindeki serbestlik prensibidir. Lâkin onun şiirleri nesir değildir. Muayyen bir musiki ritmine, âhengine sâhiptir. Çünkü onun hâricî değil, dâhilî bir ölçüsü vardır ki, o da dâhilî dinamik ve âhenkden ibarettir. Bu, konuya göre değişir. Muayyen olur. En sıradan bir şiirinde bile bu dâhilî âhenk birliğinin varlığı görülür. Bu suretle serbest nazım, bizim proleter edebiyatında bir terakki nişânesi olarak doğdu.”

...”Bizce serbest şiir yazılacaksa Nâzım Hikmet’ten öğrenilmeli ve onun şiirlerindeki esas prensipler, iç-dinamizm, ritim, âhenk ve hareket, kafiye, yeni şiirin esasına koyulmalıdır.”

Ek-3

Otobiyografi

1902’de doğdum.

Doğduğum şehre dönmedim bir daha
geriye dönmeği sevmem

üç yaşında Halep’te paşa torunluğu ettim

on dokuzunda Moskova Komünist Üniversite öğrenciliği

kırk dokuzunda yine Moskova’da Tseka-Parti konukluğu

ve on dördümden beri şairlik ederim

kimi insan otların kimi insan balıkların çeşidini bilir

ben ayrılıkların

kimi insan ezbere sayar yıldızların adını ben hasretlerin

hapislerde de yattım büyük otellerde de

açlık çektim, açlık grevi de içinde ve tatmadığım yemek
yok gibidir

otuzumda asılmamı istediler

kırk sekizimde barış madalyasının bana verilmesini

verdiler de

otuz altımda yarım yılda geçtim dört metre kare betonu

elli dokuzumda on sekiz saatte uçtum Prag’dan Havana’ya

Lenin’i görmedim nöbet tuttum tabutunun başında 924’te

961’de ziyaret ettiğim anıt kabri kitaplarıdır

partimden koparmaya yeltendiler beni

sökmedi

yıkılan putların altında da ezilmedim

951’de bir denizde genç bir arkadaşla yürüdüm üstüne ölümün

52’de çatlak bir yürekle dört ay sırt üstü bekledim ölümü

sevdiğim kadınları deli gibi kıskandım

şu kadcılık haset etmedim Şarlo’ya bile

aldattım kadınlarımı

konuşmadım arkasından dostlarımla

içtim ama akşamcı olmadım

hep alnımın teriyle çıkardım ekmek paramı ne mutlu bana
başkasının hesabına utandım yalan söyledim
yalan söyledim başkasını üzmemek için
ama durup dururken de yalan söyledim
bindim trene uçağa otomobile
çoğunluk binemiyor
operaya gittim
çoğunluk gidemiyor adını bile duymamış operanın
çoğunluğun gittiği kimi yerlere de ben gitmedim 21'den beri
camiye kiliseye tapınağa havraya büyücüye
ama kahve falına baktırdığım oldu
yazılarım otuz kırk dilde basılır
Türkiyem'de Türkçem'de yasak
kansere yakalanmadım daha
yakalanmam da şart değil
başbakan filan olacağım yok
meraklısı da değilim bu işin
bir de harbe girmedim
sığınaklara da inmedim gece yarılari
yollara da düşmedim pike yapan uçakların altında
ama sevdalandım altmışıma yakın
sözün kısası yoldaşlar
bugün Berlin'de kederden gebermekte olsam da
insanca yaşadım diyebilirim
ve daha ne kadar yaşarım
başımndan neler geçen daha
kim bilir

**Bu otobiyografi 1961 yılı 11 Eylülünde
Doğu Berlin'de yazıldı.**

KAYNAKÇA:

- 1- Ahmed Cevad [Emre], Nâzım Hikmet/Hayatı ve Seçme Şiir ve Yazıları, İstanbul 1937.
- 2- Aslan, Kavlak, Bakû'ye Gidiyorum Ay Balam, Yapı Kredi Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2009.
- 3- Babayev, Ekber, Nâzım Hikmet, Yaşamı Yapıtları, Cumhuriyet Kitapları, 4. baskı, İstanbul 2010.
- 4- Erdem Hamit, Mustafa Subhi/Bir Yaşam Bir Ölüm, Sel Yayıncılık, İstanbul 1999.
- 5- Göze, Ergun, Peyami Safa Nâzım Hikmet Kavgası, İstanbul 1972
- 6- Hece Özel Sayısı, Türkçenin Sürgün Şairi Nâzım Hikmet, Ankara, Ocak 2007, 121. Sayı.
- 7- Nâzım Hikmet, Şiirler, Oyunlar, 13 kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
- 8- Nâzım Hikmet, Masallar, Romanlar, Yazılar, 12 kitap, Yapı Kredi Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2003.
- 9- Nâzım Hikmet, Büyük İnsanlık/Kendi Sesinden Şiirler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011

- 10- Sabri Tata, Türk Komünistlerinin Bulgaristan Macerası, Boğaziçi Yayınları İstanbul 1993.
- 11- Sertel, M. Zekeriya, Mavi Gözlü Dev/ Nâzım Hikmet ve San'atı, İstanbul 1969.
- 12- VÂ-NÛ [Vâlâ Nureddin], Bu Dünyadan Nâzım Geçti, Remzi Kitabevi, İstanbul 1965.

EFFECTS OF NÂZİM HİKMET ON THE FORMATION OF AZERBAIJANI LİTERATURE IN THE 1920S

Summary

The Independence War in Anatolia continues fiercely. Nâzım Hikmet and his friend Vâlâ Nureddin left Bolu and made their way to the Soviet Union via Trabzon, Batoumi and Tbilisi in August 1921. Their purpose was to obtain education and learn about communism. After some pauses on the way and in Baku, they arrived in Moscow in spring of 1922 and registered at the Communist University of Eastern Workers. The essential factor in Nâzım's learning of the elements of proletarian poetry was his introduction to Russian poet Majakowski.

His poetry book *The Ballad of Those who Drink the Sun* was published in 1928; his works were included in school books; he was prized "honorary member" of the Convention of Azerbaijan Proletarian Authors. Finally, he was arrested in Hopa on his return to Turkey in the second half of 1928.

In our proceeding, we will try to describe the effects of Nâzım Hikmet on the formation of Azerbaijani literature.

Key words: Nâzım Hikmet, Proletaria, petrolium, Baku, Moscow.

**TACLİ SƏRGƏRDAN — BAYRAM XAN XANXANAN. RƏHİM
ESENOVUN TARİXİ ROMANINDA AZƏRBAYCAN ŞAİRİ MƏHƏMMƏD
BAYRAM XAN OBRAZI**

İlhamə GÜLTEKİN

(Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi / Azərbaycan)

Tarix elmləri namizədi, yazıçı Rəhim Esenov 1927-ci ildə doğulmuşdur. Türkmənistanın xalq yazıçısı olan Esenov Sovetlər dönəmində Türkmənistanın “Pravda” qəzetinin xüsusi müxbiri olmuş, Türkmənistan Yazıçılar İttifaqının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Türkmənistan MK –nın təhsil şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin olunan yazıçı 8 ay çalışdıqdan sonra, Mədəniyyət naziri seçilmiş, bir müddət sonra isə öz istəyi ilə tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırılmış və Türkmənistan Dostluq cəmiyyətinin sədri təyin olunmuşdur. Məhz bu dövrlərdə də Esenov Bayram Xana həsr etdiyi trilogiyası, “Tacli sərgərdan” (Венценостный скиталец) yazmağa qərar verir. Əsər xülasə şəklində Türkmənistan dövrü nəşriyyatlarında çap olunduqdan sonra 460 səhifəlik tarixi roman 2003-cü ildə Moskvada “Literaturnaya Rosiyya” nəşriyyatında 1000 tirajla çapdan çıxmışdır. Sonralar (1997-ci il) kitabın məzmunu Türkmənistanın keçmiş prezidenti S. Niyazovun rəsmi bir şəkildə tənqidi ilə qarşılaşdı. Yazıçı 2004-cü ildə Moskvadan Aşxabada dönərkən Türkmənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən “qaçaqmalçılıq”da günahlandırılaraq həbs olundu və kitabının 800 nüsxəsi toplanaraq məhv edildi. Səbəb olaraq isə kitabların ölkəyə qanunsuz yolla gətirilməsi önə sürülsə də sonralar ölkə başçısı əsərdə tarixi faktların çarpıtıldığı və millətlərarası nifaq güdüldüyü qənaətində olduğunu bildirdi (millətlər deyərəkən prezident xüsusən özbəkləri və iranlıları nəzərdə tuturdu) (<http://news.iran.ru/news/18013>). Bütün bu günahlandırmalara baxmayaraq ABŞ və Rusiyanın təzyiqi ilə bir il sonra yazıçı ölkəni tərk etməmə şərti altında azad olundu. Müəllifin ədəbi yaradıcılığı “Dünyanın sahibi” (Хозяин земли), “Turanın göz yaşları” (Слезы Турана), “Canlı səhra” (Живая пустыня), “Böyük Turanın dağılması” (Крушение "Великого Турана"), “Bahar şimaldan gəldi” (Весна пришла с севера) və s. kitabların müəllifidir.

Rəhim Esenovun uğruna bu qədər əziyyətlərə məruz qaldığı Bayram xan kim idi?

Məhəmməd Bayram Xan Qaraqoyunluların Baharlı tayfasından idi. Atası Seyf Əli Bəy Qəznə valisi idi. Şah İsmayılın Səmərqənd və Buxara uğrunda savaşıqlarda Moğol Dövlətinə hərbi yardımını zamanı Bayram Xan da Səfəvi ordusunun tərkibində Orta Asiyaya gedir. Sonradan hərbi xidmətinə burada davam edən Məhəmməd Bayram çox qısa bir müddət içərisində Babur sarayının güvənini qazanır. O, şahzadə Hüməyunun yaxın yol yoldaşı və silahdaşı, sonralar onun hökmdarlığı dönəmində, Moğol Ordusunun baş komandanı, Hüməyun şahın vəziri və ən nəhayət şahzadə Əkbərin qəyyumu və 1556 – 1560-cı illər arasında, Hüməyun şahın ölümündən sonra isə Əkbər şah azyaşlı olduğu üçün Moğol Dövlətinin faktiki hökmdarı olmuşdur. Hüməyun şah tərəfindən “Xanlar Xanı” (xan-xanan) titulu almışdır. Böyük sərkərdə və şair Məhəmməd Bayram 1561-ci ildə Məkkə ziyarətinə gedərkən yolda köhnə düşmənlərindən birinin oğlu tərəfindən arxadan vurularaq xaincəsinə öldürülmüşdür.

R. Esenov Azərbaycan şairi Məhəmməd Bayram Xana haqqındakı “Taclı sərgərdan əsəri”ni anası Hacan Sabir qızı Esenovaya ithaf etmişdir. “Gözəl simalı kölə”, “Bayquşlar gecə quşlarıdır”, “Aldadılmış ümidlər”, “Herat sarayının sirri”, “Hökmdar ovu”, “Güclü inanc”, “And”, “Xəzərin türkmən sahəllərində. Doğma toprağın çağırışı”, “İsim və şərəf” və s. bölümlərdən ibarət olan bu roman Əbdürrəhman A. S. Puşkinin aşağıdakı şeirləri ilə başlayır.

Уважение к минувшему – вот черта,

Отличающая образованность от дикости...

Дикость, подлость не уважают прошедшего,

Пресмыкаясь перед настоящим.

Əsər ümumilikdə Səmərqənd valisi Sultan Əli Mirzənin köləsi, ana tərəfdən əfşar, ata tərəfdən isə türkmən olan Camal ətrafında cərəyan edir. Ona sadə xalq arasında Təkə, yaxud Türkmən, əsilzadələr arasında Übeyd (kölə), sarayda isə Ayas (gözəl simalı kölə) adı ilə səsləndirilə. Sultan Əli Mirzənin özbəklər tərəfindən qətlindən sonra Camal Babur sarayında xidmətə başlayır. Camal sultanın özəl tapşırıqlarını yerinə yetirəcək qədər cəsur və etimad qazanmış bir “kölə” idi. O, bir gün başındakı xidmətçi papağını çıxarıb yerə atdı. Bu zaman əli sağ qulağına dəydi. Qulağındakı o “kölə” damğasından qurtulmaq çox heyif ki, o papağı başdan atmaq qədər asan deyildi (bir insanın kölə olduğunun anlaşılması üçün onun ya tam, ya da yarım qulağı kəsilərdi. Cəllad Camalın yaraşlıq simasına qiya bilmədiyi üçün onun sadəcə qulaq məməsini kəsmişdi).

1501-ci ildə Babur şahla Şeybani xan arasındakı döyüş səhnələrindən etibarən biz əsərdə Bayram xanın atası Seyfəli bəy obrazı ilə qarşılaşmağa başlayırıq (“Aldadılmış ümidlər” bölümündə). Romanda Babur şahla Bayram xanın atası Seyfəli bəy arasındakı ilk görüş şahın bağında cərəyan edir. Bağda təbiətdən zövq alarkən onun diqqətini sürətli addımlarla oradan keçən xəbərdarbaşı və arxasındakı adam çəkdi. Sultan Seyfəli bəyi gülüşündən tanıdı. Çünki o yaşlansa da gülüşü hələ də gənc idi. Saraya onun tapıb gətirilməsini də Babur özü istəmişdi, çünki illər öncə Seyəli bəyin Qəznədə göstərdiyi sədaqətli xidmətləri qarşılığında şah onu heç bir şəkildə mükafatlandırmadığından vicdan əzabı çəkirdi. Seyfəli bəy Baburun qarşısında tipik bir türkmən kimi durdu. “Türkmənlər” özbəklər və moğollardan fərqli olaraq hökmdarın hüzurundaykən heç bir zaman əllərini sinələrində çarpazlamazdılar və tam təzim etməzdilər. Seyfəli bəy də belə etdi. O, hökmdarın qarşısında diz çökdü, sonra ayağa qalxdı, əllərini önündə çarpazladı və düz onun gözlərinin içinə baxdı. Baburun Səmərqənd və Hindistan zəfərləri üçün onun yardımına ehtiyacı vardı, çünki Seyfəli bəy Zəfər qalasını qoruyurdu. Zəfər qalası Bədəxşanın açarı idi. Bədəxşan isə Kabilin qalxanı. Onların arasında xoş söhbət başlayır. Bunlardan birində Babur Seyfəli bəyə: “Sənin əcdadların hər yerdə var. Farsda Azərbaycanda, Şamda, Rumda. Deyilənə görə Türkmənlər yurd saldıqlarını hər yerə Türkmənistan adı verirlər, doğrumudur”. – deyə, soruşur. Seyfəli bəy isə cavabında deyir ki, doğrudur. Türkmənistan ərəb torpaqlarında da var, fars torpaqlarında da, əfqanda da. Talesiz həyatları onları dünyanın hər tərəfinə dağıtmışdır. Biz bu söhbət əsnasında ilk dəfə Bayram xanın adının keçdiyini də görürük. Babur Seyfəli bəydən ailəsi haqqında soruşduğunda, o, ailəsinin həyat yoldaşı və oğlundan ibarət olduğunu deyir. Hökmdar ondan oğlunun yaşını soruşduğunda isə Seyfəli bəy: “Sizin oğlunuzdan 7 yaş böyükdür”, - deyir. Onun bu müqayisəsi əslində şahın xoşuna gəlmədi, amma bunu bəlli etməməyə çalışdı.

Əsərdə başqa bir maraqlı hadisə isə yenə Babur şahla Seyfəli bəy arasında olan şərab mövzudur. Belə ki, Babur Seyfəli bəyə bir qədər şərab uzadır. O, badəni alaraq: “Sizin əlinizdən zəhər belə mənə şərbət kimi görünər, amma mən həyatım boyu ağzıma içdi dəydirmədim. Buna oğlum Məhəmməd Bayrama da təlqin etdim”, - deyir.

Babur öz atası kimi şərabi sevərdi və öz əyanlarını da heç bir zaman içkiyə meyllərinə görə qınamazdı. Etiraz alacağını gözləməyən şah çaşdı:

– Heç olmazsa qələbə eşqinə az dad! Elə düşün ki, düşmənin kəlləsindən düzəldilmiş badədən içirsən...

“Mənə qarşı rəhmlil olun, hökmdarım”, - deyər Seyfəli bəy çalmalı başını əydi.

– İçə bilərəm, ölmərəm, amma vicdanım məni rahat buraxmaz. Bu mənim özüm və dəfələrlə “şərab haramdır və onu içmək müsəlmana yaraşmaz”, - deyərək öyrətdiyim oğlum qarşısında şərəfsizliyim olar.

Baburun üzü donuq bir ifadə aldı. O, Seyfəli bəydən badəni aldı və içindəki şərabi dibinədək içdi. Onları izləyən əyanlar da şahın ardından badələrini boşaldılar. Babur badəni yerə çıxaraq taxtına oturdu. Hər kəsin nəzərləri padşahın şəxsən öz əlindən badəni qəbul etməyən Seyfəli bəydə idi. Bu şaha qarşı təhqir idi! Şah özü də çaş-baş qalmışdı. Və o, Aristotelin sözlərində özü üçün cavab tapdı. “İnsan anadan covmərd doğulmur. Covmərlik, ləyaqət insandan şüurlu, düşüncəli bir davranış, xoş niyyət, yorulmaz mətanət tələb edir. “Və bu xüsusiyyətlər Seyfəli bəydə vardı”.

Ən az atası qədər ləyaqətli, cəsur və ağıllı olan Bayram xanın həyatında da buna bənzər maraqlı bir hadisə baş vermişdir. Bayram xan Hüməyun şahla bərabər Səfəvilər Dövlətinə səfəri zamanı türk qohumları və qızılbaş tayfa başçıları tərəfindən Bayram xana şahın yay sarayında möhtəşəm ziyafət verilir. Şahın hüzurunda olduğu zaman şah Bayram xana saçını kəsməyi və başına tac (üzərində on iki şiyə imamın simvolizə edən 12 xətt olan qırmızı vilvet papaq) qoymağı əmr edir. Şiyə təriqətinə mənsub olmasına baxmayaraq Bayram xan bundan imtina edərək, özünə bununla bəraət qazandırır ki, o, başqa hökmdarın qulluğunda olduğundan onun da razılığına ehtiyacı var. Təhmasib saray məmurları qarşısında əmrinin yerinə yetirilmədiyini üzündən özünü təhqir olunmuş saysa da, Bayram xana istədiyini kimi hərəkət edə biləcəyini söyləyir. Amma o, öz qəzəbini bəzi saray kafirlərinin üzünə tökərək, onların edamı barədə əmr verir (M. Siddiqi. “Divane-Bairam Khan Khankhanan”, Karachi, 1971, səh. 5).

Əsərdəki başqa bir maraqlı söhbət isə bir dükən sahibi ilə mürid arasında. Əsərin “Sirlili hədiyyə” adlı bölümündə bir müridlə əsnaf arasında bir dialoq diqqəti çəkir. Dükən sahibi müridə: “Nədən savaşçı qızılbaşlar farslara bənzəmir? Mən farsları görmüşəm...”, - deyər soruşur. Mürid isə: “Bu savaşçılar fars deyillər, Şam, Rum və Azərbaycanda məskənləşən türklərdir. Bizdən fərqli olaraq onlar şiyədirlər”, - deyir.

“Yəni qanımız eyni, amma inancımız fərqlidir?”

“İrandalıların heç bir şeyi onların deyil. Hətta Şah İsmayıl belə türkdür. Onun atası Azərbaycan Ərdəbilində “Səfəviyyə” ordeni yaratmışdır. Öncə sünni idilər, sonra yavaş-yavaş şiyəliyə yönəldilər”.

Babur şah Seyfəli bəyə dərin rəğbət bəsləyirdi. Bütün səfərlərində onunla bərabər irəliləyər, fikir mübadiləsi aparardı. Seyfəli bəyin isə bütün fikri geridə

buraxdığı ailəsində idi. Oğlu körpə ikən igid böyüsün deyə onun yastığının altına xəncər qoymasını xatırladı. Həyat yoldaşı Nəginə isə Ömər Xəyyamın, Firdovsinin kitablarını, oyuncaq saz qoyardı oğlunun baş ucuna, çünki onun musiqini şair həssaslığı, poeziyanı isə musiqiçi harmoniyası və qulağı ilə hiss etməsini istəyirdi. Nəginə xanım belə əlamətlərə inancı var idi. Səhərlər isə israrla oğluna gecə yuxusunda nə gördüyünü soruşardı. Amma Bayramın yuxusuna nə xəncər, nə də kitablar girirdi.

Bayram ilk şeirini yazdığında beş yaşında idi. Bu anasını çox sevindirirdi. Çünki hər şair həm də bir siyasətçi, dövlət adamı ola bilərdi. Beləcə o, atasının arzusunu da yerinə yetirmiş olacaqdı, amma hər dövlət adamı şair ola bilməzdi.

Bayram xan ilk evliliyi hindli Sitora Nissa ilə olmuşdu. Əsərdə onların arasındakı sevgi, hörmət “İnancdan daha güclü” adlanan bölümdə çox gözəl əks olunmuşdur. Bayram xan dindar olaraq böyüdülsə də, zərdüştlük inancı daşıyan həyat yoldaşını heç bir zaman islama çəkməyə çalışmamışdır. Onlar bir-birlərinə qarşı çox dərin bir sevgi daşıyırdılar. Ailədə tək əksik olan bir körpə idi. Sitora Nissa bir övladı olduqdan sonra islamı qəbul etməyi düşünürdü. Bayram xan bütün inanclara hörmətlə yanaşırdı. Bu üzdən saraydakı bir çox qatı dindarları özünə düşmən etmişdi. Məsələn bir dəfə o, Baburun tikdirdiyi məscidin qarşısında hindlilər üçün ibadət yeri tikmələrini istədiyi zaman Şeyx Şirvani: “Siz istəyirsiniz ki, mömin insanların yanında ağzından donuz yağı iyi gələn insanlar da ibadət etsinlər. O zaman gəlin hindlilərə öz donuzlarını məscidin içində yemləmələrinə də icazə verək.” Bayram xan isə buna başqa nöqteyi nəzərdən baxırdı. Ona görə o zaman hindlilərin də “Biz Böyük Ramanın doğulduğu torpaqlara müsəlmanlar işğalçılar tərəfindən hörmətsizlik edilməsinə göz yuma bilmərik” demələrinə tam haqları vardı. Amma hindlilər əslində heç bir zaman özlərini müdafiə etmədilər. Yəni Bayram xan üçün “inancdan daha güclü” olan sevgi idi. İnsanlığa olan sevgi. Yaradılana Yaradandan ötrü duyulan sevgi. Onun üçün əsl din, inanc da bu idi. “SEVGİ”.

“Xəzərin türkmən sahəllərində. Doğma toprağın çağırışı” adlı bölümə Hümayun şahla Bayram xanın Səfəvilər dövlətinə səfəri əks olunmuşdur. Burada Şeyx Seyfəddinin məzarı üstündə Bayram xan ən uzun əsəri olan 62 beytlik qəsidəsini yazdı. Qəsidə:

شهی که بگذرد، از نه سپهر افسر او
اگر، غلام علی نیست، خاک بر سر او.

- misraları ilə başlayırdı (Şairin Məşhəddəki məzar daşı üzərində də bu beyt yazılmışdır).

Bayram xanın bumövzuda 3 qəsidəsi vardı. R. Esenov Bayram xanın bu addımını şiyyə Səfəvi dövlətinə jest kimi qiymətləndirsə də əslində onun sünni bir dövlətdə öz şiyyəlik inancından həyatının sonunadək qarşılaşdığı haqsızlıqlara baxmayaraq dönməməsi, şiyyə İmamlarına sevginin onun damarlarından gəlməsi, ruhunda olmasının bir isbatı idi. Bu səfər zamanı Hümayun da Şah Təhmasibə üç şeir həsr etmişdir. Bu şeirlər aşağıdakı beytlərlə başlayırdı:

شاهان همه سایهء هما میخاھند
بنگر که هما آمد در سایهء تو.

(Şahlar həmişə “hüma”nın kölgəsini istərlər,
Bax ki, “hüma” sənin kölgənə gəldi).

Hüma - əfsanəvi bir quşun adı olub. Mifoloji təsəvvürlərə əsasən onun kölgəsi kimin başı üzərinə düşərdisə, o adamın yüksələcəyi sanılırdı. Hümayun, Hümadan gələn öz adı ilə Hüma arasında bənzətmə yaradır.

از خدا امید دارم شاه با ما آن کند
انچه با سلمان علی در دشت ارژن کرده است.

(Allahdan dilərəm şah mənə onu etsin ki,
Əli onu Ərjən çölündə Süleymana etmişdi).

Əfsanəyə görə Salman bir gün Şirazla Buşir arasındakı Ərjən gölündən keçərkən qarşısına bir aslan çıxır. Qorxu içində qalan Salman: “Ya Əli!” – deyər qışqırır. Bu zaman Əli gözə görünür və aslanı qovur.

هستیم از جانبنده اولاد علی
هستیم همیشه شاد با یاد علی
چون سر ولایت از علی ظاهر شد
کردیم همیشه ورد خود ناد علی.

(Ruhən Əli evladının bəndəsiyik,
Əlini hər zaman yad etməyə sadıq.
Vilayət sirri Əlidə zahir olduğu üçün,
Əlinin “nad”ını daima öz dilimizin əzbəri etmişik)

“Nad” - *Şiyə və Bəktəşilərin çox oxuduqları “ناد علیاً مظهر العجائب فی کل نوائب سینجلی” duasının ilk sözü.*

Əsərdə Hümayunun Bayram xana qarşı həssaslığı, onun hər şeyi məsləhətləşməsi, yazdığı şeirlərin belə Bayram xanın müsbət rəyindən keçməsinə əhəmiyyət verməsi diqqətləri cəlb edir.

Bayram xanın türk və fars adət-ənənəsinə bələdliyi, ədəbi sahədəki istedadı, ilk öncə isə siyasi zəkası Təhmasibi elə heyran etmişdi ki, o, Bayram xana türk tayfalarının vassal rəhbərliyini, iki dəfə isə hətta ulu babası Qara Yusif və Mirzə Cahan Şaha məxsus Diyarbəkər və Azərbaycan ərazilərinin idarəsini təklif etməklə onu öz sarayında saxlamaq istəyirdi. Amma duz-çörəyə sadıq qalan Bayram xan onun xidmətinə və məsləhətlərinə daha çox ehtiyac duyan hökmdarı üstün tutaraq, yenidən öz ata-baba yurdunu tərk edir. Bu tarixi fakt da əsərdə öz əksini tapmışdır.

Hümayun şahın vəfatından sonra Moğol dövlətinin Bayram xan üçün “qızıl dövrü” başladı. Şahzadə 13 yaşında olduğu üçün dövlətin bütün yükü Bayram xanın çiyinlərindəydi. O, həm dövləti ayaqda tutmalı, həm də şahzadəni yetişdirməli idi. Bayram xan bu məsuliyyətli işin altından üzü ağ, alnı açıq çıxır. Amma... Sarayda Bayram xanı sevməyən çox idi. Onlar Əkbər şahı yoldan çıxarmağa nail olurlar və o, Bayram xanı saraydan uzaqlaşdırır. R. Esenovun romanında da öz əksini tapan bu hadisəni Həsən Siddiqi belə təsvir edirdi: “Onların saraydakı görüşləri ürək ağrısından bir səhnə idi. Bir tərəfdə gözü yaşlı imperatorun ayaqlarına yığılıb qalan, ömrünün 40 ilini Moğol imperiyasına həsr edərək dəfələrlə onu süqutdan qurtaran, şahın ailəsinə sədaqətlə xidmət edən keçmiş “vəzir”, digər tərəfdə isə ailəsinə, həyatını məhf olmaqdan qurtaran, onu himayə edən bir insan qarşısında təkəbbürlə duran rəhmsiz, indi “açıqgözlü” olmuş imperator” (Eyni əsər, səh. 15).

Bayram xan 1561 ci il, 1 fevralda (968, 14 cəmaziyəlvəvəl) Məkkə ziyarəti üçün ailəsi ilə bərabər çıxdığı yolda xaincəsinə qətlə yetirildi. Əkbər şah onun Moğol Dövləti qarşısındakı bütün xidmətlərini bir kənara itmişdi. Nə qatilin tapılması üçün bir səylər göstərildi, nə də dəfn edilməsi üçün. Şairin cənəzəsini

dərvişlər şeyx Hüsəməddinin məzarını yanında torpağa tapşırıdılar. Sonralar isə vəsiyyəti üzərinə Məşhədə apararaq İmam Rzanın (Ə) məzarı yanında dəfn olundu. Burada əslində R. Esenovun əsərin “Xəzərin türkmən sahəllərində. Doğma torpağın çağırışı” bölümündə Bayram xanın Səfəvilər dövlətini ziyarəti zamanı şeyx İmamlarına yazdığı qəsidələrin əslində onun şah Təhmasibə jest məqsədi güddüyü fikri təkzib olunurdu. Vəfat etdiyi zaman İmam Rzanın məqbərəsi yanında, Səfəvi torpağında dəfn olunma vəsiyyəti Bayram xanın öz inancına və ata-baba torpaqlarına nə qədər önəm verdiyinin isbatı idi. Bayram xanın Moğol sarayına ləyaqətlə xidmət göstərməsi isə onun aldığı tərbiyə, şərəfi və kəsdiyi duz-çörəyə sadıq olmasının göstərgəsindən başqa bir şey deyildi. Məzarına belə sahib çıxılmayan bir dövlətdə Bayram xanı başqa nə tuta bilirdi? Əsərdə də qeyd olunduğu kimi onun həyat yoldaşı və oğlu çox böyük çətinliklərlə Dehliyə qədər gəldilər. Əkbər şah Səlimə bəyimlə evlənərək onu öz hərəmxanasının hörmətli xanımlarından etdi. Əkbər Bayram xana haqsız davrandığını daha sonralar anlayacaqdı. Amma gec idi. O, bu səhvini onun oğlu Əbdürrəhimi atası kimi igid, şair qəlblı və müdrik böyüdərk düzəltməyə çalışdı.

Əkbər şahın Səlimə Sultan Bəyimlə evləndiyi gün isə saraya imzasız bir məktub gəldi. Məktubda sadəcə bu sözlər vardı: “Allahın Rəsuluna haqsızlıq etməyin və ölümündən sonra onun həyat yoldaşları ilə evlənməyin...Həqiqətən, Allah və onun Rəsuluna haqsızlıq edənlər bu və o biri dünyada da Allahın qəzəbinə gələcəklər...”

Əsər <http://rahimesenov.blogspot.com> internet səhifəsindən alınmışdır. Əsərin yeganə nüsxəsi Rusiya Dövlət Kitabxanasında qorunmaqdadır.

THE CROWNED WANDERER – BAIRAM KHAN KHANKHANAN THE FIGURE of AZERBAIJAN POET BAIRAM KHAN IN RAKHIM ESENOV’S NOVEL

Summary

Rakhim Esenov, a respected novelist, historian and freelance correspondent for Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL), remains under investigation in Turkmenistan on the charge of “inciting social, national and religious hatred using the mass media” with his novel Ventsenosny Skitalets (The Crowned Wanderer). If convicted, he faces up to four years’ imprisonment. Esenov, 78, was questioned by members of the Turkmen Ministry of National Security (MNB) upon his return to Turkmenistan on February 23, 2004.

The book is set in the 16th century Moghul Empire and centres on Bayram Khan, a poet, philosopher and army general who is said to have saved Moghul Empire from fragmentation.

Our purpose in this article is to inform everybody about this historical work and about the great personality of Mongol Empire, poetic son of Baharli Tribe whom Turkmenistan banned and who forgotten by Azerbaijan.

Key words: Rakhim Esenov, Turkmenistan, Moghul Empire, Mongol Empire, Baharli Tribe

BAKI YESENİNİN VƏSFİNDƏ

İsaxan İsaxanlı

(*Xəzər Universitəsi / Azərbaycan*)

Azərbaycan tarix boyu Qafqazın bir hissəsi kimi öz coğrafiyası, adət-ənənələri, təbiəti və digər özəllikləri ilə səyahətçiləri, yaradıcı insanları həmişə cəlb etmişdir. Bu mənədarus şair və yazıçıları da istisna deyillər. Müxtəlif vaxtlarda rus şair və yazıçıları Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda olmuş, onun ədəbiyyatı, mədəniyyəti, təbiəti, insanları, adət-ənənələri ilə tanış olmuş və öz təəssüratlarını müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərində qələmə almışlar.

Məşhur Norveç yazıçısı, 1920-ci il ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçısı Knut Hamsun (1859-1952) özünün Qafqaz səfərlərindən bəhs edən “Nağillər diyarında” əsərində A. S. Puşkin (1799-1837) və M. Y. Lermontovun (1814-1841) Qafqaz “səfərlərini” nəzərdə tutaraq yazır ki, rus çarı məşhur rus şairlərini Qafqaza sürgünə göndərir, Qafqaz isə sürgünlükdən çıxaraq onlar üçün ilham mənbəyinə çevrilir.

V.Q.Belinski (1811-1848) də bu diyarda olmuş rus şairlərinin yaradıcılığında Qafqazın yerini yüksək qiymətləndirir və Qafqazı daha obrazlı şəkildə - “poeziya beşiyi” adlandırır.

1828-ci ildə Azərbaycanın bir hissəsinin Rusiyaya birləşməsi də rus şair və yazıçıların Azərbaycanı marağının artmasında müəyyən rol oynadı.

19-cu əsrin 1-ci yarısında Qriboyedov (1795-1829), Puşkin (1799-1837), Lermontov (1814-1841), Bestujev-Marlinski (1797-1837), əsrin 2-ci yarısında Y. Polonski (1819-1898), N. Ostrovski (1823-1886), A. Çexov (1860-1904), M. Qorki (1868-1936) kimi rus məşhurları Azərbaycanda olmuşlar. Azərbaycanın və Rusiyanın qabaqcıl ziyalıları arasında olan Bakıxanov-Qriboyedov, Bakıxanov-Puşkin, Bestujev Marlinski-Axundov, Zərdabi-Tolstoy və s. dostluq münasibətləri də heç şübhəsiz sonrakı dövrlərdə Azərbaycan-rus mədəni əlaqələrinin inkişafında və rus şair və yazıçıların Azərbaycanla bağlılığında az rol oynamamışdır.

20-ci əsrin əvvəllərində, inqilaba qədərki dövrdə yenə bir sıraya rus şair və yazıçıları, o cümlədən V. Bryusov (1873-1924), A. Kuprin (1870-1938), İnkilabdan sonrakı dövrdə M. Qorki (1868-1936), V. İvanov (1866-1949), V. Xlebnikov (1885-1922), S. Qorodetski (1884-1967), V. Kamenski (1884-1961), N. Tixonov (1896-1979), A. Fadeev (1901-1956), D. Bednı (1883-1945), S. Yesenin (1895-1925), V. Mayakovski (1893-1930), V. Kirşon (1902-1938), İ. Utkin (1903-1944), N. Aseev (1889-1963), P. Antoqolski (1896-1978), K. Simonov (1915-1979), M. Aliqer (1915-1992), V. Luqovski (1901-1957), A. Adalis (1900-1969), Y. Dolmotovski (1915-1994) və s. rus məşhurları Bakıda olmuşlar.

Demək olar ki, Sovet hakimiyyəti illərində Bakıya gəlmiş bir rus şairi belə bu şəhərin gözəlliklərini vəsf etmədən getməmişdir. Bu, bir tərəfdən Sovet hakimiyyətinin “xalqlar dostluğu” siyasətinin təsirindən doğurdusa, digər tərəfdən də, Bakının gözəlliyi, Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti, xalqımızın adət-ənənələri, qonaqpərvərliyindən irəli gəlirdi. Yuxarıda adı çəkilən şairlərin, eləcə də bir sıra

digər rus şairlərinin Azərbaycanla bağlı şeirlərinin dilimizə tərcüməsi (ümumilikdə 35 müəllifin 68 şeiri) “Rus şairləri Azərbaycan haqqında” adlı kitabda¹ verilmişdir.

Bakıya gələn şairlərin əksəriyyəti üçün Bakı, əsasən, bir səfər xarakteri daşısa da, onlardan bəziləri, o cümlədən V. İvanov, S. Qorodetski, V. Xlebnikov, S. Yesenin müəyyən müddət Bakıda yaşayıb-yaratmışlar.

V.İvanov təxminən 5 ilə yaxın Bakıda yaşamış, Bakı universitetində müəllimlik etmişdir. O, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə və professor elmi adını məhz burada – Bakıda almışdır.

S.Qorodetski də bir müddət Bakıda yaşamış, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə bir neçə ədəbi cəmiyyətin üzvü olmuş, neftçi fəhlələrin həyatı ilə bağlı şeirlər yazmışdır.

Şərq mövzusu ilə ciddi maraqlanan V. Xlebnikov bir neçə dəfə Bakıda olmuş, Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasının təsiri altında “Leyla və Mədlum” adlı bir poema da yazmışdır. Həyatının sonuna yaxın o, yenidən Bakıya gəlmiş və bir müddət burada yaşamışdır.

Dahi Rus şairi Serqey Yesenin isə, demək olar ki, yaradıcılığının ən məhsuldar dövrünü məhz Bakıda yaşamışdır. Elə Bu yazıda məqsədimiz də Bakını Yesenin vəsfində tanıtmadır.

Əslində Puşkin və Lermontovun Qafqaz səfəri kimi, Yesenin Bakı səfərini də müəyyən mənada “sürgün” kimi (daha doğrusu “kənüllü sürgün” kimi) qəbul etmək olar. Şair Bakıda olarkən yazdığı “Стансы” şeirində buna işarə edərək “milislərlə bacarmadığından onların əlindən Moskvadan uzun müddətə qaçdığını” yazır².

Doğrudur, Yesenin Qafqazla ilk tanışlığı onda heç bir xoş təəssüratlar oymamış, əksinə onu məyus etmişdir. O, bu haqda 1920-ci ilin avqustunda E. İ. Lifşiçə məktubunda yazır: “Bu gün səhər biz Kislovodskdən Bakıya yola düşdük və indi, vaqonun pəncərələrindən bu Qafqaz peyzajlarını seyr edərkən içimdə nə isə bir narahatlıq keçirirəm. Mən bu yerlərdə ikinci dəfəyəm və heç başa düşmürəm ki, bu yerlər bizdə Terekin, Kazbekin, Dəryalın və s. obrazlarını yaradanları nə ilə valeh ediblər. Boynuma alım ki, Ryazan quberniyasında mən Qafqazla bağlı daha zəngin idim, nəinki burda” (11-12 avqust, Kislovodsk-Bakı qatarı)³.

Bununla belə, onun məhz Kislovodsk-Bakı qatarında şahidi olduğu kiçik bir epizod «Сорокоуст» poemasının yazılması ilə nəticələndi və sonradan Qafqaz, o cümlədən Bakı, demək olar ki, Yesenin poeziya beşiyinə çevrildi.

Yesenin Bakıda bir neçə dəfə olsa da, onun yaradıcılığının “Bakı dövrü” dedikdə onun Bakıya son 3 səfəri (20 sentyabr – 6 oktyabr 1924; 30 mart – 25 may 1925 və 28 iyul – 3 sentyabr 1925) başa düşülür. Yesenin Bakı həyatı onun yaradıcılığının ən məhsuldar, ən maraqlı dövrü olmuşdur. Onun yaradıcılığını Bakısız təsəvvür etmək mümkün deyil və Bakı dövrü olmadan ümumilikdə kifayət qədər zəngin olan Yesenin yaradıcılığı kifayət qədər kasıb görünərdi.

Təxminən 4 aylıq bu dövrdə Yesenin Bakı mətbuatında 39 əsəri (37 şeir və 2 poema) dərc edilmişdir. Bundan başqa Yesenin daha 7 şeiri onun Bakıda

¹Rus şairləri Azərbaycan haqqında. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1955.

²Есенин С. А. Собрание сочинений в трех томах. Т-1, стр. 357. Москва, Издательство «Правда», 1983.

³Есенин С. А. Собрание сочинений в шести томах. Т-6. Москва, «Художественная литература», 1980, стр. 99.

olmadığı dövrdə dərc edilmişdir. Beləliklə, 1924-1925-ci illərdə Bakı mətbuatında, 45-i (43 şeir və 2 poema) “Bakinski raboçi”, 1-i isə “Arena” qəzetində olmaqla, Yesenin 46 əsəri (44 şeir və 2 poema) dərc edilmişdir. Yesenin sevgi himni sayıla biləcək “İran nəğmələri” («Персидские мотивы») silsiləsindən bir sıra şeirlər burada – Bakıda yazılmışdır.

Ümumiyyətlə, “Bakinski raboçi” qəzeti Yesenin öz əsərlərini ən çox dərc etdirdiyi mənbədir. Təsadüfi deyil ki, Rus Yeseninşünasları Bakı dövrünü Yesenin yaradıcılığının “qızıl dövrü” adlandırır və onu Puşkin yaradıcılığının “Boldino payızı”^{*} ilə müqayisə edirlər.

Yesenin, ona böyük məhəbbətlə qollarını açmış Bakıya dərin sevgisini məşhur "Прощай, Баку!" şeirində ifadə etmişdir.

Yesenin V. İ. Boldovkinə^{**} həsr etdiyi "Прощай, Баку!" şeiri onun Bakını tərk etdiyi gün – “Bakinski raboçi” qəzetinin 25 may 1925-ci il tarixli 115-ci sayında dərc edilmişdi:

Прощай, Баку! Тебя я не увижу.
Теперь в душе печаль, теперь в душе испуг.
И сердце под рукой теперь, больней и ближе,
И чувствую сильней простое слово: друг.

Прощай, Баку! Синь тюркская, прощай!
Хладеет кровь, ослабевают силы.
Но донесу, как счастье, до могилы
И волны Каспия, и балаханский май.

Прощай, Баку! Прощай, как песнь простая!
В последний раз я друга обниму...
Чтоб голова его, как роза золотая,
Кивала нежно мне в сиреневом дыму¹.

Bu şeir əsasən Yesenin Bakıdan ayrıldığı anda keçirdiyi hislərin, könül çırıntılarının təcəssümü olsa da, burada Bakının gözəlliyi də öz əksini tapmışdır.

Elə şeirin birinci misrasındaca şair Bakıdan ayrıldığı üçün, bir daha bu gözəlliyi görməyə eyni üçün təəssüflənir, ayrılıq anında qəm, kədər, qorxu hisləri şairin ruhuna hakim kəsilir.

Şeirdə Bakının Türk dünyasının bir parçası olduğu cəsarətlə qeyd edilir (Прощай, Баку! Синь тюркская, прощай!), “xəzərin dalğaları”, “yasəməni tüs-tülər”, “balaxanı mayı” Bakının həm rəmzi, həm də gözəlliyi kimi öz tərifi alır.

Müasirlərinin xatirələrindən¹ aydın olur ki, Yesenin Bakıda olarkən içərişəhərdə, dənizkənarı bulvarda gəzib-dolaşmağı çox sevmiş. Xəzərin dalğalarını

^{*} Puşkin Boldinoda 1830, 1833 və 1834-cü illərdə 3 dəfə olsa da, yaradıcılıq baxımdan bu səfərlərdən ən məhsuldarı onun 1930-cu il payız səfəridir (31 avqust - 27 noyabr 1830). Bu, təxminən 3 aylıq dövrdə, “Yevqeni Oneqin” poemasının son 2 bölümü də daxil olmaqla, Puşkin 40-dan çox əsər yazmışdır. Məhz bu dövrü Puşkinşünaslar Puşkin yaradıcılığının “Boldino payızı” adlandırırlar.

^{**} Yesenin yaxın dostu, MK-nin 2-ci katibi, “Bakinski raboçi” qəzetinin baş redaktoru P. İ. Çağının kiçik qardaşdır. V. İ. Boldovkin o vaxtlar SSRİ-nin Tehrandakı səfirliyində diplomatiok poçt xidmətində işləyirdi.

¹ Газета «Бакинский рабочий», № 115, 25 мая 1925 г.

seyr etməkdən böyük zövq alan şair bu gözəlliyi həyatının ən xoşbəxt anları kimi taqəbrəcən qəlbində yaşadacağını yazır.

Şeirdə “сиреневый дым” yazarkən şair neftin istehsalı zamanı borulardan çıxan, ozamankı Bakının (elə indiki Bakının da) rəmzi olan və sanki yasəmən rəngə çalan neft tüstüsünü və bunun nəticəsində əmələ gələn “dumanlı” havanı nəzərdə tutur. Dərin bənzətmə ustalığına qadir olan Yesenin Bakı ilə vida mənzərəsini məhz Bakının rəmzi olan neftin “yasəmənli tüstüləri” fonunda təsvir edir.

Qeyd edildiyi kimi, “Прощай, Баку!” şeiri “Bakinski raboçi” qəzetinin 25 may 1925-ci il tarixli 115-ci sayında dərc edilmişdir. Artıq Yesenin iki aya yaxın idi ki, Bakıdaydı (O, Bakıya martın 30-da gəlmişdi). Yesenin Bakıda şox mehribanlıqla qarşılanmış, onun iştirakı ilə bir neçə şeir gecəsi keçirilmiş, şairlə müxtəlif görüşlər təşkil edilmişdi. Həmin səfərin ən yaddaqalan günlərindən biri 1 May günü idi. 1925-ci il mayın 1-də Yesenin bütün günü Balaxanı neftçiləri və onların ailə üzvləri arasında olmuş, onlara şeirlər oxumuş, onlarla birlikdə şənələnmişdir. Həmin gün sənədli film çəkilsə də, təəssüf ki, film saxlanmamışdır. Şeirdə “balaxanski may” dedikdə, şair o günü nəzərdə tutur.

«Прощай, Баку» şeiri Yesenin Azərbaycan dilinə sayca ən çox tərcümə edilən ikinci şeiridir*. Şeir 10 müəllif – Ələkbər Ziyatay (1955), Rəfiq Zəka (1964), Əhməd Cəmil (1974), Əliğa Kürçaylı (1975), Knyaz Aslan (2005), Firuz Mustafa (2005), Eldar Nəsbli Sibirel (2006), İsaxan İsaxanlı (2009), Hamlet İsaxanlı (2010), Eyvaz Borçalı (2010) tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Yesenin Bakıya məhəbbəti yalnız bu şeirlə məhdudlaşmır, o, başqa bir şeirində - «Стансы» şeirində də Bakının gözəlliyindən söhbət açır, Bakı işıqlarını ulduzlarla müqayisə edərək yazır:

Нефть на воде,
Как одеяло перса,
И вечер по небу
Рассыпал звездный куль.
Но я готов поклясться
Чистым сердцем,
Что фонари
Прекрасней звезд в Баку².

Yesenin Bakı haqqında fikirlərinə, onun Bakıya məhəbbətinə yalnız onun şeirlərində deyil bəzi məktublarında və müsəirlərinin onun haqqında xatirələrində də rast gəlirik.

¹Болдовкин В. А. Воспоминания о Есенине. <http://esenin.niv.ru/esenin/boldovkin.htm>; Хромов К. Сергей Есенин в Баку. «Коммунист Сумгаита». 3 октября, 1965; Мануйлов В. А. О Сергее Есенине. С. А. Есенин в воспоминаниях современников: В двух томах. Т-2. Москва, «Художественная литература», 1986, стр. 165-190 və s.

*Ən çox tərcümə edilən şeir «До свиданья, друг мой, до свиданья» şeiridir. Bu şeir 14 müəllif tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bax: İsaxan İsaxanlı. Şeir gülüstanının təkrarolunmaz çiçəyi – Serqey Yesenin. Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, Bakı, sentyabr, 2010, səh. 83-104; Əli Rza Xələfli. Şeir bənzərsiz çiçəyi. Dostum İ. İsaxanlıya məktub. “Kredo” qəzeti, № 39, 2 oktyabr 2010-cu il;

²Сергей Есенин. Собрание сочинений в трех томах. Т-1. Москва, Издательство «Правда», 1983, стр. 359.

V. İ. Boldovkinin xatirələrində oxuyuruq: “Biz evdən çıxdıq və dənizkənarı bulvara yollandıq. O necə də nüfuzetmə qabiliyyəti ilə qala divarlarını, İsmailiyyə binasını (*indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin binası – İ. İ saxanlı*) seyr edir, onların tikilmə tarixi, memarları ilə maraqlanırdı. Onu hər şey maraqlandırır və mən onun suallarına cavab verməyə vaxt çatdırmırdım. Bəzən də elə suallar olurdu ki, mən onlara cavab verə bilmirdim. Məsələn, “Xan sarayında sonuncu xan kim olub?”...Biz axşama qədər dənizkənarı bulvarı və İçəri şəhəri dolaşdıq, Serqey aludəçiliklə tarixi abidələrlə maraqlanırdı. Məşhur Qız qalası, köhnə saray onun diqqətini cəlb etdi”¹.

V. A. Manuylov Yesenin haqqında xatirələrində yazır: “Bir dəfə səhər tezdən hələ özünün şərq görkəmini saxlamış köhnə Bakı gəzməyə çıxdıq. Bakı qalasının dar küçələri, Xan sarayı, hündür minarələr Yesenini heyran etmişdi. O, şərqə çöx bağlanmışdı və onun tarixi haqqında az oxuduğu və müsəlmançılığın əsil mahiyyətini yaxşı dərk etmədiyi üçün heyfislənirdi. Məni sünnilər və şiyələr haqqında, müqəddəs Şaxsey-vaxsey günündə baş verən dəhşətli qırğın, özünə işkəncə vermə mərasimi ilə bağlı sorğu-suala tuturdu. Sonra biz Qız qalasına çıxdıq və onun lap yuxarı mərtəbəsinə qalxdıq. Gəzintimiz Kubinkanı, haylı-küylü Asiya bazarını gəzməklə yekunlaşdı...Axırda biz qədim fars miniatürlərinin və əlyazma kitabların bilicisi olan bir qocaya baş çəkdik. O, rus şairini gülürüz, mehribançılıqla qarşıladı, bizi necəsə xüsusi bir üsulla hazırladığı tünd çaya qonaq etdi və Yesenin xahişi ilə fars dilində Firdovsinin və Sədinin şeirlərindən oxudu. Artıq axşam düşmüşdü, dükanın yanından zıncırovları ilə səslənə-səslənə Qubadan və Şamaxıdan gələn karvanlar keçirdi. Hava əməlli-başlı soyumuşdu və dükanı bağlamaq vaxtı idi. Biz isə hələ də oturub “Şahnamə”nin qədim əlyazmasını bəzəyən son dərəcə gözəl miniatürləri seyr edirdik”².

Böyük ilhamla yazıb-yaratdığı və demək olar ki, ən gözəl lirik şeirlərinin doğulduğu Bakı Yesenin üçün doğmalaşmışdı və o, artıq Bakısız yaşaya bilmirdi. O, cəmi iki ay əvvəl (25 may 1925) “Əlvida, Bakı!” desə də Bakıdan ayrılı bilmir və növbəti dəfə (28 iyul 1925; bu həm də onun sonuncu səfəri oldu) Bakıya gəlir. Şairin bu gəlişi ilə bağlı P. İ. Çaqinin həyat yoldaşı Klara Erixovnanın xatirələrində oxuyuruq: “Telefon zəng çalır. Mən dəstəyi qaldıranda yenidən – bu dəfə arvadı Sofiya Andreevna Tolstaya ilə (*həmin dövrdə Yesenin hələ Sofiya Andreevna Tolstaya ilə rəsmi evlənməmişdi. Onlar Moskvaya qayıtdıqdan sonra – sentyabrın 18-də evləndilər- İ saxan İ saxanlı*) gəldiyini bildirən Serqey Aleksandroviçin səsini eşitdim: “Görürsünüzmü, Bakısız və bakılılar olmadan mən uzun müddət yaşaya bilmirəm, yenə Sizə gəldim.”³

Bu fikir Yesenin yaradıcılığının Bakı dövrünün bir fəlsəfi açıqlaması kimi qəbul oluna bilər.

¹Болдовкин В. А. Воспоминания о Есенине. <http://esenin.niv.ru/esenin/boldovkin.htm>.

²Мануйлов В. А. О Сергее Есенине. С. А. Есенин в воспоминаниях современников: В двух томах. Т-2. Москва, «Художественная литература», 1986, стр. 178-179.

³Белоусов В. Г. Сергей Есенин. Литературная хроника. Часть-2 (1921-1925). Москва, «Советская Россия», 1970, сәh. 198 (К. Е. Çaqinanın V. Belausova məktubundan).

ƏDƏBİYYAT**Azərbaycan dilində**

1. *Eyvaz Borçalı*. Fars havaları. Bakı, "Adiloğlu", 2010.
2. *Əli Rza Xələfli*. Şeyrin bənzərsiz çiçəyi. Dostum İ. İsaخانлыға məktub. "Kredo" qəzeti, № 39, 2 oktyabr 2010-cu il.
3. *Əlvida, Bakı! Daha çətin bir də görüşək*. (Tərcümə: Əhməd Cəmil). "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 6 oktyabr, 1974.
4. *Əlvida, Bakı*. (Tərcümə: Rəfiq Zəka). "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 29 may, 1964.
5. *Əlvida, doğma Bakı*. (Tərcümə: Eldar Nəsilbi Sibirel). "Azərbaycan" qəzeti, 4 iyun, 2006.
6. *İsaخان İsaخانлы*. Şeyr gülüstanının təkrarolunmaz çiçəyi – Serqey Yesenin. "Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı", Bakı, sentyabr, 2010.
7. *İsaخان İsaخانлы*. Klassik rus poeziyasından nümunələr İsaخانın tərcüməsində. "Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı", Bakı, 2011.
8. *Knut Hamsun*. Nağıllar diyarında (Qafqaz yaşantıları və düşüncələri). Oçerk. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, birinci cild, Bakı, 2006.
9. *Poetik tərcümələr*. 1-ci toplu. Bakı, "Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı", 2005.
10. *Rus şairləri Azərbaycan haqqında*. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1955.
11. *Səni görməyəcəm, əlvida, Bakı!*(Tərcümə: Firuz Mustafa). "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 29 aprel, 2005; "Tac" qəzeti, 04-14 noyabr, 2005.
12. *Yesenin S. A. Şeyrlər və poemalar*(Tərcümə: Əliağa Kürçaylı). Bakı, "Azərənşr", 1975.

Rus dilində

13. *Белоусов В. Г.* Сергей Есенин. Литературная хроника. Часть-2 (1921-1925). Москва, «Советская Россия», 1970.
14. *Болдовкин В. А.* Воспоминания о Есенине. <http://esenin.niv.ru/esenin/boldovkin.htm>.
15. Газета «Бакинский рабочий», № 115, 25 мая 1925 г.
16. *Есенин С. А.* Собрание сочинений в шести томах. Т-6. Москва, «Художественная литература», 1980.
17. *Есенин С. А.* . Собрание сочинений в трех томах. Т-1. Москва, Издательство «Правда», 1983.
18. *Мануйлов В. А.* О Сергее Есенине. С. А. Есенин в воспоминаниях современников: В двух томах. Т-2. Москва, «Художественная литература», 1986.
19. *Хромов К.* Сергей Есенин в Баку. Газета «Коммунист Сумгаита». 3 октября, 1965.
20. *Чагин П. И.* Сергей Есенин в Баку. Сергей Есенин. Исследования. Мемуары. Выступления. Юбилейный сборник. Под общей редакцией Ю. Л. Прокушева. Москва, «Просвещение», 1967.

BAKU IN YESENIN'S GLORIFICATION

Summary

This article tells us about the great Russian poet Sergey Yesenin's life in Baku and his close ties with Baku. The role and significance of his Baku period in his general lifelong creative activity are emphasized. Extracts from his poetry, especially out of his outstanding poem "Farewell to Baku" serve as glowing testimonials of the extent to which he loved and cherished Baku. This article also gives feedback about Azerbaijani versions of translations of his poem "Farewell to Baku." There are also some citations given by his contemporaries underlining Yesenin's great love towards Baku.

Key words: Russian poet, Sergey Yesenin, Baku, "Farewell to Baku."

К ПРОБЛЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ПОЛЬСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ В XXI ВЕКЕ

Д. ф. н. , проф. Абдуллабекова Г. Г.
(НАНА /Азербайджан)

Азербайджанско-польские связи на современном этапе – это новый период культурных, общественных, дипломатических, экономических связей между Польшей и Азербайджаном- связями, развивающихся на новой социально-политической почве, в условиях демократизации и независимости двух государств.

Исторические связи между Польшей и Азербайджаном берут свое начало в XV веке, с момента заключения первого военно-стратегического договора между главами двух государств – королем Ягелло и шахом Узун Гасаном.

Одной из основных причин дальнейшего сближения и интенсивного духовного обмена между странами в XIX веке была причина политическая: общность исторических судеб двух разделенных сильными державами (Россия, Иран, Германия, Австрия) стран, которые в результате оказались составными одной империи царской России польские ссыльные в Азербайджане вместе боролись против царского самодержавия. Начало XX века – III этап в азербайджанско-польских отношениях – это период связанный со строительством новых демократических государств как в Польше так и в Азербайджане. Поляки-эмигранты объединившиеся в диаспорах – колониях являлись равноправными гражданами Азербайджана, особо следует подчеркнуть их роль в развитии науки, архитектуры, медицины, образования, нефтяной промышленности, государственного строительства первой независимой республики на всем Ближнем и Дальнем Востоке.

Аннексия Польши и Азербайджана большевистско-советскими силами привела к потере независимости в XX веке в обеих странах. Этот период развития азербайджанско-польских отношений в условиях социалистической действительности можно отнести к IV этапу взаимосвязей между двумя государствами. Несмотря на идеологический прессинг, культурный обмен между двумя странами отличался особой активностью. Взаимодействия между представителями интеллигенции двух стран развивались как в Азербайджане так и в Польше в среде азербайджанских эмигрантов-членов Азербайджанской Демократической Республики, нашедших приют в братской Польше. Азербайджанско-польским связям в Азербайджанской Демократической Республике посвящена книга выдающегося общественно-политического деятеля, одного из создателей первого независимого мусульманского государства на Востоке Мамед Эмина Расулзаде «Азербайджан в борьбе за независимость»¹. Книга была издана в Варшаве на польском языке Азербайджанским Национальным Издательством, которое являлось трибуной, рупором передовой азербайджанской эмиграции в Европе. «В неустанной борьбе за свободу, – пишет М. Э. Расулзаде, – азербайджанский народ нашел великого маршала Юзефа Пилсудского, который не признавал «поражений там, где мощный дух», а также приобрел навечно запавшее в

память его доброе отношение. Не будем останавливаться на почтенных побуждениях братства, отложим это до тех времен, когда народы наши будут свободно и напрямую вступать в переговоры»². День о котором мечтал М. Э. Расулзаде мы приближаем сегодня: восстановлена дата празднования создания Азербайджанской Республики 28 мая 1918 года, возрожден синезелено-красный флаг демократической республики с полумесяцем и звездой. Азербайджан создает суверенное независимое государство.

«Сегодня мы счастливы от мысли, что молодое поколение Азербайджана испытает глубокие чувства, стоя перед урной с землей Кавказа, возложенной их отцами на могилу великого маршала, испытают те же чувства, читая подписи представителей Азербайджана, выбитые на серебряной табличке в музее имени Вождя Поляков»³.

Конец XX – начало XXI века – это V этап в развитии азербайджанско-польских связей. Эпоха перестройки, характеризующаяся интенсивным развитием демократизации, создала условия для бурного роста национального самосознания народа, углубленного изучения истории, литературы Азербайджана и Польши для развития азербайджанско-польских связей между двумя независимыми, демократическими государствами в новых общественно-политических условиях. Польша одним из первых европейских государств признала независимость Азербайджана и открыла свою демократическую представительство в стране.

Основными центрами исследования польской литературы, изучения и переводов культурного наследия польского народа являются: 1. Отдел зарубежной литературы и литературных связей НАНА, Бакинский Славянский Университет и Союз Писателей Азербайджана с его печатным органом “Dünya ədəbiyyatı”.

На базе Института Литературы Низами НАНА за последние годы были изданы научные монографии: Г.Абдуллабековой «Темы и инспирации Азербайджана в польской литературе XIX века», Е.Теер «Гражина» А. Мицкевича в русских переводах», Г. Абдуллабековой «Современная польская литература», регулярно издаются статьи в сборнике «Литературные связи», посвященные проблемам компаративистики, взаимосвязей азербайджанской польской и европейских литератур.

Бакинский Славянский Университет с Центром польской культуры также проводит большую работу в подготовки кадров в области образования, дипломатии и перевода.

В центре Польской Культуры состоялись живые контакты с выдающимися представителями польской культуры, науки, дипломатии: с Лехом Качинским, Кшиштофом, Занусси, Тадеушем Щвентоховским, Кшиштофом Краевским, Михалом Лабендой, ректорами Варшавского Университета, Института Восточной Европы.

Первые выпускники факультета полонистики (1996-2000) Самир Саттаров, Шахла Казимова, Анар Ибрагимов, Илаха Керимова сегодня успешно защитив докторские диссертации в Варшаве и Вроцлаве свою научную и общественную деятельность направляют на укрепление дружбы и глубокого взаимопонимания между нашими странами и народами.

Важную роль в процессе духовного сближения людей различных национальностей и вероисповеданий играет литература.

Переводы польской литературы на азербайджанский язык и азербайджанской на польский, в XXI веке приобрели особую значимость. В первую очередь потому, что эти переводы осуществляются без языка посредника, (русского) а непосредственно с оригинала.

Здесь особо хотелось бы отметить деятельность Илахи Керимовой – доктора философии (лингвистика) Вроцлавского Университета, значительное место в творчестве которой занимает переводческая деятельность. По окончании факультета полонистики в 2004 году И. Керимова получает дипломмагистра. В этом же году в издательстве “Mütərcim” БСУ издается ее первая книга – «Польско-азербайджанский разговорник». В 2003 году успешно пройдя собеседование в польском посольстве в Баку И. Керимова направляется на учебу во Вроцлавский Университет. По окончании докторантуры в 2010 году успешно защищает диссертацию под руководством известного польского ученого-профессора Яна Мёдека на тему: «К проблеме переводов фразеологизмов с русского на польский и азербайджанский язык на основе романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита». Значительную часть своей творческой деятельности. И. Керимова посвящает переводческой деятельности. Сотрудничая с Союзом Писателей Азербайджана впервые в 2006 году И. Керимова переводит на польский язык повесть Чингиза Абдуллаева «Преступление в Монпелье», стихи Селима Бабуллаоглу в 2006 году был издан в одном из престижных польских изданий АТУТ и во вроцлавском литературном журнале «Одра». Во Вроцлавском Университете ею была организована торжественная презентация книги азербайджанского поэта. И. Керимовой принадлежит перевод исторического романа Агиля Аббаса «Батман-гылынич», поэмы «Полонез» Эльхана Зала, цикла стихов Рафаила Тагизаде под названием «Варшава».

В 2009 году И. Керимова переводит вступительную статью к книге С. Вургуня «Мечты негра», написанную поэтом под впечатлением Всемирного Конгресса защитников мира во Вроцлаве (1948 год) участником которого он был. Перевод был опубликован в “Şərq qəzeti” в Баку.

Из польской литературы перу И. Керимовой принадлежат переводы стихов лауреата Нобелевской премии Чеслава Милоша, Збигнева Херберта, Урсулы Кожёл опубликованные в престижных литературных изданиях Азербайджана. В 2010 году переводческое творчество Илахи Керимовой отмечено наградой журнала “Dünya ədəbiyyatı” – “Ağ qələm”-2010».

Особо следует отметить переводы польской классической польской литературы, представленной творчеством выдающегося польского поэта-романтика Адама Мицкевича. Первый перевод восточных стихов поэта «Крымские сюжеты» был опубликован ещё в 1986 году. Повторно «Крымские сюжеты» вместе с исторической поэмой «Пан Тадеуш» были изданы в 1998 году. Обе книги примечательны тем, что впервые в азербайджанской литературе их перевод был осуществлен с оригинала, и ещё в советское время в 1986 году – Гюляр Абдуллабековой и Сабиром Рустамханлы⁷. В 2006 году издаются избранные стихи лауреата Нобелевской премии Чеслава Милоша, также переведенные с оригинала⁸. В 2007 году в печати появляется

книга Н. Ягублу “Azərbaycan-Polşa əlaqələrində M. Ə. Rəsulzadənin rolu”, посвященная деятельности азербайджанских офицеров в рядах польской армии, дипломатическим дружеским связям М. Э. Расулзаде и Маршала Юзефа Пилсудского. В 2009 году издается поэма, посвященная Польше и полякам – «Полонез» Эльхана Зала в прекрасном переводе на польский язык И. Керимовой¹⁰.

В 2006 году на страницах польского журнала «Новая Польша» издается статья д. ф. н. , проф. Г. Абдуллабековой «Польская литература на страницах дореволюционной азербайджанской печати»¹¹. В азербайджанской газете «Демократ» издается статья Вахида Гази “Xilas missiyalı ölüm”¹² посвященная трагической гибели президента Польши Леха Качинского. Следует отметить, что статья, переведенная с оригинала на польский язык появляется также на страницах Интернета. В 2010 году издается сборник стихов поэтов “Qəfil gögüs”¹³. В марте этого же года состоялась торжественная презентация этой книги совместно с польским посольством в Союзе Писателей Азербайджана.

На страницах польской печати можно встретить ряд статей посвященных азербайджанской культуре: музыке и музыкантам. Так в 2009 году в Польше состоялись гастролы Рамиза и Эюба Кулиевых, вызвавшие большой интерес польской публики.

В их исполнении была представлена как азербайджанская классическая музыка, так и произведения выдающихся польских музыкантов.

«Музыку Азербайджана и Польши многое объединяет» под таким заголовком была издана статья на страницах газеты „KurierLubelski”¹⁴, где авторы выражают свое восхищение азербайджанской музыкой и талантливыми исполнителями – Рамизом и Эюбом Кулиевыми.

Начало XXI века отмечено многими событиями в культурной жизни Польши и Азербайджана, событиями, способствующими ещё большему сближению взаимопониманию между нашими народами, событиями традиционно продолжающими многовековую летопись дружбы, азербайджанско-польских культурных связей.

ЛИТЕРАТУРА

1. M. E. Rasulzade Azerbajdzan w walce o niepodległość. Azerbejdżańskie Wydawnictwo Narodowe. Warszawa, 1938.
2. Там же, с. 160.
3. Там же, с. 160.
4. Г. Абдуллабекова. Темы и инспирации Азербайджана в польской литературе XIX века. Б. , Озан, 1999.
5. Е. Теер. «Гражина» А. Мицкевича в русских переводах. Б. , Нурлан, 2010. “Elm və Təhsil”.
6. Абдуллабекова Г. Современная польская литература. Б. , БСУ, 2010.
7. Adam Mitskeviç. Kırım sonetləri. Yazıçı, B. , 1986.
8. Adam Mitskeviç. Kırım sonetləri. Mütərcim. B. , 1998.
9. Çeşlav Miloş. Avropanın uşağı. “Yurd”, 2006.
10. N. Yaqublu. Azərbaycan-Polşa əlaqələrində M. Ə. Rəsulzadənin rolu. “Adiloğlu”, B. , 2007.
11. Polonez. см. E. Zal Torqovi peyzaj. s. 147. “MBM” B. , 2009.
12. Г. Абдуллабекова. Польская литература на страницах азербайджанской революционной печати. «Новая Польша», 2006, №2.
13. См. “Demokrat” qəzeti. 15 aprel. 2010 cu il.
14. Qəfil görüş. B. , 2010.
15. См. Muzykę Azerbejdżanu i Polski wiele łączy. „Kuryer Lubelski” Polska, 2009. 19 stycznia s. 25.

TO AZERI-POLISH LITERARY RELATION IN XXI CENTURY**Summary**

The Azeri-Polish literary relation has distant history and a foundation in the XV century. During the different stages of development in the XIX and in the beginning of the XX century during the period of Soviet ideology Azerbaijan's ties are developed very intensively and enrich the ties between two cultures.

In the XXI century, Azeri-Polish ties developed on a new social-political foundation as independent countries. This period generated plenty of translations in Polish literature in Azerbaijan and Azeri literature in Poland, as active cultural diplomatic ties.

Key words: Polish literature, Azeri literature, Soviet ideology, translations

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI RUMIN DİLİNDƏ

Jalə İsmayılova

Şərqi Avropa ölkələri arasında ölkəmizin ən yaxın tərəfdaşı Rumınıyadır. Bu ölkə ilə iştir siyasi-iqtisadi, istərsə də mədəni əlaqələrimiz sürətlə inkişaf edir. Azərbaycan və Rumıniya arasında münasibətlərin əsası isə hələ XV əsrdə qoyulmuşdur. İlk dəfə 1473-cü ildə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən və Moldav knyazı Böyük Ştefan hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalamışlar. Bu əlaqələr Səfəvilər dövründə də (1501-1722) davam etdirilmişdir (*Gheorghe Brătianu, Marea Neagră (de la origini până la cucerirea otomană), volumul II, București, 1988, p. 285*).

Güman olunur ki, Azərbaycan dilində ilk çap məhsulu rumın knyazı Dmitri Kantemirin iştirakı ilə meydana çıxmışdır. Belə ki, I Pyotru Xəzərsahili səfərində (1722) müşayiət edən knyaz onun yerli əhaliyə müraciətinin Azərbaycan dilində (tatarca) mətnini hazırlamışdır. Gəmidə quraşdırılmış çap maşınında bu müraciət çoxaldıaraq ətraf yaşayış məskənlərində paylanmışdır (*Vezi P.Panaitescu, D.Cantemir: Viața și opera, București, 1958, p. 143*).

Azərbaycan-Rumıniya siyasi əlaqələrinin yeni mərhələsibu dövlətlərin hər ikisinin sosialist düşürgəsinə aid olduqları dövrə təsadüf edir. Münasibətlər Moskvanın vasitəçiliyi ilə yarınsa da, bu əlaqələri dövrünə görə intensiv adlandırılabilir. Ötən əsrin 50-60-cı illərində Bakı və Ploeşt, Sumqayıt və Piteşt arasında sıx əlaqələr yaranmışdı. Qarşılıqlı olaraq elm və mədəniyyət xadimləri dost ölkələrdə olur, müxtəlif konkurs, festivallar çərçivəsində görüşlər keçirirdilər. Azərbaycanın Opera və Balet Teatrının solistləri dəfələrlə Rumınıyada çıxış etmişdilər. XX əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycan rəssamlarının əsərlərində də Rumınıya mövzusunə önəmli yer verilmişdi. Elbəy Rzaquluzadənin «Buxarest», «Piteşt», «Neft mədənləri» və s. tabloları buna əyani sübutdur. Azərbaycan teatrları da ara-sıra rumın dramaturqlarına müraciət etmişlər. 70-80-ci illərdə Azərbaycan səhnəsində Mixail Sebastianın «Adsız ulduz», Viktor Yeftimiunin «Ölümü görmüş adam», Eujen İoneskonun «Stullar» pyesləri oynanılmışdır. Sənətsünas Z. Əliyevin S. Bəhlulzadə və Ə. Rzaquliyev haqqında yazdığı məqalə 80-ci illərdə «Arta» jurnalında çap olunmuşdu (*Amaliya Abbasova, Azərbaycan-Rumıniya əlaqələrinin inkişafında ədəbiyyat və incəsənətin rolu, "Mədəni maarif", N5-6, 2001*).

Azərbaycan ədəbiyyatının rumıncaya tərcümə edilməsi ənənəsi isə XX əsrin ortalarından qoyulub. Həmin illərdə rumın dilinə çoxlu əsərlərin çevrildiyini söyləyə bilərik. Əlimizdə yalnız 1956-cı ildə Buxarestdə Səməd Vurğunun bir kitabının nəşr edilməsi faktı var. Halbuki, sözügedən dövrdə Azərbaycan mətbuatında rumın ədəbiyyatından daha çox nümunə çap olunmuşdu.

Azərbaycan ədəbiyyatının rumıncaya tərcümə edilməsindən danışırkən vasitəçi kimi «moldav mədəniyyəti»nin rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, bu gün Rumıniya və Moldovada yaşayan xalqlar tarixi ədalətsizlik nəticəsində parçalanmış, eyni mədəniyyətə və eyni klassik ədəbiyyata malik vahid bir xalqdır - rumın xalqı. Sovet dönəmində rumın xalqının klassikləri - M. Eminesku, V. Aleksandri, M. Sadovyanu və başqaları moldavan kimi təqdim olunmuş, onlar moldav ictimai fikrinin, moldav dilinin yaradıcı kimi tanılmışdı. 1940-cı ilə - Moldaviya Respublikası yaranana qədər rumın xalqı həqiqətən də

vahid bir ərazi və mədəniyyət bütövlüyünə malik idi və heç təsadüfi deyil ki, iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə yaranmış rumın ədəbiyyatı bütün mütəxəssislər tərəfindən birmənalı şəkildə rumın ədəbiyyatının qızıl dövrü hesab olunur.

Onilliklər boyu moldav dili adlandırılan dil vasitəsilə rumındilli oxucular Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox nümunələri ilə tanış ola bilmişdilər. N. Gəncəvinin «Leyli və Məcnun», S. Vurğunun «Qafqaz», Y. Əzimzadənin «Qaranquşa cavab verin», M. İbrahimovun «Onu bizimlə saxlayın» və digər əsərlər rumınca çap olunmuşdu. «Nistru» və digər moldav nəşrlərində Azərbaycan şair və yazıçılarının əsərləri işıq üzü görmüşdü. Klassiklərdən - Məhsəti Gəncəvi, Molla Pənah Vaqifdən başlayan siyahı müasir yazarlara - Rəsul Rza, Nəbi Xəzri, Mirzə İbrahimov və başqalarına qədər uzanırdı.

Eyni zamanda iki xalqın qələm ustaları qarşılıqlı olaraq bir-birlərinin mədəniyyətinə, ədəbiyyatına dair çıxışlar da edirdilər. Mirzə İbrahimov o illərdə çox məşhur olan «Oxu, moldavan qızı!» şeirini yazmışdı. Moldav şairi Yemilian Bukov isə böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğuna həsr olunmuş «Səməd» poemasını qələmə almışdı (*Гюллю Гюлмамедова, Страницы дружбы, «Кодру», №8, 1984, ст. 153*).

XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının rumıncaya çevrilməsi istiqamətində yeni mərhələ başladı. 2001-ci ilin mart ayında Şərqi Avropada Azərbaycanın ilk səfirliyi Rumıniyada açıldı. Bununla da iki dövlət arasında siyasi-iqtisadi, həmçinin mədəni əlaqələrin sürətli inkişafına təkan verildi. Azərbaycanın Rumıniyadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Eldar Həsənovun bu işdə xüsusi rolunu qeyd etməliyik. Məhz onun şəxsi təşəbbüsü nəticəsində rumın oxucuları bir-birinin ardınca Bəxtiyar Vahabzadə, Anar, Elçin, Çingiz Abdullayev, Elçin İsgəndərzadə, Məhəmməd Füzuli və digərlərinin əsərləri ilə tanış olublar. Qeyd edək ki, B. Vahabzadə Rumıniya dövlətinin ən yüksək mükafatı olan «Komandor» ordeninə layiq görülmüşdür.

Bədii ədəbiyyatdan başqa Rumıniyada «Rumınca-Azərbaycanca, Azərbaycanca-rumınca» lüğət (2004), «Rumınca-Azərbaycanca, Azərbaycanca-rumınca» danışıq kitabçası da (2006) işıq üzü görüb. Lüğət və danışıq kitabçasının hazırlanmasında Rumıniyada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin xüsusi əməyi olmuşdur. Onların sırasında T. Qarayev, İ. Hacıyev, H. Kərimov, G. Dünyamaliyev və başqalarının adlarını çəkmək olar. Kitabların ikisi də AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda mütəxəssis rəyi almışdır. Qeyd edək ki, sözügedən nəşrlər hər iki dilin qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsində ilk təcrübədir.

2002-ci ildə qədim türk eposu «Dədə Qorqud»un da rumıncaya çevrilməsi bu istiqamətdə dəyərli işlərdən biri kimi qeyd oluna bilər. Bundan başqa tanınmış jurnalist Minodor Mitrikanın rumın və ingilis dillərində işıq üzü görmüş Azərbaycanın tarixinə, elm və mədəniyyətinə, müstəqillik dövründə əldə etdiyi nailiyyətlərə, Heydər Əliyevin həyat və siyasi fəaliyyətinə həsr olunmuş «Azərbaycanın dirçəlişi» kitabı da qeyd olunmalıdır. Həmçinin, Xocalı faciəsinə həsr olunmuş şəkilli kitabça da bu sahədə önəmli işlərdən biri kimi diqqət çəkir (www.mfa.gov.az). Buxarest Universitetinin professoru Kopi Kuçukunun 2007-ci ildə çap etdirdiyi «Azərbaycanın qısa tarixi» kitabı da olduqca təqdirəlayiqdir. Kitabda qədim dövrlərdən bu günümüzə qədər olan tariximiz öz qısa məzmununu tapmışdır.

2001-ci ildə «Paideia» nəşriyyatında B. Vahabzadənin «Zaman və kainat» adı altında şeirləri, «Məziyyət» və «İkiqat qorxu» poemaları çap olunmuşdur. Əsərləri rumıncaya çevirən Dumitru Balan və Simion İurak kitaba yazdıqları ön

sözdə B. Vahabzadə yaradıcılığının ən vacib aspektlərinə nəzər salmış, şairin yaradıcılığının qısa təhlilini vermişlər. Onlar eyni zamanda B. Vahabzadənin ictimai-siyasi fəaliyyətinə də yer ayırmışlar. Şairin 1959-cu ildə «Gülüstən» poemasına görə universitetdən xaric olunmasından başlayaraq 80-ci illərin sonu milli-azadlıq hərəkatındaki roluna qədər ömür yolu səhifələnməmişdir: «Vahabzadə ana dilinin qorunması, Dağlıq Qarabağ kimi mühüm milli problemlərin mərkəzində durur. Totalitar rejimin nümayəndələri vaxtilə onu «Ana dili» şeirinə görə ittiham edirdilər... Xalqın maraqları onun yaradıcılığının mənası və mahiyyətidir» (*Bahtiar Vahabzade, Timp și spațiu, „Paideia”, București, 2001, p. 12*). Kitaba dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatov «Mənim məqsədim, mənim yolum...» adı ilə ürək sözlərini yazmışdır.

Elçinin «Pyeslər» kitabına (2003, «Paideia») onun «Poçt şöbəsində xəyal» pyesi və «Mənim ərim dəlidir» komediyası daxil edilmişdir. Kitaba Dumitru Balan ön söz yazmışdır. D. Balan həm də pyeslərin tərcüməçisidir. O, Elçini Şekspir və böyük rumın dramaturqu Karacale ilə müqayisə edir: «Şekspir və Karacaledə olduğu kimi Elçində də gündəlik həyatda baş verən hadisələr əsərlərə gətirilir. Onun qəhrəmanlarının çoxu xoşbəxtlik axtarışında və həyatda uğur qazanmaq yolunda yolçudurlar. Bu da onun müxtəlif xarakterli tipajlarla işlədiyini göstərir» (*Elcin, Teatru, „Paideia”, București, 2003, p. 7*).

Tərcüməçi ön sözdə hər iki pyesi təhlil edir, qəhrəmanların daxili aləminə varır, onların bu və ya digər situasiyadakı davranışlarına aydınlıq gətirir. O, haqlı olaraq Elçinin əsərlərində reallıq və fantastikanın vəhdətini vurğulayır.

Anarın «Ağ qoç, qara qoç» əsəri də rumın oxucularının ixtiyarına verilmişdir. 2004-cü ildə çap olunmuş kitabda yenə də D. Balanın qələminə məxsus ön sözdə əsərin böyük ictimai əhəmiyyətinə toxunulur, nağıl personajlarının müasir həyatın qəhrəmanları ilə uzlaşdırılması ənənəsinə Anarın böyük töhfə verdiyi qeyd edilir. 2008-ci ildə çap olunmuş, Natavan Faiqin Anarla müsahibəsini özündə əks etdirən «Anar» kitabı da yazıcının ədəbiyyat, həyat, siyasət haqqında fikirlərini oxuculara çatdırır.

Çingiz Abdullayevin «Dronqo. Məqbul xəta» kitabı (Paideia, 2004) məşhur dedektiv ustasının rumın oxucuları ilə ilk görüşüdür. Ön sözdə tərcüməçi D. Balan da «Rumıniyaya xoş gəldin, əziz Çingiz Abdullayev!» deməklə bunu bir daha vurğulayır. Tərcüməçi Azərbaycanlı dedektiv yazıçısını dünya dedektiv ustaları ilə bir sıraya qoyur və onun əsərlərindəki sənədliliyi xüsusi qeyd edir. D. Balan 1989-cu ilin dekabrında Rumıniyada baş vermiş hadisələri özündə əks etdirən «Günəş altında duman» romanı üzərində dayanaraq, əsərin bir vaxtlar Rumıniya və Moldovada qadağan olunduğunu diqqətə çatdırır (*Cinghiz Abdullaev, O eroare admisibilă Drongo, „Paideia”, București, 2004, p. 8*).

Şair Elçin İsgəndərzadənin «İşıq qanadlı quş» şeirlər kitabı Nevzat Yusif Sarıgöl tərəfindən tərcümə olunub. Kitab 2005-ci ildə «Paideia» nəşriyyatında işıq üzü görüb. Tərcüməçi qeyd edir ki, türk dünyasında Azərbaycan poeziyası öz ənənələri ilə seçilir. Bu sırada xalq yaradıcılığından başlamış təhlil Nizami Gəncəvi ilə davam etdirilir. N. Yusif müasir Azərbaycan poeziyasının əcdadlarının ənənələrini yaşatdığını vurğulayır, eyni zamanda xarici modernist lirikanı da sınaqdan çıxardığını söyləyir. O, belə ədəbi nümayəndələr sırasına Elçin İsgəndərzadəni də daxil edir. «İsgəndərzadənin poetik aləmi əbədilik, sadıqlıq, etibarlılıq rəmzi olan dağların əhatəsindədir. Bu qədim dağlarzəriflik, alicənablıq rəmzi olan çiçəklərlə bəzənib. Xarıbülbul onların arasından boy göstərir» - deyən tərcüməçi E. İsgəndərzadə

poeziyasının xalq yaradıcılığı ilə harmoniya təşkil etdiyini xüsusi vurğulayır (*Elcin Iskenderzade, Păsări cu aripi de lumină*, „Paideia”, București, 2005, p. 5).

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli Ruminiyada rumın dilinə tərcümə edilmiş yeganə klassik şairdir. Onun «Qəzəllər» kitabı (2005, Kluj, Kriterion) və «Leyli və Məcnun» poeması (2007, Kluj, Kriterion) bu əsərlərin türkcəyə uyğunlaşdırılmış variantı əsasında Nevzat Yusuf Sarıgöl, Nərimin Yusuf və Səlma Yusuf tərəfindən çevrilmişdir.

Kitablarda əsərlər həm türkcə, həm də rumınca verilir. Bu, hər iki dili bilən oxucular üçün geniş müqayisə imkanları açır. Biz bu cür yanaşmanı alqışlayırıq. Əlbəttə ki, klassik ədəbiyyat incilərinin ana dilimizdən rumincaya çevrilməsi daha gözəl olardı. Baxmayaraq ki, mütəxəssislər Türkiyə türkcəsində böyük fərqlərin olmadığını söyləyirlər. Bir daha təəssüflə qeyd etməliyik ki, rumın dili mütəxəssislərimizin olmaması səbəbindən milli ədəbiyyatımız hələ də vasitəçi dillərdən yararlanmaqdadır.

Həm «Qəzəllər»də, həm də «Leyli və Məcnun» kitabının əvvəlində şairin həyat və yaradıcılığı, divanları və digər poemaları haqqında da qısa məlumat verilir. Bu da rumın oxucusunda Füzuli haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa kömək edir. Həmçinin, ərəbtərkibli bir çox sözlərin izahı da əsəri dərinlənə anlamaq istəyənlər üçün olduqca böyük köməkdir. Kitablarda, həmçinin, türkcə verilmiş variantlarda xüsusi hərflərin necə oxunması qaydası da izah edilir ki, bunun köməyiylə də beytləri türkcə oxumaq daha da cəlbedici olur.

Təbii ki, istər Azərbaycan, istərsə də rumın ədəbiyyatında hər iki xalqın bir-birini daha yaxından tanımasına yardımçı ola biləcək gözəl əsərlər vardır. Bu gün tərcümə sahəsində görülən işlər problemi müəyyən dərəcədə həll etsə də, tərcümə olunmuş əsərlərin azlığı tanışlığın dar çərçivədə baş tutduğunu söyləməyə əsas verir. İnanırıq ki, Azərbaycan və Rumıniya arasında əlaqələr genişləndikcə, biz daha çox sayda tərcümə nümunələrinin adını çəkə biləcəyik. Bu prosesin sürətlənməsi üçün, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın öz rumın dili mütəxəssislərinin olmasına ciddi ehtiyac vardır. Eyni zamanda, Ruminiyada da Azərbaycan dili mütəxəssislərinin yetişdirilməsi münasibətlərin dərinləşməsinə öz böyük töhfəsini verə bilər.

AZERBAIJANI LITERATURE IN THE ROMANIAN LANGUAGE

Summary

The article of the young scientific employee of the department of Foreign Countries' Literature and Literary Connections of The Institute of Literature named after Nizami of the National Academy of Sciences of Azerbaijan Jaleh Ismailova, "Azerbaijani Literature in the Romanian Language," is devoted to samples of Azerbaijan literature translated into the Romanian language from the date of creation of Azerbaijan-Romanian literary connections. According to her research, acquaintance with Romanian literature in Azerbaijan was broader than the similar process in Romania. In this article J. Ismailova has featured the translation process, which originates from the beginning of the 21st century.

Key words: Jaleh Ismailova, Romanian Language, Romanian literature, translation

FATİH ORDU'NUN “BEYAZ BİR GÜLDÜR SEMAYE” HİKÂYESİNİN TAHLİLİ

Dr. Öğr. Lale KASIMOVA
Öğr. Gör. M. Nilay EKER
(Qafqaz Üniversitesi / Azərbaycan)

“Rüzgâr estikçe, serinliği yüreğine değip geçiyordu.”

Giriş

Fatih Ordu'nun bu makalede tahlil edilen “Beyaz Bir Güldür Semaye” isimli hikâyesinin konusu Azerbaycan'da geçer. İki yıl Azerbaycan'da yaşamış olan yazar Azerbaycan'ın yakın ve uzak tarihi, edebiyatı hakkında bilgiler edinmiştir. Bu coğrafyaya ait olaylar, durumlar, şahsiyetler yer yer yazarın eserlerine yansımıştır. Uzun sayılmayacak bu süre zarfında üstat Bahtiyar Vahapzade'yle de münasebet içinde bulunan yazar, onun çeşitli makale ve şiirlerini Türkiye Türkçesine aktarmış, ayrıca onunla ilgili hatıralarını da kaleme almıştır. Fatih Ordu'nun, Seriyeye Gündoğdu ve Melahat İbrahimova ile birlikte çalıştığı bu şiir aktarmaları Ötüken Yayınları tarafından “Yücelikte Tenhalık” ismiyle 1998 tarihinde İstanbul'da; makaleleri de Atatürk Kültür Merkezi tarafından “Vatan Millet Anadili” adıyla 1989 yılında Ankara'da yayınlanmıştır. Bu iki kitaba girmeyen ürünler ise çeşitli dergilerde yayınlanmıştır. Yazarın, “Beyaz Bir Güldür Semaye”den başka, konusunu yine Azerbaycan'dan alan “Fecrin Güvercinleri” adlı bir hikâyesi de bulunmaktadır.

“10. yılında Karabağ–Hocalı şehitlerinin aziz hatırasına” ithaf edilmiş olan “Beyaz Bir Güldür Semaye” adlı hikâyesi, Hocalı'da devam etmekte olan savaş ortamında, Ermenilerin 26 Şubat gecesi gerçekleştirdiği saldırı sonucunda aile bireylerini teker teker kaybeden Latife'nin yaşadığı facia üzerine kurulmuştur.

Hocalı Faciası, Azerbaycan'da 1988 yılında başlamış olan Ermenistan – Azerbaycan, Dağlık Karabağ Savaşı sürecinde yaşanmış, facialarla dolu, dehşetengiz, tarihte benzeri az görülen hadiselerden biridir. Bu olay, 1992 yılının Şubat ayının 25'ini 26'sına bağlayan gece yaşanmıştır. Bir gecenin içinde yüzlerce insan hunharca katledilmiş, kadim bir yerleşim alanı olan Hocalı yerle edilmiştir. O gecede yaşlılar, çocuklar, kadınlar esir alınarak Ermeniler tarafından akıl almaz işkence ve hakaretlere, aşağılamalara maruz kalmışlardır. Şehri terk etmeye mecbur bırakılan halk, dağlara ve ormanlara kaçtıysa da birçoğu buralarda donarak ölmüşlerdir. Her tarafta silahlı Ermeniler sivil halkı ateşe tutmuş; onlara gaddarca eziyet etmişler, bu soğuk, karlı şubat gecesinde sağ kalan insanların bir kısmı da esir düşmüşlerdir.

Tarihte yaşanan bu tür hadiseler, gelecek nesillere aktarılabilme adına, her zaman edebi eserlere konu olmuştur. Dünyanın çeşitli ülkelerinde de farklı sahalarda konu edilmiş olan Hocalı Faciası, kardeş ülke edebiyatına da yansımıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi bu makalede incelenecek olan hikâye, Hocalı Faciası üzerine yazılmıştır. Hem konusu, hem de işleniş bakımından ilgi gören hikâye, T. C. Kültür Bakanlığı ve Türk Edebiyatı Vakfı'nın 2002 yılında ortaklaşa düzenlediği “8. Ömer Seyfeddin Hikâye Yarışması”nda 420 hikâye arasından ikinciliğe layık görülmüştür. Hikâye Azerbaycan edebiyat çevresinin de ilgisini çekmiş ve

Yazarlar Birliği'nin aylık yayın organı olan "Azerbaycan" dergisinin 2003 yılı, 2. sayısında yayımlanmıştır. Hikâye "Bəyaz Gülün Tikanları" adıyla, Südabe Ağabalayeva tarafından Azərbaycan Türkçesine aktarılmıştır.¹

Bu çalışmada hikâye tahlil edilirken Ş. Aktaş'ın *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, N. Çetin'in *Roman Çözümleme Yöntemi* ve M. Tekin'in *Roman Sanatı* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Tahlil

Tahlil edilen "Beyaz Bir Güldür Semaye" hikâyesinde, memleketinde savaşın devam ettiği bir Azerbaycan kadınının, kardeşini, eşini ve biricik yavrusunu kaybedişi ve ödediği bedeller anlatılır. Tek bir merkezi kişiye bağlı olarak başlayıp gelişen hikâye tek zincirli olay örgüsüne² sahiptir. Anlatıcı, olayı hikâyenin esas kahramanı olan Latife'nin Hocalı'dan gelen kamyondan Bakü'de inmesi ile ortadan başlatır. Bu nedenle hikâyede eskiden yaşananlar geriye dönüş tekniği vasıtasıyla aktarılır. Böylece geriye dönüşlerle Latife'nin eşini savaşa gönderişinden ve haber alamayışından bahsedilirken; baskın gecesinde erkek kardeşini ve kızı Semaye'yi kaybedişi ruhsal dram şeklinde anlatılır. Hikâyede öne çıkarılan faciannın Latife'ye hissettirdikleridir. Hikâye Latife'nin, amcasının kapısına varmasıyla sona erer.

Hikâyenin kişi kadrosu kalabalık değildir. Latife, Kemal, Semaye, Azer, Zengilanlı kadın, Münevver Teyze, Adil, Kerim Amca, şoför ve bir delikanlı hikâyenin şahıs kadrosunu oluşturur. Bunlardan Latife'nin dışındakiler yardımcı kişiler ve fon karakterler olup onlar hakkında tasvir ya da ayrıntılı bilgilere yer verilmemiştir. Hikâyede Latife'nin de fiziksel tasvirine rastlanmamaktadır. Bunun sebebi hikâyenin ana izleğinin esas karakterin ruh halini anlatmaya yönelik olmasıdır.

Adı geçen karakterler içinde bir istisna olarak Zengilanlı kadının fiziksel tasviri görülür. Bu tasvirde adeta onun iç âleminde yaşadığı sıkıntılar da resmedilir:

"Yüzü bir ölüünkü kadar donuktu. Keder, gözlerinin içinde ayan beyan ortadaydı. Kırk yaşında ancaydı; ama yüzündeki çizgiler çok derindi." [2, 54]

Hikâyede yaşı net olarak belirtilmeyen Latife, üç yıllık evlilik yaşamış, genç bir annedir. Faciadan önce mutlu bir aile hayatına sahip olduğu hatıralarından öğrenilen genç kadın, facia sonrasında tüm aile fertlerini kaybetmiş olarak bir başına kalır. Bütün bu kaybedişler onun hayatla olan bağlarını koparmıştır. Bu durum aşağıdaki cümlelere de yansımıştır:

"Niçin gidecekti Latife, niye gidecekti; kimden kaçıyordu ve niçin kaçıyordu? Yaşamak için miydi bunca telaş?" [2, 50]

Latife kendini büyük bir boşluğun ve anlamsızlığın içinde hissetmektedir. Onun yaşam amacını kaybettiğini *"Kimle, neyle gidecekti. Hem niye gidiyordu Musabekov'a? Hiç, koskoca bir hiç. Munis, küçük bir ömrün en saadetli dakikalarında imtidat kesilmiş ve gövdesinin ortasından bir hiçlik tohumu atılmıştı. Şimdi*

¹ Hikâye için bkz: Fatih Ordu, "Bəyaz Gülün Tikanları", (çev. Ağabalayeva Südabə), Azərbaycan Dergisi, 2003, Sayı 2, s. 156

² İ. Çetişli eserinde olay örgüsünü, tek zincirli, çok zincirli ve helezonik olmak üzere üç grupta ele alır. İ. Çetişli, *Metin Tahlillerine Giriş 2*, s. 58-65

zaman geçtikçe de o tohum orada büyüyor, genişliyor; genişledikçe de her şey anlamını yitiriyordu. ” ifadelerinden de anlamak mümkündür. [2, 51]

Onu hayata bağlayan aile bireylerini arkasında bırakıp Bakü’ye gelen Latife, yabancı olduğu bu şehirde derin bir yalnızlık hisseder:

“Uzak ve yabancı bir şehirde, Gağarin Köprüsü’nde yapayalnız kalıvermişti. Orada hissetti ilk, içinin büsbütün boşaldığını. Yara soğuyordu, zehir, yavaş ve keskin bir şekilde damarlarına yayılıyor, dokunduğu her yere ateş topu gibi dağılıyordu”[2, 50]

Bu yalnızlık ve kimsesizlik, genç kadının içini *“bir ağaç kovuğu gibi oyuyordu.”*

Kahramanın dinmek bilmeyen acıları üzerine kurulan hikâyenin ilerleyen kısmında yer yer geçmiş mutlu günlerden bir rüzgâr eser. Bu durum geriye bakışla özetlenir.

Yaşadığı bu trajik hadiseler sonucunda, hayatla ilgili felsefi düşüncelerden tamamen uzak bu köy insanı, *“Bir acıyı beklemenin, o acıyı yaşamaktan daha ızdıraplı bir şey olduğunu”* [2, 59] öğrenir.

Yazar, savaşın yaşattığı acıları okuyucuya hissettirebilmek için objektifini Latife’nin yaşadıklarına çevirir. Latife’yi yaşadıkları içinde en çok yaralayan kızı Semaye’yi kaybedişidir. Azerbaycan askerlerinin esirleri kurtarışından sonra Latife kaçmak yerine eve dönerek, Ermeni askerleri geldiğinde yorganın altına sakladığı kızını almak ister. Semaye’yi bulamayınca onun ayak izlerini fark eder ve takip etmeye başlar. İzler onu zikzaklar ve daireler çizerek daha karanlığa, yukarıdaki ormana doğru götürürken bir noktadan sonra kaybolur:

“-Mecali kalmamış yavrurunun, dedi Latife yutkunarak, mecali kalmamış ve burada emeklemeye başlamış.

Meşeliğe kadar geldi. İzler şimdi birbirine karışıyordu. Burada çok gezinmiş olmalı, diye düşündü. Kardaki belirtiler, yandaki dikenliğe gelip gidiyordu.

Biraz daha yukarıya çıktı. Dikenlikleri de geçip meşe ağacının altına kadar geldi. Orada gördü onu, karın üstündeydi Semaye; tombul yanakları gene yana tutmuş yatıyordu. ” [2, 60]

Latife’nin, kızı Semaye’nin karda bıraktığı ayak izlerini adım adım takip ettiği ormandaki yürüyüş sahnesi genç kadının acılarının ağır ağır doruk noktasına ulaştığı sahnedir.

Hikâyede nesnel zamanla ilgili bir çelişki dikkati çekmektedir. Girişte bahsedildiği üzere Hocalı Faciası 1992 Şubat’ının 25’ini 26’sına bağlayan gece yaşanmıştır. Hikâyeden anlaşıldığına göre Latife, facianın yaşandığı gece kamyonla yola çıkarak ertesi günün akşam vakitlerinde Bakü’ye varır. Bu durumda Latife’nin 26 Şubat 1992 günü amcasının yanına gelmesi gerekirken hikâyede bu tarih 20 Mayıs 1992 olarak gösterilmiştir:

“Bakü / Musabekov’da, 20 Mayıs 1992’de bir gece yarısı kurtarılmış kadın Latife, amcası Kerim Bey’in kapısını vurduğunda bu haldeydi. ” [2, 61]

Bu çelişki mevsimlerin tasvirine de yansımıştır.

Geçmiş zamanda anlatılan hikâyede anlatma zamanı, vaka zamanından sonradır. Hikâyenin epigrafından yola çıkarak anlatma zamanının hadisenin yaşanmasından 10 yıl sonra olduğu anlaşılır.

Akşam güneşinin son ışıklarının yeryüzüne düştüğü dakikalarda başlayan hikâye sonlanırken gecenin geç saatleri olduğu görülür. Hikâyeye, ilk bakışta insan ruhunun bir asra bedel yaşantılarının kısa süreye sığdırıldığı hissini verse de; yazar,

olayı ortadan başlatıp, geriye dönüş tekniğiyle zamanı genişleterek yaşananları, olayın ilk başlama anından itibaren hatırlama ve çağrışımlardan istifadə edərək anlatır. Hikâyədə ağırlıklı olaraq bilinen keçmiş zaman kipi kullanılır.

Yakın və uzaq keçmişə doğru genişləmənin görüldüğü hikâyədə bugün və keçmiş sıralı olaraq birbirini takip eder. Zamanla ilgili bu yer dəyişmələri, böyük bir faciə yaşamış olan karakterin psixoloji durumunu yansıtmakta önəmli bir işlevə sahiptir.

Hikâyədə zamanın simgesel olaraq kullanıldığı görülür. Bu bağlamda akşam saatlərini tercih edən yazar, akşam və onun getirdiyi karanlıq ilə Latife'nin ruh hali arasında bağ kurmuşdur:

“Akşam çabuk çöküyordu. Şimdi Latife, ızdırabıyla birlikdə, akşamı da sırtlanmış bir meçhule taşıyordur.” [2, 51]

Hikâyədə iki mekân görülür: Bakü və Hocalı. Dokusu, hatırlamalar və geriye dönüşlərlə işlənən hikâyədə ikinci mekân olaraq Hocalı'ya dair herhangi bir təsvir yer almamakta, Hocalı, faciənin yaşandığı mekân olaraq sadəcə ismən keçməkdədir.

Açık mekânları tercih edən və Bakü'yü iyi bilən yazar, Bakü'ye ait özəl yer adlarını kullanır. Bunlar arasında sokak isimləri, bəzi binalar yer yer göze çarpar. Gagarin Köprüsü, Ahmetli, Hatay Mahallesi, 28 May, İlimlər Akademisi, Musabekov, Yasamal, Azərbaycan Oteli, Hazar Dənizi bu isimlərdendir. Bunun dışında hikâyədə kapalı mekân olaraq, Bakü'deki lokanta və Hocalı'daki kolhoz binası¹ yer alırken açık mekân olaraq ormangörülür.

Yazar hikâyədə mekânla ilgili təsvirlərə fazla yer verməkdən ziyadə romantiklərə has bir biçimə onunla insan arasında bağ kurmayı tercih etmiş və mekânı atmosfer oluşturmaq amacıyla kullanmışdır. Hikâyədə mekân ilə kahraman arasında güclü bir bağ kurulmuşdur. Nitekim onun kafasındaki dağınık düşüncələr mekânın təsvirine akseder:

“Pek çok hayal hatıra mənşei belirsiz düşüncələr, önündeki yıkık asfalt kaldırımlarla bərabər, birbirinə dolaşır və yüreğini sıkan, nefesini kesən bir acı oluveriyordu en son.” [2, 51]

Bu bağlamda yazar, mekâna ait bir unsur olaraq özəlliklə Bakü'nün rüzgârını kullanmışdır. İçindən rüzgâr keçən bu hikâyədə şəhərin boş sokaklarını karanlıqda sallayan rüzgâr, Bakü sokaklarındakı Latife'yi yalnız bərkəməz və onun iç dünyasındakı fırtınalara eşlik eder:

“Bakü gene rüzgârlıydı. Geniş caddələrdə yeri belirsiz bərkəməz arabə gəlir gidiyordu. Bir yerlərdən gaz kokularına bulanmış Akasya kokusu dağılıyordu caddələrdə. Rüzgâr, yalnızca rüzgâr vardı. Uzaqlardan alıb getirdiyi, ağlamaları, feryatları göklərə yüksəltiyən ardından aşınası olduğu taş duvarlara çarpıyordu. Yollar boştu və akşam günəşinin son ışıkları az ilərdə, Hazar'ın kurşuni sularında mənəvişlənirdi.” [2, 50–51]

Hayatın ağırlığı üstünə çökən Latife'nin ruhundakı kasvet də rüzgâra yüklənir:

“Karanlıq artıyordu. Baş yerdə yürüyürdü Latife. Kasvetli rüzgâr. Her yanı dalğa dalğa doldurduqça Latifenin gözlərindəki ışık azalıyordu. Belli, sokakların tek hâkimiydi o. Dilediyincə nutuk atıyordu şəhərinin meydanlarında. Sağdan,

¹ Sovyet Sosialist Cümhuriyyətləri Birliyi'ndə oluşturulan kollektiv çiftliklər.

soldan, yüreginin içinden geçmiş, şimdi de garip uğultularla ninniler söyleyip yürüdüğü yolda bir beşik gibi sallıyordu Latifeyi. ” [2, 54–55]

Rüzgârın uğultusuyla eşlik ettiği hikâyede tasvirler, resimden çok müzik etkisine sahiptir. Dikkat ve özenle bir leitmotiv olarak kullanılan rüzgâr, hikâyeye duygusal bir yücelik ve bir vurgu kazandırır.

Ayrıntılı olmayan Bakü tasvirleri iki farklı zamanda görülür. Bunlardan biri, faciadan sonraki gerçek zamana aitken; diğeri de Latife'nin Kerim'le birlikte ilk defa bu şehre gelişlerine ait hatıralarında görülür:

“Bakü'yü ilk defa o zaman görmüştü. Koşuşan insanlar, kırmızı renkli tramvaylar, büyük binalar, meydanlar ortasında heykeller, tiyatrolar, Hazar, Hazar'daki gemiler. Bakü hayal ettiğinden de büyük bir şehirdir. ” [2, 51]

Kemal'i ve bütün sevdiklerini kaybettikten sonra bir akşamüstü yeniden geldiği bu şehir, zaman zaman Latife'yi hatıralarına götürür. Evlendikleri yıl kısa süreliğine geldikleri şehrin sokakları o günlerin ve Kemal'in hatıralarıyla doludur:

“Bu kaldırımlar, bu تنها sokaklar hep Kemal'in yadigarıydı. ” [2, 53]

Üçüncü tekil şahsın dilinden anlatılan hikâye, her şeyi -burada kahramanın geçmişini, bugününü ve duygularını- gören ve bilen hâkim bakış açısıyla yazılmıştır. Anlatıcı hikâyede kendini belli etmez. Fakat bu, hikâyeyi duyduğu gerçek bir olay üzerine kurgulayan ve Bakü'yü çok iyi bilen yazarın kendisi de olabilir.

Eserin dili sadedir. Arapça ve Farsça kelimelerin nadiren kullanılması ya da kahramanın ruh halini derinlemesine işlemesi bu sadeliği bozmadı. Olay, Azerbaycan'da, Azerbaycanlı kahramanların başından geçse de hikâyede Azerbaycan Türkçesi kullanılmamış; mahalli ifadeler yer verilmemiştir. Bundan da anlaşılıyor ki yazar, kahramanın içinde bulunduğu durumu ve hissettiklerini, konuşma diline ait bir takım öğelerle gölgelemek istememiş, dili birinci işlev olarak kahramanın ruh halini yansıtmak için kullanmıştır.

Hikâyede Azerbaycan Türkçesi'ne ait iki dördlük dikkat çeker. Bunlardan birincisi Zengilanlı kadının dilinden, kaybedilen vatan toprağı ve vatanın evlatları için söylenen bir manidir:

*“Azizim ulu dağlar
Çeşmeli sulu dağlar
Burda bir garip ölmüş
Gök kişner bulut ağlar. ” [2, 54]*

İkincisi de Latifenin kızı için söylediği ninnidir:

*“Lay lay deyim yatasan
Kızıl güle batasan
Kızıl gülün içinde
Şirin yuhu tapasan. ” [2, 55]*

Bu parçalara dil açısından bakıldığında Azerbaycan Türkçesi'ne ait alfabenin kullanılmaması yukarıdaki fikri destekler.

Bunun dışında metinde, Türkiye Türkçesi'nde karşılığı bulunmayan “kolhoz binası” ve “gır/kır gazanı” kelimeleriyle birlikte “yana tutmuş” ifadesi görülür.

Azerbaycan'da kullanılan isimlerle Türkiye'de kullanılan isimlerin benzerlik göstermesi sayesinde hikâye kadrosundaki isimlerin çoğu Türkiyeli okuyucular için

de aşınadır. Bununla birlikte yazarın, hikâyede yer alan karakterlerin isimlendirilmesinde yerel adlardan istifade ettiği bilinmektedir.

Dil hakkında belirtildiği gibi; yazarın üslubu da duygu yoğunluğunu hissettirecek şekildedir. Hikâyede yaygın olarak kullandığı görülen devrik cümlelerle şiirimsi bir atmosfer oluşturulması bunun göstergesidir. Rüzgâr leitmotivinin kullanılmasının da hikâyeye şiirimsi bir hava kattığı söylenebilir. Ayrıca rüzgârın leitmotiv olarak kullanılışı ve zamanla ilgili geriye dönüşlerle oluşturulan atmosfer, senfonik eserlerde görülen iniş çıkışların oluşturduğu ambiyansı çağrıştırır.

Yeri geldikçe değinilmiş olan anlatım teknikleri dışında hikâyede diyalog ve iç çözümlemenin kullanıldığı görülür. Fakat daha çok kahramanın iç âleminde yaşadıklarının anlatıldığı hikâyede diyalog tekniğine fazla yer verilmemiştir. İç çözümleme ise hikâyede hâkim teknik olarak kullanılmıştır:

“İlkin 28 May’a, oradan da İlimler Akademisi’ne çıkıp varmalıydı Musabekov’a. Kısa bir yol sayılmazdı. Kimle, neyle gidecekti. Hem niye gidiyordu Musabekov’a? Hiç, koskoca bir hiç. Munis, küçük bir ömrün en saadetli dakikalarında imtidat kesilmiş ve gövdesinin ortasından bir hiçlik tohumu atılmıştı. Şimdi zaman geçtikçe de o tohum orada büyüyor, genişliyor; genişledikçe de her şey anlamını yitiriyordu.

Allah’ım sen bana yardımcı ol, dedi ve yavaş adımlarla yürümeye başladı. Akşam çok çabuk kökiyordu. Şimdi Latife, ızdırabıyla birlikte, akşamı sırtlanmış bir meçhule taşıyordu.” [2, 51]

Sonuç

Girişte bahsedildiği üzere Türkiyeli bir yazar olan Fatih Ordu’nun Azerbaycan’da edindiği bilgi ve tecrübeler ışığında kaleme aldığı “Beyaz Bir Güldür Semaye”, yaşanmış bir olay üzerine kurulmuştur. İncelemede görüldüğü gibi duygu yoğunluğu yüksek, kahramanın yaşadığı acıyı okuyucusuna hissettirebilen eser gerek tekniği, gerekse muhtevası bakımından başarılı bir hikâyeye örneğidir. Eserde fonksiyonel olarak kullanılan zaman ve mekânın seçim ve tasvirleriyle asıl kahraman arasında güçlü bir bağ kurulduğu görülür. Zaman olarak akşam saatlerinin tercihi; mekâna ait unsur olarak rüzgârın leitmotiv gibi kullanılması bunun bir göstergesidir. Hikâyede dil ve üslup kahramanın ruh halini yansıtmak ve duygu yoğunluğunu hissettirmek amacıyla kullanılmıştır. Başta da belirtildiği gibi hikâyede bir kadının trajedisi anlatılır. Yazarın amacı, Hocalı Faciası’nı anlatmaktan ziyade bu facianın Latife’nin şahsında insan ruhunda açtığı yaraları anlatmaktır. Hocalı Faciası’nda yaşanan gerçek bir olaydan yola çıkılarak yazılan hikâyede tarihi bilgilere yer verilmemesi de, yazarın olaydan ziyade kahramanın ruh haline yönelmesine bağlıdır. Yazarın özellikle bir kadının acılarından yola çıkması, savşın sadece erkeklerin vuruşması olmadığını; belki de kadınların dramının onlardan daha acı olduğunu göstermek istemesine bağlıdır.

KAYNAKLAR

1. AKTAŞ, Şerif; *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Akçağ Yay. , İstanbul, 1991
2. ARGUNŞAH, Doç. Dr. Hülya (redaktör); *Zaman Kayması* (Ömer Seyfeddin Hikâyeye Yarışması Dizisi: 3), Türk Edebiyatı Vakfı Yay. , 2002
3. ÇETİN, Nurullah; *Roman Çözümleme Yöntemi*, Öncü Kitap Yay. Ankara, 2009

4. ÇETİŞLİ, İsmail; *Metin Tahlillerine Giriş 2*, Akçağ Yay. Ankara, 2009
5. ORDU, Fatih, “Bəyaz Gülün Tikanları”, (çev. Ağabalayeva Sədabə), Azərbaycan Dergisi, 2003, Sayı 2
6. TEKİN, Mehmet; *Roman Sanatı*, Ötüken Yay. , İstanbul, 2004
7. <http://www.khojaly.net> (04. 10. 2010)
8. http://az.wikipedia.org/wiki/Xocal%C4%B1_faci%C9%99si (04. 10. 2010)

ANALYSIS OF THE STORY " SEMAYE IS A WHITE ROSE " (BEYAZ BİR GÜLDÜR SEMAYE) by FATİH ORDU

Summary

Living in Azerbaijan for two years, young writer Fatih Ordu described different events in his works which he had seen in this country. He dedicated his story named “Semaye is a White Rose” to the 10th year memory of the Karabakh-Khojali tragedy which is researched in this paper. The story tells about how tragedy struck Latife, who lost her family members during Armenians` aggressive attacks in Khojali at the night of February 26. This story won the second prize of the VIII Story Contest after Omer Seyfeddin which was headed by the Art Ministry of Turkish Republic and Foundation of Turkish Literature and was translated into Azerbaijani in 2003, as it drew the attention of Azerbaijani readers.

This article also explores the story from the viewpoint of its techniques. In this analysis, the current of events, characters, setting, language and style are taken into investigation. In some cases narrative methods are touched on in this article.

Key Words: Fatih Ordu, story, analysis, “Semaye is a White Flower”, Khocali Tragedy

AZERBAIJANLI ŞAİR MEHEMMED HÂDÎ'NİN TÜRK MATBUATINDAKİ YAZILARI (1910-1913)

Mehdi Genceli

(Marmara Üniversitesi / Türkiye)

*Ben Türkiye'yi, mevcûdiyetimden daha çok sevdiğim Türkiye'yi,
çok müterakkî ve mütemeddin görmek isterdim. (M. Hâdi)*

İkinci Meşrutiyetin ilanı ile (10/23 Temmuz 1908) Osmanlıda sansür kaldırılarak basına serbestlik tanınması, hürriyet ve güven ortamının sağlanması, siyasî partilerin oluşmaya başlaması, Kanun-i Esasî'nin yürürlüğe girmesi ve diğer gelişmeler, Azerbaycan'ın tanınan şair ve düşünürlerinden olan Mehmed Hâdi'nin dikkatini Osmanlıya çeker. Hâdi, Osmanlıda gerçekleşen bu Meşrutiyeti memnuniyetle karşılar; şiirlerinde bu hareketin ileri gelenlerini över. Osmanlıda cereyan eden olayları en az bir Osmanlı aydını kadar yakından takip eden Hâdi, bu olaydan sonra İstanbul'la daha çok ilgilenir ve bu ilginin etkisiyle de 1910 yılının ilkbaharında İstanbul'a gider.

Hâdi'nin İstanbul'a gitmeden önce Bakü'de çalıştığı son gazete *Seda* gazetesidir. İstanbul'a gittikten sonra da bir süre bu gazeteyle irtibatını devam ettirir ve oradan bu gazeteye “*Tanin* gazetesi muharriri Mehmed Hâdi” imzasıyla birkaç yazı gönderir. İstanbul'da ise “Kafkasyalı Mehmed Hâdi-i Şirvânî” imzasına 30 Teşrin-i sâni 1910 tarihli *Sabah* gazetesinin 7613. sayısında “Tolstoy ve Rekz-i Âbide” başlıklı makalede rastlarız. *Sabah*'ta Hâdi'nin sadece bir makalesi yer alır. Bundan sonra Hâdi *Tanin* gazetesinde yazmaya başlar.

Hâdi'nin Türkiye'de neşredilen şiirlerinden ilk defa 1932 yılında Selim Refik bahsetmiştir. ¹ Selim Refik, “eski mecmua koleksiyonlarının muhafazasızlığı yüzünden” hepsini elde edemediğini belirterek yazısını “Hâdi'nin Türkiye'de matbu şiirlerinin aşağıda derc edilenlerden ibaret olmadığına çok kuvvetli bir ihtimal vardır” diyerek bitirir. Bu yazıda Hâdi'nin sadece dört şiirine yer verilmiştir. 1997 yılında Bilge Ercilasun, bu dört şiiri “okuma hatalarını düzelterek” tekrar ele almıştır. ²

Hâdi'nin, Türkiye matbuatında çıkmış olan makale ve şiirlerinden tespit edebildiklerimizin sayısı kırk birdir. Bunlardan on beşi şiir, yirmi altısı ise makaledir. Söz konusu makalelerden sekizi yine şiir parçalarıyla süslenmiştir. Bunlar makaledeki ana fikri destekleyen ve Hâdi'nin kendi kaleminin ürünü olan, çoğu da uzunca şiir parçalarıdır.

Hâdi'nin Türkiye'de neşredilmiş olan müstakil şiirlerinin on biri *Mehtâb*, üçü *Rebâb*, biri de *Şehbâl* dergisinde çıkmıştır. Makalelerden on yedisi yine *Mehtâb*'da, altısı *Tanîn*'de, ikisi *Tanîn*'in devamı niteliğinde olan *Senin* gazetesinde, biri de *Sabah*'ta yayımlanmıştır. *Mehtâb*'ın her sayısında imzası bulunan Hâdi, bu derginin önde gelen yazarıdır. Bazı sayılarda iki makalesi ve bir şiiri birden bulunur.

¹ Selim Refik “Türkiye Matbuatında Mehmed Hadi'nin Şiirleri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, s. 286-290, no: 8-9, Ağustos – Eylül 1932.

² Bilge Ercilasun, *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler*, 2. Cilt, Akçağ Yay. Ankara 1997.

Hadi, makale ve şiirlerinde “Mehammed Hâdî” (*Mehtâb, Tanîn, Şehbâl*), “Şirvanlı Mehammed Hâdî” (*Mehtâb*), “Kafkasyalı Mehammed Hâdî-i Şirvânî” (*Sabah*) ve “Abdüsselimzâde Mehammed Hâdî” (*Rebâb, Mehtâb*) imzalarını kullanmıştır.

Hâdî'nin Türkiye'deki yazılarını birkaç ana başlıkta toplayarak incelemeye çalıştık. Yalnız bildirinin hacmini göz önünde bulundurarak bu başlıklardan bazılarını çıkardık ve Hâdî'nin özellikle İstanbul'dan sürgün edilmesine sebep olan kadın konusuna ve hükümet eleştirisine yer verdik.

Kadın Meselesi

Kadın meselesi, Hadi'nin, özellikle *Mehtâb* dergisindeki yazılarında üzerinde sıkça durduğu bir konudur. Bu meseleyi şark kadınlarının o günkü durumu, kadın hakları, kız çocuklarının okutulması, kadının cemiyet hayatına katılımı gibi çok çeşitli açılardan ele alan Hadi, bu konuda da kendi dünya görüşü içerisinde hep tutarlı davranmıştır.

Hadi, şark kadınlarının kendi zamanı içerisindeki durumunu zulme eşdeğer görür, bunun hesabının sorulmasını ister:

Mağsûbdur hukukunuz ey zulm-dîdeler,
Adlin kitabı var mı; sorulsun hesabınız!¹

Hâdî'nin “*Perde-dâr-ı ruhsâr olan kadınlarımız hukuk-ı insaniyesinden mahrumdur*”² ifadesinden, yazarın meseleyi, “insan hakları” çerçevesinde ele aldığı söylenebilir. Onun için kadının cemiyet hayatındaki yeri, cemiyetin kendi çıkarları açısından da önemlidir. Hadi, kadın meselesini kendi dünya görüşü içinde şark-garp sorununun ve “muasır medeniyet seviyesi”ne ulaşmanın bir parçası olduğunu “*nisvânımızın gerek fikren ve dimâğen ve gerek cismen meydân-ı maîşete çikmaları icâbât-ı asriyemizdendir*” sözleriyle ifade etmiştir.

Hadi, kadınların “peçe ve kafeslere” mahkûm edilmesine karşı çıkar. Ona göre “peçe” sadece kadının değil, aslında milletin tamamının “kara talihinin” bir sembolüdür:

Baht-ı siyâh-ı millete benzer nikabınız,
Şarkın ziyâsı mı o karanlık siyabınız³

Kadının durumu, Hadi'nin sıkça vurguladığı üzere, şarkın hâlini anlatmaktadır:

Bu ne matemli bir kıyâfettir!
Şarkın akşamı bir sabahı mısın⁴

Yani örtünen, karalara bürünen aslında kadından ziyade cemiyetin kendisidir. Hadi bu benzetmeyi o kadar ileri götürür ki doğrudan kadından bahsetmediği yazılarında bile yapmış olduğu atıflarla, onun bütün yazıları bir bütünlük içerisinde değerlendirilince, hep aynı konuyu çağrıştırmak istediği görülür:

“*Ey Şark! Ey matem-gâh-ı âlâm olan zemîn! Semâ-yı mukadderâtına toplanan şu evham bulutları, şu hurâfât gölgeleri daha çok zaman yaşayacak mı,*

¹ “Şark Kadınları”, *Mehtâb*, no: 2, 13, 17 Temmuz 1327.

² “Meflûc Millet Perîşân Cemiyet”, *Mehtâb*, no: 15, s. 193-196, 20 T. Evvel 1327.

³ “Şark Kadınları”, *Mehtâb*, no: 2, 13, 17 Temmuz 1327.

⁴ “Ezhâr-ı Efkâr”, *Mehtâb*, no: 7, s. 82, 22 Ağustos 1327.

*yaşatılacak mıdır? Senin de mahkûm-ı 'tesettür' çehre-i nâzeninin açılıp gülecek midir?"*¹

Hadi'ye göre, kadının cemiyet hayatına faal olarak iştirak etmesi, o cemiyetin "medeni" addedilebilmesinin şartlarından biridir: "*Cism-i lâtiğe ihtiramı olmayan bir millet mahâfil-i medeniyede mazhar-ı taltif ve şâyân-ı ihtirâm olamaz.*"²

"*Kadınsız müsâmereler, tiyatrolar, ziyafet-gâhlar, cemiyetler; dâri' t-terbiye olmaktan pek uzaktır*"³ diyen yazar, "*kadınlarla ihtilâl etmek insana edeb ve nezaket öğretir*" çünkü "*kadın bulunan meclisler terbiye ve nezaket mektepleridir.*"⁴

Hadi, garbı idealize etmemiş, bilakis şark toplumlarının ayakta kalabilmeleri için garpla mücadele etmeleri ve bu mücadelede de garp medeniyetini örnek almalarını istemiştir. Hadi'nin "kadın meselesi"ne bakışında da sürekli bir şark-garp karşılaştırmasının ne derecede etkin olduğunu görürüz. Yazara göre, garp medeniyetinin ulaştığı seviyede kadınların küçümsenemeyecek payı vardır:

Garbın hayatı parladı cins-i lâtif ile...⁵

Hadi'ye göre, şark toplumları, kadını ikinci plana ittikleri ve ona cemiyet hayatında layık olduğu yeri vermedikleri sürece garbın gerisinde kalmaya mahkûmdurlar:

Sahne-i maşrık kadınsız bir harâb-âbâddır,
Sâha-ı mağrib kadınlar ile umrân-zâddır...⁶

Yazar, bu iddiasını ispatlamak için şark ve garp toplumlarının içinde buldukları durumu kıyaslamaya bile gerek kalmadığını, "yanı başımızda bulunan Ermeni, Rum, Yahudi unsurlarına" bakmanın yeterli olacağını söyler:

"*İstanbul'un âfâk-ı İslâmiyesi bir mezar kadar lal, karanlık, sakin uyuyorken, aynı şehrin âfâk-ı Hristiyanıyesi de nisvân ve merdândan ibaret bir faaliyet-i velvele-dâr, nur ve hareket içinde çalışıp duruyorlar.*"⁷

Hadi, cemiyetle fert arasında kıyaslamalar yapar. Bir insanın, yaşaması, ayakta kalabilmesi için çalışmaya, mücadele etmeye nasıl ihtiyacı varsa, bir cemiyetin de aynı fert gibi, sürekli mücadele içinde olması gerektiği kanaatinde. Ona göre, garp bu şekilde yükselmiştir; şarkın kurtuluşu da ancak bu şekilde olacaktır. Ancak şark toplumlarını engelleyen bir sebep vardır ki bu sebep de onları felçli duruma düşürmüştür:

"*Bir cemiyetin endâm-ı mevcûdiyetinin nisfini teşkil eden kadınlar isbât-ı hayat etmedikçe, o cemiyetin bir gözü kör, bir kulağı sağır, bir bacağı kötürümdür. Binaenaleyh o millet tâm-endâm değil, nâkısı' l-ecsâmdır.*"⁸

Hadi, kadını ikinci plana iten, hayata faal iştirakini engelleyen toplumların felçli olduğu görüşünü sık sık dile getirir:

"*Meflûcuz; çünkü mecmûa-ı mevcûdiyetimizi teşkil eden endâm-ı hayâtımızın bir nisfi, bir nisf-ı lâtiği olan nisvânımız emrâz-ı esâtiriye ile hareket ve faaliyet-i tabiiyesini ta'til etmiş, sözün doğrusu ta'til ettirilmiştir.*"¹

¹ "İctimâiyat ve Âlem-i İslâm", *Mehtâb*, no: 12, s. 145-147, 27 Eylül 1327.

² "Ezhâr-ı Efkâr", *Mehtâb*, no: 7, s. 82, 22 Ağustos 1327.

³ "Meflûc Millet Perîşân Cemiyet", *Mehtâb*, no: 15, s. 193-196, 20 T. Evvel 1327.

⁴ "Ezhâr-ı Efkâr", *Mehtâb*, no: 7, s. 82, 22 Ağustos 1327.

⁵ "Şark Kadınları", *Mehtâb*, no: 2, s. 13, 17 Temmuz 1327.

⁶ "Ezhâr-ı Efkâr", *Mehtâb*, no: 7, s. 82, 22 Ağustos 1327.

⁷ "Meflûc Millet Perîşân Cemiyet", *Mehtâb*, no: 15, s. 193-196, 20 T. Evvel 1327.

⁸ "Ezhâr-ı Efkâr", *Mehtâb*, no: 7, s. 82, 22 Ağustos 1327.

Bundan dolayıdır ki mevcut durumdan “*tek elle, tek ayakla, tek gözle, yarım dimağla, yarım fikirle, velhasıl yarım tenle*” kurtulmak imkânsızdır.

Hâdi, İstanbul’daki yazılarında kadınların eğitimi konusuna da temas etmiştir. Kadınların eğitim almalarını desteklemekle kalmamış, onların tahsil uğruna Avrupa’ya gönderilmeleri gerektiğini bile savunmuştur. Dönemin Tahsil Nezaretî’nin Avrupa’ya kız öğrenci göndereceğini duyunca sevinen, bu öğrencilerin yalnızca gayr-i Müslim ailelerden seçileceği haberi üzerine ise öfkelenen Hadi, şöyle yazar:

“*Gayr-i Müslim ailelerden birkaç kız Avrupa’ya gönderilecek, garbın füyûzât-ı medeniyesini bil-istihsal yine Türkiye’ye avdet edecek, ba’de binnât-ı İslâmiyenin mürebbiye ve muallimeleri olacaktır...Demek ki biz Müslümanlar sermâyedâr-ı irfan olmak değil, maarif servet-mendlerinin kâselîsi, yüzşüz dilencileri olmak istiyoruz.*”²

Dönem göz önünde bulundurulduğunda bu düşüncelerin bir hayli cesur olduğu söylenebilir. Hâdi’nin İstanbul’dan kovulmasında özellikle kadın konulu yazıların etkisi olduğuna ilerde değinilecektir.

Hadi, kızlarını okutmak istemeyen Müslüman aileleri eleştirir ve onlara Rusya’daki Müslümanları örnek gösterir:

“*Rusya ahali-i Müslimesinin yüzlerce kızları Rusya ve İsviçre mekâtib-i âliyesinden bâ-şehâdetname neş’et ettikleri ve yüzlercesi de tahsilde buldukları göz önünde iken Türkiye nisvânı o hukuktan maatteessüf mahrum bulunuyor... Hatta Tiflis müftü ve şeyhülislamlarının mükemmel surette tahsil görmüş kızları ölmemiş, hâlâ yaşıyorlar. Bunlar hep Müslüman ailelerin kızlarıdır. Acaba nasıl oluyor da onlar kendi kızlarını merkez-i maarif olan memleketlere, şehirlere gönderiyorlar?*”³

Kadın meselesi konusunda, Hadi’nin, dönemi itibarıyla hayli cesur olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu cesaretli yazıları *Mehtab* okurları tarafından ithaflarla takdir edilmiş⁴; ama aynı zamanda İstanbul’dan uzaklaştırılmasına da sebep olmuştur.

Siyasî Meseleler

Hâdi’nin İstanbul’a gitmesinde, çeşitli aralıklarla 1906’dan 1911’e kadar Bakü’de bulunan Osmanlı uyruklu Ahmed Kemal’in etkisi olduğu tahmin edilebilir. Daha önce *Füyûzât* mecmuasında beraber çalışmış bu iki ismin, yazdıklarından yakın dost oldukları anlaşılmaktadır. Ahmed Kemal aynı zamanda *Tanin* gazetesini çıkaran Hüseyin Câhit’in yakın “silah” arkadaşıdır. Bu sebepten olsa gerek Hâdi İstanbul’a gittikten sonra *Tanin*’de çalışmaya başlamıştır. İstanbul, Hâdi’nin istediği bir muhittir ve başta burada mutlu olduğu yazılarından anlaşılmaktadır; ama Hadi’nin huzuru uzun sürmez. *Tanin*’deki “Rusya’da Matbuat” başlıklı daha üçüncü yazısında, Rusya Müslümanlarının maruz kaldıkları baskılara değinince, gazetenin idaresi, bir sonraki sayıda bu yazıyı Rusya’nın iç işlerine

¹ “Meflûc Millet Perîşân Cemiyet”, *Mehtâb*, no: 15, s. 193-196, 20 T. Evvel 1327.

² “Avrupa’ya Tâlibât İ’zâmı”, *Mehtâb*, no: 8, s. 89-91, 29 Ağustos 1327.

³ “Avrupa’ya Tâlibât İ’zâmı”, *Mehtâb*, no: 8, s. 89-91, 29 Ağustos 1327.

⁴ İsmail Zühdü’nün “Jan Dark” (no: 9, s. 111), Kozanzade Cenab Muhyiddin’in “Bir Kızın Cenazesi İçin” (no: 13, s. 170), Selim Rıfki’nin “Bir Mutaassıba İçin” (no: 13, s. 170) şiirleri M. Hadi’ye ithaf edilmiştir.

karişmak olarak değerlendirir. ¹ Böylece Hâdi, düşüncelerinden dolayı ilk tepkiyi almış olur.

Hâdi, İstanbul'da daha önce Abdulhamid aleyhtarı olup hürriyet mücadelesi veren Tevfik Fikret, Rıza Tevfik ve diğer aydınları, "hürriyet"ten sonra suskun bulur. Onların suskunluğunu sorgular ve bu kez yeni hükümetin tutumunu beğenmeyenlerin görüşlerine yer verir; daha sonra kendisi de onlara katılır. Meşrutiyetin üçüncü yılında, geride kalan üç yılda neler yapıldığının hesabını sorar:

"Meşrutiyetimiz üç seneye dâhil oldu. Bu üç sene zarfında -maddiyat bahsimiz hâricindedir- efkâr-ı millette teceddüd ve inkılâb-ı hakikî vücuda getirebilecek, hey'et-i ictimâiyemize yeni bir hayat şeh-râhı irâe edecek hangi teşebbüste bulunduk (...) Bu suallerin cevabı: "Hayır!"dan başkane olabilir?"²

Devamında Hâdi, üç senelik hürriyetten hakkıyla istifade edilemediğini; cesur, metin ve samimî bir sûrette çalışılmadığından dolayı netice alınamadığını belirtir.

Hâdi, "tahrîf-i hakikat zamanı"nın geçtiğini, "itirâf-ı hakikat günlerinin çoktan hulûl etti"ğini söyler. Yalnız itiraf-ı hakikat süreci hızlanmakta ve şiddetini giderek artırmaktadır:

"Bugün cihân-ı İslâm, ummân-ı hayat ü siyasyatta hatt-ı istikametini kaybetmiş bir sefîneye teşbîh edilebilir. Ön karanlık, arka karanlık etraf bir kisve-i siyaha bürünmüş...Ummân-ı hayat cûşân u hurûşân...Nâhuda (gemici) sefîne-i hayatiyesini idareden âciz..."³

Hâdi, bir makalesinde daha Türkiye'ye gelmeden önce münevver, genç bir nesil hayal ettiğinden bahseder. Öyle bir münevver nesil ki fedakârlık gösterecek, önündeki bâdireleri aşacak, muasır ilimlere sâhip olacak; sadece kendi muhitini değil bütün İslâm âlemini karanlıktan aydınlığa çıkaracak...

"Kafkasya'da bulunduğum zamanlardı. Akvâm-ı İslâmiye'nin âfâk-ı hayatını bürüyen bu muannid sehâib-i muzlimenin hakikî esbâbını arayan meslektaşlarımla ara sıra toplanır, dertleşiyorduk. Musâhabe esnâsında, Almanya, Fransa, Rusya mekâtib-i âliyesinden neş'et etmiş olan rüfeka-ı meslekim, bir vaziyet-i mahzunâne alarak diyorlardı ki, Avrupa'nın, hatta Avrupa'ya nisbeten fersah fersah geride kalan Rusların büyük, muktedir feylosofları, edib ve şâirleri; mütehassıs hakim, kimyâger, hukuk-şinâs ve diplomatları yetişti. (...) Nasıl oluyor da bunlardan bir tanesi olsun Türkiye'de görülüyor? Acabâ, böyle mütefekkirleri âlem-i İslâm doğuramayacak mı? Doğurmaktan akîm mi kalmıştır?"

Rüfekaın bu meyândaki mütâlâat ve mülâhazâtını dinledikten sonra derdim ki: Efendiler, hiç merak etmeyin; Abdülhamid'in kirli eliyle Türkiye sahne-i hayatına asılan şu perde-i istibdâd açılınsın da hasnâ-yı hürriyet kadar hâiz-i mehâsin bir nesl-i cedîd göreceksiniz. O zaman zehâbınızın ne kadar yanlış, ne kadar mugâyir-i hakikat olduğunu kendiniz de tasdik edeceksiniz! Emin olun ki, feyz-i (!) istibdâdın mahsülû olan öyle bir fırka-ı hür-endîş vardır ki ferdâ-yı hürriyette bütün nâsiye-i pâk ü dirahşânıyla, bütün sîmâ-yı asâlet-nişânıyla gözlerinizi kamaştıracaktır. Ben kendi hesabıma bu hususta bedbîn değilim. Nasıl olur da cihân-ı firûzân-ı irfânın,

¹ Hüseyin C. Yalçın, "Rusya Türk ve Tatarları", *Tanîn*, no: 939, 14 Nisan 1911.

² *Mehtâb*, 17 Temmuz 1327, no: 2, s. 14-15.

³ *Mehtâb*, 27 Eylül 1327, no. 12, s. 145-147.

medeniyyetin tam göbeğinde yaşayan Türklerde müheyyâ-yı feverân dehâlar olmaz? Ne yapmalı ki şehinşâh-ı istibdâd olan Hamid, bu müheyyâ-yı feverân dehâların menfezlerini boğmuştur. Hamid'in pençe-i âhenîni kırıldığı zaman bir feverân-ı envâr göreceksiniz ki, yâdigâr-ı a'sâr olan bütün kirleri, bütün telvisât-ı hurâfiyeyi yıkamaya başlayacaktır. Biz de o gün ikbâl ve istikbâl-ı milletin ilk revzenesinin açıldığını göreceğiz. Ve güleceğiz. O yevm-i mev'ûdun yaklaştığına emin olunuz efendiler!

Biz bu tatlı ümidler, müzehheb ve müzehher emellerle yaşayıp, duruyorduk. Yevm-i mev'ûd gelmişti. Asâkir-i muzafferemizin süyûf-ı istibdâd-sûzu parladı. Hamid istibdâd ve mezâlimiyle hâl-i ihtizârını yaşıyordu. Biraz daha geçti. Diri diri mezâr-ı ebedîsine gömülmüştü. Mezâlim-i mücessem olan bu "Kızıl Sultan" büsbütün ortadan kalktıktan sonra bir sâha-ı nevîne çıktık, dedik. Fakat bu bir inkılâb-ı fikrî değil, inkılâb-ı seyfi olduğu yavaş yavaş görülmeye başladı. Yalancı alkışlar, esassız şadlıklara mânâsız meserretler birer birer söndü. Bizce şâyân-ı arzu ve ümid olan hakikatler de onlarla beraber söniivermişti. Muhayyelemiz deyaşayan nesl-i cedid ü münevver yaşadığı yerde kalmıştı: Muhayyilede! Şimdi ne görüyoruz? Hürriyet kisvesine bürünmüş müstebidler, söniük fikirler, korkak mücahidler (!), tahakkümlü sesler, kendisinden başka mütefekkir, ashâb-ı rey tanımayan genç çocuklar, tehdîd-âmîz etvâr ü harekât, menfûr sîmâlar, hak ve hukuktan başka her şey serbest ve âzâd, muhabbet yerinde adâvet, samimiyyet mevkiinde riyâkârlık...

Uzaktan hakikat gelirdi bana

Ve geldim de gördüm ki hulyâ imiş!¹

Hâdi, düşlediği genç nesli, "muhihi kendine tâbi" etmek yerine "muhiite tâbi" oldukları için suçlar ve bu sebeple de hakikî fikir inkılabının gerçekleşmediğini söyler. Genç neslin bu "ahlakî zaaf"ını "ihanet-i vatan" sayar.

Hâdi, dönemin din adamlarını da keskin bir şekilde eleştiriye tabi tutmuştur. Kurban bayramı dolayısıyla kaleme aldığı yazısında bu bayramı "kan bayramı" olarak nitelemesi, kurban kesilmemesini, bunun yerine kurban için harcanacak paraların Osmanlı donanmasına verilmesini teklif etmesi, *Sırat-ı Müstakîm* ve *Beyânü'l-Hak* gibi dergileri eleştirmesi, tepkilere neden olmuştur.

Nihayet Mehtap dergisi kapatılmış ve derginin önde gelen yazarı Hâdi, Selanik'e sürgün edilmiştir. Hâdi'nin sürgün nedeni üzerinde de çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bazı kaynaklar dönemin Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'nın katlini, bu sürgünün nedeni olarak göstermişlerse de bu yargı gerçeği yansıtmamaktadır. Hâdi, Selanik'e sürülmesinin nedenlerini yakın dostu Abdullah Şaik'e kısaca şöyle anlatmıştır: "Kadın özgürlüğüne dair yazdıklarım hoşlarına gitmedi; halkın özgürlüğüne dair yazdım, yine darıldılar. İttihatçılar her yazardan ancak methiye bekliyorlardı. Ben methiye için değil, âlemi altüst ederek inkılâp yaratmak için doğdum."²

Hâdi'nin Bakü'de 1914'te yazdığı bir şiirindeki mısralar, Şaik'in anlattıklarını doğrular niteliktedir:

Yazarak doğruyu, kovulduk biz

¹ *Mehtâb*, 8 Ağustos 1327, no. 5, s. 42-44.

² Abdullah Şaik, "Mehammed Hâdi'nin Fâciası", *Eserleri*, IV. cilt, Bakü, 1977, s. 235.

Söyledik, söyledik yorulduk biz¹

Osmanlı arşivindən sürgün kayıtlarını elde etməyə muvaffak olduk. Kayıtlarda Hâdi'nin İstanbul'dan "nefy" ve "teb'îd"ine gerekçe olarak "zararlı neşriyatta bulunma" ve "İslâm tesettürüne dil uzatma" gösterilmiştir.

AZERBAIJANI POET MEHEMMED HADİ'S WRITINGS IN TURKISH PRESS (1910-1913)

Summary

The subject of the report consists of works written by Azerbaijani poet Mehemed Hadi (1879-1920) in the years when he was in Turkey (1910-1913). In this paper, we aim to understand why he went to Istanbul, and to reveal and evaluate his writings in the press of Istanbul. Also, the reviews -even if they are few- in Turkey about Hadi are mentioned, the reasons of the exile of Hadi from Istanbul to Salonica are researched, and an attempt is made to reach the documents from the Ottoman archive about why he was sent away. Besides, the assertions of Hadi's writings on the Turkish press are compiled as various subtopics. Because of that, the works of Hadi in the years he was in Turkey aren't well known in his homeland Azerbaijan, and we believe this study will be helpful.

Key Words: Mehemed Hadi, Istanbul, press, exile

¹ Mehemed Hâdi, "Mülhime-i Eş'âr", **Aşk-ı Muhteşem yahut Eflâtun Sevgisi**, Bakü, 1914, s. 16-17.

MEVLÜT SÜLEYMANLI'NIN “GÖÇ” VE YAŞAR KEMAL'İN “BİNBOĞALAR EFSANESİ” ROMANLARINDA GELENEK- MODERNİZM ÇATIŞMASI

Arş. Gör. Mehmet Taner TÜRK

(Selçuk Üniversitesi, / Türkiye)

Göçebe toplumların yerleşik hayata geçme serüvenleri bir çok edebiyat eserine konu olmuştur. Özgürlüğün bir sembolü olan göçebe yaşam modernizmin bir başka ifadeyle şehirleşmenin getirdiği bazı normlarla engellenmiştir. Toplumsal yapıda meydana gelen değişimler insanların bazı alışkanlıklarını bırakması zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. Ancak bu değişim sancılı bir süreçtir.

Mevlüt Süleymanlı'nın *Göç* ve Yaşar Kemal'in *Binboğalar Efsanesi* romanlarında bu konu bir çok paralellik noktasında fakat özgün üsluplar çerçevesinde dile getirilmiştir.

Öncelikle her iki yazarın edebi kişilikleri hakkında bazı açıklamalar yapmakta fayda vardır.

Asıl adı Kemal Sadık Gökçeli olan Türk edebiyatının yaşayan efsanelerinden Yaşar Kemal (1923-) 1923 yılında (nüfus kaydına göre 1926) Nigâr Hanım ile çiftçi Sadık Efendi'nin oğlu olarak dünyaya gelir. Aslen Van ilinin Muradiye ilçesine bağlı Ernis (bugün Günseli) köyünden olan ailesi Birinci Dünya Savaşı'ndaki işgal neticesinde Osmanlı'nın Hemite (bugün Gökçedam) köyüne göç eder. Bir kaza neticesinde bir gözünü kaybeden Yaşar Kemal 5 yaşındayken babasının Hemite Camiinde namaz kılarken öldürülmesine tanık olur. Öğrenim hayatı orta okulu son sınıfta terk etmesiyle son bulur. İşçilik, ırgat katipliği, kitaplık memurluğu, vekil öğretmenlik, traktör sürücülüğü, çeltik tarlalarında kontrolörlük, gaz kontrol memurluğu, arzuhalcilik gibi bir dizi işte çalışır. Kısa bir işsizlik döneminin ardından *Cumhuriyet* gazetesinde röportaj yazarlığı ile başladığı gazeteciliği fıkra yazarlığı ve kurduğu yurt haberleri serisinin yönetimi ile sürdürür (1951-63). 1963'te ayrıldığı gazetecilikten sonra kendini bütünüyle roman yazma uğraşına verir. 1967'de haftalık dergi *Ant*'in kurucuları arasında yer alır. 1973'te Türkiye Yazarlar Sendikası'nın kuruluşuna katılır ve 1974-75 yıllarında ilk genel başkanlığını üstlenir. PEN Yazarlar Derneği üyesidir. Halen İstanbul'da yaşamakta ve yazarlık ile yaşamını sürdürmekte olan Yaşar Kemal bir çocuk babasıdır.

Toplumsal sorunlara yönelik olarak edebi eser üretmek, toplumda var olansosyal ve sınıfsal bozuklukları, zalimliği, fakirliği, eziyeti, adaletsizliği, baskı ve zorlamayı ön planda tutmak anlamına gelir (Baykan, 2009:10). Endüstrileşme ile beraber toplumda meydana gelen statü farklılığı ve gelir dağılımındaki eşitsizlik bireye indirgenebilen birçok toplumsal sorunu ortaya çıkarmıştır (Cuma, 2006: 37). Yaşar Kemal'in (1923-....) romanlarının ilk evresinin ana temasını, Türkiye'de tarımdan sanayileşmeye geçiş evresi olarak da nitelendirilebilecek 1950'li yıllarda, Çukurova'da makineleşmenin başlaması ve verimli topraklar üzerindeki ağalar arası rant savaşının kızışması, bunun yoksul Çukurova köylüsü üzerindeki sonuçları oluşturur.

Yaşar Kemal pek çok yapıtında Anadolu'nun efsane ve masallarından yararlanmışır. Halk öykücülüğünden yola çıkarak, sözlü gelenekte yaşayan Köroğlu, Karacaoğlan, Alageyik öykülerini *Üç Anadolu Efsanesi*(1967) adıyla ye-

niden kaleme almıştır. *Ağrıdağı Efsanesi*'nde (1970) bir aşk olayından yola çıkarak ve bu simgesel tema içerisinde baskı karşısında halkın dayanışma gücünü; *Binboğalar Efsanesi*'nde (1971) ise Toros eteklerindeki Türkmen göçebelere yerleşik düzene geçmeleriyle ortaya çıkan güçlükleri, düş kırıklıklarını ve geçmiş yaşamlarına duydukları özlemi anlatır. Osmanlı'nın son dönemlerinde haksızlıklara karşı dağa çıkmış bir eşkıyanın yaşamını *Çakırcalı Efe*'de (1972) ele alır. *Filler Sultanı ile Kırmızı Sakallı Topal Karınca*'da ise yine bir halk öyküsünden yola çıkar, alegorik bir üslupla sömürülenlerle sömürülenler arasındaki ilişkiler anlatılır.

Yazarın Anadolu insanının sözlü anlatım geleneğinin ürünleri olan destanlardan, ağıtlardan, halk öykülerinden, masallardan, türkülerden ve çağdaş roman teknikleriyle harmanlayarak vardığı bireşim ve üslup onu her bakımdan özgün bir sanatçı konumuna getirmiştir. Kurduğu imge ve mit dünyası, benzetmeler, betimlemeler, doğanın tüm yönleriyle anlatımı, kullandığı dil, yerel sözcükler ve deyimler, atasözleri, yakarışlar, sövgüler onun anlatımını canlı ve etkileyici kılan özelliklerdir. Özgün anlatımı “düşle gerçeği, doğayla insanı iç içe” vermedeki başarısından kaynaklanmaktadır. Yaratığı dünyanın dış görünümünü etkileyici bir biçimde çizer. Üslubundaki şiirsellik, olağanüstü düş gücü, modern romanla epik anlatım biçimlerini başarıyla bağdaştırması onun çağdaş Türk yazınının önemli kalemlerinden birisi olmasını sağlamıştır (Bkz. <http://www.yasarkemal.net/>).

Azerbaycan edebiyatının önde gelen edebi şahsiyetlerinden Mevlüt Süleymanlı hakkında bilgiye ne yazık ki ikincil kaynaklardan ulaşmak pek mümkün değil. Bu bağlamda Süleymanlı edebiyat bilimcileri için çalışma alanı olabilir. Yazarın biyografisi ve edebi kişiliği hakkında çevirmenin *Göç* adlı kitabın önsözünde değindiği bilgilerle yetinmek zorunda kalıyoruz.

Mevlüt Süleymanlı 18 Mart 1943 tarihinde Kızıl Şafak köyünde dünyaya gelmiştir. Kızıl Şafak, Koçkar dağı eteklerinde, şimdi Ermenistan sınırları içinde kalmış bir Türk köyü olup, Ermenilerin “Kalinino” dedikleri Celaloğlu kasabasına bağlıdır. Yazarın babası İkinci Dünya Savaşı sırasında sayısız Türk gibi şehit düşmüştür. Annesi ona kol kanat gerip, ona elinden geldiğince babasızlığını hissettirmemeye çalışır. İlk ve orta öğrenimini İlmezli köyünde tamamlayan Süleymanlı, 1964 yılında edebiyat dünyasına adım atar. Aynı yıl “Ellerim” adlı şiiri Azerbaycan Gençleri gazetesinde yayınlanır. O günden beri Azerbaycan edebiyat aleminin dilindeki, gönlündeki yerini korur. İlk eseri *Bir Unvan* adlı şiir kitabıdır. Onu *Ayın Aydınlığında*, *Köç (Göç)*, *Şehir Toylarının Sesi*, *Değirmen* takip etmiştir.

1967 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Filoloji bölümünden mezun olduktan sonra Azerbaycan Devlet Televizyon ve Rado teşkilatı'nda dram redaksiyon şubesinde yazar olarak işe başlar. Sonraları Azerbaycan sinemasında senarist olarak 1974-1976 yılları arasında çalışır. 1976-1980 yılları arasında ise *Ulduz (Yıldız)* dergisinde çalışır. 1980'den sonra ise *Azerbaycandergisinin* yayın şubesi müdürü olarak çalışır.

Süleymanlı'nın ailesi edebiyata özellikle de şiire çok tutkundur. Yazar edebiyat dünyasına olan yolculuğunda kendisine annesinin ilham verdiğini belirtir. Binlerce yıl at sırtında koşan Oğuz Türkleri Mevlüt Süleymanlı'nın edebi sanatının yapı taşı olmuştur. Tabiata çok düşkün olan Mevlüt Süleymanlı eserlerinde tabiatın güzelliklerine bol bol yer verip, bu güzellikleri günümüz Dede Korkut'u gibi şiirsel bir dille eserlerine aktarmıştır. Ele alacağımız *Göç* adlı eser yazarın doğup bü-

yüdüğü bölgede yaşanan hüznü, şiirsel bir destanın öyküsüdür (Süleymanlı, 1997: 5-9).

Sanayi devrimiyle birlikte kapitalizmin doğuşu, insanları kapitalizm ile yüzleşme zorunluluğunda bırakır. Eskiye, daha doğrusu geleneğe karşı bir savaş başlatılır. İnsanların makineleştirilmeye başlanmasıyla bu süreç hızlanır. Makinleşme karşısında insanın ezilmesi eskiye karşı bir tavrın alınmasını empoze etmiştir. İnsanoğlunu saran bu ideolojik furya toplumda kitlesel bir psikoloji olarak eskiden kaçış duygusunu oluşturmuştur. Zira bu ideolojik çıkışa karşı gösterilebilecek direncin ne kadar başarılı olabileceği tartışmalıdır. Çünkü bu tepkinin diğerlerinin önünü açacağı düşüncesi ile, yeniye yani modernizme doğru kanalizasyon edilen toplumun kendi geçmişinden, köklerinden, geleneklerinden, kısaca kültüründen uzaklaşmasına sebep olacağına dair düşünce hakimdir (Yalçın, 2011).

Gelenekler milletlerin geçmişleri ile ilgili bizlere bilgi veren yaşamsal kaynaklardır. Geçmiş ile gelecek arasındaki köprüdürler. Yani geleceğe bırakılmış birer emanettirler. Toplumların meydana getirdiği kültürün önemli bir parçasıdır. Sosyolojik anlamda toplumların kodlarıdır. Bu haliyle geleneklerin, sağlıklı bir değişim geçirebilmenin anahtarı oldukları anlaşılacaktır. Bu haliyle gelenekler toplumsal değişimlerde önemli rol üstlenmektedirler. İdeal olan geleneklerin yeninin önünde bir engel değil ona yol gösterici olmalarıdır. Bu açıdan; modernizm, değişim, gelecek, süreklilik gibi kavramlara da ışık tutar (Yalçın, 2011). Gelenekler, ait oldukları ulusların ihtiyaçları doğrultusunda, yönü ne olursa olsun, bütün etkileşimlere açıktır; fakat yabancılaşmaya kapalıdır (Yıldırım, 1989: 6-7). Toplumun yeniye karşı oluşturduğu bu direnç yeni tarafından kırıldığı müddetçe, yeni toplumsal platformda yaşama şansı bulacak ve aynı zamanda toplum tarafından içselleştirilebilecektir. Yeniye karşı oluşturulan bu duvar aynı zamanda değişim sürecinde ve ekseninde alternatif üretilebilmenin de yolunu açacaktır. Bu da topluma değişim diye sunulanlar içerisinde mantıklı ve makul olanın seçilmesi, olmaması durumunda ise alternatifinin üretilebilmesine imkan sağlar. Bunu modernizmin yerelleştirilmesi olarak algılayabilirsiniz. Modernliğin yerelleşmesi ile birlikte gelenekler statik konumdan dinamik bir yapıya kavuşacaktır. Böylece değişimin ve geleceğin temeli sağlamlaşacaktır (Yalçın, 2011).

Modernizm küreselleşmeyi ve tüketim toplumunu temel alır. Modernizmde aslolan bireydir. Gelenekte ise toplum önemlidir. Tüketim, 20. yüzyılda toplumları bağımlı hale getirmiştir. Bu durum insanın maddeleşmesine sebep olduğu gibi metafetişist olmasına da yol açmıştır (Yazıcıoğlu, 2011). Tüketim toplumu üretmeden tüketen, insani değerlerden giderek uzaklaşan, yaşamını maddeye endeksleyen toplum modelinin adıdır. Sanayi devrimiyle artan fabrikalaşma, üretim kapasitelerini oldukça artırmıştır, insanlar üretilenin kazanca dönüştürülmesi için tüketmeye alıştırmıştır.

Modernleşme geleneği yok eder mi?, yoksa gelenek modernizmin gelişmesine bir engel mi teşkil ediyor? Esas Üzerinde düşünülmesi gereken husus budur. Bir toplum modernleşme sürecinde kendi geleneklerine uymayan noktaları kendisine baz alarak yaşarsa, kültürünü, kimliğini, aidiyet duygusunu kaybetme riskiyle başbaşa kalır.

Türkler zengin bir kültüre sahiptirler. Bu zenginlik tarihin ilk dönemlerinden beri dünya üzerinde sahne almalarından ileri gelmektedir. Tarih boyunca konargöçer yapıları sebebiyle farklı coğrafyalarda pek çok devlet kurmuşlardır.

Göçerken karşılaştıkları medeniyetlerle yaptıkları kültür alışverişleri sayesinde kültürlerini genişletme olanağı bulmuşlardır. Bu etkileşimler Türk kültürünü dinamik kılmıştır.

Türkler için gelenek, görenek ve töre gibi kavramlar çok önemlidir. Bu kavramlar çerçevesinde yaşamlarını sürdürmüş ve benliklerini yitirmemişlerdir. Ancak büyüyen dünya karşısında Türk kültürleri arasındaki uzaklık da artmaktadır. Bu uzaklık ister istemez yabancılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Modernizm denilen akım bütün dünyayı sarmıştır. Tarihin derinliklerinden gelen geleneklerimiz artık modernizmin izin verdiği ölçüde hayatını sürdürebilmektedir.

Mevlüt Süleymanlı'nın *Göç* ve Yaşar Kemal'in *Binboğalar Efsanesi* adlı eserleri farklı coğrafyalarda geçen, fakat aynı kültürle yoğrulmuş iki yörük obasının hayatlarını ve yaşama tutunma çabalarını anlatmaktadır. Tarih boyunca öçerkonar yapılarıyla, yaban toplum özellikleriyle ve hayvancılığa bağlı ekonomileri sebebiyle, geleneklerine sıkı sıkıya bağlanmış bu obalar, törelerin onlara çizdiği sınırların dışına çıkmamışlardır. Birarada kalmayı başarabilmeleri, onları dağılmaktan alıkoymuştur. Fakat *Binboğalar Efsanesi*'nde Karaçullu obası ve *Göç* de Karakelle obası, dönemin beraberinde getirdiği koşullara ayak uyduramamış zamanla yerleşik yaşamın getirdiği tarihsel çöküşü yaşamışlardır.

Yaşar Kemal'in *Binboğalar Efsanesi* adlı romanı bir çok bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Karaçullular Aladağ'da yazlıyacak bir yer, Çukurova'da ise kışlayacak bir yer bulma umuduyla Hıdırellez gecesinde Hızır'dan dilekte bulunmaya karar verirler. Fakat küçük Kerem de dahil olmak üzere, obanın çoğu şahsi dileklerde bulunurlar. Kerem'in isteği yerine gelir ve Hızır ona bir şahin yavrusu verir.

İkinci bölümde Karaçullu obasının geçmişine dair bilgiler verilir. Tarih boyunca konargöçer olarak yaşayan Karaçullular Osmanlı Devleti'nin yörükleri yerleşik düzene koymak ve onları daha kolay idare edebilmek için uygulamaya koyduğu politika neticesinde, özgürlüklerinin kısıtlanması riskiyle karşı karşıya kalmaktan, eserin önemli karakterlerinden Demirci Haydar Usta'nın babasının yapmış olduğu kılıcın, Binbaşı Ali Bey'e verilmesiyle kurtulur.

Diğer bölümlerde ise şunlar anlatılmaktadır. Aradan geçen yıllar neticesinde Çukurova'da konaklayacak bir karış toprak kalmaz. Bütün yörükler toprak edinir, yerleşik düzene geçerler. Yıllarca yerleşik düzene geçmemek için direnen Karaçullular, artık başlarını sokacak bir yer bulamaz. Gittikleri her yerde, köylüler ve ağalar onlardan ayak bastı parası, ya da ona eşdeğer olarak koyun isterler. Ama bu isteklerin ardı arkası kesilmez. Bu arada Demirci Haydar Usta, babası gibi bu konaklama sorununu ihtişamlı bir kılıç yaparak çözeceğine inanır. Bu uğurda gitmediği yer, kılıcını göstermediği ağa ya da devlet büyüğü kalmaz. Fakat nafile, bir sonuç alamazlar. Obanın geri kalanı da farklı arayışlar içindedir. Bunlardan en çok rağbet göreni ise obanın en güzel kızı Ceren'i yörede nüfuz sahibi Hasan Ağa'nın oğlu Oktay Bey'e vermektir. Oktay Bey Ceren'i çok sevmektedir. Karaçullular'ın yaptığı pek çok göçe Oktay Bey'de katılır ama Ceren'in gönlü Halil isimli bir gençtedir. Bu yüzden obanın tüm ısrarlarına rağmen bu evliliğe yanaşmamaktadır. Eğer Ceren bu evliliğe razı olursa, Hasan Ağa'nın obaya toprak vereceğini düşünmektedirler. Kız alıp toprak verme çok yaygındır.

Zorlu hava koşulları, köylülerle, ağalarla yapılan mücadele Karaçullularını oldukça etkiler. Obadaki insan, çadır ve koyun sayısı gittikçe azalır. Haraç

vermekten paraları da günden günden bitmektedir. Karaçullular için son artık kaçınılmazdır. Demirci Haydar Usta obaya geri döner. Kılıcını ateşe sokar ve tanınmaz hale getirir ve son nefesini verir. Oba sonunda Ceren'i ikna eder fakat bu kez de Oktay Bey'in babası onlara toprak vermeye yanaşmaz. Halil ve Ceren kaçarlar. Karaçullular tekrar Aladağ'ın yolunu tutarlar. Tekrar dilek tutma vakti gelir. Oba halkı o gece Halil'i öldürür. Obanın büyüğü Süleyman Kahya, obanın beyi olan Halil'in beylik eşyalarını ve obanın sembolleri olan davul ve tuğ gibi eşyaları parçalar. Artık Karaçullu diye bir oba yoktur. Hikaye bir Hıdırellez gecesinde başlar, başka bir hıdırellez gecesinde son bulur.

Bir çok edebi türde eserler vermiş olan Mevlüt Süleymanlı'nın kaleme aldığı *Göç, Binboğalar Efsanesi* gibi bir töre romanıdır. Bu bağlamda, eserin gelişimi içerisinde gelenekten gelen pek çok unsura rastlamak mümkündür. Yazar, insanların ruhi yapılarını, aile ilişkilerini, dünya görüşlerini, esere konu olan mekânın ekonomik ve toplumsal hayatını doğum, çocukluk, evlilik, yaşlılık ve ölüm gibi evreler ile ilgili adetleri, gelenekleri, inançları, çağdaş bir Dede Korkut üslubuyla ifade etmiştir (Çonoğlu, 2007:92).

Göç XX. yüzyılda Çarlık Rusya'sının uyguladığı politikalar sonucunda, o zaman Azerbaycan sınırları içerisinde bulunan bugün ise Ermenistan'a dahil edilmiş olan, yazarın da doğduğu yer olan Koçkar dağı eteklerinde, tükenme noktasına gelen eskiden beri göçebe olarak yaşamış Karakelle soyunun Eğrikar'da yerleşik düzene geçmesi ve bu geçiş sürecinde yaşadıkları sıkıntılar, tabiatla girişilen mücadele, Kanıkoğulları ile düşman olmaları ve bu düşmanlığın giderek ötekileştirmeye varması ve bir kan davasına dönüşümü üzerine inşa edilmiştir. Modern zamana alışmakta güçlük çeken Karakelleler gelenekleriyle modernite arasına sıkışıp kalmış, ne moderniteye ayak uydurmuş, ne de geleneklerinin onlara çizdiği yolda ilerleyebilmişlerdir.

Eser bölümlerden oluşmaktadır. İlk bölümde rüyalarında geleceği gören İmir, ağabeyi Bekil ve Hürü Kadın beraber yaşamaktadır. Onlar hayatta kalan son Karakellelerdir. Ağabey Bekil kanlılarından gizlenmek için Onbeş yaşına kadar kız kılığında yaşamını sürdürmüştür. İmir'in rüyasında da gördüğü gibi, Saraç İmir'in kolunu ve omuzunu kırar. Ağabey Bekil'de misilleme olarak Saraç'ın kolunu kırar.

İkinci bölümde Hürü Kadın'ın hafızasında kalanlarla Karakelle soyunun geçmişine değiniliyor. Karakellelerin soyu Hürü Kadının hafızasından çok daha derinlere uzanmaktadır. Yıllar yılı devam eden bu göç nereden geliyordu bilinmiyor. Hürü Kadının hafızasındaki bilgiler bir ilkbahar öncesine dayanır. Ona göre; Karayazı ormanının eteklerinden bir göç başlar. Delikanlılar, genç kızlar, nineler, dedeler, çocuklar, inekler, koyunlar göçe çıkarlar. Ak devenin sırtında bir ihtiyar ilk defa gördüğü otlukları, yaban güllerini, hayvan yataklarını daha evvelden görmüşçesine bir hisse kapılır. Yamaçta koyun yatağını, çadırların karartılarını görür. Çadırlardan üç atlı, onlara doğru yola çıkar. Aynı dili konuştukları anlaşılır. Karşılaştıkları oba Koçkarlılardır. Dost olurlar. Birkaç gün konaklarlar. Koçkarlılardan Bilici Kadın, Karakellelerdeki ihtiyara dört gün içinde öleceğini söyler. İhtiyarda dört günün sonunda, atalarının geldiğine inandığı Koçkarlıların yerleşkesine epey yakın olan Eğrikar denilen yere göçmek ve ruhunu orada teslim etmek istediğini söyler. Göç öncesinde Koçkarlılardan Çiçek isimli kızla, Karakellelerden Bekil'in düğünü yapılır. Oba sonunda Eğrikar'a varır. Karakelle'lerin Eğrikar'ı hayvanlarını otlatmak için kullanması, Kanıkoğullarıyla düşmanlık tohumlarının

atılmasına sebep olur. Toprak yüzünden kavgalar başlar. Bu kavgalar zamanla kan davasına dönüşür. Aradan uzun zaman geçer ama husumet bitmez.

Çarlık yönetiminin yörede uyguladığı “nüfus politikası” Lemse Kurtan ve ailesinin devlet desteğiyle (kredi verilerek, silahlı, toplu tüfekli olarak) yöreye getirilmesi, karakelleler tarafından hoş karşılanmaz (Sarıkaya, 2007: 555). Kanıkoğulları hükümet ile işbirliği yapar. Lemse Kurtan Ağa yörede modernizmin simgesi fabrikalar kurmak, şatafatlı yapılar yapmak, hayvancılıkla uğraşmak istemektedir. Ancak beraberinde getirdiği kişiler bölgeye uyum sağlayamaz. Karakellelere kendisi için çalışmaları karşılığında altın ve koyun vaat eder. Zaten yerleşik düzene geçtikten sonra yüzyıllardır sorgusuz sualsiz uydukları törenin çizdiği sınırlar ve onları birarada tutan gelenekler kaybolmaktadır. Yavaş yavaş çözümler başlar. Lemse Kurtan Ağa beraberinde Karakellelerin o zamana kadar hiç görmediği top arabaları, modern tüfekler, ince belli uzun köpekler getirir. Lemse Kurtan Ağa'nın kızı Ella, Karakelle Aman'a, Karısı Gabriela ise Ardıç isimli delikanlılara gönüllerini kaptırır. Lemse Kurtan Hanın yanında gelen kadınların başı açık, ayakları çıplaktır. Bu duruma Karakelle erkekleri kayıtsız kalmaz ve onlara ilgi duymaya başlarlar. Karakelle kadınlarında kıskançlık baş gösterir. Oba karışır. Aman da Ella'ya sevdalanır. Aman'ın babası bu evliliğe razı değildir. Fakat iki genç birbirlerini çok sevmektedir. Sonunda babası da razı olmasına rağmen, Kurtan Ağa Aman'ı vurdurur, Ella'yı da Avrupanın gözde bir şehrine yollar. Artık savaş baltaları çıkmıştır. Gelenek ve modernizm savaşında, geleneği temsil eden Karakelleler yenik düşer. Soyları tükenme noktasına gelir. Daha sonra Lemse Kurtan Ağa hükümetin düşeceği haberini alır ve yöreden kaçır. Geride bıraktıklarını Kanıkoğulları paylaşır. Eğrikar'daki Karakelle soyunda birkaç yaşlıdan başka kimse kalmamıştır. Kurtan Ağa'nın sürgüne gönderdiği Karakelleler döner. Yeni bir hükümet kurulur. Bunlardan Ardıç hükümeti kuranlardan biridir. Yerleşik hayata geçtikten sonra gözünü para hırsı bürüyüp hırsızlık yaptıktan sonra, Karakellelerce birgün geri döneceği düşünülen Oral Emmi'nin torunları da döner. Karakelleler için yeni bir başlangıcın temelleri atılır. Hikaye de başladığı noktaya geri dönerek sona erer.

Göç ve Binboğalar Destanı, doğa betimlemelerimitolojik unsurlar ve olağanüstü olaylar bakımından oldukça zengindir. Fakat her iki eserde de üzerinde duracağımız noktalar; gelenek-modernizm çatışması, ötekileştirme, yabancılaşma ve tüketim toplumuna yapılan yergi ile sınırlı kalacaktır. Eserlerdebu durumlara örnek teşkil edebilecek pek çok olay ve olgu bulunmaktadır.

Karakellelerin ilk defa parayla tanışmaları bütün bireylerin kendi içlerine kapanmasına sebep olmuştur. Maddi gücün geleneğin yerini almasıyla birlikte, toplumu bir arada tutan değerler yok olmaya başlar. Yabancılaşma ve kişilik erozyonu baş gösterir (Çonoğlu, 2007: 99). Herkesi bir telaş, bir hırs tutar. Şu alıntıda bunu açık bir şekilde görmekteyiz:

“Köyün paraya yeni alıştığı günlerdi. Paranın havası köyün üzerine çökmüş, kötü bir koku gibi her şeye siniyordu. O yüzden halılara, kebelere, süriülere, yilkılara, nahırlara para gibi bakmaya başlamışlardı. Kimse farkında değildi ama her işte bir acele, bir telaş başlamıştı... Para toplayan, para artıran git gide kendi içine çekiliyordu. Dünyanın hiçbir zenginliği paranın tadını vermiyordu. İmam Kuran'ını, mürid şiirini parayla oku-

yordu. Sabahleyin erkenden kalkıp para hevesiyle kebe, koyun, sığır, yün, peynir, yağ götürənlər vardı... ”(Göç, 18) ¹

Maddiyatın öne çıktığını gösteren bu cümleler beraberinde toplum normlarında bazı kaymaların ortaya çıktığının göstergesidir. Alışılmış düzenin dışına çıkma, alışılmış yaşam biçiminden uzaklaşmaya sebep olmuştur. Bu da Karakelle’lerde yerleşik düzene geçtikten sonra yabancılaşma sürecinin başladığının bir işaretidir. Örneğin:

“ Karakelle kökü böylece, kendilerinin de haberi olmadan değişmekteydi... Evlerin, toprakların dört tarafına çitler çekilmişti. Bu çitlerden de sanki kimsenin haberi yoktu. Sanki çitler de otlar, ağaçlar gibi yerden bitmişti. Göründüğüne göre hafızalarında, kanlarındaymış ki, kendilerinin haberi olmadan elleri uğraşa uğraşa çit yapıyordu... Bu çitler en derin ayrılığın, yabancılaşmanın başlangıcı imiş, bilmiyorlardı... Dedikodular almış yürümüş, kadınlar o çitten bu çite başlarını uzata uzata fısıldaşmayı öğrenmişlerdi... ”(Göç, 100-101)

Bir zamanlar bir elin içi gibi, toplanınca yumruk olan Karakelleler, yürümek için yaşarlardı. Fakat yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere yaptıkları evler, çapaladıkları bahçeler, ördükleri teller, yeni bir yaşayışın türemesidir. Dünyayı beraber yürüyen Karakelleler, artık birbirlerine yabancılaşıp, uzaklaşmaktadırlar. Bu yabancılaşma aşağıdaki alıntıda daha da açık bir şekilde görülüyor.

“ Çitler çekildikten, bahçeler gözlerden saklandıktan sonra Karakelleler’in ev köpekleri, çit köpekleri olmaya başladı. Bölünmüş topraklarla, çit çekilmiş evler, tek odalı evlerle beraber göçten ilk önce itler ayrıldı. Yavaş yavaş birbirlerini, sonra da kendi sahiplerinden başka kimseyi tanımadılar. ” (Göç, 103)

Artık Karakelleler modernizm sürecine iyice girmişlerdir. Modernizm beraberinde yabancılaşmayı, uzaklaşmayı ve ötekileştirmeyi de getir. Tarih boyunca “biz” olarak yaşayan Karakeller artık bireyci olmuş, varsa yoksa “ben “ olmuşlardır. Örneğin:

“Komşudan uzağı göremiyorlardı. Birinin ineği doğursa diğeri “niçin buzağını düşürdün” diye ineğini dövüyordu. Birinin koyunu beşyüz taneydi, birinin elli. Ellisi olan, koyunlarını beş yüze tamamlamak için uğraşıyordu. Biri bahçesini genişletiyordu ki, diğeri kadar olsun. ” (Göç, 113)

Tamamen benlik duygusunu çağrıştıran bu ifadeler Karakelleler’in modernizm ile birlikte içine düştükleri dünya görüşlerini yansıtmaktadır. Buna göre hırs ve madde ben olgusuyla birlikte vardır.

Binboğalar Efsanesi’nde de durum pek farklı değildir. Tarih boyunca göçebe olarak yaşayan Karaçullular, yerleşik hayata geçtikten sonra onları bir arada tutan geleneklerini unutup, modernizmin onları bireyciliğe ittiğinin farkında bile değildirlər:

¹ Göç romanından yapılmış olan alıntılarının tamamı, yapıtın şu baskısındanadır: Süleymanlı, Mevlüt *Göç*, Ötügen Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1997

*“Ali Bey akıllı adamdı. Türkmən’i toprağa bulaştırmıştı. Artık göçebelik bundan sonra iflah bulmazdı. Zamanla Türkmənlər kendilerine ayrılan köy yerlerine evlər yapmaya başladılar. Evlerini Çukurova’da çok bol olan cilpirtı çalılarında, kamışlardan, sazlardan yapıyorlardı. Bu saz evlere “huğ” dediler... Huğlar birkaç yıl içinde yerlerini taş duvarlı, kiremitli, çinko damlı evlere bıraktı... Bir de Türkmən’in yetiştirdiği toprak ürünleri para ediyordu. Türkmənlər dağları, hayvancılığı çoktan unutup gitmişler, toprağa dört elle sarılmışlardı. Toprak kavgaları da çoktan başlamış, sürüp gidiyordu. ” (Binboğalar Efsanesi, 73)**

Bu ifadelerde yapılaşmadaki değişiklik ile modernizm sembolleştirilmekte ve buna bağlı olarak toplumsal düzendeki insancıl değerlerin kaybolduğu ifade edilmektedir. Çünkü yazara göre modernizm beraberinde ahlaki çöküşü de getirir. Bu durum Göç romanında da ön plandadır. Karakelleler’den Oral Emmi’nin gözünü para ve mal hırsı bürümüşdür. Öyleki bu uğurda hırsızlık bile yapar:

“O gündən itibaren hırsızlığa başladı, o kadından dana, bu erkekten at çaldı. Harmandan tane, merekten ot, ocaktan odun çaldı. Çaldıkça aceleci olmaya, iştahı kabarmaya başladı. Akşamdan sabaha kadar ter döke döke koşuşturuyordu. Varı yoğu birbirine karıştırdı. Öyle ki, kendi helal malından haram olanları ayırt edemedi. ”(Göç, 116)

Ahlaki çöküş bu cümlelerde maddiyatın yüceltilmesi ile ilintili olarak ele alınmıştır.

Binboğalar Efsanesi’nde ise, Karaçullular yerleşecek bir karış toprak bulamamaktadır. Göçü nereye sürseler, topraklara birileri sahip çıkmaktadır. Hatta, aynı toprağın birden fazla sahibi vardır. Hepsi de topraklarda konaklamaları için Karaçullulardan altın, para ya da koyun istemektedir. Bütün Çukurova ahlaki bir çöküş içindedir. (Binboğalar Efsanesi: 75, 105)

Bu tavrın sadece toprak ağaları ve köylülerle sınırlı kalmadığını, karakolonun uzatmalı onbaşısının şu sözlerinden anlamaktayız. “ ...Bütün Çukurova’yı paraya boğdun be... Bize gelince... Biz sayenizde çoluk çocuğumuzla acımızdan öleceğiz be...” (Binboğalar Efsanesi, 92)

Çukurova’da Yörükler yerleşik düzene geçince kimi toprak sahipleri de gittikçe zenginleşmekteydi. Bunlardan biri de Muhtar Fehmi’dir. Fehmi daha on yıl öncesine kadar övündüğü dedesinin arap atlarını unutmüş, kendisini gösterişli modern hayatın bir parçası olarak görmeye başlamıştır:

“...Eve Adana’dan mobilyalar halılar buzdolapları geliyor, eski Türkmən’den kalan kilimler, işlemeli ceviz sandıklar, ızmanlar, işlemeli dağarcıklar, at koşumları dışarıya atılıyor, fikara köylüler bunları kapışıyorlardı. Sapı kırılan güzelim Türkmən cezveleri, delinmiş siniler, ibrikler, leğenler, işlemeli dibekler...”

* Binboğalar Efsanesi romanından yapılmış olan alıntılarının tamamı, yapıtın şu baskısından alınmıştır: Kemal, Yaşar **Binboğalar Efsanesi**, Yapı Kredi Yayınları, 12. baskı, İstanbul, 2010

Fehmi, yüzünü buruşturup bütün bu Türkmən'den kalan öteberiyeye ayağının ucuyla dokunup: "Atın atın, atın şunları gözüm görmesin, " diyor, Adana'dan gelen yaldızlı karyoları aşkla şevkle okşuyor göğsü kabarıyordu. Dedesinin atlarını, geleneklerini unutmuştu. Onlardan kim yanında söz açarsa buruluyor, ona düşman kesiliyordu. Şimdi traktörleri, biçerdöverleri, özel otomobili, kamyonları, parti başkanlığı, radyoları, teypleri, çeltik tarlaları, çiftliğiyle övünüyordu. " (Binboğalar Efsanesi, 74-75)

Bütün Türkiyə gibi Çukurova da artık rasyonel, pragmatik bir mantıqla hareket etmektedir. Toprak artık makineyle işlenmektedir. O yüzden en küçük alanlar bile ekilmekte, mevsimlik olarak yerleşmek isteyen yörüklerin yaşam alanı daralmaktadır. Köylülərin və ağaların, "öteki" olaraq gördükleri yörüklərə olan düşmanlıkları tahammül edilemez bir hâl alır. Bu durum karşısında yörükler çaresizdirler. (Kaya, 2003: 123)

Her iki eserde de, önceden özgürlüklerinin bir işareti olan istenilen her toprağa göçerek konabilme alışkanlığı resmi yetkililerce yasa dışı şekilde engellenmektedir. "Göç" te ise hükümet Karakelle'lerin topraklarını, otlaklarını Lemse Kurtan Ağa idaresine verir.

" ... "Kurtan Ağa hükümetin adamıdır, elli koyun veririm, bana dokunmaz. " Birbirlerinin ağzına tükürmüş gibi çoğunluk aynı şeyi düşünüyordu: "Az aşım dertsiz başım. " Baş başa verip düşünüp taşınalarda sonunda, su gibi eteklerde dağılıyorlardı. Dağılıp yayıldıkları için de derinliklerini kaybetmişlerdi. " (Göç, 136)

Kurtan Ağa yöreye yerleştikten sonra, yanında çalışmaya razı olan Karakelleler'e koyun, sığır, at ya da altın para vaat eder. Altın para lafını duyan Karakelleler kendilerinden geçerler. Çünkü tüketmek için paranın gerekliliği kendilerine dayatılmıştır:

" ...Bu altın para sözünün kendisinin bile bir havası vardı ki, birdenbire Eğrikar'da herkes sıkılmaya başlamıştı. Erkeklerin, delikanlıların düşüncesinde altın para sevdasına karışmış kızlar hakkında karışık düşünceler çözülmüyordu. Kendilerinin de haberi olmadan birdenbire yaylaların, düzlerin manası değişmekteydi. Bundan yüzlerce yıl önce- "İnin atlardan ey kişiler, ey Tanrı'yı kabul edenler, inin, yurt kurup yuva kuralım", diyen kadınlar şimdi:

_ Hükümetle başa çıkamazsınız, -diyorlardı, _ yeniden kırgınlığı başlatıp bizleri oğulsuz, kocasız bırakmayın. Zaten kendi kendimizin parasız pulsuz hizmetkârıyız. Gidip çalışalım, ağaya hizmet edelim, para alalım. Dünyanın yüzü paraya doğru çevrilmiş. Bu zamana kadar çalışıp neyin sahibi olmuşuz. Akşam kadar yürüyoruz, sabah olunca bakıyoruz herkesten gerideyiz..." (Göç, 140-141)

Maddenin gücü bireyin bağımlılığını artırmış, eski günlerdeki özgür yaşam biçimi yerini yaptırımlara bırakmıştır.

Her iki eserde de ortak motiflerden birisi de şehirdir. Şehir modernizmin bir sembolüdür. Örneğin *Göç* romanında süratle şehirleşmenin beraberinde getirdiği insanın madde karşısındaki ezilmişliği teknolojik gelişmelere paralel olarak işlenmiştir.

“Şehirlerin kendinden, boy posundan, eninden uzunluğundan çok adının büyüdüğü zamanlardı. Dünya şehirleri bir gülümseme gibi, kahkaha gibi ortaya çıkmaktaydı. Dünya bir şeyler monte ediyordu, sanki birdenbire üzerinden izsiz tozsuz asırların geçtiğini anlayıp acele acele büyük obalara şehir adı verip, bir şeylere benzetmekteydi. Şehirler söz gibi büyüyordu. Dört taraftan Kurtan Ağa'nın Eğrikar'a getirdiği hayata benzer bir hayatın havası esiyordu. Bu, para havasıydı, alış veriş, Pazar havasıydı. Eğrikar büyüklü küçüklü bu havanın açlığını hissedip, ona ulaşma arzusuyla soluk soluğaydı. Dünyanın aklına gelen başına geliyordu... Yerin damarı yakalanmıştı. Altınını, gümüşünü, petrolünü bulup çıkarmaya başlamışlardı. Dünya, toprağın sıcak, tatlı saç ekmeği olduğunu anlamış, yavaş yavaş yiyordu. Şehir haberleri Eğrikar'ın otundan çoktu. Bu haberler tuzluydu, yürümeye başlayan tuza doğru koşuyordu. Eğrikar'a yüz kilometre uzaklığa kadar demiryolu döşenmişti. Demir yolları göz açıp, ağız açıp adamıyla varı yokuyla ili obayı yutmaya başlamıştı.”(Göç, 172-173)

Buna karşılık *Binboğalar Efsanesi*'nde ise *Göç* romanında da olan şehirleşme neticesinde insanın nasıl yabancılaştığı, ahlak çöküntüsü karşısındaki buhranı ve ötekileşme yolundaki çaresizliği Haydar Usta kahramanı üzerinden anlatılmaktadır.

“...Bu koca şehrin horozları yok, ötmüyor. Köpekleri yok, ürmüyor. Ya telaşa koşuşuyorlar, ya da durmadan, gürültülü horuldayarak uyuyorlar. Adana şehrinin üstüne karanlık, sel gibi bir yağmur yağıyor. Kirli, boğucu, yağmura, suya benzemeyen, ışısız...Haydar Usta, Haydar Usta olalı ne böyle bir yağmur görmüşlüğü var, ne de böyle sarı benizli, insanın gözünün içine hiç bakamayan, hep gözlerini kaçırın, saman altından su yürüten, ürkek, içi içine sığmayan, ele avuca gelmeyen, kaypak görünüşlü insanoğlunu tanımışlığı var...Her kimi gördümse ürkek karacalar gibi gözlerini saklıyor. Bu soy, bu göz kaçırınlar kavmi iflah olmaz.” (Binboğalar Efsanesi,217)

Her toplum kendine has özelliklere sahiptir. Türk toplumu ile Batı toplumu aynı değildir. İnsanoğlunun dünyanın her yerinde aynı olması onun sosyalleşmiş formunun da her yerde aynı olmasını gerektirmez. Dolayısıyla kendini modern olarak nitelendiren bir toplum, kendisinden farklı sosyo-ekonomik ve kültürel bir yapıya sahip olan diğer toplumu ötekileştirmemeli, başka bir ifadeyle modern toplum, geleneksel toplum yapısını dışlamamalıdır. Modern toplum batıya özgü bir formdur. Modernizm kaynağını kapitalizmden almaktadır. Modernleşmeden kasıt; geleneksel olarak nitelendirilen toplumların yeni dünya düzeni içerisindeki pazar konumunu somutlaştırmaktır. Geri kalmış yada geleneksel olarak nitelendirilen bu

toplular, sömürülməyə açıq hale getirilmektedir. (Çetin ve Yücedağ, 2010: 94, 96)

Sonuç olarak, aynı yüzyılda yazılan, gelenek- modernizm çatışması çerçevesinde ele aldığımız *Göç* ve *Binboğalar Efsanesi*, farklı topraklarda yaşayan fakat aynı kültürün normlarıyla beslenen iki yörük obasının hikayeleridir. Gerek içerdikleri tema ve motif düzleminde, gerekse de yazarların şairane üslubları bakımından, bu iki eser karşılaştırılabilir bir konumdadır.

KAYNAKÇA

- Baykan, Ali. “ Mısırlı Yazar Necip Mahfuz’un Toplumsal Gerçekçi Edebiyat Anlayışının Türk Edebiyatına Yansımaları” Uluslararası Mısır Sempozyumu. Yay. Haz. İrfan Ünver Nasrattınoğlu. Kahire, 2009. 9-20.
- Cuma, Ahmet. “ Gerhard Hauptmann ve Necati Cumalı’nın Oyunlarında Toplum Eleştirisi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 46, 1, 2006, 27-39
- Çetinoğlu, Adnan ve İbrahim Yücedağ;“Modern-Geleneksel Ayrımının Bilgi-İktidar İlişkisiBağlamında Değerlendirilişi”, Mukaddime, Yıl:1, Sayı:1, 2010, 85-99,
- Çonoğlu, Salim “Dede Korkut Kitabı Bağlamında Göç Romanı Üzerinde Bir Değerlendirme”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VII, Sayı 2, Sayfa: 91-102, İzmir 2007. <http://tdae. ege. edu. tr/files/dergi7ii. pdf>
<http://www.yasarkemal.net/>
- Kaya, Muharrem “*Binboğalar Efsanesi Romanının Mitolojik Bir Yorumu, Geçmişten Geleceğe Yaşar Kemal*”, Adam Yayınevi, İstanbul, Ocak 2003, 115-123.
- Kemal, Yaşar **Binboğalar Efsanesi**, Yapı Kredi Yayınları, 12. baskı, İstanbul, 2010
- Sarıkaya, Mahmut “Türklerdeki Soykırım Algısının Dile Yansıması Üzerine”, Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2, Spring (2007), 554-555. <http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi4/sarikayamahmut.pdf>
- Süleymanlı, Mevlüt *Göç*, Ötüken Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1997
- Yalçın, Sinan. “Gelenek ve Gelecek” Kardelen sayı 67, Ocak/Mart 2011 <http://www.kardelendergisi.com/yazi.php?yazi=263>
- Yazıcı, Ramazan. "Gelenek ve Modernizm Arasında İnsan yada İki Cehennemi Yaşamak"http://www.ozgurder.org/v2/news_detail.php?id=163630. 11. 2010
- Yıldırım, Dursun, “Sözlü Gelenek Kültürü”, Millî Folklor, S:1, Ocak-Şubat-Mart 1989, 6-7

TRADITION-MODERNISM CONFLICT IN “GÖÇ” (MIGRATION) BY MEVLÜT SÜLEYMANLI AND “BİNBOĞALAR EFSANESİ” (THE LEGEND OF THOUSAND BULLS) BY YAŞAR KEMAL

Summary

Migration (Göç) written by Mevlüt Süleymanlı, Azerbaijani writer, is a novel of custom. Tsarist Russia implemented deterrent policies in the 20th century. As a result of these policies, the descendants of Karakelle who lived as nomads for centuries came to the point of exhaustion. *Migration* is based upon settling in Eğrikar and hardships of the transition.

The Legend of a Thousand Bulls (Binboğalar Efsanesi) is a tragic story of Karaçullu nomads living in various parts of Çukurova for centuries. It was written

by Yasar Kemal, one of the most important writers of Turkish literature. Introduced in recent times of the Ottoman Empire housing project, all the nomads moved and settled. There isn't any place to spend the winter in Çukurova for Karaçullu nomads resisting not to settle for centuries. Karaçullu nomads going back and forth between tradition and modernism have applied in several ways for a piece of land but for them, a historic collapse and destruction has already started. In both novels, for the sake of meeting the expectations of modernism, we face results such as the rupture of bonds formed with traditions, termination of life, and the destruction of morality.

The aim of this study is to emphasize the importance of not disregarding traditions and customs completely by keeping up with this era, and to reduce the problems of two communities living in different regions but feeding the same culture

Key words: Mevlüt Süleymanlı, *Migration (Göç)*, *The Legend of a Thousand Bulls (Binboğalar Efsanesi)*, Ottoman Empire,

RUS YAZIÇILARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ADLARI BƏDİİ- ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ

Minaxanın Təkləli, Filologiya elmləri doktoru

(Qafqaz Universiteti / Azərbaycan)

Bədii üslubda obrazlılıq imkanları yer adlarında da çox güclüdür, belə ki, Rus ədəbi-bədii əsərlərinin dilində yer adlarının kəsb etdiyi üslubi-funksional dəyərləriilətez- tez qarşılaşmalı oluruq.

Rus bədii nəsrində görkəmli söz sənətkarları həyatın obrazlı təsvirində digər bir çox nitq detalları kimi türkmənşəli sözlərdən, o cümlədən toponimlərdən böyük ustalıqla istifadə etmişlər; coğrafi adlar rus bədii dilində geniş imkanlarla çıxış edir. Burada iki məqsəd müşahidə olunur: toponimik addan adı məkan adı bildirmə məqamında, yəni coğrafi məkanların toponimik koordinatları kimi öz həqiqi mənasında işlənməsi, ikincisi isə toponimik vahidlərin bədii üslubda mövqeyi, bu zaman ondan metaforik səviyyədəbənzətmə vasitəsi kimi istifadə olunması və s. Nəzərdə tutulur. Odur ki, bədii nitqdə müşahidə olunan toponimləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Tarixi-regional informasiyaya malik toponimlər;
2. Estetik informasiya daşıyan toponimlər (7, 14)

Məqsədimiz Azərbaycanla bağlı yer adlarının rus yazıçılarında spesifik işlənmə məqamları və istifadə tərzilə əlaqədar ayrıca maraqlı kəsb edən xüsusiyyətləri üzə çıxarmaqdır.

Məsələn, türk toponimləri bu yerlərlə mətbuat vasitəsi ilə ilk dəfə tanış olan Rusiyalı oxucuya tərcümə edilməklə və ya mənası izah olunmaqla çatdırılırdı. Bu yerlərlə tanışlıq zamanı rus yazıçıları yerlərin tarixinə, adlara xüsusi maraqlı göstərirlər. Bir sıra yer adlarının lap əski variantlarını göstərmələri onların yerli tarixi öyrənmək cəhdlərindən xəbər verir. Əlbəttə Azərbaycanın yaşayış məntəqələri barədə rus cəmiyyəti ilk mükəmməl məlumatları 15-ci yüzilliyə aid olan bir mənbədən – rus səyyahı Afanasi Nikitinin “Üç dəniz arxasına səyahət” əsəri vasitəsilə ala bilmişdilər. Yayın əvvəllərində Azərbaycana daxil olan səyyah Şirvanşahlardan, Şamaxı, Dərbənd və Bakıdan bəhs edir (А яз пошел к Дербенти, а из Дербенти к Баке, где огонь горить неугасимы). Qeyd olunmalıdır ki, “Azərbaycanda olmuş rus tacirləri, səyyahlar və səfirlər diqqət yetirib bəhs etdikləri toponimlərin semantika və etimologiyasının öyrənilməsi ilə məşğul olurdular. Onlar qarşılıqlarına belə bir məsələ qoymamışdılar, çünki coğrafi adlar onları öz xüsusi məqsədləriəlaqədar maraqlandırır. Afanasi Nikitini tacir olduğu üçün məhz iri şəhərlər cəlb edirdi. Odur ki, o Şirvan, Dərbənd, Şamaxı, Bakı kimi böyük şəhərlərdən bəhs edir. 1716-1718-ci illərdə Azərbaycanda olmuş rus dövlət adamı Artemi Volinski bu ölkəyə yalnız rus çarı I Pyotrun gizli sərəncamı üzrə kəşfiyyat aparmaq və bütün mühüm coğrafi obyektləri diqqətlə təsvir etmək tapşırığı ilə gəlmişdi. (8, 36)

Digər müasirlərinə nəzərən Azərbaycanla daha çox təmasda olmuş Aleksandr Qriboyedov (yazıçı müəyyən fasilələrlə tam on il Qafqazda, yəni Azərbaycanlılar arasında, İranda, ən çox da buranın Azərbaycan əyalətlərində yaşamışdır) bu ölkənin yer adlarına da xüsusi diqqət göstərmiş, bu adları yenə müasirlərindən fərqli şəkildə -mənbə dilə daha uyğun şəkildə istifadə etmişdir. Odur ki, yazıcının

dilində - Şamaxı, Karabağ, Tabris, Qerqer (Gərgər), Bozabdal, Senak köpri (Sınıq köprü) Qırmızı Körpü (Krasniy most deyil; yazıcının göstərdiyinə görə Qırmızı körpünün əvvəlki adı Sınıq körpüdür) və s. Kimi Azərbaycan adlarının daha dəqiq variantların işləndiyinin şahidi oluruq. Yazıçı Faddey Bulqarinə Tiflisdən göndərdiyi 11. 12. 1826-cı il tarixli məktubunda Şalikovun Moskva qəzetlərində Şam-saddil əvəzində Şamanda yazdığı kimi təhriflərə yol verməyin deyə tapşırırdı.

Bizim bir çox rus yazıçılarının dil materialı üzrə topladığımız faktlar göstərir ki, rus bədii nəsr dilində türk toponimləri öz nominativ mənalarda işlənməklə yanaşı mükəmməl üslubi material olaraq da istifadə olunmuşdur. Bu nə ilə bağlıdır? Təbii ki, obrazlılıq vasitəsi olaraq yer adları hər hansı üslubi vəzifə daşıyarsa, bu onların digər lüğəvi vahidlərə nisbətə daha üstün olaraq əyaniliyə, konkretliyə malik olmaları ilə əlaqədardır. Çünki özünün malik olduğu başlıca xüsusiyyətləri əsasında obraza çevrilən yer adlarını müqayisə və bənzətmə üçün daha əlverişli vasitədir. Başlıcası, müqayisə bütün nitq atmosferində müxtəlif məfhumların qabarıq, ən mühüm əlamətlərinə əsaslanan dərkətmə vasitəsinə çevrilə bilər. Bu mənada da hamıya özünün informatik mənə tutumunca, başlıca əlamətlərinə görə məlum olan yer adları- şəhər, kənd, vilayət adları məqsədi obrazlı, poetik olmaqla yanaşı təbii, konkret şəkildə müəyyənləşdirə bilər.

Bu məqsədlə diqqətimizi çəkən Qarabağ atı (şərabı), Şamaxı ipəyi (şahzadəsi) Bakı ipəyi və ya Bakı~Baka odlar məskəni, nağılvarı yer, məskən və s. Adlar və bu adlarla bağlı metaforalar müxtəlif vasitə və səbəblərlə əlaqədar rus bədii dilinə keçə bilmişdir. Əlbəttə, “müxtəlif vasitə və səbəbin” ən mühümü Rus ədəbiyyatında Şərqə, Şərq ölkələrinə, Azərbaycana olan maraqdan ibarətdir. Bu marağ, “məlum olduğu üzrə uzun yüzilliklərin arxasından başlayır: şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində Şərq motivləri ilə qarşılaşmamız heç də təsadüfi deyildir. Həqiqətən Şamaxı şahzadəsi özünün zərxcara ipəyi, geyimi, habelə xarakteri ilə rus xalq mahnılarında rast gəlinir” (1, 12).

Rus bədii dilində “Qarabağ atı” və “Qarabağ şərabı” ifadələri şəklində Qarabağ adının işlənməsinə rast gəlmək olar. Qarabağ atlarının bir zaman şöhrəti geniş yayılmışdı; bütün dünyada cins atlar kimi məşhur idi. Tarixçi Mirzə Camal Cavanşir “Qarabağın tarixi” əsərinə yazırdı: Pənah xanın və İbrahim xanın ilxılarından on min Qarabağ atı bəslənilirdi. Qarabağda ilk atçılıq zavodu 1826-cı ildə Mehdiqulu xan tərəfindən tikilmişdi (.....) Bu atlar Rusiyada da yüksək qiymətləndirilirdi. Puşkinin “Ərzuruma səyahət” əsərində: Между ними молодые русские чиновники разъезжали верхами на Карабахских жеребцах (Onların arasında Qarabağ köhlənləri minmiş gənc rus məmurları gəzişirdilər);...под офицером была высокая шеголевская карабахская лошадь (...zabitin altında hündür yaraşlıq Qarabağ atı var idi (L. Tolstoy. “Hacı Murad”). Memuarçı yazıçı Tatyana Passekin də yazılarında, onun avtobiografik “Uzaq illərdən” adlı romanında beləcə müstəqim mənada işlənməmişdir: Во время битвы он всюду летал на своем известном Карабахе... (Из дальних лет) – Döyüş əsnasında o özünün məşhur Qarabağında hər tərəfə şütüyürdü.

Lakin Lev Tolstoyun məşhur “Hərb və sülh” əsərində Karabağ adı ata sahibi tərəfindən verilən zoonim vahididir: bu at Don cinsindən olsa da Pyotr Rostov öz atını nəvazişlə “Qarabağ” çağırırdı.

Rus yazıçısı İvan Buninin “Müqəddəslər” hekayəsində qoca ev xidmətçisi Arseniç ağa uşaqlarına uzaq keçmişlərdən nağılvarı, az qala fantastik əhvalatlar

söyləyir. Bu hekayətdə işlənən “Şamaxı ipəyi”, “Şəhrizad nağılı” kimi köhnə epitetlər bu çox maraqlı təhkiyənin təsvirinə də qədimlik, əsrarəngizlik verir, ötüb keçən günlərin füsunkar xatirəsini canlandırır və türk-müsəlman ruhu hopan təbii səhnələr canlandırılırdı.

Rus poetik nitqində Şamaxı yer adı ayrıca real və ekzotik planda işləndiyi kimi, “şahzadə” və “ipək” sözlərinin də iştirak etdiyi birləşmələrdə işlənir. “Şamaxı şahzadəsi” (rusca: Шамаханская царица) gözəlliyə, ilahi cazibəyə, bunlarla birlikdə şahənə vüqara, qürurlu davranışa ekvivalent kimi işlənmişdir. Bu ifadəni sırf emosional çalarda vermək yazıçının ona olan münasibəti ilə bağlıdır. Çünki Şamaxı yer adı rus bədii düşüncəsində doğurduğu emosional mələumdür. Azərbaycanın qədim şəhəri kimi Rusiya ilə olan diplomatik və ticari əlaqələrində adı tez-tez çəkilmişdir. Odur ki, bu yer adı özünün bədii-estetik dəyərləri ilə də diqqəti məşğul edə bilmişdir. Məşhur rus lüğətşünası Vladimir Dalın “Domaşnee nenavist” (“Ailə nifrəti”) adlı hekayəsinin qəhrəmanına yazıçı Şamaxı adı ilə bağlı Beşbarmaq Şamaxanski soyadını vermişdir (5, 177). Hekayədə Beşbarmaq-Şamaxanski qədim knyaz nəslinin nümayəndəsi kimi təqdim olunur. Burada Şamaxı adı ilə bağlı soyadın tərkibində işlənən Beşbarmaq da Şamaxı qəzasına aid müqəddəs dağ adı olduğuna görə diqqəti cəlb etmişdir.

Çox güman ki, “Şamaxanskaya çaritsa” ifadəsi bir bədii vasitə olmaq imkanına şair Aleksandr Puşkinin məşhur “Zolotoy petuşok” (“Qızıl Xoruz”) nağılından sonra nail olmuşdur. Yəni şübhəsiz, bu ifadənin populyarlaşması folklor nümunələrinin təsir gücü və onların areal istiqamətlərinin zənginliyi nəticəsində baş vermişdir. Həm də göstərdiyimiz coğrafi adların müxtəlif ifadələrin tərkibində işlənməsi onların apelyativ miqyaslarının genişliyini açıqlamaqdadır.

Burada yeri gəlmişkən demək də lazım gəlir ki, adlarlayan ifadələrin mənə tutumu ümumişlək sözlərin əmələ gətirdiyi metaforalardan da güclü olur. Çünki belə onomastik vahidin iştirakı ilə düzələn ifadə mətnin təsir gücünü artırır da mətn öz növbəsində həmin metaforanın həm işlənməsinə, həm də bütövlükdə başa düşülməsinə və beləliklə də təsirinin artmasına səbəb olur.

Rus yazıçısı İvan Buninin (1870-1956) demək olar ki, bütün nəsr əsərlərində olduğu kimi “Çistiy ponedelnik” (“Bazar ertəsi”) hekayəsinin qəhrəmanı olan qız da şərq gözəlliyə malikdir. Onun cəlbədicisi, parlaq xarici görünüşü bu gözəli tanımayan adamların da yadına onu ilk dəfə gördüklərinə baxmayaraq “Şamaxı gözəlini” salır: Качалов поднял бокал и, с деланной мрачной жадностью глядя на нее, сказал своим низким актерским голосом: -царь-девица, Шамаханская царица, твое здоровье (4, 469). Kaçalov bədii qaldırıldı və yarpa kədərli acgözülüklə ona baxaraq özünün alçaq aktyor səsiylə: şah qızı, Şamaxı şahzadəsi, sənin sağlığına (“Bazar ertəsi”) Burada bircə ifadə ilə bədii təmin olunmuş, estetik məziyyətin yüksək, necə deyirlər, pafoslu bir təzahürü ortaya çıxmış olur.

İvan Buninin təsvir etdiyi bu Moskvalı qıza qara samur xəzi kimi parıldayan sıx qara saçlar, qara kömür kimi qaşlar, gözlərinin üstünə düşmüş qıvrım həlqələrmükəmməl bir ekzotik Şərqi görkəm verirdi. Hekayədə qızın görkəmcə və hətta xaraktercə Şərqi gözəllərə bənzəməsinə aid işarələr çoxdur: “gəzməyə çıxarkən o, hər şeydən çox yaqut rəngində məxmər libas, həmin rəngdə qızılı düyməli ayaqqabılar geyirdi.” (4, 461).

Odur ki, qızın bu qeyri-adi və bu yerlərdə görünməmiş gözəlliyi onu sevən gəncin xəyallarını da Şərq ölkələrinə aparırdı; heyrət içində: Moskva... Astarxan...v

İran... Hindistan deyə-deyə olduğu yerdən tamamən uzaqlaşdırırdı. Şamaxı şahzadəsi adlandırılan bu qızın xarakterinə gəldikdə deməliyə ki. Yazıçı onu eynən Şərq mülkələri kimi dəqiq təsvir etmişdi; ondakı amiranəlik, təkəbbür, xarakterindəki əzm və qətiyyət (o sonunda varlı və təminatlı həyatını buraxıb monastıra gedir) malik olduğu Şərqi keyfiyyətlərini daha da bütövləşdirir.

Şamaxı adı “Şamaxı ipəyi” tərkibində də geniş işlənir. Rus dramaturqu və şairi qraf Aleksey Tolstoyun (1817-1873) “Posadnik” əsərində çara yaxın olan əyan Çeremniyin Novqoroda vovoda (sərkar) seçilməsindən narazı qalanlara şəhərin posadniki belə deyir: Он словно щелк блестящим, шамаханский. Что и цветист и гибок: поглядеть-уж ничего нет мягче; а попробуй его порват, лишь руки натрудишь(9, 556) (O elə bil parlaq Şamaxı ipəyidir. Onun kimi həm kövrək və allı-güllüdür. Baxırsan, ondan yumşağı yoxdur, amma bir onu cır görüm necə cırırsan, elə əllərini ağrımaq sənə qalar)

Burada vovoda Çeremniyin dolğun və bitkin xarakterizə olunmasında “Şamaxı ipəyi” kimi uğurlu müqayisə həmin fikri qəti atalar sözü səciyyəsinə çatdırır. Yeni seçilən vovodanın həm xarici, həm də daxili keyfiyyətə gözəlliyi, ümumilikdə isə etibarlılığı həmin ifadənin köməyi ilə oxucuya dəqiq ötürülür.

Rus poetik nitqində türk mənşəli adların, daha dəqiq desək, Azərbaycanla bağlı adların bədii-üslubi mövqeyi yeni-yeni istiqamət almaqla həm də yeni keyfiyyətlər və yeni məqamlar qazanır. Bu baxımdan rus ədiblərində ən çoxu da ekzotik xarakterdə işlənən Bakı toponimi ilə bağlıdır. Azərbaycanın paytaxtı müasir Bakı adı rus dilli bədii əsərlərin dilində bədii obraz olaraq Baka şəklində işlənir.

Yer adlarının metaforik səciyyədə bənzətmə vasitəsi olması bir çox hallarda həmin yerin qiymətli maddi sərvətləri, yaddaqalan tarixi özəllikləri, təbiəti, bənzərsiz relyef xüsusiyyətləri və s. ilə məşhur olması, tanınması ilə bağlıdır. Bu məqsədlə “bədii əsərlərdə toponimlərdən müəyyən bir əlamət, keyfiyyət və ya hadisə ilə əlaqədar olan ərazinin adını ifadə etmək üçün də istifadə olunur (4, 29). Təbiətə dilin obrazlılıq vasitələrinin zənginliyi sənətkarın qarşısında əlverişli imkanlar açır; “dildə olan hər bir sözdə az və ya çox dərəcədə potensial obrazlılıq olur. Yazıçı potensial obrazlılıq – sözün mahiyyətində gizlişəkildə mövcud olan konkret hissi obrazı hərəkətə gətirməyi bacarmalıdır (6, 18).

Yazıçı Qleb Uspenskinin (1843-1902) yaradıcılığında rast gəldiyimiz “Baka” yer adı qoca əsgərin Qafqaz, xüsusən Bakı haqqındakı əfsanəvari hekayələri ən çox da bu toponimlərin deyilişindəki fərqli cəhətlərdən doğmuşdur. Adın tələffüzündəki bu fərqli deyiliş xüsusi sözlərin təhrifi kimi deyil, fərqli uzaq diyarlar haqqındakı nağılvari informasiyaların təsirindən meydana çıxmışdır. Həm də Afanasi Nikitinə başlamış yaxın dövrlərə kimi Bakı haqqında “od püskürən”, “yanar torpaq”, “Odlar yurdu” daimi epitetlərdən istifadə edilməkdədir. Жил я разных местах, и в Польше, и на Кавказе, и в Баке огнедышашей, и там был-всего ведал, много чего от людей слышал. Так вот у нас в этой Баке, на Сураханском заводе, татарин Авдулла страсть как искусно свои татарские сказки рассказывал (Mən müxtəlif yerlərdə-Polşada, Qafqazda (Kavkaz) və od püskürən Bakıda (Baka) yaşadım və hər şeyi gördüm, insanlardan çox şey eşitdim. Bax, bu bizim Bakıda (Baka), Suraxanı zavodunda tatar Abdulla necə məharətlə öz tatar nağıllarını söylərdi).

Deməli, dilin epitet, metafora, müqayisə, frazeoloji vahidlər, atalar sözkəri, məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər və s. kimi bədii təsvir və ifadə vasitələri bir

sırada coğrafi adlar da obrazlılıq yarada bilir. “...bədi əsərin dilinin mükəmməlliyi bu cür obrazlılıq vasitələrinin ustalıqla işlədilməsindən çox asılıdır” (6, 18).

Türk yer adlarının qeyd olunmuş bədiiliyə xidmət edən nümunələri heç də onların epizodik xarakterdə olmadığını, əksinə ciddi baxılıqda təsvirin rus bədi nəsrində Şərq koloriti, bu yer adlarının köməyi ilə yenə Şərq nağıllarına, əfsanələrinə məxsus bir payihə əsdirdiyinin şahidi olursan.

ƏDƏBİYYAT

1. Аль Аббаси Новаль Хейри. Восток в декабристской литературе до 14 декабря 1825 года и творчестве В. К. Кюхельбекера (дисс. На соиск. Канд. Фил. Наук, 1998, Баку, БДУ) с. 12
2. Бунин И. А. Собрание сочинений в 6-ти томах, Москва, Художественная литература, т. 5 1988
3. Грибоедов А. С. Сочинения, Москва, Художественная Литература, 1956
4. Qurbanov Afad. Poetik onomastika, Bakı, 1988.
5. Емельченко И. Р. , В. И. Даль и восточные языки. – В кн. : Тюркизмы в восточно-славянских языках, М. , Наука, 164-179
6. Qəzənfər Kazimov. Sənət düşüncələri. Bakı, Kitab Palatası, 1997
7. Məmmədli Firuzə. Bədi dilin estetik mənbələri, Bakı, 1997
8. Моллазаде С. М., Кулиева Г. Э. Азербайджанская топонимия в русских письменных источниках- Советская тюркология, 1984 № 4; с. 32-38
9. Толстой А. К. Полное собрание стихотворений в двух томах, т. 2. Ленинг. , Сов. Писатель, 1984

AZERBAIJANI NAMES IN RUSSIAN WRITERS' WORKS AS AN ARTISTIC AND STYLISTIC MEANS

Summary

There are many means of figurativeness in a literary style. We often meet place names of Turkish origin in the Russian language, especially stylistic and functional values of the Azerbaijani language. The long years of research show that in the Russian literary language certain words of Turkish origin with their nominative meanings are used in this language as suitable stylistic material and played a role in the formation of expressions of figurativeness.

In Russian prose, toponyms of Turkish origin are used by famous authors, especially those who were in the Caucasus – Azerbaijan, and various towns of the Caucasus. In this case, there are two objectives: toponymy used to declare place names, as geographical coordinates of places, and the position of toponimic units in a literary style.

Taking these into account, we may separate toponyms into those which give historical and regional information and those which have esthetic knowledge.

Examples of figurativeness in the works of Pushkin, Griboyedov, Aleksey Tolstoy, Bestujev-Marlinskiy, Glep Uspenskiy, Ivan Bunin, Sergey Yesenin and others – “Shamakhanskaya charitsa”, “Shamakhinskiy shelk”, “Shelk Baku”, “Ognedishayushiy Baku”, “Balakhanskiy may”, and “Volni Kaspiya” give us the material for the collection and grouping of Turkish toponyms and determining their stylistic features.

Key words: toponymy, Turkish, figurativeness, Shamakhi, Baku

AZƏRBAYCAN SEVDALISI BİR ŞAİR: YAVUZ BÜLENT BAKİLERKAPLAN

Dr. Muharrem

(Qafqaz Üniversitesi / Azərbaycan)

Bildirimizde Yavuz Bülent Bakiler tarafından kaleme alınan şiirlerde öne çıkardığı Azərbaycan teminden söz etmək istiyoruz. Konunun daha iyi anlaşılması için Yavuz Bey'in hayatından ve şairlerinden kısaca söz etmekte yarar vardır.

Karabağ'dan 1830 (Tuncer, 1996: 361) yılında göçen bir ailenin 6. Kuşaktan mensubu olan Yavuz Bülent Bakiler 23 Nisan 1936 tarihinde Sivas'ta doğar. Türkistan Türkistan kitabının uzun ithafında dedelerinin soy ağacını ve göç sertüvenlerini şöyle dile getirir:

Karabağ şehrinde toprağa karışan Hacı Ali Feraşad dedemin Karapapak ruhuna armağan ediyorum. Şii-Sünni gerginliği dolayısıyla Azerbaycan'dan İmparatorluk Türkiye'sine göçerek, Kahraman Maraş'a yerleşen, orada vefat eden şair dedem Mehemed Sabir'in ruhuna da nakışlamak istiyorum. Kahraman Maraş'tan, tekrar Azerbaycan'a dönmek isterken Doğu Bayazid'den ileri geçemeyen dedem Mehemed Sabir oğlu Abdülbaki Karabaği'nin ruhuna da HUUU diyorum! Sonra Toprak Kale'ye iskân edilen, orada sonsuzluğa uzanan dedelerim Genceli Ali Ağa'nın, Mehmet Ağa'nın, Yusuf Ağa'nın ruhlarını da yüceltmek istiyorum. Kitabımı, Sivas'ın Gürün ilçesinde yüz on yaşında Hakk'ın rahmetine kavuşan Hacı Mahmud Karabaği'yi dedemin aziz ruhu için de kaleme alıyorum. Erzurum cephesin de, Ruslara karşı çarpışarak şehit düşen yürekli, merhametli dedem, güzel dedem, büyük dedem Cemal Efendi'nin ruhuna da yazdıklarımı bir fatiha gibi uzatıyorum. Şehit babasının ve büyük dedelerinin sevdasıyla Sivas toprağında uyuyan babam Cezmi Bakiler'in ruhunu da bu vesileyle haberdar ediyorum. (Bakiler, 2006: IX)

Azerbaycan ile soy bağıni böyle dile getiren şair şiirle işigali ta ilkokul dönemlerine uzanır. Her konu üzerine şiir yazmasını salık veren ilkokul hocası sayesinde şiire ve edebiyata karşı o yaşlarda bir merak uyanmıştır.

“Gerek annemin söylediği türküler gerekse âşıkların mahalle aralarında çalıp söylemeleri beni şiire doğru çekmeye başladı. İlkokul yıllarında çok derme çatma mısralar kaleme aldım.” (Tüzer, 2009: 45)

Anam türkü söylerdi bana masal yerine
Hüzünlü, boynu bükük, hep Azeri türküler
Yüzüme bakmazdı, acısını anlardım.
Rüzgârlarla savrulur, yağmurlarla yağardım...
Ya yer yatağında, ya serin sofalarda
Anamı dinlerken ağlardım.

Ben, süt gibi mübarek türkülerle büyüdüm
Bir yanım aydınlık, bir yanım gurbet.
Anamın “ay balamı”lı türkülerinde
Bir yakarış gibiydi baştanbaşa memleket. (Bakiler 2010b: 15)

İlk ve orta öğrenimini Sivas, Gaziantep ve Malatya'da tamamlar. 1960'ta Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra çeşitli gazete, dergilerde ve TRT'de çalışır. 1969–1975 yılları arasında Sivas'ta avukatlık yapar. Bu arada (sonradan hoşlanmadığını söylediği) politikaya atılır. Bir süre Başbakanlık Toprak-Tarım Reformu Müsteşarlığı'nda, Hukuk Müşavirliği'nde bulunan Yavuz Bülent, aralıklarla Metal-İş, Ankara Radyosu (dört yıl çalıştı) Kredi ve Yurtlar Kurumu, Milli Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, vs görevlerde çalışır.

1976–1979 yılları arasında Ankara Televizyonunda görev alır. Seçkin bir TV'ci olarak şöhret yapan Bakiler, “Eski Türk Başkentleri” ve “Avrupa'da Türk İzleri” gibi Türk tarih ve sanatı üzerine yaptığı akıllardan çıkmayan dizileri ile de ün yapar. Sonra TRT Kurumu'ndan Kültür Bakanlığı'na atanır.

12 Eylül 1980 darbesinden bir süre sonra Bakanlık Müşavirliği'nde bulunan Yavuz Bülent bir müddet sonra kendi arzusuyla emekliye ayrılır.

Çeşitli gazetelerde ve dergilerde fıkra-makale yazan Yavuz Bülent, yazılarını esasen Hisar, Kopuz ve Türk Edebiyatı dergilerinde yayımlar.

Bir süre STV kanalında bütün Türk Cumhuriyetlerini anlatan “Bizim Türkümüz” programını hazırlar. Aynı kanalda “Sözün Doğrusu” isimli kültür programını hazırlar ve sunuculuğunu yapar.

Büyük sanatçı bu çalışmalarından dolayı yirmi sekiz ödül alır.

Yavuz Bülent Bakiler edebi faaliyetine Anadolu sınırlarında başlayıp devam ettiyse de her zaman Azerbaycan'ın, özellikle Karabağ'ın hasretinde olmuş, Azerbaycan, Karabağ onun eserlerinin asıl konusunu teşkil etmiştir. O, bu hasretini “Karabağ'dan bir gelen olsaydı gider ayaklarına gözümü sürerim” veciz ifadesiyle dile getirir:

Balam! Balam diyerek okşardı beni anam
Anamın dizlerinde ben Hazar'ı yaşadım
Hazar'ın diliyle benim dilim bir
Hazar şimdi yere inmiş bulutlar mahşeridir
Ve Karabağ- kara gözlü bir Türkmen kızı gibi
Hazarın karşısına bağdaş kurup oturmuş
Dedem Hacı Murat'ın destan şehridir. (Bakiler 2010b: 208)

Yavuz Bülent Bakiler halen çeşitli televizyon ve gazetelerde faaliyetine devam ettirmektedir. Özellikle “Türkiye Gazetesi”nde köşe yazarlığı yapmaktadır.

Nesir eserleri ise “Âşık Veysel”, “Elçibey”, “Mehmet Akif'te Çağdaş Türkiye İdeali”, “Sözün Doğrusu 1–2”, “Sevgi Mektupları”, “Gidenlerin Ardından”, seyahat edebiyatımızın iki kazancı olan “Üsküp'ten Kosova'ya” (1983) “Türkistan Türkistan” (1986) ve “Arif Nihat Asya İhtişamı” adı altında yayın hayatına girmiştir.

O, Azerbaycan Edebiyatından: “Hasan Hasanov'un Brüksel Mektupları ile Bahtiyar Vahabzade'nin Feryat”, “İkinci Ses”, “Nereye Gidiyor Bu Dünya” “Özümüzü Kesen Kılıç (Göktürkler)” adlı eserleri Türkiye Türkçesine aktarmıştır.

“Şiirimizde Ana” “Sivas'a Şiir” (1967) adlarıyla yayımlanan antolojileri vardır. (Kabaklı, 2002: 361)

Şimdi ise şiirlerinde ki Azerbaycan sevdasına bakalım: Annesi masal yerine türkü söylemiş Bakiler'in. Bu türküler her zaman özleminde olduğu, kokusunu

duyduğu vatanını anlatan Azeri türküleridir. Hasret dolu olduğu için bu türküler hüznü ve boynu büküktür. O annesini dinledikçe kendisi de yatağında ağlarmış.

Türküler onun nazarında anne sütü gibidir. Çünkü anne sütü gibi bu türkülerde onun ruhunu besler. Şair ben ölürsem bana bir Yasin okuyun, sonrada başucumda türkü söyleyin yeter, der. Bu türkülerin ona vatanın havasını getireceğini düşünür. Aslında onun için vatan kavramı oldukça geniştir, burada Sakarya'nın orada Seyhun'un, Deli Kür'ün hasretini çeker, annesinin söylediği "ay balam"lı türkülerle büyür ve bu türküler onu sonsuzluğa götürür. O bayrağının bile tarifsiz türkü olduğunu söyler. Hasretini giderdiği türkülerini dinledikçe, tarifsiz güzelliği olan bayrağına baktıkça, vatani güzelliği muhteşemliği insanların kahramanlığıyla gözünün önünde canlanır:

Şimdi burada Sakarya, orada Seyhun, Deli Kür...
Bir yanık bozlak gibi yüreğime dökülür.
Yüreğim "ay balam"lı türkülerimle büyür.
Beni sonsuzluğa hep türkülerim götürür.
Gel ey Kıımlı Sinan, atını ufkuma sür.
Sesim Estergon'da yine gümbür gümbürdür.
Benim bayrağım bile tarifsiz bir türküdür! (Bakiler 2010b: 16)

Yavuz Bülent'in Türkiye dışındaki Türk âlemine ilgisi 1970'lerden sonra artar. Bunda çok sevdiği Arif Nihat Asya'nın, ayrıca Nihal Adsız ve çevresinin etkileri de yadsınamaz. Destan şairliğinin bir yönü, gerçekçi eda ile Anadolu'ya açılmak ise, bir yönü de, yine hem gerçekçi hem romantik yapıda dış Türklere dair şiirleridir:

Şimdi sizi düşünüyorum Kafkas Türkleri
Aldığım nefeste siz varsınız
Perişan ve garip duygular içindeyim
Halimi anlarsınız.

Ben Hazar Denizi'nin doğusunda doğmuşum
Hazar Denizi'nin doğusunda öleceğim.
Hazar kıyılarından Kafkas dağlarına
Duyulmamış ağıtlar söyleyeceğim.

Cumhuriyet döneminin (özellikle 1940 sonrası) şairleri, türlü sebeplerle, baskılar altında ve ya yetiştirme tarzlarının doğurduğu ters inanç ve korkular yüzünden Dış Türklerinin sözünü edemezlerdi. Bu konuya girenlere şüphe ile bakılırdı. Dış Türkler için yananların bir kısmı da kuvvetli şair değillerdi. Onun için Yavuz Bülent'in bu dönemde bu tür şiirler söylemesindeki cesaret de gözden uzak tutulmamalıdır:

Ben, çilesi çekilmemiş bir Türkmen.
Ben her sabah ciğerine kurşun yiyen bir yetim.
Çaresizlikler içinde sizi düşünüyorum.
Ey esir insanlar diyarında, benim esir milletim.

Ve ey Kafkas Dağları ardında
Bayraksız memleketim.
Sapına kadar Müslüman, sapına kadar Türk diyor!
Dedemin gençliğinde at oynattığı topraklar...
Sizi candan sevmeyeni istemeyeni
Kurşunlamalı... (Bakiler 2010b: 197)

Yavuz Bülent'in çok belirgin bir özelliği de, bugünkü milliyetçiliğimizin özelliği olarak Türk'e, İslam'a Turan ve Anadolu'ya dönük sevgi ve düşüncelerini kaynaştırmasıdır. Tarihe bakışı da öyledir: Elbette Cumhuriyet çocuğudur, öncemiz özümüz ve tamamlayıcımız olan Osmanlı-Selçuklu çağlarına ve daha evvelki bütün çağlarına da hayrandır. Tabii gerçeklerini ve hatta kusurlarını bilerek hayrandır:

Ben doğuluyum!
Eteği dumanlı, başı dumanlı
Dağlarda doğmuşum
Dağ çocuğuyum!

Ben elleri toprak kokan bir babanın
Ve topraktan koparılmış canlı bir kaya gibi
Burcu burcu vatan kokan bir ananın oğluyum
Ben doğuluyum!

Sen buğday benizli mert delikanlım
Arslanım, ümidim, yiğidim, her şeyim
Sen doğulu musun hemşerim
Gel alnından öpeyim. (Bakiler 2010b: 199)

Nitekim Anadolu'nun kara bahtına ağlayan, iyi talihine gülen, dışarıda esir bırakılmış Türk yurtlarının özlemleri ile keder ve acılarını yansıtan eserleriyle Yavuz Bülent Bakiler bu yeni milliyetçiliğin şiirini, gâh destan diliyle gâh aşk söyleyişleriyle bazen de lirik manzumeler hatta fantezilerle dile getirmektedir:

Bu kaçınıcı türkü sana yaktığım
Çıktığım kaçınıcı uzun yolculuk
Bu böyle kaçınıcı çılgınca yorum...

Bir derviş gönlüyle kırk yıldan beri
Başımı yastığa seninle koyuyorum
Umurumda değil yasaklar, suçlamalar...
Ben seni seviyorum.

Senin benden haberin yok, merhametin yok
Çok çektirdin bana, yılmadım, usanmadım
Yine de kimseden hiç kıskanmadım
Ben seni benim gibi seveni seviyorum.

Taşına–toprağına kurban olduğum
Bulduğum, vurduğum en büyük destan
Türkistan! Türkistan! Uluğ Türkistan
Ben seninle ağlayıp güleni seviyorum. (Bakiler 2010b: 223)

Şair şiirlerinde Azərbaycan'a olan hasretini özlemine de dile getirir. Azərbaycan onun için yüreğinde olan şahdamardır, onun kadar önemlidir. Bin yıllık karasevdası ilahisi olan Azərbaycan için yüreğinde el-pençe divan kurmuştur. Anasının vatan hasretiyle akıttığı göz yaşlarında, kuşların kanadında, bir iftar sofrasında içtiği suyun tadında, “kızının türkü gibi Aybala adında” yıllar yılı arayıp durmuş Azərbaycan'ı. Yün papaklarla, bir çınardan savrulan yapraklarla, üç renkli güzelim bayraklarla örmüş Azərbaycan'ı:

Simli bindallılardan, yün papaklardan
Bir çınardan koparak savrulan yapraklardan
Ve sonra üç renkli güzelim bayraklardan
Ördüğüm: Azərbaycan.

Anamın gözyaşında, kuşların kanadında
Bir iftar sofrasında, içtiğim suyun tadında
Kızımın türkü gibi güzel Aybala adında
Yıllar yılı arayıp durduğum: Azərbaycan. (Bakiler 2010b: 209)

Kuşluk vaktinden geceye kadar savrularak okuduğu Şehriyar dinlediği tar ve ala ceylanlara benzer Azeri türküleridir. Azərbaycan Dede Korkut şafağıdır. Bazen rüzgâr olup iliklerimde bazen de yağmur gibi üstüme yağar:

Ayrılmaz başımdan, bırakmaz beni artık
Selamsız sabahsız bir efkâr.
Ve yüreğim bin yıllık destanlarla tutuşur
Büyür Azərbaycan kadar.

Şair ben Yakub gibiyim, Yakub'un Yusuf'u özlediği gibi ben de vatanımı özlerim. Onda Yakub'un Yusuf'unun kokusu var. Azərbaycan'ın hasreti gönlümde büyük Türkistan kadardır, kitabımda ayet, bayrağımda rüzgârdır:

Orada mevsim bahar olsa da türküleri baştan başa efkar, düşlerine yağın kar, boynu bükük diyardır. Bu güzelim vatanın böyle hüzünlü olmasına sebep topraklarının düşman ayakları altında olmasıdır:

Azerbaycan yüreğimde bir şah damardır
Ben Yakub gibiyim uzun yıllardır
Onda Yusuf'unun kokusu vardır.
Ve hasreti, gönlümde, büyük Türkistan kadardır
Ayettir kitabımda, bayrağımda rüzgârdır
Azerbaycan yüreğimde bir şahdamardır. (Bakiler 2010b: 211)

Azərbaycan'ın düşman ayağı altında olan Karabağ'a hasreti vardır. Uzaklarda kalan bir şəhər var der, camileri yıkılmış minareleri yarımır. Bu şəhrin çilesini çeker, hasretini duyarım ki bu da benim yüreğimi yıllardır sızlatır durur:

Şimdi uzaklarda kalan bir şəhər vardır
Camileri yıkılmış, minareleri yarım...
Bu şəhrin hasretini ben çekerim yıllardır
Hasretini ben duyarım.

Şair yurduna Mecnun, Ferhat gibi gönül vermiş. Bir gün Karabağ'ı görmeden gitsem bandolar, büyük çelenkler istemem Allah'ım ruhuma biraz huzur versin bir de üstüme bir kaç mübarek Karabağ toprağından serpsinler yeter der:

Bir gün biterse her şey Karabağ'ı görmeden
İstemem bandolar, büyük çelenkler...
Allah'ım ruhuma biraz huzur ver
Üstüme okunsun bir avuç mübarek
Karabağ toprağından serpilsə yeter. (Bakiler 2010b: 207)

“Hem Türkmen'im, hem Özbek'im, Kazak'ım, Kırgız'ım, Azərbaycan Türkləri ile aynı kandan, Kıpçakları, Uygurları aşkla duyanlardan Tatarlardan, Gagauzlardan, Çuvaşlardan, Başkurtlardan, Oğuzlardanım” der:

Hunlardan, Göktürklerden alıp getirdim
İpek ipliğimi, altın tığımı
Mintanıma minyatürler işledim durdum.
Selçuklu çinisine, gönül mührümü vurdum.
Osmanlı ebrusuyla süsledim yastığımı
Mustafa Kemallerle yeni baştan doğuldum
Kim demiş yetmiş beş yaşıma bastığımı? (Bakiler 2010b: 220)

Bakiler radyolarda programlar yaparak her vesileyle Türk'ün ve İslam'ın güzelliklerini ortaya koydu. Televizyonlarda fırsat verilirken Anadolu'da Eski Türk Başkentleri, Avrupa'da Türk İzleri gibi programlarla Türklüğü ve İslam'ı yüceltmeye sevdirmeye gayret etti.

Yeni Türk Cumhuriyetleri üzerine Devlet televizyonunda program hazırladı ve sundu. Türkistan ve Azərbaycan Türklüğünü Türkiye Türklərine tanıtmak ve aynı zamanda sevdirmek için yaptığı 101 TV programıyla sanıyorum ki bugüne kadar rekor onun elindedir.

Türkiye'de Türkistan'dan, Azərbaycan'dan bahsetmek bir zamanlar ne kadar zordu. Hatta ne kadar tehlikeliydi. “Ben o zorlukları yaşayan, o tehlikeleri bilen bir kimse olarak yazdım, konuştum.

Bugün yetmiş yaşındayım. Tam 52 yıldan beri bu mukaddes davanın içindeyim. Bu süre zarfında gördüm ki: Türkiye de, çok ciddi bir Türk düşmanlığı var. Bu, benim samimi kanaatimdir. Hatta o kadar ki bir zamanlar: Türkiye'de Türk Düşmanlığı ismiyle bir kitap bile yazmayı düşündüm.” der. (Bakiler 2007: VI)

Sonuç olarak Yavuz Bülent Bakiler'in şiirlerini topladığı "Harman" adlı şiir kitabında toplam 127 şiirin 21 tanesi (Anamın Türküleri, Seni Bin Kalemle Oturup Yazsam, Türkiye'm Anayurdum Sebeğim Çarem, Anadolu Acısı, Acı, Aybalama Mektup, Yeniden Fethetmek Anadolu'yu, Onlar, Sivas'ta Eski Türk Evleri, Sayıklama, Unuttuğumuz İnsanlar, Ben Doğuluyum, Bizim Türkümüz, Karabağ Hasreti, Azerbaycan-1, Azerbaycan-2, Azerbaycan Yüreğimde Bir Şahdamardır, Türkistan, Büyük Destan, Sevmek, Davullar, Ne Dediler) doğrudan Azerbaycan ile alakalı olduğu hemen fark edilecektir. Ancak dış Türkler, gurbet, hasret ve özellikle de millî konulardaki hassasiyet gibi dolaylı konular hesap edildiğinde bu sayının kat kat artacağı da muhakkaktır. Bütün bunlar göz önüne alındığında eserlerinin çoğunda özellikle şiirlerinde Azerbaycan havasını yansıtan Yavuz Bülent Bakiler'in bir Azerbaycan sevdalısı olarak anılması yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Bakiler, Yavuz Bülent (2010a), Çocukluğum, Bizim Külliye Dergisi, S. 44, s:33-42, Elazığ.
2. Bakiler, Yavuz Bülent, (2006) Gidenlerin Ardından, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 10. Bs. , İstanbul.
3. Bakiler, Yavuz Bülent (2010b), Harman, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 12. Bs. , İstanbul.
4. Bakiler, Yavuz Bülent (2007), Sözü Doğrusu, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 10. Bs, İstanbul.
5. Bakiler, Yavuz Bülent (2007), Türkistan Türkistan, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 10. B. S, İstanbul.
6. Çetişli, İsmail (2010), Yavuz Bülent Bakiler'in Şiirinde Dini Duyarlılık, Bizim Külliye Dergisi, S. 44, s:33-42, Elazığ.
7. Kabaklı, Ahmet (2002), Türk Edebiyatı, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 11. B. S, IV. C. İstanbul.
8. Taşdelen, Vefa (2010), Bakiler'in Şiirini Kuran Poetik Unsurlar, Bizim Külliye Dergisi, S. 44, s:23-28, Elazığ.
9. Tuncer, Hüseyin (1996), Edebiyat Araştırmaları ve İncelemeleri, Akademi Kitabevi, İzmir.
10. Tüzer, İbrahim (2009), "Yavuz Bülent Bakiler ile Söyleşi", Türk Yurdu, S. 267, Kasım.

A POET WHO'S PASSIONATELY FOND OF AZERBAIJAN: YAVUZ BÜLENT BAKİLER

Summary

Yavuz Bulent Bakiler, a child of a family who migrated from Garabagh, was born on April 23 1936 in Sivas, Turkey. Yavuz Bulent published his first poetry book, **Yalnızlık**, two years after graduation from the university in 1962. Publication of **Duvak** (1971) and **Seninle** (1987) followed it gradually. He gathered all his pieces in a book, **Harman**, in 2002.

Without leaving the Turkish poetry traditions, Yavuz Bulent Bakiler is one of the rare but exceptional poets who successfully transfer the aesthetic ordonnances of poetry and its imaginary world to his poems through a modern approach. Despite he started his literary

career within Anatolia, he always longed for Azerbaijan, especially Qarabagh. Qarabagh constituted the main theme in his pieces. For him Azerbaijan is “a jugular in his heart”.

In this manifesto the poems about Azerbaijan by Yavuz Bulent Bakiler, who is an exceptional Turkish litterateur, will be studied.

Key Words: Yavuz Bulent Bakiler, Poetry, Azerbaijan, Harman

SAMET AĞAOĞLU'NUN HAYATI VE EDEBİ ESERLERİ

Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÇANDIR
(*Celal Bayar Üniversitesi /Türkiye*)

Cumhuriyet döneminin tanınmış hikâye ve hatıra yazarı Samet Ağaoğlu 1909 yılında Karabağ'da doğmuştur. Türkiye'nin çok partili hayata geçtiği 1946'dan 1960'a kadar geçen sürede Demokrat Parti saflarında politikada aktif görev almış, birçok önemli görevlerde bulunmuştur. Kültürlü bir aile ortamında yetişen yazarımız, hikâye ve hatıra kitaplarında bunları çoklukla işlemiştir. Fırtınalı bir dönemde baskın bir babanın otoritesi altında büyüyen Ağaoğlu babasının oldukça etkisinde kalmış, hikâyelerinde bu etkilenmeye fazlasıyla yer vermiştir.¹

Annesi, Karabağ'ın zengin ve asil ailelerinden Abdurrahman Vezirof'un kızı Sitare Hanım, babası Karabağ'ın geniş toprak sahibi beylerinden Mirza Hasan'ın oğlu Ahmet Ağaoğlu'dur (1866–1939). Dedesi ise Mirza İbrahim, dedesinin babası da Kurtlarelî'nden Hasan Ağa'dır. Ahmet Ağaoğlu, Türkiye'de II. Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılında İstanbul'a gelmiş, ailesini de bir yıl sonra aldırmiştir.

Ahmet Ağaoğlu'nun annesi ise Sarıca Ali ilinden, göçebe olan Refi Bey'in kızı Naire Hanım'dır.² Kendi yetiştiği çevrenin özelliklerini korumakla beraber yeniliklere çok açık olan bu kadın, Ahmet Bey'in hayatının yönlendirilmesinde birinci derecede etkili olmuş, babası ve amcasına rağmen Küçük Ahmet'in bir Ermeni hocadan üç yıl gizlice Rusça dersi almasını ve Rus okuluna gitmesini sağlamıştır.

Ahmet, Karabağ'da başladığı tahsiline Şuşa'da devam eder ve Tiflis'te Rus lisesinden büyük bir başarıyla mezun olur. Yüksek tahsil yapmak için Petersburg'a geçer. Fakat hem gözlerindeki geçici rahatsızlık, hem de kendi deyimiyle Yahudi düşmanı bir profesörün bunu Yahudi zannedip sınavda bırakması üzerine kısa bir süre için memleketine döner. Sonra iyi bir tahsil yapıp, Ruslarla daha etkili fikir mücadelesinde bulunmak düşüncesiyle, gençliğinden beri hayalini kurduğu Paris'e gider.

Paris'te tahsiline devam ederken, orada bulunan tanınmış Jön Türklerden Ahmet Rıza, Esat Paşa ve Doktor Nazım Beyle tanışır. Onlarla ara sıra Lüksemburg Bahçesi'nde bir araya gelip, Türkiye hakkında bilgi alır ve memleketin geleceğini tartışırlar. Bu tanışma, ileriki yıllarda Ahmet Bey'in İstanbul'a gelmesine sebep olacaktır. Orada büyük filozof ve mütefekkir Ernest Renan'ın³ derslerine devam etmiş, onun İslâm dünyası ve şarkla ilgili fikirlerine katılmakla beraber, zaman zaman da itirazda bulunmuştur. Renan, bu zeki ve cüretkâr şarklı

¹ Onun hayatı anlatılırken ailesinden, özellikle babasının hayatından bahsetmemek mümkün değildir. Çünkü Samet Ağaoğlu ve kardeşleri önce babasının ismiyle anılmışlar, daha sonra kendi isimleriyle anılmışlardır. (M. Çandır)

² Ağaoğlu'nun annesi ile ilgili iki ayrı kaynaktan iki ayrı isim geçmektedir. Şükûfe Nihal'e ait olan yazıda geçen Naire ismine Samet Ağaoğlu da itiraz etmezken, Yusuf Bayraktutan'ın hazırladığı "Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları" adlı eserde Ahmet Bey'in annesinin ismi "Taze Hanım" olarak verilmiştir. (Bk. BAYRAKTUTAN Yusuf, Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 116.)

³ Ernest Renan: (1823-1892) Fransız yazardır. Dine rasyonalist açıdan bakan idealist bir filozof, edebiyat ve tarih eleştiricisidir. Ahmet Ağaoğlu'na hocalık yapmış, ona iltifat etmiştir.

öğrencisine iltifat etmiş, Revü de Demande'de düzenlediği kabul günlerinde onun da hazır bulunmasını istemiştir

Onun Batıda tahsilde iken yapmış olduğu önemli faaliyetlerinden biri de, hocası Renan'ın tavsiyesi ile "Şîf Mezhebinin Menşeleri" konulu bir tebliğ hazırlayarak 1892 yılında Londra'da yapılan Müsteşrikler Kongresi'ne sunmasıdır. Ahmet Ağaoğlu'nun bu tebliği, daha sonra Cambridg Üniversitesi tarafından yayımlandığı gibi, bu yazıdan haberdar olan İran Şahı tarafından da firûze bir yüzükle taltif edilmiştir.

Ahmet Ağaoğlu'nun, Kafkasya'dan Avrupa'ya tahsil için giden ilk Türk olmasının yanında, Fransızca, İngilizce ve Rusça gibi batı dilleriyle beraber Farsça'yı da hakkıyla bilmesi, onun hem Doğuda hem de Batıda yazılmış pek çok eseri okuyup, engin bir bilgi birikimine sahip olmasını sağlamıştır.

Vezirofların kızı Sitare Hanım ile evlenen Ahmet Ağaoğlu'nun bu evlilikten beş çocuğu olur. Bunlardan Süreyya (1903), Tezer (1904), Abdurrahman (1907) ve Abdüssamet (1909)¹ Karabağ'da, en küçük kız kardeşleri Gültekin ise İstanbul'da dünyaya gelir.

Ahmet Ağaoğlu'nun Azerbaycan'da bir yandan Rus idaresine, diğer yandan da taassup ve cehalete karşı başlattığı mücadele gittikçe tehlikeli boyutlara çıkmış ve hayatını tehdit eder hale gelmiştir. Bunun üzerine Paris'te talebe iken tanıştığı Dr. Nazım ve Ahmet Rıza gibi İttihatçı tanıdıklarının daveti üzerine İstanbul'a gelir. İstanbul'a gelirken eşi Sitare Hanım'a: "Ben gitmeğe mecburum. Bu esir Türk yurdunu kurtaracak olan hür Türklerin arasında bulunmalıyım. Seni aileden, memleketinden ayırmak istemem, istersen kal!" demesine karşılık, Sitare Hanım: "Sen nerede isen ben oradayım. Ölüncüye kadar seninle beraber olacağım"² der. Ahmet Bey'den yaklaşık bir yıl sonra Sitare Hanım dört çocuğunu alıp çocukların küçük halası Humay'la beraber gemi ile İstanbul'a gelirler.

Ahmet Ağaoğlu'nun Azerbaycan'da duramayıp meşrutiyet sonrası Türkiye'ye gelmesinin sebebi, rahat bir hayat sürmek ve geri kalan ömrünün huzur içinde geçmesini sağlamak değildir. Onun amacı; hürriyet havasını teneffüs ettiği sırada, yeterince millî rûha erişememiş Türk aydınının düşünce ufkunu geliştirmek ve ona yön vermektir. Bu faaliyetiyle aynı zamanda Azerbaycan'daki Türkçülük düşüncesine de kuvvet vermiş olacaktır.

Nitekim İstanbul'a geldikten sonra da bazı Azerbaycan dergilerine yazılar gönderdiği gibi, 11 Haziran 1910 tarihli Kaspi gazetesinde çıkan bir habere göre de Azerbaycanlı aktörlere mektup yazarak, onları, bazı oyunları sahnelemek üzere İstanbul'a davet etmiştir³

Q. Dünya Harbi başlamadan önce İttihat ve Terakki Fırkası tarafından Afyon mebusu ve parti merkezi umumî azası seçilir. 1917'de Rusya'da çıkan Bolşevik ihtilâli sonrasında Türk toplulukları birer birer bağımsızlıklarını ilân ederler. Azerbaycan da bunların içindedir. Bağımsız Azerbaycan devletine yardım amacıyla

¹ Samet Ağaoğlu'nun asıl ismi Abdüssamet'tir. Bu isim, hem babasının hatıralarında, hem de büyük oğlu Tektaş Ağaoğlu'nda bulunan, Türkiye Cumhuriyetinden alınmış nüfus cüzdanında böyle geçmektedir. Biz, kendisinin de tercihi olan Samet ismini kullanmayı uygun gördük.

² Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, Nebioğlu Yay. İst. 1958, s. 158.

³ Yavuz Akpınar, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh Yayınevi, İstanbul 1994, s. 285.

gönderilen orduda Ahmet Ağaoğlu, “Devlet-i Şâhânenin müşavir-i siyasîsi” yani Osmanlı Devleti Kafkas ordusu siyasî müşaviri olarak Nuri Paşa ile beraber Azərbaycan’a gider. “Bu ülkenin parlamentosuna seçilir. İngiltere – Azərbaycan görüşmelerinde Azeri heyetine başkanlık eder.”¹ Orada yaklaşık bir sene kalan Ağaoğlu, I. Dünya Harbi'nin sona erip Osmanlı Devleti'nin mağlup olması ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın hükümetten çekilmesi üzerine İstanbul'a döner.

Mütarekede döneminde iktidara gelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, eski İttihatçıları tutuklar ve İngilizlere teslim eder. Bunların içinde Ahmet Ağaoğlu da vardır. Bu kişiler İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edilir ve orada yaklaşık üç yıl kalırlar. Bu arada Ağaoğlu Malta'da, ailesi de İstanbul'da maddi manevi çok sıkıntı çekerler. 1921'de Ankara hükümetiyle İngilizler arasında yapılan bir anlaşma sonucu bu sürgünler serbest bırakılır ve Ahmet Ağaoğlu da Ankara'ya gelir.

Ankara'ya geldikten sonra Mustafa Kemal tarafından “İrşat Heyeti” ile birlikte Doğu Anadolu'ya gönderilir fakat orada fazla kalamaz. Ankara'ya döner ve Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğüne getirilir. Aynı zamanda devletin resmi gazetesi durumunda olan Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin de yazıları yayınlanır. Bu gazete, Meclisteki Mustafa Kemal'in başını çektiği yenilikçilerin fikirlerini Anadolu ve Rumeli'de neşreden bir yayın organıdır. Ahmet Ağaoğlu, burada makalelerini isimsiz olarak üç yıldız imzasıyla yayınlamış, bu yazılarına Meclisteki muhafazakâr ve muhalif gruptan pek çok tenkitler gelmiştir.²

Ağaoğlu, zaferin kazanılmasından sonra II. Dönem Kars milletvekili olarak meclise girer. Bu sıralarda Atatürk'ün en yakın arkadaşlarından. Onun düşüncelerinin halk tarafından bilinip kabul edilmesine çalışmaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra Ağaoğlu'nun birikim ve düşüncelerinden geniş ölçüde yararlanmıştı. Atatürk'e reformlar konusunda danışmanlık yapmış, batılılaşma yolundaki yeniliklerin, özellikle de laikliğe ilişkin reformların yapılmasında Ziya Gökalp ile birlikte önemli katkıları olmuştur. Ayrıca CHF içinde bireysel özgürlüklerin savunuculuğunu yapmış, bu partinin politikalarına zaman zaman ciddi eleştiriler getirmiştir.³ Bu arada Ankara Hukuk fakültesinde Hukuk-ı Esasiye dersleri de vermiş, Onun Ankara'daki bu görevleri 1931 yılında Serbest Fırkanın kapatılması, millet vekilliğinin sona ermesi ve eşinin hastalığı sebebiyle İstanbul'a taşınmasına kadar devam etmiştir.

Ahmet Ağaoğlu İstanbul'a taşınca o zamanlar pek تنها bir yer olan Topağacı'nda otuz üç odalı bir konak alır ve oraya yerleşir. Ailenin renkli yaşamı burada da devam eder. Artık çocuklar büyümüştür. Hepsi ya meslek sahibi olmuşlar ya da yüksek tahsil yapmaktadırlar. Eve gelip gidenler eksik olmaz. Kısa zamanda fikir ve sanat alanında devrin tanınmış düşünürlerinin katıldığı ve Ağaoğlu'nun hayatının sonuna kadar devam edecek olan “Pazartesi Sohbetleri” yapılmaya başlanır. Bu Pazartesi toplantılarında devrin en aşırı sol sayılan Nazım Hikmet'ten, en aşırı sağa, Peyami Safa'ya kadar birçok ünlü sima vardır.

¹ Abdülhamit Avşar, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, s. 59.

² Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s. 45.

³ Abdülhamit Avşar, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, s. 60.

Ağaoğlu'nun vefatından sonra gazeteler “Türkiye’de entelektüel toplantıları olan yegâne ev de kapandı”¹ diyerek bu sohbet toplantılarından bahsetmişlerdir.

Serbest Fırka'nın kapatılmasından sonra İstanbul'a göç eden ve hükümete muhalif bir gazete olan Akın gazetesini çıkarmaya başlayan Ağaoğlu, gazetenin yayınına başlamasından üç-dört ay sonra bir gece, Atatürk tarafından Dolmabahçe Sarayı'na çağrılır. Serbest Fırka macerasından sonra CHP'ye geçmeyen ve Ankara'da bir devlet hizmetine dönmeyen, yalnız Ahmet Bey kalmıştır ve Akın gazetesi de muhalefetin sesi olarak görülmektedir. Bunları bilen Ahmet Bey, Atatürk'le görüşmeye oldukça sıkıntılı gider. Sofrada Atatürk epey iltifattan sonra Ağaoğlu'nun Akın gazetesinde çıkan makalelerini birer birer okutur ve her birinde ne demek istediğini sorar. Ağaoğlu, bunların hepsinin sosyal tenkitler olduğunu, cemiyetin kusurlarını ve iyi taraflarını göstermekten ibaret bulunduğunu anlatır. Atatürk sofradakilere hitaben; “Bir zat hem Darülfünun'da hocalık eder, hem de iktidarı tenkit ederse bunun neticeleri iyi olur mu?” diye sorması ve istediği yönde cevap alması üzerine Ağaoğlu'na dönüp

-“bak ne diyorlar” der. Ağaoğlu da:

-“Paşam herkes bir türlü düşünebilir. Ben ne yapayım” cevabını verir. Buna hiddetlenen Atatürk;

-“Anlaşıyor sen bunlara cevap vermeye tenezzül etmiyorsun, peki işte ben söylüyorum, hem Darülfünunda hocalık, hem muhaliflik olmaz. Söyle bakalım, sen bu gazeteyi çıkarmak için parayı nereden buldun?”

Aleyhinde yanlış bilgiler verildiğini anlayan ve buna da içerleyen Ağaoğlu, e şu cevabı verir:

-“Paşam, Akın nüshalarını meydana çıkararak makalelerim okunmağa başladığı zaman gazeteyi kapatmaya karar vermişim. Fakat mademki böyle bir şüphe var, müfettişlerinizi göndererek parayı nereden, nasıl bulduğumu tahkikle ilan etmedikçe gazeteyi kapamayacağım.” Bunun üzerine Atatürk:

-“Demek kafa tutuyorsun” diye bağırır ve ilave eder: “Hem sen unutuyorsun ki bir sığıntısın.” Bu sözlerle hayatının en derin kederini duyan Ağaoğlu üzüntülü bir halde:

-“Paşam, on sekiz yaşından beri Türk milletinin hizmetindeyim. Bana bu hizmet yolunda birçok defalar, birçok adamlar bu sözü söylediler, hepsine güldüm. Ama şimdi sizin ağzınızdan aynı şeyi işitmek beni ruhumun en derin noktasına kadar sarstı. Çünkü ötekiler küçük adamlardı. Siz ise bu memleketi kurtaran adamsınız. Bir yandan bütün dünyanın Türk ırkından, Türk milletinden geldiği tezini ortaya atıyorsunuz, diğer taraftan hududumuzdan iki saat ötedeki halis ve yazık ki esir bir yurttan, Türk'ün hürriyetini muhafaza etmeğe muvaffak olmuş kısmına gelen, yine halis bir Türk'e sığıntı diyebiliyorsunuz, bu ne korkunç tezatır ve niçin Allah bana sizi böyle bir tezat uçurumu içinde göstermek felaketini nasip etti” der ve ayağa kalkar. O sırada beklemediği bir şey olur. Atatürk de ayağa kalkıp Ağaoğlu'nun boynuna sarılır ve “sen beni yanlış anladın, öyle demek istemedim” diyerek yüzünü, gözünü öpmeye başlar. Fakat Ağaoğlu başka bir şey söylemeden orayı terk eder.”² Birkaç gün sonra Akın gazetesi kapanır. Aynı yılın

¹ a. g. e. , s. 61.

²Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, ss. 175-177.

yaz aylarında çıkarılan üniversite reformuyla Darülfünundaki kürsüsü elinden alınır ve kendisi emekliye sevk edilir.

Bu olaylardan sonra yaşadığı üzüntünün etkisi ile iyice bitkin düşen Sitare Hanım, kendisini uzun zaman tedavi eden Dr. Akil Muhtar'a: "Ölümüm yaklaştı doktor, fakat Ahmet'i içinde bulunduğu bu maddî ve manevî sıkıntılar arasında yapayalnız bırakmak çok fena. O kendisini toplayıncaya kadar yaşayabilsem"¹ demeye başlar. Çok geçmeden 16 Ekim 1933 günü akşamı gözlerini bu dünyaya ebediyen kapatır.

Ahmet Ağaoğlu'nu karısının vefatından sonra en çok üzen ikinci olay, Atatürk'ün ölümüdür. Çünkü o, hayatında zaman zaman Atatürk tarafından dışlansa da hiçbir zaman küsmemiş, devamlı takdir etmiştir. Kızı Süreyya, Atatürk'ün öldüğü gün eve geldiğinde Ahmet Bey'i yazı masasının üzerine dayanmış ağlar bulur.

Ağaoğlu, Akın gazetesi kapandıktan sonra ara verdiği yazı hayatına Atatürk'ün vefatından sonra tekrar başlamış, hatıra ve aktüel konulardaki yazılarını İnsan ve Kültür Haftası dergilerinde neşretmiştir. Bunlar onun son yazı faaliyetleridir. 16 Mayıs 1939 günü İstanbul'da hastalanan Ağaoğlu, Millî Mücadelenin başladığı, Atatürk'ün Samsun'a ayak bastığı günün yıl dönümünde, 19 Mayıs 1939'da ebediyete intikal eder. Vefatı sırasında bütün çocukları yanındadır. Onlara: "İnsan bir makinedir. Vicdanî bir makinedir. Her makine gibi o da duracak. Ölüm bir tabiat kanunudur. Hepimiz ona boyun eğeceğiz. İşte ben duruyorum. Metin olun, birbirimizden ayrılmayın"² der. Bu onun son sözleri olur. ,

Yazımıza konu olan oğul Samet Ağaoğlu, 1909 yılında Karabağ'da doğar ve bir yaşındayken ailesiyle beraber Türkiye'ye gelir. Çocukluğu dokuz yaşına kadar Molla Gürani semtinde, geniş bir bahçe ortasındaki iki katlı ahşap bir evde geçer. Yürümeye çalıştığı günlerde, Balkan Harbi'nin felaketini her çocuk gibi o da hisseder. Daha dört beş yaşından itibaren babasının sohbet arkadaşı olup sık sık evlerine gelen "Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Bey, Celâl Sahir, Hamdullah Suphi Fuat köprülü, Abdullah Cevdet, Esat Paşa, Halim Sabit, Ömer Naci gibi yazarların ve Seyit Tahir Efendi, Abdürreşit Efendi"³ gibi fikir adamlarının evlerinde yaptıkları ilmî, siyasî, içtimaî sohbetleri dinler. Yukarıda ismi geçen ünlüler evdeki çocukların amcalarıdır ve aileleriyle de çok yakın münasebetleri vardır. Küçük Samet'in âleminde evlerine gelen bu insanlarla, onların düşünce ve davranışları o kadar çok yer eder ki, babasının ölümünden sonra kaleme aldığı "Babamın Arkadaşları" isimli eserde bunları çok ayrıntılı tasvir etmiştir.

Babaları, çocukların bu sohbetlerin bir kısmını dinlemelerine müsaade eder. Onlar da kapıya yakın bir kenarda oturup misafirlerini dikkatle dinlerler. Daha o yıllardan itibaren zihinleri memleket meseleleriyle dolmaya başlar. Hatta Samet'in ablalarından Süreyya'nın meşhur bir avukat, Tezer'in eğitimci ve milletvekili, kendisinin de ünlü bir yazar ve siyasetçi olmasının altında burada gördüklerinin büyük payı vardır. Samet Ağaoğlu da 1964'te Kayseri Cezaevi'nde siyasete hangi şartlarda girdiğini şöyle anlatır: "Vefasızlığın, hıyânetin, siyasî rekabet ihtirasının

¹ a. g. e. , s. 177.

² a. g. e. , s. 59.

³ Süreyya Ağaoğlu, **Bir Ömür Böyle Geçti**, s. 11.

insanları sürüklediği çeşitli ahlâksızlıkları o yaşlarda tanıdım ve gördüm. Daha üç beş ay önce amca diye ellerini öptüklerimin sehpalarda sallanan cesetlerine korka korka, titreye titreye baktım. Birbirlerine ölünceye kadar sadık kalmaya yemin etmiş insanların aradan çok geçmeden yine birbirlerini yok etmeğe nasıl hazırlan-dıklarını hayretle dinledim. Yalnız küçük dağları değil, büyükleri de kendisinin yarattığını sanan kabadayılar gördüm, süngüler arasında kendisini sorguya çeken dünkü arkadaşlarının önünde yerlere kadar eğilerek hayatını bağışlamalarını yal-varıyorlardı. Profesörler gördüm; öğrencilerini hükümete jurnal ediyorlardı. Valiler gördüm; siyasi hasımlarının ipe çekildikleri zaman çıkardıkları seslerin taklidini yaparak, adale gevşemesinin sonucu beliren bazı halleri kahkahalarla anlatıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı'na, Millî Mücadelenin her biri bir cephede yarı ilahlar gibi hayata ve ölüme hükmetmiş yüzlerini gördüm, sokaklarda kendilerini belli etmemek için duvar diplerine sürünerek geçiyorlardı. Bir cümle ile tahsilimi bitirdiğim gün, kafamda ve vicdanımda Türk cemiyetinin sosyal hastalıkları, yaraları hakkında edindiğim inançlar vardı.”¹

Babasının 1921'de Malta sürgününden döndükten yaklaşık on gün sonra Anadolu'ya geçmesi ile Samet'in hayatında yeni bir dönem başlar. Bu dönemin geçtiği yer Keçiören'dir. Ankara'nın yeni Türkiye Cumhuriyeti için gençlik, tazelik ve hayat sembolü olduğu gibi, Keçiören'de bu aile, özellikle Samet için güzellik ve mutluluğun sembolü olmuştur. Keçiören'e yerleşince, İstanbul'da yaşanan ve geçmişte kalan bütün sıkıntılar unutulmuş, maziye bir sünger çekilmiş, hayata adeta yeniden başlanmıştır.

Samet Ağaoğlu'nun 1921–1931 yılları arasındaki tam on senesi burada geçmiştir. Keçiören onun için vatan derecesinde kıymetli bir yer olmuştur. Çünkü o, ilk gençlik yıllarını burada yaşamış, ilk hikâyelerini burada yazmış, ilk aşklarının acılarını da yine burada çekmiştir. Yaratılış olarak hassas ve tutkun bir yapıya sahip olan Samet Ağaoğlu, evlenip iş hayatına atıldıktan sonra bile bu bağı unutamamış, birçok akşam Keçiören'e gidip, eski ev ve bağlarını, geçmiş günleri düşünerek dolaşmıştır.

Samet Ağaoğlu, lise tahsiline Ankara'da, eski ismi Taş Mektep olan Ankara Erkek Lisesi'nde başlar. Daha Özel Fevziye Okulu'nda Ali Canip, Akil Koyuncu ve Süleyman Şevket gibi hocalarından aldığı edebî bilgi ve zevki, buradaki edebiyat hocaları Nurullah Ataç ve Ahmet Hamdi Tanpınar'la iyice artar. Daha bu yıllarda günlük yazmaya, hayatının önemli anlarını kaydetmeye başlar. Nihayet 1927 yılında Ankara Lisesi'nden mezun olur. Liseyi bitirdiği günün gecesinde babasıyla nasıl konuştuğunu, o günlerde tutmuş olduğu günlükte şöyle anlatır:

“Dün Liseyi bitirdim. Gece babamla evin önünde oturduk. Hava sıcaktı. Ağustos böceklerinin bitmez tükenmez ve yeknesak şarkısı etrafı kaplamıştı. İğde ağaçlarından yakıcı ve bayıltıcı bir koku geliyordu. Arada bir, tâ uzaklarda, Elmadağ'ın arka tarafından yanıp sönen sessiz şimşekler görüyorduk. Evde yalnız bir odada ışık vardı ve açık penceresinden yüzü karanlık şeffaf bir beyazlıkla beliren bir kadın bize bakıyordu.

Babam dalgındı. Sigarasını sık sık ve kuvvetli nefeslerle çekiyor ve bir elinin parmakları mütemadiyen dizlerine vuruyordu.

¹ Samet Ağaoğlu, **Siyasi Günlük (Demokrat Partisinin Kuruluşu)**, İletişim Yay. İst. 1992, s. 24.

Ondan daima korkmuşum, tâ dün geceye kadar. Babam hayatımın en sert yüzü ve sesidir. Bu sertliğin, geçirdiğim bazı büyük hastalıklar esnasında, birden bire derin bir şefkate tahavvül ettiğini kaç kere görmüşüm. Yalnız, hastalıklarım nadirdir. Neticede babam benim için nihayetsiz bir otorite ve şiddet sembolüdür. Fakat liseyi bitirdiğim günün gecesinde onun karşısında ilk defa korku duymadan oturuyorum. İkimiz de susuyoruz. İkimiz de birbirimize söylemek istediğimiz şeylerle doluyuz. Ben onun başlamasını istiyorum ve bu esnada yüzüne bakıyorum. Saçlarının yarısından fazlası kırılmış bu esmer baş, bana çok güzel görünüyor. Bir heykel başına benziyor. Pencereden vuran zarif ışık yüzünün kırışıklıklarını derinleştirerek meydana çıkarıyor. İnce dudakları, kalın kaşları, iri gözleri, iri ve biraz mukavves bir burnu var. O dakikada bu başı nihayetsiz derecede sevdiğimi anlıyorum. Korku, yerini aynı şiddette sevgiye bıraktı. Elini tuttum. Dudaklarıma götürerek birkaç defa öptüm. Babam elini çekmedi, yalnız, “ne oluyorsun? Ne var?” dedi. Bu suretle aramızdaki sükût da nihayete ermiş oldu”¹

Samet Ağaoğlu, liseyi bitirince çok sevdiği babasının isteği üzerine Ankara Hukuk Fakültesi'ne kaydolar ve onun yeni bir hâkimiyet sahasına girer. Fakülte son sınıfta iken, birkaç arkadaşıyla birlikte “Hep Gençlik” isminde dergi çıkarır. Üç nüsha devam eden bu derginin ilk sayısında baş makaleyi imzasız olarak Samet Ağaoğlu yazar. Aynı yıl mecmuayı çıkardıkları arkadaşlarıyla “Genç Türk Edebiyat Birliği” adıyla da bir cemiyet kurma teşebbüsünde bulunurlar.

1930 yılında Ankara Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Samet Ağaoğlu, doktora tahsili için Fransa'nın Strazburg şehrine gider. Bu gidişi daha sonra kendisi: “Ciddî ve sert baba ocağında, ciddî ve sert Ankara'nın ağaçsız, kayalıklı tepelerinde mutlak surette hür ve serazat olacağım seneleri tahayyül ederek sonsuz heyecanlara boğulduğum günlerden sonra bir gün kendimi, hemen hemen neden ve niçin geldiğimi dahi bilmeden, Strazburg'da bulmuştum.”² Sözleriyle açıklar. Orada kaldığı iki yılda yaşadıklarını hayalleriyle birleştirip hikâye halinde “Strazburg Hatıraları” ismiyle önce Varlık dergisinde yayımlar, sonra da aynı isimle 1945 yılında kitap halinde neşreder.

Doktora derslerini orada kaldığı iki yılda vermiş, geriye yaptığı çalışmayı sunmak kalmıştır. O sırada yaz tatili için Türkiye'ye gelir fakat hem bazı resmi engellerden, hem de orada tanıştığı Hukuk talebesi Neriman Babaoğlu ile evlenmek istemesinden dolayı Strazburg'a tekrar dönemez. Tahsil hayatı da böylece son bulur.

Samet Ağaoğlu'nun TBMM arşivinden aldığımız tercüme-i hal kâğıdında belirtildiğine göre: 1934–1935 yılında İktisat Vekâleti, İşçiler Bürosu Tetkik Memuru, 1935'de İktisat Vekâleti İşçiler Bürosu Raportörü, 1935–1937 yıllarında İktisat Vekâleti, Sanayi Müfettişliği, 1937–1939 yıllarında İç Ticaret Umum Müdür Muavin Adayı, 1939–1944 yıllarında İç Ticaret Müdür Muavinliği, 1944–1946 yıllarında İç Ticaret Umum Müdürü hizmetlerinde bulunmuştur. 1946'da yapılan Milletvekili seçimlerine katılmış, seçilemeyince tekrar devlet hizmetine dönmemiş, 1950'ye kadar serbest avukatlık, parti müfettişliği yapmış, çeşitli gazetelerde siyasî yazılarını yayımlamıştır. Bu arada üç çocuğu dünyaya gelir.

¹ Samet Ağaoğlu, **Babamdan Hatıralar**, ss. 23-24.

² Samet Ağaoğlu, **Strazburg Hatıraları**, Güven Basımevi, İst. 1945, s. 7.

Bunlardan Hasan Tektaş 1934'te, Mustafa Kemal 1939'da, Fatma Sitare ise 1940'da doğarlar.

Yazarın sanat hayatına gelince; onun yayımlanmış altı hikâye kitabı ve bir o kadar da dergilerde kalmış hikâyelerine ve Tahir Alangu, Sabri Esat Siyavuşgil gibi edebiyat otoritelerinin övgülerine mazhar olmasına rağmen, kendisinin bir sanatkâr olmadığını, ancak sanatı seven bir insan olduğunu belirtir. Onun bu hükme varmasında tevazuunun olduğu kadar, kendisine: “Niçin siyasete girdin de sanatı ikinci plana ittin?” şeklindeki tenkitlerin büyük etkisi vardır. Çünkü siyasete Demokrat Parti saflarında başlayıp, on dört yıl gibi uzun bir süre üst seviyede siyaset yaptıktan sonra 27 Mayıs sonrası yaşadığı Yassıada macerası, önceki edebiyatçı dostlarından çoğunun etrafından kaçmasına sebep olmuştur. Bu dostları, onu yalnız bıraktıkları yetmiyormuş gibi, onun sanatçılığına da dil uzatmışlardır.

Samet Ağaoğlu, yazdığı hikâyelerinin hepsinin konusunu gerçek hayattan almış, bir kısmını da kendi özel yaşantısından aldığı ilhamlarla yazmıştır. Ona göre; “Bu çağda vezin, kafiye hayal; felsefe hâkimdir. Roman ve hikâyeye toplum içinde insan psikolojisinin çeşitli belirtileri ve insanla toplumun birbirleri üzerindeki karşılıklı etkileri yer almaktadır.”¹ Bu düşüncesinden dolayı o, “eserlerinde sıradan insanların düşünce, hareket ve ruhsal durumları üzerinde değil, genellikle hasta ruhlu, dengesiz kişilerin iç dünyasını sergilemeye çalışır, onların kuruntularını, saplantılarını, bunalımlarını, karanlık duygu ve korkunç eylemlerini anlatır.”²

Samet Ağaoğlu, daha küçük yaşlarından itibaren şiir yazmayı düşündüğünü, fakat bir türlü kafiye ile vezni bir arada tutturamadığını, bunları yakalamaya çalışırken de tasarladığı his ve fikirlerinin uçup gittiğini belirtir. Bu yüzden hikâye, onun için en uygun yazı türü olmuştur. Önce roman taslağı olarak düşündüğü, fakat hikâye olarak son şeklini verdiği eserlerinde; “İnsan tezatları, anlaşılması imkânsız ruh halleri, çözülmesi zor akıl ve zekâ hareketleri”³ ele aldığı konulardır. Bir kısmı basılmamış olan son hikâyelerinde artık insan olarak kendisini ele almış, bir çeşit düşünce ve his otobiyografisini yapmıştır.

Yazarımız daha birçok hikâye, hatta roman yazabilecekken bunları yazmamasının sebeplerini şöyle anlatır: “Şu satırları yazdığım gün hadiseler beni Ankara'da Harp Okulu'nun subay gazinosunda içlerinde çocukluk arkadaşlarım da olan beş on siyaset yoldaşımın arasında sabahtan akşama kadar kâh kafeste kurt gibi bir duvardan ötekine gidip gelerek, kâh bir iskemleye çöküp dünyanın bütün meselelerini kendi hayatımın kaderi ile aynı anda düşünmeğe zorlamamış olsalardı daha bir çok hikâye ve hatta edebiyat alanında tenkitçilerimin hep istedikleri gibi romanlar yazacaktım. Belki yine yazarım. Ama bu gün çeşitli şekillerde ölüm ihtimalleri hayallerinden, Türkiye'nin ve dünyanın gelecekteki şartlarının ne olacağına kadar kafamı, kalbimi dolduran fikirler, hisler yığımı ortasında kalemimden ne hikâye, ne roman çıkabilir.”⁴

Burada içine düştüğü durumun kendi sanatçı kişiliğinde yaptığı tahribi anlatmakla beraber, asıl kastettiği nokta, kendisine ve siyaset arkadaşlarına reva

¹ a. g. e. , s. 129.

² Cevdet Kudret, **Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman III**, s. 132.

³ Samet Ağaoğlu, **İlk Köşe** s. 136.

⁴ a. g. e. , s. 137.

görülen ihtilâl sonrası işkence ve zulümdür. Değilsə Samet Ağaoğlu yazma şeklindeki edebî faaliyetinə, daha 1946'da siyasetle ilgilenməğe başladıktan sonra nokta koymuş, ancak mahkûmiyetten kurtulup, hürriyete kavuştuğu 1965'den sonra yazı hayatına dönmüştür. Kendisine hem milletvekili olduğu dönemde, hem de son dönemlerinde sanat ve siyaset hayatı ile ilgili görüşlerinin sorulduğu bazı röportajlar yapılmış, edebiyatla ilgili sorulara şöyle cevaplar vermiştir:

“Hikâye ve roman, yazarın maksadı ne olursa olsun tek bir mevzua sahiptir: Bu da insandır. O halde iyi anlatılmış veya tahlil edilmiş olsun veya olmasın psikoloji, romanın ve hikâyenin belkemiğini teşkil eder. Romancının hüneri, bu psikolojiyi realitelere uygun olarak göstermekte toplanır. Felsefeye gelince, bunu geniş manasında insan psikolojisinin yarattığı bir tefekkür âlemi diye anlatmak mümkündür. Bunun içindir ki yine hikâyeci ve romancı orijinal veya değil, iyi ifade edilmiş veya edilmemiş fakat muhakkak bir felsefi görüşün sahibidir.

Demek ki psikoloji de, felsefe de romancı ve hikâyecinin vazgeçemeyeceği unsurlardır. Ancak bu unsurları bizde ve başka memleketlerde bazı yazarların yaptığı gibi, roman ve hikâyeyi bir etüt kitabı ve makalesi haline getirip koyan tarzdan çekinmek lazımdır. Böyle yapıldığı zaman romanda ve hikâyede yer alan vakalar psikolojik ve felsefî tezin misalleri haline gelirler. Hâlbuki roman ve hikâye bu unsurları hareket halinde anlatan yazı tarzıdır.

İşte bu bakımdan Türk edebiyatında bilhassa küçük hikâyeleriyle Halit Ziya, “Dokuzuncu Hariciye Koğuşu” gibi bir iki romanı ile Peyami Safa, “Kiralık Konak” ile Yakup Kadri, “Zeynonun Oğlu” ve “Seviye Talip” romanları ile Halide Edip ve “Kuyucaklı Yusuf” romanı ile Sabahattin Ali beni çok düşündüren ediplerimiz olmuştur. Bunlardan başka Sait Faik’in “Kalorifer” ve “İhtiyar Talebe” gibi birkaç hikâyesi de üzerinde çok durduğum eserler oldu.”¹

Bundan başka Hayat Mecmuası da bir röportaj yapmış, burada söylediklerini küçük bir iki değişiklikle “İlk Köşe” isimli eserin başına aynen koymuştur. Burada da kendisine edebiyatla ilgili olarak sorulan sorulara verdiği cevapları şöyledir;

“Yazı hayatına hikâye yazmakla başladım. İlk hikâyelerim “Hep Gençlik” dergisinde çıktı. Sonra Varlık, Yücel, Şadırvan gibi dergilerde başka hikâyelerim yayınlandı. Bunlar Strazburg Hatıraları, Öğretmen Gafur, Büyük Aile, Züriyet, Hücredeki Adam, Katırın Ölümü gibi kitaplarda toplandı. Ayrıca hikâye çeşnişi ile yazdığım “Babamdan Hatıralar”, “Babamın Arkadaşları” var. Aynı üslup içinde ve isimsiz olarak aralarında kendi arkadaşlarımla da bulunduğu “Aşına Yüzler” var. Ben bu kitaplarımı da hikâye kitaplarımla arasında sayıyorum. Hikâyelerimin hepsi gerçek hayattan, bir kısmı da kendi yaşantımdan aldığım ilhamlarla yazılmıştır.

Beni eleştirenler Dostoyevski'nin tesiri altında olduğumu söylerler. Hikâyelerimin kahramanları onun romanlarının kahramanları gibi diyorlar. Ama benim için, aynı zamanda “hayali” olduğumu ilave ediyorlar. Dostoyevski bence dünyanın en büyük romancısıdır. Onun tesiri altında kalmış olmak hali, roman yazarların hemen hemen hepsinde var. Nasıl ki o da Balzac'ın tesiri altındaydı. Tabi sahneler değişik olarak...”²

Siyasi hayatına gelince; Samet Ağaoğlu 1946'ya kadar siyasete doğrudan girmez fakat yetiştiği ortam itibarıyla de fazla uzak kalmaz. Babasının

¹ Mustafa Baydar, **Edebiyatçılarımız Ne Diyor**, Yeni Matbaa, İst. 1960, ss. 13-16.

² Samet Ağaoğlu, **İlk Köşe**, ss. 5-11.

Cumhuriyetin ilk yıllarından, Serbest Fırkanın kapatılmasına kadar milletvekili olmasında ve evlerinde devamlı yapılan siyasî değerlendirmeler, onun siyasete olan ilgisini daima canlı tutmuştur. Yazarın kendisinin de: “Kuvvetli kişiliğinin üstümdeki tesiri ölümünden yirmi yıl sonra, bu gün de devam etmektedir”¹ dediğı babasının etkisi, onun siyasete girmesinde birinci derecede etkili olmuştur. O, siyasete girmeyi bayrak yarışı olarak görmüş, babasının bıraktığı yerden, şartlar uygun olunca devam etmek arzusunu devamlı taşımıştır. Kendisi bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirir:

“Tahsilimi bitirdiğim gün kafamda ve vicdanımda Türk cemiyetinin sosyal hastalıkları, yaraları hakkında edindiğim inançlar vardı. Bunların nasıl giderilip, iyileştirileceğı üzerinde de bir takım sanılara varmışım. Yaraların teşhisi ve bu sanıların kafamda ve vicdanımda doğarak bir daha değişmeyecek sağlıklıyla yerleşmesinde, babamın etkisi en büyük rehberim olmuştu. Öyle ki Serbest Cumhuriyet Fırkası macerasından sonra profesörlüğü ve gazeteciliğı de elinden alınarak, artık hatıralarıyla baş başa bırakılmış babamın yerine mücadele meydanına atılmaya kendimi hazır hissediyor, yarışa girecek atın sabırsızlığı içinde çırpınıyordum”²

Haldun Taner, onun siyasete girmesine şöyle farklı bir yorum getirir: “Evet, biri politikacı, diğeri sanatçı iki kişiliğı birlikte yaşadı. Hatta ileri giderek diyebilirim ki, politikaya sade mizacının itisi ile değil, daha çok onun sağladığı sürekli heyecan ve ihtiras deneyimini kaçırmak istemeyen bir yazar olarak dalmış gibiydi.”³

1945’te II. Dünya Savaşı’nın sona ermesi ile Avrupa’da esmeye başlayan demokrasi ve insan hakları rüzgârı Türkiye’yi de etkilemiş, biraz da Batının zorlaması ile İnönü çok partili hayata geçmek zorunda kalmıştır. CHP’nin ve İnönü’nün tutumundan pek memnun olmayan parti muhaliflerinden Celâl Bayar’ın bir kısım arkadaşlarıyla yeni bir parti kuracağı söylentileri kulislere konuşulmaya başlanınca Samet Ağaoğlu o günlerde Celâl Bayar’a, bir parti kurması durumunda kendisi ile beraber olmak istediğini bildiren bir mektup yazar. Celâl Bayar da ona şu cevabı gönderir:

“Bay Samet Ağaoğlu, mektubunuzu memnurlukla aldım. Gösterdiğiniz alâka ve emniyete ve vatanî duygularınıza teşekkür ederim. Demokrat Halk Partisi’nin⁴ teşekkülü için resmî formalite tamamlandıktan sonra sizinle temasa geçeceğimizi bildirir, afiyetler dilerim. Celâl Bayar”⁵

1946 seçimlerine Demokrat Partinin katılacağı kesinleşmesi üzerine randevu alıp Celâl Bayar’la görüşmeye gider. Ona; kararının kesin olduğunu, istifa edip partiye gireceğini söyler. Menderes ve Koraltan’ın da hazır bulunduğu buluşmada kararını verir ve 1946 yılının Haziran ayında, devlet memurluğuna tekrar dönmeyi imkânsız kılacak bir beyanatla görevinden istifa eder.

Samet Ağaoğlu’nun DP’ye girmekteki amacı; DP hareketinin yukarıdan inme değil, desteğini halktan alan bir hareket olduğuna inanmış olmasıdır. Ona göre “DP, şehirlerin büyük işadamları ve nüfuzlu aydınların, ilçelerin eşrafına, bü-

¹ Samet Ağaoğlu, **Siyasi Günlük – DP’nin Kuruluşu** – İletişim Yay. İst. 1992, s. 23.

² a. g. e. , s. 24.

³ Haldun Taner, **Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil (Portreler)**, Cem Yay. İst. 1983, s. 253.

⁴ 1945’lerde DP’nin ismi “Demokratik Halk Partisi” olarak düşünülmüş, daha sonra CHP ile isim benzerliğı olmasın diye “Halk” kelimesi çıkarılmıştır.

⁵ a. g. e. , s. 37.

yük toprak sahiplerine kadar halkı maddî-manevî baskı altında tutanların teşkilâtı haline gelmiş ve devleti totaliter bir sistemle idareye almış CHP'ye karşı köylü, işçi, esnaf, yeni fikir ve devletçi görüşlerin etkisi altında tutanların genç aydınlar ve bunların aralarında Halk Partisi'nden çeşitli sebeplerle ayrılanların el ele bir ayaklanması olarak doğmuştur. ”¹

Samet Ağaoğlu, DP'ye girdikten sonra partiyi kuran dört kişiden en çok Menderes'e yakınlık duyar. Bayar'la daha sık görüşse de yeniliğe en açık ve çağrı yakalayabilecek tek ismin Menderes olduğuna inanır ve onun fikirlerine değer verir. Ona göre DP'nin genç idealistler yanını Menderes temsil etmektedir. Bununla beraber Bayar'ı ta 1922'den beri tanınması, baba dostu olması, şahsına ve fikirlerine duyduğu saygıdan dolayı hiç tenkit etmemiş, yaptıklarına karşı çıkmamıştır. DP'nin 14 yıllık varlık süreci içinde Menderes ile Bayar'ı ayrı birer ekol kabul edilirse Samet Ağaoğlu'nun Bayar'a daha yakın olduğunu rahatlıkla söylenebilir.

Samet Ağaoğlu'nun siyasetteki durumunu ve parti içindeki yerini Haldun Taner şöyle tanımlar: “Ona ilk sevgim, sıra dışı, yani alışılan kalıplara karşı bilinçli bir aydın oluşundan başlar. Tek parti döneminin milleti çocuk yerine koyan yönetim sistemine karşı, her onurlu aydın gibi, karşı koyuşu ona yaraşıyordu. O dönemde hangimiz ayrı ayrı, bu küçümsenmeye karşı değildik ki? Onu politikaya ve particiliğe bu mücadelecî yanı itecekti. Demokrat Parti'nin beşinci güçlü adamı benim kanımca bu lider kadrosunun Köprülü ile beraber ikinci entelektüel siması Samet Ağaoğlu oldu. ”²

1946 seçimlerinde Ankara'dan aday olup seçilemeyen Samet Ağaoğlu, 1950 seçimlerinde Manisa'dan seçilir. . Bu seçimlerde DP, toplam oyların yüzde 53'ünü alıp 408 milletvekili çıkarır. Bu sonuç, çok partili hayata geçtiğimiz 1946 yılından günümüze kadar kırılmamış ve kırılması çok zor bir rekordur. DP'nin iktidara gelmesi Türkiye için çok büyük bir yeniliktir ve büyük değişiklikler olur. Samet Ağaoğlu, DP'nin iktidar olduğu on yıllık süre içinde 1952 – 1958 arasında sırasıyla Başbakan yardımcılığı, Çalışma, İşletmeler, Sanayi ve Devlet Bakanlıklarında bulunur ve bu görevleri sırasında birçok yararlı faaliyetler yapar. 1958 – 1960 arasında ise sağlık sorunlarından dolayı görev almamıştır.

27 Mayıs 1960'da askeri darbe olur. Bütün DP'lilerle beraber onlara yakın olan bürokratlar birer birer evlerinden alınıp Harbiye'ye getirilirler. Harbiye'nin genel görüntüsü o günü yaşayan birinin gözüyle şöyle tasvir edilir: “Kapının önünde birikmiş olan yüzlerce subayın kahkaha, gürlü ve bağışmaları ta uzaklardan duyulmakta idi. Eli silâhlı bir kuvvet on yıldan beri memleket idaresinin başında bulunan insanları kolayca toplamış olmaktan ileri gelen bir sevinç dalgası içinde çalkalanıp duruyor ve bu manzara bir savaş sonunun zafer şenliğini andırıyordu. Harbiye'nin önü bu haliyle, oraya getirilenler için sadece korkunç değil, aynı zamanda çok tehlikeli idi. ”³

Samet Ağaoğlu'da 27 Mayıs sabahı diğer DP'liler gibi evinden alınıp Harbiye'ye getirilir. Bu getiriliş ve orada geçirdiği günler hakkında hatıralarında pek bilgi yoktur. Yalnız ablasının anlattığına göre Samet Ağaoğlu'nun ve ablasının evlerinin aranması için emir çıkartılmış, didik didik edilen evde yazılı belge ve

¹ Samet Ağaoğlu, **Arkadaşım Menderes**, Ağaoğlu Yay. İst. 1967, s. 63.

² Haldun Taner, **Ölürse Ten Ölür, Canlar Ölesi Değil**, Cem Yay. İst. 1983, s. 253.

³ Rıfık Salim Burçak **Yassıada ve Öncesi**, Çam Matbaası, Ankara. 1976. s. 69.

para aranmıştır. “Ev o kadar alt üst edilerek aranır ki, gümüş çatal bıçak takımın kutusunun kapitoneleri, çalışan kadının çocuğunun şiltesi bile sökülüştür. Evrak ve dolar arayanlar dolar bulamaz, evrak olarak da merhum kardeşleri Abdurrahman’ın Türkçe ve kocasının İngilizce mektuplarını götürürler.”¹ Bu aramalar sırasında Samet Ağaoğlu’nun günlük olarak tuttuğu birçok hatıra defteri de kaybolmuş, hapisten çıktıktan sonra bulmaya çalışmışsa da sonuç alamamıştır.

Yassıada duruşmalarında, sanık durumunda olan DP’liler, bir yandan mahkeme heyetinin haksız suçlamalarına karşı cevap verirken, bir yandan da onları seyretmeye gelen kalabalık bir muhalif izleyici karşısında ezilmemeye çalışırlar. Bu seyirciler az sayıda DP’li yakınlarının yanında çoğu eski Halk Parti’li milletvekilleri, genç ve güzel bayanlar, gazeteciler, memurlar ve yüksek rütbeli subaylardır. Samet Ağaoğlu bu mahkemelerdeki atmosferi ve insanların tepkilerini şöyle ifade eder: “Orada medenî cesaretin ürperten haykırışı yanında, aşağılık duygusunun yarattığı iğrenç hiyanetten örnekler gördük. Orada korkunun insanı alçaklık uçurumuna nasıl yuvarladığını heyecanla seyrettik. Orada aynı insanın vefa, arkadaşlık uğruna başını cellâda nasıl seve seve uzattığına tüylerimiz diken diken baktık. Orada bütün gerçekleri, intikamın vahşî hırsına feda etmekten çekinmeyen kinlerle karşılaştık. Nihayet yine orada yüzlerce insanın kendilerine açılmış kurtuluş kapılarına bakmaya bile tenezzül etmeden yapılan diktatöre uşaklık ithamına karşı nasıl kaya gibi sertleştiğini gördük.”²

Yassıada mahkemeleri sırasında Samet Ağaoğlu’nun başından geçen en ilginç olay, Salim Başol’a meşhur gafı söylemeğe mecbur bıraktığı savunmasıdır. Anayasayı ihlâl davasında sorgu sırası kendisine gelen Samet Ağaoğlu; “Neden Halk Partisi malları hakkındaki kanunu, neden Kırşehir kanununu savundun veya bunlara karşı durmadın?” sorusuna karşı: “Şimdi ben bu teşriî işlerinden sorumlu muyum? O halde neden burada yalnızım? Kırşehir kanununa oy veren, Halk Partisi Malları Kanunu’nu savunan Fethi Çelikbaş nerede, ötekiler nerede, onların hesabını ben mi vereceğim?” diye sorar. Başol yalnız Yassıada’yı değil, 27 Mayıs’ı özetleyen ve bütün dünya hukukçularınca “tatsız gaf” diye hatırlanacak olan şu cevabı verir: “Onu bana değil, sizi buraya tikan kuvvete sorun”³

Başol, bu sözüyle, kedisinin bir ihtilâl mahkemesi başkanı olup, ihtilâlcilerin isteklerine boyun eğdiğini açıkça ifade etmiştir.

27 Mayıs’tan yaklaşık bir yıl yüz on gün sonra 14 Eylül 1961’de mahkeme sonuçlanır. Sanıklar duruşma salonuna grup grup getirilip kararlar yüzlerine okunur. On üçüncü grupta bulunan Samet Ağaoğlu’na müebbet ağır hapis cezası verilmiştir. Daha hafif bir ceza bekleyen Ağaoğlu, buna üzülürken, yakınları idam verilmediği için sevinirler. Onun idamla yargılanıp müebbet hapis cezası ile cezalandırılmasını aileyi yakından tanıyan Haldun Taner şöyle değerlendirir:

“Politikanın garip bir cilvesi ile idama mahkûm edileceği celseden bir önceki celsede Yassıada’da yaptığı savunma hem bir hitabet, hem bir medeni cesaret örneği idi. O gün duyduğu coşku ve hayata üstten bakma açısına varabilmiştik. Onu hayranı olduğu Dostoyevski kahramanları ile akraba yapmış gibi idi. Dostoyevski’nin tam kurşuna dizilirken çıkan aftan yararlanıp Sibiryaya sürülüşü

¹ Süreyya Ağaoğlu, a. g. e. , s. 141.

² Samet Ağaoğlu, **Marmara’da Bir Ada**, s. 65.

³ Samet Ağaoğlu, **Marmara’da Bir Ada**, s. 65.

gibi Samet de önce idama mahkûm edilecek, sonra Kayseri sürgününe gönderilecekti. Ölümle karşı karşıya kalma, bu benzersiz deneyim kadar bu yazgı benzeşmesi de ona büyük üzüntüsü içinde muhakkak bir avuntu olmuştur sanırım.¹

27 Mayıs sabahı Ankara'da Harp Okulu'na girerken kendi kendine: “Acaba sağ çıkacak mıyım?” diye soran, aynı soruyu Yassıada'ya çıkarken de düşünen Samet Ağaoğlu, şimdi de bir başka yere, İmralı'ya, elleri kelepçeli olarak aynı düşüncelerle götürülür.

17 Eylül'de son olarak Menderes'in de idam edilmesiyle affedilenler ve bütün müebbet hapis cezası alanları, diğerlerinin daha önce getirildiği Kayseri Bölge Cezaevine sevk ederler. Samet Ağaoğlu için ölünceye kadar hapiste geçecek bir hayat böylece başlamış olur. DP'lilerin Yassıada'dan Kayseri'ye nakledilmesi, mahkûm yakınlarının da her hafta buraya taşınmasına sebep olur. Bu amaçla çok sayıda otobüs, gece Ankara'dan yolcuları alır, sabah erken saatlerde Kayseri'ye getirir. Mahkûm yakınlarına haftada bir, yalnız beş dakika görüşme izni verirler. Mahkûmların hepsi toplama kampından çıkmış gibi zayıflamışlar ve idam edilen arkadaşları için ağlamaktadırlar. Gündüz sevdikleri ile beş dakika görüşebilmek için saatlerce kapıda sıra bekleyen aileler, akşam olunca Kayseri'nin tek oteli olan Zümrüt otelde toplanıp dertleşirler. “Bir süre sonra müebbet hapse mahkûm olanlar hücreye kapatılır. İki metre boy, bir metre eni olan bu hücrelerin alaturka helâları da içerdedir ve yemekler kapının altından atılmaktadır.”² Bu durum Samet Ağaoğlu'nun sınırlarını müthiş bozar. “Hücredeki Adam” isimli hikâyesini burada yazar ve yaşadıklarını anlatır. Orada 1963 yılının sonuna kadar kalır. Hatıralarının bir kısmını da burada yazar.

Kayseri cezaevinde Samet Ağaoğlu ve diğer DP'liler Yassıada'da takdir edilen cezalarını çekerlerken, dışarıda da fırtınalar kopmaktadır. İktidarı altın tepsi içinde İnönü'ye sunmak isteyenler, DP düşüncesinin halk arasında yeterince güç kaybettiğine inandıktan sonra seçim kararı alırlar. İnönü de Milli Birlik Komitesi'ne en az yüzde altmış oy garantisi verir. 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimde CHP yüzde 37 oy alırken, diğer oyları DP'nin devamı olan sağ partiler alırlar. “21 Ekim 1961'de İstanbul'da Harp Akademileri binasında toplanan Birinci Ordu mensuplarından yüksek rütbeli 37 subay, bir protokol kaleme alarak imzalarlar. “Yıldız Protokolü” adını taşıyan bu vesikada, müdahaleciler seçim sonuçlarını kabul etmediklerini ilân ederler.”³ Fakat bütün çabalara rağmen seçim sonuçları iptal edilmez. Yalnızca CHP – AP koalisyon hükümetinde başbakanın CHP'den olması şartıyla kabul edilir. Bu arada Samet Ağaoğlu'nun eşi Neriman Ağaoğlu da 1961 seçimlerinde AP'den milletvekili seçilir.

Samet Ağaoğlu hastalığı nedeniyle önce İstanbul Toptaşı Cezaevi'ne nakledilir, birkaç ay sonra da hükümetin çıkardığı bir af yasasıyla serbest bırakılır. Siyasi yasakların kalkmasıyla 1973 seçimlerinde Adalet Partisi'nden milletvekili aday olmak ister fakat bu isteğinin AP genel başkanı Süleyman Demirel tarafından uygun görülmemesi üzerine büyük bir kırgınlık yaşar ve bir daha dönmek üzere politikadan ayrılır.

¹ Haldun Taner, **Ölürse Ten Ölür, Canlar Ölesi Değil**”, Cem yay. İst. 1983, ss. 253–254.

² Süreyya Ağaoğlu, a. g. e, s. 167.

³ Rifki Salim Burçak, **On Yılın Anıları**, s. 786.

Son yıllarını çocuklarıyla birlikte kurduğu Ağaoğlu Yayinevi'nde hatıralarını yayınlamak, küçük hikâyeler yazmak ve siyasî yazılarını kitap haline getirmekle geçiren Samet Ağaoğlu, uzun yıllar çektiği mide rahatsızlığından dolayı kaldırıldığı Cerrahpaşa Hastanesi'nde, 6 Ağustos 1982 günü vefat eder. Cenazesi 08. 08. 1982'de Teşvikiye Camiinde kılınan öğle namazından sonra Feriköy Aile Mezarlığı'na defnedilir.

Samet Ağaoğlu hastanede yatarken son anlarında yanında bulunan ablası, onun, annesinin çok sevdiği Fuzûlî'den bir parça söylemesini istediğini, kendisinin de

“Fuzûlî rind ü şeydâdır, hemişe halka rüsvâdır

Sorun kim bu ne sevdadır, bu sevdadan usanmaz mı?”

Şiirini söylediğini¹ belirtir. Cenazesinde yurdun birçok yerlerinden katılanlar olmasına rağmen, eski bir Yassıada mahkûmu olmasından dolayı resmî makamların ilgi göstermemesi aileyi üzer.

Yazı yazmaya daha lise yıllarında başlayan yazar, ilk ciddi yazısını Hukuk Fakültesi üçüncü sınıfta yazar. Edebiyata ve sanata düşkün arkadaşlarıyla “Genç Türk Edebiyat Birliği” adıyla 1929'da bir birlik kurar. Birliğin başkanı kendisi olur. Yaklaşık bir yıl sonra 1930'da da birliğin yayın organı “Hep Gençlik” dergisi çıkarılmaya başlanır. Aylık olarak çıkartılan bu dergide Ahmet Muhip Dranas, Behçet Kemal Çağlar, Hamit Macit Selekler, Hıfzı Oğuz Bekata, Zeki Kumrulu, Cevat Perin, Atilla Ali Rüştü, İbrahim Saffet Onay, Edip Alp, Hilmi ve Adnan Sacit müstear ismiyle Samet Ağaoğlu'nun hikâye, deneme, mülâkât ve şiirleri yayınlanır. Onun ilk ciddi yazıları, ihtisas için gittiği Strazburg dönüşü orada geçen hayatını anlattığı yazılardır. Bu yazılarda; Avrupa'nın bir sınır şehrinin dünya savaşı öncesi bulanık havasında, kendi gibi uzak diyarlardan gelen öğrencilerin iç dünyalarını iyi tahlil etmiş, onları hikâyelerine konu edinmiştir. Baskı altında geçen bir çocukluk hayatından kurtulup, sınırsız bir özgürlüğün içine düşen Samet, karamsar ve melânkolik halini hiç bırakmamıştır. Annesinin uzun süre hasta yatması, kendisinin iki ağır hastalık geçirmesi, Malta sürgünü ve Serbest Fırka macerası sonrası babasının ve tüm ailenin çektiği sıkıntılar, Avrupa'da iken çokça okuduğu Dostoyevski'nin etkisinde kalması ve son olarak hassas, marazî denebilecek bir ruh haline sahip olması, eserlerindeki karamsarlığın başlıca sebebidir.

Strazburg'da bulunduğu sıralarda yazmaya başladığı ilk hikâyelerini daha sonra Strazburg Hatıraları adıyla kitaplaştırmıştır. Strazburg'daki hayatının heyecanlı anlarını tasvir eden ilk hikâyelerini de 1933 yılından başlayarak Varlık dergisinde yayımlar. Sanatına temel olan hikâyeleri bunlardır. Daha sonra ara sıra da olsa Yücel, Şadırvan, Çığır, Ülkü ve 20. Asır dergilerinde yazıları yayımlanmıştır. Strazburg Hatıraları ile edebiyat dünyasına ismini duyurup geniş bir ilgi topladıktan sonra, hikâye kitaplarını uzun aralıklarla da olsa çıkarmaya devam etmiş, siyasete girdikten sonra bile edebiyatla ilgisini hiç kesmemiştir.

Samet Ağaoğlu, yazdığı hikâyelerin konusunu gerçek hayattan almış, bir kısmını da kendi özel yaşantısından aldığı ilhamlarla yazmıştır. Ona göre; “Bu çağda vezin, kafiye hayal; felsefe hâkimdir. Roman ve hikâyede toplum içinde insan psikolojisinin çeşitli belirtileri ve insanla toplumun birbirleri üzerindeki karşı-

¹ Süreyya Ağaoğlu, **Bir Ömür Böyle Geçti, (Sessiz Gemiye Beklerken)**, s. 242

lıklı etkileri yer alıyordu. ¹ Bu düşüncesinden dolayı o, eserlerinde sıradan insanların düşünce, hareket ve ruhsal durumları üzerinde değil, genellikle hasta ruhlu, dengesiz kişilerin iç dünyasını sergilemeye çalışır, onların kuruntularını, saplantılarını, bunalımlarını, karanlık duygu ve korkunç eylemlerini anlatır. Yazar, Cumhuriyetten sonra gelişen hikâye anlayışları karşısında Refik Halit'le başlayan ve Sabahattin Ali ile devam eden klasik hikâye anlayışına yakındır.

Birçok alanda eser veren Samet Ağaoğlu'nun en belirgin yönü hikâyeciliğidir. Onun hikâye anlayışında yalnızca olayı tasvir etmek değil, psikolojik ve felsefî tahliller yanında kendi hayatından bir şeyler katmak da vardır.

1960 ihtilâli ve arkasından dört yıl sürecek mahkûmiyet hayatı Samet Ağaoğlu'nun edebiyatla, özellikle hikâye ve hatırat türüyle tekrar ilgilenmesini sağlamıştır. Hikâye kitaplarından “Hücredeki Adam” (1964) ve “Katırın Ölümü” (1965) isimli eserler mahkûmiyetten kurtulduktan sonra bizzat kendisi tarafından yayımlanmıştır. Her iki kitaptaki hikâyelerde yazarın daha çok kendini anlattığı görülür.

Samet Ağaoğlu'nun hikâyelerinde diyalog çok azdır. Bunun sebebi, olaydan ziyade şahısların ruh durumlarının anlatılmasıdır. Olaylar, ruhta bıraktığı genelde olumsuz etkiyi tasvir için kullanılmıştır. Yani bu hikâyelerde olayı vermek değil, olayların etkilerinin ruhta yaptığı sonuçları vermek esas alınmıştır. Bu yönüyle bizde Mehmet Rauf'la başlayıp Peyami Safa ile devam eden psikolojik tahlillerin öne çıktığı anlatım tarzının içinde değerlendirmek mümkündür. Ayrıca siyasî kişiliğinin ön plana çıkması, siyasetçi ve edebiyatçı kimliklerinin zaman zaman yer değiştirmesi, Servet-i Fünun neslinin meşhur siması Hüseyin Cahit Yalçın'a benzemektedir.

Samet Ağaoğlu, psikolojik tahlillerin ön plana çıktığı hikâyelerinde genellikle toplum dışına itilmiş, kuruntular ve bunalımlar içinde yaşayan insanların iç dünyalarına eğilmiş, bunlarda “hasta tiplerin içlerindeki bunalım ve çöküntü, ruhsal nedenlere bağlanarak incelenmiştir.”² Bunun nedeni ise onun; “psikolojinin, roman ve hikâyenin belkemiğini teşkil etmesine” inanmasıdır. Bu düşünce yazarın ruh yapısına uygun olduğu gibi, çocukluğundan beri geçirdiği aile hayatı ile de ilgilidir.

Samet Ağaoğlu'nun hikâyelerindeki karamsar havanın iki sebebi vardır. Bunlardan biri, doğuştan içine kapanık olması ve sonradan okuduğu romanlardan, özellikle Dostoyevski'nin romanlarından etkilenmesidir. Bazı edebiyat tarihlerinde tahlil tarzının ve bakış açısının doğrudan Dostoyevski'yi örnek almasından dolayıdır gibi kolaycı yaklaşımlara rastlanıyorsa da, bu ihtimali tek sebep olarak 296i re etmek mümkün değildir. Bu görüşü savunanlar, onun, döneminde hikâyeleriyle kendini ispatlamış güçlü bir yazar olduğunu 296i re etmek istemeyen, daha çok fikrî ve siyasî anlamda muhalif olanlardır. Bu değerlendirme objektif değildir.

İkinci sebep ise; aile hayatıdır. Daha sekiz yaşında iken büyük yangında evlerinin yanması, okulda diğer çocukların bunlara ‘Moskof’³ demesiyle okullarını

¹ Samet Ağaoğlu, **İlk Köşe**, s. 129.

² İsmail Parlatur, “Cumhuriyet Dönemi Türk Hikâyeciliği”, **Anma Kitabı**, Ankara Ün. Yay. Ank. 1981, s. 94.

³ Samet Ağaoğlu, ailesinin Rusya'dan gelmiş olmasının olumsuz etkisini hayatında devamlı hissetmiştir. Bu duruma ise babasının CHP'ye muhalif olmasının neden olduğu söylenebilir. Bunu örnekleyecek olursak: Strazburg'dan yaz tatili için geldikten sonra tekrar gitmek için başvurduğunda dönemin ilgili bakanı; “*cebinde Rus pasaportu taşıyan bir adamın oğluna izin*

değiştirmeleri, babasının mütareke yıllarında Malta'ya sürgün edilip, annesinin beş çocukla yalnız kalması onda kalıcı etkiler yapmıştır. Ayrıca annesinin uzun süren müzmin hastalığının ve çektiği acılardan dolayı inlemesinin aileye verdiği ıstırap, babasının Serbest Fırka'ya girmesiyle yaşadığı olaylar ve Samet Ağaoğlu'nun da hem çocuklukta, hem de Avrupa'dan döndükten sonra geçirdiği ağır hastalıklar, yazarın hikâyelerindeki kahramanların eğilimlerini olumsuz yönde etkilemiştir.

Samet Ağaoğlu, hikâyelerine konu arayan, konu sıkıntısı çeken bir yazar değildir. Hemen bütün hikâyelerinin konularını kendi özel hayatından seçmiş, adeta bütün hikâyelerinin gizli kahramanı olmuş, kendi maddî hayatıyla bilinçaltını birleştirip hikâyeyeleştirmiştir. Hayat hikâyesini çok iyi bilen bir 299i res, onun her hikâyesinde, çok azı müstesna, hayatından bir kesit bulabilir. Yalnız bunları verirken şahısları ve mekânı değiştirir.

Bu özellikleriyle onun hikâyeleri iki farklı şekilde değerlendirilmiştir. Bazıları hikâyelerini anı ve kendisini de anı yazarı olarak görürken, bir kısmı da çok başarılı olduğu görüşünde hemfikir olmuşlardır. Samet Ağaoğlu'nu anı yazarına benzeten Vedat Günyol, düşüncelerini şöyle ortaya koyar: “Bence Samet Ağaoğlu hikâyeci olmaktan çok anı yazarıdır, daha doğrusu hal tercümecisi. Strazburg Hatıraları'nda kendini, Öğretmen Gafur'da hem kendini, hem babasını, hem anasını, hem oğlunu anlatıyor.” Aynı yazar bunun sebebinin ise; “Samet Ağaoğlu her şeyden 299i r kendine ve mazisine heyecan vermek istiyor diyerek açıklar. Samet Ağaoğlu'nu yazı yazmaya iten gücün özünü arayan yazar, o özü: “geçmişle geleceğe yönelmiş bir heyecan avcılığı” olarak görür. Bu heyecan avcılığını neden aradın sorusuna da: “Kendini yalnız hissediyor da ondan”¹ diye cevap verir. Gerçekten sanatçı Samet Ağaoğlu, düşünce ve yaşantısında yalnız bir insandır. Bu yalnızlık hikâyeye kahramanlarının da ortak özelliğidir. Kahramanların bu durumu, 299i res psikolojisini tahlil etmek isteyen, ondaki sapmaları göstermeyi amaçlayan yazarımız için de gereklidir. O yüzden onun kahramanları genelde hasta ruhlu, kuruntu ve kuşkularla dolu bir düş-gerçek dünyasının insanlarıdır.

Samet Ağaoğlu'nun hikâyeciliğini bu yolda tenkit edenlere karşılık, başarılı bulup takdir edenler de vardır. Hikâyelerinin psikolojik yanı için: “Samet Ağaoğlu, hikâyeye edebiyatımızın bu tarafını dolduruyor ve bunu da, içe sindirilmiş sağlam bir psikolog sezisi ve heyecanlı bir sanatkâr mizacıyla yapıyor. Bu hikâyelerde realitenin dış kabuğu, daha ötesine gidebilmek için üstünden atlanan bir basamaktır. Her şey bu basamakta başlıyor, fakat hiçbir şey onda sona ermiyor”² diyen yazar, Samet Ağaoğlu'nu realiteden kaçmış, hakikati bırakıp hayale saplanmış diye tenkit edenlere de şöyle cevap verir: “Nekahet devrinde pek çabuk unuttuğumuz bu kâbusları bize o sarsıcı manzaralarıyla hatırlatan hikâyeciyi, realiteden uzaklaşmakla ittiham etmeye hakkımız var mıdır? Bu günkü hikâyeciliğimizin henüz el atmakta tereddüt ettiği bir sahaya güvenle ve başarı ile girip yerleşen Samet

vermem” diyerek onu göndermemiştir. Yine bir toplantı sırasında babasının M. Kemal'e itirazı üzerine herkesin içinde “*Demek itiraz ediyorsun, unutma ki sen bir sığıntısın*” diyerek ona Rusya'dan geldiğini hatırlatması ailede büyük bir sarsıntı yapmıştır. DP'den siyasete giren Samet için CHP'lilerin Ulus gazetesinde “*Agayif'in oğlu*” diye alay etmeleri üzerine ise ablası Tezer Ağaoğlu (Taşkırın) bu yakıştırmadan rahatsız olarak CHP milletvekilliğinden istifa etmiştir.

¹ Vedat Günyol, Dile Gelseler, Cem Yay. 2. b. , İst. 1984, s. 27.

² Sabri Esat Siyavuşgil, “Zürriyet”, Yeni Sabah Gazetesi, 18 Mart 1951, s. 6.

Ağaoğlu'na bereketli bir zürriyet temenni etmekle edebiyatımıza hayırlı bir duada bulunduğuma kaniim.”

Gerçekten, Samet Ağaoğlu içe sindirilmiş sağlam bir felsefe kültürü, görünenin ötesine nüfuz etmesini bilen ince bir psikolog sezişi ve heyecanlı bir sanatkâr mizacıyla realiteden ayrılmadan rüya, kuruntu ve kâbus gerçeğini görmüş ve günlük konuşma diliyle ifade etmiştir. Onun psikolojik tip tahlillerini değerlendiren Tahir Alangu da düşüncelerini şöyle ifade eder:

“Hasta ruhların çözümlenişlerinde, bizde benzeri görülmedik bir ustalık gösterir. Yeni hikâyecilerimizde pek bulunmayan bir sabır ve bilgili bir çalışma ile ayrıntılarına varıncaya kadar başarılı bir ölçüde tasvir ediyor. Onun bu soydan hikâyeleri, sanatçı çalışması bakımından örnek olacak bir değer taşıyor.”¹

Samet Ağaoğlu, kendisiyle ilgili yapılan bu olumlu-olumsuz tenkitlere rağmen, hikâyelerinde 300i res gerçeğini ele alıp, onun bu tarafını başarıyla işlemiş ve edebiyatımızın hikâye türünde kendine has bir yere oturmuştur. Onun kendi hayatında daha 300i r dergilerde yayımlanmış hikâyelerini toplayıp yayımladığı altı hikâye kitabı vardır. Bunlardan **Strazburg Hatıraları**'nda altı, **Zürriyet**'te sekiz, **Öğretmen Gafur**'da yedi, **Büyük Aile**'de üç, **Hücredeki Adam**'da dört ve **Katırın Ölümü**'nde de dört olmak üzere hikâye kitaplarında toplam otuz iki hikâyesi yayımlanmıştır. Sayıları yaklaşık kırk beşi bulan hikâyelerinden diğerleri dergilerde kalmıştır.

Samet Ağaoğlu'nun hikâyelerinden başka edebi değer taşıyan diğer eserleri de **hatıralarıdır**. Yazarın yetiştiği aile çevresi ile DP saflarında siyaset yapması, onun hatıra kitaplarının şekillenmesinde çok önemli rol oynamıştır. Ailesinden, özellikle babasından fazlasıyla etkilenmesi ve hareketli geçen siyasi hayatını unutturmamak istemeyen yazar, bu iki çevrede geçen hayatını unutturmamak istemediği gibi, tarihe ışık tutmak endişesiyle hatıralarını kaleme almıştır.

“Hatıralar yaşanan olayların 300i res hafızasında bıraktığı izlerdir ve yazar, bu izleri canlandırarak geçmiş dilde sergiler. Buna 300i r, geçmişe yönelmek, yaşananı değil, yaşanmışı vermek, hatırat türünün en belirgin özelliklerindedir. İnsanın yaşadığı olayları bir başkasına veya okur topluluğuna anlatma ihtiyacı hangi nedenlerle olursa olsun dürüstlükten ayrılmama, samimiyetten uzaklaşmama gibi önemli sorumluluklar yüklediği apaçıktır.”²

Hatıra yazarının unutulma korkusu, gelecekle hesaplaşma düşüncesi, hasımlarını kötüleme ve kendini savunma endişesi hatırat yazılarının en önemli varoluş sebebidir. Edebiyatımızda hikâye türünde olduğu gibi hatıra türünde de birçok güzel eserler veren Ağaoğlu, kendi eserleri hakkındaki düşüncelerini şu sözlerle değerlendirir: “güzel, çirkin, iyi, fena, tatlı, tatsız, renkli, renksiz, hep kendi duygularımın, kendi sezişlerimin biçimlendirdiği çizgiler. Onlar üzerinde hiçbir eleştirme yapmıyorum. Sadece üzerimdeki etkilerini anlatıyorum, bazısını uzun uzun, bazısını birkaç satırla.”³

Yazarın ifadelerindeki akıcılık ve yaklaşımındaki tarafsızlıktan dolayı hatıra kitapları hikâyelerinden daha fazla okunmuş, hatta yazarın hikâye yazarlığı hatıra

¹ Tahir Alangu, **Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Romanımızda Öncüler (1930-1950)**, İst. Mat. C. 2, s. 42.

² İbrahim Olgun, “Anı Türü ve Türk Edebiyatında Anı”, Türk Dili Anı Özel Sayısı, s. 405.

³ Samet Ağaoğlu, **İlk Köşe**, Ağaoğlu Yay. İstanbul 1978, s. 30.

yazarlığının gerisinde kalmıştır. Hatıra kitabı olarak değerlendirilebilecek eserleri: **Babamdan Hatıralar** (Ank. 1940), **Babamın Arkadaşları** (İst. 1958), **Aşına Yüzler** (İst. 1965), **Strazburg Hatıraları** (İst. 1944), **Arkadaşım Menderes** (İst. 1967), **Marmara'da Bir Ada** (İst. 1972), **İlk Köşe** (İst. 1978), ve **Siyasî Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu** (1992) dur. Bunlardan Babamın Arkadaşları ve Aşına Yüzler portredir. Bu eserlerde yakından tanıdığı insanları çeşitli yönleriyle tanıtırken, doğru bilgilerle bu kişilerin hayatlarıyla ilgili önemli bilgiler verir. Aşına Yüzler, yazarın edebi ve siyasi çevresinde bir şekilde yollarının kesiştiği insanların anlatıldığı bir eserdir. Babamın Arkadaşları'nda ise eserin isminden da anlaşıldığı gibi yazarın çocukluğundan itibaren babasının yanında gördüğü ve yakından tanıdığı kişiler anlatılır. Bu iki eserde de yazar anlatılan kişilerin isimlerini kesinlikle vermez. Bunların isimlerini bulmak okuyucuya bırakılır. Bu iki eser, bu yönüyle edebiyatımızda belki ilk örneklerdir.¹

İlk Köşe, yazarın edebiyatçı dostlarıyla olan hatıralarını anlattığı bir portredir. Burada kendinden bahsedilen insanların isimleri verilir. Arkadaşım Menderes'te, yazar, çok sevdiği ve bir türlü unutamadığı Adnan Menderes'in hayatını kendi bakış açısıyla dramatize ederek anlatır. Türk edebiyatının hatıra 301i res türünün en başarılı örneklerindedir. Tahlil ve tasvirleriyle roman tadında yazılmış duygusal bir eserdir. Marmara'da Bir Ada ise doğrudan doğruya Yassıada macerasına ayrılmıştır. Strazburg Hatıraları, yazarın hukuk ihtisası için gittiği Fransa'nın Strazburg şehrinde yaşadıklarının anlatıldığı yarı gezi yarı hatıra bir eserken Siyasi Günlük, adından da anlaşılacağı gibi yazarın siyasete girdiği 1947 yılından 1950 genel seçimlerine kadar geçen sürede yaşadığı siyasi olayların günü gününe anlatılmasından meydana gelmiştir.

Cumhuriyetten sonra sayıları gittikçe artan hatıra kitaplarının arasına art arda giren Ağaoglu'nun bu eserleri, türe ayrı bir zenginlik kazandırmış, özellikle siyasi hatıraları ilgiyle ve sevilerek okunmuştur. Üslubunun akıcılığı, Türkçe'yi mükemmel kullanması ve olayları, duygularını katmadan ve ismi geçen şahıslardan intikam alır gibi anlatmadan bahsetmesi onun önemli bir hatıra yazarı olmasını sağlamıştır.

Samet Ağaoglu, hikâyelerinde olduğu gibi hatıralarında da çok iddialı değildir. Bu düşüncesi onun hatıra kitaplarının değerlerinin düşük oluşundan değil, yazarın mütevazılığındandır. Babasının Azerbaycan'dan gelmiş olup Serbest Fırka girişiminden sonra Mustafa Kemal'le olan tartışması ve kendisinin askeri darbe sonrası Yassıada'da idamla yargılanması gibi hayatında yaşadığı önemli olaylar onu mütevazı olmaya zorlamıştır.

Yazarın hatıra kitaplarında vesikalara fazla yer verilmez. Okuyucunun kendisinin yaşadıklarına ve bu yaşadıklarını anlattıklarına güvenmesini ister. Hatıra kitaplarını yazmasını ise Demokrat Partili eski bir bakan olarak ve yaşanan olayları bir de kendi ağzından dinlenilmesini isteyerek memlekete hizmet etmenin devamı olarak görür.

KAYNAKÇA

¹ Bu kitabın yapılan son baskısında okuyucuya kolaylık olsun diye önceki baskılarda verilmeyen isimler verilmiş, okuyucu da bu zahmetten kurtulmuştur.

- ACAROĞLU, Türker, “Dostoyevski’nin Hayatı ve Sanatı”, Varlık, C. 5, S. 106, s. 532–536.
- AĞAOĞLU, Ahmet, Serbest Fırka Hatıraları, Baha Matbaası, İstanbul 1969.
- AĞAOĞLU, Süreyya, Bir Ömür Böyle Geçti, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1984.
- AHMAD, Feroz, Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945–1980), Hil Yayın, İst. 1994.
- AKPINAR, Yavuz, Azeri Edebiyatı Araştırmaları, Dergâh Yay. İstanbul 1994.
- AKYÜZ, Kenan, Türk Ansiklopedisi “Yeni Türk Edebiyatı” Maddesi.
- ALANGU, Tahir, Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman, İst. Mat. İst. 1965.
- ARISOY, Sunullah, “Samet Ağaoğlu Anlatıyor”, Varlık, C. 2, S. 45, 1954.
- AVŞAR, Abdülhamit, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Kitapevi Yay. İstanbul 1998.
- BABAN, Cihat, Politika Galerisi (Büstler ve Portreler), Remzi Kitapevi, İst. 1970.
- BARLAS, Orhan, “İlk Köşe’de Kalan”, Sanat Olayı Dergisi, Ocak 1981, S. 1, ss. 92–93.
- BAYDAR, Mustafa, Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar? İstanbul 1960.
- _____ “Samet Ağaoğlu İle Mülâkât” Varlık, S. 498, 15 Mart 1959, ss. 6–7.
- BAYRAKTUTAN, Yusuf, Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları, Kültür Bak. Yay. Ankara 1996.
- BOZDAĞ, “Samet Ağaoğlu ve Hikâyeciliği”, Varlık, S. 453, 1 Mayıs 1957, s. 16.
- BURÇAK, Rıfki Salim, İdamların İç Yüzü, Demokratlar Kulübü Yay. Ank. 1997.
- _____ On Yılın Anıları, Nurool Matbaası, Ankara 1998.
- DOSTOEVSKI, Feodor Mihailoviç, Puşkin Üzerine Konuşma, Çev. T. Ağaoğlu Ağaoğlu Yay. İst. 1964.
- GEORGEON, François, “Azerbaycanlı Bir Entelektüelin Ortaya Çıkışı: Ahmet Ağaoğlu’nun Fransa Yılları 1888–1894”, Toplumsal Tarih Dergisi, Ağustos 1994, S. 8.
- _____ “Ahmet Ağaoğlu: Aydınlanma ve Devrim Hayranı Bir Türk Aydını” Aralık 1996, S. 36.
- GULİYEV, Vilayet, Ağaoğlular, Ozan Neşriyat Bakü 1997.
- GÜNYOL, Vedat, Dile Gelseler, 2. B, Cem Yay. İstanbul 1984.
- HALMAN, Talat, “Yaşadıkça Yazılan” Türk Dili Günlük Özel Sayısı, C. XI, S. 127, Nisan 1962
- Hayat Mecmuası, Adnan Menderes’in Bilinmeyen Tarafları (Samet Ağaoğlu, arkadaşı Adnan Menderes’i nasıl tanıdığını anlatıyor), 14 Ağustos 1975.
- KAHRAMAN, Âlim, “Yeni Türk Edebiyatında Hikâye”, TDV. İslâm Ansiklopedisi C. 17.
- KAPLAN, Mehmet, Hikâye Tahlilleri, Dergâh Yay. İstanbul 1986.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, Politikada 45 Yıl, İletişim Yay. İst. 1984.
- KÖRÜKÇÜ, Muhtar, “Ahmet Sai’nin Korkusu”, Varlık Dergisi, S. 457, Haziran 1957, ss. 21–22.
- LEKESİZ, Ömer, Türk Edebiyatında Öykü, C. 2, Kaktüs Yay. İstanbul 1998.
- MORAN, Berna, Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi, 9. B. Cem Yay. İstanbul 1994.
- NECATİGİL, Behçet, Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü, 2. B. , Varlık Yay. İstanbul 1979.
- OKAY, Orhan, “Hatırat”, TDV İslâm Ans. C. XVI.
- OLGUN, İbrahim, “Anı Türü ve Türk Edebiyatında Anı”, Türk Dili Anı Özel Sayısı, C. XXV, S. 246, Mart 1972.
- ÖNER, Kemal, “Samet Ağaoğlu İle Söyleşi”, Varlık Dergisi, S. 878, Ağustos 1981, s. 17.
- ÖZDEMİR, Emin, “Anı ve Anı Dilimiz Üzerine”, Türk Dili Anı Özel Sayısı, C. XXV, S. 246, Mart 1972.
- ÖZYALÇINER Adnan, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı “1940–1960 Döneminde Roman ve Öykü: Yeni Arayışlar” Edebiyatçılar Derneği Yayınları, Ank. 1998, s. 194–208.
- PARLATIR, İsmail, “Cumhuriyet Döneminde Türk Hikâyeciliği”, Anma Kitabı, Ankara Üniversitesi Yay. Ankara 1981, s. 89–98.
- SİYAVUŞGİL, Sabri Esat, “Zürriyet”, Yeni Sabah Gazetesi, 18 Mart 1951

_____ “Hatıra”, Salon Mecmuası, S. 6, 15 Ocak 1948.
TALAY, Birsen, DP Tarihine İlişkin Belgeler, Tarih ve Toplum, İst. Mayıs 2000, S. 187, ss. 40–50.

TANER, Haldun, Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil (Portreler), Cem Yay. İstanbul 1983,
ÜLKEN, Hilmi Ziya, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yay. İst. 1994.

SAMET AĞAOĞLU’NUN ESERLERİ

Hikâveleri:

- 1-**Strazburg Hatıraları**, Nebioğlu Yay. İst. 1944, 94 s.
- 2-**Zürriyet**, Varlık Yay. İstanbul 1950, 112 s.
- 3-**Öğretmen Gafur**, Varlık Yay. İstanbul 1953, 104 s.
- 4-**Büyük Aile**, Varlık Yay. İstanbul 1957, 94 s.
- 5-**Hücredeki Adam**, Ağaoğlu Yay. İstanbul 1964, 144 s.
- 6-**Katırın Ölümü**, Ağaoğlu Yay. İst. 1965, 103 s.

Hatıraları:

- 1-**Babamdan Hatıralar**, Ank. 1940, 213 s.
- 2-**Babamın Arkadaşları**, Nebioğlu Yay. İst. 1958, 139+5 s.
- 3-**Aşına Yüzler**, Ağaoğlu Yay. İst. 1965, 229 s.
- 4-**Arkadaşım Menderes**, Baha Mat. İst. 1967, 204 s.
- 5-**Marmara’da Bir Ada**, Baha Mat. İst. 1972, VII+248 s.
- 6-**İlk Köşe**, Ağaoğlu Yay. İst. 1978, 147 s.
- 7-**Siyasî Günlük: Demokrat Partinin Kuruluşu**, İletişim Yay. İst. 1992, 606 s.

Diğer Eserleri:

- 1-**Sovyet Rusya İmparatorluğu**, Baha Mat. İst. 1967, 209 s. (**Gezi Eseri**)
- 2-**Kuva-yı Milliye Ruhu**, Nebioğlu Yay. İstanbul 1944, 272 s. (**Deneme**)
- 3-**Türkiye’de İş Hukuku Tarihi** “Türkiye’de İş Hukuku” 1. Cilt (Selahattin Hüdaioğlu ile beraber), Merkez Basımevi, Ank. 1938, 157 s.
- 4-**Türkiye’de ve Başka Yerlerde Küçük Sanat Meseleleri**, Güven Mat. Üniversite Kitabevi, İstanbul 1939, 172 s.
- 5-**Küçük Sanat Davası**, Güneş Mat. İst. 1940, 28 s.
- 6-**Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Borsaları, Esnaf Odaları** (Celal Yerman ile beraber), Titaş Basımevi, Ankara 1943, 287 s.
- 7-**Türkiye’de Suçlu Çocuklar “Ankara Çocuk Islah Evinde Bir Araştırma”** (Tezer Taşkiran ile beraber) Titaş Basımevi, Ankara 1943, 64 s.
- 8-**İki Parti Arasındaki Farklar**, Arbas Mat. Ankara 1947, 112 s.
- 9-**Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, Baha Mat. İst. 1972, 235 s.

SAMET AĞAOĞLU’S LIFE AND HIS LITERARY WORKS

Summary

Samet Ağaoğlu, who is a famous story and memoir author of the Turkish republic period, was born in Karabagh in 1909. He died in 1982 in Istanbul. He worked in many civil services and then he went into politics. He was elected as a member of parliament from Manisa between 1950 and 1960 for the Democratic Party. He was influenced by Dostoyevski and he wrote stories like him. Those stories touched on the lives of introverted and passive people. He followed in the footsteps of Ahmet Ağaoğlu, who is his father, and his most important feature after being a story author was being an author of memoirs. He wrote six memoirs and those books were some of most read memoirs of Turkish literature.

Samet Ağaoğlu, who had an unsophisticated and fluent style, reached what he deserved in Turkish literature.

Key words: Samet Ağaoğlu, memoir, story, Turkish literature

ALİ AKBAŞ'IN ŞİİR EVRENİNDE 'AZERBAYCAN' YA DAALTAİSTİK DÜNYADA AZERBAYCAN'A BAKIŞ

Doç. Dr. Nesrin Tağızade-Karaca
(Başkent Üniversitesi / Türkiye)

Q. yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başlarında, Tiflis-Bakü ilmi, edebi mektepleri ve mektupları ile İstanbul arasında son derece canlı, son derece dinamik ve aradaki siyasi sınırları yok sayan bir ilişki vardı. Bugün sahip olduğumuz ulaşım ve haberleşme kolaylıklarına rağmen, Türkiyeli ve Azerbaycanlı yazarlar, şairler ve aydınlar henüz o seviyede bir birleri tanıyor değil.

Hal böyleyken Sovyet devrimi oldu ve Türkiye'den bakınca Azerbaycan; Azerbaycan'dan bakılınca da Türkiye tam bir sessizliğe ve karanlığa gömüldü. Yetmiş yıl süren bu dönem, Azerbaycan'da Türkiye hakkında ne tür tasavvurların oluşmasına yol açmıştır? Bunu Azerbaycanlı kardeşlerimiz daha iyi bilirler. Türkiye tarafına gelince: Sovyet rejiminin katı uygulamalarını aydınlara yazar ve şairlere yönelik katliamları biliyorduk. Bu uygulamalar acaba Azerbaycan'ın milli varlığını tamamen tahrip etmiş miydi? Acaba kimliklerini ve dillerini koruyabilmişler miydi? Acaba bu ezeli ve ebedi Türk yurdunda Türklüğe dair bir şeyler kalmış mıydı?

O dönem boyunca biz bu sorulara gönül ferahlatıcı bir cevap bulamazken Nebi Hezri'nin ve Bahtiyar Vahabzade'nin şiirleriyle tanıştık. Gördük ki Azerbaycan yaşıyordu, nefes alıyordu ve Sovyet asimilasyonuna mağlup olmamıştı. Bu şiirler yıllarca elden ele dolaşsa da Azerbaycanla ilgili merakımızı gidermeyeyetmiyor. Tam tersine bu kardeş ülkeye dönük merakımız ve hasretimiz daha da artıyordu.

Sovyetler Birliği'nde glasnost ve prestroyka rüzgarları esmeye başladığında, demir perdede ilk gedik açanlar şairler oldular. Azerbaycan'dan Türkiye'ye ilk gelenlerin çoğu şairdi. Türkiye'den Azerbaycan'a ilk gelenler de onlardılar. Şartlar hâlâ ağırdı ama onlar daha fazla sabredemediler. Yürelerinde hissettikleri çağrıya uyarak kardeşlerine koşular.

Denilebilir ki, Türkiye ve Azerbaycan halkları, şairlerinin yürek sesine uyarak, o sesin rehberliğinde yeniden birbirine kavuşmuştur.

Bugün, burada Azerbaycan temalı şiirleri üzerinde duracağımız Ali Akbaş¹, işte o öncü şairlerin başında gelmektedir. İzin verirseniz, evvela bize o günlerin his ve heyecanını yeniden yaşatacak güzellikteki bu şiirleri takdim etmek istiyorum:

¹ 1942 yılında Kahramanmaraş'ın Elbistan kazasının Çatova köyünde doğan Ali Akbaş, yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde yapmış ve Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde "Yapalak ve Ekinözü Ağızları" konulu çalışmasıyla yüksek lisansını tamamlamıştır.

Çeşitli lise ve yüksekokullarda (Gazi Eğitim Enstitüsü'nde ve Ankara Meslek Yüksek Okulunda) öğretmenlik ve idarecilik, Film-Radyo ve Televizyonla Eğitim Merkezi'nde program yazarlığı (kendi deyimiyle radyo programcılığı) yaptıktan sonra araştırma görevlisi olarak Hacettepe Üniversitesine geçmiş ve Türk Dili okutmanı olarak çalışmıştır. Okutmanlık yanında şiirle ve çocuk edebiyatıyla da uğraşmış ve o dönemde *Masal Çağı*, *Kuş Sofrası*, *Gökte Ay Portakaldır* adlı üç şiir kitabı yayımlanmıştır. 1999-2000 öğretim yılında Kazakistan'da Ahmet Yesevî Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak bulunmuş ve yirmi beş yıllık meslek hayatını tamamlayarak emekli olmuştur.

YANKI ¹

Mehmet Aslan'a

Hazar kıyısında bir gönül eri
Göklere uçurmuş kelimeleri
Kimi laçın olmuş kimi güvercin
Düşmüşler yollara ürkek tedirgin
Nâmeler bağlamış ayaklarına
Mesajlar yollamış düne yarına
İçlenmiş içlenmiş denize dalmış
Denizden bir kucak mavilik almış
Boyamış kuşların kanatlarını
Yazmış üzerine beratlarını
Kartal gibi Kafdağından aşırılmış
“Erzurum’un Gediğine” düşürmüş

Geldiler buraya nefes nefese
Tar saza karıştı, mahnı nefese
Ufuklarda turna sesi, tar sesi
Çamlıbel’de Koroğlu’nun gür sesi
Tanıdım onları siyaklarından
Çözdüm nâmeleri ayaklarından
Kuşlar şakıyarak, sazlar telince
Her varlık şi’r okur kendi dilince
Çakıl elmas olur ilham gelince

Lise öğrencisiyken yarışmada birincilik kazanan şiiri, Kahramanmaraş Lisesi Marşı olarak kabul edilen Akbaş, Türkiye Yazarlar Birliği tarafından “Kuş Sofrası” adlı kitabıyla Çocuk Edebiyatı dalında Yılın Şairi seçilmiş (1991), Yunus Emre Yılı dolayısıyla İstanbul’da gerçekleştirilen 12. Dünya Şairleri Toplantısı’nda bir plaketle ödüllendirilmiş (1991), Kazakistan’ın başkenti Almatı’da gerçekleştirilen “II. Türk Dünyası Şiir Şöleni”nde Mağcan Cumabayulı Ödülüne layık görülmüş (1993), Kosova-Prizren’de yayınlanan Türkçem Çocuk Dergisi tarafından kendisine yılın ödülü verilmiş (2004), İtalya’nın Venedik şehrinde düzenlenen 51. Sanat Bienali’nde (2005) ve 20. Moskova Kitap Fuarında Türkiye’yi temsil etmiştir. (2007) (Mağcan Cumabayulı: Magcan Cumabayev adıyla da anılır. (1893-1938) Kazak bozkırlarında ortaya çıkan millî uyanışa, millîleşme çabalarına ve kurtuluş mücadelesine kuvvet veren aydın, yazar ve şairler arasında başta gelmektedir. Cumabayulı, Turan fikrini savunduğu için 1938 yılında Stalin tarafında idam edilen Büyük Kazak Edebiyatçısıdır.)

Akbaş’ın çıkardığı dergiler arasında, Divan, Doğuş Edebiyat, Kanat ve hâlen Genel Başkan Yardımcısı olarak çalıştığı AVRASYA Yazarlar Birliği’nin yayın organı olan Kardeş Kalemler Dergisi bulunmaktadır.

Şairin eserleri Masal Çağı (şiir- Ankara 1983), Kuş Sofrası (çocuklar için şiir-Ankara 1996), Gökte Ay Portakaldır (masal-İstanbul) ve Kız Evi Naz Evi (piyes) adlarını taşır. Bu eserlerden Kuş Sofrası adlı şiir kitabı şair Miraziz Azam tarafından Özbekçeye, Mariya Leontiç tarafından da Makedoncaya çevrilmiş ve iki baskı yapmıştır. (2000) Şairin adı geçen dergi ve kitapların dışında şiirlerinin pek çoğu başta Türk Edebiyatı ve Türk Yurdu olmak üzere değişik dergilerde yayımlanmıştır. Lirik, epik ve folklorik söyleyiş dokusu içinde aşk, yalnızlık, Allah ve din, ölüm, Türklük bilinci ve tarih temalı şiirleri 2010 yılında üç ayrı kitap halinde *Eylüle Beste*, *Turna Göçü* ve *Erenler Divanında* adıyla Ankara’da Bengü Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır.

Ali Akbaş, III. Türk Dünyası Edebiyat Dergileri Kongresi’nde ittifakla Türk Dünyası’nda Yılın Edebiyat Adamı olarak seçilmiştir.

¹*Erenler Divanında*, s. 46-49

Onun için kement kalın, tel ince
Aşık teli, cellat kemendi seçer
İnsanoğlu yolunu kendi seçer

Şiirle otağa dönüşür zindan
Şiirle acıyı bal eder 307i res
Nesimî'den beri en 307i re hüner
Onu paylaşamaz kâğıtla mermer
Kâğıt der ki ben beyazım bana yaz
Mermer güler, muammerim bana kaz
Yazık taşlar anlar, başlar anlamaz
Bülbül anlar, kaba kuşlar anlamaz
Mâverâdan gelen ney sesi şiir
Münzevi ruhların meyvesi şiir
Ürkek bir ceylandır her suya gelmez
Edep erkân ister, hay huya gelmez

Duygular dil olur dönünce sese
İnsan lisan olur, şeytan vesvese
Bu dil göklerde tuğ, kıratta yele
Bu dille koparır 307i res velvele
Bu dil hatta süllüs, yazıda sünbül
Bu dil turnada tel, Leylâ'da kâkül
Bu dil bahtiyâr ki "Bahtiyâr"ı var
Devrine hükmeden "Şehriyâr"ı var
"Fuzulî"ce berrak bir pınarı var
Dedem Korkut gibi yâdiğârı var
Dünya bir portakal, yer dilim dilim
Nasıl da yayılmış gör benim dilim.

GÖYGÖL¹

-Şair Ahmet Cevat'ın aziz hatırasına-

Bir seher vaktinde vardık Göygöl'e
Burada kızlar gül takıyor kâküle
Alev alev bir gül attım su yandı
Sunam derin uykusundan uyandı
Yavaş yavaş araladı perdeyi
Gönlüm göle düşmüş yaban ördeği
Giyinip kuşanmaya erinmiş Göygöl
İpekten tüllere bürünmüş Göygöl

Ne kadar özenmiş hilkatın eli
Bir depremle doğan yayla güzeli
Ninniler dinlemiş deli rüzgârdan
Gıdasını almış yağmurdan kardan

¹ Erenler Dîvânında, s. 40-45 (İlk yayınlandığı yer; Türk Yurdu, C: 10, S: 32, Nisan-1990)

Sonra canlar yakan bir âfet olmuş
buradan su içiyor her sevdalı kuş
Sanki aynasını düşürmüş felek
Göygöl'den gayrisi bir kirli gölek

Gök mavi, göl mavi, her şey semâvi
Arşa çıkar Ateşgâh'ın alevi
Burası Kafdağı tezatlar evi
Çıkar her adımda bir masal devi
Dağlar deve olur bulut güvercin
Bir gümüş sakallı keçi olur cin
Yanılıp Göygöl'ü su sanmasınlar
Bismillah demeden yıkanmasınlar

Gece ipil ipil yıldız elenir
Ay ışığı düşer göl hârelenir
Asırlardır sevda çeken gönüller
Ateşgâh'da yanar burada serinler
Göygöl menbaidir efsanelerin
Bu sulardan doğmuş Hüsrev'le Şirin
Dedem Korkut bu dağlara uğramış
Acıkmış suyuna ekmek doğramış

Bir sabah Göygöl'de peri kızları
Yıkanırken siper edip sazları
Üstlerine gelmiş bir deli çoban
Kır papaklı sırtı heybeli çoban
Bakmış ki göl başı peri tüneği
Atmış üstlerine ak kepeneği
Bir anlık gafletten doğmuş Tepegöz
Oğuz'u uykuda boğmuş Tepegöz

Bir gece yarısı ay suya düşer
Çöllerde bir ceylan pusuya düşer
Derinden derine hârelenir su
Sararken her yanı barut kokusu
Çimenler üstünde üç beş damla kan
Gözünü nefretle kapatır ceylan
Çırpınır ağzında bir demet kekik
Kör avcı her şeye çekilmez tetik

Şimdi yaylaların sonbaharıdır
Dağları kaplayan süt buharıdır
Yapayalnız kalmış kuğulu Göygöl
Ağlayan göz gibi buğulu Göygöl
Uzar kıyısında bir sarı kamış
Kendini seyreder sulara yaz kış

Şimal küleğiyle kar geliyor kar
Sunamı tufandan koruyun dağlar

Dedim doruklarda açan menekşe
Dedi uçabilsem kuş olsam keşke
Bilmem nasıl sığıdım ben bu derbende
Merih'in Zühre'nin derdi var bende
Yüzümü yalarken yayla meltemi
Her gece rüyamda bir beyaz gemi
Sularımı yara yara gidiyor
Özlediğim bir diyara gidiyor

Han Kepez çıkarır altın tacını
Her gün bu aynada tarar saçını
Koroğlu yol keser alır baş'ını
Kaçak Nebi unuttur mu öcünü
Deli poyraz doruklarda tar çalar
Dal koparır, can aparır, nar çalar
Uçuşan yapraklar turna teleği
Bulutlar dağların ipek yelegi

Bir Nevruz sabahı sökerken şafak
Bir şehzade gelip uyandıracak
Nal sesleri duyacaksın derinden
Öpecek usulca göy gözlerinden
Açma duvağını sır verme ele
Şu fırtına dinsin, yaz gelsin hele
Uyu Natevân'im yaralım uyu
Uyu bahtı kara maralım uyu

Bir şiir bıraktım sana hediye
Bu garip yolcuyu unutma diye
Şahidimiz olsun ulu çınarlar
Gün gelir okuyup bizi anarlar
Çınar fısıldaşır pınara söyler
Pınar da üstadım Anar'a söyler
Bu sayede elden ele duyulur
Bizim de adımız şair sayılır

Mesnevi okuyup geçtim Gence'den
İçime bir sızı düştü inceden
Elveda bağlarda üzüm derenler
Üzümü unutup hüznün derenler
Elveda adını unutan şehir
Elveda akmayı unutan nehir
Ata yadigârı Gence elveda
Dalında kuruyan gonca elveda

ŞEHİRİYAR'A SELAM¹

Şiirini okuyunca hislendim
Kalem aldım ben de sana seslendim
Cevap versin Semerkant'ım, Taşkent'im
Esmiş dinmiş bir delice yel miyik
Kimse bilmez tanış mıyık, el miyik

Türkçe söyle Heydar Baba küsmesin
Dost bağında hoyrat yeli esmesin
İstanbul'dan duyuluyor gür sesin
Söyle söyle hey dilini sevdiğim
Yerin yurdun hey elini sevdiğim

Şiirinde buram buram hasret var
Okuyanda sıla kokar, yol kokar
Heydarbaba bizlere tek yâdigâr
Dilerim şairim ömrün uzasın
Yüce milletine destan yazasın

Söyle söyle 310i res dilli Şehriyar
Özüm köyner, ara yerde dağlar var
Dağlar ne ki kırılması bağlar var
Kör olası, beni bana el eder
Gönül ister, elim ermez, del'eder

Kırgız dense, Kazak dense el olmaz
Üç günlük dünyada kula kul olmaz
Altın yere düşme ile pul olmaz
Yiğit attan düşer, yine atlanır
Kafesler kırılır, kuş kanatlanır

Yahşı yiğit umut kesmez yarından
Çiçekler köpürür kışın karından
Gün gelir Çamlıbel ufuklarından
Koç Köroğlu Kırat'ını estirir
Öksüzlerin ağıdını kestirir

ŞEHİRİYAR'A VEDÂ²

Dâhîlere dünya dar geliyor, dar
Onlar gökyüzünde hurûşa çıkar
Belki de hilkatle yarışa çıkar
Kırar kanadını bir rüzgâr, ölür

¹ Turna Göçü, s. 67-68

² Turna Göçü, s. 69-71

Nerelerde kaldı Şâir-i Zîşân
Niçin sustu bülbüllerle yarışan
Son şiir tezgâhta yarım, perîşân
Son hamleyi bekler, sanatkâr ölür

Yağmurla yıkayın, buluta sarın
“Evvel giden ahbap” selâma 311i re
Fuzûlî yanında bir otağ kurun
Korkut Ata oğlu Şehriyar ölür

Şair gök yüzünü mâviye boyar
Vakitli vakitsiz bir yıldız kayar
Şehriyar yok diye erken yağdı kar
Bahçede çiçekler târümâr, ölür

Garip 311i res erir erir ses olur
Bağban ağlar, has bahçede yas olur
Göz yaşları çimen üzre süs olur
Akpak saçlarıyla bir bahar ölür
(Akpak saçlarıyla nevbahar ölür)

Rahmet o gönüller âşinâsına
İran'ı, Tûran'ı kattı yasına
Aks-i sedâ gelmeyince sesine
Gökyüzünde telli turnalar ölür

Yaslı ufuklardan tar sesi gelmez
Atam Şehriyar'ın gür sesi gelmez
“Ölen hayvandürür âşıklar ölmez”
Sanmayın, şairim Şehriyâr ölür

Çalar ömrümüzün 311i res saati
Can dediğin ne ki bir gül demeti
Hakk'a teslim edip ol emâneti
Rintler son nefeste bahtiyâr ölür

Tebriz'e gidelim yol hara dağlar
Babası ölürse el kara bağlar
AKBAŞ ölsün, yalnız anası ağlar
Şehriyâr ölürse bir diyar ölür.

BİR TENOR TURNA¹

Opera Satçısı Vəqif Kerimov'a
Dilinde şiirler beste bestedir
Doğudan batıdan bir güldestedir
Belki gönlü kırık, belki hastadır
Göğü tutuşturdu bir tenor turna

Bu seste Hazar'ın mavi rengi var
Köroğlu'nun talih ile cengi var
Şehriyar var, Samet var, Behrengi var
Göğü tutuşturdu bir tenor turna

Bir meltemle sular menevişlendi
Sular altın sırmalarla işlendi
Hep sese dönüştü, tükendi kendi
Göğü tutuşturdu bir tenor turna

Ses çiçek oluyor, ses kuş oluyor
Ses nağme oluyor ruha doluyor
Vâkif onu kaybediyor buluyor
Göğü tutuşturdu bir tenor turna

Nerde gök gürlese Vâkif sanırım
Bir rüzgâr inlese Vâkif sanırım
Vâkif gök sırrına vâkif sanırım
Göğü tutuşturdu bir tenor turna

Turnanın uçuşu elden eledir
Ufkumuzda kopan bir velvedir
Aman turnam aman bu ne çiledir
Göğü tutuşturdu bir tenor turna

FUZÛLÎ²

Bir çöl gecesinde gök parıl parıl
Fuzûlî mehtâbdan şiir sağarmış

Onun ilhâmına hız vermek için
Ay daha geç batar, erken doğarmış

Kimse kapısını çalmazmış amma
Ne vefâkâr ilham perisi varmış

¹ Turna Göçü, s. 43-44

² Eylüle Beste, s. 128-129

Elleri kehribâr, yüzü kehribâr
Parmakları divit kadar kibârmış

Şâirin alnından öpeyim diye
Bazı da ay dede yere ağarmış

O çağda gökleri dolduran esrâr
Bir ipekten gönülcüğe sığarmış

Bu ıssız vâdîde Leylâ peşinde
Kaç civan âşığın saçı ağarmış

Bir kutlu gecede sabaha karşı
Mum biterken son şi'rini kurtarmış

Bir âharlı kâğıt, ince mi ince
Yarı dünyâ, yarı ahret kokarmış

Ebedî uykuya varmadan 313i r
Altın divitini onunla sarmış

AKBAŞ'ıyla ve baht-ı siyâhıyla
Kozasını örmüş Fuzûlî yaz kış.

MÜMİNE HATUN'A GAZEL (*¹)²

No'laydı ben yine civân olaydım
Nahcivan'da bir bahçivân olaydım

Sultanıma gül dereydim her seher
O güldükçe ben de handân olaydım

Onun iffetine, nezâketine
Kasîde yazaydım hayran olaydım

Bir gül gibi solan o mehlikâya
Bir 313i r bulaydım, derman olaydım

Sultanlar doğuran hayrünnisânın
Âsitânesinde pâsbân olaydım

¹ Eylülle Beste, s. 127

* (*¹) *Mü'mine Hatun, Anadolu'yu bizlere yurt eden Selçuklu hükümdarı Alpaslan Gâzî'nin annesi imiş. Nahçivân'da şanına lâyık mimârî şaheseri bir türbede medfundur.*

AKBAŞ'ımla ellerinden öperdim
Bir gün sarayında mihmân olaydım

AZERBAIJAN MASALI ¹

Şamahı'dan, Şeki'den
Erdebil'den Bakü'den
Karabağ'a giderken
Bir kuş aldım tilkiden
Tilki beni kandırdı
Kanadını sındırdı
Kafdağı'ndan aşırıldı
Belokan'a düşürdü
Dağlar ardı Kelbecer
Kervanlar gelir geçer
Kara gözlü marallar
Deli Kür'den su içər
Selam ele obaya
Ordan geçtik Kuba'ya
Feracesi kırmızı
İnce bir Türkmen kızı
Konak aldı bizleri
Şeker şerbet sözleri
Şırl şırl pınarlar
Hep Allah'ı anarlar
Yamaçlar goz ağacı
Dağların zümrüt tacı
Gence'ye bak Gence'ye
Gül karışmış goncaya
İğdır Şuşa'ya hasret
Karabağ Arpaçay'a
Kepez'in eteğinde
Bir peri uyukluyor
Han Kepez bu aynada
Her gün saçını yuyor
Bir sabah erken erken
Kelbecer'den geçerken
Başımıza goz düştü
İçimize köz düştü

¹ Kardeş Kalemler, Y: 3, S. 29, Mayıs-2009, s. 4-5

İSTİMDAT¹

*“Karabağ'da talan var
Gözü yolda kalan var”*

Kafkaslarda bize kurdular tuzak
Ne ilaç var, ne silah var, ne erzak
Onlarda top tüfek, bizde kör bıçak
Yarın geç olacak, çok geç olacak
Yetişin sarmadan dumanlar bizi
Deyin sizden başka kim anlar bizi

Telefonlar kesik, ajanslar susar
Mitralyözler üstümüze kan kasar
Moskof aynı Moskof, çarsa aynı çar
Söyle dadaş sendən başka kimim var
Yetişin sarmadan dumanlar bizi
Deyin sizden başka kim anlar bizi

El ele vermişler Agop'la İvan
Ağdam'da, Şuşa'da kan akıyor, kan
Uyan ey Mehmet'im, Murat'im uyan
Dilimden anlayan, sesimi duyan
Yetişin sarmadan dumanlar bizi
Deyin sizden başka kim anlar bizi

Ağrı'mız Kür'ümüz Aras'ımız var
Korkut Ata gibi mirasımız var
Beraber ağlayalım yasımız var
Habersiz vurdular, gece vurdular
Yetişin sarmadan dumanlar bizi
Deyin sizden başka kim anlar bizi

Karabağ derdinden kara bağlamış
Bağrı bir onulmaz yara bağlamış
Gönlünü vefasız yara bağlamış
Kesmiş saçlarını tara bağlamış
Yetişin sarmadan dumanlar bizi
Deyin sizden başka kim anlar bizi

Ali Akbaş'ın şiirlerine geçmeden 315i r bir hususun altını çizmekte yarar var. İki ülkenin kültürel iletişiminin koptuğu dönemde, Türk şiiri, batılılaşma istikametinde yepyeni bir vadide gelişmiş, bu yüzden Türkiye ve Azerbaycan şiiri arasındaki makas ciddi şekilde açılmıştır. Bir yabancılaşma ve uzaklaşma olarak nitelenebilecek görüntü karşısında Ali Akbaş, bu tuzağa düşmeyen şairlerimizdendir. Onun şiiri bir yandan yeni ve yenilikçi öğeleri içinde barındırırken diğer

¹ (Şairin dosyasındaki yayınlanmamış şiirlerinden)

yandan gelenekle bağını hiç koparmayan; sadece şekilyönünden değil, üslup ve muhteva yönünden de eski ile yeniye sentezleyen bir özellik taşır. Bununla birlikte, Ali Akbaş'ın Azerbaycan temalı şiirlerinde o, hem Maraş'lı, hem İstanbullu hem Bakü'lü hem Tebriz'li olmayı başarmıştır.

Bildiğiniz gibi Türkçemizin çok geniş bir coğrafyası ve bu coğrafyada farklı yaşam biçimlerine, farklı dinamiklere açılan lehçelerimiz, şivelerimiz, ağızlarımız var. Bu ayrışma ve farklılaşmanın, biz istesek de istemesek de, kozmogonik bir farklılaşmayı beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. Bugün her bir yazarımız, şairimiz, mütefekkirimiz, parçalanmış medeniyetimizin lokal bir şubesini temsil ediyor. Oysa geçmişte, bu farklılaşmaya meydan okumuş, bu farklılaşmanın üstesinden gelmiş, geniş Türk dünyasını kozmogonik bir bütünlük içinde tutabilmiş kutup yıldızlarımız Nasrettin Hocamız, Ali Şir Nevaimiz, Yunus Emremiz, Fuzulimiz vardı. Onlar varken dildeki farklılaşmamız zenginliğimizdi ancak o kutup yıldızları birer birer söndüklerinde, farklılaşmamız fakirleşmemizi doğurdu.

Oysa dilimizin coğrafyası bizim gerçek coğrafyamız, dilimizin vatanı gerçek vatanımız, dilimizin macerası gerçek tarihimizdir. Atalarımızdan bize kalan en değerli miras dilimiz, en değerli vasiyet de dilimizdir. Gizli hazinelerin şifresi dilimizde kodlanmıştır ve Ali Akbaş bunun bilincinde olan bir şairimizdir. Çünkü o aynı zamanda bir dilcidir. Onun parçalanmış Türkçeleri yoktur; tek bir Türkçesi vardır. O, vahit Türkçenin kozmogonisini idrak peşinde olan bir şairdir. Burada okuduğunun şiirler dikkatlice incelendiğinde bize şairin duruş noktası ve yönelimleri hakkında yeterince fikir verebilmektedir.

Huzurlarınızda okuduğum YANKI şiiri, Azerbaycanlı şair Memed Aslan'ın Türkiye'ye ilk gelişi üzerine yazılmış bir şiirdir.

Birbirini önceden hiç tanımayan iki şairin buluşması masal gibi, rüya gibi bir hadisedir. Bakü'den gelen misafir etten kemikten bir 316i res değildir.

“Hazar kıyısında bir gönül eri
Göklere uçurmuş kelimeleri
Kimi laçın olmuş kimi güvercin
Düşmüşler yollara ürkek, tedirgin
Namerler bağlamış oyuklarına
Mesajlar yollamış 316i r yarına
Kartal gibi kaf dağından aşırılmış
“Erzurumun gediğine, düşürmüş.

Mısralarında şair, Mehmed Aslan'ın gelişini, Türk-İslam mayasını Anadolu-da tuturan Yesevi dervişlerinin, horasan erenlerinin gelişi gibi tasvir etmektedir. Onlar da göğe fırlatılan bir ökseğinin ardından geldiler. Kimi laçın kılığında, kimi güvecin kılığında kimi Hızırın kanatları altında aşılmaz dağları aştılar.

Şiirin ilerleyen bölümünde, Şems ve Mevlana'nın halvetine benzer bir halvet halinden bahsedilir. Tar saza karışır, mahnı nefese. İlham gelir “çakıl elmasa dönüşür. Yarım bütüne dönüşür, çoşku doruğa ulaşır. Yine de bu bülbüllerin anlayacağı bir haldir, kaba kuşlar bu kavuşmanın ne manaya geldiğini anlayamazlar. Şiirin finali ise tamamen dile vurgu yapıyor. Dil, Türklüğün ortak bayrağına haline gelir::

“Bu dil bahtiyar ki “Bahtiyar”, var
Devrine hükmeden “Şehriyar”, var

Fuzulice berrak bir pınarı var
 Dedem korkut gibi yadigârı var
 Dünya bir portakal yer dilim dilim
 Nasıl da yayılmış gör benim dilim”

Şiirin finalinde dil bayraklaştırılmakta, zaman ve mekan ötesi bir ideolojiye dönüştürülmektedir.

Ali Akbaş'ın Azərbaycan temalı şiirlerinin belki de en kayda değeri GÖY-GÖL olup, şairin Azərbaycan'ı ziyaretinden sonra kaleme alınmış şiirlerindedir.

İki yüz elliyi aşkın irili ufaklı gölün yer aldığı Kuzey Azərbaycan'da, efsaneye göre Şarkın büyük şairi Genceli Nizami'nin doğduğu gece büyük bir deprem olur. Gence yakınlarındaki Kepez Dağı'nın zirvesi kopar ve yanı başındaki büyük dere yatağının üstüne akar. Dağın zirvesine yakın bölgede, bu vadi boyunca bir dizi göl oluşur. Bunlardan ilki ve en güzeli olan Göygöl, deniz seviyesinden 1556m. Yükseklikte, yılın hemen hemen tamamında tülü andıran bir sisle kaplı olup ziyaretçilerine nadiren yüzünü gösteren, etrafi ormanlarla çevrili ve ilk bakışta insanda tarih öncesi bir mekan duygusu uyandıran büyülməsalsı bir güzelliğe sahiptir.

Bu ıssız dağ başında Göygöl'le halveti göze alabilenler, kendilerini bir anda cinlerin perilerin, rengarenk düğün alaylarının ortasında bulabilirler. Dede Korkut'un kopuzundan arkaik nağmeler dinleyebilir yahut ansızın kopan bir fırtınanın ortasında at kişnemelerinin, kılıç şakırtılarının, canhıraş feryatların doldurduğu bir cenk meydanına düşebilirler ya da bilge ve dingin asırların havasını teneffüs eder, Nizami'nin kendi sesinden mesnevi dinleyebilirler. Burada destanlara konu olmuş aşıkların gamlı iç çekişlerini duyabilirsiniz. Hiç biri olmasa, Göygöl size, “ben kimim, burası neresi, şimdi hangi yüzyıldayız?...” sorularını sordurabilir. Türk dünyasında bilinen masalların, destanların ve efsanelerin kahramanlarıyla randevulaşabileceğiniz bir yerdir Göygöl... O öyle bir sihirli küredir ki, Azərbaycan'ın, bu tiryakilik yapan kültür coğrafyasının bütün serencamını ondan izleyebilirsiniz.

Ben şahsen bu bahtiyarlığı yaşadım. 1990 yılının eylül ayında, Azərbaycan'a ayak basar basmaz tanıştığım Göygöl, beni böyle büyüledi...Nitekim, bu güzelliği, onunla tanışan her şair ona, onun içinbir şeyler söylemek ve hepsinden önemlisi onun hâl dilinden bir şeyler söylemek ihtiyacını duymuştur. Bu konuda özel bir araştırma yapmış değilssek de, Göygöl üzerine pek çok şiirin kaleme alınmış olması muhakkaktır. Azərbaycan edebiyatından Ahmet Cevat¹ ile Samet Vurgun'un, Tür-

¹ Ehmed Cavad Ahundzade (1892-1937)

XX. yüzyılın başından itibaren çağdaş Azeri edebiyatında romantik temayülün öncüleri arasında yer almış önemli isimlerden biri olan Ahmet Cevad, Gence yakınlarındaki Şamhor bölgesinin Seyfeli köyünde doğdu Genç yaşlarından itibaren döneminin aktif şahsiyetleri arasında yer almıştır. Yaşadığı yıllarda baş gösteren siyasi ve sosyal olaylara kayıtsız kalmayan ve bu olayları aksettiren şiirler yazmış, 45 yıllık kısa hayatında değerli eserler vermiş önemli bir kişiliktir. Azərbaycan milli kimliğinin oluşması için mücadele vermiş, demokratik ve modern bir Azərbaycan'ı hedeflemiştir Türk dünyasında milli marş haline gelen şiirlerinden “Çırpınırdın Karadeniz”in müziği, Azərbaycan'ın ünlü bestecisi Üzeyir Hacıbeyli'ye aittir. Ahmet Cevad'ın şair kişiliği, 1920 Bolşevik ihtilaline kadar yazdığı şiirlerde kendini göstermiş, Azərbaycan'ın istiklal mücadelesine yalnız şiirleriyle değil kişisel mücadelesiyle de katılmıştır. 1912 Balkan savaşı sırasında İstanbul'da oluşturulan Kafkas gönüllü kıtası içinde Trakya cephesinde de savaşan Ahmet Cevad, Mehmet Emin'in hece ölçüsüyle ve sade bir dille yazma anlayışını örnek almış, II. Meşrutiyet'ten sonraki Türkçülük hareketlerini yakından takip etmiş, Milli Müsavat Partisi'nde faal olarak siyaset yapmıştır. Şiirlerinde Türkiye'yi bazen beklenen bir

kiye'den de günümüz şairlerinden Ali Akbaş'ın aynı ismi taşıyan şiirleri ilk akla gelenlerden... Göygöl üzerine yazılmış olmasının dışında Ahmet Cevat ile Ali Akbaş'ın *Göygöl* şiirlerinin anlamlı ve çarpıcı bir ortak yanı daha vardır. Öyle ki, Azərbaycan tarihinin XX. Yüzyıl içindeki iki önemli kırılma noktasında kaleme alınmış olmaları onları daha dikkate değer kılıyor...Nitekim, 1922 yılında yazılan Ahmet Cevat'ın *Göygöl*'ü Azərbaycan'ın baht yıldızının söndüğü, ufukların karar-maya başladığı, istiklalin elden gittiği ve ülkenin esaret karanlığına gömüldüğü döneme tanıklık eder. 1988'de yazılıp 1990'da yayımlanan Ali Akbaş'ın uzun soluklu

sevgili, bazen Turan ordusu, bazen da olağan üstü özellikleri olan bir varlık olarak tasvir etmiştir. 1931'den itibaren yoğunlaşan takip ve suçlamalar sonucu tutuklanmış ve idam cezasına çarptırılmıştır. 1937'de kurşuna dizilerek öldürülmüş, 1955 yılında SSCB Başsavcılığı tarafından beraat ettirilerek, itibarı iade edilmiştir. Eserleri: *Koşma* (Bakü/1916) *Dalga* (Bakü/1919), *Şiirler* (Bakü/1958), *Çırpınırdın Karadeniz*. (İzmir/1991), *Selam Türk'ün Bayrağına* (İzmir/1992)

GÖYGÖL

Dumanlı dağların yaşıl qoynunda,
Bulmuş güzellikde kamalı Göygöl
Yaşıl gerdenbendi gözel boynunda,
Eksetmiş dağların camalı Göygöl.

Yayılmış şöretin şerqe, şimala,
Şairler heyrandır sendeki hala,
Dumanlı dağlara gelen suala,
Bir cavab almamış soralı Göygöl

Bulunmaz dünyada benzerin belke,
Zevvarm olmuşdur bir böyük ölke,
Olaydı könlümde bir yaşıl kölge,
Düşeydi sinene yaralı Göygöl.

Senin gözelliyin gelmez ki, saya,
Qoynunda yer vardır ulduza, aya,
Oldun sen onlara mehriban dâye
Felek bûsatmı quralı Göygöl.

Kesin eyş u nûşu, gelenler, susun
Dumandan yorganı, döseği yosun,
Bir yorgun peri var, biraz uyusun,
Uyusun dağların maralı göygöl.

Zümrüd gözlerini görsünler deye,
Samlar boy atmışdır, uzanmış göye,
Keçmişdir onlara qezebin niye?
Düşmüşlerdir senden aralı Göygöl.

Dolanır başına göyde buludlar,
Bezenmiş eşqinle çiçekler, otlar,
Öper yanağından qurbanlar, atlar
Ayrılıq könlünü qıralı Göygöl.

Bir sözün var mıdır esen yellere,
Sifariş etməye uzaq ellere,
Yayılmış şöretin bütün dillere,
Olursa olsun qoy haralı Göygöl...

(Bakı/ 1922)

Göygöl'ü ise Azərbaycan'ın her köşesinden yükselmeye başlayan bağımsızlık ateşlerine, üç renkli ay-yıldızlı bayrağın yeniden Azərbaycan semalarında yükselişine ve Azərbaycan Türklüğü'nün yeniden kendi kimliğine dönüşüne tanıklık eden *Göygöl*'dür. Bu bağlamda belirtilmesi gereken bir diğer husus; Ali Akbaş, epik-lirik karakterli *Göygöl* şiirini duygudaşı ve gönüldaşı Ahmet Cevat'a ithaf etmiştir. Akbaş'ın bu şiirini, Azərbaycan'ın bu en büyük sanat şehidine ithaf etmesinin sebebi belki de bu tevafuktur. Bu iki şiiri paralelize ederek değerlendirmeye çalıştığımızda şunları söylemek mümkün: Ahmet Cevat, sekiz dörtlük uzunluğundaki 'Göygöl' redifli şiirinde içindeki asıl şiiri yazmamış, bu eşsiz güzellikle içinden geldiğince konuşamamış gibidir. :

“.....
Goynunda yer vardır ulduza aya
Oldun sen onlara mehriban dâye
.....”

mısralarında; yeni kaybedilen Azərbaycan bayrağına veya belki de o dönemin bütün Azərbaycan Türklüğünün ümidi olan Türk bayrağına gönderme yapıldığını, bu şiirin belki de sırf bu iki mısra için kaleme alındığını düşünebiliriz. Keza yine:

“Bir sözün var mıdır esen yellere,
Sifariş etmeye uzak ellere”

mısralarında da çaresizlik içinde uzak bir diyara yani Türkiye'ye bağlanan bir ümidin örtülü ifadesini görüyoruz. Nitekim bir 319'ü r sonra perde iner, ışıklar söner ve Ahmet Cevat gönderildiği Sibiryaya sürgününde, mezarı dahi bilinmeyecek bir şekilde katledilir.

Ali Akbaş'ın şiiri, Ahmet Cevat'ı ve onun temsil ettiği milli vicdanı, milli idraki ve milli heyecanı susturan bir döneme cevap mahiyetindedir ve öyle anlaşılıyor ki; şair kendini, Ahmet Cevat'ın yazmadığını yazmak, Ahmet Cevat'a söylenilmeyeni söylemek durumunda hissetmiştir. Bir başka ifadeyle, Ahmet Cevat'la Ali Akbaş el ele, gönül gönüle yetmiş beş yıldan fazla sürmüş bir zulüm devrini *Göygöl*'ün berrak sularında boğmuşlardır.

Ali Akbaş'ın kendi şiirini “Ahmet Cevat'ın Aziz Hatırasına” ithaf etmesinin gerçek sebebi belki de budur. Rövanş alınmıştır. Mütevazı şairimizi, böylesine ihtişamlı bir güzelliğe şiir yazmaya cesaretlendiren belki de Ahmet Cevat'ın *Göygöl* havalisini mesken tutan ruhaniyetidir, kim bilir? .

Ahmet Kabaklı, bir yazısında, Ali Akbaş'ın bu cesaretini övgüye layık bularak şöyle konuşur: “*Cesaret dedim, çünkü şiirin ve sanatın 'çok güzel'e yanaşması tehlikelidir. Bakarsınız ele alınan konunun ihtişamı şiiri aşabilir. Düşünebilirsiniz: Nedim ve Yahya Kemal'den başka kaç şair İstanbul'u gönlümüzü doyurmasına anlatabilmiştir...*” (Kabaklı 1992, 314)

Yeri gelmişken iki hususun daha altını çizmekte fayda var: Birincisi, Akbaş'ın şiiri bir göl şiiri değil, bir *Göygöl* şiiridir. Anlatılan, Lamartine'inki gibi alegorik anlatımlarla hayatı, insanı, faniliği, acı ve düşüncüyü anlatan herhangi bir göl değil, adı ve coğrafi konumu belli bir göldür. Bu yönüyle de Türk edebiyatında tek örnektir. İkinci dikkat çekici husus; şairin *Göygöl* üzerine söylemek niyeti ile, şiirin muhtevası arasındaki müthiş uyumdur. Denilebilir ki, 12 bendlik 96 mısradan

oluşan bu uzun şiirin herhangi bir mısraını Göygöl dışındaki herhangi bir göle uyarlayamazsınız:

“Sanki aynasını düşürmüş felek
Göygöl’den gayrısı bir kirli gölek”

mısralarıyla şair zaten Göygöl’ü dünyadaki bütün göllerden ayrı bir konuma yerleştirdiğini ifade etmiştir. Peki, acaba Göygöl gerçekten de dünyanın en güzel gölü müdür veya şairin gördüğü en güzel göl müdür? Bu sorulara “evet öyledir” demememiz çok zor... O halde şairi böylesine derin, böylesine coşkulu duygu ve heyecanlara yönelten nedir?

Şairin gözünde Göygöl; iki yüzyıla yakın bir esaret döneminde hırpalanmış, örselenmiş, kirlenmiş bir kültür coğrafyasının ortasında bulabildiği saf ve el değmemiş bir güzelliştir. Göygöl, şairin hayalindeki Azerbaycan’a, geniş Türk tarihine, coğrafyasına ve ütopyasına açılan penceredir:

“Alev alev bir gül attım su yandı
Sunam derin uykusundan uyandı
Yavaş yavaş araladı perdeyi...”

mısralarıyla şair masalsi bir dünyanın eşiğini atlar ve bizi de peşinden sürükler.

“Yanılp Göygöl’ü su sanmasınlar
Bismillah demeden yıkanmasınlar...”

Şairin de dediği gibi, besmelesiz adım atılmayacak kadar aziz ve mübarek bir dünyadır bu...

“Burdan su içiyor her sevdalı kuş”

O nasıl bir göldür ki, sevdalı kuşların susuzluğu yalnızca orada giderilir ve o nasıl bir sevda ateşidir ki, Göygöl’ün suyundan gayrısı bu harareti dindiremez. İşin sırrı buradadır ve ancak kendi kültür köklerine doğru kanat çırpın sevdalı kuşlar bu sırta vakıf olabilirler.

Ali Akbaş’ın şiiri ancak Göygöl penceresinden görülebilecek bir dünyanın şiiridir, bu doğru ama bu arada Göygöl’ün nesnel güzelliği de görmezden gelinmiş veya hamasete kurban edilmiş değildir. Şairin, Türk şiir geleneğinin ve şiir dilinin bilinen imkanlarından yararlanarak sergilediği, bunları kendi 320i resin söyleyiş ve idrak ustalığıyla birleştirerek oluşturduğu anlam katmanları arasına Göygöl’ün nesnel güzelliği de ustaca yerleştirilmiştir:

“Giyip kuşanmaya erinmiş Göygöl
İpekten tüllere bürünmüş Göygöl.
“.....

Sanki aynasını düşürmüş felek

.....

Gök mavi, göl mavi, her şey semavi

.....

Gece ipil ipil, yıldız elenir

Ay ışığı düşer göl harelenir.

.....

Şimdi yaylaların sonbaharıdır

Dağları kaplayan süt buharıdır.
Yapayalnız kalmış kuğulu Göygöl,
Ağlayan göz gibi buğulu Göygöl

.....
Deli poyraz doruklarda tar çalar
Dal koparır, can aparır nar çalar.
Uçuşan yapraklar turna teleği,
Bulutlar dağların ipek yelegi.

Gibi mısralarda şair, doğrudan tabiata yönelmiş izlenimi verse de; bunlar şiirin efsane, tarih, hal ve gelecek boyutlarına geçişkenliği olan mısralardır. Akbaş'ın şiiri esas itibarıyla bu dört zamanın birinden diğerine sıçrayan, bazen birkaçını birden tek söyleyişte buluşturabilen çok katmanlı ve alegorik bir zenginliğe sahiptir.

“Sunam derin uykusundan uyandı
Yavaş yavaş araladı perdeyi”

32li res, gölün üzerindeki sis perdesinin aralanması kadar, şiirin yazıldığı tarihte Demirperde'nin aralanışına da bir gönderme var...

“Bir anlık gafletten doğmuş Tepegöz
Oğuz'u uykuda boğmuş Tepegöz”

mısralarında da, hem Göygöl'ün arkaik bir mekan olduğu yani Dede Korkut hikayelerinin geçtiği bir mekan olduğu fikri zihnimizde iyice pekiştirilirken, hem Azerbaycan Türklüğü'nün “Oğuz” kimliğine vurgu yapılır, hem de “Oğuz'u uykuda boğan Tepegöz” motifiyle Rus istilasını anlatılmış olur. Bir ifadeye sığdırılmış üç zaman ve üç mânâ... Şairin bu şiirde tekrar tekrar ve şaşırtıcı bir başarıyla ama asla kendini ele vermeden kullandığı bir yöntemdir bu.

“Uzar kıyısında bir sarı kamyş”

mısrasında da bir yandan gölün reel güzelliği anlatılırken öte yandan Türk tarihindeki Sarıkamyş faciasına gönderme yapılıyor. Zira hemen arkasından gelen:

“Şimal küleğiyle kar geliyor kar
Sunamı tufandan koruyun dağlar”

mısraları, şairin reel bir durumla tarihi olayları nasıl örtüştürebildiğinin güzel örneklerinden birini teşkil ediyor. Bir başka ifadeyle, önceki mısradaki geçen “sarı kamyş” kelimeleri asla tesadüfi değildir. Kafkaslara yönelik Rus istilasını, Kuzey'den gelen ve ancak dağların durdurabileceği bir tufan gibidir.

Şair, Göygöl penceresinden masalları, efsaneleri, destanları, yaşanmış bir tarihi, bugünü ve yarına dair umut ve beklentilerini armonik bir bütünlük içinde ve aynı gerçeklik duygusuyla idrak eder ve yansıtır:

“Dedem Korkut bu dağlara uğramış,
Acıkmış suyuna ekmek doğramış”

söyleyişindeki ustalık kadar inandırıcılık da Ali Akbaş'a mahsustur. Çünkü o, bunun böyle olduğuna yürekte inanır. Tepegöz hikayesindeki çobanın, yıkanan peri kızının üstüne kepenegini atarak yakaladığı göl kıyısı olsa olsa burasıdır, diye

düşünür. Sonra hikayeyi tarixle harmanlar və Dede Korkut'u bir anlatıcı, öğretici və yol göstərici olaraq bu günə taşır.

Bütün bunların yanında, Göygöl penceresindən idrak edilən kültür coğrafiyası Azərbaycan'la da sınırlı tutulmaz:

“Yüzümü yalarken yayla meltemi
Her gece rüyamda bir beyaz gemi
Sularımı yara yara gidiyor
Özlediğim bir diyara gidiyor”

mırsallarıyla, Kırgız romancı Cengiz Aytmatov'un *Beyaz Gemi* adlı 322i res göndərme yapılarak Issık Göl'le Göygöl'ün kaderi özdeşleştirilir. Keza, şiirde yer alan mitolojik-destani ve kültürel, epik karakterli motiflerin hemen hemen tamamı (Gence, Kepez, Göygöl, Ateşgâh, Kaçak Nebi, Natevan, Anar gibi bölgeye ait; Dede Korkut, Tepegöz, Oğuz, Hüsrev ve Şirin, Nevruz, Koroğlu, Mesnevi, Kaf Dağı, Beyaz Gemi... gibi genel) sadece Azərbaycan'da değil bütün Türk dünyasında bilinen ortak değerlerdir.

Şair büyük bir coşkuyla sık sık, mızraklarıyla göğü tutan kahramanların arasına karışsa da milli bir hüznün eteğinden yakalar ve O'nu 1988 Azərbaycan'ının kasvetli ortamına fırlatır. Coşku ve hüznün, ümit ve karamsarlık, güven ve çaresizlik, hasret ve vuslat iç içe katmerlenerek, milli 322i resin bir duyusla şiirin duygu yumağını oluşturur. Yine de o bir dava adamıdır ve her şeye rağmen gelecek kaygısı taşımaz:

“Bir nevrüz sabahı sökerken şafak
Bir şehzade gelip uyandıracak.
Nal sesleri duyacaksın derinden
Öpecek usulca göy gözlerinden. ”

Şair Akbaş, dünyanın, hayatın ve Türklüğün kendisini yenileyeceği o nevrüz şafağına yürekten inanmaktadır ama henüz vakit o vakit değildir. Öyleyse kurtuluş günü gelene kadar bu dağ ceylanını yaban ellerden, hoyrat ellerden sakınmak gerekir. En iyisi, kem gözlerden ırak bu dağ koyağında uykuya dalmaktır.

Ahmet Cevat'ın 1922'de yazılmış *Göygöl* şiirinde de, aynı sakınma duygusu ve tarzı:

“Bir yorgun peri var biraz uyusun,
Uyusun dağların maralı Göygöl”

söylemiyle dile getirilmişken, bu üstü kapalı duyarlılık Ali Akbaş'ta açık bir manifestoya dönüşür:

“Açma duvağını sır verme ele
Şu fırtına dinsin yaz gelsin hele
Uyu Natevan'im yaralım uyu
Uyu bahtı kara maralım uyu”

Ve nihayet ayrılık zamanı gelmiştir. Şairimiz, Göygöl'le girdiği halvetten çıkar ve hâlin katı ve yürek burkan gerçeğine geri döner. Zaman, akmayı unutan bir nehir gibidir. Çünkü bu coğrafyada zaman Azərbaycan'ın kendisine ait değildir. Azərbaycan'da zaman ve milli hayat Rus istilasıyla durmuştur, donmuştur. Bu

donmuşluk içinde Natevan Hanım'ın, Ahmet Cevat'ın vatani, kadim Gence bile adını unutmuş Kirovabad olmuştur.

Şiir son derece dokunaklı şu mısralarla biter:
 “Mesnevi okuyup geçtim Gence'den
 İçime bir sızı düştü inceden.
 Elveda bağlarda üzüm derenler,
 Üzümü unutup hüzn derenler.
 Elveda adını unutan şehir,
 Elveda akmayı unutan nehir.
 Ata yadigarı Gence elveda,
 Dalında kuruyan gonca elveda.”

Buraya kadar örnekleme olarak Ali Akbaş'ın *Göygöl* şiirindeki anlamlar, mecazlar ve semboller dünyasına bir kapı aralamaya, şairin Göygöl penceresinden temaşa ettiği şiirsel gerçekliğe nüfuz etmeye çalıştık.

Edebiyatımızda göl temalı bu tek büyük şiir örneğinde; tabiat, 323i res, coğrafya, tarih, mitoloji, masal ve destan bağlamında bütün bir Altaik dünyanın adeta bir kültürel ve estetik manifestosu dile getirilmiştir, denilebilir. Kelimeler, temel ve yan anlamları dışında özel bir takım çağrışımlar ve hatırlamalar yoluyla elde edilen bir duygu değeri kazanır ve düşünceye bu duygu üzerinden gidilir. Milli romantik duygu tarzı, bu duygu değerinin bireyselden toplumsala açılması ve asıl orada bir heyecana dönüşmesi şeklinde ortaya çıkar.

'Ben'den 'biz'e açılan iki eğilimin yönlendirdiği şiir dünyasında (Kurnaz 1997, 24) Ali Akbaş'ın Göygöl'e bakışı; sezgici/idealist perspektiften değerlendirilebilir. Sezgi gücü, kişiyi varlığın içinde sürükleyen, insan bilinciyle varlığın ruhunun özdeşleştiği, benliğin bir an için varlığın karakterine sığınmasını gerektiren bir olgudur. (Çetin 2004, 47)

Göygöl'ün bulunduğu coğrafya Kaf Dağları'nın beldesi, Zerdüş'tün eski mekanıdır. Bu tabiat, iklim ve coğrafya; tarihi, kültürel ve sanata ait imge ve motiflerle örülmüş, bir simgeler mekanı haline gelmiştir. Belirleyici olan, Göygöl'ün somut varlığı değil şairin görüş, düşünüş, tahayyül ve tasavvur ediş tarzı olup, bu dış dünya duygu, algı, düşünce, anı, çağrışım ve rüyalarla anlamlandırılmıştır.

Ali Akbaş'ın uzun *GÖYGÖL* şiirinde; birbiri içine geçmiş birçok yolculuk var: Bunlardan ilki, bir göl'ün somut gerçekliği içinde yaşanan yolculuk ki, buna Göygöl merkezli bir estetik derinleşme de diyebiliriz. İkincisi, geçmişle bugün ve gelecek arasında gidiş-gelişlerden oluşan “uzak-yakın zaman ve tarih yolculuğu”; üçüncüsü, Türk kültür ve uygarlığına ait değerler ve katmanlar içinde bir derinleşme ve nihayet dördüncüsü, kendini bu gidiş-gelişli zaman içinde, anlamaya ve anlamlandırmaya Göygöl prizmasından gerçekleştirilen “ben” ve “biz” perspektifli, büyük kolektif şuura ulaşmaya yönelik bir iç yolculuktur.

YANKI ve *GÖYGÖL* dışındaki *ŞEHRİYAR'A SELAM*, *ŞEHRİYAR'A VEDA*, *MÜMİNE HATUN'A GAZEL*, *FUZULİ*, *BİR TENOR TURNA*, *İSTİMDAT* ve *AZERBAYCAN MASALI* şiirlerinde de; yine ince duyarlılıklar ve gidip-gelmelerin tetiklediği etkilenmeler dışında ölümler, kayıplar, son dönem yaşanan çeşitli durum ve katliamlar vesilesiyle benzer hissiyatın izdüşümleri sözkonusudur. Çağrışım, telmih, atıf, tevriye ve kinaye mesafeleri eşliğinde geçmişten bugüne Türk coğrafyası, tarihi, tabiatı ve insanı eşsiz bir pitoresk ve pastoral zenginlikler şairin yakaladığı

özgün çağrışımlar, göndermeler ve epik unsurlarla yüklü “lirik biz” (Pospelov 1995: 303) söyleyişile dile getirilmiştir. Yani Akbaş’ın şiirinde bir tür kolektif lirizmden söz edilebilir. Umberto Eco’nun da dediği gibi; “*Hiç kimse doğrudan şimdiki zamanın içinde yaşamaz: Hepimiz bireysel ve kolektif şeyleri ve olayları, belleğin birleştirici işlevleri aracılığıyla derliyoruz ‘ister mitoslar söz konusu olsun, ister tarih...*” (Eco 1995, 148) Bu durum şiir ve şair söz konusu olunca çok daha farklı boyutlar içerir. Bireysel duyuşun ‘deruni ahenk’le öznel ‘deyiş’e ya da bir ‘musiki cümlesi’ne dönüşmesi olduğunu söyleyen Yahya Kemal, ‘*Aşk(Lirizm)*’ adlı makalesinde şöyle der: “*Lirik şiir, her millette sazla beraber doğar, kendini ilk defa mızrap ve telle ifade eder, musikiyle ikizdir. (...) Lirik şiir, en halis şairlerin elinde gayet sadedir. İlimden, sanattan azadedir. Ne dimağa hitap eder, ne de zevke. Kalbinde o ateşten bir kıvılcım olmayan bir kaari (okuyucu), Fuzuli Divanı’nı eline alsa, zanneder ki Fuzuli’nin o kadar meth olunan gazelleri bir düziye tekrar eden aynı kelimelerden aynı mazmunlardan ibarettir.*” (Beyatlı:1984: 38) Liriğin içe işleme (telkin) gücü vardır. Buna bağlı olarak lirikte sanatsal imgeler, çağlar arası engelleri kolay ve serbestçe aşar, lirik nitelik taşıyan şiirler şairin tek başına çektiği bir acıyı ya da sevinci değil; toplumun ortaklaşa heyecanlarını da dile getirirler. Lirik şiirin karakteristiği olarak gösterilen kişisel geniş anlamda sanatçının duyduğunu, düşündüğünü hiçbir baskı altında kalmadan kendine özgü bir coşkunlukla söylemesi demektir. Lirik şiir, duygusallığından ötürü, ‘yüreğin sesini veren şiir’ olarak tanımlanır. Çünkü lirik şiirde aklın kontrolünde olmayan bir söyleyiş vardır. Bu söyleyiş, imgeleme gücünü de arttırır. Duygusal ögenin egemenliğine bakarak, lirik şiirin düşünce ile hiçbir ilgisi bulunmadığını söylemek yanlış olur. Çoğu zaman bir düşünceden doğan duygular, içten bir söyleyişle ruhun nağmelerini dile getirirler. Çünkü lirik şiir içten ve özgürce bir sesleniştir. Yaratma, her şeyden 324i r bir heyecan işi olduğuna 324i r, 324i res yüreğini harekete getiren her şey; aşk, ölüm, türlü doğa görünümleri, vatan ve ulus sevgisi, insanlık sevgisi, yiğitlik, sonsuzluk özlemi, yaşama sevinci, melankoli, iyiye, güzele hayranlık gibi manevi planda anlam kazandıran bütün ruhsal olaylar, sanatçı; dolaşısıyla da şairler için sınırsız 324i resin kaynağıdır. Türk dünyası, tarihi ve coğrafyasının binlerce yıllık epik ve lirik kaynaklarıyla beslenen *Göygöl* şiiri, şairin kişisel ses tonu ve şiir dünyasına özgü metaforlarla örülerek çağdaş bir destan yüceliğine ulaşmıştır, denilebilir.

Ali AKBAŞ’ın kişisel tecrübelerinden beslenen, sanatçı duyarlılığı ve dünyasındaki özel izdüşümlerin birer göstergesi durumunda olan bu söyleyişler, çağdaş Türk şiirinde Azerbaycan’ın önemi bakımından ön sırada yer tutan örnekleri oluştururlar. Bir peyzajın, bir edebi eserin, sanatkarın, edebî ve tarihî bir kişiliğin, bir müzik, bir masal veya destan parçasının vs. Aurasında yakalanan, lirik/epik/didaktik dokunuşlu bu söylemlerde, sevgi, coşku ve özgüvenle ruhlar kanatlanırken, geçmiş ile bugün arasında ışıklı gidiş-gelişlerle dolu bir zaman yolculuğu yaşanır. Şair; Azerbaycan odağında, ‘Altaistik dünya’nın varlığını, zenginliklerini, renklerini ve güzelliklerini geçmişin derinliklerinden bir “inci avcısı” gibi ustalıklı çıkarır ve özenle bugüne taşır.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Ali (1983) Masal Çağı, Ocak Yayınları, 1. Baskı, Ankara
(1991) Kuş Sofrası, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
(1990) “Göygöl”, Türk Yurdu, C: 10, S: 32, Nisan
(2011) Eylülle Beste, Bengü Yayınları, 1. Baskı, Ankara
(2011) Erenler Divanınd, Bengü Yayınları, 1. Baskı, Ankara
(2011) Turna Göçü, Bengü Yayınları, 1. Baskı, Ankara
- Aksan, Doğan (1999) Şiir Dili ve Türk Şiir Dili, Engin Yayınevi, 3. Baskı, Ankara
Aytaş, Gıyasettin (1994) “Ali Akbaş’ın Şiirlerinde Fikir Unsurları”, Bilgi Çağında Eğitim, Ekim-Kasım-Aralık
- Çetin, Nurullah (2004) Şiir Çözümleme Yöntemi, Öncü Basımevi, 2. Baskı, Ankara
Eco, Umberto (1995) Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti (Çev: Kemal Atakay, Can Yayınevi, 2. Basım, İstanbul
- Işık, İhsan (2006) Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi, Elvan Yayınları, 1. Baskı, Ankara, s. 142-143
- Karaca, Nesrin T. , (2007) “Türk Şuurunu Şiire Dönüştüren Usta Şairimiz Ali Akbaş’la”, Edebiyat Otağı, Mart, S. 18
(2006) PERMANENT INTERNATIONAL ALTAISTIC CONFERENCE (PIAC) 49 th Meeting/Altaic Dünyada “Göygöl’e İki ayrı Bakış”, “Two Different View at ‘Göygöl’/ Blue Lake in the Altaic World”, 30 Temmuz-4 Ağustos, Berlin-Almanya
- Kabaklı, Ahmet (1992) Şiir İncelemeleri, “Bir Şehzade Gelip Uyandıracak” Türk Edebiyatı Vakfı Yayını, s. 311-320
(2002) Türk Edebiyatı IV, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 269-279
- Kurnaz, Cemal (1997) Türküden Gazele-Halk ve Divan Şiirinin Müsterekleri Üzerine Bir Deneme, “Ali Akbaş ve Bizim Türküler”, Akçağ Yayınları, 1. Basım, Ankara, 23-34
- Pospelov, F. N. (1995) Evrensel Kültür Kitaplığı (Çev. Yılmaz Onay), Evrensel Basım-Yayın, İstanbul
- Tural, Sadık K. (2006) Zamanın Elinden Tutmak, “Şiirlerden İzlenimler Yorumlar”, Yüce Erek Yayınevi, Ankara, 145-152
- Yardım, M. Nuri (2001) Türk Şiiri’nden Portreler, Burak Yayınları, İstanbul, 260-263
www.Kultur.Gov.tr/TR/dosyagoster.Aspv
BELGEANAH=109864DOSYASIM=ehmedcavad pdf
www.Dallog.Com/azerite.Htm

AZERBAIJAN’ IN THE POETRY COSMOS OF ALİ AKBAŞ OR THE VIEW OF AZERBAIJAN IN THE ALTAIC WORLD

Summary

Azerbaijan constitutes a significant part, both as a subject and as a theme, in the world of poetry of Ali Akbaş, who is an independent name of the modern Turkish poetry, a holder of many prizes in that sense, and whose poems have been published in a broad area of the Turkish world and geography, from the Balkans to China.

The processing and reflections of the theme of ‘Azerbaijan’ will constitute the subject of this lecture, through the lyrical-epical sayings of the 8 (eight) poems of the poet who grew in the Anatolian climate of a prosperous folklore and whose poetry world embraces a major cultural geography. These poems are: “YANKI”, which he dedicated to his friend Memmed Aslan by saying “*Hazar kıyısında bir gönül eri!*” (a friend of heart in

the coast of Khazar); “ŞEHİRİYÂR’A SELAM”, with the words “*İstanbul’dan duyuluyor gür sesin*” (your rotund voice is heard from İstanbul) and “ŞEHİRİYÂR’A VEDÂ” with the ending of “*Şehriyar ölürse bir diyar ölür*”(if Şehriyar dies, the whole land dies) which he both dedicated to the memory of the great poet Şehriyar; “BİR TENOR TURNA” in which he takes an Azerbaijani artist as subject; the same titled poem in which he processes Fuzuli FUZULİ; “MÜMİNE HATUN’A GAZEL” which he dedicated to the mother of Sultan Alpaslan whose mausoleum is in Naxcivan; the magnificent “GÖYGÖL” and “AZERBAJYCAN MASALI”. It can be said that the sense of nature, human, geography, history, mythology and epic; in “GÖYGÖL”, the historical, cultural and aesthetic manifest of the Altaic world has been uttered. The geographical location of Göygöl is the gate of Middle Asia, a town of the Cuff Mountain and the former residence of Zerdüş. The Turkish history, geography and nature-human relation within the past have been processed in a saying full of with rich associations, references and epical elements.

These sayings, which take their roots from the personal experiences of Ali Akbaş and which are the indicators of his sensitivity as an artist, are the primary examples of the importance of Azerbaijan in the modern Turkish poetry. In the frame of this notice, the denotation layers and the richness of the contents of these poems will be evaluated.

Key words Azerbaijan, Azerbaijan in the modern Turkish poetry, poetry of Ali Akbaş, the eight poems, lyrical-epical metaphors

AZƏRBAYCAN HALK TÜRKÜLERİ VE TÜRK HALK MÜZİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Prof. Nezihe Şentürk
(*Gazi Üniversitesi / Türkiye*)

Dünyada yaşayan tüm insan topluluklarının kendilerine özgü bir yaşam biçimleri ve kültürleri vardır. Bu durum aynı zamanda topluluk ya da toplumların kendilerine özgü bir müziklerinin de olduğu anlamına gelmektedir.

Azerbaycan ve Türk toplumları da birbirleri arasındaki birçok ortak bağ ile özgün ve zengin bir müzik kültürüne sahiptirler. Azerbaycan bugün Doğu Asya’da pek çok halkla kaynaşmış son derece özel bir bölgede yer alır. Muammer Ketencioğlu’na göre Azerbaycan bu kesişim noktasında birçok farklı etkileşimin (Kafkas, İran, Türk, Türkmen) aynı potada erimesiyle tamamen kendine özgü bir kültüre ve doğal olarak kökü çok eskilere dayanan disiplinli bir müzik geleneğine sahiptir. Dünya müziğinde Azerbaycan Halk Müziği bugün hem ezgi zenginliği, hem söz, hem de makam, ölçü ve çalgı zenginliği yönünde çok önemli bir yere sahiptir.

Bugün Türkiye de dünya üzerinde Asya ve Avrupa Kıtalarını birleştiren konumuyla çok özel bir yerdedir. Aynı zamanda Orta Asya’dan taşınan ve asırlardır dünya ticaret yolu üzerinde olması ve çeşitli kültürlerle etkileşimi gibi pek çok nedenlerle Anadolu topraklarında gelişen eşsiz ve zengin bir kültürün de mirasçısıdır. Bütün bu özellikler düşünüldüğünde Anadolu Kültürümüzün önemli bir ögesi olan Türk Halk Müziği de dünyanın en köklü ve en zengin müzikleri arasında yer almaktadır. Kendine özgü makamsal (dizisel) yapısı, ölçü sistemi, ritmik ve ezgisel yapısı, söz yapısı, farklı içerik ve işlevleriyle, Anadolu dışında yaşayan Türklerin yaşadığı topraklarda da yer aldığı düşünüldüğünde dünya halk müzik kültürleri içinde onun ne kadar yaygın ve çok özel bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Bugün Türk Halk Müziği Anadolu’da hem geleneksel yapısıyla korunmakta hem de Atatürk’ün işaret ettiği çağın müzik anlayışı ve gerekleri doğrultusunda zenginleştirilip geliştirilmektedir.

Türk Halk Müziğini Yener’in ifadesiyle “doğuşunda hiçbir sanat düşüncesi, kural kaygısı ve önceden planlanmış bir besteleme anlayışı olmayan tamamen içten gelen duyguların geleneksel bir müzikal coşku ile ifade edilmesidir” diye tanımlayabiliriz. “Halk Müziğimiz yalın, açık, içtenlikli bir anlatımla halkın genel ortak duygu ve düşüncelerini, yaşam ve beğeni biçimlerini temsil eder. Başta şiir ve dans olmak üzere halk kültürümüzün bütün dallarıyla kaynaşmış olan halk müziği anonim bir karakter taşır. Halk müziğinin ana kaynakları, aşıklar ve türkü yakıncılarıdır. Temeli, önceki kuşaklardan gelen kültür mirasına dayanmış, ancak tarihin akışı içinde değişen toplumsal ve kültürel koşullar, halk müziği geleneğine yeni soluklar kazandırmıştır. Bu sentezin içinde öteki kültürlerin etkileri de vardır. Anadolu Toprakları, tarih içinde bu etkilerin yoğun biçimde yaşandığı bir kültürel zenginliği sergiler. Kökleri Orta Asya göçebe kültüründen beslenen Türk Halk Müziği özellikle 13’üncü yüzyıldan başlayarak Anadolu’da öteki kültürlerle etkileşimi sonucunda kendi orijinalitesini yaratmıştır. Tasavvuf kültürünün müzikal açılımları olan ilahi, semah, nefes gibi örneklerin yanı sıra sevda türküleri, oyun havaları, iş ve meslek türküleri, kahramanlık türküleri, serhat türküleri, ekin ya da harman türküleri, sohbet havaları, maniler, koşmalar, düğün havaları, kına havaları,

gelin güvey türküleri, yiğitlemeler, koçaklamalar, destanlar, öğütler, ağıtlar, taşlamalar, beddualar ninniler, askerlik ve seferberlik türküleri, imece türküleri gibi çeşitli konularda türkülerimiz bulunmaktadır” (Say, 2005: 520-521).

Anadolu topraklarında halkın duygu, düşüncelerini, yaşam biçimini anlatan sözlü ezgilere “türkü” Azerbaycan’da ise “mahni” adı verilmektedir. Aynı zamanda seslerin işlendiği diziler Azerbaycan’da “muğam” adı ile bilinmekte, Anadolu Ezgilerinde ise terim tam oturmamış olsa da Yener’in bir çalışmasında “makam dizileri” olarak belirtilmektedir. Azerbaycan’da bölgenin nesilden nesile aktarılan form çeşitliliği, melodik zenginlik, hem de ince nüanslara dayalı bu müzik mirasını oldukça karmaşık ve makam sanatı açısından kendi çevresindeki en köklü yapı olma özelliğinde gören Ketencoğluyüzyıllar içinde olgunlaşarak günümüze ulaşan Muğam sanatını, uzmanlaşmış profesyonel müzisyenlerin icra ettiği oldukça üst düzeyli bir sistem olarak betimlemektedir. Azerbaycan’da Muğam sözcüğü Türkçedeki makam tanımına bir dereceye kadar uyar. Belli bir melodik dizinin temel alındığı Muğamlar daha çok tar ile, bazen de başta kemençe olmak üzere birçok geleneksel çalgıyı içerebilen sazandar orkestraları tarafından seslendirilir. Başta ve aralarda belli temalar birlikte çalınır ve bu temaların araları uzun doğaçlamalarla işlenir.

Anadolu Türkülerinin seslendirilişinde de zaman zaman aynı özelliği görebilmekteyiz. Türk Halk Müziğinde bugün bölge ve yörelere göre farklılık gösterse de bağlama, zurna, kemençe tulum sipsi, davul, def, bendir, kaşık gibi çalgılar kullanılmaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan Halk Çalgıları olan akordeon ve tar da bugün birçok Türk Halk Müziği Topluluklarında yer almaktadır. Usul (ölçü) özellikleri yönünde düşünüldüğünde de “Türk Halk Müziği usulleri üç grupta toplanır. “Bunlar ana usuller, bileşik usuller ve karma usullerdir” (Say, 2005: 522). Tarafımdan yapılan bir saptamaya göre: Türkiye’de TRT arşivi, internet ve basılı kaynaklardan yapılan araştırmada Azerbaycan Halk Ezgilerinin çoğu bileşik (üçerli) ölçülerde olup bunlar genelde 6/8 lik, 12/8 lik, 18/8’lik olarak görülmekte, ayrıca az da olsa 10/8’lik, 3/4’lük, 2/4’lük ezgilere rastlanmaktadır. (Anadolu’da en çok bilinen ve söylenen ezgilerden biri olan ‘Size Selam Getirmişem’ 2/4’lük ölçüdedir). Anadolu’ya göçle taşınmış ya da Anadolu’da Kars, Iğdır, Erzurum çevrelerinde yaşayan Azeri vatandaşlarımızın yaktıkları türküler incelendiğinde de çoğunun bileşik usulde olduğu görülmektedir. Yine tarafımdan yapılan araştırmada bu illerin dışında Sivas, Van, Diyarbakır illerinde Azerbaycan ezgileri özelliğinde bileşik (üçerli) ölçü birimlerinde ezgiler görülmektedir. Bu da bölge türkülerinin Azerbaycan müzik özellikleri ile etkileşimini gösterme açısından önemlidir.

Muğamlar yönünden bakıldığında, “Azerbaycan’da Muğamlar kimi zaman enstrümantal, bazen de yine tar ya da sazandar orkestraları eşliğinde bir şarkıcı tarafından seslendirilir. Muğamların sözleri genellikle büyük Azeri ya da Kafkas Şairlerinin Şiirlerinden alınmıştır. Azeri Muğam Sisteminde yedi Muğam bulunur: Rast, Şur, Segah, Şuşter, Çargah, Bayati-Şiraz ve Humuyün. Her Muğam’ın belli bir ruh durumunu betimlediği söylenir. Örneğin çargah heyecanlı ve tutkuludur, şur ise içlidir. (Ketencoğlu)

“Türk Halk Müziğinin önde gelen özellikleri ise makamsal, anonim ve kırsal kesim ürünü olmasıdır. Bu müzikte bütünüyle geleneksel sanat müziğimizin perde dizgesi, makamları kullanılır. Başka deyişle, geleneksel sanat müziğimizde yer alan makamlar halk müziği kökenlidir. Sonuç olarak geleneksel halk ve sanat müziklerimiz, belirli karakterleri sergileyen ve bunlar üzerindeki seyirden doğan ezgi

kalıplarından kaynaklanan müziklerdir” (Say, 2005: 521). Yener’e göre ise “Türk Halk Müziğinde bugün yaklaşık on yedi dizi ve onların işlenmesinden oluşan makamlar vardır. Türk Halk Müziği dizileri, makamları konusunda bugüne kadar yeterli sayıda çalışma yapılamamış, ortak terminoloji oluşturulamamıştır. Ulaşabildiğimiz belgelere göre TRT kurumunun stajyer sanatçılara düzenlediği yetiştirme kurslarında çeşitli hocalar tarafından hazırlanan ders notlarında Türk Halk Müziği dizileri, Türk Sanat Müziğindeki ‘makam’a karşılık, ‘ayak’ terimiyle ifade edilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Türk Halk Ezgilerini makamsal açıdan incelediğimizde bazı ezgilerin çeşitli makam dizileri içinde seyrettikleri ve makamın bütün özelliklerini taşıdıkları görülmektedir. Türk Halk Müziğinde bazı ezgiler de makamın bütün kurallarına bağlı kalmamakla birlikte belli bir makamın dizisi içinde seyretmektedir. Aynı zamanda bazı ezgiler de makamın bütün seslerini kullanmayıp bazı sesleri içinde seyrederler. Yine Türk Halk Müziğinde bazı ezgiler ise makam dizisinin seslerini kullanmakla birlikte makamın geleneksel kurallarına uymayıp birinci derece yerine dizinin başka bir derecesinde asma kararlarla bitiş yaparlar. Bazı halk ezgileri kısa geçkilerle birden çok makam dizisinde seyrederler. Halk müziği başlangıçta bir makam düşüncesi ve sanat kaygısı ile yakılmadığından bazı türküler (ezgiler) seyir bakımından herhangi bir makamı tam olarak tarif etmezler. Ancak bu ezgiler belirli bir makamın, ya da aynı aileden birkaç makamın dizisi içinde seyrederler”. Yine Yener’e göre “Türk Halk Ezgilerini makam dizileri içerisinde ifade etmek şimdilik en çıkar yol olarak görünmektedir (hüseyni dizisi, hicaz dizisi, nikriz dizisi, saba dizisi vb.)”(Yener).

Anadolu’da olduğu gibi “Azerbaycan Halk Şarkı ve Dansları da bir o kadar zengin ve çeşitliliktedir. Hem seslendirilmesinde kullanılan çalgılar, hem ritim özellikleri, hem de melodik dizileri açısından Azeri Folkloru diğer Kafkas Halklarının müzikal eğilimlerini de içinde barındırır. Başta Klasik İran Müziği ve Ermeni Halk Müziği olmak üzere, birçok Kafkas karakteristiğini bu gelenek içinde kolayca bulabiliriz“ (Ketencoğlu). XX. Yüzyılın başına geldiğimizde, Azerbaycan’da Türkiye’de Cumhuriyetin kurulması ve kurucu önder Mustafa Kemal’in açtığı yolda, Cumhuriyetin kültür politikasında belirlediği Türk Müziğinin dünya müziği içindeki yerini alması konusundaki görüşleri doğrultusunda olduğu gibi müzikte çok büyük bir gelişme süreci yaşanmaya başlamıştır. “Başta Azerbaycan Halk Müziğinin ilk sistematik kuramcısı, besteci- çok yönlü müzik adamı Üzeyir Hacıbeyli olmak üzere ardı ardına çok sayıda büyük besteci yetişmiş, Hacıbeyli, ünlü Azeri şair Fuzuli’nin aynı adlı mesnevisinden ilk halk operası Leyla ve Mecnun’u 1908’de sahneye koymuştur. Böylece halk operası kavramı ilk kez literatüre girmiş, diğer Kafkas Halklarında da (örneğin Gürcistan) kendi halk müzikleri etkisinde benzeri halk operalarının bestelenmesine yol açmıştır. Daha sonra da tüm dünyada Azeri Müziği denen bir olgu ortaya çıkmıştır. Yazdığı halk operalarında Klasik Batı Müziği Çalgıları ile Azeri Halk Çalgılarını, özellikle de tarı bir arada kullanan besteci, opera sanatının anlatım olanaklarıyla Muğam geleneğinin içtenliğini yoğun bir halk müziği atmosferin içinde birleştirmiştir. Üzeyir Hacıbeyli, çağdaşı Müslüm Magomayev’le birlikte ilk müzik okulunu kurmuş, ilk halk çalgıları orkestrasını oluşturmuştur. İşte Azerbaycan bugünün gelişmiş Azerbaycan Halk ve Klasik Müziğini bu iki müzik türünün karşılıklı etkileşimine borçludur. Sonraları Köroğlu, Arşın Mal Alan gibi operalarla; Fikret Amirof, Kara Karayev gibi beste-

cilerle; Bülbül (Murtuz Memedov), Reşit Beybutof gibi olağanüstü seslerle Azərbaycan müziği tüm dünyada hatırı sayılır bir saygı kazanmıştır” (Ketencoğlu).

Cumhuriyet Türkiyesinde de Azerbaycan da ki gelişmelere eş olarak halk müziği çağın en son müzik kurallarına göre öncelikle Türk Beşleri diye anılan besteciler tarafından çok seslendirilerek Operalar (Özsoy, Ahmet Adnan Saygun), senfonik eserler, Köçekçeler (Ulvi Cemal Erkin) ve çok sesli koro yapıtları bestelenmiştir. Öteden beri Kars yöresi Azeri’lerinin taşıyıcılığı, aynı zamanda operalarımızda oynanan Arşın Mal Alan gibi operalar, Azerbaycan televizyonu yayını, Kültür Bakanlığı koroları, Türk dünyası müziği topluluğu gibi pek çok kurum ve kuruluşlar, Türk Dünyası ile olan kültürel, ekonomik, siyasal vb. İlişkilere benzer daha pek çok konudaki ilişkiler sayesinde Azerbaycan Halk Müziği ile Anadolu Türk Halk Müziği arasında birçok ortak nokta bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda Anadolu’da Azeri Halk Müziğine karşı çok büyük bir ilgi vardır.

Bugün Türkiye’de birçok Azerbaycan Türküsü televizyon ve radyolarımızda, korolarda hem geleneksel, hem de çoksesli olarak seslendirilmektedir. Örneğin Azerbaycan’ın güzel ezgilerinden “LAÇIN” Türkiye de bir çok koro ve orkestra tarafından tek sesli ya da çok sesli olarak çalınıp söylenmektedir. Öte yandan okul korolarının yanında Türkiye’de bireysel ses (şan) eğitimi veren eğitim kurumlarımızda, şan resitallerinde Azerbaycan Türküleri çok beğeniyle ve istekle söylenmektedir. Halk oyunları ekiplerimiz Azerbaycan Halk Oyunlarını ezgileriyle birlikte büyük bir coşkuyla söyleyip oynamaktadırlar. Bu arada günümüzde birçok halk ezgisinin de Türk Anadolu Halk Müziği mi? Azerbaycan kökenli mi? Ya da beste mi halk ezgisi mi? Olduğu tartışılan konular arasındadır. Şamil Kuçur’un araştırmacı, müzikolog yazar Süleyman Şenel ile yaptığı bir söyleşide Şenel: “.... Çalgılar gibi müzik eserleri de: çoğunlukla ezgi, oyun tipi, güfte (söz); güfte içinde bir nakarat, bir söz, bir tema ya da herhangi bir şey; kısaca müzikal yaklaşım içerisinde yer alabilecek her şey bugünün siyasi sınırlarını göz önünde bulundurarak söylemek gerekirse birkaç ülkeyi içine alabilecek büyük bir sahada farklı şekil ve kuruluşlarda karşımıza çıkabilir. Sarı Gelin Türküsü bunlardan biridir. Yurdumuzda kulaktan kulağa yayılan bir ezginin değişik sözlerle karşımıza çıkması nasıl doğal ise güzel Anadolu topraklarında okunan bir türkünün, başka dilde, döşenmiş bir başka güfte/ güfteler ilesinir ötesinde, uzak diyarlarda karşımıza çıkması da o kadar doğaldır” sözleriyle bu konuyu “ kültürlerarası etkileşim ve kültürlerarası taşınma konusu” olarak görmektedir. Öte yandan kültür-sanat değerlerini sınırlar içine alabilmenin mümkün olmadığını belirten Şenel “Türkülerimizi sınır tanımayan kültür varlıklarımız” olarak görür. “Günlük hayatın bir parçası olmuş türkülerde yakın çevrenin bütün unsurları ve bu arada yer adları işlenebilir... Yaratıcının yakınındaki bir köy gibi işlenir uzak şehirler. İsimlendirmeler de bu nedenle kültür varlıklarının milliyetinin tek başına ortaya koyan şeyler değildir” açıklamasıyla bu ve benzeri olayları “kültürlerin birbirine etkisi olarak yorumlar...” Bu bağlamda Şenel’e göre “Azerbaycan ezgisi olarak bilinen ve kimlere ait olduğu tartışılan Üzeyir Hacıbeyli’nin Şeyh Sen’an adlı operasının librettosuna da konu olan Sarı Gelin adlı türkü Türk televizyon dizilerinde ve filmlerinde seslendirilmiştir”. Şenel’in görüşlerini destekleyen bir başka örnek Teslim Abdaldan alınan ve “Seherde bir bağa girdim ne bağ duydu ne bağbanı” sözleriyle başlayan Erzincan Türküsü ile “Seğەر seher bağa girdim ne bağ bildi ne de bağban”adlı Azerbaycan halk ezgisinin sözlerindeki benzerliktir. Ayrıca Türkiye’de pek çok

filmde Azərbaycan Türküleri seslendirilmektedir. Bu mahnıların çoğu Türk okul müzik kitaplarında da yer almakta ve seslendirilmektedir (Habudiyar). Son günlerde Türkiye de bir tavuk firmasının reklam filminde Azərbaycan'ın sevilen "Ay Benim Arzu Gızım" mahnısının sözleri reklam filminin içeriğine uygun olarak değiştirilmiş sözlerle televizyon kanallarında gösterilmekte ve ilgiyle izlenmektedir.

SONUÇ

Verilen örneklerde görüldüğü üzere Azərbaycan Halk Müziği ile Anadolu Türk Halk Müziği yıllardır hem belli ortaklıkları paylaşmakta, hem de birbirleriyle etkileşim içinde bulunmaktadır. Birçok ortak duygu ve geçmişe sahip toprakların insanları olarak müziklerimizde de paylaştığımız ortak söz, ortak çalgı, ortak ezgi, ortak söyleme biçimi ve dünya müziği içinde yerini alma yönündeki ortak anlayışımızla birbirimizden etkilenmemiz ve etkileşim içinde olmamız kaçınılmaz doğal sonuçtur. Azərbaycan Halkının Müziği Türkiye'nin yaşamında çok önemli bir yere sahiptir. İlgili kurum, kuruluşlarca yapılacak işbirliği çerçevesinde köklü bilgi ve belge araştırmaları ve yazılarıyla öteden beri gelen etkileşimlerin daha da artarak geliştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda birlikte daha nice türkülü, mahnılı geleceklere...

KAYNAKÇA

- Ketencöğlü, M. <http://www.Bydigi.Net/muzik-sohbet/233919-azerbaycan-halk-muzigi.html> (Erişim 16-Mart-2011) (Azərbaycan Halk Müziği Üzerine Değınmeler) Say, A. (2005). Müzik Ansiklopedisi, Sözkese Matbaası, Birinci Basım, Eylül, Ankara.
- Şenel, S. <http://www.Dostyakasi.Com/muzik/4060-mey-balaban-duduk-ve-sari-gelin-turkusu-hakkinda.Html> (Erişim 8- Mart-2011)
- Turhan S. (1991). Azərbaycan Halk Mahnıları I, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara
- Yener, S. http://www.Turkuler.Com/yazi/THMde_diziler.Asp (Türk Halk Müziğinde Diziler ve İsimlendirilmesi) (Erişim2-Mart-2011)
- <http://www.Geldik.Com/azerbaycan/2031-azerbaycan-halk-muzigi-azerbaycan-halk-muzigi-hakkinda-azerbaycan-muzikleri.html> (Erişim6-Mart-2011)
- <http://luget.Azeri.Net/index.Php?q=mahn%C4%B1&button=Axtar&w=1> (Erişim6-Mart-2011)
- <http://www.Turkuler.Com/nota/tumyoreler.Asp> (Erişim 25-Şubat-2011)
- <http://www.Turkudostlari.Net/nota.Asp?turku=870> (Erişim 27- Şubat-2011)
- <http://www.Turkudostlari.Net/soz.Asp?turku=9864> (Erişim 16-Mart-2011)
- http://www.Turkuler.Com/sozler/turku_seher_seher_seyre_vardim.Html (Erişim 25-Şubat-2011).

Summary

Azerbaijan is an exceptional and beautiful country, which has a unique and rich culture. It's culture is also rich in diversity and with maqam (mugam), rhythm, melody, meter structures and instruments of "Azerbaijan Folk music", which is an element of the culture, has a very important place in world music. Having become richer with the influence of various cultures, Azerbaijan Folk music and Turkish Folk music has a deep, long-established and significant interaction. Thus, research by associating these two is gaining importance.

In this paper, the relations between Azerbaijan Folk music and Turkish Folk music will be emphasized and a comparative analysis will be made.

Key words: Azerbaijan Folk Music, Turkish Folk Music

“AZERBAJYCAN YÜREĞİMDE BİR ŞAHDAMARDIR” YAHUT YAVUZ BÜLENT BAKİLER’İN KÜLLENMEYEN AZERBAJYCAN SEVDASI

Yrd. Doç. Dr. Parvana BAYRAM
Nevşehir Üniversitesi / Türkiye)

Giriş

Türkiye’de dış Türklerle ilgili çalışmalar, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra daha iyi öğrenilmeye ve bu sahada eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu işin daha kaliteli yapılmasını ve yıllarca birbirinden kopartılarak unutturulmaya çalışılan kardeşlerin yeniden birbirini tanımalarını hızlandırmak amacıyla Türkiye Üniversiteleri’nin bünyesinde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümleri, Türk Dünyası Araştırma Merkezleri kurulmuştur.

Zaman zaman, Sovyetler Birliğinin Türkistan’ı ve Kafkasları işgalinden sonra her 3–5 yıldan bir tekrarlanan katliamlar dolayısıyla milli kimliyi unutturularak adeta mankurlaştırılmaya çalışılan Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek ve diğer Türkistan Türklerinin kaderi bu 70 yıllık süreçte, Sovyetler Birliği dağılıncaya kadar bağımsız Türkiye Cumhuriyeti’nde kimseyi rahatsız etmemiş midir sorusu aklımızı kurcalamaktadır. Eğer bu konuda rahatsız olan, uykuları kaçanlar varsa bunları herkesin bilmesi gerekmektedir.

Evet, bu konuda huzursuzluk duyan, kardeş derdi, kardeş hasreti yaşayanlar olmuştur. Öncelikle bu hususa vurgu yaparak ufuk çizgisi belirleyen en önemli isim Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’tür. Daha kimsenin hayal bile edemeyeceği bir zamanda-1933 yılında Atatürk, günün birinde Sovyet imparatorluğunun dağılabileceğini ve idaresi altında bulunan dili bir, dini bir, geçmişi bir olan Türklerle asla kültür köprülerinin koparılmasını şöyle tavsiye etmektedir: “*Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür...Tarih bir köprüdür...Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekir.*” (29 Ekim 1933, Çankaya Köşkü, <http://www.ataturkinkilaplari.Com/ao/63>)

Kanaatimizce, Türkiye’de, Atatürk’ten sonra bu konuda ufuk çizgisi belirleyen, Türkistan, Kafkaslar, Azerbaycan ve Balkanlardaki Türklerle asla bağımlı koparmayan, Türk dünyası idealini, Türklük bilincini uyandıran ve yaşatan, şiirleriyle gençliğe hitap eden, milli kimli ayakta tutan meşhur şair Yavuz Bülent Bakiler’dir. O, hayatı boyunca bu yolda didinip durmuş, hem ülkesinde hem de gittiği Türk cumhuriyetlerinde çileler çekmiş, KGB ajanları tarafından neredeyse aldığı her soluğu bile kayda geçirilen bir Türkistan ve Azerbaycan sevdalısıdır.

Q. Yavuz Bülent Bakiler’in Hayatı

Şiirlerinde, gezi yazılarında bütün Türk dünyasının dert ve çileleri ile birlikte Azerbaycan hasretini de can yangısıyla dillendiren Bakiler’in ataları 250 yıl önce

Azərbaycan'ın Ağdam şəhridən Anadolu'ya göçərək Sivas'a yerləşmişlərdir. Şairin ailesi bu göçü asla unutmamış, nesillərdən nesillərə keçən kuvvətli bir hafıza ilə özellikle de hazin, içli, yanıklı Azərbaycan Türküleriyle koruyup Bakiler'e kadar ulaştırmışlardır. O da haddi zatında bu mirasa sahip çıkmış, bunu canlı tutarak manevi evlatları olan eserlerinde ve gerçək evlatlarının şahsında bu mirasın aktarılmasını sağlamıştır.

23 Nisan 1936 yılında Sivas'ta doğan Bâkiler, ilk, orta öğrenimini ve liseyi Sivas, Gaziantep ve Malatya'da yaptıktan sonra 1960 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Dört yıl Ankara Radyosunda çalıştıktan sonra 1969–1975 yılları arasında Sivas'ta avukatlık yapmıştır. Bir süre Başbakanlık Toprak-Tarım Reformu Müsteşarlığı'nda hukuk müşavirliği yaptıktan sonra 1976–1979 yılları arasında Ankara televizyonunda çalışarak çeşitli kültür programları hazırlayıp sunmuştur. Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumundan Kültür Bakanlığına Müsteşar Yardımcısı olarak atanmış, 12 Eylül 1980 Darbesi'nden sonra Bakanlık Müşavirliğine alınan Bâkiler, 1994 yılında kendi isteğiyle emekliğe ayrılmıştır.

Q. Sanatı

Romantik bir şair ve her şeyden önce önemli bir kültür adamı olan Bakiler'in şiirlerinin konusu geniş çok geniştir.

Şairliğe, mahallî dergi ve gazetelerde yayımladığı manzumeler ile başlayan Bâkiler, Hukuk Fakülte'sinde okuduğu yıllarda Kopuz dergisinin yayın topluluğuna katılır. Daha sonra Orkun dergisinin yayın müdürü olan şair, 1964 yılından sonra şiirlerini Hisar dergisinde yayımlar. İlk şiirlerinde Necip Fazıl ve Cahit Sıtkı Tarancı'nın tesiri hissedilse de kısa zamanda kendi üslubu şekillenir.

Bâkiler, daha çok milli manevi ruhta ve Türklük konusunda yazdığı şiirleri ile tanınsa da aşk, gençlik, kadınlık, kadın sadakati, yalnızlık, tabiat, vatan coğrafyası, doğduğu şehir Sivas, onun eski ve yeni çehresi, fakirlik, dilenmek zorunda bırakılan çocuklar, kaybolmuş çocukluk, İstanbul vb. Konularda yazdığı şiirlerinin de edebiyatımızda önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu şiirlerde o, gençliği saf, manevi duygulara sesler, değişen, değer yargıları körelen çağımızda gerçək aşkı onlara tanıtarak sevdirebilir, vatanın, memleketin fakirlik, cahillik, kan davası gibi dert ve ıstırapları ile kavrulur.

Azərbaycan konusu, Azərbaycan'a ait sosial ve kültürel unsurlar, Sovyet döneminde katledilen Azərbaycanlı aydınlar, gidiş gelişlerin yasaklandığı bu zorlu dönemlerde şairin ata yurda yaptığı ziyaretler, bu ziyaret esnasında yaşadıkları, günümüzde Türkiye-Türkistan-Azərbaycan edebi, medeni, sosial ve siyasi, iktisadi ilişkileri Bakiler'in şiir ve nesir eserlerinin ana konusunu oluşturmaktadır. Şairin bu konudaki şiir ve yazıları esasen "Azərbaycan Yüreğimde Bir Şahdarmardır", "Elçibey", "Harman" adlı kitaplarında toplanmıştır. Şiirde olduğu kadar nesirde de başarılı olan Bakiler'in dil ve üslubu çok sade ve anlaşılırdır.

Günümüzde, çeşitli dergi ve gazetelerde fıkralar, makaleler yazan şair, bir süre STV kanalında bütün Türk cumhuriyetlerini anlatan "Bizim Türkümüz" ve Türkçenin doğru konuşulmasını sağlamak amacıyla "Sözün Doğrusu" adlı altında toplam 101 tane program hazırlayıp sunmuş ve bu programlar vasıtasıyla Kafkaslardaki ve Türkistan'daki Türkleri Anadolu Türklerine tanıtmıştır.

Kitapları və TV proqramları dolayısıyla kendisine devlet tərəfindən otuz beş ödü verilmişdir. Türkiyə'deki 81 ilin 70'indən davet alaraq kürsüyə çıxan və halka, özəlliklə gənclərə hitap edən, dəğərli görüşlərini onlarla paylaşan şair

Q. Eserləri

Bakiler'in eserlərini, şairin şiirleri, nesir eserləri, araştırmaya yazıları, gezi yazıları gibi birkaç grupta inceleyebiliriz:

Q. 1. Şiirleri

Yalnızlık(1962, 1966, 1972), *Duvak*(1971), *Seninle*(1986), *Harman*, (2000), *Bir Gün Baksam Ki Gelmişsin*.

Q. 2. Antolojileri:

Şiirimizde Ana (Antoloji 1976), *Sivas'a Şiir*(1973),

Q. 3. Gezi-Seyahat Yazıları

Üsküp'ten Kosova'ya (gezi notları 1979). 1976–77 yıllarında Kültür Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı'nın ortak kararıyla Bâkiler, Yugoslavya'ya Struga Şiir Festivali'ne gider. Döndükten sonra Üsküp'te Türk eserleri isimli bir TV programı hazırlayarak sunar. Daha sonra burada gördüklerini Üsküp'ten Kosova'ya adlı bu kitapta yayımlar. Bakiler'in ilk nesir eseri olan bu kitap ilk defa 1979 yılında yayımlanmıştır. Son baskısı ise 2007 yılında Türk Edebiyatı Vakfı Yayınlarından çıkmıştır ve 208 sayfa hacminindedir. Eserde Yugoslavya'daki Türklerden, bir zamanlar ata yurdumuz olan topraklardaki yeni gelişmelerden ve orada yaşayan Türkler için yapılması gerekenlerden bahsedilmektedir.

Türkistan Türkistan.. İlk baskısı 1986 yılında yapılan kitabın 11. Baskısı 2008 yılında Türk Edebiyatı Vakfı yayınları tarafından yapılmış ve çağdaş seyahat-name özelliği taşıyan bu eser Milli Eğitim Bakanlığınca bütün üniversitelerde tavsiye edilmiştir. 280 sayfalık kitap, Yüksek Öğretim Kurumu'nun tavsiyesiyle bazı üniversitelerimizde kaynak kitap olarak okutuldu. Yazarın "iplik iplik ağlayarak" yazdığı Türkistan intibaları hala kaynak kitap olma özelliğini devam ettirmektedir.

Azerbaycan Yüreğimde Bir Şahdamardır (2009). Eserle ilgili aşağıda bilgi verilecektir.

Q. 4. Araştırma eserleri

Âşık Veysel. Bu eser de 2008 yılında [Türk Edebiyatı Vakfı](#) Yayınlarından çıkmıştır. 208 sayfalık eserde Âşık Veysel bütün yönleriyle ele alınıp incelenmiştir.

Mehmet Akif'te Çağdaş Türkiye İdeali. *Bakiler'in Mehmet Akif Ersoy'la ilgili araştırmalarından oluşan bir eserdir.*

Elçibey. *Eserle ilgili aşağıda bilgi verilecektir.*

Sevgi mektupları. 2001 yılında *Babiâli Kültür Yayıncılık'tan* çıkan 192 sayfalık eser, *Arif Nihat Asya'nın eşi Servet Akdoğan Asya'ya yazdığı mektuplardan oluşmaktadır.*

Sözün Doğrusu 1-2, [Türk Edebiyatı Vakfı](#) yayınlarından çıkan eserde dil ve kültürümüzle ilgili konular ağırlıktadır.

Gidenlerin Ardından- 2006 yılında İstanbul'da basılan 336 sayfalık eserde şair, vefat eden kültür ve sanat adamlarından bahsedilmektedir.

Arif Nihat Asya İhtişamı. 2008 yılında Türk Edebiyatı Vakfı tarafından yayımlanan 464 sayfa hacmindeki eserde, Bakiler A. N. Asya ile ilgili anılarını, onun yaşadığı olayları ve Asya vefat *etmeden önce aralarında geçen konuşmaları anlatmaktadır.*

Muhsin Başkan. 2009 yılında Türk Edebiyatı Vakfı Yayınlarından çıkan 394 sayfalık kitapta Türk milletinin yetiştirmiş olduğu şair ruhlu siyasi lider Muhsin Yazıcıoğlu'ndan bahsedilmektedir.

Q. 5. Aktarmaları

Bâkiler, Azərbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine yaptığı aktarmalar Hasan *Hasanov'un Brüksel Mektupları* ile Bahtiyar Vahabzade'nin *Feryat, İkinci Ses, Nereye Gidiyor Bu Dünya, Özümüzü Kesen Kılıç (Göktürkler)* adlı eserleridir.

Q. Bâkiler'in Azərbaycan'la ilgili eserleri:

Hayatının ve sanatının önemli kısmını Ata yurdu Azərbaycan, Azərbaycan Türkleri ve Azərbaycan edebiyatı oluşturan şairin bütün eserlerinde Azərbaycan'dan bahsedilmiştir. Şairin, Azərbaycan Yüreğimde Bir Şahdamardır ve Elçibey isimli nesir eserlerinde tamamen Azərbaycan'a hasredilmiş makale ve yazılar yer almaktadır. Bütün şiirlerinin toplandığı *Harman* adlı şiir kitabında ise şairin Azərbaycan'la ilgili en güzel, en içli şiirlerine de yer verilmiştir.

4. 1. *Elçibey.* 2009 yılında Türk Edebiyatı Vakfı Yayınlarından çıkan 336 sayfalık eserde, ilk bağımsız Azərbaycan demokratik cumhuriyetinin geleneklerini Mehmet Emin Resulzade'den devralan Elçibey'in, Sovyet sistemi içindeki faaliyetlerinden, mankurtlaştırma siyasetine karşı başkaldırısından, bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti için yaptıklarından bahsedilmektedir.

4. 2. *Harman* adlı bütün şiirlerinin bir araya toplandığı kitapta Azərbaycan'la ilgili şiirler yer almaktadır. 2010 yılında Türk Edebiyatı Vakfı Yayınlarından çıkan kitapta Bakiler'in çeşitli yıllarda yayımlanmış olan Yalnızlık, Seninle, Duvak vb şiir kitaplarındaki bütün şiirler bir araya getirilmiştir. 248 sayfalık kitapta, şiirler konularına göre 7 ayrı bölüme ayrılmıştır. Bunlar sırasıyla *Analar ve Çocuklar, Türkiyem Anayurdum Sebeğim Çarem, "Gönül Ey Vay Gönül, Vay Gönül Ey Vay Gönül", Çağırırısın Bir gün Beni De Ölüm, "Dağlar İle Taşlar İle Çağırayım Mevlam Seni", Turan, Destanlar İçinde İstanbul*'dur. Bakiler'in şiirlerinin ana konusunu bu başlıklara bakarak çözmek çok kolaydır. Bu şiirlerin birçoğunda Turan, Türkistan, Kafkaslar ve Azərbaycan Türkleri, bu coğrafyalar, bu coğrafyalarda yetişen önemli şair ve evliyalardan ilgili bilgiler bulunmaktadır. Şairin Azərbaycan ve özellikle Türkistan'la ilgili en önemli şiirleri "Turan" başlığı altında verilmiştir. Bu bölümdeki 6 şiirde Azərbaycan'dan bahsedilmiştir. Bu şiirler aşağıdakilerdir:

4. 2. 1. *Unuttuğumuz İnsanlar* başlıklı şiirde Kafkas Türklerine hitap eden şair, "şimdi sizi düşünüyorum, perişan ve garip duygular içindeyim" demekte ve yıllarca Kafkaslara, orada yaşayan kan kardeşlerine yabancı kalarak onların dertleriyle dertlenip sevinçleriyle sevinemediği için kendisini kınamaktadır. Şiirin tarihçesi çok hazindir: II. Dünya harbi sırasında komünist Rusya'nın baskılarından usanan Azərbaycan, Kazak, Kırgız, Tatar ve diğer bütün Türk dünyasından olan askerlerin bir kısmı savaşmadan Almanlara teslim olurlar. Esir alınan Türk soylu askerlerle birlikte esir düşen Ruslar da Türkiye'ye sığınmazlar. Stalin savaşın sonra ısrarla Türkiye Cumhuriyeti'nden bu esirlerin geri verilmesini ister. Yönetimde bulunan İsmet İnönü'nün kararıyla esirler Türkiye'nin Doğu sınırı olan Kars'tan Rusya'ya teslim edilir. Sınırı geçer geçmez Türk askerlerinin gözleri önünde 1500 Azərbaycan Türkü hemen kurşuna diziliyor. Bâkiler, bu konu ile ilgili şöyle yazmaktadır: "*Ben bu faciadan 1950 yılında, yani CHP iktidarı devrildikten sonra haberdar oldum. Yüreğim anlatılmaz acılarla kavruldu. Aradan geçen uzun*

yıllara rağmen bu büyük utançtan kurtulamadım. Bu acımı, “Unuttuğumuz İnsanlar” isimli şiirimde dile getirmeye çalıştım”(Azerbaycan Yüreğimde Bir Şahdamardır, 2009: 375). Şiir bir özür niteliği taşımaktadır. Bir kardeşin yıllarca çeşitli sebeplerden dolayı zorluklar içinde yaşayan, musibetlere göğüs geren bir kardeşini arayıp sormamasının, düşmandan kaçarak kendisine sığınan kardeşlerini koruyamamasının ve korkakça onların düşmana teslim edilmesinin utancını, azabını yaşayan şairin kalpten gelen duygu yüklü ifadelerdir.

Ben Hazar Denizi'nin doğusunda doğmuşum
Hazar Denizinin doğusunda öleceğim
Hazar kıyılarından Kafkas Dağlarına
Duyulmamış ağıtlar söyleyeceğim

Ben çilesi çekilmemiş bir Türkmen
Ben her sabah ciğerine kurşun yiyen bir yetim
Çaresizlikler içinde sizi düşünüyorum
Ey esir insanlar diyarında benim esir milletim
Ve ey Kafkas Dağları ardında bayraksız memleketim
Sapına kadar Müslüman, sapına kadar Türk diyar!

Dedemin gençliğinde at oynattığı topraklar...(Harman, 2010: 197)

Q. 2. 2. *Bizim Türkünüz* şiiri Ahmet Kabaklı'ya ithaf edilmiştir. Şiirde bütün Türk dünyası coğrafyasından bahsedilmiş ve şairin sanatında önemli bir yeri olan türkülerle ilgili güzel benzetmeler yapılmıştır. Şair, gurbet, hasret özlem, vatan, toprak konulu türkülerimizin Tanrı Dağlarından Bismillahlarla uzayarak Kerkük'e, Türkistan'a, Azerbaycan'a, Kırım'a, Üsküp'e, Estergon'a, Altay'lardan Tuna'ya kadar ulaştığını, Türkçemizin bu topraklarda hala buram buram koktuğunu, tüttüğünü ifade ederek vatan coğrafyasının sadece Edirne'den Kars'a kadar olmadığını vurgular.

Basmış kanlı çizmeler toprağına bir defa
Çiğnenmiş kara kalpaklar, temiz duvaklar
Susmuş minarelerinde mübarek ezan
Prangaya vurulmuş bir mahkûm gibi çaresiz

Boynu bükük türkülerde güzeliim Azerbaycan. (Harman, 2010: 203)

Q. 2. 3. *Karabağ Hasreti* şiiri Bakiler'in Azerbaycan'la ilgili yazmış olduğu en içli, duygu yüklü şiirlere aittir. Şair, şiirin tarihçesini, “Azerbaycan Yüreğimde Bir Şahdamardır” adlı eserinin Bir Rüya Bir Şiir Bir Resim başlıklı hikâyesinde anlatmıştır. Çocukluğundan beri atalarının kopup geldiği Karabağ'la ilgili sohbetleri dinleyen, ama babasından bütün ayrıntıları tam olarak öğrenemeyen Bâkiler, üniversite öğrencisi iken 1965 yılında, Erzurum'da yaşayan Karabağ kökenli Erzurum milletvekili Cevat Dursunoğlu ile tanışır. Cevat Dursunoğlu, ona Karabağ'la ilgili bilgiler veriyor, Karabağ'ın bağlarını, bahçelerini özlem ve hasretle anlatarak şaire meşhur Karabağ Şikestesini okuyor. Bâkiler, duyduklarından, özellikle Karabağ Şikestesinden çok etkilenir ve günlerce bu etkiden kurtulamaz. Bu olaydan 10–15 gün geçmeden şair rüyasında Karabağ'ı, Karabağ'daki bedestenleri, gökyüzündeki gökkuşağını ve onun altındaki tamamen yıkılmış ve sadece iki yarım

minaresi görünen camiyi görür və kahrından ağlamaya başlar. Rüya üzerine kan ter içinde uyanan şair, anlatılamayacak kadar büyük iç sıkıntısı yaşar ve şöyle düşünür:

“Acaba Azərbaycan’da camiler hala yıkılıyor mu? Yataktan dövuülmüş gibi kalktım. Bir süre odadan odaya dolaşıp durdum. Üzerimde anlatılmaz bir sıkıntı vardı. Bağırıp çağırmaq, birisiyle kavga etmek istiyordum. Bir ara traş olduğum duvar aynasına bir yumruk atarak onu paramparça etmek istedim. Yumruklarım bir süre sıkılı kaldı. Sonra hincımı bıyıklarımından aldım. Fakülte ve askerlik yıllarımda bile hiç kesmediğim bıyıklarımı kökünden kazıyıp attım. Sonra oturup “Karabağ Hasreti” isimli şiirimi yazdım(Azerbaycan Yüreğimde bir Şahdamardır, 2009: 53).

İki bölümden oluşan bu şiirin birinci bölümünde şair, ata yurdu Karabağ’ın durumundan bahsederek, “şimdi uzaklarda kalan bir şehir vardır, camileri yıkılmış, minareleri yarım.../bu şehrin çilesini ben çekerim yıllardır, hasretini ben duyarım/ vatan olmasına vatan Anadolu’casına/ Ama vatan haritamda yeri yok/ bir gün bir selam gitse Anadolu’mdan/ o şehirden sımsıcak bin selam gelir” dedikten sonra ikinci bölümde çocukluğuna dönerek annesinin onu Azerbaycan Türkçesiyle “balam balam” diyerek okşamasından, annesinin dizlerinde Hazar’ı yaşamasından, Karabağ’ı karagözlü bir Türkmen kızına benzeterek günün birinde Karabağ’dan çıkıp gelecek olan birisinin ayaklarına kapanacağından bahseder.

Yıllar sonra şair Bakü’ye gittiğinde ve çeşitli engellerden sonra Karabağ’a gidemeyeceğini anladığında, gittiği bir müzede “Karabağ’a gitmememe izin vermiyorlar, bari bir resmini verin de bakayım, nasıl bir yermiş bu rüyalarımı süsleyen canım Karabağ” demiş ve gösterilen resmin rüyasında gördüğünün aynısı olduğunu anlayınca dehşetten donakalmıştır. (Azerbaycan Yüreğimde bir Şahdamardır, 2009: 59)

Şair, “bir gün Karabağ’ı bu dünya gözü ile görmeden vefat edeksem mezarımın başında bandolar, çelenkler istemem asla, bir avuç Karabağ toprağından mezarıma serpseniz yeter” demektedir. Bu dilek ve temenni, şairin atalarının 250 yıllık serüveninin, Karabağ hasretinin yansımasıdır. Dinmeyen, arttıkça artan bu kutsal arzuyu gerçekleştirecek olan ise 1986 yılında şairin kendisi olacaktır.

Balam balam diyerek okşardı beni anam

Anamın dizlerinde ben Hazar’ı yaşadım

Hazar’ın diliyle benim dilim bir

Hazar şimdi yere inmiş bulutlar mahşeridir

Ve Karabağ-kara gözlü bir Türkmen kızı gibi-

Hazar’ın karşısında bağdaş kurup oturmuş

Dedem Hacı Murat’ın destan şehridir. (Harman, 2010: 208)

Q. 2. 4. *Azerbaycan* şiiri, Bakiler’in Azerbaycan’la ilgili güzel şiirlerindedir. Şair, Azerbaycan’a “hayatım boyunca içimde bir çalar saat gibi kurduğum Azerbaycan” diye hitap etmektedir. Şiirde, şairin Azerbaycan’la ilgili duygu ve düşünceleri, yıllarca cedlerinin yaşamış olduğu Azerbaycan hasreti anlatılmıştır. Şair, ikinci bölümde sımsıcak Azerbaycan türkülerinden, gözlerinin dalıp dalıp gitmesinden, bindallılardan, yün kalpaklardan, üç renkli Azerbaycan bayrağından, anasının gözyaşlarında ve kızına verdiği Aybala adından hep Azerbaycan’ı aradığını, Azerbaycan hasretini dillendirdiğini anlatır.

Adına el-peñçe divan durduğum
Bin yıllık karasevdamız, ilahimiz, ülkümüz
Türküler söyleyerek içimde gece gündüz
Bir çalar saat gibi kurduğum:
Azerbaycan.

Anamın gözyaşında, kuşların kanadında
Bir iftar sofrasında, içtiğim suyun tadında
Kızımın türkü gibi güzel Aybala adında
Yıllar boyu arayıp durduğum: Azerbaycan. (Harman, 2010: 210)

Q. 2. 5. *Azerbaycan Yüreğimde Bir Şahdamardır* başlıklı şiir, Bakiler'in adeta Azerbaycan'la ilgili bir manifestosudur. Şiir merhum Azerbaycan şairi Bahtiyar Vahabzade'ye ithaf edilmiştir. Şair, şiirde, kuşluk vaktine kadar, geceler boyu savrulurak Şehriyar'ın şiirlerini okuduğunu, ela ceylanlara benzeyen Azerbaycan türkülerini ve tarı dinleyerek Azerbaycan'ı hatırladığını ifade eder. "Götür beni Aras, al beni Hazar, Türk'ü Türk'ten başka kim daha iyi anlar/ Anar, bir destan yazar gibi beni yaz/ duy beni Bahtiyar, duy beni Şahmar" diyerek çağdaşı olduğu Azerbaycan'lı kültür ve sanat adamlarına hitap eder.

Geçen zaman üstüne, dökülen kan üstüne
Kılıç kalkan üstüne
Ve ağzı köpüren, yeleli atlar üstüne
Benim bir yeminim var:
Azerbaycan yüreğimde bir Şahdamardır
Ben Yakup gibiyim uzun yıllardır
Onda Yusuf'un kokusu vardır
Ve hasreti gönlümde büyük Türkistan kadardır
Ayettir kitabımda, bayrağında rüzgârdır
Azerbaycan yüreğimde bir şah damardır.
Şimdi Azerbaycan'da mevsim bahardır
Ama türküleri yine baştanbaşa efkârdır
Düşlerime yağan kardır
Boynu bükük bir diyardır
Yardır...

Ağzı köpüren, yeleli atlar üstüne yeminim vardır
Azerbaycan yüreğimde bir Şahdamardır (Harman, 2010: 212).

Şair, Azerbaycan'ı kitabındaki ayete, bayrağındaki rüzgâra, yüreğindeki şah damara benzetmektedir. Şah damar insan vücudundaki en önemli, hayati damardır ve ona bir şey olduğu takdirde insan yaşayamaz. Bu ifadeden Azerbaycan'ın Azerbaycan konusunun Bakiler'in hayatında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu anlamaktayız.

Yıllarca Azerbaycan'dan ayrı kalan ve kendisini Yakup, Azerbaycan'ı ise Yusuf Peygamber'e benzeten şair, Yusuf'una kavuşmuştur artık. Ama şimdi de onun dertleriyle, tasalarıyla tasalanmaktadır. İlbahar mevsimini yaşasa da "boynu bükük bir menekşeye" benzeyen Azerbaycan, onun çözülmemiş meseleleri hala şairi üzmektedir. Şair, çok yerinde bir tespitte bulunmuştur: Azerbaycan'ın türküleri baştanbaşa efkârdır. Gerçekten de asırların süzgecinden geçen, milletimizin bütün genetik kodlarını kendinde toplayan Azerbaycan müziği, şairin tabiri ile dersek

“boynu bükük Azeri türküleri” hep hüznün ve efkâr doludur. Bu da asırlarca yaşamış olduğumuz dert ve tasalarımızı hüznün ve kederlerimizi türkülerimize sindirmemizden kaynaklanmaktadır.

Q. 2. 6. *Büyük Destan* adlı şiirde bütün Türkistan aydınlarından bahsedilir, bu aydınlar içinde Azərbaycan'ı temsil eden ise şu anda yaşayan şair, nasir, milletvekili Sabir Rüstəmhanlı'dır. Şiir Türkiyəli aydınlardan edebiyat profesörü Sadık Kemal Tural'a ithaf edilmiştir.

Cengiz Aytmatov ki, Cengiz Dağcı ki

Aydın on dördünden süzülen huzur

Sabir Rüstəmhanlı...ruh kadar eski

Ve daha binlerce nur üstüne nur (Harman, 2010: 220).

Q. 3. *Azərbaycan Yüregimde bir Şahdamardır* eseri nesirle yazılmıştır. Kitabın ismi şairin aynı adlı şiirinden alınmıştır. 2009 yılında Türk edebiyatı vakfı yayınlarından çıkan eser 452 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın ilk sayfasında, Bâkiler'in “Bu kitabımı Karabağ toprağında yatan ulu dedelerim Hacı Ali Murad oğlu ile Hacı Ali Ferahşad'ın, Karabağ'dan göç ederek Maraş'a yerleşen ve orada vefat eden şair dedem Mehemed Sabir'in , Sivas'ın Gürün ilçesinde yatan büyük dedem Hacı Mahmud el-Karabaği'nin, Erzurum savunmasında şehit düşen dedem Cemal Efendi'nin, Sivas'ta vatan toprağına karışan babam Cezmi Bakiler'in ruhlarına bir fatiha okunsun diye yazdım” şeklinde birnotu vardır.

Eserde 200 yıllık Türkistan, Türkiye ve Azerbaycan tarihi ile ilgili önemli ayrıntılar verilmiştir. Bâkiler, bu eserinde kardeş sevgisini, ata yurda ve ana yurda olan bağlılığını, Ermeni işgali altında inleyen ata yurdu Karabağ'a olan hasretini, komünizme, Rus emperyalizmine, günümüzde onlara yarıdakçılık yapan yerli mankurlara olan öfke ve nefretini anlatmıştır.

Bunun dışında son dönem- XX. Yüzyıl Türkiye, Türkistan, Azerbaycan, Kafkaslar tarihi ile ilgili çarpıcı olay ve belgelerden de bu eser vasıtasıyla haberdar olmaktadır. Ayrıca tarihi köklerimiz, Selçuklu, Osmanlı tarihi ile ilgili önemli ayrıntılar ve bu ayrıntıların günümüzdeki olaylarla mukayesesi de eserde güzel bir şekilde yapılmıştır. Bâkiler, bu eserde hem seyyah, hem siyasetçi, hem iktisatçı, hem şair ve kültür adamı, hem dilbilimci, tarihçi, edebiyatçı, hukukçu, en önemlisi ise Türk dünyasının bütün meselelerini bilen, ayrıca bu meselelere bir doktor gibi parmak basarak reçetesini sunan bir vatandaş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Keskin bir üslubu olan Bâkiler, bu yazılarda gerektiği yerde gür sesi ile hata yapan herkesi adeta azarlamakta, doğruyu göstererek toplumdaki yanlışların bir an önce düzeltilmesini haykırmaktadır. Bâkiler, yaşadıkları, görüp hissettikleri karşısında bazen kendi tabiri ile “iplik iplik ağlarken” bazen haykırmak gür sesini âleme duyurmuş, mankurtlaştırılan, milli kimlik ve değerlerinden yoksun bırakılan insanları uyandırmak, özüne döndürmek istemiştir.

250 yıllık sevdayı iliklerinde hissedenden, ömrünün her anını bu sevdıyla tutuşan şair, Sovyetlerin “demir perde” döneminde, bulunduğu görev dolayısıyla ilk defa bir heyetle birlikte Taşkent'e film festivaline gitmiş, oradan şansına adeta piyango çıkmış gibi 4 günlüğüne Bakü'ye geçileceğini öğrenmiştir. Böylece şair 250 yıllık bir rüyayı gerçekleştirmiş, hem kendi gözleri, hem de atalarının, dedelerinin gözleri ile Bakü'yü, ata yurdunu görmeye, seyretmeye çalışmıştır. “Demir perde”nin daha eremediği 1980 yılından itibaren Azerbaycan'a giden ve o

zamandan günümüze kadar Azərbaycan'a 28 gezi gerçekleştiren şair, orada yaşadıklarını, hissettiklerini sözlü olarak anlatsa da Azerbaycan'daki dost ve tanıdıklarına, en önemlisi ise azıcık da olsa kapısı aralanan Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine zarar geleceği endişesiyle bunları yıllarca yazıya dökmemiştir. Eserde, şairin Azerbaycan'la ilgili izlenimlerini, yaşadıklarını, gezip gördüklerini, hissettiklerini anlattığı 38 yazı bulunmaktadır. Eserdeki başlıklar sırasıyla şöyledir: *Yazmakta neden geciktim?*, *Marksizm Bir Büyük Yalan ve Zulüm İmparatorluğudur!*, *Bir Rüya Bir Şiir Bir Resim*, *Azerbaycan'da Lenin*, *Leninci*, *Lenin Düşmanı Olmak*, *Azerbaycan'da Türk Olmak*, *Bir Avuç Karabağ Toprağı veya Moskova'daki Dosyam*, *Nazım Hikmet Üzerine Sohbet*, *"Türkçe- Azerbaycan'ca Başka Bir Dilmiş"*, *Azerbaycan Gülleri*, *Yaşasın Türk Milleti! Yaşasın Türklük!*, *Can Azerbaycan'da Unutamadığım Günler ve Aldığım Ödüller*, *Esan Sesi Duyan Toprak*, *Azerbaycan'da Ali Mektepleri-Ömer Mektepleri*, *Bakü'de 10 Muharrem Ayini*, *Rusya'nın Alfabe Siyaseti Yüzünden*, *Namaz*, *Türk'ün Anası*, *Burnunu Bir Dost Yemeğine Bile Soka Sosyalizm*, *Kurşuna Dizilen Şair: Mikâil Müşfik*, *Zeynel Abidin Tağiyef'in Çilesi*, *Bakü'de Çorum Yumurtaları*, *Zeytin-Zeytinyağı*, *Bahtiyar Vahabzade Denilince*, *Rüstemhanlılar: Tenzile Rüstemhanlı*, *Sabir Rüstemhanlı*, *Memmed Aslan'ın Müthiş Sorusu*, *Azerbaycan'daki Özel Türk Liseleri Işığın Gülleri'dirler!*, *"Karabağ da Talan Var, Meni Derde Salan Var"*, *Bakü*, *Gobustan ve Eski Bakü*, *Yaratıcılık Evleri*, *Elçibey*, *Azerbaycan Mankurtları*, *Akrep Etmez Akranın Akrabaya Ettiğini*, *Türkiye'de ve Azerbaycan'da Ermeni Vahşeti*, *Nihayet Karabağ ve Ağdam*, *Ağdam'da Xâr-ı Bülbül Çiçeği*, *Alın Size Komünizm*, *Ruslar Beni Bakü'de Zehirleyerek Öldürmek İstemişler*.

Eserde, Azerbaycan'ın yaşayan gelenek ve göreneklerinden, milli kimliğine sahip çıkan değerli Azerbaycan aydınlarının yanı sıra mankurtlaştırılmış, milli manevi değerlerinden, soy kökünden, en önemlisi dilinden uzaklaştırılmış sözde Azerbaycan aydınlarından da bahsedilmiştir. Baküler, olayları, yaşadıklarını objektif bir dille anlatmış, ne Türkiye'yi ne de Azerbaycan'ı kayırmamıştır. Sabir'in tabii ile dersek "düzü düz eğrini eğri pisi hem-var" yazmıştır. Sonuçta iki taraf da onun yurdu, onun memleketidir. Bilinçli bir Türk aydını gibi iki tarafın da acısına üzülmüş, sevincine şerik olmuştur. Bu eser ayrıca günümüzde zaman zaman bazı kesimler tarafından yıpratılmak istenen Azerbaycan-Türkiye kardeşliğinin pekiştirilmesi için de önemli bilgiler vermektedir. XX. Yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinin ve Türkistan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne, Türkiye Cumhuriyeti'ne yaptığı maddi, manevi yardımlardan, Osmanlı Devletinin de dar günlerinde bu Türk kardeşlerine yaptığı yardımlardan, özellikle 1918 yılında Azerbaycan Türklerini Ermeni, Rus ve İngiliz ordularından kurtaran Kafkas İslam ordusunun faaliyetlerinden, bağımsızlık sonrası Azerbaycan milli ordusunun şekillenmesinde Türkiye tarafının gösterdiği çabalardan da bu eser vasıtasıyla haber alıyoruz.

Eserdeki olaylar kronolojik bir sıra takip etmez. Ama birbirinden değerli yazılarda Avrupa'nın en önemli meselesi olan Şark meselesi, Rusya'nın Doğu siyaseti, Türk siyaseti, dünya egemenliğini elinde bulundurmak isteyen Deli Petro'nun halkına vasiyeti, Çar Rusyası ile komünist Rusya'nın Türk birliğini bozmak ve ayırarak buyurabilmek için yaptığı manevralar, akıttıkları kanlar hakkında bilgi sahibi oluyoruz.

Şair bu bilgileri verirken hala gaflette olan ve komünizm ütopyasına inananlara da seslenmiş, tutarlı delillerle komünizmin Rus emperyalizmi ve şovenizmin-

den başka bir şey olmadığını vurgulamış, Sosyalizmin ve komünizmin Türk Cumhuriyetleri'ni yıllarca sömürerek, buna karşı çıkan bilinçli aydınları öldürdüğünü bildirmiştir.

Eserdeki aydınlatıcı yazılardan biri de *Türkiye'de ve Azerbaycan'da Ermeni Vahşeti* başlıklı yazıdır. Ta eski çağlardan- Malazgirt savaşından itibaren Anadolu'ya yerleşen Türklerin, Osmanlı döneminden itibaren Ermenilere imtiyazlar sağlamasından, onlara çeşitli devlet kademelerinde önemli görevler, hatta başbakanlık bile verilmesinden bahsedilmektedir. Kitapta, Tanzimat döneminden itibaren Amerikalı "dayıların" şımartması ile efendilerine dış bilemeye başlayan millet-i sadıka adlandırdığımız Ermenilerin, sonsuz sadakatlerini göstererek ekmeğini yiyerek havasını soludukları bu vatanın evlatlarını katletmelerinden bahsedilir. Osmanlıda Ermeni olaylarını başlatan Amerika, Kafkaslarda ise Rusya'dır ve amaçları da tampon bölge oluşturarak bölgedeki istikrarı sarsmak ve istedikleri politikayı rahatça uygulayabilmektir.

Bâkiler, 1980 yılından itibaren Azerbaycan'a gitmeye başlar ve her gidişinde de hayal kırıklığı ile ata yurdu Karabağ'a, Ağdam'a gidemeyeceğini öğrenir. Moskova bir türlü onun Karabağ'a gitmesine izin vermez. Nihayet bu arzusu Azerbaycan'a dördüncü gidişinde-1986 yılında Bahtiyar Vahabzade'nin vasıtası ile gerçekleşmiştir.

Kitapta, şairin ata yurdu olan Ağdam'a gidişi çok duygusal bir dille anlatılmıştır. Burada Bakü'den Ağdam'a giden güzergâhta şairin geçtiği şehirlerden ayrıntılı olarak bahsetmesi onun çağdaş seyyahlık özelliğini, Evliya Çelebilerin, Hacı Zeynelabidin Şirvanilerin torunu olduğunu bir daha kanıtlamaktadır.

Bâkiler, Bahtiyar Vahabzade'nin (şairi Karabağ'a götürmek için tahsis edilen arabayı özellikle bir ermeni şoförün kullanması da çok manidardır!!!) kılavuzluğunda Bakü'den çıktıktan sonra önce Sulu Tepe'yi, 1880-1910 yılları arasında Çar Rusya'sına ve onun bölgelerdeki temsilcilerinin zulmüne karşı direnen Kaçak Nebi'nin yaşamış olduğu Ceyran Geçmez dağlarını, Mereze'yi, Acıdere'yi, Şamahı'yı, Şamahı'daki Menekşe Lokantasını, Aksu'yu, Aksu Dağlarını ve dolaylarını, Pir Hesenli ve Hünkar köylerini, Gülöyşe narıyla meşhur olan Gökçay'ı, Ağdaş'ı, Yevlax'ı, Berde'yi geçtikten sonra beyaz badanalı evleri ve yeşil bahçeleri olan Ağdam'a varıyor.

"*Nihayet Karabağ ve Ağdam*" başlıklı bu bölümde Karabağ ve Azerbaycan coğrafyasından, Karabağ'daki Türkçe yer isimlerinden, dağ ve tepe adlarından, gelenek ve göreneklerden, meşhur Karabağ atlarından, Karabağ'ın mert insanlarından, Karabağ dışında başka bir yerde yetişemeyen Xar-ı Bülbül çiçeğinden, insanı büyüleyen Karabağ Şikestesini'nden duygu yüklü ifadelerle bahsedilmiştir.

Ağdam'da, şehir valisinin ve şehrin bütün ileri gelenlerinin dâhil olduğu karşılama törenlerinden sonra Nuh Deresi'nde şairin şerefine verilen konserde geniş gölgeli ağaçlar altında Karabağ Şikestesini'ni dinlerken, Bakiler ayrı bir âleme kanatlanır: Bütün Azerbaycanlılar gibi Karabağ Şikestesini'ni ağlamadan dinleyemeyen şair, bu müzikle ilgili duygularını şöyle ifade eder:

"*Karabağ şikestesini dinlerken, üzerime kocaman bir ay doğar. Gece, lacivert karanlığını usulca başımın üstüne çeker. Binlerce yıldızın yanıp söndüğünü görür gibi olurum. Sonra yüzlerce beyaz güvercinin kanat şakırtılarını duyarım. İçimden dışarıya doğru çemberler genişlemeye başlar. Gittikçe büyüyen o çemberler beni o güvercinlerin uçtuğu yere doğru havalandırır. Kendimi yer çeki-*

minden kurtulmuş gibi hissederim. Derken gecenin karanlığı biraz açılır. Karşıma yavru bir ceylan çıkar. Arkalarında çirkin bir karaltı vardır. Avcı mıdır nedir o diye düşünürüm. Ceylanlar adeta uçar gibi uzaklara doğru kaçarlar. Birden yavru ceylan vurulup düşer. Ananın yavrusundan haberi yoktur. Bana göre o güzelim yavru ceylan Azerbaycan'dır. Sonra mavi, yeşil, kırmızı bayraklar aşağılara doğru çekilirler. Sonra atlar şahlanır, ordular doğrulur, insanlar ayaklanır. Sonra Dedem Hacı Ali Murad'ın torunları atlarına binerler. Atlarının başını Türkiye'ye çevirirler. Sonra ikide bir arkalarına bakarak elleriyle gözyaşlarını silerek doğup büyüdükları topraklardan ayrılırlar. Dedelerimin mezarları bile yavaş yavaş kaybolmaya başlar. Derken ananın yorgun, yaralı, hüznü sesini birden bire beni çekip çevirir:

*Karabağ'da talan var
Meni derde salan var
Çek bayraktar bayrağın
Gözünü yolda galan var.... ”*

Bâkiler, bu bölümde Karabağ şikestesini ve yanıklı Azerbaycan müziğini, türküleri dinlerken yarım saat durmadan ağladığını ifade etmiştir. Orada olmasak da bu satırları okurken biz de ağlayarak yazara eşlik ettiğimiz belirtelim.

Sonuç olarak, Yavuz Bülent Bâkiler, yıllarca Türkistan, Kafkaslar, Balkanlardaki ve dünyanın dört bir tarafındaki Türklerin kültür ve edebiyatını, yaşam tarzını incelemiş, bir bakıma bu saydığımız coğrafyalardaki Türklerin Anadolu'daki fahri kültür müstesarı olmuştur.

Çağdaş Türkiye edebiyatının önemli şairlerinden olan Yavuz Bülent Bâkiler'in eserlerinde Azerbaycan, Azerbaycan tabiatı, kültür ve medeniyeti, ekonomisi, tarihi ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler hem Türkiyeli hem de Azerbaycanlı okuyucular için çok faydalıdır. Bakilerin eserleri, Azerbaycan, Türkiye, genel olarak Türk dünyası arasında kültür köprülerinin kurulması, yıllarca birbirinden habersiz yaşamak zorunda bırakılan bu toplulukların yeniden birbirini tanıması ve sevmesi bakımından çok değerlidir. Dünyanın dört bir tarafına serpilmiş Azerbaycan Türklerinin kültür ve medeniyetinin Türkiye'de Türk dünyasında ve bütün dünyada tanıtılması, Azerbaycan muhaceret edebiyatının meselelerinin, Azerbaycan davasının duyurulmasında Bâkiler gibi gür sesli, ansiklopedik bilgili aydınlara, şairlere her zaman ihtiyacımız vardır.

KAYNAKLAR

Bâkiler, Yavuz Bülent (2008), *Türkistan Türkistan*. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 11. Baskı, İstanbul.

Bâkiler, Yavuz Bülent (2009), *Azerbaycan Yüreğinde Bir Şahdamardır*. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

Bâkiler, Yavuz Bülent (2009), *Elçibey*. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul.

Bâkiler, Yavuz Bülent (2010), *Harman*. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 12. Baskı, İstanbul.

<http://www.Ataturkinkilaplari.Com/ao/63> (14. 04. 2011)

AZERBAIJANI LOVE OF YAVUZBULENTBÂKİLER

Summary

YavuzBulentBâkiler is a famous poet of twentieth-century Turkish literature. The poet was born in Sivas in 1936. His main profession was advocacy. He was also known as a journalist, radio and television programmer, critic, and pilgrim. In addition, he is a good bureaucrat. He served as deputy undersecretary of Sivas Parliament and the Ministry of Culture.

In this paper, his literature on Azerbaijan and the Azerbaijani history, culture and civilization, including poems, prose works and travel notes, is examined.

Key words: Yavuz Bulent Bâkiler, Azərbaycan Yüreğimde Bir Şahdamardır, Harman, Introduction of literature in Azerbaijan.

DUYGU VƏ IZTIRABLARINI PANTOMİMLƏRİNDƏ ƏKS ETDİRƏN YAZIÇI

Dr. Pərvanə Məmmədli
(AMEA / Azərbaycan)

Təbrizdə doğulan, ömrünün son illərini Parisdə yaşayıb yaradan, istedadlı azərbaycanlı nasir Qulamhüseyn Saidi cəmi 53 il ömür sürsə də dünya ədəbiyyatında öz imzasını qoya bildi.

Saidi bütün ömür boyu öz sinəsində bir ağrı daşdı. Saidiyə görə” bütün azərbaycan türkləri (Güney Azərbaycan nəzərdə tutulur. PM.) doğulan gündən dilsiz idilər...”Əhalisinin əksəriyyəti ana dilindən məhrum olan xalqın danışığı bir növ pantomim oyununa bənzəyir-bunu da Saidisöyləmişdi. Vətəəssüflər olsun ki, bu hal bu gün yenə də davam edir...Saidifarsca yazmağa məhkum olunsa da, bədi əsərlərində də, publisistik yazılarında da daim bu mövzuya toxunurdu.

Çoxsaxəli yaradıcılığa malik olan Qulamhüseyn Saidi dramaturq, nasir, publisist, ssenarist, etnoqraf, tərcüməçi kimi zəngin və rəngarəng bir irs qoyub getmişdir. Qulamhüseyn Saidi Cənubi Azərbaycanda və İrandamistik realizm məktəbinin banisi sayılır. Onun əsərləri yaşadığı ölkənin hududlarını aşmış, geniş şöhrət qazanmışdır Ssenarisi əsasında çəkilmiş “Öküz” filmi Berlinfilm festivalında birincilik ödəli almışdır. 1982-ci ildən Fransanın paytaxtı Parisdə yaşayan Qulamhüseyn Saidinin yazdığı ssenarilər əsasında bu ölkədə tamaşalar hazırlanmış, film çəkilmişdir. Qulamhüseyn Saidinin «Bəyəldə yas» hekayələrsilsiləsi, «Qorxu» hekayələr məcmuəsi, «Mən, keçəl və Keykavus» hekayəsi 70-ci illərdə rus dilinə tərcümə edilmişdir.

Qulamhüseyn Saidi 1936-cı il yanvarın 13-də Təbrizdə doğulub. Təbrizdə orta məktəbi və universitetin tibbfakültəsini bitirib. Hələ orta məktəbdə oxuyarkən Qulamhüseyn S. İctimai fəaliyyətlə məşğul olmağa başlayır, yazdıqları ilə mətbu orqanlarında fəal iştirak edir.

1951 – ci illərdə demokratik hərəkatın başlanması ilə Saidi də siyasi fəaliyyətə qoşulur, tutularaq bir neçə ay həbsdə qalır. 20 yaşında Təbriz universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Saidi Təbriz universitetində təhsil aldığı müddətdə o dövrün bir qrup mütərəqqiziyalıları, o cümlədən Səməd Behrəngi, Behruz Dehqani, Məftun Əmini, Kazım Sədəti, və s. ilə yaxın dostluq əlaqələri saxlayırdı. O, keçirilən bütün nümayişlərdə, tələbə hərəkatlarında fəallıq göstərmiş, bəzilərinə rəhbərlik də etmişdi.

1961-ci ildə Təbriz universitetini bitirib pisixoloq sənətinə yiyələnmişdi. Sonra isə əsgəri borcunu yerinə yetirmək üçün Tehran şəhərinə göndərilmişdi. Xidmətdə olarkən əsgərlik yaşayışı haqqında üç qısa hekayə yazaraq nəşr edir. Bu hekayələr yalnız onun ölümündən sonra “Kilk” adlı jurnalda nəşr edilir.

***Ədəbi, fəlsəfi və siyasi fikir adamlarının toplantı mərkəzinə toplaşdığı-
“Dillgüşə”***

Saidi Tehrandə yaşadığı illərdə “Dillgüşə” adlı tibb mərkəzi açır. Tibb mərkəzini xəstələrin müalicəsi üçün açmasına baxmayaraq, oranı müalicə mərkəzindən daha çox Tehranın ədəbi, fəlsəfi və siyasi fikir adamlarının toplantı mərkəzinə

çevirmişdi, Saidinin dostları və qonaqları bu mərkəzin daimi sakinləri idi. Tehranın şair və yazıçılarından əlavə, oraya Təbrizdən dostları da gəlib qalırdı. O illərdə Saidi o dövrün məşhur ədəbi- mədəni jurnalları ilə əməkdaşlığa başlayır. Həmçinin İranın görkəmli ədəbi simaları olan şair Əhməd Şamlu, böyük yazıçı Cəlal Al-Əhməd, 40-ci illərdə maarif naziri olmuş doktor Pərviz Xanlari, nəhayət, Rza Bərahəni və başqaları ilə tanış olub dostluq edir.

Saidiyazmağa çox gənc yaşlarından başlamışdı. Demək olar ki, qələmini ədəbi janrın bir çox sahələrində, şeirdən tutmuş publisistika, səfərnəmə, özəlliklə də roman, pyes və hekayə janrında, həmçinin tərcümə sahəsində sınamışdı.

Q, Saidinin yaradıcılığını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar. Bu fəaliyyətinin ilk dövrü 1960-ci dən 1973-cü ilə qədər olan illəri, II dövrü 1974-1981-ci illəri, yaradıcılığının III dövrü isə 1981-1985-ci illəri əhatə edir.

Saidinin yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü 1965-1975-ci illərə təsadüf edir. Bu 10 il ərzində 80 əsər, o cümlədən pyes, hekayə, pantomim, roman yazmış və tərcümələr etmişdir.

Yazısının Tədqiqat və İctimai Araşdırmalar Mərkəzində fəaliyyətinin məhsulları olan əsərləri

1964-cü ildən Qulamşüseyn Saidi İranın Tədqiqat və İctimai Araşdırmalar Mərkəzində, onun rəhbəri Calal Al-Əhməd ilə birgə çalışmağa başlayır. Bu işlərlə yanaşı, o dövrün qəzetləri olan “Keyhan”, “İttılaat”, “Ayəndəqan”, “Azadi”, “Rəhəyi” və bir çox gizli nəşriyyələrlə əməkdaşlıq edir, onlar üçün məqalələr yazırdı. Bunlardan əlavə “Əlifba” jurnalını da nəşr edirdi. Demək olar ki, çox ağır və inanılmaz bir yükü öz üzərinə götürmüşdü.

Araşdırmalar mərkəzində işi ilə bağlı səfərlərdə olurdu. Belə ki, Azərbaycanın bir çox şəhərləri, ucqar kəndləri, İranın cənub bölgələrini qarış-qarış gəzib dolmuş, habelə, xarici ölkələrdə olmuşdu. Bu səfərlərdən yazacağı əsərlər üçün bilgiler əldə edirdi. Azərbaycanın bölgələrinə səfərində etnoqrafik üslubda qələmə aldığı “Xiyav, ya Meşkin şəhər”, “İlxıçı” və “Qaradağ” kitablarını yazmışdı. Onlar, bədii xüsusiyyətləri ilə yanaşı həm də Azərbaycan bölgələri haqqında ən önəmli əsərlərdən sayılır. İranın cənub əyalətləri, yəni Fars körfəzi ətrafı səfərlərindən isə “Körfəz kənarında xoş bir kölgə”, “Sadə havaşünaslıq”, “Ah-nalə” adlı əsərləri yaranmışdı.

Q. Saidi ilk qələm təcrübəsinə hekayə ilə başlasa da sonralar yazdığı pyeslər ona geniş şöhrət qazandırdı. Pyesləri uzun illər ölkənin böyük şəhərlərinin teatr salonlarının bir çoxunda tamaşaya qoyuldu. 1965-1975-ci illər arası onun yazdığı pyeslər Tehranın və digər şəhərlərin teatr səhnələrində oynanılır və televizor ekranlarında göstərilirdi. Bütün bunlarmüəllifə geniş şöhrət gətirirdi.

1965-ci ildə onun “Bəyəldə yas” adı altında səkkiz hekayədən ibarət toplusu çap edilərək yayınlanır. Elə həmin ildə də Saidi İranın təhlükəsizlik orqanı (SAVAK) tərəfindən tutulub həbsə alınır. Onu yaxından tanıyanlar söyləyirdilər ki, “SAVAK” həbsxanasından buraxıldıqdan sonra ondan bir kölgə qalmışdı. Həbsxana işkəncəsi və məmur təzyiqi Saidinin sağlamlığına mənfi təsirini göstərsə də o yazıb yaratmağa davam edir.

1979-cü ildə İranda İnqilab qələbə ilə başa çatanda Saidi bunu nikbinliklə qarşılamış, çox sevinmişdi. Bütün ömrünü inqilabi mübarizəyə sərf etmiş Saidi

ikiqatfəaliyyətə başlamışdı. Xalqın toplantı və aksiyalarının, tələbə mitinglərinin iştirakçısı idi. Lakin bu əhval-ruhiyyə uzun sürmədi. Saidi yenidən keçmiş inqilabçı və yeni hökumət rəhbərlərinə qarşı müxalifət sırasında dayandı. Saidi İran Yazıçılar Cəmiyyətini yaradanlardan biri idi və bu sahədə çox çalışmışdı. Lakin inqilabın ilk günlərindən müxalifət cərgəsində yer aldı. Nəhayət, 1982-ci ilin sonlarında ölkəni tərk edərək Fransaya getdi. Parisdə olarkən Bədr Lənkərani adlı bir xanımla ilə ailə qurdu. O illərdə “Otello qərribə məmləkətdə”, “Nurlu qəlblər”, “Doktor Əkbər” və “Renessans” ssenarilərini yazdı. Həmçinin bu illər ərzində Dariyuş Mehrcuyi ilə birlikdə “Ev təmiz olmalıdır” hekayəsi əsasında “Molus-Korpus” ssenarisini yazdı.

Parisdə olan müddətdə yenidən “Əlifba” jurnalının nəşrinə başladı və 4 il müddətində yalnız bu jurnalın 7 nömrəsini çap etdirə bildi.

“İlxıçı” əsərini Saidi 1963-cü ildə yazıb. Qeyd etdiyim kimi, əsər bədiilikdən çox etnoqrafik xarakter daşıyır. İlxıçı Təbrizə yaxın kəndlərdən biridir. Yazıçı kitabın ayrı-ayrı fəsillərində bu kəndin keçmiş tarixi, özünəməxsus adət-ənənələri, folkloru, ətraf qonşu kəndləri, tarixi tikililəri barədə geniş məlumat verir. Kitabın ən uzun bölümü olan sonuncu fəsildə o kəndlə bağlı rəvayət və orada yayılmış yerli oyunlar haqda araşdırmalar aparır.

Kitabın üz qabığında əlində şam olan bir qadının şəklinin verilməsi kəndin sakinlərinin dini ayınlərə meyillili olmasına bir işarə idi. Saidi kitabın 10-cü səhifəsində yazırdı ki, kəndin hər bir güşəsində Əli (s) məhəbbətindən bir nişan görünür. Yazıçı özlərini əhli-həqq adlandıran İlxıçı sakinlərinə xas olan müsbət xüsusiyyətlər haqda yazırdı; “Onlar kimsəyə və yaxud qrupa kin və nifrət hissi ilə yanaşmayırlar. Eşq, məhəbbət onların ayınlərinin zinətidir. Kimsə onlara qonaq olduqda evlərində nə varsa qonaq üçün təşkil edib səylə xidmət göstərirlər”

Onun digər “Xiyav və ya Meşkin şəhər” kitabında adı gedən şəhərin tarixinə, onun tanınmış şəxsiyyətlərinə geniş yer ayrılıb. Kitabın xüsusi bölümlərində Məşrutə mübarizələrindən olan İmamverdi Meşkini, habelə Çar Rusiyası ilə dəfələrlə müharibə və sülh dartışmalarında olan Şahsevən elinə geniş yer ayrılıb. Sonuncu mövzu yazıçının “Top” adlı romanının sujet xətti olmuşdur.

Kitabda Saidinin siyasi-ictimai və tənqidi baxışları da əks olunub. Tarixi yerləri, gözəl təbiəti və zəngintəbii resursları ilə turistləri cəlb edən, Azərbaycanın əfsanəvi dağı olan Savalanınətəyində yerləşən buməntəqəyə mərkəzi dövlətin laqeyd yanaşmasını yazıçı kəskin tənqid edir və məntəqənin əhalisinin ac və səfalət içində yaşamasına acıyır.

Saidinin Azərbaycan məntəqələri ilə bağlı başqa monoqrafiyası da var. “Qaradağ” adlanan əsər bu günədək çap edilməyib. Kitabda Azərbaycanın böyük məntəqəsi olan Qaradağ təsvir edilir. Bu monoqrafiyanın bir qismi 1972-ci ildə “Kələybər”, “Mərənd”, “Əhər”, “Xoy” və “Urmıyyə” “Peyke-cavanan” adlı jurnallarda nəşr olunmuşdur.

Xalq ədəbiyyatından bəhrələnen Saidi “Bəyəldə yas” əsərini dastan üslubunda qələmə alıb. Yazıçı ayrı-ayrı hekayələrdən ibarət olan hissələrdə kənd əhlinin üzləşdiyi müxtəlif problemlərə və yuxarıda oturanların onlara biganəliyini göstərməyə çalışıb. “Qorxu və səksəkə” əsərində Saidi bir yazıçıpsixoloq kimi yaratdığı obrazlarının timsalında insanların münasibətlərinə hopmuş qorxu və səksəkədən danışır.

“Dəndil” əsərində hadisələr Marağa şəhərində cərəyan edir. Vətən yadlara əslində, hakimiyyətdə olanların əlilə satılır, - bu yazıçının əsərin sonunda gəldiyi

qənaətidir. Əsərdə təsvir olunanfahişə obrazı da dolayısı ilə ölkənin bir növ simvoludur. Bir amerikalı əcnəbiyə bəzədilib təqdim edilən qadın əslindəyurdun işğalçılara təslim edilməsinə bir işarədir. Saidi bütün bunlarla demək istəyir ki, nə qədər ki, vətənə dəyər verilmir, hər gələn əcnəbi onunlafahişə kimi rəftar edəcək.

Qulamhüseyn Saidi “Şəhərdə bir qərib”, ”Top” “Gülər üzlü tatar” kimi romanların müəllifidir. Bunlardanbaşqa onun“ Ölüm yeri“ (çap olunmamışdır) “ Sınıqçı” (natəمام əsər)və digər əsərləri də mövcuddur Saidinin əsərlərinin bir çoxu 1995-ci ildən sonra dostlarının köməyi ilə çap edilir.

Pantomim əsərləri yazıcının rejimə qarşı böyük protesti, səssiz bir etirazı idi

Pantomim- yunanca təqlid etmək mənasını verir, səhnə sənətinin bir növüdür. Bir çox Şərq ölkələri teatrlarında qədimdən geniş yayılmışdır. Avropada yaranmasıqədim Yunanıstan və Romateatrı ilə bağlıdır. XIX əsrdə müstəqil teatrforması kimi inkişaf etməyə başlayıb. Başlıca olaraq mimika, ifadəli hərəkətlər vasitəsilə yaradılır. Bu incəsənət növü eynizamandabədənin mimika, jest, danışq ahəngi ilə yanaşı, insanın psixi vəziyyətinin, onun hissələrinin ifadə vasitəsidir. Qulamhüseyn Saidinin 10-dan artıq pantomim əsəri var. Mötəbər tənqidçilərin fikrinə görə Q. Saidinin əsərləri içərisində ən uğurlu olanı pantomim janrında yazdıqlarıdır. Onun bu janrı seçməsi təsadüf idimi, və ya zərurətdən irəli gələrək doğmuşdu?Suala cavab vermək üçün bir çox mətləbləriaçmaqgərəkdir.

Saidi Təbrizdə doğulmuşdu. Dil problemi ilə ilk dəfə məktəbə gedəndə qarşılaşmışdı. Məktəbdə uşaqlıqdaneşidib danışdığı dildədəyil, yaxşı anlamdığı bir dildə oxumalı idi. Bu 6-7 yaşlı uşağ üçün lap işgəncəyəçevrilmişdi. Bununla bağlı çəkdikləri uzun illər onu tərək etmədi. Sonralar o illərlə bağlı xatirələrində yazacaqdı ki, ” hər gün məktəbə getmək əzab və işgəncə olurdu. Sanki uşağı hər gün sakinləri yəcuc-məcuc dilində danışan adaya təhvil verirdin. Və bu qəribə sakinlərin dilinibaşa düşməmək, töhmətlə yanaşı böyük xiffət və xəcalətə səbəb olurdu. Ana dilində danışmaq isə söyüd çubuğu ilə balaca əllərin ortasına döşəmək kimi cəzalarla nəticələnirdi. Şübhəsiz belə işgəncələrdən uzaq qalan fars məktəbliləri istirahət və tətill günlərindən daha çox dərslər və məktəbdən həzz alırdılar. Beləcə, Azərbaycan balalarına məktəb, elm və təhsil ocağından daha çox zor gücünə xarici dil öyrənmək zonası idi...”

Eləcə də sadə camaat qəzetləri, şəhərin divarlarındakı elanları oxuyub başa düşmək üçün qapı-qapı düşüb tərəcəməçi tapmalı idi. Xüsusilə, kinoteatrlar lap mərəkə olurdu. Mübağiləsiz Təbrizin kinoteatrlarında «peşəkar tərəcəməçi»lərin səsi kinonun səsinə uca olurdu, yalnız səssiz filmlər gedəndə hamı oruc tutmuş kimi oturub mat-mat baxırdılar...”

Və bu səssiz filmə baxanların arasında yeniyetmə Qulamhüseyn də olurdu. Və filmə baş verənləri tərəcəməsiz, sözsüz anlamağın ləzzətini həmyerliləri kimi o da yaşayırdı...

Göründüyü kimi onunpantomim janrına müraciəti təsadüfi deyildi. Saidi şah rejiminin Azərbaycan dilinə tutduğu divan nəticəsində mənsub olduğu millətinin yaşadığı acılarıpantomim vasitəsilə verməyə çalışmışdı. Saidi azərbaycanlı idi və Saidiyə görə” bütün azərbaycanlılar (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur. PM.) doğulan gündən dilsiz idilər... Bu səbəbdən də azərbaycan ziyalıları ədəbi əsərlərini ana dillində yazıb yarada bilmirdi. ”Əhalisinin əksəriyyəti ana dilindən məh-

rum olan xalqın danışıqı bir növ pantomim oyununa bənzəyir-bu Saidinin gəldiyi qənaət idi. Saidi ana dilindən məhrum olmasını sağalmaz bir yara kimi bütün ömür boyu öz sinəsində daşdı. Yazdığı bədii əsərlərində də, publisistik yazılarında da daim bu mövzuya toxunurdu.

Doktor Saidi pantomimlərini pyesləri kimi “Gövhər Murad” imzası ilə çap etdirmişdir. İran ədəbiyyatında Gövhər Muradın məna və məzmunu genişdir. Mifləşdirilmiş Gövhər Murad adıyla əlçatmaz amal və arzularla bağlıdır ki, , bütün insan tarixi boyu onun axtarışında olmuş, lakin onay etmək, çatmaq səadəti çox azadama müyəssər olmuşdu.

Saidinin yaradıcılığını araşdıran Cavad Mücabiyazırdı ki, Saidinin hər bir pantomimi üsyanla dolu lənətlənmiş kabusdur. Saidinin yaşantıları ilə bağlı zehində əks olunmuş xəyalların, fantaziyaların təsviridir.

Saidinin pantomimləri “Adsız və Aydın olmayan Qorxu”, “Qorxu və səksəkə” və “Bəyəldə yas” adları altında böyük sənətkarlıqla yazılan mücərrəd hekayələr silsiləsidir. Bu pantomimlərdə, fərd real vəziyyətdən xilas olmaq üçün çarpışır. Doktor Saidini Cənubi Azərbaycan və İran ədəbiyyatında pantomim banisi hesab etmək fikrindən uzağıq. Amma Saidinin bu növ metoda, janra ciddi yanaşaraq çox əhəmiyyətli əsərlər yazan ilk yazar olması şübhəsiz idi. Pəhləvi rejimi dövründə bu növ ədəbi yazılardan münasib yazı üslubu sayılırdı. . Pantomim əsərləri yazıçının rejimə qarşı böyük protesti, səssiz bir etirazı idi.

“Vərziləliçomaqlıları” adlı pyes Saidinin ən məşhur əsərlərindəndir. Pyesin mövzusu sadə olsa da eyni halda dərin və düşündürücüdür. Vərzil əhalisi Allahın qəza və qədərinə, o cümlədən bütün dərd-bəlalaların göydən gəlməsinə inanırlar. Bu dərd- bəlanın da çarəsini elə göylərdə axtarırlar. Onlar o qədər avamdırlar ki, bir dəstə vəhşi qabanları da qovmaqda acizdilər. Onlar silahdan istifadə etməyi belə bacarmırlar. Əhalinin hər biri öz yerinin və əkininin fikrindədir. Gecə səhərə kimi dua edirlər ki, vəhşi qabanlar əkin sahələrinə hücum etməsinlər. Kimsə ətrafını, öz qonşusunu düşünmür. Hamı yalnız özü üçün əlləşir. Vəzillilər bəladan qurtulmağın çarəsini-əcnəbiyə üz tutmaqda görürlər. Onun verdiyi məsləhətə əməl etdikdən sonra bir növ “yağışdan çıxıb yağmura düşürlər”. Vəhşi qabanlardan qurtulsalar da, ”insan vəhşiliyindən”-tamahdan, acgözlükdən qurtula bilmirlər. Yazıçı burada bütün dövrlərdə xırda dövlətlər üçün aktual olan bir problemə toxunur; vətənin taleyi vətəndaşların öz əlində olmayınca, onların başı qalma-qalda olacaq. Əcnəbilərdən yardım istəməklə, ölkəni xilas etmək mümkün deyil. Ən xoş niyyətlə ölkəyə gələn əcnəbilər, imkan düşənkimi vətəni talayıb aparacaqlar. Lazım gəldikdə lap özləri niyyətdə olan başqa əcnəbilərlə diltapacaqlar.

Qərb yazıçılarının əsərlərindəki mücərrədtəsvirləri (istər məkan, istərsə də psixoloji, sosial-ictimai baxımdan) adi kütlə başa düşmür, belə əsərlər onların çoxu üçün yaddır. Bu əsərlərdə ümumiyyətlə xəyalı yerlər, naməlum və ya mifik qəhrəmanlar sirrli mağaralar və qəsrlərdən söz gedir və bu da əhali üçün dərk edilməzdir. Lakin “ Vərziləliçomaqlıları “ pyesində heç bir tanınmamış güc, heç bir naməlum zaman və məkandan söz getmir. Əsərsadə dildə tanış reallıqları əks etdirir. Hətta, vəhşi qabanların kəndə hücumu da təbiidir. Ona görə ki, Vərzil qəsəbəsi dağların ətəyində yerləşir və bu məkan onların gizləndiyi yerdir.

Saidinin bu pyesində də başqa əsərlərində olduğu kimi qəsrəmanlar adi insanlardır. Hamısı o kəndlilərdir ki, İran və ya dünyanın başqa ölkələrinin kəndlərində yaşayırlar. Elə buna görə də Saidinin əsərlərinin oxucusu çoxdur. Əsər

İranın şəhərlərinin əksəriyyətində tamaşaya qoyuldu. İranın böyük yazıçısı Calal Al-Əhməd bu əsərlə tanış olduqdan sonra söyləmişdi ki, qələm sənəti aləmində əbani bağışlamaq olsaydı, mən öz əbamı çıxarıb Saidinin çiyinə salardım.

“Vərzil qolu çomaqlıları” adlı pyesi şöhrət qazandıqdanəsr əsasında rejissor Cəfər Vali filmçəkdi. Aradan az keçmədi ki, İranın məşhur rejissoru Dariyüş Mehrcuyi Saidinin “Bəyəldə yas” hekayələr toplusundan “Öküz” adlı bir filmi ekranlaşdırdı. Bu film bugün də İranın kino sənətində özünəməxsus yer tutur. Kino tənqidçilərinin bir çoxu belə fikirdədirlər ki, “ölkənin kino sənətinin üslubunun dəyişməsində heç bir kinofilm “Öküz” qədər təsiredici gücə malik olmayıb. “Öküz” filminin yaranmasından sonra İranın kinoteatrları ictimai-siyasi məzmun kəsb etdi. Ümumiyyətlə, Q. Saidinin əsərləri ölkənin ədəbi-mədəni mühitində bir inqilaba səbəb olmuşdu. Əsər ziyalıların baxışlarına dərin təsir etmişdi; ələlxüsus rejissorlar daha yüngül və dayaz məzmunlu sujetlərdən istifadə etmədilər.

Mötəbərədəbiyyatşünaslar onun “Bəyəldə yas” silsilə hekayələrini sehri realizmin parlaq nümunəsi kimi qiymətləndirmişlər.

“Çexov heç vaxt yaxşı bir roman yazıb bilmədi. O, öz iti dərrakəsi ilə müşahidə etdiklərini zəhnində saxlamağı bacarmırdı. O, parçalanmış ruh və canları o yerə qədər saxlamağı bacarırdı ki, yalnız onlardan qısa hekayələr yaratsın. Elə bu səbəbdən o roman yazmağı bacarmırdı” Elə bil ki, Nabokov bu sözləri Çexov deyil, Saidi haqda yazmışdı. Doğrudan da Saidinin romanları digər janrdakı yazdığı əsərləri kimi uğurlu alınmırdı. Saidini yaxından tanıyanların söylədiyinə görə Saidi tələskən və hövsələsiz idi. Çalışdı ki, əsəri tez bitirsin. Elə buna görə də sonradan romanlarının üzərində işləyib inkişaf etdirməyə səbri çatmırdı.

Müsaibələrindən birində bu barədə yazmışdı ki, həqiqətən mən hələ də xəyallarımın mindən birini yazıb bilməmişəm. Ona görə ki, həmişə yaşayışım tələtlü olmuşdur. Nə qədər xəyallarımın qarşısını almaq istəyirəmsə, yenə də onlar zəhnimi bir qorxunc kabus kimi məşğul edirlər... Doktor Saidi cəmi 49 il ömür sürüb. O elə biləcədən az yaşayacağını bilirdi, ona görə də həmişə tələsirdi. Bu haqda dostu Fərəcullah Şəfaya yazırdı: “Tələsmək həmişə mənə ağır zərbə vurmuşdur. Hər işi başlayarkən istəmişəm ki, onu tez qurtarım, ondantəz xilas olum. Bir hamilə qadın kimi doğmağa tələmişəm. Elə bu səbəbdən də ölü uşaq doğmuşam. İndi qərara gəlmişəm ki, tələsməyim.”

Q. Markes, F. Kafka, və Qi de Mopassan və Qsaidi

Saidinin yazdıqları ilə Q. Markes Kafka, Samoel Bekt və Qi de Mopassanın yazdığı əsərlər arasında bir oxşarlıq var. Bu əsərlər fanatizm, cəşalət, qorxu və fəlakət burluğanına düşmüş insanların vəziyyətini təsvir edir. Onlar yalnız taleyin hökmünə təslim olaraq yaşayırlar. Saidinin yaradıcılığını araşdırandoktor Qulamrza Təbrizi Saidini başqa yazıçılardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri kimi onun ictimai və insani dəyərlərə haqq verməsini önə çəkir. Bununla yanaşı yazır ki, onun tənqidi-satirik üsluba söykənən yazıları kütləni hərəkətə gətirir, onu ayıldır, öz haqqı-hüququ uğrunda mübarizəyə səsləyir.

Qulamhüseyn Saidinin əsərlərinin çoxu fars dilində olsa da onun yaxın dostu olan Dr. Fərnudun qeyd etdiyinə görə, mərhum yazıçı üçün Azərbaycan türkcəsində yazmaq daha rahat idi. Dr. Fərnuda görə onun azərbaycan dilində kitabları və

tədqiqatları olsa da, o dövrdə azərbaycan dilində yazı və nəşrlə bağlı problemlərə olduğu üçün Saidi əsərlərinin çoxunu fars dilində yazımaq məcburiyyətində idi

Onun 7 romanından indiyədək 3-ü çap olunub. Saidinin əsərlərində ağır ictimai tənqidlərə yer verildiyinə görə, İran hökumətləri onun kitablarının çapına maneə törədir və senzura tətbiq edirdi. Saidi, fikirlərinin senzuradan keçməsinin qarşısını almaq üçün bəzi kitablarını yeni adlarla çap etdirməyə çalışırdı.

İranda onun yazdığı ssenari əsasında üç film çəkilib. Bu üç film “Qav” (Öküz), “Özgülər hüzurunda sakinlik” və “Miyna dairəsi” idi. İran İslam İnqilabından əvvəl onun “Qav” adlı kitabı və filmi ziyalılar arasında dərin iz buraxmışdı. Bu kinofilm o qədər təsirə səbəb olmuşdu ki, hətta kinonu haram bilən ayətullahlar belə ona baxıb və sevmişdilər. Ayətullah Xomeyni də “Qavı” bəyənmiş və onu İran kinofilmlərinin ən gözəl nümunə kimi dəyərləndirmişdi.

“Leylac”, “Toy”, “İntizar”, “Dünyanın ən yaxşı babası”, “Vərzilli Çomaqçılar”, “Məşrutə İnqilabından beş pyes”, “Aydınlıq Ev”, “Uduzana vay olsun”, “Göz gözə muqabil”, “Yazmağın gələcəyi”, “Biz eşitmirik” Saidinin tanınmış dram əsərlərindəndir

Saidinin 70-ə yaxın çap olunmuş və onlarla hələ nəşr olunmamış əsərləri var. Çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan Saidininirsinə 17 roman və hekayələr, 6 monoqrafiya və məqalələr toplusu, 4 tərcümə əsəri, 3 ssenari, redaktorluğu ilə nəşr olunan 6 nömrə «Əlifba» dərgisi, teatr, ədəbiyyat, siyasət və milli məsələ haqqında neçə-neçə məqalələrdəxildir.

Bu da maraqlıvə düşündürücüdür ki, İranın tanınmış yazıçısı Qulşiri Saidinin Qabriel Qarsiya Markesdən əvvəl, mistik realizm üslubunda yazan bir yazıçı olduğunu deyib.

Fransada mühacirhəyatı yaşayan Doktor Qulamhüseyn Saidi1985-ci il noyabr ayının 23-də əlli yaşında ikənvəfat etmiş, Parisin Per-Laşüz qəbristanlığında dəfn edilmişdir.

AUTHOR WHO REFLECTS EMOTIONS AND PANTHONIMS

Summary

The article discusses the versatile activity of the founder of mystical realism in South Azerbaijan and Iran, Qulamhuseyn Saidi. Q. Saidi was a playwright, prose writer, publicist, script writer, ethnographer and translator.

It is noticed that his works were also known abroad. The movie *Oxshot* based on his script has won first place in Berlin at a film festival.

Living in Paris, capital of France since 1982, Qulamhuseyn Saidi prepared performances and shot films on the basis of plotlines he wrote himself.

Author P. Mammadova divides his activity into three stages and conducts research. She especially notices that in spite of the fact that his activity began with the writing of small stories, numerous plays he wrote later brought him most of his glory.

Among his works can be listed “Leilaj”, “Wedding”, “The Expectation”, “Five plays from revolution of Mashrute”, “The well-being house”, “Confidentially”, “The future of the letter”, “The best grandfather in the world”, “Verzillee Chomaqçılar”, “Looser”, “We cannot hear”, etc.

Key words: mystical realism, South Azerbaijan, Iran, Qulamhuseyn Saidi

ÇÂKERÎ SİNAN'IN ŞİİRLERİNDE AZERBAJYAN TÜRKÇESİ

Setter Durmaz

(Qafqaz Üniversitesi/ Azərbaycan)

GİRİŞ

Azerbaycan Edebiyatı, “Kafkasya, Azerbaycan (Kuzey ve Güney), İran, Irak ve Doğu Anadolu yörelerinde yaşayan Türkler’in, “Doğu Oğuzca” olarak tanımladığımız Türk şivesiyle oluşturdukları, genel Türk Edebiyatı’nın bir koludur.”(Akpınar 1994: 17)

Oğuzca adıyla anılan Batı Türkçesi, zamanla iki ana devreye ayrılmıştır. Bu ayrılma, Batı’da Osmanlı Türk Edebiyatı’nı meydana getirirken, Doğu’da da Azerbaycan Türk Edebiyatı teşekkül etmiştir. Aslında gerek Doğu, gerekse Batı Oğuzcası, XIII-XIV ve XV. yüzyıllarda pek farklılık göstermez. Selçuklular’dan sonra ortaya konulan edebiyatta, her iki Oğuz ağzının temelini teşkil eden dil unsurları mevcuttur. Bu durum ortaya konan eserlerde de kendini gösterir.

Güneybatı Türk lehçelerinin başlangıcı, XII–XV. yüzyılları kapsayan Eski Anadolu Türkçesi dönemindedir. Bu dönemde yeni dilbilgisi gelişmelerinin temelleri ilk kez atılmıştır. Bu dönem eski ve yeni dilbilgisi şekillerinin karıştığı bir dönemdir. Fakat zamanla iki bölgesel lehçe baş göstermiş ve her bir lehçe belirli ve diğerinden farklı olan dilbilgisi kurallarını kendisi için geçerli ve bir amaç olarak kabul etmiştir. İşte yine bu dönemde Azerî ve Osmanlı olarak ortaya çıkan bu lehçe arasında q-x ve b-m farklılıkları, dilbilgisi açısından da fiillerin zaman eklerinde değişimler belirmiştir. (Erden, 1985: 47)

Azerbaycan edebî dilinin tarihî kökleri eski devirlere kadar dayanır. Bu dilin zengin yazılı ürünlere sahip olması ile de diğer Türk dilleri arasında önemli bir yeri vardır. Yaklaşık 700 yıllık bir devri ihata eden *Kitâb-ı Dede Korkut Destanı*, *Nesîmî*, *Şah İsmail Hatâî*, *Fuzûlî*, *Vâkıf*, *Vidâdî*, *M. F. Ahundov*, *Seyyid Azim Şirvânî* ve diğer şâirlerin edebî âbideleri, Azerbaycan edebî dilinin tarihini, onun gelişme sahalarını ortaya koymak için önemli kaynaklardır. (Məhərrəmov, 1982: 3)

Azerbaycan edebî dili, bütün devirleri aynı seviyede yaşamamış, fakat daima yükselen bir hat üzere ilerlemiştir. Bu inkişaf yolunda onun en önemli meziyeti, bazen lügat zenginliğinde, bazen dilbilgisi açısından kuruluş mükemmelliğinde, bazen de bütün bunları kapsayan üslup dolgunluğunda olmuştur. (Hacıyev, 1983: 47)

Azerbaycan Türkçesi, XIV. yüzyıldan, XIX. yüzyıla kadar Fars Edebiyatı’nın tesiri altında daha çok bir şiir dili olarak gelişmiştir. XIV. yüzyıldan başlayarak *Hasanoğlu*, *Kadı Burhaneddin*, *Nesîmî*, *Fuzûlî*, *Habîbî*, *Şah İsmail Hatâî* gibi şâirler, şiirleriyle Azerbaycan dilinin gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. XIII. yüzyılda doğup, XIV. yüzyıl başlarında ölen *Hasanoğlu*, Azerbaycan Edebiyatı’nın bilinen en eski şâiridir. XIV. yüzyılın Azerbaycan Türkçesi ile yazan en büyük şâiri Kadı Burhâneddin’dir. Türkçe divânı meşhur olan *Kadı Burhâneddin*’in şiirlerinin dili, daha çok Kayseri’den başlayarak Doğu Anadolu, Tebriz ve Bakü’ye kadar sahayı kapsayan Azerbaycan Türkçesi’ni yansıtır. Bilindiği gibi *Nesîmî* ise, Azerî Türkçesi ile yazan şâirlerin XIV.

yüzyıldaki öncülerindendir. *Nesîmî*'nin dilinde, Azərbaycan Türkçesi'nin unsurları büyük yer tutar.

Azərbaycan edebî dilinin, umumi halk dili kapsamında şekillenmesi devrinin ilk merhalesini *Nesîmî*'nin sanatı tamamlar. Onun sanatı ile edebî dil, tarihî gücünü tamamıyla gösterir. Azərbaycan dilinin biçimlendiği bir devirde yaşayan *Nesîmî*, edebî dilimizin hususiyetlerini aksettirmiş, onun sabitleşmesine ve inkişafına büyük tesir göstermiştir. (Xudiyev, 1997: 175)

Azərbaycan Edebiyatı'nın XV. asırdaki hayatı, Karakoyunlular, Akkoyunlular gibi Türkmen sülâleleri zamanındadır. Bu sülâlelerin saraylarında ve ordularında Türkçe konuşuluyor, Türk dili gittikçe yayılıyordu. Türkmen hükümdarları eski devletlerin an'anesine uyarak Fars Edebiyatı'nı da himaye etmekle beraber Türkçe eserlere ve Türkçe'ye büyük kıymet veriyorlardı. Karakoyunlu hükümdarlarında Cihanşâh'ın Farsça ve Türkçe şiirler söylediği haber verildiği gibi, bu hükümdar zamanında Karakoyunlu sarayının kayda değer bir medenî faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Akkoyunlular devrinde ise bilhassa *Sultan Ya'kûb* zamanında gerek Farsça, gerek Türkçe şiire büyük ehemmiyet verildiği, hatta bizzat *Sultan Ya'kub*'un hem Fârisî, hem Türkçe şiirler söylediği hakkında tarih kaynaklarında kayıtlar vardır. (Banarlı, 1971: 434–435)

XV. ve XVI. asırlardaki Azərbaycan edebî dilinin kaynakları, XIII. ve XIV. asırlar kadar zengindir; fakat önceki asırlardakinden farklı olarak bu merhalede daha çok klâsik kaynaklar meydana çıkar. En popüler eser gazel olsa da *Şah İsmail Hatâî*'nin ve özellikle de *Fuzûlî*'nin mesnevîleri, nesir dili numûneleri, asrın edebî dil manzarasını ortaya çıkarır. (Xudiyev, 1997: 204)

Safavi Devleti'nin kurucusu olan *Şah İsmail*, "Hatâî" mahlasıyla şiirler yazmıştır. *Şah İsmail*, Azərbaycan dilini resmî dil olarak kabul ederek Diyarbakır'dan Bağdat'a kadar uzanan bir bölgede yayılmasına yardım etmiştir. Bir hükümdar olarak, Azərbaycan diline resmî salâhiyetler veren *Hatâî*, bir sanatkâr olarak da aynı dilde güzel eserler ortaya koymuştur. Bu yüzden XVI. yüzyıl Azərbaycan Edebiyatı'nın altın çağı olmuştur.

Fuzûlî, gazel üstadıdır ve gazel dilinin mimârıdır; ikincisi mesnevî dilinin kudretli sanatkârıdır; üçüncüsü ise nesir dilin ilk önemli müelliflerindendir. *Fuzûlî* gazellerinin dili, umumiyetle *Fuzûlî* dilinin temellerini oluşturur. *Fuzûlî*, gazeli seleflerinden daha çok ve daha akıcı olarak Azərbaycan dilinde konuşur. (Xudiyev, 1997: 244)

Azərbaycan edebî dilinin inkişafında, klâsik şiir üslûbunun en yüksek seviyeye çıkarılmasında *Fuzûlî*'nin büyük hizmetlerinden birisi, hattâ birincisi, birçok Azərbaycan sözlerini şiir diline getirmesi ve daha önceki devirlerde kullanılan bazı Arapça-Farsça kelimeleri Azərbaycan dilindeki karşılıklarıyla kullanmasıdır. (Xudiyev, 1997: 246)

Bunlardan başka, XV ve XVI. asırlarda *Hamîdî*, *Halîlî*, *Kişverî*, *Surûrî*, *Tufeylî*, *Şâhî*, *Zamîrî* vs. şâirler Azərbaycan Türkçesi'yle eserler vererek medeniyet tarihimize büyük hizmette bulunmuşlardır. (Hacıyev, 1983: 123)

XV. yüzyıldan sonra ise Osmanlı ve Azerî sahaları ortaya çıkar. Azerî sahası, dil coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Güney Kafkasya, Kafkas Azerbaycan'ı, Kerkük ile Irak, Suriye Türkleri bölgelerini içine alır. Buna karşılık Orta ve Batı Anadolu, Balkanlar, Güney Kırım, Adalar ve Kıbrıs da Osmanlı sahasını meydana getirir. Bu iki sahaya ait dil farkları, Eski Anadolu Türkçesi

devresinde başlamış, her iki sahaya ait özellikler gitgide belirgin bir hal almıştır. Böyle olmakla birlikte Azerî sahası, Osmanlı yazı dili çizgisinin paralelinde gitmiş ve bunlar hiçbir zaman ayrı ayrı yazı dili durumuna düşmemiştir. (Hüseynov, 2000: XVII)

Bilhassa XV–XVI–XVII. yüzyıllarda Anadolu ve Azerbaycan bölgelerinin şâirleri aşağı yukarı aynı dili kullanmışlardır. Konuşulan canlı dil de zaten başka türlü değildir. Nitekim Doğu Anadolu’da, bugün bile Bakü, Tebriz, Kerkük ağızları konuşulur. Birçok saz şâirlerimiz, Azerî Türkçesi’nde söylemişlerdir. Kayserili bir aileden olup Sivas’ta sultanlık yapmış bulunan *Kadı Burhaneddin*’i Azerî şâiri diyerek Anadolu şâirlerinden ayrı tutmakta isabet yoktur. XVI. yüzyılın büyük şâirleri *Bağdatlı Fuzûlî*, *Bağdatlı Rûhî* ve *İstanbullu Bâkî*, hemen hemen aynı dili kullanmış iken, bunlardan birini Azeri, diğerlerini Anadolu şâiri saymak boşuna bir ayrımcılık olur. (Kabaklı, 2004: 174)

Doğu’da Çağatay Türkçesi, Batı’da XV. yüzyıldan başlayıp XX. yüzyıla kadar devam eden Osmanlı Türkçesi gibi Türkçe’nin iki güçlü kolu varken, Osmanlı Türkçesi ile yan yana, lâkin ondan ayrılarak inkişaf eden ve gittikçe olgunlaşan Azerbaycan Türkçesi’nin yükselmesinde muhtelif etkenlerin rol oynadığı görülür. Bunun sebebi İlhanlılar devrinden başlayarak Tebriz, Şiraz, İsfahan, Bağdat, Tahran, Şamahı gibi şehirlerin her birinin medeniyet merkezi olmasına bağlıdır. Bununla birlikte Irak ve Doğu Anadolu, Osmanlı devletine katılınca kadar bu yerlerdeki ahâlinin dili, Azerbaycan Türkçesi’nin özelliklerini taşıyordu. (Rıhtım, 2010: 88–89)

Türkiye Türkçesiyle büyük bir yazı dili ayrılığı göstermeyen Azerbaycan Türkçesi, XVI. yüzyıla kadar Eski Anadolu Türkçesi içinde bir ağız olarak varlığını sürdürmüş, bu yüzyıldan sonraki gelişmeler sonucunda Türkiye Türkçesi batı dillerinden etkilenirken, Azerbaycan Türkçesi ise Rusça ve Farsça’nın etkisi altında kalmıştır.

Birinci şahıs zamiri “ben”, Doğu Türk şivelerinde “men” şeklinde görülebilmektedir. Bilhassa “ben ~ men” farklılaşması bugün için Türkiye Türkçesi ile Azeri Türkçesi’ni ayırmadaki kriterlerdendir. Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde “men” şekli görülmez. *Şeyyad Hamza*’nın Doğu Türkçesi ile yazılmış bazı gazelleri ile *Kadı Burhaneddin*’in Kıpçakça yazılmış tuyuğlarında “men”, “meni”, “mana”, “munca” gibi şekiller geçmektedir; ancak bunların Eski Türkiye Türkçesi’nin özellikleri olmadıkları açıktır. *Nesimi*’de yer yer görülen “men”, “meni”, “menden”, “mana”, “munca”, “munda” şekilleri Azeri Türkçesi’nin karakteristik özelliğinin ilk örneklerindedir. XV. ve XVI. yüzyılda Karakoyunlu hükümdarı *Cihanşâh*, Safevi hükümdarı *Şah İsmail* ve *Fuzûlî*’nin eserlerindeki Azeri Türkçesi’nde bu şekiller standartlaşmıştır. (Develi, 2008: 221)

ÇÂKERİ SİNAN VE ŞİİRLERİ

Çâkerî Sinan’ın doğum tarihi ve yeri ile nerede vefat ettiğine dair, kaynaklarda bugüne kadar herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ölüm tarihi ise, “Yûsuf u Züleyhâ” mesnevisini tamamladığı 1494–1495 tarihinden sonra olmalıdır.

Asıl ismi “Heşt Bihişt” te “*Sinân Beg*”, tek nüshası olan Divânı’nda bulunan bir gazelde ve “Yûsuf u Züleyhâ” mesnevisinde “*Yûsuf-ı Çâkerî*”, mecmualardaki şiirlerinin başlıklarında “*Çâkerî Sinân Beg*”, “Türk Şâirleri”nde “*Çâkerî*(Sinan Bey)” olarak geçmektedir. Tezkirelerde devşirme olduğu yazılıdır. “*Çâkerî*”

mahlasını da devşirme olduğu için kullanmayı tercih etmiştir. Şehzadelerin özel hizmetinde bulunanlara “*Bey*” unvanının verilmesi, Çâkerî’nin, II. Bayezid’in özel hizmetinde bulunduğunu göstermektedir. Sehî, İstanbul Subaşı olduğu ve sancağa çıktığını; Latîfî, II. Bayezid’in sancağını çektiğini yazmaktadır. (Aynur, 1999: 1–2)

Çâkerî Sinan’ın, sarayda yetiştiği ve kaynaklarda bahsedilen, ancak henüz ele geçmeyen Farsça şiirler yazdığı için iyi bir eğitim aldığı söylemek mümkündür. Şiirlerinde gerek şahsî, gerekse içtimâî hayata dair olan görüşlerini yansıtan beyitler bulunmaktadır. Çâkerî’nin şâirlik yönü ve şiirleri hakkında tezkirelerde bilgi verilmiştir. Sehî Bey, Çâkerî’nin, mârifet ehli ve mürüvvet sahibi olduğunu; hem Farsça, hem de Türkçe şiirler yazdığını belirtir. Yine Sehî Bey, Çâkerî’nin, mesnevîlerinde diğer şiirlerine göre daha başarılı olduğunu ve “*Yûsuf u Zelihâ*” ile “*Leylâ vü Mecnûn*” mesnevîlerini yazdığını kaydeder. Latîfî ise, Çâkerî’yi, “*Hamse*” ve “*Şehnâme*” hakkındaki geniş bilgisi olması yönüyle metheder; fazilet ehli ve nüktedân şahsiyetini dile getirir. (Durmaz, 2010b: 105–106)

Çâkerî Sinan’ın, İstanbul kütüphaneleri Türkçe Hamseler Katalogu’nun önsözünde, ilk Türkçe hamse yazar kişi olduğu, yaşadığı tarihin açıkça bilinmediği ve şu mesnevîleri olduğu yazılır: “*Vâmık u ‘Azrâ*”, “*Yûsuf ile Zelihâ*”, “*Hüsn ü Nigâr*”, “*Süheyl ü Nev-bahâr*”, “*Leylâ vü Mecnûn*”. (Aslan, 2007: 5)

Mevcut bilgiler ışığında Çâkerî’nin eserleri hakkında şu bilgilere ulaşılmıştır:

a. Divân: Çâkerî’nin yazma “*Divân*” nüshasında bulunan şiirleri 2 *kasîde*, 3 *mesnevi* ve 123 *gazeldir*. Nazîre ve şiir mecmualarında yapılan tarama sonucu, “*Divân*”da yer almayan 1 *tesdîs*, 1 *muaşşer-i mütekerrîr*, 2 *tahmis*, 1 *murabba*, 10 *gazel*, 1 *kita* ve 4 *müfret* bulunmuştur. “*Divân*” ve mecmualarda yer alan şiirlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan metinde, 2 *kaside*, 1 *tesdîs*, 3 *mesnevi*, 1 *muaşşer-i mütekerrîr*, 2 *tahmis*, 1 *murabba*, 133 *gazel*, 1 *kita* ve 4 *müfret* yer almaktadır. (Aynur, 1999: 13)

b. Yûsuf ve Züleyhâ: Sehî Bey’in tezkiresinde bahsettiği ve “*bî-bedel*” olarak nitelendirdiği bu mesnevînin, uzun bir süre elde bir nüshasının bulunmadığı kabul ediliyordu. Yeni bir bilgi olarak, “*Yûsuf u Züleyhâ*”nın varlığı bilinen tek nüshası, Millî Kütüphane’de bulunan yazma eserler arasında 2611 numarada kayıtlıdır ve elimizde de mevcuttur. Çâkerî Sinan, yaklaşık 4200 beyitten ibaret olan “*Yûsuf u Züleyhâ*” mesnevîsini, 1494–1495 tarihinde Sultan II. Bâyezid’e ithafen, arüzün “*Mefâ’ülün mefâ’ülün fe’ülün*” kalıbıyla kaleme almıştır. (Durmaz, 2010b: 106)

c. Leylâ vü Mecnûn: Sehî Bey tarafından Çâkerî’nin “*Leylâ vü Mecnûn*” mesnevîsi yazdığı belirtilmekte ve aynen “*Yûsuf u Züleyhâ*” da olduğu gibi “*bî-bedel*” olarak nitelendirilmektedir.

d. Çâkerî’nin, 12. yüzyılda yaşamış İran şâirlerinden olan *Zahîr-i Faryâbî*’nin kasîdelerine “*gayet hûb düşürdüğü*” söylenen cevapları henüz bulunamamıştır.

e. Çâkerî’nin, Sehî Bey’in söz ettiği, fakat henüz elde mevcut bulunmayan Farsça şiirleri de eserleri arasında sayılmaktadır.

Çâkerî, şiirlerini “*Penc-Genc*” adlı hamsesiyle tanınan meşhûr *Nizâmî Gencevî* şiirlerine denk görür ve bunu da aşağıdaki beyitle ifade eder:

“*Kalısar Çâkerî bu penç bitigün*

Nizâmî Genc’i gibi senden âsâr”

Şiirlerini akıcılıkta, şâirlerin pîri olarak kabul edilen *Hâfiz-ı Şirâzî*’ye; hayalde ise, söz ve ifadelerin güzelliği ve ince anlamı, darb-ı mesel, redif ve kâfiye kullanmada ustalığı ile bilinen *Kemâl Hucendî*’ye benzetir.

“Çâkerî her kim nazar iderse şî'rüne senün
Dir selâsetten bu Hâfiz'dur tahayyülde Kemâl”

Yine düzgün ifadesi, sözünün parlaklığı, akıcı üslubu ve sanatındaki incelikle tanınan *Selmân-ı Sâvecî* ile şiiirlerini kıyaslayan Çâkerî, Klâsik Fars Şiiri'nin son üstâdı sayılan *Câmî*'nin şiiirlerini ise gördüğü takdirde öveceğini ifade eder.

“Çâkerî varsa 'Âcem mülkine işbu gazelün
Âferin ancağ olur şî'r diye Câmî dahu”(Durmaz, 2010a: 428–429)

ÇÂKERÎ SİNAN'IN ŞİİRLERİNDE AZERBAJYAN TÜRKÇESİ

Çâkerî'nin dilinin sade olduğu ve şiiirlerinde Türkçe kelimeleri ağırlıklı olarak kullandığı söylenebilir. Bir sözcüğün o dönemde yaygın kullanım alanı bulmuş Arapça ve Farsça'sı yerine vezin ve kafiyeye uyduğu sürece Türkçesi'ni tercih ettiği görülmektedir. (Aynur, 1999: 23–24)

Şiiirlerinde, Azerbaycan Türkçesi'nin hususiyetleri yoğun bir şekilde görülen şâirin, gerek “Divân”ının, gerekse “Yûsuf u Züleyhâ” mesnevîsinin söz varlığı incelenip Türkiye Türkçesi'nde ve Azerbaycan Türkçesi'nde kullanılan kelimeler açısından bir karşılaştırma yapıldığında, bazı örnek kelimeler ışığında, şöyle bir sınıflandırma elde edilebilir:

a. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi'nde günümüzde de kullanılan kelimeler:*Aks, baş, baba, bulanık, cehd, derya, diken, doğruluk, donmak, dürüst, endişe, esirgemek, fikir, gerek, gönül, hizmet, nimet, var, yardım, yok vs.*

b. Türkiye Türkçesi'nde kullanılan, fakat Azerbaycan'da terk edilen veya çok az kullanılan kelimeler:*Anlamak, dinlemek, kendi, mevsim, nehir, uyku, yarın vs.*

c. Hem Azerbaycan Türkçesi'nde hem de Türkiye Türkçesi'nde unutilan kelimeler: Dilinin sadeliğini daha önce vurguladığımız Çâkerî'nin şiiirlerinde, hem Azerbaycan, hem de Türkiye Türkçesi'nde, bugün için arkaik sayılan kelimeler de kullanılmıştır. Onlardan başlıcaları şunlardır: *Ancılayın, ansuz, ayag (bade), ayıtmak, ayruk, bencileyin, bigi, dirilik, dükeli, diin (gece), düş, esen, esriik, göynük, iletmek, irmek, issüz, kaçan, kamu, kanda, kandan, kanı, kankı, kendüzi, kılmak, öndin, özge, sencileyin, şular, uçmağ, yek vs.*

d. Azerbaycan'da günümüzde de istifade edilen, fakat Türkiye Türkçesi'nde unutulmuş kelime ve kelime grupları:*Ahşam, ağ, azad, bazar, bende, bühtan etmek, büt, cavan, daye, don (libas), el urmak, gend, gülab, Huda, humar, ışık, keniz, küduret, mahabbet, mehriban, mesel, menzil, mehmân, muğanni, müşkil, nâdân, növbet, od, rövşen, seher, sınık, sübh, şam, şirin, taam, yahşılık, yakup yandırmak, yoldaş, yuhu vs.*

Çâkerî'nin “Divân”ında ve “Yûsuf u Züleyhâ” mesnevîsinde *ahşam, bazar, bende, cavan, daye, gend, gülab, keniz, mahabbet, mehriban, menzil, mehman, muğanni, növbet, od, seher, subh, şirin, yuhu* gibi günümüzde Azerbaycan Türkçesi'nde kullanılan **isimlerden** başlıcalarının geçtiği beyitlerden bazıları şunlardır:

“**Muğannî** cûşa gel vakt-i nağamdur
Ferah devrânıdur vakt-i ne-ğamdur”(ÇD, 110 /G. 26–1)

“Dü cihân nimetine toymuşdur
Çâkerî hon-ı 'ışka **mihmân**dur”(ÇD, 116 /G. 31–5)

“Çâkerî çâker oldı sen saneme
Şadlığında illere sığmaz”(ÇD, 136 /G. 50–5)

“Meger bir geceol ehl-i sa’âdet
Yuhûya vardı eyler iken ibâdet”(YZ, 9/B–10)

“**Gülâbile** vücûdun pâk kıldım
Yolunla kendümü ben hâk kıldım”(YZ, 33/B–6)

“**Seherden** turdı ihvân-ı hasûdân
Dün olan fikrile handân u şâdân”(YZ, 61/B–5)

“Züleyhâ **dâyenin** gûş etdi sözü
Pür etdi hûn-i dilden iki gözün”(YZ, 85/A–5)

Aşağıda verilen beyitler ise, birkaç örnek kelimedən yola çıxarak, Azərbaycan Türkçesi’ndeki teklik I. şahıs bildirme eki olan “-am, -em” şəklinin Çâkerî’nin şiirlerinde nasıl istifadə edildiğini göstərməkdir:

“Umaram devletünde **bendesiyem**
Râhat-ı rüzgârı çok gördüm”(ÇD, 170 /G. 82–6)

“Bilürem kendümi billâh **günehkâram** ben
Bend-i zincir-i ser-i zülf-i **siyekhâram** ben”(ÇD, 58 /Müs. 1–14)

Azərbaycan Türkçesi’nde istifadə edilən Çâkerî’nin şiirlerinde də yer alan kelimələrdən *azad olmaq*, *ceng itmək*, *gözlemək*, *incinmək*, *nüş etmək*, *suâl etmək*, *şad olmaq*, *şad etmək*, *yumak* vs. **fiillerin** yer aldığı beyitlərdən bir kısmı da şunlardan ibarətdir:

“Şarâb-ı vaslunu **nüş itmege** lâyıq degül cânâ
Şu kim hicrânun odına yanup bağı kebâb olmaz”(ÇD, 136 /G. 51–2)

“İşkunda dem-â-dem kesilür baş u akar kan
Ceng itmege kim dir ki mahabbet sebeb olmaz”(ÇD, 138 /G. 52–3)

“Sinân-ı gamzeni göndür efendi cânâ **incinmez**
Nişân eylerse peykânı ten-i uryâna **incinmez**”(ÇD, 228 /Müf. 1)

“Behiştinle sen **eyle** gönlümü **şâd**
Ki düzâh gussasından **olam âzâd**”(YZ, 6/B–1)

“Nazar kıl lâleye bâğ-ı çemende
Anınla **şâd olur** bâğ-ı çemende”(YZ, 17/A–12)

“Önünde kodılar bir taşt-ı simîn
Elin **yumağ** için ol cân-ı şîrin”(YZ, 115/B–1)

Çâkerî; aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere, şiirlerinde, Osmanlı Türkçesi'nde gittikçe zayıflamış olan ve Azərbaycan Türkçesi'nde son zamanlara kadar kullanılmış olan geniş zamanın olumsuzunun 1. şahıslarındaki *-maz, -mez*'li çekim şekli de faydalanmıştır.

“Benim ol mûr-i vasfın bahrine ğark
Kılâmâzam sâğımdan solu fark”(YZ, 3/B-1)

“Bilürem rahmete'l-li'l-âlemînsin
Nedendir **bilmezem** fâriğ neşînsin”(YZ, 12/A-5)

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminin Azərbaycan dilinde, teklik ve çokluk 2. , 3. şahıslarda kullanılan şekli olan *-ıp* ekli çekimi de Çâkerî'nin şiirlerinde yer almaktadır:

“Görelen gün yüzünü çeşme gibi
Kalubdur gözlerim bî-âb Edhem”(ÇD, 168 /G. 80-3)

“Yüzünü kim **kalubdur** böyle rûşen
Cemâlin kim **edübdür** tâze gülşen”(YZ, 75/B-13)

Çâkerî'nin şiirlerinde isim ve fiillerle birlikte *beli, bes, hemişe, öz, sınık* vs. **zamir, sıfat, zarf ve edat** gibi diğer kelime grupları da yer almaktadır. Bu kelimelere seçtiğimiz örnek beyitler ise şunlardır:

“Ger dilersen leşkerün Mansûr ola
Ehl-i rüşvet **bes** gerek makhûr ola”(ÇD, 64 /Mes. 2-7)

“Şâh dirse Çâkerî sende bugün hâzır ne var
Bir **sınuk** sad-pâre dil var 'ahd ü peymânı dürüst”(ÇD, 88 /G. 6-6)

“Görür bakdukça çeşmüm serv-kaddün
Hemişe çeşm-i âşık râst-bîndür”(ÇD, 122 /G. 37-2)

“**Belî** i'câz-ı hüsnindendurur bu
Ki yakar cânımı ôd gibi su”(YZ, 88/B-1)

“Demidür derdime dermân eyle
Bu **müşkil** işümi âsân eyle”(YZ, 103/B-11)

“Utandurub ziyâ-yı yâr **özünü**
Giceden seçmez idi gündizini”(YZ, 129/B-6)

Çâkerî'nin şiirlerinde geçen *el urmak, gam yemek, hadden aşurmak*, vs. gibi **deyimler** de Azərbaycan dilinde aktif olarak kullanılan deyimlerdir. Çâkerî'nin şiirlerinde, bu deyimlerin kullanılış biçimi ise aşağıdaki örnek beyitlerde verilmiştir:

“Mutribün kavlini dinle mey ayağına **el ur**

Kılmadın gam âteşinden bağrunı devrân kebâb”(ÇD, 84 /G. 2–2)

“*Subh-dem murğ-ı seher serve çıkup şöyle didi
Gül gibi güldü çemende el uran câm-ı Cem’e*”(ÇD, 190 /G. 101–2)

“*Gönül gam yime vü mey-i saf nûş it
Ki oldur çü ser-mâye-i şâdmâni*”(ÇD, 220/G. 130–3)

“*Nigârâ hadden aşurma cefâyı
Ki kamu nesnenün oranı vardır*”(ÇD, 120/G. 35–3)

SONUÇ

“Çâkerî Sinan’ın Şiirlerinde Azerbaycan Türkçesi” başlıklı bu çalışmadan elde edilen neticeler, şu maddelerde bir araya getirildi:

1. Bu çalışma vasıtasıyla, XV. yüzyılda, Anadolu’da yaşamış şâirlerden biri olan Çâkerî Sinan’ı, Azerbaycan okuyucusuna tanıtmaya imkânı elde edilmiştir.

2. Çalışmamız, özellikle XV. yüzyıldaki Azerbaycan dilinin genel durumunu ortaya koymak açısından önem taşımaktadır. Azerbaycan Türkçesi, XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar daha çok bir şiir dili olarak gelişmiştir. *Hasanoğlu, Kadı Burhâneddin, Seyyid Nesîmî, Fuzûlî, Şah İsmail Hatâi* gibi şâirler, eserleriyle Azerbaycan dilini şiirlerinde yaşatmışlardır. Çalışmamızın neticesinde adı geçen bu şâirlere, Çâkerî Sinan’ı da ilave etmek mümkündür. Çünkü Çâkerî’nin şiirlerinde, -metinde verilen örneklerde de görüldüğü üzere- Azerbaycan Türkçesi’nin dil husûsiyetleri, bâriz bir şekilde kendini hissettirmekte ve Azerbaycan edebî dilinin XV. yüzyıldaki manzarası gözler önüne serilmektedir.

3. Söz konusu örneklerden de hareketle, Azerbaycan yazı diliyle Osmanlı yazı dilinin, XV. yüzyıldaki ortak ağız havuzundan beslendiğini, daha sonra siyasî ve coğrafî nedenlerle birbirinden ayrıldıklarını söylemek mümkündür. Türk dilleri arasında, tarihin akışı içinde çeşitli gelişmeler geçiren ve üzerinde XIV. yüzyıldan beri süregelen olan Farsça etkisini bir ölçüde hâlâ koruyan, aynı zamanda Batı dillerinin etkisinde yeni özellikler kazanmış olan Azerbaycan Türkçesi ile Anadolu Türkçesi arasındaki farklılaşmaya sebep olan bazı etkenler vardır. Azerbaycan ve Osmanlı Türkçeleri arasında, daha çok şivede kalan ayrılıkların sebeplerini, Doğu Oğuz koluna, Oğuz dışı Türk şivelerinin, özellikle Kıpçak unsurlarının yaptığı etki ve İlhanlılar’dan kalan bazı Moğolca izlerinde aramak lazımdır. Günümüzde de bu iki Türkçe arasındaki başlıca ayrılıklar; kelime başındaki b-m, kelime içindeki q-x, ilk hecedeki e-i, yine kelime başındaki t-d ile akuzatif ve bazı fiil çekimleri etrafında toplanmıştır.

4. Bu makale, XV. yüzyıl Azerbaycan ve Türkiye edebî alakaları açısından mühim bir çalışma değeri taşımaktadır. Çalışmada gün yüzüne çıkarılan örnekler, Azerbaycan ve Anadolu dilinin ortaklığını karakterize eden sözlerdir. Türk tarihinde farklı coğrafyalarda yaşayan Türk topluluklarının birbirleriyle olan ticarî, siyasî, sosyal ve kültürel ilişkileri nedeniyle bu toplulukların dillerinde de önemli etkileşimler görülmektedir. Bu etkileşimlerin kesin sınırlarla çizilebilmesi mümkün değildir; ancak bu etkileşimlerin miktarının ve niteliğinin belirlenebilmesi ancak şâir ve yazarların dillerinin ses, şekil, söz varlığı, söz dizimi, anlam vb. açılardan incelenmesiyle mümkündür. Bu açıdan çalışmamız, Azerbaycan edebî dilinin

teşekkül tarihinin, fərqli kaynaklarla təsbit edilməsində, inkişaf yollarının gerçək dəyəriylə idrak edilib öyrətilməsinə faydalı bir nümunə özelliği taşımaktadır.

5. Son olaraq, bu araştırmaya ilə Çâkerî Sinan'ın şiirlerinin Azərbaycan edebî dili açısından önəmli bir kaynak olduğu ilk defa olaraq təsbit edilmişdir. Bu və buna bənzər araştırmalar, *Nesîmî, Fuzûlî, Hatâî* vb. şəxsiyyətlərlə şəkillənən Azərbaycan edebî dilinin tarixi devirlerinin, Azərbaycan-Anadolu edebî muhitləri açısından ele alınıp incələnməsində önəmli bir addım təşkil edəcəkdir.

KAYNAKLAR

1. Akpınar, Yavuz (1994). *Azərbaycan Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
2. Aslan, Şükran (2007), “Divân-ı Çâkerî (Dil Özelliği-Metin)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
3. Axundov, Ağamusa; Orucov, Əliheydər (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Luğəti*, I-IV Cilt, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı: Şərq-Qərb.
4. Aynur, Hatice (1999). *15. Yüzyıl Şairi Çâkerî ve Divânı*, İstanbul: Scala Yayıncılık.
5. Ayverdi, İlhan (2006). *Misâlli Büyük Türkçe Sözlük*, I-III Cilt, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
6. Banarlı, Nihat Sami (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: MEB.
7. Çâkerî Sinan Çelebi, *Yusuf ve Züleyha*, Ankara İl Halk Kütüphanesi, No: 2611, Ankara: MEB.
8. Develi, Hayati (2008). “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 3/3 Spring, s. 212–230.
9. Durmaz, Setter (2010a). “Çâkerî Sinan'ın Həyatı, Yaradıcılığı Və Əsərləri”, *Şərq Filologiyası Məsələləri*, Azərbaycan Millî Elmlər Akademiyası, Jurnal Beşinci Buraxılış, Bakı, s. 425–435.
10. Durmaz, Setter (2010b). “Sultan II Bəyazid Dövründə Türk Poeziyası Və Çâkerî Sinan Bəy”, *Pedaqoji Universitet Xəbərləri*, No: 6, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti, Bakı, s. 100–107.
11. Erden, Aysu (1985). “Azəri Türkçesi'nin Geçmişinə və Sözdizimi Özelliğine Kısa Bir Bakış”, H. V. Ed. Fak. Dergisi, Cilt 3, sayı 2, s. 43–62.
12. Hacıyev, T. İ., Vəliyev, K. N. (1983). *Azərbaycan Dili Tarihi*, Bakı: Maarif Neşriyatı.
13. Hüseyinov, Mir Celal Firidun (2000). *Örneklerle XX. Asır Azərbaycan Edebiyatı*, (Haz: Kemal Yavuz, Erol Ülgen), İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
14. Kabaklı, Ahmet (2004). *Türk Edebiyatı*, C. II, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
15. Karataş, Mustafa (2010). “Azərbaycan Türkçesi'nin Fuzûlî'deki İzleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/1, Winter, s. 525–555.
16. Məhərrəmov, P. Ç. (1982). *Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi*, III. Cilt, Bakı: Elm Neşriyatı.
17. Rıhtım, Mehmet (2010). *Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakuvi və Səfa əl-Əsrar Adlı Əsəri*, Bakı: Elm.
18. Xudiyev, Nizami (1997). *Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi*, Ankara: Yargıçı Ofset.

THE USE OF AZERBAIJANI TURKISH IN CHAKERİ SİNAN`S POEMS

Summary

Chakeri Sinan, who lived in Anatolia, was one of the XV century poets. Chakeri Sinan had been under the patronage of Sultan Bayezid II, and wrote one Divan and Masnavi (a poetic form). His Divan was published by Hatije Aynur in 1999 in Turkey. The only copy of his Masnavi, "Yusuf and Zuleykha", which is available to us will have been presented to the world of literature for the first time within the context of doctoral research.

Either in the poems in his Divan, or in his Masnavi "Yusuf and Zuleykha", Chakeri broadly used many Azerbaijani Turkish words or word groups like; *azad* (free), *bazar* (bazaar), *cavan* (young), *daye* (nanny), *gend* (sugar), *humar* (languorous), *keniz* (female servant), *mehriban* (kind), *mesel* (saying), *menzil* (apartment), *mismar* (nail), *muğanni* (singer), *növbət* (duty), *rövşen* (bright, clean), *sübh* (daybreak), *şam* (candle), *şirin* (sweet), *yoldaş* (friend), *gözlemek* (to wait), *kalmışam* (to stand), *şad olmak* (to be glad), *yad olmak* (to be strange), *yumak* (to wash).

In this article, following the introduction part, which explores the development stages and general peculiarities of Azerbaijani Turkish, information will be presented regarding the poems of Chakeri Sinan. Subsequently, the words, sayings and other word groups used in Azerbaijani Turkish widely, which have been found in the poems of Divan and Masnavi "Yusuf and Zuleykha", will be discussed.

Thus, assuming the poems of Chakeri Sinan as a basis, the similar elements of Turkish of the XV century and contemporary Azerbaijani Turkish will have been determined as a result of this research. The suggestion will also be made that, like *Nasimi*, *Khatayi* and *Fuzuli`*s poems, Chakeri`s poems are also considered to be one of the richest sources.

Key words: Chakeri Sinan, Divan, The Masnavi Yusuf and Zuleykha, Azerbaijani Turkish, XV century.

ПОЭТЫ-МЕТАФИЗИКИ: ОТ ДЖОНА ДОННА ДО ГАМЛЕТА ИСАХАНЛЫ

Тамилла Алиева Исрафиловна
(*Бакинский Славянский Университет*)

Появление термина метафизика относят к концу XVI века (Дж. Бруно-1585 г.), но в литературе он начинает применяться по отношению к английским поэтам первой половины XVII века, которых принято называть поэтами метафизической школы, признанным главой которой считается Джон Донн. Исходя из этого, метафизическую поэзию считают явлением общеевропейским, хотя такой подход, на наш взгляд, не приемлем, так как ни поэзия, ни философия, ни даже «псевдофилософская поэзия», как иногда называют метафизику, принадлежностью одной литературы, одного континента быть не может. Истинная поэзия - достояние всего человечества. Такая поэзия несет в себе философское начало. И отсюда, думается, начинается основное противоречие. Одни противопоставляют философию метафизике, другие ставят между ними знак равенства. Так, утверждается, что «Поэзия, метафизика – разные способы прочтения шифров трансценденции. Философ пытается делать это сознательно, поэт бессознательно реализует целое в своем произведении» (2, с. 9). Или обратимся к другому высказыванию: «Философия (метафизика) ни наука, ни мировоззренческая проповедь» (6, с. 117). Как видим, авторы этих высказываний фактически ставят знак равенства между философией и метафизикой, что применительно к поэзии, философской основе ее, думается, правомерно. А Михель прямо утверждает, что «Метафизика является систематическим философским учением, которое исследует проблемы предельных оснований существующих вещей (природные объекты, продукты человеческой деятельности, включая знания и иные духовные творения). Характерной чертой ее является нацеленность на самую предельность, понимаемую как необходимое основание сущих вещей» (5).

Применительно к литературе под метафизической поэзией чаще всего подразумевается произведения, в которых мир познается большей частью не только путем логических построений, и не только чувствами. В такой поэзии эти два начала, две пути познания как бы органически сочетаются, благодаря чему наблюдается определенная амбивалентность, многозначность поэтического высказывания: видимое, внешнее в определенной степени контрастирует с тем, что скрыто глубже и не всегда доступно непосвященному. Преобладающее метафорическое начало, построенное на сближении разнородных понятий, внешне выглядит остроумием. Но на самом деле под видимым остроумием скрывается глубокая авторская мысль. Метафизическую поэзию можно назвать и интеллектуальной, ибо именно интеллект позволяет сопрягать на первый взгляд далекие идеи, проводить между ними параллели, создавать сравнения, вести парадоксальные рассуждения и на их основе делать определенные философские выводы. И отсюда: любая настоящая поэзия несет в себе философское начало, так как хочет познать непознаваемое. А это позволяет утверждать, что такая поэзия метафизична.

Понятие метафизическая поэзия в литературоведении имеет конкретную содержательную наполняемость: под ним чаще всего подразумевается английская барочная поэзия первой половины XVII века. А поэты этой поры, исповедовавшие неоплатонические взгляды, соответственно, называются поэтами-метафизиками. Но тут же отметим, что такие взгляды гораздо раньше, были характерны восточным мистикам, суфиям, суфийской поэзии, что само по себе дает право сужать круг поэтов-метафизиков до английской, даже общеевропейской поэзии конкретного исторического периода. При этом термин этот зародился именно для обозначения английской метафизической поэзии XVII века и поэтов этой школы, но в него следует включать типологически схожие с данной поэзией и другие литературные явления, как более раннего, так и более позднего времени.

Философия и поэзия соединяются в интуиции, являющейся их общей основой. По Хайдеггеру именно художественное произведение раскрывает бытие сущего (6, с. 117); поэзия – становление и осуществление истины, главный источник метафизики и генератор ее идей.

Рассмотрев различные суждения о метафизической поэзии, различные высказывания о ней, можно отметить, что для метафизической поэзии характерно ощущение распавшегося мироздания и утраты цельности представления о нём. Как отмечал Джон Донн, разум человека не в силах восстановить мироздание, но остаётся надежда на пылкий ум, ищущий и находящий необходимые (возможно, очень отдалённые) связи. Метафизичность поэзии нельзя ограничивать лишь тематикой, хотя характеризуя английскую метафизическую поэзию XVII века специалисты, исходят именно из нее, отмечают, что метафизическая проблематика эпохи барокко определялась одиночеством человека во Вселенной, противостоянием человека и Бога, вопрошанием самого существования Бога.

В метафизической поэзии ведущим становится смысл, поиски на определенные вопросы бытия, и отсюда размышления над проблемой утраты целостности самого мироздания, что можно наблюдать уже у Джона Донна. Кроме того, в данной поэзии остро чувствуется чувство одиночества. Колесникова отмечает: Одиночество **в культурном измерении** — частый гость мира ученых, пророков и реформаторов, особенно если они видят свои расхождения с основными культурными течениями, пытаюсь прийти к ценностям, забытым или отвергнутым широкой публикой (4)

При определении метафизичности поэзии основной упор делается на особенности поэтики, как отдельно взятого автора, так и группы поэтов. Но ведь поэтика большей частью показатель индивидуального, авторского стиля, в крайнем случае – школы или направления.

Поэтике поэтов-метафизиков присуще сравнение, сближение весьма отдаленных друг от друга понятий и явлений с неожиданным, парадоксальным выводом. А такая поэтика присуща не только английским метафизикам первой половины XVII века, но и целому ряду поэтов XX (например, И. Бродскому), и даже XXI века.

Да, Джон Донн - поэт на все времена. Стихи его «обращены они к женщине или к Богу, и поныне звучат страстно и увлекательно: сгустки

поэтической энергии, не разрядившиеся за прошедшие четыре столетия» (7).
Донн пишет :

Мой друг, я расстанусь с тобой
Не ради перемен,
Не для того, чтобы другой
Любви предаться в плен.
Но наш не вечен дом,
И кто сие постиг,
Тот загодя привык
Быть легким на подъем. (1, с. 39)

Казалось бы все просто, ситуация весьма обыденна по сравнению с разумом, который проводя параллели между явлениями далекими друг от друга, сближает их, открывая с неожиданной стороны, в чем проявляется т. н. метафизическое остроумие. А это расширяет границы познания, позволяет охватывать значительное смысловое пространство. И не случайно о метафизической поэзии вновь заговорили в XX веке, узрев его проявление у многих поэтов разных литератур. А это позволяет констатировать, что характерной особенностью метафизической поэзии является ее парадоксальность в любом проявлении.

Проходят годы, меняется эпоха, параллельно меняется и характер поэзии и философского осмысления мира и мироздания, отношение человека к создателю, богу, что занимало центральное место в поэзии барокко (а еще раньше в суфийской). Естественно, одной и той же меркой подходить к поэзии средних веков и поэзии XXI века невозможно. Но тем не менее, определенные цепочки логического и чувственного осмысления остаются.

Джон Донн ужасается от того, что мир рассыпался на кусочки, что солнце пропало, и сетует на то, что человеческому уму не дано восстановить его. Человек, в том числе и поэт надеется только лишь на свой острый ум, ищущий и выявляющий порой весьма отдаленные связи. Поэты-метафизики вернули поэзии мужественность речи, заменили мелодию интонацией. При этом логическое и чувственные начала в их поэзии выступает параллельно, что придает поэтической мысли двойственность: в ней сочетаются видимое со скрытым, адресованным на посвященных. Отсюда и, скажем, жанровая глубина и эмоциональность непосредственного восприятия действительности в элегиях Джона Донна и его последователей.

Джон Донн сын своего времени. В эпоху, когда религия охватывает все стороны жизни и сам поэт выступает в роли религиозного деятеля и проповедника, уничижение перед божественным и осознание бренности земного существования, естественно, становится ведущей в поэзии его. И отсюда, печать кризиса сознания, мистические богоискательские настроения, восторг религиозного самоуничужения и пр. Поэт-метафизик XVII века ищет прежде всего некий скрытый мистический смысл, на решение которого направлены его основные усилия.

Если рассматривать метафизическую поэзию, как поиск скрытого мистического смысла, как проявление богоискательских настроений, то говорить о его наличии в современной поэзии в самом широком смысле не

приходится. В настоящее время можно говорить о поисках смысла бытия и путях реализации данной задачи. При таком подходе можно утверждать, что метафизическая поэзия имеет место и в наши дни, да и в грядущем она будет иметь место, так как данная проблема всегда будет иметь место.

И ученый, и поэт по сути занимаются одним и тем же - ищут ответы на поставленные жизнью вопросы, стремятся разгадать тайны мироздания, жизни, смыслом жизни... И не на все вопросы можно ответить путем логических построений. Тут логические суждения у поэта сочетаются с чувственным постижением. И именно такое постижение смысла бытия является основным показателем метафизичности поэзии.

Сказанное во многом присуще и поэзии азербайджанского математика и поэта Гамлета Исаханлы, который в своей поэзии пытается найти ответ на вопросы, на которые люди искали ответы тысячелетиями. Но эти вопросы при жизни каждого нового поколения возникал снова и снова, ибо каждый из них для каждого человека имеет свое индивидуальное наполнение, изначально несколько отличающееся от общего, скажем так, гипотетического для всего человечества. Да и для более крупных сообществ - на уровне народов, наций, стран - определенной эпохи ответы на подобные вопросы могут, да и звучат неодинаково, ибо как говорит поэт:

Сколько в мире тайн? Считаем...
Книги умные читаем...
На природу уповаем,
Истиной не дорожим...
Этот мир - непостижим! (3)

«Этот мир - непостижим», - утверждает поэт.

Согласно поэтической мысли Исаханлы человек приходит в мир, стремится постичь его, открывая для себя каждый день все новые и новые грани, оттенки мира, через бабушкины, дедушкины сказки отправляется в мир чудес, потом сталкивается с жесткой действительностью и до конца своего земного пути пытается понять, что же такое жизнь. И все же до конца разгадать эту загадку не может. В математике ответом некоторых задач является бесконечность. Таким же бесконечным процессом является постижение, познание жизни. Можно прожить и пятьдесят лет, и сто... Но раскрыть до конца суть этой жизни невозможно, но стремится к нему надо, ибо, возможно, именно в этом и заключается смысл жизни.

Одним из весьма примечательных стихотворений Гамлета Исаханлы является «Корни». Благодаря предельной смысловой наполненности каждой строки, каждого слова стихотворение выделяется из потока современной псевдофилософской поэзии. Поэт не философствует, ищет опять-таки смысл жизни.

Когда-то с матерью родной
Я был единым целым...
Мы были две души в одной,
Единокровным телом.

Она была мой небосвод,
 Моя земля и пища.
 Я наливался в ней, как плод,
 Сокрытый в корневище.
 И разрывать единства связь
 Была такая мука!
 Родился я... И родилась
 Длинною в жизнь разлука... (3)

Рождение человека осознается и как разлука с матерью. Парадоксальное суждение, что непосредственно перекликается с поэтикой поэтов-метафизиков.

Жизнь - это путь от рождения до смерти, на этом пути человек постепенно расходует отпущенный ему срок. Но самое главное: на что и как расходовать этот бесценный дар? Но что ждет его в конце этого пути и стоит ли бояться этого конца? В этом для Гамлета Исаханлы тайны нет. От рождения до смерти человек проходит путь развития, движется вперед и выше. Впереди его, скорее всего, ждет еще более высокая ступень, если земную жизнь он прожил как подобает носителю высокого звания человек. Но между рождением и смертью - полюсами жизни - находится сама жизнь. В чем же её смысл?

Может в постоянном движении и продвижении. Человек постоянно куда-то стремится, идет, едет, расширяя горизонты своего мирозидения. Образно это поэтом сказано довольно просто, точно, но и с определенной болью («Горожане из деревни»):

В города из деревень
 Едут все, кому не лень.

Сказав это, автор подчеркивает, что у каждого своя цель при таком перемещении в пространстве:

Кто учиться, кто лечиться,
 Кто работать, кто жениться.
 Кто-то едет торговать,
 Кто-то едет воровать.
 Кто за этим, кто за тем,
 Кто неведомо, зачем...

Но эта длинная череда перечислений завершается несколько неожиданно. В несколько жизнерадостный ритм и перечислительную интонацию стиха вдруг врывается слово смерть:

В города из деревень
 Едут все, кому не лень,
 Едут город - покорять,
 Едут в город - умирать. (3)

Опять парадокс. Навряд ли поэт в данном случае имел в виду чисто физическую смерть. Город нивелирует человеческую личность, зачастую обезличивает его. В городской суматохе человек часто отрывается от своих корней, становится одним из многих, утрачивая свою индивидуальность, стремясь выжить в этом человеческом морево что бы то ни стало. А это бесследно не проходит. Человек утрачивает свое «я», а это тоже смерть, порой даже похуже, чем смерть физическая.

Познание бывает логическим, а так же и чувственным. Поэт-метафизик познает и логическим путем, и чувствами. Гамлет Исаханлы познает мир и посредством логики, и посредством чувств, а выражая свои мысли и чувства посредством поэтических средств, стремится четко обосновать и разъяснить каждое положение своих суждений. Возможно, это и является одной из основных особенностей его поэзии, сближающей ее с метафизической поэзией.

В метафизической поэзии, как я уже отметила - главное остроумие, а формой является метафора. На мой взгляд поэзия Гамлета Исаханлы - философична и метафорична. Поэт-метафизик лучше остальных может почувствовать запах розы, цветов, делиться впечатлениями о мире, о людях, о солнце, о жизни и смерти обо всем, что его волнует. Простой человек не может ощутить все это, тем более понять. Поэзия Г. Исаханлы - элитарная и остроумная, в каждой строке чувствуется скрытый смысл бытия. В то же время, его философское мировоззрение - экзистенциально. Это трагическое ощущение утраты цельности. Гамлет Исаханлы как метафизический поэт стремится найти собеседника, восстановить утраченные отношения, остро переживает расставания, возвращается в прошлое. Чувство утраты ощущается им куда больнее, чем чувство обретения. Опыт разлуки длительнее, чем пребывание вместе. Гамлет Исаханлы как поэт-метафизик стремится преодолеть разлуку, восстановить связь и поэтому отправляется в прошлое, совершает паломничество в родные места. Он резко может сменять жанр и предмет своей речи. Может говорить и о любви, и о природе... ,

Это осознание мира как бесконечной, это спор о конечности идеи и напряженность поиска ответа на злободневные вопросы времени. Размышления - о высшем, о метафизическом, о божественном...

Все сказанное позволяет утверждать, что применительно к литературе противопоставлять метафизику философии не совсем правомерно, так как истинная поэзия всегда философична, она всегда стремится познать непознаваемое. Т. н. метафизическую поэзию отличает прежде всего поэтика стиха, приемы использования метафор, проведение весьма остроумных параллелей между довольно далеких друг от друга явлений, неожиданные заключения, к которым приходит поэт в конце своих рассуждений. А такая поэзия и сегодня имеет место, а значит - метафизическая поэзия востребована и в наши дни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Английская лирика первой половины XVII века. - М. : Изд-во МГУ, 1989
2. Гарин И. Поэзия как непосредственная мудрость / [Перспективы метафизики. Классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков](#): Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 28-29 октября 1997 г. / СПб. : Санкт-Петербургское отделение Института человека РАН, 1997
3. Исаханлы Гамлет. Контрасты. Книга стихотворений в переводах Аллы Ахундовой. ИзографЪ, Москва, 2006.
4. Колесникова Л. А. Лабиринты одиночества / [Перспективы метафизики. Классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков](#): Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 28-29 октября 1997 г. / СПб. : Санкт-Петербургское отделение Института человека РАН, 1997
5. Михель Д. В. Метафизика в поисках своих оснований / [Перспективы метафизики. Классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков](#): Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 28-29 октября 1997 г. / СПб. : Санкт-Петербургское отделение Института человека РАН, 1997
6. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики//Вопросы философии. 1989. N 9. С. 116-122
7. <http://www.stosvet.net/union/Kruzhkov/>

METAPHYSICS IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI POETRY**Summary**

In the article “Metaphysics in the English and Azerbaijani poetry” examines the nature and significance of the appearance of the term metaphysical poetry. Under the metaphysical poetry was made to understand the English Baroque poetry of 17 century. And poets professing Neoplatonic views, called poets, metaphysicians. They sought answers to the questions of life, sought to unravel the mysteries of life, the meaning of life itself. And not all questions can be answered by logical constructions. Logical judgments in metaphysics combined with sensual comprehension. And it is this perception of the meaning of existence is the main indicator of metaphysical poetry.

Key words:Metaphysics, metaphysicalpoetry, poet and metaphysician, vision, life, existence,

MƏRKƏZİ ASIYA XALQLARI ŞEİRİNDƏ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

Təranə Əzim qızı Həşimova
(*AMEA / Azərbaycan*)

Mərkəzi Asiya poeziyasında Azərbaycan mövzusunda elmi şəkildə bəhs edərkən bu məsələyə bir neçə yöndən baxmaq gərəkdir. Mərkəzi Asiya xalqları şeirində Azərbaycan mövzusu təkcə həsr olunan şeirlərlə məhdudlaşmır, yəni ki, bu istiqamətdə ədəbi əlaqələr sisteminə, poetik əlaqələr və onun ən səmərəli qolu hesab olunan ədəbi təsir və digər məsələlərə diqqət çəkmək gərəkdir. Çünki digər bir xalqın poeziyasında Azərbaycan mövzusu Azərbaycan varlığının müxtəlif yöndə təsdiqi və tərənnümü olunması ilə yaranır.

Azərbaycan- Mərkəzi Asiya ədəbi əlaqələrinin tarixi çox qədimdir. Folklorla söykənən bu əlaqələr müxtəlif dövrlərdə yaranmış və inkişaf etmiş, xüsusilə, orta əsrlərdə xüsusi inkişaf mərhələsi yaşamışdır. Poetik əlaqələrin daha dərinləşməsində, nəticə etibarilə ümumtürk şeirinin inkişafında Azərbaycan və Mərkəzi Asiya xalqlarının əlaqələrinin əhəmiyyəti böyük oldu. Orta əsrlər klassik Azərbaycan poeziyasının Mərkəzi Asiya xalqları poeziyasının inkişafında oynadığı rol olduqca səmərəli olmuşdur. Nizami Gəncəvi kimi söz nəhənginin qələmə aldığı mövzular, yaratdığı ənənələr davamlı olmuş, bütün Şərq, xüsusilə, Yaxın və Orta Şərq, eləcə də Mərkəzi Asiya xalqları poeziyasında yeni yaradıcılıq istiqamətləri açmışdır. O cümlədən, İmaddədin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi mütəfəkkir-şairlərin sənətinin təsiri ilə özbək, türkmən, qazax ədəbiyyatlarında çox sayda əsərlər meydana gəlmişdir ki, bu nümunələri Azərbaycan varlığının digər bir türk xalqı ədəbiyyatında təsdiqi kimi dəyərləndirə bilərik. Orta əsrlərdə yaşayıb yaratmış Azərbaycanın dahi söz ustaları digər türk xalqları ədəbiyyatı ilə bərabər özbək-cığatay ədəbiyyatında da gözəllik, ülvyyə, mərdlik tərənnümçüsü, əsl sənət məktəbinin yaradıcısı olmuşlar. Təbii ki, bu təsiri, ümumən qarşılıqlı əlaqələri şərtləndirən və qidalandıran amillər olmuşdur. Bu amilləri özbək və Azərbaycan xalqlarının tarixi inkişafında, onların yaşayışı, dili və mədəniyyəti arasındakı yaxınlığında axtarmaq lazımdır. Azərbaycan və özbək xalqlarının yaşadıkları ictimai quruluş, onların tarixi inkişafı, ictimai-siyasi proseslərin yaxınlığı mədəni-ədəbi əlaqələrin də əsasını təşkil etmişdir. Məhz, bu əsas ictimai amillər nəticəsində bütün dövrlərdə, eləcə də orta əsrlərdə Azərbaycan və Mərkəzi Asiya xalqlarının ədəbi-tarixi inkişafı bir-birilə sıx surətdə bağlı olmuş və bu əlaqə hər iki xalqın mədəniyyətinin, ədəbiyyatının yüksəlişinə yardım etmişdir.

Qeyd edək ki, ədəbi, poetik əlaqələr müxtəlif dövrləri, tarixi prosesləri yaşayan xalqlarımızın arasında daima millilik, tarixilik üzərində qurulmuşdur.

XX əsr əvvəllərində Azərbaycan satirik poeziyası Mərkəzi Asiya, özəlliklə, özbək və türkmən satirik şeirinə də təsirsiz qalmadı. Belə ki, Azərbaycan satirik şeirinin bu dövrdə ki, sürətli inkişafı, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və təsisçisi, Azərbaycan xalqının böyük mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadənin müstəsna xidmətləri bu xalqların ədəbi taleyində mühim rol oynamaqla yeni nəşrlərin yaranmasına səbəb oldu. Türkmənstanda “Toxmaq”, Özbəkistanda “Muştum” satirik dərgiləri “Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə yarandı. Əsrin əvvəllərinin ədəbi hərəkatında iştirak edən özbək və türkmən şairlərinin hamısı «Molla Nəsrəddin»lə, M. Ə. Sabir yara-

dıcılığı ilə bağlı olmuşlar. Özbək ədəbiyyatının görkəmli xadimi Abdulla Qədri Sabirin və «Molla Nəsrəddin» jurnalının özbək poeziyasına, ümumən, Mərkəzi Asiya xalqları ədəbiyyatına təsirindən bəhs edərək yazır: «Orta Asiyada Azərbaycan ədəbiyyatını oxumayan, bilməyən sənətkar yoxdur. Biz həvcvçiliyi «Molla Nəsrəddin»dən öyrənməliyik...Mən qələm tutmağı ərəblərdən, qələmlə güldürməyi isə «Molla Nəsrəddin»dən öyrənmişəm» (Qasımov, 1979; s. 6).

Sabir öz satirik poeziyası ilə Azərbaycan poeziyası tarixində yeni bir səhifə açmaqla öz dövründəki və özündən sonrakı poeziyanın inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirə bilmişdir. Sabirin milli poeziyaya gətirdiyi realizm, müasirlik kimi xüsusiyyətlər şairin Mərkəzi Asiya xalqlarının satirik şeirində inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən xüsusiyyətlər kimi önə çıxdı. Sabir poeziya məktəbi hələ şairin sağlığında öz ətrafına istedadlı satirik şairləri topladı. Sabir satirası digər xalqlarla bərabər Mərkəzi Asiya xalqlarının poeziyasında da öz ardıcıllarını yetişdirdi.

XX əsrin 20-ci illərindən bu xalqlar Sovet imperiyası tərkibində birləşsələr də, ədəbi əlaqələr bu istiqamətdə qurulsun da yazılan hər bir əsərin bətnində gen-qan yaddaşı, türk birliyi yangısı, qardaş sevgisi canlanırdı. Azərbaycan-Mərkəzi Asiya xalqlarının ötən əsrin ortalarında əlaqələrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğuna həsr olunan şeirlərdə dəyərə malikdir. Böyük özbək şairi Qafur Qulamın Səməd Vurğuna şəxsi zəmində qurulan əlaqələri şairin Səməd Vurğuna, eləcə də Azərbaycana və xalqımızın tanınmış övladlarına həsr olunmuş çox sayda poetik nümunələrin yaranması ilə nəticələndi. Özbək poeziyasında Azərbaycan mövzusu sağlığında və ölümsüzlüyündə Səməd Vurğuna həsr olunmuş poetik nümunələrlə daha da güclənmişdir. Zülfüyyə, Qafur Qulam, Rəzzaq Əbdürrəşid, Rəzm Babacan və digər özbək şairləri dahi Azərbaycan şairinə olan sevgi duyğularını şeirə çevirirdilər. Qafur Qulam 60-cı illərin əvvəllərində qələmə aldığı «Qırx yaşlı Azərbaycan» şeirində klassik söz ustaları ilə bərabər Səməd Vurğunu da böyük şeir, sənət yaradıcısı kimi dəyərləndirir:

Azərbaycan, sevirsen böyük şeri sənəti,
Tarixə həkk olunub öz şöhrətin, öz adın.
Hələ keçmişlərdə də çox dühalar sənədi,
Şəfəqlər saçdı dahi Nizamitək ustadın

Bizə yaxşı tanışdır Füzulilə Vidadi,
Biz ürəkdən sevirik sizin böyük Vurğunu,
Üzeyir! Çox əzizdir sənəti, sözü, adı,
Könüldə bəsləyirik bir xoş duyğutək onu (Q. Qulam, 1960; s. 6).

Qafur Qulam yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu dəfələrlə müraciət olunan və poetik dəyərlə üzə çıxan nümunələrdəndir. Digər «Səməd Vurğuna» adlı şeirində Qafur Qulam Azərbaycan şairini bir xalqın milli mədəni mirasının, tarixinin yaddaş səsinin müasir simvoluna çevirərək məhəbbətini ifadə edir.

Daşkənddə dünyaya gələn özbək şairəsi Zülfüyyənin Bakıda Səməd Vurğunun ev-muzeyini ziyarət edəndən sonra yazdığı «Bir dənə papiros» şeiri özbək şairinin Səməd Vurğun şəxsiyyətinə, şəriyyatına dərin məhəbbətinin təmsalında Azərbaycana sevgisinin parlaq nümunəsidir. Şairinə muzeyində saxlanılan son dəfə çəkdiyi yarımçıq papiros özbək şairəsinin qəlbində kövrək misralara çevrilən duyğular yaradır:

Tütündən qaçardım başdan-binadan,
 Hətta qınayardım qəlyan çəkəni.
 Masanın üstündə yarımçıq qalan
 Bir dənə papiros kövrətdi məni.
 Ürək sevməyəni göz necə istər?!
 Qəlbimdə, gözümdə dəyişdi həvəs.
 Mənə tütün göstər, cığara göstər –
 Bunca əziz olsun, bunca müqəddəs!
 Dünyadan quş kimi uçarmış insan,
 Qərribə aləmdir, qərribə gərmiş.
 Bir sirli dodağa toxunduğundan
 Zəhər şirinləşib bala dönərmiş.
 ...Sənin dodağında sönən papiros
 Qaraldı əbədi, keçdi əbədi.
 Amma dodağında qatarlanan söz
 Oldu könüllərin işıq məbədi (Toplu, 1980; s. 67).

Folklor mövzusunda, onun təsvir vasitələrindən geniş istifadə edən qırğız poeziyası XX əsrdə ümumtürk ədəbiyyatına T. Moldo, Q. Satılqanov, S. Yeraliyev və başqa istedadlı şairlər bəxş etmişdir. 60-cı illər qırğız poeziyasında Azərbaycan mövzusu xüsusi yer tutur. Qırğız şairi Ramiz Riskulun Səməd Vurğuna həsr etdiyi «Böyük ustadımıza» (1963) şeiri bu baxımdan maraqlıdır. Şair S. Vurğunun simasında türk övladının, türk mədəniyyətinin böyüklüyünü poetik dialoq vasitəsilə tərənnüm edir: Tarixin maneələrini aşıb gəlmiş türkün-türkə qardaşlığını maraqlı ifadə vasitələri ilə üzə çıxarır:

Bunu tale mənə yazdı, yoxsa özüm tapdım onu?
 Qürubuna bir il qalmış görə bildim mən Vurğunu.
 Həyəcandan zağ-zağ əsdim. Sandım ki, bu ulu şair
 Min-min nəslə yola salmış karvansaray sahibidir.
 İri gözlər – od yuvası... qorxa-qorxa, dönə-dönə
 Nəzər saldım, təslim oldum o gözlərin qüdrətinə.
 Dodaqları bir az solğun, fəqət nitqi mənə tanış,
 Bilirdim ki, susan dodaq tufanları qıfillamış.
 - Qırğız oğlu, bilirmisən sən «Manas»ı şair kimi?
 Akın olmaq, qopuz çalmaq adətinmi, şakərinmi?
 Çəşdim düzü bu sorğudan, baxdım şair qəhrəmana
 - Sarsılmazdır, əbədidir-dedi-Manas doğan ana. (Rza. X, 1992; s. 516).

23 beytdən ibarət bu şeir Ramiz Riskulun Azərbaycan şairini böyük tarixi simalar, əfsanələşmiş şəxsiyyətlər sırasında sevməsini poetik biçimdə gerçəkləşdirir. O, özünə müraciətlə:

Böyüklüyün «qanunu var», qismət olmur ona-buna
 Böyük girir böyük kimi kiçiklərin yuxusuna (Rza X, 1992; s. 517).

deyərək reallığı möcüzə səviyyəsinə yüksəldərək məhəbbətini, ehtiramını obrazlı şəkildə ifadə etmişdir.

XX əsrin 60-cı illərdə bütün dünya ədəbiyyatında baş verən yeniləşmə Mərkəzi Asiya xalqlarının poeziyasında da özünü göstərirdi. Belə ki, qadağalar, təzyiqlər və tənqidlər, kəskin senzura yasaqları bir qədər zəiflədi, bu dövrü araşdıran ədə-

biyyatşünasların qeyd etdiyi kimi “yumşaldı”. Ədəbiyyatşünaslıqda “Destalinizasiya” adlanan bu dövrdə özbək, türkmən, qazax, qırğız xalqlarının poeziyalarında Azərbaycana həsr olunmuş şeirlərdə sətiraltı anlamlarda milli azadlıq eşqi, türkün yaddaş harayı, ədəbi-tarixi bağlargaörünməkdə idi. Bu dövrdə Azərbaycan torpağına, Azərbaycan türklərinə həsr olunmuş poeziya nümunələri Mərkəzi Asiya xalqları poeziyasında tez-tez müraciət olunan mövzulara çevrildi. 60-70-ci illərdə özbək, türkmən, qazax, qırğız poeziyalarında Azərbaycana həsr olunan şeirlərin hər birində türkün-türkə sevgisi, can yangısı, tarixi, bədii qəhrəmanlarına məhəbbəti kamil səviyyədə ifadə edilmişdir.

«Mirzə Uluğbəy» pyesi ilə zəngin tarixi, milli kolorit yaradan əslən azərbaycanlı olan özbək şairi, dramaturqu Maqşud Şeyxzadə «İllər və yollar» (1961), «Şərlər» (1964), «Xiyaban» (1967) və digər kitabların müəllifidir. Özbək türkü varlığında mənəvi qüvvəti, müstəqillik əzmini kəşf edən M. Şeyxzadə Azərbaycan torpağına, Azərbaycan türklərinə sonsuz məhəbbətlə bağlı olmuş, bu sevgisini şeirlərində də ifadə etmişdir:

Mən gəldim dünyaya Azərbaycanda
keçdi cocuqluğum o gül məkanda.
Nizami vətəni, Gəncə ölkəsi
Türkülər doldurdu ciyərlərimə.
Doğma Kür çayının xoş tərənəsi,
Susamış könlümdə oyatdı nəğmə.
Ancaq şairliyin incə taleyi
Güldü Sir-Dəryada. Qismətmiş bu da
Özbək günəşinin əksini gördüm
Kəsdiyim çörəkdə içdiyim suda. (Rza. X, 1994; s. 4).

Türk dünyasını, Azərbaycanı bütün varlığı ilə sevən Maqşud Şeyxzadə Azərbaycan varlığının böyük aynası olan XIX əsrin sonu XX əsrin başlanğıcında yaranmış poeziyadan hələ gənc yaşlarında ikən bəhrələnməyə çalışmışdır. M. Ə. Sabiri özünə ustad seçmiş M. Şeyxzadə böyük şairin əsərlərindən təsirlənərək millətsevərlik, vətənsəvərlik poeziyası ənənələrini yeni biçimdə, yeni ruhda özbək poeziyasına gətirərək Azərbaycan şeir ənənələrini, Azərbaycan mövzusunu özbək poeziyasında yeni bir şəkildə təqdim etdi.

Mərkəzi Asiya xalqları poeziyasında Azərbaycan mövzusu, xüsusən 70-ci illərdə daha da genişləndi. Özbək şairləri Qafur Qulamın «Səməd Vurğuna», «Görmək istərəm», Abdulla Arifin «Azərbaycan», Cüməniyaz Cabarlıının «Bakı səfəri», Sultan Əkbərinin «Həsərət», Normurad Nərzullayevin «Qəlbimdəsən can Azərbaycan» silsiləsi, Maqşud Şeyxzadənin «Füzuliyə açıq məktub», «Köhnə dostla görüş», Həmid Qulamın «Azərbaycan gözəli», şair qardaşım Səməd Vurğuna Şöhrətin «Yenə gəldim», Turab Tölənin «Dilimdəsən hər bir zaman», Pulat Fazilin «Ürəyimin bir parçası», qazax şairləri Əbdülkərim Əhmədin «Azərbaycan, Azərbaycan!», Cambulun «Bakı nəğməsi», Sırbay Maulenovun «Bülbül», türkmən şairləri Anna Qovusovun «Şüvələnda», Halmaz Nuriyevin «Əlvida», Nazar Qullayevin «Azərbaycan gözəli», Saparmurad Ovəzberdiyevin ədəbi əlaqələrin inkişafında xüsusi xidmətləri olan tanınmış alim V. Arzumanlıya həsr etdiyi «Qardaşlıq», «Arzu» şeirləri bu qəbildəndir. Türkmən ədəbiyyatşünaslarının gəldiyi qənaət belədir ki, Azərbaycan -türkmən ədəbi əlaqələrinin 60-cı illərdən sənəgiməsi ilə əlaqədar türkmən poeziyasında Azərbaycan mövzusunun işlənməsi digər digər türk

xalqları ilə müqayisədə zəifdir. Bununla bərabər, türkmən poeziyasında Azərbaycan mövzulu maraqlı poetik nümunələr vardır.

Sağ ol, Azərbaycan, şer ölkəsi,
Sağ ol, gözəl Bakı, nəğməli diyar.
Sizin qoynunuzda dostların səsi,
Şairin, aşığın şirin kəlməsi –

Qəlbimi əbədi ovsunladılar (Seitov, 1982; s. 133).

Qazax şairi Ə. Əhmədin «Azərbaycan! Azərbaycan!» şeiri elə ilk misralarından tarixən türk xalqlarının bir məmləkət olduğunu türk birliyini bəyan edir:

Əssalaməyküm... ey ... tarixlərdən mənə əyan
Gündoğandan günbatana zaman-zaman şölə yayan,
Qaf dağının ətəyində dağlar kimi qosqocaman
Dağlar kimi cavan qalan,
Zümrüd Xəzər yaxasında Nuh dövründən lövbər salan,
Bu gün bahar yellərilə saçlarımı sıgallayan,
Məni öpən- məni qucan
Azərbaycan!
Salam sənə bizim əlvan Alatay dağlarından!
Bəylə gəlin otağı tək Alma-Ata bağlarından.
Ceyhun, Qıyıq çaylarının dağlar yıxan axarından,
Xam torpağa yaz gətirən dilavərlər diyarından!
Salam bahar ölkəsinə Qazaxıstan baharından.
Suyu – şərbət, daşı mərcan
Azərbaycan! (Rza. X, 1992; s. 513).

Ötən əsrin 90-cı illərində Sovetlər məkanında yerləşən türk respublikaları müstəqillik qazandıqdan sonra ədəbi-poetik əlaqələr də bu xalqlar arasında yeni məzmun və forma aldı. Belə ki, Azərbaycan-Mərkəzi Asiya poetik əlaqələrinin illərlə bətnində qorunan azadlıq, türkçülük eşqi daha cəsarətlə tərənnüm olunmağa və ədəbi əlaqələr sistemində öz rolunubəlli etməyə başladı. Türk dünyasının sağlığında əfsanələşən və dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan qazax şairi Muxtar Şahanov XX əsrin sonlarında tanınmış türk övladlarını poetik qəhrəmana çevirərək müasir dünyanın sosial və mənəvi problemlərinin həllini aradığı «Sivilizasiyaların yanılmaları» adlı poema yaratdı. Əsil türk oğlu kimi milli mənəvi kökdən ayrılmanı qlobal problem kimi qəbul edən M. Şahanov Azərbaycanın mətbuat orqanı olan «Zaman» qəzetinə verdiyi müsahibədə bu haqda deyir: «Bəşəri faciələrin əsasını hazırda milli ruhdan ayrı düşmə təşkil edir. Öz millətini sevməyən insan digər bir milləti sevə bilməz. Günümüzdə bəşəri sivilizasiya sürətlə inkişaf edir. Amma bizim bundan qazancımız nə, itirdiyimiz nədir? Qızılqum səhrasında cantak deyilən bitki var. Onun kökləri 60 sm dərinə gedir, qum tufanı, küləklər ona heç nə edə bilmir. Amma kanbak adlı digər bitkinin kökləri 3-5 sm dərinliyə gedir və külək onu asanlıqla bir yerdən digər yerə aparır. İnsanlar da, mədəniyyətlər də belədir. Kanbak tipli millətlər məhvə məhkumdurlar. Canbak tipli millətlərsə əbədiyyətə qədər yaşayacaqlar» (Şahanov, 2002; s. 11).

«Sivilizasiyaların yanılmaları» poemasında insanın doğma anasından əlavə, dörd mənəvi anası – doğma torpağı, ana dili, mənəvi mədəniyyəti və milli ənənəsi, milli tarixi olmadan insanın mənəvi məhvə məhkum olacağını bildirən şairin son dərəcə maraqlı süjet xəttinə malik bu əsəri bəşəri problemlərin çözülməsini arayan fəlsəfi bir əsərdir. Bəşəriyyətə və dövlət başçalarına açıq məktub olan poemada

Azərbaycan xalqına həsr olunan hissə mövcuddur ki, bu Azərbaycan haqqında bu günə kimi qələmə alınan əsərlər, poetik nümunələr içərisində özəl dəyərə malikdir. Poemanın Azərbaycan haqqında olan hissəsində müasir ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi həyatımız önə çəkilir. M. Şahanov poemanın Azərbaycan haqqında olan hissəsinin sonunda xalq məhəbbətinin bütün saxta pərəstişləri üstələdiyini bildirərək, əsil insani dəyərlərin qələbəsini alqışlayır.

Daha bir diləyim var –
O da ki, - Tanrıdandı:
İlahi, qoy dünyada zəka qələbə çalsın,
İnsan qələbə çalsın,
Mədəniyyət ucalsın,
Qoy saxta davranışlar,
Pərəstişlər, alqışlar
Əzilsin, tapdalansın! (Şahanov, 1997; s. 1).

Poemanı Şərqi böyük mütəfəkkiri Abu Nəsr əl Fərabinin xarici ölkə hökmdarına söylədiyi dahiyənə fikirlərə istinadən yazan qazax şairi ticarət yolu ilə gələn mədəniyyəti deyil, millətin özünün yaratdığı mədəniyyəti basılmazlıq, məğlubedilməzlik simvolu, abidəsi kimi dəyərləndirir. Bu kimi böyük dəyərlər içərisində Azərbaycan xalqını, onun böyük övladlarını poetik qəhrəmana çevirərək oxuculara təqdim edir.

Azərbaycan və Mərkəzi Asiya xalqları ədəbiyyatları arasında bağlılıqlar çoxdur. Xalqlarımız arasındakı ədəbi əlaqələr hərtərəfli və zəngindir. Türk dünyası, o sıradan Azərbaycan və Mərkəzi Asiya xalqları xalqları poeziyası çağdaş mərhələsini yaşayır. Elə bir mərhələ ki, bu xalqların şairləri «mən türkmən!», «Biz türkmən!» deyərək təzyiq və təqibsiz yaradıcılıq əlaqələri qurmaqla ümumtürk mədəniyyətinə, ümumtürk poeziyasına silinməz izlər salırlar və Mərkəzi Asiya şəirində Azərbaycan mövzusunda yeni çalarlar, yeni isimlər gəlməklə yeni poetik nümunələr yaranmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Alışanov Ş. Poeziya // ədəbi proses – 83 - 84. Bakı: Elm, 1994.
2. Arzumanlı V. M. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. Bakı: Elm, 1997, s. 184.
3. Qafur Q. Qırx yaşlı Azərbaycan. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 30 aprel 1960-cı il
4. Qasimov Y. Sabir və XX əsr özbək satirası. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1979
5. Quliyev E. Müasir özbək ədəbiyyatı tarixi (dərs vəsaiti). Bakı, 1999, s. 108.
6. Novruzov T. Sabir və davamçıları. Bakı: Bilik cəmiyyəti, 1988, s. 80.
7. Ruhi Ə. «Molla Nəsrəddin» və «Toxmaq» jurn. , «Azərbaycan» jurn. , 1966, № 12.
8. Rza X. U. Turan çələngi. Bakı: Elm, 1992, s. 792.
9. Rza X. U. İki xalqın oğlu. «Ədəbiyyat» qəzeti, 24 yanvar 1994-cü il.
10. Rza X. U. Turan çələngi. Bakı: Elm, 1992, s. 792.
11. Saləddin Ə. Arzu bir, dilək bir... «Azərbaycan» jurn. , 1985, № 4.
12. Sevdim Azərbaycanı (SSRİ və dünya xalqları şairlərinin sovet Azərbaycanı haqqında şeirləri). Bakı: Yazıçı, 1980, s. 207.
13. Şahanov M. «Xeyirlə şərin ziddiyyətləri» poemasından parça. «Azərbaycan» qəzeti, 10 avqust 1997-ci il.
14. Şahanov M. Kökü dərinə getməyən ağacın ömrü qısa olar. «Zaman» qəzeti, 18 yanvar 2002-ci il.
15. Şeyxzadə M. Əks səda, (şerlər və poema). Bakı: Yazıçı, 1978, s. 141.

ИСТОРИЯ РАЗГАДКИ МИСТИФИКАЦИИ ЛЬВА НУСЕНБАУМА И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ

Рафик Сафаров
(НАНА / Азербайджан)

Во второй половине 20-х годов XX века в Германии некий выходец из России начал свою журналистскую деятельность в берлинском журнале «Die Literarische Welt» («Литературный мир»). Свои статьи он писал на немецком языке и подписывал именем или скорее псевдонимом Асад-бей Нусенбаум (Нуссимбаум), а также просто Асад-бей. С этим журналом он сотрудничал до 1933 года и напечатал на его страницах более 140 статей, заметок и рецензий.

Поднаiores на журналистском поприще, он, будучи еще совсем молодым человеком, в 1929 году выпускает в свет свою первую книгу «Нефть и кровь на Востоке» (так в немецком оригинале), которая была подписана «именем» / псевдонимом Мухаммед Асад-бей.¹ Книга посвящена описанию жизни и быта в Азербайджане начала XX века и периода его советизации. Произведение носит автобиографический характер. Автор выдает себя за сына азербайджанского феодала, выходца из Самарканда (!) и владельца крупных нефтяных месторождений в Баку, и матери – русской интеллигентки и революционерки (видимо большевички). Это же подтверждает автор предисловия к книге Вернер Шендел, хотя ему хорошо было известно подлинное имя М. Асад-бея.

Знакомство с описанием походов автора и событий в Азербайджане, Средней Азии и Иране оставляет ощущение, что произведение создано в легком, можно сказать, сказочном жанре. Подготовленному читателю, хорошо знакомому с реалиями описываемого региона, сразу становится заметным грубые искажения и ошибки при описании традиционного быта, местных нравов, религиозных обрядов, некоторых исторических событий. Ему было неважно насколько правдивы приводимые сведения в описании народов и стран, а также исторических личностей в его произведениях. Единственной его заботой было то, насколько подаваемый им в литературной обработке материал будет иметь успех у массового читателя. Но его сказочные сочинения при сопряжении с реальностью входили в противоречие с кавказским, шире – мусульманским мировоззрением, так как значительное количество эпизодов описываемых им событий не соответствовали действительности. Автор сообразно вкусам западного обывателя старался насытить текст различными небылицами и экзотическими сценами, в том числе эротического характера.

Такой подход автора в описании этнографических особенностей Азербайджана был нацелен не на пропаганду реального положения вещей, а на способствование рекламе книги для ее успешного распространения в Европе. Неслучайно, что содержание и даже названия некоторых его книг полностью соответствуют стереотипам, предрассудкам и предвзятому мнению европейского читателя о Мусульманской и Российской (Евразийской)

¹Essad Bey, Mohammed. Öl und Blut im Orient. Berlin: Deutsche Verlagsanstalt, 1929.

цивилизациях.

Неудивительно и естественно, что выходцы из Азербайджана, Кавказа и Средней Азии, проживавшие в Берлине, встретили книгу с негодованием. В 1930 году разразился целый скандал, вылившийся на страницы немецких и эмигрантских газет и журналов, где они полностью разоблачали истинное лицо М. Асад-бея и вполне уместно раскрывали его настоящее происхождение. Они полностью разоблачили отношение М. Асад-бея к литературе как всего лишь дельца в литературном бизнесе, часто оскорблявшего национальные чувства народов описываемых стран.

В ответ на позорное разоблачение Асад-бей для пущей убедительности перед европейским читателем в 1931 году в журнале «Die Literarische Welt» напечатал статью о своей биографии, в общем, повторяя автобиографию из книги. Он отмечал, что показать точное место его рождения невозможно, так как родился в проезжавшем через русские степи поезде во время первой забастовки железнодорожников в Российской империи.¹ Тем самым он намекает на дату 17 ноября 1905 года – дату выхода царского Манифеста, видимо близкую к действительному дню его рождения. Пытаясь как-то локализовать, но, прямо не раскрывая место своего появления на свет, он сообщает о своем рождении в центре Российской степи между Европой и Азией в мчавшемся из Европы поезде.

В таком амплуа под именем Мухаммеда Асад-бея вышел еще ряд книг, в которых автор мимикрировал в соответствии с описываемым регионом и выдавал себя то за азербайджанца, то за русского, то за араба, то за грузина, то за иранца и т. д. Эти наклонности зачинались в нем видимо под влиянием отца и близкого окружения еще в детские и юношеские годы. Немало живых свидетельств осталось в упоминаниях его современников. Опыт лжеца и мистификатора проявился в нем в 1921 году сразу по прибытии в Германию, когда они с отцом пытались ввести в заблуждение представителей эмигрантских общин, выдавая себя за выходцев из соответствующей страны с целью получения денежного пособия.² В Берлине еще будучи юношей, он, начиная с 1922 года, в подаваемых для зачисления в Русскую гимназию и различные образовательные курсы документах каждый раз указывал иную национальность и родину, меняя свои биографические данные в зависимости от ситуации.

Даже без культурологического анализа, но при внимательном чтении уже складывается четкое мнение, что автором этих произведений мог быть только человек, придерживающийся западных ценностей. Создание подобных произведений рассчитано на художественный вкус западного читателя. В свою очередь западный читатель со своими стереотипами и предрассудками в отношении других цивилизаций желал от таких авторов соответствующих сочинений, в которых, прежде всего, европейская культура превозносилась бы над другими цивилизациями.

¹ Essad Bey. Autobiographie: Lebenslaufe von Heute Die Geschichte Meines Lebens // Die Literarische Welt. Bd. 7. 1931. № 5. S. 3-4.

² Cevat bey Veziri, Hilal Münşi, Zahit Efendi, Dr. Achineteli. “Şarkta petrol ve kan” unvanlı eserin müellifi kimdir? // Odlar Yurdu. 1930 il, 02 mart.

Будучи хорошо адаптированным к европейским ценностям, Асад-бей учитывал низкопробные запросы читателей и модные веяния разлагающейся и деградирующей элиты, сопряженные с общим размыванием морально-нравственных ориентиров. Чувствуя удачу, он начал воплощать запросы общества в литературную форму. Его книги имели успех и переводились на различные европейские языки. Мастер мистификации своего происхождения он умело вводил в заблуждение даже авторов предисловий к его книгам. Обычно они отмечали его мнимое азербайджанское происхождение. Более прозорливые замечали и даже чувствовали в его натуре и поведении некую двукость и подозревали его истинное происхождение.

Асад-бей мистифицировал даже свою кончину, завещая находившемуся рядом в его последние месяцы жизни Белле Вакка-Маззаре – человеку сомнительного происхождения (видимо ливийский итальянец), похоронить его по мусульманскому обряду. Но на самом деле он был предан земле с большими нарушениями мусульманского обряда захоронения. Его душеприказчик имел смутное представление об исламе, и поэтому расположение надгробия и самой могилы Асад-бея имело направление прямо в сторону Мекки. В соответствии с традициями исламской религии изголовье могилы в отношении Мекки располагается под углом 90°, так как покойника укладывают на правый бок лицом к священному городу мусульман.

Мухаммед Асад-бей прожил в Европе 21 год и умер в Италии в 1942 году. Задаваясь вопросом, кто же скрывался под этим именем вплоть до своей кончины, от которого вполне вероятно зависит и ответ на самую волнующую сегодня тему авторства романа «Али и Нино», необходима постановка следующих вопросов. Родился ли он в Баку, и были ли его родители азербайджанцами, нарекая его этим именем? Или он был иного происхождения, и все это время искусно притворялся выходцем из Азербайджана? Или все-таки судьба как-то связывала его с Азербайджаном?

Правдивые ответы на эти вопросы публиковались еще в конце 1920-х и начале 30-х годов. Так, в 1930 году глава азербайджанской общины Берлина Хилал Мюнши, Джевад бей Везири, Захид Эфенди и д-р Ахитенели из Грузии в своей критической статье «Кто автор произведения «Нефть и кровь на Востоке?»» (так в статье), вышедшей в газете «BerlinerTribune» от 08 февраля и затем перепечатанной 02 марта в журнале «Одлар Юрду»,¹ охарактеризовали М. Асад-бея как фантазера и шарлатана. При этом они подчеркивали, что согласно паспорту, он – Лев Нусенбаум и родился в Киеве 20 октября 1905 года, а его отца зовут Абрамом. Этот пример, пожалуй, один из самых точных и ярких характеристик натуры Льва и Абрама Нусенбаума. Помимо описания их морально-психологических качеств, статья содержит важные биографические сведения о них. Ниже мы увидим, что архивные документы и исследования жизни и творчества Асад-бея полностью подтверждают данные в статье азербайджанских эмигрантов. Морально-нравственный облик отца в полной мере отразился на сыне.

Несмотря на разоблачения, коммерческий успех в литературном бизнесе вдохновлял Мухаммеда Асад-бея на еще более активную творческую дея-

¹Үенә орада.

тельность на этом поприще. Его неподдающееся рациональному объяснению творческая плодовитость в историко-публицистическом жанре – а писал он по два-три произведения в год – начинала вызывать естественные подозрения в явном плагиате или компиляции в профессиональных кругах среди издателей, литературных критиков и т. д.

Совершенно иную характеристику личности и биографические данные о Мухаммеде Асад-бее приводит Вакка-Маззара в статье, посвященной смерти писателя. Предаваясь мистификации покойного, он тоже меняет свое имя на Джамиль, подписывая этим именем статью. Автобиографические сведения писателя он дополняет местом и датой рождения и прочими биографическими данными Асад-бея. В них сообщается, что он родился в городе Баку 20 октября 1905 года. Приводимые сведения о происхождении Асад-бея выдают в Вакка-Маззаре примитивные знания о мусульманской и русской истории. Вакка-Маззара – достойный продолжатель мистификаций и лжи Асад-бея.¹

Вскоре исторически грандиозная по своим неисчислимым человеческим жертвам, перевернутым судьбам десятков миллионов людей Вторая мировая война настолько потрясла ее участников, что вычеркнула из людской памяти имена Мухаммеда Асад-бея и Курбана Саида (автора романа «Али и Нино»). В условиях залечивания военных ран одними, и эйфории от победы и колоссальной военной прибыли у других, людям в послевоенный период было уже не до сочинений в легком сказочном жанре. Сочинения Л. Нусенбаума - Асад-бея на долгие годы канули в забвение.

Новое воскрешение разговоров вокруг имен Мухаммеда Асад-бея и Курбана Саида связано со второй жизнью романа «Али и Нино», которая началась в 1970 году после его издания в США на английском языке. Рост популярности романа постепенно достигает Азербайджана – места действия героев произведения. Центр дискуссий о личности Мухаммеда Асад-бея и авторстве романа «Али и Нино» после издания романа на азербайджанском и русском языках перемещается в нашу страну. Среди большинства азербайджанских филологов и литераторов складывается мнение, что роман написан азербайджанской рукой и автором может быть азербайджанский писатель Юсиф Везир Чемазменли, так как другой рассматриваемый претендент на авторство – Мухаммед Асад-бей – является Львом Нусенбаумом, евреем-ашкеназом из России. Справка Главного архивного управления за № 9153 от 05. 05. 1996 за подписью директора Исторического архива Чингиза Салахлы на устный запрос Орхана Везирова, сына Ю. В. Чемазменли: «На Ваш устный запрос отвечаем, что в документах Государственного Исторического архива АР не обнаружено ни одного сведения о рождении в 1905 году в городе Баку Льва Нусенбаума» и последующее подтверждение данным управлением в своей справке под № 9/157 от 08. 05. 1997 вышесказанного² еще более подкрепило мнение сторонников авторства Ю. В. Чемазменли. Данные архивной справки подтвердила и завотделом Государственного

¹ Giamil Vacca-Mazzara. Mohammed Essad Bey. Scrittore musulmano della Azerbaigan Caucasio // Oriente Moderno. Roma, 22 (1942). № 10.

² Hüseynoğlu, Sərvaz. “Əli və Nino” haqqında həqiqətlər / <http://www.azerworld.info/article.php?storyid=190>.

Исторического архива АР Светлана Олейникова в интервью голландскому фильму «AliasKurbanSaid» (2004), снятому режиссёром Джосом Путтером по сценарию книги «Али и Нино».

Наряду с тематикой вокруг романа «Али и Нино» в Азербайджане начали интересоваться жизнью и творчеством Мухаммеда Асад-бея. Непрерывающаяся полемика и архивная справка от 05. 05. 1996 подталкивают группу азербайджанских деятелей из переводчиков немецкого языка, филологов, литераторов и публицистов, которым становятся доступны произведения М. Асад-бея, также к категоричному выдвигению на общественный суд его кандидатуры на авторство романа «Али и Нино». Соглашаясь с предыдущим мнением о написании романа азербайджанской рукой, они без какого-либо серьезного и объективного исследования безапелляционно заявляют о мусульмано-азербайджанском происхождении Асад-бея. Тем не менее на первых порах главный вопрос – кто скрывался под псевдонимами / именами Мухаммед Асад-бей, Курбан Саид и Лев Нусенбаум – бакинский азербайджанец или европейский еврей, проведший детские годы в Азербайджане, оставался фактически открытым.

Слабой стороной обеих точек зрения является отсутствие историко-этнографического анализа произведений Асад-бея и Курбана Саида и документов о бакинском периоде жизни Льва Нусенбаума - Мухаммеда Асад-бея и Ю. В. Чеменземенли.

На новом этапе продолжающихся дискуссий об авторстве романа «Али и Нино» наиболее объективно и профессионально подошел к этому вопросу известный азербайджанский писатель Чингиз Гусейнов. По его мнению, роман мог написать человек со стороны, лишь внешне приобщившийся к Азербайджану, имеющий поверхностное знание о Востоке, но при этом рассчитывающий удивить западного читателя восточными реалиями и нравами. Как полагает Чингиз Гусейнов, автором романа мог быть Лев Нусенбаум, который мог обладать какими-то добротными рукописями, решивший эти разрозненные части соединить и дать им сюжетную логику.¹

На Западе в отличие от Азербайджана немецкий ученый исламовед Герхард Хопп посвятил М. Асад-бею серьезное исследование, собрав о нем по всей Европе всевозможный материал. В большой статье ученого под названием «Мухаммед Асад-бей: Восток только для европейцев?»² охвачены почти все детали европейского периода жизни Асад-бея - Льва Нусенбаума. Свой архив он передал в институт при Потсдамском университете, после чего во главе с проф. Вильфридом Фурманном была создана исследовательская группа. На основе архива Хоппа были проведены остальные исследования. В дальнейшем этими материалами воспользовался Том Рис, издавший вначале статью, а затем книгу о М. Асад-бее,³ дополнив их американскими и

¹ Гусейнов, Чингиз. Кто же автор "Али и Нино"? Роман о нации "бакинцев" полон тайн и загадок. В поисках автора, или Литературная мистификация? / Газ. Эхо. 2004, 9 октября.

² Höpp, Gerhard. Mohammed Essad Bey: Nur Orient Für Europä er? // Asien, Afrika, Lateinamerika. 1997. Issue: 25:78 i, S. 75-97.

³ Reiss, Tom. The Man from the East // The New Yorker. 1999, October 4. P. 68-83; Reiss, Tom. The Orientalist: Solving the Mystery of a Strange and Dangerous Life. New York; Toronto: RandomHouse, 2005.

азербайджанскими материалами, особенно свидетельствами очевидцев о бакинском периоде жизни Л. Нусенбаума.

Первое время эти работы если и были известны в Азербайджане, то очень узкому кругу лиц, интересовавшихся данной темой. Однако для полноценного исследования жизни и творчества М. Асад-бея - Л. Нусенбаума и Ю. В. Чеменземинли, которое могло существенно помочь в решении одной из главных проблем – авторства романа «Али и Нино», не доставало документальных материалов о бакинском периоде жизни обоих писателей и фактов из эмигрантского прошлого Чеменземинли. Лев Нусенбаум до конца жизни так и не вышел из образа восточного сказочника и мистификатора собственной жизни. Разгадка завуалированных автобиографических сведений, расшифровка истоков бакинской жизни в романах «Кровь и нефть на Востоке» и «Али и Нино» составляли единственный путь к выходу на архивные документы.

Рост интереса к жизни и творчеству Асад-бея уже в начале 2000-х годов приводит к возникновению замысла о поиске биографических сведений о Л. Нусенбауме / М. Асад-бее в Историческом архиве Азербайджана. Присущая Асад-бею мистификация в образе восточного сказочника настолько покрыла таинственностью его доевропейский период жизни, что даже некоторые автобиографические сведения в его романе «Кровь и нефть на Востоке» при буквальном восприятии могут повести исследователя в ложном направлении. Помимо первой книги Асад-бея, в романе «Али и Нино», подписанным другим мусульманским именем – Курбан Саид, также имеются автобиографические и биографические сведения о других персонажах, которые и стали ключом к поиску документов о бакинском периоде жизни автора.

На первой же странице романа описание сцены учебы в гимназии главного героя Али-хана дает основной ключ к поиску. Но в какой части города Баку располагалась эта гимназия? Автор снова, как в путеводителе без названий улиц, подсказывает читателю место расположения «Гуманитарной» гимназии. Она находилась по соседству с реальной и женской гимназиями, образуя с ними общий двор. Далее отмечается расположение женской гимназии на Николаевской улице. Эта информация намного сужала круг поиска среди бакинских учебных заведений.

Среди автобиографических сведений в романе «Кровь и нефть на Востоке» имеется сообщение автора о своем отце как о владельце нефтяных месторождений. А текст романа «Али и Нино» завершается интригующими словами «из поселка Бинагады», где в те бурные времена развития Бакинской нефтяной промышленности находились одни из основных ее месторождений.

По совокупности этой информации и был намечен круг поисков среди бакинских учебных заведений. Уточнение по справочнику города Баку того времени расположения на Николаевской учебных заведений согласно описанию в романе дало положительный результат. Соседями по общему двору с Тагиевской школой для девочек-мусульманок¹ оказались распо-

¹ Такое название учебного заведения более известно в народе. Официальное название – Бакинское Женское имени Императрицы Александры Федоровны русско-мусульманское училище.

женные в одном здании Бакинское Реальное училище и 2-я Бакинская мужская гимназия. Так как об учебе Мир-Юсиф-бея Везирова (Чеменземинли) в Реальном училище (1906-1909) было известно из исследовательских работ и оставалось только подтвердить этот факт архивным документом, поиск имен Мухаммеда Асад-бея или Льва Нусенбаума проводился в учебных делах 2-й мужской гимназии. Поиск же данных об отце Абраме Нусенбауме или Ибрагим-бее Арслане / Арсланоглу был произведен в архивных делах по нефти и среди списков купцов. Ради истины следует отметить, что меня не покидало чувство большого сомнения в реальности отцовского антропонима «Арслан», который в течение последних веков не употреблялся в именнике мусульман Азербайджана, Ирана и Средней Азии.

В течение почти двух месяцев (апрель-июнь) 2005 года исследование документов в Историческом архиве Азербайджана завершилось сенсационной находкой. В результате плодотворных поисков были обнаружены школьные документы Льва Нусенбаума¹ и документы о предпринимательской деятельности его отца Абрама Нусенбаума. Из собственного опыта можем засвидетельствовать, что непередаваемое чувство охватывает исследователя, когда на первой же странице архивного дела он видит чистый лист использования, т. е. согласно архивным правилам его подпись останется первой перед взором работников архива и последующих исследователей.

Обнаруженные документы окончательно разрешили главную проблему – установления личности автора книг, подписывавшегося Мухаммедом Асад-беем. Им был не кто иной, как иудей, еврей-ашкеназ по отцу и матери, сын купца, а затем нефтяного предпринимателя – Лев Абрамович Нусенбаум. И еще важная составляющая этого открытия – стало известно полное имя отца автора – Абрам Львович, до сих пор неизвестное исследователям жизни и творчества Мухаммеда Асад-бея и Курбана Саида. Имя отца, переведенное на мусульманский лад, т. е. в виде мусульманской кальки – Ибрагим-бей Арслан (Арсланоглу) – становится ключом к разгадке всей мистификации жизни Льва Нусенбаума и его причастности к авторству романа «Али и Нино». Вдобавок замечание о последней строке романа заканчивающейся словом «Бинагады», как раз таки увязывается с нефтяным бизнесом отца Абрама Нусенбаума – владельца компании «Бинагадинский нефтепровод», обеспечившей сыну Льву приличный уровень жизни в Баку.

Данные выводы, опирающиеся на обнаруженные архивные документы, совершенно не противоречат европейским документам о Л. Нусенбауме и основанным на них результатам западных исследований о принадлежности произведений Мухаммеда Асад-бея и Курбана Саида бакинскому еврею Льву Нусенбауму. Однако результаты нашего исследования совершенно не вписывались в господствующую в азербайджанском обществе гипотезу об этноконфессиональных корнях писателя, а именно о его мусульмано-азербайджанском происхождении. Вполне возможно, именно по этой причине почти полгода публикация в азербайджанских медиа объемистого материала о большом открытии не имела успеха.

¹ Государственный Исторический архив АР. Ф. 392.

По мере приближения 100-летнего юбилея со дня рождения Льва Нусенбаума / Мухаммеда Асад-бея были опубликованы в сокращенной версии две статьи, посвященные архивным документам о Л. Нусенбауме и его отце, оставив основной объем нашего исследования до лучших времен.¹ В связи со сложившейся вокруг темы авторства романа «Али и Нино» непростой ситуацией, нигилистическим отношением к Закону об авторских правах, а также в ожидании главного редактора АИ архивные источники в этих публицистических статьях не были обнародованы в привычном для всех научном смысле, но было указано на наличие архивных документов.

В статьях на первый план выносились следующие результаты исследования:

1) часть завуалированных автобиографических сведений в романе «Али и Нино» Курбана Саида и в романе «Кровь и нефть на Востоке» Мухаммеда Асад-бея имеют подлинное подтверждение из школьных документов Льва Нусенбаума и из документов о занятиях отца;

2) наличие имени Льва Нусенбаума в списках учеников 2-й мужской гимназии за 1914-1920 года;

3) полное совпадение дат рождения Льва Нусенбаума и Мухаммеда Асад-бея;

4) адрес местожительства Льва Нусенбаума – рядом с Бакинской Крепостью;

5) отличная успеваемость Льва Нусенбаума по немецкому языку, а также по истории и географии;

6) отсутствие акта регистрации о рождении Льва Нусенбаума в городе Баку;

7) отсутствие имен Мухаммеда Асад-бея, Курбана Саида, Ибрагим-бея Арслана в списках жителей Бакинской Крепости;

8) отсутствие имен Мухаммеда Асад-бея и Курбана Саида в списках учеников и других документах бакинских средних учебных заведений;

9) наличие полного имени отца Л. Нусенбаума – Абрама Львовича, до сих пор неизвестное исследователям, и разгадка имен Ибрагим-бея Арслана и Мухаммеда Асад-бея;

10) род занятий отца – купечество, в дальнейшем – нефтяное предпринимательство.

Говоря о значении данных открытий, прежде всего, следует отметить реальное существование Льва Нусенбаума как автора всех произведений, подписанных псевдонимами Мухаммед Асад-бей и Курбан Саид, не

¹ Сафаров, Рафик. Два лица одного писателя. Новые сведения о легендарном бакинце Льве Нусенбауме. Газ. Зеркало. 2005, 29 октября; Он же. Новые сведения о Льве Нусенбауме, проливающие свет на разгадку личности Мухаммеда Асад бея. Газ. Эхо. 2005, 02 ноября. Намерение опубликовать в то время большое исследование в журнале Azerbaijan International (далее – АИ), учитывая его возможности, казалось на наш взгляд наиболее приемлемым. Но контакт с главным редактором журнала Б. Блейр из-за ее отсутствия в Азербайджане стал возможен во время символического события (16. 12. 2005) – презентации в отеле NyattRegency книги “Azeris” (с моим соавторством). К большому поначалу удивлению мне было отказано в публикации и одновременно предложено предоставить ей архивные документы о Льве Нусенбауме.

исключая романа «Али и Нино». Этот факт ставит «жирную» точку в вопросе о якобы некогда существовавшем бакинском азербайджанце Мухаммеде Асад-бее. Остается согласиться, что к авторству могут быть причастны два писателя – Лев Нусенбаум и Юсиф Везир Чемазминли. Кстати сказать, наводят на размышления и такие факты. Нусенбаум прожил в Баку как минимум 13 лет (1907-1920), а Чемазминли до возвращения из эмиграции прожил в Баку в общей сложности около 3 лет (в основном 1906-1909), но отсутствовал в Азербайджане 17 лет (1909-1926, за исключением нескольких месяцев в 1919 году). Данные историко-этнографического, культурологического и стилистического анализа больше говорят в пользу Л. Нусенбаума как автора романа. В наших статьях имеются скромные заметки об этой версии. Не преувеличивая значения этих открытий, отметим, что статьи в 2005-2006 годах были размещены на вебсайтах Azeri.ru, Atc.az (AzeriTriColor), Aztop.com и др. Об открытии было хорошо известно сотрудникам отдела публикаций и научного использования документов Исторического архива и, прежде всего Светлане Олейниковой.

Еще одно открытие – расположение в одно время и в одном здании на Николаевской, 6 (ныне здание Экономического Университета на ул. Истиклялят) 2-й Бакинской мужской гимназии, в которой учился Лев Нусенбаум, и Реального училища, в котором учился Мир-Юсиф Везиров (Чемазминли, 1906-1909), – было сделано при определении местонахождения учебных заведений. Чтобы не оттенять значение основной находки – школьных документов Л. Нусенбаума и документов о предпринимательской деятельности отца А. Нусенбаума, в сокращенной версии обеих статей этот факт был опущен.

В данных статьях содержались направления дальнейшего изучения вопросов вокруг авторства романа «Али и Нино», что и подтолкнуло других исследователей к поиску недостающих сведений и изучению основных проблем. Обнаруженные архивные документы и сделанные на их основе открытия естественно не могли не заинтересовать сторонников обеих версий. Особый интерес исходил от главного редактора АІ гражданки Америки Бетти Блейр. Сотрудничающий с журналом грузинский проф. Заза Алексидзе уже в 2006 году обнаружил в Историческом архиве Грузии брачное свидетельство родителей Л. Нусенбаума, зарегистрированное в Тифлисской синагоге.¹ Находка З. Алексидзе помогла уточнить найденное нами имя матери Л. Нусенбаума в списке умерших евреев Бакинской синагоги.

По поводу открытия через редакции газет «Зеркало» и «Эхо», сотрудников отдела Олейниковой, а также сотрудницу читального зала архива Алмас Пашаеву к нам не раз обращались исследователи, в их числе и сотрудники журнала АІ. Так, в июле 2007 года две сотрудницы этого журнала, вооружившись нашей статьей в качестве путеводителя, через С. Олейникову и А. Пашаеву обратились к нам в поисках архивных документов о Льве Нусенбауме. Идя им навстречу, со своей стороны в очередной раз было предложено опубликовать научную статью с открытием архивных

¹Bleyer, Betti. Əli və Nino. Ədəbiyyat biznesi. Azərbaycanın ən məşhur romanının müəllifi kimdir? // Azərbaycan International. 2011. № 15. 2-15. 4. S. 20.

источников в их журнале. Но они избрали иной путь, подсказанный им сотрудниками отдела публикаций: искать школьные документы Л. Нусенбаума в 315 фонде (фонд Реального училища). ¹ После долгих поисков в Национальном архиве Азербайджана с помощью завотделом С. Олейниковой осенью 2007 года сотрудницы журнала нашли обнаруженные нами там же в 2005 году архивные документы, при этом присвоив себе заслугу первооткрывателя школьных документов Льва Нусенбаума. ²

Архивные документы об учебе Льва и экономической деятельности отца Абрама вынудили сторонников версии азербайджанского происхождения Асад-бея пересмотреть и скорректировать свою точку зрения. Они перестроились и выдвинули новую версию принадлежности Асад-бею фамилии Нусенбаум. На этом поприще в 2006 году появилась азербайджанская эмигрантка из Германии поэтесса Нурида Атеши и сразу возглавила сторонников азербайджанской версии происхождения М. Асад-бея. На первой же пресс-конференции летом 2006 года она заявила о якобы найденных об Асад-бее документах, доказывающих его азербайджанское происхождение, но не представленных широкой публике. На пресс-конференции присутствовало большинство исследователей данной тематики, в том числе известные уже сотрудники журнала АІ. В полемике между сторонниками различных версий о происхождении М. Асад-бея и авторстве романа «Али и Нино», для отстаивания собственной позиции мы сослались на наше исследование школьных документов Л. Нусенбаума. ³ Нуриде Атеши ничего не оставалось, как отметить гениальную интерпретацию мусульманских имен отца и самого М. Асад-бея в прошлогодней статье. Летом следующего года на очередной пресс-конференции с участием сторонников версии авторства Чеменземинли во главе с сотрудниками журнала АІ заявление Нуриды Атеши в прежнем амплуа вызвали новую полемику, где мы вновь сообщили об обнаруженных архивных документах и сделанных на их основе открытиях. ⁴ Вскоре Бетти Блейр на страницах СМИ в полемике в связи с пресс-конференцией Нуриды Атеши опиралась на материалы наших статей за 2005 год. ⁵

На страницах СМИ развернулась целая полемическая баталия между Бетти Блейр и Нуридой Атеши – главными представителями двух версий

¹ Yenə orada. S. 148, 155.

² Azərbaycan Milli Arxivində böyük tapıntı: Lev Nussimbaumun məktəb sənədləri tapıldı. Mühakimə qəzeti. 2007, 11-17 oktyabr. № 38; Али, Кямал. Азербайджанский ученый обвиняет американку в попытке украсть у него право первооткрывателя / <http://www.novosti.az/exclusive/20071016/41976138>; Он же. Кто первым «разоблачил» Нусенбаума? Газ. Страна. 2007, 19-25 октября. № 29. Подробно см. : Bleyer, Betti. Göst. əsər. S. 148, 154-155.

³ См. газеты: Ваки-Хəбər, 525-ci qəzet, Olaylar, Каспий и др. за 19 июля, газ. Ədəbiyyat за 21 июля 2006 г.

⁴ Məşhur "Əli və Nino" romanının müəllifi kim olubdur. 2007, 10 Avqust / http://www.bbc.co.uk/azeri/news/story/2007/08/printable/070810_ali_shtml; перепечатано в кн. : Atəşi, Nuridə. Yüz ilin sirləri: Məhəmməd Əsəd bəy – dövrün və şərin qurbanı. I kitab. Bakı: Nurlan, 2007. S. 547. См. также газеты: Yeni Müsavat, Айна, Каспи и др. за 11 августа 2007 г.

⁵ Bleyer, Betti. Ciddi problem ciddi tədqiqat tələb edir. Ədəbiyyat qəzeti. 2007, 17 avqust. № 32. S. 3. [То же на рус. яз. см. :](#) Блейр, Бетти. Серьезная проблема требует серьезного исследования, или еще раз о претендентах на авторство романа «Али и Нино» // Мир литературы. 2007. № 03. 1-30 сент.

авторства романа «Али и Нино». Основная суть спора сводилась к личности М. Асад-бея. Кто он – еврей Лев Нусенбаум или вышедший из под пера Вакка-Маззары новоявленный азербайджанец Аслан Ибрагимоглу¹ (в переводе с мусульманской кальки получается все тот же Лев Абрамович)? Архивные документы о Л. Нусенбауме перевесили чашу весов в этом споре в пользу Бетти Блейр, отстаивающей еврейское происхождение Асад-бея.²

Версия азербайджанского происхождения Асад-бея была вновь развенчана, что лишний раз подтвердило огромную важность архивных документов о Л. Нусенбауме и его отце. Только с привлечением этих документов возможно провести серьезное исследование для решения серьезной проблемы.

За два года громких пресс-конференций Нурида Атеши так и не представила азербайджанской общественности ни одного архивного документа официального характера, при этом перевернув на 180° биографические данные Л. Нусенбаума из найденных нами архивных документов, бездоказательно объявив его азербайджанцем Асланом Ибрагимоглу, а отца Абрама Нусенбаума его дядей по матери.³ В ее книге содержится некоторый фактологический материал из архива Г. Хоппа, который не столько подкрепляет ее выводы, сколько в купе с материалами из азербайджанского архива опровергает и полностью сводит к нулю отраженную в ее работе версию азербайджанского происхождения Л. Нусенбаума - М. Асад-бея. При отсутствии каких-либо серьезных заслуживающих доверия источников, ее заявления вносят больше путаницы и вводят в заблуждение неподготовленного читателя.

В то же время, окончательно убедившись в невозможности взаимовыгодного плодотворного сотрудничества с журналом АІ, мы опубликовали значительную часть своего исследования.⁴ Статья была опубликована с некоторыми сокращениями по независящим от автора обстоятельствам. Эта статья – более расширенная версия опубликованных материалов в 2005 году, но в основном без их повторения. В ней приведены факты и результаты исследования, подчеркивающие значимость открытия (за исключением фактов в предыдущих статьях):

- 1) установление полного имени матери – Бася Давидовна Нусенбаум (в девичестве – Слуцкина), дата и причина ее смерти;
- 2) происхождение девичьей фамилии матери;
- 3) место рождение Льва Абрамовича Нусенбаума – город Киев;
- 4) местожительство отца Абрама Нусенбаума до переезда на Кавказ – город Киев;
- 5) время переезда семьи Нусенбаумов в Баку – 1906/1907 год;

¹ Атеши, Нурида. Асад бек: спустя 70 лет вновь под давлением. Газ. Зеркало. 2007, 25 августа; Ağayev, Zeydulla. Yüz ilin sirri açılır: Qurban Səid-"Əli və Nino" düyünü açılır. 525-ci qəzet. 2007, 25 avqust.

² Bleyer, Betti. Əli və Nino: sirlər çözüldür: şəxsi maraqlar tədqiqatına təsir etməməlidir. Ədəbiyyat qəzeti. 2007, 07 sentyabr. № 35.

³ Atəşi, Nuridə. Göst. əsər.

⁴ Сафаров, Рафик. О Бакинской жизни Мухаммеда Асад бея и Льва Нуссимбаума: Рассказывают архивные документы. Газ. Эхо. 2007, 20 октября.

б) начало активной деловой деятельности отца в Азербайджане – 1907 год;

7) сословие отца и дата причисления – купец Второй гильдии с 1908 года;

8) дата и смена рода занятий отца – с 25 июля 1908 года глава фирмы «Бинагадинский нефтепровод и К^о» и обладатель половины ее капитала (14 тыс. руб.);

9) дата продажи фирмы братьям Нобелям – 4 июля 1913 года;

10) адрес и время местожительства в Баку: ул. Красноводская, дом Буниятова (1910), ул. Михайловская, дом Ашумова (1914), что в двух шагах от Крепости;

11) успеваемость Льва за 1914-1920 года по языкам и др. предметам – «отлично» по немецкому, «хорошо» по русскому, «неудовлетворительно» по азербайджанскому (в учебной программе с 1918 г.); отличные и хорошие оценки по истории и географии, в том числе по тюркской истории.

12) согласно биографическим данным и ведомости успеваемости его родные языки – идиш и немецкий, третий родной язык – русский. Тюркский язык (с 1938 года азербайджанский) для Льва был совершенно чужой.

С интересом отслеживает материалы об Асад-бее и о романе «Али и Нино» немецкий проф. Вильфред Фурманн. Он справедливо сетовал на отсутствие твердых документов в виде метрик и т. п.¹ Пока его неуверенное мнение о развернувшихся в Азербайджане дискуссиях опирается на результаты исследований проф. Г. Хоппа, которым так не хватает архивных документов донемецкого периода жизни Л. Нусенбаума. Эти документы несомненно могли бы ответить на вопросы, возникающие при изучении немецких архивных материалов.

Азербайджанский литературовед Аббас Абдулла на запрос от 2008 года в Киевский Исторический Архив о месте и времени рождения Льва Нусенбаума получил письменное подтверждение о рождении Л. Нусенбаума в городе Киеве 20 октября 1905 года.² Метрические документы Л. Нусенбаума наконец-то убеждают В. Фурмана в еврейском происхождении Асад-бея. Теперь он уверенно заключает, что Асад-бей умер от другой болезни – болезни Бюргера, или, что то же самое – эндоваскулит. Болезнь Бюргера передается по наследству и встречается у 80 % ашкенази – европейских евреев.³

Исследовательница истории города Баку и азербайджанских немцев Тамара Гумбатовна попутно с основными изысканиями обнаружила в Историческом архиве Азербайджана более подробные сведения о смерти

¹Фурманн, Вильфред. [Ассад-Бей своего рода немецкий писатель с некоторыми чертами мышления и поведения азербайджанца](http://www.mediaforum.az/print.php?lang=rus&article_id=20070817) / http://www. mediaforum. az/print. php?lang=rus&article_id=20070817.

²Abbas Abdulla. Tədqiqat: Nusimbaum Kiyevdən olan yəhudidir. Ədəbiyyat qəzeti. 2008, 19 dekabr. № 48.

³Подробно см. : Фурманн, Вильфред. Ассад-Бей – по заданию Муссолини / http://www. mediaforum. az/print. php?lang=rus&article_id=20090825022257033&page=05

матери Л. Нусенбаума, ¹ чем те, которые приводились в нашей статье за 2007 год.

На материалах из архивов Азербайджана, Грузии, Украины, исследований Г. Хоппа и Т. Риса основана работа Б. Блейр, посвященная рассмотрению одного из главных вопросов – авторства романа «Али и Нино». Придерживаясь версии о написании сюжета и основного текста романа Ю. В. Чеменземинли на азербайджанском языке, она выдвигает предположение о дальнейшей обработке романа со стороны Л. Нусенбаума. ²

Благодаря архивным документам и уже ставшей доподлинно известной биографии писателя появляются и объективные исследования об авторстве романа «Али и Нино». Анализ сюжета и текста романа и даже лингвокультурологический анализ в них однозначно говорят не в пользу Чеменземинли. Архивные документы во многом подкрепляют версию причастности Льва Нусенбаума к авторству романа «Али и Нино». Если даже Чеменземинли каким-то образом причастен к созданию первоначального текста, то Нусенбаум ничего не оставил от его сюжета и основного текста романа. Объективное исследование при всестороннем профессиональном подходе может полностью опровергнуть версию об авторстве Ю. В. Чеменземинли.

Школьные документы Льва и документы о предпринимательской деятельности Абрама Нусенбаума внесли перелом в изучение жизни и творчества писателя, жившего под псевдонимом Мухаммед Асад-бей. Документы пролили свет на покрытый тайной начальный период жизни писателя. Они полностью исключают версию азербайджанского происхождения Асад-бея, которая зиждется только на мистификациях самого писателя, таких же мистификациях, выдумках и даже ложных сведениях близких ему людей. Архивные документы восполнили большой пробел и способствовали окончательному прояснению личности писателя. Если содержание некоторых сведений в европейских документах, с таким усердием собранных и изученных Г. Хоппом, могло вызывать какое-то недоумение, непонимание или неясность в определенных эпизодах биографии, то данные архивных документов о Нусенбаумах из Азербайджана, а также из Грузии и Украины внесли полную ясность и логическое осмысление. Все основные сведения о биографии Льва встали на свои места, выстраивая в последовательную цепь все известные нам теперь события в его жизни и литературной деятельности.

Раскрытие мистификаций Льва Нусенбаума дало новый импульс к пониманию жизненных перипетий и более глубокому проникновению в его творчество. Льву Нусенбауму, подвизавшемуся в литературном бизнесе, не дано было создать что-то глубокое и проникновенное. Таким образом, результаты исследований помогли разобраться не только в жизненных и творческих мистификациях писателя, но и отвести Льву Нусенбауму место в литературе.

¹ Гумбатова, Тамара. Нуссимбаумы и Кавказские амазонки / http://www.mediaforum.az/print.php?lang=rus&article_id=20091109

² Bleyer, Betti. Əli və Nino. Ədəbiyyat biznesi... // Aİ. 2011. № 15. 2-15. 4.

Summary

The report is devoted to the history of solution of Lev Nusenbaum's mystification and its significance. Autobiographical information in the novels "Blood and Oil in the Orient" of Mohammed Essad Bey and "Ali and Nino" of Kurban Said became a key for the search of the author's documents during the period of his life in Baku. In the State Historical Archive of Azerbaijan, 2005, Lev Nusenbaum's school documents of 1914 -1920 years and also the documents on business activity of his father have been found out among educational files of 2nd Baku man's grammar school. The full name of the father, so far unknown for researchers, became the clue of all Lev Nusenbaum's life mystification and his belonging to the authorship of the novel "Ali and Nino".

The report demonstrates the significance of revealed document's research that contains directions for further search of missing information in the archives of Georgia and Ukraine and for further study of the questions about the authorship of the novel "Ali and Nino". Archival documents have thrown light on the initial stage of the writer' life and have brought changes in the study of all his life and creativity. Disclosing of Lev Nusenbaum's mystifications gave a new impulse to researchers to understand the twists and turns of life, to penetrate more deeply into his works and to assign him place in the literature.

Key words: Lev Nusenbaum's mystification, "Ali and Nino", "Blood and Oil in the Orient", Mohammed Essad Bey , Kurban Said

ALMAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLARI MİRZƏ ŞƏFİ HAQQINDA

Səbuhi Hüseynov
(AMEA / Azərbaycan)

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan şairi və pedaqoqu, mahir xəttat Mirzə Şəfi Sadiq oğlu Vazeh (1794-1852) Azərbaycan – Avropa ədəbi əlaqələrinin inkişafında və zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır.

Poetik əsərləri doğma vətəninə xeyli əvvəl Avropada, xüsusilə Almaniyada geniş yayılan və sevilən Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığı çox maraqlıdır. “XIX əsrin əllinci illərindən etibarən XX əsrin əvvəllərinə qədər milliyətindən və dinindən asılı olmayaraq Avropa poeziya həvəskarları arasında Mirzə Şəfi qədər sevilən, dillər əzbəri olan ikinci bir şair təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Onun, demək olar ki, bütün Avropa dillərinə tərcümə edilmiş yeganə şeirlər kitabı əsl ədəbi sensasiyaya çevrilmişdi”. (1, 6)

“Mirzə Şəfi nəğmələri” adlı kitabla Avropa mühitində tanınan Mirzə Şəfiyə onun bu kitabdakı şeirləri haqqında Avropa ictimai və ədəbi mühitində vahid fikir olmamışdır. Bəzi alman alimləri bu nəğmələrin Mirzə Şəfi adlı azərbaycan şairinə məxsus olduğunu qəbul etsə də, bəziləri isə bu şeirlərin müəllifinin məhz Fridrix Bodenştedt olduğu fikrini dəstəkləyirdilər.

Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti haqqında alman ictimaiyyətinə ilk dəfə məlumat verən məşhur şərqşünas Adolf Petroviç Berje (1828-1886) olmuşdur. Bütünlükdə, o, F. Bodenştedtə Mirzə Şəfinin əsərlərini və şöhrətini mənimsəməkdə ən yaxın yardımçı və himayədarlıq etmişdir. A. Berje hələ 1867-1868-ci illərdə Leypsiq şəhərində nəşr etdirdiyi “XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin toplusu” kitabında, sonralar Qafqaz Arxeoloji Komissiyasının Aktlarında nəşr etdirdiyi məqalələrində görkəmli Azərbaycan şairinin bədii irsinə şübhə ilə yanaşmış, onu tanınmış pedaqoq və şair kimi tanısa da, böyük istedad sahibi və mütəfəkkir olması barədə çox qısqançlıqla bəhs etmişdir.

Təxminən XX əsrin əvvəllərinə qədər alman ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikir formalaşmışdı ki, guya “Mirzə Şəfinin nəğmələri” tərcümə kitabı deyil, buraya daxil olan əsərlər yalnız F. Bodenştedtin özünə məxsusdur. Bu iddia azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən qətiyyətlə rədd edilsə də, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq az-çox alman ədəbiyyatşünasları tərəfindən də təkzib edilməyə başladı. Alman ədəbiyyatşünasları Robert Koeniq, Karl Busse, Emil Tomas və başqaları “Mirzə Şəfinin nəğmələri” kitabının tərcümə əsəri olduğunu qəbul edir və bu nəşri F. Bodenştedtin bədii tərcümə sahəsində qazandığı uğurlardan hesab edirdilər. Lakin sonrakı dövrlərdə bu məsələyə münasibət yenə də müxtəlif olmuşdur. Almaniyada tanınmış ədəbiyyatşünas Kurt Zundermeyer XX əsrin 20-ci illərində Mirzə Şəfi və F. Bodenştedt münasibətlərinə dair araşdırmalar aparmağa başlayırsa o, 1930-cu ildə özünün “Fridrix Bodenştedt və Mirzə Şəfi nəğmələri” (2) mövzusunda doktorluq dissertasiyasını yazır. Daha çox F. Bodenştedtin Mirzə Şəfinin şeirlərinin müəllifliyini mənimsəməsinə haqq qazandırmaq məqsədilə yazılmış dissertasiya işində müəllif Mirzə Şəfi – F. Bodenştedt münasibətlərinə dair bir sıra subyektiv və yanlış mülahizələr irəli sürür. Bu barədə tanınmış mirzəşəfişünas “Ə. Səidzadə əvvəlcə Mirzə Şəfi və yaxud Bodenştedt” monoqrafiyasında (Bakı, 1940, rus dilində), sonra isə “Mirzə Şəfi Vazeh” (Bakı,

1969, rus dilində) monoqrafiyalarındatutarlı faktvə dəlillərlə alman ədəbiyyatşünasının layiqli cavabını vermişdir. Bu da maraqlıdır ki, sonralar Ə.Səidzadənin hər iki monoqrafiyası öz elmi dərinliyi, faktlara obyektiv yanaşma tərzilə həm alman, həm də rus ədəbiyyatşünasları tərəfindən dəfələrlə təqdir olunmuşdur.

K. Zundermeyerin “Fridrix Bodenştedt və Mirzə Şəfi nəğmələri” adlı doktorluq dissertasiyası kitab halında nəşr edildikdən sonra ona Azərbaycan ədəbiyyatşünasları arasında Ə. Səidzadədən sonra professor Mikayıl Rəfili də öz münasibətini bildirmişdir. Mikayıl Rəfili 1936-cı ilin əvvəllərində SSRİ EA Azərbaycan filialının Dil və ədəbiyyat institutunda K. Zundermeyerin doktorluq dissertasiyası və onun səhifələrində əksini tapan bəzi subyektiv və yanlış fikirlər barədə məruzə etmişdir. Bu məsələyə M. Rəfili sonralar nəşr etdirdiyi “Mirzə Şəfi dünya ədəbiyyatında” monoqrafiyasında (Bakı, 1958, rus dilində) da yer ayırmışdır. M. Rəfili və Ə. Səidzadə tutarlı dəlillərlə alman aliminin Mirzə Şəfi irsi ilə bağlı yanlışlıqlarını və subyektiv qeydlərini tənqid edərək real həqiqətlərin üzə çıxarılması yolunda uğurlu adımlar atmışdır.

Almaniyada Mirzə Şəfinin ədəbi irsinə ötən əsrin altmışıncı illərindən başlayaraq daha obyektiv münasibət bəslənməsinə təşəbbüs göstərilmişdir. Bu məsələyə həsr olunmuş tanınmış ictimaiyyətşünas Leon Nebentsalın “Səvməyə daha çox əsas var” (3) adlı araşdırması çox əhəmiyyətlidir. Bu araşdırma xeyirxah məqsədlə aparılmış və müəllif bütün fakt və materiallara obyektiv münasibət bəsləməyə cəhd göstərmişdir. L. Nebentsal bu araşdırmada ilk növbədə F. Bodentədtin şairlik və poetik əsərlərin tərcüməsi sahəsində məharətindən, ustalığından bəhs edən faktlara müraciət edir. “...Bir çox dilləri bilən şair (F. Bodenştedt) tərcümə sahəsində olduqca çox və səmərəli iş görmüş – təkcə rus dilindən 28 müxtəlif müəllifin 200-ə yaxın şeirini, o cümlədən A. S. Puşkinin 59, M. Y. Lermontovun 58 əsərini alman dilinə çevirmişdir” (3, 175)

L. Nebentsal bu məqalədə ona qədərki bütün alman müəlliflərindən fərqli olaraq obyektiv bir tezis irəli sürərək yazır: “...Lakin burada SSRİ-nin (söhbət 1971-ci ildən gedir – S. H.) çox qədim xalqlarından biri – Azərbaycan xalqı səsinə qaldırıb öz klassiki Mirzə Şəfini, öz milli mədəniyyətinin böyük nəğməkarını müdafiə edir. Azərbaycan xalqı haqlı olaraq Mirzə Şəfi nəğmələrinin həqiqi müəllifini aydınlaşdırmağı tələb edir” (3, 176)

L. Nebentsal təəssüflə bildirir “Uzun müddət alman ədəbiyyatşünasları “Şərqiilər”in müəllifliyi məsələsində F. Bodenştedtin tərəfini saxlamış (o, bu məsələdə doktor K. Zundermeyerin birtərəfli mövqeyini xüsusi olaraq vurğulayır) və “Bu gün” “Mirzə Şəfinin şərqiilər” kitabının müəllifi Bodenştedt hesab olunur, hətta bizim Almaniya Demokratik Respublikamızda da”.

“Mirzə Şəfinin nəğmələri” və “Mirzə Şəfinin irsindən ...” kitablarındakı şeirlərin əsl müəllifinin Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vəzəh olduğuna heç bir şübhə etməyən L. Nebentsal bu məsələ ilə bağlı akademik Yevgeni Eduardoviç Bertelsin 1940-cı ildə söylədiyi fikri (Ə. Səidzadənin 1940-cı ildə nəşr etdirdiyi “Mirzə Şəfi yaxud Bodenştedt” kitabına yazdığı ön sözdən) sitat gətirir: “Lakin bu problem qərb ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən belə həll olunsa da, Azərbaycan xalqının ədəbiyyat tarixi bu nəticə ilə çətin ki, barışa bilər. Azərbaycan haqlı olaraq öz səsinə qaldırıb bu məsələni aydınlaşdırmağı, dürüst cavab verməyi tələb etdi: “Bəs həqiqi müəllif kimdir?” – Bu sözləri 1940-cı ildə akademik Y. E. Bertels yazmışdır” (3, 177).

L. Nebentsal Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının qarşılarında duran məqsədi açıqlayır: “Mirzə Şəfinin əsələrinin əslini təqdim etmək və bununla da Bodenştedtin şeirlərinin tərcümə olduğunu aydın sübuta yetirmək... Yalnız bu yol bizi elmi cəhətdən səmərəli nəticələrə gətirib çıxarda bilər”. Lakin tapılmış orijinalar, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, çox deyil və buna görə həmin arzunun yerinə yetirilməsi çətin başa gələ bilər” (3, 177).

L. Nebentsal Almaniyada F. Bodenştedtin öz müəllimi və dostuna qarşı etdiyi bağlılanılmaz hərəkətinin tarixçəsini və formasını belə izah edir: “Mirzə Şəfinin “sıxışdırılması” mərhələlərini əyani surətdə izləyə bilərik, “Şərqdə min bir gün” kitabının cildində Bodenştedt böyük Azərbaycan şairinin ayaqları yanında oturmuş vəziyyətdə təsvir edilmişdir. “Mirzə Şəfinin şerqləri” kitabının titullarında Bodenştedt artıq onunla yanaşı əyləşmişdir. “Mirzə Şəfinin irsindən qalan şeirlər” adlı üçüncü kitabda isə şairin rəsmi təməmilə çıxarılmışdır”. Bu fikirləri alman aliminin söyləməsi çox təqdirəlayiqdir.

Mirzə Şəfinin şeirlərinin alman dilinə tərcüməsi zamanı söz yox ki, F. Bodenştedt həmin tərcümələrin “gözünə xeyli şey qatmış”, bəzilərini özününküləşdirmiş, bəzilərinə isə öz təxəyyülü səviyyəsində müdaxilələr etmişdir. Bu problem də hələlik öz obyektiv açıqlamalarını gözləyir.

L. Nebentsalın müşahidələrinə görə “Rəqabət” Mirzə Şəfinin Bodenştedt tərəfindən tərcümə edilmiş ilk misralarından başlanmışdır. Bütün bunlar Bodenştedtin təqsirini heç də azaltmır. Ancaq hər halda Bodenştedti “siyasi cəhətdən irticaçı” və “poeziya aləmində işbaz” sözləri ilə damğalayaraq, ondan üz çevirmək lazım deyildir. Axı, o, Mirzə Şəfinin şöhrətini yalnız oğurlamamışdır (bunu deyərəkən L. Nebentsal professor Mikayıl Rəfilinin “Mirzə Şəfi dünya ədəbiyyatında. Bakı, Azərneşr, 1958. (rus dilində) kitabının “Şöhrətin oğurlanması” bölməsinə əsaslanır), həm də Azərbaycan şairinin dünya şöhrəti qazanmasına yardım etmişdir – bunu unutmaq günah olardı” (3, 178).

Elə bu son sitatdan da məlum olur ki, alman alimi öz araşdırmasına niyə məhz belə bir ad seçmişdir: “Sevməyə daha çox əsas var”. Reallıq həqiqətən bundan ibarətdir. Bu cür obyektiv araşdırmasına görə tanınmış alman alimi Nebentsalın bu sahədəki xidməti təqdirəlayiqdir.

Mirzə Şəfi-Bodenştedt problemi sonrakı dövrlərdə də Almaniya və Avropa ədəbiyyatşünaslarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Alman ədəbiyyatşünası Yohannes Mundhenkin “Helmut Buske” nəşriyyatı tərəfindən 1971-ci ildə çap edilən “Fridrix Bodenştedt və Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatşünasında” (4) əsəri də bünəşələyə həsr olunmuşdur.

Bu monoqrafiya əsasən üç baxımdan diqqəti cəlb edir: Alman ədəbiyyatşünaslığında Mirzə Şəfi irsinə dair fikir və mülahizələr; Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Mirzə Şəfi irsinin araşdırılması və F. Bodenştedt və Mirzə Şəfi münasibətlərinə dair araşdırmalar haqqında; Mirzə Şəfi ədəbi irsinə dair mülahizələr. Y. Mundhenk sadaladığımız bu üç problemi əslində ayrı-ayrılıqda, həm də ardıcılıqla nəzərdən keçirməsinə baxmayaraq, bəzən onlara qarışıq şəkildə də nəzər salır.

Y. Mundhenk alman ədəbiyyatşünaslığında Mirzə Şəfi irsinə dair fikir və mülahizələr barədə araşdırmalarını monoqrafiyanın “Mirzə Şəfi alman ədəbiyyatı tarixində” fəslində vermişdir. Bu fəsil bir neçə bölməni əhatə edir: “Mirzə Şəfinin Almaniya da tanınması və ilk heyranlıq”, “Adolf Berjenin Mirzə Şəfinin həyatı

haqqında məlumatları”, “H. Bruqşun Mirzə Şəfinin Tiflisdəki bütün izlərinin itməsinə dair şikayəti”, “Bodenştedt öz saxtakarlığını etiraf edir”, “Mirzə Şəfi heyranlığı tənqid edilir”, “Bodenştedtin əlavə dəyərləndirilməsi”, “Mirzə Şəfi nəğmələri”ndən nümunələr”.

Y. Mundhenkin Mirzə Şəfinin həyatına və pedoqoji fəaliyyətinə dair faktlardan danışarkən əsasən tanınmış şərqsünas Adolf Berjenin 1870-ci ildə “Alman Şərqsünaslıq Cəmiyyəti”nin elmi məcmuəsində Mirzə Şəfi haqqında nəşr etdirdiyi məqaləsinə istinad edir. Müəyyən məqamlarda isə Y. Mundhenk yanlışlığa yol verir. Belə ki, alman ədəbiyyatşünası Mirzə Şəfinin anadan olma tarixini 1794 deyil, 1792-ci il kimi göstərir, Gəncə xanlığını “fars xanlığı” adlandırır, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvini isə “böyük fars şairi Nizami” kimi qələmə verir və onun “1200-cü ildə anadan olduğunu” bildirir.

O dövrdə Almaniyada Mirzə Şəfi ilə yaxından maraqlanan ədəbiyyatşünaslar, şərqsünaslar arasında məşhur alim Henrix Bruqşun bu məsələyə qayğısını xüsusi vurğulayan Y. Mundhenk yazır: “Məhz misirşünas Henrix Bruqş məşhur Mirzə Şəfi izlərini araşdırmaq məqsədilə 1860-cı ildə Tiflisdə olmuşdur. Bu barədə o, “Kayzer Prussiyasının nümayəndə heyətinin 1860-1861-ci illərdə İrana səfəri” adlı əsərində məlumat vermişdir (Leypsiq, 1862, I cild). Özünü Şərqi, bütün bəşəriyyətin böyük və canlı müdriki kimi mədh edən, “Gəncə müdriki” adlandıran, əlindəki başmaqla rəqibi “Bağdad müdriki”ni hücrəsindən qovan, uşaq kimi təkəbbürlü şair haqqında (Bodenştedtə görə) aşağıdakı qəmgin açıqlamanı verdi:

“Bizə Tiflisi sevdirən bütün məşhur adamlar arasında yalnız yoxluğunu hiss etdiyimiz və tapa bilmədiyimiz yeganə şəxs Gəncə müdriki, Bodenştedtin şən Mirzə Şəfisi idi. Təbii ki, biz Tiflisdə olmamışdan bir neçə il əvvəl bütün qəzetlər onun vəfatı haqqında məlumat vermişdilər və bununla da biz yalnız onun qəbrini ziyarət etmək istədik. Amma heç kim bizə həqiqi Mirzə Şəfinin ölümündən sonra harada dəfn olduğunu göstərə bilmədi... . Yeganə bir şəxs, alman mənşəli aptekçi Şmidtin Bodenştedtin tatar dili üzrə müəllimi olmuş kasıb tatar haqqında zəif bir təsəvvürü var idi. O güman edirdi ki, bu adam Bodenştedtin şən Mirzə Şəfisi ola bilər. Yazıq Mirzə, deyə düşündüm, tale sənə qarşınca da amansız olmuşdur ki, sənənin nəğmələrin yalnız yad donda sənə ölməzlik gətirmiş və bu “Konversations Lexikon” da göstərilmişdir. Elə bu səhifədə verdiyi qeyddə (snoskada) Y. Mundhenk bildirir ki, “Həmçinin Brokhauz “Nəğmələr”in ilk nəşrindən iki il sonra 1853-cü ildə nəşr olunmuş “Konversations Lexikon” da (X nəşr) “Mirzə Şəfi” başlığını “Gürcüstanın Qarabağ əyalətində yerləşən Gəncədən olan yeni, hal hazırda həyatda olan şair” kimi qəbul etmiş və belə bir qeyd də etmişdir: “Daxilində şən həyat ləzzəti və praktik dünya ağı olan isti çalarlar xəbər verən Mirzə Şəfi nəğmələrini Bodenştedt sərbəst formada “Mirzə Şəfi nəğmələri” adı ilə təcümə etmişdir” (4, 14)

H. Bruqşun Tiflis səfəri ilə bağlı təəssüratlarındakı yanlışlıqlara Y. Mundhenk biganə yanaşır. Heç fikirləşmir ki, H. Bruqş Tiflisdə Mirzə Şəfini niyə farslar arasında axtarmalı idi. Bəlkə, H. Bruqş “farslar” deyərək Tiflisdə yaşayan Azərbaycan türklərini nəzərdə tutmuşdur ?!

Digər tərəfdən, Y. Mundhenk bilməli idi ki, Tiflisdə Mirzə Şəfinin qəbrini tapmaq üçün alman mənşəli “aptekçi Şmidt” deyil, ya Tiflisdəki müsəlman məhəlləsinə, ya məscidə, ya da Tiflisdəki Qəza məktəbinə (orada ki, Mirzə Şəfi müəllim işləmişdi) müraciət etsəydi, ona mütləq Mirzə Şəfinin qəbrinin yerini

deyərdilər. Çünki Mirzə Şəfi Tiflis şəhərindəki məşhur Müsəlman Qəbiristanlığında dəfn olunmuşdu.

“Bodenştedt öz saxtakarlığını etiraf edir” bölməsində Y. Mundhenk 1874-cü ildə alman oxucularına və ictimaiyyətinə “yalan söylədiyini”, həmin il Berlində nəşr etdirdiyi “Mirzə Şəfi irsindən. Bodenştedtin proloqu və izahlı əlavəsi ilə Yeni nəğmələr” kitabında Mirzə Şəfinin nə şair, nə alim” olmadığını bildirdiyini qeyd edir.

Yohannes Mundhenkin Mirzə Şəfi – Bodenştedt münasibətləri ilə bağlı bəzi fikirləri reallığı əks etdirməsə də, ümumilikdə onun əsəri maraqlı bir mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT.

1. Arzumanlı V. Mirzəşəfişünaslıqda yeni mərhələ. Bakı, Qartal, 2005.
2. Zundermeyer Kurt. Fr. Bodenstedt und die “Lieder des Mirza Schaffy”, Kiel, 1930.
3. Nebentsal Leon. Sevməyə daha çox əsas var. (M. Şəfi və F. Bodenştedt) – “Azərbaycan”, 1971, №84. Mundhenk Johannes. Friedrich Bodenstedt und Mirza Schaffy in der Azerbaidshanischen literaturwissenschaft. Helmut Buske. Verlaq, Hamburq, 1971.

GERMANLİTERARY MEN ABOUT MİRZA SHAFİ'S HERİTAGE

Summary

The thesis is about the attitude of German literature to Mirza Shafi's heritage. In the thesis different attitudes of authors to this issue have been considered. In particular, the works of Zundermeyer K., L. Nebentsal and Y. Mundhenk and some objective and subjective ideas in these works are analyzed.

Key words: Mirza Shafi, Bodenştedt, Mundhenk, Nebentsal, Zundermeyer

AZƏRBAYCAN ƏL-MÜQƏDDƏSİNİN «ƏHSƏN ƏT-TƏQASİM Fİ MƏRİFƏT ƏL-ƏQALİM» ƏSƏRİNDƏ

T. e. n. Yeganə Hafız qızı Gözəlova
(*Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan*)

Azərbaycan tarix elminin önəmli istiqamətlərindən birini təşkil edən orta orta əsrlər dövrü nisbətən geniş tədqiq olunmuş məsələlərdən sayılır, çünki bu sahənin tədqiqatçısı üçün həm arxeoloji materiallar, həm yazılı mənbələrin məlumatları yetərcədir. Bu səbəbdən də, Azərbaycanın orta əsrlər tarixi probleminin təkcə praktik (yəni keçdiyi tarixi yolun sadəcə təsviri və hadisələrin təsbiti) deyil, nəzəri tərəflərini də irəli sürmək, nəzəri səciyyə daşıyan ümumiləşdirmələr aparmaq və nəticələrə gəlmək, orta əsr cəmiyyətinin nəzəri modelini və abstraksiyasını vermək tədqiqatçılar üçün artıq mümkün görünür.

Bir fakt danılmazdır ki, orta əsr cəmiyyətlərinin meydana gəlməsinin konkret-tarixi yolları müxtəlifdir, amma eyni zamanda ümumi qanunauyğunluqlara da malikdir. Bu cəmiyyətin yaranma dövrü də xeyli fərqlidir, bu da konkret-tarixi şəraitdən asılı olmuşdur. Bu təkamüldə VIII-X yüzilliklər, ən azından Azərbaycan üçün önəmli yer tutur və Xilafət kimi əhəmiyyətli siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni hadisə ilə sıx bağlıdır.

Xilafət VIII əsrə mütəşəkkil feodal dövləti kimi daxil olmuşdu. Əlbəttə, siyasi, iqtisadi təsisatların bir çoxunu müsəlman cəmiyyəti Sasanilərdən və Bizansdan əxz etmişdi, amma həmin təsisatların təkamülü, bəzilərinin hətta mahiyyətinin dəyişməsi artıq Xilafətin özündə də baş vermişdi. Xilafətin iqtisadi sisteminin əsas tərkib hissələrini onun bir-birilə sıx bağlı olan maliyyəsi, aqrar təsərrüfatı və şəhər iqtisadiyyatı təşkil edirdi. Xilafətdə əksər sosial, iqtisadi təsisatlar kimi, şəhər də xeyli dəyişikliklərə məruz qalmış, əvvəlki cəmiyyətlə fiziki ənənəvililiyi saxlasa da, feodallaşma kimi obyektiv amilin və subyektiv, zahiri amillərin (yeni ideologiya, yeni dövlətçilik) təsiri altında inkişaf etmişdir.

Biz nəzəriyyə haqqında təsadüfən söhbət açmadıq, çünki bu araşdırmada istinad etdiyimiz müəllif X əsrdə yaşamasına baxmayaraq, dövrünü iqtisadi tarixi üzrə nəzəriyyəçisi hesab oluna bilər.

«Klassik ərəb coğrafiya məktəbinin sonuncu nəhəng nümayəndəsi» (6, s. 210) olan Şəms əd-Din Əbu Abdallah Muhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Bəkr əl-Bənnə əş-Şəmi əl-Müqəddəsi əl-Bəşşəri (946-1000) Qüdsdə anadan olmuş, demək olar ki, gənc yaşlarından başlayaraq bütün müsəlman ölkələrini gəzmişdir; yüksək erudisiyası, gərgin ədəbi-kartoqrafik fəaliyyəti sayəsində «Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim» (*İqlimlərin öyrənilməsi üçün bölgülərin ən yaxşısı*) adlı əsərini yazmışdır. Bu kitab adı çəkilən klassik məktəbə yekun vursa da, yazı üslubuna, planına və dediyim kimi, nəzəri məsələlərə verdiyi böyük önəmə görə həmin məktəbin digər nümayəndələrinin (əl-İstəxrinin, İbn Havqəlin) əsərlərindən çox fərqlənir. Üstəlik, əl-Müqəddəsi istifadə etdiyi mənbələrə də ehtiyatla yanaşır və sələflərindən fərqli olaraq, «möcüzə» həvəskarı deyil. Əsərinin giriş hissəsində müəllif özü bu barədə yazır: «Bil ki, mən bu kitabı möhkəm əsaslarda qurmuşam və onun istinadları güclüdür. Bütün gücümlə mən həqiqətə can atmışam...Amma özümü səhvlərdən, kitabımı isə nöqsanlardan xali hesab etmirəm; etiraf edirəm ki,

bu kitabda artıq və ya qüsurlu şeylər var, hər halda onu tənqidlərdən xilas etməyə qadir deyiləm» (13, s. 3).

Əl-Müqəddəsinin əsərinin leksikası da sələflərindən fərqli olaraq çox ağırdır, bu da onun ərəb dilini mükəmməl bilməsi ilə bağlı olmuş, müxtəlif maneralardan, ədəbi üsullardan daha sərbəst və bacarıqla istifadə etməsinə imkan vermiş, müasir tədqiqatçılar üçün isə xeyli çətinliklər yaratmışdır. İ. Y. Kraçkovski haqlı olaraq «Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim» əsərinin indiyədək heç bir dilə tam tərcüməsinin olmamasını bu amillə izah edir (6, s. 218).

Əl-Müqəddəsinin Azərbaycan haqqında məlumatlarına gəlincə, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ölkənin coğrafiyası;
- şəhərlərin siyasi və inzibati həyatı;
- şəhərlərin sənətkarlıq və ticarət həyatı;
- Azərbaycanın rabitə və ticarət yolları;
- Əhalinin mədəni-mənəvi, ideoloji özəllikləri.

Bu dediklərimizin də fəvqündə əl-Müqəddəsinin bir nəzəriyyəçi olaraq şəhərlərin (o cümlədən Azərbaycan şəhərlərinin) mənşəyi məsələsinə münasibəti durur. Klassik ərəb coğrafiya məktəbinin nümayəndələri içərisində yalnız əl-Müqəddəsi şəhərin bir sosial-iqtisadi təsisat olaraq xarakteristikasını verməyə çalışır, şəhərin əsas əlamətlərini ayırır. Müsəlman şəhəri üçün (bu məfhum barədə aşağıda deyiləcək) başlıca əlamət kimi o, cümə məscidinin mövcudluğunu qeyd etsə də, bir nəzəriyyəçi kimi bunun şərti olduğunu da vurğulayır (13, s. 155), çünki nəzəriyyə ilə məşğul olanlar yaxşı bilirlər ki, *elmdə istənilən təsnifat şərtidir!*

Həqiqətən, müsəlman ölkələrində inzibati-siyasi mövqeyi olan hər bir yaşayış məskəninin – şəhərin cümə məscidi olurdu, çünki məhz bu məscidin minbərindən şəhərin siyasi mənsubiyyətini bildirən hökmdarın adına xütbə oxunurdu; məhz cümə məscidində xəzinə - beyt əl-mal yerləşirdi; məhz cümə məscidində qazi fəaliyyət göstərirdi (bax: 3, s. 59). «Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim» əsərində adları çəkilən Azərbaycan şəhərlərinin hamısının cümə məscidi olduğu müəllif tərəfindən qeyd olunmuşdur.

Əl-İstəxrindən və İbn Havqəldən fərqli olaraq, əl-Müqəddəsi müsəlman vilayətlərini 20 iqlimdə bölüşdürür* və Azərbaycanı** «ər-Rihab» (الرحاب - ərəbcə «geniş, səfalı») mənasındadır) adlı iqlimdə birləşdirir ki, bu da ərəb coğrafiya elmi üçün orijinal bir haldır. Əl-Müqəddəsi «ər-Rihab» iqliminin ardıcıl şəkildə dəniz və çayları, şəhərləri, iqlimin «bütün işləri» (جمل شئون) – dili, dini, adət-ənənələri və s. etnoqrafik xarakterli xəbərlər, iqlimin ticarəti, yolları haqqında məlumatlar verir. Klassik ərəb coğrafiyaçıları arasında məhz əl-Müqəddəsi ticarətə əsərində ayrıca bənd kimi geniş yer ayırır.

Məruzədə əl-Müqəddəsinin Azərbaycan ilə bağlı məlumatlarının tərcüməsini təqdim etmək fikrində deyilik, çünki hələ keçən əsrin əvvəllərində N. A. Karaulov bu məlumatları rus dilinə, 1974-cü ildə isə Azərbaycan tədqiqatçısı N. M. Vəlixanlı Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və tarixçilərin ixtiyarına vermişdir (2; 4). Məqsədimiz bu məşhur müəllifin məlumatları və nəzəri baxışları əsasında IX-X əsrlər Azərbaycan şəhərinin modelini müəyyən etməkdir.

* Burada söhbət iqlim qurşaqlarından deyil, coğrafi dairələrdən gedir.

** Tarixi Azərbaycan torpaqlarını nəzərdə tuturuq.

Əl-Müqəddəsi əsərində şəhərləri böyüklük (sahəsi, inzibati-siyasi əhəmiyyəti və s.) dərəcəsinə görə müvafiq olaraq *baləd, mədinə, qəsəbə, misr* adı altında verir. «Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim»də adlarına rast gəlinən Azərbaycan şəhərləri aşağıdakılardır: Bərdə, Tiflis, Xunan, Şəmkir, Gəncə, Beyləqan, Bərdic, Şamaxı, Şirvan, Bakı, Şabran, Bab əl-Əbvab (Dərbənd), Abxaz, Qəbələ, Şəki, Malazgird, *Tabla*, Ərdəbil, *Rusbə*, Təbriz, Cəbravan, Məyanic, Xuveyy (Xoy), Salmas, Urmiya, Dəhərrəqan, Marağa, Əhər, Mərənd, Zəncan, Nəvarin, Qala-Yunus, Sərab, Varsan, Muğan, MİMƏZ, Bərzənd (13, s. 373). Digər coğrafiyaçıların siyahısı ilə müqayisədə əl-Müqəddəsində Azərbaycan şəhərlərinin sayı nisbətən çox alınır (kursivlə qeyd etdiyimiz yaşayış məskənlərinə digər mənbələrdə şəhər adı altında olaraq rast gəlinmir), bu da müəllifin şəhərə verdiyi meyar və bu meyara sonadək riayət etməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan şəhərləri içərisində əl-Müqəddəsinin diqqətini çəkmiş bir neçə şəhər var ki, müəllif onlar haqqında daha geniş məlumat verir və bu məlumatların bir qismi orijinaldır. Məsələn, Təbriz haqqında IX-X əsrlərin digər ərəb coğrafiyaçıları o qədər də ətraflı yazmırlar, onun sadəcə adını çəkməklə kifayətlənirlər, amma əl-Müqəddəsi bu şəhərin gözəlliyinə heyrandır: «Təbriz... bilirsənmi nədir Təbriz! O saf bir qızıldır, əzəmətli bir kimyadır, alınmaz şəhərdir. Mədinət əs-Sələmdan (Bağdaddan – Y. H.) üstündür...Gözəlliyinin həddi-hüdudu yoxdur» (13, s. 378).

Əl-Müqəddəsinin Bakı haqqında yazdıqları da maraqlıdır: «Bakuh dənizin kənarında şəhərdir, iqlimin *yeganə* (kursiv mənimdir – Y. H.) limanıdır» (Müqəddəsi, s. 376). Bakının bir liman şəhəri olaraq ərəb mənbələrində xüsusi qeyd olunması X əsrin ortalarına aiddir, əvvəlki müəlliflər isə onu sadəcə «Şirvan məmləkətinin sahil şəhəri» kimi qeyd edirlər (18, I, s. 231, 232, 240, 246). X əsrdə yaşamış əl-İstəxri, əl-Məsudi, İbn Havqəl Bakının liman kimi fəaliyyəti, Xəzərin əksər ticarət marşrutlarında onun iştirakı haqqında yetərincə yazmışlar (ətraflı bax: 1, s. 96-98). Amma onların heç biri Bakını Xəzərin *yeganə* limanı olaraq təqdim etməmişlər, çünki by dövrdə İtil, Səməndər, Dərbənd, Abaskun kimi məşhur limanlar hələ geniş fəaliyyət göstərirdi. Geniş coğrafi bilikləri olan əl-Müqəddəsinin belə bir yanlışlığa yol verməsini, yəni Bakını iqlimin *yeganə* limanı olaraq təqdim etməsini necə izah etmək olar? Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əl-Müqəddəsi ərəb dilini mükəmməl səviyyədə bilirdi və الاقليم فرض احدى deyərəkən, heç şübhəsiz ki, Bakının təbii-coğrafi yerləşməsi ilə bağlı olaraq onun *yeganə təbii liman* olmasını nəzərdə tuturdu.

Əl-Müqəddəsinin daha bir maraqlı qeydi Marağa – Tiflis və Xuveyy – Tiflis marşrutları ilə bağlıdır; bu marşrutların təsviri digər ərəb müəlliflərində yoxdur. Marağa – Tiflis marşrutu əl-Müqəddəsində aşağıdakı kimi verilir: «Marağadan çıxsan Xərə Ruza 1 mərhələ, sonra Musaabada 1 mərhələ, sonra Bərzəyə 2 bərid, sonra Tiflisə 1 bəriddir» (13, s. 382). Xuveyy – Tiflis marşrutu, təəssüf ki, əsərin əlyazmasında yarımçıq verilib: «Xuveydən çıxsan, Qala-Yunusa 6 mərhələ, sonra əl-Asbiyat kəndinə 1 mərhələ, sonra...sonra Tiflisə 1 mərhələdir» (13, s. 382). Hər iki marşrutun bu ciddi coğrafiyaçının əsərində təsvir olunması, şübhəsiz, tarixi Azərbaycan ərazisində şəhərlər arasında daxili iqtisadi əlaqələrin güclü olmasından xəbər verir.

Azərbaycan şəhərlərinin əl-Müqəddəsini cəlb edən elə cəhətləri də var ki, onlar ümum xarakterlidir və ölkənin bütün şəhərlərinə aiddir. Bu, əsasən

Azərbaycan şəhərlərində ticarət üçün vacib olan bazarların və karvansaraların çox olması, nemətlərinin bolluğu, qiymətlərin ucuzluğu, sənət istehsalının yüksək səviyyəsi, tikililərinin memarlıq üslubu, kanalizasiya sisteminin və hamamların mövcudluğudur: «Bu iqlimin bütün şəhərləri yaxşıdır, nemətləri, mədənləri çoxdur. Ucuzluqdur, meyvəsi və əti boldur. Bura çox nemətli və gözəl yerdir» (13, s. 378).

Əl-Müqəddəsinin, həmçinin onun müasirlərinin yazdıqları belə bir məqamı da vurğulamağa imkan verir ki, Azərbaycan şəhərləri kəndlə sıx iqtisadi əlaqələrə malik olmuş, bu isə öz növbəsində ölkənin birtərəfli deyil, həm sənaye və ticarət həyatının, həm aqrar sahəsinin inkişafını şərtləndirmişdir.

İstər əl-Müqəddəsinin məlumatları və xüsusilə şəhərlərin mənşəyi ilə bağlı onun baxışları, istər Azərbaycanın VIII-X əsrlərdə tarixi inkişaf yolları haqqında müasir tədqiqatçıların araşdırmaları sonda yekun bir məsələ üzərində dayanmağı vacib edir: biz məruzənin əvvəlində orta əsr cəmiyyətlərinin tarixinin nəzəri problemlərinin vacibliyini qeyd etmişdik, ona görə də orta əsr «*müsəlman cəmiyyəti*» probleminə münasibətimizi də bildirməliyik. Tarixşünaslıqda bu problem yeni deyil. Tarix elmində indiyədək mübahisələr gedir ki, «*müsəlman cəmiyyəti*» deyilən bir hadisə realdır, yoxsa o da Avropa orta əsr cəmiyyəti kimi antik dünyanın davamçısıdır? (bu mübahisələr barədə bax: 3, s. 16-17; 8, s. 288-303; 11, s. 59-60; 12, 2, s. 259-260). Qeyd edək ki, biz bu konsepsiyaların heç biri ilə razı deyilik, çünki onların arqumentlərini birmənalı qəbul etmək olmur. Xüsusi «*müsəlman cəmiyyəti*»nin olmasını iddia edən tarixçilərin (bax: 10; 14; 15) fikirlərilə bağlı deməliyik ki, «*müsəlman cəmiyyəti*»nin spesifik bir təsisat sayılması Avropa elmi üçün yeni bir hal deyil. Tarix elmində «*Şərqi feodalizm*», «*qeyri-tipik feodalizm*», «*feodalizmin Şərqi tipi*» kimi məfhumlar bir neçə əsrdir ki, hökmrandır və elmdən uzaqdır, çünki müsəlman cəmiyyətinin spesifik cəhətlərinin qabardılması Şərqi Qərbdən geri qalmasının yeganə həlledici səbəbini araşdırmağa yönəlsə də, əslində digər əhəmiyyətli səbəblərə göz yumulmasına gətirib çıxarmışdır.

Biz etiraf edirik ki, müsəlman cəmiyyəti* özünəməxsus cəhətlərə malik olmuşdur; bu, hər bir sosial təsisat üçün qanunauyğundur. Amma belə bir kriteriy ilə «*ingilis cəmiyyəti*», «*Skandinaviya cəmiyyəti*», «*Qərbi Aralıq dənizi cəmiyyətləri*» və s. tipləri də ayırmaq olar, halbuki biz bu məfhumları olsa-olsa yalnız coğrafi mənada işlədirik.

İkinci konsepsiyanın nümayəndələrinə, yəni «*müsəlman cəmiyyəti*»nin mövcudluğu ilə razılaşmayan tarixçilərə gəlinə, onlar da əks ifratçılığa meyl edib bu cəmiyyəti sadəcə antik dünyanın varisi hesab edirlər (3, s. 16-45; 11, s. 59-60; 12, 2, s. 259-260 və s.). Belə çıxır ki, Şərqi heç bir «xilas» yolu yoxdur: o, ya hər hansı bir inkişaf bacarığından məhrum olduğunu etiraf etməlidir, ya da Qərbi Avropa ilə xeyli sayda oxşarlığını tapmaqla bu bacarığın olduğunu sübut etməlidir!

Məlumdur ki, Xilafət «barbarlar»dan və digər orta əsr işğalçılarından fərqli olaraq mövcud təsərrüfat sistemini nəinki dağıtmamış, həm də onun bir çox məziyyətlərindən maksimum istifadə etməklə inkişafına şərait yaratmışlar. Xilafət VIII əsrə mütəşəkkil feodal dövləti kimi daxil oldu. Əlbəttə, siyasi və iqtisadi təsisatların bir çoxunu müsəlman cəmiyyəti Sasanilərdən və Bizansdan əx etmişdi,

* Biz bu məfhumdan çoxlarının etdiyi kimi, sosial və iqtisadi fərqlilik yönündə deyil, coğrafi-siyasi mənada istifadə edib Ön Asiyanın Xilafətin hakimiyyəti altında olan cəmiyyətlərini nəzərdə tuturuq.

amma həmin təsisatların təkamülü, bəzilərinin hətta mahiyyətinin dəyişməsi artıq Xilafətdə baş vermişdi.

Xilafətin iqtisadi sisteminin əsas tərkib hissələrini onun bir-birilə sıx bağlı olan maliyyəsi, aqrar təsərrüfatı və şəhər iqtisadiyyatı təşkil edirdi. Qərbi Avropa şəhərləri ilə müqayisədə Xilafət şəhərlərinin inkişafının xeyli «ağrısız» və sürətlə getməsi təbii idi: bu şəhərlər əvvəlki mərhələdə – V-VII əsrlərdə sənətkarlığın, geniş xammal bazarının və nəhayət, beynəlxalq ticarətin əsas mərkəzləri olmuşdular. Onlar üçün yenidən dirçəlmək, şəhər təsərrüfatının inkişafına xeyli demokratik münasibəti olan cəmiyyətlə uzlaşmaq çətin deyildi. Üstəlik, Xilafət beynəlxalq ticarət yollarının əhəmiyyətli qovşaqlarını vahid iqtisadi tərkibə qatmışdı ki, bu da şəhərlərin inkişafı üçün mütərəqqi amil olmaya bilməzdi.

Avropada natural təsərrüfatın hökmran olduğu, ticarətin yoxa çıxdığı erkən orta əsrlərdə Xilafətin tərkibində olan Azərbaycanın nəhəng şəhərləri, yüksək istehsalı, pul təsərrüfatı və iqtisadi əlaqələri mövcud olmuşdur. Orta əsr ərəb müəlliflərinin məlumatları buna bariz sübutdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Gözəlova Y. H. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri. Bakı, 2005.
2. Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasları və səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
3. Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока. Москва, 1984.
4. Караулов Н. А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. VII. Ал-Мукаддасий. VIII. Масуди. IX. Ибн Хаукал. – СМОМПК, 1908, вып. 38.
5. Котельникова Л. А. Итальянский город раннего средневековья и его роль в процессе генезиса феодализма. – Средние века, 1975, вып. 38.
6. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. 4. Москва-Ленинград, 1957.
7. Сюзюмов М. Я. Проблема возникновения средневекового города в Западной Европе. – Средние века, 1968, вып. 31.
8. Хофман Г. Является ли ислам городской религией. – История и экономика стран Арабского Востока. Москва, 1973.
9. Ястребицкая А. Л. Западноевропейский город в средние века. – Вопросы истории, 1978, №4.
10. Benet F. The Ideology of Islamic Urbanization. – IS, 1963, v. 6.
11. Cahen C. Zur Geschichte der Staatlichen Gesellschaft im islamischen Orient des Mittelalters. – Saec. 9, 1958.
12. Cahen C. Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du moyen age. 1. – Ar. 5, 1958; 2. – Ar. 6, 1959.
13. Descriptio imperii moslemici, auctore ... al-Mokaddasi // BGA, Leiden, 1967, p. III.
14. Fishel W. J. The City in Islam. – "Middle Eastern Affairs", 1959, t. 7.
15. Lapidus I. M. Muslim cities in the later middle Ages. Cambridge, Mass., 1967.
16. Opus Geographicum, auctore Ibn Haukal //BGA, Leiden, 1967, p. II.
17. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae, auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri //BGA, Leiden, 1967, p. I.
18. القاهرة. البلدان فتوح كتاب. البلاذوري. ١٢٥٦

AZERBAIJAN IN “AHSAN AT-TAKASIM FI MARIFAT AL-AKALIM” BY AL-MOKADDASI

Summary

“Ahsan at-takasim fi marifat al-akalim” by al-Mokaddasi, the representative of the 10th century Arabic Geography School, is very popular among orientalistis for its writing style, plan and preference to theoretical problems: al-Mokaddasi is very careful with the sources that he used and is regarded as reliable source.

It is possible to analyze al-Mokaddasi’s information about Azerbaijan in this way: geography of the country; political and administrative life of cities; handicraft and trade life of cities; trade roads of the country; peculiarities of its population.

Al-Mokaddasi relates Azerbaijan to a climate called “ar-Rihab” (الرحاب in arabic – “causing delight”) and gives information about this climate’s seas and rivers, cities, people’s language, religion, customs, climate’s trade, and roads.

These are the names of Azerbaijani cities listed in his work: Barda, Tiflis, Khunan, Shamkir, Ganja, Baylagan, Berdig, Shemakha, Shirvan, Baku, Shabran, Derbend, Gabala, Shaki, Ardabil, Tebriz, Jabravan, Meyanig, Khvoy, Urmiya, Maragha, Ahar, Merend, Zanzan, Serab, Varsan, Mughan, and Berzend. The significant traits that attracted al-Mokaddasi in Azerbaijan are: plenty of bazaars and karavansarays, abundance of gifts, cheap prices, high level of handicraft production, architectural style of buildings, existence of canalization and bath-houses: “All cities of this climate are good, gifts and mines are plenty. It is a very gifted and beautiful place”.

In Early Middle Ages, Azerbaijan had huge cities, high production, a money-based economy and economic relationships, while in Europe the natural economy dominated and trade disappeared. The reports of Middle Ages Arabian authors are clear evidence for this.

Key words:source, city, economy, culture, population

TÜRKİYE TÜRKÜ KÜLTÜRÜNDE AZERBAYCAN HALK MAHNILARI

Abdulkadir İnaltekin

(Türk-Azerbaycan Edebiyatı ve Halk Bilimi

Muğam Medeniyet Merkezi / Türkiyə)

GİRİŞ

Tarih boyunca, şifahi anane yoluyla günümüze kadar ulaşan ve muhtelif hadiselerle ilgili olarak meydana gelmiş havaların harmanlandığı Türkülere meziyetlerine göre Anadolu'da muhtelif adlar verilmiştir: Türkü, uzun hava, oyun havası, bozlak, ağıt, deyiş, barak, aşık havası, karşılama, divan ayağı gibi. Şüphesiz Türk Dünyasında da Türkü kültürünün benzer özelliklerden kaynaklanan ortak yönleri vardır.

Örneğin Azerbaycan'da musiki türlerinin başında, uzun hava tarzı olarak okunan ve sadece Azerbaycan'a has bir tür olan muğamlar vardır. Menşei Arapça olan bu musiki terimi Azerbaycan'da "**muğam**", Türkiye ve Arap ülkelerinde "**makam**", Tacikistan ve Özbekistan'da "**makom**", Türkmenistan ve Uygurlarda "**mukam**", Kazakistan'da "**küy**", Kırgızistan'da "**kü**", İran'da "**destgah**", Pakistan'da "**heyyal**" Endoneziya'da "**patet**", Hindistan'da "**raka**" olarak adlanır.

Bu çalışmada, TRT Ankara Radyosu arşivi ve TRT yayınlarından çıkmış üç ciltlik "TÜRK HALK MÜZİĞİNDEN SEÇMELER" repertuar kitabından toplam 8925 kayıtlı eser "*repertuar numarası, türkü adı, yöresi, kaynak kişi, derleyen ve notaya alan*" sıralaması içinde taranmıştır. Bu eserlerin türlerine göre dağılımı şöyledir: Yörelere göre 7142 türkü, 1053 U.H., 658 O.H., 106 Azerbaycan kaynaklı eser tespit edilmiştir. Elbette arşivlerdeki eser sayısı bu rakamlarla sınırlı değildir. TRT başta olmak üzere Halk Bilimci, Araştırmacı ve usta sanatçıların özel arşivlerinde ve yörelerde mahalli eser olarak okunan daha binlerle, belki on binlerle eser var. Arşivlerdeki binlerle eserin tamamını bu tebliğde ele almamızın mümkün olamayacağı kesindir. Biz bu sınırlı çalışma ile kısmen de olsa konuya ışık tutmaya çalıştık.

İncelediğimiz TRT arşivinde, Azerbaycan kaynaklı halk türkülerinin yanında yine menşei Azerbaycan olan, ancak TRT repertuarında Iğdır, Erzurum, Kars, Ağrı, Artvin, Erzincan, Sivas, Gaziantep yörelerinin adını taşıyan eserler de tespit ettik. Bu illerimizden Ağrı, Artvin, Erzincan, Sivas ve Gaziantep yörelerine ait eserler sınırlı sayıda ve daha çok ad benzerliği ve halkoyunu havaları olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak Iğdır, Erzurum ve Kars yörelerine ait eserler, çok sayıda halkoyunu havalalarının yanında ağırlıklı olarak türkü ve uzun hava şeklinde yer almaktadır. Adı geçen illerimizde okunan Azerbaycan menşeli eserlerin kaynağı resmi kayıtlarda bu illerimizin yöre adını taşımaktadır.

Özellikle Iğdır, Erzurum ve Kars yörelerinde okunan Azerbaycan kaynaklı eserlerin çoğunun ad ve sözlerinde değişiklik yapıldığından, söz konusu eserler Azerbaycan menşeli olma özelliğini de kısmen kaybetmiştir. Bu eserler arasında öylesi eserler var ki bunlar, Azerbaycan folklor kültürü içinde temel eser olma özelliği taşımaktadır. Bu sebeple, bu eserlerin aslının korunması ve aslına uygun icra edilmesi gelecek nesiller açısından da önem arz etmektedir. Bu çalışmamızda

gerek Türkiye’de, gerekse Azerbaycan’da yaygın olarak bilinen eserlerden seçtiğimiz bazı örnekleri sözleri, okunuş biçimi ile karşılaştırdık, geri kalan eserleri ise cetvellerle gösterdik. Üzerinde durduğumuz esas konu, Azerbaycan halk mahnılarının Türkiye Türkü kültürüne katkıları, iki kardeş ülke arasındaki edebi, içtimai, iktisadi, kültürel, sosyal ilişkiler bağlamında farklı disiplinler içinde inceleme konusu olmasına dikkat çekmektir.

Cetvelde görüleceği gibi, Türkiye türkülerinde yer alan Azerbaycan menşeli eserlerin yöre dağılımları şöyledir:

TRT REPERTUARINDA YÖRESİ ERZURUM GÖSTERİLEN AZERBAYCAN TÜRKÜLERİ

**TRT repertuarında yöresi Erzurum gösterilen Azerbaycan türküleri 14
eserden ibarettir, onlardan bazıları aşağıda verilmiştir:**

ERZURUM ÇARŞI PAZAR (SARI GELİN)

Yöre: Erzurum

Kaynak kişi: Faruk Kaleli

Derleyen: Muzaffer Sarısözen

Notaya alan: Muzaffer Sarısözen

TRT Repertuar No: 615

UCA DAĞLARIN BAŞINDA

Yöre: Erzurum

Kaynak kişi: Yöre Ekibi

Derleyen: Nida Tüfekçi-Mustafa Hoşsu

Notaya alan: Nida Tüfekçi

TRT Repertuar No: 75

BENDE MECNUN'DAN FÜZUN

Yöre: Erzurum

Kaynak kişi: Faruk Kaleli

Derleyen: Muzaffer Sarısözen

Notaya alan: Muzaffer Sarısözen

TRT Repertuar No: 376

BENİM TAVUĞUM ÇİLÇİLİDİR

Yöre: Erzurum

Kaynak kişi: Seyhan Orak

Derleyen: Hamdi Özbay

Notaya alan: Hamdi Özbay

TRT Repertuar No: 3589

GÜZELLER BEZENMİŞ TOYA GİDERLER

Yöre: Erzurum

Kaynak kişi: Âşık Hüseyin/F.Karaduman

Derleyen: Mustafa Geceyatmaz

Notaya alan: Mustafa Geceyatmaz

TRT Repertuar No: 3792

TELLO GİDER YAN GİDER

Yöre: Erzurum/Aşkale

Kaynak kişi: Musa Atıcı

Derleyen: Muharrem Akkuş

Notaya alan: Muharrem Akkuş

TRT Repertuar No: 1669

TRT REPERTUARINDA YÖRESİ KARS GÖSTERİLEN AZERBAYCAN TÜRKÜLERİ

TRT repertuarında yöresi Kars gösterilen Azerbaycan türküleri 20 eserden ibarettir, onlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

BAHARIN GÜLŞEN ÇAĞINDA (SARI BÜLBÜL)

Yöre: Kars

Kaynak kişi: İbrahim Yıldırım Arşivi

Derleyen: Plâktan Yazıldı

Notaya alan: Nida Tüfekçi

TRT Repertuar No: 76

PENCEREDEN TAŞ GELİR

Yöre: Kars

Kaynak kişi: Cevri Altıntaş

Derleyen: Ahmet Yamacı

Notaya alan: Ahmet Yamacı

TRT Repertuar No: 1501

AY DAĞLAR SENDE GÖZÜM VAR

Yöre: Kars

Kaynak kişi: İbrahim Yıldırım Arşivi

Derleyen: Plâktan Yazıldı

Notaya alan: Nida Tüfekçi

TRT Repertuar No: 120

MARAL GEZER DAĞ ÜSTE

Yöre: Kars

Kaynak kişi: İbrahim Yıldırım Arşivi

Derleyen: Plâktan Yazıldı

Notaya alan: Nida Tüfekçi

TRT Repertuar No: 129

AY GİZ KİMİN GİZİSAN

Yöre: Kars

İbrahim Yıldırım Arşivi

Kaynak kişi: Plâktan Yazıldı

Derleyen: Nida Tüfekçi
TRT Repertuar No: 911

SÜSEM SÜMBÜL BİTİRMİŞEM

Yöre: Kars/Sarıkamış
Kaynak kişi: Kurbanı Kılıç
Derleyen: Muzaffer Sarısözen
Notaya alan: Muzaffer Sarısözen
TRT Repertuar No: 2342

UCA DAĞLARIN BAŞINA

Yöre: Kars/Kağızman
Kaynak kişi: İsmail Başaran
Derleyen: Ankara Devlet Konservatuarı
Notaya alan: Mustafa Yarıcı
TRT Repertuar No: 2865

AY SALLANIP GEDEN YAR

Yöre: Kars
Kaynak kişi: Yöre Ekibi
Derleyen: Nida Tüfekçi
Notaya alan: Nida Tüfekçi
TRT Repertuar No: 3989

CEYRANIM GEL GEL

Yöre: Kars
Kaynak kişi: Yöre Ekibi
Derleyen: Nida Tüfekçi
Notaya alan: Nida Tüfekçi
TRT Repertuar No: 1270

BAHÇALARA GELDİ BAHAR

Yöre: Kars
Kaynak kişi: İhsan Tafralı
Derleyen: Emin Aldemir
Notaya alan: Emin aldemir
TRT Repertuar No: 2601

GARABAĞ'DA TALAN VAR

Yöre: Kars
Kaynak kişi: Feryadi Hafız Hakkı Bey
Notaya alan: TRT Müzik Dai.Başk. THM Md.
TRT Repertuar No: 186

TRT REPERTUARINDA YÖRESİ İĞDIR GÖSTERİLEN AZERBAYCAN TÜRKÜLERİ

TRT repertuarında yöresi İğdir gösterilen Azerbaycan türküleri 4 eserden ibarettir, onların tamamı aşağıda verilmiştir:

AMMAN AVCI VURMA MENİ

Yöre: İğdır

Kaynak kişi: Hamit Dönmez-Tevfik Türel

Derleyen: Muzaffer Sarısözen

Notaya alan: Muzaffer Sarısözen

TRT Repertuar No: 929

İĞDIRIN YOLLARI DAŞDI (doğru olan, Şirvanın yolları daşlı)

Yöre: İğdır

Kaynak kişi: Turan Zorlu

Derleyen: Ahmet Yamacı

Notaya alan: Ahmet Yamacı

TRT Repertuar No: 1540

İĞDIR'IN AL ALMASI (doğru olan, Gubanın ağ alması)

Yöre: İğdır

Kaynak kişi: Yusuf Yıldırım/K.Çiftçi/N.Ergin

Derleyen: Muzaffer Sarısözen

Notaya alan: Muzaffer Sarısözen

TRT Repertuar No: 2168

BAHÇALARDA BARIM VAR

Yöre: İğdır

Kaynak kişi: Fatih Kısaparmak

Derleyen: Erkan Sürmen

Notaya alan: Erkan Sürmen

TRT Repertuar No: 2879

Her ne kadar TRT repertuarında Azerbaycan halk türküleri Türkiye'nin bazı yörelerine ait gibi gösterilsede, bunun yanında kaynağı doğrudan Azerbaycan gösterilmiş eserlerin sayısının daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Aşağıdaki cetvelde görüleceği gibi, Azerbaycan halk

mahnılarının en çok sevilen ve bilinenlerinden seçilmiş 106 eserin TRT repertuarında kayıt altına alınmış olması, Türkiye türkü kültüründe Azerbaycan halk mahnılarının özel bir yere sahip olduğunu ve iki kardeş ülkenin "bir millet, iki devlet"* anlayışı ilkesine ne kadar sadık kaldığını göstermesi bakımından önemlidir. Buna en güzel numune olan, aşağıdaki cetveldeki TRT repertuarında Azerbaycan kaynaklı mahnıları göstermek yeterlidir:

TRT REPERTUARINDA YÖRESİ AZERBAJYCAN GÖSTERİLEN TÜRKÜLER

TRT repertuarında yöresi Azerbaucan gösterilen türkülerin tamamı 106 eserden ibarettir, onlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

AĞLA GÖZÜM AYRILIPSAN CANANDAN

Yöre: Azerbaycan

Kaynak kişi: Arif Babayev

Derleyen: Mehmet Özbek
Notaya alan: Muğam *
TRT Repertuar No: 119

EVLERİ VAR DERYAYA GARŞI

Yöre: Azərbaycan
Kaynak kişi: Seyid Şuşinski
Derleyen: Bülbül Memmedov
Mani-Osmanı-Zer.-R.Muğam *
Notaya alan: TRT Repertuar No: 613

MEN AŞIG SİNİ SİNİ

Yöre: Azərbaycan
Kaynak kişi: Fatma Mehreliyeva
Derleyen: Feridun Şuşinski
Notaya alan: Kesme Şikeste-Zerbli Muğam * TRT Repertuar No: 677

MEN AŞIGAM GÜLELLER

Yöre: Azərbaycan
Kaynak kişi: Huşeng Azeroğlu
Derleyen: Şenel Önalı
Notaya alan: Muğam *
TRT Repertuar No: 678

PERŞEMBE GÜNÜNDE ÇEŞME BAŞINDA

Yöre: Azərbaycan
Kaynak kişi: Yöre Ekibi
Derleyen: Talip Özkan
TRT Repertuar No: 884

ALMANI ATTIM HARALA

Yöresi: Azərbaycan
Kaynak Kişi: Esat Tekdal
Derleyen: Fatih Gürgün
Notaya Alan: Fatih Gürgün
TRT Repertuar No: 2373

ANA CAN BAĞRIMI QAN EYLEMİŞEM

Yöresi: Azərbaycan
Kaynak Kişi: Muazzez Türing
Derleyen: Muazzez Türing
Notaya Alan: Osman Özdenkçi
TRT Repertuar No: 1375

ARAQÇININ MENDEDİR (Ceyran)

Yöresi: Azərbaycan
Kaynak Kişi: Zeynep Hanlarova

Derleyen: Plâktan Yazıldı
Notaya Alan: Nida Tüfekçi
TRT Repertuar No: 2449

ARAS GELİR GIYGACI

Yöresi: Azərbaycan
Kaynak Kişi: Yöre Ekibi
Derleyen: TRT İstanbul
Notaya Alan: Gürkan Özpeker TRT Repertuar No: 3378

AYLI GECE SERİN KÜLEK GÖY ÇEMEN

Yöresi: Azərbaycan
Kaynak Kişi: İslam Rızaev
Derleyen: Nida Tüfekçi
Notaya Alan: Nida Tüfekçi
TRT Repertuar No: 0030

BİZDEN AYAK KESEN GÖZEL (Nazlana-Nazlana)

Yöresi: Azərbaycan
Kaynak Kişi: Cavit Tebrizli
Derleyen: Banttan Yazıldı
Notaya Alan: Ömer Şan
TRT Repertuar No: 4096

BU DAĞDA MARAL GEZER

Yöresi: Azərbaycan
Kaynak Kişi: İbrahim Yıldırım Arşivi
Derleyen: Plaktan Yazıldı
Notaya Alan: Nida Tüfekçi
TRT Repertuar No: 1368

CİLVELENİP NE GARŞIMDA DURURSAN

Yöresi: Azərbaycan
Kaynak Kişi: Ali Ağdaş Ağayab
Derleyen: Ali Haydar Gül TRT Repertuar No: 3601

DAĞLARA ÇEN DÜŞENDE

Yöresi: Azərbaycan
Kaynak Kişi: Sabir Mirzaev
Derleyen: Plaktan Yazıldı
Notaya Alan: Altan Demirel TRT Repertuar No: 2923

DAĞLARDA ÇİÇEK DERREM SATARAM

Yöresi: Azərbaycan
Kaynak Kişi: Raşit Behbütov
Derleyen: Plâktan Yazıldı

Notaya Alan: Mehmet Özbek TRT Repertuar No: 2232

DEDİM GİZ YAŞIN NEDİR

Yöresi: Azərbaycan

Kaynak Kişi: İbrahim Yıldırım Arşivi

Derleyen: Plaktan Yazıldı

Notaya Alan: Nida Tüfekçi TRT Repertuar No: 0995

EZİZ DOSTUM MENDEN KÜSÜP İNCİDİ

Yöresi: Azərbaycan

Kaynak Kişi: Şah Ruh-Aziz Babaef

Derleyen: Azize Gürses

Notaya Alan: Azize Gürses TRT Repertuar No: 3889

EZİZİYEM UYAN GÜL

Yöresi: Azərbaycan

Kaynak Kişi: İbrahim Yıldırım Arşivi

Derleyen: Plaktan Yazıldı

Notaya Alan: Nida Tüfekçi TRT Repertuar No: 2093

GEDİN DEYİN HAN ÇOBANA

Yöresi: Azərbaycan

Kaynak Kişi: Yöre Ekibi

Derleyen: Plaktan Yazıldı

Notaya Alan: Tuncer İnan TRT Repertuar No: 2048

GÜLE GÜLE AY HANIM

Yöresi: Azərbaycan

Kaynak Kişi: Bülbül Mehmedov

Derleyen: Plaktan Yazıldı

Notaya Alan: Mehmet Özbek TRT Repertuar No: 2233

MEN AŞIK DOLA BAĞI

Yöresi: Azərbaycan

Kaynak Kişi: İbrahim Yıldırım Arşivi

Derleyen: Plaktan Yazıldı

Notaya Alan: Yavuz Top-Can Etili TRT Repertuar No: 2063

ÖZÜNE ÖZÜM GURBAN

Yöresi: Azərbaycan

Kaynak Kişi: Handan Uysal

Derleyen: Plaktan Yazıldı

Notaya Alan: Yücel Paşmakçı TRT Repertuar No: 0153

PENCEREDEN DAŞ GELİR

Yöresi: Azərbaycan

Kaynak Kişi: Bülbül Memetof

Derleyen: Plaktan Yazıldı TRT Repertuar No: 3194

SU ATTIM YARA DEYDİ (Suna Bülbüller)

Yöresi: Azərbaycan

Kaynak Kişi: Leyla Şerifi

Derleyen: Plaktan Yazıldı

Notaya Alan: Mehmet Özbek TRT Repertuar No: 2429

ARAZ ÜSTE BUZ ÜSTE

Yöresi: Tebriz

Kaynak Kişi: Hasan Cüdari

Derleyen: Mehmet Özbek TRT Repertuar No: 2428

BO AT SENİ SER TÖVLEDE BAĞLARAM (Gaçak Nebi)

Yöresi: Tebriz Kaynak

Kişi: Kazım Eşkiriz

Derleyen: Mehmet Özbek

Notaya Alan: Mehmet Özbek TRT Repertuar No: 2399

BU DAĞDA CEYRAN GEZER

Yöresi: Tebriz

Kaynak Kişi: Kazım Eşkiriz

Derleyen: Mehmet Özbek

Notaya Alan: Mehmet Özbek TRT Repertuar No: 2686

YATIRDIM YATIRDIM DAN SESİNE

Yöresi: Azərbaycan

Kaynak Kişi: Huşeng Azeroğlu

Derleyen: Şenel Önalı

Notaya Alan: Şenel Önalı TRT Repertuar No: 1445

AZƏRBAYCAN MUĞAMLARI

Burada önemle üzerinde duracağımız bir husus da, Azərbaycan muğamları hakkında olacaktır. Azərbaycan kaynaklı yirmi bir mahnının “*notaya alan*” kısmında “*muğam*” yazılı olması, mahnılar hakkında gereken inceleme yapılmadan, titizlik gösterilmeden rast gele kayıt altına alındığını göstermektedir. Zira TRT gibi saygın bir kurumun repertuarında söz konusu 21 adet Azərbaycan mahnısının, kendisi de bir musiki türü olan “*muğam*” tarafından “*notaya alan*” şeklinde kayda geçirilmiş olması gelecek kuşaklar açısından musiki kültürümüzde telafisi zor tahrifatlar meydana getirecektir.

Müstakil bir sanat türü olan Azərbaycan muğamları muhteva bakımından zengin, milli hissiyatla dolu, felsefi, edebi yoğunluğa sahip eserlerdir. Muğamların, her sanatçının kolayca cesaret edemeyeceği, icrası son derece zor bir sanat türü olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Geçmişte olduğu gibi, günümüzde de Azərbaycan’da muğam sanatçıları her zaman ayrıcalığı olan, üstün sanat değeri taşıyan kimseler olmuştur. Bu sebeple her sanatçı muğam sanatçısı kabul edilmez, binaenaleyh sanatçılar, icracılığına göre farklı şekilde tanımlanırlar. Örneğin sade

sanatçılar için “okuyan”, “mugenni” “senetci” “ifacı” gibi vasıflar kullanılırken, muğam sanatçısı için “hanende” veya “muğam ifacısı” deyimini kullanılmaktadır.

Günümüzde icra edilen büyük hacimli Azerbaycan Muğamları (destgah) on iki tanedir ve adları şu şekildedir:

<i>Rast</i>	<i>Şur</i>	<i>Segah</i>	<i>Çahargah</i>	<i>Bayatı-Şiraz</i>	<i>Şüşter</i>
<i>Humayun</i>	<i>Mahur-hindi</i>	<i>Bayatı-Kacar</i>	<i>Orta mahur</i>	<i>Dügah</i>	<i>Zabul-segah</i>

Azerbaycan muğamlarının ifa süresinin, asrın evvellerinde üç saate kadar uzadığı kaynaklarda belirtilmiştir. Günümüzde ise, muğamların ifa süresi yirmi dakika kadardır.

Muğam destgahlarından başka, okunuş tarzına göre değişen muğamlar da vardır: Örneğin lad-muğam (seciyeli muğamlar); “*Şur*”, “*Humayun*”, musiki kuruluşu itibarıyla heyecanlı-berrak musiki havasına sahip muğamlar; “*Semayi-sems*”, “*Rast*”, “*Dilkeş*”, muayyen yerlerin, bölgelerin adını taşıyan muğamlar: “*Arazbarı*”, “*Karabağ şikestesı*”, “*Şirvan şikestesı*”, şahıslara ithaf edilmiş muğamlar; “*Şah Hataı*”, “*Hüsrevi*”, “*Hüseyni*”, şehirlerin adını taşıyan muğamlar; “*Bayatı-Şiraz*”, “*Bayatı-İsfahan*”, milli ad taşıyan muğamlar; “*Bayatı-türk*”, “*Bayatı-kürd*” gibi isimler örnek gösterilebilir.

Ayrıca ifacılık üslubuna göre adlanan bazı muğamlar; “*Kesme şikeste*”, “*Heyratı*”,

Farsça sayıların sırasına göre adlanan muğamlar; “*Yegah*”, “*Dügah*”, “*Segah*”, “*Çahargah*”, “*Pencgah*” gibi örnekler verilebilir.

Azerbaycan Muğamlarının, içeriğine göre ayrıca şube ve bölümleri de vardır. Örneğin Rast muğamı aşağıdaki bölümlerden oluşmaktadır:

<i>Deramed</i>	<i>Berdışt</i>	<i>Reng</i>	<i>Diringi</i>	<i>Şube</i>
<i>Guşe</i>	<i>Avaz</i>	<i>Maye</i>	<i>Tesniş</i>	

Konunun daha kolay anlaşılması için bir örnek vermek gerekirse, Türkiye’de de pek çok sanatçının icra ettiği ve bazı sanatçıların albüm reparturlarında yer almış Azerbaycan halk mahnılarından “*dilberim*” türküsü bir dilkeş tasnifidir.

TRT Repertuar cetvelinde nota kaynağının „muğam“ şeklinde açıklanmış olması, hem bilimsellik açısından, hem de musiki kültürümüz açısından son derece sakıncalıdır. Umarız bu kongre vesilesi ile Halk Bilimciler ve ilgililer konuya gereken duyarlılığı gösterir ve ilgili eserler konuyu uzmanlarınca yeniden tasnif edilir. “*Notaya alan: muğam*” şeklinde gösterilmiş toplam yirmi bir mahnının daha kolay tespit edilmesi için söz konusu eserlerin önüne “*” işareti konulmuştur.

Tekrar konuya dönersek, Türkiye’de okunan Azerbaycan kaynaklı eserlerin karşılaştırmasında da ciddi hataların, hatta tahrifatın yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Sarı Gelin türküsünün Türkiye-Azerbaycan karşılaştırmasına bakalım:

KARŞILAŞTIRMALI SARI GELİN

“Azerbaycan ve Türk halklarının musiki medeniyetinde mühim yer tutan ve halk arasında en çok sevilen “Sarı Gelin”, XIX asrın 2. yarısında meydana gelmiştir. Dünyaca ünlü bestekâr Fikret Emirov’un babası Meşedi Cemil Emirov, 1912 yılında Türkiye’nin İstanbul şehrinde musiki tahsili alırken, Türkiye’nin meşhur musikişinası Rauf Yektabey ile Azerbaycan muğam ve mahnılarını notaya alırken, bu mahnıyı da okumuştur. Musikişinas Rauf Yektabey, İstanbul’un o dönemde en nüfuslu mecmualarından “Şahbal”da yazdığı makalesinde Azerbaycan halk musikisini yüksek derecede kıymetlendirmiş ve oldukça değerli malumatlar elde ettiğini bildirmiştir.”¹

SARI GƏLİN (Azerbaycan variantı)

Saçın ucun hörməzlər,
Gülü sulu dərməzlər, sarı gəlin.
Bu sevda nə sevdadır
Səni mənə verməzlər
Neynim aman, aman
Neynim aman, aman sarı gəlin

Bu dərənin uzununu,
Çoban qaytar quzunu, quzunu.
Gün ola mən bir görəydim,
Nazlı yarımın üzünü.
Neynim aman, aman,
Neynim aman, aman, sarı gəlin.

ERZURUM ÇARŞI PAZAR (Türkiye variantı)

Erzurum çarşı pazar leydim aman aman
Leydim aman aman leydim aman aman sarı gelin
İçinde bir kız gezer ay nenen ölsün sarı gelin aman
Sarı gelin aman sarı gelin aman suna yarım
Erzurumda bir kuş var leydim aman aman
Leydim aman aman leydim aman aman sarı gelin
Kanadında gümüş var ay nenen ölsün sarı gelin aman
Sarı gelin aman sarı gelin aman suna yarım
Elinde divit kalem leydim aman aman
Leydim aman aman leydim aman aman sarı gelin
Katlime ferman yazar ay nenen ölsün sarı gelin aman
Sarı gelin aman sarı gelin aman suna yarım
Palandöken güzel dağ leydim aman aman
Leydim aman aman leydim aman aman sarı gelin
Altı mor sümbüllü bağ ay nenen ölsün sarı gelin aman
Sarı gelin aman sarı gelin aman suna yarım

¹ CD, SARI GELİN, „Muğam Deryasından Damlalar”, Sahib İBRAHİMOV, Yapım yılı 2000, Yapımcı, Abdulkadir İNALTEKİN, Muğam Medeniyet Merkezi

Vermem seni ellere leydim aman aman
Leydim aman aman leydim aman aman sarı gelin
Niceki bu cəim sağ ay nenen ölsün sarı gelin aman
Sarı gelin aman sarı gelin aman suna yarım

Görüldüğü gibi Sarı Gelin türküsü, sadece yöresi Erzurum olarak gösterilmekle kalmamış, türkünün sözleri de baştan ayağa değiştirilmiştir. Önemli bir tespitin de burada altını çizmek gerekecekti; Türkiye’de pek çok sanatçının, bu şah eserin aslen Azərbaycan’a ait olduğundan dahi haberdar olmadığı kesindir. Bu da bir tespit olarak burada açıklamayı gerekli gördük.

SÜSEN SÜMBÜL TÜRKÜSÜNÜN KARŞILAŞTIRMASI

SÜSEN SÜMBÜL – Mahur təsnifi * (Azərbaycan variantı)

Süsen sümbül, ay gülüm, bitirmişəm,
Men yarımı, ay gülüm, yitirmişəm
ay gülüm yitirmişəm.
Ömrü başa, ay gülüm, yetirmişəm.
Aman gülgez, a balam, yarım hanı,
a gülüm, yarım hanı?

Ağ üzde xalın, a gülüm,
O meh camalın, ay gülüm,
Yandırdı meni, ay gülüm,
Nedir xeyalın,
Ay gülüm, nedir xeyalın?
Ağ üzde xalın, a gülüm,
O mah camalın, ay gülüm,
Nedir xeyalın, a gülüm, nedir xeyalın?

Yar elinden, a gülüm bade içdim,
Metlebime, a balam, men yetişdim,
Ay gülüm, men yetişdim.
Kecavesin men özüm bezemişdim.
Aman gülgez, a balam, yarım hanı,
a gülüm, yarım han ¹

* Yukarıda Azərbaycan muğamlarının sayısının on iki olduğunu ve onlardan birinin de Mahur muğamı olduğunu belirtmiştik. Süsen sümbül mahnısı, mahur muğamı içinde bir bölümdür. Bu eser Azərbaycan’da müstakil mahnı (türkü)

¹ RÜSDEMOV, Seid, Azərbaycan Xalq Mahnıları, Genclik Neşriyatı, Bakı – 1997, s. 131-132

olarak “Mahur tasnifi veya süsen sümbül” şeklinde okunmakla birlikte, mahur muğamı icra edilirken muğamın içinde mahur tasnifi olarak da icra edilir.

SÜSEM SÜMBÜL (Türkiye variantı (-I-))

Süsem sümbül bitirmişem
Ömrü sana yetirmişem
Ben yarimi yitirmişem

Aman kızlar yar muhannet
Gökyüzüde halı
O mehi cemalı
Öldürür meni ay balam
Soldurur meni

Al çiçekler dört yanımı bürüdü
Cıvan ömrüm gurbet elde çürüdü
Aman kızlar yar muhannet
Gökyüzüde halı
O mehi cemalı
Öldürür meni ay balam
Soldurur meni

SÜSEM SÜMBÜL BİTİRMİŞEM (Türkiye variantı (-II-))

Süsem sümbül yitirmişem
Ömrü sona yetirmişem
Men yarımı yitirmişem
Aman kızlar yar muhannet

Ağ yüzde halı
O meh cemalı
Öldürür meni

Soldurur meni
Al çiçekler dört yanımı bürüdü
Cıvan ömrüm gurbet elde çürüdü

Ağ yüzde halı
O meh cemalı
Öldürür meni
Soldurur men¹

TRT repertuarında yöresi İğdır gösterilmiş kayıtlı Azerbaycan halk mahni-

¹ Mehmet Özbek, "Folklor ve Türkülerimiz" (Yayın No.91, s.114)

larının yanında, “Wikipedia” Web sayfasında yöresi İğdir göstərimiş türküler de təsbit edilmişdir:

“Wikipedia” Web sayfasında “*İğdir yöresi halk kultürü*” başlığı altında aşağıdakı bilgiler verildikdən sonra, İğdir yöresinin halk türkülleri adı altında aşağıdakı Azərbaycan türküllərinin (mahnı) adları sıralanmışdır:

Bölge, birçok acı ve tatlı olaya sahne olduğu içindir ki, Türk insanının kendisini anlattığı türküllerin bölgede çok güzel örneklerini görmek mümkündür. Bunların bir kısmı derlenmişse de, bir kısmı da halen derlenmemiş ve kulaktan kulağa aktarılmaktadır. Genel olarak Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı İğdir'daki türküler Azeri Türkçesi ile söylenmektedir.

Aman Avcı, Anacan, Ay Balam, Ayrılığ, Asker Olup Vatana Hizmet Eylərem, Ay Dağlar Səndə Gözüm Var, Ay Gız Adın Amandır, Bahçələrdə Barım Var, Ben Bir Avuç Darı Olsam, Bağa Girdim Üzüme, Bu Dağda Maral Gezer, Dost Bağından Açılıp Gül, Ejder Emi, Goy Gülüm Gəlsin, Gül İğdir'im, İğdir Barı, İğdir'in Al Alması, İğdir'in Yolları Daşdı, Koca Kartal (dogru olan, Aşık Azaflı Mikayıl), Küçələrdə Su Serpmişəm, Mehledən Geçən Oğlan, Sarı Köynek, Tello, Telli, Yar Geldi”¹

Görüldüğü kimi, İğdir yöresinin halk türkülləri olaraq sunulan esərlərin tamamı Azərbaycan halk mahnılarıdır və adı keçən mahnıların tamamı, Azərbaycan'da notaya alınmış kayıtlı esərlərdir.

HALAY VE HALKOYUNLARI

TRT repertuarında yöresi İğdir göstərilmiş kayıtlı Azərbaycan halk mahnılarının yanında, yinə yöresi İğdir göstərimiş halay və halkoyun havaları da təsbit edilmişdir:

Şimdi de yöresi İğdir olaraq bilinen Azərbaycan halk oyunlarına kısaca bakalım:

Azerbaycan, Ceyranı, Çalpapağ, Enzeli, Gaytağı, Goçeli, İnnabı, Köroğlu, Lâle, Mehribanım, Çal Oyna, Naz Eyleme, Sarı Gəlin, Sarı Köynek, Şeyh Şamil, Terekeme, Vağzalı, Yallı.

Görüldüğü kimi gerek türküllər, gerek halkoyunu havaları sadəcə yöresi itibarıyla değıl, sözləri və tabii ki icra tarzı ilə de ciddi mənada özündən uzaklaşdırılmışdır. Bu durum gələcək kuşaklarda kültürel çatışmalara səbəp olubilir. Bunun için gərəken hassasiyyət göstərilməli, şimdiden önlem alınmalı və bundan sonrakı adımlar daha diqqətli atılmalıdır.

TRT repertuarında toplam 63 esərdən ibarət olan Azərbaycan Halk Oyun Havaları yörelərinə görə aşağıda verilmişdir:

¹ http://tr.wikipedia.org/wiki/I%C4%9Fd%C4%B1r_y%C3%B6resi_halk_k%C3%BCl%C3%BCr%C3%BC#T.C3.BCrk.C3.BClər

TRT REPERTUARINDA YÖRESİ AZERBAYCAN GÖSTERİLEN HALKOYUN HAVALARI – Toplam 18 eser

TRT Rep. No	EZGİ ADI	YÖRESİ	KAYNAK KİŞİ	DERLEYEN	NOTAYA ALAN
577	AZERİ GELİN KARŞILAMASI	AZERBAYCAN		Talip Özkan	Talip Özkan
30	AZERİ OYUN HAVASI	AZERBAYCAN	Yöre Ekibi	Nida Tüfekçi	Nida Tüfekçi
419	AZERİ OYUN HAVASI	AZERBAYCAN	Yöre Ekibi	Plâktan Yazıldı	Tuncer İnan
547	AZERİ OYUN HAVASI	AZERBAYCAN	Yöre Ekibi	Plâktan Yazıldı	Nihat Kaya
606	AZERİ OYUN HAVASI	AZERBAYCAN	M.Zeki İlgar	Yavuz Şen	Yavuz Şen
25	CEYRAN	AZERBAYCAN	Yöre Ekibi	Plâktan Yazıldı	Nida Tüfekçi
544	ENZELİ	AZARBEYCAN	Aftandil İsrailov	Murat Akçay	Murat Akçay
149	KARS OYUN HAVASI	AZERBAYCAN	İbrahim Yıldırım	Nida Tüfekçi	Nida Tüfekçi
332	KAYTAĞI	AZERBAYCAN	Yöre Ekibi	Nida Tüfekçi	Nida Tüfekçi
28	NAZ BARI	AZERBAYCAN	Yöre Ekibi	TRT Müzik Dai.Başk.T HM Md.	Nida Tüfekçi
299	ŞUR RENGİ	AZERBAYCAN	Azerbaycan Halk Çalğaları Topl.	Adnan Şahin	Adnan Şahin
187	ZEBUL DERAMEDİ (Zebul Gezintisi)	AZERBAYCAN	Yakub İsfendi	Mehmet Özbek	Mehmet Özbek
s. 128-129 s. 2 1383	BUGÜN AYIN ÜÇÜDÜR	AZERBAYCAN	İbrahim Yıldırım	Nida Tüfekçi	Nida Tüfekçi
544	ENZELİ	AZARBEYCAN	Aftandil İsrailov	Murat Akçay	Murat Akçay
25	CEYRAN	AZERBAYCAN	Yöre Ekibi	Plâktan Yazıldı	Nida Tüfekçi
28	NAZ BARI	AZERBAYCAN	Yöre Ekibi	TRT Müzik Dai.Başk.T HM Md.	Nida Tüfekçi
30	AZERİ OYUN HAVASI	AZERBAYCAN	Yöre Ekibi	Nida Tüfekçi	Nida Tüfekçi
149	KARS OYUN HAVASI	AZERBAYCAN	İbrahim Yıldırım	Nida Tüfekçi	Nida Tüfekçi

**TRT REPERTUARINDA YÖRESİ ERZURUM GÖSTERİLEN
AZERBAJYAN HALK OYUNHAVALARI – Toplam 15 eser'den bazıları**

TRT Rep. No	EZGİ ADI	YÖRESİ	KAYNAK KİŞİ	DERLEYEN	NOTAYA ALAN
3	KOÇERİ (1)	ERZURUM	Seyfettin Sıgmaz	Muzaffer Sarısözen	Muzaffer Sarısözen
395	KOÇERİ (2)	ERZURUM	Ebamüslim Abay/Turgut Udun	Plâktan Yazıldı	Nilgün Akkuş
404	DELLO (Tello)	ERZURUM	Ebamüslim Abay/Turgut Udun	Plâktan Yazıldı	Nilgün Akkuş
119	TAMZARA (2)	ERZURUM	Yöre Ekibi	Muzaffer Sarısözen	Muzaffer Sarısözen
393	UZUNDERE	ERZURUM	Ağa Dede Keskin/İlhami Uslu	TRT Erzurum Rad.THM. Md.	K.Tuna/O. Kösegil

TRT REPERTUARINDA YÖRESİ KARS GÖSTERİLEN AZERBAJYAN HALK OYUNHAVALARI – Toplam 15 eser'den bazıları

TRT Rep. No	EZGİ ADI	YÖRESİ	KAYNAK KİŞİ	DERLEYEN	NOTAYA ALAN
8	AZERİ OYUN HAVASI	KARS	İbrahim Yıldırım	TRT Müzik Dai. Başk.THM Md.	Nida Tüfekçi
53	TAMARA	KARS	Yöre Ekibi	TRT İstanbul Rd.THM Md.	Nida Tüfekçi
457	TEREKEME	KARS	Rasim Naz/Nevzat Çınarlı	TRT Müzik Dai. Başk.THM Md.	Altan Demirel

**TRT REPERTUARINDA YÖRESİ ARTVİN GÖSTERİLEN
AZERBAJYAN HALK OYUNHAVALARI – Toplam 9 eserden bazıları**

TRT Rep. No	EZGİ ADI	YÖRESİ	KAYNAK KİŞİ	DERLEYEN	NOTAYA ALAN
59	KARABAĞ	ARTVİN	Yöre Ekibi	Muzaffer Sarısözen	Muzaffer Sarısözen
628	KOÇARİ	ARTVİN	Nurettin Demir	Altan Demirel	Altan Demirel
621	UZUN DERE	ARTVİN	Nurettin Demir	Altan Demirel	Altan Demirel
428	ENZELİ OYUN HAVASI	ARTVİN - KARS	Hasan Çıtak	Banttan Yazıldı	TRT Müzik Dai. Başk.THM Md.

**TRT REPERTUARINDA YÖRESİ ERZİNCAN GÖSTERİLEN
AZERBAJYCAN HALK OYUNHAVALARI – Toplam 4 eser**

TRT Rep. No	EZGİ ADI	YÖRESİ	KAYNAK KİŞİ	DERLEYEN	NOTAYA ALAN
248	DELLO (Tello)	ERZİNCAN/ Refahiye	Zülfikar Altan	TRT Müzik Dai.Başk.THMMd.	Mehmet Özbek
247	KOÇERİ	ERZİNCAN	Kemal Baylan/Cemal Baylan	TRT Müzik Dai.Başk.THMMd.	Mehmet Özbek
241	NARE	ERZİNCAN	Mustafa Korkmaz/Resul Demir	TRT Müzik Dai.Başk.THMMd.	Mehmet Özbek
257	TEMİR AĞA	ERZİNCAN/ Refahiye	Zülfikar Altan	TRT Müzik Dai.Başk.THMMd.	Mehmet Özbek

**TRT REPERTUARINDA YÖRESİ GAZİANTEP GÖSTERİLEN
AZERBAJYCAN HALK OYUNHAVALARI – Toplam 2 eser**

TRT Rep. No	EZGİ ADI	YÖRESİ	KAYNAK KİŞİ	DERLEYEN	NOTAYA ALAN
201	ŞİRİN NAR	GAZİANTEP	Ali Kaplan/Nadir Kaplan	Mehmet Özbek	Mehmet Özbek
130	ŞİRVANİ OYUN HAVASI	GAZİANTEP	Antep'li Bozan	Muzaffer Sarısözen	Muzaffer Sarısözen

SONUÇ

Türkiye türkü kültürünün zenginleşmesinde Azerbaycan kaynaklı eserlerin izleri belirgin biçimde görülmektedir. Türkiye’de geniş biçimde yayılmış olan Azerbaycan mahnıları, Anadolu’nun birçok bölgelerinde ya sözleri, ya eserin tamamı, ya da halkoyunu olarak benimsenmiştir. Bu da gösteriyor ki, kardeş ülke Azerbaycan’ın kültürel zenginliği Türkiye’de her zaman kendisine yer bulmuş ve özümsemiştir. Yukarıda tespit ettiğimiz TRT repertuarında geçen, Türkiye’nin muhtelif yörelerine atfedilmiş Azerbaycan kaynaklı eserlerin her ne kadar ilk bakışta tahrif edilmiş olduğu düşünülse de, Sovyetler birliği döneminde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin bir asra yakın bir süre kesilmiş olduğunu düşündüğümüzde türkülerin, “*demir perde*” döneminde iki kardeş ülke arasındaki kültür iletişiminde köprü rolünü üstlendiği açıkça görülecektir. Bugün artık aradaki engeller kalkmıştır. Eksiklerin telafisi her zaman mümkündür. Eksiklerimizle birlikte Azerbaycan mahnıları Türkiye’nin her yöresinde türkü, Türkiye türküleri de Azerbaycan’ın her yöresinde halk mahnısı olarak dilden-dile, nesilden-nesle geçerek okunmaya devam etmektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken son bir husus ise, sadece Azerbaycan mahnıları değil, Türkiye kaynaklı türküler de Azerbaycan’da dillerden düşmemiş, Azerbaycan sanatçılarının repertuarlarında

vazgeçilmez eserler olarak halk mahnısı şeklinde hep okunagelmiştir.

Azerbaycan'da yaygın olarak okunan “karpuz kestim yiyen yok” ve “beriyeye bak beriyeye, neden baktın beriyeye” Türkiye türkülerinden ve Türkiye’de sevilerek okunan Azerbaycan kaynaklı eserlerden iki kardeş ülkenin halkı duygularını, sevinçlerini, kederlerini dile getirmiş, yaşamış, yaşatmıştır. İnanıyoruz ve eminiz ki, Türkiye-Azerbaycan kardeşliği nesiller boyu türkü-mahnı kültürü ile daha bin yıllarla devam edecektir.

Bu çalışmada katkılarını bizden esirgemeyen TRT Radyo Müdür Yardımcısı Sayın, İsa Yaşar TEZEL, Ankara Radyosu THM Yapımcıları Sayın, Sabri Sabuncu ve Oğuzhan Çelik’e teşekkür ederiz.

İlginiz için teşekkür ederim...

Summary

Ballads have penetrated into our souls and entered into our cultural life through the lullabies which are the oral folk art sung by the poets and the folk lovers for centuries even by our noble grandmothers and mothers before thousands of years. In this scope, the ballads and oral folk literature are principal elements of the cultural richness of Turkish Public.

The knowledge that is encoded in the genes of the living beings influences the living creatures through feeling and senses according to the values that they belong to. A person sometimes finds himself in a nice cry that he listens to unwittingly, in a poem pleasing his heart, and he knows where it belongs to. Nevertheless, ballads and folk literature continuously keeps the values that we have alive and always reminds us through sense.

In the period of previous Soviet Union, the effect of the ballads was a lot to keep the relations of brotherhood between the current Turkish world whose relations were broken with Turkey and us, to strengthen our senses, and to set up our bridge of heart. Our world of knowledge, feeling and emotion about the brother communities whose ballads we listen to has become richer by means of the ballads and our love bonds have gained power.

In this study, the effects of the ballads on our cultural life and the supports of Azerbaijani folk tunes (ballads) on the culture of Turks in Turkey and on the relations of the two brother countries will be investigated.

Key Words: Azerbaijan, tune, ballad, mugam, tar, art, culture.

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ YUNESKO VƏ İSESKO İLƏ ƏMƏKDAŞLIQ KONTEKSTİNDƏ

Aynur Fərmanova

*(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan)*

1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası bir sıra nüfuzlu beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq etməyə başladı. Bu beynəlxalq təşkilatlar içərisində BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatı - YUNESKO öz üzvlərinə dünya səviyyəli mütəxəssislərin, texniki yardımların, həmçinin elmi və pedaqoji kadrların hazırlanması, qlobal elmi layihələrdə iştirak etmək imkanlarından bəhrələnmək imkanı verir. Eyni zamanda, xalqların təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığını genişləndirmək yolu ilə sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə xidmət göstərən YUNESKO ilə Azərbaycanın əlaqələri öz tarixinə görə ölkəmizin BMT-yə qəbul olduğu dövrdən əvvəlki illərə təsadüf edir.

Azərbaycan Respublikası BMT-nin ixtisaslaşmış qurumu olan YUNESKO-ya 1992-ci iyulun 3-də üzv qəbul olunmuşdur. Azərbaycanın YUNESKO ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi isə, 1993-cü ilin ikinci yarısından, yəni ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra başlanmışdır. Belə ki, Azərbaycan-YUNESKO əlaqələrinin inkişafında ən mühüm addım Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-cü ilin dekabr ayında Fransa Respublikasına rəsmi səfəri çərçivəsində YUNESKO-nun Baş Direktoru Federiko Mayorla görüşü zamanı atılmışdır. Görüş zamanı ikitərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələləri və inkişaf perspektivləri müzakirə etmişdilər.

YUNESKO-nun Nizamnaməsinin 7-ci maddəsinə görə, üzv-dövlət təhsil, elm və mədəniyyətlə məşğul olan qurumların fəaliyyətini YUNESKO-nun işi ilə əlaqələndirmək üçün ilk növbədə Milli Komissiya yaratmaq yolu ilə müvafiq tədbirlər həyata keçirməlidir.

Ona görə də YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının yaradılması istiqamətində mühüm işlər görülmüş, o cümlədən 1994-cü il fevralın 21-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bununla əlaqədar sərəncam imzalamışdır. Sərəncama əsasən Milli Komissiya Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində yaradılmış, Xarici İşlər Naziri onun sədri təyin edilmiş və eyni zamanda sədrə Milli Komissiyanın tərkibini müəyyən etmək səlahiyyəti verilmişdir.

Azərbaycanın müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla mədəniyyət sahəsində qurduğu geniş əməkdaşlıq əlaqələri ölkəmizin milli-mədəni ənənələrə sadıq qalaraq dünya sivilizasiyasına inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaradır.

Bundan sonra Respublikanın müvafiq nazirlik və idarələrinin rəhbərlərindən, ziyalılardan və ictimaiyyətin digər nümayəndələrindən ibarət Milli Komissiyanın 25 nəfərlik tərkibi və daimi katibliyi formalaşdırılmışdır. 2005-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev YUNESKO ilə Azərbaycan Respublikası arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq,

YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Sərəncam imzalamışdır. Sərəncama əsasən YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının yeni tərkibi müəyyənləşdirilmişdir. Milli Komissiya Azərbaycanın YUNESKO-dakı siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

Azərbaycanın YUNESKO əməkdaşlığı ilə bağlı gündəlik operativ iş Bakıda Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində Milli Komissiyanın Daimi Katibliyi və Parisdə Azərbaycan Respublikasının YUNESKO yanında Daimi Nümayəndəliyi tərəfindən həyata keçirilir.

1994-cü il noyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və YUNESKO-nun baş direktoru Federiko Mayor tərəfindən Azərbaycan Respublikası ilə YUNESKO arasında əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalandı. Memorandumda respublikamıza təhsil, mədəniyyət və digər sahələrdə yardımların göstərilməsi nəzərdə tutulurdu. Burada Azərbaycanın mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və bərpa sahəsində əməkdaşlıq məsələləri də öz əksini tapmışdı.

1994-cü ilin iyun ayında Budapeştdə YUNESKO-nun Avropa regionu komitəsinin VII sessiyasında Azərbaycan bu komitəyə üzv seçildi. Məlumdur ki, Avropa regionu üçün akademik tanınma məsələsi bu komitə tərəfindən həll olunur. Akademik tanınma tədris kurslarının, ali təhsil haqqında diplomların, elmi ad və dərəcələrin beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmasını əhatə edir. Azərbaycanın akademik tanınma konvensiyasına qəbul olunmasına üzv-ölkələr tərəfdar çıxdılar.

Beləliklə, 1994-cü ilin iyunun 18-də Azərbaycan YUNESKO-nun Avropa regionu komitəsinə daxil olan ölkələr tərəfindən irəli sürülən akademik tanınma konvensiyasına qəbul edildi. Bu, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə təhsil və elm sahəsində qazandığı böyük uğurlarından biri idi. Respublikada verilən diplomlar tanınmaqla yanaşı, komitə üzv ölkəyə təhsil və elmin inkişaf etdirilməsi məqsədilə yardımlar da göstərirdi.

Azərbaycanla YUNESKO arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsində Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin bu ixtisaslaşmış qurumun baş direktoru Federiko Mayorla görüşləri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Keçirilən görüşlərdə Azərbaycanla bağlı təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri müzakirə edilmişdir.

YUNESKO-nun baş qərargahında dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illiyinə həsr olunmuş mərasimin keçirilməsi, həmin tədbirdə Federiko Mayorun şəxsən iştirakı, nəhayət, Baş direktorun 1996-cı ilin noyabrında Bakıya gəlişi və yubiley mərasimlərində iştirakı əlamətdar hadisə olmaqla yanaşı, Azərbaycanla YUNESKO arasında əməkdaşlığın yüksək səviyyədə qurulmasını göstərən amillərdəndir. Səfər zamanı mədəniyyət sahəsində ikitərəfli əməkdaşlıq haqqında saziş də imzalanmışdır.

Bununla yanaşı, “Mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq ölkədən aparılması, götürülməsi və onların barəsində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsini qadağan etmək yolları” haqqında beynəlxalq konvensiyanın müddəalarını əsas götürməklə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki maddi-mədəniyyət abidələrinin qaytarılması, mühafizəsi və bərpa istiqamətində YUNESKO ilə əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları ilə elm sahəsində əməkdaşlıq özünü əsasən elmi konfranslarda, simpoziumlarda, seminarlarda iştirak etməkdə göstərir.

Azərbaycan alimləri müxtəlif məsələlərə həsr olunmuş konfrans və seminarlarda çıxış etməklə yanaşı, qlobal problemlərlə bağlı beynəlxalq məclislərdə də öz sözlərini deyirlər. Bir sıra elmi toplantıların Bakıda keçirilməsi isə, Azərbaycan elminin böyük uğurudur. Qeyd etmək lazımdır ki, YUNESKO dünya şöhrətli alimlərin elmi irsinin öyrənilməsinə və təbliğinə də xüsusi diqqət verir. Görkəmli Azərbaycan alimi akademik Azad Mirzəcəzadənin elmi-pedoqoji irsi haqqında YUNESKO xətti ilə konfransın keçirilməsi qərarı hələ 1992-ci ildə qəbul edilmişdi. Bu cür konfransların keçirilməsi istər Azərbaycan alimlərinin dünyada tanınmasında, istərsə də respublikada elmin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

BMT və onun ixtisaslaşmış qurumları ilə mədəni əlaqələr çərçivəsində sərgilərin, baxış müsabiqələrinin, foto sərgilərin təşkil edilməsi səmərəli nəticələr vermişdir. Görkəmli Azərbaycan rəssamı S.Bəhlulzadənin əsərlərindən ibarət sərginin BMT-nin Nyu-Yorkdakı iqamətgahında nümayiş etdirilməsi respublikanın təsviri incəsənət sahəsində qazandığı uğurların beynəlxalq səviyyədə təsdiqi kimi qiymətləndirilməlidir.

BMT Baş Katibinin həmin sərginin açılışında iştirakı Azərbaycan mədəniyyətinə göstərilən böyük diqqətdir. YUNESKO Baş Direktorunun kabinetindəki sərgidə dünya incəsənət inciləri ilə bir sırada Lətif Kərimovun müəllifi olduğu "Memar Əcəmi" xalçasının asılması (bu xalça 1983-cü ildə Bakıda YUNESKO xətti ilə keçirilən xalça simpoziumunda o dövrdəki Baş direktor A.Bouya hədiyyə edilmişdi) Azərbaycan mədəniyyətinə olan diqqətin nəticəsi idi.

Azərbaycan YUNESKO əməkdaşlığına dair 1996-cı ilin noyabrında imzalanmış saziş təhsil, elm, mədəniyyət və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın yeni mərhələsinin başlanğıcı idi. Təsədüfi deyil ki, məhz bundan sonra Azərbaycanda ali təhsilin TASİS və TEMPUS proqramlarına uyğun şəkildə yenidən qurulmasına dair iki layihə reallaşdırılmağa başladı, 2000-ci il YUNESKO tərəfindən Böyük İpək yolu- TRASEKA ili elan olundu.

Bundan əlavə, ümummillə lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə YUNESKO ilə əlaqələri möhkəmləndirmək və Azərbaycan elminin, təhsilinin və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan YUNESKO çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra konvensiyalara qoşulmuşdur.

Bu mənada, Azərbaycanın qoşulduğu YUNESKO konvensiyalarından - Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında 14 may 1954-cü il tarixli Konvensiyası, Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında 16 noyabr 1972-ci il tarixli Konvensiyası, Asiya və Sakit Okean dövlətlərində tədris kurslarının, Ali təhsil haqqında diplomların və elmi dərəcələrin tanınması haqqında 16 dekabr 1983-cü il tarixli regional Konvensiyası, Mədəni dəyərlərin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun qanunsuz olaraq başqasına verilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında 14 noyabr 1970-ci il tarixli Konvensiyalarının adlarını çəkmək olar.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin 1997-ci il sentyabrın 3-də YUNESKO-nun Baş direktoru Federiko Mayora ünvanladığı məktubunda YUNESKO-nun İnsanların Sülh Hüququ haqqında Bəyannaməsini qəbul edilməsi təklifini təqdirəlayiq hal hesab etdiyini və bəyannamə layihəsini dəstəklədiyini baş direktorun diqqətinə çatdırdı. Bununla yanaşı, məktubda Azərbaycan Respublikasının demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi bundan sonra da öz siyasətini yalnız sülhün

bərqərar olmasına yönəldəcəyini qeyd edirdi.

Ümummilli liderin məktubunda, xüsusilə Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində ərazimizin 20 faizinin işğal edilməsinə, 1 milyondan artıq vətəndaşımızın öz yurdlarından didərgin düşməsinə, mədəni sərvətlərimizin dağıdılmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının sülhsevər siyasət apararaq, ölkədə siyasi sabitliyə, vətəndaş həmrəyliyinə nail olduğunu və bu münaqişəni yalnız sülh yolu ilə həll etmək niyyətində olduğu bildirilirdi. Məktubda bütün bunların Azərbaycanın insan hüquqlarına nə qədər hörmət etməsinin əyani sübutu olduğunu və Azərbaycan Respublikasının demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi bundan sonra da öz siyasətini yalnız sülhün bərqərar olmasına yönəldəcəyi qeyd edilmişdir.

Azərbaycanın mədəni irsinin dünyaya çatdırılmasında növbəti addım ümummilli lider Heydər Əliyevin 1997-ci il aprelin 20-də "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar imzaladığı fərman olmuşdur. Yubiley çərçivəsində elmi, ictimai, siyasi və bədii nöqtəyi-nəzərdən böyük işlər görülmüş və bütün bunları yüksək qiymətləndirən ümummilli lider "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyasının nəşrini böyük nailiyyət adlandırmışdır. Bu tədbirlərə YUNESKO nümayəndələri də biganə yanaşmamış və 2000-ci il "Kitabi Dədə Qorqud Dastanının" 1300 illik yubileyi ilə əlaqədar YUNESKO çərçivəsində, Drezdendə, Moskvada, Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində yubiley tədbirləri təşkil olunmuşdur. Bu tədbirlər 2000-ci ilin aprelinə Bakıda Türkdilli Dövlətlər Birliyinin VI zirvə toplantısına dəvət olunmuş dövlət başçılarının iştirakı ilə keçirilmiş təntənəli yubiley mərasimi ilə başa çatmışdır.

Azərbaycanın mədəni və təbii irsinin qorunması məsələsi də YUNESKO ilə əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biridir. Bu baxımdan, Bakı şəhərinin tarixi mərkəzi olan İçərişəhər memarlıq kompleksi 2000-ci ilin dekabr ayında Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Lakin, Azərbaycanda baş vermiş zəlzələ nəticəsində İçərişəhərin ərazisində yerləşən memarlıq abidələrinə dəymiş zərər və bununla bağlı bir sıra problemlərə görə 2003-cü il iyulun 4-də Ümumdünya İrs Komitəsinin 27-ci sessiyasında İçərişəhər kompleksi YUNESKO-nun təhlükədə olan ümumdünya irs siyahısına daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq fərman və sərəncamlarına uyğun olaraq, İçərişəhərə dövlət qayğısı artırılmışdır. YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin ekspertlərinin hesabatlarında Azərbaycan hökuməti tərəfindən İçərişəhər Qoruğunun mühafizəsi istiqamətində görülən işlər təqdir edilmişdir. Nəticədə 2009-cu il iyun ayının 22-dən 30-dək İspaniyanın Sevilya şəhərində keçirilən Ümumdünya Mədəni İrs Komitəsinin 33-cü sessiyasının qərarına əsasən, İçərişəhər Kompleksi YUNESKO-nun Təhlükə altında olan abidələr Siyahısından çıxarılmışdır.

YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 2007-ci ildə Yeni Zelandiyada keçirilmiş 31-ci sessiyasında qəbul edilmiş qərara əsasən Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğu Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Azərbaycanın təbii irsinin qorunması məqsədi ilə Hirkan meşələrinin namizədlik sənədləri hazırlanaraq Ümumdünya İrs Komitəsinə təqdim edilmişdir. Hazırda bu istiqamətdə müvafiq işlər həyata keçirilmişdir.

1999-cu ildə Azərbaycanın muğam ustası Alim Qasimov YUNESKO-Beynəlxalq Musiqi Şurasının birinci mükafatını qazanmışdır. 2003-cü ilin noyabr ayının 7-də Azərbaycan muğamı YUNESKO-da bəşəriyyətin qeyri maddi irsinin

şah əsəri elan olunmuşdur. 2008-ci ildə məşhur Azərbaycanlı bəstəkar və pedaqoq Firəngiz Əlizadəyə YUNESKO-nun "Sülh naminə incəsənət xadimi" fəxri adı verilmişdir. Dünya mədəni irsinə verdiyi töhfələrə görə Azərbaycanın xalq rəssamı Tahir Salahov YUNESKO-nun "Pikasso" qızıl medalına layiq görülmüşdür.

2009-cu il sentyabrın 28-dən- oktyabrın 2-dək Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Abu-Ədabi şəhərində keçirilən YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 4-cü sessiyasında Komitənin yekun qərarına əsasən, Azərbaycan aşiq sənəti və beynəlmiləl qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi kimi Novruz Bayramı YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahıyasına daxil edilmişdir ki, bu da Azərbaycan mədəniyyəti üçün mühüm hadisə hesab edilməlidir.

Azərbaycanın qədim və zəngin mədəniyyəti isə milli çərçivədən beynəlxalq səviyyəyə qalxmış, ümumdünya mədəniyyətin bir parçası olmuşdur. YUNESKO çoxtərəfli beynəlxalq təşkilat olduğu üçün onun vasitəsilə müxtəlif ölkələrin qarşılıqlı əməkdaşlığı üçün şərait yaranmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikası təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində YUNESKO vasitəsilə müxtəlif ölkələrlə və eləcə də təşkilatın özü ilə geniş əlaqələr qurur və əməkdaşlığını genişləndirir.

Azərbaycan-YUNESKO münasibətlərinin inkişafında və onun genişlənməsində Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın əvəzolunmaz rolu olmuşdur.

2004-cü ilin sentyabrında Mehriban Əliyeva ənənəvi musiqinin, ədəbiyyat və poeziyanın inkişafına verdiyi töhfələrə, musiqi təhsili və dünya mədəniyyətlərinin mübadiləsi sahəsindəki xidmətlərinə və YUNESKO-nun ideyalarına göstərdiyi xidmətlərinə görə bu təşkilatın şifahi ənənələr və musiqi ənənələri sahəsində Xoşməramlı Səfiri adına layiq görülmüşdür.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva mədəniyyət, təhsil və idman sahəsində geniş fəaliyyət göstərir. 1995-ci ildən etibarən rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun xətti ilə festivallar, sərgilər, mədəniyyət tədbirləri və konsertlər təşkil etməklə, xanım Mehriban Əliyeva ölkəsinin mədəni irsinin təbliğinin, onun milli və regional səviyyələrdə mühafizəsinin təmin olunması sahəsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Azərbaycanın ənənəvi klassik musiqisini dünya miqyasında tanıtmaya məqsədilə xanım Mehriban Əliyeva Bakıda Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin yaradılması təşəbbüsünü irəli sürmüşdür.

Keçən illər ərzində YUNESKO çərçivəsində N.Tusin anadan olmasının 800 illik yubileyi, Azərbaycan alimi, şərqşünas Mirzə Kazımbəyin 200 illik yubileyi, akademik Yusif Məmmədliyəvin, məşhur xalçaçı-rəssamı Lətif Kərimovun, akademik Musa Əliyevin, görkəmli yazıçı Mir Cəlal Paşayevnin, məşhur rəssam Səttar Bəhlulzadənin 100 illik yubileyi yüksək səviyyədə qeyd edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın səyi ilə Azərbaycan-YUNESKO münasibətləri ən yüksək inkişaf səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Azərbaycanla İslam Konfransı Təşkilatının müxtəlif strukturları arasında münasibətlərin inkişaf edib möhkəmləndirilməsində Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti xüsusilə təqdirəlayiqdir. Sivilizasiyalararası dialoq daxil olmaqla, müxtəlif sahələrdə geniş miqyaslı və fədakar

fəaliyyətinə, qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara diqqətinə, onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşmasına, təhsilə, həmçinin islam aləmində görülən işlərə böyük dəstəyinə görə xanım Mehriban Əliyeva 2006-cı il noyabrın 4-də İSESKO-nun Xoşməramlı Səfiri adına layiq görülmüşdür.

Həmin fəaliyyətin nəticəsidir ki, 2006-cı il noyabrın 26-da İSESKO-nun baş direktoru Əbdüləziz Bin Osman əl-Tüveycri sivilizasiyaların yaxınlaşmasındakı fəaliyyətinə görə Mehriban xanım Əliyevaya İSESKO-nun xoşməramlı səfiri adının verilməsi haqqında diplomu təqdim etmişdir.

2008-ci il 10-11 iyun tarixlərində Bakıda “Gülüstan” sarayında “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi” mövzusunda beynəlxalq forum keçirilmişdir. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti xanım Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü, YUNESKO-nun və İSESKO-nun dəstəyi ilə keçirilən forumda dünyanın müxtəlif ölkələrindən 300-dən çox nümayəndə, o cümlədən bir neçə ölkənin birinci xanımları, İSESKO-nun baş direktoru, YUNESKO-nun xoşməramlı səfirləri iştirak edirlər. Forumun yekununda Bakı Bəyannaməsi və Birinci xanımların Bəyanatı qəbul olunmuşdur.

Bundan əlavə, beynəlxalq forumda iştirak edən İKT-nin Baş katibi Ekmələddin İhsanoğlu humanitar sahədəki fəaliyyətinə görə Azərbaycanın birinci xanımını “İKT-nin humanitar məsələlər üzrə xüsusi elçisi” statusuna dair diplomla təltif etmişdir. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın İslam ölkələrinin daxil olduğu təşkilatın bu yüksək adlarına layiq görülən ilk qadını olması olduqca əlamətdardır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq səviyyədə tanınmış elmi tədqiqatçıların və mütəxəssislərin iştirakı ilə Bakıda mədəniyyətlərarası dialoqa dair dörd, möhtəşəm tədbirin keçirilməsi, xüsusilə 2011-ci il aprelin 7-8-də Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası dialoq üzrə forumunun keçirilməsi, eləcə də Bakının 2009-cu ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi ilə bağlı qərar da, İKT ilə əməkdaşlığın bəhrəsi və Azərbaycanın birinci xanımının yorulmaz fəaliyyətinin nəticəsidir.

Hazırda Azərbaycanın hərtərəfli, o cümlədən elmi-mədəni inkişafı elə səviyyəyə çatıb ki, ölkəmiz Şərqlə Qərb, Şimalla Cənub arasında, sadəcə, kəsişmə nöqtəsi, körpü rolunu oynamaqla yetinmir. Bu gün Azərbaycan sivilizasiyalar, mədəniyyətlərarası dialoqa öz töhfəsini verir, öz mədəni irsi, dəyərləri ilə əhatəmizdə olan dünyagörüşlərini, mədəniyyətləri zənginləşdirir, eyni zamanda onların ən mütərəqqi baxışlarını əxz edir. Azərbaycan öz mədəni irsi ilə Şərqlə nə qədər bağlıdırsa, intellektual potensialı, elmi-mədəni yenilik və texnologiyaları geniş tətbiq etməsi ilə bir o qədər Qərb dünyasına yaxındır.

Bu gün Azərbaycan dünyaya zəngin milli-mədəni dəyərləri ilə yanaşı, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət, anlaşma məkanı kimi tanınır. Biz qloballaşma prosesində beynəlxalq birliyə birtərəfli inteqrasiya yolunu seçməmişik. Bu yol ikitərəflidir, çünki dünyaya öz mədəni zənginliyimizi təqdim və təbliğ etməyi bacarır, dünyanı bizdən nələrisə öyrənməyə təşviq edə bilir. Prezident İlham Əliyevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycanın əsas prioritetlərindən biri milli adət-ənənələrimizin təmin olunması şərtilə dünya birliyinə inteqrasiya etməkdir”.

Məlum olduğu kimi, mədəniyyətlərarası dialoqa həsr olunan Dünya Forumu barədə təşəbbüs 2008-ci ilin dekabrında Avropa və region ölkələri mədəniyyət nazirlərinin iştirakı ilə Bakıda keçirilən konfransda Azərbaycan prezidenti İlham

Əliyev tərəfindən irəli sürülüb. “Bakı Prosesi” adını alan təşəbbüs Azərbaycan rəhbərliyinin mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dialoq və işbirliyinə verdiyi önəm bariz nümunəsidir.

Son illər mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dialoq sahəsində keçirilmiş beynəlxalq səviyyəli tədbirlərin statistikasına və coğrafiyasına diqqət yetirsək aydın şəkildə görərik ki, bu sahədə təşəbbüslərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan tərəfdən irəli sürülmüşdür. Ötən müddətdə atılan əməli addımlar, irəli sürülən ideya və təşəbbüslər də bunu deməyə əsas verir. Bu baxımdan ölkə rəhbərliyi, hökumət qurumları ilə yanaşı, qeyri-dövlət xətti ilə görülən işləri, ilk növbədə, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüslərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, bu istiqamətdə həm dövlət, həm də qeyri-dövlət xəttilə də mühüm işlər görülür. Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın bu sahədə gördüyü işlər Azərbaycan mədəniyyətinin, tarixinin təbliğinə böyük töhfədir.

Azərbaycan muğamının, aşıq sənətinin, milli xalçaçılıq sənətimizin YUNESKO tərəfindən bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irs xəzinəsinə daxil edilməsi, ədəbiyyat, mədəniyyət korifeylərimizin dünyaya tanıtılması, onların yubileylərinin YUNESKO miqyasında qeyd olunması hamımızda məmnunluq doğurur. Azərbaycan incəsənəti, klassik musiqi, muğam, aşıq, xalçaçılıq sənəti ilə bağlı ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq festivallar, toplantılar dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn sənətcilər, alimlər arasında fikir mübadiləsi, dialoq atmosferi üçün geniş imkanlar yaradır. Dünyanın liderləri, mədəniyyət, elm, din xadimləri Azərbaycanın ev sahibliyi ilə keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə qlobal problemlərin həll yollarını arayırlar.

Hələ 2005-ci ilin oktyabrında YUNESKO -nun 60 illiyinə həsr edilmiş “Sivilizasiyalararası dialoq” həftəsi çərçivəsində Parisdə keçirilən “Azərbaycan: mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların qovşağında” adlı tədbirdə çıxış edən Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva Şərqlə Qərbin qovuşduğu bir məkan olaraq Azərbaycanın qlobal mədəni dialoqa öz töhfəsini verməyə hazır olduğunu vurğulamış, sonrakı illərdə bu yöndə əməli addımların, konkret təşəbbüslərin irəli sürülməsi və Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq tədbirlər bunu bir daha təsdiqlədi.

Məhz bu fəaliyyətin sayəsində Bakı 2009-cu ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olundu. Şərqlə Qərbi birləşdirən İpək Yolunun bərpası işinin təməli Bakıda qoyulduğu kimi, bu il çərçivəsində də respublikamızın paytaxtı festivallar, incəsənət bayramları, beynəlxalq elmi konfranslar mərkəzinə çevrildi.

Bütün bu fəaliyyətin nəticəsində, 2010-cu il iyulun 30-da YUNESKO-nun Xoşməramlı Səfiri, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevaya YUNESKO-nun Baş Direktoru İrina Bokova tərəfindən qızıl Motsart medalı təqdim olunmuşdur.

“Bakı İslam Mədəniyyəti Paytaxtı - 2009” ilinin açılışında çıxış edən Prezident İlham Əliyev demişdi: “Bütün bu təşəbbüslər bir məqsəd güdür: dünyada sülh bərqərar olunsun, əmin-amanlıq olsun, sivilizasiyalar arasında dialoq daha da möhkəmlənsin. Bəzi hallarda sivilizasiyalararası dialoq haqqında çox danışılır, ancaq daha da çox işlər görülməlidir. Azərbaycanın bu işlərdə rolu getdikcə

artmaqdadır”.

Təbii ki, Azərbaycanı dünya üçün mənəvi ünsiyyət, mədəniyyətlərəarası dialoq məkanına çevirən bu tədbirlərin, məqsədyönlü fəaliyyətin zirvəsi ölkəmizin ev sahibliyi edəcəyi Dünya Forumu olmalı idi. Bu böyük təşəbbüs Prezident İlham Əliyevə məxsusdur. 2008-ci il dekabrın 2-3-də Bakıda Avropa Şurası ölkələri mədəniyyət nazirlərinin iştirakı ilə “Mədəniyyətlərəarası dialoq Avropa və onun qonşu regionlarında davamlı inkişafın və sülhün əsasıdır” mövzusunda konfrans keçirildi.

Azərbaycan bu beynəlxalq tədbirə bir sıra müsəlman ölkələrinin mədəniyyət nazirlərini də dəvət etməklə qlobal mədəniyyətlərəarası dialoqa pəncərə açdı. Konfransda çıxış edən prezident İlham Əliyev mədəniyyətlərəarası dialoqun inkişafını nəzərdə tutan “Bakı Prosesi” təşəbbüsünü irəli sürdü: “Mən çox istərdim ki, bu gün başlanan “Bakı prosesi” uzunmüddətli olsun. Çox istərdim ki, bu konfransın keçirilməsindən sonra konkret mexanizmlər işlənilsin, fəaliyyət planı hazırlansın. Belə tədbirlərin keçirilməsi ənənəyə çevrilsin”. Konfransda mədəniyyətlərəarası dialoqa dair “Bakı Bəyannaməsi” qəbul olundu və tarixi prosesin əsası qoyuldu.

2010-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Nyu-Yorkda BMT Baş Məclisinin 65-ci sessiyasında 2011-ci ilin aprelində Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərəarası Dialoq Forumunun keçiriləcəyini rəsmən bəyan etmişdir: “Azərbaycan dinlərarası və mədəniyyətlərəarası dialoqun təşviqinə qarşılıqlı hörmət və anlaşma əsasında töhfə verir. Azərbaycan 2010-cu ilin yazında 32 dövlətin dini rəhbərlərinin Dünya Sammitini təşkil edib, 2011-ci ilin aprelində isə Mədəniyyətlərəarası Dialoq naminə Dünya Forumunu keçirmək təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir”.

Ötən müddətdə “Bakı Prosesi”nin ideyadan praktik müstəviyə keçməsi üçün görülən işlər nəticəsini vermiş və Azərbaycan paytaxtında 2011-ci il aprel 7-8-də ilk dəfə olaraq Ümumdünya Mədəniyyətlərəarası Dialoq Forumuna ev sahibliyi etmişdir.

Bütün yuxarıda göstərilən Azərbaycanın çoxtərəfli beynəlxalq mədəni əlaqələrinin inkişafına nəzər saldıqda aydın olur ki, müasir geosiyasi şəraitdə nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən YUNESKO, İslam Konfransı Təşkilatı, Avropa Şurası, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı tərəfindən dəstəklənən möhtəşəm tədbirlər respublikamızın beynəlxalq aləmdəki nüfuzunu daha da möhkəmləndirmiş, ölkəmizin tolerantlıq və dialoq məkanı kimi indiyədək oynadığı tarixi missiyaya təkan vermiş və nəticə olaraq mədəniyyətlərəarası dialoq üzrə qlobal platformanın əsası qoyulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001.
2. Rəcəbli H. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı, 2003.
3. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I cild, Bakı, 1996.
4. Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000.
5. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.7, Bakı: Elm, 2003.
6. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı sıralarında. Bakı, 2008.
7. Azərbaycan-Fransa: əməkdaşlığın genişlənməsinə mühüm töhfə. Bakı, 1997.
8. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-VIII kitablar. Bakı, 1997-1998.

9. Həsənov Ə. M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslük, Bakı, 2005.
10. Əhmədov E.İ. İslam Konfransı Təşkilatının yaradılmasından 40 il, Azərbaycanın bu beynəlxalq təşkilata qəbul olmasından 18 il keçir. - "Azərbaycan" qəzeti, 8 yanvar 2010-cu il.

Dövrü mətbuat

11. "Azərbaycan" 25 avqust 2005-ci il.
12. "Xalq qəzeti" 17 mart 2006-cı il.
13. "Azərbaycan" 27 noyabr 2006-cı il.
14. "Azərbaycan" 21 fevral 2007-ci il.
15. "Xalq qəzeti" 27 aprel 2007-ci il.
16. "Azərbaycan" 18 iyun 2007-ci il.
17. "Xalq qəzeti" 16 may 2008-ci il.
18. "Azərbaycan" 12 iyun 2008-ci il.
19. "Azərbaycan" 27 dekabr 2008-ci il.
20. "Xalq qəzeti" 20 mart 2009-cu il.
21. "Azərbaycan" 15 may 2009-cu il.
22. "Xalq qəzeti" 18 noyabr 2009-cu il.
23. "Azərbaycan" 29 aprel 2010-cu il.
24. "Xalq qəzeti" 26 may 2010-cu il.
25. "Respublika" 25 iyun 2010-cu il
26. "Azərbaycan" 31 iyul 2010-cu il.
27. "Azərbaycan" 25 sentyabr 2010-cu il.
28. "Xalq qəzeti" 16 dekabr 2010-cu il.
29. "Azərbaycan" 8 aprel 2011-ci il.

INTERNATIONAL CULTURAL RELATIONS OF AZERBAIJAN WITH UNESCO AND ISESCO IN COOPERATION CONTEXT

Summary

International cultural relations of Azerbaijan with UNESCO and ISESCO in cooperation context are analyzed in the article. The establishment and development of Azerbaijani relations with the UNESCO and ISESCO are learned in the article.

The stage of cooperation between Azerbaijan and UNESCO in education, science, culture and humanitarian fields are shown in the article. At the same time, the role of Mehriban Aliyeva, the president of Haydar Aliyev foundation in the enlargement and development of Azerbaijani relations with UNESCO is shown.

The development and strengthening of Azerbaijani relations with the different structures of the Organization of Islamic Conference/Cooperation is estimated as the result of Mehriban Aliyeva's activity the good will ambassador of UNESCO and ISESCO

Key words: Azerbaijan, UNESCO, ISESCO, cooperation

TÜRKİYƏ XARİCİ SİYASƏTİNİN CƏNUBİ QAFQAZLA BAĞLI MILLİ TƏHLÜKƏSİZLİK MARAQLARI

Cahangir Cahangirli

*(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan)*

Müasir dövrdə Cənubi Qafqaz regionu bir çox cəhətlərinə görə dünyanın aparıcı dövlətlərinin daha çox diqqətini cəlb etməkdədir. Təbii ki, belə bir şəraitdə bu region Türkiyənin milli təhlükəsizlik maraqları baxımından diqqətdən kənar qala bilməzdi. Buna görə də istər NATO çərçivəsində, istərsə də ikitərəfli əlaqələrdə Türkiyə - Cənubi Qafqaz regional siyasi əməkdaşlığını nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Qafqaz, Orta Asiya və Xəzər hövzəsi regionunun ən qədim geosiyasi aktorlarından olan Türkiyə regiondakı mövqelərini günü-gündən möhkəmləndirməkdədir. SSRİ dövründə regiondakı prosesləri yalnız öz maraqları baxımından deyil, həm də NATO mənafeyi prizmasından izləyən Türkiyə hazırda Şimali Atlantika Alyansının maraqlarının müdafiəçisi rolundan bir qədər uzaqlaşaraq, daha çox öz geosiyasi mövqelərinə diqqət yetirməyə başlayır.[2]

Bununla yanaşı ABŞ-ın Cənubi Qafqaz, Xəzər və Orta Asiyada aktivləşməsi və bölgədə hərbi iştiraka nail olması Türkiyənin maraqlarına tam cavab verir. Çünki, Ankara ABŞ-ın bu geosiyasi məkandakı maraqlarının reallaşdırılmasında əsas müttəfiq roluna iddialıdır. Doğrudur, Qərbdə Türkiyəyə münasibət birmənalı deyil, amma bu ölkənin mühüm dəniz yollarına nəzarət etməsi, Rusiyanın Qafqazdakı təsirini xeyli azaltması və radikal islam fundamentalizminin qarşısında sipər rolunu oynaması Ankaranın Qərb üçün əvəzədlənməz müttəfiq kimi qalmasını şərtləndirir. Politoloq Zbiqnev Bjezinski açıq şəkildə bildirir ki, bu gün Türkiyə Rusiyanın cənub sərhədlərində vaxtilə Almaniyanın ABŞ üçün Orta və Şərqi Avropada oynadığı rolu oynamalıdır. [1. s.144]

Türkiyənin regiondakı önəmi qısaca olaraq aşağıdakı faktorlarla əsaslandırmaq olar:

- Türkiyə Qara dəniz regionunda vəziyyətin sabit qalmasında mühüm rol oynayır.

- Aralıq dənizindən Qara dənizə keçidləri nəzarətdə saxlayır.
- Rusiyanın Qafqazdakı mövqelərinin güclənməsinə imkan vermir.
- İslam fundamentalizminə qarşı sipər rolunu oynayır.
- NATO-nun cənubdakı dayəğıdır və s.

Bu gün Türkiyə ABŞ-ın Qafqazdakı mövqelərinin möhkəmlənməsində də mühüm rol oynayır. Vaşinqton təhlükəsizlik və enerji sahəsində öz regional siyasətini Türkiyə vasitəsilə həyata keçirir. ABŞ-ın regiondakı bütün enerji layihələri birbaşa Ankaranın iştirakı ilə reallaşır. Gürcüstan silahlı qüvvələri, əsasən, Türkiyənin yardımı əsasında formalaşır. Amma təbii ki, Türkiyənin bölgədəki geosiyasi perspektivi birbaşa Azərbaycanla bağlıdır.

Cənubi Qafqaz həm Rusiya, həm də Türkiyə üçün strateji əhəmiyyətə malik bir bölgədir. Rusiya Gürcüstanın bir xristian ölkəsi olmasına baxmayaraq, iki müsəlman dövləti ilə əməkdaşlığına qısqançlıqla yanaşır. Gürcüstanın etnik müxtəlifliyindən istifadə edən Rusiya Abxaziya və Osetiyada vəziyyəti

gərginləşdirərək ona təsirlər etməyə çalışır. Azərbaycana gəldikdə isə, o da bir baxımdan Moskva-Yerevan-Tehran “mühasirəsi”ndə yerləşir. Qarabağ münaqişəsində Rusiya ermənilərə kömək edir, etnik müxtəliflikdən süni gərginlik yaradaraq onlar arasında ayrı-seçkilik salmaqla Azərbaycanın bölünməsinə çalışır.

Regionda maraqlı olan regiondan kənar dövlətlərdən ABŞ isə neftin onun nəzarəti altında dünyaya çıxmasında maraqlıdır. [6] Ümumilikdə isə ABŞ bu regionu və regiondan kənar baş verən hadisələri hər an diqqət mərkəzində saxlayır. Bu da Rusiyanın maraqlarına tam ziddir. [5. s.346] Buna görə Rusiya regionda maraqlarının tamamilə nəzarətdən çıxmamasından ötrü hər zaman “erməni kartından” istifadə edir. Bununla da həm Gürcüstan, həm də Azərbaycana təsir edir.

Regionda baş verən “böyük oyunun” iştirakçılarından biri də İrandır. ABŞ-ın regiona daxil olması İranın da maraqlarına uyğun deyil. Buna görə də İran Rusiya ilə sıx əməkdaşlıq edir və bir müsəlman dövləti olmasına baxmayaraq Ermənistanı dəstəkləyir. İran və Rusiya öz milli və regional maraqlarından çıxış edərək “erməni kartından” məharətlə istifadə edirlər. Hər iki dövlət NATO qüvvələrinin regionda yerləşdirilməsinə qarşı çıxır.

NATO-nun əsas dövlətlərindən biri olan və ABŞ ilə sıx əməkdaşlıq edən Türkiyənin Qafqaz regionuna dair rəsmi siyasəti bir sıra prinsiplərə əsaslanır. Bu siyasətə əsasən Qafqaz sülh və əməkdaşlıq regionu olmalıdır, mübahisələr sülh yolu ilə öz həllini tapmalıdır. Bu məqsədlərə çatmaq üçün Türkiyə ATƏT, BMT və NATO kimi beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq edir. Türkiyə, həmçinin Qafqazda regional əməkdaşlığın təşkil olunmasında çox maraqlıdır. Buna misal olaraq Qara dəniz İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatının yaradılmasına etdiyi köməkliyi göstərmək olar.

Türkiyənin digər məqsədi Qafqazın yeni yaradılmış müstəqil dövlətlərinin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinə kömək göstərməsidir. Rəsmi siyasətə əsasən Türkiyə Qafqazda müharibələrə qoşulmayacaq və həmçinin ikitərəfli səviyyədə müdafiə sahəsində öhdəliyin götürülməsində maraqlı deyil. Amma Türk Silahlı Qüvvələri Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin köməyi və səyi ilə Azərbaycan və Gürcüstan hərbiçiləri ilə əlaqələr qurulmasına çalışır, eyni zamanda NATO-nun “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində hər iki dövlətlə əməkdaşlıq edir. Digər bir tərəfdən Türkiyə Rusiyanın regionda yeni hegemonluğundan narahatdır. Türkiyə rəsmiləri inanırlar ki, bunun qarşısını ATƏT və NATO kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməklə və eyni zamanda Rusiyanı regional təşəbbüslərə qoşmaqla, yəni Türkiyənin təşəbbüsü ilə yaradılmış QİƏT və Qafqaz Sabitlik Paktına qoşmaqla nail ola bilər. Rusiyanın Qafqazda yenidən hegemonluğunun yaranması Türkiyənin Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə əlaqəsini kəsə bilər. Bu da bütünlükdə Türkiyə maraqlarına ziddir. Türkiyə həmçinin İranın regional ambisiyalarından da ehtiyat edir. [8. s.5] Bu səbəbə görə də Türkiyə öz siyasətini ilk növbədə ABŞ və NATO, ikinci növbədə isə Rusiya ilə uyğunlaşdırmağa çalışır. [4. s.94]

Türkiyə etnik, mədəni və tarixi əlaqələrinin olduğu Qafqaz regionunda iki fəal gücün – ABŞ və Rusiya arasında tarazlı siyasət apararaq və region ölkələri ilə əməkdaşlıq mühiti yaradaraq qonşu olduğu bu regionda mövcudluğunu qoruyub saxlamaq fikrindədir. Buna görə də Türkiyə Qafqazda bölgə ölkələri ilə təhlükəsizlik sahəsində yaxından əməkdaşlıq etməyə başlamış, Rusiya ilə 16

noyabr 2001-ci ildə “Avrasiya Əməkdaşlıq Planı”-ni imzalamışdır. Bu razılışmaya uyğun olaraq iki ölkə arasında “Cənubi Qafqaz məsələləri üzrə Alt Komissiya” formalaşmışdır. [3. s.71]

Türkiyənin NATO PA-da daimi nümayəndə heyətinin sədri və NATO PA-nın vitse-prezidenti Vahid Erdemin də vurğuladığı kimi “Cənubi Qafqaz Şərqlə Qərb arasında önəmli keçid və enerji dəhlizidir. Cənubi Qafqaz həm AB, həm ABŞ, həm də Türkiyə üçün təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın və Gürcüstanın Qərbə inteqrasiyası Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi və sosial-iqtisadi inkişafı üçün böyük önəm daşımaqdadır”. [7. s.94]

Gələcəkdə Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində hərbi-siyasi müttəfiqlik sazişi də imzalaya bilər. İki dövlət arasında bu saziş Azərbaycana nə vəd edə bilər və bu münasibətləri necə xarakterizə etmək olar. NATO çərçivəsində Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin böyük perspektivi vardır. NATO-ya inteqrasiya etmək istəyən Azərbaycan üçün hərbi islahatların sürətlənməsində Türkiyənin əhəmiyyətli rolu vardır. Azərbaycanın hərbi və digər cəhətlərdən güclənməsi Türkiyənin daha da güclənməsinə təsir edəcək. Bütün bunlar isə regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində Türkiyənin çəkisinin artması deməkdir.

Ədəbiyyat

1. David Mark, “Russia and the new transcaucasus”, Foreign policy, no: 105 (Winter 1997),
2. Güney Kafkasyada güçler mücadelesinde Türkiye faktörü, 05 February, 2008
3. Kuloğlu A. Soğuk Savaş sonrası yeni tehdit algılanması ve Türkiyenin durumu//Strateji analiz, Nisan 2001, cilt: 1, sayı 12,
4. Kəngərli Z. Regional sistemlərin formalaşmasında geosiyasi subyektlərin rolu (Qafqaz regionu timsalında), Avtoreferat, Bakı 2007.
5. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа М., 2001.
6. Ögüt K., Kafkasın jeopolitikində yeni yapılaşma. www.circassiancanada.com/tr/arastirma/0084_kafkasya_jeoplotikində_yeni_yapılanma.htm
7. Sümərli C. İrəliyə, NATO-ya doğru. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007,
8. Winrow G. M. Turkey and the Caucasus domestic Interests and security concerns. London: Chameleon Press Limited, 200,

THE NATIONAL SECURITY INTERESTS OF THE FOREIGN POLICY OF TURKEY ON THE SOUTH CAUCASUS

Summary

In consideration of prospects of a foreign policy of Turkey concerning the countries of the Southern Caucasus, it is necessary to consider that factor that in the policy in this region it, starting with a lack of its own forces, has found notable support of the countries of the West, and, first of all, the USA. It is connected, first of all, with that circumstance that Turkey acts as the bridge between the West, the Balkans and the Near East and continues to play the role of a reliable military-political board of the West southern flank of NATO.

Key words: foreign policy, Southern Caucasus, West, the Balkans and the Near East

AZƏRBAYCANNIN AVROPA TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIQ İNSTİTUTLARI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

dr. Elçin ƏHMƏDOV

(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan)

XX əsrin sonunda SSRİ və sosializm sisteminin süqutu ilə dünyada bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Soyuq müharibənin başa çatması ilə beynəlxalq münasibətlərin əsas güc mərkəzləri yeni geosiyasi reallıqlardan çıxış edərək öz fəaliyyətlərini mövcud şəraitə uyğunlaşdırmağı qərara aldılar. Köhnə beynəlxalq münasibətlər sisteminin süqutu ilə yanaşı, yeni dünya düzümünün əsası qoyulmağa başladı.

İdeoloji qarşıdurma başa çatsa da, Avropada sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə hələ də qalmaqda idi. Belə bir şəraitdə SSRİ və Yuqoslaviya məkanında yeni münaqişə ocaqları yaranaraq genişlənməkdə davam edirdi. Bu amillər beynəlxalq və regional təşkilatların fəaliyyət istiqamətlərində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanmasına imkan yaratdı və dünya siyasətində ATƏT, NATO, Avropa İttifaqı və Avropa Şurası kimi təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarının rolunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltdi.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, eyni zamanda dövlət quruculuğu prosesində qarşılaşdığı problemlərin həll edilməsində bu təşkilatların da siyasi və iqtisadi potensialından istifadə etməyə səy göstərir. Azərbaycan Respublikası adı çəkilən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni, humanitar və s. sahələrdə genişmiqyaslı əməkdaşlıq edir və bu da ölkəmizin maraqlarının daha dolğun ifadə olunmasına, dünyanın aparıcı dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə mühüm təsir göstərir.

Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri içərisində Avroatlantik strukturlara və institutlara inteqrasiya mühüm yer tutur. 1993-cü ildən Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində Avropaya inteqrasiya prioritet istiqamətə çevrilmiş və bu kontekstdə beynəlxalq təşkilat kimi Avropa İttifaqı ilə fəal əməkdaşlığa başlanmışdır. Avropa və Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən Azərbaycanın strateji mövqeyi Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin də eyni zamanda, ölkəmizlə siyasi və iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirmək marağını daha da artırmışdır.

Azərbaycan - Avropa İttifaqı əlaqələri xüsusi proqramlar çərçivəsində qurulmuş və müxtəlif sahələr üzrə: iqtisadi və sosial islahatlara yardım, Şərç-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya (TRASEKA) dəhlizinin yaradılması, infrastrukturların inkişafı və s. istiqamətlərdə aparılır.

1996-cı il aprelin 22-də Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası arasında ticarət, sərmayə, iqtisadiyyat, qanunvericilik, mədəniyyət, immiqrasiya və qeyri-qanuni ticarətin qarşısının alınması sayəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutan "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi" (TƏS) imzalanmışdır¹.

Bu müqavilənin imzalanması Azərbaycanın xarici siyasətinin ən uğurlu səhifələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Dövlətimiz və xalqımız üçün mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu müqavilə Azərbaycanın Avropa strukturları və

institulları ilə əlaqələrin genişlənməsi, xüsusilə inteqrasiya istiqamətində hüquq bazası rolunu oynayır.

1999-cu il iyunun 22-dən qüvvəyə minən Avropa İttifaqının hazırladığı və ümummillə lider Heydər Əliyevin imza atdığı bu saziş tərəflər arasında yüksək səviyyəli əməkdaşlığın təşəkkül tapmasını təsdiqləyir.

İmzalanmış TƏS-də müvafiq siyasi dialoq çərçivəsində tərəflər arasında siyasi münasibətlərin inkişafının təmin edilməsi, Azərbaycanla demokratiyanın möhkəmlənməsi, iqtisadi inkişaf, bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə bəzi struktur islahatların aparılması, ticarət və investisiyanın inkişafı, iqtisadi, sosial, maliyyə, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq məsələləri nəzərdə tutulmuşdur. Bu məsələlərin təmin edilməsi üçün Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa İttifaqı qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması sahəsində geniş iş prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

"Saziş"də nəzərdə tutulur ki, Əməkdaşlıq Şurası Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün lazımı tədbirləri həyata keçirir. Bundan başqa, fəaliyyət göstərən Əməkdaşlıq Komitəsi Şuranın tövsiyələrinin həyata keçirilməsinə nəzarət edir.

2004-cü il mayın 17-19-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Brüsselə rəsmi səfəri zamanı Avropa İttifaqına on üzvün qoşulması ilə əlaqədar olaraq "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında Saziş"ə Əlavə Protokol imzalanmışdır².

Avropa İttifaqının Azərbaycanla əlaqələri təkcə "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi" çərçivəsində deyil, həm də Cənubi Qafqazda həyata keçirilən ümumi regional əməkdaşlıq layihəsi, eyni zamanda bölgədə sülhün və sabitliyin təmin olunmasına dair digər proqramlar çərçivəsində reallaşır.

Cənubi Qafqazda mövcud olan münaqişələrin aradan qaldırılması, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli, region dövlətləri arasında vahid əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya mühitinin yaradılması da Avropa İttifaqının əsas şərtlərindəndir.

2003-cü il iyulun 7-də Avropa İttifaqı Cənubi Qafqaz üzrə Xüsusi nümayəndəsini təyin etməsi təşkilatın regionda fəallığının artmasını göstərən addım kimi qiymətləndirməlidir³. Eyni zamanda, Avropa Parlamenti də Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin təmin edilməsinə mane olan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınmasının vacibliyini bildirmişdir. Avropa Parlamentinin sessiyasında "Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz siyasəti" mövzusunda Pyer Qartonun məruzəsi əsasında qəbul edilmiş qətnamədə ermənilərin işğal etdikləri ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə apardıqları göstərilmişdir⁴. Bununla yanaşı, Avropa Parlamenti Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin bərqərar olmasına maneə olan münaqişənin nizama salınması üçün işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan) azad edilməsi təklifi ilə çıxış etmişdir.

Dövlət başçısı cənab İlham Əliyev 2004-cü il martın 17-də Bratislavada "Daha geniş Avropaya doğru: yeni gündəlik" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin bütünlüklə Avropada, xüsusilə, Cənubi Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə ciddi maneə olduğunu vurğulayaraq, təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizdən çoxunun işğal olduğunu, nəticədə bir milyondan artıq insanın acınacaqlı vəziyyətdə yaşadığını

bildirməklə ölkəmizin prinsipial mövqeyini bəyan etmişdir⁵.

Prezident İlham Əliyev 2004-cü il mayın 19-da Brüsseldə Avropa Siyasi Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə "Avropa Birliyi və Azərbaycan-tərəfdaşlıq üçün yeni üsullar" mövzusunda keçirilən siyasi brifinqdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması üçün öz qətiyyətli mövqeyini növbəti dəfə bəyan etdi. Dövlət başçısının dərin məzmunlu nitqində bu son dərəcə mürəkkəb və tale yüklü problemin Azərbaycanın xarici siyasət kursunun mühüm tərkib hissəsinə çevrildiyi bir daha öz təsdiqini tapdı⁶.

Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin 2004-cü ilin mayında Brüsselə səfəri Azərbaycanın istər Avropa İttifaqı, istərsə də NATO ilə münasibətlərində tamamilə yeni mərhələ oldu. Ölkəmizin Avropa İttifaqı ilə "Yeni qonşuluq siyasəti", NATO ilə "Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət planı" çərçivəsində genişmiqyaslı əməkdaşlığa dair razılaşmalar əldə edildi⁷.

Avropa İttifaqının region dövlətləri ilə həm ikitərəfli, həm də regional inteqrasiya kontekstində çoxtərəfli münasibətlər qurması və gələcəkdə onların təşkilatla daha sıx əməkdaşlığı üçün ciddi fəaliyyət göstərməsi nəticəsində son illərdə adı çəkilən birlik öz sərhədlərini bir qədər də genişləndirmişdir. Bununla da, sərhədləri genişlənən ittifaq Avropada yeni qonşular qazanmış və 2003-cü ildə "Daha geniş qonşuluq: Şərq və Qərb qonşularla yeni çərçivə təşəbbüsü" adlı proqram qəbul etmişdir. Avropa İttifaqının xarici işlər nazirləri 2004-cü ilin yanvarında üç Cənubi Qafqaz respublikasını bu təşəbbüsə qoşmaq üçün Avropa Komissiyasına təkliflər hazırlamaq haqqında tapşırıq vermişlər⁸.

Avropa İttifaqının tarixi əhəmiyyətli sonuncu genişlənmə prosesləri Cənubi Qafqaz ölkələrinin Avropa ilə daha sıx əməkdaşlığının inkişafına şərait yaradır. Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin həyata keçirilməsi vasitələrindən biri məhz Avropa Qonşuluq Siyasətidir. AQS-də yeni qonşuların Avropa İttifaqının layihələrində daha geniş iştirakı və daha progressiv inteqrasiyası nəzərdə tutulur. AQS Avropa İttifaqının öz sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirmək yolunda atdığı ən uğurlu addımlarından biri hesab olunmalıdır. Hər halda bu siyasət Avropa İttifaqına müəyyən müddətə, yəni gələcək genişlənməyə qədər sərhədlərinin hüdudlarını dəqiqləşdirməyə imkan verir.

1992-2006-cı illərdə Avropa İttifaqının TASİS və digər yardım proqramları çərçivəsində Azərbaycana 414 milyon avrodan çox məbləğdə humanitar, texniki və ərzaq yardımı göstərilmişdir.

2004-cü il mayın 12-də Avropa Komissiyası Avropa Qonşuluq Siyasətinə dair Strategiya sənədini qəbul etmişdir. Adı çəkilən sənəddə Avropa Komissiyası Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın bu siyasətə daxil edilməsi üçün Avropa İttifaqı Şurasına tövsiyə etmişdir. 2004-ci il iyunun 14-də Avropa Komissiyasının tövsiyyəsinə təşkilatın Ümumi Məsələlər və Xarici Əlaqələr üzrə Şurasında baxılmış və Şura, Cənubi Qafqaz dövlətlərini qeyd edilən siyasətə daxil etməyi qərara almışdır⁹.

Qonşuluq Siyasətinin strategiya sənədinə əsasən Avropa İttifaqının tərəfdaş ölkələrlə münasibətlərini yaxın gələcək üçün tənzimləyən əsas sənəd Fəaliyyət planları olacaqdır ki, bu sənəddə İttifaq ilə ikitərəfli münasibətlərin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Nəticədə, Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə "Yeni qonşuluq siyasəti" proqramı çərçivəsində özünün bir çox siyasi, iqtisadi, hüquqi və inzibati islahatlarını həyata

keçirmək imkanı qazanır, eyni zamanda, bu məqsədlə İttifaqın texniki-maliyyə dəstəyini alır. Bundan başqa, Azərbaycan proqram çərçivəsində Avropa İttifaqından onun daxili bazarlarına çıxış kvotası, işçi, əmtəə, xidmət, investisiya-kapital resurslarının sərbəst dövriyyə imkanını əldə edir.

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində öz xarici siyasət prioritetlərinə uyğun olaraq daha çox ikitərəfli əlaqələrə üstünlük verir. İttifaqın regional layihələrində iştirak etməklə yanaşı, Cənubi Qafqazda ümumi iqtisadi inkişafdakı payına görə lider dövlət olan Azərbaycan təşkilatın xarici əlaqələrində müvafiq yer tutmağa çalışır. Bundan ötrü, Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə ikitərəfli əlaqələrin daha yeni üsullarını axtarır, onunla yaxınlaşmaq üçün zəruri olan bütün lazımi təsisatları yaradaraq, İttifaqın ümumavropa iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məkanına inteqrasiya olmaq istəyini nümayiş etdirir.

2004-cü ilin may ayında Avropa İttifaqı qonşuluq siyasətinin həyata keçirilməsi üçün 255 milyon avro vəsait ayıraraq, Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparır¹⁰. Adı çəkilən proqrama qoşulan ölkələr İttifaq institutlarına insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq, qanunların aliliyini təmin etmək, səmərəli və şəffaf idarəçilik yaratmaq, bazar iqtisadiyyatı tələblərinə hörmət bəsləmək və xarici siyasət sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmək əzmində olduqlarını nümayiş etdirməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası da bu sahədə qarşıda duran vəzifələrin həlli istiqamətində ardıcıl addımlar atmaqla öz mövqeyini ifadə etmişdir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2005-ci il iyunun 1-də "Azərbaycan Respublikasının Avropaya inteqrasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" imzaladığı sərəncamda Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında əlaqələrin daha da gücləndirilməsi, İttifaqın Azərbaycan üzrə Fəaliyyət Planının hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə səmərəli, əlaqələndirilmiş işin təmin edilməsi məsələləri öz əksini tapdı. Bununla yanaşı, qəbul edilmiş sənəddə Avropa İttifaqı ilə siyasi, iqtisadi, hüquqi, nəqliyyat və enerji, təhlükəsizlik, insan hüquqları və demokratikləşmə, humanitar elm-təhsil və digər əməkdaşlıq sahələri üzrə işçi qrupun yaradılması nəzərdə tutulmuşdur¹¹.

Hazırda Avropa İttifaqı regionda həyata keçirdiyi yeni qonşuluq siyasəti layihəsinin əsas məqsədi Cənubi Qafqaz dövlətlərinin siyasi, iqtisadi cəhətdən Avropa dəyərlərinə yaxınlaşmasını sürətləndirməkdən ibarətdir. Təbii ki, Cənubi Qafqaz ölkələri də bu məsələdə maraqlıdırlar və Avropa İttifaqı ilə ikitərəfli münasibətləri genişləndirməyə çalışırlar.

Bu mənada Prezident İlham Əliyevin 2006-cı il oktyabrın 6-8-də Brüsselə rəsmi səfəri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Avropa İttifaqı Şurasının baş katibi, xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti üzrə ali nümayəndəsi Xavyer Solana ilə keçirdiyi görüşdə Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlığın yeni mərhələsinin başladığını bildiren dövlət başçısı İlham Əliyev bu səfərin İttifaqın Cənubi Qafqaz regionuna dair yeni qonşuluq siyasətinin gələn beş il ərzində ölkəmizdə siyasi və iqtisadi inkişaf meyarlarının Avropa İttifaqındakı göstəricilərinə uyğunlaşdırılmasının əsasını qoyacağını bəyan etdi: "Avroatlantik məkana inteqrasiya sahəsində Azərbaycanın neçə illər ərzində apardığı siyasət həm ölkəmiz, həm də bütövlükdə regional əməkdaşlıq üçün çox böyük nəticələr vermiş və verəcəkdir"¹².

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Avropa Komissiyasının sədri Joze Manuel Barrozi 2006-cı il noyabrın 7-də Brüsseldə Azərbaycan Respublikası və

Avropa İttifaqı arasında enerji məsələləri üzrə strateji tərəfdaşlığa dair anlaşma memorandumu imzalandılar¹³. Bu sənədin imzalanması Azərbaycanın Avropa İttifaqının enerji bazarlarına daha tez inteqrasiyasına kömək etməklə yanaşı, Xəzərin enerji daşıyıcılarının nəqli nəticəsində İttifaqın enerji təhlükəsizliyi daha güclənəcəkdir. Bunun regional təhlükəsizlik, eləcə də əməkdaşlıq və ümumiyyətlə, Avroatlantik məkana inteqrasiya, xüsusilə, Azərbaycanın böyük neft, qaz ehtiyatları və ölkəmizin gələcək inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Həmin gün Brüsseldə Kral Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə siyasi brifinq keçirildi¹⁴. "*Avropa İttifaqı-Azərbaycan: enerji sahəsində və digər sahələrdə əməkdaşlıq*" mövzusunda həsr olunmuş tədbirdə çıxış edən dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətlərinin bu gün artıq yeni səhifəsinin açıldığını bəyan edərək, əmin olduğunu bildirdi ki, səfər çərçivəsində imzalanan enerji məsələləri üzrə strateji tərəfdaşlığa dair anlaşma memorandumu əsasında bir çox sahələrdə əməkdaşlığımızı daha da məqsədyönlü və hərtərəfli formada qurmaq mümkün olacaqdır. Bununla yanaşı, birgə səylər nəticəsində Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaza dair "Yeni qonşuluq siyasəti" çərçivəsində yeni addımlar atılacaq və bu da Azərbaycanın gələcək inkişafına böyük təsir göstərəcəkdir.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin Belçika Krallığına səfəri həm Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, həm də Azərbaycan-NATO münasibətlərinin yeni mərhələsi kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, 2006-cı il noyabrın 8-də Brüsseldə-NATO-nun qərargahında bu hərbi-siyasi qurumun baş katibi Yaap de Hoop Sxeffe ilə görüşən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev adı çəkilən beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlığın uğurla inkişaf etdiyini söyləyərək "*Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət planı*" çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin bunun yaxşı nümunəsi olduğunu qeyd etdi və bu əlaqələrin bundan sonra da genişlənəcəyinə əmin olduğunu bildirdi¹⁵.

Avropa İttifaqı və NATO ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi baxımından Prezident İlham Əliyevin Brüsselə çox böyük əhəmiyyət kəsb edən səfəri zamanı keçirdiyi görüşlər, aparılan danışıqlar Azərbaycanın bu beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiyasına yeni təkan verəcəkdir. Bununla yanaşı, dövlət başçısı İlham Əliyevin Belçika Krallığına son səfəri bir daha sübut etdi ki, Avroatlantik strukturlara, xüsusilə Avropa İttifaqı və NATO-ya inteqrasiya Azərbaycan xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu bəyannamənin qəbul olunması, həm də alyansın Cənubi Qafqaz regionuna marağının artmasını göstərir. Hazırda Azərbaycanın Şimali Atlantika İttifaqı ilə "*Fərdi Tərəfdaşlığın Fəaliyyət planı*" çərçivəsində əməkdaşlıq etməsi və alyansın üzv olan dövlətlərin ölkəmizə xüsusi diqqət verməsi buna bariz sübutdur. Məhz qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafı nəticəsində NATO regionda sülhün və sabitliyin bərpasına çalışır.

Avropa İttifaqı ilə əlaqələrin genişləndirilməsi baxımından Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2009-cu il aprelin 28-29-da Belçika Krallığına işgüzar səfəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səfər zamanı Avropa Komissiyasının sədri Joze Manuel Barrozu ilə görüşündə dövlət başçısı İlham Əliyev Avropa İttifaqı ilə ölkəmiz arasında əlaqələrin müxtəlif sahələr üzrə uğurla inkişaf etdiyini diqqətə çatdıraraq Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasının bundan sonra da davam etdiriləcəyini bildirdi¹⁶.

Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin Avropa İttifaqı Nazirlər Şurasının Baş katibi, xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti üzrə ali nümayəndəsi Xavyer Solana ilə keçirdiyi görüşündə Avropa İttifaqı ilə ölkəmiz arasında əlaqələrin qarşılıqlı şəkildə faydalı olduğunu və “*Şərq tərəfdaşlığı*” proqramı çərçivəsində yaranacaq yeni formatın bu əlaqələri daha da möhkəmləndirəcəyini bəyan etdi¹⁷.

Bu səfərin davamı olaraq mayın 7-də Praqada Avropa İttifaqının “*Şərq tərəfdaşlığı*” Sammitində iştirak edən Prezident İlham Əliyev bu proqramın Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələrinin daha da yaxınlaşmasına və genişlənməsinə təkan verəcəyini qeyd edərək, ölkəmizin Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynadığını diqqətə çatdırdı. Mayın 8-də Prqada “*Cənub dəhlizi-Yeni İpək yolu*” Sammitində dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanın təşəbbüsü və iştirakı ilə global enerji layihələrinin, neft boru kəmərlərinin, sonra isə qaz kəmərlərinin inşasının uzaqgörən bir strategiya olduğunu və ölkəmizdən müxtəlif istiqamətlərdə neft-qaz kəmərlərinin fəaliyyət göstərməsini çoxşaxəliliyin təmin olunmasına töhvə kimi qiymətləndirdi¹⁸.

Müasir dövrdə ölkəmiz Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində öz xarici prioritetlərinə uyğun olaraq daha çox ikitərəfli əlaqələrə üstünlük verir. Avropa İttifaqının regional layihələrində iştirak etməklə yanaşı, Cənubi Qafqazdakı ümumi iqtisadi tərəqqidəki payına görə lider dövlət olan Azərbaycan İttifaqın xarici əlaqələrində müəyyən mövqə tutmağa çalışır. Odur ki, Azərbaycan dövləti Avropa İttifaqı ilə ikitərəfli əlaqələrin yeni formatlarını yaradır, onunla yaxınlaşmaq üçün zəruri olan bütün təsisatları inkişaf etdirərək İttifaqın ümumavropa iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məkanına inteqrasiya olunmaq istəyini nümayiş etdirir.

Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələrinə daim böyük əhəmiyyət verdiyini bildirən dövlət başçısı İlham Əliyev respublikamızın gələcəkdə bu mötəbər qurumun sıralarına qoşulmaq istəyini də bəyan etmişdir: "Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz regionuna aid yeni qonşuluq siyasəti gələn beş il ərzində ölkəmizdə siyasi və iqtisadi inkişaf meyarlarının Avropa İttifaqındakı göstəricilərə uyğunlaşdırılmasının əsasını qoyacaqdır. Bu, bizim məqsədimiz və gündəliyimizdə duran məsələlərdir. Avratlantik məkana inteqrasiya sahəsində Azərbaycanın neçə illər ərzində apardığı siyasət həm ölkəmiz, həm də bütövlükdə regional əməkdaşlıq üçün çox böyük nəticələr vermişdir".

Müasir dünyanın reallıqlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, hər bir dövlətin həyata keçirdiyi enerji siyasəti onun milli təhlükəsizliyinin əsaslarından biridir. Bu gün Azərbaycan yeritdiyi enerji planında tam müstəqildir və şübhə yoxdur ki, bu sahədə bundan sonra da yeni-yeni addımlar atılacaq, bölgədə sabitliyin, əməkdaşlığın, təhlükəsizliyin, o cümlədən enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün bütün lazımı tədbirlər görülməkdir.

Hazırda ölkəmiz Avropa İttifaqı ilə münasibətlərdə öz xarici prioritetlərinə uyğun olaraq daha çox ikitərəfli əlaqələrə üstünlük verir. Avropa İttifaqının regional layihələrində iştirak etməklə yanaşı, Cənubi Qafqazdakı ümumi iqtisadi tərəqqidəki payına görə lider dövlət olan Azərbaycan İttifaqın xarici əlaqələrində müəyyən mövqə tutmağa çalışır. Qeyd edək ki, Avropa İttifaqı Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən, həyata keçirilən demokratik islahatlardan, ölkəmizin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatındakı inkişafdan məmnunluğunu ifadə edir.

Avropa strukturlarında təmsilçilik, ölkəmizin gələcəyinin sivil bir Avropa

ölkəsi kimi qurulması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycanın əməkdaşlığa böyük maraq göstərdiyi nüfuzlu təşkilatlardan biri də məhz Avropa Şurasıdır. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ilin yanvarında ona “xüsusi dəvət edilmiş qonaq” statusu verilməsi üçün Avropa Şurasına rəsmi müraciət etdi. Müraciət bu nüfuzlu Avropa təşkilatının bərabərhüquqlu üzvü olmaq üçün ilk addım olmaqla bərabər Avropa ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi məqsədi daşıyırdı.

1996-cı ilin iyunun 2-6-da Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının təşkilata üzv olmayan ölkələrlə əlaqələr komissiyasının sədri Jak Setlenjin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Bakıya səfəri zamanı dövlət başçısı Heydər Əliyevlə görüşündə Azərbaycanın Avropa Şurasında “xüsusi dəvət edilmiş qonaq” statusunun verilməsi məsələləri müzakirə edilmişdir. Həmin il iyun 26-28-də AŞ PA-nın növbəti sessiyası zamanı Assambleyanın Bürosu Azərbaycana “xüsusi dəvət edilmiş qonaq” statusunun verilməsi barədə qərar qəbul etdi.

2001-ci il yanvarın 25-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə Starsburqda ölkəmizin bu təşkilata üzv qəbul edilməsi münasibətilə rəsmi mərasim keçirilmiş və dövlətimizin üçrəngli bayrağı ucaldılmışdır. Bu hadisəni ümummillə lider Heydər Əliyev yüksək qiymətləndirərək demişdi: “Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul edilməsi nəinki müstəqil, suveren, demokratik, dünyəvi dövlət kimi tanınmasıdır, həm də Avropa ailəsinin bərabərhüquqlu üzvü kimi Azərbaycan dövlətinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcıdır”¹⁹.

Azərbaycanın Avropa Şurasının bərabərhüquqlu üzvü olması – respublikamızın mühüm problemlərinin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə obyektiv çatdırılması üçün yeni və çox mötəbər tribuna vermiş oldu. Dövlət başçısı Heydər Əliyev Avropa Şurasının tribunasından Azərbaycanın mənafeyinə uyğun şəkildə istifadə edilməsi üçün uğurlu bir addım atdı. Belə ki, Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinə millət vəkili İlham Əliyevin rəhbərlik etməsi və daha sonra cənab İlham Əliyevin AŞ PA-dakı fəaliyyəti ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin qarşıya qoyduğu bütün vəzifələri reallaşdırdı.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyev özünün məntiqi çıxışları, konkret təklifləri ilə bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatda tez bir zamanda diqqəti cəlb etmiş və Azərbaycanın nüfuzunu daha da qaldırmışdır. O, Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi ilk dəfə bu qurumun kürsüsündən Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və daha 7 rayonunun işğal olunduğunu, işğal edilmiş ərazilərin terrorizm və narkotik maddələrin tranzitinə çevrildiyini bəyan etmişdir. Avropa Şurasının sənədlərində Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi tanınmış, işğalçı qoşunların dərhal Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması tələb edilmişdir. Söylənən bu faktlar AŞ PA-nın sənədlərində öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, AŞ PA-nın 2001-ci il sentyabrın 24-28-də keçirilən plenar sessiyasında Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən hazırlanmış "Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münəqişəsi" adlı digər mühüm sənəd yayılmışdır.

Məhz cənab İlham Əliyevin prinsipial və ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində AŞ PA-nın 2002-ci ilin sentyabrında keçirilən payız sessiyasında ilk dəfə olaraq bu beynəlxalq qurumun sənədlərində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağın işğalı faktı rəsmi şəkildə öz əksini tapdı. Bu hadisə Azərbaycan

nümayəndə heyətinin, xüsusilə, nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyevin qətiyyətli mövqeyinin nəticəsi idi.

Bütün bunların məntiqi davamı kimi 2003-ci il yanvarın 27-də siyasi qabiliyyəti, diplomatik məharəti və prinsipiallığı ilə xüsusi seçilən Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyevin AŞ PA-nın vitse-prezidenti və qurumun Büro üzvü seçilməsi ilə müstəqil Azərbaycan tarixinə yeni səhifə yazmış oldu.

Azərbaycan Respublikasının Parlament nümayəndə heyətinin səyi ilə AŞ PA-da münaqişə haqqında obyektiv müsbət rəyin formalaşması nəticəsində 2005-cil ilin qış sessiyasında qəbul edilən sənəd ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, 2005-ci il yanvarın 25-də Devid Atkinsonun hazırladığı və AŞ PA-da müzakirəyə çıxarılan "ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən araşdırılan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" adlı məruzəsi qətnamə və tövsiyə adlanan iki hissədən ibarət idi²⁰.

Məruzənin 1416 sayılı qətnamə hissəsində Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin Ermənistan qoşunlarının işğalı altında olduğu, eləcə də Dağlıq Qarabağ regionuna hələ də separatçı qüvvələrin nəzarət etdiyi göstərilirdi. Bununla yanaşı, sənəddə qeyd edilirdi ki, Avropa Şurasının üzvü olan bir ölkənin başqa ölkənin ərazilərini işğal altında saxlaması həmin ölkənin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə açıq-aşkar ziddir və Assambleya öz yerlərindən qaçqın düşmüş insanların geri qaytarılması hüququnu bir daha təsdiqləyirdi²¹.

Hal-hazırda Azərbaycan-Avropa Şurası əməkdaşlığı daha intensiv xarakter almışdır. Azərbaycan nümayəndə heyəti qurumun müxtəlif strukturlarında keçirilən tədbirlərdə iştirak edərək müzakirə edilən məsələlərlə bağlı ölkəmizin mövqeyini bu mötəbər qurumun kürsüsündən Avropa ictimaiyyətinə çatdırır. Eləcə də, Azərbaycanda gedən proseslər Avropa Şurası tərəfindən diqqətlə izlənilir və buna adekvat münasibət bildirilir.

Azərbaycanın Avropa Şurasının müvafiq qurumları ilə müxtəlif sahələrdə bir sıra tədbirlərin keçirilməsi bu təşkilatla əməkdaşlığın bütün sahələrdə uğurla inkişaf etdiyinə sübutdur. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan Milli Məclisi 31 maddədən ibarət Avropa Sosial Xartiyasının 18 maddəsini Azərbaycan Avropa Şurasına üzv olduqdan cəmi 3 il sonra ratifikasiya etmişdir. Belə ki, Azərbaycan hökuməti Avropa Sosial Xartiyasına 2004-cü il yanvarın 6-da qoşulmuşdur. Xartiyanın əsas məzmunu üzv ölkələrin əhalisinin sosial hüquqlarını müəyyənləşdirir. Xartiyada əmək və sosial məsələlərlə bağlı ümumilikdə 31 hüquq əksini tapmışdır.

Azərbaycanın Avropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq institutları ilə münasibətləri, eləcə də bu günə qədər əldə edilmiş uğurlar və Avropa inteqrasiya proseslərində iştirakı, ölkəmizin bu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirməsi, eləcə də öz maraqlarını bilavasitə təmsil etməsi baxımından əhəmiyyətli olduğu üçün bu sahədə fəaliyyət Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət prioritetlərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Həsənov Ə.M.** Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2006, s.494.
2. "Azərbaycan", 20 may 2004-cü il
3. **Comission of the European Communities.** "European Neighbourhood Policy", Country Report Azerbaijan. Brussels, 2005, p.3
4. "Xalq qəzeti", 13 mart 2004-cü il

5. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il martın 17-də Bratislavada "Daha geniş Avropaya doğru: yeni gündəlik" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda çıxışı - "Azərbaycan", 23 mart 2004-cü il.
6. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il mayın 19-da Brüsseldə "Avropa İttifaqı və Azərbaycan - Tərəfdaşlıq üçün yeni üsullar" mövzusunda keçirilən siyasi brifinqdə nitqi - "Azərbaycan", 22 may 2004-cü il
7. **Comission of the European Communities. "European Neighbourhood Policy"**, Country Report Azerbaijan. Brussels, 2005, p.3
8. **Həsənov Ə.M.** Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2006, s. 496.
9. **Comission of the European Communities. "European Neighbourhood Policy"**, Country Report Azerbaijan. Brussels, 2005, p. 2-3.
10. **Həsənov Ə.M.** Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2006, s.498.
11. **Yenə orada**, s.498.
12. "Azərbaycan", 11 noyabr 2006-cı il.
13. "Xalq qəzeti", 12 noyabr 2006-cı il.
14. "Azərbaycan", 11 noyabr 2006-cı il.
15. "Azərbaycan", 12 noyabr 2006-cı il.
16. "Xalq qəzeti", 01 may 2009-cü il.
17. "Azərbaycan", 02 may 2009-cü il.
18. "Azərbaycan", 09 may 2009-cı il.
19. "Azərbaycan" qəzeti, 28 yanvar 2001-ci il.
20. **PACE. REC. 1690/2005.** The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference.
21. **PACE. REC. 1416/2005.** The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference.

THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND EUROPEAN INSTITUTIONS OF SECURITY AND COOPERATION

Summary

The article deals with a new stage in the integration of Azerbaijan in the Euroatlantic institutions and structures in the context of Azerbaijan's foreign policy priorities. In this aspect Azerbaijan's relations with the European Union are analyzed; they are built on the basis of a special programme and are developed in various directions.

Also, the article analyses the relations between Azerbaijan and NATO in the context of Euroatlantic institutes of security and cooperation. The stages of development of cooperation of Azerbaijan with the Council of Europe are also analyzed.

Another issue analyzed in the relations between Azerbaijan and the Council of Europe in the context of European security and cooperation, and the content and significance of documents on the Armenian-Azerbaijan conflict adopted by this international organization are disclosed.

Key words: integration, Euroatlantic institutions, Council of Europe, Armenian-Azerbaijan conflict

İran-Gacarlar Döneminde (1279/1862 ve 1331/1913) Yılları Arasında Yazılan Farsça Hac Seyahatnamelerinde Bakü

Dr. Esra Doğan
(Tahran Ünivestesi /İran)

Giriş

Yaşamlarında oldukça önemli bir yere sahip olan hac ibadetini gerçekleştirmek üzere diğer müslümanlar gibi İranlılar da tarih boyunca aylarca süren yolculuklardan sonra Mekke'ye ulaşarak bu ibadeti gerçekleştirmişlerdir.. İranlılar kendi zamanlarının yolculuk vasıtalarını kullanarak uzun ve yorucu olan bu yolculuklarını birçok güzergahtan yapmışlardır.Özellikle Gacarlar zamanında (1260–1338h.)tesbit edebildiğimiz yollar; Cebel (Necef-Medine) yolu, Lahsa-Medine yolu, Şam yolu (Alt ve Üst yol olmak üzere iki şekildeydi),Deniz yolu (Fars körfezi limanları olan Bender Buşehr'den ya da Bender Abbas'tan Maskat, Moha ve Cidde'ye ulaşan deniz yolu) ve Anadolu(Tebriz-Van –Urfa –Halep) ve İstanbul yoludur.

İstanbul yolu Aşağı Kafkas güzergahı da denilen özellikle kuzeyde yaşayan müslümanların tercih ettikleri bir yoldu. Horasan hacıları için İstanbul yolu: Ya Meşhed-Aşkabad şehrinde toplanarak Nevşehir limanından Mazenderan denizini geçmek ve Bakü'ye gelmek veyahut da Enzeli limanından kalkan buharlı gemilerle Bakü limanına ulaşmak demektir .Burdan sonra da Bakü'den kara yolu ile Tiflis,Batum'a burdan ve Puti limanına ve Karadeniz'in en büyük limanı olan Trabzon'a varırlardı.Sahil boyu yapılan yolculuktan sonra İstanbul'a gelinir ve yine Ege'yi geçerek Akdeniz yolundan Mısır (Süveyş) kanalını kullanarak Kızıldenizin en büyük limanı olan Cidde limanına varılırdı..

İranlı hacıların, kendilerine daha kısa olarak gözüken Dağ yolu (rah-ı cebeldenilen bu yol Bağdat'tan Necef ve buradan da Medine ye giden en kestirme yol) ve Şam yolu dururken daha uzun olan bu İstanbul yolunu tercih etmeleri dikkate değer bir husustur. Bu konuyla ilgili şunları söylemek mümkündür: İstanbul yolunu tercih eden İranlı hacılar, sıradan halktan ziyade devlet adamlarıdır.¹

Muhtemelen yakın zamanlara kadar ellerinde bulundurdukları Azerbaycan ve Gürcistan gibi ülkeleri görmek, fiili durumlarına muttali olmak ve aynı zamanda Osmanlı topraklarını,Avrupa'nın kapısı olarak görülen İstanbul'u ve İslam dünyasının merkezlerinden biri olan Mısır'ı görmek arzusu ile bu yolu tercih etmekteydiler. Bu yolculuklar hac yolculuğu olmasının yanısıra gidiş ve dönüşlerde bazı resmi temaslarda bulunulduğu da görülmektedir.Bir diğer sebep de bu yolun uzun ve pahalı fakat İranlıların kullandığı diğer hac güzergahlarına göre çok daha emniyetli bir yol olması idi.²

İran Şahları, Osmanlı padişahları gibi hacca gidemedikleri için yerlerine eşlerini,³ yeğenlerini⁴ ve oğullarını¹ göndermiş ve onlar da bu güzergahtan hacca

¹-Bu yoldan gitmeyi tercih eden mevcut 20 seyahatnameden(sefername) anlaşıldığı üzere sadece iki seyahatname yazarı sivil olup , bunlar da dönemin namılı ulema ve udebasından sayılmaktadır .

²-Bu nokta hacılar tarafından defalarca seyahatnamelerinde ifade edilmiştir.Bkn.Tarih-i Hac gozar-i İraniyan ,Esra Doğan ,İntişarat-i Meşar,1389 ,Tehran .Mukaddime.

³ Muhammed Şah'ın eşi Mehdi Ulya, Hicri 1261 yılında Atabat yolu ile Hacca gider.

⁴ Ferhat Mirza Mutemiddudovle, Abbas Mirza'nın yeğeni.

gitmişlerdi. İran Şahları ayrıca kendilerinin bu topraklara olan özel alakaları sebebi ile güvendiği adamları ve kâtiplerini bu ibadetle ilgili her türü ayrıntıyı ve İran hacılarının durumlarını rapor etmek üzere bu topraklara gönderirlerdi.² Bunun dışında Sadrazam,³ vezirler, dışişleri görevlileri,⁴ bazı komutanlar⁵ gibi efradın dışında, halkın içinden gelen derviş, arif, seyyah, din adamı, şair ve tüccar gibi çok çeşitli gruplar da hac ibadeti için seyahatler yapmakta idiler.

Genel anlamda İslam toplumunun, özel anlamda ise Asyalı müslümanların en renkli yazılı kültürel mirasının bir parçası olan hac seyahatnameleri, geçtikleri güzergâh bakımından o dönemin siyasi, kültürel, ekonomik ve dini yapısına ışık tutan birinci el kaynaklardır. İran hac seyahatnameleri Osmanlı ve Kafkasya topraklarının o dönemini ayrıntılı olarak anlatmasının yanında kendilerinden sonra yollara düşerek bu ibadeti yerine getirecek hemşehrilerine bir rahnama-yolgösterisi telekki edilirdi. Biz bu araştırmamızda Gacarlar döneminde farsça olarak yazılmış 52 hac seyahatnamesinden, hicri 1279 ile 1331 arasında belirlediğimiz⁶ toplam 52 yıllık bir zaman zarfını göz önüne alacak, öncelikle 20 si Aşağı Kafkas yolundan geçen ve Bakü'yü de anlatan bu seyahatnamelerden bahsederek yazarlarını kısaca aşağıda tanıtacağız.⁷

1-Eser Adı: Sefername-i Eminuddovle

Müellif Adı: Şah-ı Muzaffereddin Şah zamanı Sadrazamı Hac Mirza Ali Han Sadrazam Eminuddovle

Yayına Hazırlayan: İslam Kazımiyye

Basım Yeri ve Tarihi: Tus Yayınları, Tahran, *hicri şemsi* 1376.⁸

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Eser, müellifin 1316 yılında hac farizasını yerine getirmek için İstanbul üzerinden Mekke'ye gidişini konu alır. Eserde ayrıca müellifin bir fotoğrafı da mevcuttur.

2-Eser Adı: Sefername-i Mekke

Müellif Adı: Nasreddin Şahın Amcasının Oğlu, Abbas Mirza Nayibussultana ve Herat Fatihi Sultan Murad Hisamussaltana (v.1330 h.)

Yayına Hazırlayan: Rasul Ceferiyan

Basım Yeri ve Tarihi: Meşar Yayınları, Tahran, *hicri şemsi* 1374.

¹ Sultan Murad Seyfuddovle Fetali Şah'ın oğlu ve Sultan Murat Hisamussaltana Abbas Mirza'nın oğludur.

² Nasreddin Şah'ın özel kâtiibi, Mirza Hüseyin Ferahani örnek verilebilir

³ Hacı Mirza Ali Han Eminuddovle Muzafferuddin Şah dönemi sadrazamıdır.

⁴ Mehdi Gulı Hidayet dışişleri bakanı, Muzafferuddin Şah döneminde Hicri 1321 yılında hacca gitmiştir

⁵ Hacı Abdullah Han Karagözlü, Hemedan Askeri birlikler komutanı, 1319 Zilkade ayında İstanbul yolu ile hacca gitmiştir.

⁶ -Makalede bütün tarihler önce hicri sonra da miladi olarak verilmiştir.

⁷ Yukarıda tanıtımını yaptığımız seyahatnameler, Türk araştırmacılar tarafından daha önce hiç kullanılmamış ve pek az tanınan kaynaklardır. Bunlar için makalemizde dip not verirken kitap isimlerinin birbirine benzerliği ve karışıklığı bertaraf etmek maksadı ile, sadece müellif adı ve sayfa numaraları şeklinde belirtmeyi uygun gördük

⁸ -Kitab ikinci kere Pencah Sefernamehay-i Hacc Gacari adı altında 8 cilt halindeki mecmuenin 6.cildi 285-669 sayfaları arasında mevcuttur. Rasul Caferiyan'ın katkıları ile 1389 hicri şemsi yılında İlm yayınları arasından Tehran basılmıştır. Biz de bu ikinci basıma göre dipnot verdik .

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Eser müellifin hicri olarak 1297 yılında gerçekleştirdiği ve hac farızasını da yerine getirdiği seyahatini ihtiva eder. Eser de aynı zamanda müellifin fotoğrafı yer almaktadır.

3-Eser Adı: Sefername-i Ferhat Mirza Mutemiduddovle

Müellif Adı: Ferhad Mirza Mutemiduddovle (dönemin sadrazam vekili), Abbas Mirza Nayibussultana'nın 15. oğlu ve Nasreddin Şah'ın amcasıdır.

Yayına Hazırlayan: İsmail Nevvab Safa

Basım Yeri ve Tarihi: Behmen Matbaası, Tahran, *hicri şemsi* 1366.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Eser Nasreddin Şah'ın amcasının oğlu ve dönemin sadrazam vekil olan Ferhat Mirza Mutemiduddovle'nin 1297 (1875 m.) hicri yılında yaptığı seyahati ve hac farızasını konu alır. Kitapta ayrıca Ferhat Mirza Mutemiduddovle'nin fotoğrafı mevcuttur.

4-Eser Adı: Sefername-i Mekke

Müellif Adı: İran Şahı Feth Ali Şah Gacar'ın torunu ve Nihavend Hâkimi Sultan Muhammed Seyfuddovle

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Eser müellifin 1297 tarihinde hacca giderken resmi konuk olarak İstanbul'u da kapsayan seyahatini içerir.

5-Eserin Adı: Seyahatname-i Mirza Davud Vezir Vezayif

Müellifin Adı: (Astan Kuds Rezevi Horasan'da Asifuddovle yönetiminde faal olarak görevli) Mirza Davud Huseyni Vezir Vezayif

Yayına Hazırlayan: Seyyid Asger Gazi

Basım Yeri ve Tarihi: Meşar Yayınları, Tahran, *hicri şemsi* 1379.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Eser müellifin hicri olarak 1322 yılında yaptığı seyahati konu almaktadır.

6-Eser Adı: Seyahatname-i Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani

Müellif Adı: Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani

Yayına Hazırlayan: Mesud Gulzar

Basım Yeri ve Tarihi: Firdevsi Yayınları, Tahran, 1983/ *hicri şemsi* 1362.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Müellif, İran Şahı Feth Ali Şah'ın mekikü'l-küttabı olması hasebi ile dışişleri görevlerinde bulunmuş ve kendisinden, Nasreddin Şah'ın fermanı ile İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği Hacc yolculuğunu ayrıntıları ile yazması istenmiştir. Eserinde 1302-1303 yılları arasında icra ettiği hac yolculuğuna ve seyahat anılarına yer verir.

7-Eser Adı: Sefername-i Mekke

Müellif Adı: Mehdi Guli Hidayet

Yayına Hazırlayan: Seyyid Muhammed Debir Siyaki

Basım Yeri ve Tarihi: Tiraje Yayınları, Tahran, *hicri şemsi* 1368.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Eser, Muzaffereddin Şah'dan izin alarak Çin ve Japonya başta olmak üzere dünyanın büyük bir kısmına seyahat eden Muhbirussaltan Mehdi Guli Hidayet'in son olarak hacca gidip, dönüşünde İstanbul'a uğraması ile sona eren seyahat izlenim ve hatıralarına yer vermektedir. İran hükümetinde önemli vazifeler üstlenmiş olan yazar kendisine eşlik eden yedi kişi ile beraber Avrupa'ya geçer.

8-Eser Adı: Mecmue-i Asar-i Hacı Abdullah Han Karagözlü'nün

Müellif Adı: Hacı Abdullah Han Karagözlü (v. 1334 h.)

Yayına Hazırlayan: İnyetullah Mecidi

Basım Yeri ve Tarihi: Miras-ı Mektup Yayınları, Tahran, *hicri şemsi* 1382.¹

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Hanedan Orduları Komutanı olan Hacı Abdullah Han Karagözlü'nün hicri olarak 1319 yılında gerçekleştirdiği seyahati ihtiva etmektedir. Eserde müellifin bir fotoğrafı bulunmaktadır.

9-Eser Adı: Tafsil-i Seyahat-i Mekke-i Muazzama

Müellif Adı: Mirza Mahmud Han Mudiruddovle

Yayına Hazırlayan: Rasul Caferiyan

Basım Yeri ve Tarihi: Migat Dergisinin 62. sayısında neşredilmiştir. *hicri şemsi* 1387

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Kaçar devletinin önemli rical-i devletinden olup aynı zamanda İran orduları komutanının kardeşi ve iç işleri, adliye ve maliye nazırlıklarında görev yapmış olan Mahmud Han Mudiruddovle büyük yolculuk olarak tanımladığı hac farızasını gerçekleştirmek için 1321 yılında çıktığı seferi ayrıntıları ile okuyucuya aktarmaktadır.

10-Eser Adı: Sefername-i Mekke-i Muazzama

Müellif Adı: Mirza Abdul Hüseyin Han Afşar Urumi

Yayına Hazırlayan: Rasul Caferiyan

Basım Yeri ve Tarihi: İlim Yayınları, Tahran, *hicri şemsi* 1386.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Meraga Muzaffer Ordular Komutanı olan müellif 1299 ve 1300 yılları arasında İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği hac yolculuğunu eserine konu edinmiştir.

11-Eser Adı: Sefername-i Mekke

Müellif Adı: Naib Sadr Şirazi, Muhammed Masum Alişah (v. 1344 h.)

Yayına Hazırlayan: Harun Vehuman

Basım Yeri ve Tarihi: Paniz Yayınları, Tahran, *hicri şemsi* 1383.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Derviş ve sufimesrep olup aynı zamanda Nimetullahi tarikatının önemli simalarından olan ve dönemin siyasi atmosferinde meşruiyetçi olarak bilinen Nayibussadr Sadr Şirazi yaptığı hac yolculuğunu ve anılarını kaleme almıştır.

12-Eser Adı: Sefername-i Melikul Kalam Mecdi

Müellif Adı: Abdul Mecid Muahmmmed Kurdistani Melikul Kalam Mecdi

Yayına Hazırlayan: Muhammed Seyyidzade Haşimi

Basım Yeri ve Tarihi: Tevvekkuli Yayınları, Tahran, *hicri şemsi* 1382.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Eser Senendecli meşhur edebiyatçı ve şair olan Abdul Mecid Muahmmmed Kurdistani Melikul Kalam Mecdi tarafından kaleme alınmıştır. 1305 yılında gerçekleştirdiği seyahat izlenimlerini ve hatıralarını aktaran müellif önemli bilgiler vermektedir. Eser ayrıca müellifin bir fotoğrafını havidir.

13-Eser Adı: Sefername-i Hac

Müellif Adı: Reis el -Zakirin

Yayına Hazırlayan: Seyyid Mahmud Meraşi Nəcəfi

Basım Yeri ve Tarihi: Kum Şehri Meraşi Kütüphanesi Matbaası, 1386 yılında Şihab adlı derginin 44. sayısında neşredilmiştir.

¹ - Kitab ikinci kere Pencah Sefernamehay-i Hacc Gacari adı altında 8 cilt halindeki mecmuenin 4. cildi 890-1039 sayfaları arasında mevcuttur. Rasul Caferiyan'ın katkıları ile 1389 hicri şemsi yılında İlim yayınları arasından Tehran da basılmıştır..

14-Eser Adı: Mekke Sefername-i Hidayet el –Huccac

Müellif Adı: Seyyid Muhammed Rıza Tabatabai Tebrizi ile hacca giden ismi bilinmeyen bir zat

Yayına Hazırlayan: Rasul Caferiyan

Basım Yeri ve Tarihi: Müverrih Yayınları, Kum Şehri, *hicri şemsi* 1386.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Eser müellifin seyahat izlenimlerini ihtiva etmektedir.

15-Eser Adı: Sefername-i Ebu el-Kasım Mercani Ayin Kelayi

Müellif Adı: Ebu el- Kasım Mercani Ayin Kelayi

Yayına Hazırlayan: Rasul Caferiyan

Basım Yeri ve Tarihi: İlm Yayınları, Tahran, *hicri şemsi* 1387.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Eser müellifin 1331 yılında gerçekleştirdiği seyahat anılarına ve izlenimlerini konu eder.

16-Eser Adı: Sefername-i Atabat ve Mekke

Müellif Adı: Müellifin kimliği hakkında bir şey bilinmemektedir.

Yayına Hazırlayan: Rasul Caferiyan

Basım Yeri ve Tarihi: Meraşi Kütüphanesi Yayınları, Miras-ı İslam Dergisi beşinci sayısında neşredilmiştir. Kum Şehri, *hicri şemsi* 1375.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Tahranlı Meşhur Tacir Hacı Seyid Muhammed'le beraber hacca giden ve İstanbul yolu ile İran'a dönen müellif hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Müellif eserinde hac yolculuğu sırasındaki izlenimlerine ve hatıralarına yer vermiştir.

17-Eser Adı:Sefername-i Hac Mansur

Müellif Adı: Yakup Mirza Tebrizi (Mansur) (vefat 1327)

Basım Yeri ve Tarihi: Rasul Caferiyanın katkıları ile, İlm yayıları, *hicri şemsi* 1388, Tahran

Eserin Nitelik ve Muhtevası:Tebriz Emirzadelerinden olan yazar hakkında elde fazla bir bilgi mevcut olmamakla beraber,ticaretle iştiğal ettiği sanılmaktadır.Abbas Mirza'nın yeğeni Mueyyiduddevle 'nin yanında bu yolculuğa çıkar ve geçtikleri tüm yerlerde kendilerine ihtiram gösterilir.

18-Eser Adı:Sefername-i Hac

Müellif Adı: Hacı Selim Han Tekabi (v 1326 h)

Yayına Hazırlayan:Rusul Caferiyan

Basım Yeri ve Tarihi: Müverrih yayınları arasından çıkmış ve Kum da 1388 *hicri şemsi* yılında basılmıştır .

Eserin Nitelik ve Muhtevası:Tekab(Kürdistan)Emirzadelerinden olan yazar, köklü bir aileden gelir.Kitabında h.1310 yılında gerçekleştirdiği hac yolculuğunu anlatır .

19-Eser Adı:Sefername-ı Hameyn Şerifeyn(Garaibul Haber Acaibul Sefer)

Müellif Adı: Rahmetullah bin Molla Aşur Buharai (v.1311 hicri)

Yayına Hazırlayan:Rusul Caferiyan

Basım Yeri ve Tarihi: İlm yayınları arasından çıkmış ,Hac sefernameleri adlı eserin4.cildi,1483. sayfasından itibaren mevcuttur. 1389 *hicri şemsi* yılında

Tahranda Basılmıştır.¹

Eserin Nitelik ve Muhtevası:Buhara Alimlerinden olan yazar ,h.1303 yılında hacca gitmiş ve döndüğünde yazmış olduğu sefernamesini Buhara hakimi Abdul Ahad Han'a sunmuştur.

20-Eser Adı:Sefername-i Hac

Müellif Adı: Nasrullah Tabatabai

Yayına Hazırlayan:Rasul Caferiyan

Basım Yeri ve Tarihi: Müverrih yayınları arasında çıkacak olan bu sefernameye vereceğimiz dipnotlar asıl yazma esere uygun olarak saptanmıştır.

Eserin Nitelik ve Muhtevası: Bu eser Tebriz Tabatabai ailesi mensuplarından alim ve gezgin bir zat olan Nasrullah Tabataba'ya aittir.1317 yılında İstanbul üzerinden hacca gider eseri diğer esere göre oldukça geniş bilgiler içermektedir

1-Bakü Şehrinin Adlandırılması, Nüfusu ve Şehrini Vasıflandırılması

Günümüzden bir yüzyıl önce İranlıların yazmış olduğu hac seyahatnamelerinde Bakü şehri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.Bu kitaplarda öncelikle ifade edilmesi gereken nokta Bakü şehrinin vasıflandırılması hacca gidiş zamanı daha kısa dönüş yolunda ise daha fazla bilgiler verdikleridir.Bunun sebepleri arasında ,yolculuğun oldukça uzun olması ,hac zamanına yetişememe endişesi,yapılan bu yolculuğun bir seyahatten çok dini bir vazife olarak görülüp ayrıntılardan kaçınma düşüncesi , bu toprakların yakın zamanlara kadar İran 'a ait bir yer olması hasebi ile zaten bilinen bir yer olması , biraz daha ileri gidersek artık Rusya' toprağı olduğu için psikolojik olarak duyulan öfke ile anlatılmaya lüzüm görülmemesibulunabilir.

Giderken ki telaş ,daha bir yüzyıl önce kendilerine ait olan ve şimdi elden çıkmış bu islam toprağına karşı duyulan üzüntü , biraz da yürek burukluğu ,sebebi ile dah akısa tutulan anlatımlar, dönüşte yerini daha bir sakinliğe ,tabir caizse olgunluğa ,dünya görmüşlüğe bırakır, Dönüşteki anlatımlarda bölgeye ve insana karşı daha yoğun -mercek altı bir bakış sezilir.Artık zaman giderken ki kadar dar değildir.Ve siyasi görüşmeler daha çok dönüş zamanlarında gerçekleşir ve kaydedilir.

Sefernamelelerden edindiğimiz bilgilere göre bu şehir Enuşirvan zamanında Sasani tarafından kurulmuş tur.²Dolayısı ile İslam öncesi dönemlerden itibaren Rus işgaline kadar İran'ın bir parçasıdır.Şah İsmail'in Şirvanşahlılarla yaptığı savaşta kale(içeri şehir)ele geçirilmiş ,Şirvan Şah'ın hakimiyetine son verilmiş,kale içindeki Hakanların kemikleri dahi kale dışına çıkartılarak yaktırılmıştır. Bu olaydan sonra kale içi yaşam eski canlılığını yitirmiş,halk şehir dışında iskan etmeye başlamıştır. 1130/1718 yılında Rusların eline geçen şehir,1140/1727 de İranlılar tarafından ve 1170 /1757 de de yeniden Ruslar tarafından alınmıştır.³

¹- Kitab ikinci kere Pencah Sefernamehay-i Hacc Gacari adı altında 8 cilt halindeki mecmuenin 6.cildi 285-669 sayfaları arasında mevcuttur .Rasul Caferiyan'ın katkıları ile 1389 hicri şemsi yılında İlm yayınları arasından Tahranda basılmıştır.

² Ferahani s.62

³Ferahani s.63, 1303/1886 yılında buradan hacca giden Molla Aşur'sa ,Bakü'nün daha 70 yıl önce İranlılardan alınan bir yer olduğunu bildirmektedir. Molla Aşur,c 4 s 1534

Bakü farsça bir kelimedir,¹kelimenin iştikakı ile ilgili verilen rivayetlerde Ferhad Mirza İranlıların dışında bu şehre herkesin Bakü dediği hatta Hakani 'nin bile bu ismi kullandığını yazılarak²

باکو بيقاش باج خواهد
خرزان و ری ورزه کران را
باکو بدعای خیرش امروز
مانده بطام و خواوران را³

İranlıların bu şehri seslendirme ayrıcalıklarından bahsedilir .Kelimenin Bad Kama (باد که قم و شنزار می ورزه) yani rüzgarın savurduğu kumlu sahil anlamında olduğunu söyleyen Hisamussaltana ise zamanla kullanıla kullanıla Bakü şeklini aldığını ifade eder.⁴Ferahani kanımızca daha doğru bir yorum yaparak rüzgarın şiddetini vurgular ve kelimenin anlamının rüzgarın dövdüğü şehir olduğunu söyler.Bu sözüne delil getirmek için de şehirde bütün binaların bu sebeple taştan yapılmış olduğunu ifade eder⁵

Sefernamelerin yazılış zamanlarına göre o günün Bakü'sünün nüfusu hakkında yorum yaparsak bazı ilginç neticelere ulaşabiliriz. 1292 /1875 da bu şehirde 25 bin insan yaşar,bunların 5 bini gayrimüslim Ermeni ve Rus diğerleri müslüman Şiiler'dir.⁶ Müslümanların 12 imam şiieleri oldukları vurgulanır .⁷1297/1880 yılında⁸ kıyının üçte ikisini kaplayan asıl yerleşimin bin evden fazla olduğu ifade edilmiştir. ⁹ 1317/1899 de burda 30 bin insanın yaşamakta olduğu zikredilirken¹⁰ yine 1317/1899de buraya gelen Nasrullah Tabatabai Bakü'de müslüman Sünni-Şii ,Rus-Ermeni ve Avrupalı olmak üzere 112 bin insanın yaşamakta olduğunu kaydetmiştir. ¹¹ 1319/1901 yılında burayı ziyaret eden Garagözlü tarafından şehrin nüfusu 22 bin olarak belirlenir.Müslümanların genelde içeri (eski)şehirde ve kale etrafında yaşamakta olduklarını söyler .¹²Nasrullah Tabatabai 'nin verdiği bilgi dışındaki diğer bilgiler birbiri ile uyumlu olmakla beraber ,kenisinin ifade ettiği sadece Bakü için kaydedilen bu 112 bin nüfus , Azerbaycan topraklarının tamamını kaseden bir bilgi olarak yorumlaka belki de daha doğru olacaktır .

Şehrin koordinantları hem eski İslam coğrafi mektebi içersinde hem de modern tarzda verilir.¹³ İranlı brokratlar istisnasız bütün eserlerinde bu şehirdeki hızlı gelişmeden bahseder.Şehrin gelişme durumu hayretler içersinde anlatılır . Örneğin 27 yıl önce buraya gelen Mehdi Guli Hidayet ,buranın o zamanlar bir köyden ibaret olduğunu ve sadece içeri şehirin duvarlarının göze çarptığını,denize karşı yapılmış sadece bir kervansarayın bulunduğunu , bu gün ise kapladığı alan

¹Hisamussaltana ,s.53

²Mutemiduddevele s.,38

³ Mutemiduddevele s .38

⁴ Hisamussaltana,s.50

⁵Ferahani ,s.50

⁶Mutemiduddevele,s.39

⁷Molla Aşur,c.4 s.1534

⁸Hisamussaltana s.50

⁹ Melikul Kelam Meccdi Sakkızı s.66

¹⁰ Sefernamey-i Atabat ve Mekke s.223

¹¹Nasrullah Tabatabai s.20

¹² Emir Nizam Garagözlü c 7 s 252

¹³ Ferahani s 62 , Mutemiduddevele s 365

bakımından her şeyi ile bir şehre dönüşmüş olduğu, düzenli geniş caddeler yapıldığını, ağaçlandırma ,elektirikli aydınlatma çalışmalarının yapıldığını ,büyük binaların geniş ticaret alanlarının benzersizliğini anlatır.¹

Naibussadr Şirazi bu şehrin Rus işgalinden bu yana oldukça gelişmiş olduğu, özellikle de şu günlerde Bakü-Tiflis tren yolunun Batum'a bağlanması sebebi ile daha da gelişeceğini vurgular.² Mirza Abdullah Hüseyin Urumi ziyaretleri esnasında şehirde büyük bir tamiratın varlığından bahsederek ,her yerde sokak ,caddelerde taş döşeme işlerinde adeta bir yarışımın olduğundan bahseder .Ona göre Bakü'den Hacı Tarhan'a uzanan tren yolu sayesinde kısa bir zaman sonra burası bütün Kafkasya'da adından söz ettirecek bir hale gelecektir.³

Her ne kadar eskiden bu toprak İran'ın bir parçası olmuş olsa da , bu durum her ne kadar şehrin bu gün aldığı vaziyete mukayese edilemezse , her ne kadar bu durum buruklukla ifade edilse de ;şehrin bu derece gelişmesi İranlı bürokratları yürekten sevindirmektedir. Petrol sayesinde tam bir şehir görünümüne dönüşen bu şehir, nihayetinde Eminuddevle'nin de dediği gibi küçük bir yerdi:”*Önceleri burası İran'ındı, ve bir köydü,elli tümen divanisi toplanabiliyordu .Ancak bu gün burda herkesin milyon manatı var ,İngiltere Fransa ve İran sermayedarları burayı yakında bir Avrupa şehrine dönürecekler*⁴

Şehirde 2 bin Petrol işletme kuyusu vardır.⁵ Yılda 60 milyon manat geliri olan bu şehrin sadece 30 milyonu petrolden elde edilir.⁶ Tahran'da sokak ve caddelerde elektrik ışıklandırmasının henüz yeni yeni yapıldığı bir zamanda Bakü'de sabah akşam elektirikle şehir aydınlatılmakta idi.⁷ Bu cennet şehri bir akşam çağı dağın eteğinden seyreden Kürt şair Melikül Kelam Mecdi Sakkizi ,şehrin bütün güzelliğini ve ışıklandırma yolu ile gece bile pırıl pırıl parladığını ifade eder.⁸ (دالبلای ف املثم قلخی مل یتل) ayetinde ifade edilen “*misli gibi bir yer daha önce yaratılmamış*” bir şehirdir burası ,tasvir edilecek anlatılacak gibi değildir ,şehrin güzelliği cadde ve sokakların ve binaların tarif edilmesi imkan dışıdır, ancak görülünce anlaşılabilir tarzdadır.⁹ Hıristiyanların sayesinde bu hale geldiği itirafedilen Bakü'de,artık büyük kervansaraylar ve hamamlar bulunmaktadır .¹⁰ Bu şehir irili ufaklı on mescid,dört kilise ve İran mimarisi tarzında yapılmış beş hamam bulunan koca bir şehirdir.¹¹

Savaş meydanı kalabalığını andıran, denizinin ateşli top gemilerinin kesretinden görülmediği ,sahilinde ihtiyac olan şeylerin kolayca bulunacağı pazarların kurulduğu bir şehirdir. Zemini Frenk tarzında ,tamamen taşla döşenmiştir.Cadde ve

¹ Mehdi Guli Hidayet,s.7

² Naibussad Şirazi ,s.87-89

³ Mirza Han Efşar Urumi s 62-64

⁴ Eminuddevle c.6 ,s.567

⁵ Sefernamey-i Atabat ve Mekke,s, 223

⁶ Emir Nizam Garagözlü ,c. 7 ,s.252

⁷ Sefernamey-i Atabat ve Mekke,s,223

⁸ Melikül Kelam Mecdi Sakkizi,s .66

⁹ Ayin Kelayi s 22

¹⁰ Molla Aşur c.4 ,s.1534

¹¹ Ferahani s 62

sokakları geniş və bakımlı olan bu güzel şehir ,petrol işleme fabrikaları ve bir çok zanaat alanlarıyla da aynı zamanda bir sanayi şehridir.¹

2-Karşılama

Genelde hac mevsiminden 2 ya da 3 ay öncesinden yola çıkan İranlılar, recep² şaban³ Ramazan⁴ hatta biraz gecikmiş olarak şevval⁵ ayında vatan toprağından sonra ilk nokta olarak Bakü'ye gelirlerdi.İkametlerini oldukça kısa tutarak (mesela iki gece kalıp gezip dolaşır)⁶dönüşte⁷ daha uzun kalmak üzere (mesela 8 gün)⁸yolculuklarına buradan başlarlardı.

İçlerinde özellikle üst düzey yetkilileri daha Rus sınırına gelmeden, İran Rus konsolosu ve dışişleri görevlilerince karşılanır ve Rus sınırına kadar kendilerine eşlik edilirdi.Dönüşte de aynı işlem gerçekleştirirdi.

Mutemiduddovle, daha Rus sınırına gelmeden, Enzeli limanında İran saltanat gemsinden inerek Rus kampanyası gemisine biner ve İran'ın Rusya konsolosu tarafından resmi törenle uğurlanır.Bakü iskelesine geldiğinde *Badkube Grnatur'üne* haber verilir, devlet erkanı resmi giysilerle tören eşliğinde gemiye çıkılarak kendisini karşılarlar. Zeynelabidin Badkubei tercüman olarak atanır.Kendisi için tayin edilen eve geldiğinde bando eşliğinde karşılanı töreni yapılır.Yanında bulunan ve hacca giden İtimaduddevle'nin Validesine ayrıca bir kaleski tayin edilmiştir.⁹Mutemiduddevle gittiği her yerde her daim değişen ve yenilenen Kazak askerleri tarafından korunur .Selam törenlerinde “*Şahzade sağ olsun*” sözleri yankılanır. Kendisini görmeye Petersburg Vezir-i Muhtarı Müşirülmülk ve Badkube ve Tilfis konsolosları gelir.¹⁰

Aynı şekilde çeşitli dönemlerde Sultan Murat Hisamussaltana ve Sultan Murad Seyfuddevle da İran Şahının birinci dereceden yakını oldukları için devlet töreni ile karşılanırlar.

Bunların içinde sadece biri vardır ki hiç bir karşılama töreni yapılmasına izin vermez .Eminuddevle Muzaffereddin Şah'ın Sadrazamı olmasına ramen geleceği Rus yetkililerne değil İran yekililerine bile önceden haber verilmez. Yanında hiç bir resmi kıtafet getirmeyen¹¹Eminuddevle ade etmiştir. Buna rağmen İran konoslosu gelişini öğrenerek diğer brokrat ve zengin teba ile kendisini gemide karşılamaya gelmiştir.¹²

¹ Melikül Kelam Mecdi Sakkız,s .66

²1321/1903 yılı Recep ayının 2 sinde Bakü'de olur .Mehdi Guli Hidayet s.7

³17 şevval de Bakü'ye ulaşır,Emir Nizam Garagözlü ,s 252 ve Reiszakirin Şaban ayının 3 ünde Bakü'ye gelir,s.43 ve yine Medhi Guli Hidayet'de 1321/1903 şabanın 3 ünde Bakü sahiline ulaşır.

⁴1331/1913 Ramazan ayının 11 inde Bakü'ye gelir.Mudiruddevle s 87, Mirza Hüseyin Han Eşfari de 1299/1882 yılının Ramasanın 7. günü Bakü'ye gelir.

⁵17 şevval 1305/1888 de buraya gelir. Naibussadr Şirazi ,s 88

⁶ Molla Asur 1303 bulunacak S 1534 c 4

⁷-1317 yılının 29. rebiussani hacdan dönüşte Bakü'ye gelir.Sefername-i Atabat ve Mekke , s 223 ve 25 Mudiruddevle zilkade de 30 saatlik bir tren yolculuğu ile Bakü'ye iner .s 108

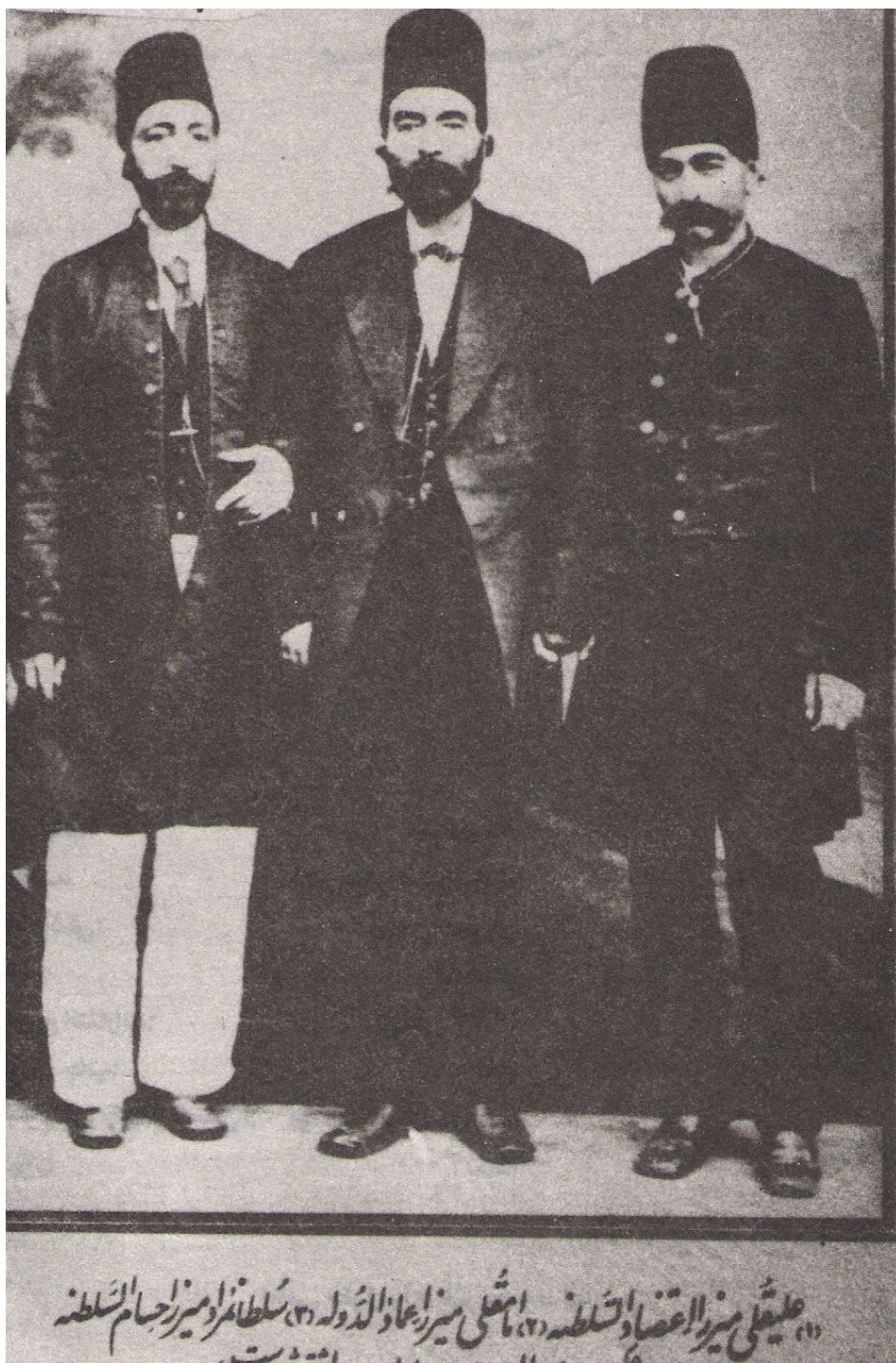
⁸ Sakkızı s 66

⁹ “Bu zat oldukça hoş ahlaklı ve güzel yüzlü biri idi”Mutemiduddevle ,s .41

¹⁰ Mudiruddevle s,108

¹¹ Eminuddevle cild 6, s. 567

¹² Eminuddevle cild 6 ,s 567

a- En soldaki Hisamussaltana'dır.

Diğer brokratlar da derecelerine göre ya Rus devleti yetkililerince ya da mevcut İran konsolosu tarafından karşılanır.1321/1903 yılında İran konsolosu ,İran generali Nazımulmülk, Atabek ve Mehdi Guli Hidayet Muhbirussaltana'yı karşılamaya bizzat gelir .¹Kıyıya yanaşacak olan tüm gemiler de içinde devlet konuğu olsun olmasın istisnasız karantine kontrolünden geçer ve sonra doktor izni ile sahile yanaşır ve daha sonra da pasaport işlemleri başlardı.”*Sahile yaklaştığımızda Bakü Limanı rüzgarlı buharlı irili ufaklı onlarca gemi ile dolu olduğu için gemimizin harekete imkan bırakmıyordu .Neyse ki kırmızı bayrak çekildi ve bu savaş alanını anımsatan gemiler arasından dikkatlice geçtik.Gemiye tabib gelerek karantina işleminden geçtik ‘‘*²

Pasaportun daha yeni yeni uygulandığı o günderde hacılar arasında pasaport *Başpurt* olarak telaffuz edilmektedir. Bu sistem yeni olduğu için buyıldan sonra hacca gelecek İranlılar için ayrıntılı bir şekilde anlatılır. ³ Bu pasaport(tezkireler)⁴gidişte ve dönüşte Samsun'da ⁵ gemiye gelen İran konsolosuna kol çekilme yani vize vurdurma işlemi için tek tek sahiplerinden teslim alınmaktadır.

3-İskan

Rus yetkililerin gelen değerli konuklarını kutsal yolculuğa gösterdikleri saygının bir tezahürü olarak, şehirdeki saray ya da devlet binalarında değil de müslüman teba içindeki en iyi evlerden birine yerleştirmekte idiler.Bununla beraber gelen konukları derecelerine göre şehrin büyük ve güzel evlerinde de konuk edilirdiler.Mutemidudevle için Cafer Guli Bey'in menzili seçilmiştir.Bu zat Kazım Bey Tenakabuni'nin soyundan gelmekte idi.Nadir Şah zamanında Tenekabun'den Bakü'ye gönderilmişti.Cafer Guli Bey ise Badkube hakimi meşhur Selim Han'ın evletlerindandı.⁶ Atabek ve Mehdi Guli Hidayet 7 kişilik heyeti ile birlikte Gragor menizline yerleştirilir.⁷

Aslına bakıldığında hacca giden bu üst düzey devlet yetkilileri büyük otel ve resmi yerlerdense özellikle İran'da meşhur Bakü'lü köklü ailelerin yanında kalmayı tercih ederlerdi. Eminuddevle geldiğinde İran konsolosu tarafından Şamahılı tacir Hacı Ali Ekber Bey'in evini kendisi için hazırlanmıştır.⁸ Emir Nizam Garagözlü ise kendisi için konsolosun tayin ettiği Habib adlı bir zatın evine yerleştirir.⁹ Metropol adlı otele yerleşen Nasrullah Tabataba ¹⁰den başka,Hacı Selim Han'da *Grand hotel* de kalır.¹¹

Bu saygın ailelerin dışında da İran ahalisinden bu şehirde yaşayan çok sayıda insan vardır.¹² Mehdi Guli Hidayet'e göre burda zengin İranlıların bu kadar çok olmalarının sebebi ,bunların mevcut siyasetten korkarak daha rahat bir hayat

¹ Mehdi Guli Hidayet Muhbir Saltana s 7

² Eminuddevle c. 6 s 567

³ Naibussadr Şirazi s 87

⁴ Mirza Han Efşar Urumi s 62-64

⁵ Sefernamey-ı Atabat ve Mekke s 223

⁶ Mutemidudevle s 38 -41

⁷ Mehdi Guli Hidayet Muhbir Saltana s 8

⁸ Eminuddevle c. 6 s. 567

⁹ Emir Nizam Garagözlü c .7 ,s 252

¹⁰Odasına geceliğine 6 manat öder ,Nasrullah Tabataba ,s.20

¹¹Hacı Selim Han ,s 21

¹² Sefernamey-i Atabat ve Mekke s 223

b- Nevvab Hacı Mutemiduddevle

yaşamak için burayı tercih etmeleridir.¹Dolayısı ile bu büyük ve mustahkem şehirde ²*Raiyyet-i İran* gayet saygın bir yere sahiptir. İran Konsolsu büyük bir ihtiramla tabileri ile ilgilenir ve geliş gidişlerine daim müdahildir.³

Saygın tebanın kaldığı yerler dışında Ferahani'nin⁴ (1302/1886) ifadesine göre 3 aded başka kervansaray da İranlıların meskeni durumundadır ve daha çok bu

¹ Mehdi Guli Hidayet Muhbirussaltana ,s. 8

² Mudiruddevle,s. 108

³ Mirza Han Efşlar Urumi s 62-64

⁴ İran hac seyahatnameleri içersindeFerahani'nin Mekke seyahatnamesi bir rapor niteliğinde olup Bakü şehrini ab-hava ,petrol kuyuları, ticaret, şehirde kullanılan para birimi , emperyal vemanat, vezirler ,hükümet ve,mezhep,ahlaki yapı , yiyecek içecekler.....gibi başlıklarla oldukça ayrıntı ile tavsif etmektedir .Bu eser ehemmiyyetinden ötürü ayrı bir yere sahip olup Azerbaycanlı meslektaşlarım

kervansaraylar etrafında kalmaya çalışırlar . Bunlardan ikisi Hacı Şeyh Ali'nin biri de Meşhedli Hacı Ağa'nın kervansarayıdır. Şeyh Ali ve Hacı Ağa her ikisinde kardeş olup şii və Bakü'nün müteber tüccarındandır. Kendisi Şeyh Ali'nin daha büyük olan kervansarayında menzil alır .¹

حاج میرزا محمد حسین حسینی فراهانی
در ۱۳۲۵ ه.ق.

c- Resim hicri 1320/1902 yılında çekilmiş olup Ferahani ye aittir.

Yine Reis el Zakirin de bu bahsedilen Hacı Ağa kervansarayında kalmıştır.²Hacı Murtaza Guli adındaki zatın kervansarayına gelen Mirza Han Efşar Urumi burdan daha iyi bir kervansaray bulup ona intikal eder.Büyük ihtimalle bu kervansaray Şeyh Ali'nin kervansarayıdır.³ Naibussadr 'da yine Hacı Ağa kervansarayında kalır. ⁴

tarafından ayrıca mutlaka tercüme edilmelidir .Biz burda sadece vermiş olduğu bazı bilgilere değinmekle yetiniyoruz .

¹ Ferahani s. 62

² Reiszakirin s. 75.

³ Mirza Han Efşar Urumi s 62-6

⁴ Naibussadr Şirazi s 87-89, Sefernamey-ı Atabat ve Mekke 'nin yazarı da yine bu kervansarayda kalır.s 223

Bakü'de diğər hacılar için durum biraz farklılık arzeder. Burdaki iskan vaziyetinden Reisuzzakirin bahseder; *"Kervansarayların olduğu yerlerden küçük aralıklar (timceler)dan hemencecik denize inilir. Burdaki tacirlerin çoğu İranlı'dır. Meşhedi Bagır denilen biri vardı. Misafirhane sahibi idi. İran'dan gelen hacıları kibarca davet eder, ve onları yerleştirdikten sonra önce nargile kullanıp kullanmadıklarını sorar, hazırlamak bvhanesi ile ellerinde ne kadar tütün tombaku varsa alır her akşam kendilerine getireceğini söylerdi. Heyhat! ilk gecenin dışında asla bir daha getirmez ve bütün tütüne el koyardı. Akşam yemeğini kendisi verird. Bir geceye bir manat alırdı. Bu zat Reşt pazarındaki büyük yangından sonra buraya gelmiş ve misafirhaneyi işletmeye başlamıştı. Hacıları bu adamın elinden Allah kurtarabilirdi ancak, bol bol dua ettik"*.¹

Emir Nizam Garagözlü diğər hacıların kaldığı yerlerin oldukça bakımsız ve kötü şartlarda olduğunu ifade eder. Meşhedi Hacı Dellalof 'un misafirhanesinin sağlık koşullarından uzak olduğunu tahta kurusundan geçilmediği yazar.² Mirza Davud Vezir Vezayif Aşkabad'da kendisinden ayrılan ve sonra yola devam edecek olan Nevvab illiyye Emirzade Hanım'ın Bakü'ye geldiğinde kalması için telgraf çeker ve sadece ve sadece kendisini iyi ve güvenilebilir biri olarak gördüğü Dellalofların evinde kalmasını tembih eder.³ Zira yalnız başına hacca giden bir kadın için durum daha olumsuzdur. 1317-1322 (1899-1902) beş yıl ara ile hacca giden bu iki hacının bahsettiği Dellalofun misafirhanesi imıdır sorusu akla gelebilir. Yalnız başına hacca giden bir kadın⁴ için tavsiye edilen bu yer aynı olmamasa gerektir. Eğer o dönemde yaşayan ve Dellaof adında iki ayır misafirhane sahibi olduğunu kabul etmezsek en azından seyahatnamede geçen *"Dellalofun evinde kalmasını tembih ettim"* ibaresinden, bu hanımın Dellalofun misafirhanesinde değil de kendi evinde kalmasının tembih ettiği sonucu çıkarılabilir.

Dellallık hacılar için oldukça önemli bir mefhumdur. Gittikleri her şehirde hacılara yardım ve rehberlik eden bu kimseler ,bir nevi mütercim ve yol gösterici görevindedirler. Dellallık her ne kadar daha çok Mekke ve Medine'de hac ibadeti encamı için kullanılan bir sıfat olsa da, hacıların uğradığı her şehirde (Batım ,İstanbul,Kahire)de dellallar bulunmakta ve onların iskanında ve her türlü ihtiyaçlarında birinci derecede görev üslenmekte idiler. Bu görev her ne kadar zamanla kötü bir şöret kazansa da hacıların yabancı topraklarda vazgeçemedikleri ve muhtac oldukları kişiler olarak mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Gemiden

¹ Reisuzzakirin ,s.67

² Emir Nizam Garagözlü ,c. 7, s. 252

³ Mirza Davud Vezir Vezayif s 46-56

⁴ Gacılar zamanında hacca giden birçok İranlı kadın da bulunmaktadır. Bunlardan 3 ü kendi yolculuğunu kaleme almışlardır. Şii fıkhında kadının mahremi olmadan gitmemesi gibi bir şart olmadığı için özellikle servet sahibi kadınlar hacca tek başlarına gidebilmekte idiler. Bknz. Sefername-I Mekke ,Ferhat Mirza'nın Kızı İsmetussaltana, 1297 yılında hacca gitmiştir .Bu seyahatname Pencah sefername-I Gacari ,Rasul Caferiyanın katkıları ile hicri şemsi 1389 yılında İlm yayınları arasında Tahran da basılmıştır c.4 s 333-411. Bir diğər Seyahatname de Ruzname-i Sefer-i hacc ,Banu Aleviyye Kirmani'nin kidir. Bu hanım da 1309 yılında hacca gitmiş ve kitabı yine Pencah sefername-I Gacari ,Rasul Caferiyanın katkıları ile hicri şemsi 1389 yılında İlm yayınları arasında Tahran da basılmıştır c.5 s 681- 893 .Bir diğər sefername de Gozarez-I sefer adı ile Banuşah Cihan Begüm tarafından yazılmış ve Pencah sefername-i Gacari ,Rasul Caferiyanın katkıları ile hicri şemsi 1389 yılında İlm yayınları arasında Tahran da basılmıştır c.2 s177-197. Bunlar arasında İstanbul yolundan hacca giden ya da bu yolla dönen bir hanım hac seyahatname yazarı bulunmamaktadır.

inen İranlı hacıları yine burada yaşayan İranlı dellallar qarşılar ve anlaşmalı oldukları kervansaray ya da evlere götürürlerdi.

Yezdli, Horasanlı ,Kırmanlı İran'ın her yerinden gelen sırf farsça bilen bu hacılar ¹ bazen hemşehrilerince fahiş ücretler qarşılığı, kalınamayacak kadar kötü yerlere götürülürdü. ''Seyyid olduğunu söyleyen genç bir dellal bizi Meşedi Halik adında birinin evine götürdü. Biz de onun seyidlik sarığına aldanıp gittik. Kalınamayacak kadar kötü bir yerdə ama mecburen kaldık . ² Mirza Mahmud Han Mudiruddevle bir delilin peşinden Aliyof misafirhanesine götürülür.Tiksinti uyandıran bir yer olmasına ramen ,sağlıksız koşullarda olan bu misafirhanede iki gün mecburen kalır. ³ Neyse ki hacca gidiş esnasında bu dellallar yüzünden kendilerine layık bir yer bulamayan biraz da acele ile iyi yerleri araştırıp kalamayan İranlı hacılar, dönüşte daha iyi yerlerde kalarak daha düzgün bir moralle ülkelerine dönerler .

Bakü'de tanıdıklarının evinde kalan İranlılar da mevcuttur. ''Burda Hacı Gaffar Badkube ile raslaşmış,bizi daha önce kadiğımız kervansaraydan aldı ve kendi evine götürdü ,5 gece de orada kaldık⁴ Bu dostlar misafirlerini rahat uzun süre konuk etmek arzusundadır . Bakü'lü Ağa Mirza Rıza İmam ,kendisi ile aynı mesleği paylaşan Reisuzzakirin'e ramazan ayını evinde geçirmesi için ısrar eder ,fakat yol uzundur ve hac mevsiminde zamanında orda olamamak ihtimali vardır . ⁵

İranlı hacıların bu topraklardan geçerken ikamet ettikleri yerlerde ilk ihtiyaçları olan şey yıkanmak ve yol yorgunluğunu atmək üzere şehirde bulunan hamamlara gitmekte idiler.Eminuddevle Tahran'dayken Bakü'de yeni bir hamamın yapıldığını duymuş bir fırsatını bularak oldukça güzel Osmanlı tarzında yapılmış bir hamama gider.Hamamın ismi veyeri ile ilgili bilgi vermezken burdaki İran asıllı dellaklarla sohbe dalan Eminuddevle , , müslümanların çektikleri sıkıntıları ,Azerbaycanın fiili vaziyetini konuşarak dertleşir.⁶Emir Nizam Garagözlü de isim vermeyerek ,İran mimarisi tarzında yapılmış denize yakın,Tahran hamamlarına benziyen bir hamama gider . ⁷Daha çok Bakü dışında gittikleri bazı yerlerdeki hamamlarda çıplak dolaşan insanları görmək İranlı hacıları çok şaşırtır.Seyfuddevle bu tür hamamların gidilebilecek gibi olmadığı ifade ederken⁸ bu hamamların madden değil de manen temiz olmadığı dile getirir.⁹

4-Resmi ve Gayri Resmi Temaslar

Hicri 1243/1827 yılında imzalanan Türkmençay antlaşmasının gereği olarak İran vatandaşları ve dolayısıyla İranlı hacılar, yüzlerce yıldır sahibi oldukları topraklardan artık pasaport ile geçmek zorunda kalacaklardı.Dahası hala burada yaşayan bir yığın İran tebası bulunmakta idi .Bu durum kendileri için her ne kadar zor olsa da sineye çekerek qarşılamaya gelenlerin gönüllerini almışlar ve adeta bu toprakların işgalinden dolayı üzgün olduklarını onlara hissettirmişlerdi. Mutemidud-

¹ Naibussadr Şirazi s 87 89

² Mirza Davud Vezir Vezayif,s 46-56

³ Mudiruddevle 108

⁴ Ferahani 1362 s 62

⁵ Reisuzzakirin s 73

⁶ Eminuddevle 6 s 567

⁷ Emir Nizam Garagözlü c 7 s 252

⁸ Seyfuddevle s. 89; Mirza Efşar Han Urmevi , s77.

⁹ Muhammed Rıza Tabatabai Tebrizi,s101

devle seyahati esnasında Bakü'den sonra Tifliste, kendisini ziyarete gelmek isteyen ve ellerinde tuz-ekmek taşıyan ve eski günlerin dostluğunu yâd eden Gürcü ve Ermeni halkla hoş bir görüşme yapmıştı.¹ Bu ince davranışın bir benzeri de Bakü de yaşanmıştı. Mutemiduddevle çok yorgun olmasına rağmen kendisini karşılamaya gelen eski İran tebası ve Badkubelileri tek tek karşılayarak hal hatır sormuştur.² Hisamussaltana karşılamaya gelen İran tebası ve halkı selamlayarak onların arasına karışmış ve karşılama törenine iştirak etmiştir.³ Resmi temaslardan sonra Rus devletini temsilen gelen görevliye ,halkına ve müslümanlara iyi davranması temenni ve ricasında bulunmuş,ve karşılığında görevliden de bu konuda söz almıştır.⁴

1316/1898 yılında ziyareti esnasında denk gelen İranlıların meşhur bayramları nevruzu Bakü'de yaşayan İranlılarla geçiren Eminuddevle, kendisini ziyarete gelen Eminuttüccar ve Vekiluttüccar ve diğer Bakü'de yaşayan ve ikamet eden İranlılarla güzel vakit geçirmiş ve adeta kendisini evinde hissetmiştir. Gelenlerin her birine Meşhed İmam Rıza hatırası olarak altın sikke hediye etmiştir.⁵

Meşhedde İmam Rıza ziyaretgahının vezir-i vezayifi olan Mirza Davud ,buraya gelen Bakü 'lü bir çok kişi ile daha önceden bunların Meşhede ziyaretleri zamanında tanışmış ve görevi dolayısı ile din adamları başta olmak üzere birçoklarını tanımaktadır.Bir anlamda kendisini iadey-i ziyarete gelen Bakülülerle sıcak görüşmelerde bulunur. Daha önceleri Meşhed'de yaşayan sonradan Bakü'ye göç eden dostu Molla Halife'yle karşılaşır.Ve yine Hacı Ali Ekber Rızayof ve aslı Nişaburlu Meşhedi Muhammed kendisini görmeye gelir.⁶

5-Dini Ziyaret Yerleri ve Davetler

İranlı hacılara göre Bakü genel itibarı ile müslümanların çoğunlukta olduğu bir şehir olmasına ramen zahirde islamla pek alakası kalmayanbir şehre dönüşmüştür. İranlı hacılar için bu batı tarzı yaşam görüntüleri ,kabul edilecek bir durum değildir.İslam ahlakına aykırı bir çok amel burada aşikarane yapılmak tadır.Bu durum seyahatnamelerin çoğusunda ifade edilirken,bir başlık olarak *Halk arasında fisk ve fucur* olarak başlık atıldığı da görülür.⁷Bunun sebebinin gayri müslimlerin ve frenklerin bu şehirdeki çokluğu ve zahirde hakimiyetin onlarda olması ile açıklayan hacılar ,bu vaziyeti zenginliğin getirdiği gevşeme neticesinde heva ve heves düşkünlüğünün sonucu olarak görürler.⁸Faytonların şehir içinde eğlence yerlerine geliş ve gidişleri sabaha kadar sürer.Umuma açık mücellel bağ ve bahçelerde saz semaileri hiç bitmez ve kadın erkek karışık eğlenilir.Fısk ve fucurun bu kadar yoğun olduğu bu şehre Allah'ın gazabının neden hala gelmediği

¹ Mutemiduddevle, s. 123.

² Mutemiduddevle s 38 -41

³ Hisamussaltana s 50 -53

⁴ Hisamussaltana s 50 -53

⁵ Yine Nevruza ait bir ayrıntı anlatır :''İkinciye doğru odamın penceresinde dışardaki üç yolda polislerin telaşını farkettim .Sorudum ,daha sonra anlaşıldı ki; nervuz günü bazı kendini bilmeyenler eğlenirken olaylar yaşanmış .Bakü müslümanları heftsin(yedi sofrası) ve diğer kutlamaka r için birbirlerini görmek için faytonlarla çıktıkları sırada ,olayları önlemek için polis teyakkuzda tutuluyormuş'' .Eminuddevle ,cild 6, s. 542

⁶ Mirza Davud Vezir Vezayıf ,s .46-56

⁷ Sefernamey-ı Atabat ve Mekke s 223 ,Ferahani s 64 s 62

⁸ Melikül Kalam Meccdi Sakkızı s 66

sorulur ¹ Mirza Mahmud Han bunu oldukça sert bir dille eleştirir. “*Bu şehirde müslüman olsa da islam zahiren yoktur. Her türlü eğlence ve fuhuş aleni olarak yapılanda gece gündüz bu eğlenceler devam etmektedir .Bu Rus devletinin bir meharetidir. Allah kimseye hic bir İslam ahalisi komşumuzun başına kuzeyin ayısı denilen bu şerli ,necis, habis komşuyu musallat etmesin*” diyerek dua eder.²

Bu eğlenceler İranlı hacılarca tasvip edilmemektedir. Lakin hem hacca gidişte ve hem de artık hacı sıfatı alınıp döndükten sonra bu tür yerlere gitmekte bir sakınca görülmez. Sirk tiyatro mesire yerlerindeki saz semaileri vb. gibi belki de ilk defa görülen eğlence yerleri bazı yazarlar tarafından en ince ayrıntılarına kadar tasvir edilir.³

İranlılar bu şehirde dini ziyaret yerlerde bulunmaya önem gösterir , özellikle kendileri için önemli olan İmam Musa'nın kız kardeşi olduğu rivayet edilen imamzade Bibi Heyet ⁴e giderlerdi.Her ne kadar bu ziyaret Kum şehrindeki Seyyide Masume gibi ehemmiyetli görülmezse de, yine de bazı sefernameelerde adından bahsedilir .Yolları üzerindeki alim ve şairlerin kabirlerini ziyaret etmeye çalışan İranlılar Bakü'deki *Asar-i Kadime'den* sayılan mescidleri tek tek gezerek buralar hakkında bilgi edinirler. Hisamussaltana şehir içinde yer alan Şeyh Halilullah'ın yaptırmış olduğu mescidin evvelleri putperestlerin mabedi iken sonradan mescide dönüştürüldüğünü söyler.Kitabesinde yapılış tarihi olarak hicri 870 geçer.⁵

Melikül Kalam Mecdi Sakkızı şehrin bütün camilerini bizzat gezerek tavsif eder .Bakü'ye müşrif taş camiyi Sultan Halilurrahman yaptırmıştır .Bu caminin kitabesinde hicri 837 tarihi yazılıdır.Burayı yaptıranın kabrinin de yakınlarda olacağı düşüncesi ile araştırıp sorduğunda Bakülüler Rusların bu kabri ortadan kaldırdıklarını söylemişlerdir.Kendisi buna pek de inanmayarak araştırmış, caminin minaresine çıkıp baktığında baninin kabrinin yan tarafta mevcut Rusların askeri karakolun bahçesinde olduğunu görmüştür. Sultan Halilurrahman'ın yaptırdığı bir diğer cami de ,841 tarihli ve bu caminin minaresi 90 basamaklıdır.Buranın tam yanında da bu günkü kız kalesi olarak geçen ve banisinin belli olmayan taş bir kale bulunmaktadır. Melikül kalam Mecdi büyük minareli bir başka camiden de söz eder ki kufi ile yazılan kitabesi zarar gördüğü için bunu okumayı başaramaz.⁶

Hisamussaltana da Kalebend'inin(içeri şehir sorumlusu) kendisini ziyarete gelmesini fırsat sayarak beraberce Bakü 'deki mescidleri görmeye gider,ziyaret sırasında, müslümanlarla sohbet ederek onlarla hemhal olur.⁷

İran'dan gelen değerli konukları Bakü'de brokratlar tarafından evlerinde verdikleri davetlerde ağırlandırlar .Bu davetlere önde gelen ulema davet edilir.⁸ Hac ziyareti sebebi Şiiliin merkezi İran'dan gelen bu konuklar ganimet sayılarak

¹Hacı Selim Han s 22

² Mudiruddevle s 108

³Emir Nizam Garagözlü,s 282,Mirza Han Efşar Urumevi s 77..... bu eğlenceleri detaylı bir şekilde anlatır

⁴ Hisamussaltana s 50 -53, Ferahani , s 62

⁵ Hisamussaltana ,s50 -53

⁶Melikül Kalam Mecdi Sakkızı s 66

⁷ Hisamussaltana ,s 50 -53

⁸ Eminuddevle kendisini davet eden Hacı Zeynelabidin Takiyof'un evine gidemediği için çok üzülür . s. 572

kendilerinden ilmi anlamda istifade etmək için yoğun çaba harcanır. Bu meclislerde dini siyasi fikirler teati edilir. Bu saygın misafirlere verilen davetlerde konu daha çok Gacar devleti ve dünya müslümanlarının ve özellikle Bakü müslümanlarının içinde bulunduğu bu kötü durumdan kurtuluş yolları vs ..dir.

d- Melikül Kalam Mecki Sakkızı

Eminuddevle Halife Han'ın davetine kendisi için gönderilen özel kaleskeye binerek gelir. Davetin verildiği ev içeri şehirde bulunmaktadır. Aile yadigarı olan bu ev taştan yapılmış büyükçe ama artık eskimiş bir evdir. Eminuddevle'nin Bakü'deki en büyük vapur işletmecilerden biri olan Halife Han'ın daveti asıl evinde değil de burada vermesinin , ailesine olan saygısından ileri geldiğini düşünür. Bu zatın işlettiği gemilerden birinin adı Ali Hüseyin'dir. Eminuddevle'nin çağrıldığı bu davette , konsolos ve şehrin önemli tüccarlarının yanında 3 alim de bulunmaktadır. Taziye okunmuş ve dini konulardan bahsedilmiştir. ¹Bakü'de kendisi için davet düzenlenen bir diğer şahıs da Emir Nizam Garagözlü'dür. Kendisini davet eden Esed Bey Bakü'nun zenginlerindedir . Bu sefer de Esed beyin evinde ulama toplamıştır. Bunlar arasında Mirza Ebu Turab'da da bulunmaktadır.²

İranlı hacılar acem devresinden bu güne kalan Ateşgede'yi ibret gözü ile görmeye giderler. İslam öncesi Zedruşt olan İranlılar artık İslamla şereflenmiştir. O gündən beri ateşi sönmeyen bu ibadetgaha ramazan ayında oruçlu olarak giden İranlıları bu durum farklı hissiyat içine sürüklemektedir. Bu mabede özel bir ilgi gösteren Mutemiduddevle uzun süre burada kalır ve dönüşte de tek ziyaret ettiği yer yine burası olur.³ Kediside Nimetullahi bir derviş olan Naibussadr Şirazi burda ibadetle meşgul olan bir kaç hintli devrişi görür .Burdaki halkın bilgisizce gelip

¹ - Eminuddevle . s. 572

² Emir Nizam Garagözlü , s 281

³ Mutemiduddevle i s 38 -41

bunlara nezir bağladıklarını söyler.¹ Pehlevicə yazılan kitabesine diqqət çəkən Hisamussaltana isə bu yazıyı okuyamadığı üçün üzüntü duyar.²

Bakü də cami və tapınağın dışında Hırsityan halkın uğrak yerləri olan kilisələr mevcuttur. Buraları da ziyarət edən İranlı hacılar, kilisə adabını yerinə getirərək başlıklarını çıxararaq buralara girirler.³ Kilisələrin ihtişamını gören Tabatabai ,bu mükəmmel tarzda yenice yapılmış biri için 3 milyon manat harcandığını yazar və ‘‘ Keşke İran müslümanları bunu duysa da mabed nasıl yapılır bi görselerdi! ‘‘⁴diyərək müslümanların artıq cami yapımına önəm vermediklerinden yəqınır.

6-Gezi -Eğlence Modern mekan(Petrol İşletmeleri) Ziyaretleri

Yukarda da belirtildiği üzere Bakü, Tiflis ve Batum'da İran hacıların tiyatrolara ve sirkələrə ilgisi büyüktür. Dil Rusça olsa da oldukça eğlenceli olan bu gösteriler kaçırılmaz.⁵ Sirkə bütün ayrıntısı ilə anlatan Emir Nizam Garagözlü özellikle atların eğitim tarzlarına hayran kalır.⁶ Hisamussaltana daha resmi ziyaretlerde bulunarak askeriyyə kışlasını görmeye gider ve burdaki sistemi uzun uzun anlatır.⁷

Faytonlarla gelen halkın rahatça gezip eğlenerek dolaştıkları Kenrel denilen (Mudiruddevlenin teleffuzu ile Kemernut) hükümet bahçesi⁸ ya da büyük saray bağıni hemen hemen bütün seyahatname yazaraları övgü ile zikreder.⁹ Bu yapı dört katlı muazzam bir yerdir ,eski kaleye yakın bir yerdedir. Mirza Davdu Vezir Vezayif'in gezisi esnasında Mazenderan'dan getirilen fidanlar bu meydanlara dikilmektedir.¹⁰ Bu meydanlarda ve şehrin diğer eğlence yerlerinde ehl-i kitap ve müslümanlar birlikte eğlenirler. Hüseyin Ferahani isə bu meydandan daha çok Şirvanşahlar sarayına önəm vermiş ve ayrıntılı olarak anlatmıştır.¹¹

İranlıların tamamının sefernamelerinde anlatılan bir başka yer şüphesiz neft kuyularıdır. Üçüncü kez Bakü'ye gelen Nasrullah Tabatabai ,yedi yıl öncesine göre burayı gelişmiş olarak bulur. Petrol kuyuları bindiği gemiden seyredilince uzaktan sanki hurma ağacı bahçeleri gibi görünür. Tabatabai Hacı Zeynel Abdidin Takiyof geçen sene 4 neft kuyusunu İngilizlere 4 buçuk milyon manata satmış olduğuna dair bir rivayetten bahseder ki kuyularda daha satar satmaz neft fişkırmış ve ingilizler bunlardan büyük kar elde etmiştir. Bu üzücü olayı basiretsizlik olarak gören Tabatabai, Allah'ın müslümanlara basiret gözü vermesi duasında bulunur .Kendi hallerine daha çok üzülen yazar ,‘‘İrânın güney ve kuzeyinin tamamında petrol var Ama onları çıkarmak derdinde olan kim? ‘‘diyərək bir yerlere gönderme yapar.¹²

¹ Naibussadr şirazi s 87 89

² Hisamussaltana 1297 s 50 -53

³ Mirza Davud Vezir Vezayif s 48

⁴ - Nasrullah Tabatabai s.20

⁵ , Muhammed Rıza Tabatabai Tebrizi s 102

⁶ Emir Nizam Garagözlü ,cilt 7 ,s 281

⁷ Hisamussaltana s 50 -53

⁸ Mirza Mahmut Han Mudiruddevle s 108,Ayin Kelai burayı Kumurnat diye okumuştur s,22

⁹ Melikül Kelam Mecdi Sakkızı s 66

¹⁰ Mirza Davud Vezir Vezayif ss 48

¹¹ Ferahani 1362 s 6

¹² - Nasrullah Tabatabai s 20

Büyük azeri tacir Mirzayof'un Balahane denilen yerdeki kuyuları ve makinelerini görmeye giden Mutemidudevle¹ ve Mudiruddevle deniz kenarındaki neft rafinerisini izlemiş buradan da gemi yapımı için kurulmuş büyük tersaneye (maşinhane)ye² gitmiştir.³ Burda neft yerin hemen altındadır sanki. Kuyuların yanı sıra evde kullanılan ateşler de yeri biraz kazılması ile yüzeye çıkacak gibidir.⁴

1321/1903 yılında bu kuyularda üzücü bir durum yaşanır. 200 e yakın neft kuyusundan⁵ en büyük üç tanesinden birinde şiddetli yangın çıkmıştır. Muhibirussaltana bu yangında alevlerin boyunun 70 metreye ulaştığını nakleder. Alevlerin etrafa sıçramaması için işçiler deniz suyu taşımakta ve söndürmeye çalışmaktadır. Neyse ki yangın diğerlerine sıçramadan kontrol altına alınmıştır.⁶

Şehirde maden işletmeciliği ve ticaret o kadar yoğundur ki, neftten ve liman işletmeciliğinden sağlanan gelirden başka halığın sanki bildiği bir başka ticari faaliyet yoktur. Burdaki pazarlar gereği kadar gelişmemiştir. İranlı hacılar hem bu sebeple hem de uzun bir yolculuğun ilk durağı olması hasebi ile bu pazarlardan özel bir alışveriş yapmazlar. Bir İran tümeninin 1 manat ve 75 kupek olduğu o zamanda⁷ sadece Vezir vezayif bir takım verşo eşya⁸, Emir Nizam Garagözlü de hediyelek birkaç parça halı⁹ satın alır.

Yol Sistemi (Kara, Tren, Deniz Yolu)

1-Kara yolları

a-Çaparhane Menzıl Kara yolu

19. yüzyılın başlarında Karadeniz ticareti canlanmış, doğu Karadeniz sahasından İran'a uzanan yollar uluslararası ticaret ve siyaset açısından stratejik öneme sahip olmuştur. O dönemde doğu Karadeniz kıyılarından İran transit ticareti için, birbirine rakip iki yol ve iki devlet (Osmanlı ve Rus devletleri) vardır. Osmanlıların Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu ile, Ruslar'ın Gürcistan kıyılarındaki Sohum, Poti veya Batum limanlarından hareketle, bağlandıkları Tiflis-Tebriz yolu idi.¹⁰ İranlı hacılardan Tebriz yolu ile Erzurum'a buradan da Trabzona gelerek İstanbul'a devam eden yolu seçen bir tek seyahatname yazarı dahi yoktur. Demek ki bu yol yeterince bilinmemekte ve hac yolculukları için münasiğ görülmemektedir. Kafkas yollarının elverişliliği İran hacılarının yazmış oldukları seyahatnamelerde anlatılmaktadır. Kafkas sınırına girer girmez gözlerine çarpan ilk şey, devletin halkına gösterdiği ihtiramın bir tezahürü saydıkları bu mükemmel yol sistemidir. Yollardaki menzilhaneler ve atların durumu tek tek anlatılır. Bu anlatış biçimi, adeta kendi ülkelerinde aynı yolu yapmaya karar vermiş uzmanların hazırladığı raporları andırmaktadır.¹¹ İranlı hacılara göre bu yollarda yolucuların rahatı ve

¹ Mutemidudevle s 40

² Mirza Mahmut Han Mudiruddevle s 108

³ Hisamussaltana s 50 -53

⁴ Naibussdr Şirazi s 87 89

⁵ Hisamussaltana s 50 -53

⁶ Mehdi Guli Hidayet Muhibir Saltana s 8

⁷ Emir Nizam Garagözlü c 7 s 284

⁸ Mirza Davud Vezir Vezayif s 49

⁹ Emir Nizam Garagözlü c 7 s 274

¹⁰ 19. yüzyılda İran Transit Ticaret yolu için Osmanlı Rus Rekabeti, Hüseyin Kaleli, <http://sbe.dpu.edu.tr/9/21.pdf>.

¹¹ Mesela Tiflis'ten Batum'a 18 menzıl ve 100 fersah tır, Melikül kalam Mecdi, s. 70.

güvenliyi için her türlü imkan düşünülmüştür. Yollarda işleyen araçlar, tamamı şose yollara uygun ve mükemmel işleyen araçlardır. Belirli aralıklarla konulmuş posta menzilleri çok iyi durumdadır.¹ Gence, Erivan ve Nahçıvan'dan Kafkas'a giden bütün yollarda sistem kurulmuş, çaparhaneler (Postaneler) işler durumdadır.² Yine Bakü Tiflis arası çaparhaneler anlatılırken ilginç bir not düşülür: "*Rusların menzilhaneleri böyle ise kendi şehirleri nasıldır acaba*" diye ..³

Nahçıvan yolunda seyreden Muhammed Rıza Tabatabai, Rus devletinin kendi toprağına büyük bir ihtiram gösterdiğini, misafirlerin rahatı ve yollardan kolayca geçmesi için her türlü imkânı yarattıklarını, her çaparhaneye *istansiya* adı verildiğini, her çaparda (menzil) gayet besili 10 -15 at bulunduğunu, dağları nasıl da oyup, nehir kenarlarını nasıl düzeltip yollar yaptıklarını, bunun sadece görüldüğü takdirde inanılacağını, anlatmanın kafi gelmeyeceğini, eğer bu hizmet verilmemiş olsaydı kaleskenin (At arabası) bu vahşi yollardan asla geçemeyeceğini anlatır."⁴

İstanbul yolundan gidecek İranlılar hacılar genellikle önce buldukları şehirden Tebriz'e gelir, Astara'dan gemi ile Hazar denizini geçtikten sonra, Bakü şehrine varırlardı; Bunun dışında her ne kadar az kullanılmış olsa da yukarıda bahsedilen bu işlek çapar- menzil kara yolunu kullanarak Bakü'ye uğramadan Tebriz'den Aras nehri güzergahını ile Erivan ve Nahcevan'dan Tiflis'e giden elimizde 4 aded hac seyahatnamesi vardır. Burdan ilki Hacı Selim Tekabi 1311/1893 de Ermeni Bulağ –Benab'dan başlayan yolculuğuna Tebriz Sofyan Nahcevan ve Erivan'la devam etmiş , buradan trenle Tiflis e gitmişti. Bakü'ye uğramadan Batum yolu ile İstanbul'a gitmişti. ⁵ İkincisi Yakup Mirzai Tebrizi dir. 1285/1868 yılında Alvar Sofyan dan başlayan ve Mered Karabulağ Aras kenarından Nahcevan'a burdan Erivan ve Tiflise giden yazar , yolculuğunda Bakü'ye uğramaz. Bu muntazam menzil yolunu kat ederek, Tiflis 'ten Batum ve İstanbul a geçer. ⁶ Sultan Murat Seyfuddevle 1279/1862 yılında Tahran'dan yola çıkarak Kazvin Reşt Astara Akçakabul Şamahı Gence Şemkir üzerinden Tiflis'e gider ve Bakü'ye uğramaz. ⁷ Yine aynı şekilde Seyyid Muhammed Rıza Tabatabai Tebrizi' de 1296/1879 yılında Merend 'den yola çıkarak, Nahçıvan , Erivan üzerinden Tiflis'e gelir ve Bakü'ye uğramaz⁸

Tamamı brokrat olan bu hacıların neden Bakü'ye uğramadan geçtikleri sorusuna kanımızca şu şekilde cevap verilebilir :

Birincisi Furgun ya da Kaleske ile gidilen çapar yolu Bakü'den geçmemektedir. Bakü'ye uğramak yolu uzatmak anlamına gelecektir. Bu menzil yolları yukarıda bahsedilen 4 seyahatnamede sadece 1331/1913 yılındaki Hacı Selim

¹ Muhammed Rıza Tabatabai Tebrizi, s 102

² Hisamussaltana. s 52

³ Mirza Han EfşarUrumi s 68

⁴ Muhammed Rıza Tabatabai Tebrizi s 102

⁵ Sefername-i Hac ,Hacı Selim Tekabi,Rasul Caferiyan tashihi ile 1388 Müverrihyayınları Kum, s 21

⁶ Sefername-i Mansur,Mirza Yakub Tebrizi ,Rasul Caferiyan tashihi ile ,1388 İlm yayınları Tahran , s 26

⁷ Sefername-i Mekke ,Pencah Sefername-i Hacc Gacari ,Rasul Caferiyan tashii ile ,İlm Yayınları 1389 ,c 2 s.7-177 s,37

⁸ -Hidayetül Hüccac ,Seyyid Muhammed Rıza Tabatabai Tebrizi,Rasul Caferiyan katkıları ile 1386 Müverrih yayınları, Kum s 75

Tekabi'nin yolculuğunu dışarıda tutarsak ,seyahatnamelerin yazıldığı 1279/1862 ,1285/1868 ve 1296/1879 tarihleri daha erken dönemlere denk gelmektedir. Bakü Tiflis Tren yolu 1299/1882 yılında yazılan Efşar Uruminin yazdığı seyahatname de de ifade ettiği gibi daha henüz tam olarak yola konulmamıştır .Dolayısı ile İranlı hacıların bir daha Bakü'ye gelmeleri 1299/1882 öncesinde olası değildir..

İkincisi bu yolculuklar resmi yolculuk olmadığı için Bakü'ye uğramak demek Kafkasya'nın merkezinde devlet konuğu olmak ya da resmi temaslarda bulunmak anlamına da geliyordu .

b-Tren Yolu

Tren yolunun hacılar tarafından kullanımını eldeki kaynaklar nisbetince Mirza Hüseyin Han Efşar Rumi 'nin yolculuğu ile başlatmak doğru olacaktır kanatindeyiz. Mirza Han Efşar Urumi 1299 /1882 yılında ,hacca giderken kara yolundan gitmek etmek zorundadır .Kendi ifadesine göre : *“Daha tren yolu yeni tamamlanmıştı.Bazılarınca bu yol kullanılsa da ,henüz Rus devleti resmi olarak hizmete koymamıştı. Bize de eğer Tren yolunu kullanma kararı alırsak Rus devletinin bu konuda hiç bir güvence vermeyeceği bildirilişti.bunun için Menzill yolları ile gitmeye karar verdik .Ve yol hazırlığına başladık”* .Bunun içinse Tiflis'e kadar çaparhanelerde gösterilmek üzere kendisi ve yanındakilere korunma sağlanması ve ihtiyaçların giderilmesi için Bakü hakimi Pohalek tarafından Rusça yazılan bir emname (izin belgesi) verilir.¹

Bu tarihten önce Baküye gelen Mutemiddevle Şamhı, Şeki, Gence, Şuş ve burdan Tiflis'e gider. Dolayısı ile bu tren yolunu kullanmayarak çapar ile Batum'a ulaşır.Yine Hisamussltana ise Bakü'den gemi ile Hacı Tarhan üzerinden Kief ve burdan da Odessa üzerinden hacca gider .Mirza Han Efşar Urumi'den sonraki tarihte hacca giden Ferahani' den(1302/1885) itibaren artık tren yolu kullanılmaya başlar .

Tren yolu yapıldıktan sonra artık Batum ve Tiflis'e²büyük bir rahatlıkla gidip, dönüste de bu güzerhagi³ kullanmışlardı.

Buharlı tren (قطار بخاری) ile Bakü'den Batum'a gitmek (*kendi deyimleri ile gitmek değil adeta uçmaktır bu*) için keyif vericidir. Zaman kısalmış kaleske ile günlerce yapılan yolculuğun zahmeti ve maliyeti artık bitmiştir.Meliku'l-Kelam Mecdi trenle yaptığı bu rahat yolculuğunu ayrıntılı bir şekilde anlatır. ⁴ Eskiden Tiflis- Bakü arası 15 menzilde atla gidilirdi ama bu yolu artık 3 saatte şemendöferle alınır oldu.⁵

Emir Nizam Garagözlü : *“Hacılar için Bakü'den İstanbul'a bir kaç yol vardır. Karadan Balçefik'ten Viyana ya burdan da Sırp ve Bulgarlar yolcuları ile trenle 7 gün gece yapılan yolculuktan sonra İstanbula gidilir. ⁶ikinci yol ise Batum'dan Odessa ya Trenle 4 gece gündüz süren yolculuktur .Tern İstanbula ulaşır .Bakü- Viyena 4 gece gündüz ve 18 saat sürer Viyena'dan İstanbul'a 36 saattir, ama bu yol Sivastopol yolundan daha kötüdür.Batum –Odessa treni ikinci*

¹Mirza Han Efşar Urumi s 62-64

² Batum Tiflis yolculuğu 13 saat tutmuştur.Molla Aşur, c 4 s 1534

³ Ferahani s 262

⁴Vagon denilen bu buharlı Kaleske, ilgin bir araçtır,Melikül Kelam Mecdi Sakkızı, s 66

⁵ Sefernamey-ı Atabat ve mekke s 223 ve Mirza Davud Vezir Vezayif s, 50

⁶ Nizam Garagözlü ,c. 7, s.252

sınıf yolcu ücreti 21 manat ,Odessa-İstanbul 3 derece 11 manatdır''. Sivastopol'den İstanbul'a hafta da bir gemi Pazartesiçikar ve 24 saate gider .

Bakü'den İstanbul'a en uygun gidiş direk Bakü- Sivastopl trenbiletini almaktır. Ücreti birinci sınıf 33 manat 50 kupek, ikini sınıf 20 manat 30 kupek, üçüncü derece üç manat 20 kupekdir. Bir başka yolsa Bakü- Tiflis-Batum'du. Olduğu uzaktır ama diğer yollardan daha ucuzdur. Bakü'den her gün iki kere Tiflis'e hareket vardır. Bu trenler gündüz saat 5 de ve geceyi iki geçce Batum'a gider. Burdan eğer bilet bir defada alınırsa ucuz olacaktır. Rus tren yolu sisteminde her ne kadar mesafe uzun olursa ,bilet ücreti de o kadar ucuz olmaktadır. Bakü'den Tiflis 'e 500 verse dir. Bakü -Tiflis birinci sınıf bilet 13 manat 50 kupek, ikinci sınıf 8 manat 10 kupek ve üçüncü sınıfsa 4 manatdır. ¹Bakü'den Tiflis'e tren 17 ya 18 saatte gider. Biz eksprestrenle gitmeyi tercih ettik .14 saatte Tiflise ulaştı. Tiflis'ten Batum'a 400 verse yol vardır. Bu 12 buçuk saatte demektir. Aynı tren bir müddet tavakkuftan sonra yoluna devam eder. Tiflis- Batum birinci sınıf 10 manat, ikinci sınıf 8 ²manat ve üçüncü sınıf 4 manattır''³ şeklinde verdiği bilgiler ,şüphesiz ki kendinden sonra bu yoldan gidecek hacılar için büyük önem taşımakta idi.

İranlı hacılar yola çıkmadan önce istihare yapar nerden gideceklerine bu istihare sonunda karar verirlerdi. Bu güzel bir islam adetini Emir Nizam Garagözlü de uygulamış, birlikte hacca gittikleri şeyhlerine Bakü'ye ulaştıklarında istiharede bulunmasını rica etmiştir. İstiharede her iki yol da yani hem Şivastopol ve hem Batum hayırlı gelmiş Batum yolunu seçmişlerdir. ⁴

Artık hacıları uğurlama (Bedrege)yeri şehir menzilhaneler değil , tren istasyonu olmuştur. ⁵Mehdi Guli Hidayet kendilerini uğurlamaya Tren istasyonuna gelen Zeynelabidin Takiyof ve Fransa konsolosu ile vedalaştıktan sonra Meşhur Hacı Seyyah'ın kardeşi Mirza Cafer ve diğerleri ile beraber 16 kişiyle bir vagonu rezerv eder ve kendilerini Petersuburg kadar götürecek olan tren yolculuğuna başlarlar. ⁶

2- Hazar Deniz Yolları ve Vapur İşletmeleri

a- Nevşehir -Bakü

b- Enzeli-Bakü

Horasan ve Orta Asya hacıları kendilerine daha yakın olan Meşhed ya da Aşkabad'da toplanarak buradan sahile iner buharlı gemilerle Bakü'ye geçerlerdi. Reisuzzakirin, Mirza Davud Vezir Vezayif ve Molla Aşur bu yollu kullananlar arındadır. ⁷ 1302 yılında deniz yolu ile gelen Horasan ,Esterabad(Türkmen hacıları) ,Mazenderan ,Şahrud, Aşkabad , Gez hacıları, Nevşehir limanından Bakü gelip burda toplanmışlardı⁸Hacılar İrandaki bu noktalarda, hac mevsimine geç kalmadıkları sürece birlikte hareket etmek için diğerlerini bekler ve sayıları çok

¹ Emir Nizam Garagözlü, c 7 s 252

² Mudiruddevle 7 manat ücret ödeyerek Tiflis'ten Batum'a gelir s 108

³ Emir Nizam Garagözlü ,c 7 s 278

⁴ Emir Nizam Garagözlü c 7 s 274

⁵ Tagiyef Eminuddevle'yi göndermeye bu istasyona gelir, Eminuddevle c 6 , s.574

⁶ Mehdi Guli Hidayet Muhbir Saltana s 7-10

⁷ Reisuzzakirin s. 77

⁸ Kendilerinin geldiği günde sadece 10 hacı karaya çıkmıştı, diğerleri de yolda idi. Ferahani, s.68

olduğunda diğər hacılarla beraber yol alırlardı.¹ Bu bekleyişin bir diğər sebebi de gemilerin her gün olmayışı idi çoğu zaman posta²gemileriile yolculuk yapılırdı.Birlikte hareket etme isteğinin bir diğər sebebi de gemi biletlerinin daha uygun fiyatlarda olması idi.

Hac mevsiminde yolcu sayısının artması sebebi ile vapur şirkətləri teyakkuza keçər ve ek seferlər düzənlerdi.Hacı sayısı bazı seneler oldukça çoktu.³Bakü'den gelen ve buraya dönen gemiler daha çok Rus kampanyasının gemileri idi. Mudiruddevle Mirzayof un Moskov adlı gemisi ile Enzeli limanına döner.⁴ Nitekim hacıların çoğu da bu kampanya ile gelip giderlerdi.⁵ Enzeli limanından Bakü'ye 21 saatte gelinirdi.Birinci kamara biletleri 10, ikinci 3 buçuk ve ikinci sınıf ise 2 manatı.⁶Bu tarihte Rusların hakimiyeti altında olan ve daha sonraları İran İran 'a geçecek olan Nevşehr'den(Teze şehir) oldukça gelişmiş bir şehirdir. Buradan hareketle Bakü'ye giden gemide İran Gacar devleti simgesi olan Şir ve Hurşit (aslan vegüneş) jablemli bayrağı çekilmiştir.Hisamussaltana'nın bindiği bu geminin bayrağını uzaktan gören halk ,sahilde toplanır ve selamlamak için kendisinarlılamaya gelir.Kendisinin ifadeesine göre gelenlerin çoğu İranlıdır.O, Bakü'den giderken de Hacı Tarhan kadar ki yolu yine gemi ile kateder. Hisamussaltana'nın deniz ve gemi yolculuklarına özel bir ilgisi vardır.Yol boyunca gemi kaptanının yanından hiç ayrılmaz ve an be an bilgi alır. Seyahatnamesinde Rusların Hazar'daki deniz işletmeleri ile ilgili bulunmaz bilgiler mevcuttur.⁷

E- Rus Tebası Hacılar (Kafkas-Azerbaycan)

Rus devletinin kendi tabiiyetindeki hacılara karşı tutumuyla ilgili bilgiler, az da olsa İran hac seyahatnamelerinde bulunabilmektedir.Aşağı Kafkas olarak nitelenen bu coğrafyanın merkezi Bakü'den giden hacılara, yukarı Kafkaslardan gelen Rus hâkimiyetindeki Dağıstan hacıları da eklenirdi.

Ferahani Cidde'ye ulaştığında buraya gelen hacılarınla ilgili çeşitli istatistiklerden bahsederken, Cava, Hindistan, Mağrib, Bosna-Hersek, Yunan, Afgan, Buha-ra, Türkistan, Kafkas, İran hacıların vâzîyetlerini de bildirir. "*Kafkas Hacıları, Her yıl üç yüz ila altı yüz arasında değişen rakamlarla Mekke'ye gelirler. Bazısı Dağıstanlı, bazısı Çeçen ve Lezgi'dir. İri yarı, uzun boylu, uzun sakallı, Türkmenlerin giyinişine benzeyen kıyafetleri vardır. Gence, Samahı, Bakü, Tiflis Şirvan'dan gelirler. Buralar Gürcistan ahalisinin bir parçası sayılır. Çoğu Şii ve aralarında az sayıda da Sünni vardır. Şık giyinişleri, maddi imkânlarının iyi olması bakımından diğər hacılar arasında seçilirler. Bunların tamamı Rus tabiiyetindedir ve herhangi bir vergi vermezler. Bu yıl beş yüz kadar hacı İstanbul yolu ile Cidde ve Yenbu'a gelmiştir.*"⁸

Rus tabiiyetindeki Orta Asya ve Türkitstan hacılarınının geliş gidişleri ayrı bir makalenin konusu olmakla beraber, bunlar arasında bugün itibarı ile Azerbaycan toplarkları sayılan yerlerden giden hacılar da konu dahilindedir.Rusya ve İran'daki

¹Melikül Kelam Mecdi Sakkızı s 66

² Mudiruddevle s108 ve Ferahani s. 62 ,posta gemisi ile hareket eder,

³ Mudiruddevle ,s. 81.

⁴ Mutemidudevle'nin dönüş yolunda anlattığı bu deniz yolculuğu oldukça ayrıntılıdır.s 359 -355

⁵ Sefernamey-ı Atabat ve Mekke s 235

⁶ Nasrullah Tabataba s 19

⁷ Hisamussaltana s 50 -53

⁸ Ferahani,s.263

zaman zaman şiddetlenen siyasi anlaşmazlıklar çoğu kere hac ve Atabat ibadətini olumsuz yönde etkilemekteydi. Rusya kendi tebası olan müslüman hacıların gidiş gelişlerini tamamen kontrol altına alarak, bazı yıllarda tebasından hiç bir hacıyı göndermemekte idi. Eminuddevlede bu durumu şöyle ifade eder: *'Mekke'deki taundan birden söz açılmıştı. Rus devleti bu konuda çok hassastı. Rusya, hacı adaylarını bu yılla (1316/1898) beraber iki yıl hacca göndermeyeceklerini bildirdi. Yine de bazıları hacca gelebilmişlerdi. Bunlar ticari maksatlı tezkere alıp İstanbul ve Mısır'a gidenlerdi. Yasaklamanın sebebi Cidde'de yaygın olan kolera salgınıydı.'*¹

Hemen hemen aynı dönemlerde Atabat ve Mekke'de Rusların İran topraklarını işgali aleyhine bildiriler yayınlanmakta, Rus mallarının kullanılmaması için² özellikle Necef ve Kerbela Ulemaları tarafından fetvalar verilmekte idi. Örneğin 1329/1911 yılında Necef uleması'nın verdiği fetva üzerine Kazvin tüccarı, Ruslardan şeker ve kumaş alımını protesto etmiş, Rus askerlerinin İran'ın işgal edilmiş topraklarından çıkmadığı sürece de buna son vermeyeceklerini bildirmişlerdi.³

Bu siyasi tavır ve fetvalara karşılık olarak⁴ Rus devleti, İran'dan geçerek Atabat⁵ ve Mekke'ye gidecek olan kendi tabiiyetindeki Nahcevan⁶ ve asliyet itibarı ile İranlı olan hacılara geçiş izini vermemekte idi.⁷ İran devleti ise buna karşılık aynı tavrı göstererek bazı yıllar⁸ Rus tabiiyetinde olan hacıların kendi topraklardan gidişlerin izin vermemiş⁹ geliş ve geçişlerini yasaklamışlardı.¹⁰

Rus devletinin kendi tabiiyetinde olan hacılara uygulamış olduğu bu muamele batında hacıları göndermek istemeyişi zahirde vebadan dolayı uygulanan karantina siyaseti ile açıklanmakta idi. Bu şüphesiz uzun ve başlı başına bir araştırma konusudur ve bizim konumuzu aşar.

İstanbul'dan gelen hacılara karantina Batum'da uygulanırken İran'dan gelen hacılara ise Bakü'de gerçekleşmekte idi.¹¹ Atabat ve Mekke'deki veba salgını yüzünden Rusya bütün gidiş ve gelişleri yasaklamaktaydı.¹² 1321/1903 yılında Kerbela'daki bu salgının tamamen bitmemesi durumunda İran'a uygulanan karantinanın kaldırmayacağı bildirildi.¹³ endi tebasından olan hacı ve ziyaretçilere karşı bu konudaki kesinlik ve ciddiyetini her fırsatta gösteren Rusya¹⁴ Karabağlı

¹ Eminuddevle, c 6 s 575

² Bu arşiv belgeleri Atabat Aliyat Arş-i Derecat, Ali Mucani, Mecmue-i cihani ehli Beyt, 1389 Tahran adlı kitapta, s 181 yer almaktadır. Bu İran Dış işleri bakanlığı arşivleri (Esnad-i Vizareti Harice)nin numaralarını verirken orjinal kaynağındaki Arşiv numarası şeklinde verecek ve araştırmacıların daha kolay ulaşmalarını sağlayacağız. Araştırmacı sonradan başlayarak yani 1329 yılı karton 2/ 32/57-58 sened yani belge şeklinde bu bakanlığa başvurursa kolaylıkla belgeyi edinebilir.

³ 1329/32/2/ص57-58

⁴ 1328/3/13/ص22

⁵ 1322/6/2/15ص

⁶ د 291/74/ج 114/ق 1

⁷ د 289/17/13/ج 1

⁸ - 1322 yılında Mehdi Guli adındaki Rus tabiiyetinde olan Şirvanlı tacirin Kerbela ziyaretine izin verilmesi hakkında 1322/5/3/ص24

⁹ 1326/25/8/ص25

¹⁰ د 293/227/37/ج 1

¹¹ Tafsil-i Sefername-i Mekke-i Muazzama, s. 79.

¹² 1326/2/15/5ص

¹³ 1321/20/9/ص53

¹⁴ 1322/2/15/3ص

200 -300 kadar zuvvar ve hacının Kirmanşah sınırında uzun süre beklemelerine sebep olmuş ¹,Atabat'a gömmek için taşıdıkları ölümlerden alınan vergileri fazlalaştırmış ² ölümlerin taşınmasına eskiden izin verdiği halde 1299 /1882yılından itibaren bu izni kaldırarak bu konuda her türlü zorluğu çıkarmıştır. ³

Karantina her yıl verdiği telafatla sadece Rusya da değil bütün dünyada en önemli meselelerden biri olsa da ⁴ Rus devleti tarafından bir bahane olarak kullanıldığına dair şüphe yoktur.Rus Devlet idolojisi uyarınca herhangi dini düşünce ve amelin gerçekleşmesini istememekte,bunun önünü almak için de tebası olan müslümanları hac gibi tehlikeli bir durum olarak gördüğü yolculuklara göndermemek için bütün siyasi yollara başvuruyordu.

Rus hükümeti karantinayı sadece hac ibadetine karşı bir bahane olarak görmüyordu.Batum'da karantinaya alındığı sırada Mirza Mudiruddevle çunları yazar :“*Size karantina denen şeyin ne olduğunu açıklayayım.Osmanlı raiyetinden Batum şehrinde yaşayanlar çoktur. Rus devleti Osmanlı raiyyetini askere almak isteyince kendi aralarında karar alır ve buradan göç etmeye karar verirler. Hazırlıklara başlayınca Rus devleti de bunun önünü almak için kendi topraklarında veba olduğunu bildirerek karantina yalanını ortaya atar. İşte karantinanın sırrı budur.*”yormu ile bu konunun başka bir tarafına da dikkat çekmiştir.

Bakü yıllar boyu İrandan gelen Brokrat hacı ve seyyahların Rusya ve Avrupa ve Osmanlı ülkesine yapacakları dini siyasi ve kültürel yolculuklarında uğrak yeri olmuştur.Bu şehirde geçirilen acı tatlı hatıralar kaleme alınmış ve günümüze ulaşmıştır.Bu bilgiler o dönemin siyasi içtimai dini ve kültürel hayatını yansıtan birinci elden kaynaklardır.Bu kaynakların bir an önce farsça bilen Azeri tarih araştırmacıları tarafından ilim dünyasına kazandırılması dileği ile sözlerime son veriyorum .

¹ 269/14ج/د

² 1324/201/1 / 191ص

³ 1299/188/14ج/د

⁴Hindistan menşeli veba buradan Afganistan ve İran kanalı ile gelerek Rusya ya ve buradan da Avrupaya yayılmıştır.Daha çok hacılarla taşınan bu hastalık 1822 yılında Hazar denizi Astrahan ve Rusya ya ulaşmış , 1848 de oldukça etkili olmuş 1846 da İran'da ve Rusya da büyük felaketlere yol açmıştır. Hacıların dönüşü ile 1892 yılında bütün Rusya ya yayılan vebada 267 890 kişi ölmüştür.İran'da ölenlerin sayısı 64 bin kişi olmuştur.Hicaz Karantina Teşkilatı Gülden Sarıyıldız,TTK,Ankara 1996 s 2-3

**THE ROUTE OF THE IRAN AND DAGESTAN'S PILGRIMS DURING
THE KACHARS' PERIOD: THE CITY ON THE SUB-CAUCASIA WAY:
BAKU**

Summary

Istanbul way was one of the seven routes that was used by the Iranian pilgrims during the the Qajar dynasty (Hijra 1205-1320). When the Iranian pilgrims arrived to Tabriz Astara, Baku city they were combining with the Dagestan pilgrims and then going from Baku city to Tbilisi, Batumi and Puti ports. And then they were arriving to the biggest port of the black sea, that is, Trabzon. They were following the black sea shore and arriving to Istanbul and then passing through the Egypt- Suez Canal they were arriving to the Jeddah port. The Iranian pilgrims were choosing this way because it was secure. The people that used this way were mostly belonging to the higher class of the government. The Baku city has been described in details in the pilgrimage travelogues that were written by the Iranian pilgrims (the owners of the 21 of the 53 travelogues that we have discovered that belongs to the Kachars' period went to pilgrimage over the Baku city.

Key words: Iran pilgrims, sub- Caucasia way, Baku, Travelogues, Ottoman-Iran archives

(Firdovsiyyə Əhmədova) RUSİYANIN MÜASİR NƏŞRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN 1920-ci İLLƏR TARİXİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

PhD. Firdovsiyyə Əhmədova
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Sovetlər Birliyinin süqutundan sonra müstəqillik statusunu bəyan etmiş respublikalarda elmi-tədqiqat işlərinin məzmununda, metodologiyasında dəyişiklik baş verdi. Rusiyada nəşr olunan publisistik işlərdən başlamış elmi əsərlərdə hələ «yenidənqurma» dövrünün ilk illərindən antisovet tendensiyası duyulmaqda idi: «Lenin konsepsiyasına» qayıdıq, «Stalin modeli»ni təftişçilikdən, ta ki sosializm nəzəriyyəsinə aqressiv münasibətə də formalaşan ədəbiyyat yaranırdı. Xüsusən B.Yeltsinin hakimiyyət dövrünə aid olan nəşrlərdə böyük dövlətçilik, Rusiyanın dövlətçilik tarixinə varislik prinsipindən qaynaqlanan yazılar üstünlük təşkil edirdi. Paralel olaraq sovet sisteminə, Stalin rejiminə bəraət verən, haqq qazandıran yazılar da işıq üzü görürdü. V.Putinin hakimiyyət illərindən başlayaraq Rusiya dövlətçiliyinə, sovet hakimiyyəti dövrü də daxil olmaqla, tam varislik haqqı elmi-publisistik yazılarda üstün məzmun almağa başladı. «Özünə qayıdıq» prosesinin əsasında dayanan konyunktura elmi ədəbiyyata sirayət edirdi. Ədəbiyyat da öz növbəsində siyasi konyunkturaya əsas yaradırdı. Bu kontekstdə keçmiş SSRİ məkanında müstəqilləşən respublikalara münasibət Rusiya geostrateji maraqlarına söykənərək yenidən müəyyənləşirdi. Təbii ki, ənənəvi maraqlar çərçivəsində daha sərbəst davranmaq imkanı yaranmışdı. Sovet dövlətinin «ideoloji buxovlarından» qopmuş siyasət kursu yeni dünya düzəninə konyunkturasına müvafiq manevrlər etmək məcburiyyətində qalırdı. Bu baxımdan XX yüzilin tarixinin yenidən araşdırılması heç də tərəfsiz, obyektiv tədqiqat tərzində deyildi. Tərəzinin əvvəlkindən fərqli, digər gözünlün ağırlaşması baş verirdi. Həmin tərəzidə Azərbaycan tarixinin işıqlandırılması meyarı ölçülərdisə obyektivlik milinin düzgün işləməsi şübhə altında qalırdı. Bu qənaəti hasil edən son 20 il ərzində işıq üzü görmüş nəşrlərdə Azərbaycan həqiqətlərinin saxtalaşdırılmasından doğan mülahizələrdir. Konkret Rusiya nəşrlərinə müraciət ediriksə, sırf Azərbaycan haqqında çıxan kitabların sayı elə də çoxluq təşkil etmir. Artıq 20 ildir ki, Azərbaycanı dünyaya bəlli edən ağırlıq mövzu – «Dağlıq Qarabağ» olduğundan həmin müstəvidə yazılanların maraqlar çərçivəsindən kənar qaldığını düşünmək sadələşmələr olardı. Məhz bu mövzu ətrafında bəhs edilən ədəbiyyatda saxta, qərəzli münasibət üzə çıxır. İkitərəfin «həqiqətləri» müqayisəsində neytral olacağı güman edilən müəlliflərin yazıları da istisna deyil. Erməni və Azərbaycan müəlliflərinin (4,5) Rusiyadakı nəşrləri ilk təqdimatında versiyalı təəssüratla qarşılaşa bilər. Amma qeyri-erməni, qeyri-azərbaycanlı müəlliflərin Rusiyada çıxan kitablarında yanlış, qərəzli fikirlərə, faktların saxtalaşdırılmalarına tez-tez rast gəlinir. Bu qəbilə kollektiv nəşrlər, ümumiləşdirilmiş əsərlər də daxildir. Rusiya tarixçisi, siyasətçisi A.B.Qoryaninin və yazıçı, jurnalist, politoloq A.N.Sevastyanovun birgə müəllifi olduqları «Русскому об Азербайджане и Азербайджанцах» (Moskva, 2009) kitabı birbaşa Azərbaycanla bağlı olduğundan ilk təhlili bu nəşrdən başlamaq məqbul sayıla bilər.

Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərkibinə daxil olması dövründən başlayaraq müasir tarixi də özündə əhatə edən kitab yığcam şərhli məzmununa malikdir. Dörd bölümdən son ikisi Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri, «Qarabağ münaqişəsi» haqqındadır. Azərbaycana dair bilginin «Rus gələcəyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini» vurğulayan müəlliflər tarixin unudurulmuş səhifələrinə xüsusi diqqət ayırmağı qarşılarına məqsəd qoyduqlarını yazırlar.

Demək olar ki, bütün bugünkü münaqişələrin köklərinin keçmişdə olduğu qənaətilə XX yüzilin birinci rübündəki hadisələri son dərəcə diqqətlə izləməyi qərarlaşdırıblar: «Мы уделим пристальное внимание событиям первой четверти XX века – именно тогда было заложено большинство мин, рванувших в два последние десятилетия» (1; s.9). Belə bir hədəfə alınan dövrə ayrılan mətn kiçik olsa da bitkin mülahizələrə söykənir. «Bolşevizmin taleyi Bakıda həll olunurdu» müddəasını mübahisəsiz qəbul etmək obyektiv sayıla bilər. XX əsrdə Bakıda müqəddəratı həll olunan ilk məsələ kimi 1918-ci ilin sentyabrın 15-ini qəbul edən müəlliflər həmin günün nəticəsini bir neçə ay əvvələ aid etdikdə birinci dünya savaşının qalıblərini dəyişdirə biləcək mülahizələr irəli sürürlər. Hadisələrin olduğu kimi deyil, əksinə yaxud zaman baxımından fərqli baş vermə ehtimalı metodunu tətbiq edən müəlliflər tarixi, şərtilik anlamında dərk etdirdikdə dünya miqyaslı dəyişikliklər ola bilərdi mənzərəsini diqqətə çatdırırlar.

Bütün hallarda bolşeviklərin Bakını istənilən bəhanə altında ələ keçirmək üçün qərarlı olduqları qənaətində olan müəlliflər onların 1920-ci ilin yazında arzularına çatdıqlarını göstəririlər.

Son dövrlərin tarixşünaslığında təkrarlanmayan, yeni mülahizə kimi diqqət çəkən fikir Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhəmiyyətinin daha perspektivli ola bilməsi haqqındadır. A.Qoryanın və A.Sevastyanov yazırlar ki, müsəlman dünyasında ilk dünyəvi demokratik respublika kimi AXC yüz milyonlarla müsəlman üçün əvəzsiz təcrübə ola biləcəyi halda, «daha sərt Türkiyə nümunəsi standart» çevrildi. 20-ci illərdə Türkiyənin çox məsələdə AXC təcrübəsindən faydalandığını da qeyd edirlər. (1; s.145).

Son dərəcə qısa oçerklərdə əhatə olunan Azərbaycan tarixini şərhləndirən müəlliflər 20-ci illər Təbriz üsyanı və «Gilan hakimiyyəti» haqqında cəsarətli və konkret mülahizələr söyləyirlər. Ərazi məsələlərindən bəhs edərkən bəzi dəqiqləşdirmələrə ehtiyac vardır. Uğrunda mübarizə gedən ərazilər sırasında göstərilən «Qeokçay» yəqin ki, Göyçə mahalıdır.

1921-ci ildə türklərin (Türkiyə nəzərdə tutulur) Naxçıvanı və İrəvan quberniyasının beş qəzasını tərk etmələrini göstərən müəlliflər həmin ərazilərin Gürcüstana, Azərbaycana və Ermənistana, müvafiq olaraq birləşdirilməsini məqbul sayırlar. Ermənilərin ərazi cəhətdən digərlərindən daha artıq zərər çəkdiqlərini, Qars vilayəti və Sürməli qəzasının «qədim Ermənistanın hissələri» kimi türklərdə qaldığını yazırlar. Kompensasiya olaraq İrəvan quberniyası ərazilərinin ermənilərə verilməsini də göstəririlər. Rusiya tarixşünaslığında Azərbaycanla bağlı bolşevik siyasətinə səthi olsa da tərəfsiz yanaşma cəhdi diqqət çəkir. Zaqafqaziya Federasiyası zamanında da respublikaların nüfuz və mövqeyinin, onlara münasibətin fərqli olduğu barədə fikirlər rus tarixşünaslığı üçün səciyyəvi olmadığından maraq doğurur.

Bölmələrdən biri Bakı neftinin ikinci dünya müharibəsindəki roluna həsr olunmuşdur. Bakı neftçilərinin rəşadətini, ağılasıgmaz fədakarlığını, əzmkarlığını

təsvir edən müəlliflər Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi dəstəyinə yüksək qiymət verərkən respublikamızın Kremlin siyasəti nəticəsində sənayeləşmə, xalq maarifi, ali təhsil, səhiyyə, infrastrukturun inkişafı cəhətdən «tarixi sıçrayış» etdiyini vurğulayırlar.

Bütünlüklə Azərbaycana həsr olunmuş digər bir Rusiya nəşrində (2 1920-ci illər tarixinə aid bir bölüm vardır. Azərbaycanın «tez və ağrısız» sovetləşməsindən bəhs edən müəlliflər Rusiyanın Azərbaycan ilə diplomatik yazışmasının düzgün təyinatını göstərmişlər.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsini şərtləndirən amillərdən bəhs edilmiş, neft faktoru xüsusi vurğulanmış, AXC hakimiyyətinə yerli əhalinin etimad məsələsi dəyərləndirilmişdir. Sonuncu məsələ ilə bağlı müəlliflərin mülahizələrini əsaslandıracaq məqamlar qənaətbəxş deyildir. Həmçinin 1920-ci ilin yayında baş vermiş üsyanların motivini də müəlliflər Cümhuriyyət hakimiyyətinin «güc yolu» ilə devrilməsinə qarşı yerli əhalinin reaksiyası kimi dəyərləndirməyin əleyhinədir. Sovet hakimiyyətinin «əsassız sərt hərəkətlərinə», «repressiyalara» birbaşa cavab kimi qiymətləndirirlər.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrü ilə bağlı olan bu əsərdə 20-ci illər tarixinə az yer verilsə də, münasibət bildiriləsi məqamlar qaçılmazdır. «Müsavatçıların» gürcü menşevikləri, daşnaklarla müqayisədə bolşeviklərlə mübarizəyə daha fəal qoşulmaları müddəası məqbul sayıla bilməz. Əksinə, xüsusən də ilk başlanğıcda «Müsavat» partiyasının bolşeviklərə münasibəti loyal olmuşdur. 1918-ci ilin «Mart hadisələri» bir-birilə mübarizə apararı iki qüvvə arasında artıq hərbi qarşıdurma kimi dəyərləndirilir. Müsəlmanların, dinc əhalinin qəddarcasına, kütləvi şəkildə qəliamının üzərindən səthi keçilir. Mahiyyət fərqli müstəvidə təqdim olunur. Azərbaycan ziyalılarının, siyasətçilərinin Türkiyə dövlətinin tərkibinə daxil olmaq istəməkləri müddəası da birmənalı götürülə bilməz. Əksinə, 1918-ci ilin «İyun böhranı», məhz Azərbaycan hakimiyyətinin müstəqillik, suverenlik prinsipinə sadiqliyinin tətənəsi ilə müşayiət olundu. «İlhaqçılığ»a yox deyən əksər dövlət xadimlərinin qətiyyətli mövqeyi Cümhuriyyətin müqəddəratını müəyyənləşdirdi. «Azərbaycanın müstəqil xarici siyasəti haqqında danışmağın heç bir əsası yoxdur» hökmünü vermək də yanlışlıqdır. İstiqlaliyyətini beynəlxalq səviyyədə tanıtdırmağa qərar vermiş yeni yaranmış bir dövlət kəskin maraqlar rəqabətində yalnız öz mənafeyini güclü dövlətlərin siyasətinə uzlaşdırmaq taktikasını istisna etmədən mövcudluğunu bərqərar edirdi. Kitab müəlliflərinin də ədəbiyyat siyahısına daxil etdikləri nəşr – Cümhuriyyətin xarici siyasətinə dair sənədlər toplusu yuxarıdakı müddəanı təkzib edir. Müəlliflərin özləri də əsərin nəticə hissəsində əvvəlki fikirlərinə rəğmən etiraf edirlər ki, Cümhuriyyət rəhbərliyi müstəqil addımlar atmağa səy göstərərək Paris konfransında ciddi uğur əldə etdi. Bir abzas sonra yenə də bu aktı «Azərbaycan diplomatiyasının böyük uğuru» hesab etmirlər. Bu qəbildən kitabda yer alan ziddiyyətli fikirlər müəlliflərin özlərinin də bir sıra subyektiv, siyasi təsirlərdən azad olmadığı qənaəti yaradır. Xüsusən də, «qonşularla, ilk növbədə Rusiya ilə möhkəm diplomatik münasibətlərin» qurulmamasında Azərbaycan Respublikasını ittiham etmək faktiki yanlışlıqdır, tarixi saxtalaşdırmaqdır. «Azərbaycan milləti layihəsi»nə dair mülahizələr də siyasi subyektivliyi ehtiva edir.

N.A.Naroçnitskayanın «Россия и русские в мировой истории» kitabı Azərbaycan tarixinə qarşı aqressiv münasibəti ilə seçilir.

Bəhs edilən monoqrafiyanın müəllifi Azərbaycanla bağlı qərəzli münasibətini hər fürsətdə ortaya qoyur. Hətta sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra belə Qafqazdakı dövlətin Azərbaycan adını saxlaması tarixçi alimi narahat etmişdir: “Кавказские регионы Российской империи, ставшие Республикой Азербайджан, сохранили после советизации Закавказья провоцирующее программное название, так как еще живы были планы использования исламского национализма и пантюркизма для целей мировой пролетарской революции” (3; с. 409).

Yeri gəlmişkən coğrafi adların, ölkə adlarının düzgün tarixi məkanına görə işlədilməsi “qayğısına qalan” tarixçi Qafqaz ərazisində Armeniya adlı tarixi bölgə olmadığı halda XX yüzillikdə dövlətin Armeniya adlandırılmasına niyə etirazını bildirmir? Bu gün Qafqaz Azərbaycanı, Şimali Azərbaycan ifadəsinə irad tutanlara isə tarixə də nəzər salmağı xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, Azərbaycanlıların, yəni yerli xalqın yaşadığı Çuxursəd vilayəti, sonra isə İrəvan xanlığı torpaqlarında Rusiya istilasından sonra kütləvi erməni köçürmələri hesabına süni və məcburi qaydada erməni vilayəti yaradıldı və həmin ərazidə hazırda Armeniya Respublikası mövcuddur. Qafqaz ərazisində zorakılıqla erməni dövləti yaratmaqlarına qane olmayaraq Qarabağ bəylərbəyliyi, sonralar Qarabağ xanlığı ərazilərinə iddia etməkdən belə çəkinməyənlər ən azından hayların – ermənilərin Balkanlardan köç etmə tarixi ilə Qarabağ ərazisində qədim mədəniyyətin, insan məskəninin yaşı arasında müqayisə aparsalar nəticə çıxarmış olarlar. Eramızdan əvvəl XIII-XII əsrlərdə Balkanlardan Kiçik Asiyaya köç edən ermənilərin Qafqaz ərazisi ilə bağlılıqları orta əsrlərə təsadüf edir, bu da dövlətçilikdən uzaq məskunlaşma olmuşdur. Bu tarixi faktlardan sonra Qarabağ ərazisində yaşı 2 milyon il olan Quruçay mədəniyyətinə, 350 minillik tarixə malik Azıxantropa “sahib çıxmaq” səyləri əqli çatışmamazlıq, sərsəmlilik adlandırıla bilər. Kəskin zaman və məkan fərqlərinə etinasızlıqla, ərazi iddialarına israrla tarixi mənsubiyyət haqqı tanıtdırmaq cəhdləri ya elmi saxtakarlığa, yaxud da ictimaiyyətin məlumatsızlığı zəminində yanlış bilginin mənimsənilməsinə hesablanan mexanizmdir. Ermənilərdən Qafqaz tayfası kimi bəhs etməyən Strabondan başlayaraq, rus Qafqazşünasları da ermənilərin məkan mənsubiyyətini aid etmişdilər: “по российской этнической номенклатуре XIX - начала XX веков, армяне причислялись к “туземцам-кавказцам в географическом смысле” (6).

Görkəmli rus alimi, jurnalist və tarixçisi V.A.Veliçkonun “Qafqaz” kitabında azərbaycanlılardan ayrıca bəhs edilən “Азербейджанские Татары” bölümü zənnimizcə bu günkü qərəzli rus ziyalısına yetərli cavabdır. “Мусульмане, жители завоеванных областей, спрашивают не без горькой иронии. – “Где-же русские? Для кого же они нас завоевали? Во всяком случае не для себя. Мы видели храбрых русских солдат, а теперь видим только слабых и корыстных российских чиновников, зачастую не-русских по происхождению. Ни ваших купцов, ни ваших хлебопашцев здесь не видно! Все армяне, нашии вчерашние рабы. Нечего сказать! стоило воевать, чтобы дать господство таким нехорошим людям!” (7).

Qafqazda “Azərbaycan” ifadəsinə qısqançılıqla yanaşılması sırf siyasi məzmun daşıyır və maraqlı tərəflərin müəyyən mərhələlərdə məqsədli olaraq hallandırdığı mövzuya çevrilibdir. Bu ifadə nə üçün bəzi qüvvələr tərəfindən birmənalı qarşılınır və həmin qüvvələr hansılardır?

“Şimali Azərbaycan” ifadəsi artıq bütöv Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu özündə ehtiva edir, müvafiq olaraq “Cənubi Azərbaycan”ın varlığını ortaya qoyur. Hər iki ifadənin aid edildiyi coğrafi ərazi hazırda bir dövlətin ərazisini təşkil etmədiyindən fərqli və qərəzli maraqlar meydana çıxır.

“Şimali Azərbaycan” və “Cənubi Azərbaycan” ifadələri coğrafi məzmunla yanaşı, siyasiləşmiş tarixi mənə daşıyır.

XIX yüzilliyin I yarısında Azərbaycan xanlıqlarının Qafqaz ərazisində olan hissəsinin Rusiya İmperiyası tərəfindən işğalından sonra “Кавказский Азербайджан” və “Персидский Азербайджан” ifadələri siyasi status qazandı. Azərbaycanın İran ərazisində qalan hissəsi “İran yaxud Персидский Азербайджан” adı altında, Qafqazda olan hissəsi “Кавказский Азербайджан” adı altında mənbələrdə, xəritələrdə, sənədlərdə işlədilməyə başlandı.

Çoxsaylı xanlıqlar halında mövcud olan Azərbaycan dövlətçiliyi Rusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında bağlanmış Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri ilə süqut etdi. Baxmayaraq ki, Azərbaycan – türk əsilli sülalə (Qacarlar) İranda hakimiyyət sürürdü, ayrıca bir dövlət olaraq İran Rusiya istilasının nəticəsini tanımağa məcbur idi. Beləliklə, Azərbaycan 2 dövlət tərkibində fərqli inzibati vahidlər şəklində qalmalı oldu.

Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı), xüsusilə onun mərkəzi Təbriz ölkənin daxili və xarici siyasətində mühüm rol oynamışdır. Qacarların rəsmi vəliəhdləri Təbrizdə oturmuşdur. Cənubi Azərbaycan “vəliəhdneşin” (vəliəhd əyləşən yer) hesab edilmiş, Təbriz “darüssəltənə” (səltənət evi) adlandırılmışdır. Vəliəhd burada oturduğu və Təbriz ikinci paytaxt rolunu oynadığı üçün ilk dövrdə xarici diplomatik nümayəndələrin iqamətgahı Təbriz hesab edilirdi. Türkmənçay sülhündən sonra ilk dövrdə Rusiyanın İranda səlahiyyətli səfirinin iqamətgahı, Rusiyanın və Türkiyənin baş konsulluqları Təbrizdə yerləşirdi. İranın ayrıca bir əyalətini təşkil edən Azərbaycan əyalətinin inzibati-ərazi bölgüsündə sonralar dəyişikliklər edilmişdir. 1984-cü il inzibati-ərazi bölgüsünə uyğun olaraq Cənubi (İran) Azərbaycan ərazisinə Şərqi Azərbaycan (mərkəzi Təbriz), Qərbi Azərbaycan (Urmiya) və Zəncan ostanları daxildir. (8)

Hazırkı Azərbaycan Respublikası Azərbaycan xalqının tarixi torpaqları olan Qafqaz Albaniyasının ərazisində yerləşir və heç də onun tam ərazisini əhatə etmir. Qafqaz Albaniyası ərazisində yaradılmış dövlətin “Azərbaycan” adlandırılması “Şimali Azərbaycan” ifadəsinə tutulan iradın əsasını təşkil edir. Azərbaycan adlı ölkənin İran ərazisində yerləşməsinə əsas tutaraq həmin təyinatın Araz çayından şimala şamil edilməsini qəbul etmirlər.

Azərbaycan xalqının qədim zamanlardan yaşadığı, tarixən heç bir zaman tərk etmədiyi torpaqları Şimalda Dərbənddən (Hazırda Rusiya Federasiyasının tərkibindədir) cənubda Həmədanadək (İran ərazisindədir) geniş ərazini əhatə etmişdir. Bu torpaqlarda cənubda Adurbadaqan – Azərbaycan, şimalda Albaniya dövlətləri mövcud olmuşdur. Müstəqil olduqları dövrlərlə yanaşı həmin dövlətlər xarici qüvvələr tərəfindən işğal edildikdə eyni dövlət tərkibində qalmalı olmuşlar. Sasanilər dövlətinin tərkibində olarkən hökmdar I Xosrov Ənuşirəvan VI əsrdə inzibati islahatlar keçirərək dörd canişinlik – “kust” təsis etdi. Orta fars və ərəb mənbələrinə görə Şimal canişinliyi “Azərbaycan kustı” adlanırdı (9). Bu canişinliyə, yəni “Azərbaycan kustı”na Cənubi Azərbaycan – Adurbadaqan, həmçinin digər tarixi torpaqlarla yanaşı Qafqaz Albaniyası da daxil idi. Belə ki,

XX əsr İran siyasətçilərinin iradının əksinə olaraq orta əsr fars dövləti olan Sasanilər dövlətində “Adurbadaqan” - “Azərbaycan” təyinatlı coğrafiya Qafqaz Albaniyasına da aid edilirdi.

Hazırda Rusiya Federasiyası tərkibində olan Dağıstanın cənub ərazisinin daxil olduğu Qafqaz Albaniyasının mühüm şəhərlərindən olan qədim Dərbəndin qala divarlarında həkk edilmiş nəhləvi (orta fars) yazılarında “Adurbadaqanın (Azərbaycan) maliyyə nəzarətçisi Barzniş” (“Barzniş, amarqar (финансовый контролер) Adurbadaqana”) yazısının dönə-dönə təkrarlanması əsrləri arxada qoyaraq tarix yaşadan epigrafiq mənbədir (10).

Sasanilər dövlətinin süqutundan sonra da ərəb mənbələrində Sasani inzibati-ərazi vahidi - “Azərbaycan”ın (Adurbadaqanın) da adı çəkilir. X əsr ərəb müəllifi İbn Havqəl özünün tərtib etdiyi Xəzər dənizinin xəritəsində Dərbənddən Gilanadək ərazini Azərbaycan adlandırmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi məqsədlərə qulluq edən qeyri-obyektiv tədqiqatçılar belə tarixi mənbələrin verdiyi məlumatları nəzərə almır, hətta saxtalaşdırmaqdan çəkinmirlər. İbn Havqəlin xəritəsindəki bütün coğrafi adların ərəb dilindən rus dilinə tərcüməsini vermiş A.P.Novoseltsev yalnız ərəb qrafikası ilə qeyd edilmiş, Gilandan Dərbəndədək uzanan “Azərbaycan” sözünü açmamışdır (11). Kitabının üz cildində dərc etdirdiyi bu xəritə bu gün Qafqaz ərazisi üçün “Azərbaycan”, “Şimali Azərbaycan” ifadələrinin işlədilməsinə qarşı çıxanlar üçün tarixi mənbədir. Azərbaycanın cənubu və şimalının, yəni İran və Qafqaz ərazisindəki torpaqlarının vahid dövlət halında (ilk dəfə Sacilər tərəfindən) birləşdirilməsi, yaxud vahid dövlət tərkibində olması tarixdən hamıya bəllidir. Onların adlarını sadalamadan ilk olaraq, Azərbaycan torpaqlarında yaranmış, tarixdə müddət və coğrafiyasına, həmçinin nüfuzuna görə əhəmiyyətli yer tutmuş Səfəvilər dövlətini qeyd edək. Bu dövlətin tərkibində Azərbaycan ərazisi inzibati bölgüsünə görə dörd iri vilayətdən ibarət idi: Təbriz, Çuxursəd, Qarabağ və Şirvan. Bəylərbəyilərin idarə etdiyi bu vilayətlərin Təbriz, yəni Cənubi Azərbaycan torpaqlarından başqa qalan hissəsi Qafqaz ərazisinə aiddir və Şimali Azərbaycan ərazisini əhatə edir. Səfəvilər dövlətinin süqutundan sonra Nadir şah Əfşar mövcud olan inzibati-ərazi bölgüsünü ləğv etdi. Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Çuxursəd bəylərbəyiliklərini birləşdirərək mərkəzi Təbriz olmaqla yeni, inzibati bölgə yaratdı. Dərbəndə qədər olan torpaqları əhatə edən Azərbaycan adı altında iri vilayət təşkil etdi və qardaşı İbrahim xan da bu bölgəyə başçı təyin olundu. Beləliklə, ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanma ərəfəsində Azərbaycan adlı xüsusi inzibati vahid – vilayət var idi. Bu vilayətin böyük bir hissəsini də Qafqaz ərazisindəki torpaqlar təşkil edirdi. Mərkəzləşdirilmə prosesinin baş vermədiyini bir şəraitdə Rusiya imperiyasının hərbi müdaxiləsi Qafqazın fəthi ilə nəticələndi və Azərbaycan adlı tarixi vilayətin Qafqazda yerləşən hissəsi Rusiyanın, qalan hissəsi İranın tərkibinə qatıldı. Qafqaz Azərbaycanı, Rus Azərbaycanı ifadələri yarandı.

“Azərbaycan” adına siyasi qısqançlıqla yanaşılması XX yüzilliyin əvvəllərində qabarıq üzə çıxdı. İki dövlət arasında parçalanmış məmləkətin bu və ya digər hissəsində milli dirçəliş cəhdinin həmin dövlətlər tərəfindən müqavimətlə qarşılınması təbiidir.

“Azərbaycan muxtariyyəti artıq siyasi bir proqram şəklində meydana atıldığı” (M.Ə.Rəsulzadə) dövr Rusiya imperiyasının çökdüyü şəraitdə baş vermişdi. Rusiyadakı siyasi proseslərin çevik və mürəkkəb dəyişikliyi mərhələsində Azərbaycan muxtariyyəti ideyasına qənim kəsilən siyasi qüvvələrin həmrəyliyi

mövcud idisə də, İran dövlətinin reaksiyası beynəlxalq səviyyədə kəskin oldu.

Cənubi Azərbaycanda, yəni İran ərazisində azərbaycanlıların milli-azadlıq hərəkatını (1905-11) xarici qüvvələrin köməyi ilə qan içində boğmağa nail olmuş İran dövləti (qeyd edək ki, hakimiyyətdə türkcəsilli Azərbaycan Qacarlarından olan sülalə idi) Qafqazdakı azərbaycanlıların eyni məzmunlu hərəkatına biganə qala bilməzdi. “Azərbaycan muxtariyyəti”nə qənim kəsilən qüvvələrdən bir qismi bu ideyanın İran Azərbaycanına şamil olunduğunu, İranın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirənlər idi. Onlar “Azərbaycan muxtariyyəti”nə İran Azərbaycanının ilhaqı kimi baxırdılar. “Azərbaycan muxtariyyəti” hərəkatının öndəri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə məsələyə aydınlıq gətirərək Azərbaycanın hər iki hissəsində xalqın vahid milli mənşəyinə toxunmuş və siyasi müqayisə aparmışdır. “Azərbaycan” təyinatının rəsmi statusunu açıqlayan - “Hərbi ümumidən (birinci dünya müharibəsi (1914-1918) nəzərdə tutulur -F.Ə.) əvvəlki rəsmi coğrafiyaya görə Azərbaycan, Şimali İranda vaqə Təbriz ilə həvalisinə (ətrafına – F.Ə.) deyilirdi. Hərbdən və böyük Rusiya ixtilalından sonra dillərdə dolaşan Azərbaycan salifüzzikr (əvvəldə deyilən, yəni İran Azərbaycanı – F.Ə.) Azərbaycanın Şimalında Cənubi-Şərqi Qafqaziya qitəsindən ibarətdir ki, mərkəzi Bakıdır” (12). Rəsulzadənin 1917-ci il dekabrın sonu üçün mövqeyi belə idi: “Bu gün Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs olunuyorsa həmən İrəvan, Gəncə və Bakü quberniyaları ilə sair Zaqafqaziya uyezd və mahallarından bəhs olunuyor deməkdir” (13). Bu məzmununda bəyanatlara baxmayaraq 1918-ci ilin mayında, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlandırılan dövlətin Qafqaz ərazisində yaradılması İrani bərk narahat edirdi. Osmanlı dövlətinin köməkliyi ilə Cənubi Azərbaycanın İrandan alınmasından ehtiyat edilirdi. Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan arasında dostluq müqaviləsinin imzalanması İranın narahatlığını artırdı. Azərbaycan hökuməti İranın narahatlığına son qoymaq üçün xarici yazışmalarda Qafqaz Azərbaycanı ifadəsini işlətməyə başladı (14). İlk vaxtlar Azərbaycan adı altında müstəqil dövlət tanımadığını bildirən İranın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, yəni Qafqaz Azərbaycanı dövləti ilə dostcasına münasibətləri formalaşdı. İran hökuməti Azərbaycanın müstəqillik faktını tanımaq istəyən və siyasi-iqtisadi yaxınlaşma məqsədilə Bakıya nümayəndə heyəti göndərən ilk hökumət oldu. 1919-cu il dekabrın 5-dən 1920-ci il martın 20-dək Bakıda İran-Azərbaycan konfransı (5.XII.1919 - 20.03.1920) keçirildi (15). 1920-ci il mart ayının 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İran dövləti arasında dostluq haqqında müqavilə və ticarət, poçt-teleqraf əlaqələri, konsulluq əlaqələri, məhkəmə qərarlarının icrası haqqında sazişlər imzalandı (16). Müqaviləyə görə İran hökuməti Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının müstəqilliyini de-yure cəhətdən tanıdığını təntənəli şəkildə elan edirdi. Tehranda Azərbaycan səfirliyi fəaliyyətə başladı, İranın, xüsusən Cənubi Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində fərqli statuslu konsulluq qurumları yaradıldı (17).

Qafqaz ərazisində “Azərbaycan” adlı siyasi-coğrafi təyinatı qarşı çıxan ən sərt tərəf kimi İran dövləti artıq Azərbaycan Respublikasını Qafqazda de-yure tanımaqla bu məsələyə nöqtə qoydu. Hətta *Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini qəbul etməyən, “Vahid və bölünməz” Rusiya uğrunda çarpışan Könüllü ordunun baş komandanı, general A.Denikin də məğlubiyyət reallığını nəzərə alıb Cənubi Qafqaz respublikalarının, o cümlədən Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdığını bəyan etdi* (18). Azərbaycan Respublikası yarandığı gündən daima sərhədləri kənarında

heç bir əraziyə, əvvəlki tarixi torpaqlarına iddia etmədiyini rəsmi bəyan etmişdir. Bununla belə, Azərbaycanın tarixi torpaqlarının mənsub olduğu xarici dövlətlərdə narahatlığın baş qaldırması mütəmadi müşahidə olunur. Digər tərəfdən isə mövcud Azərbaycan Respublikasını asılı salmaq yaxud ərazisini mənimsəmək niyyətində olan qüvvələr də qərəzli tərzdə “Azərbaycan” adında Qafqaz dövlətinin varlığının əsassızlığını iddia etməyə başlayırlar. Siyasi maraqlardan irəli gələn müdaxilələr nə tarixə, nə elmə, nə məntiqə, başlıcası isə reallığa söykənməyən, ictimai fikri çəşdirməyə və yanlışlıq yaratmağa hesablanmış cəhdlərdir.

İddialarında vahid prinsipin gözlənilməməsi özlərini ifşa üçün yetərlidir. Lazım olanda qədimlik, əzəllilik davası ilə hay-küy salanlar, bu sərf etməyəndə çağdaş dəyərlərdən çıxış etməyə başlayırlar. Amma bir şey unudulur: həqiqi tarix də, çağdaş geosiyasi reallıq da Azərbaycanlıya haqq verir! Haqqa qarşı çıxmaq heç zaman fayda vermir.

ƏDƏBİYYAT

1. Горянин А.Б., Севастьянов А.Н. Русскому об Азербайджане и азербайджанцах, М., 2009, 135с.
2. Муханов В., Волхонский М. По следам Азербайджанской Демократической Республики. М., 2007.
3. Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории. – М.; 2004, 536г.
4. Мустафа-заде Р.С. Две Республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922гг. – М., 2006, 356с.
5. Марджанлы М. Армянство. Россия. Кавказ. М., 2010, 96с.
6. Х.Вердиева, Р.Гусейн-заде. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, Баку, 2003, с.118.
7. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы – Полное собрание публицистических сочинений. СПб., 1904.
8. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1994, s.622-624.
9. Azərbaycan tarixi, II cild, Bakı, 1998, s.72.
10. Касумова С.Ю. Среднеперсидская эпиграфика Кавказской Албании (Дербент), Баку, 1994, с.1-44.
11. Azərbaycan tarixi, II cild, s.181.
12. Мəһəммəd Əмин Рəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, 1990, s.12.
13. «Açıq söz» qəzeti, 1917, 22 dekabr, №635.
14. Нəсəнов С. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), Bakı, 1993.
15. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг., Баку, 1998, с.391-392.
16. Yənə orada.
17. Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика (Документы и материалы), Баку, 1998.
18. Yənə orada, s.545.

SOME EVENTS OF AZERBAIJANI HISTORY IN 1920 S IN RUSSIAN MODERN PUBLICATION

Summary

The article analyses the Azerbaijani history in 1920 s in some Russian modern publication.

Wandering off the soviet ideology the authors reflect the realities of Azerbaijan partly in their research work. The actual incorrectness, biased approaches are analyzed in the article.

The fate of Azerbaijani territories, the attitude towards Azerbaijan in comparison with south caucasian republic are shown according to the documents in the article.

Key words: Azerbaijani history, soviet ideology, south caucasian republic

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDE AZERBAJYCAN

Gheis Ayaz EBAD
(*Bilkent Üniversitesi/ Türkiye*)

Giriş

On yedinci yüzyılın büyük seyyahı, kırk yıl boyunca dünyanın birçok ülkesini gezmiş olan Evliya Çelebi, daha sonra bütün gördüklerini Seyahatname adlı eserinde bir araya getirmiş ve büyük bir eser ortaya koymuştur. Gezdiği ve gördüğü yerlerin en ince özelliklerinden en belirgin özelliklerine kadar anlatan, anlatırken bir edebi eser gibi farklı söz sanatlarını kullanan Evliya görmeyip duyduğu, ancak emin olduğu anlatılara da eserinde yer vermiştir.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Azerbaycan'ı da uzun bir şekilde anlatmıştır. Seyahatname'de Azerbaycan'a geldiğinde her yerde olduğu gibi, bölgenin tarihi, coğrafyası, etnik yapısı, dili, edebiyatı, meşhur hükümdarları, önde gelen isimleri, kaleler, şehirler, köyler, kasabalar, adetler, aneler, nüfus sayısı ve genel durumu gibi bütün konularda son derece değerli bilgiler vermektedir.

Son yıllarda Evliya Çelebi üzerine yapılan araştırmalar ve çalışmalar onun eserinin gerçek değerini ortaya koymuş ve bu eserin farklı yönleriyle ele alınabileceğinin doğru olduğunu ispatlamıştır.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi bir edebi eser olarak değerlendirilebildiği gibi, aynı zamanda bir tarih belgesi olarak da ele alınabilmektedir. Diğer taraftan bir derleme eseri olarak bakıldığında da halkın gelenek-görenekleri, inançları, meslek ve uğraşları gibi bütün alanlarda önemli bilgilere yer vermektedir ve bu açıdan monografik bir eser olarak değer kazanmıştır.

Bu makalede Seyahatname'den yola çıkarak, on yedinci yüzyılda Azerbaycan'ın siyasi ve kültürel alan olarak sınırları ele alınmıştır. Azerbaycan Türkçesi'nin konuşulduğu veya -on yedinci yüzyılda gelenek-görenek açısından bir ayırım vardı ise- Azerbaycan Türk kültürünün yaşandığı coğrafya kültürel alan sınırlarını oluşturur, Evliya'nın verdiği bilgilere göre Azerbaycan hanlıklarına bağlı olan bölgeler ise siyasi sınırları belirler.

Evliya'nın Azerbaycan'ı Neresidir?

Evliya Çelebi iki kere İran ve Azerbaycan'a gelmiştir. Bu yolculuklarında bu gün Azerbaycan sınırlarına dahil olmayan Kafkasya'nın bazı diğer bölgelerini de ziyaret etmiştir. Azerbaycan dahil, Kafkasya'nın farklı bölgeleri o dönemlerde İran ve Osmanlı yönetimlerine bağlı bulunmakta idiler. Ama her iki yönetim çerçevesinde günümüz tabiriyle özerk bölge olarak yönetiliyorlardı. Azerbaycan bölgesi / eyaleti kendi içinde farklı hanlıklardan oluşuyordu. Gence, İrevan, Şuşa, Bakü bu hanlıkların en önemlilerinden sayılmaktaydı.

Evliya birinci defa, İrevan hakimi olan Genceli Han'ın, İrevan'a saldırdığı için Şuşa hanından şikayetçi olması üzerine, Şuşa hanını cezalandırmak amacıyla Melik Ahmet Paşa'nın gönderdiği askerlerle birlikte Azerbaycan'a gitmiştir. Evliya'nın bu yolculuğunu Erzurum'dan başlayarak; Hasan Kale, Kars, Kağızman, Üç Kilise, Karabağ, Makü, Nahcivan, Zanus, Tesuç, Tebriz, Marağ, Ucan,

Erdebil, Tebriz, Sufiyan, Merend, Hoy, Churus, İrevan, Gence, Aras, Şeki, Dolançay, Şamahı, Bakü, Şaberan, Derbend, Tiflis ve Ardıhan şehirleri takip etmiş ve sonunda yine Erzurum'a gelmiştir.

Erdebil hanının Kürtlerin kırk bin koyununu alıp götürmesi üzerine, bunları geri almak için Evliya bir elçi ile beraber Erdebil'e gönderiliyor. Bu yolculuk ise Evliya'nın ikinci Azerbaycan yolculuğunu oluşturuyor.

Bu şehirler sırasıyla Osmanlı eyaleti olan Van'dan başlayarak Kotur, Urmiye, Salmas, Tessuc, Tebriz, Sultaniye, Serab, Erdebil ve Masule olarak devam etmiştir. Buradan sonra Evliya'nın yolculuğunun hangi sırayla devam ettiği bilinmemektedir ve verdiği bilgilerin kendi gözlemlerine dayanıp dayanmadığı açık değildir.

Evliya Çelebi'nin, her şeyden önce Azerbaycan diye adlandırdığı coğrafyanın konumunu belirlemek gerekmektedir. Seyahatnamede Evliya iki Azerbaycan'dan bahsetmektedir. Birincisi siyasi veya coğrafi sınır (buna günümüz tabiriyle ülke sınırları diyebiliriz) olarak bilinen Azerbaycan, diğeri ise Azerbaycan Türkçesinin konuşulduğu bölgeler veya Azerbaycan Türkü kültürü alanı. Gerçi Evliya bu lehçe için Azerbaycan Türkçesi veya Azeri Türkçesi terimlerini kullanmamıştır.

Robert Dankoff'a göre Evliya bu lehçe gurubu için kimi kez Diyarbakır ve Bitlis kısımlarında olduğu gibi "Kürt Lehçesi" demiş, Tebriz'de ise "Terekeme ve Afşari" ve "Gök-dolakların Lehçe-i Mahsusları" diye adlandırmıştır.

Azerbaycan diye adlandırılan coğrafi bölgeyi Seyahatname'de ele aldığımızda Evliya, batıda Erzurum'dan başlayarak, doğuda ta Hazar denize kadar uzayan bölgeye Azerbaycan demektedir. Bu coğrafya kuzeyde Derbend, Tiflis ve Ardıhan bölgeleri, güneyde ise Safevi yönetimine bağlı olan ve yerleşik halkı Türk olmayan eyaletlerle (Kırmanşah, Senendec, ...) sınırlıdır.

Seyahatname'yi, Evliya'nın toplayıp sunduğu dil malzemesi açısından ele aldığımızda çeşitli guruplarla karşılaşmaktayız. Dankoff yaptığı dilbilimsel incelemesinde¹ bu gurupları dört farklı başlık altında anlatmaktadır.

Birinci gurup standart Türkçeye (Osmanlı Türkçesi) kolaylıkla anlaşılabilir kadar yakın olan lehçelerdir. Bu lehçe gurubunu için Evliya çeviri vermeksizin bazı örnekler vererek anlatmıştır. Kimi zaman bölgenin gelenek ve göreneklerinden bahsederken mahalli ağızdan da örnekler verir.

Anlatmak istediği lehçe standart Türkçeden, anlamayacak kadar uzaktaysa, Evliya kelime, deyim ve kalıp ifadeleri sıralayarak ve standart Türkçedeki karşılığını vererek o lehçeyi anlatır ve böylece o lehçe hakkında bir çok malzeme sunar.

Dankoff'a göre Evliya bazen de eserinde günlük konuşmalara fazlaca yer vermiş, lehçe ve ağız özelliklerini de kaydettiği için bunlara güldürücü etki de katmıştır.

Evliya'nın Şamahı, İrevan, Urumiye, Tebriz v.s. vilayetlerin valileriyle konuştuklarından büyük bir kısmını eserinde sıralamıştır. Halk ağzından ise yine örnekler vermiştir. Örneğin Evliya Kafkasya'ya ilk geldiğinde "kend" sözünü duymuş ve köy anlamına geldiğini yazmıştır. Yine Dankoff'a göre Evliya "kend" sözcüğünü bu lehçe gurubu için bir ayırt olarak kullanmıştır.

¹ Robert Dankoff, "Seyahatname'de Anadolu-Rumeli Türkçesi Ağızları, Öteki Türk Dilleri" başlıklı makalesinde bu konudan bahsetmektedir.

Bütün bunları göz önünde bulundurarak Seyahatname'yi incelediğimiz zaman Evliya'nın bize sunduğu en geniş kapsamlı dil malzemesi Doğu Anadolu-Azerbaycan lehçesine aittir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Evliya bu lehçe için bu adları kullanmamıştır. Ama coğrafi adlar söz konusu olduğu zaman Evliya'nın Azerbaycan'ı sık sık kullandığına şahit oluyoruz. Osmanlı topraklarındaki Aras nehrinin doğusundan itibaren başlayan bölgeleri Evliya Azerbaycan adıyla anmıştır. Örneğin Erzurum'u anlatmaya başlarken Azerbaycan ile komşu olduğundan bahseder;

“Bazıları Erzalum da derler. Azerbaycan civarında geniş bir eyaletdir.”

veya Erzurum'da konuşulan lehçeden bahsederken şöyle der;

“Kelimeleri şu tarzdadır: harda idin?”

Sonuç

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Azerbaycan'ın ve halkının dili, gelenek-göreneklere, doğası, şehirleri ve köy-kasabaları, tarihi şahsiyetleri, söz varlıkları, demografik özellikleri gibi bütün konularda sunduğu malzemenin yanı sıra, bir tarih veya coğrafya eseri gibi Azerbaycan'ın siyasi ve kültürel sınırları hakkında da çok fazla bilgi ve malzeme sunmuştur. Bu eser incelenip, edebi yönünü gerçek verilerinden ayırt edilirse tarihin bazı karanlık noktalarına da ışık tutacaktır.

Kaynakça

- Atlansoy, Kadir ve Nuran Tezcan. Evliya Çelebi ve Seyahatname. Doğu Akdeniz Üniv. Yay. Mersin: 2002
- Dağlı, Yücel ve Diğerleri. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. YKY. İstanbul
- Dankoff, Robert. Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü. Çeviren: S. Tezcan. Yay.: Mehmet Ölmez. İstanbul: 2004
- _____. Bir Edebiyat Anıtı: Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Türk Edebiyatı Tarihi. T.C. Kültür Bak. Yay. C.2, İstanbul: 2007
- Floor, Willem ve Hasan Javadi. Travels In Iran And The Caucasus 1647-1654. Mage Yay. USA: 2010
- Karaörs, M. Emre. Evliya Çelebi. Morpa Kültür Yay. İst. 1992
- Tezcan, Nuran. Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Hammer-Purgstall Tarafından Bilim Dünyasına Tanıtılması Hakkında. Osmanlı Araştırmaları Dergisi, S. 34, 2009: 203-230
- _____. Çağının Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi. YKY. İstanbul: 2009

ALMAN SƏYYAHLARI BAKI VƏ AZƏRBAYCAN HAQQINDA

Xanım Zairova
(AMEA / Azərbaycan)

Ədəbi əlaqələrin bir sıra ədəbiyyatdan kənar formaları da vardır ki, ədəbiyyat sahəsində müəyyən yaxınlığa gətirib çıxarır. Ədəbiyyatşünas alim D. Dyurişinin fikrincə, ədəbi əlaqələrin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsə də, bir sıra komparativistik ədəbi işlərdə bu formalar ən ciddi müzakirə obyektidir. Bu baxımdan səyahət və səyyahların rolu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi ədəbiyyatşünaslıq kitablarında da bu öz əksini tapmışdır: “Bədii nəzəri tədqiqatlarda xüsusi diqqət verilməsə də, ədəbi problemlərdən uzaq olsa da, səyahətlərin müxtəlif formalarının da bu və ya digər tərzdə beynəlxalq və habelə ədəbiyyatlararası əlaqələrə təsir etməsi kimi aydın faktı inkar etmək olmaz”. (Дюришин, 1979: 112).

Dünya ədəbiyyatında səyahətnamələr qədimliyi ilə seçilir. Səyahətnamələr qədim zamanlardan xarici ölkələr və mədəniyyətlər haqqında bilgilərin transferi və formalaşması üçün mühüm funksiya daşımışdır. Səyahətnamələrdəki məlumatlar bir giriş kimi insanları xarici aləmə yaxınlaşdırır. Xüsusilə coğrafiya və etnologiya baxımından səyahətnamələr böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətində bu janrın yol qeydləri, səfərnəmə formaları göstərilir. (Mirəhmədov, 1978: 157)

Bauerkemper, Bödeker və Ştruk səyahətləri mədəni praktika kimi açıqlayır və burada bir neçə aspekti göstərir. (Bödeker, 2004: 13). F. Braxer həmin aspektləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1. Səyahətlərin texniki-praqmatik dimenzionu, 2. Səyahətlərdə mədəniyyət əlaqələrinin dimenzionları, 3. Səyahət vasitəsilə mədəni və maddi transfer, 4. Səyahətlərin təsviri. (<<http://iasl.uni-muenchen.de>>)

Məhz müəlliflərin açıqladığı aspektlərdən 2-ci və 3-sü ədəbi əlaqələrin də inkişafına təkan verən aspektlərdir və müəyyən mənada D.Durişinin fikirlərinə uyğun gəlir. F. Braxerə görə, A.Bauerkemper, Bödeker və Strukun açıqladığı ikinci aspekt “səyahət”i idrak forması baxımından nəzərdən keçirir, üçüncü aspekt isə “səyahət”i mədəniyyət əlaqəsi kimi işıqlandırır; burada mədəniyyətlərin təması ikiqat təsir bağışlayır, bu bir tərəfdən xarici məfkurənin özününküləşdirilməsinə, digər tərəfdən özünü-təsvirin dəyişkənliyinə və mədəniyyətlərarası yaxınlığa gətirir; dördüncü aspekt səyahət təəssüratlarının yazılı formasıdır. (<<http://iasl.uni-muenchen.de>>)

Orta əsrlərdə Avropa ədəbiyyatında Şərq haqqında bilgilər demək olar ki, müstəsna olaraq səyahətnamələrdə və ya bu səyahətnamələrə olan kompilyasiyalarda verilmişdir. XVII əsr Avropada səyahət təsvirlərinin ilkin yaşı hesab edilir. 1700-cü ilə qədər bir çox Avropa ölkələrində, başlıcası isə İtaliyada qiymətli və zəngin toplular yaradılmışdır ki, bunlarda çoxlu sayda səyahət təsvirləri var. XVIII əsrin sonlarında tərtib edilmiş səyahət təsvirlərinin siyahısına (Hultsch, 1936: 18) əsasən demək olar ki, bu əsrlər arasında latın dilində yazılmış səyahət təsvirləri xüsusi yer tutur. Bu siyahıda XVI-XVII əsrlərdə 30-a yaxın latınca olan səyahət təsviri vardır ki, bunlar birmənalı surətdə Şərqdən bəhs edir və təqribən yarısı

Almaniyada nəşr edilmişdir.

Qeyd olunan dövrdə səyahətnamələr əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün yazılır və müxtəlif məqsədlər daşıyırdı. Belə ki, bəzi səyahətnamələr missionerlərə işlərinin sübutu və reklam vasitəsi kimi xidmət edirdisə, digər səyahətnamələr tədqiqat məqsədi daşıyırdı. XVI əsrdə Frankfurt am Mayn, XVII əsrdə Nürnberg, Hamburq və Amsterdam səyahətnamələrinin nəşriyyat ocağı kimi fəaliyyət göstərirdi.

Almandilli alim və səyyahların Azərbaycan haqqında elmi mülahizələri və məlumatları uzun zamandan məlumdur. 4 əsrdən bəri Almaniyanın sərhədlərini aşaraq Avstriya –Macarıstan və Rusiya da daxil olmaqla H.Şiltberqer, G.Tektander, A. Olearius, E. Kempfer, S. Q. Qmelin, A. Q.Serebrov, F.M. Biberştayn, K. E. Ayxvald, H. Abix, Ç. Hentsşe, N. Zaydlits, H. Bruşq, Q. Radde, A. Pettsold kimi bir çox alman mənşəli səyyahlar bu ərazini təsvir və tədqiq etmişlər (Auch, 2001: 678). Onlar ya ekspedisiya tərkibində səyahət etmiş və ya müxtəlif elm sahələri üzrə - etnologiya, coğrafiya, botanika, tarix, mədəniyyət, geologiya, tibb, kənd təsərrüfatı, arxeologiya, topoqrafiya, kartoqrafiya və s. – tədqiqat aparmışlar.

A.Oleariusun mükəmməl səyahət nümunəsi hesab edilən səyahətnaməsindən bəhs etməzdən öncə, XV əsrdə H. Şiltberqerin yazdığı səyahətnamədən danışmaq lazımdır. H. Şiltberqerin Yaxın Şərqdə uzun müddət olmuşdur, yaratdığı səyahətnamədə tarix və ölkəşünaslıq mənbəyi kimi zəngin məlumatlar olmasa da, burada Azərbaycan, daha doğrusu Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərləri haqqında səthi də olsa, bəzi qeydlər vardır. H. Şiltberqerin səyahətnaməsinin “İrana məxsus ərazilər” adlı hissəsində Azərbaycan şəhərlərindən Naxçıvan, Şəki və Şirvanın adı çəkilir. Əsər dövrü üçün mühüm məlumat kitabçası olmuşdur. O, Azərbaycan şəhərlərini belə təsvir edir:

“Naxçıvan şəhəri tufandan can qurtaran, üzərində Nuhun gəmisi dayanan Ararat dağına gedən yolda yerləşir. Ətrafda məhsuldar torpaqlar var...Ağ dənizin sahilində (o, həmçinin Kaspi dənizi adlandırılır) ipək istehsal edilən Şəki şəhəri yerləşir....Ən yaxşı ipək Şirvanda tapılır. Amma bura isti və sağlam olmayan bir yerdir.” (Grässel, 1947: 80)

H. Şiltberqer bu hissədə Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən Təbriz, Marağa, Həllac, Gilan, Şiraz və başqalarının adlarını çəkmiş və bu şəhərlər haqqında epizodik məlumatlar vermişdir.

XVII əsrin əvvəllərində II Rudolfun İrana səfərində katib olmuş Georq Tektander fon der Yabel 3 il ərzində Praqadan başlayaraq, Minsk, Smolensk, Moskva, Həştərxan, Lənkərandan keçərək Təbrizə gəlmiş, sonra isə Naxçıvan, Eçmiadsin, Kaxetien, Həştərxan, Vilna, Qrayfsvalddan keçərək Praqaya qayıtmışdır. Xatirələrini “İter Persicum” kimi nəşr etdirmişdir. (Tectandrus, 1610)

XVII əsr alman səyyahlarından Azərbaycanı ziyarət edənlərdən biri də Adam Olearius olmuşdur. 1647-ci ildə onun “Yeni Şərq səyahət təsviri” adlı səyahətnaməsi nəşr olunur. Səyahətnamə Şlesviq-Holştaynın hersoqu V Fridrixin tapşırığı ilə 1635-1639-cu illərdə İrana edilən səyahət nəticəsində meydana gəlmişdir. Sonralar müəllif səyahətnamənin daha mükəmməl variantı olan “Moskvaya və İrana səyahətin ətraflı təsviri” əsərində Azərbaycandan da bəhs etmişdir. Lakin mühacir Azərbaycan türkolocu Ə. Cəfəroğlunun da qeyd etdiyi kimi “*ne yazık ki, Oleariyyin bize buraktığı bu məlumat Dağıstanla yalnız Azərbaycanın şark kısmına yani Mugan, Derbent ve Şamaxı gibi mahallerine temas*

etməkdir. Zira heyətin azası yalnız bu sahalarda bulunmuş ve ileri varamamıştır” (Caferoğlu, 1933: sayı 18)

A.Oleariusun bu səyahətnaməsindən sonralar yaranmış səyahətnamələrin əksəriyyətində də demək olar ki, Azərbaycanın Muğan, Dərbənd və Şamaxı kimi əyalətləri təsvir olunur. Bu da həmin dövrdə İrana və digər şərq ölkələrinə səyahət edən səyyahların eyni istiqamət üzrə hərəkət etməsindən irəli gəlirdi. Sözügedən əsərdə müəllif Fars dövləti və onun əhalisindən bəhs edən “Yeni Fars səyahət təsvirləri” adlı Beşinci kitabda İraq, Fars, Şirvan, Gilan, Azərbaycan və Mazandaran, İran və Qarabağ, Xorasan, Kirman, Xuzistan, Diyarbəkri fars dövlətinin məşhur landşaftları kimi qeyd edir. Elə həmin kitabda A.Olearius Şirvanı belə təsvir etmişdir: “Qədim zamanlardan Midiya Atropatia adlanan, avropalılar tərəfindən isə ümumilikdə Servan adlandırılan ərazi ingiltərəli Anton Yenkontoninin yol qeydlərində yazdığı kimi Hirkania deyil, Şirvan adlanır. O, Midiyanın şimal hissəsi olub, Herodot və Strabonun yazdığı kimi, hündürdə yerləşir. Bu landşaftın paytaxtı çoxlarının yazdığı kimi Sumaxie deyil, Şamaxıdır” (Olearius, 1656: 541). Daha sonra Şirvanın ayrı-ayrı şəhərlərindən bəhs edən müəllif Bakı, Dərbənd, Şabran, Niyazabad haqqında epizodik məlumatlar verir:

“Bakı (Bakuje) dəniz sahilində, dağ ətəyində yerləşir. Buna görə də dəniz bəzi müəlliflər tərəfindən Bakı dənizi adlandırılır, burada böyük ticarət aparılır. Dar keçidli Dərbənd şəhəri Xəzər dənizinin darvazalarından biridir. Bu, Böyük Aleksandrın öz qədim makedoniyalıları üçün tikdirdiyi və öz adı ilə Aleksandria adlandırdığı şəhərdir. Bundan sonra bugünədək şəhərin bir hissəsinin əhalisi tərəfindən bura şəhri yunan - yunan şəhəri (Schaher Junan - die Griechen Stadt) adlandırılmışdır. Şabran dənizin yaxınlığında yerləşən bizim kənarında olduğumuz şəhərcikdir”. (Olearius, 1656: 541).

İran və ya Qarabağ adlı hissədə Qarabağın əhatə etdiyi ərazini A. Olearius Araz və Kür çayı arasında yerləşən ərazi kimi təqdim edir:

“Çoxlarının Qarabağ adlandırdığı İran* (Aran - X.Z.) landşaftı iki nadir çay olan Araz və Kür arasında yerləşir” (Olearius, 1656: 541).

Eyni zamanda, müəllif burada bir sıra gözəl, məşhur Culfa, Şahbuz, İrəvan, Qırxbulaq, Ağstafa, Bərdə, Beyləqan, Şəmkir, Gəncə, Bərgüşad, Naxçıvan, Ordubad, Bəyazid, Maku, Tiflis şəhər, ərazi və qalaları da qeyd edir.

Əsərin 4-cü kitabında “Şamaxı şəhərindən və onu əhatə edən dağlardan” adlı 20-ci fəslində Olearius Şamaxını belə səciyyələndirmişdir:

“Şamaxı şəhəri bir çox yazıçılar tərəfindən müxtəlif cür adlandırılır. Məsələn, Bizaro, Barbaro və başqaları onu “Sumachia”, “Summachia”, “Sama-chia” kimi, ispanlar isə “Xamachi” qeyd edirlər. Xəritədə bəziləri onu Dərbəndin aşağısında, bəziləri yuxarısında, bəziləri isə hər iki tərəfdə göstərirlər” (Olearius, 1656: 443).

Azərbaycanın təsvirinə aid önəmli bilgilərdən biri də Engelbert Kempferin latın dilində yazdığı 5 kitabdan ibarət olan “Xarici möcüzələr” əsərində verdiyi məlumatlardır. A.Oleariusun səyahətnaməsindən təsirlənən E. Kempfer təsvirlərində onun qeydlərinə əsaslanmışdır. Əsas hissəsi İrana, digər hissələri isə Yaponiyaya həsr olunmuş bu topluda Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə dair – Bakıya və Abşeronun neft mənbələrinə səyahət, Şamaxı, Şamaxıdan Muğan əyalətinə, Muğan düzü, Talış, Beşbarmaq dağı - yarımbaşlıqlar öz əksini tapmışdır. A. Oleariusun təsvirindən fərqli olaraq E. Kempferin təsvirləri daha dolğundur.

Əsərdə Bakının təsviri belə verilir:

“Bakı şəhəri adı kimi qədim olan tikiliş üslubu ilə çox qədim təsir bağışlayır. Bəzən onu şərab allahı olan Bakxla əlaqələndirir..., farslar onun “Baad Kuuh” sözündən əmələ gəldiyini qeyd edirlər... Şəhərin ərazisi kvadrat şəklindədir, dağ çökəkələrindən başlayaraq dənizə qədər uzanır, həmin tərəf 1000 addımdan artıqdır. Şəhərin 2 tərəfini dəniz suları yuyur. Bir tərəfdə liman yerləşir, digər tərəf açıq dənizə çıxır, qalan iki tərəf qayalardan yonulmuş dar qəbirlərlə əhatə olunmuşdur. O, arasında 15 addımlıq boşluq olmaqla iki divarla əhatə olunmuşdur, bunlardan daxili divar xarici divardan daha yüksəkdir. Onlar qalanı xatırladan qabarıqları və sıx yerləşmiş çatı təpələri ilə şəhərə möhtəşəm bəzək verir. Bu boşluqla düşmənlər ox yağışına tutula bilər və onunla düşməndən qorunmaq mümkündür. Dənizdən sonra yerləşən divarlar kərpicdən, daxili divar isə bərk gildən düzəldilmişdir. Şəhərin qarşı tərəfində yerləşən iki darvazadan səyyahlar içəri buraxılır. Amma limanda olan üç darvaza rahat mal tədarükü üçün açıqdır.” (Kaempfero, 1712: 268)

Bakı şəhərinin və “Okesra” adlandırılan Abşeron yarımadasının ilk eskizi böyük maraq doğurur.

Orta əsrlərdə Rusiyadan keçməklə İrana edilən səyahətlərin əksəriyyəti Azərbaycandan eyni istiqamət üzrə olduğuna görə yazılan səyahətnamələrdə də həmin yerlər - Beşbarmaq dağı, Şamaxı, Bakı, Abşeron, Muğan daha ətraflı təsvir olunmuşdur.

Azərbaycan haqqında məlumat verilən mənbələr arasında S.Q. Qmelinin “Rusiyadan keçməklə üç təbiət aləmini tədqiq etmək üçün səyahət” adlı əsərini göstərə bilərik. Əsərdə Dərbənd şəhəri, Quba, Şabran, Beşbarmaq dağı, Bakı, Bakının neft mənbələri, Şamaxı, Salyan və Kür çayı ətraflı təsvir olunmuşdur. E. Kempfer A. Oleariusun səyahətnaməsinə əsaslandığı kimi, S.Q. Qmelin də əsərində tez-tez E. Kempferin qeydlərini xatırlamışdır. Belə ki, “Bakının neft mənbələri” hissəsində bunun təqribən 100 il əvvəl E. Kempferin təsvir etdiyini göstərərək “neftin tükənməz anası” adlandırdığı yarımada E. Kempferin qeyd etdiyi kimi “Okesra” deyil, “Abşeron” adlandırır (Gmelin, 1774: 43). Lakin E. Kempferlə müqayisədə S.Q. Qmelin səyahətnaməsində Bakı haqqında daha dəqiq məlumat verir:

“Bakı şəhəri şimaldan Beşbarmaq dağına, Qərbdən Şamaxıya söykənir, cənubdan Salyanla sərhədlənir və təqribən 39-30 dərəcə altında qeyri-bərabər olan dördbucaqlı formada tikilmiş şəhərdir. O, dəfələrlə əhəng daşından tikilmiş iqiqat divarla əhatə olunmuşdur. Daxili divar xarici divardan daha hündürdür, xarici divar suyun zərbəsindən aşınmaya məruz qalmış, belə ki, yalnız cənub-şərq tərəfdə keçmiş əzəmətdən bəzi qalıqlar mövcuddur. Bakı şəhərinin divarları dənizə kimi uzanır. Bu divarlar əsas siper olsa da, onlar zədələnmiş vəziyyətdədir və onların zirvəsində müəyyən məsafədə müşket və oxlar üçün yerlər qoyulmuşdur. Qəbir şəhərin şimal-qərb hissəsində quru qaya üzərində yerləşir, dənizlə heç bir əlaqəsi yoxdur”. (Gmelin, 1774:52)

Nümunələrdə S.Q. Qmelini E. Kempferdən fərqləndirən stilistik əlamət ondan ibarətdir ki, S.Q. Qmelinin səyahətnaməsində daha çox əyanilik var və coğrafi baxımdan daha dəqiqdir. Hər iki səyahətnamədə xalqın adət-ənənəsi, yas mərasimi, xan sarayında qonaq qarşılınması, burada müxtəlif xalqların yaşaması, şəhərlərin geniş təsviri, əkin işləri, buradakı ticarət, üzümçülük, qəbiristanlar, xna

bitkisinin istifadəsi və s. ilə bağlı ətraflı məlumatlar verilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan səyahətnamələrdən fərqli olaraq, XIX əsrin səyahətnamə və məruzələrində isə Azərbaycanın ayrı-ayrı hissələri - qərb, şimal, şərq və cənub hissələri təsvir edilmişdir. Bu baxımdan N. Zaydlitsin və Q. Raddenin səyahətnamə və məruzələrini göstərə bilərik.

Zaydlits səyahətnaməsində Abşeron yarımadasını, buradakı duz göllərini, Azərbaycan ərazisindəki Talış xanlığını, Şamaxı və Yelizavetpol quberniyasını, Lənkərançay, Veriçay, Arpaçay, Girdmançay, Turfançay, Gəncəçay, Muğan düzü, Quba, Mingəçevir, Nuxa, Ağstafa, Sədərək, Gədəbəy mis yataqları, Dübrar dağı, Helenendorf və Annenfeld alman koloniyalarını təsvir etmişdir (Seidlitz, 1857).

Azərbaycan haqqındakı məruzələr arasında Q. Raddenin 1873/74-cü və 1890-cı illərdəki məruzələrini göstərmək olar. Onun “Qafqaz haqqında 4 məruzə”sindən ikisi - 1. Ağstafadan Göycə gölünədək, Göycədən Arazadək; 2. Neft – Qafqazda neft yataqlarının vacibliyini düzgün işıqlandıran bəzi faktlar. Abşeronun əbədi alovu – kimi hissələr Azərbaycana həsr olunmuşdur. (Radde, 1874)

Q. Raddenin yazdığı digər qiymətli materiallardan biri də “Cənub-qərbi Xəzər məntəqəsinin flora və faunası” əsəridir. (Radde, 1886). Bundan əlavə Q. Raddenin bu dövrdə hər zaman yaralı yerimiz olan “Qarabağ. 1890-cı ilin yayında Rusiyanın Qarabağına yerinə yetirilən səyahət haqqında olan məruzə”sini (Radde, 1890) göstərə bilərik.

K. Bedeker XX əsrin əvvəllərində yazdığı “Tehran, Port Artur, Pekinlə yanaşı Rusiya. Səyyahın soruq kitabçası” adlı əsərində Bakı adlı 66-cı hissədə Bakı şəhəri və Bakıətrafı kəndlərin bəzisi haqqında məlumat vermiş və Bakı şəhərinin planını kitaba daxil etmişdir. (Baedeker, 1912: 437)

Qeyd olunmalıdır ki, XX əsrdən etibarən yazılan səyahətnamələrdə Azərbaycan əsasən Qafqaz ölkələri və ya Zaqafqaziya respublikaları daxilində təsvir olunmuşdur.

Bundan əlavə, 1796 - 1807-ci illərdə botanik, ipək istehsalı üzrə inspektor F. Marşal fon Biberşteyn (1768-1826) Şirvanın və Dağıstanın tarixi-coğrafi təsvirini, 1830-cu illərdə Katelinsin Kaspi ekspedisiyasının iştirakçısı, həkim P. P. Zablotskiy (1814-1882) Talışın statistik və geoqrafik təsvirini vermiş, 1851- ci ildə Talışda olmuş Paul Frans Riss (?-1861) Talışın etnoqrafiyasını yazmış, habelə 1858-1861-ci illərdə C. Hentçse Talışa, 1859-cu ildə İ.L. Serebryakov (1833-1868) Gəncəyə, 1863-cü ildə A. Pettsold Nuxa, Ordubad, Quba, Şamaxı, Şuşaya, 1913-cü ildə Prof. Auhaqenin rəhbərliyi kənd təsərrüfatı mütəxəssislərindən ibarət Almaniyadan olan bir nümayəndə heyəti Bakı və Yelizavetpol quberniyalarına səyahət etmişlər. (Auch, 2001: 63)

Almaniya Demokratik Respublikası dövründə Qafqaz haqqında yazılmış ətraflı səyahətnamələrdən biri G.Linde və S. Aptın “Qafqaz mozaikası” adlı oçerklər məcmuəsidir ki, bunların sırasında Azərbaycana dair 20 oçerk verilmişdir.

Digər səyahətnamələrdə olduğu kimi, bu əsərdə də Azərbaycanın şərq hissəsi - Bakı şəhəri, xüsusilə İçəri şəhər, Bakı buxtası, Abşeron yarımadası, müəllifin “cənnət” adlandırdığı sahillər, Atəşgah, Şamaxı rəsədxanası, Sumqayıt şəhəri təsvir edilir, müəlliflər burada sirlərlə dolu Xəzər dənizinin sığlaqlığından, Azərbaycan iqtisadiyyatından, xüsusilə neft bumundan, neft daşlarından, balıqçılıq və Xəzər kürüsündən, incəsənətdən bəhs edirlər.

Sovet dövründə alman dilində yazılmış Azərbaycana həsr olunmuş

səyahətnamələrdən biri də E.Ağayevin “Bakı” adlı soraq kitabıdır. Kitab “Bakı” adlansa da, burada təkcə Bakı şəhəri deyil, həmçinin Azərbaycanın tarixinə və digər dilbər guşələrinə, iqtisadiyyatına, incəsənətinə dair maraqlı məlumatlar verilmişdir. Kitabda “Bakı və bakılılar”, “Odlar yurdunun paytaxtı – tarixdən səhifələr”, “Şəhər gəzintisi”, “Şəhər ətrafına səyahət” hissələr daxil edilmişdir (Ağajev, 1987).

Kitabın “Qədim şəhər və sahil küçəsi” adlı hissəsində İçəri şəhərin inciləri olan Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı, buradakı Divanxana, Seyid Yəhya Bakuvü mavzoleyi, Cümə məscidi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. “Şəhərin mərkəzi hissəsi” və “Mərkəzdən şəhərin keçmiş kənar hissələrinə” adlı hissələrdəki məlumatlar o qədər dəqiqliklə verilmişdir ki, verilən məlumatlara əsasən kitabı oxuyan hər bir kəs şəhərdə sərbəst hərəkət edə bilər.

“Şəhər ətrafına səyahət” adlı hissədə Bibiheybət, Şıxov çimərliyi, müalicəvi palçıqlar, Qobustan qaya təsvirləri, Abşeron yarımadasındakı Mərdəkan, Ramanı qalaları, Sumqayıt- Xudat- Quba hissəsində Sumqayıt, Altıağac, Qalaaltı, Beşbarmaq, Siyəzən, Dəvəçi, Xaçmaz, Xudat, Yalama və Nabranın təsvirlərini, Quba bölgəsindən bəhs edərkən müəllif Oleariusun səyahətnaməsinə müraciət edir, qala və tikililərdən Səkinə xanım məscidi və Cümə məscidini, Xınalığı təsvir edir. Şamaxı - Şəki - Zaqatala hissəsində Diribaba mavzoleyindən, Şamaxı şəhərindən, Şirvanşah məqbərəsindəki 7 günbəz, Cümə məscidi, ovdan, rəsədxana, Turançay qoruğu, Bazardüzü zirvəsindən, Göyçay şəhəri, Xaldan, Şəki şəhəri, Şəki xan sarayı, Zaqatala və Balakən bölgələrindən bəhs edir.

Zaqafqaziya respublikalarından bəhs edən “Qafqaz - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan” adlı səyahətnaməsində A. Rents Şəki, Şamaxı, Ağsu şəhərlərini xüsusi qeyd edir və bu şəhərlərin adlarının etimologiyasını araşdırır, “Bakıya nəzər” hissəsində Bakı şəhərindən, xüsusilə İçəri şəhərdən bəhs edir, Bakıdakı tikililərin fransız arxitekturası üslubunda və renessans üslubunda tikildiyini vurğulayır. “Keçmişə nəzər” və İndinin ləzzəti” hissələrində isə Abşeron yarımadasından, Atəşgahdan, Qobustan qayalarından, Ramanı və Mərdəkan qalalarından danışır (Renz, 1987).

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra da Almaniyada Azərbaycana dair səyahətnamələr nəşr olunmuşdur ki, bunlardan ikisini xüsusi qeyd etməyi məqsəduyğun hesab etdik.

U. Rotfusun “Odlar yurdu - Azərbaycan” ədəbi səyahət bələdçisi əsəri “Odlar yurduna yollar”, “Dağlıq Qarabağ ətrafında dram”, “Əsatirlər və həqiqətlər”, “İlk addımlar”, “Dillər və idman”, “Səyahət cəhdləri”, “Qarabağa səyahət”, “Bəşəriyyətin tərəzisi”, “Bədii sənət və sənət işi”, “Xalçaçılıq və xalçaçılar”, “Muğam, caz və klassika”, “Ədəbiyyat tarixi”, “Şair və simvol: M. Füzulinin 500 illiyi”, “Ədəbiyyat bu gün”, “Xaricdən baxış. Bakıda alman səfirliyi”, “Rəssamın atelyesində”, “Bir teatr axşamı”, “Odlar yurdu”, “Neft – rifah şansı”, “Almanlar Azərbaycanda”, “Qöte, Şiller, Hesse - alman ədəbiyyatı Azərbaycanda”, “Kulinariya”, “Turistlər üçün göstərişlər”, “Azərbaycan - dövlət, tarix, mədəniyyət”, “Coğrafi mövqeyi və tarixi”, “Təbiət və landşaft” adlı fəsillərdən ibarətdir.

Yuxarıdakı adlarını çəkdiyimiz səyahətnamələrdə olduğu kimi, U. Rotfusun da səyahətnaməsində A. Dümanın, M. fon Thielmanın səyahətnamələrinə əsaslanır, Azərbaycan mədəniyyətindən bəhs edərkən Yunan tarixçisi Ksenofonun, ərəb

tarixçiləri Əl-Müqəddəsi və Əl-Təbərinin, Venetsiya səyyahı Marko Polonun bu barədə yazdıqlarını xatırlayır.

“Dağlıq Qarabağ ətrafında dram” adlı fəsildə müəllif Dağlıq Qarabağın tarixini qısaca olaraq nəzərdən keçirdikdən sonra, Qarabağ probleminə, Xocalı faciəsinə dair Almaniya qəzetlərində dərc olunan ermənipərəst məqalələrdən və eyni zamanda bu məqalələri təkzib edən qəzetlərdən sitatlar gətirir, lakin buna baxmayaraq, özü yenə də bitərəf mövqe tutur.

“Əsatirlər və həqiqətlər” və “İlk addımlar” fəsillərində müəllif İçəri şəhər haqqında əsatirdən, Qız qalasından, Qız qalası əfsanəsindən, Kubinka məhəlləsindən, “Bakı” sözünün açıqlanmasından, müasir Bakıdan, “Əsrin müqaviləsindən” Bakı bulvarından, “Şəhidlər xiyabanından”, Göy məsciddən bəhs edir.

“Səyahət cəhdləri” hissəsində Gəncə və Quba səyahətini, sənaye şəhəri Sumqayıtı, Bakı-Quba ticarət yolunu, Beşbarmaq dağını, Siyəzəni təsvir edir, Qubanı təsvir edərkən Gudyalçaydan, Səkinə xanım və Cümə məscidindən, Xınalıqdan və bu kəndin özünəməxsus dilindən, A. Bakıxanovun burada yaşamasından bəhs edir.

“Qarabağa səyahət” adlı hissədə müəllif Füzuli rayonuna səyahətindən bəhs edir və burada gördüklərini - bombaların dağıtdığı evləri təsvir edir, “Bəşəriyyətin tərəzisi” fəslində Azıx mağarasından, azıxantropusdan, Qobustandakı Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarında 70-dən artıq qaya üzərindəki 4000-dən çox qayaüstü rəsmləri təsvir edir.

Zaqafqaziya ölkələrindən bəhs edən digər bir əsər isə R. Kaufmanın “Qafqaz –Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan” adlı səyahətnaməsidir. Əsərdə Qafqaz xalqlarından, onların dillərindən, Qafqazda baş verən münaqişələrdən, Qafqazda yaradılmış muxtar respublikalardan ümumi bəhs edilən girişdə müəllif heç bir əsas göstərmədən qeyd edir ki, Naxçıvan ərazisi “əvvəllər ermənilərə məxsus olmuş, lakin Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onlardan alınmış və burada “etnik təmizlənmə” aparılmışdır” (Kaufmann, 1997: 16). Müəllif “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsinə də neytral münasibət bəsləyir.

Azərbaycanın demək olar ki, hər bir bölgəsi təsvir edilən əsərin “Şamaxıdan Bakıya” adlı hissəsində müəllif Şamaxının tarixinə nəzər salır, Şirvanşahlar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə onun xüsusi rolundan, Gülcüstan qalasından, XVIII əsrdə xanlıq olmasından, 1859-cu il zəlzələsindən sonra idarəetmə orqanlarının Bakıya köçürülməsindən bəhs edir. Şamaxıdakı giriş küçəsindəki mərkəzin qarşısında yerləşən məscidi, XIX əsrdə tikilmiş əzəmətli binanı, şəhərin cənubundakı qəbiristan və buradakı 7 mavzoleyi, Şirvanşahlar sarayı – Qalabuqurtu, misgərliyin ocağı olan Lahıcı təsvir edir. Bakıdan bəhs edərkən 1936-cı ildə kommunistlər tərəfindən dağıdılan Bibiheybət məscidinin və Şahdəniz neft yatağının təsviri ilə başlayır. Daha sonra müəllif Bakını Cənubi Qafqazın digər paytaxtları ilə müqayisə edib Bakının ən çox inkişaf etmiş və canlı şəhər olduğunu, burada həm qədimliyin, həm də indinin nəbzinin hiss edildiyini vurğulayır. Qeyd olunmalıdır ki, bir çox səyahətnamələrdə olduğu kimi, R. Kaufmann da “Altstadt - İçəri Şeker” adlandırdığı İçəri Şəhərə geniş yer vermişdir. R. Kaufmann “*bütün əsrlərin böyük dimenzionlu şəkil leksikonu*” (Kaufmann, 1997: 346) adlandırdığı Qobustandan cənubda yerləşən pəlçiq vulkanlarını “*Qafqazın ən təsirli landşaft təəssüratı*” (Kaufmann, 1997: 346) olduğunu vurğulayır.

“Yanan Yarımada – Abşeron” adlı hissədə Abşeron yarımadasından bəhs

edən müəllif onu “Xəzər dənizinə söykənən qartal dimdiyi”nə bənzədərək Məhəmmədi və Digah arasında yerləşən Yanar dağdan, Suraxanıdakı zərdüştlük məbədi olan Atəşgahdan, Şüvəlandakı müqəddəs Mir Möhsün Aga ziyarətgahından, Mərdəkandakı dendroparkdan, Buzovnadakı istirahət zonasından bəhs edir.

Gətirilən misalları yekunlaşdıraraq 5 əsrdən bəri alman səyyahlarının Azərbaycana dair səyahətnamələri haqqında fikrimizi belə nəticələndiririk:

1. A. Olearius, E.Kempfer, S.Q.Qmelinin səyahətnamələri, habelə XVII-XVIII əsrlərdə bu tipli əsərlər alman ədəbiyyatında onların hansı mövqə tutduğunu və eyni zamanda Avropada Azərbaycan haqqında hansı təəssüatlar olduğunu bizə göstərir. Bu səyahətnamələrdə səyahətlər eyni istiqamət üzrə yerinə yetirildiyindən otaylı, butaylı Azərbaycanın yalnız şərq hissəsi təsvir olunur.

2. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində yazılmış səyahətnamə və məruzələrdə Azərbaycanın ayrı-ayrılıqda (ayrı-ayrı xanlıqlar) demək olar ki, qərb, şimal, şərq və cənub hissələri təsvir olunur.

3. Azərbaycan sovet dövründə və Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə Azərbaycan Qafqaz və ya Cənubi Qafqaz respublikalarına dair toplularda öz əksini tapır, Şimali Azərbaycanın şərq hissəsinin təsviri (xüsusilə Bakı və neft mənbələri) üstünlük təşkil etsə də, ümumilikdə bütün ərazi təsvir olunur.

ƏDƏBİYYAT

Agajev, Emin. Bakı. Übers. Horst Both. Moskau: Raduga Verlag, 1987.

Auch, Eva-Maria. Öl und Wein im Kaukasus. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2001.

Bödeker, Hans Erich., Bauerkämper, Arnd., Struck, Bernhard. Einleitung. “Reisen als kulturelle Praxis. Die Welt erfahren. Frankfurt / M., New York: Campus, 2004, 9-30.

Baedeker K., Russland nebst Teheran, Port Arthur, Peking. Handbuch für Reisende. 7.te Auflage. Leipzig: Verlag von Karl Baedeker, 1912.

Bracher, Philipp. Reisen als kulturelle Praxis. Der Reisebericht und poetische Form. <<http://iasl.uni-muenchen.de>>.

Caferoğlu, Ahmet. Avrupa seyyahlarına göre XVII inci asır Azerbaycanı, “Azerbaycan Yurt Bilgisi” 18 (1933): 255-263

Дюришин, Диониз. Теория сравнительного изучения литератур. Москва: Прогресс, 1979.

Gmelins, Samuel., Reise durch Russland zur Untersuchung der drey Natur-Reiche. Theil 2. St.Petersburg: 1774.

Grässel, Rose. Hans Schiltbergers Reise in die Heidenschaft – was ein bayerischer Edelmann von 1394 bis 1427 als Gefangener der Türken und Mongolen in Kleinasien, Ägypten. TÜRKESTAN, der Krim und dem Kaukasus erlebte. Hamburg: Classen & Coverts, 1947.

Hultsch, Paul. Der Orient in der deutschen Barockliteratur. Längerich: 1936.

Kaufmann, Rainer. Kaukasus – Georgien, Aserbajdschan, Armenien. München-London-New York: Prestel Verlag, 1997.

Kaempfero, Engelberto. Amoenitates Exoticae fasciculi. Lemgoviae: 1712.

Linde, Günter., Apt, Semjon. Kaukasisches Mosaik. Leipzig: VEB Brockhaus Verlag, 1971.

Mirəhmədov, Əziz. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978.

Olearius Adam. Vermehrte Moscowitische und Persianische Reisebeschreibung. Schleswig: Gedruckt in der Fürstl. Druckerey/ durch Johann Holwein, 1656.

Radde, Gustav. Karabagh - Bericht über die im Sommer 1890 im russischen Karabagh

- ausgeführte Reise. Ergänzungsheft 100 zu „Petermann's Mitteilungen“. Gotha: Justus Perthes, 1890.
- Radde, Gustav. Vier Vorträge über den Kaukasus, Ergänzungsheft №36 zu Petermann's Geographischen Mitteilungen. Gotha: Justus Perthes, 1874.
- Radde, Gustav. Flora und Fauna des südwestlichen Caspigebiets. Leipzig: Brockhaus, 1886.
- Renz, Alfred. Kaukasus- Georgien, Aserbajdschan, Armenien. München: Prestel- Verlag, 1987.
- Rotfuss, Uli. Aserbajdschan – Land der Feuer. Bern/München: Hans Erpf, 1997.
- Seidlitz, Nikolai von. Botanische Ergebnisse einer Reise durch das östliche Transkaukasien und den Aserbeidshan, ausgeführt in den Jahren 1855-1856. Doprat: Schönmanns Uwe&C. Mattiesen, 1857.
- Tectandrus, Georg. Iter Persicum, Kurtze, doch außföhrliche und warhafftige Beschreibung der persianischen Reiß. Zum 3. Mahl in Druck verfertiget. Altenburg in Meissen: Grosse, 1610.

GERMAN TRAVELERS ON BAKU AND AZERBAIJAN KHANIM ZAIROVA

Summary

The article deals with travelogues, which serve the main function of the transformation and the formation of knowledge about foreign countries; with the travelogues' role in the development of relations; with the description of Azerbaijan in German travelogues from the XX century through the end of the XX century, with the position of such works in German literature and at the same time with the impressions of Azerbaijan in Europe.

In the article it is mentioned that, although the different regions of Azerbaijan are described in the travelogues, the majority of descriptions are about the eastern part of Azerbaijan and Baku.

Key words: German travelogues, XX century, German literature, Baku

AIDA İMANQULİYEVANIN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ ŞƏRQ MÖVZUSUNDA ARAŞDIRMALARI

Xuraman Əliyeva
(AMEA / AZərbaycan)

Görkəmli şərqşünas, professor Aida İmanquliyeva Yeni ərəb ədəbiyyatının ən görkəmli tədqiqatçılarındandır. O, bu baxımdan A.Y.Krımski, V.Y.Kraçkovski kimi alimlərin elmi yaradıcılıq uğurlarını davam və inkişaf etdirmişdir.

Bununla yanaşı Azərbaycan-ərəb əlaqələri, ərəb dilində yazıb-yaratmış Azərbaycan şair və ədibləri, ərəb ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümələr, Azərbaycan ədəbiyyatının ərəb dilinə tərcüməsi və nəşri, eləcə də ərəb ədəbiyyatının Yaxın və Orta Şərqdə öyrənilməsi məsələləri alimin diqqətini çəkmə vacib problemlərdən olmuşdur.

Livanın məşhur şairlərindən Mişel Süleymanın “Yerdən doğan günəş” kitabı 1978-ci ildə Bakıda “Yazıçı” nəşriyyatında çap olundu (kitabdakı şeirlərin sətri tərcüməsi görkəmli ərəbşünas akademik Vasim Məmmədəliyevə, poetik tərcümələri Nəbi Xəzri və Əliağa Kürçaylıya məxsusdur). Bu kitab haqqında Aida İmanquliyeva iki məqalə ilə çıxış etmiş, kitaba daxil olmuş şeirlərin poetik, milli və siyasi məziyyətlərindən söz açmış və yazmışdır ki, Mişel Süleymanın bədii yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti ilə öz vətəni Livanla bağlı olan, ərəb xalqlarının azadlıq mübarizəsində fəal mövqe tutan sənətkarlardandır.

Aida İmanquliyeva hələ 1974-cü ildə çap olunmuş “İnsan və quş” ərəb hekayələri toplusuna, F.Əliyevin “Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələri” monoqrafiyasına (Bakı, 1987) ön söz yazmış, sonuncu müəllifin elmi rəhbəri olmuşdur.

O, Azərbaycan-ərəb əlaqələrinə həsr olunmuş, bu tədqiqatın ən dəyərli cəhətlərini (ərəb mənbələrindən geniş istifadə, folklor əlaqələrinə diqqət, Azərbaycan ədəbiyyatının ərəb ölkələrində nəşri və təbliği, ərəb ədəbiyyatının Azərbaycanda və s.) üzə çıxartmış kitabı bu sahədə “ilk lazımlı təşəbbüs” kimi qiymətləndirmişdir.

Kəçən əsrin 70-ci illərində Bağdadda Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən ibarət bir neçə toplu işıq üzü gördü (“Dost əlləri”, “Ərəb ölkələrində Azərbaycan nəğmələri”, “Müasir Azərbaycan şeirindən seçmələr”). Aida İmanquliyeva özünün “Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı ərəb dilində” adlı icmal məqaləsində (məqalə M.Qəmbərov ilə müştərək yazılmışdır) həmin toplulara demək olar ki, əksər görkəmli Sovet dövrü şairlərimizin əsərlərinin daxil edildiyini və onlar haqqında məlumatların verildiyini qeyd etmişdi. Məqalə müəllifi vurğulayırdı ki, “bədii ədəbiyyatımız da ərəb xalqlarının istək və arzuları, mübarizəsi, həyat tərzini təsvir və tərənnüm edən nümunələr az deyildi”. O, konkret poetik nümunələrin ədəbi təhlilini verir; C.Cabbarlının, S.Vurğunun, S.Rüstəmin, R.Rzanın, N.Rəfibəylinin, M.Dilbazinin, Ə.Cəmilin, N.Xəzrinin, B.Vahabzadənin və başqalarının uğurla tərcümə edildiyini bildirir, bu işdə Sinan Səid, Əbdüllətif Qənbər oğlu kimi tərcüməçilərin rolunu yüksək qiymətləndirir.

Professor Aida İmanquliyeva ərəb ədəbiyyatının mühacirət dövrünə sanballı monoqrafiya həsr etmiş, M.Nüaymənin rus ədəbiyyatı ilə əlaqələrini, Əmin ər Reyhani və Cübran Xəlil Cübranın dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələrini araşdırmış, İraq ədəbiyyatı, Cənubi Amerikada yaranmış ərəb ədəbiyyatı haqqında elmi məqalələr

yazmışdır. Bu məqalələr onun Şərq və dünya ədəbiyyatına böyük maraq göstərmiş tədqiqatçı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Görkəmli şərqşünas, filolodiya elmləri doktoru, professor Aida İmanquliyevanın bir çox elmi məqalələri, iki monoqrafiyası, iki dissertasiyası (namizədlik və doktorluq), eləcə də bir sıra məruzə və çıxışları “Rus ədəbiyyatı və Mixail Nüaymə” mövzusunda həsr olunmuşdur.

Alimin bu mövzuya ilk elmi müraciəti “Mixail Nüaymə və rus ədəbiyyatı” adlı məqalə ilə başlayır. Məqalədə təkcə ərəb yazıçılarının həyatı, təhsili və ictimai fəaliyyəti deyil, habelə onun zəngin ədəbi irsi araşdırılmış, rus dili, mədəniyyəti və ədəbiyyatına bağlı geniş şərh edilmiş, Rusiyada keçirdiyi illərin onun dünya görüşünə güclü təsir göstərdiyi vurğulanmışdır.

Tədqiqatçının sonrakı iki məqaləsi ərəb məhcər ədəbiyyatının və “Ər-rabitə əl-qələmiyyə” cəmiyyətinin fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Bu məqalələrdə Mixail Nüaymənin ərəb məhcər ədəbiyyatında rolu ilə yanaşı rus ədəbiyyatı ilə əlaqələrinə də diqqət yetirilmişdir.

Ümumən, alimin 1975-ci ilə qədər qələmə aldığı elmi yazılarda Mixail Nüaymənin novellalarının realizmi, obrazlar aləmi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, yaradıcılığında tendensiyalar və s.məsələlər öz əksini tapmışdır. Aida xanım “İnsan və quş” adlı ərəb hekayələri toplusuna (Bakı, 1974) yazdığı müqəddimədə də Mixail Nüayməyə rus ədəbiyyatının təsirindən söz açmış və onun digər xidmətlərinə toxunmuşdur.

Aida İmanquliyevanın “Qələmlər birliyi” bə “Mixail Nüaymə” monoqrafiyası (1975) onun bu möbzuda elmi axtarışlarına ilkin yekun vuran bir əsərdir. Görkəmli şərqşünas A.Dolinanın elmi redaktəsi altında çıxmış bu tədqiqat əsasən Mixail Nüaymə novellasının ideya bədii mahiyyətinin, sənətkarlıq sirlərini aydınlaşdırmaq baxımından çox önəmlidir. Ən başlıcası bu araşdırmada Mixail Nüaymənin bir novellaçı kimi formalaşmasında rus klassiklərinin təsiri məsələsinə layiqincə yer verilmişdir.

“Rus ədəbiyyatı və Mixail Nüaymə” mövzusu Aida İmanquliyevanın sonrakı məqalələrində xüsusilə ərəb məhcər ədəbiyyatının ərəb-rus ədəbi əlaqələrinin qaynaqlarına, rus ədəbi tənqidi fikrinin Mixail Nüaymə irsinə təsiri və s. məsələlərə həsr etdiyi yazılarda da inkişaf etdirilmiş, bu mərhələyə “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” monoqrafiyası (1991) ilə yekun vurulmuşdur. Bu son monoqrafiyada “Mixail Nüaymə və XIX əsr rus ədəbiyyatı” adlı fəsil vardır ki, həmin fəsildə Livan yazıçısının V.Q.Belinskinin estetikasına, L.N.Tolstoyun dünyagörüşünə, İ.S.Turgenevin “Atalar və oğullar” əsərinə, A.P.Çexovun Mixail Nüaymə novellasına təsiri məsələlərinə bölmələr həsr olunmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, Aida İmanquliyevanın namizədlik və doktorluq işləri də onun monoqrafiya və məqalə çapı məsələləri ilə paralel aparılmışdır (yalnız ilk monoqrafiyanın çapı bir qədər ləngimişdir). Ümumən, onun elmi yaradıcılığını iki mərhələyə bölmək mümkündür. Əgər birinci mərhələdə (1964-1975) namizədlik dissertasiyası çərçivəsində işlər görülmüşdürsə, ikinci mərhələdə (1976-1991) alim doktorluq dissertasiyası ilə bağlı axtarış və çalışmaları tamamlamışdır.

Yeri gəlmişkən, Aida İmanquliyevanın Mixail Nüaymənin Livanda çıxmış məqalə və kitablarına rəylər yazması diqqətə layiqdir. O, rus akademiki İ.Y.Kraçkovskinin Mixail Nüaymə və rus ədəbiyyatı mövzusunda axtarışlarını yüksək qiymətləndirmiş, bu barədə ayrıca məruzə ilə çıxış etmişdir.

Ümumən, Aida İmanquliyevanın tədqiqatlarında Şərq-Qərç tematikası ərəb-rus ədəbi əlaqələrinin tədqiqi ilə başlanmış, tədricən fundamental tədqiqatlar səviyyəsinə qaldırılmışdır.

Aida İmanquliyevanın əsərləri içərisində “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifevləri” kitabı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir alim kimi onun elmə gətirdiyi yeniliklər şərqşünaslıq tarixində həmişə diqqət cəlb edən məsələlərdən biri olmuşdur. Aida İmanquliyevanın bu monoqrafiyası giriş və dörd fəsildən ibarətdir.

Monoqrafiyanın giriş hissəsindən Aida xanımın ərəb torpağına bə xalqına mənəvi və ruhi bağlılığı dərhal hiss olunur. Tarixə müraciət edən müəllif tarixi həqiqətləri gündəmə gətirir. “Suriya- Amerika ədəbi məktəbi”ndə ərəb ədəbiyyatının dörkəmli xadimlər yetişdirdiyini araşdıran Aida xanım üstünlüyü Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər Reyhani, Mixail Nüaymənin yaradıcılığına verir, öz fikirlərini onların yaradıcılığı əsasında izah edir, müqayisələr aparır və Şərq-Qərç ədəbiyyatını rus ədəbiyyatı ilə müqayisə edir.

Bu tədqiqat işinin “Mixail Nüaymə və XIX əsr rus ədəbiyyatı” adlanan IV fəslində Mixail Nüaymənin yaradıcılığı XIX əsr rus ədəbiyyatı klassiklərinin ona olan təsiri fonunda təhlil olunur. Elə bunun nəticəsi olaraq bütün həyatı boyu Nüaymə Rusiyada keçirdiyi illəri, rus klassik ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən aldığı təəssüratları böyük minnətdarlıq və hərarətlə yad etmişdir. M.Nüaymə yaradıcılığını tədqiq edən Aida xanım İmanquliyeva rus ədəbiyyatından V.Q.Belinskinin estetik görüşlərini, L.N.Tolstoyun, İ.S.Turgenevin yaradıcılığında olan oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli təhlil edir.

Aida xanım İmanquliyevanın “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifevləri” kitabında qeyd edildiyi kimi Nüaymənin özü də Belinski ədəbi idealları əsasında tərbiyə aldığıni etiraf edir. Nüaymə yazır: “Şübhəsiz, rus ədəbiyyatının başçısı olan Belinskiyə gəlincə, o mənə ədəbi fəaliyyətdə düzgünlük, güc, xeyrxahlıq və gözəllik mənbəyini, yazıçının rolunun əzəmətini - əgər özü-özünə, ətraf ələmə, öz oxucularına münasibətdə bu rolu yaxşı yerinə yetirirsə - açıb göstərdi”.

“V.Q.Belinskinin estetikası tənqidçi M.Nüaymənin görüşlərində” adlı bölmədə isə tədqiqatçı Nüaymənin yaradıcılığını Belinski ilə müqayisə edir, yazdığı məqalələrə münasibət bildirir. V.Q.Belinskinin təsiri Nüaymənin, yazıçının estetik kredosu kimi baxıla biləcək, “Xəlbir” (“əl-Qirbal”) kitabında toplanmış məqalələrində aydın şəkildə özünü göstərir. Kitabın adı – “Ərəb ədəbiyyatının bütün təzahürlərini tənqid ələyindən keçirmək” – onun ideyasını açıqlayır.

“Xəlbir” kitabının ilk nəşri 1923-cü ildə, Nüaymə hələ Nyu-Yorkda yaşadığı zaman Qahirənin “əl-Mətbəətül-əsriyyə” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. Bu kitaba Nüaymənin 1913-cü ildən başlayaraq ərəb mühacir çap nəşrlərində, o cümlədən, “əl-Fünun” jurnalında və “əs-Saih” qəzetində çap edilən bütün tənqidi və ədəbiyyatşünaslığa aid məqalələri daxil edilmişdir.

“Xəlbir” toplusunda proqram xarakterli məqalə “Ələkdən keçirmə”dir. Bu məqalədə Nüaymə özünün tənqidçi kredosunu bəyan edir. O hesab edir ki, “ədəbi tənqidin başlıca vəzifəsi əsl saxtadan, gözəli eybəcərdən, həqiqini yalandan ayırmaqdır”. Bu tezis Belinskinin aşağıdakı fikirləri ilə səsleşir: “Beləliklə, mənim fikrimə görə, tənqidin həll etməli olduğu ilk və başlıca məsələsi budur – bu əsər həqiqətənmə gözəldir, bu müəllif həqiqətənmə şairdir? Bu məsələnin həllindən öz-özlüyündə əsərin xarakteri və mühümlüyü haqqında cavab doğur”.

“Ədəbi meyarlar” nəzəri məqaləsində Nüaymə ədəbiyyatın malik olduğu

mənəvi dəyərlərin arasında zamanın və dəyişkən dəbin təsirinə məruz qalmayan bədii ədəbi dəyərlərin olduğunu qeyd edir. Bu, hər şeydən əvvəl, ümid və ümitsizlik, qalibyyət və uğursuzluq, inam və şübhə, sevgi və nifrət, həzz və ağrı, kədər və sevinc, qorxu və cəsarət” kimi ”emosiyalar sahəsidir”. Şübhəsiz, əsərin bədii gücü onun nə dərəcədə “həyatda düzgün istiqamətlənmək tələbatını” ödəyə bilməsindən asılıdır. Nüaymə ədəbiyyatın bu xüsusiyyətini onun özündə daşdığı “həqiqət işığı” adlandırır. O, həmçinin, ifadə aydınlığı, kompozisiya gözəlliyi, poeziyada isə dəqiq vəzn tələb edirdi.

Poeziyanın mahiyyəti haqqında Nüaymə “Şair və poeziya” məqaləsində mühakimə yürüdür. Bu məqalədə Belinskinin tənqidi görüşlərinin təsiri hiss olunacaq dərəcədə özünü göstərir. Nüaymə poeziyanı insanın üzvi tələbatı hesab edir.

Nüaymə həqiqi poeziyanı Belinskinin görüşlərinə yaxın “qeyri-maddi” ideyaya canlı, hissi və gözəl obraz verən” və ya “insanın subyektiv tərəfini ifadə edən, bizim gözüümüzü insanın daxili aləminə açan və buna görə də başdan-başa duyğu, hiss, musiqi olan” bir sənət kimi təsəvvür edirdi.

Nüaymənin məqalələri açıq polemik tonuna, güzəştisizliyinə və köhnəlmiş qaydalara qarşı yönəlmiş tənqidinə - bir sözlə, özünün bütün pafosuna görə Belinskinin A.A.Bestujev Marlinski, V.Q.Benediktov, F.V.Bulqarın, N.İ.Qreç, M.P.Poqodin və s. haqqındakı məqalələrindəki üslubunu xatırladır. Ədəbi əsərin dəyərini Belinski uğurlu ifadə formasında deyil, müəllifin həmin əsərdə ictimai həyatı onun inkişafının müəyyən mərhələsində nə qədər dolğun, obyektiv və düzgün şəkildə açmasında görürdü.

Aida xanım İmanquliyeva daha sonra Nüaymənin V.Q.Belinskinin bədii-estetik konsepsiyasını yaradıcı və əməli şəkildə mənimsəməsi və onu ədəbi təcrübədə tətbiq etməsi özünü buruzə verir. Nüaymənin əsərlərini ayrı-ayrılıqda təhlil edən Aida xanım onunla V.Q.Belinski arasında da oxşarlıq tapır, onları bir-birindən ayrılıqda deyil, vəhdətdə təhlil edir.

Aida xanım İmanquliyevanın “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” kitabının “Mixail Nüaymə və XIX əsr rus ədəbiyyatı” adlanan fəslində M.Nüaymənin “Atalar və oğullar” adlı pyesi ilə İ.S.Turgenevin “Atalar və oğullar” adlı romanı arasında olan oxşarlıqlar araşdırılır. Pyesin müəllifinin rus yazıçısının yalnız “Atalar və oğullar” romanının ümumi ideyasına “əsaslanaraq təsirləndiyi” fikrini diqqətə almaq çətindir. Ətrafında mübarizə gedən problemlər, “ataların” və “oğulların” əsas obrazları, mühit, şərait, xarakterlər, eləcə də, süjetin inkişafı, final, əlavə süjet vəziyyətləri XX əsrin başlanğıcında özünün ictimai inkişafının dönüşündə olan Livan gerçəkliyi ilə bağlı tamamilə özünəməxsus səciyyə kəsb edir. Müxtəlif, hətta bir-birindən dövr və məkan etibarilə uzaq olan yazıçıların əsərlərində toxunulan aktual problemlərin ümumiliyi dünya ədəbiyyatı təcrübəsində maraqlı və geniş yayılmış hadisədir. Belə bənzərliyin əsasında cəmiyyətin inkişafının konkret sosial və tarixi tələbatları ilə şərtlənmiş zamanın tələblərinə cavab və dünya ədəbiyyatının qarşılıqlı təsir prosesinin qanunauyğunluğu durur.

M.Nüaymənin “Atalar və oğullar” pyesinin təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Livan yazıçısının pyesi müstəqil, özünəməxsusluğu ilə seçilən bir əsərdir, özünün ideya məzmunu ilə müəyyən dövr və mərhələdə ölkənin vacib problem və məsələləri ilə səsleşir. Yazıçısının özü pyesə yazdığı ön sözdə qeyd

edir ki, Turgenevin romanının əsas ideyası “ümumi xarakter” daşıyır, o, bütün dönüş dövrləri üçün səciyyəvi olan problemləri qoyur.

M.Nüaymə də öz pyesində bu “ümumi ideya”dan – iki nəslin – yaşlı və gənc nəslin, inkişaf edən cəmiyyətin iki dövrü arasındakı qarşıdurma və mübarizə ideyasından istifadə etmişdir. Nüaymənin əsərində yeni nəsil ərəb maarifçiliyi dövrünün mütərəqqi ideyalarını ifadə edir və Şərqdə feodal həyatın arxaik normalarına qarşı çıxır. Turgenevdə “oğullar” nəslə “atalar”ın zadəgan liberalizminə qarşı çıxış edən XIX əsrin altmışıncı illərinin xadimləridir. Elə bu cəhət də onları birləşdirir.

“Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” monoqrafiyasında Aida xanım ədibin yaradıcılığını çox geniş planda tədqiq edir, ayrı-ayrı əsərlərin üzərində geniş dayanır. O, göstərir ki, Nüaymənin bir nasir kimi yetişməsində Rusiyadakı təhsil illəri böyük rol oynamışdır. Onun yaradıcılıq yollarını “qarış-qarış gəzən” müəllif ədibin əsərlərində A.P.Çexov novellaçılığının təsirinin də duyulduğunu göstərir.

Nüayməyə qədər bəzi ərəb ədibləri Çexov yaradıcılığı ilə tanış olmuşlar. Lakin onların tanışlığı azsaylı tərcümələr vasitəsilə olmuşdur. Nüaymə isə Çexovu orijinaldan mütaliə etmişdir. Nüaymənin novellaları üç kitabda cəmlənmişdir: “Olub, ya olmayıb” (“Kana ma kana”, Beyrut, 1937), “Alilər” (“Əka-bir”, Beyrut, 1953) və “Əbu Bəttə” (Beyrut, 1959). Onun bəzi novellaları “Dünyanın səsi” (“Saütul-ələm”, Qahirə, 1948), “İşıq və zülmət” (“Ən-Nur vəd-daycur”, Beyrut, 1950), “Yollar” (“Durub”, Beyrut, 1954) və s. kimi məqalələr toplularına da daxil edilmişdir.

Çexovun tələbəsi kimi Nüaymə ondan rus realist ədəbiyyatının bir çox xüsusiyyətlərini mənimsəmiş qısa hekayə janrında müasir ərəb həyatına dair öz anlam və görüşlərini verə bilmişdir. Nüaymə novellaçılığının Çexov novellaçılığından asılılığı adı gözlə kifayət qədər görünür və bu, adətən, Nüaymə yaradıcılığının bütün tədqiqatçıları tərəfindən mühakimə üçün bir əsas kimi götürülür və onun öz mülahizələrinə, həmçinin müasirlərinin müşahidələrinə və bir çox ərəbşünasların nöqtəyi-nəzərinə də müvafiq gəlir.

Çexov məktəbi Nüaymə novellaçılığında onun hekayələrinin ümumi kəskin sosial yönündə, realizmində, parlaq humanizmində, insana məhəbbət və mərhəmətində özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Nüaymə novellaçılığında Çexov yaradıcılığına xas olan realizmlə yanaşı, romantizm və sentimentalizm elementləri də mövcud olmuşdur.

“L.N.Tolstoyun dünyagörüşünün M.Nüaymənin yaradıcılığına təsiri”ndən geniş bəhs edən Aida xanım Tolstoya olan hüsn-rəğbətini M.Qorkinin sözü ilə başlayır: “Bütün dünyanın, bütün yer üzünün gözü ona dikilib. Hindistandan, Çindən, Amerikadan – hər yerdən ona doğru canlı titrək əllər uzanır, onun ruhu hamı üçündür”. Bir sənətkar kimi M.Nüaymə özü ilə L.N.Tolstoy arasında uyğunluq, bağlılıq görür, onun qəhrəmanlarını ərəb dünyasına, ərəb əxlaqına, ərəb adətinə yaxın olan obrazlar hesab edirdi. Məhz bu səbəbə görə də əsərdə Tolstoyun mənəvi dünyasını təhlil edən Aida İmanquliyevanın M.Nüaymənin “Qərib” hekayəsi üzərində dayanır və hekayənin Tolstoy yaradıcılığından bəhrələndiyi qənaətinə gəlir.

M.Nüaymə Tolstoy yaradıcılığı ilə ilk dəfə yeniyetmə vaxtı, Nazaret müəllim seminariyasında tələbə olarkən tanış olmuşdu. Poltavada artıq rus dilini daha dərindən öyrənən Nüaymə yenidən rus yazıçısının yaradıcılığına müraciət edir. O, Tolstoyun bir çox publisistik və bədii əsərlərini oxuyur, ondan öyrənir.

Nüaymənin dünyagörüşünün təşəkkül tapması üçün Tolstoyun son əsərləri ilə tanışlıq böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bunlardan “Xalq hekayələri”, “Etiraf”, “Mən nəyə inanıram?”, “Həyat haqqında”, “Bir-birinizi sevin” və s. göstərmək olar. Tolstoyun “həyatın bədii inikasının əsl həqiqəti, vətənpərvərlik hissini ifadə gücü, kəskin sosial məsələlərin qoyuluşunda cəsarət və düzgünlük, istismarçıların amansız ifşası, məzlumları ehtiraslı müdafiə, zəhmətkeş xalqa hörmət ruhu, insanın daxili aləminə dərinlən nüfuz etmə” əks olunan yaradıcılığı vasitəsilə Nüaymə rus ədəbiyyatının milli xüsusiyyətlərini dərk etmişdir. Bu barədə yazığının özü də müxtəlif dövrlərdə yazdığı kitablarında dəfələrlə xatırladır.

Ardıcıl surətdə M.Nüaymənin yaradıcılığı ilə tanış olduqda belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, onun bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri L.N.Tolstoyun dünyagörüşü, xüsusilə, onun ideya məqsədi çıpaqlaşan və bədii ifadə vasitələrindən məhrum olan işfəadici və etiraf xarakterli publisistikası ilə əlaqəlidir. Mənəvi təkmilləşmə ideyası, Allahın məhəbbət və mərhəmət kimi başa düşülməsi, öz mənəvi mahiyyətini dərk etmək naminə cismani istəklərin boğulması – bunların hamısı Nüaymə yaradıcılığının, demək olar ki, bütün ideya məzmununda aşkar nəzərə çarpır. Nüaymənin L.Tolstoyla ideya-fəlsəfi yaxınlığı onun, xüsusilə, yetkinlik və son dövr yaradıcılığına daxil edilən əsərləri – “Görüş” povesti, “Arkaşın xatirələri”, “Mirdad haqqında kitab”, “Sonuncu gün” romanları, “Sarı köpək diş”, “Qərib”, “Dırnaqların tutulması” adlı hekayələri və digərləri üçün səciyyəvidir. Bütün bu əsərlər fəlsəfi-didaktik, təbliğçilik xarakteri ilə fərqlənir.

Beləliklə, Aida xanım İmanquliyeva M.Nüaymə yaradıcılığına rus klassiklərinin çox güclü təsir göstərdiyini xüsusi qeyd edir və bu da, şübhəsiz ki, təkcə bununla yox, rus yazıçılarının güclü həyatı müşahidələri, bədii təsvir gücü, epikliyin vüsəti və s. bədii keyfiyyətləri M.Nüaymənin həssas yanaşması ilə bağlıdır.

Hələ Nəzaret məktəbində təhsil alarkən M.Nüaymə rus dilinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə böyük maraq göstərmiş, bu dili yetərincə öyrənmiş və çoxlu kitab oxumuşdu. Sonralar qələmə aldığı “Mənim yetmiş ilim” kitabımda o həmin günləri xatırlayaraq yazırdı: “Mən rus dili ilə ona görə ardıcıl məşğul olurdum ki, bu dildə daha çox əsər oxuya bilim. Nəzərdə olarkən mən Jül Vernin romanlarını rus dilinə bəzi tərcümələrini, Çexov və Tolstoyun bəzi hekayələrini və Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” əsərini axıracan oxumuşdum. Hərçənd ki, o vaxt mən oxuduğum çox şeyi anlamırdım”.

A.İmanquliyeva Livan yazıçısının əsərlərini böyük diqqət və səbrlə təhlil etmiş, rus ədəbiyyatı ilə bağlı bir çox məqamları üzə çıxartmış, tədqiqatlarında həmin məsələləri işıqlandırmışdır.

Nüaymənin əsərlərini ayrı-ayrılıqda təhlil edən Aida İmanquliyeva onunla V.Q.Belinski arasında da oxşarlıq tapır, onları bir-birindən ayrılıqda deyil, vəhdətdə təhlil edir.

Beləliklə, Aida İmanquliyeva M.Nüaymə yaradıcılığına rus klassiklərinin çox güclü təsir göstərdiyini xüsusi qeyd edir və bu da, şübhəsiz ki, onun təkcə altı il Rusiyada yaşaması ilə deyil, rus ədəbiyyatına böyük məhəbbəti, rus klassiklərinin onun bədii təfəkkürünün formalaşmasında rolu ilə bağlıdır.

AIDA IMANQULIYEVA'S RESEARCHES ABOUT AZERBAIJAN LITERATURE AND THE EAST

Summary

In article is investigated influence of Russian classics on Michael Nuajme's creativity and is analyzed their relation to its products, short stories. In article the author marks a role of the great orientalist, professor Aida Imangulieva in research of creativity Michael Nuajme. As two monographies, dissertations (candidate and doctor's), a considerable quantity of articles, reports and performances have been devoted a theme «the Russian literature and Michael Nuajme» the author takes researches of Aida Imangulieva as a basis.

Key words: Russian classics, Michael Nuajme's creativity, Aida Imangulieva

AZƏRBAYCANLI FİLOZOF EBU'L HASAN BEHMENYÂR VE FELSEFESİ

Doç. Dr. İsmail TAŞ
(*Selçuk Üni./Azərbaycan*)

Behmenyâr'ın Hayatı ve Eseleri

Behmenyâr'ın hayatını aydınlatmaq dərəcədə məlumat sahibi deyilik. Bilinən onun Mecusi bir ailədə doğduğu və sonra İslam'ı qəbul etmişdir.¹ Azərbaycanlı olduğu və Meşşailiğin təmsilçisi olduğu bilinməkdədir.² Behmenyâr, (1015-1024) illəri arasında Hemedan'da, (1024-1037) illəri arasında İsfahan'da İbn Sina'dan dərslər almışdır. Təbəqat əsərlərində onun Arapçayı yaxşı bilmədiyinə dair görüşlər bəzətilmişdir.³

Alaüddəvlə dönməndə (1008-1041) İbn Sina və Behmenyâr arasında çeşitli tartışmalar gəçmişdir. Bu dönmədə, Behmenyâr, Ebu Mansur b. Zeylə, Ebu Cafər Muhammed b. Hüseyin b. Merzbân gəbi tələbələri tərəfindən İbn Sina'ya sorulan sorulara, İbn Sina'nın vermiş olduğu cəvəblər toplandı. Bu tartışmalar, *Mübahasât* adıyla kitab şəklində günümüze qədər ulaşmışdır. Əsər, İbn Sina'nın düşüncələri və nəzəriyyəsi üçün mənbə təşkil edər.⁴

Azərbaycanlı olan Ebu'l Hasan Behmenyâr ibn Merzbân Kiâ İbn Sina'nın ən məşhur öyrəncisiydi. Fəqat İbn Sina'nın onu kəşfettiğində və kendisiylə çalışması üçün yetenekli gənc öyrənciyi babasından istədiğində, gənc bir kimsə olduğunun dıışında, hayatı haqqında çox az şey bilinməkdədir. Biz onun İbn Sina'nın ölümündən 30 sənə sonra 458/1066'da öldüğünü biliyoruz.⁵ Dini bağlantı olaraq Mecusilik gəçmişinin olduğu bilinir. Bir kısmı onun Mecusi olaraq kaldığına inanırken, bir kısmı Sünniliğə, digər bir kısmı da Şiiiliğə meyl etdiyinə inanır. Bununla birlikdə onun Tanrı'nın birliğı (tevhid) haqqındaki tartışmaları, İslami bəkiş açısına işarət etməkdədir.⁶

Behmenyâr, İbn Sina ilə birlikdə uzun illər gəçirdi və birçək fəlsəfe problemləri ilə ilgili tartışmalar gəçekleşirdi. Bu tartışmalar, gəçekdə İslam Meşşâi fəlsəfesinin bir devamı və İbn Sina'nın çalışmalarına dəğərli yorunmlar şəklində onun əsərlərinə əksetmişdir. Aşağıda onun belli başlı əsərləri haqqında bilgi

¹ bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l Ârifin esmâü'l Müellifin ve âsârü'l musannifin*, MEB. İstanbul 1951, 1/244; Kemal Sözen, *İbn Sina Okulu ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, tabula rasa, yıl /cilt 4, sayı 11, 2004, ss. 167-181.

² Zahirüddin Ebu'l Hasan Ali b. Ebi'l Kasım Zeyd el Beyhakî, *Tetimme Sıvânnü'l Hikme*, Neşr Muhammed Şefi, Lahor: 1351, S. 120; Şemsüddin Şehrazûri, *Târihu'l Hukemâ*, Trablus: 1988, S. 316; A. Bağirov, *Behmenyâr, Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara:AYK Atatürk Kültür Merkezi, 2002, C. 2, S. 204; GAL, Leiden, E. J. Brill: 1943, C. I, S. 599-600; GAL. Supp. C. I, Leiden, E. J. Brill: 1937, S. 828.

³ Zahirüddin Ebu'l Hasan Ali b. Ebi'l Kasım Zeyd el Beyhakî, *Tetimme Sıvân el Hikme*, S. 91.

⁴Bkz.:M. Kaya, *Behmenyâr*, çev. Mustafa b. Tahir es Sititî, *Mevsuatü a'lâmi'l Ulamâi ve'l Üdebai'l Arab el Müslimîn*, Beyrut, 2005, S. 161-163; Ayrıca bkz. H. Z. Ülken, *İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Ülken Y., İstanbul 1998, S. 104-105.

⁵ El Beyhakî, age., S. 91.

⁶ Seyyed Hossein Nasr-Mehdi Amin Razawi, "Bahmanyâr ibn Marzbân", *An Antology of Philosophy in Persia*, Oxford US. New York, Volume 1, ss. (333-350).

verilecektir.

Behmenyâr'ın Eserleri

Kitâb el Tahsîl

Eser, 1024-1037 yılları arasında Mecusi olan amcası Ebû Mansur b. Behram b. Hurşîd b. Yezdyâr için telif edilmiştir.¹ Behmenyâr bu eserde hocasının eserleri olan *Şifa*, *Necat* ve *İşârât*'a göre mantık, fizik ve metafiziğin bir hülasasını sunar. *Kitâb el Tahsîl* kendisinin de haber verdiği gibi, hocasıyla yapmış olduğu tartışmaların neticelerini de ihtiva eder. Biçim olarak İbn Sina'nın *Dânişnâme-i 'alâi*'yi takip eden bu kitabın, Farsçaya tercüme olduğu ifade edilir. *Tahsîl*'in el yazmaları genişlikte farklılık gösterir.² İbn Sina'nın *Şifa* ve *Necat*'ta açıkladığı gibi Meşşâî felsefeyi özetler. Tertibi İbn Sina'nın *Dânişnâme-i Alâi*, *Şifa* ve *Necat*'a göre olan bu eser, bazılarına göre İbn Sina Okulunun felsefe öğretisi için en iyi metinlerden birisi olarak kabul edilir.³ Behmenyâr'ın *Tahsîl*'deki şu ifadeleri yapılan bu tür yorumlara imkan vermektedir:

“Ben dayım Ebû Mansur Behram bin Hurşîd b. Yezdyâr için meydana getirdiğim bu eserde (risalede) *el Hikmetü'l Alâiyye*'nin tertibine ve onun genel çalışmaları ve benim ve onun arasındaki tartışmalardaki (muhâvere) kavramlara (meânî) uyararak Şeyh el Reîs Ebû Ali Huseyn b. Abdullah b. Sînâ'nın işlediği *Kitâb el Hikmet*'i hulasa ettim ve ona temel (el usûl) (konulara) benzer bir şekilde fer'î (fürû) (konulardaki) düşüncelerimi de ilave ettim. Onun kitaplarını incelemen bu fer'î (meseleleri) sana gösterecektir.”⁴

el Mubâhasât:

İbn Sinâ, öğrencisi Cüzcânî'ye imla ettirdiği kendi hayatıyla ilgili ifadelerinde de belirttiği gibi, çok çalkantılı bir hayat geçirmekle birlikte çok meşgul bir kimse idi.⁵ Çoğu zaman vakit bulamamaları nedeniyle öğrencileriyle birlikte akşamları İbn Sinâ'nın evinde felsefe çalışırlardı. Bu mutat toplantılarda Ebû Ubeyd *Şifâ*'dan, Masumî *Kanun*'dan, İbn Zeyle *İşârât*'tan, Behmenyâr da el *Hâsıl* ve *l Mahsûl*'den okurlardı.⁶ Alâü'd Devle döneminde İbn Sinâ ve Behmenyâr Behmenyâr arasında gerçekleşen tartışmalar, öğrencileri, özellikle de Behmenyâr tarafından İbn Sinâ'ya yöneltilen sorulara onun vermiş olduğu cevapları bir araya getiren derlemede de mevcuttur. *Mubâhasât* olarak isimlendirilen bu derlemede İbn Sinâ, *Şifâ*, *İşârât el Merâm* ve *İnsâf*'ta geçen çetin felsefe problemlerini yorumlar. Söz konusu metin farklı versiyonlarda nakledilmiştir. Mevcut tek baskısı, bütün elyazmaları ve İbn Sina'nın öğrencileri olan Ebû Mansur b. Zeyle ve Ebû Cafer Muhammed b. Hüseyin b. Marzban'ın sorularına vermiş olduğu cevapları içermektedir. Mısırdaki muhafaza edilen yazmaya genellikle Behmenyâr olduğu kabul edilen *Şeyh el Fâdil*'a yazılan iki mektup da eklenmiştir.⁷

Ta'likât:

Bu eser, yukarıda ifade edilen metinlere benzer bir şekilde, İbn Sina'nın,

¹ Behmenyâr, el Tahsîl, Neşr, Şehid M. Mutahharî, Dânişkâh-i Tahran: 1370, S. 1.

² H. Daiber, Bahmanyâr, Kia, EI. C.3, S. 501-503.

³ Seyyed Hossein Nasr-Mehdi Amin Razawi, agm., S. 333.

⁴ Behmenyâr, el Tahsîl, S. 1.

⁵ İb Ebi Useybia, Uyûnû'l Enbâ fî Tabakâti'l Etibbâ, s. 437-458

⁶ Şemseddin Şehrazûrî, Târîhu'l Hukemâ, Trablus: 1988, S. 371.

⁷ H. Daiber, Bahmanyâr, agm. S. 501-503.

Metafizik, Fizik ve Mantığın temel terimleri üzerine yapmış olduğu açıklamalardan Behmanyâr tarafından elde edilen notların toplanmasından ibarettir. Diğer bir ifade ile söz konusu metinleri *el Mübâhasât* adlı eserde olduğu gibi Behmenyâr imla etmiştir.¹ Eserin, Hemedan'da, Şems el Devle döneminde mi, yoksa daha sonra Isfahan'da, 'Alâ el Devle döneminde yapılan tartışmalardan mı bir araya getirildiği henüz açık değildir. Metnin bir parçası Farabî adı altında görünmektedir.²

Behmanyâr'a üçten fazla risale atfedilmektedir. Onlar da İbn Sina'yı takip eder ve metafiziğin kısa tariflerini (*risâle fî mevzû' 'ilm mâ ba'd al tab'i'*), varlıkların mertebelerini (*risâle fî merâtib el mevcûdât*)³ ve Meşşâî filozoflara göre göre nefsin idrak güçlerini (*makâle fî 'arâ al meşşâîn fî umûr el nefs ve kuvâhâ*) içermektedir.⁴

Behmanyâr'ın kitapları birinci planda hocası İbn Sina'nın fikirlerini özetlemeyi ve açıklamayı hedefler. Dolayısıyla onların bir yere kadar hocasının dersleri üzerine kurulmasının mümkün olması, öğrencileri ve İbn Sina'nın yazılarını birbirinden ayırtırmayı zorlaştırmakta ve neden yukarıda zikredilen (*Şîfa'yı* takip eden) *Metafiziğin Özeti*'nin sıkça İbn Sina'nın yazmalarına nispet edildiğini de açıklamaktadır. Benzer bir analogi ile biz, yukarıda zikredilen *risâle fî merâtib el mevcûdât*'ın neden en azından bir defa, *risâle fî isbât el müfârakât* adı altında İbn Sina'nın diğer bir öğrencisi olan Ebû Abdullah Ma'sûmî'ye atfedildiğini açıklayabiliriz.

Bu risalelerden başka, *Fasl min Kitâb fî isbât el 'ukûl el fa'âle ve'l dalâle 'alâ 'adedihâve isbât el nüfûs el semâviye* de Behmanyâr'ın metnine istinat eder. Bu yazma, *Risâle fî İsbâti'l Ukûli'l Fa'âle ve'd Delâleti alâ Adedihâ ve İsbâti'n Nüfûsi's Semâviyyeti* künyesiyle elyazma şeklinde kaydedilmiş olup,⁵ gerçekte bağımsız bir risale değildir; sadece Behmanyâr'ın *Kitâb el Tahsîl* adlı eserinden bir faslın istinsahından başka bir şey değildir. Nitekim metnin *Fasl min Kitâbi Behmenyâr fî İsbâti'l Ukûli'l Fa'âli ve'd Delâleti alâ Adedihâ İsbâti'n Nüfûü's Semâviyyeti* şeklinde başlaması bu metnin Behmanyâr'ın metnine istinat ettiğini göstermektedir. Bundan başka bu metni *Kitab el Tahsîl*'den de çok küçük kelime farklılıklarıyla takip etmek mümkündür.⁶ İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde Behmenyâr'ın şu yazmalarının mevcut olduğu bildirilmektedir:

1. *el Ecvibe an Es'ileti's Şeyh er Reîs İbn Sînâ*, (Feyzullah Efendi, rakam: 2188, varak: 211-220)

2. *Risâle fî İsbâti'l Ukûli'l Fa'âle ve'd Delâleti alâ Adedihâ ve İsbâti'n Nüfûsi's Semâviyyeti* (Köprülü, rakam: 1604, varak:72-83)

3. *et Tahsîl fî Şerhi Lübâbi'l Hikme li İbn Sînâ*, (Rağıp Paşa, rakam 880,

¹ İbn Sînâ, el Ta'likât, tahkik, A. Bedevî, Mektebetü'l İ'lâmi'l İslâmî, Tahran: 1404, S. 5-6.

² H. Daiber, Bahmanyâr, agm. S. 501-503.

³ Bu iki risale S. Popper tarafından hem Arapça hem de Almanca tercümesiyle birlikte yayınlanmıştır. Bk.: S. Poper, Merâtib el Mevcûdât, Behmenjâr Ben El-Marzuban, der persische Aristoteliker aus Avicenna's Schule: Zwei metaphysische Abhandlungen von ihm Arabisch und Deutsch mit Anmerkungen. Leipzig: 1851, pp. 17-28 (tr. pp. 24-47); Mawdu' 'ilm mâ ba 'd al-tab'âh, Ed. and trans. by S. Poper. Cairo: A.H. 1329/A.D. 1911, pp. 12-19.

⁴ Nâfiz Paşa, rakam1350, varak 54a-57b.

⁵ Bk. Köprülü, rakam: 1604, varak:72a-83b.

⁶ Krş. Behmanyâr, Kitâb el Tahsîl, S. 647 ve devamı.

varak:182, 1118; Köprülü, rakam: 863, varak: 261, 888; III. Ahmed, rakam: 3190, varak: 296, 896, rakam 3287, varak 177)

4. *Makâle fi Ârâi'l Meşşâiyîn fi ümûri'n Nefs ve Kuvâhâ*, (Nâfîz Paşa, rakam1350, varak 54-57)

5. *en Nakd alâ envari'l Efkâr li İbn Sînâ-fi'l Felsefe*.¹

Behmanyâr'ın *Makâle fi Ârâi'l Meşşâiyîn fi ümûri'n Nefs ve Kuvâhâ* adlı risalesi daha özgündür. İbn Sina tarafından *Şifa*'da ifade edilen şeyleri tekml eden ve başlıca insanın ve yıldızların idraki ile ilgilenen bir risaledir. Bu risalede Behmenyâr idrakin üç türlü olduğundan bahsetmektedir:

“...Dolayısıyla idrak üç kısımdır:

Birincisi, idrak edilen, idrak edenin lazımı olur ve şüphesiz bu idrak, dış dünyada (fi'l a'yân) idrak edilen şeyin varlığından öncedir.

İkincisi, bir sebepten dolayı bir idrak edicinin kendinde meydana gelen bir ilinek olur. Üçüncüsü, bu da iki kısımdır. Birincisi: İdrak dış dünyada/ayanda idrak edilen şeyin varlığından önce olur. İkincisi, idrak edilenin ayanda varlığından sonra olur ve şüphesiz onun idraki, ayanda idrak edilenin varlığından önce olan ve herhangi bir sebebe dayanmadan ve zorunlu olarak bir idrak edilene ulaşır. Birinci kısım, Tanrı idrakinin bir niteliğidir. Onun ilmi hiçbir şeyden etkilenmiş değildir. İkincisi, yıldızların nefslerinin Tanrı'dan idrak ettikleri ve kendilerinde arız olan idraktır.

Üçüncüsü, feleğin altında bulunan hayvanatın idraki için bir niteliktir. Onda herhangi bir ortaklık söz konusu değildir. Zeyd ve bu güneş gibi. Küllî, kendisinde ortaklık mümkün olan şeydir. İnsan gibi. Zeyd, Ömer, Halit insan olmakta ortaklıklar. Onlardan hiçbiri insanlıkla nitelenmeye diğerine göre daha öncelikli değildir. Anlam maddeye bağlıdır. Zeyd ve güneş gibi. Çünkü onun ancak maddi olarak mevcut olması mümkündür. İlah gibi maddeden uzak olan anlam ise, “ayrık olan/mufârik” diye adlandırılır. Küllîlerin de bir maddede olması mümkün değildir. Buna göre idrakin kendi kısımlarına ayrılması gerekir. Mahsusâtın idraki, havas şeklinde adlandırılır. Duyusalların idraki de, hissî idrak diye adlandırılır. Küllîlerin idraki maddeden uzaktır ve akl diye adlandırılır. Buna uygun olarak da, aklî idrak şeklinde adlandırılır.”²

Bundan başka Behmanyâr tarafından yazılan bazı eserler vardır ki, bunlar kaybolmuş görünmektedir. Bu eserler şunlardır: *Kitâb al Behce ve's Saâde*, *Kitâb ez Zîne fi'l-Mantık*, *Kitâb fi'l mûsîkâ*³

Behmenyâr'ın Felsefesi

Yukarıda Behmenyâr'ın şarihliğine yapmış olduğumuz vurgu onun İbn Sina'nın felsefesini sadece tekrar ettiği anlamına gelmez. En yüksek cevher olarak bir cinsin cevherliği düşüncesi, al burhanü'l Sülleme gibi konularda İbn Sinâ ile aralarında farkların bulunduğu ifade edilir. Bununla birlikte Behmenyâr'ın, İbn Sina'nın Yeni Eflatuncu Sudurcu yaratma ve Tanrı'nın nedensiz ve zorunlu doğası hakkındaki düşüncelerinden etkilenmişe benzemektedir. Öldükten sonra ruhun

¹ Ali Rıza Karabulut, Mu'camü'l Mahtûtât el Mevcûde fi Mektebâti İstânbûl ve Anâtûli, C. I, S. 358-359.

² Behmenyâr'ın makâle fi 'arâ al meşşâîn fi umûr el nefis ve kuvâhâ (elyazma Nafiz Paşa, İstanbul, 1350, varak 54-57)

³ Bkz. Beyhakî, Tetimme Sıvânü'l Hikme, S. 91.

şahsiyeti hakkında İbn Sina'dan farklı bir düşünceye sahip görünmektedir. Behmenyâr, ruhun ölümle değişeceğini fakat birinci durumuna benzer olmaya devam edeceğini iddia eder. Elbette Behmenyâr'ın düşünceleri büyük oranda İbn Sina'nın bir devamıdır ve çalışmaları hocasının felsefesinin çözülmemiş birçok görüşleri için değerli anahtarlar sağlar.¹ Bu nedenle bazıları onun, hocasının sistemiyle katıksız bir şekilde uyum içinde olduğunu fakat onun düşüncesinde maddenin kendi zatiyyetini kaybediyor görünmekte olduğunu ve maddenin mümkün varlık olarak düşüncenin bir izafeti olduğunu belirtir.² Behmenyâr'a göre henüz form kazanmamış bir yetenek ve imkan durumunda olan ilk heyula (şekilsiz ilk madde) sadece bir kavramdan ibarettir. Bu bakımdan heyula tam anlamıyla cevher sayılmaz.³

Hocasının düşünce ve sistemini takip eden Behmenyâr'da madde (heyula), cevheriyetinden bazı şeyleri kaybetmiş görünmektedir. Örneğin imkanü'l vücüd onda zihni bir manadan başka bir şey değildir.⁴ Behmenyâr İ. Sina'nın tersine Vacibü'l vücüd'a belirli şartlarda cevher denilebileceğine işaret eder.⁵

Bütün bu ifadeler her ne kadar Behmenyâr'ın küçük farklı katkılarla hocasının düşüncelerini tekrar etmediğini göstermeye çalışsa da, onun özgün bir filozof olduğu düşüncesini de doğurmamaktadır. Nitekim *Kitâb el Tahsîl*'i neşreden Mutahharî'nin metin altında sıkça İbn Sinâ'nın *Şifâ* adlı eserine atıflar yapması da bu kanaati telkin etmektedir. Dahası yukarıda saydığımız risaleleri felsefe metni olarak okuduğumuzda Behmenyâr'ın İbn Sinâ felsefesini lafzen tekrar ettiği görülecektir. Özellikle onun felsefeye dair iki risalesini İbn Sinâ'nın eserlerinden lafzî olarak takip etmek mümkündür.⁶

Bundan başka Behmenyâr'ın İbn Sinâ'nın düşüncelerini şerh etmek ve onun felsefesinin muğlak taraflarını açıklığa kavuşturmak vb. görevlerin dışında, İbn Sinâcı düşüncenin sadık bir devam ettiricisi olup olmadığını sorgulayan araştırmacılar da vardır. Jules Jansens onlardandır. Mezkur araştırmacı, Behmenyâr'ın, *Kitab el Tahsîl*'de hocasını takip ettiği ve dolayısıyla onun düşüncelerini tekrar ettiği anlamına gelen ifadelerinin ilk bakışta böylece anlaşılacağını fakat eserin dikkatle gözden geçildiğinde farklı bir iddiayı da içerdiğini ifade ederek, ilk bakışta hocasını tekrar ettiği anlamına gelen ifadeleri tereddütlü hale getirmiştir.⁷ J. Jansens, Behmenyâr'ın *Tahsîl*'in hemen başındaki ifadelerinden yola çıkmaktadır.

¹ Seyyed Hossein Nasr-Mehdi Amin Razawi, C. I, S. 333.

² T. J. De Boer, *The History of Philosophy in Islam*, trans. Edward R. Jones, Cosmo Publications, S. 146.

³ M. Kaya, Behmenyâr b. Merzuban, *İslam Ansiklopedisi*, V/354-355.

⁴ De Boer, *İslamda Felsefe Tarihi*, çev., Y. Kutluay, Anka Y. 2001, S. 177.

⁵ Bkz. Behmenyâr, et-Tahsil, S. 571.

⁶ Bkz: S. Poper, *Merâtib el Mevcûdât*, Behmenjâr Ben El-Marzuban, der persische Aristoteliker aus Avicenna's Schule: Zwei metaphysische Abhandlungen von ihm Arabisch und Deutsch mit Anmerkungen. Leipzig: 1851, pp. 17-28 (tr. pp. 24-47); Mawdu' 'ilm mā ba 'd al-ṭabī'ah, Ed. and trans. by S. Poper. Cairo: A.H. 1329/A.D. 1911, pp. 12-19.

⁷ Jules Janssens, *Bahmanyâr Ibn Marzubân: a Faithful Disciple of Ibn Sînâ?*, Before and After Avicenna proceedings of the first Conference of the Avicenna Study Group, Edited by David C. Reisman with the assistance of Ahmed H. Al-Rahim, Brill, Leiden-Boston 2003, ss. (177-197).

Bu ifadələri şu şəkildə alıntılایabiliriz: *Ben dayım Ebû Mansur Behram bin Hurşid b. Yazdyâr için meydana getirdiğim bu eserde (risalede) el Hikmetü'l Alâiyye'nin tertibine ve onun genel çalışmaları ve benim ve onun arasındaki tartışmalardaki (muhâvere) kavramlara (meânî) uyarak Şeyh el Reîs Ebû Ali Huseyn b. Abdullah b. Sînâ'nın işlediği Kitâb el Hikmet'i hulasa ettim ve ona temel (el usûl) (konulara) benzer bir şekilde fer'i (fürû) (konulardaki) düşüncelerimi de ilave ettim. Onun kitaplarını incelemen bu fer'i (meseleleri) sana gösterecektir.*¹ J. Jansens'a göre bu giriş ifadesi, açık bir şekilde İbn Sînâ yandaşlığını seslendirmektedir. İlk önce Behmenyâr, kendi çalışmasında oluşturduğu bu tür hikmetin açık bir şekilde bizzat Şeyh er-Reîs'e özgü olduğunu, diğer bir ifade ile Şeyh er-Reîs'in felsefe ile meşgul olmanın oldukça yeni bir yolunu meydana getirdiğini ifade ederek, kendi çalışmasında geliştirdiği hikmetin İbn Sînâ'nın talim ettiğine oldukça benzer olduğuna vurgu yapmaktadır.

Sonra Behmenyâr bu yeni yöntemin temel ifadelerinin benzer olduğunu yani Danişnâme'de İbn Sînâ tarafından benimsenmiş olan felsefi projenin temel kısımlarının özel bir tertibi olduğunu ikaz eder. İbn Sînâ'nın ansiklopedik çalışmalarının çoğundaki klasik düzene (mantık, fizik, matematik, metafizik), hakikaten uygun olmasına rağmen, onun son felsefi ansiklopesi olması muhtemel olan Farsça çalışmasında durum bu değildir. Orada o, açık bir şekilde yeni bir tertip (Mantık-Metafizik-Fizik) benimser. O, Matematikten söz etmek değil fakat ilginç bir şekilde ve (onun Platoncu- Aristocu çizgisindeki) klasik müfredatın zıddına, Metafiziğin Fizikten önce geldiği izlenimini doğurur. Bu durum, Behmenyâr'ın açıkça bu tek tertibi takip ettiğini iddia etmesinin ikincil öneminden dolayı değildir. Böyle yaparak o, İbn Sînâ (olgun) düşüncesine büyük bir katkı olarak onu daha değerli kılıyor görünmektedir. Bu daha olağanüstüdür çünkü o ayrıca daha sonra Gazâlî'nin "Makâsû"ıyla ilgili durumda olacağı gibi, bizzat Danişnâme'nin özenle gözden geçirilmiş bir versiyonunu teklif etmeyi de değil, daha çok Şeyh er Reîs'in bütün yazılarıyla uğraşmayı ve hatta hocasıyla doğrudan iletişimi aracılığıyla öğrenmiş olduğu fikirlerin hesaba katıldığını iddia eder. Bu son bilgi, onun düşüncelerinin tamamı hakkında İbn Sînâ'nın yazı yazmadığını açıkça ima eder... O İbn Sînâ'nın külliyatında mevcut olmayan bir takım düşünceleri vereceğini kabul eder fakat çabucak bu tür ilavelerin genelde aynı külliyatta her ciddi düşünürün fark edebileceği temel ilkelerin türevi olduğunu ilave eder. Bu nedenle ilk görünüşte Behmenyâr'ın Kitâb et- Tahsîl'i esas itibarıyla İbn Sînâ-esinli bir özet olarak görünür.

Fakat eserin biraz daha yakın açıklaması bu şekildeki bir nitelemenin önemli bir vasfını ortaya çıkartır. Gerçekte, Kitâb el- Tahsîl'in en temel yapısı, İbn Sînâ'nın Danişnâme'si ile sadece görünüşte aynıdır. Muhakkak Behmenyâr, hala İbn Sînâ'nın Mantık ve sonra Metafizikle yaptığı gibi, üç bölümden oluşan bir taksime devam eder. Fakat Şeyh er Reîs'in tersine, Metafizik, İlm İlâhî değil, Metafizik (mâ ba'd at tabîa) diye isimlendirilir. Bu Aristocu adlandırma zorunlu olarak İbn Sînâcılığın dışında olmasa da, bizzat İbn Sînâ'nın, felsefenin en yüksek ilmiyle meşgul olurken büyük oranda el İlâhiyât ifadesini tercih ettiğinde şüphe yoktur. Bu, onun son dönem bütün büyük eserlerinde bulunan bir isimlendirmedir.

¹ Behmenyâr, el Tahsîl, S. 1.

Bunun, İbn Sînâ'ya göre "Tanrı"nın (divine)in asla metafiziğin uygun bir "konu"su olduğu anlamına gelmediğine dikkat ediniz. Tanrı'nın varlığının kanıtlanması gerektiği nedeniyle O, asla metafiziğin birincil konusu olamaz. İbn Sînâ için sadece "Varlık olarak Varlık" böyle bir rolü yerine getirebilir. Buna göre metafizik her şeyden önce bir ontolojidir. Fakat o, sebep bilgisini (ya da ilmi' l âsâr)ı da içerir çünkü o diğer bütün ilimlerin ilişkileriyle ilgilenir ve dahası İlahiyat/teoloji, en yüksek ve bu yüzden de en şerefli varlık olan Tanrı'yı içerir. İbn Sînâ Aristoteles'in metafiziğinde dağınık ve parça parça mevcut olan bu üç unsuru tutarlı metafiziksel bir sistem içinde bütünler. Fakat Behmenyâr ilimlerin tamamı için gerekli olan terimler hakkındaki metafiziksel projeyi sınırlandırıyor görünmektedir.¹ Bu, onun, metafiziğin Aristocu isimlendirmesini tercih etmesinin nedenini açıklayabilir. Fakat bu bilgi genel bir girişin parçası olması nedeniyle birisi onu aşırı vurgulamamalıdır. Kitab et tahsîl'in bu ikinci kısmının içeriğinin daha sistematik bir açıklaması, Behmenyâr'ın Metafiziği ile İbn Sînâ'nın el ilahiyât'ı arasındaki ilişkinin daha doğru bir değerlendirmesi için şüphesiz gereklidir...²

J. Jansens'in detaylı soruşturmasının neticesi, zannedildiğinin aksine, Behmenyâr'ın Tahsîl adlı eserinde İbn Sînâ'yı tekrar etmediği ve hatta onun sadık bir öğrencisi ve bağlısı olmadığı doğrultusundadır. Jansens'e göre, daha kuşatıcı bir bakış açısıyla, Tahsîl İbn Sînâ'nın felsefe projesinden sapar; birleştirilmiş bir metafiziği (unified metaphysics) tafsilatlandırma projesinin olağanüstü teşebbüsünü reddeder. Aynı zamanda o, Şeyh er-Reis'in ifade ettiği gibi, teolojinin eşsiz kurgusunu (unique valorization of theology) reddeder. O daha ziyade, Tanrı'yı, Varlığın (doğal?) bir inceleme unsuru yapar. Esas itibarıyla İbn Sînâcı metinlerin büyük çapta kullanılmasına rağmen, bu alıntıların Behmenyâr tarafından belli bir yapı içerisinde kullanılması kesinlikle İbn Sînâcı değildir. J. Jansens'a göre, metafiziğin salt ontolojiyle sınırlandırılmasıyla ve birkaç fiziksel doktrin in yeniden tertibiyle birisi, zaman zaman Behmenyâr'ın İbn Sînâ'nın düşüncesini "re-aristotelize" etme düşüncesinde olduğu zehabına kapılabilir. Bu durumda onun Aristoteles hakkındaki bilgisinin sorgulanması gerekir. Bu bağlamda Behmenyâr'ın Tahsîl'de Mantığı, Fiziği ve Metafiziği ele alış biçimi Aristoteles'te herhangi bir temel bulamamaktadır. Bundan dolayı Jansens Behmenyâr'ın daha çok, İbn Sînâ tarafından zayıf bir mantıkçı ve kötü bir Aristoculuğun taklitçi bir takipçisi olmakla kınanan Ebu'l Kâsım el-Kirmânî³ gibi bir şahsın tesirini gösterdiğini ve büyük bir olasılık olmasa da, Behmenyâr'ın İbn Sînâ'dan daha çok ikincisinin bağlısı olduğunu iddia etmektedir.⁴

J. Jansens'in araştırması boyunca Behmenyâr'ın Tahsîl'deki metinleriyle İbn Sînâ'nın metinlerini karşılaştırması ve Behmenyâr'ın hocasından bazı konularda farklı neticelere ulaşması hususundaki tespitler oldukça önemlidir. Fakat, bütün bu

¹ Behmenyâr, et-Tahsîl, 2.

² J. Jansens, agm.

³ Ebu'l Kâsım el-Kirmânî, bazı kaynaklarda İbn Sînâ'nın rakibi olarak zikredilen ve İbn Sînâ'nın vezir Ebû Sa'id el Hemedâni'ye şikayet etmiş olduğu bir kimse olarak tanıtılır. Bu konudaki tartışmaların geniş bir tahlili için bkz.: David C. Reisman, "A New Standard for Avicenna Studies", Journal of the American Oriental Society 122.3 (2002) ss. (562-577), S. 563.

⁴ J. Jansens, agm.

tespitler Behmenyâr'ın hocasının düşüncelerinden saptığı ve hatta küçük bir ihtimalle de olsa farklı birisinin yani Ebu'l Kâsım el Kirmânî'nin bağlı olduğu doğrultusundaki iddiaları henüz yeni araştırmalarla aydınlığa kavuşacak bir husus gibi görünüyor. Behmenyâr'ın eserlerinde oluşturduğu metinlerin İbn Sinâ'nın *Şifa*'sının nerdeyse bütün eserlerine istinat etmesi, onun düşünsel uzaklaşmalarını değil, şerh çabalarını işaret ediyor görünmektedir. Aksi takdirde Behmenyâr'ın bağlı olduğu tahmin edilen Kirmânî'den almış olduğu etkilerin de gösterilmesi icap eder. Bundan başka Behmenyâr'ın *el Tahsîl* dışında bize kadar ulaşan diğer risaleleri de İbn Sinâ'nın eserleri ve *Tahsîl*'den yapılan hulasalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en güzel örneğini onun metafiziğin konusuyla ilgili risalesi vermektedir. Bu nedenle bu risalenin çevirisini olduğu gibi vermek istiyoruz.¹

Risale Fi Mevdûi 'İlmi Ma ba'di't tabia Li Behmenyâr b. El Merzuban² El Faslü'l Evvel: (Metafiziğin Tanımı ve Konusu)

Maba'dü't tabia şeklinde maruf olan ilmin konusu, varlık olması itibarıyla varlıktır. (el mevcud bimâ hüve mevcud). Onun problemleri ise, hiçbir şarta bağlı olmayan varlık olması itibarıyla varlığa mülhak olan durumlardır. Cevher, kemiyet, keyfiyet gibi türler, varlığın bir kısım durumlarıdır. Dolayısıyla varlık, ilk önce kısımlara ayrılır. Diğer bir kısmı da, bir, çok, kuvve, fiil, külli, cüz'i, mümkün ve vacip gibi hususi arazlardır.

Buna göre varlık, arazları kabul etme ve onlara istidatlı olması konusunda fiziksel ve matematiksel olarak ayrıntıya girilmesine gereksinim duymaz (*Şifa, İlâhiyyât 13*). Varlığın dayanağı olmaması sebebiyle ilkeleri incelemek, bu konunun (* yani varlığın) eklentilerini (levâhık) araştırmaktır. Varlıkta, varlığın tabiatına nispetle arızî bir durumun olması ve bir takım eklentilerin bulunması imkânsız da değildir. Varlıktan daha umumi bir şey olmadığı için varlık kendisinden başkasına ilk olarak ilave olur. Ve yine aynı şekilde varlık, kendisi için de bir mebde' olması söz konusu olsa bile, fiziksel ve matematiksel vb. bir noktaya gelmeye gereksinim duymaz. Kaldı ki, ilke, varlığın tamamı için ilke değildir. Şayet ilke, varlığın tamamı için bir ilke olsaydı, ilke linefsihi (*yani varlığın kendisi) olurdu. Halbuki bütün olarak varlığın bir ilkesi yoktur. İlke ancak sebepli varlık için söz konusudur. Bu nedenle ilke, varlığın bir kısmı içindir. Bu nedenle sebeplilikten dolayı bütün sebepli varlıkların (vücut ma'lül) kendisinden taşıdığı ilk sebep araştırılır. Bu da varlık hakkındaki ilk olgularla ilgili bir bilgi olup, o, varlık (el vücut) ve bir olandır (*Şifa, İlâhiyyât 15*).

El Faslü's Sâni: (Özel ve Genel Varlık)

Tasavvur edilmeye layık olan şeylerin en uygunu *mevcud, şey, bir* vb. gibi olgularla ilgili genel şeylerdir (*Şifa, İlâhiyyât 30*). *Mevcud* ve *şeyin* anlamı (zihinlerde [*Şifa, İlâhiyyât 31*]) tek bir tasavvur ve tek bir anlamdır. Bu nedenle

¹ Risalenin arapçası için bkz.: Mawdu' 'ilm mā ba 'd al-ṭabī'ah, Ed. and trans. by S. Poper. Cairo: A.H. 1329/A.D. 1911, pp. 12-19.

² Parantez içinde İbn Sinâ'nın eserlerine atıflar ve İbn Sinâ'nın eserlerinden bazı eklemeler tarafımızdan yapılmıştır. Şifâ'ya yapılan atıflar İlahiyat kitabıyla ilgilidir. Bk. İbn Sinâ, el İlâhiyyât, İntişârât-i Nâsırhüsrev, Çâbhâne-i Ârmân 1343; Ayrıca Behmenyâr'ın bu risaledeki ifadelerinin daha geniş bir tartışmasını el Tahsîl'den de takip etmemiz mümkündür. Bk. Behmenyâr, el Tahsîl, 280-290.

mevcud, müsbet ve muhassal tek bir anlamda müteradif isimledir. Şüphesiz onun anlamı, onu (***bu kitabı okuyan kimsenin zihninde***[Şifa, ***İlâhiyyât 31***]) düşünen kimsenin zihninde hasıl olur. Şey ve şeyin makamında kullanılan şeyle lügatlerde bazen diğer bir anlama işaret edilir. Her bir durumun *neliği* ile ilgili bir hakikati vardır. (hüve biha mâ hüve) Üçgenin üçgen olan, beyazın beyaz olan bir hakikati vardır. Bu bizim *el vücudü'l hâs* diye adlandırdığımız “özel varlık”tır. Bununla “genel varlık” (el vücudü'l isbâti) kastedilmemiştir. Netice itibarıyla *vucud/varlık* lafzı ile birçok manaya işaret edilir. Bir şeyin hakikati de varlığın bu anlamlarındandır. Burada varlık (vücut), bir şeyin *özel varlığı* (el vücudü'l hâs) olmaktadır.

El Faslü's Sâlis: (Şey ve Varlık)

Biz deriz ki, her şeyin bir *özel hakikati* vardır. Bu hakikat, o şeyin mahiyetidir. Malumdur ki, her şeyin kendine has özel hakikati, tasdik (isbât) ile eş anlamlı olan varlıktan farklıdır. (* Yani her bir şeye “vardır” şeklinde yüklem olan genel varlıktan farklıdır.) Buna göre sen “falanın hakikati ya dışarıda, ya zihinde ya da her ikisini de kesin olarak kapsayacak şekilde vardır” dediğinde, bunun anlamı, mefhumun elde edilmesidir. Şayet sen, “falanın hakikati falanın hakikatidir” ya da “falanın hakikati hakikattir” demiş olsaydın gereksiz bir şekilde kelamı uzatmak olurdu. Şayet “falanın hakikati bir şeydir” demiş olsaydın, aynı şekilde bilinmeyi ifade etmeyen bir söz olurdu. Ve anlamlılık bakımından en az anlamlı olanı da “hakikat şeydir” demendir. Ancak “falanın hakikati mevcut bir hakikattir” sözünde ifade ettiğin gibi, “şey” ile mevcudu kastediyorsan bu durum müstesnadır. O halde “şey”, kendisiyle zikri geçen şeyin kastedilmesidir. Elbette onda yine de varlık manasına bir gereksinim vardır, hatta varlık (mevcud) anlamı ona sürekli lazım olur. Çünkü o ya dışarıda, ya vehimde ya da akılda mevcuttur. Eğer öyle olmasaydı o bir *şey* olmazdı ve kendisinden herhangi bir haber verilemezdi (Şifa, ***İlâhiyyât*** , 31,32).

El Faslü'r Râbi':(Varlık ve Kategoriler)

Biz deriz ki, *varlık* ne cins ne de kendisinden alttakilere eşit bir şekilde kategori olmasa da öncelik (takdîm) ve sonralık (te'hîr) şartıyla kendinde ittifak edilen bir anlamdır; bunlardan birincisi cevher olan mahiyet için kullanılan anlam, daha sonra da cevherden sonrakiler için kullanılır. İfade ettiğimiz gibi bunlar tek bir anlamdır (*o da varlıktır.) Daha sonra, açıkladığımız gibi, ona has olan arazlar eklenir. Bu nedenle doğru olan her şey için tek bir bilgi olduğu gibi, varlığı tekeffül eden/üstlenen tek bir bilgi vardır (***Şifa, İlâhiyyât, 34, son paragraf***).

El Faslü'l Hâmis: (Mümkün, Zorunlu, Mümtemi)

Onlar mümkün, vacib ve mümteni bir kısmını bir kısmının tanımından aldıkları tanımlarla tanımladılar. Dolayısıyla o bir totolojidir (devrdir.) (Şifa İlâhiyyât, ***35-36'da bu cümle bir sayfa anlatılır***). Bunlardan vacip, ilk olarak tasavvur etmeye en layık olanıdır. Vacip, varlığın pekiştirilmesini (te'kid) gösterir. Varlık da yokluktan daha çok bilinir. Çünkü varlık bizatihi bilinir, yokluk ise bir şekilde varlıkla bilinir. (***Bu ifadeler, Behmenyâr, Tahsil S. 291'de aynen mevcud***).

Vacib el Vücut/Zorunlu Varlık, yokluğu düşünülmesi imkansız olan varlıktır. Mümkün varlık (mümkünü'l vücud), varlığı ve yokluğunun düşünülmesi imkansız olmayandır. Zorunlu Varlık, varlığı zorunlu olan varlık; Mümkün varlık, varlığında ve yokluğunda herhangi bir zorunluluk olmayan varlıktır.

Varlığa dahil olan durumlar akılda iki kısma hamledilir:

Bunlardan birincisi, özü dikkate alındığında, imkan dahilinde olmasına rağmen varlığı vacip/zorunlu olmayan. İkincisi, Özü dikkate alındığında varlığı zorunlu olandır. Özü itibarıyla Zorunlu Varlığın herhangi bir illeti/nedeni yoktur. Çünkü onun varlığında bir neden olsaydı, onun varlığı o illetle birlikte olurdu. Dolayısıyla özü itibarıyla Zorunlu Varlık olmazdı. Özü itibarıyla mümkün varlık ise, varlığı ve yokluğu bir neden iledir. Buna göre mümkün varlığa, varlıktan ve yokluktan herhangi birini veren, ya mümkün varlığın dışından ya da değildir. Eğer kendi dışındansa, dıştan olan nedendir. Eğer bu varlık ona dıştan verilmemişse, bunda da, ya onun ferdi mahiyetinin yeterliliği ya da yetersizliği söz konusudur. Eğer iki durumdan birisi için (varlık—yokluk) mahiyetin yeterliliği söz konusu ise, o zaman bu durum, kendi zatı için mahiyeti zorunlu olan bir durum olur. Bunun da zorunlu olmadığı anlaşılır. (*İbn Sina 'da 'hulf' olarak geçer, Şifa, İlahiyyât, S. 39*). Eğer mahiyeti yeterli değilse, ona bir durum nispet edilir ki, o da onun illeti/nedenidir.

El Faslü's Sâdis: (Öncelik ve Sonralık)

Hakikati zaman ve mekan bakımından belli bir ilkeye daha yakın olan *önce* (mütekaddim), söz konusu belli ilkeye daha uzak olan *sonra* (müteahhir) kabul edilen mütekaddim ve müteahhirin anlamı, belli ilke gibi anlamın kendisi olarak kullanılmaya başlandı. Bu nedenle bir başkasında olmayan, kendisinde bulunan bir konuda *üstün olan, önde olan* mütekaddim, kendisinde evvelkinde bulunanın bulunmadığı diğeri de müteahhir kılındı. Bir konuda, kendinde olan bir şeyde öne geçen, ikincide yoktur. Söz konusu konuda ikincide olan öne geçende fazlasıyla vardır.

Sonra bu (mütekaddim-müteahhir) varlığa nispet edilen bir değerlendirmeye nakledildi ve kendisi olmasaydı ikincinin de olmayacağı varlığı ilk olan şey için kullanıldı. İkincinin varlığı da birincinin diğeri tekaddüm eden varlığıdır. *Bir* ve *çok* gibi. Bu nedenle *çoğun* var olması *birin* varlık şartı değil, *birin* var olması *çokun* varlık şartıdır. Burada *çoğun* varlık kazanması söz konusu değildir. Aksine *çoğun* varlığından söz etmek için *çok* olana değil *bire* ihtiyaç vardır. (*benzer ifadeler için İşarat, S. 144*).

Sonra (mütekaddim ve müteahhir konusu) diğeri bir açıdan varlığın meydana gelmesine nakledildi. O da şudur: eğer iki şey olsaydı ve ikisinden birinin varlığı diğeriinden olmasaydı, hatta varlığı kendinden ya da üçüncü bir şeyden, fakat ikincinin varlığı birinciden olsaydı. Birincinin zatından değil, bilakis her ne zaman var olursa, varlığı ikincinin varlığının gereği için illet olması gereken ilk varlık olma imkanını zatında bulunduran zorunlu varlık olması gerekirdi. Bu nedenle ilk, varlık olması itibarıyla ikinciden öncedir. Bunun örneği şudur: zaman bakımından her ikisi birlikte olsa da, elin anahtarı hareket ettirmesi gibi. Dolayısıyla illet var olduğu zaman illetlinin var olması gerekir. O halde her illetlinin varlığı, illetinin varlığıyla birlikte zorunludur. Ve onun illetinin varlığı, illetli varlığın kendisinden zorunlu olduğu varlıktır. Zamanda, zihinde vb. ikisi de beraberdir ancak, varlığın meydana gelmesine nispetle birlikte değildirler. Çünkü illetlinin illetinin varlığı, illetliden meydana gelmemiştir. Onun illetliden meydana gelmeyen bir varlığı vardır ve illetli varlığın meydana gelmesi o varlığın var olmasındandır. Bu nedenle o, varlığın meydana gelmesine kıyasla daha öncedir.

El Faslü's Sâbi' (Şifa, İlahiyyât 4. Makale, Fasl 2, S. 177-178'e bakılmalı)

Mevcut olmayan ve var olmak için de bir gücü bulunmayan her şey varlığı imkansız olandır. Var olması mümkün olan şey, olmaması mümkün olandır da. Aksi takdirde olması zorunlu olurdu. Mümkünün varlığı şundan bağımsız değildir: mümkün ya var olduğu zaman varlığının imkanının mutlak var olması için (kâim mücerred) kendinde var olan bir şeydir. Ya da var olduğu zaman kendi dışında var olan bir şeydir. Eğer mümkün, “kendi dışında bir şey olması mümkün olan” anlamında ise, onun varlığının imkanı da aynı şekilde bu “dış”tır. Bu nedenle onun varlığının imkanıyla birlikte bu “dış”ın da var olması gerekir. Çünkü dış, mümkün varlığın mevzu/yüklendiği şeydir.

Eğer mümkün, kendi dışında ve herhangi bir şekilde kendi dışından da olmayan ve aynı şekilde madde ile kendisinin bir unsuru olacak şekilde ya da herhangi bir durumda kendisine gereksinim duyacak şekilde hiçbir ilişkisi olmayan, *kendi kendine var olan* (kaim bi nefsihi) ise, onun varlığının imkanı (**Şifa’dan farklı olarak burada “in kâne lehû” ifadesi vardır**) herhangi bir maddeyle ve cevherle ilişkisiz olarak onun önüne geçmiştir. Bu şeyin hiçbir şeyle ilişkisi olmaması nedeniyle onun varlığının imkanı cevher olur. Çünkü o bizatihi mevcuttur. Kısaca, onun varlığının imkanı gerçekleşmemişse, varlığı mümkün değil imkansız olurdu. Eğer o, --farz edildiği gibi—kendi başına gerçekleşmiş ve var ise, cevher olarak mevcuttur (**Şifa, İlâhiyyât 177**). O cevher olduğu zaman onun izafi olmayan bir mahiyeti olur. Çünkü cevher, zâtı izafi olmayan olup, izafinin kendisine arız olduğu şeydir. Bundan dolayı bu bizatihi kaim olanın, kendisinin neden olduğu izafi varlığın imkanından daha öte bir varlığı vardır. Biz onun varlığının imkanını konuşuyoruz ve onun bir konuda olmadığına dair hükmümüz de ona dayalıdır. Halbuki şimdi yine bir mevzuda bulunur hale geldi. Bu bir çelişkidir (**Şifa, İlâhiyyât 178**). O halde herhangi bir şekilde ne bir mevzuda ne de mevzudan olmayan bir varlığın önceden yok iken (**onun var olma imkanının kendi önüne geçebilmesi için: hattâ yekûnu imkânühû sâbık anhu**) [**bu ifade Şifa’da yok**], kendisi var olmaya devam edemez; bilakis var olmak için onun bir şekilde mevzu ile ilişkisinin olması gerekir. Kendisi var olup da ancak yine de başkasından ya da başkasının varlığıyla birlikte var olan şeye gelince, (**Şifa’daki ziyade: Birinciye örnek, cismin heyula ve suretten meydana gelmesi; ikinci durum ise, bedeninin oluşumuyla birlikte olan düşünen nefslerdir.**) onun varlığının imkanı o şeye bağlıdır. Bu bağlılık, bilkuvve olarak (**Şifa’da örnek: Cismin bilkuvve beyaz olması**) ya da kendisinde tabii olarak bulunan (**Şifa’da: Beyazda tabii olarak var olan konudaki beyazlığın imkanının olması gibi**) bir şey olarak değil fakat, onunla birlikte veya ona ait bir durumda bulunmak şeklindedir (**bkz. Şifa, İlâhiyyât 178**).

El Faslı’s Sâminü

Mümkün varlığa, varlığının imkanı öne geçmiştir. Ya da o, varlığı mümkün olandır. O halde mümkün varlığın imkanı ya madum anlamında ya da mevcud anlamındadır. Madum anlamda olması muhaldir. Yoksa onun varlığının imkanı onun önüne geçmezdi. O halde o, mevcud anlamındadır. Ve her mevcud olan ya bir mevzuda var olur ya da herhangi bir mevzu olmadan var olur. Bir mevzuda olmadan var olan her şeyin özel bir varlığı vardır (vücut hass). O varlığa bir ek (muzâfen) gerekmez. Varlığın imkanı, ancak kendisine varlık imkanı olan şeye nispet edilir. Dolayısıyla varlığın imkanı herhangi bir mevzuda olmayan cevher

değildir. O zaman o bir mevzudadır ve bir mevzunun arazıdır.

El Faslü't Tâsiu: İlet ve Ma'lül İlişkisi

Kendine benzeyen bir varlığı yapan fail, --meşhur olan bir kanâta göre— etkili olduğu tabiatta başkasından daha öncelikli ve daha güçlüdür. Bu meşhur düşünce, etki edenin, varlığın ve hakikatin kendisi olması dışında açık olmadığı gibi hiçbir şekilde doğru da değildir. O zaman etki eden, etki edilenden etki ettiği şey itibarıyla daha önceliklidir (*Şifa, İlâhiyyât, 268*). Malül ve illetteki anlam kuvvet ve zayıflık/noksanlık bakımından eşit olduğunda, şüpheşiz bu anlamda, illet olması bakımından illetin zatî takaddümü söz konusudur. Bu anlamda illetin takaddümü, ikincisi için (*malül için) mevcut olmayan anlamındadır. Dolayısıyla *ilk*, kendi varlığına göre ve kendi varlığı bakımından kendi durumuna göre ele alındığında diğerdinden öncedir. O zaman mutlak eşitlik yoktur. Eşitlik, her ikisinde de mevcut olan bir cihet bakımından tanımda devam eder. Buna göre tanımda her ikisi de eşittir; ikisinden birisi illet olmadığı gibi malül de değildir. Birisinin illet diğerdinin malül olduğu duruma gelince, ikisinden birisi için yapılan bu tanımın varlık bakımından daha önce olduğu açıktır. Çünkü o, ikincide olmayan, ikinciden kaynaklanmayan ve sadece kendinden kaynaklanan bir *İlk*'tir. Bundan anlaşılan şudur ki, maksat varlığın kendisi olduğunda kesinlikle bu konuda illet ve malül eşit olmaz. Tanım bakımından eşitlikleri mümkün olsa da, varlığı hak etme bakımından illet malüle üstün gelir. Halbuki varlığı hak etmek bizzat haddin/tanımın cinsindedir. Anlam varlığın kendisi bakımından ele alınır, onun eşit olmadığı açıktır. Çünkü maksat varlığın kendisidir. Bundan dolayı varlık olması bakımından bir şeyin varlığı bir şeyden meydana gelen varlığa göre daha avantajlıdır (*Şifa, İlâhiyyât, 280*).

El Faslü'l Âşir

Fail ve *İlke* ne türde ne de maddede edilgeni kendisine ortak olandır. Edilgen belirli bir dereceye kadar varlık anlamında onunla ortak olur. (Yoksa) edilgende, kendi varlığı vardır anlamında bir değerlendirme mümkün değildir. Çünkü etken ve edilgen bu hususta müşterek değildir. Dolayısıyla bu konuda geriye, bizzat varlığın itibari bir durumu kalmıştır. Fail ilke konusunda diğerd eşitlik ve fazlalık hususunda varlığın itibari durumuna dönecek olursak, fail ilke edilgen olana denk değildir çünkü fail ilkenin varlığı bizatihidir, edilgenin varlığı ise edilgenlik nedeniyle fail ilkeden elde edilmiştir. Varlık olması itibarıyla varlık ise şiddet ve zayıflıkta ihtilaf etmez; varlık olması itibarıyla varlık sadece üç durumda (*çeşitli yargılarda [Şifa, İlâhiyyât, 286]*) ihtilaf eder. Bunlar: *Öncelik* ve *sonralık* (takaddüm ve taahhür), *ihtiyaçsızlık* ve *ihtiyaç*, *zorunluluk* ve *imkan* (*Şifa, İlâhiyyât, 286*). Bu üç anlamda illet, varlık bakımından malülden daha evla hale gelir ve bu sebeple illet, malülden daha hak sahibidir. Şu halde mutlak varlık, bir şeyin varlığı kılındığında onun hakikati haline gelir. Bu nedenle ortak hakikatin *veren ilkesinin* (el mebdü'l mu'tî), hakikate daha layık olduğu açıktır. Buradan *ilk ilkenin* kendinden başkasına hakikati veren olduğu sabit olduğuna göre, onun bizzat hak olduğu da anlaşılmış olur. Ve onu bilmenin hakkı kesin olarak bilmek olduğu anlaşılır (*Şifa, İlâhiyyât, 287*).

El Faslü'l Hâdfi Aşar: Vacib el Vücut--Mahiyet İlişkisi

Varlığı Zorunlu olan (Vâcib el Vucûd) için varlığın zorunluluğunu kendisine gerekli kılan bir mahiyetin olması doğru değildir (*Şifa, İlâhiyyât, 344*). Çünkü o varlıktaki bu zorunluluğun mahiyete bağlanmasını gerektirir ve mahiyetin dışında zorunlu olmaz. Dolayısıyla Vacib el Vücut'un anlamı, varlığı zorunlu olması

bakımından olmayan bir şeyle mevcut olmuş olur. Ve Vacib el Vücut'un Varlığı Zorunlu olmamış olur. Çünkü onu zorunlu kılan bir sebep vardır. (Bu ise zorunlu varlık hakkında) muhaldir. **(Benzer ifadeler için bkz. Necat, S. 231)**. Mutlak Varlık'ın durumu böyle değildir. O mahiyete ek olan bir sırf varlıkla/zorunlulukla mukayyet değildir. Şayet birisi “bu varlık, bu yönden mahiyetin malülüdür ya da başka bir şeydir” derse yanlış değildir. Çünkü varlığın malül olması doğrudur. Ancak, kendiliğinden Mutlak Zorunluluk (el vücûbü'l mutlak ellezî lizzât) malül olmaz. O halde geriye Vaicb el Vücut'un mahiyetin dışında, kendiliğinden zorunlu varlık olması bakımından zat itibarıyla kesin mutlak olması kalır. Vacib el Vücut'un *enniyyetinin* dışında bir mahiyeti yoktur (*Şifa, İlâhiyyât, 345, 346*).

El Faslü's Sâni Aşar: Nefs

Nefsin varlığı, kendi kemalini elde etmek ve cevherini tamamlamak için kendi varlığının dışındaki akledilirleri (ma'kulât) kabul etmeye istidatlıdır. Nefsin bu olgunluğu elde etme istidadı maddededir. Çünkü o hadistir. Hadis ise maddeye bağlıdır. Tecrübe, bu istidadın, hayal ve vehimde meydana gelen etkiler (âsâr) olduğunu göstermiştir. Bununla beraber nefis kabul edendir. Bu nedenle ilk haldeki nefis *heyulani akıl* olarak adlandırılır. Tamamlandığında da *bilfiil akıl* olarak adlandırılır.

AN AZERBAIJANI PHILOSOPHER: ABU AL-HASAN BAHMANYAR AND HIS PHILOSOPHY

Summary

Ibn Sina is one of the greatest philosophers who influenced the following Islamic intellectual tradition. In this sense, he is at the same time the most systematic and insurmountable philosopher, who is indispensable even for his critics. This resulted in the fact that his philosophy has been followed and there have appeared Ibn Sinian followers.

One can say that the nearest followers and perhaps propagators of the Ibn Sinian ideas are his students. Abu al-Hasan Bahmanyar bin Marzuban is one of the most distinguished students of Ibn Sina in philosophy. And he seems to have formed the agenda of Ibn Sina's teaching sessions that he attended. Therefore, Bahmanyar is very familiar with Ibn Sina's ideas. So, Bahmanyar is taken to be a very good interpreter of Ibn Sina. How far did Bahmanyar continue Ibn Sina's ideas or did he have his own ideas? To answer these questions, one should make a serious textual and doctrinal comparison of Bahmanyar and Ibn Sina. This paper is intended to describe the general characteristics of Bahmanyar's philosophy through an analysis of his works such as “Risalah fi Maratib al-Mawjudat”, “Ma-Ba'd al-Tabi'ah” and “Kitab al-Tahsil”, etc. The result we have arrived at is that Bahmanyar followed Ibn Sina's philosophy only partially, and not totally.

Key words: Ibn Sina, philosophy, Abu al-Hasan Bahmanyar bin Marzuban, “Risalah fi Maratib al-Mawjudat”, “Ma-Ba'd al-Tabi'ah” and “Kitab al-Tahsil”

ORTA ƏSR MƏNBƏLƏRİ VƏ AVROPALI ALIM, COĞRAFIYAŞUNAS, DIPLOMAT, SƏYYAH, TACIRLƏR BAKİ HAQQINDA

Kamil İbrahimov

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətlərinin inkişafı şəhər həyatının tərəqqisinə təkan verdi. Xüsusilə sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması yeni feodal şəhərlərinin yaranmasına və inkişafına şərait yaratdı. Orta əsrlərdə Şirvanın varlı şəhərlərindən biri və Xəzər dənizinin mühüm limanı olan Bakının əhəmiyyəti daha da artdı. Həmin dövrün mənbələrində artıq Bakı alınmaz qala və Şərqi ən mühüm məntəqələrindən biri kimi təsvir olunur, eləcə də bu diyarın təbii sərvətlərindən danışılırdı. Orta əsrlərin Bakısı haqqında bilgiler almaq üçün ərəb və fars dilli müəlliflərdən İbn əl-Fəqihi, Əl-Məsudi, Əbu Duləf, Əl-İstəxri, İbn-Havqəl, Əl-Müqəddəsi, Əl-Qərnati, Əl-Həməvi, Əhməd Bəlazuri, Məsud ibn Namdarın əsərlərinə müraciət etmək olar.

Orta əsr mənbələrindən biri X əsrin ərəb səyyahı Əl-Məsudinin “Muruc əz-zəhəb və məavhin-əl cavhar” (“Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri”) kitabıdır. Əsərdə belə bir məlumatla rast gəlirik: “Bakıda ağ neft və başqa növ neft vardır. Ağ neft yalnız Bakıdadır. Allah bilir ki, dünyada buradan başqa heç bir yerdə ağ neft yoxdur. Bu zəngin neft olan torpaqda yerin altından vulkan şəklində sönməyən od püskürmələri çıxaraq yuxarı qalxır. Bura Şirvan məmləkətinin sahil şəhəridir”. “Xəbərdarlıq və yenidən gözdən keçirmə kitabı” adlı əsərinin Xəzər dənizinə həsr etdiyi bölməsində Əl-Məsudi yenə Bakıdan danışır. Yerdən sızan təbii qazın və neftin alışıb yanması müəllifi çox maraqlandırmışdır. O, deyir ki, neft verən torpağın qarşısında adalar yerləşir. Adalardakı od mənbələri gecələr uzaq məsafələrdən belə görünür.

X əsr ərəb salnaməçilərindən biri də Əbu Duləf əl-Yənbuidir. O da bir çox ölkələri gəzdikdən sonra Azərbaycana gəlib çıxmışdır. Alimin əsərləri məlumat xarakterli məktub və risalələrdən ibarətdir. O, dil və üslubuna görə digər müəlliflərdən fərqlənir. Əbu Duləf Təbərstan (Xəzər) dənizi sahilində yerləşən Muğan və Şirvan şahlığına daxil olan Bakuya şəhəri, orada çıxarılan ağ və qara neft, bu neftdən alınan gəlirin məbləği barədə məlumat verir. Əbu Duləf Bakı ətrafına necə yetişdiyini belə nəql edir: “Mən Mukandan böyük Təbərstan (Xəzər) dənizi sahili ilə ağaclar altında səksən fərsəx yol getdim, nəhayət, Şirvan vilayətlərindən Bakuya adlanan yerə çatdım. Mən orada bir neft mənbəyi gördüm, bunun gündəlik icarə haqqı 1000 dirhəmə cəmi, onun yanında isə gecə-gündüz ara vermədən yasəmən yaği kimi ağ neft verən başqa bir mənbə var idi. Bunun da icarə haqqı birinciyə bərabərdir. Xəzərlərə qarşı vuruşma zamanı ərəblər bu neftdən istifadə edirdilər”.

Həmin əsrdə yaşamış İbn Havqəl ən-Nisibinin məlumatları da əhəmiyyətlidir. O, özünün “Kitab əl-masalik va-l-mamalik” (“Yollar və məmləkətlər haqqında kitab”) əsərinin Xəzər dənizi bölməsində yazır: “Bu dənizdə ən dar yer Siyah-kuyə nahiyəsinin yanındadır. Əgər burada gəmini külək tutsa, onu parçalayar. Gəmi burada parçalandıqda isə türklər onu ələ keçirirlər”. Ehtimal ki, burada söhbət Bakı buxtasından gedir.

Əl-Müqəddəsi (təqribən 946-1000) bu yerlərin təbiətinə və sosial əhəmiyyətli məsələlərə diqqət yetirir. O, “Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim” («İqlimlərim öyrənilməsi üçün ən yaxşı bölgü») əsərində Azərbaycan vilayətlərinin coğrafi təsvirini verir, əhalinin dilindən, dini əqidəsindən, məşğuliyyətindən, şəhərlərdə təşəkkül tapmış ticarət və sənətkarlıqdan söhbət açır.

Bakıya qədər gəlib çıxan əksər səyyahlar isə ilk növbədə bu torpaqların neftlə zəngin olduğunu qeyd edirdilər. Yerin altından çıxan od-alov XII – XIII əsr salnaməçilərini hələ də təəccübləndirməkdə idi. XII yüzilliyin səyyahı Əbu Həmid əl-Əndəlusi əl-Qərnati kosmoqrafik üslubda yazılmış “Tuhfət əl-əlbab və nuxbat əl-əcab” (“Ağıllara töhvə və möcüzələrin seçilməsi”) kitabının müəllifidir. Əsasən Xəzər dənizi, onun adaları və Bakı şəhəri haqqında çox maraqlı məlumatlar verən əl-Qərnati hər yerdə möcüzə və qəribə hadisələr axtarmışdır. O, əsərin III fəslində Xəzər dənizini təsvir edərkən yazır: “Bu dənizdə qır kimi qara ada var. Bu qara torpaqdan mazut, qara və ağ neft çıxır. Həmin yer Şirvan ölkəsində olan Bakuh yaxınlığındadır. Bu torpaq və adadan qecələr kükürd alovuna bənzər od çıxır. Onu ancaq gecələr görmək olur”.

XIII əsrin əvvəllərinə aid dəyərli mənbələrdən biri Yaqut İbn Abdullah ər-Rumi əl-Həməvinin (1179-1229) “Mucəm əl-büldən” (“Ölkələrin lüğəti”) kitabıdır. Bu əsərdə də neft mövzusunda yer verilir: “Bakuyə (Bakı) Şirvanın Dərbəndə aid nahiyələrindən biridir. Orada çox böyük neft mənbəyi var. Onun gündəlik qəbiləsi (gəliri) min dirhəmdir. Yanında başqa bir mənbə də var, ondan civə yağına oxşayan ağ neft sel kimi gecə-gündüz bilmədən axır. Onun qəbiləsi də əvvəlki mənbədə olduğu kimidir. İnandığım tacirlərdən biri mənə danışdı ki, o, aramsız yanan bir yer də görüb. Bu yerdə alov heç bir vaxt sönmür, çünki mədən tərkiblidir”.

X əsrdə qələmə alınmış «Hüdud əl-Aləm» əsəri və XIII əsrə aid olan coğrafi əhəmiyyətli başqa bir kitabın müəllifləri məlum deyil. Amma hər iki mənbədə Bakının adı çəkilir. Kimin yazdığı bilinməyən, «Tarix Əl Bab» adlı mənbə isə Bakı ilə yanaşı Şirvan və Dərbənd barədə də dəyərli məlumatlar verir. Məhəmməd ibn Nədcib Bekrananın XIII əsrə aid «Cahannamə», XIV əsr tarixçisi Nəmdullah Qəzvininin «Nüzhət-əl Qulub» əsərlərində, XV əsrdə yaşamış coğrafiyaşünas ibn-Əyasin qeydlərində də şəhər haqqında müəyyən məlumatlar vardır. Digər kitablarda olduğu kimi, həmin mənbələrdə də neftin növlərindən, hasilatı üsullarından və müxtəlif ölkələrə göndərilməsi məsələlərindən bəhs edilir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda, eləcə də Bakıda baş verən siyasi hadisələr, xüsusilə monqol hücumları, onların hakimiyyət dövrü Elxanilərin baş vəziri Rəşidəddinin “Cam-ət-təvarix” adlı məşhur əsərində daha ətraflı əks olunmuşdur.

Bakının orta əsr tarixinin öyrənilməsi baxımından tanınmış səyyah, coğrafiyaşünas və tarixçi Əbdürrəşid ibn Salih ibn Nuri əl-Bakuvinin yazdıqları çox qiymətlidir. XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində yaşamış Əbdürrəşid Bakuvi məlumatlara görə bir neçə kitabın müəllifidir. Amma onlardan yalnız biri, «Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökumdarın möcüzələri haqqında» əsəri günümüzədək gəlib çatmışdır. Kitab Fransa Milli kitabxanasında saxlanılır.

Bakuvinin əsərini dərindən öyrənmiş mərhum akademik Ziya Bünyadov qeyd edirdi ki, orta əsr tarixçisi kitabına başqa mənbələrdən də məlumatlar daxil etmişdir. Alimin yazdığına görə, Bakuvi Bakı haqqında məlumat verən Əl-Qəzvininin yarımçıq məlumatlarını da tamamlamış və şübhəli qeydlərini düzəltmişdir. Beləliklə də o, orta əsr Bakısını daha mükəmməl təsvir etmişdir.

Bakuvinin əsərində şəhərin iqtisadi vəziyyəti və Xəzər dənizi haqqında dəyərli məlumatlar vardır. Onun yazdığına görə, Bakı Xəzərin sahilində daşdan tikilmiş şəhərdir. Dənizin suyu onun divarlarını yuyur. Su bir çox yerləri altına alaraq məscidə yaxınlaşır. Görünür, kitabın yazıldığı illər dəniz səviyyəsinin qalxdığı dövrə təsadüf etmişdir. Əsərdə qədim şəhər belə təsvir olunur: «Evlərin çoxu qaya üstündə tikilmişdir. Torpağı daşlı, havası yaxşı, suyu şirindir. Qayalar üzərində qazılmış quyulardan şirin su çıxır». Şəhərin arxeoloji tədqiqi zamanı bu məlumatlar tam təsdiqlənmişdir. Yalnız doğma şəhərini yaxşı tanıyan müəllif belə düzgün məlumat verə bilərdi.

Bakuvinin kitabında əhalinin məşğuliyyəti, yaşayış tərzini barədə yazılanlar da diqqəti cəlb edir. Müəllif deyir ki, bu ərazidə taxıl az əkilir və buğda şəhərə çox vaxt kənddən, Şirvan və Muğandan gətirilir. Burada isə əncir, nar və üzüm çoxdur. Bağları şəhərdən uzaqdır. Şəhər adamları oraya yayda gedir, bir qədər yaşadıqdan sonra yenidən şəhərə qayıdılar. Əhali bunu hər il təkrar edir. O, göstərir: «Şəhərin əsas xüsusiyyəti ondadır ki, burada gecə-gündüz külək əsir... Qışda külək əsən zaman hətta at və qoyunlar öz yerində dayanıb bilmir, külək onları dənizə sürükləyir.»

Əsərdə məlumat verilir ki, Bakı neft mədənləri və qətranı ilə məşhurdur. Burada torpağa bənzər bərk maddə var ki, şam kimi yanır. Ondan parçalar kəşib şəhərə aparır, evləri və hamamları qızdırmaq üçün istifadə edirlər. Müəllif yazır: «Şəhərdən bir fərsəng məsafədə heç zaman sönməyən alov yanır. Bu təbii qazdır. Bunun üstündə atəşpərəstlərin məbədi yerləşmişdir. Bu alovun yaxınlığındakı kəndin əhalisi əhəng daşını yandırır və şəhərə daşıyır. Buradakı duz göllərindən duz istehsal edilir və başqa ölkələrə göndərilir».

Müəllif Bakı ətrafından danışarkən Pirallahi adasını daha yaxşı təsvir etmişdir. Bakıvi ada barədə belə yazır: «Şəhərin yaxınlığında yaşayış olan ada vardır. Orada suiti ovlayırlar. Onun dərisini çıxarırlar, yağını əridirlər. Həmin yağ çiraqlara töküldükdən yandırılır. Dərisindən tuluq hazırlayıb neftlə doldurur və gəmilərlə başqa ölkələrə göndərilir».

Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumulun "Əhsən-at-təvərix" adlı əsərində XVI əsrin əvvəlində I Şah İsmayılın qoşunları tərəfindən Bakının alınması və Şirvanşahların hakimiyyəti haqqında xeyli məlumat vardır. Belə bilgilərə tarixçi Qiyasəddin ibn Humaməddin əl-Hüseyni (Xandəmir) və İsgəndər bəy Münşinin əsərlərində də təsadüf olunur. Lakin şəhərin son orta əsrlər dövrünə aid olan həmin mənbələr, təəssüf ki, Bakının zəngin maddi- mədəniyyəti barədə tutarlı faktlar təqdim edə bilmir.

Bakının sonrakı dövr tarixi və iqtisadi həyatı Zeynalabdin Şirvaninin, türk səyyahı Evliya Çələbinin, avropalı səyyah və diplomatların, o cümlədən Adam Oleari, Engelbert Kempferin, Cenkinsonun və başqalarının qeydlərində öz əksini tapır. Bu dövrün tarixçi, alim, coğrafiyaşünas, diplomat, səyyah və tacirlərinin Azərbaycan şəhərləri və sənətkarlığı, ticarəti, ticarət yolları haqqında verdiyi məlumatlar böyük əhəmiyyət daşıyır. Son orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş və Bakı haqqında qərdüklərini yazmış Avropa səyyahlarını xronoloji ardıcılıqla izləmək yerinə düşərdi.

XIV əsrin birinci yarısında Şərqdə katolikliyi yaymaq məqsədilə fransız missioneri rahib Juirden Katalani Azərbaycana da qəlir. O, qeydlərində Bakını və onun neft mənbələrini də xatırlayaraq Bakı neftinin müalicəvi xassələrini göstərir.

Saksoniyalı Adam Oleariy (1599-1671) (rus, türk, ərəb və fars dillərini bilirdi) Moskvaya (1633-34) və Səfəvilər dövlətinə (1635-39) göndərilən Qolşteyn səfirliklərinin tərkibinə daxil edilmişdi. Səfəvi sarayına yola düşən Qolşteyn səfirliyi əvvəlcə Moskvaya gəlmiş, sonra 1636-38-ci illərdə – İsfahana getmişdi. Qayıdarkən alman elçilərinin yolu Azərbaycandan düşmüşdü. Adam Oleariy Azərbaycanın Bakı, Dərbənd, Niyazabad, Şamaxı, Cavad, Ərdəbil, Zəncan, Qəzvin, Sultaniyyə, Astara, Lənkəran, Qızılağac kimi yaşayış məntəqələrində olmuş, tarixi keçmişimizə, xalqımızın həyat tərzinə aid material toplamışdı.

Məşhur alman səyyahı, görkəmli alim - coğrafiyaşünas Adam Oleariyin “Səyahətnamə” kitabı ilk dəfə 1647-ci ildə yol xatirələri kimi nəşr olunmuşdu. 1656-cı ildə isə əsərin elmi mətni hazırlamış, müəllifin Moskva və Azərbaycan haqqında qeydləri də oraya əlavə olunmuşdu. Əsər üçüncü dəfə 1663-cü ildə, dördüncü dəfə isə 1696-cı ildə Hamburqda nəşr olunmuşdu.

Adam Oleariy öz “Səyahətnamə”sinə Azərbaycan şəhərləri, sənətkarlıq və ticarət həyatı, ictimai münasibətlər, əkinçilik, əhalinin məişəti, adət və ənənələri haqqında maraqlı məlumatlar daxil etmişdir. O, Azərbaycanı, özəlliklə də Bakını gəzmiş, şəhərdən keçən karvan yolları, karvansaraylar, pirlər, tarixi yerlər haqqında, müxtəlif tayfalar, etnik qruplar, yarımköçəri həyat təzi keçirən əhali, onların məşğuliyyəti, müxtəlif peşə sahələri barədə çox qiymətli məlumat toplamışdı. A.Oleariyin “Səyahətnaməsi” XVII əsrin ortalarında, Bakıda ticarət və sənətkarlıq sahələri, əhalinin həyat təzi və dövlət quruluşu haqqında dəyərli elmi məlumat verən qaynaqlar içərisində xüsusi yer tutur.

Bakı haqqında 1618 ci ildə yazmış italyan səyyahı Piyetro Della Valle Bakını (Ptolemeyə görə) Kaysi çayının mənsəbində olan Albana şəhəri ilə eyniləşirmişdir. Əsərin 1796-cı ildə Hamburqda nəşr olunmuş variantı rus dilinə tərcümə edilmişdir (əlyazması şəklində saxlanılır). Deməliyə ki, 1663-cü ildə alman dilində nəşr olunmuş nüsxəsini P.Barsov rus dilinə tərcümə edərək, 1870-ci ildə Moskvada çap etdirmişdir. Fikrimizcə, əsərin bu nəşri, daha mükəmməldir.

XVII əsrdə Azərbaycan şəhərləri o cümlədən Bakı haqqında məlumat verən digər səyyah Jan Şarden (1643-1713) olmuşdu. Bu fransız zərgəri 1664-cü ildə Lion taciri Rezenlə birlikdə (almaz almaq üçün) Hindistana göndərilmişdi. Şarden səyahət etdiyi ölkələrdə gördüklərini 10 hissədən ibarət olan “Səyahətlər” adlı əsərində qələmə almışdır. Əsərin IV – V hissələrində o, Azərbaycan, xüsusilə, Bakı haqqında xeyli maraqlı müşahidələrini qələmə almışdır. Şarden Bakıda sənətkarlıq, elm və incəsənətin inkişafı haqqında da məlumat vermişdi.

Katolik ruhani Kubero don Pedro 1670-79-cu illərdə dünya səyahəti zamanı Qafqazda olmuş, iki ay Şamaxıda qalmış, sonra Bakı, Ərdəbil, Qəzvin, İsfahan, Şiraz, Bəndər-Abbas şəhərlərinə səfər etmişdir. Dərbənddən Şamaxıya, oradan Ərdəbilə, daha sonra Qəzvinə gedən Kubero gördüyü yerləri xüsusilə, Bakı şəhərini ətraflı təsvir edir. Kuberonun əsərləri ilk dəfə 1680-cı ildə Madriddə, italyan dilinə tərcüməsi isə 1683-cü ildə Napoli şəhərində çap edilmişdir.

XVII əsrin fransız missionerlərindən rahib Villotun da qeydləri çox maraqlıdır. O, 1689 çu ildə Azərbaycana qəlmiş, Gənçədən keçib Şamaxıya və oradan da İrana getmişdir. O, yazılarında Bakının neft və duz hasilatından bəhs etmiş, Abşerondaki kəndlərin sayı haqqında məlumat vermişdi.

1573-cü ildə Bakıda olmuş ingilis taciri Dekat Ceffri Abşeronda çoxlu neft hasil edilməsindən danışıq.

1580-ci ildə ingilis taciri Xristofor Berrou Abşeron kəndlərinin məişətinə dair bir sıra məlumatlar verməklə yanaşı, Bakıda ona edilən qonaqpərvərlikdən danışır.

XVI əsrdə Avropa tacirlərinin Şərg ölkələriylə ticarət əlaqələrinin canlanması Volqa-Xəzər yolu adlandırılan dəniz ticarət yolunun mənimsənilməsinə şərait yaratdı. 1561-63 cü illərdə İngiltərədən tacir Cenkinson Azərbaycana gələrək bir sıra şəhərləri qəzır. O, Bakının coğrafiyası haqqında dəyərli məlumatlar verir.

Alman alimi Engelbert Kempfer (1651-1716), 1683-84-cü illərdə İsveç səfirliyinin katibi kimi Rusiya, Azərbaycan və İranda olmuşdur. Avropaya qayıtmayan alim, Rafael dü Manın təklifi ilə İran körfəzində olan Holland donanmasında qulluğa girmiş, on il ərzində müxtəlif Şərq ölkələrində olmuşdur. 1683 cü ildə Bakıda olmuş Kempfer şəhəri olduqca ətraflı və dəqiq təsvir etmişdir. O, həmçinin Bakının neft və duz mədənləri, Abşeronda yanar qazın çıxması, Bakı və Abşeronun iqtisadiyatı, sosial həyatı, memarlıq və məişətinə dair bir sıra dəyərli məlumatlar vermişdir. Kempfer 1693-cü ildə vətəninə qayıtmış, 1712-ci ildə öz əsərlərini 5 cildə (latın dilində) nəşr etdirmişdi.

E.Kempferin əsərlərində Azərbaycan haqqında geniş məlumat verilir. Onun əsərinin ikinci hissəsində Abşeron, Bakı, neft quyuları haqqında məlumatlar xüsusilə maraqlıdır. E.Kempfer Kaspi (Xəzər) dənizinin xüsusiyyətləri, Xəzər ətrafı yerlərin bitki və heyvanat aləmi, təsərrüfatı, eləcə də Qafqaz dağlarının relyefi haqqında ətraflı məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Kempfer əbədi odu ilk təsvir edən tədqiqatçılardanıdır. Onun əsərində verilən şəkil və qıvayuralar, Abşeron yarımadasının xəritəsi, Şamaxının, Bakının görüntüləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakının V.M.Sısoyevin “Bakı keçmişdə və indi” kitabında verilən təsviri E.Kempferin əsərindən götürülmüşdür. F.Minorski, İ.Petruşevski, S.Aşurbəylinin tədqiqatlarında E.Kempfer yaradıcılığına istinad edilmişdir. 1824-ci ildə Bakıda olmuş Kazan universitetinin professoru İ.Berezin onun təsvirlərini sanki təstiqləyərək yazırdı: “Bakı qalası, doğurdan da iki cərqə hasar arasına alınmışdı. Dəniz tərəfdə isə divar yalnız bir cərqədir.”

Rafael dü Man (1613-1696), 1644-45-ci illərdə İranda İsfahanda (50 il) yaşamışdı. O, Şah sarayında böyük etibar qazanmış, tərcüməçi kimi bütün xarici qonaqlara görüşlərdə iştirak etmişdir. Dü Man xarici səyyahların əsərlərinə düzəlişlər verir, onlara ölkə həyatı ilə yaxından tanış olmağa imkan yaradırdı. O, Bakıya səyahət etmiş və şəhər haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. Akademik V.V.Bartold qeyd edir ki, Rafael dü Man əsərlərində “qərb sivilizasiyasının” təkəbbürlü bir avropalı nümayəndəsi kimi rolunda çıxış etmişdir. Lakin F.Minorski bu əsərin o dövr haqqında ilk mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmişdi.

Qemeli Kareri (hüquqşünas) Avropa ölkələrində - İtaliya, Fransa, İngiltərə, Belçika, Hollandiya, Almaniya, Portuqaliya, İspaniyaya səfərlərindən sonra 1689-cu ildə İtaliyaya qayıtmış, 1693 - 98-ci illərdə Şərqə səyahətə çıxmışdır. O, Malta, Kipr, Fələstin, Trabzon, Gürcüstan, Azərbaycan, İranda olmuşdur. Qemeli Karerinin əsərində Cənubi Qafqazın ətraflı məlumat verilir. Onun Bakı haqqında verdiyi məlumatlar mühüm əhəmiyyətə malikdir.

1830-cu ildə Bakıda olmuş alman akademiki E.Lens yerli əhalidən eşitmiş olduğu məlumatları ümümləşdirərək belə yazırdı: “Xeyli müddət əvvəl dəniz indikinə nəsbətən 20 verst uzaqlıqda idi. O zaman Narqın adaları da qurunun

ayrılmaz hissələri idi. Sonra dəniz səthi qalxaraq xeyli qabağa gəlmiş və sahil indiki görkəmini almışdır”. E.Lens Narqin adasının qayalıqlarında Zığ burnuna qədər arabalar haqqında da yazmışdı. Sonralar A.Bakixanov “Gülüstani-İrəm” əsərində yazırdı: “Bakı qəzasının Bilqəh, Zirə, Bibiheybət və başqa kəndlərində, habelə bir neçə adada qayalıqlar üstündə dənizin içərilərinə tərəf qədər araba çarxlarını izləri qörtünür.”

Jan Teveno (1633 - 67) 19 yaşında ikən Avropaya səyahət etdikdən, sonra Şərqi getmişdir. 1663-cü ildə Şərqi ikinci səyahəti zamanı Teveno İsfahana gəlmişdir. Oradan Azərbaycana gədən J.Teveno xəstələnmiş, 1667-ci ilin noyabrında vəfat etmişdir. Fransız dilində tərtib edilmiş Tevenonun qeydləri üç hissədən ibarətdir. J.Teveno türk (azərbaycan) dilini bilirdi. Bakı şəhərində olan səyyah çap etdirdiyi əsərində Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi Bakı haqqında da qiymətli məlumatlar vermişdi.

Bakı şəhərinin tarix və mədəniyyətinin araşdırılması və öyrənilməsində rus alim və şərqşünaslarının da əməyi böyük olmuşdur.

Rusiya Elmlər Akademiyasından elmi ekspedisiya ilə İrani və Azərbaycanı öyrənmək üçün (Məqsəd qədim Azərbaycan tarixini tədqiq etmək olmamışdır). 1770-ci ildə qəndərilmiş S.Qmelin Bakıda olmuş və şəhəri ətraflı təsvir etmişdir.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan dövlətinə səyahət etmiş, müşahidə və qeydlər edən orta əsr avropa səyyahlarının fikirlərinə akademik V.V.Bartoldun münasibəti maraqlıdır. O yazır: “Orta əsr avropalı səyyahlar Şərqi gələrkən yerli əhali ilə müqayisədə özlərini daha mədəni hiss etdiklərindən heç söhbət gədə bilməz, çünki orta əsrlərdə Avropa mədəniyyəti Asiyadakından aşağı idi. Yalnız XV əsrdə Şərqi ziyarət edən və orada uzun müddət yaşayan səyyah İosofat Barbaro yazır ki, Avropaya dönərkən daha mədəni mühitə düşmüşdür. Bu ilk avropalı idi ki, şərqi Qərbə qayıdarkən özünü daha mədəni mühitdə hiss etmişdir. Düzdür Rafael dü-Man farslara bir qədər üstünlük verir, lakin bu aşağıdakı şəkildə ifadə olunur: əgər Şərqi bütün xalqlarını kor saysaq, farsları bir gözlü hesab etmək mümkündür. O daha sonra qeyd edir: “Daha maraqlı təsvirlər alman alimi Aleariyə məxsusdur. O, İrana Gilan ipəyini ixrac etmək məqsədilə xüsusi elçiliyin tərkibində Qolştiniyadan gəlmişdi. Aleari Rusiya, Şimali İran, Dərbənd, Qafqaz və Azərbaycandan keçmiş, olduqca maraqlı məlumatlar vermişdir. Maraqlısı odur ki, Qafqaz və İran azərbaycanlılarında o vaxt hələ də türk etniki rəvayətləri qorunub saxlanılırdı. Məsələn, xalq müdrikliyinin qoruyucusu, olan Dədə Qorqudun qəbrini Dərbənddə Oleariyə nümayiş etdirmişlər. İndiki Qafqaz və İran azərbaycanlılarında onun haqqında dastanlar yoxdur. Bu dövr dastanlarının əsas qəhrəmanı Qazan xandır. Onun xanımı Burlaxatun da xatırlanır. Sonralar bu adlar yalnız “Kitabi Dədə Qorqud” əsərində rast gəlinir. Həmin əsərin yeganə əlyazması Drezdendə saxlanılmış və hal-hazırda Türkiyədə nəşr edilmişdir. Yalnız burada və bir də Olearinin əsərində Burlaxatunun adına təsadüf olunur. Onun qəbrini Oleariy Urmiyədə olduğunu qeyd edir. Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənddə olmasını Aleariyədən başqa Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi də qeyd edir.

XVII əsr mənbələrindən Evliya Çələbinin əsərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Övliya Çələbi ibn Dərviş Məhəmməd Zilli (1611- 82-ci illər) yaxşı təhsil almış, Sultan IV Muradın sarayında qulluq etmişdir. O, səfirlik üzvü və xüsusi məsələlər üzrə müşavir kimi Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində olmuş, öz səyahət xatirələri əsasında “Səyahətnamə” (10 cildlik) əsərini yazmışdır.(19) Əsərin II

cildində – 1647-ci ildə Azərbaycanda olarkən ölkənin mədəni, iqtisadi həyatına aid gördüklərini təsvir etmişdir. Çələbi 1647 ci ildə səfərdə olduğu Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın şəhər və kəndlərindən ətraflı bəhs etmişdir. E.Çələbi o dövüdə Bakının iqtisadiyyatına, sosial həyatına, siyasi hadisələrinə dair məlumat verir, Abşeronda çıxarılan neftin müxtəlif növlərindən, becərilən kənd təsərrüfatı bitkilərindən, oranın satışından, ixracat mallarından ətraflı danışır, şəhərin qala divarlarını və zahiri görünüşünü təsvir edir.(7,151)

1647-ci ildə Bakıda olan Evliya Çələbi “Səyahətnamə” adlı əsərində Bakının qala divarlarında 70 yarım dairəvi bürc, 600-dən artıq mazğal olduğunu xəbər verir. Müəllifin məlumatına görə divarlar qaya üstündə tikilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, qala divarının qaya üstündə tikildiyini, aparılan arxeoloji qazıntılar da təsdiq etmişdir. E.Çələbi bakılılar haqqında dəyərli etnoqrafik xarakterli məlumatlar da rast gəlinir.

Fransız yazıçısı Aleksandr Düma 1858-59-cu illər ərzində Qafqazda eləcə də Azərbaycanda olmuşdu. Onun “Qafqaz səfəri” adlı əsasən etnoqrafik səpkidə yazdığı əsəri 1861-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap edilmişdi. Aleksandr Düma Bakını və ətraf kəndlərini gəzmiş, xeyli maraqlı məlumatlar toplamışdı. Onun hətta Parisə qayıdarkən, bəzi həşaratlardan qorunmaq üçün Bakı və ətraf yerlərdə istifadə edilən birəotundan bir kisə, qonaq qaldığı yerlərdən aldığı hədiyyələrdən - yağışı keçirməyən mahuddan bir neçə dəst, əllə işlənmiş tayı-bərabəri olmayan yəhər, xəncər, kəmə, geyimlər və s. apardığı da məlumdur.

Ticarət və diplomatik məqsədlərlə Azərbaycana gəlmiş İtalyan səyyahları Marko Polo (XIII əsr), Barbara Kontarini, Ancoletto və Donato da Lezenin (XV əsr) yol qeydlərində də Abşeronda neft hasilatına və Bakı şəhərində ticarətə dair qısa məlumatlar vardır.

Bakı şəhəri, onun strateji mövqeyə malik olması, Xəzər dənizində yerləşən adalar və bu ərazidəki təsərrüfat həyatı haqqında, rus alimləri və hərbi mütəxəssisləri də xeyli məlumat vermişlər.

Xalqımızın orta əsr həyatı ilə tanış olmaq üçün əvəzənməz və son dərəcə qiymətli olan əcnəbi mənbələri tədqiq etmək, lazımı məlumat toplamaq və bunun əsasında tariximizin qaranlıq səhifələrini aydınlaşdırmaq mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu mənbələrin ölkəmizin paytaxtı haqqında verdiyi məlumatlar əvəssizdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Aleksandr Düma. Qafqaz səfəri. Yazıçı nəşriyyatı, Bakı, 1985.
2. Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi. Azərənəşr, Bakı, 1998.
3. Əbdürrəşid əl-Bakuvî. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möçüzələri (ərəbcədən tərcümə, müqəddimə və şərhləri Z.Bünyadovun), Bakı, 1992.
4. Şarifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri
5. Vəliyev. S.S. Herodot və Bakı. Elm və həyat jurn., № 3, Bakı 1981.
6. Vəliyev. S.S. Ptolemey Bakı haqqında. Elm və həyat jurn., № 4, Bakı 1982.
7. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafişunas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm, 1974.
8. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı Azərənəşr 1993.
9. 1796-cı ildə mühəndis-polkovnik K.X.Truszson tərəfindən tərtib edilən xəritə. Xəritənin əsli Moskvanın hərbi-tarixi mühəndislik muzeyində saxlanılır.

10. 1861-cı ildə hidpoqraf kapitan-leytenant Ulskiy tərəfindən tərtib edilən xəritə. Xəritənin əslı Moskvanın hərbı-tarixı mühəndislik muzeyində saxlanılır.
11. İbrahimov K.F. Orta əsr əcnəbi alim, coğrafiyaşunas, tacir, diplomat və səyyahların Bakı haqqındakı görüşləri. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı, (4) 2004, səh. 132.
12. Kamil Fərhadoglu. Bakı-İçərişəhər, II cild, 2006, səh. 25.

Rus dilində

13. Ал-Балазури. Книга завоевания стран. Пер. П.К.Жузе. Материалы по истории Азерб., вып. 3, Баку, 1927.
14. Ал-Истахри. Книга Путей и царств. Пер.Н.А.Караулова, СМОМПК, вып. 29, Тифлис, 1901.
15. Ал-Мугаддаси. Лучшее из делений для познания климатов. Пер. Н.А Караулова, СМОМПК, вып. 38, Тифлис, 1908.
16. Велиев С.Е. Где находился Баку во время Абд ар-Рашида Ал-Бакуви. СИБИБ, Баку, 1990.
17. Ибн ал-Факих. Книга о странах. Пер. Н.А. Караулова, СМОМПК, вып. 31, отд. 1, 1902.
18. Ибн. Хаукал. Книга путей и царств. Пер.Н.А.Караулова, СМОМПК, вып. 38, Тифлис, 1908.
19. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста, предисловие и указатели-В.М.Бейлиаса. М., 1970, НАИАИЭ, фонд 1, дело 6126.
20. Ал-Масуди. Луга золота и рудники драгоценных камней. Пер. Н.А. Караулова. СМОМПК, вып. 38, Тифлис 1908.
21. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М., 1963.
22. Худут ал-Алем. Рукопись Тумонского с введением и указаниями В.Бартольда. Изд. АН СССР, Л., 1930.
23. Челеби Эвлия. Сиуасятпамя. Перевод с турецкого яз. С.Саламовой НАИИАН Азерб. Республики, № 1.
24. Юнитский А.И.Исследование церквей и приходов Бакинской губернии. Баку, 1906.
25. Дорн Б. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и южному берегу Каспийского моря. Труды Восточного отд. Императорского Археологического общества, 4.VIII, СПб., 1864. с.304.,
26. Саймонов Ф.И. Описание Каспийского моря и чиненных на оном Российских завоеваний" с картою, — "Ежемесячные Сочинения",. 1763 г. (Р – 1440. Библиотека НАНА).
27. Саймонов Ф.И. Карты Каспийского моря. СПб., 1731 г
28. Юнитский А.И. Исследование церквей и приходов Бакинской губернии. Баку, 1906, 98 с.
29. Пашазаде Э.М. Мечети и церкви старого Баку. Баку, 1997.
30. Пашазаде Э.М. Три исчезнувших собора Баку. Баку., 1991.
31. Verdiyeva N. Переселенческая политика Российской Империи в Северном Азербайджане Баку, 1999.

SOURCES OF MIDDLE CENTURY AND EUROPEAN SCIENTIST, GEOGRAPHER, DIPLOMAT, TRAVELER AND MERCHANT ABOUT BAKU

Summary

Development of feudal relations in the IX-XI centuries in Azerbaijan gave a push for the progress of town life. Separation of agriculture from handicraft in particular created conditions for the emergence and development of the new feudal towns. In the Middle Ages, the importance of Baku, one of the rich cities of the Shirvan and a significant port of the Caspian Sea, increased. In the sources of the same period, Baku was described as an impregnable fortress and one of the most important points of the East, and natural wealth of this land was spoken of as well. To gain knowledge about the Middle Ages' Baku the works of the Arabian and Persian authors Ibn al-Fagihi, Abu Dulef, Al-Istekhri, Ibn-Havgel, Al-Mugaddasi, Al-Gernati, Al-Hemevi, Ahmet Belazuri and Mesud Ibn Namdar are investigated.

The late Middle Ages history and economic life of Baku are represented in the notes of Zeynalabdin Shirvani, the Turkish traveler Evliya Chelebi, European traveler and diplomats Adan Oleari and Engelbert Kempfer and others. Reports of the historians, scientists, geographers, diplomats, travelers and merchants of this period about the Azerbaijan cities and handicraft, trade and trading roads are of great importance.

Russian scientists, hydrographs and military specialists have given considerable information about Baku city, its strategically position and Caspian Sea islands.

To get acquainted with the Middle Ages life, it is very important to investigate valuable foreign sources, to collect essential information and on the basis of this to clear up obscure pages of history. Information of these sources given about the capital of our country is non-substitutive.

Key words: feudal relations, Middle Ages, Shirvan, Arabian and Persian authors, Caspian Sea islands.

Поло о тюрках и об Азербайджане

Prof.Dr. Kamil Veli Nerimanoglu

President of Azerbaijan Eurasian Research Center

T.R. Yeditepe University Visiting Professor

Изучение путевых заметок играет важную роль в истории народа, его культуры, этнографии, фольклора, антропологии, истории языка, топонимики. Субъективные и объективные моменты этих путевых заметок имеют большое значение для восстановления исторических мест, исторических географий и карт. В этой связи вклад в исследование национальных географий и культуры наших предков таких крупнейших путешественников, как Марко Поло, существенен. Его путевые записи от описываемых его современниками путешествий отличаются продолжительностью наблюдений и по охвату территории. Не случайно английский учёный Г.Харт отмечает: «По караванным путям на Восток потянулось множество монахов; возвращаясь на родину, они привозили записи о тех народах и странах, с которыми знакомились во время путешествий. Большинство этих записей было доступно, к сожалению, лишь духовным лицам – они никогда не получили такой известности, какую получила книга Марко Поло» (3, 46). Путевые записи Марко Поло ценны ещё и потому, что европейцы посредством их получили не только географические сведения о других странах и народах, но и информацию об их образе жизни, одежде, пище, традициях, законах, государственном устройстве стран.

Путевые записи Марко Поло, которого иногда за точность наблюдений и выводов называют «Геродотом средневековья» (1, 31) серьёзно обогащают наши представления о регионах, являющихся нашей исторической родиной и народах - наших предках. На страницах, повествующих о долгом и многотрудном путешествии, мы встречаем интересные сведения о татарах, монголах, тюрках. В частности, интересные наблюдения Марко Поло об Азербайджане, о таких древнейших Азербайджанских городах, как Тебриз и Дербент, свидетельствует о высоком развитии этих регионов и проживающих здесь народов, об их богатой культуре. Следовательно, мы можем отметить, что Марко Поло является одним из европейских путешественников, в трудах которых даётся ценная информация о тюрках и об Азербайджане.

Марко Поло родился в Венеции – городе, имевшем тесные торговые связи с Ближним и Средним Востоком, в том числе и с Азербайджаном. Его отец Николо Поло и дядя Маттео Поло по торговым делам побывали в разных восточных странах. В частности, как отмечается в некоторых источниках (1, 32), они несколько лет прожили в Константинополе, где занимались торговлей, объездили земли от Чёрного моря до Волги и Бухары, в составе дипломатической миссии побывали во владениях монгольского хана Хубилая (в некоторых источниках Кублая). Встреча венецианских купцов с монгольским правителем датируется 1255 годом. После выполнения дипломатической миссии они в 1271 году вновь вернулись во дворец монгольского хана Хубилая (1260-1294) – в Пекин с письмом главы римской

церкви к хану. В этот раз Николо Поло взял с собой своего сына Марко Поло, которому тогда было примерно семнадцать лет.

Венецианские путешественники примерно через три с половиной года дошли до Пекина, пройдя через Палестину, Малую Азию, Ирак, Иран, Азербайджан и Центральную Азию.

Марко Поло 17 лет прожил в империи и обошёл все монгольские владения. Он освоил монгольский язык и местные наречия многих других восточных народов, изучил образ жизни и традиции этих народов.

Возвращаясь на родину, он прошёл через Трапезунд и Константинополь (1, 33).

Марко Поло смог вернуться на родину – в Венецию лишь в 1295 году, после двадцатичетырёхлетнего отсутствия. Захваченный в плен в результате войны, вспыхнувшей в 1296 году между Венецианской Республикой и Генуей, Марко Поло в тюрьме продиктовал такому же пленному, пизанцу Рустичиано, свои воспоминания, связанные с пребыванием в восточных странах. Эти воспоминания принесли ему бессмертие. Рукопись на французском языке как ценнейший источник информации об истории восточных стран немного спустя была переведена на многие языки мира и пережила века.

Книга путешествий в средние века, до эпохи Великих географических открытий, играла важную роль для расширения географических знаний в Европе, в особенности как источник информации о восточных странах. Известно, что она была настольной великого путешественника Христофора Колумба, стремившегося найти морской путь в Индию и многих других известных путешественников.

Как было и отмечено выше, в повествовании о странствиях и наблюдениях Марко Поло информация о татарах, монголах и тюрках занимает значительное место.

Среди стран и городов, через которые он ехал, и народов, которые наблюдал, татары занимают определённое место. Описывая город Каракорон (Каракорум) он отмечает: «Город Каракорон в округе три мили, им первым овладели татары, когда вышли из своей страны». Далее Марко рассказывает об их делах, о том, как они стали властвовать и распространились по свету; как Чингиз (Чингис-хан) стал первым ханом татар, о Кублай-хане, «самом большом и самом сильном из всех», о другом северном царе Канчи (Кончи) – татарине, об их обычаях и в целом и их образе жизни (5, 84-85, 87, 90-91, 225, главы LXIV-LXV, LXIX-LXX, LXXVI-LXXVII, CCXVI и др.).

Марко Поло повествует о большой реке Бадасиан (Бадахшан), царстве Каскар (Кашгар), областях Шаркан (Яркен), Хотан, отмечая, что на этих землях живут мусульмане, а также о большом городе Санмаркан (Самарканд) (5, 76-78, главы L-LIV).

На страницах своей книги, повествующих о Туркмении (Турции), в главе XXI он пишет: «...туркмены (турки) чтут Мухаммеда и следуют его закону.... Живут они в горах и в равнинах, повсюду, где знают, что есть привольные пастбища, так как занимаются скотоводством. Водятся здесь, скажу вам, добрые туркменские лошади и хорошие, дорогие мулы.

...Выделяются тут, знайте, самые тонкие и красивые в свете ковры, а также ткуются отменные, богатые материи красного и другого цвета, много и

других вещей изготовляется здесь.

Города тут зовутся: Комо. Кассери, Севасто (т.е. Конья, Сивас и Кайсери); много и других городов и городищ; перечислять их всех было бы долго; принадлежат они все татарам левантским (восточным), что здесь царят» (5, 56).

Он рассказывает о таком древнетюркском городе, как Мосул – «все шелковые ткани и золотые, что называются мосулинами («муслин»), делаются здесь» (3, 115; 5, 58, глава XXIV).

В книге путешествий Марко Поло есть и другие сведения, которую представляют ценность с точки зрения изучения нашей истории.

Марко Поло на пути во дворец монгольского хана по возвращении из долгого странствия прошёл через Азербайджан, побывал в древнейшем торговом, культурном и ремесленном центре Востока – Тебризе. Таким образом, в путевые записи великого путешественника были включены ценнейшие сведения о нашем историческом прошлом.

Марко Поло Азербайджан называл «Страной городов и крепостей».

В средние между Азербайджаном и многими странами мира, в том числе западными, установились культурные и экономические отношения и связи, что свидетельствует о высоком экономическом развитии Азербайджана в средние века.

Азербайджан был родиной многих товаров, которые играли важную роль в международной торговле. Через Азербайджан проходили многие важные торговые пути. Из Азербайджана вывозились как шёлк-сырец, различные шелка, редкие ковры, так и дальневосточные пряности, драгоценные камни. В то же время из Азербайджана вверх по Волге вывозили мечи, ножевища кинжалов и парчу (6, 34).

Марко Поло, как его отец и дядя, был хорошим венецианским купцом; представителем венецианского торгового купечества. Он скупал самые качественные, редкие товары в одних странах, а затем перепродавал их в других с целью прибыли или обменивал на драгоценные камни. По этой причине Марко Поло, по прибытии в какую-нибудь страну или город, в первую очередь, отправлялся на базар (рынок) и интересовался торговлей, ремесленными изделиями. С этой точки зрения информация об экономической жизни Азербайджана в путевых записях Марко Поло представляют большую ценность. Эти сведения, отражающие объективную действительность, свидетельствуют о высоком развитии ремесла и торговли в средние века в Азербайджане. Неслучайно, что венецианский путешественник описывает Азербайджан как страну городов, крепостей и страну изобилия.

В Азербайджане внимание Марко Поло больше всего привлекали шёлк и изделия из шёлка. В целом оказываемое им внимание в странах, в которых он бывал, было обусловлено интересами внешней торговли Венеции. Если с одной стороны ценная информация, которую мы находим в его путевых записях о развитии шелководства в Азербайджане, объясняется его преимущественным интересом к шёлку как представителя страны, известной торговлей и экономическими связями с восточными странами, то с другой стороны эти сведения свидетельствует о том, что Азербайджан является древнейшей родиной шёлка. В своей книге путешествий он пишет следую-

щее: «Здесь довольно много городов и крепостей; много шёлка. Здесь ткнут шёлк и золочённую парчу; такие красивые ткани редко где встретишь. Самые лучшие шонгары бывают здесь. Здесь всё в изобилии. Население занимается торговлей и ремеслом».

Как и свидетельствует из этих кратких, но богатых информацией строк, путешественник, отмечая, что Азербайджан «страна городов и крепостей», не забывая о том, что «самые лучшие шонгары здесь», как купец основное внимание уделяет ремесленным изделиям, говорит о том, что в стране «всё в изобилии», в особенности об Азербайджанском шёлке, шелковых тканях. И это не случайно, так как Азербайджанский шёлк прославился не только на Востоке, но и в Европе (2, 8).

Азербайджанский шёлк, в особенности шёлк-сырец в основном скупался купцами Венеции и Генуи. Исследования в этой области показывают, что европейцы Азербайджанский шёлк в основном покупали в торговых центрах Передней Азии, берегов Чёрного и Азовского морей, за этой ценной продукцией приезжали и в такие Азербайджанские города, как Шемаха и Тебриз.

Известно, что итальянские купцы через Каспийское море поддерживали торговые связи с Азербайджаном. Генуэзские купцы монополизировали торговлю с причерноморскими странами, передвигаясь через Чёрное море к Азову, а оттуда по реке Дон перебирались на Волгу, таким образом, генуэзские корабли появились в прикаспийских торговых центрах. Этот интересный исторический факт отмечается и в книге путешествий Марко Поло (2, 9). О Каспии он повествует следующим образом: «А море, о котором вам рассказывал, и что находится у самых гор, называется Глевешелан (или Абаку, Абако – город Баку, Мар-ди-Абакку – Бакинское море, т.е. Каспий); в длину почти что семьсот миль... Евфрат и много других рек сюда текут (Гердиль. Гейкон, Кура, Аракс и другие большие реки)»; «...Генуэзские купцы стали плавать туда недавно; перевезли сюда свои суда» (5, 58, глава XXIII). Из сведений, данных Марко Поло, свидетельствует, что продукция, скупаемая генуэзцами в прикаспийских торговых центрах, в основном состояла из шёлка-сырца и различных шелковых изделий.

В то же время Марко Поло, повествуя о Каспийском море, отмечая Куру среди рек, впадающих в это море, даёт интересную информацию о том, что в Каспийском море водится много рыбы. Путешественник пишет: «...В этом море в устьях рек водится много рыбы. Осётр, лосось и других крупных рыб больше других». Эти сведения итальянского путешественника, как и другие источники, свидетельствуют о том, что рыболовство в Азербайджане как отрасль хозяйства имеет древнейшую историю (2, 10).

В то же время в некоторых источниках Баку упоминается как город, описанный Марко Поло: «Во времена Римской империи сырая нефть была предметом торговли. В 624 году император Иракий вторгся в район Баку и разрушил много храмов... Однако со временем, когда империя пала, а большие частные и общественные здания были разрушены, народы Средиземноморья перестали употреблять нефть в качестве топлива, её начали вновь применять для этого лишь в XVIII веке, в районе того же Баку, описанного Марко Поло» (3, 114).

Особую ценность представляет информация, которая имеет место в его путевых записях, о древнейшем Азербайджанском городе Тебризе, являвшемся в средние века одним из самых крупных ремесленных, торговых и культурных центров Ближнего и Среднего Востока. Сюда съезжались люди со всех концов света – здесь была цветущая купеческая колония генуэзцев (3, 118).

Причина и срок пребывания в Тебризе венецианских путешественников в источниках объясняется следующим образом: «Благополучно доставив госпожу Кокечин её будущему супругу Газану, венецианцы возвратились ко двору Гайхату, который, вероятно, был тогда в Тебризе. Тебриз находился как раз на пути к дому, и уставшие после долгого плавания венецианцы были рады отдохнуть в этом сравнительно благоустроенном и спокойном городе. Нам неизвестно, почему они задержались, прожив в Тебризе целых девять месяцев...» (3, 185).

Венецианский путешественник в своих записях о Тебризе вновь вспоминает, о том, что Азербайджан – страна «городов и крепостей», но отмечает, что Тебриз «самый красивый» и «самый большой» из этих городов. Марко Поло об Азербайджанском городе Тебризе, являвшемся столицей империи Хулагидов, распространившейся на большую территорию, пишет следующее: «Торис (Тебриз) – большой город... Много там и других городов и городищ, но Торис самый лучший в целой области, о нём поэтому и расскажу вам.

Народ в Торисе торговый и занимается ремеслами; выделываются тут очень дорогие, золотые и шелковые ткани. Торис на хорошем месте; сюда свозят товары из Индии, Бодака (Багдада), Мосула, Кремозора и из многих других мест; сюда за чужеземными товарами сходятся латинские купцы. Покупаются тут также драгоценные камни, и много их здесь. Вот где большую прибыль наживают купцы, что приходят сюда. ...Кругом города прекрасные сады, и много там разных вкусных плодов...» (5, 60, глава XXVI).

Как и следует из вышеуказанного, внимание Марко Поло, прежде всего, привлекает торговля и ремесленничество, он отмечает связующую роль Тебриза в торговле между Азией и Европой.

Английский учёный Г.Харт отмечает, что «В Тебризе Марко впервые увидел величайший в мире рынок жемчуга – жемчуг в больших количествах привозили сюда с берегов Персидского залива...» (3, 119).

Марко Поло, повествуя о своём путешествии, также отмечает древний Азербайджанский Дербент (Железные врата) (5, 57, глава XXIII). Так он описывает войну между Алаем и Беркою (Хулагу и Берке) и битвы, что были между ними: «В 1261 г. по р. х. произошла великая распря между Алаем, царём восточных татар, и Беркою, царём западным, из-за области, что была смежна тому и другому: каждому хотелось ею завладеть, и ни один не хотел уступить её другому... (область Арран в Закавказье и Азербайджан). ... Алау, восточный царь, пошёл в поход со всеми своими. Скакал он много дней без всяких приключений и приехал в большую равнину между Железными Вратами и Сарайским морем (Дербентским проходом – Каспийскими Воротами и северной частью Каспийского моря; Сарайским морем Марко Поло называет северную часть Каспия по имени столицы Золотой Орды –

городу Сарая, расположенному в низовье Волги (Сарай-Бату)» (5, 228, глава ССXXI), (6, 43-47).

Адам Олеари (1603-1671), которого можно считать преемником Марко Поло, также даёт интересную информацию относительно нашей истории. Он побывал в Дербенте, описал город и традиции, культуру местного населения. Адам Олеари о могиле Деде Коркуда повествует как о святилище. Следует отметить, что недавно на основании координат, данных Адамом Олеари, была обнаружена указанная могила.

Таким образом, путевые записи Марко Поло, непосредственно познакомившегося с образом жизни многих восточных и европейских народов во время своих долгих странствований, свидетельствуют о том, что в XIII веке ремесленничество, торговля наших предков широко развивалась, Азербайджанский народ занимал достойное место в процессе исторического развития (2, 11).

Путевые записи Марко Поло представляют собой ценнейший источник информации и имеют колоссальное значение для изучения истории народов тюркского мира, в том числе и Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мирошникова, В.В. Мирошников В.В., 100 знаменитых путешественников. Харьков, «Фолио», 2004;
2. Məmmədov, Yaqub. Səyyahlar Azərbaycan gəlir. Bakı, Gənclik, 1977;
3. Харт, Г. Венецианец Марко Поло (Пер. с англ. Н.В. Банникова). Москва, Издательство иностранной литературы, 1956;
4. Марко Поло Путешествие в 1286 году по Татарии и другим странам Востока венецианского дворянина Марко Поло, прозванного миллионером. Три части. Санктпетербург, Типография П.П. Меркулева, 1873;
5. Книга Марко Поло (Пер. старофранцузского текста И.П. Минаева, редакция и вступительная статья И.П. Магидовича). Москва, Государственное издательство Географической литературы, 1956;
6. Şklovski, V. Səyyah Marko Polo. Tarixi povest.
7. Майнк, Вили. Удивительные приключения Марко Поло. Москва, Государственное издательство детской литературы министерства просвещения РСФСР, 1963.

XV ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA OLMUŞ SƏYYAHLARIN “SƏYAHƏTNAMƏLƏR”INDƏ ŞİRVAN ŞƏHƏRLƏRİ

Mübariz Ağalarlı
(AMEA / Azərbaycan)

XV əsrdə geosiyasi baxımdan Azərbaycanın əhəmiyyətli bölgələrindən biri olan Şirvan bölgəsi istər siyasi, istərsə də iqtisadi baxımdan özünün inkişaf dövrünü yaşayırdı. Şirvan bölgəsi, Azərbaycanın Kür çayından şimal-şərq ərazilərini əhatə edən, Azərbaycan dövlətlərindən biri olan Şirvanşahlar dövlətinin əsas hissəsini təşkil edirdi. Bu dövrdə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən hesab olunan Bakı, Şamaxı, Dərbənd, Şabran, Mahmudabad şəhərləri Şirvanşahlar dövlətinin əsas siyasi və ticarət mərkəzləri hesab olunurdu.

Bu dövrdə Şirvan şəhərlərinin coğrafi mövqeyi, siyasi və sosial-iqtisadi həyatı, həmçinin yerli əhalinin etnik mənsubiyyəti haqqında əcnəbi səyyahlar, xüsusilə də Venesiyalı elçi və səyyahlar öz “Səyahətnamə”lərində maraqlı məlumatlar vermişlər.

XV əsr Şirvan şəhərləri haqqında geniş məlumat verən səyyahlar içərisində Venesiya səyyahı Giovanni Maria Angiolello mühüm yer tutur.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ərafəsində Azərbaycanda olmuş (1499-1515) bu səyyah I Şah İsmayılın Şirvana yürüşlərində iştirak etmiş və bu bölgə haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir.

Giovanni Maria Angiolello, İsmayılın Şirvana I yürüşü (1500) zamanı, qızılbaşların ələ keçirdikləri şəhərlər haqqında məlumat verərək yazır: “Beş yüz piyada və süvari topladıqdan sonra Şamaxı tərəfindən axıb Xəzər Dənizinə tokülən Kür adlı çayı keçdilər və Şamaxı istiqamətində hərəkət etdilər. ..Bu döyüşdə Şamaxı hökmdarı məğlub oldu və əsir düşdü. İsmail onu bağışladı. Şirvan ölkəsindəki qalaların çoxunu fəth etdi.” (7, s. 78).

Venesiyalı səyyah I Şah İsmayılın Şirvana II yürüşü (1509) zamanı bu bölgənin siyasi coğrafiyası haqqında daha geniş məlumatlar verir: “İsmayıl (I Şah İsmayıl) Dədə bəy (Dalabec) və Bayram bəy (Bairabac) adlı sərdarlarını Şamaxılılarla savaşamaq üçün göndərdi. Bu iki sərdar ora çatanda şəhərin (Şamaxı) boşaldığını gördülər. Şirvanşah isə bir dağın üstündə inşa edilmiş böyük və möhtəşəm bir qala olan Gülüstan (Culustan) qalasına qaçmışdır. Şah İsmayılın bu iki sərdarı şəhərdən yarım mil məsafədə olan Gülüstan qalasına hücum etdilər. Amma bu qalanı tuta bilmədilər. Çünki mühəndisləri və topçuları yox idi...” (7, s. 90).

Bu yürüş zamanı Qarabağda I Şah İsmayılın hərbi düşərgəsində olan səyyah səfəvilərin Dərbənd istiqamətində yürüşlərini davam etdirdiyini qeyd edir və Şirvan şəhərlərinin, o cümlədən Şamaxının coğrafi mövqeyi haqqında ətraflı məlumat verərək yazır: “... Bu əsnada Şah, Kanardan (Qarabağ bölgəsində qala) ayrılıb Xəzər dənizinin kənarında yer alan və Təbrizlə səkkiz günlük yol məsafəsində olan Mahmudabad qalasına getdi. Qalanı fəth edib çoxlu qənimət ələ keçirdi. Sonra Şirvan ölkəsinin digər qalalarını almaq üçün sahil boyunca irəlilədi. Mahmudabad Dərbənddən sahil boyu yeddi günlük yol məsafəsində yerləşir. Bu iki şəhər arasında çoxlu qala və şəhərlər var. Mahmudabaddan Şamaxıya isə bir günlük yoldur” (7, s. 90).

Səfəvilərin bu yürüşündə iştirak edən Venesiya səyyahı eyni zamanda Bakı şəhəri və Xəzər dənizi haqqında da maraqlı məlumatlar verir: “Yolçuluq əsnasında Mahmudabada (Mahmutaga) dörd günlük və Şamaxıya iki günlük yol məsafəsində olan Bakara (Baccara) adlı bir yerə çatdıq. Buraya Bakı da (Baccus) deyirlər və Təbriz şəhərinin limanlarından biri sayılır. Böyük bir limanı olan bu şəhər antik dövrlərin ən önəmli sahil şəhərlərindən biridir. Buraya başqaları Xəzər dağlarının adına uyğun olaraq Xəzər dənizi (Caspian) deyirlərsə də, bu şəhərin adı ilə Bakı dənizi də adlandırılır. Bəziləri isə Hirkanilərin adı ilə Hirkan dənizi deyirlər (7, s. 90).

Venesiyalı səyyah eyni zamanda Bakı şəhərindən bir günlük məsafədə yerləşən Sireç adlı bir qala haqqında da məlumat verir: “Bakının bir günlük yol uzaqlığında, bir dağın üzərində inşa edilmiş Sireç adlı bir qala var..” (7, s. 90).

Bu dövrdə Azərbaycanda olan digər bir Venesiya səyyahı, adı məlum olmayan Venesiyalı bir Tacir də Şirvan şəhərləri haqqında maraqlı məlumatlar verir. O, I Şah İsmayılın II Şirvan səfərində (1509) iştirak etmiş və bu bölgə haqqında geniş məlumatlar toplamışdır. Bu barədə o, öz “Səyahətnamə”sində yazır: “Şeyx İsmayıl 1507-ci ildə Qaramana gəldiyində təsadüfən mən də onun ordusunda Ərzincanda idim. Şirvan ölkəsi və Şamaxı ilə savaştığı zaman mən də orda idim. Səfərimin məqsədinə gəlincə... Bir müddət qaldığım və ticarətlə məşğul olduğum Hələb-Təbriz yolu arasında yerləşən, Təbrizdən Xəzər dənizinin sahilləri boyunca və Dərbəndə qədər bütün ölkələr, şəhərlər, qalalar haqqında məlumat verəcəyəm” (7, s. 126-127).

Qeyd etdiyimiz kimi Venesiyalı Anonim Tacir də Giovanni Maria Angioiello kimi Sah İsmayılın Şirvana yürüşündə iştirak etmiş və bu bölgənin şəhər və qalaları, həmçinin Bakı və Şamaxı şəhərlərinin siyasi coğrafiyası haqqında geniş məlumatlar vermişdir. O, öz “Səyahətnamə”sində yazır: “... İsmayıl Kanardan ayrılıb Mahmudabad istiqamətində getdi. Buranın əhalisi müqavimət göstərməyərək təslim oldular. Çünki keçən dəfə (I yürüş nəzərdə tutulur-müəllifdin) onun mərhəmətsizliyini görmüşdürlər... Sonra Şirvan ərazisindəki digər qalaları ələ keçirmək üçün dəniz sahili boyu irəliləməyə başladılar. Bu uzun sahil boyunca üç böyük şəhər və üç qala vardır. Birincisi, dənizə bir günlük məsafədə olan Şamaxıdır. Amma digər qalalar, yəni Mahmudabad və Dərbənd dənizin yaxınlığında yerləşirlər. ... İlk hücum edilən və Bakı adını daşıyan qala dərhal təslim oldu... “ (7, s. 210).

Göründüyü kimi, Azərbaycanın şəhərləri haqqında hər iki venesiyalı səyyahın məlumatları əsasən üst-üstə düşür.

XV əsrin II yarısında Azərbaycanda Venesiyanın rəsmi elçisi vəzifəsinə təyin olunan Katerino Zeno da Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr, Ağqoyunlu hakimiyyətinin beynəlxalq əlaqələri və Azərbaycan-Venesiya münasibətləri ilə bağlı qiymətli məlumatlar verməklə yanaşı, bu dövrdə Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi həyatı ilə də yaxından tanış olmuş və bu barədə maraqlı məlumatlar vermişdir.

Katerino Zeno da öz həmvətənləri kimi Bakı, Şamaxı şəhərləri haqqında geniş məlumatlar vermiş, Bakının bir liman şəhəri olaraq beynəlxalq ticarətdə oynadığı rolu xüsusi olaraq qeyd etmişdir: “Bu şəhər Bakı Dənizinin limanlarından birinin kənarında yerləşdiyindən zəngin bir şəhərdir. Buradan Təbrizə səkkiz günlük yol olub, Mazandaran və digər yerlərdən Təbrizə, Şamaxıya və digər yerlərə göndərmək üçün hazırlanmış ticarət malları ilə dolu gəmilər bu limana

gəlirlər” (3, s. 52).

Venesiyanın Ağqoyunlu sarayındakı elçilərindən biri olan Ambrocco Kontarini də Bakı, Şamaxı şəhərləri haqqında, xüsusilə də bu şəhərlərin əhalisinin məşğuliyyəti, həyat tərzini, ipək istehsalı haqqında maraqlı məlumatlar verir.

O, öz səyahətnaməsində yazır: “ 1 noyabr 1475-ci ildə Midiya hökmdarı Şirvanşaha məxsus şəhərlərdən biri olan Şamaxıya çatdıq. Burada Tolomana adlandırılan ipək parça ilə atlas parça toxunur. Bu şəhər Təbriz qədər böyük deyil, ancaq mənə görə hər baxımdan ondan daha yaxşıdır. Hər cür yemək növləri burada olduqca boldur..” (3, s. 108; 6, s. 161).

Ambrocco Kontarini eyni zamanda bu bölgənin yerli əhalisinin qonaqpərvərliyi haqqında da maraqlı məlumatlar verir: “ ... 6 noyabrda Dərbəndə getmək üçün Şamaxıdan ayrıldıq. Dağları və düzənlikləri keçdiyimiz zaman türklərlə məs-kun olan kəndlərdə qonaq qaldıq və bizə çox yaxşı qonaqpərvərlik göstərdilər...” (3, s. 109).

Venesiyalı elçi eyni zamanda Xəzər dənizi və bu dənizin faunası haqqında da məlumatlar vermişdir: “ ... Xəzər dənizi olduqca böyük olub çıxışı yoxdur. Dərinliyinə və böyüklüyünə görə Qara dəniz qədər olduğunu deyirlər. Çox miqdarda “morone” və kürü ovlanır. Lakin əhali başqa balıqları ovlamağı bacarmır. Bu dənizdə çoxlu sayda köpək balığına oxşayan balıqlar da vardır. Xəzər dənizində təxminən bir yarım “braccio” ölçüsündə başqa bir balıq növü ovlanır. Bu balıq yuvarlaq olub başı və bədəni görsənir. Bu balıqdan bütün ölkədə istifadə olunan bir növ içki əldə edirlər. Ondən lampa yağı hazırlayır və dəvələri yağlamaqda istifadə edirlər” (3, s. 109).

Tarixçi Sara Aşurbəylinin fikrincə, Ambrocco Kontarini Xəzər dənizində olan suitilər haqqında məlumat verir və onların piyindən çiraqlarda işlədilən yağ və dəvələrə sürtmək üçün məlhəm hazırlandığını qeyd edir (2, s. 96).

Digər Venesiya səyyahı İosafat Barbaro öz “Səyahətnamə”sində Bakı nefti və onun müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında məlumat verərək yazır: “ Dənizin bu hissəsində Bakı deyilən şəhər – dənizin də adı onun adındandır,- yanında isə bir dağ var. Həmin dağdan çox pis iyli qara yağ çıxır. Ondən gecələr çiraqları yandırmaq üçün və ildə iki dəfə dəvələri yağlamaq üçün istifadə olunur (1, 337; 2, s. 96).

Ümumiyyətlə, XV əsrdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi elçi və səyyahlar Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Şirvan bölgəsində yerləşən (Bakı, Şamaxı, Dərbənd, Şabran, Mahmudabad) şəhərlər, bu şəhərlərin əhalisi, yerli əhalinin məşğuliyyəti, sosial-iqtisadi həyatı haqqında qiymətli məlumatlar vermişlər.

ƏDƏBİYYAT.

1. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Azərənəşr, 1997, 408 s.
2. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Orta əsrlər dövrü. Bakı: Azərənəşr, 1997, 360 s.
3. Doğu'da Venedik Elçileri. Katerino Zeno və Abrogio Contarini'nin Seyahətnamələri. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006, 144 s.
4. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 1985, 188 s.
5. Mahmudov Y.M. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: Gənclik, 1977, 140 s.
6. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.
7. Sultanlar və Savaşlar. Giovanni Maria Angiolello-Venedikli bir Tüccar və Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahətnamələri. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007, 248 s.

THE CITIES OF SHIRVAN IN THE “VOYAGE BOOKS” BY TRAVELERS WHO VISITED AZERBAIJAN IN THE FIFTEENTH CENTURY

Summary

In the fifteenth century, the Shirvan region, one of the important areas of Azerbaijan from the geopolitical standpoint, was strengthening both from political and economic points of view. During this period the territory of Shirvan consisted of the main part of the state Shirvanshah's encompassing the territories of Azerbaijan from the Kur River in the south-eastern direction.

In this period, the oldest cities of Azerbaijan – Baku, Shamakhi, Darband, Shabran and Mahmudabad -- were considered the main political and trade centers. Both the foreign ambassadors and travelers and the local travelers / geography specialists who visited the region of Shirvan within the fifteenth century have provided information about these cities.

The Venetian travelers visiting Azerbaijan in this period provided comprehensive information about the cities located in the Shirvan region (Baku, Darband, Mahmudabad, Shabran and Shamakhi) and their geographical position. The travelers / geographers: Giovanni Maria, Venetian Anonymous Trader, Iosafat Barbara, and Ambrazio Kontarini provided valuable information about the locals, their ethnic origin and connection with the Caspian Sea.

Key words: Shirvan region, geopolitical standpoint, the travelers / geographers, Baku, Shamakhi, Darband, Shabran and Mahmudabad

“TARIX-İ ALƏMARA-Yİ ABBASI” ƏSƏRİNDƏ XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ

Namiq Musalı
(AMEA / Azərbaycan)

İki tarixi əsərin müəllifi və bir rəsmi sənədlər toplusunun tərtibçisi olan görkəmli Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Münşi Türkman (1560/61-1634) Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın sarayında xidmət etmiş və dövlətin sənədləşmə işlərini həyata keçirən böyük münşilərdən biri olmuşdur. Onun “Tarix-i aləmara-yi Abbasi” (“Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi”) əsəri üç cilddən ibarətdir. Əsərin birinci cildi əsas etibarilə Səfəvi nəslinin əcdadlarının fəaliyyətini və ilk dörd Səfəvi şahının zamanını əhatə edir. Sonrakı iki cild isə I Şah Abbasın hakimiyyəti dövrünün (1587-1629) hadisələrinə aiddir. Bu tarixi mənbənin ilk cildi AMEA-nın müxbir üzvü O.Əfəndiyev və bu sətirlərin müəllifi tərəfindən müştərək surətdə fars dilindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur [Türkman 2009]. Tərcümə zamanı “Tarix-i aləmara-yi Abbasi”nin birinci cildinin İrəc Əfşar tərəfindən hazırlanmış Tehran nəşri ilə yanaşı, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan S-129 və S-297 şifrəli iki ədəd tam və B-589 şifrəli bir ədəd natamam əlyazma nüsxəsindən də istifadə edilmişdir. Nəticədə, Tehran nəşrində yol verilmiş bir sıra təhriflər və yanlışlıqlar Bakı nüsxələrinin köməyi ilə aradan qaldırılmışdır. Əsərin bu cildində XVI əsr tariximizə dair bilgilərin verilməsi ilə yanaşı, o dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında da müəyyən məlumatlar yer almışdır. Hazırkı məqaləmizdə İsgəndər bəy Münşinin adı çəkilən əsərinin materialları əsasında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri şərh ediləcəkdir. Bəri başdan xatırlatmaq istərdik ki, qızılbaş əmirilərindən Müseyib xan Təkəlinin, Şahqulu bəy Rumulun və Krım şahzadəsi Qazı Gəray xanın hərəsinin 4 misra türkcə şeiri [Türkman 2009: 517,592] və Həzrət Əliyə aid edilən 6 misralıq ərəbcə şeir parçası [Türkman 2009: 488-489] istisna olmaqla, mənbənin birinci cildində əksini tapmış şeirlərin hamısı farscadır. Hazırladığımız kitabda olduğu kimi, məqaləmizdə də türkcə şeirlərin orijinal formasını, farsca şeirlərin isə tərcüməsini təqdim edəcəyik.

“Tarix-i aləmara-yi Abbasi” Səfəvi tarixini araşdıran yerli və əcnəbi tədqiqatçıların istinad etdikləri ən mühüm qaynaqlardan biridir. Azərbaycan tarixçisi Ə.Ə.Rəhmani hələ yarım əsr öncə bu əsərin Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi əhəmiyyəti haqqında bir monoqrafiya nəşr etdirmişdir [Raxmani 1960]. Eyni zamanda, bəzi ədəbiyyatşünas alimlərimiz də İsgəndər bəy Münşinin adı çəkilən əsərinə nəzər salmış, ondan bəhrələnmişlər. Məsələn, S.Mümtaz Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığına həsr etdiyi məqaləsində İsgəndər bəy Münşini “Kəşfüz-zünun” əsərini yazmış məşhur Osmanlı müəllifi Katib Çələbi ilə müqayisə etmiş və onu “azəri türklərinin Katib Çələbisi mənzələsində olan İsgəndər bəy Münşi” deyər səciyyələndirmişdir. Lakin bununla belə, S.Mümtaz İsgəndər bəyi Xətəinin türkcə şeirlərindən nümunə vermədiyi üçün “öz milli ədəbiyyatına etinasızlıqda” ittiham etmişdir [Mümtaz 2006: 316]. Ə.Məmmədov və M.Qasımlı da Xətəinin poeziyasını araşdırarkən “Tarix-i aləmara-yi Abbasi”yə müraciət etmişlər [Məmmədov 1988: 42; Qasımlı 2002: 12]. Q.Kəndli və M.Muradova isə Sadıq bəy Əfşarın həyat

və yaradıcılığına həsr etdikləri tədqiqatlarında həmin əsərdən faydalanmışlar [Kəndli 1964: 220-224,227-228,231-232; Muradova 1999: 25,38,55,56].

İsgəndər bəy Münşi poeziya həvəskarı olmuş, orta əsr Şərq salnaməçiliyinin ənənələrinə uyğun olaraq, öz tarixi əsərində arabir şeir parçalarına yer vermişdir. Tarixçinin özünün də şairlik qabiliyyəti olmuş və bəzi beytlərini əsərinə daxil etmişdir [Raxmani 1960: 7]. Müəllif xüsusən də dahi Azərbaycan şairi **Nizami Gəncəvi**yə olan vurğunluğunu gizlətmir və bir sıra hallarda öz fikrini qüvvətləndirmək üçün onun hikmətli beytlərinə müraciət edir. Səfəvi tarixçisi, Nizamini “gəncəli arif” (“arif-i Gəncəvi”) kimi xarakterizə etmiş, onu “ariflərin seçkini olan adlı-sanlı söz ustadı Şeyx Nizami” adlandırmış və şairə Allahdan rəhmət diləmişdir [Türkman 2009: 28,318]. Salnaməçi hələ öz kitabının müqəddiməsində əsərin yazılmasının tarixçəsindən bəhs edərkən Nizami Gəncəvinin aşağıdakı beytlərini xatırlatmışdır:

“Sənin belə dəyərli incin olduğu halda,

İnci bəyənənə ehtiyacın olacaq.

Dəyərli sərvətin vardır, lakin,

Bir kəs onu istəməsə, onun sənə nə faydası?!” [Türkman 2009: 28].

Özünün etiraf etdiyi kimi, Nizaminin “Xəmsə”si və Firdovsinin “Şahnamə”si İsgəndər bəy Münşi üçün ilham mənbəyi olmuşdur:

“Hökmdarları vəsf edən Firdovsi,

Adlı-sanlılar kimi məşhur oldu.

Əgər Nizami “Xəmsə”ni yazmasaydı,

Onun adını heç yerdə heç kim xatırlamazdı” [Türkman 2009: 31].

Salnaməçi öz əsərinin şairlərdən söz açan fəslini məhz Nizaminin bir beyti ilə başlamışdır:

“Ulu Tanrı insanlardan cərgələr qurdu,

Peyğəmbərlərin ardınca şairlər durdu” [Türkman 2009: 318,371].

Müəllif öz dövrünün məşhur alimlərindən olan və İşraq təxəllüsü ilə şeirlər yazan Mir Məhəmməd Bağır Damaddan bəhs edərkən onun Nizami irsinin təsiri ilə poema qələmə aldığını göstərmişdir: “Doğru dəyən dili ilə şeirlər söyləyir. Təxəllüsü “İşraq”dır. Qəzəllər, qəsidələr və məsnəvilər yazmış, xüsusilə də Şeyx Nizaminin “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) əsərinə nəzirə olaraq, özündə mənalar dənizini əks etdirən məsnəvi ərsəyə gətirmiş, söz ustadlığı ilə məşğul olmuşdur” [Türkman 2009: 318]. İsgəndər bəyin bu məlumatı vəfatından yüz illər keçdikdən sonra da Nizami Gəncəvinin Şərq xalqlarının poeziyasına qüvvətli təsirini nümayiş etdirir. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərinə təkcə fars dilində 40-dan çox nəzirə yazıldığı məlumdur [Aliyev 1991: 128]. Yəqin ki, İşraqın nəzirəsi də bu əsərlərdən biridir.

Salnaməçinin söz etdiyi əski şairlərimizdən bir digəri də **Xaqani Şirvanidir**. Müəllif Şirvanşahların şəcərəsini sadalayarkən III Mənuçöhrün (hakimiyyəti: 1120-1160) “Xaqan ləqəbi ilə məşhur olduğunu” bildirir və əlavə edir: “Xaqani onun məddahı olmuş və buna görə də Xaqani təxəllüsü götürmüşdür” [Türkman 2009: 183]. Lakin burada İsgəndər bəyin Xaqanini sadəcə “məddah şair” kimi qiymətləndirməsi ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Çünki Xaqaninin poeziyası təkcə hökmdar mədhiyyələrindən ibarət deyildir və burada ictimai problemlərin qabardılması və zəmanədən şikayət kimi motivləri özündə təzahür etdirən çoxsaylı nümunələr də vardır [Xaqani 1987: 10-11,17,20].

I Şah Abbasın saray tarixçisi və münşisi Səfəvilər dövründən çox-çox öncə (XII əsrdə) yaşamış Nizami və Xaqani kimi məşhur şairlərimizi xatırlatsa da, daha çox Səfəvi zamanının şairlərinə yer ayırmışdır. İsgəndər bəy XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra nümayəndələrinin həyat və fəaliyyətinə dair bilgiler verməkdədir. O, **Şah İsmayıl Xətai**nin (həyatı: 1487-1524; hakimiyyəti: 1501-1524) ədəbi yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir:

“O həzrət (Şah İsmayıl – N.M.) şeir nəzm etməkdə ali təb sahibi idi. Amma türkcə şeir deməyə daha çox rəğbəti vardı. Təxəllüsü isə Xətai idi. Sultan Səlimlə müasir olduğundan Mövlana Ümidi bu şeirdə buna işarə etmişdir:

Şeir

Cah-calal evində qəzavü-qədər,

İslimi, Xətai nəqşini çəkər” [Türkman 2009: 120].

Burada adı çəkilən Mövlana Ümidi I Şah İsmayılın müasiri olmuş bir tehranlı şairdir. Əsl adı Ərcəspdir. Onun 1519-1524-cü illər arasında öldüyü güman edilir [Browne 1924: 230-233]. İslimi və Xətai nəqşləri orta əsrlər şərqi təsviri sənətin dəbdə olan yeddi növü sırasına aid edilən naxışlardır. Bundan əlavə, bəlli olduğu kimi, şeirlərini daha çox farsca yazan Sultan Səlimin poetik təxəllüsü İslimi, əsasən türkcə yazıb-yaradan Şah İsmayılın təxəllüsü isə Xətai idi. Şair Mövlana Ümidi burada bədii maneradan istifadə etmiş, “İslimi nəqşi” deyərək Sultan Səlimi, “Xətai nəqşi” deyərək isə Şah İsmayıl Xətaiyə nəzərdə tutmuşdur [Qasımlı 2002: 106-108].

Müəllif Səfəvilər xanədanının digər şair üzvləri haqqında da məlumat verir. Məsələn, o, II Şah İsmayılın (həyatı: 1537-1577; hakimiyyəti: 1576-1577) “Adili”, Şah Məhəmməd Xudabəndənin (həyatı: 1531-1595; hakimiyyəti: 1578-1587) isə “Fəhmi” təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı qısa şəkildə bildirir [Türkman 2009: 279,420]. Amma İsgəndər bəy şair Səfəvilərin arasında daha çox I Şah İsmayılın oğlu Bəhram mirzənin övladı olan və “Cahi” poetik təxəllüsü ilə şeirlər yazan İbrahim mirzənin (həyatı: 1543-1576) ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi kimi fəaliyyəti üzərində dayanır:

“Bəhram mirzənin ikinci oğlu **İbrahim mirzə**dir. Onun anası Şirvan vilayətinin əsilzadələrinə mənsub idi. O, cənnətməkan şah həzrətlərinin (I Şah Təhmasibin – N.M.) kürəkəni idi və o həzrətin vəfatı zamanı ulu dərğahda eşikağası mənəbi ilə əzizlənmiş və şərəflənmiş bir vəziyyətdə idi. O, yüksək qabiliyyətə, istedadla, ağıla və idraka malik idi və ali dərəcəli əmisinin (I Şah Təhmasibin – N.M.) hüzurunda əziz, möhtərəm, sözükeçən, əhəmiyyətli, rəyi dinlənən və məşvərətçi bir şəxs idi. Daha sonra qeyd edəcəyimiz kimi, İsmayıl mirzənin (II Şah İsmayılın – N.M.) zamanında şəhidlik şərbətini nuş etmişdir... Sözügedən Sultan İbrahim mirzə çeşidli fəzilət və kamilliklərlə bəzənmiş və incəsənət fənləri ilə zintələnmiş bir şəxs olub, zəmanənin istedad sahiblərindən idi. O, nəstəliq xətti ilə çox yaxşı yazırdı və incə qələmlə bir müsəvvir (rəssam – N.M.) idi. Musiqi və ədvar (musiqi nəzəriyyəsi – N.M.) elmində zəmanənin öncülü idi. O, musiqi bəstələmək sahəsində Mövlana Qasım Qanununun şagirdi olmuşdur. Yaxşı saz çalardı. Dülgərlik etmək, saz yonmaq və mozaika (“xatəmbəndi”) yaratmaq sənətlərində böyük məharətə malik idi. Xorasanda olarkən əksər vaxtlarda şairlərlə, nəzm və bəlağət sahibləri ilə söhbət edərdi və özü də “Cahi” təxəllüsü ilə şeir yazardı. Ondən aşiqanə qəzəllər qalmışdır. O cümlədən bu iki məqtə onun əhvalatını qələmə alarkən xatirimizə gəldi:

Qitə

Getmək anı yetəndə yar gəlib çıxdı, Cahı,
Gözünü aç ki, əgər görməyə taqət varsa.

Qitə

Min gecədən sonra ki, sən yarla görüşdün,
Cahı, fürsətdir, gözünü ondan ayırma.

Onun yaratdığı böyük kitabxana[dakı kitablar] köhnə ustadların və gözəl yazan xəttatların xətlərindən və misli-bərabəri olmayan qızıl qələmli müsəvvirlərin çəkdiqləri təsvirlərdən ibarət idi. Onun mülkiyyətində çoxlu digər töhfələr də vardı. Onun çinixanası Çin və Xəta nigarxanalarını utandırır. [İbrahim] mirzənin [ölüm] hadisəsindən sonra onun möhtərəm hərəmi o əsərlərin İsmayıl mirzənin əlinə keçməməsi üçün onların əksəriyyətini suya tökdü, çiniləri sındırdı, qalanlarına isə od vurdu və mirzənin matəmi üçün həddən artıq fəryad və fəğan qopardı. Axırda o, ahu-zarının çoxluğu üzündən xəstələnib, yorğan-döşəyə düşdü və elə həmin ay fani dünyaya vida edib, əbədiyyət aləminə qovuşdu” [Türkman 2009: 300,423-424].

İbrahim mirzə Səfəvi, I Şah Təhmasib (hakimiyyəti: 1524-1576) zamanında əvvəlcə Məşhəd hakimi olmuş, daha sonra isə şah sarayında çalışmış, axırda II Şah İsmayılın əmri ilə öldürülmüşdür. Onun təxminən 3 min beytlik divanı vardı. Farsca ilə yanaşı türkcə də şeirlər yazmışdır [Tərbiyət 1987: 162; Məmmədova 1991: 103-104; Musalı 2007: 164]. Qeyd edək ki, onun türkcə aşuq şeiri formasında yazılmış 27 şeirini Almaniyada yaşayan soydaşımız M.Hüseyni Tehranın Saray Kitabxanasından aşkar etmiş və onların fotosuratını çıxararaq, AMEA Əlyazmalar İnstitutuna göndərmişdir. İbrahim mirzənin bu şeirlərindən bəzi örnəklər institutun direktor müavini P.Əlioğlu (Kərimov) tərəfindən nəşr edilmişdir [Əlioğlu 2007]. Şair farsca şeirlərində Cahı təxəllüsündən istifadə etsə də, türkcə şeirlərini İbrahim imzası ilə yazmışdır:

“Şol zəmanənin cövründən,
Könül, incinmə, səbr eylə.
Əhli-ələmin tövründən,
Könül, incinmə, səbr eylə.
İbrahim der: ol sərv-i-naz,
Olmaz belə, məhrəmi-raz.
Həqq kərimdir, böylə qalmaz,
Könül, incinmə, səbr eylə” [Əlioğlu 2007].

Salnaməçi Şah Məhəmməd Xudabəndənin böyük oğlu **Sultan Həsən mirzənin** (həyatı: 1558-1576) də poeziyasından qısaca söz açmış və onun bir rübaisinə yer vermişdir:

“Fəhm və fitrət cəhətdən bacarıqlı idi və tək sahibi idi. Bu rübai onun xoş niyyətli xatirindən doğmuşdur:

Rübai

O üzün ki, badədən lalə bitibdir onda,

Şərabın təsiriylə jalə bitibdir onda.

O əl ki, bir piyalə alıbdır sənin əlindən,

Torpağa dönsə də, piyalə bitibdir onda” [Türkman 2009: 282-283].

Sultan Həsən mirzənin poeziyasından bəhs edən Azərbaycan təzkirəçisi Sadiqi də onun eyni rübaisini oxuculara təqdim etmişdir [Əfşar 2008: 35-36].

İsgəndər bəy Münşi I Şah Abbasın şairliyindən söz açmış, onun təsniflərinin

xanəndələr tərəfindən oxunduğunu irəli sürmüşdür: “Farsca şeiriyyatın bilicisidir. Şeiri yaxşı fəhm edir və qavrayır. Bəzən şeir nəzm etməklə məşğul olur. Musiqidə, ədvar, qövl (süita – N.M.) və əməl (nəğmə – N.M.) elmlərində zəmanənin öndəgedənidir. O həzrətin təsniflərinin bəziləri mütrüblər arasında məşhur və məruf, saz əhli arasında dillər əzbəridir” [Türkman 2009: 715]. I Abbasın farsca və türkcə bəzi şeirləri məlumdur [Tərbiyə 1987: 17; Xəyal 2000: 101-104].

Səfəvilər sülaləsinin üzvləri ilə yanaşı, bəzi azərbaycanlı dövlət xadimləri də şairliklə məşğul olurdular. Təbrizli **Xoca Cəlaləddin Məhəmməd Keçəçi** belələrindən idi. İsgəndər bəy onun da bir rübaisini əsərinə daxil etmişdir. Xoca Cəlaləddin I Şah İsmayılın hakimiyyətinin sonlarında, 1523-cü ildə ali divanın vəziri Mirzə Şahhüseynin sui-qəsdə qurban getməsindən sonra bu vəzifəyə təyin olunmuşdu. Mirzə Şahhüseynlə dost olduğu üçün ali divana vəzir təyin olunduğu gün onun ölümü barədə bu rübaini demişdi:

“Ey cahanın gözünün nuru, de, necə dözüüm,
Sən getdin, gecə kimi qara oldu gündüzüm.
Sanki biz bir-birinə bağlı iki şam idik,
Əyyam səni öldürdü, mən də yanırım özüm”.

I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin əvvəlində Xoca Cəlaləddinlə şahın vəkili Div sultan Rumlunun arasında narazılıq yaranmış və bu səbəbdən də şair vəzir edam edilmişdi [Türkman 2009: 338].

İsgəndər bəy Münşi Təbrizin məşhur Keçəçilər nəslinin dövlət qulluğunda olan digər bir nümayəndəsinin – Xoca Əmir bəyin də şairlik bacarığını qeyd edir. “**Xoca Əmir bəy Keçəçi Təbrizi** – Mir Zəkəriyyə Keçəçinin (I Şah İsmayılın ilk vəziri olmuşdur – N.M.) qohumlarından olub, Əmir bəy Möhürdar [adı] ilə məşhur idi. O, qabiliyyəti, istedadı və fəziləti özünə şüar etmiş bir kişi idi. Əvvəlcə möhürdar Qazı xan Təkəlinin vəziri olmuş, sonra bir müddət Xorasanda da vəzir olmuşdu. Cəfr (falçılıq – N.M.), əddad (ədədlər – N.M.) və nirəncat (sehrbazlıq – N.M.) elmlərində böyük məharətə malik idi. O, günəşin qabağını tutmaqda ittiham olunub, bir müddət Ələmut qalasında məhbus edilmişdi. İsmayıl mirzə zamanında həbsdən nicat tapsa da, öz həyat vədəsini ölüm mələyinə tapşırırdı (öldü – N.M.)” [Türkman 2009: 341]. İsgəndər bəy onun özbək hökmdarı Übeydulla xanla bir deyişməsinə yer vermişdir. Belə ki, 1532-ci ildə Übeydulla xan qızılbaşların əlində olan Herat şəhərini mühasirə edən vaxt Xoca Əmir bəy də orada idi və o da şəhərdə mühasirədə qalmışdı. Xoca Əmir bəyin şair olduğunu bilən Übeydulla xan 4 beytlik bir şeir yazıb ona göndərir. Bu kiçik şeirdə özbək hökmdarı şəhərin müdafiəçilərini hədələyir, onları lovğalıqda və cahillikdə ittiham edir, özünün nə qədər böyük bir hökmdar olduğunu xatırladır. Bu mənzum müraciəti Xoca Əmir bəy 4 beytlik şeirlə cavablayır və öz şeirində Übeydulla xanı “boşboğaz” adlandırır, ona qarşı təhqiramiz ifadələr işlətməkdən çəkinmir və tezliklə Şah Təhmasibin gəlib onu cəzalandıracağını bildirir. Həqiqətən də, bir müddət sonra Səfəvi şahı öz ordusu ilə Xorasana gəlmiş və Übeydulla xan Buxaraya qaçmağa məcbur olmuşdu [Türkman 2009: 149-151].

İsgəndər bəy öz müasiri olan məşhur Azərbaycan naqqaşı, şairi və təzkirəçisi, saray kitabxanasının müdiri, “Sadiqi” ədəbi təxəllüsünə malik Sadiq bəy Əfşardan (1533-1610) geniş surətdə söz açmışdır. Sadiqinin tərcümeyi-halına dair mənbənin Tehran çapında olmayan bəzi təfərrüatlar Bakı əlyazmalarında yer almışdır:

“**Sadiqi bəy Əfşar** – o, əfşar tayfasının türklərindən idi. Özünəməxsus təbiətə malik olan rəngarəng bir şəxs idi. Sadiqi təxəllüsündən istifadə edirdi və cavanlığının başlanğıcından naqqaşlıq üzrə məşq etməyin zövqünü tapıb, zəmanənin nadiri olan Ustad Müzəffər Əlinin yanında gecə-gündüz çalışmağı qərara aldı. [Həmin şəxs] onun əhvalı üzərində qabiliyyət və tərəqqi nişanələrini müşahidə edib, ona [naqqaşlığı] öyrətməyə səy göstərdi. [Sadiqi bəy] onun şagirdi olaraq, kamillik mərtəbəsinə yüksəldi. Bir müddət nəfsinin qüruru və təbiətinin dikbaşlığı üzündən, naqqaşlıq işində uğurlu gələcəyin olmadığını və zəmanənin öz arzularına uyğun tərzdə dövr etmədiyini düşünərək, o peşəni tərk etdi və zahirpərəstlik libasını soyunub, qələndərlər zümrəsi ilə birlikdə səyahət etdi və gəzib-dolaşdı. O vaxtlar Həmədan hakimi olan Əmir xan Mosullu onun halından xəbər tutub, onu qələndərlik libasından çıxararaq, öz mülazimi etdi və onunla insaniyyətçiliklə davrandı. O, öz türklüyünün təbiətindən və öz qızılbaşlığının ənənəsindən irəli gələn igidlik və şücaət iddiası edib, o zamanın şücaətliilərini utandırardı. İsgəndər şanlı nəvvab (Şah Məhəmməd Xudabəndə – N.M.) zamanında İsgəndər xan Əfşarın və onun qardaşı Bədr xanın mülazimətində olmuş və Astarabaddakı yaka türkmənlərinə qarşı döyüşdə dəlilik həddinə çatan igidliklər göstərmişdi. Amma heç vaxt naqqaşlıq peşəsindən əl çəkməmişdi. Axırda böyük bir tərəqqi edərək, əvəzsiz bir rəssam, incə qələmlə bir naqqaş və misilsiz bir tərriah (yaxşı eskiz, layihə, rəsm çəkən şəxs – N.M.) olmuşdu. O, məharətli qələmi ilə minlərlə bədii rəsm yaratmış, qabiliyyət və istedad zinəti ilə bəzənmiş, şairlik və söz ustadlığı yaraşığı ilə süslənmişdi. Rəğbət doğuran qəsidələri, qəzəlləri və məsnəviləri vardır” [Türkman 2009: 367]. İsgəndər bəy Münşi, Sadiqinin döyüş barədə yazdığı bir beyti əsərinin ilk cildinin iki yerində xatırlatmış və şairin bu beytinə dəyər vermişdir:

“Çəyirtkətək oxla dolanda hava,

Həyat tarlasına səpildi bəla” [Türkman 2009: 139,367].

Burada Sadiqi müharibə zamanı havada uçuşan oxların döyüş meydanındaki cəngavərləri öldürməsinə obrazlı şəkildə çəyirtkətlərin tarladakı sünbülləri məhv etməsi ilə müqayisə etmişdir.

Lakin Səfəvi tarixçisi Sadiqinin naqqaşlıq qabiliyyətini şairliyindən daha üstün saymış və bu üzədən onun tərəcəməyi-halına şairlərə dair fəsildə deyil, naqqaşlardan bəhs edən fəsildə yer ayırmışdır. Müəllif yazır: “O, (yəni Sadiqi – N.M.) bu fənnin (naqqaşlığın – N.M.) sənətkarları zümrəsindən olduğu üçün onun adı şairlər silki daxilində qeyd olunmayacaq və onun haqqında yalnız burada məlumat verilməklə kifayətlənəcəkdir. O, İsmayıl mirzə zamanında kitabxana işçilərindən idi. Amma Allahın kölgəsi olan əlahəzrət şah (I Abbas – N.M.) zamanında o, yüksək dərəcəli kitabdarlıq mənəsinə təyin edilib, şəfqət və mehribanlıqla əhatə olundu. Amma olduqca bədxasiyyət, lovğa və kəmhövsələ idi. Qılıqsızlığı, kobudluğu və bədxasiyyətliyi ucbatından heç vaxt nəfsani qərəzlərdən rahatlıq tapmazdı. Həmişə dostlarına və [digər] insan oğullarına münasibətdə təbiətinə uyğun davranaraq, pis rəftarda həddini aşardı və onlar ləyaqət bazarında rəva görülməyən bu cür kəsad malı ondan satın alardılar (yəni onlar onun kobud rəftarına dözməli olurdular – N.M.). O, ayağını dairədən və insafdan kənara qoyaraq, hamıya münasibətdə qaba xasiyyət nümayiş etdirmək baxımından ifrata varırdı. Məhz buna görə o, [şaha] yaxınlıqdan və yüksək mövqedən uzaqlaşdırıldı və yuxarıda qeyd olunmuş xidmətdən məhrum edildi. Amma

həyatının axır günlərində onun mənsəbi əlindən alınmadı və o, ali divandan kitabdarlıq [vəzifəsinin] məvacibini almaqda davam etdi” [Türkman 2009: 368].

Sadiqinin həyat və yaradıcılığı respublikamızda geniş şəkildə tədqiq edilmiş, onun “Qanunüs-süvər” və “Məcmül-xəvas” əsərləri Bakıda nəşr edilmişdir [Kəndli 1964; Muradova 1999; Əfşar 2008; Musalı 2007: 165-170]. Sadiqinin türkcə şeirləri AMEA Əlyazmalar İnstitutu tərəfindən çap olunmuşdur. Şairin türkcə şeirlər toplusu 5 qəsidədən, 40 qəzəldən, 1 saqınamədən, 1 məsnəvi formalı şeirdən, 1 tərkibənddən və 1 qitədən ibarətdir və cəmi 478 beytdir [Əfşar 2010: 8].

Azərbaycanın türk tayfalarına mənsub şairlərdən biri də Qasım bəy Halətidir (vəfatı: 1591/92):

“**Qasım bəy Haləti** – o, əslən türkdür və türkman oymağına mənsubdur. Rey vilayətində anadan olmuş və Tehran şəhərində yaşamışdır. Bir müddət Qəzvinde fəzillərin və alimlərin yanında elmləri öyrənmişdi. Söz ustadlığı sahəsində özünü tay-tuşlarından üstün sayardı. Qəsidələr və qəzəllər yazmışdır. Mirzə Salmanı (baş vəzir idi – N.M.) və Müseyib xanı (təklü tayfasının başçısı idi – N.M.) mədh edərdi. Bu beytləri qocalıb əldən düşdüyü vaxt qələmə almışdır:

Əsalı qocayam, qalmışam naçar,

İldən-ilə ömrüm olur ahu-zar.

Baxışım dumanlı, əllərim titrək,

Gözüm zəif, ayağımda ağrılar” [Türkman 2009: 385].

Qasım bəy Halətinin tərcümeyi-halına və yaradıcılığına “Tarix-i ələmara-yi Abbasi”nin şairlərdən bəhs edən fəslində yer verilmişdir. Bu fəsil “Cənnətməkan şahın (I Təhmasibin – N.M.) vəfatı zamanı söz ustadlığı sahəsində çalışan şairlər təbəqəsi və nəzm sahibləri haqqında” adını daşıyır və struktur baxımından təzkirə səciyyəsinə malikdir. Orada 26 şair barəsində məlumat verilmişdir [Türkman 2009: 371-389]. Haləti buraya daxil edilmiş yeganə Azərbaycan türk şairidir. Əsərin bu hissəsində bəzi həmədanlı və qəzvinli şairlərdən də söz açılmışdır. Amma onların dəqiq surətdə Azərbaycan türkləri olub-olmadığı bəlli deyildir və bu üzdən də biz bu şairləri məqaləmizə daxil etmədik.

Halətiyə dair məlumat mənbənin Tehran nəşrində yer almamış və Bakı əlyazmaları əsasında tərcümə edilmişdir. Bu şairimizin yaradıcılığından Sadiqi təzkirəsində də bəhs edilmiş və onun divan bağladığı bildirilmişdir [Əfşar 2008: 137].

İsgəndər bəy Münşi bəzi hadisələri qələmə alarkən əhvalatı daha dolğun şəkildə təsvir etmək üçün müasiri olduğu bəzi azərbaycanlı şairlərin şeirlərinə müraciət etmişdir. Belə ki, o, 1585-ci ildə Osmanlı ordusunun hücumu nəticəsində Təbrizdə baş vermiş dağıntılardan bəhs edərkən təbrizli şair Vüqinin bir beytini misal gətirmişdir:

“Xülasə, sevinc bəxş edən Təbriz şəhəri malik olduğu bütün şadlıq və şənliklə birlikdə viranə qalmış vəziyyətdə nəzərə gəlirdi. Onu müşahidə etməkdən köüllər həyəcana gəlir və hətta daş ürəkli insanların da halı pərişan olurdu. **Mövlana Vüqi Təbrizi** o vəziyyətə münasib olaraq bu beyti deyibdir:

Beyt

Kərbəla hadisəsini dərdimə təskin verirəm, çünki,

Təbrizə həsrət ürəyim Təbrizdən də viranədir” [Türkman 2009: 610].

Mənbənin Tehran nəşrində bu şairin təxəllüsü Vüqi əvəzinə Furuği deyə yazılmışdır. Halbuki təzkirəçilər o dövrdə belə bir təbrizli şairin olduğunu qeyd

etməmişlər. Biz Bakı əlyazmaları əsasında mətni təshih edərək, onun Vüqui olduğunu müəyyənləşdirmişik. Vüqinin əsl adı Məhəmməd Şərif olmuş və o, 1609-cu ildə vəfat etmişdir. Vüqinin haqqında bir sıra təzkirələrdə, o cümlədən “Məcmül-xəvas” və “Danışmendan-i Azərbaycan” təzkirələrində məlumat verilmişdir [Əfşar 2008: 227-228; Tərbiyə 1987: 60-61].

Bəllidir ki, Səfəvilər dövründə türk dilinin əhəmiyyətinin artması ilə əlaqədar olaraq, türkdilli poeziyaya maraq yüksəlir və bu dildə yazıb-yaradan şairlərin də sayı durmadan artırdı. Onların sırasında qızılbaş oyaqlarından olan şairlər də az deyildi. Dövrün təzkirəçilərindən Sam mirzə Səfəvi və Sadıq bəy Əfşar öz əsərlərində türk şairlərinə xüsusi fəsillər ayırmışlar [Musalı 2007: 148,167].

İsgəndər bəy Münşi də bir Azərbaycan türkü olaraq, öz xalqının doğma dildə yaratdığı poeziya nümunələrinə biganə qalmamışdır. O, bəzi tarixi hadisələri şərh edərək qızılbaş tayfalarına mənsub olan şair əmirlərin türkcə misralarını əsərinə daxil etmişdir. Təkəli oyağının başçısı **Müseyyib xan Şərəfəddinoğlunun** 1580-ci ildə Şah Məhəmməd Xudabəndəyə yazıb göndərdiyi türkcə rübai bu qəbildəndir. Belə ki, adlı-sanlı qızılbaş sərkərdələrindən olan Müseyib xan şahın bacısı Fatimə-sultan xanımı sevirmiş və şahın bu xanımı ona ərə verəcəyini ümid etirmiş. Lakin onun bu ümidi puça çıxır. Şah öz bacısını onunla deyil, mosullu oyağının başçısı olan Əmir xanla evləndirir. Hələ üstəlik, bu azmış kimi, Müseyib xan da Əmir xanın solduğu təyin edilir. Toy üç gün və üç gecə davam edir. O zamankı adətə görə, toyu olan şəxs sağduşu və solduğu da bu münasibətlə öz evində toy ziyafəti təşkil etməli və axırda bu ziyafətə toplanmış toy adamlarını hədiyyələrlə birlikdə toyu olan bəyin evinə göndərməli imiş. Ona görə də şahın sözündən çıxma bilməyən Müseyib xan öz evində Əmir xanla Fatimənin izdivacı üçün toy ziyafəti qurdurmali olur. Amma axırda bütün bunlardan inciyən Müseyib xan türkcə bir rübai yazaraq şaha göndərir və çox yumşaq bir tonda öz giley-güzarını dilə gətirir. İsgəndər bəy bu barədə belə yazır:

“Müseyyib xan İsgəndər şanlı nəvvaba (Şah Məhəmməd Xudabəndəyə – N.M.) yaxınlığı cəhətdən özünün [şah nəslilə] qohum olmaq mərtəbəsinə ucalmaqda Əmir xandan daha layiq olduğunu düşünürdü və səltənət dənizinin pakizə gövhərini özü ilə bir sapa düzəcəklərini gözləyirdi (yəni Fatimə-sultan xanımı ona verəcəklərini ümid edirdi – N.M.). Lakin iş elə gətirdi ki, bəzi məsləhətlər üzündən onun bu arzusu baş tutmadı və bu böyük ərməğan Əmir xana nəsib oldu. Buna görə də sözügedən [solduğu] toyunun təşkili ona təklif ediləndə o, əlini gözünün üstünə qoyub bu təklifi qəbul etməsinə və hökmdarın göstərişinə uyğun olan ləvazimatın tərtib olunması ilə məşğul olmasına baxmayaraq, bu türkcə rübaini deyib, İsgəndər şanlı nəvvabın hüzuruna göndərdi:

Rübai

Ey şahi-cahan, bi-əsər oldu diləyim,

Tutdu qəm əli, ələm tikanı ətəyim.

Yüz ildəki xidmətimlə dərgahında,

Solduğ əməyinə döndü axır əməyim” [Türkman 2009: 516-517].

Müseyyib xanın şairliyindən Sadıqi təzkirəsində də bəhs edilmişdir [Əfşar 2008: 41]. Amma Sadıqidən fərqli olaraq, İsgəndər bəy bu xanın farsca deyil, türkcə misralarına yer vermişdir. Xanın şaha yazdığı bu kiçik mənzum müraciət həm də Səfəvilər dövründə türk dilinin yüksək dövlət xadimləri arasında yazışma

dili olaraq işləndiyini bir daha sübut edir.

Türkcə şeir yazan qızılbaşlardan biri də **Şahqulu bəy Qürəba oğlu Rumlu** olmuşdur. İsgəndər bəy onun bir rübaisini əsərinə daxil etmişdir:

“Könlüm quşun ol nərgizi-fəttan apara,
Kimdür ki, onun qəməsindən can apara?!
Şeytan, şeytan dedikləri əgər bu olsa,
Mən razıyam imanımı şeytan apara” [Türkman 2009: 592].

İsgəndər bəyin müasiri olan Sadiqi öz təzkiyəsində “Qarpa oğlu” adlandırdığı Şahqulu bəyin yaradıcılığından bəhs etmiş və onun türkcə 2 rübaisinə yer vermişdir:

“Ey badi-səba, naməmi ol yarə yetir,
Şərhi-dili-zarımı vəfadarə yetir.
Dil müntəziri-vüsaldır Tanrı üçün,
Öldüm yenə, ey Məsih, bir çarə yetir”.
“Nə dərdi belə səbrü qərarım bardır,
Nə xüdə pərvayi-karü barım bardır.
Rüsvalığıma nəsihət eylər nasih,
Sanır ki, əlimdə ixtiyarım bardır” [Əfşar 2008: 146-147].

Şahqulu bəy, Şah Məhəmməd Xudabəndənin oğlu Sultan Həməzə mirzənin (həyatı: 1566-1586) yaxın adamlarından idi. Adı çəkilən Səfəvi şahzadəsi türkdilli poeziyaya böyük önəm verirdi. Belə ki, Həməzə mirzə Səfəvi – Osmanlı müharibəsi dövründə Şirvanda qızılbaşlara əsir düşmüş və Ələmut qalasında həbsə salınmış Kırım şahzadəsi Qazi Gəray xanın 1585-ci ildə yazıb göndərdiyi bir türkcə qəzəlin müqabilində onu dərhal azad etmişdi. İsgəndər bəy bu barədə yazır:

“Şirvanda qələbə nişanəli əsgərlər tərəfindən əsir tutulan və Ələmut qalasında məhbus olan tatar padşahzadəsi Qazi Gəray xan şairlik peşəsinə malik xoşsima bir cavan idi və bacarığının, istedadının çoxluğu ilə tanınmışdı. O, təşəkkür və mədh üslubunda türkcə bir qəzəl yazıb, Nəvvabi-Cahanbaninin (Həməzə mirzənin – N.M.) hüzuruna göndərmişdi. Həmin qəzəlin ilk beytləri bunlardır:

Nəmiş bar, bir gədayuz, bir nəmd, bir buriyamız bar,
Dəxi sultana layiq bir duayi-bi-riyamız bar.
Əgərçi padişahın eyni birgə eyni-izzətdür,
Vəli sultanımın dərgahına səbük ricamız bar”.

Nəvvabi-Cahanbani onun söhbətinə rəğbət göstərərək, onu qaladan çıxartdırdı” [Türkman 2009: 592].

Əsərin bu hissəsi də Tehran nəşrinə daxil edilməmiş və Bakı əlyazmaları əsasında tərcümə olunmuşdur.

Beləliklə, axtarışlarımıza əsasən deyə bilərik ki, “Tarix-i aləmə-yi Abbasi”nin birinci cildində 15 azərbaycanlı şairin adı çəkilmişdir. Bunların 13 nəfəri Səfəvi dövründə, xüsusən də XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış şairlərdir. Mənbədə adları çəkilən azərbaycanlı şairlərin 6-sı əslən Ərdəbildən (Səfəvi nəslinin nümayəndələri), 3-ü Təbrizdən, 1-i Gəncədən, 1-i Şamaxıdandır, digər 4-ü isə əfşar, türkman, təkəli və rumlu oymaqlarına mənsubdur. Haqqında bəhs olunmuş şairlərin 4-ü peşəkar şair, 4-ü şah, 2-si şahzadə, 2-si vəzir, 2-si hərbiçi və 1-i naqqaş olmuşdur. İsgəndər bəy Münşi əsərinin birinci cildində bu şairlərimizin şeirlərindən cəmi 44 misraya yer vermişdir ki, bunların da 8 misrası türkcə, 36 misrası isə farscadır. “Tarix-i aləmə-yi Abbasi”nin ilk cildi təkcə Azərbaycanın

deyil, həm də bir sıra digər ölkələrin – İranın, Hindistanın, Orta Asiyanın və Krım türklərinin ədəbiyyatının XVI əsrdəki bəzi nümayəndələrinin yaradıcılığını öyrənmək üçün mənbə rolunu oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. BROWNE, Edward Granville (1924). **A History of Persian Literature in the Modern Times** (A.D.1500-1924). Cambridge: Cambridge University Press, 490 p.
2. ƏFŞAR, Sadiq bəy (2008). **Məcməül-xəvas** (müqayisəli mətnin tərtibi, tərcümə, transfoneliterasiya, ön söz, izahlar və adlar göstəricisi: Ə.Bağirov). Bakı: Elm, 412 s.
3. ƏFŞAR, Sadiq bəy (2010). **Şeirlər** (transfoneliterasiya və fotofaksimile). Nəşrə hazırlayan: P.Ə.Kərimov. Bakı: Elm və Təhsil, 70+30 s.
4. ƏLİOĞLU, Paşa (2007). “Şah İsmayıl Xətəinin nəvəsi İbrahim Mirzənin azərbaycanca şeirləri”, **Ədəbiyyat qəzeti**, 17 avqust, № 32.
5. XAQANI, Şirvani (1987). **Seçilmiş əsərləri** (tərtib edən M.Sultanov; ön sözün müəllifi M.İbrahimov). Bakı: Yazıçı, 647 s.
6. XƏYAL, Sona (2000). Əlli yaşlı xəzinədən əlli məqalə. Bakı: Ünsiyyət, 144 s.
7. KƏNDLİ, Qafar (1964). “Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər”, **Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri**. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, s.218-239.
8. QASIMLI, Məhərrəm (2002). **Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası**. Bakı: Elm, 175 s.
9. MƏMMƏDOV, Əzizəğa (1988). **Şah İsmayıl Xətəi**. Bakı: Yazıçı, 160 s.
10. MƏMMƏDOVA, Şükufə (1991). “Xülasət ət-təvarix” **Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi**. Bakı: Elm, 120 s.
11. MURADOVA, Məntiqə (1999). **Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı**. Bakı: Elm, 140 s.
12. MUSALI, Vüsalə (2007). **XV-XVII əsr türk təzkiyəçiliyi**. Bakı: Nurlan, 270 s.
13. MÜMTAZ, Salman (2006). **Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları**. Bakı: Avrasiya Press, 440 s.
14. TƏRBİYƏT, Məhəmmədəli (1987). **Danışməndani-Azərbaycan: Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları** (fars dilindən tərcümə edilən: İ.Şəms, Q.Kəndli). Bakı: Azərənəşr, 464 s.
15. TÜRKMƏN, İsgəndər bəy Münşi (2009). **Tarix-i aləmarə-yi Abbasi**. I cild (farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri: O.Ə.Əfəndiyev və N.S.Musalı). Bakı: Təhsil, 792 s.
16. АЛИЕВ, Рустам (1991). **Низами Гянджеви**. Баку: Язычы, 128 с.
17. РАХМАНИ, Абулгасан (1960). «**Тарих-и алам ара-йи Аббаси**» как источник по истории Азербайджана. Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 192 с.

AZERBAIJANI LITERATURE OF THE XVI CENTURY ACCORDING TO “TARIKH-I ALAMARA-YI ABBASI”

Summary

Iskender Bey Munshi Turkman (1560/61-1634) is the famous Azeri author of the Safavid period who worked as a historian and secretary in the court of Shah Abbas I. He is the writer of “Tarikh-i alamara-yi Abbasi” (“The World-Adorning History of Abbas”) which consists of three volumes. The first volume of this work was mainly involved in the activities of Safavid ancestors and reigning times of the first four Safavid shahs. The last two volumes were devoted to the reign of Shah Abbas I (1587-1629). The first volume of

this historical source was translated from Persian to Azerbaijani Turkic and published by a joint effort of Associate Member of Azerbaijan National Academy of Sciences O.Efendiyev and the author of this paper. This volume of work includes valuable information on our history of the XVI century. Besides these, there is some information about poetry of Azerbaijani poets of that epoch such as Shah Ismail Khatai, Ibrahim Mirza Jahi, Khoja Jalaladdin Muhammad Kechachi, Museyib Khan Sharafaddin-oghlu Tekelu, Shahqulu Bey Rumlu, Qasim Bey Haleti, Sadiq Bey Afshar, Khoja Amir Bey Kechachi, Vuqui Tabrizi and others. The author gives some examples of their poems. In our paper information of Iskender Bey Munshi about Azerbaijani literature of the XVI century will be commented on.

Key words: Iskender Bey Munshi, “Tarikh-i alamara-yi Abbasi”, XVI century, Azerbaijani Literature

ПРОБЛЕМА ОТРАЖЕНИЯ ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В АНГЛИЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ 16 ВЕКА

Ровшан Ариф оглы Муганлинский

(Бакинский Государственный Университет / Азербайджан)

Изданный в конце 16 в. сборник Ричарда Хаклюйта «Главные мореплавания, путешествия, торговля и открытия английского народа» (Hakluyt's voyages. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, v.1. - London - New York: 1910; v.2. - London - New York: 1913) содержит ценные сведения о различных сторонах жизни средневекового Азербайджана, в т. ч. относящиеся к категории материалов о религии местного населения, ставшей одним из объектов исследований участников экспедиций Московской компании в государство Сефевидов, совершённых в период с 1561 по 1581 гг. Характеризуя эти сообщения, следует отметить, что в них, как правило, переплетены правда и вымысел, имеют место значительное количество Теологических и исторических ошибок, а нередко – и прямые оскорбления в адрес мусульман и их веры. В этой связи, в освещении данной темы хотелось бы остановиться на тех сторонах их сочинений, в которых нашла отражение религиозная жизнь Сефевидского государства, и обойти стороной смутные представления англичан 16 в. об исламе. Ведь именно в отношении к исламу проявились реальные взгляды европейских путешественников на народ страны, в которой они собирались утвердиться в недалёком будущем.

Естественно, что в первую очередь, англичан беспокоило не мировоззрение мусульман, а практические требования ислама, с которыми те, привыкшие к совершенно другому образу жизни, никак не могли найти точек соприкосновения. В этой связи показательны истории, переданные Ричардом Уилльсом со слов Артура Эдуардса.

Считая, что немусульманин желает принять ислам, когда «дьявол входит в его сердце и внушает ему изменить своей вере»(1), он в достаточно пренебрежительной форме и с показным отвращением описывает процесс перехода в новое вероисповедование. Причину «видимого» обращения в ислам автор видел в попытке некоторых людей безнаказанно обманывать и грабить своих хозяев или просто избежать заслуженного наказания от них. (Примечательно, что аналогичным образом английский посланник при дворе царя Фёдора Ивановича Джильс Флетчер в работе «О государстве русском или образ правления русского царя» (1591) описывал переход некоторых иностранцев в православие на территории Русского государства) (2). Помимо различных даров, а иногда и недвижимого имущества, новообращённые получали право жить «в полной безопасности и так, что на них нельзя было получить суда и управы, нельзя было их ни наказать, ни получить обратно имущество, которое они себе присвоили»(3). Поэтому англичанин не скрывает радости при сообщении о смерти одного из слуг, собравшихся «предаться дьяволу», так как «если бы он стал мусульманином (в оригинале сочинения слово «мусульманин» везде употреблено как «Busorman» – М. Р.),

он причинил бы много хлопот купцам, ибо если бы он тогда сказал, что половина их товаров принадлежит ему, то его словам придали бы веру»(4).

Ещё более категоричное и неадекватное мнение высказано в этом сочинении о мусульманах коренной национальности: «... Здешние жители худо обходились с англичанами и так их ненавидели, что не хотели притрагиваться до них рукой и презирали их, называя кафирами и гяурами, т. е. неверными или лживо верующими... Не считалось дурным делом грубить, обманывать их, лжесвидетельствовать на них и брать обратно или возвращать уже купленный или проданный товар и менять его, когда только они этого хотели. Если же иноземец по несчастному случаю убивал перса (*так в английских источниках 16 в. называли сефевидских подданных независимо от их национальной принадлежности – М. Р.*), то за убитого они требовали жизни двух человек; за долги же иностранца можно было забрать имущество любого человека той же национальности и позволить себе другие подобные злоупотребления. Всё это было неизвестно государю (*шаху Тахмасибу (1524 – 1576) – М. Р.*) до жалоб наших людей и просьб о пресечении подобных злоупотреблений. Из-за перечисленных причин ни один купец, исповедовавший иную религию, не смел приезжать со своими товарами во владения шаха (*довольно странное утверждение – М. Р.*), а ведь это могло бы приносить большую прибыль и ему, и его подданным»(5).

Поэтому, по словам А. Эдуардса, среди привилегий, полученных от шаха Тахмасиба участниками 4-ой экспедиции Московской компании (1568 – 1569), была статья, возможный факт дарования которой вызывает недоумение. Её содержание сводится к следующему: «Если агент заметит, что по своим негодным деяниям кто-нибудь из них (*т.е. служащих Московской компании – М. Р.*) захочет сделаться мусульманином, агент, где бы он ни обнаружил такого служащего, или служащих, имеет право арестовать его и заключить в тюрьму, и никто не имеет права держать их у себя или оказывать им поддержку»(6).

Подобное отношение к мусульманам нередко приводило английских купцов к попаданию в весьма неприглядные ситуации, аналогичные той, в которую попал участник 4-ой экспедиции Лоренс Чепмен. Предоставив в Табризе некоему грузинскому купцу 100 кусков каразеи в кредит, он рассчитывал вскоре получить от него либо деньги, либо соответствующее количество шёлка. Но товар, доставленный в Грузию, оказался непроданным, и англичанин не получил ни того, ни другого. Вследствие этого, Л. Чепмен, не вдаваясь в различия между народами Востока, в сердцах восклицает: «Таково постоянство людей в этой стране, с кем бы вы не делали дела. Если купленный товар перестает им нравится, они приносят его обратно и заставляют заплатить уплаченные за него деньги, считая привилегии шаха, которые говорят противоположное, за соломинку, колеблемую ветром. Из этого достопочтенные члены компании могут видеть, всё ли истинно, что пишется о жителях этой страны»(7).

Здесь следует отметить, что, возможно, Л. Чепмену и приходилось сталкиваться с подобным поведением некоторых подданных шаха Тахмасиба, но характеристика, данная им на основании поступка грузинского купца всему населению Сефевидского государства вызывает возражение. Более

того, согласие на сделку с ним англичанин дал, «услышав от армян очень хороший отзыв об этом правителе (*т. е. правителе, чьи интересы представлял грузинский купец – М. Р.*) и, узнав к тому же, что он христианин...». Ко всему прочему, Л. Чепмен «получил от правителя обязательство об исполнении договора (собственноручно писанное митрополитом, что является самым верным документом, какой можно здесь придумать)»(8). Так что, прибывший на Восток европеец попросту оказался жертвой предубеждения, бездумно ставящего последователей одной религии выше приверженцев другой, характерное для средневекового мира и не изжитое до сих пор.

По этому поводу Л. Чепмен высказывал ещё более неадекватные мысли, характеризуя отношение мусульман Сефевидского государства к представителям немусульманских вероисповеданий: «... Большая опасность грозит нам от ограбления этими неверными, которые считают, что получают отпущение грехов, если вымоют руки в крови одного из нас. Из-за всего этого, лучше, по-моему, оставаться всю жизнь нищим в Англии, чем 7 лет жить богатым купцом в этой стране, как некоторые считают, приезжая сюда»(9).

Некоторый интерес вызывают и сообщения Джеффри Дэкета и Лайонеля Плэмтри о беспорядках в азербайджанских городах на религиозной почве, отражающие то безразличие, которое проявляли заезжие иностранцы к трагедии чужого народа. «В больших городах нередко возникают значительные беспорядки в народе по поводу того, который из сыновей Али выше. Часто из-за этого в городах дерутся 2000-3000 народа, как я сам видел в Шамахе, Ардебиле или в большом городе Табризе, где я видел человека, шедшего с поля боя и хвастливо нёсшего в руке четыре или пять человеческих голов, держа их за волосы», – флегматично отмечал Дж. Дкет. Нисколько не задумываясь о моральной стороне поступка своего соотечественника, анонимный автор П. И. со слов Л. Плэмтри в таких же тонах сообщал: «Пока они (*англичане – М. Р.*) были в Ардебиле, там происходили большие религиозные смуты: брат искал истребить брата; ближайшие родственники шли друг на друга, так что один из наших – Лайонель Плэмтри – иной раз видел до 14 человек, убитых в драке. Он очень интересовался их приёмами боя, любил наблюдать и очень недоверчиво относился к их ударам, а потому едва не разделил их кровавой трагедии, будучи два раза ранен стрелой, хотя и не до смерти»(10).

Иногда в стремлении представить себя в лучшем свете европейские купцы выдавали за правду и разного рода небылицы. Так, Л. Плэмтри рассказывал, что шах Тахмасиб, желая послать большую сумму денег в Мекку в качестве дара, обратился к ним с просьбой обменять свои монеты на их. «При этом он приводил тот довод, что деньги, нажитые нашими (*английскими – М. Р.*) купцами, приобретены честным путём, добросовестно, и достойны служить приношением их святому Пророку, а его собственные деньги скорее нажиты обманом, притеснением и бесчестными средствами и потому не годятся для священной цели»(11).

Нередко подобные рассказы были вызваны к жизни не прямым умыслом опорочить мусульман и их веру, а элементарным нежеланием вникнуть в суть происходящего. Так, во время путешествия в Центральную

Азию (1558 – 1560) представитель Московской компании Энтони Дженкинсон отмечал, что Бухара ведёт «... жесточайшие религиозные войны с персами (*Сефевидами – М. Р.*), хотя все они мусульмане. Одним из поводов войн между ними служит то, что персы не стригут волос на верхней губе, как это делают бухарцы и прочие татары, которые считают это поведение персов великим грехом. Поэтому они зовут персов кафирами, т.е. неверными, как они называют христиан»(12). Подобное высказывание может быть объяснено только отсутствием должного внимания к причинам политического, а тем более религиозного характера, до сих пор приводящим к конфликтам между суннитами и шиитами. Тем не менее, позднее, уже после посещения Сефевидского государства Э. Дженкинсон верно подметил, что идейной оболочкой, средством мобилизации масс «в смертельных войнах с турками и татарами» являются «разногласия между духовенством и законы, относящиеся к религии» (13).

В этой связи показателен случай, описанный Э. Дженкинсоном при посещении шахского дворца 20 ноября 1562 года: «Когда я слезал с лошади у дворцовых ворот, прежде чем мои ноги коснулись земли, на них была надета пара обуви самого Суфия (*сефевидского шаха – М. Р.*)... Без этой обуви меня не могли бы допустить ступить по священной земле, как христианина, или по их названию гяура, т.е. неверующего и нечистого. У ворот дворца вещи, которые я нёс в подарок его величеству, были разделены по отдельным предметам между придворными служителями, которые должны были нести их передо мной, ибо ни одному из моих спутников и служащих не позволили войти во дворец за исключением меня и моего переводчика». В итоге той аудиенции шах задал своему собеседнику несколько вопросов о религии и, не удовлетворившись ответами, которые он не мог не получить от англиканца, со словами «Мы не нуждаемся в дружбе с неверными» приказал тому покинуть свой дворец. Когда же Э. Дженкинсон покидал приёмный зал, то за ним шёл специальный служитель и посыпал песком весь путь, который он прошёл до ворот(14).

Немного отличается от этого рассказа сообщение, сделанное по этому поводу Дж. Дэккетом: «Когда какой-нибудь иноземец-христианин является к шаху, он должен надевать пару новой обуви, сделанной в Персии (*Сефевидском государстве – М. Р.*) и от того места, где он входит во дворец, дорогу вскапывают, так что получается как бы насыпанная дорожка до того места, где он должен говорить с шахом. Когда шах разговаривает с иностранцами, он всегда стоит наверху на галерее; когда иноземец уходит, насыпанная дорожка уничтожается, и пол опять выравнивается»(15).

Ещё один пример того, что при всём стремлении некоторых авторов сохранить объективность в описании увиденного, они не могли отказаться от стереотипов своего времени, заключён в словах Дж. Дэккета. Как и большинство его соотечественников, предубеждённо видевших в исламе только негативные стороны, а в мусульманах – потенциальных врагов, он, забывая, а, скорее всего, вообще не зная о тех произведениях культуры, которыми народы Сефевидского государства и их предшественники не перестают восхищать весь мир, писал: «У персов (*населения Сефевидского государства – М. Р.*) мало книг и ещё меньше учёности; по большей части

они ничего не понимают ни в каких настоящих науках, за исключением до некоторой степени шелководства и таких дел, которые касаются ухода за лошадьми»(16).

В то же время в произведениях английских авторов 16 века присутствует и информация описательного характера о религиозной жизни Сефевидского государства, выходящая за рамки вышеуказанной направленности. Так, Э. Дженкинсон доносит до нас легенду о происхождении Сефевидов, сообщая, что шах Тахмасиб «считает себя до некоторой степени святым и говорит, что он происходит от крови Мухаммеда и Али»(17). Дж. Дэккет дополняет его: «Он процарствовал уже около 54 лет (*неточность автора, приписавшего дополнительные годы к реальному сроку правления шаха Тахмасиба – М. Р.*) и поэтому считается очень святым человеком; персы (*т. е. подданные шаха – М. Р.*) всегда особенно чтут своих государей, если они царствуют пятьдесят лет или больше, ибо они измеряют милость Бога счастьем человека, а его неблаговоление – человеческими несчастьями и невзгодами. И турецкий султан (*в тот период им был Селим 2 (1566 – 1574) – М. Р.*) очень почитает этого шаха за то, что тот царствует так долго. В то же время, царь (*т. е. шах – М. Р.*) уже 33 или 34 года не выходит за пределы своего дворца (*другая ошибка автора – М. Р.*); причина этого неизвестна, но говорят, что это происходит от суеверного отношения к каким-то пророчествам, к чему здесь очень склонны»(18). В подтверждение последних слов Дж. Дэккет вспоминал рассказ о том, что шах Тахмасиб, надеясь на скорое появление погибшего в 661 году халифа Али, держал осёдланную для него лошадь и готовил к браку с ним одну из своих дочерей(19).

Тем не менее, подобные высказывания английских и других европейских путешественников средневековья не могли снизить степень интереса к Сефевидскому государству в их странах, обусловленного причинами, лежащими в сферах экономического и политического сотрудничества. А потому развитие контактов между ними, в т. ч. и на государственном уровне, было продолжено и в дальнейшем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hakluyt's voyages. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, v.2., London - New York, 1913, p. 118.
2. Флетчер Дж. О государстве русском или образ правления русского царя. Перевод с английского О.М.Бодянского., СПб., 1906.
3. Hakluyt's voyages. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, v.2. - London - New York: 1913, p. 115.
4. Там же, с. 116.
5. Там же, с. 115.
6. Там же, с. 110.
7. Там же, с. 110.
8. Там же, с. 112.
9. Там же, с. 121.
10. Там же, с. 121.
11. Hakluyt's voyages. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, v.1. - London - New York: 1910, p. 456.

12. Hakluyt's voyages. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, v.2. - London - New York: 1913, p. 27.
13. Там же, с. 21.
14. Там же, с. 127.
15. Там же, с. 129.
16. Там же, с. 26.
17. Там же, с. 126.
18. Там же, с. 127.
19. Там же, с. 127.

THE PROBLEM OF REFLECTION OF ISLAMIC RELIGION IN AZERBAIJAN IN ENGLISH SOURCES OF THE XVI CENTURY

Summary

The digest of R. Hakluyt published at the end of the XVI century, "Hakluyt's voyages: The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, v.1. - London - New York: 1910; v.2. - London - New York: 1913" contains valuable materials of the different sides of medieval Azerbaijan, including those of religious characters, which become one of the researching objects of the participants of the Moscow company expedition in the Savafi state. Undoubtedly it is impossible to make up a whole concept about the Islamic religion in Azerbaijan in the XVI century, as it is desultory and sometimes has nothing to do with reality. Nevertheless, the studies of these materials are of great importance, because they allow us to complete descriptions known before from the European sources, and moreover to get information on the history of Azerbaijan, which has no analogues in other documents coming to us.

Key words: "Hakluyt's voyages, medieval Azerbaijan, Savafi state, Islamic religion

СОЧИНЕНИЕ А. ОЛЕАРИЯ – ПЕРВЫЙ НАУЧНЫЙ ТРУД ПО ГЕОГРАФИИ АЗЕРБАЙДЖАНА И КАСПИЙСКОГО МОРЯ

С.С. ВЕЛИЕВ

(НАНА / Азербайджан)

Когда могущественная Османской империя перекрыла Западной Европе традиционные пути в «Индии», вряд ли кто думал, что тем самым она перекроила всю историю человечества. В поисках новых путей европейцы стали плавать в самых различных направлениях и ... открыли Америку. Но «американское» направление было далеко не единственным. На картах одним из самых привлекательным казался и путь через Россию по Волге и Каспию в Иран, а оттуда уже в Индию. Для подобных поисков нужны были большие средства, поэтому их организовывали сильнейшие и богатейшие государства Европы того времени – Испания и Португалия, Англия и Голландия.

Но были и исключения. Одним из них было Гольштейн-Готтернское герцогство на севере Германии. Оно очень удобно располагалось между двумя Балтийским и Северным морями. И один из его герцогов Фридрих III решил вывести свое государство на мировую арену и забрать в свои руки упомянутый северный путь в Индию. С этой целью он в 1633 г. составляет посольство, которое должно было заключить договора с царем Михаилом Федоровичем и шахом Сефи I. Во главе посольства он поставил дипломата Филиппа Крузиуса из Эйслебена (дворянская фамилия — Крузенштерн, из этого рода И.М. Крузенштерн, возглавивший первое русское кругосветное путешествие) и гамбургского купца Отто Бругман (Брюггеманн). В свиту посольство герцог включил 34 человека.

Посольство должно было стать крупным политическим событием. Но этого не произошло. Послам никаких договоров заключить не удалось, а само герцогство так и осталось малоизвестным небольшим государством, со временем вошедшее в Германию. Не вошли в историю и имена этих посланцев, а второй из них за злоупотребление своими полномочиями был по приезду на родину даже казнен. Но посольство все-таки стало крупным событием. Однако, совсем в другой области - в культуре. И этим оно обязано свите посольства, а, именно, двум его членам.

Первым из них был Адам Олеарий (1603-1671 гг.). Сын простого рано умершего портного из города Эльшлегер вблизи Магдебурга, он сумел, несмотря на то, что его детство прошло в крайней нищете, поступить Лейпцигский университет и закончить его так, что после стал его преподавателем. Этот человек был поистине многосторонней личностью. Он вел научные исследования в области математики, астрономии и географии. Одновременно он изучал иностранные языки, среди которых были русский, арабский, фарсидский и другие, делал переводы («Гюлистана» Саади), сам был одним из лучших немецких прозаиков своего времени.

Вторым был Пауль Флеминг (1609-1640 гг.) – один из выдающихся

поэтов - лириков немецкого барокко. Почитатель античных поэтов, он в своих произведениях бурно изливал жажду радостей и веселья, любил знойные краски. Как пишет один из литературоведов, А. Флеминг в своих стихах «пускается в неистовый пляс, а вокруг него, сомкнувшись в гигантский хоровод пляшет и ликует Вселенная». Родился будущий поэт в городе Хартенштейн в Саксонии в семье городского пастора. Сперва, он получал домашнее образование, затем учился в престижной гимназии Томасшуле, а после - на медицинском факультете Лейпцигского университета, который окончил в том самом 1633 г.

Посольство Фридриха III отправилось в путь в конце 1633 г. Вначале оно морем достигло Риги, а затем посуху прибыло в Нарву. Здесь оно провело зиму и весну, а летом двинулось в Москву. 14 августа 1634 г. посольство торжественно въехало в русскую столицу и оставалось там 4 месяца. Получив согласие царя на пропуск голштинского посольства через русские пределы в Персию, посольство выехало 24 декабря обратно в Готторп, куда прибыло 6 апреля 1635 г. Но П. Флеминг по дороге «сошел» в Ревеле. И здесь обручился с купеческой дочерью Анной Нирузен.

Зимой 1635 г. было организовано новое посольство, которое находилось в пути уже более 3 лет. Руководство осталось прежним, но свита состояла уже из 90 человек. Посольство на этот раз везло богатые дары как московскому царю, так и персидскому шаху. 22 октября 1635 г. оно отправилось из Гамбурга, но вскоре потерпело кораблекрушение: подарки и верительные грамоты погибли, людям едва удалось спастись. Почти месяц странствовали они по Балтийскому морю, пока не добрались до Ревеля (Таллина). Здесь к ним присоединился П. Флеминг.

29 марта 1636 г. посольство торжественно въехало в Москву, 30 июня двинулось в Персию. В ноябре 1636г. оно покинул Астрахань и водным путем, по Каспийскому морю, приплыло в селение Низабат (Низовая) в современном Хачмазском районе. При описании этого отрезка пути А. Олеарий подробно описывает условия плавания (направление и силу ветра, глубину и грунт дна и т.п.) по нему, отмечает, что берег «тянется в постоянном направлении с С на Ю», что «против Дербента и за ним более чем на 6 миль тянется исключительно скалистый грунт», что «за короткое время пути от Решта до Шемахи, в течение 20-ти дней мы прошли через 80 больших и малых дней», что «здесь мало хороших и безопасных гаваней» и т.д. Опровергая сообщения некоторых источников об обитании в Каспии необычных рыб и змей, А. Олеарий подчеркивает, что в нем «имеются всякие рыбы», подробно описывая некоторые из них. Интересно, что на вопрос о некоей круглой рыбе, живущей, будто в Каспии, жир которой жгут в лампах, он получил «ответ, что им нет нужды вытапливать жир из рыбы, так как в этой области очень много нефти, которую они могут использовать для подобной цели». Приведя этот ответ, А. Олеарий тут же разъясняет, что «нефть – особое масло, которое около Баку и близ горы Бармах из постоянных колодцев в очень большом количестве вычерпывается и в мехах развозится большими возами по стране, как мы сами видели, для продажи».

Закончив с описанием Каспийского моря, А. Олеарий приступает к характеристике провинции или страны Ширван, в которую, по его

сообщению, в области Мюскюр, входила деревня Низабат. Эта провинция «простирается от Дербента вдоль Каспийского моря до Гиляна... Страна эта повсюду приятна на вид, так как деревья и трава еще зелены; почва здесь тучна и плодородна... Она заросла отдельными деревьями и немногими рощами, в которых птицы весело распевали еще в декабре месяце». Затем он останавливается на поразившие его виноградные лозы, которые «поднимались по высоким деревьям на 8 или 10 сажен», подробно описывает неизвестных ему шакалов, отмечает большое число «красной пернатой дичи, как-то фазанов, кур», зайцев, обыкновенных лисиц, а также буйволов, приводит широту Низабата (41°15', ошибившись почти на 10'), в которой «едва 15 разбросанных повсюду домов», описывает расположенные вблизи селения местечко, где «приятный зеленый лес, изящно смешанный с виноградниками и гранатовыми деревьями» и т.д. В дальнейшем повествование о каждой местности говорится там, где описывается прохождение через него.

В Низабате гольштинцы простояли 5 дней. 22 декабря они направились в Шемаху, куда прибыли 30 декабря. Путь их шел вначале вдоль побережья мимо селения «Мордов, которое по-турецки (в действительности по-персидски – С.В.) означает болото, так как кругом и рядом с этой деревней большое болото и трясины, которые из-за многих ключей и в самую суровую зиму не замерзают. Поэтому именно в зимнее время там более всего ловят лебедей». Здесь, то есть около Дивичинской лагуны, посольство переночевало, а с утра вдоль побережья двинулось дальше и достигло «горы и высокой скалы Бармах», ныне именуемая Беш-Бармак. У этой горы провели несколько дней, справив рождество. А. Олеарий, П. Флеминг и еще несколько человек поднялись на него и обнаружили, что «воздух вверху мы застали столь холодным, что дерн и травы, довольно длинные, были закрыты льдом, как леденцами, в то время, как внизу в караван-сараях было тепло и погода приятна».

От Бешбармака «велев багажу идти обходным путем по равнине у города Бакуйе (Баку)», гольштинцы на лошадях переправились через горы, останавливаясь у деревни Ханегя, «лежащей среди суровых гор» и Пюрмарас (совр. Мараза). Вблизи последней они посетили гробницу Тирибаббы (Дирибаба), где А. Олеарий наблюдал в твердой скале вкрапления небольших раковин и «вся скала в иных местах имеет тот вид, точно она отлита из раковин и песку». Отметив это, немецкий ученый сразу же замечает, что «на возвратном пути мы у Каспийского моря видели целые горы и твердые скалы такого рода».

Путешествие по Азербайджану продолжалось еще несколько месяцев. В Ардебиле А. Олеарий, П. Флеминг и его товарищи встретили 9 апреля пасху, после чего покинули Азербайджан, направляясь в тогдашнюю столицу – Исфахан. Вновь сюда они вернулись 1 февраля, возвращаясь назад. На этот раз они прошли чуть более чем за 2 месяца – от Астары, куда вступили 1 февраля 1638г., до Дербента, который был достигнут 7 апреля. А. Олеарий практически при описании всего маршрута следования дает очень яркие характеристики природных условий мест следования. Ограниченность объема не позволяет привести их все. Но и приведенные примеры позволяют сочинение Адама Олеария считать первым научным трудом по природе

Азербайджана.

2 января 1639 г. посольство возвратилось в Москву, куда прибыло 2 января 1639 г. Здесь посольство оставалось 2 месяца. А. Олеарий понравился царю Михаилу Фёдоровичу, который предложил ему остаться в Москве, в качестве придворного астронома и землеведа; но переговоры по этому предмету остались без результата. 1 августа 1639 г. посольство возвратилось в Голштинию.

Возвратившись из Персии, Олеарий поселился в Готторпе, занимая должность придворного библиотекаря и математика. В 1643 г. он опять был в Москве; опять царь приглашал его к себе на службу, но Олеарий снова отказался и вернулся в Германию. Он составил персидский словарь, оставшийся в рукописи. Умер в 1671 г. П. Флеминг после путешествия получил в 1640 г. степень доктора медицины в Лейденском университете. Он намеревался снова отправиться в Ревель, чтобы жениться на Анне Никузен, но по дороге умер в Гамбурге от воспаления лёгких.

A.OLEARIY'S COMPOSITIONS – THE FIRST PROCEEDINGS ABOUT GEOGRAPHY OF AZERBAIJAN AND CASPIAN SEA

Summary

Strengthening of Ottoman empire in XV-XVII has led centuries to increase of interest to the powerful countries to the east from Turkey which centre then settled down in territory of Azerbaijan. Governors of the European countries began to direct there the ambassadors. After them there was a considerable quantity of descriptions of their travel. In them are resulted, basically, descriptions of the “road adventures” and the data, concerning trade (possibilities of its adjustment were their overall objective). Scientists participated in these embassies very seldom. In XVII century was two exceptions. One of them has been organised by Golshteyn-Gottorp duchy in the north of Germany, the second by Sweden. In structure of the first embassy which lasted with 1636 to 1639, Adam Oleary (1603-1671) has been included, among which scientific interests there was mathematics, an astronomy and geography. In structure embassy of A.Oleary has visited to Azerbaijan from December, 1636 till April, 1637 and in February-April, 1638 (on the way back). A.Oleary at the route description was given by very bright characteristics of natural descriptions and riches.

Key words: Ottoman empire, “road adventures, Golshteyn-Gottorp, Adam Oleary

ÂZERBAYCAN'IN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİ SIRASINDA YAPILAN ANTLAŞMA METNİNİN FIKHÎ ANALİZİ – Kılıç Müslümanlığı Diye Bir Şey Var mı?-

Prof. Dr. Saffet KÖSE
(Konya Selçuk Üniversitesi / Türkiye)

Giriş:

1999-2002 yılları arasında Âzerbaycan'da bulundum. Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde dekan yardımcısı olarak görev yaptım, İslam Hukuku dersleri verdim. Yine aynı üniversitenin Hukuk Fakültesinde, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde ve Hazar Üniversitesinde İslam Hukuku derslerine girdim. Azerbaycan'da yaşadığım bu üç yıl içerisinde zaman zaman “biz kılıç zoruyla Müslüman olmuşuz” sözlerini işittiğim oldu. Bu konu o zamandan beri ilgimi çekti. Çünkü İslam'ın iki temel kaynağı Kur'ân ve Sünnet dinde zorlamayı yasaklıyordu. Bu yazı böyle bir ihtiyaçtan doğdu. Sonuçta Âzerbaycan'ın silah zoruyla değil kendi arzu ve isteğiyle Müslüman olduğu tarihi metinlerde görülmüş oldu. Bu yazı bunu konu edinmektedir

Azerbaycan'ın Fethi ve Antlaşma Metni:

Âzerbaycan'ın Müslümanlar tarafından II. Halife Ömer b. el-Hattâb devrinde 22/642 yılında fethedildiği tarihi olarak kesin olsa da hangi sahâbînin idaresinde gerçekleştiği ile ilgili farklı rivayetler vardır. Kaynaklarda öne çıkan Mugîre b. Şu'be daha çok da Huzeyfe b. Yemân'dır. Ancak bu tarihi açıdan önemli olsa da ele aldığımız konu açısından çok fazla bir değer taşımamaktadır. Bu sebeple bu tartışmaları tarihçilere bırakarak üzerinde durmayacağız.

Tarihçi Belâzürî'nin (ö.279/892) verdiği malumata göre fethedildiği sırada Azerbaycan'ın merkezi Erdebil idi. Şehrin merzubânı (Sasânîler döneminde valilere verilen unvan) burada oturur ve vergiler ona ödenirdi. Merzubân Huzeyfe ile antlaşmayı reddederek çevreden topladığı askerlerden oluşturduğu ordu ile şiddetli bir savaşa tutuştu. Sonunda Merzubân bütün Âzerbaycan halkı adına şu antlaşmayla savaşa son vermiştir:

“Merzubân bütün Âzerbaycan halkı adına 800.000 dirhem ödeyecektir;

Kimse öldürülmeyecektir;

Kimseye esir muamelesi yapılmayacaktır;

Âteşgede / ateşe tapanların mabetlerine zarar verilmeyecektir;

Belâsecân, Sebelân ve Sâtarûdân halklarına dokunulmayacaktır;

Bilhassa eş-Şîz (Zerdüş'tün doğduğu yer olarak bilinen eski bir şehirdir ve İran'daki bütün ateşlerin tutuşturulduğu çok büyük ve eski bir âteşgede vardır) halkının bayramlarda oynamalarına ve ortaya çıkartmakta oldukları şeyleri göstermelerine mani olunmayacaktır.”¹

Antlaşma Metninin Analizi:

¹ Belâzürî, Futûhu'l-büldân (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'- Ömer Enîs et-Tabbâ'), Beyrut 1407/1987, s. 455-457.

İslâm'ın iki ana kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in sünneti savaş öncesinde savaşı haklı kılan sebepleri açık biçimde tespit etmiş, savaş esnasında uygulanacak esasları ortaya koymuş ve savaş sonrasında da takip edilecek yolu belirlemiştir. İlkel olarak savaşı haklı kılan sebeplerin ve savaş esnasında uyulması gereken kuralların neler olabileceği ayrı bir konudur ve bu yazının amaçları içinde olmadığından üzerinde durulmayacaktır. Ancak şu kadarını söyleyelim ki İslam, hem savaş öncesi esasları hem de savaş sırasındaki olayları eşsiz ahlaki ilkelere bağlamıştır. Tarihi süreç içinde karşı taraf her türlü acımazlığı ve ahlaksızlığı gösterse bile Müslümanların bu ahlaki kuralların dışına çıkması yasaklanmış ve bu hususta hayranlık uyandıracak ölçüde hassasiyet ve titizlik gösterilmiştir. Savaş ahlaki ve hukuku, bu gün teknolojik gücün pervasızca kullanımından kaynaklanan tehlike karşısında değeri daha da iyi anlaşılabilir. Müslümanların dünyaya armağan ettiği en hayati değerlerdendir.¹ Esasen bizi ilgilendiren savaşın zaferle sonuçlanmasından sonra ki Müslümanların tutumunun Âzerbaycan'ın fethi ile ilgili olarak analiz edilmesidir. Burada da esas alınacak olan yukarıdaki anlaşma metnidir. Bu tür anlaşmalara *zimmət akdi* denildiğini öncelikle ifade edelim.

Antlaşma metnine göre fethedilen topraklarda yaşayan yerli halk *cizye* verecektir. Bunun da ölçüsü yıllık olarak 800.000 dirhemdir.

Öncelikle şunu ifade edelim ki bu tür bir vergilendirme (*cizye*) İslam'ın ilk olarak doğrudan doğruya vazettiği bir uygulama olmayıp ilk çağlardan beri galibin mağlup ettiğinden aldığı bir vergidir. İslam bunu daha insani bir boyuta çekmiştir. Hz. Peygamber'in zimmîye zulmeden veya taşımayacağı yükü mükellef tutandan kıyamet günü davacı olacağını söylediği rivayet edilir.²

Cizye, yıllık olarak alınan bir vergidir ve sadece çalışan erkeklerden alınır. İşsizler, kadınlar, çocuklar, kilise gelirleriyle geçinen rahipler, kendisini ibadete hasretmiş din adamları, yoksullar bu vergiden muaftır. *Cizye* ödeyenler askerlikten de muaftır. Askerlik yaparlarsa bu vergi düşer.

Vergiye ödeyebilecek mali güce sahip olmadığını iddia edenler Allah adına ya da kendi dinlerine göre yemin ettiklerinde aksi ispat edilemediği takdirde *cizyeden* muaftırlar.

Bu vergi, devlete bağlılığın sembolik ifadesidir. Müslüman olmayan İslam ülkesi vatandaşlarından askerlik yapmadıkları için alınır. Askerlik yapanlardan bu vergi düşer.

Cizye, gayr-ı Müslim vatandaşlara temel hakları konusunda devlet güvencesi sağlayan bir özelliğe sahiptir. Mesela Devlet, bütün unsurlarıyla inanç özgürlüğünü, can güvenliğini, mal emniyetini sağlar. Eğer devlet taahhüt ettiği korumayı sağlayamaz ise bu vergi düşer. Nitekim Bizans'ın saldırısı karşısında kendilerini koruyamayabileceği endişesi ile Ebû Ubeyde b. Cerrâh topladığı *cizyeyi* gayr-ı Müslimlere iade etmiştir.³ Onlar bu anlaşma ile temel haklar konusunda

¹ bu konuda bk. Saffet Köse, "Cihâd Şiddete Referans Olabilir mi?", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 10, Konya 2007, s. 37-70. www.islamhukuku.com

² Ebu Yusuf, a.g.e., s.135.

³ Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Şamlılarla ilişkileri önemli bir örnektir. Bizans, Müslümanlara karşı büyük bir savaş hazırlığı içinde idi. Bunu haber alan gayr-ı Müslim vatandaşlar (zimmîler) Bizans'ın savaş planları ve hazırlıkları hakkında bilgi toplamak üzere

Müslümanlar gibidirler. İslam hukukunun akit güvenliğini temin eden en temel prensiplerinden olan –ki bu aynı zamanda evrensel bir hukuk ilkesidir- akdin tek taraflı olarak feshedilemeyeceği ilkesi burada da geçerlidir ve Müslüman ülke tek taraflı olarak zimmet akdini sona erdiremez. Bu antlaşmanın sonucunu İslam hukukçuları “onları kendi inançları ile baş başa bırakma” prensibi ile özetlerler.¹

Gayr-ı Müslimlerle ilişkiler konusunda ayrıntı sayılabilecek hükümlerde (evlenme, kestiğini yeme gibi) onların dini tercihlerine göre (ehl-i kitap, Mecûsî vb) bazı farklılıklar bulunsa da kendilerine din özgürlüğü verme konusunda dini tercihlerinin bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim antlaşma metninde görüldüğü üzere Zerdüşt’ü peygamber kabul eden ve ateşe tapan Mecûsîlerin talepleri antlaşma hükümlerine yansımıştır. Esasen bu Hz. Peygamber’in Ateşperestlere ehl-i kitap muamelesi yapılması emrinin bir gereğidir.²

Zimmet akdi sadece onları saldırılardan koruyan bir sözleşme değil aynı zamanda muhtaç duruma düştüklerinde gözetilmelerini de gerekli kılan bir antlaşmadır. Halid b. Velid (ö.21/642) Hîre halkı ile yaptığı antlaşmada müslüman toplumla birlikte yaşadıkları sürece imkânsızlardan vergi alınmayacağı gibi kendilerinin ve bakmakla yükümlü oldukları aile fertlerinin geçimlerinin devlet hazinesinden karşılanacağını taahhüt etmiştir.³ II. Halife Ömer b. el-Hattâb, dilenen bir Yahudi vatandaşı gördüğünde, “gençliğinde cizye aldık, ihtiyarlığında nasıl perişan bırakırız” diyerek ona maaş bağlanmasını emretmiştir.⁴

Sonuç olarak zimmet anlaşmasıyla ödenecek cizye karşılığında İslâm toplumunda yaşayan gayr-i müslim vatandaşların din ve vicdan özgürlüklerinin sağlanması, mabetlerinin korunması, kanlarının akıtılmaması, can ve mal emniyetlerinin garanti edilmesi ve her türlü düşman saldırılarından korunmaları konusunda teminat verilmesi bu mukavelelerin karakteristiğini oluşturur.⁵

Zimmet antlaşması gayr-i müslimlere, aile, şahıs, borçlar ve miras gibi özel hukuk alanlarında ve şahsî hakların hakim olduğu diğer hukukî konularda hukukî ve kazaî muhtariyet sağlar. Bu tür ihtilaflarını, kuracakları cemaat mahkemelerinde kendi mevzuatlarına göre çözebilirler. Bu imkan din ve vicdan hürriyetinin gereği kabul edilmiştir. Bu anlayışın tabii sonucu olarak gayr-i müslimlerin İslâm hukukunda fasid veya batıl kabul edilen, ancak kendi hukuklarında geçerli sayılan hukukî tasarruflarına müdahale edilmez. Nitekim halife Ömer b. Abdilaziz’in

kendilerinden Bizans içlerine kadar casuslar gönderdiler. Elde ettikleri bilgileri valileri vasıtasıyla Ebû Ubeyde’ye ulaştırdılar. Ebû Ubeyde bu büyük hazırlık karşısında İslam ordularının taahhüt ettikleri ve karşılığında vergi (cizye) aldıkları konularda zimmilerin güvenliğini sağlayamayacağı endişesine kapıldı ve toplanan vergileri kendilerine iade etti. Bundan memnun kalan zimmiler aynı dinden oldukları Bizans’a karşı Müslümanların galip gelmesi için dua ettiler ve Müslümanların muzaffer olmasından sonra eski anlaşmayı yenilediler [Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Harâc (nşr. Kusayy M. el-Hafîb), Bulak 1302, s. 149-150].

¹ Serahsî, el-Mebsût, Kahire 1324-31, XI, 102; Kâsânî, Bedâi’u’s-sanâi’, Kahire 1327-28/1910, II, 310, 311, 312, 313; Saffet Köse, İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti, İstanbul 2003, s. 35 vd.

² Mâlik, el-Muvatta’, “Zekât”, 42.

³ Ebu Yusuf, a.g.e., s.155-156.

⁴ Ebu Yusuf, a.g.e., s.136.

⁵ bk. Ebu Yusuf, a.g.e., s.148-149.

(ö.101/719) zimmilerin İslâm hukuku bakımından geçersiz sayılan evliliklerine ve Müslümanlara haram olan içki içmelerine, domuz yemelerine devletin müdahale edip edemeyeceğini, bu konuda Hulefa-i Raşidin'in tatbikatının nasıl olduğunu sorması üzerine Hasan el-Basrî (ö.110/728) şu cevabı vermiştir: “Onlar kendi inançlarına göre yaşayabilmek için bize cizye ödüyorlar, senin tâbi olduğun hükümler belli iken yeni bir hüküm uyduracak değilsin.”¹ Nitekim Hanefî mezhebine mensup hukukçular içki ve domuzun gayr-ı Müslim vatandaşlar açısından mal olduğunu, bunlara zarar veren müslümanın verdiği zararı ödemekle yükümlü bulunduğunu savunmuşlardır.²

Zimmet antlaşması çerçevesinde öngörülen inanç özgürlüğü dilediği kutsala iman etme, inançlarının gereğini yerine getirme, eğitim öğretimini yapabilme ve cemaatleşebilme unsurlarını da ihtiva etmektedir.

Hiç kimsenin öldürülmeyeceğini konu alan madde insan haklarının en önemli konusunu teşkil eden vücut bütünlüğünü koruma ve hayat hakkını güveneye almaktadır. Bu hak diğer hakların kendisine bağlı olduğu en temel hakdır.

Hiç kimseye esir muamelesi yapılmaması hükmü ise o dönemin savaş hukukunda yer alan kölelik ve cariyelik statüsüne karşı bir koruma sağlamaktadır. Kölelik-cariyelik İslam'ın getirdiği bir uygulama değildir. İslam'ın bu konudaki tavrını “insanda asıl olan hürriyettir” kuralı açık biçimde ortaya koyar.

İslam, köleliği önemli bir problem olarak görmüş ve önce bu statüdeki insanların durumunu düzeltmiş, tarihi süreç içinde de onların özgürlüğe kavuşturulmasını teşvik etmiştir.

Mabetlere dokunulmaması ise inanç özgürlüğünün bir gereğidir. Mabetler hem ibadet mekânı hem de sembol değeri taşıması sebebiyle her dine mensup insanların önem verdiği bir yapıdır. Hz. Peygamber mabetleri savaş sırasında korumuş alan ilan etmiştir. Bu anlayış daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ayrıca ibadet yapabilme hakkının bir unsuru sayıldığı için ihtiyaç durumunda mabet yapımına özel bir önem verilmiştir.

Bütün bu esaslar dikkate alındığında fethedilen bölge halklarının zorla Müslüman yapıldığı anlamına gelen *Kılıç Müslümanlığı* iddialarının bir gerçekliği yoktur. Kur'ân-ı Kerim'in inanca zorlamayı yasaklaması³ bir yana böyle bir eylemle sonuç alınabilmesi de imkânsızdır. Çünkü inanç öncelikle kalbi ilgilendirir ve oraya harici bir güçle hükmetmek mümkün değildir. Bu antlaşmada da görüldüğü üzere fethedildiği sırada Âzerbaycan'da hiç kimse Müslüman olmaya zorlanmamıştır. Antlaşma hükümleri incelendiğinde ateşe tapanların mabetlerine bile dokunulmamıştır. Tarihen sabit bir gerçekliktir ki Âzerbaycan halkı, III. Halîfe Osman ve bilhassa Hz. Ali'nin hilafeti döneminde o bölgede yerleşmiş bulunan Müslümanların yaşantısını gördükten sonra İslâm'dan etkilenmiş ve kendi arzusu ile gönülden bir bağlılıkla Müslüman olmuştur. Bu gün de bu hal devam etmektedir. Âzerbaycan halkının zorla Müslüman olmadığına en güçlü kanıtı ise Sovyet döneminde bütün İslam karşıtlığına rağmen bu asil milletin hayranlık uyandıran

¹ Serahsî, a.g.e., V, 39.

² Serahsî, a.g.e., V, 38, 39, 43; Kasânî, a.g.e., II, 311-313; VI, 113. Diğer mezhepler özellikle Şafiilere göre içki yasağı kamu düzenini ilgilendirdiği için gayr-ı müslimler de bu konudaki yasağa uymak zorundadırlar.

³ Bakara (2), 256; Yunus (10), 99.

ölçüde imanını muhafaza etmiş olması ve bağımsızlıktan sonra da inancını sahip çıkmasıdır. Oysa insanlara zorla kabul ettirilen bir inancın asla kalıcılığı yoktur.

**Analysis of Treaty of Text Conducted
During the Conquest of Azarbaijan by the Muslims From the
Perspective of Islamic Law
-Is there a sword Islam in question?-**

Summary

I stayed in Azarbaijan between 1999-2002. I hold the position of vice-dean of the Faculty of Divinity in Baku State University and gave courses on Islamic Law. At the same time, I gave courses on Islamic Law at the Faculty of Law in the same university and at the Faculty of Divinity in Qafqas University and Hazar University. During this period of time, I sometimes heard the sayings that “we became Muslims under the pressure of sword.” I considered this subject very interesting since that time. For, the two basic sources of Islam, al-Qur’an and al-Sunnah, definitely were forbidding any kind of force in religion. This article came out as such a context. As a result, as far as the historical texts are concerned it has been seen that Azarbaijan became Muslims willingly not by force.

This article basically deals with this subject-matter.

Key words: Islamic Law, Muslims, religion

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ HƏRƏKATI XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TARİXŞÜNASLIĞINDA

Sevda Süleymanova

(Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan)

Bu gün 93-cü il dönmünü qeyd etdiyimiz Azərbaycan Cümhuriyyəti XX əsrin əvvəllərində yetişməkdə olan milli hərəkatın təntənəsidir. Azərbaycan ziyalılarının hələ XIX əsrdən başlayaraq ictimai-siyasi hərəkatın təşəkkülündə fəal iştirakı və milli ideologiyanı işləyib hazırlamaları xalqımızın rus çarizminin yüz illik əsarətindən xilas olub istiqlala qovuşmasını şərtləndirirdi. Lakin 70 illik sovet quruluşu dövründə Azərbaycan tarixinin bu şanlı səhifəsi elmi tədqiqatdan kənar qaldı. Sovet tarixşünaslığı milli hərəkata panislamizm və pantürkizm damğası vuraraq onu əksinqilab kimi qiymətləndirdi. Azadlıq mücahidləri xalqın düşməni, burjua-mülkədar nümayəndələri adlandırılırdı. O dövrdə Azərbaycan milli hərəkatı yalnız xarici ölkələrin ədəbiyyatında işıqlandırılırdı. Ancaq Sovetlər ittifaqında bu tədqiqatlara burjua saxtalaşdırıcıları, burjua tarixşünaslığı damğası vurulurdu. Bununla belə, həmin tədqiqat əsərlərinin Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı, islamçılıq, türkçülük cərəyanları, siyasi partiyaların fəaliyyətinin tarixinin öyrənilməsində çox böyük rolu olmuşdur.

U.Allen və P.Muratovun «Qafqaz döyüşləri meydanı: Türk Qafqaz sərhədlərində müharibələr tarixi. 1918-1921» (W.E.D. Allen, P. Muratoff. Caucasian Battlefields: A. History of the Wars Turco Caucasian Border (1828-1921) 1953-cü ildə Kembriçdə nəşr olunmuşdur. Bu əsərdə Azərbaycan milli hərəkatı Qafqazda gedən proseslərin fonunda verilir.

S.A.Zenkovskinin «Rusiyada pantürkizm və islam» (Zenkovsky S.Panturkism and İslam in Russian) 1960-cı ildə Kembriçdə çıxan kitabında isə bu hərəkat Rusiya imperiyasının bütün türk xalqının milli mücadiləsi kontekstində araşdırılır. O, yazır ki, İslam Rusiya müsəlmanlarının həyat tərzidir. Doğrudur, hər iki əsərdə Azərbaycanla bağlı məlumatlar azlıq təşkil edir. Buna baxmayaraq, onlarda bir sıra dəyərli fikir və mülahizələrə rast gəlmək olur.

Milliyətçə polyak olan Amerika alimi Tadeus Svietoçovskinin «Rus Azərbaycanı 1905-1920. Müsəlman cəmiyyətində milli birliyin yaranması» (Swietochowski T.Russian Azerbaijan 1905-1920: The shaping of national identity in Moslem Community) əsəri 1985-ci ildə Kembriç Universiteti tərəfindən nəşr edildi. Bu monumental tədqiqat özünün sanballı, mənbə və qaynaqlarının zənginliyi, problemin konseptual qoyuluşu ilə diqqəti cəlb edir. Uzun illik axtarışların nəticəsi olan bu əsərdə Azərbaycan milli hərəkatı XX əsrin əvvəllərindən Cümhuriyyətin süqutuna qədər olan bir dövr hərtərəfli səciyyələndirilmiş, həmin mərhələnin siyasi mənzərəsi təsvir olunmuşdur. Kitabın elmi ictimaiyyət arasında doğurduğu geniş maraq müəllifi növbəti əsəri yazmağa ruhlandırdı. «Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə» (Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition) adlanan digər əsəri o, Kolumbiya Universitetinin nəşriyyatında çap etdirmişdir. 2000-ci ildə bu kitab məhz Xəzər Universitetinin müəllimləri tərəfindən ingilis dilindən ana dilimizə tərcümə edilərək çap olunmuşdur.

Əsərdə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması və ona qarşı müqavimət kimi panislamizm və pantürkizmin, maarifçilik, siyasi oyanış dövrünün milli hərəkatın inkişafına səbəb olması, milli ərazi muxtariyyəti tələbindən milli istiqlala doğru gedən keçməkeşli yolun elmi araşdırması böyük maraq doğurur. T. Swie-tochowski Cümhuriyyətin süqutu, sovet işğalı və nəhayət yenidən Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyinin bərpasına qədər olan geniş bir dövrü tədqiq etmişdir.

Görkəmli Azərbaycanşünas alim Odri Alştadtın «Azərbaycan türkləri: Rusiya idarəsi altında hakimiyyət və milliyət» (L.Audrey.The Azerbaijan Turks: Power and identity under Russian Rule) əsəri 1992- ci ildə Stenford Universiteti tərəfindən çap edilib. Əsərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması ilə bağlı faktlar işıqlandırılır. Müəllifin əsəri bu dövrdə cərəyan edən prosesləri öyrənmək və araşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Müəllif əsərdə Müsavat partiyasının yaranması, istiqlalın elan olunmasında, dövlət quruculuğunda rolu, eləcə də qurultayları, sovet hakimiyyətinin onlara qarşı repressiv tədbirləri və s geniş surətdə araşdırır.

Bundan başqa R.Pipesin «Sovet İttifaqı Formasiyası. Kommunist və Millətçilik. 1917-1923» (R.Pipes The Formation of the Soviet Union Communist and Nationalizm 1917-1923) 1964- cü ildə Kembriçdə, V.Kolorzin « Rusiya və onun müstəmləkələri» (V.Kolorz. Russia and her Colonia) 1953-cü ildə Londonda, İ Spektorun «Sovet İttifaqı və Müsəlman dünyası» (İ.Spektor. The Soviet Union the Moslem World) 1958- ci ildə Vaşinqtonda, A.Benninqson və E.Uimbuşun «Sovet İttifaqında Müsəlman Milli Kommunizmi» (A.Benningsen. E.Wimbush. Moslem National Communism in the Soviet Union A Revolutionary strategy for the Colonial Word) kitabları 1979-cu ildə Çikaqo və Londonda, L.Fişerin «Bakı uğrunda müharibə», «Neft imperializmi» (L.Fisher. The war for Baku «Oil imperializm») 1976-cı ildə Londonda, H. Seton-Uotsonun «Yeni imperializm» (H. Seton Watson. The New imperialism) kitabı 1961- ci ildə Londonda, R.Syuninin «Bakı kommunası. 1917-1918: Sinif və Millətçilik» (R. Suny. The Baku Commune 1917-1918. Class and Nationalism) 1972-ci ildə Nyu-Yorkda, General Denstervilin «Britaniya imperializmi Bakıda və İranda» əsəri 1925-ci ildə çıxmışlar. Adları çəkilən əsərlərdə Azərbaycan milli hərəkatının müxtəlif məqamlarına toxunulur.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin Avropada və Türkiyədə çap etdikləri əsərlərdə də tariximizin bu şanlı səhifələri də şərh olunur. Onların arasında 1938-ci ildə Berlində «Qurtuluş» jurnalının mətbəəsində nəşr olunan Mirzə Bala Məmməd-zadənin «Milli Azərbaycan hərəkatı. Milli Azərbaycan. «Müsavat» xalq firqəsinin tarixi » adlı sanballı əsəri xüsusilə fərqlənir.

M.Ə.Rəsulzadənin Avropa və Türkiyədə çıxan «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Əsrimizin Səyavuşu»,«Çağdaş Azərbaycan tarixi», «İran türkləri», «Kafkaziya türkləri» əsərlərinin milli hərəkat tariximizin öyrənilməsində əvəzsiz rolu var. Qeyd edək ki, bu əsərlərin İstanbulda nəşr olunmasında «Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin» xüsusilə çox hörmətli Yavuz Akpınar, İrfan Murad Yıldırım-selahəddin Çağın, prof. Əli Heydər Bayatın böyük rolu olmuşdur.

Hüseyn Baykaranın « Azərbaycan İstiqlal mübarizəsi tarixi» də 1975-ci ildə İstanbulda işıq üzü görüb. Adından görüldüyü kimi bu əsərdə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda cərəyan edən hadisələr, xüsusilə ermənilərin xalqımıza qarşı etdikləri vəhşiliklər, siyasi partiyalar və nəhayət Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması haqqında dəyərli məlumatlar vardır.

F.Kazımzadənin «Transqafqaz uğrunda mübarizə(1917-1921)» (F.Kazemzadeh. The Struggle for Transcaucasus (1917-1921) əsəri 1951-ci ildə Nyu - Yorkda işıq üzü görüb. Ön söz və 22 fəsildən ibarət olan bu əsər tarixi faktların obyektiv və milli zəmində araşdırılması baxımından təqdirə layiqdir.

Azərbaycan milli hərəkatının araşdırılması ilə Türkiyə tədqiqatçıları da məşğul olmuşlar. N.Dövlətin «Rusiya türklərinin milli mücadilə tarixi (1905-1911)» əsəri 1985-ci ildə Ankarada, T.Sünbülün «Azərbaycan dosyası» 1990-cı ildə nəşr olunmuşdur. Bu əsərlərdə problemin qoyuluşu, tədqiqatın metodoloji aspekti

Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin obyektiv mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Bununla belə, bu müəlliflərin Azərbaycan arxivlərinin ilk mənbələri ilə tanış olmamaları və tədqiq etdikləri sahəni yalnız Türkiyə, Avropa və Amerikada Azərbaycan tarixi ilə bağlı yazılan əsərlərin fonunda işıqlandırmaları bəzi yanlışlıqlara yol verilməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, T.Sünbülün «Hümmət» partiyasının gerçəkdə Azərbaycan istiqlalına yol arayan milliyətçi mahiyyət daşıması barədə fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil.

Ə.Qacarın «Azərbaycanın yaxın tarixinə qısa bir baxış» əsəri 1982-ci ildə İstanbulda işıq üzü görmüşdür. Bu əsərdə «Müsavat» partiyasının yaranma tarixi və fəaliyyəti haqqında məlumat verilir.

M.Sarayın « Azərbaycan türkləri tarixi» kitabı da maraqlıdır. Kitab 1990-cı ildə İstanbulda nəşr olunub. İ.İlqarın «Rusiyada Birinci Müsəlman konqresi» əsəri 1990-cı ildə Ankarada çapdan çıxıb. Müəllif 1917-ci il may ayında Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanları qurultayı haqqında çox geniş məlumat verir.

C.Arslanoğlu, F.Kızıoğlu,A.E.Gökdəmir isə Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikası və ya Aras-Qars hökuməti barədə əsərlərini hələ 50-60 və 70-80-cı illərdə yazmışlar.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, Azərbaycan istiqlal tarixi dünya ədəbiyyatında hələ XX yüzilliyin ortalarından başlayaraq işıqlandırılmağa başlanılıb. Təbii ki, bu əsərlərdə bir sıra hadisələr obyektiv surətdə işıqlandırılsa da, bəzən ilk mənbələrdən istifadə olunmaması yanlışlıqların ortaya çıxmasına səbəb olub. Bununla belə, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində bu əsərlərin əhəmiyyəti şübhəsizdir.

AZERBAIJAN NATIONAL REVOLUTION IN FOREIGN LITERATURE IN THE BEGINNING OF XX CENTURY

Summary

It talking about the national revolution of azerbaijani nation which considers the most important part of our history. In the article some works of foreign scientist analyses by the American author – the works are – Svetochovsky's "Russian Azerbaijan in 1905-1920 years", O.Alstaths "Azerbaijanian turks", Huseyn Bayghara's "The history Azerbaijan's freedom struggle" and "Azerbaijan's file" work of Tahir Sunbulu's, and finally Kazimzadhes "Struggle on the Southern Caucasus".

Key words: national revolution, works of foreign scientist, American author

«АКТ О НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА» КАК СИМВОЛИЧЕСКИЙ АРТЕФАКТ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ 1918-1920 ГГ.»

Таят Наджафалиев

«Произведение исторично,
но в тоже время «анахронично»,
ибо порвав историческую пуповину,
немедленно начинает бесконечное
путешествие сквозь историю; оно
«символично», ибо никакая история
не способна исчерпать его бесконечной
смысловой полноты»

(Ролан Барт).

28 мая 1918 г. в Тифлисе, в бывшем дворце наместника Кавказа собрались 26 членов Национального Совета Азербайджана и "после детального и всестороннего обсуждения вопроса" приняли "Акт о независимости Азербайджана" - первый программно-символический документ нововозвещенного государства.

"28 мая 1918 г., в Тифлисе, Национальный Совет Азербайджана в составе: товарища председателя Гасан бека Агаева, секретаря Мустафы Махмудова, Фатали Хана Хойского, Халил бека Хасмамедова, Насиб бека Усуббекова, Мир Гидаят Сеидова, Нариман бека Нариманбекова, Эйбат Гули Мамедбекова, Мехти бека Гаджинского, Али Аскер бека Махмудбекова, Аслан бека Кардашева, Султан Меджида Ганизаде, Акпер Ага Шейхульисламова, Мехти бека Гаджибабабекова, Мамед Юсифа Джафарова, Худадат бека Мелик-Асланова, Рагим бека Векилова, Гамид бека Шахтахтинского, Фридун бека Кочарлинского, Джамо бека Гаджинского, Шафи бека Рустамбекова, Хосров Паша бека Султанова, Джафара Ахундова, Магомеда Магеррамова, Джавада Мелик-Еганова и Гаджи Молла Селима Ахунд-заде провозгласил нижеследующий Акт о независимости Азербайджана:

В ходе великой российской революции в России установился политический строй, который повлек за собой распад отдельных частей государственного организма и оставление русскими войсками Закавказья. Предоставленные собственным своим силам народы Закавказья взяли в свои руки дело устройства своих судеб и создали Закавказскую Демократическую Федеративную Республику. Однако, в дальнейшем ходе политических событий, грузинский народ счел за благо выделиться из состава Закавказской Федеративной Республики и образовать независимую Грузинскую Демократическую Республику. Нынешнее политическое положение Азербайджана, связанное с ликвидацией войны, возникшей между Россией и Оттоманской империей, а также небывалая анархия внутри страны повелительно диктуют Азербайджану, состоящему из Восточного и Южного Закавказья, необходимость создания собственной государственной организации, дабы

вывести народы Азербайджана из того тяжелого внутреннего и внешнего положения, в котором они оказались.

На основании этого Мусульманский Национальный Совет Азербайджана, избранный народным голосованием, ныне всенародно объявляет: 1. Отныне народы Азербайджана являются носителями суверенных прав и Азербайджан, состоящий из Восточного и Южного Закавказья, полноправным независимым государством.

2. Формой политического устройства независимого Азербайджана устанавливается Демократическая Республика.

3. Азербайджанская Демократическая Республика стремится установить добрососедские отношения со всеми членами международного общения, а в особенности с сопредельными народами и государствами.

4. Азербайджанская Демократическая Республика гарантирует в своих пределах гражданские и политические права всем гражданам без различия национальности, вероисповеданий, социального положения и пола.

5. Азербайджанская Демократическая Республика всем народностям, населяющим ее территорию, предоставит широкий простор для свободного развития.

6. До созыва Учредительного собрания во главе управления всем Азербайджаном стоит Национальный Совет, избранный народным голосованием, и Временное правительство, ответственное перед Национальным собранием".

1. ЭМПИРИКА "АКТА О НЕЗАВИСИМОСТИ".

"Акт" написан на азербайджанском и русском языках. Тексты не идентичны. В преамбуле русского текста волеизъявляющий политический институт именуется как "Национальный Совет" и как "Мусульманский Национальный Совет". Только в русском варианте перечислены те, кто принимал этот исторический документ - всего 26 человек, члены 4-х мусульманских фракций Закавказского парламента. Документ подписали члены фракции "Мусават" и демократическая группа беспартийных" - 19 из 30-ти. Из лидеров националистов отсутствуют, находящиеся в отъезде М.-Э. Расулзаде, заочно избранный Председателем Национального Совета, а также М.-Г. Гаджинский, Н. Усуббеков и А.-М. Топчибашев. Из фракции "Мусульманского социалистического блока" подпись поставили 2-е из 7-ми, из фракции иттихадистов - 2-е из 3-х, из фракции "Гуммет" - 2-е из 4-х. Среди тех, кто по разным причинам не вошел в число "учредителей" государства такие видные деятели Республики как социалисты (эсеры) - А. Сафикурдский, А. Пепинов, социал-демократы - С. Агамали оглы, И. Абилов.

"Акт" символичен, он содержит чтимые знаки и образы, и с данной точки зрения общество есть поле символики, в котором люди ощущают себя единым целым, ориентируясь на фундаментальные символы. Этот текст являлся концентрацией, так называемого, символического капитала, без наличия которого государство, (наряду с экономическим, культурным, "силовым" капиталами), в принципе не состоятельно.

"Акт о независимости" декларировал политические предпочтения ее

авторов и подписантов. Его идеологическая функция в том, что он манифестирует время, придает ему смысл. И оно, время, обретает понятное современникам измерение, становится историчным. "Акт" обладал интегративным потенциалом - такова роль идей, символов, знаковых слов: они мобилизуют, объединяют и направляют людей, в нашем случае - национально мыслящих азербайджанцев 1918 года.

Используя как матрицу выражение Людовика XIV, можно сказать: государство - это мы, - таков символический смысл "Акта о независимости". Идея "Государства" принадлежала им, они собственники символа именуемого республикой, то есть "общего дела" - таков концепт этого слова. Историк партии "Мусават" М.-Б. Мамедзаде, оценивая идеологическую константу "Акта о независимости", определяет ее как мусаватскую, ибо понятия "нация", "родина", "Азербайджан", "национальное государство", "республика", "народничество", "демократия" из политического лексикона этой партии. Принятие "Акта" справедливо названо им исторической победой "Мусавата".

Характерный момент, по которому можно судить об идеологических пристрастиях основателей АДР - применение несовпадающих эпитетов к слову "республика". В азербайджанском тексте - это "народная ("халг") республика", в русском - "демократическая". Определение "народная" связывается с народническим кругом идей и понятий, со знаковой категорией "народ", как супер-Эго, как средоточия нравственных и политических ценностей. Логично предположить, что русский вариант адресовался прежде всего Европе, европеизированным азербайджанцам-либералам. За этим фактом прослеживается соединение в одном политическом стане либерально-и народническо настроенных умов, - обстоятельство чреватое разногласиями, которые стали реалиями политической жизни в 1918-20 г.г.

Логотипическое название государства - АДР, - употреблялось только в "Акте о независимости". Уже 30 мая 1918 г. текст радиотелеграммы об объявлении независимости содержал такую концовку: Хойский - Председатель Совета Министров Азербайджанской Республики.

Таковы краткие комментарии к фактам, "лежащим на поверхности" текста.

2. "АКТ О НЕЗАВИСИМОСТИ": КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ АНАЛИТИКА.

Текст "Акта" является средством получения концептуального знания. Это - первая декларация державного азербайджанизма. Он знаменовал переход к новому политико-правовому и морально-психологическому статусу - от Kulturnation (нации-культуры) к Staatnation (нации-государству).

"Акт" положил начало новому ситуационному периоду (с июня до середины ноября 1918 года) - это время формирования того первообраза государственности, которое можно обозначить словом Soldatenstand (военное сословие): власть добыл "человек с ружьем". Это среда, в которой храбрость и героизм достойно вознаграждаются триумфом победы. Процесс рождения азербайджанского милитарного государства, аналогичного кемалистской Турции, прервется поражением в первой мировой войне союзника и

протектора - Османской империи. Милитарная организация общественной воли азербайджанцев будет расстроена английским владычеством с ноября 1918 года.

Анализ на уровне концепций позволяет заключить: "Акт" заряжен концептуальной информацией. К примеру, правовая конструкция "Акта", строится на фактическом отрицании либерального подхода к праву как самодостаточной ценности и на замене его социологической трактовкой. Согласно этой трактовке право есть один из инструментов поддержания государственно упорядоченной жизни, средство реализации социально-мобилизующих идей. Вместе с тем - и азербайджанские политики это понимали - право есть малоэффективный инструмент в эпоху революции и гражданской войны. В конкретике текста идея АДР ставится в прямую связь с волеизъявлением народов как "носителей суверенных прав" (ст. 1.), и во имя вызволения "народов Азербайджана" создается государство. Но тогда как объяснить отсутствие представителей "народов Азербайджана" в Национальном совете? Почему при наличии этой статьи помещен тезис о предоставлении "всем народностям" "широкого простора" "для свободного развития" (ст. 5)?

"Акт" из ряда идейно-политических текстов, конкурентно реагирующих на факт большевистского переворота в октябре 1917-го и программные документы советской власти - Декларацию прав народов России и Декларацию прав трудящегося и эксплуатируемого народа. Нет ли тут противоречия? В документах советской власти коллективистские начала явно превалируют над индивидуалистическими, тогда как "Акт" в русском варианте выглядит либерально-правовой эмблемой АДР. Однако авторы "Акта о независимости" считали, что собственной государственной организации должна быть прописана большая доза социального и национального равенства граждан.

"Акт" был воплощением глобализма революционной эпохи, - когда всякие индивидуальные, частно-групповые проблемы кажутся лишенными самостоятельного значения. В этом смысле политическое значение фраз о гарантиях гражданских и политических прав весьма относительно. История взаимоотношений кабинетов Ф.Хойского и Н.Усуббекова с представителями частно-экономических интересов, т. е. с буржуазией, есть убедительное доказательство первенства идеи государства перед индивидуальными правами. В этом же смысле моральными преемниками Ф. Хойского, Н. Усуббекова следует считать отнюдь не тех, кто объявил себя наследником главной партии государственников - "Мусавата".

В тексте интуитивно сокрыто много вопросов. Возможно потому, что приходилось действовать в режиме ответа на проблемы, порождаемые динамикой борьбы в Закавказье после Октября 1917 года. Резонным было бы предположить одновременное появление документа, дополняющего и комментирующего принципы и положения "Акта". Но этого не случилось, хотя в последующие летние месяцы 1918 года диктаториальное и "техническое" правительство Ф. Хойского получило возможность принять свыше 40 властно-обязывающих декретов.

В преамбуле "Акта" говорится, что политический строй, спровоцировавший "распад" установился "в России". Но какова природа этого строя и

почему его пределы ограничены Россией? Разве "восточная часть Закавказья" с центром в Баку не входила в сферу властной компетенции людей, установивших чреватый "распадом" "политический строй" советской власти? Кроме того в этом утверждении кроется мысль: Закавказье - более не является "Россией". Авторы "Акта" предпочли не обозначать само событие, которое повлекло распад "государственного организма" - Октябрьский переворот, впоследствии переосмысленный как "социалистическая революция".

Преамбула не содержит признания в том, что азербайджанские депутаты Сейма стремились реализовать стратегическую цель - образовать "свое" государство в предшествующий "Акту" период (ноябрь 1917 - май 1918 гг.). Между тем 10 декабря 1918 г. Расулзаде в парламентской декларации скажет: наша партия, "начиная с децентрализма, последовательно проходя ступень автономии, в силу естественного хода вещей" стала "самостийником". Фраза "предоставленные собственным своим силам народы Закавказья взяли в свои руки дело устройства своих судеб и создали Закавказскую Демократическую Федеративную Республику" тотально расходится с действительностью. Правящие большевики ни на минуту не оставляли "народы Закавказья" без своего внимания. Характеристика "нынешнего положения Азербайджана" - абсолютная невнятица: ссылка на необходимость ликвидации войны между Россией (не используется новое название российского государства - РСФСР) и Османской империей оставляет открытым вопрос о "миротворческой" роли новорожденного государства. Ссылка на "небывалую анархию", для борьбы с которой потребна "собственная государственная организация", оставляет впечатление недоговоренности: не названы "анархотворцы" в лице комиссаров Бакинской коммуны. В преамбуле оставлен без оценочных комментариев факт образования грузинского государства..

Объективно "Акт" был вехой в эволюции конфликтной ситуации, его отличие заключалось в том, что он нес в себе перспективу, а потому в восприятии его творцов он не мог не быть оптимистичным. Зарождалась управленческая ситуация с надеждой на "контролируемость" хаотической реальности.

Аргументация и ценностные утверждения, язык и символическая нагруженность "Акта" - все это определялось логикой гражданской (социальной и национальной) войны на пространстве бывшей Российской империи и определяло образ новой власти. А образ власти, ее репутация и есть сама власть (Т. Гоббс). В целом политическая деятельность в 1917-1920 гг. четко укладывается в определение политики как "рискового, непредопределенного в своих итогах вида деятельности, посредством которой люди перерешают свои судьбы." (А. Панарин). Именно в эти времена наиболее отчетливо проявляется сущность властвования как "возможности проводить собственную волну даже вопреки сопротивлению" (М. Вебер).

3. "АКТ О НЕЗАВИСИМОСТИ": ДЕДУЦИРОВАНИЕ "ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРАВДЫ".

При каких условиях возник "Акт", где его истоки, каков характер его взаимодействия с другими синхронными социально-историческими явлениями, где границы его реального политического воздействия, границы его

бытия и его влияния на последующий ход общественного развития. Метод ответа - процедура дедуцирования...

В "Акте" отражено восторженно-почтительное отношение к Февралю 1917 года - "великой российской революции", - не взирая на то, что она завершилась "в распаде государственного организма и анархии". Но таковы, отметим, все революции, в жизненном цикле которых просматриваются три типические фазы. Первая обычно очень кратковременна. Она отмечена радостью освобождения от тирании старого режима и ожиданиями обещаемых реформ. В нашем случае таковы март и апрель месяцы 1917 г.

Затем нарастают тенденции деструктивной фазы. Революционное правительство на этой стадии, а речь идет о большевистском завоевании власти в Баку в ноябре 1917 - апреле 1918 гг., в типовом отношении, "тиранично..., а его политика преимущественно деструктивна, насильственна и террористична" (П. Сорокин). Революция постепенно вступает в свою третью, конструктивную фазу - создается новый социально-экономический и культурный порядок.

Вооруженная борьба за государственную власть, которая наблюдалась в Азербайджане в марте - сентябре 1918 года есть специфический признак гражданской войны. Как таковая она была продолжением внутригосударственной политической борьбы, вплоть до времени формального отделения Закавказской республики в апреле 1918-го. В этой, чреватой войной, политической борьбе, стороны преследовали противоположные цели. Гражданская война в Азербайджане была вызвана социальными и национальными конфликтами, - в которых накапливалась энергия деятельности, порождающая революционные изменения. Пространственные границы конфликта определялись не только "видимой" территорией Закавказья, но также Кавказа и Турции. Временные границы конфликта имели началом март 1917 г., его пик приходился на июнь-сентябрь 1918 г.

Основа конфликта была заложена в первые недели после Февральской революции. Характерно название структуры, призванной манифестировать волеизъявление мусульман - Комитет мусульманских общественных организаций. Это название было заряжено конфликтным потенциалом. В начале марта в стране формировались местные органы власти, называвшиеся Комитетами общественных организаций, куда делегировали своих представителей политические, корпоративные и общественные структуры, согласно их рангу и вне зависимости от национального происхождения. Ядро Бакинского комитета общественных организаций составил Совет рабочих и военных (солдатских) депутатов - главный орган советской (революционной) демократии. Образование в этих условиях в начале апреля мусульманской коалиции, должно было подчеркнуть ее системную особенность, ее право представлять будто бы внеклассовый мусульманский социум.

Уже на первом этапе (1917, март-октябрь) конфликта, который являлся объективным, (в силу различия интересов национально-ориентированной мусульманской интеллигенции и советской демократии), противоположность стратегий была осознана, но полно и категорично не сформулирована. Конфликтное взаимодействие имело широкие границы, оно протекало в рамках организаций и выборов в гражданские комитеты, в советы рабочих и

солдатских депутатов, в органы местного самоуправления. Оно ограничивалось идеологической полемикой: национальные требования азербайджанцев разрабатываются идеологами-теоретиками М.-Э. Расулзаде, Дж. Гаджибековым, Н. Усуббековым...

Конфликты, по логике своего развития, всегда ведут к кристаллизации позиций и их артикуляции. В течение нескольких месяцев Мусульманский комитет, по существу являлся квази-группой, т.е. агрегатом позиций, предполагающим мусульманское ментальное сходство, которое не нуждалось в партийно-политической дифференциации. К осени 1917 г., когда кристаллизация интересов стала очевидной, Мусульманский комитет отождествился с партией "Мусават", заполнившей изнутри все психологическое пространство Комитета. С выдвижением ""Мусавата" и беспартийных демократов" во флагманы азербайджанского национального движения, конфликт с интернационалистскими социалистическими Советами достигает своей окончательной формы, поскольку участники этих структур вполне осознавали свою принадлежность к ним. Конфликт стал сводиться к борьбе коалиций, то есть обретать черты биполярности.

В ноябре-декабре 1917 г., с образованием Закавказского комиссариата в Тифлисе и упрочением власти большевистского Исполкома Баксовета р. и с. д. эта классическая конфликтная реальность набрякла противоречиями. Сам переход власти 2 ноября 1917 г. к Баксовету стал результатом действия "депривации". Складывание ситуации, когда ожидания низами спасительных перемен растут значительно быстрее, чем возможности их удовлетворения - таков феномен депривации, который гонит верх градус напряженности.

После формирования полярных центров конфликт расширился, он стал противоборством политических институтов относительно взаимоотношений органов власти, их юрисдикции. Баксовет к марту 1918 года представлял собой типичную "императивно координированную ассоциацию" (по Р Дарендорфу), где во главе пирамиды стояли большевики, "присоединившие" к себе левых эсеров, а в нижней ее части располагались правые эсеры, дашнаки и меньшевики. Тифлисская коалиция (грузинские меньшевики, армянские дашнаки, азербайджанские мусаватисты) в Заккомиссариате и Сейме являла собой конфедеративную структуру полномочий, с равенством политических позиций и ролей.

Революционно-классовая политика большевистского Исполкома Баксовета (1917, ноябрь - 1918, март) сказывалась в том, что столкновения обретали высшую степень интенсивности и насильственности. Известно, что когда одна из участвующих сторон способна к организации, но организация фактически репрессуруется и, таким образом, отсутствуют политические условия борьбы, происходит взрыв. Такова конфликтная пружина события конца марта в Баку ("геноцид азербайджанцев"), поводом к которой стала попытка разоружить азербайджанских националистов.

Образование Бакинского Совнаркома в апреле 1918 г. и ее тотальная хозяйственная практика, вплоть до национализации нефтяной индустрии спровоцировали напластование факторов вражды. К лету 1918 года каждый конфликт означал борьбу за все; отныне осуществление претензий на возврат собственности должно было одновременно изменить политические

отношения, то есть низвергнуть советскую власть.

4. "АКТ О НЕЗАВИСИМОСТИ" КАК ИСТОРИЧЕСКОЕ ОТРАЖЕНИЕ БОРЬБЫ И ЕДИНСТВА "СОЦИАЛИЗМА" И "НАЦИОНАЛИЗМА".

Закавказье, Азербайджан, Баку, находились в пространстве влияния европейской цивилизации, с ее символами и традициями "протеста и радикализма". Они наиболее полно отразились в социалистических доктринах, распространившихся в Азербайджане, посредством деятельности большевиков, меньшевиков и эсеров.

Общее в них: 1) предпочтение принципов коллективности и социальной справедливости, с отрицанием индивидуализма 2) стремление создать новый общественный строй, обосновав его идеалами, свойственными культурной модели страны 3) десакрализация государства (власти) и антирелигиозная рационалистическая ориентация 4) провозглашение необходимости активного участия всего "народа" в формировании нового порядка и преданности этому порядку 5) отрицание значения национальных границ 6) сильная ориентация на будущее, стремление связать его с настоящим 7) устремленный в будущее миссионерский дух 8) способ легитимации нового порядка через выборные процедуры.

Изначально социализм был реакцией на противоречие между принципами Французской революции и реальностями, порожденными капиталистической экономики, т. е. между идеалами братства, справедливости и равенства и остротой классового неравенства.

Социализм сделал возможным, для элит многих неевропейских обществ, включить универсалистские элементы европейской цивилизации в свою национальную коллективную идентичность, не отказываясь при этом ни от своих ценностей, ни от критики Запада. (Ш. Эйзенштадт). Эту особенность можно наблюдать и в деятельности азербайджанских гумметистов - социал-демократов, коммунистов (Н. Нариманов, ранний Расулзаде, Б. Талыблы, М. Исрафилбеков и др.)

В свою очередь национализм, как течение идеологической мысли, являвшийся, наряду с либерализмом и социализмом, продуктом западного модернизма, также лишил государство божественной ценности, уповая на суверенную волю народа и/или обращаясь к чувству культурно-национальной общности.

Революционный 1917 год, актуализировавший социалистическую триаду "классовое советовластие - тотальная социализация экономики - социальная справедливость" с ее установкой на формирование интернационалистского человека, поставил национализм в положение обороняющейся стороны. Азербайджанский национализм, отказываясь рассматривать народ сквозь призму классовости, пытался перехватить у социализма, идеи равенства, придавая, таким образом, своей практике социализированный облик. Не случайно Расулзаде говорил, что "собственность следует защищать только в той мере, в какой она приносит пользу всему обществу, в противном случае от нее надо избавляться как от ненужного и вредного порока".

Общее понимание революции коммунистами и националистами,

заключается в конструировании образа революции, в котором положительными представляются такие его черты как насилие, разрыв с прошлым и всеобщий характер перемен. Главная ценность революции - она созидает новый и лучший социальный и/или национальный порядок. Революция характеризуется как предельное выражение воли и социальных чувств, воплощенных в высокоразвитой идеологии социального и национального протеста. Революция делает актуальным освободительный идеал, сотканный на символике равенства, прогресса, и свободы.

Рукотворные процессы революции также группируются в собирательный для коммунистов и националистов образ: 1) насильственное изменение политического строя, основ его легитимности и символики 2) обязательная замена правящей элиты (класса, нации) 3) крутые перемены прежде всего в той части национальных и/или классовых отношениях, которые "работают" на модернизацию экономики в рамках "догоняющего развития" 4) радикальный и демонстративный разрыв с прошлым 5) национальное (классовое) воспитание народа (нации, личности).

Само слово "демократия" имело в России значение не "политическое", а "социальное", слово "демократический" являлось синонимом слова "народный", демократия противопоставлялась аристократии, а не автократии. (А. Валицкий). Советы, в частности, называли себя "революционной демократией". В аналогичном смысле использовалось слово "демократия" национальными деятелями. Расулзаде, Топчибашев говорили о "тюркской демократии", то есть организованных представителях "народа", из состава которого исключали "бюрократию" и "феодалов".

Вполне очевидны модернистские корни и сходство большевистской практики с якобинской времен Французской революции, коммунистического идеала ("образцовый коммунистический город" Баку (С. Шаумян) с идеалами эпохи европейского Просвещения. Однако националисты, - государственники и народники по глубинной сути национализма первой трети XX века, - отнюдь не меньшие "идеалисты" и "силовики".

И те и другие полагали, что для успеха революционного, по сути, национального движения было не столь важно, что широкие массы участников революции обладают убеждениями только на уровне обыденного сознания, в виде лозунгов. Решает дескать то, что усвоенные лозунги соответствуют устремлениям масс - класса (нации).

Отметим еще одну роднящую особенность неповторимого Прошлого. Революции первой трети XX века создали один и тот же психологический тип: военно-спортивный, волевой и антиинтеллектуальный, технически ориентированный, строящий иерархию ценностей на примате власти. "Этот тип человека есть последний продукт модернизма, продукт перерождения буржуазного индивидуализма. В нем нет ничего русского, немецкого, итальянского"(Г. Федотов).

5. ВМЕСТО РЕЗЮМЕ. Победа социализма в Азербайджане в 1920 году оказалась временной, но она пустила корни в национальном сознании, а потому национализм мог утвердиться не иначе как в социализированной формации, сохраняя, благодаря школе государственников Гейдара Алиева, - коллективистический модернизаторский запал.

Summary

The article “Act of Independence of Azerbaijan” as a symbolic artifact of the civil war of 1918-1920”, describes the levels of studying of the historical text. The empirical approach to the phenomenon of the text is coupled with conceptual approach, enabling to identify the undermining of the “Act” and motives of authors. The article analyzes the common features of conflicting ideologies - socialistic (“hummetizm”) and nationalistic (“musavatizm”). It has been concluded that both ideologies were developed around the European values of “The Epoch of Enlightenment” and realized during the revolutionary events of 1917-1920.

Key words: conflicting ideologies, “hummetizm”, nationalistic, (“musavatizm”). «Поле символики», «декларация державного азербайджанизма, «процедура дедуцирования», «модернизм гумметизма и мусаватизма».

AZƏRBAYCANIN ERMƏNİ TƏCAVÜZÜ OBYEKTİ OLAN MƏDƏNİ IRSİ

V.Quliyeva

Hər bir xalqın təşəkkül prosesini onun yaratdığı maddi – mədəniyyət nümunələri təsdiqləyir. Azərbaycan xalqı qədim, zəngin mədəniyyətin qovuşduğu məkanda yaranan və təşəkkül tapan bir xalqdır (burada büdpərəstlik, atəşpərəstlik, xristianlıq, islam mədəniyyətləri nəzərdə tutulur) bu mədəniyyətlərin təsiri altında formalaşmışdır.

Maddi – mədəniyyət abidələri və o cümlədən yer adları – toponimlər yüzilliklər nəticəsində formalaşır və bir etnosun müəyyən coğrafi arealda yayılıb təşəkkül tapmasının ən əsas şahidləridir. Yer adları müəyyən ərazinin konkret etnosa məxsus olduğunu təsdiqləyən ən dəqiq mənbədir. Məhz buna görə tarixi abidələr və toponimlər, ilk növbədə erməni təcavüzünə məruz qalıb.

XX əsrin 60 – cı illərindən erməni tarixşünaslığında qeyri sağlam tendensiya müşahidə olunmağa başlayır. Erməni tarixçiləri tarixi faktları saxtalaşdırmaqla erməni tarixini qədimləşdirmək istiqamətində sistemli işə başlayırlar.

1967 – ci ildə Çexoslovakiyada çıxan “New orient” jurnalında Mkrtçyan “The myster of Metsamor” adlı məqalə ilə çıxış edir və Eldəgizlərin dövründə zərb olunan pulları e.ə XIX əsr erməni hayas pulları kimi təqdim etmişdir. Başqa bir erməni tarixçisi S.Ayvazyan qədim erməni hayas yazısı kimi Zəngəzurun azərbaycanlılara məxsus Zeyvə kəndində aşkar olunmuş ərəb dilində yazılmış XIX əsr baş daşını təqdim etmişdi və sübut etməyə çalışmışdır ki, dünyada mövcud olan bütün əlifbalar bu qədim erməni metsamor əlifbasından əmələ gəlib. Akademik Piotrovski B. vaxtilə erməni mətbuatında ermənilərin qeyri elmi fikirlərini tənqid atəşinə tutmuş və ifşa etmişdir. (1971 – ci il Tarixi – filoloji jurnal. Redaksiyaya məktub).

Ümumiyyətlə erməni tarixşünaslığında belə bir fikir formalaşmışdır ki, tarixən üç dəniz arasında (Qara, Aralıq, Xəzər) Böyük Ermənistan dövləti mövcud olub. Azərbaycanın ərazisi bu dövlətin Şərq vilayətləri adlandırılırdı və Ermənistanın tarixi ərazisi elan olunurdu. Burada xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazın tarixi konsepsiyası ilk dəfə XX əsrin 40 – cı illərində sovet – rus tarixçiləri tərəfindən işlənilib. Bu konsepsiyaya əsasən erməni dövlətçiliyi Cənubi Qafqazda qədim ənənələrə malikdir. Mənbələri saxtalaşdıraraq sovet tarixçiləri Qərbi Azərbaycan ərazisini Qafqaz Ermənistanı və Ararat ölkəsi adlandırırlar. Halbuki heç bir tarixi mənbədə biz belə yer adları ilə rastlaşmamışıq. Bütün mənbələrdə bu ərazi Çuxur – Səd adlanır və Azərbaycan anlayışına daxildir. Orta əsr Ermənistan tarixi faktiki olaraq saxtalaşdırılmış orta əsr Azərbaycan tarixidir. Xüsusi qeyd etmək vacibdir ki, ərəb mənbələrində “Ərməniyyə” coğrafi məkan adı həm sovet rus, həm də sovet azərbaycan tarixşünaslığında Ermənistan kimi təqdim olunur. Bu fikrin yalnız olduğunu ərəb səyyahı ibn Xordadbehin dediyi fikirlər bir daha təsdiqləyir. ərəb səyyahı yazırdı: “Ərməniyyənin, Azərbaycanın, Bağdadın, Vasiyin, əl-Kufənin, əl-Mədainin, əl-Bəsrənin, əd-Dinavarın, Nihəvəndin, İsfəhanın, ər-Reynin, Təbəristanın, bütün Xorasanın, Xəzərlər ölkəsinin, Hind Kəşmirinin əhalisinin qıblası Kəbənin divarları, onun qapısı tərəfə yönəlib. Deməli

Ərməniyyənin əhalisi müsəlmanlar olub. Beləliklə, mənbədə qeyd olunan Ərməniyyənin müasir Ermənistanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Tarixi saxtalaşdırmağın, Ermənistan tarixini yazmağın əsas səbəbi erməniləri Cənubi Qafqazda aborigen xalq kimi təqdim etmək məqsədi güdür.

70 il sovet dövründə yuxarıda qeyd etdiyimiz proseslər azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından sistemli, planlı şəkildə sıxışdırılıb, çıxarılması ilə müşahidə olunurdu.

Bu proses bir neçə tarixi mərhələni əhatə edir və özünün aktiv fazasına Rus imperiyasının Azərbaycanı işğal etdikdən, yəni XIX əsrin əvvəlindən daxil olub.

Rusların Cənubi Qafqaza sahib olmaq siyasətinin mühüm istiqaməti kimi Cənubi Qafqazı xristianlaşdırmaq məqsədi idi. Məhz buna görə ermənilərin Cənubi Qafqaza sistemli, planlı şəkildə köçürülməsi başlayır. Bu proses XIX əsr rus- İran, rus-türk müharibələri zamanı daha da aktivləşir. Yüz minlərlə erməni indiki Dağlıq Qarabağ ərazisinə, Zəngəzura köçürülür. Köçürülmə siyasəti faktiki olaraq, Azərbaycanın gələcək parçalanması üçün zəmin yaradır.

Rus tarixçisi Veliçko bunu ağılsız siyasət adlandırır və yazırdı ki, ruslar öz pullarına başlarına bəla alırlar. Ona görə ki böyük Ermənistan xülyasıyla yaşayan ermənilər Türkiyədə ərazi olmadığından burada, Cənubi Qafqazda, öz ideyalarını həyata keçirməyə çalışacaq və ruslara əlavə problemlər yarada biləcək bir amilə çevriləcəklər. Zaman rus tarixçisinin öz mülahizələrində yarılmadığını göstərdi.

Ermənilərin Azərbaycan xalqının mədəni irsinə qarşı təcavüzün ikinci mərhələsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Birinci dünya müharibəsinin yaratdığı vəziyyətlə əlaqədar və ermənilərin arxa cəbhədə Türkiyədə dinc əhalini kütləvi şəkildə qırğına məruz qoyması nəticəsində ermənilərin Cənubi Qafqaza ikinci kütləvi axını başlayır və Türkiyədən qaçan ermənilər Qərbi Azərbaycan ərazisinə üz tuturlar.

1918-ci ildə müttəfiqlər Cənubi Qafqazda Kars vilayətində və İrəvan quberniyasının bir hissəsində daşnak Ararat Respublikası yaratdılar.

Yaradılmış AR Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan və Yelizavetpol quberniyasının Cənub hissəsinə iddia irəli sürdü. Bu ərazilərdə o cümlədən Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılar 1918-1920 –ci illərdə kütləvi qırğına məruz qaldılar və fiziki genosidlə yanaşı mənəvi genosid də kütləvi xarakter aldı. Yəni Azərbaycan xalqının mədəni irsi ermənilər tərəfindən məhvə məruz qaldı, dağıldı, mənimsənilmədi.

1918-20 ci illər ərzində bütün İrəvan quberniyası üzrə 199 azərbaycanlılara məxsus kənd yandırıldı, dağıldı və 135 min insanın bir qismi qırıldı, bir qismi isə türk ordusunun tutduğu ərazilərə köçdü. Azərbaycan Dövlət tarix arxivində tədqiq olmuş tarixi sənədlərdə dağıdılan kəndlərin adları Azərbaycan, türk mənşəlidir: Məs. Zəngəzur qəzasında Şəki, Urud, Qızılcık, Dərəkənd, Qarakilsə, Çobanlı, Seidlər və s., Sürməli qəzasında – Daşlıca, Mələkli, Qazançı, Hüseyinkəndi, Qaraqoyunlu, Öküzlü və s., Eçmiadzin qəzasında – Molla Dursun, Hacılar, Zeyvə, Kiçik kənd, Türkmənli, Molla Bədəl, Saatlı və s.

Qərbi Azərbaycan ərazisində (yəni indiki Ermənistan Respublikasının ərazisində) çoxlu sayda məscidlər, mədrəsələr, məktəb-məscidlər, xanəqahlar, karvansaralar və s. dini, ictimai binalar mövcud olmuşdur. 1918-ci ilə qədər İrəvan şəhərinin özündə Qədim şəhər məscidi, Göy məscid, Hacı Novruzəlibəy məscidi, Hacı İmamverdi məscidi, Mirzəsəfibəy məscidi, Hacı Cəfərbəy məscidi fəaliyyət

göstərirdi. Zəngəzur qəzasında 38, bütün İrəvan quberniyasında 382 şisə və 9 sünnü məscidi fəaliyyət göstərirdi. Hal-hazırda İrəvan şəhərində bir Göy məscid qalıb.

1911-ci ildə Şuşa qəzasında 50 məscid var idi. 1918- 1920 ci illər ərzində kəndlər yandırılır əhali kütləvi surətdə qırğına məruz qalır və tarixi abidələr dağıdılıb, məhv olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində erməni millətçiləri Azərbaycanın əzəli tarixi torpaqlarında Rusiyanın və müttəfiqlərin səyi nəticəsində Ermənistan Respublikası yaratdılar.

Azərbaycan xalqının mədəni irsinə qarşı təcavüzün ikinci mərhələsi XX əsrin sonunda daha qlobal şəkil aldı. Bu gün də azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən dağıdılır və mənimsənilir.

Cəfərəbadda yerləşən Qaraqoyunlu dövlətinə aid olan türbə və onu əhatə edən orta əsr qəbristanlığından yalnız türbə binası qalıb. Yazını AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemət oxuyub. Abidənin üzərində gümbəzdən aşağı 22m uzunluğunda ərəb dilində yazı var. Orada qeyd olunur ki, abidə H. 816-ci ildə (=1413) Sultan Pir Budaq xanın və Yusif noyonun hökmranlığı zamanı Əmir Hüseyn Əmir Səd oğlunun əmri ilə inşa olunub.

Ermənilər bir neçə il bundan əvvəl Türkmənistan alimlərini dəvət edərək, türbənin ətrafında qazıntı işləri aparıb, belə nəticəyə gəliblər ki, türbə erməni ustaları tərəfindən tikilib, Qaraqoyunlu dövlətini İran dövləti, Qaraqoyunlu əmirlərini – türkmənlərə (müasir türkmənlər nəzərdə tutulub) aid edirlər. Erməni məntiqi ilə çox maraqlı bir şey alınır ərazisində erməni mədəniyyət abidəsi olan Türkmənlər tərəfindən idarə olunan İran dövləti.

Belə elmi nəticə yalnız və yalnız erməni təfəkkürünün məhsulu ola bilər. Lakin öz memarlıq-konstruktiv quruluşuna görə türbə Naxçıvandakı Möminə Xatun və Yusif b. Kəbir türbələri ilə eynilik təşkil edir və Əcəmi b. Əbu – Bəkr Naxçıvan memarlıq məktəbinin davamı hesab olunur.

Zəngəzurdə dəniz səviyyəsindən 2410 m hündürlüyündə Elxani Əbu – Səid dövründə inşa olunmuş bir karvansara var. Bu barədə karvansaranın üzərində ərəb-fars dilində həkk olunmuş yazıda bəhs olunur. Ermənilər karvansaranın içərisində qapıdan girən yerdə sağ tərəfdə erməni dilində yazı yerləşdiriblər. Erməni yazısının mətni qapının üzərindəki ərəb dilli yazı ilə eynilik təşkil etmir.

Ermənilər iddia edirlər ki, ərəbdilli yazını “tatarlar” (yəni azərbaycanlılar) sonradan qapının üzərinə yerləşdirib Karvansaraya Səlim adını veriblər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilli yazı Karvansara tikilən zaman qapının üzərinə yerləşdirilib, və sonradan oraya heç cürə qoyula bilməzdi. Bundan əlavə yazı daşın formasına, yazının poleoqrafik xüsusiyyətlərinə və cizma üslubuna görə Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndində yerləşən Yəhya b.Məhəmməd (1305 il) türbəsinin yazısı ilə eynilik təşkil edir. Burada Qarabağ memarlıq məktəbinin banisi Məcd-Əd-Din Əlinin adı qeyd olunmuşdur. Bir sıra memarlıq ünsürləri karvansaranın bu memarın işi olduğunu sübuta yetirir.

Beləliklə, biz tam əminliklə deyə bilərik ki, erməni yazısı karvansaranın içərisində divarına sonralar qoyulub və abidənin erməniləşdirmə məqsədi güdüdü.

Erməniləşdirə bilmədiklərini sadəcə məhv edirlər. Məhv olunan abidələrdən biri Zəngəzurun Urud kəndində yerləşən orta əsr qəbristanlığıdır.

1961-ci ildə burada aşkar olunmuş üzərində qədim türk tayfalarına məxsus olan təsvirlərlə (burada onqonların, şamanların təsvirləri var) qoç heykəlli məzar

daşları alban tayfalarının islamaşma türkləşmə prosesini göstərir. Bu vaxta qədər tarixşünaslıqda belə bir fikir mövcud idi ki, xristian olan albanlar islam gələndə gürcüləşdilər və erməniləşdilər. Urud abidələri albanların islamı qəbul edib türkləşməsini sübut edirdi və beləliklə, azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etdiyini sübuta yetirirdi. Qədim türk tayfalarına məxsus onqonların təsviri alban tayfalarının islamdan əvvəl türkləşmə prosesini keçməsinin göstəricisidir. Beləliklə, bu fakt azərbaycan - türk elementinin Qafqaza gəlmə konsepsiyasını alt-üst edirdi.

Kifayət qədər dəlil tapmayaraq ermənilər bu qəbristanlığı şumladılar və qoç heykəlli abidələri məhv etdilər.

Bunun ardınca 1988-ci ildə bütün azərbaycanlıları Qərbi Azərbaycandan qırıb-qovub çıxartdılar.

Bu gün də 20% torpaqların işğal olunması ilə yanaşı mənəvi genosid davam edir.

Bu gün yeni işğal olunmuş ərazilərin aktiv surətdə “erməniləşdirmə” prosesi gedir. İşğal olunmuş ərazilərin adı dəyişdirilir və bu torpaqların ermənilərin tarixi vətəni olduğunu sübuta yetirməyə çalışırlar.

Tarixi saxtalaşdıran əsərlər meydana gəlir. Bunlardan ikisini Samvel Karapetyanın “Dağlıq Qarabağ ərazisində olan erməni mədəniyyət abidələri” və Şaqen Mkrtyan “Arsaxın xəzinəsi” əsərlərini qeyd etmək istərdim.

Bu əsərlər biri-birindən yalnız müəlliflərin və sərlövhlərin adı ilə fərqlənir. Əslində hər ikisi heç bir elmi məlumat daşmır və azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyət abidələrinə yönələn açıq təcavüzdür.

Məlumdur ki “Dağlıq Qarabağ” ərazisinə Əsgəran, Qadrut, Mardakert, Martuni və Şuşa rayonları daxildir. “Dağlıq Qarabağın erməni mədəniyyət abidələri” adı altında faktiki olaraq dağlıq və aran Qarabağın ərazisi təqdim olunur. Bundan əlavə Bərdə, Ağcabədi, Tərtər rayonları da daxil olur.

Bu əsərdə Dağlıq Qarabağ ərazisində olan alban abidələrinin coğrafiyası dəyişdirilib onlar yeni işğal olan ərazilərdə yerləşdirilir. Beləliklə, Cənubi Qafqazın coğrafiyasını bilməyən avropalılarda yanlış təsəvvür yaranır.

Dağlıq Qarabağda yerləşən alban abidələri Kəlbəcər, Laçın, Qubalı, Zəngilan, Ağdam, Cəbrayıl, Fizuli rayonlarının ərazisində yerləşdirilir və beləliklə ermənilər sübut etməyə çalışırlar ki bu ərazilər erməni-xristian abidələri ilə zəngindir. Bu abidələr bu torpağın ermənilərə məxsus olduğunu bariz nümunəsidir. Və haqlı olaraq ermənilər tərəfindən tutulub.

Əsərlərdə Azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyət irsi ermənilər tərəfindən həyasızcasına erməniləşdirilir və mənimsənilir. Azərbaycan mənşəli yer adları sadəcə olaraq erməni dilinə tərcümə olunur. Məs: Almalı – Xndzorek, İstibulağ – Djermaxbür, Başlıbel – Apaxen, Covdar – Yeznaratsans və əzəli erməni torpaqları olduğunu sübutu, dəlili kimi təqdim olunur. Müəllif elə çəşir ki, Zorkeşiş toponimini erməni toponimi adlandırır və yazır “Zor”- erməni dilində güclü, “keşiş” – iyerey deməkdir.

Laçında, Qubalıda erməni abidəsi olmadığından müəllif iddia edir ki, türkdilli kürdlər buradakı çox saylı erməni kilsələrini, qəbristanlıqlarını dağıdıb daşlarından itləri üçün damlar tikiblər. Bu torpaqların ermənilərə məxsus olduğunu dəlili kimi guya erməni ustaları tərəfindən düzəldilmiş üstündə yazısı olmayan yonulmuş baş daşlar gətirilir. Bütün bunlara son qoymaq üçün Cənubi Qafqazın yeni tarixi konsepsiyası işlənib hazırlanmalıdır. Bunun üçün kifayət qədər

ciddi elmi araşdırmalar var. Ümumilli lider H.Əliyev Naxçıvan M.R. 75 illiyinə həsr olunmuş dövlət komissiyasının iclasındakı çıxışında Azərbaycan tarixçiləri qarşısında ümdə vəzifə kimi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün güclü konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasını qoydu. Belə bir konsepsiya ki gələcəkdə heç bir qüvvə Azərbaycan torpaqlarının heç bir hissəsini zəbt edə bilməsin. Gələcəkdə elə əsərlər yazılmalıdır ki onlar Ermənistanın yerləşdiyi ərazinin Azərbaycanın tarixi vətəni olduğunu ardıcıl surətdə sübuta yetirsin.

Beləliklə, son 200 ildə Azərbaycan xalqına qarşı aparılan mənəvi genosid yüzlərlə mədəniyyət abidəsinin məhvi ilə nəticələnib.

Bu gün burada Cənubi Qafqazda tarixi vətən, ermənilərin öz müqəttəratını həll etmək hüququ şüarları altında, faktiki olaraq, işğalçı, dağıdıcı siyasət həyata keçirilir.

Azərbaycan – azərbaycanlısız budur XX əsrin əvvəlində daşnak partiyasının irəli sürdüyü şüar ki zaman–zaman, addım–ba–addım həyata keçirilir və müəyyən nəticə verir.

Bu gün Cənubi Qafqazda yeni – erməni faşizmi baş qaldırıb. O, ermənilərin regionda sivil, köklü xalq olduğunu təbliğ edir və bu pərdə altında Azərbaycanın 20% ərazisi işğal olunub, mənəvi irsinə ağır zərbə vurulub, və nə qədərki Azərbaycan torpaqları işğal altındadır bu mənəvi genosid davam edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Г.А.Алиев. Газ. «Республика» 11 февраля 1999 г., №29 (493)
2. М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Баку, т.ІІІ, 2001.
3. М.Неймат. Мемориальные памятники Азербайджана. Баку, 1981 г.
4. В.Кулиева Роль и позиция мусульманского духовенства в социально – политической и культурной жизни Азербайджана в XIX –начале XX вв. в ракурсе армяно – азербайджанских политических отношений. Баку, 2003.
5. В.Кулиева. Ответ на книгу Самвела Карапетян «Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха». Ж –л «Азербайджан и азербайджанцы», 2002, № 3 – 4
6. В.Кулиева. Ответ на книги А.Д.Папазян «Персидские документы Матенадара». Ж- л «Азербайджан и азербайджанцы», 2003, № 3 – 4
7. М.С.Неймат, В.А.Кулиева. Объект армянского террора – памятники материальной культуры азербайджанского народа. Баку, 2007.
8. Б.Мкртчян. The Mystery of Metsamor. Ж –л «New Orient», 1967, №33
9. Б.Пиотровский. Письмо в редакцию. Историко – филологический журнал. Ереван, 1971 г.
10. В.Л.Величко. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990 г.
11. И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении. Ленинград, 1949 г.

CULTURAL INHERITANCE OF AZERBAIJAN THAT BECAME AN OBJECT OF ARMENIAN AGGRESSION

Summary

The development process of each nation confirm with its artificial samples. The Azerbaijan nation is a nation which arose in the place of joining of ancient and rich cultures (here means idolatry, fire worshipper, Christianity, Islam).

It observes unhealthy tendency of Armenian historians from the 60 years of the XX century. The Armenian historians begin systematic work in the direction of making ancient of Armenian history with falsifying the historical facts.

It appears works which falsify the history. Two of them are “The Armenian cultural monuments in the area of Nagorno Garabakh” by Samvel Karapetyan and “Treasure of Arkhaz” by Shagen Mkrteyan.

These works differs only with name of authors and titles. In fact both two works do not cover any scientific academic information and it is open aggression directs to artificial monuments of Azerbaijan nation.

The Albanian monuments located in the territory of Nagorno Garabakh are situated in Kalbacar, Lachin, Kubadli, Zengilan, Agdam, Jabrayil, Fuzuli regions and thus, Armenians try to prove that these territories are rich with Armenian-Christian monuments, these monuments are obvious sample which shows belonging these lands to Armenians and it is rightly occupied by Armenians.

The artificial heritage of Azerbaijan nation is being appropriated shamelessly by Armenians. The Azerbaijani origin place names are just simply translating to Armenian language.

So the moral genocide against Azerbaijan nation during the last 200 years is resulted with the death of hundreds cultural monuments.

Key words: Albanian monuments, Nagorno Garabakh, Cultural inheritance, cultural monuments, Armenian historians.

MAHMUD KAMAL İNAL TƏZKİRƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLI ŞAİRLƏR

Vüsalə Musalı

(Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan)

Ədəbiyyat tarixçisi və araşdırmaçısı Mahmud Kamal İnalın (1871 – 1957) «Kəmalüş-şüəra» adlı əsəri Fatin təzkirəsinə zeyl olaraq yazılmışdır. Əsər 1800-1941-ci illər arasında yaşayıb-yaratmış 556 nəfər şairin tərcümeyi-halını və əsərlərindən örnəkləri əhatə etməkdədir. İndiyə kimi əsərin dörd cildi nəşr olunmuşdur¹. Sadəcə beşinci cild işıq üzü görməmişdir. Bu təzkirə XIX əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının qaynağı kimi Azərbaycan ədəbiyyatşünasları üçün çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, əsərdə səkkiz Azərbaycan şairinin həyatı və yaradıcılığı təhlil olunmuş və əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

“Kəmalüş-şüəra”da haqqında məlumat verilən Azərbaycan şairlərindən biri **Bəhayidir**. Əhməd Bəhayi Əfəndi təqribən 1874-75-ci illərdə Təbrizdə doğulmuş və orada təhsil almışdır. 1892-93-cü illərdə İstanbulla gəlmiş, orada müxtəlif işlərdə çalışmış və 7 iyun 1925-ci ildə vəfat etmişdir.

Mahmud Kamal Bəhayinin vəfatından beş il əvvəl Bəyaziddəki Ümumi Kitabxanada işləməyə başladığını və həm də kitabxanaya aid yazıları yazdığını qeyd edir. Fərəcullah Kürdi adlı bir nəfər Misirdən İstanbulla gəlmiş və bəzi əsərlərin üzünü Bəhayi Əfəndiyə köçürtdürmüşdür. Bəhayinin həyatının yoxsulluq içində keçdiyini də təzkirədən öyrənirik (İnal 1999: c. 1, s. 251).

Ümumi Kitabxananın müdiri Fazili İsmayıl Əfəndi (İsmayıl Saib Səncər) onun tərcümeyi-halına dair verdiyi məlumat vərəqəsində yazır: “...Pədəri valide cəhətindən sadat-ı Hüsniyyəyəndir. İranilər, Seyidin kitabətində şərəf-i siyədətində mənəvi bir əsər-i yümn-i bərəkəti bulunduğuna mütəqid olunduqlarından əksəri, anın yazısı ilə bir qitə, beyt, bir sətir dua edinməyi yümn ədd edərlərdi. Bir də bağlılara yumurta üzərinə vəfq yazardı, təsiri görülürdü. İyirmi beş sənədən bəri kəndini bilirim, xilaf-i ədəb və namus heç bir kəlam və hərəkəti vaqi olmadı”.

Vəfatından sonra kitabxana müdirinin nəql etdiyinə görə, Bəhayi Mahmud Kamal İnalı gördükcə “nəzər-i niyaz ilə baxar, ah, nə olur, bənim tərcümeyi-halimi və əşarımı da kitabına yazsa” deyərmiş.

Mahmud Kamal İnal Ümumi Kitabxanaya gedib-gələndə Bəhayini görür-düyünü yazır. Orta boylu, qara bıqlı, əsmər, səssiz biri olduğunu qeyd edir.

Bəhayi fars və türk dillərində şeirlər yazmışdır. Azərbaycan türkcəsində «Məstnamə» adlı əsəri vardır. Bəzi şeirləri “Tərəqqi” və “Məlumat” adlı qəzetlərdə çap olunmuşdur.

¹ İнал Ибнцл-Емин Мащмуд Кемал. Сон асыр Тцрк шаирлери (Кемалцш-шуара) 4 џилдде. 1. џ. Шаз: М. Ёунбур. Анкара: АКМЙ, 1999, Х+678; 2. џ., шаз: М.Кайашан Юзэцл. АКМБЙ, 2000, 544; 3. џ., шаз: Ш.Юзъан, АКМБЙ, 2000, ВЪЫ+493; 4. џ., шаз: И.Баштуь, АКМБЙ, 2002, ВЪЫЫ+490.

Qəzəl

Nədən, ey afət-i can, piş-i çeşmimdən nihan oldun,
Unutdun aşıq-i zarı, rəqibə mehriban oldun.

Düşərkən xak ü xun içrə şəhid-i xəncər-i qəmzən,
Təəssüf eyləmək lazım gəlirkən şaduman oldun.

Çək ey sinəm dəm-a-dəm nalə, ahı aha peyvənd et,
Ki bundan böylə tir-i möhnətə sən də nişan oldun.

Axıt ey əbr-i didəm ləl-gün hunabə-yi həsrət,
Ki sən də bən gibi cam-i ələmdən sər-giran oldun.

Degil dildardan şəkva qəbahət səndədir, ey dil,
Ki pir-i əqlə sormazdan rəh-i eşqə rəvan oldun.

Düruğ-amiz olan bir xandə-yi canana aldandın,
Cənah-i vəhm ilə ovc-i vüsələ pərfəşan oldun.

Yetiş, ey şəhsüvar-i mərg, öldür də bəni qurtar,
Məmatim sər zəminində niçün ahəstə-ran oldun.

Bəhayi, halımı anlatmaq istərdi o bəd-mehrə,
Təşəkkür eylərim xamə, bənimçün tərcüman oldun.

XIX əsr şairi **Əbdi Əfəndi** Azərbaycanın hökmdar sülaləsi olmuş Ağqoyunlu nəslinin nümayəndəsidir və bu səbəbdən biz onu azərbaycanlı şairlər sırasına daxil etmişik. O, Şərqi Qarahisarda doğulmuş, İstanbulda təhsil almış, Osmanlı dövlətinin müxtəlif yerlərində dövlət qulluğunda çalışmışdır. Əbdinin işi çətinə düşdükdə Osmanlı xidmətindəki digər bir azərbaycanlı dövlət xadimi Şirvanizadə Rüşdü paşaya müraciət etməsi və ondan kömək umması diqqətə layiq faktır. Şair 1302 / 1884-85-ci ildə vəfat etmişdir. Bu azərbaycanlı şair haqqında məlumatı Mahmud Kamal İnal təzkirəsindən alırıq (İnal 1999: c. 1, s. 33-37).

Divanı çap olunmamışdır. 260 səhifədən ibarət olan bir nüsxəsi “Darül-Fünun” Kitabxanasında mühafizə olunur. Divanında “Qəside-yi Osmanıyyə” ünvanı ilə “Dasitan-i Al-i Osman” vardır ki, bəzi hissələri Sultan Əbdüləzizin mədhinə dairdir. Divanında yer alan tərkib-i bəndlərdən biri nəşr olunmuşdur.

Qəzəl

Can verməkdir bizim canana axir karımız,
Oldu bu ələmdə ancaq nuxbə-yi əfkarımız.

Bir dirəxt-i sər-bülənd-i bustan-i himmətiz,
Səng-i tan ü dəxl ilə düşməz yerə əsmarımız.

Olmuşuz biz aşıyan-saz-i nihalistan-i eşq,
Bir gül-i rəna içündür hər dəm ah ü zarımız.

Könlümüz verdik o nəhl-i naz-i bağ-i işvəyə,
Bundan özgə yox bu gülşən içrə bərg ü barımız.

Lövh-i dildən eylədik məhv-i vücud-i masiva,
Yardan qeyrə təəllüq eyləməz ənzarımız.

Kəsdik aldıq mərz-bum-i vəhdəti qıldıq məqər,
Qalmadı aləmdə artıq yarımız, əğyarımız.

Dəhr içində xanman-suz-i ələyiq olmuşuz,
Həzrət-i sultan-i eşqə hep fədadır varımız.

Dərgah-i sultan-i eşqə ilticamızdır qədim,
Sanma hadis Əbdia bu yoldaki iqrarımız.

Əhməd Feyzi Əfəndi 1842-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Sərab mahalının Türkanpor kəndində, din xadimi Əsəd Mollanın ailəsində anadan olmuşdur. İraqın Nəcəf şəhərində ali dini təhsil almış, daha sonra Misirə gedib, oradan Sami paşa ilə birlikdə İstanbulla yollanmışdır. Dövlət qulluğunda çalışmışdır. 1910-cu ilin fevral ayının 27-də vəfat etmişdir. Şeir divanından savayı, mərsiyələri, dilçiliyə aid əsərləri və tərcümələri vardır (İnal 1999: c. 1, s. 646).

O, Mirgun Məktəb-i Rüşdisində və Robert Kollecinə müəllimlik etmişdir. Amerikalıların İslamiyyət əleyhinə olan kitabları tərcümə etdirmək istəmələri səbəbilə müəllimlikdən imtina etdi. O zaman maarif naziri Münif paşanın dəvəti üzərinə fars dili müəllimliyi müsabiqəsinə girdi. Otuz üç il fars dili müəllimi oldu.

Mahmud Kamal İnal, Feyzinin öz vəfatına söylədiyi tarixi təzkirəsində vermişdir:

Gəldim qapuna Ya Rəbb, əlim boş, yüzüm siyah,
Üsyanıma cəza olaraq koğma, etmə dur.

Nəfsə uyub da olmayacaqdım günahkar,
¹« لا تقطوا » bu halə bəni eylədi cəsür.

Üsyanıma təqabül edər bir cəmil fiil,
Etmiş degil bu anə dəgin bəndədən südur.

İlla ki Əhl-i Beyt-i Rəsulun məhəbbəti,
Zülmət-səray-i qəlbimi etmişdi qərqi nur.

Feyzi degilsə məzhər-i ğufran-i Zül-cəlal,
Tarix-i rehləti nədən olmuş ²« هو الغفور »

1328 (1910)

¹ La taknatu – Ümid kəsməyin, Surə: 39 (Zumer), ayət 53.

² Huvəl-ğafur – O, çox mərhəmət edicidir.

Feyzi Əfəndi, «Sürüş» imzası ilə “Tərcüman-i Həqiqət” qəzetinin ədəbiyyat rubrikasında xeyli müddət çıxış etmişdir. Şair əsasən “Müəllim Feyzi Əfəndi” kimi tanınırdı. Fransız dilindən tərcümələr edirdi, ancaq bu dildə sərbəst danışa bilmirdi. Onun çox ədəbli və elm əhli olduğunu Mahmud Kamaldan öyrənirik.

“Kamalüş-şüəra”da Feyzi Əfəndinin əsərləri haqqında da məlumat vardır.

“Üsul-i farsı” adlı əsəri on dörd dəfə nəşr olunmuşdur.

“Qamus” adını verdiyi lüğəti türkcədən farscaya və farscadan türkçəyə olmaqla tərtiblənmiş, məşhurların əsərlərindən misallarla əyaniləşdirilmişdir. Əsər iyirmi ilə ərsəyə gəlmişdir. Bu əsərin çapı üçün nəşirlə razılığa gəlmiş, lakin 1890-cı ildə evində baş verən yanğın səbəbi ilə məhv olmuşdur.

“Müntəxəbat-i farsıyyə” adlı əsərində Əcəm ədiblərinin məşhur əsərlərindən nümunələr və tərcümələr təqdim olunmuşdur. Bu əsər də yanmışdır.

“Vaveyla” İmam Hüseyn haqqında 1897-ci ilə qədər yazdığı mərsiyələrdən ibarətdir və çap olunmuşdur. O tarixdən sonra söylədiyi mərsiyələr nəşr edilməmişdir.

“Divan-i əşar” - evində baş verən yanğına qədər yazdığı şeirləri əhatə edən divanı da məhv olmuşdur. Mövcud şeirləri, ordan-burdan toplanan və yanğından sonra yazılan şeirlərdir.

“Suz u Güdaz” mahnı sözlərindən ibarət əsərdir. 1882-ci ildə nəşr olunmuşdur.

“Rübaiyyat-i Xəyyam” Xəyyamın bəzi rübailərinin tərcüməsidir ki, yuxarıda qeyd olunan “Müntəxəbat-i farsıyyə” adlı əsərdən çıxarılmış və ayrıca bir əsər kimi nəşr edilmişdir.

“Cib Lüğəti” evindəki yanğından sonra dostu müəllim Naci Əfəndinin tövsiyyəsiylə tələbələr üçün türkcədən farscaya və farscadan türkçəyə tərtib edilmiş lüğətdir. Əsər oğlunda saxlanılır.

Qəzəl

Enin ü nalə, səhər-hizə ney nəvası gəlir,
Büqadan arif-i billaha mey səfası gəlir.

Süxənvərin əsəri bir həyat-i sanidir,
Gedərsə dar-i fənadan yenə sədası gəlir.

Bənim vücudum olur na-pədid o dəm yoksa,
Cahan bu halda qalmaz, qədr-şinası gəlir.

Əbəs təbib arama dərd-i dil ara yahu,
Ki dərd-mənd olanın qeybdən dəvası gəlir.

Kədərdən özgə qəribüd-diyarı kim yoklar,
Mariz iyadətinə gəlsə aşinası gəlir.

Sitəm-gəran-i Xuda-na-şinas haqqından,
Əfəndi, təcrübə etdim səhər duası gəlir.

Əzab-i qəbri şətarətlə atlatır Feyzi,
O dəm ki, baş ucuna Al-i Mustafa gəlir.

Seyid Nigari XIX əsr ədəbi və dini-fəlsəfi fikrinin görkəmli təmsilçilərindən olmuşdur. Seyid Nigarinin həyat və yaradıcılığı Ağa Məhəmməd Müctəhidzadənin «Riyazül-əşiqin» adlı təzkirəsində, F.B.Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı əsərində xatırlanmış və əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

Son illərdə aparılan araşdırmalar arasında Nigarinin türkcə divanının nəşri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Divan Ə.Bilgin tərəfindən hazırlanaraq 2003-cü ildə çap olunmuşdur. Bundan əlavə, Türkcə divan K.Altınbaş tərəfindən latın qrafikasına çevrilərək nəşr edilmişdir.

F.e.n. P. Bayram ilk dəfə olaraq Azərbaycanda Seyid Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının poetik strukturunu tədqiqata cəlb etmişdir (Bayram 2008).

Seyid Mir Həməzə Nigari bəzi mənbələrə görə XVIII əsrin sonu, bəzilərinə isə XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda Zəngəzur qəzasının Bərgüşada bağlı Cəcimli kəndində anadan olmuşdur. Müxtəlif qaynaqlar onun doğum tarixini 1805, 1815, 1795 və 1797-ci kimi göstərirlər (Bayram 2008: 14). Mir Həməzə 15 yaşından sonra Şəkiddə təhsil almışdır. Seyid Nigari, Mövlana Xalid Bağdadinin şöhrətini eşidərək Osmanlı ölkəsinə gəlir, daha sonra Amasyaya gələrək, Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvaniyə mürid olur. 1840-41-ci illərdə anasını görmək üçün Azərbaycana qayıdır. Qarabağda və daha çox Qazax mahalının Xanlıqlar kəndində yaşayan şair, çar hökumətinin onu sürgünə göndərmək istədiyindən xəbər tutub yenidən Anadoluya gedir. Minlərlə müridi də şairin arxasınca Anadoluya qayıdır.

Nigari, 1853-cü ildə başlayan Kırım müharibəsində bir çox mücahidi ilə bərabər Qarsa keçərək, Osmanlı ordusu tərkibində Qafqaz süvari alayının komandiri olur. Şair 1851-1867-ci illərdə Ərzurum və İstanbulda yaşamışdır.

XIX əsrdə yaşayıb-yarıtmış Seyid Nigari və ailəsi haqqında geniş məlumatı Mahmud Kamal İnalın “Kəmalüş-şüəra” adlı təzkirəsindən alırıq (İnal 2000: c. 2, s. 1627). Nigarinin həyat və yaradıcılığı geniş şəkildə araşdırıldığı üçün bu təzkirədə verilən bilgiləri burada təkrarlamağa ehtiyac duymuruq.

Rəmzi Baba Təbrizdə dünyaya gəlmişdir. İyirmi yaşında İstanbula gəlmişdir. Dostlarının köməyi ilə yoxsul həyat tərzini keçirmişdir. H. 1306/1889-cu ildə vəfat etmişdir.

Vəfatı haqqında şair Dəli Hikmət bu qitəni yazmışdır:

Bir düşün, ey zair-i qafil, şu qəbrin halini,
Bir də altında yatan pir-i bəla-pərvərdəyi.
İxtiyarlıq, xəstəlik, qürbətdə yokluk birləşib,
Boğdular biçarə Rəmzi-yi fəlakət-didəyi.

Şeyrlərinin bir hissəsini “Məcməül-əşar” adı ilə 1889-cu ildə çap etdirmişdir. Rəmzinin müasirləri Ləli, Ahi, Rahi və Şükuhi olmuşlar. O, 1884-cü ildə Şükuhi ilə görüşmüş və Şükuhi öz “Divan”ında onun haqqında yazmışdır (Tərbiyət 1987: 272).

Şeyrlərinin bir qismi “Məcmue-yi əşar” adıyla 16 səhifədən ibarət olaraq 1888-89-cu ildə çap olunmuşdur. Kitabın üstündə

Bənim məzarıma bakman həqarət ilə ki bən,
Əgərçi mücrimim, amma mühibb-i Mövlayım

beyti və “Müəllifi: Şeyx Rəmzi. Naşiri: Məhəmməd Əli” yazılıdır.

“Ayine-yi ibrət” adlı 91 beytdən ibarət türkçə mənzuməsi 1872-ci ildə çap edilmişdir. Dunyadan şikayətindən bəhs edir.

“Hədiqətül-üşşaq” adlı mənzum bir əsərinin çap olduğu eşidilmiş isə də, Kamal İnal onu görməmişdir.

İnal Rəmzi Baba haqqında maraqlı bir əhvalatı nəql edir (İnal 2000: c. 4, s. 1858). Rəmzi Baba, bir yeməxanada ciyər yemiş, pulunu verməmiş, aşçı hiddətlənib, acı sözlərlə ciyərini sızlatmış. O sırada tanıdıqlarından birinin gəldiyini görəncə bu qitəni söyləmişdir:

Duzladı aşçı dil ilə yürəyim yarəsini,
Ciyərim parəsi gəl, ver ciyərin parəsini.
Bən deməm aşçıya bir şey, dilərim Mövladan,
Bitbazarında məzad eyləyə ızqarəsini.

Əsl adı Hafiz Məhəmməd Səbatəddin Əfəndi olan **Səbati** 1846-cı ildə Azərbaycanın Qutqaşen (Qəbələ) bölgəsində anadan olmuşdur. 1850-ci ildə onun ailəsi Türkiyənin Qars şəhərinə köçmüşdür. 1867-ci ildən etibarən Amasyada məskunlaşan şair orada Nigaridən, Seyyid Mir Həsənül-Hüseyndən və İsa Ruhidən dərs almış, türbədər vəzifəsində çalışmışdır. 1905-ci ildə vəfat etmişdir. Onun şeir divanı 1891-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur (İnal 1999: c. 4, s. 2135).

Qəzəl

Başımda dərd-i sevda, sinəmdə nar-i həsrət,
Düşdüm çəh-i fikara, oldum nizar-i həsrət.

Qıldı bəni pərişan, üftadə zar ü giryan,
Dərda ki, dərd-i hicran, heyfa ki, xar-i həsrət.

Qəddim kəmanə döndü, tir-i mujəndən ayru,
Bükdü belim tiz əldən şiddətlə bar-i həsrət.

Gəl, gör, figanə bülbül ağaz qıl bənimlə,
Sən mübtəla-yi hicran, bən biqərar-i həsrət.

Görsəydi bəzm-i vəslin bir kərrə çeşm-i aşıq,
Razı olurdu çəksə gər səd həzar-i həsrət.

Leyl ü nəhar sənsiz yeksan ikən gözümdə,
Hər anı bir yıl oldu leyli ü nəhar-i həsrət.

Ey bad-i sübh ü şamı ver yardan pəyamı,
Mirat-i dildən eylə rəf-i qubar-i həsrət.

Dil vermə qıl ü qalə, saqi, gətir piyalə,
Döndürdü cism-i nalə dərd-i xumar-i həsrət.

Səbr ü səbatə səy et, ey bül-i səba Səbati,
Gəldikdə peyk-i vüslət eylər fərar-i həsrət.

Hüseyn Kami irəvanlıdır. Mahmud Kamal İnal kitab çapı ilə məşğul olan Nəsrulla Əfəndiyə istinadən onun irəvanlı Hacı Abbasın oğlu olduğunu qeyd edir (İnal 2000: c. 2, s. 1110). Anası isə Qafqazlı çərkəzdır. 1878-ci ildə anadan olmuşdur. Aksaraydakı Mədrəseyi-Ədəbiyyədə təhsil almışdır. Bir müddət Karaçidə işləmişdir.

Həzl və həcvlərdən ibarət mənzumələrini və bəzi şeirlərini “Divançeyi-Dəhri” adıyla iki dəfə nəşr etdirmişdir. Bu səbəblə həbs olunmuşdur. Ancaq divançanın nəşrinə kömək etmiş Əhməd Ramiz Əfəndi əsərin Kami Əfəndiyə deyil, özünə aid olduğunu söyləyərək onu həbsdən qurtarmış, fəqət özü Kastamonuya sürgün edilmişdi.

Hüseyn Kami İttihadçılarla əlaqəsi olduğuna görə Karamana gödərlimişdir. 1912-ci ildə vəfat etmişdir.

Kamal İnal şairin şeirlərinin demək olar ki, hamısının həcv və həzlərdən ibarət olduğunu yazır və bu şeirləri oxuduğunu bildirir. Təzkiyəçi Kaminin təbinin güclü və qələminin qüdrətli olduğunu mənzumələrinin hər bir beytində duyulduğunu qeyd edir. “Sabah-i Hürriyyət” adlı pyesi teatrlarda səhnəyə qoyulmuş və xalqın rəğbətini qazanmışdır.

Ömər Kəşfi həy şəkilidir. Əli Əfəndinin oğludur. 1835-ci ildə anadan olmuşdur. Krım müharibəsində Seyid Həmzə Nigarinin dəstəsində döyüşmüşdür. Anadolu ordularında xidmət edərəkən təltif olunmuşdur. Müharibədən sonra Ərzurumda işləmişdir. 1867-ci ildə 32 yaşında vəfat etmişdir.

Kəşfinin oğlu Hafiz Mehmed Əfəndinin də (1863-1921) mənzumələri olduğunu Kamal İnalın öyrənirək (İnal 2000: c. 2, s. 1214).

Təpdi sevda yenə dil mənzil-i canana gedər,
Baş açıq, yalın ayaq dərke-yi sultana gedər.
Cuşış-i şövq ü niyaz ilə o meydana gedər,
Qaliba şah-i şəhid eşqinə qurbana gedər.

Aparduğumuz araşdırmalar nəticəsində Mahmud Kamal İnalın əsərində səkkiz azərbaycanlı mühacir şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatın olduğu müəyyən edilmişdir. Bu təzkiyədə Türkiyəyə müxtəlif səbəblərlə mühacirət etmiş Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığını, eləcə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının qeyd olunun bölümünü araşdırmaq üçün mühüm qaynaqlardandır. Mahmud Kamal İnalın təzkiyəsində bəhs olunan şairlərdən bir neçəsinin yaradıcılığının Türkiyədə öyrənildiyini, bir qisminin divanlarının və digər əsərlərinin günümüzdə çatdığı, hətta bəzilərinin XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində kitablarının nəşr olunduğu və ya qəzetlərdə, jurnallarda şeirlərinin çap edildiyi məlum olmuşdur. Qarşıda duran əsas vəzifə bu şairlərin əsərlərinin əldə edilərək Azərbaycanda tanıtılması və nəşridir. Əgər bunu həyata keçirə bilərixsə, unudulmuş şairlərimizi və onların əsərlərinin yenidən Azərbaycan ədəbiyyatına və oxucusuna qaytara bilərix.

ƏDƏBİYYAT:

1. AKÜN, Ömer Faruk (2000), İbnülemin Mahmud Kemal. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 21, s. 249-262.
2. ALTUNBAŞ, K (2004), Divan-i Seyyid Nigari. c.I-II. Samsun, 639+622 s.
3. BAYRAM, Pervane (2008), Qarabağlı Seyid Mir Həmzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının strukturu. Filol. elml.namiz...dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 14 s.
4. BİLGİN (2003), Divan-i Seyyid Nigari. İstanbul, 369 s.
5. İNAL, Mahmut Kemal (1999), **Son asır Türk şairleri**, I. c. (haz. M.Cunbur), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi.
6. İNAL, Mahmut Kemal (2000), **Son asır Türk şairleri**, II. c. (haz. M.K.Özgül), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi.
7. İNAL, Mahmut Kemal (2000), **Son asır Türk şairleri**, III. c. (haz. H.Özcan), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi.
8. İNAL, Mahmut Kemal (1999), **Son asır Türk şairleri**, IV. c. (haz. İ.Baştuğ), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi.
9. TƏRBİYƏT, Məhəmmədli (1987), **Danişməndani–Azərbaycan: Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları** (fars dilindən tərcümə ed.: İsmayıl Şəms, Qafar Kəndli). Bakı: Azər nəşr, 464 s.
10. MUSALI, Vüsalə (2009), **Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan şairləri**, Bakı, Nurlan.
11. VASSAF, Hüseyin (2009), Bir eski zaman efendisi İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul, Dergah.

AZERBAIJANI POETS IN THE TADHKIRA OF MAHMUD KAMAL INAL**Summary**

Ottoman tadhkiras (memoirs of poets) have rich information about Azerbaijani poets who migrated to Turkey in XV-XIX centuries. Mahmud Kamal Inal is the last Turkish tadhkira writer. In his “Kamal al-shuara” he gives valuable facts on the lives and poetry of 8 Azerbaijani poets (Ahmad Behayi Efendi of Tebriz, Aq-qoyunlu Abdi Efendi, Feyzi Efendi of Serab, Sebati Efendi of Qabala, Seyid Nigari of Qarabagh, Remzi Baba of Tebriz). These poets lived and worked in Turkey in the second half of the XIX and the beginning of the XX centuries. Literary activities of the first four of them were not researched in our country and they have not yet entered the literary history of Azerbaijan. Studying the information of “Kamal al-shuara” about these poets holds importance for investigation of Azerbaijani migration literary of the XIX century.

Key words: Mahmud Kamal Inal, tadhkira, Azerbaijani poets

AVROPALILARIN SƏYAHƏTNAMƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN (Qacar dövrü)

Dr. Zivər Hüseynov
(*Xəzər Universitəsi / Azərbaycan*)

Qacar sülaləsinin əsası 1781-ci ildə [Ağa Məhəmməd xan Qacar](#) tərəfindən qoyulsa da 1796-cı ildə Zənd sülaləsinin sonuncu hökmdarını məğlub etdikdən sonra Ağa Məhəmməd xan Azərbaycanı və İranı Qacar hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. Lakin baş verən bəzi tarixi təhəvvülatlar nəticəsində 1828-ci il 10 fevral tarixində İran və Rusiyada arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsi əsasında Azərbaycan Rusiyanın ərazisi tərkibinə verildi. Beləliklə Qədim dövrlərdən bu günə kimi yazılmış tarixi və coğrafi mətnlər, habelə səyahətnamələrdə müxtəlif adlarla qeyd olunan Azərbaycan, Rusiya Azərbaycanı və İran Azərbaycan adları ilə ikiye bölündü.

Məqalənin əsas qaynaqları olan səyahətnamələr ən çox Qacar dövrünün yarısından sonra qələmə alınmış üçün mövzu məhz bu gün şimali Azərbaycan adlanan yer və onun şərqində yerləşən Xəzər dənizi haqqındadır.

Öz təssüratlarını qələmə alan şəxslər ən çox Qacar dövrünün ikinci yarısında İran və ya digər Asiya ölkələrinə gələn məmurlarlardır. Bunların bir çoxu Avropa ölkələri tərəfindən müxtəlif məmuriyyət məqsədi, bəziləri isə səyahət məqsədi ilə Osmanlı, İran və digər şərq ölkələrinə gələn avropalılardır. Qacar dövrü avropalılar tərəfindən yazılmış yetmişdən çox səyahətnamə və ya səyahətnamə mövzusunda olan kitablar vardır lakin bunların bəzilərinə Azərbaycan haqqında məlumat yazılmışdır. Bu səyahətnamə müəlliflərinin böyük əlsəriyyəti İrana gələn şəxslərdir və Azərbaycandan sadəcə səfər zamanı keçdikləri üçün Azərbaycan haqqında məlumat çox deyil. Məqlə həmin səyahətnamələrin fars dilinə tərcümə olunmuş variantı və icərisində Azərbaycan haqqında məlumat olan səyahətnamələr əsasında yazılmışdır. Həmin səyahətnamələr və müəllifləri aşağıdakılardan ibarətdir..

1- Əsərin adı Oliviyerin səyahətnaməsi, ya (Qacar dövrünün başlağıcında İranın ictimai-iqtisadi tarixi), müəllifin adı Oliviyer Gyum Antonidir. Təbiətşünas və şərqşünas olan bu fərnsalı Qacar dövrünün ilk illərində İrana gəlmiş, Qacar dövləti daxilində ictimai və iqtisadi vəziyyətdən yazmışdır. O, Qafqaz dağları və Azərbaycan ipəyi haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Kitab Qulamrza Vərham tərəfindən fars dilinə tərcümə, Məhəmməd Tahir mirzə tərəfindən təshih edilmiş və haşiyə yazıları yazılmışdır.

2- Əsərin adı Henri Binderin Səyahətnaməsi, müəllifi Henri Binderdir. Kitab “Kürdistan, Mesopatomiya və İranda”- adları və, 1887-ci ildə Parisdə çap edilmişdir. Əsərin mövzusu adı gedən bölgələrdə səfər təəssüratlarından ibarətdir. O, XIX əsrin sonralında həmin bölgələrdə bir müddət qalmış və o bölgələri gəzmişdir. Səyahət məqsədi ilə gəzən bu frnsalı şəxs ölkəsinə qayıdarkən Bakı və Tiflis üzərindən keçərkən Bakı haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir.

3- Əsərin adı Səyahətnamə ya (İran səhraları), müəllifi Hedin Svendir. O, İran və Qafqaz xatirələrindən bəhs edən həmin kitabı 1910-cu ildə Leypzikdə çap edilmişdir. Kitabın mövzusi səfər təəssüratlarından ibarətdir. Azərbaycan şahid

olduğu siyasi vəziyyət, Bakı şəhərindəki qədim tarixi binalar və türkdilli xalq və onalrın dili haqqında yazmışdır. Əsər Piruz Rəcəbi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

4- Əsərin adı Bugünkü İran (1906-1907), müəllifi Ujen Ubendir. Səyahət-namə kimi tanınan bu kitabın mövzusu səfər təəssüratlarından ibarətdir. Kitab Əliəşgər Səidi tərəfindən tərcümə, təshih edilmiş və onun tərəfindən haşiyə yazıları yazılmışdır.

5- Əsərin adı Xorasan və Sistan səyahətnaməsi, müəllifi Ser Karls Eduard Yetedir. Nəsrəddin şahın hakimiyyətinin son illərində yazılmış bu səyahətnamə İranın müxtəlif bölgələri haqqında məlumatlardan ibarətdir. Müxtəlif dövlət vəzifələrinə işləmiş, bu ingilis 1893-cü ildə Məşhəd konsulunun kəfili, 1896-97-ci illərdə Məşhəd baş konsulu olmuş, bu səbəbdən də həmin bölgədə yaşamışdır. Kitab Qüdrətullah Rövşəni Zəfəranlı və Mehrdad Rəhbəri tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir. Türkmənistandan gəmi ilə Bakıya gələn bu şəxs Bakı şəhəri və Xəzər dənizi haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir.

6- Əsərin adı General Ser Persi Sayksın səyahətnaməsi ya İranda on min mil*, müəllifi Ser Persi Sayksdır. 1893-cü ildə ofiser kimi İngiltərədən İrana gələn bu şəxs “İranda on min mil” adlı kitabında İran haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir, İranlılar onun bu kitabını “Ser Persi Sayksın səyahətnaməsi” adlandırırlar. O, İrana gəldiyi zaman Bakı şəhərindən keçərək bu şəhər haqqında geniş məlumatlar yazmışdır. Əsər Hüseyn Nuri tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

7- Əsərin adı Madam Karla Serenanın səyahətnaməsi ya “İranda insanlar və görməli aınlar”, müəllifi Karla xanım Serenadır. Onun İranda olduğu vaxt Nəsrəddin şahın hakimiyyəti illəri idi və bu ölkə haqqında maraqlı məlumatlar yazmışdır. Karlanın bundan başqa üç səyahətnaməsi də var.

1-Baltıkdən Xəzər dənizində

2- Çöllərdə tənha qadın.

3- İranda bir avropalı qadın.

XIX əsrin səyyah qadını olan Karlanın əlimizdə olan frnsız dilində yazdığı bu səyahətnaməsi 1877-ci ildə İranda olduğu vaxt yazılmışdır. İrana Qafqaz yolu ilə gələn bu səyyah xanım Bakı haqqında da məlumat vermişdir. Bu səyahətnamə 1883-cü ildə Parisdə çap edilmiş, Qulamrza Səmi tərəfindən isə fars dilinə tərcümə edilmişdir.

8- Əsərin adı Ursil səyahətnaməsi, müəllifi Ernest Ursildir. Bu kitab 1882-ci ildə qələmə alınmışdır. Kitabın mövzusu səfər təəssüratlarından ibarətdir. Müəllif Xəzər dənizindən keçərək Bakı şəhərində gördükləri haqda məlumat verib. Bu kitab Əliəşgər Səidi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

9- Əsərin adı Günəş törpaqlarında ikinci səyahətnamə, müəllifi Henrix Karl Brukeşdir. Misirşünas olan bu alman iki dəfə İrana səyahət edib. İlk səfərində, 1859-cu ildə bir qrup nümayəndə ilə İrana gələn bu şəxs, Prusiya səfiri vəfat etdiyinə görə 1861-ci ilədək onu canişini kimi burada qalamlı oldu. Almaniyaya qayıtdıqdan sonra ilk səyahətnaməsini “Sahibqəranın dərbarına səfər” adı altında yazdı. İkinci səfəri 1886-ci ildə baş tutan bu şəxs Rusiya və Qafqaz yolu ilə İrana gəlmiş və bu haqda da ikinci səyahətnaməsini yazmışdır. İkinci səyahətnaməsində

* - 7429 m. quru, 1852m. dəniz yolu uzunluğuna bərabər ölçü vahididir.

Azərbaycan, xüsusilə Bakı şəhəri və Xəzər dənizi haqqında olduqca geniş məlumat vermişdir. Kitab Məcid Cəlilvənd tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

10- Əsərin adı Soltan Sahibqəranın dərbarına səfər, müəllifi Henrix Brukeşdir. Mövzə İrana səfəri və İradan olduğu müddətdəki sərgüzəştlərdən ibarətdir. Kitab Mühəndis Kürdbəççə tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

11- Əsərin adı Ser Artur Hardinqin xatirələri, müəllifi Ser Artur Hardinqdir. O, (1859-1933) Müzəffərəddin şah Qacarın vaxtında Britaniyanın İranda diplomatı idi. Bu səyahətnaməsini Hindistan, Misr və İranda məmuriyyəti vaxtı yazmışdır. Həmin vaxt onun xanımının İrandan İngiltərəyə getdiyi zaman Bakı şəhərinin durumu haqqında yazdığı bəzi tarixi faktları öz səyahətnaməsində yazmışdır. Bu kitab Cavad Şeyxulislami tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

12- Əsərin adı Pulak səyahətnaməsi ya (İran və İranlılar) müəllifi Pulak Yakub Eduarddır. O, (1818-1891) səyyah kimi bir neçə il İranda yaşadı və bu müddət ərzində mütaliə və araşdırma işi, Vyanada olduğu müddətdə isə fars dili tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Kitabında İranın müxtəlif yerləri haqqında maraqlı məlumatlar yazmış, Avropadan İrana gələn yollar haqqında yazarkən Bakı şəhərindən də bəhs etmişdir. Kitab Keykavus Cahandari tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

13- Əsərin adı İrandan təsvirlər ya (Klonel Kolombarinin İran şahının dərbarına səfəri 1249-1269 h.ş.), müəllifi Lin Torentondur*. Lin Torenton, bu kitabını farslı sərhəng Kolonel F. Kolombari*, italyalı bir rəssam və qacar dövrünün bir neçə avropalı səyyahının raport və xatirələrindən toplayıb yazmışdır. Kitabın ümumi mövzusu Kolombarini tanımaq və Məhəmməd şah Qacarın vaxtında İranın ictimai, siyasi və hərbi vəziyyətinin şərhindən ibarətdir. Kolombari İrandakı xidmətini ən çox Təbriz və Tehran şəhərlərindəki hərbi hissədə keçirmişdir. O, İranda olduğu on beş il müddətində İranın bir çox yerlərini gəzmiş, İranın müxtəlif yerləri və Bakı şəhərindəki atəşgahdan da yazmışdır. Kitab Mina Nəvayi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

14- Əsərin adı İran və İran hadisəsi, müəllifi Corc Kerzendir. Kitab iki cildəndən ibarətdir, yalnız I cildində Avropadan Bakıya gələn yollar haqqında dəqiq məlumat yazır. Kitab Qulamrza Vəhid Mazandarani tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

Yuxarıda adı sadalanan səyahətnamələr əsasında aparılan bu araşdırmada Azərbaycana Avropadan gələn yollar, Azərbaycan iqtisadiyyatı, siyasi vəziyyəti, Azərbaycan xalqı, Bakı şəhəri və Xəzər dənizi haqqında məlumatlar əldə etdik və bu məlumatları oxuculara təqdim edirik.

Öz strateji mövqeyinə görə dünya xəritəsində çox mühüm ölkələrdən biri sayılan Azərbaycan bir çox cəhətdən dünya dövlətləri arasında ta qədim zamanlardan tanınmışdır. Həm quru, həm də dəniz yolu ilə səfər edənlər üçün olduqca əlverişli olan Azərbaycan iki qitə arasında keçid olmuşdur.

Qacar dövrü Avropa və Asiyada olan ölkələr arasında əlaqələrin müxtəlif sahələrdə genişlənməsi nəticəsində gedib-gələn rəsmi ya qeyri-rəsmi məmurların böyük əksəriyyətinin səfəri məhz Azərbaycan üzərindən həyata keçirdi. İstər dəniz,

* Lynne Thornton

* F. Colombari

istərsə də quru yolla gedib-gələn müsafirlər Azərbaycan ərazisində bir neçə yolla səfərlərini davam edə bilirdilər. Bu haqda daha geniş məlumat adı gedən səyahətnamələrdə vardır.

Həmin səyahətnamələrdən əldə olunan məlumatlara əsasəngörürük ki, Avropadan gələn səyyahlar İstanbuldan Batumiyə və Tiflisə, Tiflisdən qatarla, bəzən də faytonla Bakıya gəlirdilər. Başqa bir yol Gürcüstan və Ermənistan üzərindən Naxşivana, Naxçıvandan isə ya Təbrizə ya da Azərbaycandaxili yollarla Bakıya gələn yoldur. İrandan Tiflisə ya əksinə olan daha bir yol Rəşt, Astara, Hacıqabul, Gəncə, Şəmkir üzərindən Tiflisə gedən yoldur. (4; s. 37) Lakin bu yoldan avropalılar deyil, iranlılar istifadə edirdilər. Müxtəlif yollar və nəqliyyat vasitələri ilə Bakıya gələn avropalılar, Bakıdan dəniz ya Xəzər dənizi kənarı yollarla İrana gedirdilər. Dəniz yolu ilə həmçinin Həştərxan limanından gəmi ilə Bakıya, Bakıdan da Ənzəli limanına getmək mümkün idi.

Bir müddət İranda yaşamış Pulak Yakub Eduard (1818-1891) yazdığı “İran və iranlılar” kitabında Avropadan İrana gələn yollar haqqında yazarkən Azərbaycanın da adı keçir. O, Tiflisdən İrana gedən yolları üç yolla göstərir.

1- Karvanla, Araz çayı vasitəsilə Təbrizə 9 günə gedən yol.

2- Qatarla Bakıya, Xəzər dənizinin sahilinə və Bakıdan hər on beş gündən bir, əslində isə nizamsız şəkildə gedən Rus buxar gəmisi vasitəsilə bataqlıq keçdikdən sonra Ənzəli lamanına gedən yol.

3- Bakıdan dəniz kənarı boyu karvanla Lənkəran ya Astaraya oradan da Rəştə gedən yol. Pulak habelə yazır: “Yeddi ya doqquz dayanacağı olan bu yol çətin olsa da, yolçu yol boyu Taliş torpaqlarının gözəlliyini, bitki və ağaclarını, sıx meşələrini və geniş otaqlarını görüb ləzzət almaq imkanını əldə edir”. (8; s. 310)

Corc Kerzen Avropadan Bakıya gələn yollar haqqında yazır:

“Ənzəlidə Rusyanın “Qafqaz” və “Merkuri” adlı gəmi servisi şirkəti Badkubədən oraya gedib-gəlirdi. Avropadan Badkubəyə çatmaq üçün müxtəlif yollar vardır. İstanbula dəmir yolu ilə gəlib oradan Avstriya ya Rusiya gəmi şirkəti ilə (2 ya 4 günə) Batumiyə və Tiflisə, Tiflisdən 32 saat ərzində Badkubəyə çatmaq olar. Bundan başqa Berlindən gələn dəmir yolu ilə Xarkov, Odessa və oradan Rusiya gəmisi ilə Batumiyə gəlmək olar. 3 gün ərzində Sanpetrburq və Moskvadan quru yolu ilə Tiflisə, Tiflisdən isə qatarla Vladıqafqaza ya faytonla 136 mil uzunluğu olan məşhur Daril yolu ilə Gürcüstana çatmaq olar. Başqa bir yol qatar yolu ilə Rusiya daxilində Volqaya, oradan gəmi ilə Həştərxana*, Həştərxandan isə Qafqaz yolundan, Merkuri şirkətinin gəmiləri ilə Xəzər dənizinin qərb sahilindən gəlmək mümkündür və bu ola bilsin ki, ən qısa yoldur. Beləliklə heç bir müsafir səkiz-doqquz gündən tez Londondan Badkubəyə gəməyi düşünməməlidir”. (6; s. 62)

Qeyd etməliyik ki, uzun illərdən bəri gəmilər nəqliyyat vasitəsi kimi Xəzər sularında xidmət göstərirdi. Həmin dövürdə bu gəmiləri idarə edən Rusiya tərəfindən təsis edilmiş böyük şirkətlər vardır. Yuxarıda adı gedən Qafqaz və Merkuri şirkətləri Rusiyanın tabeliyində olan həmin şirkətlərdən idi. Şirkətin gəmiləri Xəzərin bütün limanları arasında yük və sərnişin daşımaq məqsədi ilə davamlı şəkildə gedib-gəlirdilər.

Corc Kerzen şirkətin gəmilərinin hərəkəti haqqında yazır: “May ayından

* Mətnlərdə adı Hacı Tərxan limanı kimi yazılıb.

noyabra qədər Qafqaz və Merkuri şirkətinin gəmiləri həftədə bir, bəzən də iki dəfə Bakıdan Ənzəliyə gedir, ilin başqa vaxtlarında isə nizamsız işləyirlər. Adətən bazar günü axşam Badkubədən yola çıxırdılar. Azərbaycan ərazisində olan Lənkəran və Astara limanlarına gəldikdən sonra bazar ertəsi günü günortadan sonra Ənzəliyə çatmaq üçün vaxtı nizamlayırdılar. Bu yolun uzunluğu cəmi 197 mildir”. (6; S. 62-63)

Almanyalı Henrix Brukeş isə bu şirkətin gəmilərinin Həştərxandan Ənzəliyə həftədə iki dəfə nizamlı şəkildə səfər etdiyini və Xəzərin digər limanlarından da keçdiyini yazır. Bu şirkətin gəmiləri Xəzərin şərq və qərbindən keçdiyi, Petrovski, Dərbənd, Bakı, Lənkəran, Astara və Ənzəli limanlarında dayandığını yazır.(2; s. 44) Henrix habelə qeyd edir ki, Xəzər dənizinin limanlarında gəmilərin gəlişini gözləmək bir çox narahatlıq yaradırdı. Çünki bu dəniz ilin hər fəslində tufanlı olur və əvvəlcədən hazırlanmış hərəkət cədvəli saatlar, hətta günlərlə təxirə salınırdı.(2; s. 44)

Henrix Brugeş bundan başqa Tiflisdən Bakıya gələn qatar yolunda dəmiryol stansiyaları haqqında məlumat vermiş və Tiflis - Bakı arasında dəmir yol satnsiyalarının qırmızı kərpiclərlə hörüldüyü, çox gözəl görüntüsü olduğunu və bu stansiyalarda verilən yeməklər haqqında da maraqlı məlumatlar yazmışdır.(2; s. 33)

Öz səfərlərini anbaan qələmə alan avropalı səyyahlar Azərbaycan ərazisində yerləşən şəhərlərdən, habelə Xəzər dənizindən keçərkən bu yerlərin təbiəti haqqında da bəzi məlumatlar vermişdirlər. Quru yolla Tiflisdən Bakıya və Azərbaycanın qərbi və Naxçıvanın şərqinə doğru gələn yol üzərindəki yerlərin bir-birindən fərqlənən təbiəti səyahlarda müxtəlif təəssüratlar yaratmışdır. Gürcüstan ərazisində yaşıl meşələr və axar çayları görənlər səyyahlar Bakıya doğru hərəkət etdikcə böyük iqlim dəyişikliyinə olduğunu yazırlar.

Almanyalı Henrix Tiflisdən qatarla Bakıya doğru gəldiyi zaman yol boyu Azərbaycan təbiətindən yazır: “İrəliyə doğru getdikcə ətraf ərazilərin daha quru olduğunu görürük. Hətta getdikcə adama elə gəlir ki, İordaniya ərazisində yol gedir. Xüsusilə yay fəslində olan quru və yandırıcı isti bu yolun əsas çətinliklərindəndir. 1884-cü il oktyabrın əvvəlində səhər saat 10:00 termometr havanın temperaturunu 28 dərəcə göstərirdi...Bakıya yaxınlaşdıqca toz-torpaq daha da çoxalır, həmçinin neftə görə xoşagəlməz qoxu gəliridi...Yeddi saat yol getdikdən sonra qatar şərqdən şimala doğru döndü. Sarı qumların arxa tərəfində göy rəngdə nazik bir xətt görünürdü. Bu göy rəngli xətt Xəzər dənizinin uzaqdan görüntüsüdür və sanki göy rəngdə bir divar bu səhranın qurtaracağıdır. Bu görüntü Bakının yaxınlığına qədər davam edir. Qafqaz dağlarının bir qolu bu bölgədə qərbdən şərqə doğru uzanır və Abşeron yarımadasında Xəzər dənizinin suyuna qərqlənir. Burada çox kumluq var, görünür su olsaydı bu torpaqlardan çox məhsul əldə etmək olardı. Axşam sərin hava vardı lakin neftin qoxusu bu sərin havanı bürümüşdü”.(2; s. 33-34)

Bakı şəhəri kənarında yerləşdiyi Xəzər dənizinə görə xüsusi bir iqlimə malikdir. Şimal və açıq dəniz üzərindən əsən şərq külklərinin məskəni olan Bakı bu xüsusiyyətinə görə dünyada küləklər şəhəri kimi məşhurdur.

Henrix Bakı şəhəri və Xəzər dənizinin təbiəti haqqında da geniş və məlumat vermişdir. O, yazır: “Baku, Bakı ya iranlıların dediyi kimi Badkubə şəhəri Xəzər dənizinin sahili, Abşeron yarımadasının cənubunda, yarımhilal formada dəniz ortasına doğru çəkilmiş yerdə yerləşir və strateji vəziyyətinə görə liman üçün əlverişli yerdir. Günbəzlər və məscid minarələrinin kölgə saldığı alçaq evlər dənizin

sahilindən başlayaraq ertəfdəki təpələrin üzərinə qədər olan sahədə yerləşir... Bakı şəhərinin yeri qayalıq və qumluqda olduğu üçün burada çox bir bitki yetişmir... Bəzi bağlarda gül-çiçək yetişdirmək üçün gəmi ilə Lənkərandan torpaq gətirir və bunun üçün çox zəhmət çəkirdilər. Bakıda su az olduğu üçün suya qənaət edirdilər...Mavi dənizi seyr etmək nə qədər gözəl olsa da təbiətin əsl bəzəyi olan yaşıllıq və gül-çiçək, meşələr və çəmənlərin verdiyi gözəllik gözə dəymir. Hərçənd şəhərin ətrafında yaşıllıq yerlər vardır və Şamaxı özü bu baxımdan olduqca gözəldir”.(2; s. 37)

Bakıdan İrana istər quru istərsə də dəniz yolu ilə səfər edənlər Azərbaycanın dilbər guşəsi olan liman şəhəri, Lənkərandan keçməli olur. Henrix gəmi ilə Ənzəliyə gedərkən gördüyü Lənkəran şəhəri haqqında yazmışdır. “Lənkəran yaxınlığında çox gözəl və ürək oxşayan təbiət var. Lənkəran sahil boyu çəkilib və şəhər bir-birinin üzərində pilləkənvari şəkildə yerləşən yaşıl dağlar, əkin sahələri və meşələrlə əhatə olunub... Lənkəran və Astarada Rusiyanın hərbi qarnizonu yerləşir. Lənkəran sularında çoxlu sayda balıq növləri, meşələrdə isə vəhşi heyvanlar, o cümlədən bəbr vardır. (2; s. 46)

İtaliyalı Karla xanim Serena da İrana gedərkən Qafqazdan keçmiş, Abşeron limanı haqqında təəssüratları yazarkən bu yerin ab-havası haqqında məlumat vermişdir. Məlumatda yazır: “Çox qəmgin görüntüsü olan Abşeron müstəqil bir limandır və pis havalarda gəmilər orada lövbər salır. Bu yarımada qoruqçular və mayak nəzarətçilərindən başqa heç kim yaşamır. Üfuku geniş dəniz olan və bir tərəfində uca qayalıqlardan başqa heç bir şey görünməyən bu susuz və otsuz torpaqlar sanki insanı dər-də-qəmə düşür etmək üçün yaradılmışdır. Abşeronun sahili çox məşəqqətlidir və onun qarşı tərəfində Müqəddəs* adında bir ada var.

Bu vaxta qədər bu susuz və otsuz çöldə yolçuların tələblərini təmin etmək üçün heç bir tadarük görülməmişdir. Qida məhsunu əldə etmək üçün Abşeronun səkkiz verst* yaxınlığındakı tatarların oturduğu qonşu Bossuni* kəndinə gedirdilər.(11; s. 4)

Səyyahların çoxu ən çox Bakı şəhərində qaldıqları üçün digər şəhərlərə nisbətən Bakı şəhəri və onun yaxınlığında neft mədənlərinin yerləşdiyi Balaxanı, Qara şəhər* və xarabalıqları qalan Bayıl qalası haqqında məlumat yazmışdılar.

Henri Binder Bakı şəhəri və nefti haqqında çox maraqlı bir məlumat yazır: “Bakı ümumilikdə neft şəhəridir və hər yerdən neft qoxusu gəlir. Neft hər yeri bulaşdırıb, yağlamış və dənizin üzərini neft layı örtmüşdü. Bu lay qalınlaşmasın deyə bəzən onu yandırirdilər. Bu işi gecə gördükləri zaman çox gözəl bir mənzərə yaranır. Gəmilər heç çəkinmədən o alovların üzərindən keçib, yollarına davam edirlər”.(1; s. 509)

Ser Karls Yet Məşhəddə konsul olduğu vaxt türkmənistan üzərindən gəmi ilə Bakı şəhərinə gəlmiş və Bakı şəhərinin yaxınlığında Xəzər dənizində yerləşən ada haqqında yazmışdır. “Düz dənizin ortasında bir təpəyə bənzər quru yer gözə dəyir.

* Pirallahı

* Ölçü vahidi 1067 metr.

* - Boussouni بوسوني (Buzovna yeqin ki)

* Balaxanı yaxınlığında neftayırma zavodu yerləşdiyi üçün orda havanın çox çirkli olmasından dolayı həmin yeri Qara şəhər adlandıırıb.

Deyilənlərə görə bir zamanlar ora tam quru ərazi imiş. Onun üzərində daş döşənmiş qədim yol izləri var idi ki, bu yol dənizin ortasından Bakıya tərəf uzanır və sonra dənizin şərq sahilindən çıxırdı. Kapitanın dediyinə görə o daş döşəmə üzərində bir zamanlar oradan keçən atarabalarının izləri hələ də açıq-aşkar görünməkdədir”.(16; s. 263)

İngiltərəli Ser Persi Sayks isə öz səyahətnaməsində Bakını belə təsvir edir. “İranın digər yerləri kimi Bakı ətrafında da ağac az görünür. Bu şəhərin bir neçə metrliyində yerləşən neft quyuları, Balaxanı adlı yerdə yanan ərazinin görüntüsü insanı heyrətə gətirir.(10; s. 9)

Adı gedən səyahətnamələrdə həmçinin suyun altında xarabalıqları qalan bir qəsri, Bayıl qalası haqqında söhbət gedir. Bu günlərdə qalıqları muzeylərdə saxlanılan Bayıl daşları keçmişdə dənizdə olan bir qala kompleksinin qalıqlarıdır. Qala mənbələrdə müxtəlif adlarla (“Sualtı şəhər”, “Bayıl daşları”, “Səbayıl qalası”, “Karvansara”, “Xanəgah”, “Kömrükxana” və s.) anılsa da elmi ədəbiyyatda daha çox “Bayıl qəsri” adı ilə tanınır.

Bayıl qəsrinin tikintisi siyasi-hərbi baxımdan çox qarışıq bir çağda – monqol yürüşləri bütün Yaxın Şərqi lərzəyə gətirdiyi vaxtda (1234-1235 - ci illərdə) başa çatmışdır. Ancaq sahilə yaxın adada tikilən bu möhtəşəm qəsrin ömrü çox qısa olmuşdur. Alimlərin fikrincə, qala 1306 – cı ildə baş verən güclü zəlzələ nəticəsində dənizə batmışdır.(9; s. 161)

Ernest Ursel öz səyahətnaməsində Xəzər dənizində gəmi ilə səfəri zamanı həmin qəsri belə təsvir edir: “Gəminin kapitanı bizə deyirdi ki, bu bölgədə dənizin altında sulara qərq olmuş bir şəhər var. Həqiqətən də dəniz sakit olduğundan onun küçə və evləri görünürdü. Bu su altındakı şəhəri ruslar “Çortvıy qorod” ya “şeytan şəhəri”, yerli camaat isə “Yunanların şəhəri” adlandırırlar.(15; s. 5)

Ernest habelə Bakı yaxınlığında çoxlu sayda kiçik adaların olduğunu və gəmi səfərlərinin bu adalara görə gecikdiyini də yazır.

Bakı şəhəri haqqında daha geniş məlumatı almanyalı Henrix Brukeş verir. O, yazır: “Əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan qədim Bakı şəhərinə, xristian köçkünlər gəldiyi üçün müsəlmanlar tədricən yeni tikilmiş məhəllələrə köçdülər. Bu evlər Avropa üsulu ilə tikilmişdir və dənizin sahilində bu gün camaatın gəzinti yeri olan bir park da vardır. Bu şəhərdə islami dövürdən yadigar qalan nümunələr, qədim “Bala hesar”* qəsri, bir neçə məscid və qədim evlərdən ibarətdir. Bu binaların divarları zaman keçdikcə qaralmış və köhnəlmişdir.

Şəhərin uzaqdan görünüşü yarıavropa və yarıasiyalıdır. Bir tərəfdə ağ, gözəl qapı-pəncərəsi olan yaraşlıq binalar, digər tərəfdə isə üzərinə qara tüstünün çökdüyü, forması görünməyən binalar vardır. Ora Qara şəhərdir, xam və qəliz neftin təmizləndiyi və ağ neft halına gətirildiyi yerdir... Bakıda su qıtlığı var və suya qənaət edirlər. Məsələn üçün küçələrdə toz torpaqı yatırmaq üçün su əvəzinə, yerə neft səpir, beləliklə yer getdikcə bərkiyib, asfalta çevrilirdi. Amma bunun nəticəsində xüsusilə isti havalarda küçələrdən çox kəskin neft qoxusu gəlirdi.

Dükənlər, qəhvəxanalar və hamamlar İrandakı üsulla tikilib bəzədilmişdir”. (2; s. 37-38)

Uzun əsrlərdən bəri burada yaşayan azəri türkləri yenə də Qafqada ən böyük

* İçəri şəhər

xalqlardan biri kimi üstünlük və çoxluq təşkil edirdilər. Avropalı səyyahlar Azərbaycan əhalisini tatar*, türk, müsəlman və bəzən də iranlı adlandırırlar. Əhalinin müsəlman tatarlardan ibarət olduğu haqda səyyahların hər biri məlumat verir. Əvvəllər Bakı şəhərinin əksər əhalisi tatarlar yəni azərbaycanlılar idi lakin sonradan ruslar və digər Qafqaz xalqları buraya köçüb gəldikləri üçün, əcnəbilər yerli xalqı müsəlman adlandırmağa başladılar. Henrixin dediyinə görə avropalı və rus hərbi və dövlət işçiləri yerli bakılılardan çəkinirdilər. Bakılılar həmişə silahlı gəzdikləri üçün bundan çəkinən ağıllı əcnəbilər pəncərənin öndündə dayanmaqdan belə qorxurdular. Hətta polislər də onlardan çəkinirdilər.

Henrix əhalinin geyim tərzinin iranlıların geyim tərzilə çox fərqlənmədiyini, kişilərin geyiminin qara rəngli dəri papaq, qara ya yaşıl qəbə*, uzun qolları dizə qədər çatan büzməli xalat, rus şalvarı, rəngli yun çorab və kiçik ayaqqabıdan ibarət olduğunu yazır.

Henrixin dediyinə görə azərbaycanlılar Rusiya vətəndaşı olduqları üçün öz millətlərindən olub, İranda şah rejimi altında yaşayan xalqa nisbətən özlərindən daha çox razıdılar. Ən çox ticarət, puldəyişmə, işçilik, yük daşıma və fayton sürməklə pul qazanırlar.

Henrix habelə Bakı xalqının novruz bayramı, toy və digər ənənələrinin iranlıların ənənəsinə bənzərdiyi haqqında yazır: “Şənliklərdə pəhləvanlar güləşir, bəziləri qoç döyüşdürür və oğlan uşaqları rəqs paltar geyinib rəqs edirlər. Bunların musiqi alətləri də irandakılarla eynidir. Bakıda yaşan gəlmə xalqlar bu şənliklərə tamaşaçı kimi qatılırlar”.(2; s. 38-39)

Əhalin müxtəlif əyləncə növlərindən biri də sakit gecələrdə dəniz kənarında od qalayıb onun suya düşən əksinə baxmaqdan zövq almaqdır.(10; s. 9)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan əhalisi milliyətçə ən çox azəri türklərindən və digər kiçik xalqlardan təşkil olunmuşdur. Kiçik xalqların öz ana dilləri olsa da Azərbaycan dili hakim dil kimi istifadə olunurdu. Lakin böyük şəhərlər, xüsusilə də Bakıda yerli əhali rus, fars və türk dillərini də bilirdilər. Bunun ən başlıca səbəbi əhalinin milliyətçə türk olması ilə yanaşı Rusiya dövlətinin tabeliyində yaşamaları və Rusiyadan əvvəl Qacar hakimiyyətinin tərkibində olmaları idi. Bütün bunlara rəğmən Azərbaycan dili həmin dövürdə həmçinin geniş bir ərazidə istifadə olunur və çox əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycan dilinin Qacar dövründə geniş ərazidə istifadə olunması haqda Ujen Uben yazır: “Qəzvindən şimala doğru hərəkət etdikcə fars dili öz yerini türk dilinə verir. Artıq azəri türkləri yaşayan məntəqələrə girdik və Təbriz, Yerevan, Tiflis və Bakıda əhali bu dildə danışır.(14; s. 34)

Hedin Sven də Bakıda qaldığı üçün türk dilini öyrəndiyi və bu dilin yaygın olduğu haqda geniş məlumat vermişdir. (12; s. 135)

O dövür Azərbaycan əhalinin dini islam dini idi lakin Bakı şəhərinə müxtəlif səbəblərə görə gəlmiş xristianlar da var idi. 1893-1896 cı illərdə Məşhəddə konsul olmuş Ser Karls Yetenin dediyinə görə həmin vaxt Bakının təqribən 120000 əhalisi var idi və bunların əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edirdi.(16; s. 264)

Avropalı və iranlıların səyahətnamələrinə istinadən şəhərdə çoxlu sayda

* Bəzi xalqlar azərbaycanlıları tatar adlandırırdı

* Kişilərə aid uzunqollu paltar.

məscidlərin və Bakı yaxınlığında ziyarət yerlərinin olması bu yerlərin müsəlmanlara aid olmasının şahidi olur. Lakin İslamdan öncə Zərdüşt dininin məskəni sayılan Azərbaycanın bu dinə aid nümunələri də qalmaqdadır. Suraxanı ərazisində yerləşən Atəşgah Zərdütlüyün bariz nümunələrindən biridir. Avropalı səyyahların ən çox söz açdığı ziyarət yeri də zərdüştlərə aid olan bu məbəddir. Henri Binder Suraxanıda yerləşən Atəşgah haqqında geniş məlumat vermiş və bu çümləni yazmışdır: “Bakıda yanan atəş və geniş miqyasda yerdən çıxan bu maddə keçmişdə Bakını atəşə sitayiş edən gibrilərin ziyarətgahına çevirmişdir. Bu məbədi onlar burada tikdilər. (1; s. 510) Ser Persi Sayks da bu məbədin içərisində hind dilində kitabələrin olması haqqında yazır. (10; s. 9)

Qacar hakimiyyəti dövrü böyük tarixi təhəvvülatlarla üzləşən Azərbaycan müxtəlif tarixi hadisələrin meydanı olmuşdur. Böyük Qacar dövlətinin tərkibindən ayrılıb Rusiyanın tərkibinə verilən Azərbaycan öz daxili problemləri ilə yanaşı tabeliyində olduğu imperiyanın devrilməsi və öz müstəqilliyinə qovuşması yolunda zaman-zaman çalışmışdır. Həmin problemlərdən doğan tarixi hadisələrin təfərrüatını yazmaqla mövzudan uzaqlaşmamaq üçün avropalı səyyahlardan birinin şahid olduğu siyasi vəziyyəti yazmaqla kifayətlənirik.

Daha əvvəlki yüzilliklərdən başlayıb bu günə kimi davam edən erməni özbaşnalığı və Rusiya imperiyasına qarşı mübarizəyə şahid olmuş ingilis Ser Artur Hardinq, həyat yoldaşının yazdıqlarını o öz səyahətnaməsində qeyd etmişdir. Həmin yazını olduğu kimi oxuculara təqdim edirik:

“O, Ənzəlidən Badkubəyə çatdıqda şəhəri həmin vaxt baş verməkdə olan inqilabdan dolayı yaranmış qeyri-sabit zamanda gördü. Bu inqilab Qafqaz və Rusiyanın sair bölgələrində də yayılmışdı və günü-günündən vəziyyət daha da gərginləşirdi. Arvadım Xəzər dənizinin fırtınalı vaxtında gəmi ilə səfər etdiyi üçün çox yorğun idi və buna görə bir neçə gün Bakıda qalıb dincəlmək və sonra yenə yoluna davam etmək istəyirdi. Lakin yerli həkimlər hətta bir gecə belə Badkubədə qalmamasını tövsiyə etmişdilər. Çünki heç bir şey bəlli deyildi, hər an bu şəhər ölüm səhnəsinə dönə bilərdi. Badkubənin bütün böyük adamları və varlıları yük və çamadanlarını özlərinə bağlayıb Avropaya gedən qatarlara tərəf hücum çəkirdilər. Nəticədə arvadıma o şəhərdə hətta bir gecə belə qalmamasını tövsiyə etdim. Əgər sağ-salamat İngiltərəyə çatmaq istəyirsə tez bir zamanda çalışıb özünü Rusiyanın Avropa tərəfinə çatdırmasını və məlum olmayan sabahı gözləməməsini məsləhət gördüm”. (5; s. 282-282)

O, davamında yazır: “Qafqaz tatarları (azərbaycanlılar) və erməniləri çaxnaşmada idilər və adı gedən ikinci qrupun (ermənilər) Nihilistlərlə bir başa əməkdaşlıqları vardı. Mən Qafqaza gəldikdən bir neçə gün əvvəl inqilabçı ermənilər, keçmişdəki müsəlmanlarla xristianlar arasında olan ixtilafları yenidən qabartmışdılar. Bu iki qrupun hazırkı (məzhəb adı altında olan) çəkişmələri olduqca qabarıq və dəhşətli idi. Buna rəğmən hər iki tərəf Çarlığın yüksək məqamli ofiser və məmurlarına, xüsusilə də Moskvadan təyin edilən əyalət və vilayət hakimlərinə qarşı dərin nifrət bəsləyirdilər.

Öz nöqə və xidmətçilərimi qonaq evi sahibinin nəzarətinə tapşırıqdan sonra uzun illərdən bəri Qafqaz mədənləri ilə məşğul olan və bu şəhərdə yaşayan varlı bir ingilis tacirinin görüşünə getdim. Bu ingilis tacirin evində oturub söhbət etdiyimiz vaxt mənzilin qapısı çalındı və bir necə dəqiqədən sonra içəriyə bir kişi daxil oldu və özünü ev sahibi, mən və birlikdə oturub çay imdiyimiz başqa

qonaqlara təqdim etdi. Sonra gəlişinin səbəbini ev sahibi üçün açıqladı. Bakı inqilab komitəsinə kömək üçün bir miqdar pul istədi və onun dediyinə görə bu komitənin sədr və məsul işçiləri Badkubədə bir Nihilist inqilabı hazırlığında idilər. Həmvətənim onun sözlərini dinlədikdən sonra Qafqaz inqilab komitəsinin istəklərini nəzərə alıb olara lazım olan qədər maddi yardım edəcəyinə dair söz verdi. Onun verdiyi bu qərribə qərarı məndə mühafizəkarlıq hisslərini oyandırdı. Bakıda yaşayan bir ingilis taciri, Rusiya imperatorluğunun kölgəsi altında ticarət və sərmayə ilə məşğul olduğu və bəhrələndiyi halda belə bir nankorluğa necə yol verə bilərdi, və bu imperatorluğu aradan apararı şəxslərə necə maddi yardım edə bilərdi? Bu hissi içimdə gizlədə bilmədim və həmvətənimə, insanın bir torpaqda və bir hakimiyyətin əmri altında oturub dolayı yollarla həmin hökumətin devrilməsi üçün hazırlanmış planda iştirak etməsinin doğru olmadığını dedim. Amma məclisdə oturanlardan biri ev sahibinin köməyinə gəldi və mənə dedi ki, özünü bu qədər narahat etməyə dəyməz. Çünki aldığı məlumata görə Badkubədə Rusiya tərəfindən seçilmiş olan nümayəndə, Badkubə şəhərinin fərmandarı özü, bu nizama devirmək üçün inqilabçılara, bu ev sahibinin vəd etdiyi pulun bir neçə bərabərini verəcəyinə dair söz verib”.(5; s. 297)

Almanyalı Hedin Sven də 1905-ci ildə Bakıda baş verən qırğımlar haqqında qısa məlumat vermişdir.(12; s. 103)

Ta qədim zamanlardan ipək yolunun keçdiyi Azərbaycan iqtisadiyyatı və ticarət baxımdan da dünyanın əhəmiyyətli yerlərindən biri olmuşdur . Əkinçilik, heyvandarlıq, müxtəlif sənət növlərinin inkişaf etdiyi Azərbaycanın bir çox şəhərlərində ipəkçilik işi hələdə davam edirdi. Dünyada nadir sayılan ipək növləri arasından bir növü də məhz Azərbaycanda vardır. Oliviyer adlı səyyahın yazdıqlarını buna misal olaraq göstərmək olar. O yazır: “ Nadir ipək növü olan sarı ipək bəzən ağ rəngdə alınır və onun olduqca yumşaq və nazik telləri və çox gözəl materialı var. Gəncə və Şamaxı tərəfindən gətirilən “Ardassines”^{*} adlanan bu ipək çox yaxşı ipəkdir.(7; s. 182-183)

Azərbaycanın digər şəhərləri kimi Astara şəhəri də ticarət üçün olduqca əhəmiyyət daşıyan yerlərindən biri idi. Ujen Ubenin yazdığına görə bu şəhərin ticarəti Rusiya müsəlmanlarının əlində idi və bu müsəlmanlar Bakının türkdilli əhalisi idilər.(14; s. 149)

O dövür iqtisadiyyatı üçün olduqca əhəmiyyət daşıyan və Azərbaycan, o cümlədən Rusiyanın əsl gəlir mənbəyindən biri də Bakı nefti idi. Xəzərin nefti Rusiyada çox istifadə olunduğu üçün gəmi vasitəsilə Astraxana ordan isə başqa yerlərə göndərilirdi. Rusiya dövləti 1860-cı ildən Bakının neft mənbəyindən bəhrə götürməyə başlasa da bəzi çatışmazlıq üzündən qane edici bir nəticə əldə edə bilməmişdi. Nəhayət 1873-cü ildə Nobel qardaşlarının başçılığı ilə xüsusi bri qrup Bakı neftini çıxarmağı öz öhdələrinə götürdülər. Beləliklə Bakını dünyanın iqtisadi və ticarət baxımından ən önəmli yerlərdən birinə çevirdilər.(2; s. 37) Məhz həmin vaxtan etibarən neft quyularının çoxu Nobel qardaşlarının ixtiyarına keçdi.

Balaxanıda yerləşən neft buruqları Bakıya o zaman gələn hər bir qonağın maraqla görmək istədiyi yer idi. Milliyətindən və məmuriyyətindən asılı olmayaraq bu şəhərə gələn hər bir qonaq mütləq neft quyuları və neftayırma zavodu yerləşən

* - Bu adı Olivye yazıb

Qara şəhəri ziyarət edirdi. Həmin qonaqlardan biri Henri Binder oraya baxış keçirərkən Amerikada gördüyü neft quyularını Bakıdakı neft quyuları ilə müqaisə edərək yazır: “Burada əməliyyat geniş miqyasda həyata keçirilir. Amerikada enişli-yoxuşlu yerlərdə qazılan quyulardan fərqli olaraq burda quyular hamar bir çöldə qazılıb. Quyuların üzərində bir-birinin yanında düzülüb, sıxlığına görə meşəyə bənzəyən buruqlar qoyulmuşdur.(1; s. 509)

Nefti Bakının möcüzəsi adlandırılan Henri Binder Balaxanıdakı neft buruqları və neftayırma zavodunun yerləşdiyi Qara şəhər və neftin çıxarılması prosesi haqqında olduqca geniş məlumat vermişdir. Neft quyusundan neftin fatan şəklində çıxması ilə onu heyrətləndirən səhnəni belə yazır: “Yeri qazarkən quyunun dibində neftə çatdıqda ilk olaraq qara su, sonra yaş quma çıxır, daha sonra isə qumla qarışq neft, nəhayət xam neft fəvvarə şəklində fantan atırdı. Qısa müddətdə quyunun dibindən çıxan qum və daş qırıntıları vasitəsilə kənarında kiçik bir dağ yarandı və bunun ortasından qəhveyi rəngdə havaya doğru qalxan bir sütun görünürdü. Hündürlüyü yüz-yüz əlli metrə çatan bu sütun yerin altından fatan atan neft idi. Daş və topaq qırıntıları ilə fatan atan neft vulakana bənzəyirdi. Neftin təqribən yerin 800 metr dərinliyindən fantan atdığı və özü ilə birlikdə yerin altından daş-kəsək qırıntılarını o yan bu yana tulladığını öz gözlərimlə gördüm. Elə həmin vaxt külək əsməyə başladı və bir anda ətrafdakıları neft yağışı ilə islatdı. Bir neçə dəqiqə ərzində ətrafda kiçik neft nohurları yarandı və on dəqiqə ərzində neft su kimi axmağa başladı. Mənə elə gəlir hədəz gedən bu neftin miqdarı Berilinin bir ay ərzində bütün çıraqlarda yandırdığı neftin miqdarından çox idi... Bəzən axan neft yaxınlıqdakı yaşayış məskənlərinə qədər gedib-çatır və əhalinin əkin yerlərini sıradan çıxarırdı. Bu da çox vaxt əhali ilə neft şirkəti məmurları arasında böyük narazılığa səbəb olurdu”.(2; s. 40-41)

Xəzər dənizi təkcə neft deyil, digər sərvətləri ilə də zəngindir. Elə həmin dövürdə neftdən başqa dənizin dibindən çıxan parafinin böyük bir sənayeyə aid oluna biləcəyi haqda Ser Karls Yete məlumat vermişir.(16; s. 264)

Qara şəhərdəki neftayırma zavodunun fəaliyyəti o dövrün sənaye inkişafını sübut edir. Neftayırma zavodunda xam maldan benzin, anilin rənglər, kerosin və oksid sulfid kimi bir çox maddələr əldə edirdilər. Bakı neftindən 25% ağ neft əldə etmək olurdu lakin bu rəqəm Amerika neftində 75%-ə çatır.(2; s. 42)

Hələ o dövürdə neftdən müxtəlif yerlərdə, müxtəlif vasitələr üçün geniş istifadə edirdilər. Henri Binder Bakıda bütün istilik sistemi, buxarlar, atəşxanalar, şəhər və evləri işıqlandırma, kürələr, dəmir əridən zavod və sair yerlərdə neftdən istifadə olunduğu haqda məlumat verir.(1; s. 509-510)

Azərbaycan neftdən başqa, hələ o dövürdə Rusiya və İran arasında mövcud olan iqtisadi əlaqələrdən də bəhrələnilirdi. İranın Rusiyaya yolladığı kişmiş və quru meyvə kimi əsas malları məhz Astara gömrüyündən Həştərxana göndərilirdi.

Bundan başqa Xəzər suallarında olan çoxlu sayda balıq növləri və bu balıqlardan əldə edilən ikra çox geniş olmasa da, baha qiymətə satılırdı.(2; s. 46)

Qacar dövrü Azərbaycan tacirləri təkcə ölkə daxilində deyil, digər yaxın ölkələrdə də fəaliyyət göstərirdilər. Corc Krezen 1889 may ayında İran şahının bütün zeytun alışı və istehsalının imtiyazını Badkubədən olan iki tacirə verdiyi haqda yazmışdır.(6; s. 601)

Özündə bir çox tarixlər yaşatmış Azərbaycan həmin tarixləri sübut edəcək əsərlərə də malikdir. Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndləri tarixi abidələrlə

zəngindir. Lakin günlərini ən çox Bakıda keçirən bu səyahətnamələrin müəllifləri sadəcə Bakı şəhərindəki abidələr haqqında məlumat vermişdirlər. Daha əvvəlki əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin ən böyük şəhərlərindən biri olan Bakı şəhəri özündə bir çox memarlıq abidələrini qoruyub saxlayan şəhərlərdən biridir. Bu tarixi abidələrdən biri haqqında söhbət açdığımız Atəşgahdır. Torenton Lin, Kolomabrinin xatirələrinə əsasən yazdığı kitabında Atəşgah haqqında məlumatdan başqa səyyahların çoxunun diqqətini cəlb edən yerlərdən biri su altında olan şəhərcik haqqında yazmışdır.(13; s.73) Hedin Sven də Xəzər dənizinin sahilinə yaxın yerdə qalıqları olan karvansara haqqında yazır: “Bakı sahilində suyun altında bir karvansara var və bu karvansarının bir bürcü suyun üzərinə çıxıb. Apardığımız araşdırmadan, həmin karvansaranın onikinci miladi əsrində inşa edildiyi məlum oldu”.(12; s. 591) Hər iki müəllifin haqqında yazdığı bu tarixi abidə Bayıl qalası kompleksinin qalıqlarıdır.

Bakı haqqında ən çox məlumat verən alman Henrix Brukeş bu şəhərdə qəsr adlandırdığı İçəri şəhər, Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası haqqında yazır: “Bakı orta əsrlərdə bir qala idi və şəhərin mərkəzində xanın binalara bitişik bir qəsrli vardı. Bu binaların hamısı İran üslubu ilə yonulmuş daşlardan tikilib, hər yeri oymalar və gözəl naxışlarla bəzədilmişdi. Bu qalaya çatmaq üçün şəhərin ortasında olan böyük darvazadan girmək lazımdır. Bu darvazanın arxasında yerli müsəlman xalq dar və qaranlıq küçələri olan evlərdə yaşayırlar. Bu məhəllədə yoxsulluq hiss olunur. Darvazanın yuxarısı da İrana aid gözəl naxışlarla bəzədilmişdir. Qəsrin görünüşü olduqca gözəldir. Onun eyvanı və ikinci mərtəbəsinə çıxmaq üçün kənarında olan pillələrdən istifadə etmək lazımdır. Qəsr böyük bir zal və bir necə oraqdan ibarətdir, sadə lakin gözoxşayandır. Kənarında səkkiz güşəli, asma tavanı olan bir bina var. Binanın daş döşəməsində üzəri lay daşlarla örtülmüş, haqqında çox əfsanələr söylənilən quyuya bənzər qazmalar, ətrafında isə dördbucaqlı və sütunlu səki vardır. Yaxınlıqda birinin divarlarına Quran ayələri həkk olunmuş digəri gül və buta ilə bəzədilmiş iki məscid inşa edilmişdir. Bu məscidlərin memarlıq üslubu digərlərinə bənzəyir. Binanın yaxınlığında diqqəti cəlb edən başqa bir səkkizgüşəli bina var, lakin nə üçün istifadə oluğu məlum deyil. Bu bina daşdan düzəlmiş bir çadıra bənzəyir. Bala Hesar binasından bir az aralıda Müqəddəs bakirə bürcü* ucaldılıb. Bürç yüksək olduğuna görə keçmiş zamanlarda ondan gəmilər üçün dəniz bürcü kimi istifadə edilirmiş. Bu qalanın yuxarisından dənizə baxdıqda türkmənlərin məskəni olan kiçik qayalıqlar və adaları görmək olur.(2; 39-40)

Yuxarıda adı sadalanan səyahətnamlər əsasında aparılan bu araşdırmada Azərbaycana Avropadan gələn yollar, Azərbaycanın iqtisadi, ictimai, siyasi vəziyyəti, Azərbaycan xalqı, Bakı şəhəri və Xəzər dənizi haqqında bəzi məlumatlar əldə etdik. Həmin dövüdə bir çox ölkələrlə müqaisədə Azərbaycanın bir çox cəhətdən dövrünə görə inkişaf etdiyinin şahidi olduq.

* - Müəllif Qız qalasına belə adlandıırıb

ƏDƏBİYYAT

- 1- Binder Henri, Səfərnameyi-Henri Binder, tərcümə Kəramətullah Əfsər, Fərhəngsərə nəşriyyatı, 1370 h.ş. Tehran.
- 2- Brukeş Henrix, Dər sərzəmine-aftab (dovvomin səfərnameye-Henrix Brukeş) tərcümə Məcid Cəlilvənd, Mərkəz nəşriyyatı 1374 h.ş. Teharn.
- 3- Brukeş Henrix, Səfəri be dərbare-Soltan Sahebqeran, təcümə Hüseyn Kordbəççe, Ettelaat nəşriyyatı, 1367 h.ş. Tehran.
- 4- Cəfəriən Rəsulun redaktorluğu ilə, Səfərnəmeyi-Məkkə ,Pəncəh Səfərnameyi-Hacce-Qacari ,cild 2., Elm nəşriyyatı, 1389 , Tehran.
- 5- Hardinq Ser Artur, Xaterate-Ser Artur Hardinq, tərcümə Cadan Şeyxulislami,????
- 6- Kerzen Corc, İran və qəziyehaye-İran, cild 2. tərcümə Qulamrza Vəhid Mazandarani, Bonqah nəşriyyatı 1349 h.ş. Tehran.
- 7- Oliviye Gyum Antoni, Səfərnameyi-Oliviye, (Tarixe-ictimai-iqtisadiye-İran dər dora-ne-ağazine-əsre- Qacar), tərcümə Qulamrza Vərham, təshih və haşiye Muhəmməd Tahir mirzə, Ettelaat nəşriyyatı, 1371 h.ş. Tehran.
- 8- Pulak Eduard Yakub, Səfərnameyi-Pulak, tərcümə Keykavus Cahandari, Xarəzmi nəşriyyatı, 1361 h.ş. Tehran.
- 9- Qiyasi Cəfər, Nizami dövrünün memarlıq abidələri, İşıq nəşriyyatı, 1991. Bakı
- 10- Sayks Ser Persi, Dəh hezar mil dər İran, tərcümə Hüseyn Sədət Nuri, İbn Sina nəşriyyatı 1336 h.ş. Tehran.
- 11- Serena Karla, Adəmha və ainha dər İran, tərcümə Əliəsğər Səidi, Zəvvar nəşriyyatı 1362 h.ş. Tehran.
- 12- Sven Hiden, Kəvirhaye- İran, tərcümə Pərviz Rəcəbi, Noka nəşriyyatı 2535 (sahənşah ili- 1910 miladi) Tehran.
- 13- Torenton Linn, Təsaviri-az İran səfəre- Kolonel F. Kolombari be darbare-şahe- İran, tərcümə Mina Nəvayi, Dəftəre- pajuheşhaye- fərhəngi nəşriyyatı,
- 14- Ujen Uben, İrane-emruz (1906-1907), tərcümə Əliəsğər Səidi, Kitabforuşiye-Zəvvar nəşriyyatı 1362 h.ş. Tehran.
- 15- Ursel Ernest, Səfərnameye-Ursel, tərcümə Əliəsğər Səidi, Zəvvar nəşriyyatı, 1353 h.ş. Tehran.
- 16- Yete Ser Karls Eduard, Xorasan və Sistan, tərcümə Rouşəni Zəfəranlu, Mehرداد Rəhbəri, Yəzdan nəşriyyatı 1356 h.ş. Tehran.

**AZERBAIJAN IN EUROPEANS' TRAVELOGUES
(Qajar Era)**

Summary

From a strategic perspective, Azerbaijan is located in a very significant geographical location on the world map. It would be more accurate to call this region a corridor or door between Asia and Europe. One reason for giving Azerbaijan such a name is that, with its water and dry land passages, it provides a fitting place for those who are coming and going between two continents. Of the migrants moving from Asia to Europe or in the opposite direction for various reasons, the vast majority crossed through Azerbaijan. No small number of the same people wrote down their impressions from their journeys. Most of their writings, called travelogues, relate to the Qajar era. Qajar era travelogues can be grouped into two categories according to their authors.

1. Travelogues written by Iranians going to Istanbul for the Hajj pilgrimage or to Europe for other reasons.

2. Travelogues written by Europeans going to Asia, particularly Iran, for official, travel or commercial reasons.

This article is based on the second group (Europeans' travelogues). From the memories penned by those traveling from the Baku port along the road to Tbilisi, alongside the descriptions of adventures they lived out along the way, there is interesting historical, public, and political information about Azerbaijan available to be obtained.

Key words: Azerbaijan, Baku, Caspian sea, petrol, Balakhani, Badkobe port

SƏFƏVİ DÖVLƏT TƏŞKİLATINDA “CƏNGİ” VƏ “TACİKİYYƏ”**Dr. Zülfiyyə Vəliyeva***(Xəzər Universitəsi / Azərbaycan)*

Səfəvi dövləti Azərbaycan və İran dövlətçilik ənənələrində fundamental dəyişikliyə səbəb olduğu üçün tədqiqatçılar tərəfindən tez tez müraciət edilən obyektidir. Bu baxımdan hər iki xalqın tarixçilərinin Səfəvi üzərinə tənqidləri və Səfəvi dövləti sonrasında yaranan mədəniyyəti anlamağa səy etmələri çox təbiidir. İran paradoksallığı və ya dualizmi İran coğrafiyasında qurulan dövlətlərin əksəriyyətində öz əksini tapdığı kimi, artıq qurumsallaşmağa başlayan Şiə-Səfəvi dövlətində də türk – fars ünsürlərinin təşkilatlanmadakı mövqeləri ilə (daha doğru desək səlahiyyətlərin və vəzifələrin bölünməsi ilə) özünü biruzə vermişdir.

Səfəvilər tarixi ilə əlaqədar etnik mübahisələrin başında onun banisinin – Şah İsmayılın etnik mənsubiyyəti əsas yer tutur. Şah İsmayılın və onun ulu babalarının milli kimliyi ilə əlaqədar xeyli araşdırma tədqiqatçılar tərəfindən aparılıb və nəşr edilmişdir. Bu mövzuda biz sadəcə Şeyx Səfiyyəddin ilə bağlı tarixi qaynaqlarda istifadə edilən “türk piri”¹ ifadəsini xatırlatmaqla kifayətlənmək istəyirik. Çünki bu mövzu yetəri qədər geniş olmaqla birlikdə çox tədqiq olunmuşdur və hər bir araşdırmanın spesifik yanaşmasının kölgəsindədir.

Səfəvi dövləti bizim tarixçiliyimizdə əsasən iki istiqamətdə ələ alınıb incələnməmişdir: a) I. Şah İsmayıl və I. Şah Abbas dövrü – Türk Səfəvilər; b) Şah Abbas dövrü və sonrası – Fars Səfəvilər. Təbii ki, Səfəvilərdəki inkişaf və zəifləmə meyllərini anlamaq adına bu cür bölmələr zəruridir. Şah Abbas dövründən etibarən Səfəvi dövləti, həm ideoloji zəmində, həm coğrafiya baxımında və ən əsası Sünni Osmanlı və Şeybanilərə qarşı hərbi mücadilələrlə artıq Şah İsmayıl öncəsi Səfəvilərləndən xeyli fərqlənirdi. Yəni ilkin olaraq türk boylarının əmirləri tərəfindən Qızılbaşlıq məfkurəsi təməlinə formalaşdırılan dövlət, Sünni qarşısı (əleyhdarı) Şiə prinsipləri əsasında dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Hər bir dövlətin ilk quruluş dövründəki dəyərləri ilə yüksəliş dövrü dəyərlərinin bir birindən fərqləndiyini nəzərə alarsaq bu dəyişikləri qismən anlamaq olar. Qızılbaş coğrafiyasının böyüklüyü, dini və milli baxımdan çox çalırly olması Səfəvi dövlətində öz əksini tapmaya bilməzdi.

Bu məqaləmizdə üzərində durmaq istədiyimiz mövzu və əslində Səfəviləri həqiqətən tanımaq adına da zərurət təşkil edən məsələ Şah İsmayıl dövlətinin özüdür. Yəni bu dövlətdə türklərin və farsların hakim olduqları məqamlar və mövqelərdir və bu mövqələrin Səfəvi dövlətçiliyi üçün əhəmiyyətidir.

Türklərin və farsların mövqələrinin anlaşılması baxımından Səfəvi dövlət təşkilatının formalaşmasında rol oynayan boylara və onun idarə edilməsində əsas yer tutan məclislərə qısa nəzər salmaq lazımdır. Bilindiyi üzrə Səfəvi dövlətinin

¹ Yazıldığı dövrdən aşağı yuxarı 150 il sonra Safvət əs-səfa əsərində Şiəlik kimi siyasi fikirlərlə əlaqəli bəzi dəyişikliklər görünsə də, Şeyx Səfinin Türk-oğlu, Türk Piri adlandırılmasında hər hansı dəyişikliyə cəsarət edilməmişdir. Hətta XVI-XVIII əsrlərin bir çox qaynaqlarında belə Şeyx Səfinin 1272-ci ildə əslən fars olan bir çox çağdaşlarının da ona, ey Türk Piri, deyə xitab etmələri dəyişdirilmədən verilmişdir”. Mirza Abbaslı, Safevilerin Kökenine Dair, Belleten, C. XL, 19, TTK Basımevi, Ankara 1976, s. 328-329.

quruluşunda Qızılbaş boyları və onların bəyləri (əmirləri) mühüm rol oynamışdır. Bu boyların əksəriyyəti türk boyları idi. Tarix-i Aləm - Ara-i Abbasidə 17 önəmli boy əmirinin və onların boylarının adları verilmişdir.¹ Azərbaycanın dəyərli Səfəvi tarixçisi O. Əfəndiyevin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan (türk) boyları digər mənşəli boylara görə daha səlahiyyətli mövqelərə sahibdilər. Bu boyların əyanları hakimiyyətlərini XVI əsr boyunca I. Şah Abbasın reformlarına qədər qoruya bilməmişdilər. Türk əsli boylardan sonra fars və digər mənşəli boylar qaynaqlarda qeyd edilir.²

Əhəmiyyətli boy bəylərinin təmsil olunduqları məkan əsasən dövlətin idarəsində mühüm yer tutan məclislər idi. Səfəvi dövləti əsas iki – mülkü və hərbi məclis tərəfindən idarə olunurdu: a) “Divan-ı Ala” və b) “Cəngi”. Hər iki məclis qızılbaş türk əmirlərinin toplandığı məclislərdi. Bu məclislərdə dövlətin əhəmiyyətli qərarları qəbul olunurdu və burada sadəcə türk mənşəli əmirlər iştirak etmə haqqına sahibdi. “Tacikiyə” adlanan münşi heyəti sadəcə bu məclisin qərarlarının qeydə alınmasında və ya şahın fərmanlarının tutulmasında iştirak edirdi.

Səfəvilərdə farsların mövqeyi - Səfəvilərdə “Fars” sözü əsasən vilayət adı olaraq istifadə olunmaqla birlikdə bu gün bizim istifadə etdiyimiz millət adı kimi isə “tacik” ifadəsi daha geniş istifadə edilirdi. Səfəvilərə qədər farslar xüsusən bürokratik aparatda, katiblik vəzifələrində, mövqelərini qüvvətləndirmiş olduqlarından bu mövqelərini qorumağa davam etmişdirlər. Elə bu səbəblədir ki, onlara məxsus olan bu mövqelər milli bir kimliklə “tacikiyə” olaraq Səfəvi salnaməçiləri tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bu mənada Səfəvi tarixçilərindən F. Sümer də haqlı olaraq qeyd edir ki, “taciklər, əvvəlki kimi, dövlətin mülkü təşkilatlarını əllərində tuturdular, amma XVI əsrdə Səlcuqlu dövründə olduğu kimi, dövlətin idarəsində nüfuz və qüdrətə çox da sahib deyildilər və dövlətin idarəsində türklər söz sahibi idilər. Səfəvilər zamanında taciklər maliyyə xaricində digər işlərə qarışmırdılar”.³ O. Əfəndiyevə görə, taciklər Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin feodal sinfinə qismən daxil idilər və tabe mövqedə idilər. Venesiyalı d’Alessandirinin sözləri də bu fikri təsdiqləməkdədir. Baş müşavirlər (dövlət şurasında) söz haqqına sahib deyildilər, şah onları dəvət etmədiyi müddətcə fikirlərini söyləmə haqları yoxdu. Onlar yüksək məqam sahibi olsalar da sultan ola bilməzdilər. Əyan olmalarına baxmayaraq hərbi vəzifələrə təyin edilmirdilər. Bu səbəblədir ki, Qızılbaş bəyləri farslara (taciklərə) xor baxırdılar, onları hərbi işlərə qarışmağa layiq olmayan aşağı sinif nümayəndələri kimi görürdülər.⁴

“Tacikiyə” diyə adlanan zümrə eyni zamanda “qələm sahipləri” olaraq da qeyd olunur. Aləm Ara-i Abbasinin müəllifi İsgəndər bəy Münşi Türkman “məmalik-i məhrusə”nin (Allahın qoruduğu vilayətlərin) böyük vəzirlərini qeyd etdikdən sonra ali hüsurda xidmət edən tacikiyə adlanan qələm sahiplərinin adlarını çəkir. İsgəndər Bəy Münşi “saray təşrifat məmurlarını” (saray xidmətçiləri) - saray axırlarının məmurlarını, bəxşiş katiblərini – peşkəşnevis, rikabxana və qamçıçıxana

¹ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, Çeviri Ali Genceli, (yayınlanmamış TTK Kütüphanesi tərcümə No: Ter/51) I. cilt, II. kısım, s. 244.

² Oqtay Əfəndiyev, Azərbaycan Səfəvilər Dövləti, Bakı 1993, s. 195.

³ F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999, s. 5.

⁴ O. Əfəndiyev, eyni əsər, s. 197.

məmurunu, xas dəvə baxıcısını tacikiyə zümrəsi arasında göstərir, onların “**dərgâh-ı mualla**”da (ali dərgahda) olduqlarını, amma bunların çoxunun mühüm işlərə daxil edilmədiklərini, bəzilərinin “**cənnətasa məclisinə**” (məclis-i cənnətasa – cənnət kimi məclisə) gəlib getdiklərini və bir neçəsinin o məclisdə söz haqqına sahib olduğunu qeyd etmişdir.¹ Eyni zamanda dəftərxana-i hümayun-ı alanın möhtəsib və münşiləri də - mustoufilər, kalem ərbabının məşhurları - Tacikiyə olaraq verilmişdir.² Dəftərxana-i hümayun-ı ala “divan-ı ala”nın bir şöbəsi idi.

Səfəvilərdə türklərin mövqeyi – yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Səfəvilərdə türk əsli boyların əmirlərin toplandığı məclislər Divan-ı ala və Cəngi idi. Səfəvi hökmdarları digər şərq müstəbidləri kimi dövlət məsələlərini öz başlarına həll edirdilər. Onların yanında məşvərətçi hüququna sahib olan ali məclis (məclis-i ala və ya divan-ı ala) vardı. I. Şah Təhmasibin dövründə, məclis “dövlət işlərində böyük təcrübəsi olan şəxslərdən” – 12 nəfərdən (sultanlardan) təşkil olunurdu. “Divan-ı ala”da mövqe sırasına görə *vəzir-i azam*, *rükn əl-dövlət qullarağası*, *nazir-ı büyutat*, *muqərrəb əl-xaqan divanbəyi*, *əmiraxurbaşı cilau (cilov)*, *muqərrəb əl-xaqan həkimbaşı*, *tüfənkçibaşı*, *məclisnevis*, *əmirşekarbaşı və münəccim-başı*, *xacəsərayan*, *eşikağasıbaşı*, *mehtər*, *qurçibaşı* (daha əvvəllər məclisə yer alırdı, Şah Abbasdan sonra məclis toplantılarında oturduğu qeyd olunmur) otururdu.

Türk əmirlərinin əsasən toplandığı məclislərdən biri də **Əmirlər Məclisi (Ümərə-i Cəngi)** idi. 7 əsl üzvlə birlikdə (1. qurçibaşı, 2. qullarağası, 3. Eşikağasıbaşı, 4. tüfənkçibaşı, 5. vəzir-i azam, 6. divanbəyi, 7. vəqiənevis) nazir-ı büyutat, mustoufi-i məmalik və emirşekarbaşı da daxil olmaqla 10 səlahiyyətli əmirdən ibarətdi. Səfəvilərin son şahlarından olan Şah Sultan Hüseyinin son dövrlərinə doğru *nazir*, *mustoufi əl-məmalik və emirşekarbaşı* bəzi toplantılarda iştirak etməyə başlamışdır. Cəngi Monqol dilindədir və “düyüm”, “bağ”, “rabitə” mənası daşımaqdadır. Cəngi Minorski tərəfindən “Dövlətxana-i müharibə” - “dövlət şurası” şəklində Monqol və Teymur mənşəli bir təşkilat kimi izah edilmişdir.³

Mühüm qərarların alındığı məşvərət şurasının üzvləri əsasən türk boylarının emirlərindən ibarətdi. Təzkirət əl-mülükə görə, Səfəvilərdə əmirlər iki yerə ayrılırdı. a) Dövlətxana əmirləri (ümərə-i dövlətxana); b) qeyri dövlətxana əmirləri (ümərə-i qeyri dövlətxana).

a) Dövlətxana əmirləri – bunlara “mübarək dövlətxana əmirləri” də deyilirdi. Bunların hər biri xüsusi bir vəzifə ilə şərtləndirilmişdi və “cahanpənah şah”ın dərgahında (sarayında) yaşayırdılar. Dövlətxana əmirləri *qurçibaşı*, *qullarağası*, *eşikağasıbaşı*, *tüfənkçibaşı* olmaq üzrə əsas dörd nəfərdən ibarətdi. Onlar eyni zamanda “ərkan-ı dövlət-i qahirə” adlanırdılar və **ümərə-i cəngidə** (əmərlər məclisində) iştirak edirdilər.⁴

b) Qeyri dövlətxana əmirləri - Bunların başında *hakimlər*, *bəylərbəyləri*, *sultanlar və xanlar* gəlirdi. Bu qrup “**sərhəd əmirləri**” (“sərhəddaran” – sərhəd mühafizləri) olaraq da adlandırılırdı. Hakimlər rütbə, mənəb və etibar baxımından bəylərbəyinə üzərində yer alırdı. Bəylərbəyi xanlara görə üstündü, xanlar da

¹ İskender Bey Münşi Türkmən, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım, s. 285–287.

² İskender Bey Münşi Türkmən, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım, s. 272.

³ V. Minorsky, Tadhkirat al-Mulūk, A Manual of Safavid Administration (circa 1137-1725), London 1943, s. 113.

⁴ V. Minorsky, eyni adlı əsər, s. 44.

sultanlara görə. Bəylərbəylərinə bağlı “qol bəyləri”nin (qol bəyləri / qul bəyi) digər adının “xan” olduğu təxmin edilir. Hakimlər onları təyin edir və vəzifədən azad edirdi. Bəylərbəyi kimi hər sərhəddin sultanı o sərhəddin xanına tabe idi.¹

Səfəvi dövlətində farsların hakim mövqeyə gəlməsində əsas iki amil rol oynamışdır. a) Paytaxtın dəyişdirilib fars bölgələrinə nəql etdirilməsi²; b) Qızılbaş türk bəylərinin əhəmiyyətli mövqelərdən uzaqlaşdırılması

a) Səfəvilərin paytaxtının dəyişdirilməsinin Farsların və Fars dilinin qüvvətlənməsində rolu: Osmanlı ilə ardı arası kəsilməyən mücadilələr, Səfəvi şahlarını paytaxtı və dolayısı ilə dövlətin mərkəzi təşkilatını qorumaq bərsində qayğılandırdı. Bu səbəblə paytaxt Səfəvi hakimiyyətində iki dəfə dəyişdirilmişdir. İlk öncə Qəzvinə köçürülən paytaxt, Şah Abbas zamanında İsfahana nəql etdirildi. Hər iki şəhərin əhali baxımından fars ağırlıqlı olması dövlət təşkilatında farsların və fars dilinin mövqeyini qüvvətləndirmişdir. Turhan Gəncəyinin də haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi paytaxtın türklərin yaşadıkları məntəqələrdən İsfahana nəql etdirilməsi Təbrizin siyasi və mədəni əhəmiyyətinə şiddətli bir zərbə olmuşdur. Şah Abbasın reformları da Qızılbaş boylarının təsirini və əhəmiyyətini azaltmışdır. Buna baxmayaraq Səfəvi şahlarının və Səfəvi dövlətini quran Qızılbaşların ana dili olan türk dili yeni paytaxtda - İsfahanda, Təbriz və Qəzvindəki kimi sarayın və ordunun dili olaraq qalmışdır.³

Səfəvilərin rəsmi yazışmalarda hər iki dildən istifadə etdikləri bilinməklə birlikdə sarayda istifadə edilən dilin Türk dili olması bir çox səyyah tərəfindən qeyd olunmuşdur.⁴

Dövlət təşkilatında fars dilinin istifadə olunması ənənəvi bir haldı və bunun dəyişdirilməsi ciddi reformist bir hərəkət gərəkdirirdi. Fars dilinin Səfəvilərdə istifadə olunması ilə əlaqədar tənqidlərdə bir məsələ diqqətdən yayınmışdır. Münşilik, katiblik məsləyi digər məsləklər kimi atadan oğula öyrədilərək davam etdirilirdi. Bu müəssisələrin farsların əlində olması onları dövlətə tabe və bağlı etdiyi kimi, eyni zamanda böyük qazanclar əldə etmələrinin də qarşısını alırdı. Bu məmuriyyətlərin qazancları dövlət tərəfindən məhdud maaşlarla və ya keçici torpaq mülkiyyətləri ilə tənzimlənirdi. Türk boylarının bəyləri isə əksinə böyük vilayətlərin idarəsini əllərində tutur və ordu saxlayırdılar və lazım olduğu zaman bu ordularla müharibələrdə iştirak edirdilər. Həm maddi və həm də hərbi güc baxımından bu məmurlara görə daha müstəqildilər.

b) Qızılbaş türk bəylərinin əhəmiyyətli mövqelərdən uzaqlaşdırılması — Qızılbaş bəylərinin hakimiyyət uğrunda apardıqları mücadilələrin kontrol altına tutulması səyləri Şah İsmayıl dövründən başlamış⁵ və daha sonrakı Səfəvi şahları (sadəcə Şah Abbas tərəfindən deyil, şah İsmayıldan sonra gələn digər şahlar tərəfindən də) tərəfindən də davam etdirilmişdir. Bu mücadilələrə Şah Abbas,

¹ V. Minorsky, eyni adlı əsər, s. 43.

² Şah İsmayılın oğlu və vəliəhdi Şah Təhmasib, Osmanlıların təzyiqlə və hücumları səbəbi ilə paytaxtı Qəzvinə daşdı (H. 962/1555), I. Şah Abbas da paytaxtı Qəzvindən İsfahana köçürdü (H. 1006/1598).

³ Turhan Gəncəyi, “Zəban-i Torki der Derbar-i Sefevi der İsfahan”, “Tribun” jurnalı, sa. 4, İsvetç 1999, İngilis dilində - Turcica, Tome, XXII, Paris 1991, s. 73.

⁴ S. S. Əliyarov, Y. M. Mahmudov, Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar, Bakı 1989, s. 230.

⁵ А. П., Новосельцев, Некоторые Вопросы Государственной Организации Державы Сефевидов в Иране, Ближневосточный Сборник, Тбилиси 1983, s. 178.

Qızılbaş bəylərini əhəmiyyətli mövqelərdən uzaqlaşdırmaq yolu ilə və orduda aparıldığı islahatlarla son qoymağa çalışmışdır. Türk bəylərinin hakim olduğu vəzifələrdən ən əhəmiyyətlisi “vəkil” vəzifəsi idi. Qızılbaş bəyləri bu məqamı əllərində tutmağa çalışaraq şahın dövləti idarəsinə birbaşa təzyiq göstərə bildirilər. Vəkil vəzifəsində olan türk əsilli bəylər arasında Div Sultan Rumlu, Çuxa Sultan Təkəli və Hüseyn Xan Şamlunun adları qeyd olunur.¹

Hakimiyyət uğrunda mübarizələrdə sadəcə türk əmirlərinin bir-biriləri ilə deyil, həm də hakim sülalə ilə yaxın qohumluq əlaqəsi olan fars əsillilərlə toqquşmaları qaynaqlarda qeyd olunmuşdur. Bunlardan ən çox diqqəti çəkən şah Məhəmməd Xudabəndənin xanımı Mazandaranlı Mehdi Ülyanın və onun yaxın adamı olan vəzir Mirzə Salmanın Qızılbaş əmirləri tərəfindən öldürülməsi hadisəsidir. Saraydakı yeganə “tacik” vəzir Mirzə Salmandı. O, Fars valisi İbrahim xan Zülkadrin vəziri olan İsfahanlı Ağa Mirzə Əli Cabirinin oğlu idi. O, I.Şah Təhəbasibin zamanında “nazir-i büytat” vəzifəsini icra etmiş, daha sonra II.Şah İsmayılın zamanında vəzir olaraq təyin olunmuşdu. Məhəmməd Xudabəndə zamanında onun xanımının etimadını qazanaraq, “etimad əd-dövlə” titulu almış və “vəzir-i divan-ı ala” vəzifəsinə yüksəldilmişdi. Mirzə Salman Qızılbaş əmirlərinin arasını vuraraq, onların gücünü zəiflətməyə çalışmışdır. Qızını Həzmə Mirzə ilə evləndirərək hakimiyyəti ələ keçirməyi planlayırdı.² Bu vəziyyətdən narahat olan qızılbaş əmirləri şahın xanımı aradan qaldırdıqları kimi Mirzə Salmanın öldürülməsinə də fərman verdilər.

Şah Abbasın və daha əvvəlki Səfəvi şahlarının Qızılbaş əmirlərinin təsirini azaltmağa yönəlik səyləri, onların müstəqil hərəkətlərini məhdudlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Davamlı Osmanlıların təzyiqlərinə məruz qalan coğrafiyadan paytaxtın köçürülməsi, regionda hakim olan qızılbaş əmirləri üzərində kontrolun zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Qızılbaş əmirlərinə (I.Şah İsmayıl tərəfindən) verilən mülklər və səlahiyyətlər onların qüdrətini artırmışdı. Bu səbəblə mərkəz, qızılbaş əmirlərinin gücünü zəiflətmək məcburiyyətində idi. Osmanlı ilə yaxın mövqedə yerləşmələri mərkəz dövlətlə Osmanlı arasında müharibələrdə siyasi balansın bir digərinin lehinə dəyişməsində rol oynamalarına imkan yaradırdı. Osmanlıya sığınan Səfəvi soyundan olanların xəyanətləri də bu qəbildən olan tədbirlərin alınmasına səbəbiyyət verirdi.

Qızılbaş əmirlərinin mərkəzi təşkilatda təsirsiz hala gətirilməsi Səfəvilərin zəifləməsində əhəmiyyətli yer tutur. Qızılbaş boyları bilindiği üzrə şahdan çox bəylərinə bağlı idilər. Mərkəzdə yer aldıkları müddətcə Qızılbaş boy əmirləri ölkənin bütövlüyünün qorunmasına xidmət etmişdirlər. I. Şah Abbasla başlanılan reformlar qızılbaş əmirlərinin hakim mövqelərdən sıxışdırılıb çıxarılması və mərkəzi təşkilatın İsfahana daşınması qızılbaş boylarının kontroldan uzaq qalmalarına səbəb olmuşdur. Hakimiyyətdən uzaq tutulmalarına baxmayaraq Səfəvi sonrası dövlətlərin meydana çıxmasında təkrar türk boylarının - Afşarların və Qacarların –

¹ O. Əfəndiyev, onlarla (Div Sultan Rumlu, Çuxa Sultan Təkəli və Hüseyn Xan Şamlu) əlaqəli aşağıdakı məlumatı qeyd edir: “Onlar əslində kiçik yaşda olan I. Şah Təhəbasibin dövründə vəkil vəzifəsinə öz sələflərini öldürərək keçən, tam səlahiyyətli və güclü səltənət naibləri idilər.” O. Əfəndiyev, eyni adlı əsər, s. 227.

² O. Əfəndiyev, eyni adlı əsər, s. 162.

rol oynaması, İranda hakimiyyəti ələ keçirməsi türklərin bu mübarizədən əsla geri çəkilmədiklərinə işarətdir.

“JANGE” AND “TAJEKEYA” IN THE SAFAVID STATE STRUCTURE

Summary

In the Safavid state the sharing of responsibilities among governors and managed being displayed in traditional form. If the governors of the Safavid state and the shah structure were beys of the Turkish clans, the clerks and administrators were staffs of Persian origin from the Achaemenids, Sasanian and Seljuks states and those who had followed the “Tajekeya” direction. By time, the second group was full of with Turkish origin staff and they also had followed the institutional bureaucratic direction and written their works on Safavid’s shahs history in the Persian. This dualist direction was continued till the modern times and had stayed in the same form as well as in the states reigned by Nadir and Ghacar shahs.

Key words: Safavi, the State Organization, Jange, Tajekeya, Turkish, Persian